Paul Kennedy

Historia

ASCENSIUNEA ȘI DECĂDEREA MARILOR PUTERI

Transformări economice
și conflicte militare din 1500 până în 2000

POLIROM

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Contribuţia traducătorilor:

Laurenţiu Ursu: „Mulţumiri", „Introducere", cap. 1, cap. 2, cap. 3 („Revoluţia financiară", „Geopolitica")
Teodora Moldovanu: cap. 4, cap. 5
Lucia Dos: cap. 3 („Câştigarea războaielor (I): 1660-1763", „Câştigarea războaielor (II): 1763-1815"), cap. 6
Ramona Lupu: cap. 7, cap. 8, „Epilog"

Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*

Copyright © 1988 by Paul Kennedy

© 2011 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

KENNEDY, PAUL

Ascensiunea şi decăderea marilor puteri: transformări economice şi conflicte militare din 1500 până în 2000 / Paul Kennedy; trad. de Laurenţiu Ursu, Teodora Moldovanu, Lucia Dos şi Ramona Lupu. – Iaşi: Polirom, 2011
Bibliogr.
Index

ISBN: 978-973-46-2004-3

I. Ursu, Laurenţiu (trad.)
II. Moldovanu, Teodora (trad.)
III. Dos, Lucia (trad.)
IV. Lupu, Ramona (trad.)

94(100)"1500/2000"

Printed in ROMANIA

Paul Kennedy

ASCENSIUNEA ȘI DECĂDEREA MARILOR PUTERI

Transformări economice și conflicte militare din 1500 până în 2000

Traducere de Laurențiu Ursu, Teodora Moldovanu,
Lucia Dos, Ramona Lupu

Postfață de Andrei Miroiu

POLIROM
2011

Paul Kennedy este profesor de istorie la Yale University, specializat în istoria relaţiilor internaţionale, puterea economică şi strategie. Dintre volumele publicate, menţionăm: *Conquest: The Pacific War 1943-1945* (1973), *The Samoan Tangle: A Study in Anglo--German-American Relations 1878-1900* (1974), *The Rise and Fall of British Naval Mastery* (1976), *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914* (1980), *The Realities behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy 1865-1980* (1981), *Strategy and Diplomacy, 1870-1945* (1983), *Preparing for the Twenty-first Century* (1993), *From War to Peace: Altered Landscapes in the Twentieth Century* (2000), *The Parliament of Man: The Past, Present and Future of the United Nations* (2006).

Lui Cath

Cuprins

Lista hărţilor 9
Lista tabelelor şi figurilor 11
Mulţumiri 13

Introducere 15

Partea I. Strategie şi economie în lumea preindustrială

Capitolul 1. Ascensiunea lumii occidentale 27
China dinastiei Ming 28
Lumea musulmană 31
Doi marginali: Japonia şi Rusia 35
„Miracolul european" 37
Capitolul 2. Aspiraţia Habsburgilor la supremaţie: 1519-1659 51
Semnificaţia şi cronologia luptelor 51
Atuuri şi slăbiciuni ale blocului habsburgic 60
Comparaţii internaţionale 71
Războiul, finanţele şi statul-naţiune 83
Capitolul 3. Finanţele, geografia şi câştigarea războaielor: 1660-1815 87
„Revoluţia financiară" 89
Geopolitica 98
Câştigarea războaielor: 1660-1763 111
Câştigarea războaielor: 1763-1815 122

Partea a II-a. Strategie şi economie în epoca industrială

Capitolul 4. Industrializarea şi echilibrul global instabil: 1815-1885 145
Eclipsa lumii neeuropene 149
Marea Britanie ca hegemon? 151
„Puterile mijlocii" 158
Războiul Crimeii şi erodarea puterii ruse 167
Statele Unite şi Războiul de Secesiune 174
Războaiele pentru unificarea Germaniei 178
Concluzii 185
Capitolul 5. Apariţia lumii bipolare şi criza „puterilor mijlocii" (I): 1885-1918 187
Echilibrul instabil al forţelor mondiale 190
Poziţia puterilor: 1885-1914 194
Alianţele şi deplasarea către război: 1890-1914 233
Războiul total şi balanţele de putere: 1914-1918 240
Capitolul 6. Lumea bipolară şi criza „puterilor mijlocii" (II): 1919-1942 255
Ordinea internaţională postbelică 255
Adversarii 268

Franţa şi Marea Britanie 284
Superputerile din culise 292
Desfăşurarea crizei: 1931-1942 303

Partea a III-a. Strategie şi economie în prezent şi în viitor

Capitolul 7. Stabilitate şi schimbare într-o lume bipolară: 1943-1980 315
Aplicarea adecvată a forţei copleşitoare 315
Noul peisaj strategic 323
Războiul Rece şi Lumea a Treia 336
Scindarea lumii bipolare 354
Balanţele economice schimbătoare: 1950-1980 369
Capitolul 8. Spre secolul XXI 390
Istorie şi speculaţii 390
Echilibristica Chinei 397
Dilema japoneză 406
CEE – potenţial şi probleme 417
Uniunea Sovietică şi „contradicţiile" ei 432
Statele Unite: problema numărului unu aflat într-un declin relativ 453

Epilog 471

Note 475
Bibliografie 555
Postfaţă (Andrei Miroiu) 591
Index 595

Lista hărţilor

1. Centre mondiale de putere în secolul al XVI-lea 38
2. Împărţirea politică a Europei în secolul al XVI-lea 39
3. Moştenirea lui Carol Quintul, 1519 53
4. Decădarea puterii spaniole în Europa 60
5. Europa în 1721 102
6. Imperiile coloniale europene, cca 1750 120
7. Europa la apogeul puterii napoleoniene, 1810 133
8. Posesiunile-cheie : bazele navale şi cablurile submarine ale Imperiului Britanic, cca 1900 213
9. Puterile europene şi planurile lor de război în 1914 239
10. Europa după Primul Război Mondial 257
11. Europa la apogeul puterii lui Hitler, 1942 318
12. Amplasamentul pe mapamond al forţelor americane, 1987 458

Lista tabelelor şi figurilor

Tabele

1. Creşterea efectivelor militare (1470-1660) 72
2. Cheltuielile şi veniturile britanice pe timp de război, 1688-1815 (lire sterline) 94
3. Populaţiile puterilor între anii 1700 şi 1800 (în milioane) 109
4. Dimensiunea armatelor între anii 1690 şi 1814 (soldaţi) 109
5. Dimensiunea flotelor între anii 1689 şi 1815 (vase de linie) 110
6. Cotele relative ale producţiei mondiale de materiale prelucrate, 1750-1900 149
7. Nivelurile *per capita* ale industrializării, 1750-1900 (comparativ cu Regatul Unit în 1900 = 100) 150
8. Personalul militar al puterilor, 1816-1880 154
9. Produsul naţional brut al marilor puteri europene, 1830-1890 (la preţurile pieţei, în dolari americani şi la preţurile din 1960; în miliarde) 168
10. PNB *per capita* al marilor puteri europene, 1830-1890 (în dolari americani şi la preţurile din 1960) 168
11. Cheltuielile militare ale puterilor în Războiul Crimeii (milioane de lire) 173
12. Populaţia totală a puterilor, 1890-1938 (milioane) 191
13. Populaţia urbană a puterilor (în milioane) şi ca procentaj din totalul populaţiei, 1890-1938 191
14. Nivelurile de industrializare *per capita*, 1880-1938 (în raport cu Marea Britanie în 1900 = 100) 192
15. Producţia de fier/oţel a puterilor, 1890-1938 (milioane de tone; producţia de fontă pentru 1890, de oţel după 1890) 192
16. Consumul de energie al puterilor, 1890-1938 (în milioane de tone metrice echivalent cărbune) 193
17. Potenţialul industrial total al puterilor din perspectivă relativă, 1880-1938 (Regatul Unit în 1900 = 100) 193
18. Ponderile relative în producţia industrială mondială, 1880-1938 (procente) 194
19. Personalul militar şi naval al puterilor, 1880-1914 195
20. Tonajul navelor de război al puterilor, 1880-1914 195
21. Venitul naţional, populaţia şi venitul pe cap de locuitor ale puterilor în 1914 229
22. Comparaţii industriale/tehnologice între alianţele din 1914 (preluate din tabelele 15-18, *supra*) 241
23. Producţia de muniţii a Regatului Unit al Marii Britanii, 1914-1918 249
24. Comparaţii industriale/tehnologice cu Statele Unite, însă fără Rusia 252
25. Cheltuielile de război şi forţele mobilizate totale, 1914-1914 254
26. Indicii mondiali ai producţiei industriale, 1913-1925 259
27. Cheltuielile pentru apărare ale marilor puteri, 1930-1938 (milioane de dolari actuali) 272
28. Indicii anuali ai producţiei industriale, 1913-1938 (1913 = 100) 275

29. Producţia de avioane a marilor puteri : 1932-1939 295
30. Ponderile în producţia industrială mondială : 1929-1938 (procente) 300
31. Venitul naţional al marilor puteri în 1937 şi procentajul cheltuit pentru apărare 302
32. Potenţialul relativ de război al puterilor în 1937 302
33. Producţia de tancuri în 1944 320
34. Producţia de aeronave a puterilor, 1939-1945 321
35. Producţia de armament a puterilor, 1940-1943 (miliarde de dolari din 1944) 322
36. Total şi Produsul naţional brut total pe cap de locuitor al puterilor în 1950 (în dolari 1964) 333
37. Cheltuielile pentru apărare ale puterilor, 1948-1970 (miliarde de dolari) 345
38. Mijloacele de lansare a încărcăturilor nucleare ale puterilor, 1974 355
39. Producţia industriilor manufacturiere la nivel mondial, 1830-1980 (1900 = 100) 370
40. Volumul comerţului mondial, 1850-1971 (1913 = 100) 370
41. Creşteri procentuale ale producţiei mondiale, 1948-1968 371
42. Media ratei anuale de creştere a producţiei pe cap de locuitor, 1948-1962 385
43. Cote din produsul mondial brut, 1960-1980 (procente) 388
44. Populaţia, PNB pe cap de locuitor şi PNB în 1980 388
45. Creşterea în PNB real, 1979-1983 (procente) 419
46. Kilograme de echivalent cărbune şi oţel utilizate pentru a genera 1 000 de dolari americani de PIB în 1979-1980 436
47. Estimarea numărului de focoase nucleare strategice 444
48. Forţele navale ale NATO şi ale Pactului de la Varşovia 450
49. Deficitul, datoria şi dobânda federală ale Statelor Unite, 1980-1985 (miliarde de dolari) 463

Figuri

1. Puterea relativă a Rusiei şi Germaniei 227
2. Proiecţia produsului intern brut al Chinei, al Indiei şi al anumitor state europene occidentale, 1980-2020 404
3. Producţia de cereale din Uniunea Sovietică şi China, 1950-1984 435

Mulţumiri

Oricare ar fi minusurile acestei cărţi, ele ar fi fost mai multe fără ajutorul oferit cu amabilitate de prietenii mei. J.R. Jones şi Gordon Lee au parcurs întregul manuscris, punând multe lucruri sub semnul întrebării. Colegul meu Jonathan Spence s-a străduit (mă tem că doar cu un succes parţial) să ţină în frâu asumpţiile culturale din primele două capitole. John Elliott m-a încurajat cu privire la capitolul 2, în ciuda faptului că respectiva perioadă istorică depăşea în mod evident „aria mea de competenţă". Paddy O'Brien şi John Bosher au căutat să cizeleze puţin comentariile mele asupra finanţelor din Franţa şi Marea Britanie. Nick Rizopoulos şi Michael Mandelbaum nu doar au examinat atent ultimele capitole, ci m-au invitat să îmi prezint ideile la o serie de întâlniri susţinute la Institutul Lehrman din New York. Foarte mulţi membri ai comunităţii academice m-au auzit prezentând lucrări pe unele dintre subtemele acestei cărţi, oferindu-mi referinţe, critici şi foarte necesare încurajări.

Bibliotecile şi personalul universităţilor East Anglia şi Yale mi-au fost de un mare ajutor. Studentul meu Kevin Smith m-a ajutat în identificarea statisticilor istorice. Fiul meu, Jim Kennedy, a pregătit hărţile. Sheila Klein şi Sue McClain mi-au venit în ajutor cu culegerea şi procesarea textului, iar Maarten Pereboom cu bibliografia. Îi sunt extrem de recunoscător agentului meu literar, Bruce Hunter, pentru sprijinul său constant şi încurajările pe care mi le-a oferit de-a lungul anilor. Jason Epstein a fost un editor hotărât şi răbdător, cerându-mi în mod repetat să mă gândesc la publicul larg – înţelegând astfel înaintea autorului cât de solicitantă va fi tratarea unor teme de o asemenea magnitudine.

Familia mi-a oferit sprijin şi, mai important decât acesta, alinare. Îi dedic cartea soţiei, căreia îi datorez atât de mult.

Paul Kennedy,
Hamden, Connecticut, 1986

Introducere

Aceasta este o carte despre raporturile de putere în perioada „modernă" sau, altfel spus, postrenascentistă. Ea caută să urmărească şi să explice ascensiunea şi decăderea diferitelor mari puteri, care au fost relaţiile dintre ele de-a lungul celor cinci secole de la formarea „noilor monarhii" ale Europei Vestice şi cum a început să se dezvolte sistemul transoceanic, global de state. Inevitabil, o mare parte a conţinutului său este dedicat războaielor, în special celor majore, şi conflictelor latente care au opus coaliţii de mari puteri, ce au avut un mare impact asupra ordinii internaţionale. Însă cartea nu este dedicată exclusiv istoriei militare. Ea urmăreşte totodată schimbările care s-au produs în balanţa economică globală după 1500, nefiind prin aceasta, cel puţin nu în mod direct, o carte de istorie economică. Ea se concentrează asupra *interacţiunii* dintre economie şi strategie, în măsura în care fiecare dintre statele din fruntea sistemului internaţional se străduia să îşi sporească avuţia şi puterea, să devină (ori să rămână) deopotrivă prosper şi puternic.

„Conflictele militare" evocate în subtitlul cărţii sunt deci examinate întotdeauna în contextul „transformărilor economice". Triumful oricărei mari puteri în această perioadă – sau colapsul alteia – reprezintă de obicei rezultatul luptelor îndelungate ale armatelor sale, dar şi al utilizării mai mult sau mai puţin eficiente a resurselor economice ale statului pe timp de război şi, dacă e să analizăm fundalul, al felului în care economia naţională era în progres sau regres, *în raport* cu celelalte naţiuni importante în deceniile ce au precedat conflictul. Din acest motiv, felul în care poziţia unei mari puteri se modifică treptat pe timp de pace este la fel de important pentru acest studiu ca şi modul cum luptă ea pe timp de război.

Ideea oferită aici va fi supusă unei analize mult mai elaborate de-a lungul cărţii, dar ea poate fi rezumată foarte concis : avantajele relative ale naţiunilor de la vârful ierarhiei internaţionale nu rămân niciodată constante, motivul fiind în special ritmul inegal de dezvoltare a diferitelor societăţi. Acest ritm este corelat cu progresele tehnologice şi organizaţionale, care oferă un avantaj mare anumitor societăţi în raport cu altele. De exemplu, apariţia corăbiilor dotate cu tunuri cu bătaie lungă şi dezvoltarea comerţului în spaţiul atlantic după anul 1500 nu au adus beneficii *uniform* statelor europene, unele fiind mult mai avantajate comparativ cu celelalte. În mod similar, dezvoltarea ulterioară a motorului cu abur şi resursele de cărbune şi metal pe care aceasta le presupunea a sporit masiv puterea relativă a anumitor naţiuni, diminuând-o astfel pe a altora. Odată ce capacităţile lor productive au fost îmbunătăţite, în mod firesc statele au fost capabile să susţină mai uşor povara fiscală a înarmării pe scară largă pe timp de pace şi a întreţinerii şi aprovizionării armatelor şi flotelor pe timp de război. Exprimat astfel, sună a

mercantilism grosolan, însă de obicei bogăţia este necesară pentru a susţine puterea militară şi puterea militară e necesară pentru a dobândi şi a proteja bogăţia. Dacă un procent prea mare din resursele unui stat sunt totuşi deviate de la crearea bogăţiei către scopuri militare, pe termen lung acest lucru va conduce la o slăbire a puterii naţionale. În acelaşi fel, dacă un stat se supraextinde strategic – de exemplu prin cucerirea multor teritorii sau prin angajarea în războaie costisitoare – apare riscul ca beneficiile potenţiale ale expansiunii externe să fie depăşite de costurile realizării acestui obiectiv. Această dilemă devine acută dacă naţiunea respectivă a intrat într-o perioadă de relativ declin economic. Istoria ascensiunii şi decăderii ulterioare a liderilor sistemului de mari puteri, începând de la avansul Europei Vestice în secolul al XVI-lea, adică al unor naţiuni cum ar fi Spania, Ţările de Jos, Franţa, Imperiul Britanic şi acum Statele Unite, arată o corelaţie foarte semnificativă *pe termen lung* între capacităţile productive şi de creştere a veniturilor, pe de o parte, şi forţa militară, pe de altă parte.

Istoria „ascensiunii şi decăderii marilor puteri", care este prezentată în aceste capitole, poate fi amintită pe scurt aici. Primul capitol oferă cadrul pentru tot ce urmează, prin examinarea situaţiei lumii din jurul anului 1500 şi prin analizarea atuurilor şi slăbiciunilor fiecărui „centru de putere" din acea vreme: China dinastiei Ming, Imperiul Otoman şi corespondentul său musulman din India, Imperiul Mogul, Rusia, Japonia perioadei Tokugawa şi grupul de state din Europa Vest-Centrală. La începutul secolului al XVI-lea nu era nici pe departe evident că ultima dintre regiunile menţionate mai sus era destinată să se ridice deasupra tuturor celorlalte. Dar oricât de impunătoare şi de organizate păreau a fi unele din aceste imperii orientale comparativ cu Europa, toate sufereau consecinţele existenţei unei autorităţi centralizate care insista asupra uniformităţii de credinţe şi de practici nu numai în ce priveşte religia oficială a statului, dar şi în domenii cum ar fi comerţul sau dezvoltarea armamentului. Absenţa unei asemenea autorităţi supreme în Europa şi rivalitatea războinică dintre diversele regate şi oraşe-stat a stimulat o preocupare constantă pentru progresul militar, care a interacţionat fructuos cu noile descoperiri tehnologice şi avansul comercial, care făceau şi ele parte din acest mediu antreprenorial competitiv. Fiind grevate de mai puţine obstacole în calea schimbării, societăţile europene au intrat într-o spirală ascendentă constantă a creşterii economice şi a îmbunătăţirii eficacităţii militare care, de-a lungul timpului, avea să le situeze în faţa tuturor celorlalte regiuni ale globului.

În timp ce această dinamică a schimbării tehnologice şi a competitivităţii militare a dus Europa înainte în hărţuielile sale obişnuite pe drumul său pluralist, rămânea totuşi posibilitatea ca unul din statele concurente să dobândească suficiente resurse pentru a le surclasa pe celelalte şi astfel să domine continentul. Pentru aproximativ 150 de ani după 1500, un bloc dinastico-religios format din habsburgii spanioli şi austrieci părea să fie pe cale de a înfăptui tocmai acest lucru. Capitolul 2 este dedicat în întregime eforturilor celorlalte state europene importante de a tempera acest „apetit habsburgic pentru supremaţie". Ca şi în restul acestei cărţi, sunt analizate atuurile şi slăbiciunile relative ale fiecăreia dintre puterile dominante, în lumina mai amplă a schimbărilor economice şi tehnologice ce afectau societăţile apusene ca întreg, pentru ca cititorul să poată înţelege mai bine consecinţele numeroaselor războaie ale acestei perioade. Tema principală a acestui capitol este că în ciuda numeroaselor resurse posedate de monarhii habsburgi, ei s-au supralicitat în mod constant prin conflicte militare repetate, devenind prea apăsători din

punct de vedere militar pentru economiile lor slăbite. Deşi celelalte mari puteri europene au suferit de pe urma acestor războaie prelungite, ele au reuşit – la limită totuşi – să menţină, mai bine decât au făcut-o adversarii lor habsburgi, echilibrul între resursele materiale şi puterea lor militară.

Luptele care au avut loc între marile puteri între 1660 şi 1815 – acoperite de capitolul 3 – nu pot fi rezumate cu uşurinţă ca o competiţie între un bloc mai mare şi numeroşii săi rivali. În această perioadă complicată, câteva dintre fostele mari puteri, cum ar fi Spania sau Ţările de Jos, au coborât pe o poziţie secundară, în timp ce treptat s-au impus alte cinci state (Franţa, Marea Britanie, Rusia, Austria şi Prusia), care au ajuns să domine diplomaţia şi războaiele în Europa secolului al XVIII-lea şi să se angajeze într-o serie de războaie îndelungate de coaliţii, punctate de schimbări rapide de alianţe. Aceasta a fost o epocă în care Franţa, mai întâi sub Ludovic al XIV-lea şi apoi sub Napoleon, a fost mai aproape de a controla Europa decât oricând înainte sau ulterior acestei perioade. Însă eforturile francezilor erau întotdeauna ţinute sub control, cel puţin în ultimă instanţă, de o combinaţie a celorlalte puteri. De vreme ce la sfârşitul secolului al XVIII-lea costurile întreţinerii permanente a unor armate şi flote naţionale a devenit teribil de mare, o ţară care putea crea un sistem bancar şi de creditare avansat (cum a fost Marea Britanie), putea să se bucure de multe avantaje comparativ cu rivalii săi înapoiaţi financiar. Poziţia geopolitică a avut, de asemenea, o mare importanţă în hotărârea destinului puterilor, supuse la provocări numeroase şi foarte schimbătoare, lucru care ne va ajuta să explicăm felul în care două naţiuni „marginale", cum sunt cea rusă şi cea britanică, au devenit din ce în ce mai importante după 1815. Amândouă au deţinut capacitatea de a interveni în luptele din Europa Vest-Centrală, rămânând totuşi protejate geografic de acest spaţiu, şi ambele s-au extins în lumea *extra*europeană în decursul secolului al XVIII-lea, asigurându-se totodată că pe continent era menţinută balanţa de putere. În ultimele decenii ale acestui secol, în Marea Britanie a demarat revoluţia industrială, fapt ce a oferit statului o mai mare capacitate de a coloniza teritoriile de peste mări şi de a zădărnici aspiraţia lui Napoleon de supremaţie europeană.

Prin contrast, timp de aproape un secol după 1815, în mod remarcabil, aproape că nu au existat războaie îndelungate de coaliţii. A existat un echilibru strategic, susţinut de toate marile puteri ale sistemului european, astfel că nici o naţiune nu a fost capabilă sau dornică de a aspira la dominanţă. Principalele preocupări ale guvernelor în decadele de după 1815 au vizat instabilitatea internă şi (în cazul Rusiei şi al Statelor Unite) continuarea expansiunii în interiorul masei continentale. Această situaţie internaţională relativ stabilă a permis Imperiului Britanic să ajungă la apogeu ca putere globală în termeni navali, coloniali şi comerciali, influenţând favorabil şi virtualul său monopol asupra producţiei industriale a motorului cu abur. La jumătatea secolului al XIX-lea, industrializarea s-a răspândit şi în alte regiuni, începând să încline balanţa internaţională dinspre vechile puteri către acele ţări care aveau deopotrivă organizarea şi resursele necesare exploatării noilor tehnologii şi mijloace de producţie. Cele câteva conflicte majore ale acestei epoci – Războiul Crimeii, Războiul Civil American şi Războiul franco-prusac – aduceau deja înfrângerea asupra acelor societăţi care eşuaseră să-şi modernizeze sistemul militar şi cărora le lipsea ampla infrastructură industrială necesară susţinerii armatelor vaste şi armamentului mult mai scump şi complicat care transforma acum natura războiului.

Pe măsură ce secolul XX se apropia, ritmul schimbării tehnologice şi rata inegală de dezvoltare a făcut sistemul internaţional mult mai instabil şi mai complex decât fusese cu jumătate de secol înainte. Această situaţie s-a manifestat prin competiţia frenetică de după 1880 dintre marile puteri pentru obţinerea de teritorii coloniale suplimentare în Africa, Asia şi Pacific, care era motivată parţial de dorinţa de câştig, parţial de frica puterilor de a nu fi eclipsate. Situaţia s-a manifestat, de asemenea, prin intensificarea cursei înarmărilor – atât pe uscat, cât şi pe mare – şi prin crearea unor alianţe militare fixe, chiar şi pe timp de pace, pe măsură ce diferitele guverne îşi căutau parteneri pentru posibile războaie viitoare. Dincolo de frecventele certuri coloniale şi crize internaţionale ale perioadei dinainte de 1914, deceniu după deceniu, indicii puterii economice arătau schimbări fundamentale ale balanţei globale, ducând către eclipsa a ceea ce a fost în mod esenţial, pentru mai bine de trei secole, un sistem mondial *eurocentric.* În ciuda eforturilor susţinute ale unor puteri tradiţionale europene, cum ar fi Franţa sau Austro-Ungaria, şi a unor naţiuni recent unificate, cum ar fi Italia, acestea erau pe cale să piardă cursa. Prin contrast, state enorme, de mărimea unor continente, cum erau Statele Unite şi Rusia, intrau în prim-plan, şi asta în ciuda ineficienţei statului ţarist. Dintre naţiunile vest-europene, doar Germania avea potenţialul de a-şi forţa drumul în rândurile clubului select al viitoarelor puteri mondiale. Japonia, pe de altă parte, îşi limita pretenţiile de dominanţă doar asupra Asiei de Est şi nimic mai mult. Inevitabil, toate aceste schimbări au adus probleme considerabile şi, în cele din urmă, insurmontabile Imperiului Britanic, pentru care devenise mult mai dificil să-şi apere acum interesele globale decât în urmă cu jumătate de secol.

Deşi dezvoltările majore ale celor 50 de ani de după 1900 pot fi văzute ca un proces de emergenţă a unei lumi bipolare, ducând la criza ulterioară a puterilor „mijlocii" (după cum am menţionat în titlurile capitolelor 5 şi 6), totuşi această metamorfoză a întregului sistem nu a fost nici pe departe una lină. Dimpotrivă, marile şi foarte sângeroasele bătălii de uzură ale Primului Război Mondial, bazându-se în special pe organizarea industrială şi eficienţa naţională, au dat Germaniei imperiale câteva avantaje asupra Rusiei ţariste, aflate în proces de modernizare rapidă, dar totuşi încă destul de înapoiată. Însă la doar câteva luni de la victoria Germaniei pe frontul de Est, aceasta a fost pusă în situaţia de a suporta înfrângerea în Vest, în timp ce aliaţii săi cedau în mod similar în teatrele de război din Balcani, Italia şi Orientul Apropiat. Datorită ajutorului militar şi în special economic oferit de Statele Unite în ultima perioadă a războiului, Antanta a avut în cele din urmă resursele necesare pentru a prevala asupra coaliţiei rivale. Dar a fost o luptă istovitoare pentru toţi beligeranţii iniţiali. Austro-Ungaria a dispărut, Rusia a fost cuprinsă de revoluţie, Germania a fost înfrântă, iar Franţa, Italia şi chiar Marea Britanie, deşi victorioase, suferiseră mari pierderi. Singurele excepţii erau Japonia, care şi-a întărit şi mai mult poziţia în Pacific, şi, desigur, Statele Unite, ţară care la 1918 devenise, indiscutabil, cea mai mare putere a lumii.

Retragerea rapidă a americanilor din afacerile internaţionale după 1919, corelată cu izolaţionismul impus Rusiei de regimul bolşevic, a lăsat un sistem internaţional care era mai lipsit de legătură cu realităţile economice fundamentale decât fusese probabil în oricare alt moment din cele cinci secole acoperite de această carte. Marea Britanie şi Franţa, deşi slăbite, se aflau încă în centrul scenei diplomatice, dar, în anii '30, poziţia

lor era pusă deja în discuţie de naţiuni militarizate şi revizioniste, ca Italia, Japonia şi Germania – ultima dintre acestea fiind mult mai hotărâtă să obţină hegemonia europeană decât fusese în 1914. În fundal, Statele Unite rămâseseră de departe cea mai puternică naţiune manufacturieră a lumii, în timp ce Rusia lui Stalin se transforma rapid într-o superputere industrială. Prin urmare, dilema puterilor „mijlocii" *revizioniste* era că ele trebuiau să se dezvolte rapid, spre a nu fi copleşite de cei doi giganţi continentali. Dilema puterilor mijlocii de *status quo* era dacă nu cumva, luptând pentru blocarea pretendenţilor germani şi japonezi, se vor uza şi ele într-o măsură comparabilă. Trăgând linia, cel de-al Doilea Război Mondial a confirmat în mod esenţial aceste aprehensiuni ale declinului. În ciuda spectaculoaselor victorii timpurii, naţiunile Axei nu au putut să reziste în cele din urmă în faţa unui dezechilibru al resurselor productive care era cu mult superior celui din războiul dintre 1914 şi 1918. Ceea ce au realizat însă ele a fost eclipsarea Franţei şi slăbirea iremediabilă a Marii Britanii – înainte de a fi ele însele copleşite de forţe superioare. În 1943 sosise în sfârşit lumea bipolară prevestită cu decenii înainte, şi balanţa militară s-a corelat încă o dată cu distribuţia globală a resurselor economice.

Ultimele două capitole ale cărţii examinează anii în care a părut să existe cu adevărat o lume bipolară sub aspect militar, economic şi ideologic, lume care a fost reflectată la nivel politic prin numeroasele crize ale Războiului Rece. Poziţia Statelor Unite şi a Uniunii Sovietice ca puteri de o clasă aparte pare să fi fost întărită şi de apariţia armelor nucleare şi a mecanismelor de lansare la mare distanţă, fapt ce sugerează că peisajul strategic, ca şi cel diplomatic, era acum cu totul diferit faţă de cel de la 1900, ca să nu mai vorbim de cel de la 1800.

Şi totuşi, procesul de ascensiune şi decădere a marilor puteri – de diferenţiere a ratelor de creştere şi de schimbare tehnologică, producând schimbări în balanţa economică globală, influenţând gradual echilibrul militar şi politic – nu încetase. Statele Unite şi URSS au rămas în frunte din punct de vedere militar din anii '60 până în anii '80. Într-adevăr, deoarece ambele puteri au interpretat problemele internaţionale în termeni bipolari şi adesea chiar maniheişti, rivalitatea lor le-a împins într-o cursă a înarmărilor din ce în ce mai intensă, în care nici o altă putere nu s-a simţit capabilă să se înscrie. Tot în aceste câteva decenii, balanţa producţiei globale s-a modificat mai rapid decât oricând înainte. Cota-parte a lumii a treia din cuantumul producţiei industriale totale şi produsul naţional brut al acesteia au scăzut până la un minimum istoric în deceniul de după 1945, după care a urmat însă o creştere continuă. Europa şi-a revenit de pe urma distrugerilor războiului şi, sub forma Comunităţii Economice Europene, a devenit cea mai mare entitate comercială mondială. Republica Populară Chineză face paşi mari înainte într-un ritm impresionant. Creşterea economică de după război a Japoniei a fost atât de impresionantă, încât, conform unor măsurători, a depăşit Rusia la capitolul produs naţional brut la sfârşitul anilor '80. În schimb, ratele de creştere ale Statelor Unite şi Rusiei au devenit mai lente, iar cota ce le revine din producţia şi bogăţia mondiale s-a restrâns dramatic începând cu anii '60. Lăsând la o parte toate naţiunile mai mici, este evident că deja există o lume *multipolară*, dacă se măsoară doar indicii economici. Având în vedere preocuparea cărţii de a analiza interacţiunea dintre strategie şi economie, mi s-a părut necesar să ofer un capitol final (bazat fie şi pe o analiză speculativă) care să analizeze separarea actuală dintre balanţele militare şi cele productive ale marilor puteri şi să indic problemele şi

oportunităţile cu care se confruntă astăzi cele cinci mari centre de putere politico-economică – China, Japonia, Comunitatea Economică Europeană, Uniunea Sovietică şi Statele Unite –, pe măsură ce ele se străduiesc să îşi îndeplinească vechea sarcină de a-şi pune în acord scopurile naţionale cu mijloacele de a le duce la îndeplinire. Istoria ascensiunii şi decăderii marilor puteri nu a ajuns nici pe departe într-un punct mort.

Deoarece orizontul cărţii este atât de cuprinzător, este evident că lucrarea va fi citită de oameni diferiţi, cu obiective diferite. Unii cititori vor găsi aici ceea ce au sperat: o cercetare amplă şi totuşi suficient de detaliată a politicii marilor puteri de-a lungul ultimelor cinci secole, a felului în care poziţia relativă a fiecăruia din statele din vârful ierarhiei a fost afectată de schimbările economice şi tehnologice, a interacţiunii constante dintre strategie şi economie, atât în perioadele de pace, cât şi în cele supuse testelor războiului. Prin definiţie, lucrarea nu se ocupă cu *micile* puteri şi (de obicei) nici cu războaiele mici, bilaterale. Tot prin definiţie, cartea este puternic eurocentrică, mai ales în capitolele din mijloc. Dar, având în vedere subiectul, acest lucru este normal.

Pentru alţi cititori, în special pentru acei politologi care acum sunt foarte interesaţi să extragă reguli generale despre „sistemele mondiale" sau despre tiparele recurente ale războaielor, probabil că acest studiu le va oferi mai puţin decât şi-ar fi dorit. Pentru a evita neînţelegerile, trebuie să precizez clar faptul că lucrarea nu se ocupă, de exemplu, cu teoria conform căreia războaiele majore (sau „sistemice") pot fi asociate cu ciclurile Kondratieff de progres şi regres economic. În plus, nu este preocupată în principal nici de teoriile generale asupra *cauzelor* războiului şi dacă ele sunt provocate de marile puteri în „ascensiune" sau în „declin". De asemenea, nu este o carte despre teoria imperiilor şi despre felul în care este efectuat controlul imperial (cum este cazul, de pildă, în cartea lui Michael Doyle, *Empires*) sau dacă imperiile contribuie la întărirea puterii naţionale. În fine, lucrarea nu propune nici o teorie generală despre tipurile de societate şi organizare socială/guvernamentală cele mai eficiente în colectarea de resurse pe timp de război.

De asemenea, există în mod evident în această carte foarte mult material pentru specialiştii care vor să facă asemenea generalizări (şi unul dintre motivele pentru care a fost introdusă o gamă atât de extinsă de note este de a indica, de exemplu, surse mai detaliate pentru cititorii interesaţi de finanţarea războaielor). Dar problema pe care o au istoricii – spre deosebire de politologi – cu aderarea la teoriile generale priveşte faptul că mărturiile trecutului sunt întotdeauna prea variate pentru a permite concluzii ştiinţifice „solide". Astfel, deşi este adevărat că unele războaie (ca, de exemplu, cel din 1939) pot fi puse în legătură cu teama factorilor de decizie legată de schimbările ce ar putea avea loc în balanţa totală de putere, acest lucru nu mai este util în explicarea conflictelor care au început în 1776 (Războiul American de Independenţă), 1792 (Războaiele Revoluţiei Franceze) sau 1854 (Războiul Crimeii). În acelaşi fel, deşi s-ar putea considera că situaţia Austro-Ungariei din 1914 este un bun exemplu de putere în „declin" care contribuie la declanşarea unui mare război, rămâne totuşi de studiat rolul la fel de important jucat atunci de cele două mari puteri în „ascensiune" – Germania şi Rusia. În mod similar, orice teorie generală care să clarifice dacă imperiile sunt sau nu rentabile sau dacă controlul imperial este afectat de un raport măsurabil „distanţă-putere" este probabil ca pe baza evidenţelor contradictorii disponibile să ajungă la răspunsul banal că uneori acest lucru se întâmplă, alteori nu.

Cu toate acestea, dacă lăsăm la o parte teoriile apriorice şi analizăm doar evidenţele istorice privind „ascensiunea şi decăderea marilor puteri" de-a lungul ultimelor cinci secole, este clar că vor putea fi extrase câteva concluzii generale valide – admiţându-se totodată că pot exista şi excepţii. De exemplu, poate fi detectată o relaţie cauzală între schimbările care s-au produs de-a lungul timpului în echilibrul economic şi productiv general, pe de o parte, şi poziţia ocupată de puterile individuale în sistemul internaţional, pe de altă parte. Deplasarea fluxurilor comerciale dinspre Marea Mediterană spre spaţiul atlantic şi nord-vest-european, care s-a produs începând din secolul al XVI-lea, şi redistribuirea ponderii în producţia industrială mondială în detrimentul Europei Vestice, în deceniile de după 1890, reprezintă bune exemple. În ambele cazuri, schimbările economice au prevestit ascensiunea unor noi mari puteri, care în viitor urmau să aibă un impact decisiv asupra ordinii militare/teritoriale. Din acest motiv, deplasarea balanţelor productive globale spre „linia Pacificului", care a avut loc în ultimele decenii, nu poate fi de interes doar pentru economişti.

În mod similar, evidenţele istorice sugerează că *pe termen lung* există o conexiune foarte clară între ascensiunea şi decăderea economică a unei mari puteri, pe de o parte, şi creşterea, respectiv declinul său ca putere militară importantă (sau ca imperiu mondial), pe de altă parte. Nici acest lucru nu este surprinzător, din moment ce el decurge din două fapte conexe. Primul este că sunt necesare resurse economice pentru a susţine un edificiu militar de dimensiuni mari. Al doilea e că, în ce priveşte sistemul internaţional, atât bogăţia, cât şi puterea sunt întotdeauna *relative* şi trebuie privite ca atare. Acum 300 de ani, autorul mercantilist german von Hornigk observa că:

> ...dacă o naţiune este astăzi bogată şi puternică sau nu... depinde nu de abundenţa sau securitatea oferită de puterea şi bogăţiile sale, ci în principal de faptul dacă vecinii săi deţin puteri şi bogăţii mai mari sau mai mici.

În capitolele care urmează, această observaţie va fi confirmată în mod repetat. Ţările de Jos la mijlocul secolului al XVIII-lea erau mai bogate în termeni *absoluţi* decât cu 100 de ani înainte, dar în această etapă cu greu mai puteau fi considerate o mare putere, deoarece vecini precum Franţa sau Marea Britanie aveau „mai mult" (în termeni de putere şi bogăţie). Franţa era în 1914, în termeni absoluţi, mai puternică decât fusese în 1850, dar aceasta a oferit o slabă consolare când Franţa a fost eclipsată de o Germanie mult mai puternică. Marea Britanie este acum mult mai bogată şi forţele sale armate posedă arme mult mai puternice decât la jumătatea perioadei victoriene, dar aceasta este de prea puţin folos, din moment ce cota sa parte din producţia mondială a scăzut de la aproximativ 25% la circa 3%. Dacă o naţiune are „mai mult", lucrurile decurg bine; dacă are „mai puţin", atunci apar probleme.

Aceasta nu înseamnă însă că puterea economică relativă şi cea militară relativă ale unei naţiuni vor creşte şi vor scădea *în paralel*. Majoritatea exemplelor istorice acoperite aici sugerează că există o „întârziere" notabilă între traiectoria puterii economice relative a unui stat şi cea a influenţei sale militare/teritoriale. Încă o dată, motivul pentru care se întâmplă astfel nu este dificil de înţeles. O putere economică în expansiune – Marea Britanie în anii 1860, Statele Unite în anii 1890, Japonia în zilele noastre – poate prefera să se îmbogăţească în loc să cheltuie foarte mult pe armament. Jumătate de secol mai

târziu, priorităţile pot foarte bine să se fi schimbat. Expansiunea economică iniţială a antrenat după sine obligaţii peste mări (dependenţe de pieţe externe şi materii prime, alianţe militare, poate baze militare şi colonii). Alte puteri rivale se află acum într-o ascensiune economică într-un ritm mai rapid, dorind la rândul lor să îşi extindă influenţa spre exterior. Lumea a devenit un loc mai competitiv, iar cotele de piaţă se erodează. Observatorii pesimişti vorbesc de declin; oamenii de stat patrioţi fac apel la „reînnoire".

În aceste circumstanţe mai problematice, o mare putere se poate afla în situaţia de a cheltui *mult mai mult* pentru apărare decât o făcea cu două generaţii în urmă şi de a descoperi totuşi că lumea este un loc mai puţin sigur – din simplul motiv că alte puteri s-au dezvoltat mai rapid, devenind mai competitive. Spania imperială a cheltuit mult mai mult cu armata sa în complicaţii ani dintre 1630 şi 1640 decât în anii 1580, când economia castiliană era mai sănătoasă. Cheltuielile britanice cu apărarea erau cu mult mai mari la 1910, în timpul regelui Edward VII, decât, să spunem, la moartea lui Palmerston, în 1865, când economia britanică era relativ la momentul său de vârf. Dar un britanic de la 1910 se simţea mai în siguranţă decât unul de la 1865? Cu aceeaşi problemă, după cum se va argumenta în cele ce urmează, se confruntă Statele Unite şi Uniunea Sovietică acum. Marile puteri aflate într-un declin relativ reacţionează instinctiv prin mărirea cheltuielilor de „securitate", deturnând resurse potenţiale de la „investiţii" şi complicându-şi astfel dilema pe termen lung.

O altă concluzie generală care poate fi trasă din istoria celor 500 de ani prezentaţi aici este că există o corelaţie foarte puternică între rezultatele *războaielor majore de coaliţie* pentru supremaţia europeană sau globală şi cantitatea de resurse productive mobilizate de fiecare parte. Acest lucru a fost valabil pentru luptele împotriva habsburgilor spanioli şi austrieci, pentru unul dintre cele mai importante conflicte din secolul al XVIII-lea, cum a fost Războiul Succesiunii Spaniole, pentru Războiul de Şapte Ani, războaiele napoleoniene şi pentru cele două războaie mondiale ale secolului XX. Un război îndelungat, de uzură se transformă în cele din urmă într-un test al capacităţii relative a fiecărei coaliţii. Dacă una din părţi deţine „mai mult" sau „mai puţin" devine tot mai important pe măsură ce conflictul se prelungeşte.

Se pot face aceste generalizări fără a cădea însă în capcana determinismului economic brut. În ciuda interesului constant al acestei cărţi în urmărirea „tendinţelor mai largi" din afacerile internaţionale de-a lungul ultimelor cinci secole, *nu* se afirmă că economia determină orice eveniment sau că este singurul motiv pentru succesul sau eşecul unei naţiuni. Există pur şi simplu prea multe dovezi care trimit spre alte lucruri: geografia, organizarea militară, moralul naţiunii, sistemul de alianţe şi mulţi alţi factori care pot afecta cu toţii puterea relativă a membrilor sistemului de state. În secolul al XVIII-lea, de exemplu, Provinciile Unite* reprezentau regiunea cea mai bogată din Europa, iar Rusia cea mai săracă. Totuşi, republica olandeză a decăzut, iar Rusia s-a afirmat. Nebunia unui om (de exemplu, Hitler) şi priceperea pe câmpul de luptă (a regimentelor spaniole în secolul al XVI-lea sau a infanteriei germane în secolul XX) pot de asemenea să explice în mare măsură anumite victorii sau înfrângeri. Însă ceea ce pare cu adevărat incontestabil este faptul că în războaiele îndelungate (de obicei de coaliţie) dintre marile puteri victoria a aparţinut în mod repetat taberei cu o bază de producţie mai înfloritoare –

* Numele Olandei între 1581 şi 1795 (n. tr.).

sau, după cum obişnuiau să spună căpitanii spanioli, celui care deţinea ultimul *escudo**. Multe dintre cele ce urmează vor confirma această judecată cinică, dar în esenţă corectă. Şi tocmai din motivul că poziţiile de putere ale naţiunilor conducătoare au fost strâns corelate cu poziţia lor economică relativă de-a lungul ultimelor cinci secole. Astfel că merită să ne întrebăm care vor fi implicaţiile tendinţelor economice şi tehnologice de astăzi asupra balanţei curente de putere. Acest lucru nu contestă faptul că oamenii îşi fac propria istorie, însă ei o edifică într-un context istoric care poate să restricţioneze (ori să deschidă) unele posibilităţi.

Un prim model pentru prezenta carte a fost eseul din 1833 al faimosului istoric prusac Leopold von Ranke despre *die grossen Mächte* (marile puteri), în care examina suişurile şi coborâşurile din balanţa internaţională de putere de după declinul Spaniei, încercând să arate cum anumite ţări au ajuns în prim-plan, decăzând apoi. Ranke îşi încheia eseul cu o analiză a lumii contemporane lui şi a ceea ce se întâmpla după înfrângerea Franţei şi a pretenţiilor sale de supremaţie, ca urmare a războaielor napoleoniene. Examinând „perspectivele" fiecăreia dintre marile puteri de atunci, a fost şi el tentat să părăsească poziţia istoricului şi să păşească pe tărâmul nesigur al speculaţiilor despre viitor.

A scrie un eseu despre „marile puteri" este un lucru ; a spune povestea lor sub formă de carte este cu totul altceva. Intenţia mea iniţială a fost să scriu o carte scurtă, „eseistică", presupunând că cititorii cunosc (măcar vag) detaliile de fundal despre modificarea ratelor de creştere sau despre problemele geostrategice particulare cu care se confrunta una sau alta dintre marile puteri. Pe măsură ce am început să trimit primele capitole ale acestei cărţi la referenţi ori să iniţiez discuţii de probă despre unele dintre temele sale, mi-a devenit tot mai clar că pornisem de la o presupoziţie falsă. Ceea ce doreau majoritatea cititorilor sau auditorilor era o acoperire *mai* detaliată a fundalului, din motivul simplu că nu era disponibil nici un studiu care să relateze istoria schimbărilor ce au apărut în balanţele de putere economică şi strategică. Cauza era că nici istoricii economici, nici cei militari nu abordaseră această arie de studiu, subiectul în sine rămânând neglijat. Dacă detaliile abundente care apar atât în text, cât şi în note au vreo justificare, aceasta este de a umple acest hiat critic din istoria ascensiunii şi decăderii marilor puteri.

* Monedă portugheză şi spaniolă. Cuvântul înseamnă însă şi „scut" (n. tr.).

Partea I

Strategie şi economie în lumea preindustrială

Capitolul 1

Ascensiunea lumii occidentale

În anul 1500, data aleasă de numeroşi cercetători pentru a marca diviziunea dintre timpurile moderne şi cele premoderne[1], nu era nici pe departe evident pentru locuitorii Europei că acest continent avea să-şi impună dominaţia asupra unei mari părţi din restul planetei. Cunoştinţele pe care le aveau ei despre marile civilizaţii ale Orientului erau fragmentare şi mult prea adesea eronate, bazate pe povestiri ale călătorilor. Totuşi, imaginea larg răspândită a unor mari imperii orientale posedând bogăţii fabuloase şi armate imense era destul de exactă şi la primul contact aceste societăţi trebuie să fi părut mult mai favorabil înzestrate decât popoarele şi statele din Europa Apuseană. Într-adevăr, în comparaţie cu aceste mari centre culturale şi economice, slăbiciunile relative ale Europei *păreau* mult mai evidente decât atuurile sale. Pentru început, nu era nici cea mai fertilă, nici cea mai dens populată regiune a lumii. India şi China o depăşeau sub fiecare aspect. Geopolitic, „continentul" european avea o formă improprie – mărginit de gheţuri şi de ape la nord şi vest, deschis la frecvente invazii terestre dinspre est şi vulnerabil la învăluiri strategice în sud. La 1500 şi o perioadă îndelungată înainte şi după acest moment, acestea nu erau nişte consideraţii abstracte. Doar cu opt ani înainte, Granada, ultima regiune musulmană din Spania, cedase în faţa armatelor lui Ferdinand şi ale Isabelei, dar acest lucru a însemnat doar sfârşitul unei campanii regionale, nu al luptei cu mult mai ample dintre creştinătate şi forţele Profetului. În mare parte a lumii vestice încă persista şocul căderii Constantinopolului în 1453, un eveniment care părea cu atât mai pregnant cu cât nu a marcat nici pe departe limita înaintării turcilor otomani. Până la sfârşitul secolului, ei cuceriseră Grecia şi Insulele Ionice, Bosnia, Albania şi o mare parte din restul Balcanilor, iar ceea ce era mai rău abia urma să vină în anii 1520, când formidabilele lor armate de ieniceri aveau să ajungă aproape de Budapesta şi Viena. În sud, unde galerele otomane prădau porturile italiene, papii au început să se teamă că Roma va avea în curând aceeaşi soartă ca şi Constantinopolul[2].

În timp ce aceste ameninţări păreau să facă parte dintr-o mare strategie coerentă coordonată de sultanul Mehmet al II-lea şi succesorii săi, răspunsul europenilor a fost incoerent şi necoordonat. Spre deosebire de Imperiul Otoman şi de cel chinez sau de regimul pe care mogulii erau pe cale să îl impună curând în India, niciodată nu a existat o Europă unită, în care toţi să recunoască un singur lider secular sau religios. În schimb Europa era un talmeş-balmeş de mici regate, principate, mărci şi oraşe-state. Câteva monarhii mai puternice se consolidau în vest, în special Spania, Franţa şi Anglia, dar

nici una nu avea să fie lipsită de tensiuni interne şi toate le considerau pe celelalte ca rivale mai degrabă decât ca aliate în lupta împotriva islamului.

Nu se putea spune nici că Europa deţinea avantaje pronunţate în domeniile culturii, matematicii, ingineriei sau al tehnologiilor de navigaţie ş.a. în comparaţie cu marile civilizaţii ale Asiei. O parte considerabilă a moştenirii culturale şi ştiinţifice europene era „împrumutată", în orice caz, de la islamici, la fel cum şi societăţile musulmane împrumutaseră timp de secole de la China prin intermediul comerţului, cuceririlor şi colonizării. Privind retrospectiv, putem observa că la sfârşitul secolului al XV-lea Europa era într-un proces accelerat de avans comercial şi tehnologic. Însă, probabil, comentariul general cel mai corect ar fi că fiecare dintre aceste mari centre ale civilizaţiei mondiale se afla, în linii mari, la un stadiu similar de dezvoltare la acea vreme, unele dintre ele fiind mai avansate în anumite domenii, dar mai înapoiate în altele. Din punct de vedere tehnologic şi, prin urmare, militar Imperiul Otoman, China dinastiei Ming şi, puţin mai târziu, nordul Indiei, sub dominaţia mogulilor, alături de sistemul de state europene, cu ramificaţia lui moscovită, erau toate mult superioare societăţilor risipite ale Africii, Americii şi Oceaniei. Deşi putem spune că Europa era unul dintre cele mai importante centre de putere culturală la 1500, nu era nici pe departe evident că ea avea să devină liderul într-o zi. Înainte de a investiga cauzele ascensiunii sale este, deci, necesar să examinăm slăbiciunile şi atuurile celorlalţi pretendenţi.

China dinastiei Ming

Dintre toate civilizaţiile vremurilor premoderne, nici una nu a părut mai avansată şi nu s-a simţit mai superioară decât China[3]. Populaţia sa considerabilă – 100-130 de milioane de oameni, faţă de cele 50-55 de milioane ale Europei în secolul al XV-lea –, cultura ei remarcabilă, câmpiile sale irigate şi extrem de fertile, legate printr-un splendid sistem de canale încă din secolul al XI-lea, şi administraţia sa ierarhizată şi unificată, condusă de o birocraţie confucianistă bine educată, au oferit societăţii chineze o coerenţă şi o sofisticare invidiate de vizitatorii străini. Este adevărat că această civilizaţie a suferit perturbări serioase din cauza hoardelor mongole şi a intrat sub dominaţie mongolă după invazia lui Kublai Han. Dar China avea obiceiul să îşi influenţeze cuceritorii mai mult decât se lăsa ea influenţată de ei, iar când dinastia Ming a apărut în 1368 pentru a reunifica imperiul şi a-i înfrânge în cele din urmă pe mongoli, încă mai exista o mare parte din vechea ordine şi erudiţie.

Pentru cititorii crescuţi în respectul ştiinţei „occidentale", cea mai izbitoare caracteristică a civilizaţiei chineze trebuie să fie precocitatea ei tehnologică. Existau de mult biblioteci uriaşe. Tiparniţa apăruse deja în China din secolul al XI-lea şi curând după aceasta exista deja un mare număr de cărţi. Comerţul şi industria, stimulate de construcţia de canale şi de presiunile populaţiei, erau la fel de sofisticate. Oraşele chineze erau mult mai mari decât echivalentele lor europene medievale, iar rutele comerciale erau la fel de extinse. Bancnotele au înlesnit mai devreme fluxul comercial şi creşterea pieţelor. În ultimele decenii ale secolului al XI-lea exista o enormă industrie a fierului în nordul Chinei, producându-se aproximativ 125 000 de tone/an, în principal de uz militar şi guvernamental. Armata de peste un milion de soldaţi era, de exemplu, o piaţă enormă pentru produsele din fier. Este demn de menţionat că producţia de fier în acel moment

era cu mult mai mare decât producţia britanică din primele etape ale Revoluţiei Industriale, şapte secole mai târziu! Tot chinezii au fost, probabil, cei care au inventat praful de puşcă, iar tunurile au fost folosite de dinastia Ming pentru a-i înlătura pe mongoli la sfârşitul secolului al XIV-lea[4].

Având în vedere evidenţa avansului cultural şi tehnologic al chinezilor, nu este surprinzător să aflăm că ei se orientaseră spre explorare şi comerţ peste mări. Busola magnetică a fost altă invenţie chinezească, iar unele dintre vasele lor erau la fel de mari ca galerele spaniole de mai târziu. Comerţul cu Indiile şi insulele din Pacific era *potenţial* la fel de profitabil ca şi cel de pe rutele caravanelor. Războiul naval fusese practicat pe fluviul Yangtze cu multe decenii înainte (pentru a înfrânge vasele dinastiei Sung în anii 1260, Kublai Han a fost nevoit să îşi construiască propria mare flotă de nave de luptă echipate cu maşini de aruncat proiectile), iar comerţul cu grâne de-a lungul coastei era înfloritor la începutul secolului al XIV-lea. În 1420, flota dinastiei Ming număra, conform documentelor, 1 530 de vase de luptă, incluzând 400 de mari fortăreţe plutitoare şi 250 de vase concepute pentru călătorii la distanţe mari. O asemenea forţă eclipsa, dar nu includea numeroasele vase administrate privat care erau deja angajate în comerţul cu Coreea, Japonia, Asia de Sud-Est şi chiar estul Africii. Statul chinez obţinea venituri de pe urma acestui comerţ maritim, căutând să îl impoziteze.

Cele mai faimoase dintre expediţiile *oficiale* peste mări au fost cele şapte lungi călătorii ale amiralului Cheng Ho, întreprinse între anii 1405 şi 1433. Fiind compuse uneori din sute de vase şi zeci de mii de oameni, aceste flote au vizitat porturi de la Malacca şi Ceylon până la intrarea în Marea Roşie şi Zanzibar. Le-au oferit, pe de o parte, daruri liderilor locali deferenţi, pe de altă parte, i-au obligat pe recalcitranţi să recunoască autoritatea Pekinului. Un vas s-a întors cu girafe din estul Africii pentru a-l amuza pe împăratul chinez; altul a adus un lider ceylonez care fusese suficient de nechibzuit încât să nu recunoască supremaţia Fiului Cerului. (Merită menţionat totuşi că, spre deosebire de portughezi, olandezi şi alţi invadatori europeni ai Oceanului Indian, chinezii se pare că nu au comis niciodată jafuri sau omoruri.) Din ce ne pot spune istoricii şi arheologii despre mărimea, puterea şi navigabilitatea flotei lui Cheng Ho – câteva dintre cele mai mari vase par să fi avut în jur de 122 de metri lungime şi peste 1 500 de tone –, aceasta ar fi fost capabilă să navigheze cu uşurinţă în jurul Africii şi să „descopere" Portugalia cu mai multe decenii înainte ca expediţiile lui Henric Navigatorul să înceapă să exploreze în mod serios teritoriile la sud de Ceuta[5].

Însă expediţia chineză din 1433 a fost ultima din această serie, căci trei ani mai târziu un edict imperial a interzis construirea de vase maritime; mai târziu, alt ordin a interzis existenţa corăbiilor cu mai mult de două catarge. Personalul naval a trebuit să se angajeze de atunci pe vasele mai mici de pe Marele Canal. Marile nave de război ale lui Cheng Ho au fost andocate şi lăsate să putrezească. În ciuda tuturor oportunităţilor care îi făceau cu ochiul de peste mări, China hotărâse să întoarcă spatele lumii.

Această decizie a avut, cu siguranţă, o motivaţie strategică întemeiată. Frontierele nordice ale imperiului erau din nou ameninţate de mongoli şi poate a părut prudent ca resursele militare să fie concentrate în această arie mai vulnerabilă. În aceste circumstanţe, o flotă mare era un lux şi, în plus, tentativa chineză de expansiune spre sud în Annam (Vietnam) se dovedea nefructuoasă şi costisitoare. Şi totuşi, acest raţionament destul de valid pare să nu fi fost reconsiderat mai târziu, când dezavantajele reducerii flotei au devenit evidente. După aproximativ un secol, regiunea de coastă a Chinei şi chiar unele

oraşe de pe Yangtze erau atacate de piraţi japonezi, însă nu a existat un demers serios de reconstrucţie a flotei imperiale. Nici măcar apariţiile repetate ale navelor portugheze în largul coastelor chineze nu au forţat o reconsiderare*. Apărarea pe uscat era suficientă, gândeau mandarinii, de vreme ce supuşilor chinezi li se interzisese în întregime comerţul maritim.

În afară de costuri şi alte contrastimulente implicate, un element-cheie în retragerea Chinei l-a reprezentat profundul conservatorism al birocraţiei confucianiste[6], un conservatorism întărit în perioada Ming de resentimentul faţă de schimbările pe care le impuseră mongolii. În această atmosferă de „Restauraţie", autorităţile au fost preocupate să păstreze şi să recupereze trecutul, nu să creeze un viitor mai luminos, bazat pe comerţul şi expansiunea peste mări. Conform codului confucian, războiul în sine este o activitate deplorabilă, iar forţele armate sunt necesare doar de frica atacurilor barbarilor ori a revoltelor interne. Antipatia mandarinilor faţă de armată (şi flotă) era însoţită de suspiciunea faţă de negustori. Acumularea capitalului privat, practica de a cumpăra ieftin şi a vinde scump, ostentaţia negustorilor *nouveau riches* ofensau elita savantă a birocraţilor – aproape la fel de mult pe cât stârneau resentimente maselor muncitoare. Deşi nu au dorit să stopeze întreaga economie de piaţă, mandarinii au intervenit adesea împotriva anumitor comercianţi, confiscându-le proprietăţile şi interzicându-le să mai facă afaceri. Comerţul *exterior* în care erau implicaţi supuşi chinezi trebuie să fi părut cu atât mai dubios în ochii mandarinilor, pentru simplul motiv că scăpa şi mai mult controlului lor.

Această aversiune faţă de comerţ şi faţă de capitalul privat nu intră în conflict cu enormele realizări tehnologice menţionate mai sus. Reconstruirea de către dinastia Ming a Marelui Zid şi dezvoltarea sistemului de canale, a metalurgiei şi a flotei imperiale au fost în folosul *statului*, deoarece birocraţia l-a sfătuit pe împărat că ele erau necesare. Dar, la fel cum aceste proiecte au putut fi demarate, tot astfel puteau fi şi neglijate. Canalele au fost lăsate în paragină, armata a fost lipsită periodic de echipament nou, ceasurile astronomice (construite pe la 1090) au fost neglijate, iar articolele din fier au intrat treptat în desuetudine. Aceştia nu erau singurii factori de descurajare a creşterii economice. Tiparul a fost restricţionat la lucrările savante şi nu a fost folosit pentru diseminarea la scară largă a cunoştinţelor practice, ca să nu mai vorbim de critica socială. Utilizarea banilor de hârtie a fost întreruptă. Oraşelor chinezeşti nu le-a fost niciodată permisă autonomia celor din Vest. Nu existau târgoveţi chinezi, cu tot ce implică acest termen, iar când locaţia curţii imperiale chineze era schimbată, capitala trebuia să fie mutată şi ea. Însă, fără încurajare oficială, negustorii şi alţi întreprinzători nu puteau prospera, şi chiar şi cei care acumulaseră capital aveau tendinţa de a-l cheltui pe proprietăţi funciare şi educaţie, mai degrabă decât să îl investească în dezvoltarea protoindustrială. În mod similar, interzicerea comerţului maritim şi a pescuitului a îndepărtat alt stimul potenţial pentru o creştere economică susţinută. Un asemenea comerţ exterior, cum a fost cel practicat cu portughezii şi olandezii în următoarele secole, viza produsele de lux şi (cu toate că existau fără îndoială multe evaziuni) era controlat de autorităţi.

---

* Pentru scurtă vreme, în anii 1590, o flotă costieră chineză oarecum refăcută i-a ajutat pe coreeni să reziste în faţa a două încercări de invazie ale japonezilor, dar până şi această rămăşiţă a flotei dinastiei Ming a decăzut apoi.

În consecinţă, China dinastiei Ming a fost un teritoriu mult mai puţin întreprinzător şi viguros decât fusese sub dinastia Sung în urmă cu patru secole. Tehnicile agricole au fost îmbunătăţite în perioada Ming, fără dubiu, însă după un timp nici măcar creşterea intensivă a animalelor şi utilizarea terenurilor marginale nu au mai putut ţine pasul cu explozia populaţiei, care a rămas să fie ţinută sub control doar de instrumentele malthusiene ale epidemiilor, inundaţiilor şi războiului, toate fiind foarte dificil de controlat. Nici măcar înlocuirea dinastiei Ming de mult mai viguroasa dinastie Manchu după 1644 nu a putut opri relativul declin constant.

Un ultim detaliu poate rezuma această istorie. În 1736 – când atelierele metalurgice ale lui Abraham Darby începeau să înflorească la Coalbrookdale – furnalele şi cuptoarele cu cocs din Henan şi Hebei erau complet abandonate. Ele fuseseră importante înainte de debarcarea lui William Cuceritorul la Hastings. Aveau să-şi reînceapă producţia abia în secolul XX.

Lumea musulmană

Chiar şi primii navigatori europeni care au vizitat China la începutul secolului al XVI-lea, deşi impresionaţi de mărimea, populaţia şi bogăţiile ei, puteau observa că aceasta era o ţară care se întorsese către sine. Această remarcă nu putea fi făcută, cu siguranţă, despre Imperiul Otoman, care era atunci în etapele de mijloc ale expansiunii sale şi care, fiind mai aproape, era cu atât mai ameninţător pentru creştinătate. Privind dintr-o perspectivă istorică şi geografică mai largă, ar fi corect să spunem că statele musulmane au fost de fapt cele care reprezentau forţele de expansiune cele mai rapide în afacerile internaţionale în secolul al XVI-lea. Nu erau doar turcii otomani, care înaintau către vest, ci şi dinastia Sefevidă din Persia se bucura de o revenire a puterii, prosperităţii şi înaltei culturi, în special sub domniile lui Ismail I (1502-1524) şi Abbas I (1587-1629); un lanţ de hanate musulmane puternice controlau încă vechiul drum al mătăsii, via Kaşgar şi Turfan, către China; în Africa de Vest exista, de asemenea, un lanţ de state musulmane, cum ar fi Bornu, Sokoto şi Timbuktu; imperiul hindu din Java era cucerit de forţele musulmane la începutul secolului al XVI-lea, iar regele Kabulului, Babur, intra în India pe drumul dinspre nord-vest al cuceritorilor, instituind Imperiul Mogul în 1526. Deşi controlul asupra Indiei a fost instabil la început, el a fost consolidat cu succes de nepotul lui Babur, Akbar (1556-1605), care a creat un imperiu nord-indian ce se întindea de la Balucistan în vest până la Bengal în est. Pe parcursul secolului al XVII-lea, succesorii lui Akbar au înaintat şi mai mult spre sud, în defavoarea maraţilor hinduşi, în aceeaşi perioadă în care olandezii, britanicii şi francezii pătrundeau în peninsula indiană dinspre mare, desigur, într-o formă mult mai puţin substanţială. Acestor semne seculare ale expansiunii musulmanilor trebuie să li se adauge şi creşterea accentuată a numărului de credincioşi în Africa şi în Indii, în comparaţie cu care prozelitismul misiunilor creştine pălea.

Dar cea mai mare provocare musulmană pentru Europa la începutul modernităţii o constituiau, desigur, turcii otomani sau, mai degrabă, formidabila lor armată, înzestrată cu cea mai bună tehnică de asediu a epocii. Deja la începutul secolului al XVI-lea, teritoriul lor se întindea din Crimeea (unde cuceriseră centrele comerciale genoveze) până la Marea Egee (unde dezmembrau imperiul veneţian) şi Levant. În 1516, armatele otomane au cucerit Damascul, iar în anul următor au intrat în Egipt, zdrobind forţele

mamelucilor prin utilizarea tunurilor turceşti. După ce au închis astfel drumul mirodeniilor dinspre Indii, s-au deplasat spre sud pe cursul Nilului şi au ajuns, prin Marea Roşie, în Oceanul Indian, unde au contracarat incursiunile portugheze. Dacă acest fapt i-a perturbat pe navigatorii iberici, n-a fost nimic pe lângă groaza pe care armatele turceşti au semănat-o în rândul prinţilor şi popoarelor din Europa Estică şi Sudică. Turcii deţineau deja Bulgaria şi Serbia şi aveau influenţa predominantă în Valahia şi în jurul Mării Negre. Urmând expansiunii sudice împotriva Egiptului şi a Arabiei, sub Suleiman Magnificul (1520-1566) au început din nou presiunile asupra Europei. Ungaria, cel mai mare bastion estic al creştinătăţii în acea vreme, nu a mai putut rezista armatelor otomane superioare şi a fost înfrântă după bătălia de la Mohács din 1526, an în care – coincidenţă – Babur câştiga victoria de la Pānīpat, prin care instituia Imperiul Mogul. Oare întreaga Europă urma să aibă în curând aceeaşi soartă ca şi nordul Indiei? La 1529, când turcii asediau Viena, acest lucru trebuie să le fi părut unora o posibilitate reală. În realitate, Sfântul Imperiu Roman şi linia stabilită atunci în nordul Ungariei s-au păstrat, însă după aceasta turcii au reprezentat un pericol constant şi au exercitat o presiune militară care nu a putut fi niciodată ignorată în totalitate. Turcii au asediat din nou Viena chiar în 1683[7].

În multe privinţe, expansiunea puterii navale otomane a fost aproape la fel de alarmantă. Ca şi Kublai Han în China, turcii au dezvoltat o flotă doar pentru a slăbi o fortăreaţă inamică înconjurată de ape, în acest caz Constantinopolul, împotriva căruia sultanul Mehmet a instituit o blocadă cu mari galere şi sute de vase mai mici, care să ajute la asaltul din 1453. După aceasta, flote formidabile de galere au fost folosite în operaţiunile din Marea Neagră, în campania din sud spre Siria şi Egipt şi într-o întreagă serie de ciocniri cu Veneţia pentru controlul insulelor egeene, al Rodosului, Cretei şi Ciprului. Câteva decenii la începutul secolului al XVI-lea, puterea navală turcească a fost ţinută la distanţă de flotele veneţiană, genoveză şi habsburgică, dar la mijlocul secolului forţele navale musulmane erau deja active de-a lungul întregii coaste nord-africane, atacând porturi din Italia, Spania şi insulele Baleare. Au reuşit să cucerească Ciprul în anii 1570-1571, înainte de a fi înfrânte în bătălia de la Lepanto[8].

Imperiul Otoman a fost, desigur, mult mai mult decât o maşinărie militară. O elită de cuceritori (ca şi manciurienii în China), otomanii impuseseră o unitate de limbă, cultură şi credinţă *oficiale* asupra unei arii mai întinse decât Imperiul Roman şi a unui număr mare de popoare supuse. Înainte de 1500, lumea islamică devansase Europa din punct de vedere cultural şi tehnologic timp de secole. Oraşele lor erau mari, bine luminate şi aveau canalizare, iar în unele dintre ele erau universităţi, biblioteci şi moschei splendide. În matematică, cartografie, medicină şi în multe alte domenii ale ştiinţei şi industriei – cum ar fi morăritul, turnarea de tunuri, farurile şi creşterea cailor – musulmanii se bucurau de un avans. Sistemul otoman de recrutare a viitorilor ieniceri din rândul tinerilor creştini din Balcani produsese un corp militar dedicat şi uniform. Toleranţa faţă de alte rase a adus mulţi greci, evrei şi alţi nemusulmani talentaţi în serviciul sultanului – un maghiar a fost responsabilul cu tunurile în asediul lui Mehmet asupra Constantinopolului. Sub un lider de succes ca Suleiman Magnificul, o puternică birocraţie controla 40 de milioane de supuşi, aceasta în timp ce Spania avea cinci milioane de locuitori, iar Anglia doar două milioane şi jumătate. Constantinopolul, în perioada sa de înflorire, era mai mare decât oricare alt oraş european, având peste jumătate de milion de locuitori în 1600.

Totuşi, turcii otomani aveau să se clatine şi ei, să se întoarcă înspre sine şi să rateze astfel şansa de a domina lumea, deşi acest lucru a devenit evident abia la un secol după declinul izbitor de asemănător al dinastiei Ming. Într-o anumită măsură, se poate spune că acest proces era urmarea firească a succeselor anterioare ale turcilor. Oricât de bine administrată ar fi fost, armata otomană, deşi era capabilă să menţină întinsele frontiere ale imperiului, cu greu ar fi putut să le lărgească însă fără enorme costuri umane şi financiare. Iar imperialismul otoman, spre deosebire de cel spaniol, olandez şi englez mai târziu, nu era capabil să aducă mari beneficii economice. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea imperiul dădea deja semne de supraextindere strategică, având o armată numeroasă staţionată în Europa Centrală, o flotă costisitoare în Mediterana, trupe angajate în operaţiuni în nordul Africii, Marea Egee, Cipru şi Marea Roşie, iar în Crimeea era nevoie de întăriri pentru a ţine piept puterii ruseşti în expansiune. Nici măcar Orientul Apropiat nu mai era o zonă liniştită, din cauza unei rupturi religioase dezastruoase apărute atunci când ramura şiită cu baza în Irak şi apoi în Persia a pus în discuţie practicile şi învăţăturile sunnite dominante. Uneori situaţia nu diferea cu mult de frământările religioase contemporane din Germania, iar sultanul nu şi-a putut menţine supremaţia decât strivind disidenţa şiită. Oricum, dincolo de graniţă, regatul şiit al Persiei sub domnia lui Abbas cel Mare era pregătit să se alieze cu statele europene împotriva otomanilor, aşa cum şi Franţa cooperase cu turcii „păgâni" împotriva Sfântului Imperiu Roman. Cu această mulţime de adversari, Imperiul Otoman ar fi avut nevoie de o administrare remarcabilă pentru a-şi menţine creşterea, dar după 1566 au domnit succesiv 13 sultani incompetenţi.

Inamicii externi şi neajunsurile personale nu oferă însă întreaga explicaţie. Sistemul ca întreg, ca şi cel al Chinei dinastiei Ming, suferea din ce în ce mai mult de câteva dintre defectele centralizării, despotismului şi ortodoxiei severe în atitudinea sa faţă de iniţiativă, disidenţă şi comerţ. Un sultan incompetent putea paraliza Imperiul Otoman într-un mod în care un papă sau un împărat al Sfântului Imperiu Roman nu ar fi putut-o face cu toată Europa. Fără directive clare venite de sus, arterele birocraţiei s-au înfundat, preferând conservatorismul în locul schimbării şi sufocând inovaţiile. Absenţa expansiunii teritoriale şi a prăzilor după 1550, corelată cu uriaşa creştere a preţurilor, i-a determinat pe ienicerii nemulţumiţi să treacă la jaful intern. Negustorii şi întreprinzătorii (dintre care aproape toţi erau străini), care înainte fuseseră încurajaţi, s-au trezit acum că trebuie să plătească taxe impredictibile şi că li se confiscă proprietatea. Taxele tot mai mari au ruinat comerţul şi au depopulat oraşele. Poate că cei mai afectaţi au fost ţăranii, deoarece pământurile şi bunurile lor erau prădate de soldaţi. Pe măsură ce situaţia s-a deteriorat, oficialităţile civile s-au orientat şi ele către jaf, cerând mită şi confiscând bunuri. Costurile războaielor şi pierderea comerţului asiatic în timpul conflictelor cu Persia au intensificat căutarea disperată de către autorităţi a unor noi venituri, lucru care a oferit, la rândul său, puteri mai mari colectorilor de taxe lipsiţi de scrupule[9].

Dar mai ales reacţia violentă la provocarea religioasă şiită a reflectat şi a anticipat o înăsprire a atitudinilor oficiale faţă de toate formele de gândire liberă. Tiparul a fost interzis deoarece putea răspândi opinii periculoase. Noţiunile economice au rămas primitive : importurile mărfurilor occidentale erau dorite, dar exporturile erau interzise ; breslele erau susţinute în eforturile lor de a controla inovaţiile şi apariţia producătorilor „capitalişti" ; criticile religioase împotriva comercianţilor s-au intensificat. Dispreţuind ideile şi practicile europene, turcii au refuzat să adopte metode mai noi pentru controlul

epidemiilor şi, în consecinţă, populaţiile lor au suferit mai mult de pe urma epidemiilor grave. Într-un acces cu totul uimitor de obscurantism, o trupă de ieniceri a distrus un observator al statului în 1580, pretinzând că acesta provoca o epidemie[10]. Forţele armate deveniseră, într-adevăr, un bastion al conservatorismului. Deşi vedeau, uneori chiar pe pielea lor, că forţele europene au arme mai noi, ienicerii nu s-au grăbit să se modernizeze. Tunurile lor voluminoase nu au fost înlocuite de tunurile mai uşoare din fontă. După înfrângerea de la Lepanto, ei nu au construit vase mai mari, în stil european. În sud, flotelor musulmane pur şi simplu li se ordona să rămână în apele mai liniştite ale Mării Roşii şi ale Golfului Persic, evitând astfel nevoia de a construi nave capabile să navigheze pe ocean, după modelul portughez. Poate că există motive tehnice care pot explica aceasta, dar conservatorismul cultural şi tehnologic a jucat, de asemenea, un rol (prin contrast, corsarii berberi au adoptat foarte rapid modelul fregatei pentru vasele lor de război).

Remarcile anterioare despre conservatorism sunt cel puţin la fel de valabile şi în ceea ce priveşte Imperiul Mogul. În ciuda dimensiunii mari a imperiului în momentul său de apogeu şi a geniului militar al câtorva dintre împăraţii săi, în ciuda strălucirii curţilor sale şi a măiestriei cu care erau lucrate produsele sale de lux, în ciuda chiar şi a unei sofisticate reţele bancare şi de credit, sistemul era slab în însuşi fundamentul său. O elită musulmană cuceritoare conducea o mare masă de ţărani năpăstuiţi de sărăcie care erau în majoritate adepţi ai hinduismului. În oraşe exista un număr considerabil de negustori, pieţe agitate, iar familiile hinduse ce făceau afaceri aveau faţă de manufactură, comerţ şi credite o atitudine care le-ar fi transformat în exemple excelente pentru etica protestantă a lui Weber. În opoziţie cu acest tablou al unei societăţi întreprinzătoare, pregătită pentru „demarajul" economic înainte să devină o victimă a colonialismului britanic, sunt imaginile mai sumbre ale numeroşilor factori locali de încetinire prezenţi în viaţa indiană. Rigiditatea tabuurilor religioase hinduse milita împotriva modernizării: rozătoarele şi insectele nu puteau fi omorâte, astfel că se pierdeau mari cantităţi de produse alimentare; moravurile sociale cu privire la gunoaie şi excremente au condus la condiţii insalubre permanente, un teren propice pentru ciuma bubonică; sistemul de caste sufoca iniţiativa, inculca ritualul şi restricţiona piaţa, iar influenţa exercitată de brahmani asupra liderilor locali indieni însemna că acest obscurantism exista şi la cel mai înalt nivel. Aici existau mecanisme de control social foarte insidioase vizând orice tentativă de schimbare radicală. Nu este de mirare că mai târziu mulţi britanici, care mai întâi au prădat şi apoi au încercat să guverneze India conform principiilor utilitariste, au plecat în cele din urmă cu sentimentul că această ţară a rămas un mister pentru ei[11].

Dar guvernarea mogulilor ar putea fi cu greu comparată cu administraţia funcţionarilor britanici ai Indian Civil Service. Curţile strălucitoare erau centre ale unui consum remarcabil, la o scară pe care şi Regele Soare de la Versailles ar fi putut-o considera excesivă. Mii de servitori şi paraziţi, haine şi bijuterii extravagante, haremuri şi menajerii, şiruri imense de gărzi personale – toate acestea puteau fi plătite doar prin crearea unei maşinării de spoliere sistematică. Perceptorii de taxe, cărora superiorii le impuneau colectarea unor sume fixe, îi jefuiau fără milă şi fără discriminare pe ţărani şi pe negustori; indiferent de recoltă sau de felul cum mergea comerţul, banii trebuiau să fie colectaţi. Neexistând mecanisme de control constituţionale sau de altă natură asupra acestor jafuri, exceptând revolta, nu este surprinzător că strângerea taxelor era cunoscută drept „înfulecare". Populaţia nu primea mai nimic în schimbul acestui tribut anual

colosal. Comunicaţiile nu prea s-au îmbunătăţit şi nu exista nici un mecanism de asistenţă în caz de foamete, inundaţie sau epidemie – care se întâmplau destul de des. Toate acestea fac dinastia Ming să pară benignă, aproape progresistă prin comparaţie cu Imperiul Mogul. Formal, acesta din urmă avea să decadă deoarece devenise din ce în ce mai greu să se apere de maraţi în sud, de afgani în nord şi, în fine, de Compania Indiilor de Est. În realitate, cauzele declinului său au fost în mai mare măsură interne decât externe.

Doi marginali: Japonia şi Rusia

În secolul al XVI-lea mai erau alte două state care manifestau semne de consolidare politică şi creştere economică, deşi nu se comparau nici pe departe cu dimensiunea şi populaţia imperiilor Ming, Otoman şi Mogul. În Extremul Orient, Japonia începea să facă paşi înainte exact în momentul în care marele său vecin chinez începea să decadă. Poziţia geografică le oferea japonezilor un prim avantaj strategic (la fel ca şi britanicilor), deoarece insularitatea asigura o protecţie faţă de invaziile terestre, protecţie de care China nu se bucura. Ruptura dintre insulele japoneze şi continentul asiatic nu era totuşi în nici un caz totală, iar o mare parte a culturii şi religiei japoneze era adaptată după civilizaţia mai veche. Dar, în timp ce China era guvernată de o birocraţie unificată, puterea în Japonia era împărţită între mai multe clanuri feudale, iar împăratul nu era decât cantitate neglijabilă. Guvernarea centralizată care existase în secolul al XIV-lea a fost înlocuită de o vrajbă constantă între clanuri – asemănătoare cu conflictele dintre clanurile din Scoţia. Aceasta nu era o situaţie ideală pentru comercianţi, dar nu a împiedicat în mod considerabil activitatea economică. Pe mare, ca şi pe uscat, întreprinzătorii se înghionteau cu războinicii feudali şi cu aventurierii militari, deoarece toţi îşi dăduseră seama că pot obţine profit din comerţul maritim est-asiatic. Piraţii japonezi colindau coastele Chinei şi ale Coreei după pradă, în acelaşi timp în care alţi japonezi se bucurau de şansa de a face schimb de produse cu vizitatorii portughezi şi olandezi din Vest. Misionarii creştini şi mărfurile europene au pătruns în societatea japoneză mult mai rapid decât o făcuseră în distantul şi autosuficientul Imperiu Ming[12].

Această scenă plină de viaţă, deşi turbulentă avea să fie în curând modificată de utilizarea tot mai extinsă a armelor europene de import. Cum se întâmpla oriunde în lume, puterea gravita în jurul acelor indivizi sau grupuri care posedau resursele necesare pentru a recruta o armată mare înzestrată cu muschete şi, mai important decât orice, cu tunuri. În Japonia, rezultatul a însemnat consolidarea autorităţii în timpul marelui senior feudal Hideyoshi, ale cărui aspiraţii l-au făcut să încerce de două ori cucerirea Coreei. După eşecul acestora şi moartea lui Hideyoshi, în 1598, tulburările sociale ameninţau din nou Japonia. Însă în câţiva ani întreaga putere a fost consolidată în mâinile lui Ieyasu şi a altor shoguni din clanul Tokugawa, care i-au urmat. De această dată, guvernarea militară centralizată nu a mai putut fi zdruncinată.

În multe privinţe, Japonia perioadei Tokugawa poseda caracteristicile „noilor monarhii" care apăruseră în Europa în secolul anterior. Marea diferenţă a constat în abjurarea de către shogunat a expansiunii peste mări şi, practic, a oricărui contact cu lumea exterioară. În 1636, a fost oprită construcţia unor nave capabile să navigheze pe ocean şi supuşilor japonezi li s-a interzis să navigheze în larg. Comerţul cu europenii a fost restricţionat la corabiile olandeze care ancorau la Deshima, în largul portului Nagasaki. Ceilalţi europeni

au fost expulzaţi. Chiar şi înainte de această dată, practic toţi creştinii (străini sau localnici) fuseseră ucişi fără milă din porunca shogunatului. Motivul principal al acestor măsuri drastice a fost în mod clar hotărârea clanului Tokugawa de a obţine controlul necontestat asupra Japoniei; străinii şi creştinii erau consideraţi potenţial subversivi. Însă tot aşa erau priviţi şi ceilalţi seniori feudali, motiv pentru care li s-a cerut să petreacă jumătate din an în capitală, iar în cealaltă jumătate, când le era permis să locuiască pe domeniile lor, familiile lor trebuiau să rămână la Yedo (Tokyo), practic ostatice.

Această uniformitate impusă nu a sufocat, în sine, dezvoltarea economică şi nici nu a împiedicat realizări artistice remarcabile. Pacea la nivel naţional era benefică pentru comerţ, oraşele şi populaţia în general erau în creştere şi utilizarea tot mai frecventă a plăţilor în numerar au sporit importanţa comercianţilor şi a bancherilor. Ultimilor însă nu li s-a permis niciodată să câştige însemnătatea socială şi politică atinsă în Italia, Ţările de Jos sau Marea Britanie. În plus, japonezii erau în mod evident incapabili să se ţină la curent şi să adopte noile descoperiri tehnologice şi industriale care apăreau în alte părţi ale lumii. Ca şi dinastia Ming, shogunatul Tokugawa a ales în mod deliberat, cu câteva excepţii, să se izoleze de restul lumii. Poate că acest lucru nu a oprit activităţile economice din Japonia, însă a diminuat puterea relativă a statului japonez. Dispreţuind implicarea în comerţ şi fiindu-le interzis să călătorească ori să îşi etaleze armele în afara ocaziilor ceremoniale, samuraii subordonaţi seniorilor lor duceau o viaţă ritualizată şi plictisitoare. Timp de două secole, întregul sistem militar s-a osificat, astfel că, atunci când au sosit faimoasele „corăbii negre" ale comodorului Perry, în 1853, guvernul japonez nu a avut de ales şi a trebuit să accepte cererile americanilor privind aprovizionarea cu cărbuni şi alte facilităţi.

La începutul perioadei sale de consolidare politică şi dezvoltare economică, Rusia semăna cu Japonia în anumite privinţe. Deşi foarte îndepărtat din punct de vedere geografic de Occident – parţial din cauza comunicaţiilor slabe, parţial pentru că ciocnirile periodice cu Lituania, Polonia, Suedia şi Imperiul Otoman întrerupeau şi puţinele rute existente –, Cnezatul Moscovei era totuşi influenţat profund de moştenirea sa europeană, nu în ultimul rând prin intermediul Bisericii Ortodoxe Ruse. Mai mult, soluţia durabilă la vulnerabilitatea Rusiei în faţa călăreţilor din stepa asiatică a venit din Vest, sub forma muschetelor şi a tunurilor. Cu aceste noi arme, Moscova s-a putut impune şi ea ca unul dintre „imperiile prafului de puşcă" şi să se extindă astfel. O expansiune către vest era dificilă, dat fiind că suedezii şi polonezii posedau şi ei astfel de arme. Expansiunea colonială împotriva triburilor şi hanatelor de la sud şi est a fost mult mai uşoară datorită acestui avantaj militar şi tehnologic. De exemplu, trupele ruseşti au ajuns până în 1556 la Marea Caspică. Expansiunea militară era însoţită şi adesea eclipsată de exploratori şi pionieri, care au tot înaintat la est de Urali, spre Siberia, ajungând pe coasta Pacificului în 1638[13]. În ciuda greu obţinutei superiorităţi militare asupra călăreţilor mongoli, nu era nimic facil sau inevitabil în ce priveşte dezvoltarea imperiului rus. Cu cât cucerea mai multe popoare, cu atât creştea şi probabilitatea apariţiei unor disensiuni şi revolte interne. Nobilii din ţară erau adesea îndărătnici, chiar şi după epurarea făcută de Ivan cel Groaznic. Hanatul tătar din Crimeea rămânea un inamic puternic; trupele acestuia au prădat Moscova în 1571 şi el şi-a păstrat independenţa până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea. Provocările venite dinspre vest erau chiar mai ameninţătoare: polonezii, de exemplu, au ocupat Moscova între 1608 şi 1613.

O altă slăbiciune a reprezentat-o faptul că, în ciuda unor împrumuturi din Vest, Rusia a rămas înapoiată tehnologic şi subdezvoltată economic. Clima extremă, distanţele enorme şi comunicaţiile precare explicau parţial rămânerea în urmă a Rusiei. Dar acest lucru era cauzat şi de defecţiuni sociale grave : absolutismul militar al ţarilor, monopolul Bisericii Ortodoxe asupra educaţiei, venalitatea şi imprevizibilitatea birocraţiei şi instituţia iobăgiei, care făcea ca agricultura să rămână feudală şi statică. Totuşi, în ciuda înapoierii sale relative şi a altor piedici, Rusia a continuat să se extindă, impunând asupra noilor sale teritorii aceeaşi forţă militară şi aceeaşi guvernare autocratică folosite pentru a-i supune pe moscoviţi. Împrumuturile din Occident erau suficiente pentru a oferi regimului forţa militară necesară prezervării sale, în timp ce exista o opoziţie fermă faţă de toate posibilităţile de „modernizare" socială şi politică. De exemplu, străinii din Rusia erau segregaţi de populaţia locală, pentru a se preveni influenţele subversive. Spre deosebire de celelalte despotisme menţionate în acest capitol, imperiul ţarilor va reuşi să supravieţuiască şi Rusia se va dezvolta suficient pentru a ajunge într-o zi o putere mondială. Însă în 1500 şi chiar şi în 1650 acest lucru nu era evident pentru mulţi francezi, olandezi sau englezi, care probabil ştiau la fel de multe despre ţarul ruşilor ca şi despre legendarul Părinte Ioan[14].

„Miracolul european"[15]

Oare de ce populaţiile dispersate şi relativ nesofisticate ce locuiau în părţile vestice ale masei continentale euroasiatice au intrat într-un proces de dezvoltare economică şi inovaţie tehnologică de neoprit, care treptat avea să transforme regiunea în liderul comercial şi militar al lumii ? Aceasta este o întrebare care i-a preocupat pe savanţi şi pe alţi observatori secole întregi şi tot ce pot face în următoarele paragrafe este să prezint o sinteză a ceea ce deja se cunoaşte. Însă, oricât de brut ar putea fi un asemenea bilanţ, el are avantajul întâmplător al prezentării principalelor linii de argumentare ce străbat această lucrare : şi anume faptul că este prezentă o *dinamică*, presupusă în principal de avansul economic şi tehnologic, cu toate că aceasta a interacţionat întotdeauna cu alte variabile, cum ar fi structura socială, aşezarea geografică şi chiar accidentul ; că, pentru a înţelege cursul politicii mondiale, este necesar să ne concentrăm atenţia asupra elementelor materiale cu efect pe termen lung mai degrabă decât asupra excentricităţilor personalităţii sau a schimbărilor săptămânale din diplomaţie şi politică ; şi că puterea este ceva relativ, putând fi descrisă şi măsurată doar prin comparaţii frecvente între diferite state şi societăţi. Caracteristica distinctivă a Europei, ce sare în ochi imediat ce ne uităm la o hartă a „centrelor de putere" ale lumii din secolul al XVI-lea, este fragmentarea sa politică (vezi hărţile 1 şi 2). Aceasta nu era o stare de lucruri accidentală sau de scurtă durată, cum s-a întâmplat în China după colapsul unui imperiu şi înainte ca următoarea dinastie să poată lua în mâini frâiele puterii centralizate. Europa fusese întotdeauna fragmentată politic, în ciuda eforturilor romanilor, care nu au reuşit să cucerească prea multe teritorii la nord de Rin şi de Dunăre. Iar timp de o mie de ani după căderea Romei, unitatea fundamentală de putere politică a fost întotdeauna mică şi localizată, în contrast cu expansiunea constantă a religiei şi culturii creştine. Concentrările ocazionale de putere, ca aceea a lui Carol cel Mare în Occident sau cea a Rusiei kievene în Est, nu au reprezentat decât situaţii temporare, încheiate printr-o schimbare a conducătorului, o rebeliune internă sau o invazie externă.

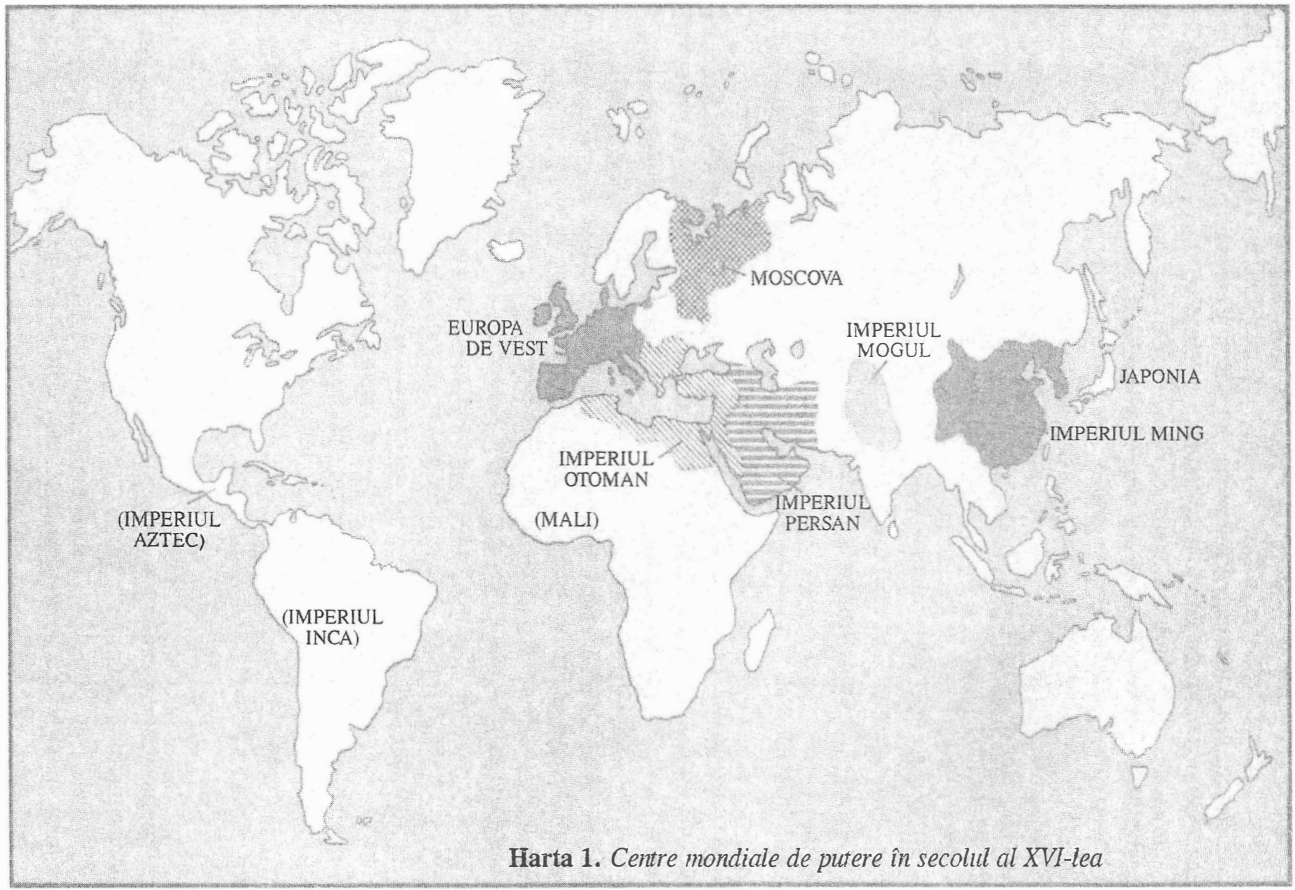

Harta 1. *Centre mondiale de putere în secolul al XVI-lea*

Harta 2. *Împărţirea politică a Europei în secolul al XVI-lea*

Pentru această diversitate politică, Europa trebuie să fie recunoscătoare în mare parte geografiei sale. Nu există câmpii enorme, peste care să îşi poată impune fulgerător dominaţia un imperiu de călăreţi, nici întinse zone fertile situate de-a lungul unor fluvii, cum sunt de-a lungul Gangelui, Nilului, Tigrului şi Eufratului, Fluviilor Galben şi Albastru, care să ofere hrană pentru masele de ţărani uşor de cucerit. Peisajul european era mult mai diversificat, cu lanţuri muntoase şi păduri întinse, care separau centre populate dispersate în văi, iar climatul său diferă considerabil de la est la vest şi de la nord la sud. Această situaţie a avut mai multe consecinţe importante. Pentru început, a făcut dificilă stabilirea unui control unificat până şi pentru un lider militar puternic şi hotărât şi, totodată, a minimizat posibilitatea ca acest continent să poată fi cucerit de o forţă externă ca hoardele mongole. Dimpotrivă, peisajul variat a încurajat dezvoltarea şi existenţa continuă a puterii descentralizate, cu regate locale, mărci senioriale, clanuri ale muntenilor şi confederaţii de oraşe în câmpii, toate acestea făcând ca după căderea Romei harta politică a Europei să arate mereu ca o cuvertură din bucăţi îmbinate. Tiparul acestor petice poate varia de la un secol la altul, dar niciodată nu putea fi folosită o singură culoare pentru a denota un imperiu unit[16].

Clima variată a Europei a dus la produse diferenţiate, potrivite pentru schimburi; şi, cu timpul, pe măsură ce s-au dezvoltat relaţiile de piaţă, ele au fost transportate dintr-o zonă în alta de-a lungul râurilor sau al potecilor ce traversau pădurile. Probabil cea mai importantă caracteristică a acestui comerţ a fost că era compus în mare parte din produse *în vrac* – cherestea, cereale, vin, lână, heringi şi aşa mai departe – ce aprovizionau populaţia în creştere a continentului în secolul al XV-lea. Acest comerţ era foarte diferit de caravanele orientale, care transportau produse de lux. Din nou, geografia a jucat un rol crucial, deoarece transportul acestor bunuri pe apă era mult mai economic, iar continentul are multe râuri navigabile. Faptul că Europa era înconjurată de mări a fost un stimulent suplimentar pentru industria vitală a construcţiilor navale, astfel că la sfârşitul Evului Mediu exista un comerţ maritim înfloritor între Baltica şi Marea Nordului, Mediterana şi Marea Neagră. Acest comerţ era întrerupt parţial de războaie şi afectat de dezastre locale, cum ar fi recoltele slabe sau epidemiile. Dar, în general, a continuat să se dezvolte, crescând prosperitatea Europei, îmbogăţind regimul alimentar al locuitorilor şi ducând la crearea unor noi centre de prosperitate, cum ar fi oraşele hanseatice sau cele italiene. Schimbul constant de mărfuri la distanţe mari a încurajat utilizarea tot mai frecventă a poliţelor, a sistemului de credite şi a activităţilor bancare la scară internaţională. Însăşi existenţa unor credite comerciale mercantile şi ulterior a poliţelor de asigurare indica o *predictibilitate* fundamentală a condiţiilor economice de care comercianţii privaţi din alte părţi ale lumii se bucurau rar sau deloc[17].

În plus, deoarece mare parte a acestui comerţ implica transportul pe apele neprietenoase ale Mării Nordului şi ale Golfului Biscaya, iar pescuitul la mare distanţă de ţărm devenise o sursă importantă de hrană şi de bogăţie, constructorii de nave au fost forţaţi să facă vase mai rezistente – chiar dacă erau mai degrabă lente şi neelegante –, capabile să transporte încărcături mari şi să îşi asigure forţa motrice folosindu-se doar de vânt. Deşi cu timpul au fost dotate cu mai multe vele şi catarge şi cu o cârmă la pupa, devenind astfel mai manevrabile, corăbiile Mării Nordului şi succesoarele lor nu arătau poate la

fel de impresionant ca ambarcaţiunile care navigau în largul coastelor Mediteranei estice sau ale Oceanului Indian, dar, după cum vom vedea în cele ce urmează, aveau să beneficieze de o serie de avantaje distincte pe termen lung[18].

Consecinţele politice şi sociale ale acestei dezvoltări descentralizate şi în mare parte nesupravegheate a comerţului şi negustorilor, a porturilor şi pieţelor au fost extrem de importante. În primul rând, era cu neputinţă ca astfel de evoluţii economice să fie suprimate în totalitate. Aceasta nu înseamnă că apariţia forţelor pieţei nu a deranjat pe mulţi dintre cei înzestraţi cu autoritate. Seniorii feudali, suspicioşi că oraşele pot deveni centre ale disidenţei şi refugii pentru şerbi, au încercat adesea să le limiteze privilegiile. Ca peste tot, negustorii erau adesea jefuiţi sau li se confiscau proprietăţile. Sentinţele papale privind cămătăria sunt un ecou, în multe privinţe, al aversiunii confucianiştilor faţă de cămătari şi intermediarii care fac profit. Însă realitatea brută e că în Europa nu a existat o autoritate uniformă care să poată opri în mod efectiv o anumită evoluţie economică. Nu au existat o conducere centrală, ale cărei schimbări de priorităţi să poată cauza ascensiunea sau decăderea anumitor industrii şi nici o spoliere sistematică şi generalizată a oamenilor de afaceri şi a întreprinzătorilor de către perceptorii de taxe, ca în Imperiu Mogul, unde economia a fost afectată atât de profund. Pentru a da un exemplu concret, în circumstanţele politice complicate ale Europei din perioada Reformei era de neconceput ca toată lumea să recunoască împărţirea făcută de papă în 1493 a teritoriilor extraeuropene între spanioli şi portughezi. Cu atât mai puţin putea fi conceput că un ordin care să interzică negoţul peste mări (de felul celor promulgate în China dinastiei Ming şi în Japonia shogunatului Tokugawa) va avea vreun efect.

Realitatea e că în Europa au existat întotdeauna principi sau seniori locali dispuşi să tolereze negustorii şi particularităţile lor, chiar şi atunci când alţii îi jefuiau şi îi expulzau. Şi, după cum ne demonstrează istoria, negustorii evrei oprimaţi, lucrătorii flamanzi ruinaţi din sectorul textil şi hughenoţii persecutaţi au plecat, folosindu-şi priceperea în altă parte. Un baron din regiunea Rinului care le cerea taxe prea mari negustorilor ce îi tranzitau domeniul avea să afle că ruta comercială şi-a schimbat traseul, dispărând odată cu ea şi veniturile sale. Un monarh ce refuza să-şi plătească datoriile se confrunta cu dificultăţi uriaşe când voia să facă următorul împrumut, atunci când războiul bătea la uşă şi avea nevoie rapid de fonduri spre a-şi echipa armata şi flota. Bancherii, comercianţii cu arme şi artizanii erau membri esenţiali, şi nu periferici ai societăţii. Gradual şi inegal, majoritatea regimurilor din Europa au intrat într-o relaţie simbiotică cu economia de piaţă, oferindu-i ordine internă şi un sistem juridic nearbitrar (chiar şi pentru străini), primind în schimb o cotă-parte din profiturile tot mai mari obţinute din comerţ, sub formă de taxe. Cu mult înainte ca Adam Smith să o fi formulat, conducătorii anumitor societăţi din vestul Europei recunoşteau tacit că, „pentru ca un stat să ajungă de la cea mai joasă barbarie la cea mai înaltă opulenţă nu trebuie nimic mai mult decât pace, taxe neîmpovărătoare şi o administrare rezonabilă a justiţiei..."[19]. Din când în când, unii conducători mai puţin inspiraţi – ca administratorii spanioli din Castilia sau, ocazional, câte un rege Bourbon al Franţei – omorau practic găina care făcea ouăle de aur, dar declinul ulterior al prosperităţii şi, astfel, al puterii militare devenea curând evident tuturor, mai puţin celor obtuzi.

Probabil că singurul factor care ar fi putut duce la o centralizare a autorităţii ar fi fost un progres extrem al unui stat în tehnologia armelor de foc, astfel încât să îşi strivească ori să îşi înspăimânte toţi adversarii. Dar în ritmul tot mai rapid al dezvoltării economice

şi tehnologice de la sfârşitul secolului al XV-lea, într-o perioadă în care populaţia continentului se refăcea după Marea Ciumă, iar Renaşterea italiană înflorea, acest lucru era cu neputinţă. În această perioadă mai lungă, cuprinsă între 1450 şi 1600, în alte părţi ale lumii se constituiau „imperiile posesoare de praf de puşcă". Cnezatul Moscovei, Japonia shogunatului Tokugawa şi India mogulilor oferă exemple excelente ale modului cum pot fi constituite mari state de către lideri care şi-au înzestrat armatele cu arme de foc şi tunuri cu ajutorul cărora şi-au constrâns toţi adversarii să se supună.

Mai mult, de vreme ce tehnici noi de război au apărut la sfârşitul Evului Mediu şi la începutul modernităţii mai frecvent în Europa decât în alte părţi, nu este deloc lipsit de plauzibilitate ca o astfel de descoperire să fi putut oferi unei anumite naţiuni capacitatea de a-şi domina rivalii. Deja semnele indicau o concentrare tot mai mare a puterii militare[20]. În Italia, utilizarea companiilor de arbaletieri, protejaţi când era necesar de lăncieri, a pus capăt epocii cavalerului cu suita sa formată din oameni fără pregătire de luptă. Era totodată clar că doar statele bogate, ca Veneţia şi Milano, puteau plăti pentru noile armate conduse de faimoşii *condottieri*. Mai mult, în jurul anului 1500, regii Franţei şi Angliei câştigaseră în regatele lor monopolul asupra artileriei, fiind astfel capabili, dacă situaţia o cerea, să strivească orice supus, chiar dacă acesta s-ar fi adăpostit în spatele zidurilor castelului său. Dar această tendinţă nu avea să ducă în cele din urmă la un monopol mai larg, transnaţional, care să se extindă de-a lungul întregii Europe? Aceasta trebuie să fi fost o întrebare pe care şi-au pus-o mulţi în jurul anului 1550, văzând concentrarea vastă de teritorii şi armate de sub stindardul împăratului Carol Quintul.

O discuţie mai completă despre această încercare a habsburgilor de a câştiga supremaţia în Europa şi despre eşecul ei va fi prezentată în capitolul următor. Dar motivul mai general pentru care era imposibil să fie impusă unitatea asupra continentului poate fi formulat pe scurt aici. Încă o dată, existenţa unei *diversităţi* de centre economice şi militare a fost fundamentală. Nici un oraş-stat italian nu se putea strădui să îşi mărească teritoriul fără să intervină celelalte pentru a păstra echilibrul; nici o „nouă monarhie" nu îşi putea spori posesiunile fără a-şi stimula rivalii să pretindă compensaţii. Odată cu Reforma, antagonismele religioase s-au adăugat la rivalităţile tradiţionale aferente balanţei de putere, făcând astfel ca perspectiva unei centralizări politice să pară şi mai îndepărtată. Totuşi, explicaţia reală este puţin mai profundă; până la urmă, simpla existenţă a unor competitori şi a unor sentimente ostile între grupurile beligerante era evidentă şi în Japonia, India sau în alte părţi, însă acest lucru în sine nu împiedicase eventuala unificare. Europa a fost diferită în sensul că fiecare dintre forţele rivale putea avea acces la noile tehnici militare, astfel că nici una dintre puterile combatante nu a deţinut niciodată un avantaj decisiv. De exemplu, serviciile mercenarilor elveţieni sau ale altora erau oferite oricui era capabil să plătească pentru ele. Nu exista un singur centru de fabricare a arbaletelor sau a tunurilor – făcute la început din bronz, iar mai târziu din fontă, care era mai ieftină. În schimb, acest armament era produs în zonele mai apropiate de zăcămintele de minereu, cum ar fi Weald, în centrul Europei, Málaga, Milano, Liège şi, mai târziu, Suedia. În mod similar, proliferarea tehnicilor de construcţie navală în porturi de la Baltica până la Marea Neagră a făcut extrem de dificil pentru orice ţară să monopolizeze puterea maritimă, lucru care, la rândul său, a prevenit cucerirea şi eliminarea centrelor rivale de producţie a armamentului de dincolo de mare.

A spune că sistemul descentralizat de state al Europei a fost marele obstacol în calea centralizării nu este, aşadar, o tautologie. Deoarece existau mai multe entităţi politice

concurente, *majoritatea posedând sau fiind capabile să cumpere mijloacele militare necesare a-şi menţine independenţa*, nici una dintre ele nu a putut obţine vreodată avantajul care să îi permită să domine continentul.

Deşi această interacţiune concurenţială a statelor europene pare să explice absenţa unui „imperiu posesor de praf de puşcă" unificat, ea nu oferă, la prima vedere, o explicaţie pentru ascensiunea constantă a Europei spre poziţia de lider global. În cele din urmă, forţele deţinute de noile monarhii la 1500 nu ar fi părut neînsemnate dacă ar fi fost desfăşurate în faţa armatelor enorme ale sultanului otoman şi ale imperiului Ming? Acest lucru era valabil la începutul secolului al XVI-lea şi, în anumite privinţe, chiar şi în secolul al XVII-lea, dar în ultima perioadă balanţa puterii militare se înclina rapid în favoarea Occidentului. Pentru a explica această schimbare, trebuie să ne îndreptăm din nou atenţia asupra descentralizării puterii în Europa. Aceasta a provocat, mai presus de orice, o formă primitivă de cursă a înarmărilor între oraşele-stat şi apoi între regatele mai mari. Într-o anumită măsură, aceasta avea probabil rădăcini socioeconomice. Odată ce armatele concurente din Italia nu au mai fost compuse din cavalerii feudali şi însoţitorii lor, ci din lăncieri, arbaletieri şi o cavalerie cu rol de susţinere, iar armatele erau plătite de negustori şi supervizate de magistraţii unui anumit oraş, era aproape inevitabil ca aceştia din urmă să ceară eficienţă în schimbul banilor lor, în ciuda celor mai bune încercări ale condotierilor de a-şi dovedi utilitatea; cu alte cuvinte, oraşele au pretins genul de armament şi de tactici cu care să se poată produce o victorie rapidă, astfel încât costurile războiului să poată fi apoi reduse. În mod similar, odată ce monarhii francezi de la sfârşitul secolului al XV-lea au avut o armată „naţională" sub controlul şi pe cheltuiala lor directă, ei erau nerăbdători să vadă că această forţă produce rezultate decisive[21].

De asemenea, acest sistem al pieţei libere nu doar i-a forţat pe numeroşii *condottieri* să concureze pentru contracte, ci i-a încurajat de asemenea pe meşteşugari şi pe inventatori să îşi îmbunătăţească mărfurile, pentru a obţine noi comenzi. Dacă această spirală a perfecţionării armamentului putea fi deja observată în secolul al XV-lea în manufacturarea arbaletelor şi a armurilor, principiul s-a extins în următorii 50 de ani şi asupra experimentării cu armele de foc. Este important să ne amintim aici că, atunci când tunurile au fost folosite pentru prima oară, nu exista o prea mare diferenţă între Occident şi Asia în ceea ce priveşte proiectarea şi eficienţa acestora. Acele tuburi gigantice din fier forjat care aruncau o ghiulea din piatră şi făceau un zgomot infernal erau în mod evident impresionante şi uneori aveau chiar şi rezultate. Acest tip de tun a fost folosit de turci în 1453 pentru a bombarda zidurile Constantinopolului. Însă se pare că doar în Europa a existat o preocupare pentru îmbunătăţiri constante în ceea ce priveşte calitatea prafului de puşcă, turnarea unor tunuri mai mici (dar la fel de puternice) din bronz şi aliaje pe bază de staniu, forma şi textura ţevii şi a proiectilului, monturile tunului şi afetul acestuia. Toate acestea au crescut enorm forţa şi mobilitatea artileriei, oferindu-i deţinătorului unor astfel de arme mijloacele de a distruge până şi cele mai puternice fortăreţe – cum aveau să afle oraşele-state italiene, spre panica lor, atunci când o armată franceză echipată cu formidabile tunuri din bronz a invadat Italia în 1494. Prin urmare, nu este deloc surprinzător că inventatorii şi oamenii de litere erau îndemnaţi să proiecteze anumite contramăsuri împotriva acestor tunuri (şi cu atât mai puţin surprinzător că notiţele lui Leonardo da Vinci din această perioadă conţin schiţe pentru o mitralieră, un tanc primitiv şi un tun acţionat prin forţa aburilor[22].

Aceasta nu înseamnă că alte civilizaţii nu şi-au îmbunătăţit armamentul faţă de modelele anterioare mai brute. Unele dintre ele au făcut-o, copiind de obicei modelele

europene sau convingându-i pe vizitatorii europeni (ca în cazul iezuiţilor din China) să le împărtăşească cunoştinţele lor. Dar, deoarece administraţia Ming deţinea deja monopolul asupra tunurilor, iar liderii din Rusia, Japonia şi India mogulilor l-au obţinut în curând, odată ce autoritatea lor a fost stabilită, motivaţia de a îmbunătăţi asemenea arme a fost foarte redusă. Întorcând spatele lumii, chinezii şi japonezii au neglijat dezvoltarea producţiei de armament. Ţinându-se cu dinţii de tacticile lor tradiţionale de luptă, ienicerii islamului nu au acordat prea mult interes artileriei, până când a fost prea târziu ca să mai ajungă din urmă Europa. Confruntându-se cu populaţii mai puţin avansate, comandanţii armatelor ruseşti şi mogule nu au simţit nevoia imperioasă de a-şi îmbunătăţi armamentul, din moment ce dotările pe care le aveau deja reuşeau să îi înspăimânte pe adversari. Ca şi în domeniul mai larg al economiei, în această arie specifică a tehnologiei militare Europa, alimentată de un comerţ cu arme înfloritor, a păşit decisiv în fruntea celorlalte civilizaţii şi centre de putere.

Trebuie să mai menţionăm două consecinţe ale acestei spirale a înarmării. Una a asigurat pluralitatea politică a Europei, cealaltă supremaţia ei maritimă ulterioară. Prima este o poveste suficient de simplă, care poate fi tratată aici pe scurt[23]. Într-un sfert de secol de la invazia franceză din 1494 şi, sub anumite aspecte, chiar dinainte, unii italieni au descoperit că, folosind rambleuri de pământ în interiorul zidurilor oraşelor, se puteau reduce semnificativ efectele bombardamentelor artileriei. Când se izbeau de masele compacte de pământ, ghiulelele tunurilor pierdeau din impactul devastator pe care l-ar fi avut asupra zidurilor exterioare. Dacă aceste rambleuri aveau şanţuri adânci în faţa lor (şi ulterior a fost adăugată o serie sofisticată de bastioane protejate din care muschetele şi tunurile puteau răspunde cu foc încrucişat), ele deveneau un obstacol aproape de netrecut pentru infanteria asediatorilor. Această tehnică a restabilit securitatea oraşelor-state italiene care nu fuseseră cucerite între timp şi care dispuneau de forţa de muncă imensă necesară pentru construirea şi apărarea unor fortificaţii atât de complexe. De asemenea, a oferit un avantaj armatelor care încercau să oprească înaintarea turcilor, după cum au descoperit curând garnizoanele creştine din Malta şi din nordul Ungariei. Dar, în primul rând, a împiedicat în Europa cucerirea rapidă a rebelilor şi rivalilor de către o putere superioară, după cum a demonstrat războiul de asediu prelungit care a însoţit revolta Ţărilor de Jos împotriva Spaniei. Victoriile obţinute pe câmpul de luptă de către extraordinara infanterie spaniolă nu puteau fi decisive dacă inamicul poseda baze puternic fortificate în care să se poată retrage. Autoritatea câştigată cu ajutorul prafului de puşcă de shogunatul Tokugawa sau de Akbar în India nu s-a regăsit în Vest, care a continuat să fie caracterizat de pluralism politic şi de corelativul său mortal, cursa înarmărilor.

Impactul „revoluţiei prafului de puşcă" pe mare a fost chiar mai cuprinzător[24]. Ca şi mai înainte, este surprinzătoare similaritatea relativă a construcţiilor şi forţei navale ce a existat în Evul Mediu târziu în Europa Nord-Vestică, în lumea islamică şi în Extremul Orient. Marile expediţii ale lui Cheng Ho şi avansul rapid al flotelor turceşti în Marea Neagră şi în Mediterana estică ar fi putut foarte bine să îi sugereze unui observator din 1400-1450 că viitorul dezvoltării maritime aparţine acestor două puteri. De asemenea, putem presupune că între cele trei regiuni nu existau diferenţe prea mari în ce priveşte cartografia, astronomia şi utilizarea unor instrumente cum ar fi busola, astrolabul şi cvadrantul. Diferenţa consta în *organizarea* susţinută. Or, aşa cum observă profesorul Jones, „având în vedere distanţele parcurse de alţi navigatori, de polinezieni, de exemplu,

călătoriile [ibericilor] sunt mai puţin impresionante decât capacitatea Europei de a le raţionaliza şi de a dezvolta resursele avute la îndemână"[25]. Culegerea sistematică a datelor geografice de către portughezi, disponibilitatea repetată a caselor de comerţ genoveze de a finanţa expediţiile în Atlantic care ar fi putut compensa, în cele din urmă, faptul că pierduseră comerţul pe Marea Neagră şi, mult mai la nord, dezvoltarea metodică a pescuitului de cod în Newfoundland, toate acestea însemnau o disponibilitate susţinută de deschidere către lumea exterioară care nu era evidentă în alte societăţi din acea vreme.

Dar poate cel mai important act de „raţionalizare" a fost îmbunătăţirea constantă a armamentului naval. Aşezarea tunurilor pe vase a fost o evoluţie destul de firească într-o vreme în care războiul naval era atât de asemănător cu cel terestru. Aşa cum în castelele medievale erau arcaşi de-a lungul zidurilor şi în turnuri pentru a-i îndepărta pe asediatori, la fel masivele vase comerciale genoveze, veneţiene şi aragoneze foloseau oameni înarmaţi cu arbalete şi aşezaţi în „castele" la proră şi la pupă, pentru a se apăra de piraţii musulmani din Mediterana. Aceasta putea provoca pierderi mari în rândul echipajelor galerelor, deşi nu neapărat suficient pentru a salva o navă comercială confruntată cu un adversar cu adevărat hotărât şi cu lipsa vântului. Oricum, odată ce marinarii au sesizat progresele care se făcuseră în proiectarea tunurilor folosite pe uscat – care consta în faptul că noile tunuri din bronz erau mult mai mici, mai puternice şi mai puţin periculoase pentru echipajele care le deserveau decât enormele bombarde din fier forjat –, era de aşteptat ca un asemenea armament să fie instalat şi pe vase. La urma urmei, pe vasele de război din China şi din Occident fuseseră instalate catapulte, baliste şi alte tipuri de mecanisme care aruncau proiectile. Dar, chiar şi după ce tunurile au devenit mai puţin instabile şi periculoase pentru echipajele lor, ele încă puneau destule probleme. Dat fiind că se folosea un praf de puşcă mai eficient, reculul devenea foarte puternic, putând împinge un tun înapoi până în partea cealaltă a punţii, dacă nu era legat, iar aceste arme erau încă suficient de grele pentru a dezechilibra un vas, mai ales dacă erau în număr mare (mai ales în „castele"). Aici, constituţia solidă şi carena rotundă a corăbiilor cu trei catarge, capabile să navigheze pe orice vreme, a oferit un avantaj inerent faţă de galerele suple cu vâsle care navigau în apele interioare ale Mediteranei, ale Balticii sau ale Mării Negre şi faţă de *dhow*-urile* arabe sau *joncile*** chinezeşti. Aceste vase puteau să tragă o salvă laterală puternică în orice condiţii şi să rămână totuşi stabile, cu toate că din când în când se întâmplau şi dezastre. Dar, odată ce s-a înţeles că aşezarea acestor arme la mijlocul vaselor – mai degrabă decât în „castelele" de la prora şi pupa – oferă o platformă de tragere mult mai sigură, *puterea potenţială* a acestor caravele şi galioane a devenit formidabilă. Prin comparaţie, navele mai uşoare sufereau de dezavantajul dublu al imposibilităţii de a pune mai multe tunuri la bord şi al vulnerabilităţii sporite în faţa ghiulelelor inamice.

Trebuie accentuată expresia *putere potenţială*, deoarece evoluţia corăbiilor de cursă lungă dotate cu tunuri a fost îndelungată şi adesea inegală. Au fost construite multe forme hibride, unele fiind dotate cu mai multe catarge, tunuri *şi* şiruri de vâsle. Vase de

---

* Vase cu una sau mai multe vele triunghiulare, întâlnite în apele Mării Roşii, de-a lungul coastei Africii de Est, Madagascarului şi în Oceanul Indian, până în Golful Bengal (n. tr.).

** Vase capabile să navigheze pe ocean; au apărut în secolul al II-lea, în timpul dinastiei Han (n. tr.).

tipul galerelor puteau fi văzute încă în secolul al XVI-lea pe Canalul Mânecii. În plus, existau argumente întemeiate în favoarea utilizării galerelor în Mediterana şi în Marea Neagră. Ele erau în multe ocazii mai rapide şi mai uşor de manevrat în apropierea ţărmului. Prin urmare, erau mai uşor de utilizat în interdependenţă cu operaţiunile de pe coastă, lucru care pentru turci compensa dezavantajul lor de a nu putea naviga la distanţe mari de ţărm sau pe mări agitate[26].

În mod similar, nu ar trebui să ne închipuim că, imediat ce primele vase portugheze au trecut de Capul Bunei Speranţe, a început şi epoca dominanţei incontestabile a occidentalilor. Ceea ce istoricii numesc „epoca lui Vasco da Gama" sau „era lui Columb" – cele trei sau patru secole de hegemonie europeană de după 1500 – a fost un proces gradual. Exploratorii portughezi poate că au ajuns pe ţărmurile Indiei în anii 1490, dar corăbiile lor erau încă mici (adesea doar de 300 de tone) şi nu foarte bine înarmate. Cu certitudine nu se comparau cu puternicele corăbii ale Companiei Indiilor Olandeze de Est, care au navigat în aceste ape un secol mai târziu. În realitate, portughezii nu au putut pătrunde multă vreme în Marea Roşie, iar apoi au făcut-o doar cu mari riscuri. Nu au reuşit nici să stabilească un cap de pod solid în China, iar la sfârşitul secolului al XVI-lea şi-au pierdut o parte din bazele din Africa de Est în urma unei contraofensive arabe[27].

Ar fi, de asemenea, eronat să presupunem că puterile noneuropene s-au prăbuşit pur şi simplu ca un castel din cărţi de joc la primele semne ale expansiunii occidentale. Acest lucru s-a întâmplat cu siguranţă în Mexic, în Perú şi în alte societăţi mai puţin dezvoltate din Lumea Nouă atunci când au acostat aventurierii spanioli. În alte părţi, situaţia a fost foarte diferită. De vreme ce administraţia chineză întorsese spatele în mod voluntar comerţului maritim, acesteia nu i-a păsat dacă el avea să cadă în mâinile barbarilor. Nici măcar portul comercial cvasioficial pe care portughezii l-au înfiinţat în 1557 la Macao nu pare să fi tulburat indiferenţa Pekinului, oricât de lucrativ s-ar fi dovedit acesta pentru negustorii locali de mătăsuri şi pentru administratorii intriganţi dispuşi să închidă ochii. În ce-i priveşte pe japonezi, aceştia au fost mult mai aspri. Când portughezii au trimis o misiune, în 1640, ca să protesteze împotriva expulzării străinilor, aproape toţi membrii săi au fost ucişi, iar Lisabona nu a putut face nimic pentru a-i pedepsi pe japonezi. În fine, puterea navală a otomanilor se impusese în estul Mediteranei, iar forţa lor terestră a rămas o ameninţare serioasă pentru centrul Europei. În secolul al XVI-lea, într-adevăr, „pentru majoritatea oamenilor de stat europeni căderea Ungariei avea o importanţă mult mai mare decât stabilirea unor factorii în Orient, iar ameninţarea Vienei era pentru ei mult mai importantă decât propriile dificultăţi la Aden, Goa şi Malacca. Doar guvernele de pe coasta Atlanticului – şi istoricii care au scris despre ele mai târziu – puteau ignora acest fapt"[28].

Însă, chiar şi atunci când sunt formulate toate aceste rezerve, nu există nici un dubiu că dezvoltarea navelor dotate cu tunuri şi capabile să parcurgă distanţe mari a anunţat un avans fundamental al poziţiei Europei în lume. Cu aceste vase, puterile navale occidentale erau în poziţia de a controla rutele comerciale oceanice şi de a intimida toate societăţile vulnerabile la impactul puterii navale. Acest lucru a fost clar încă de la primele mari confruntări dintre portughezi şi adversarii lor musulmani în Oceanul Indian. Fără îndoială că, privind retrospectiv, ei au exagerat. Dar, citind jurnalele şi rapoartele lui da Gama şi ale lui Albuquerque, ce descriu cum vasele lor de război şi-au croit drum cu tunurile prin masa flotelor de *dhow*-uri şi alte ambarcaţiuni uşoare arabe pe care le-au întâlnit în largul coastei Malabarului şi pe rutele către Ormuz şi Malacca, ai impresia că asupra nefericiţilor

lor oponenţi s-a abătut o forţă extraterestră, supraomenească. Aplicând noua tactică după care „nu trebuiau în niciun caz să recurgă la abordaj, ci să lupte în schimb cu artileria", echipajele portugheze erau practic invincibile pe mare[29]. Pe uscat lucrurile stăteau cu totul altfel, după cum au demonstrat-o cruntele bătălii (soldate uneori şi cu înfrângeri) de la Aden, Jiddah, Goa ş.a. Însă aceşti invadatori occidentali erau atât de hotărâţi şi de brutali, încât până la mijlocul secolului al XVI-lea ei îşi construiseră un lanţ de forturi ce se întindea de la Golful Guineei până în Marea Chinei de Sud. Deşi nu au reuşit niciodată să monopolizeze comerţul de mirodenii din Indii – o parte însemnată a acestuia a continuat să curgă prin canalele tradiţionale către Veneţia –, portughezii au înşfăcat cu siguranţă o porţiune considerabilă a acestuia, profitând de avansul pe care îl aveau în cursa către crearea unui imperiu[30].

Profiturile au fost, desigur, mult mai mari în vastele imperii pe care conchistadorii le-au creat rapid în emisfera vestică. Din aşezările timpurii de pe Hispaniola şi din Cuba, expediţiile spaniole au înaintat pe continent, cucerind Mexicul în anii 1520 şi Perú în deceniul următor. În câteva zeci de ani, această dominaţie s-a extins de la Rio de la Plata în sud la Rio Grande în nord. Galioane spaniole care făceau curse regulate de-a lungul coastei vestice se întâlneau cu vase venite din Filipine, schimbând argintul peruan cu mătăsurile chinezeşti. În această „Lume Nouă" a lor, spaniolii şi-au manifestat clar intenţia de a rămâne, instalând o administraţie imperială, construind biserici şi implicându-se în agricultură şi în minerit. Exploatând resursele naturale ale acestor teritorii – şi, mai mult decât atât, forţa de muncă indigenă –, cuceritorii au trimis acasă un flux constant de zahăr, carmin, piei tăbăcite şi alte mărfuri. Mai presus de toate, ei trimiteau acasă argint din mina de la Potosí, care mai bine de un secol a fost cel mai mare depozit de acest fel din lume. Toate acestea au dus la o creştere fulgurantă a comerţului transatlantic, volumul său mărindu-se de opt ori între 1510 şi 1550 şi încă de trei ori între 1550 şi 1610[31].

Aşadar, toate semnele arătau că acest imperialism era menit a fi permanent. Spre deosebire de vizitele trecătoare ale lui Cheng Ho, acţiunile exploratorilor portughezi şi spanioli simbolizau un angajament de a modifica echilibrul politic şi economic al lumii. Cu tunurile de pe corăbii şi cu soldaţii lor înarmaţi cu muschete, ei au făcut exact acest lucru. Privind retrospectiv, pare dificil de înţeles cum o ţară cu o populaţie şi resurse limitate precum Portugalia a putut să ajungă atât de departe şi să realizeze atât de multe. Dar în circumstanţele speciale ale superiorităţii militare şi navale europene pe care le-am descris mai sus, acest lucru nu era nici pe departe imposibil. Odată ce a fost realizat, profiturile vădite ale imperiului şi dorinţa de mai mult au accelerat pur şi simplu procesul de extindere.

În această poveste a „expansiunii Europei" există elemente care până acum au fost ignorate sau menţionate doar în treacăt. Aspectul personal nu a fost examinat şi totuşi – ca în toate marile strădanii – el a existat din plin: în încurajările unui om ca Henric Navigatorul, în ingeniozitatea unor constructori de nave, armurieri sau oameni de litere, în iniţiativele unor negustori şi, mai presus de toate, în veritabilul curaj al celor care au luat parte la călătoriile de peste mări, îndurând tot ceea ce forţa mării, climatele ostile, peisajele sălbatice şi oponenţii feroce au adus în faţa lor. Dintr-o combinaţie complexă de motive – câştig personal, glorie naţională, zel religios, poate şi un simţ al aventurii – au fost oameni dispuşi să rişte totul şi chiar au făcut-o în multe cazuri. De asemenea, nu s-a insistat prea mult asupra cruzimilor îngrozitoare la care cuceritorii europeni şi-au supus numeroasele victime din Africa, Asia şi America. Dacă aceste aspecte nu sunt

menţionate aici este deoarece multe societăţi ale vremii au produs cu uşurinţă indivizi sau grupuri dornice de a îndrăzni totul şi de a face orice pentru ca lumea să devină a lor. Căpitanii, echipajele şi exploratorii europeni s-au distins prin faptul că posedau vasele şi puterea de foc cu ajutorul cărora să îşi împlinească ambiţiile, fiind favorizaţi şi de faptul că proveneau dintr-un mediu politic în care concurenţa, riscul şi spiritul întreprinzător erau prevalente.

Beneficiile rezultate din expansiunea Europei erau larg răspândite şi permanente. Însă, mai presus de toate, ele au ajutat la accelerarea unei dinamici deja existente. Accentul pus pe achiziţia de aur, argint, metale preţioase şi mirodenii, oricât de importante ar fi fost acestea, nu trebuie să umbrească valoarea unor mărfuri mai puţin strălucitoare care au inundat porturile europene odată ce marinarii au rupt frontiera oceanică. Accesul la zonele de pescuit din Newfoundland a însemnat o sursă de hrană aparent inepuizabilă, iar Atlanticul a oferit, de asemenea, uleiul sau grăsimea de balenă şi de focă, vitale pentru iluminat, lubrifiere şi multe alte scopuri. Zahărul, indigoul, tutunul, orezul, blănurile, cheresteaua şi noile plante, cum ar fi cartoful sau porumbul, au contribuit la creşterea bogăţiei şi prosperităţii generale a continentului. Mai târziu aveau să urmeze, desigur, fluxurile de grâne, cărnuri şi bumbac. Dar nu trebuie să anticipăm economia mondială cosmopolită a sfârşitului de secol XIX pentru a înţelege că descoperirile portughezilor şi spaniolilor au avut, în câteva decenii, o importanţă tot mai mare în creşterea prosperităţii şi puterii regiunilor vestice a continentului. Comerţul cu mărfuri în vrac, cum era peştele, angrena un mare număr de persoane, angajate atât în colectarea, cât şi în distribuirea produselor, lucru care stimula şi mai mult economia de piaţă. Toate acestea au încurajat cel mai mult industria europeană a construcţiilor navale, atrăgând un număr mare de meşteşugari, furnizori, afacerişti şi agenţi de asigurare în jurul unor porturi ca Londra, Bristol, Antwerp, Amsterdam şi multe altele. Efectul net a constat în faptul că un procent considerabil din populaţia Europei Occidentale – şi nu doar o elită restrânsă – a avut un câştig material constant din roadele comerţului de peste mări.

Dacă adăugăm la această listă de mărfuri şi comerţul care a însoţit expansiunea pe uscat a Rusiei – blănurile, pieile, lemnul, cânepa, sarea şi cerealele care veneau de aici spre Europa Apuseană –, atunci specialiştii au un anumit temei atunci când descriu această epocă drept începutul unui „sistem mondial modern"[32]. Ceea ce începuse ca un număr de expansiuni separate s-a transformat treptat într-un întreg întrepătruns: aurul de pe coasta Guineei şi argintul din Perú erau folosite de portughezi, spanioli şi italieni pentru a plăti mirodeniile şi mătăsurile din Orient; blănurile şi cheresteaua din Rusia ajutau la cumpărarea tunurilor de fier din Anglia; grânele din zona Balticii treceau prin Amsterdam în drumul lor către Mediterana. Toate acestea au generat o interacţiune continuă, ducând mai departe la expansiunea Europei, aducând noi descoperiri şi, astfel, noi oportunităţi comerciale, care au condus la câştiguri suplimentare ce au stimulat şi mai mult expansiunea. Nu a fost neapărat o progresie lină: un mare război în Europa sau instabilitatea internă puteau reduce simţitor activităţile de peste mări. Dar puterile coloniale au renunţat rar – dacă au făcut-o vreodată – la achiziţiile lor şi în scurtă vreme urma un nou val de expansiune şi explorare. Până la urmă, dacă naţiunile imperiale consacrate nu îşi exploatau poziţiile, existau altele dispuse să le ia locul.

În fond, acesta a fost cel mai important motiv pentru care dinamica a continuat în acelaşi fel: diferitele rivalităţi dintre statele europene, deja acute, se extindeau asupra

sferelor transoceanice. Oricât ar fi încercat, Spania şi Portugalia nu puteau să îşi păstreze monopolul conferit de papă asupra teritoriilor de dincolo de mări, mai ales după ce s-a descoperit că nu există o cale prin nord-est sau prin nord-vest dinspre Europa spre Chitai. Deja în anii 1560 corăbiile olandeze, franceze şi engleze se aventurau dincolo de Atlantic şi puţin mai târziu chiar în oceanele Indian şi Pacific. Acest proces a fost grăbit de declinul comerţului englezesc cu stofe şi de revolta din Ţările de Jos. Noi expediţii comerciale şi de jaf au pornit din Europa nord-vestică, pentru a pune mâna pe o parte din pradă, patronate de capete încoronate şi de aristocraţie şi beneficiind de finanţarea marilor negustori din Londra şi Amsterdam şi de tot zelul religios şi naţionalist pe care îl generaseră Reforma şi Contrareforma. Exista perspectiva de a câştiga glorie şi bogăţii, de a lovi într-un rival, de a îmbogăţi resursele ţării şi de a converti alte suflete la singura credinţă adevărată. Ce contraargumente puteau fi aduse împotriva iniţierii unor asemenea aventuri[33] ?

Aspectul cel mai evident al creşterii rivalităţilor comerciale şi coloniale a fost spirala ascendentă a cunoaşterii – în ştiinţă şi tehnologie[34]. Fără îndoială că multe dintre realizările acestei perioade erau derivate ale cursei înarmărilor şi ale competiţiei pentru comerţul transoceanic. Însă beneficiile ulterioare au depăşit originile lor lipsite de glorie. Ameliorarea cartografiei, tabelele de navigaţie, noile instrumente precum telescopul, barometrul, sextantul, busola cu suspensie giroscopică şi metodele mai bune de construire a vaselor au făcut călătoriile maritime mai puţin impredictibile. Noi plante şi culturi nu doar au îmbunătăţit nutriţia, ci au reprezentat şi un stimul pentru botanică şi agronomie. Tehnicile metalurgice şi industria fierului în întregime au făcut progrese rapide, la fel şi tehnicile de minerit la adâncime. Astronomia, medicina, fizica şi ingineria au beneficiat şi ele de accelerarea economiei şi creşterea valorii ştiinţei. Spiritul raţionalist şi cercetător se orienta mai mult spre observaţie şi experiment, iar tiparniţele cu teasc, pe lângă tipărirea de biblii şi tratate politice în limba vernaculară, răspândeau şi aceste descoperiri. Efectul cumulativ al acestei explozii de cunoaştere a constat în întărirea continuă a superiorităţii tehnologice – şi deci militare – a Europei. Chiar şi puternicii otomani sau cel puţin soldaţii şi marinarii lor din linia întâi resimţeau o parte din consecinţele acestei revoluţii încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea. Asupra altor societăţi, mai puţin dinamice, efectele aveau să fie mult mai serioase. Dacă anumite state din Asia s-ar fi angajat sau nu într-o revoluţie comercială şi industrială generată din interior – în condiţiile în care nu ar fi fost deranjate – este o chestiune asupra căreia se pot exprima numeroase îndoieli[35]. Însă era clar că pentru alte societăţi avea să fie extrem de dificil să urce pe scara puterii mondiale când statele europene mai dezvoltate ocupau treptele superioare.

Trebuie să spunem că depăşirea acestei dificultăţi avea să fie complicată, deoarece urcarea pe o treaptă superioară ar fi implicat nu doar achiziţionarea de echipamente şi tehnici europene, ci şi împrumutarea la scară largă a caracteristicilor generale care au diferenţiat societăţile vestice de toate celelalte. Ar fi presupus existenţa unei economii de piaţă, dacă nu la nivelul propus de Adam Smith, cel puţin în aşa fel încât comercianţii şi antreprenorii să nu fie descurajaţi, obstrucţionaţi şi spoliaţi în mod constant. Ar fi presupus, de asemenea, existenţa unei pluralităţi de centre de putere, pe cât posibil fiecare cu propria bază economică, pentru ca astfel să nu existe perspectiva centralizării impuse de un regim despotic de tip oriental, ci, dimpotrivă, cea a unui regim progresist, deşi turbulent şi ocazional brutal, care să stimuleze concurenţa. Prin extrapolare, această lipsă de rigiditate economică şi politică ar fi implicat o lipsă similară de conformitate ideologică şi culturală, adică o libertate de a pune întrebări, a disputa şi a experimenta,

o credinţă în posibilităţile de ameliorare, o preocupare pentru practic mai degrabă decât pentru abstract şi un raţionalism care să sfideze codurile mandarinilor, dogmele religioase şi folclorul tradiţional[36]. În majoritatea cazurilor, erau implicate nu atât elemente pozitive, cât mai degrabă o diminuare a numărului de *obstacole* care limitau creşterea economică şi diversitatea politică. Avantajul cel mai mare al Europei consta în faptul că ea avea mai puţine *dez*avantaje decât celelalte civilizaţii.

Deşi este imposibil de demonstrat, putem presupune că aceste diferite caracteristici generale erau legate între ele printr-o logică internă, toate fiind astfel necesare. Era o combinaţie de *laissez-faire* economic, pluralism militar şi politic şi libertate intelectuală şi, oricât de rudimentar a fost fiecare din aceşti factori comparativ cu epocile ulterioare, interacţiunea lor constantă a produs „miracolul european". Din moment ce miracolul a fost unic din punct de vedere istoric, pare plauzibil să presupunem că doar o replicare a tuturor părţilor sale componente ar fi putut produce un rezultat similar altundeva. Deoarece această combinaţie de ingrediente critice nu a existat în China dinastiei Ming, în imperiile musulmane ale Orientului Mijlociu şi Asiei sau în oricare dintre societăţile examinate mai înainte, acestea au părut să stea pe loc în timp ce Europa avansa spre centrul scenei mondiale.

Capitolul 2

Aspiraţia Habsburgilor la supremaţie: 1519-1659

În secolul al XVI-lea, luptele pentru putere din Europa o ajutau totodată să se ridice, din punct de vedere economic şi militar, deasupra celorlalte regiuni ale mapamondului. Însă nu era încă decis dacă vreunul dintre statele europene rivale ar fi putut acumula suficiente resurse pentru a le surclasa pe celelalte şi a le domina apoi. Timp de aproape un secol şi jumătate după 1500, o combinaţie la scară continentală de regate, ducate şi provincii conduse de ramura spaniolă şi cea austriacă a familiei de Habsburg ameninţa să obţină influenţa politică şi religioasă predominantă în Europa. Istoria acestei lupte prelungite şi, în final, a înfrângerii ambiţiilor habsburgice de către o coaliţie a altor state europene formează nucleul acestui capitol. În 1659, când Spania îşi recunoştea în cele din urmă înfrângerea prin Tratatul Pirineilor, *pluralitatea* politică a Europei – cinci sau şase state importante şi multe altele mai mici – era un fapt indiscutabil. Care dintre aceste state importante avea să beneficieze cel mai mult de schimbările ce aveau să apară în sistemul marilor puteri urmează a fi discutat în capitolul următor. Însă la mijlocul secolului al XVI-lea era clar că nici un bloc dinastico-militar nu era capabil să devină stăpânul Europei, cum păruse probabil cu diverse ocazii în deceniile anterioare.

Campaniile pentru dominaţia europeană, care s-au întreţesut de-a lungul unui secol şi jumătate, caracterizând această perioadă, au fost diferite atât ca intensitate, cât şi ca natură faţă de războaiele din perioada anterioară anului 1500. Luptele care au tulburat pacea Europei în secolul anterior fuseseră *localizate*. Încleştările dintre diferitele state italiene, rivalitatea dintre Coroana engleză şi cea franceză şi războaiele cavalerilor teutoni împotriva lituanienilor şi polonezilor erau exemple tipice[1]. Pe măsură ce se derula secolul al XVI-lea, aceste conflicte regionale tradiţionale erau totuşi fie subsumate, fie eclipsate de ceea ce contemporanilor le apărea drept o competiţie mult mai amplă pentru stăpânirea continentului.

Semnificaţia şi cronologia luptelor

Deşi au existat întotdeauna motive specifice pentru care un anumit stat era atras în acest context mai larg, au fost totuşi două motive mai generale responsabile în principal de transformările produse atât în intensitatea, cât şi în aria geografică a războaielor europene. Prima dintre ele a fost apariţia Reformei – declanşată de revolta personală a lui

Martin Luther împotriva indulgenţelor papale în 1517 –, care a adăugat rapid o nouă dimensiune feroce rivalităţilor dinastice tradiţionale de pe continent. Din motive socioeconomice particulare, apariţia Reformei protestante – şi răspunsul la ea sub forma Contrareformei catolice împotriva ereziei – a avut tendinţa să separe jumătatea sudică a continentului de cea nordică şi clasa mijlocie orăşenească în ascensiune de ordinea feudală, deşi au existat, desigur, multe excepţii de la aceste linii generale[2]. Însă problema centrală a fost că se fracturase „creştinătatea" şi că pe continent erau acum un mare număr de indivizi prinşi într-o luptă *transnaţională* motivată de doctrina religioasă. Abia la mijlocul secolului al XVII-lea, când oamenii şi-au manifestat aversiunea faţă de excesele şi futilitatea războaielor religioase, s-a ajuns la o recunoaştere generală, deşi plină de resentimente, a diviziunii confesionale a Europei.

Al doilea motiv al diseminării pe o scară mai largă şi la un nivel mult mai complex a structurii războiului după 1500 a fost apariţia unei combinaţii dinastice, a Habsburgilor, ce forma o reţea de teritorii care se întindeau din Gibraltar până în Ungaria şi din Sicilia până la Amsterdam, depăşind ca dimensiune tot ce cunoscuse Europa din vremea lui Carol cel Mare, cu 700 de ani înainte. Originari din Austria, Habsburgii au reuşit să fie aleşi în mod constant în poziţia de împărat al Sfântului Imperiu Roman, un titlu cu putere reală mult diminuată încă din Evul Mediu, dar căutat de prinţii dornici să joace un rol mai important în afacerile germane şi europene în general.

Practic, Habsburgii au fost fără egal în a-şi mări teritoriile prin căsătorii şi moşteniri. O astfel de mişcare, făcută de Maximilan I de Austria (1493-1519, împărat al Sfântului Imperiu între 1508 şi 1519), a adus în posesia Habsburgilor în 1477 bogata Burgundie şi, odată cu ea, Ţările de Jos. Cu altă ocazie, în urma unei convenţii maritale din 1515, Habsburgii aveau să obţină importantele teritorii ale Ungariei şi Boemiei. Cu toate că acestea nu făceau parte din Sfântul Imperiu şi posedau numeroase libertăţi, achiziţia lor le-a oferit Habsburgilor o parte importantă din Europa Centrală. Dar cea mai bogată în consecinţe dintre combinaţiile dinastice ale lui Maximilian a fost căsătoria fiului său Filip cu Ioana, fiica lui Ferdinand şi a Isabelei de Spania, a căror căsătorie unise posesiunile Castiliei şi Aragónului (care includeau Sicilia şi Napoli). „Moştenitorul rezidual"[3] al tuturor acestor convenţii matrimoniale a fost Carol, cel mai vârstnic dintre fiii lui Filip şi ai Ioanei. Născut în 1500, el a devenit duce de Burgundia la vârsta de 15 ani şi regele Carol I al Spaniei un an mai târziu. Ulterior, în 1519, i-a urmat bunicului său patern Maximilian I atât ca împărat al Sfântului Imperiu Roman, cât şi ca moştenitor al posesiunilor ereditare ale Habsburgilor austrieci. Doar câţiva ani mai târziu, în 1526, moartea regelui Ludovic al Ungariei în bătălia împotriva turcilor de la Mohács i-a permis lui Carol să pretindă coroanele Ungariei şi Boemiei, deoarece Ludovic murise fără a lăsa urmaşi. În calitate de împărat, cunoscut sub numele Carol Quintul, el a controlat toate cele patru moşteniri până la abdicarea sa din 1555-1556 (vezi harta 3).

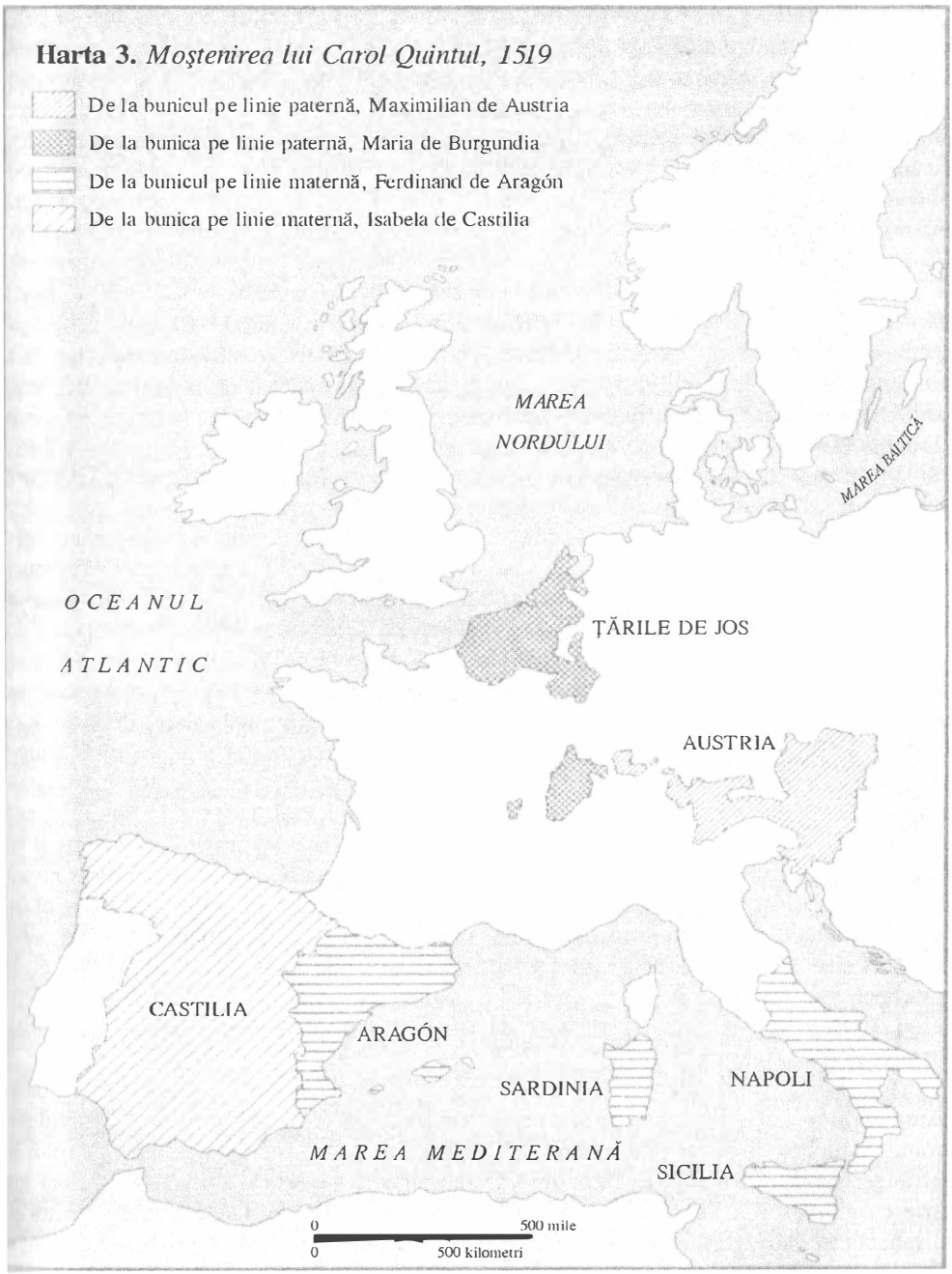
Harta 3. Moştenirea lui Carol Quintul, 1519
De la bunicul pe linie paternă, Maximilian de Austria
De la bunica pe linie paternă, Maria de Burgundia
De la bunicul pe linie maternă, Ferdinand de Aragón
De la bunica pe linie maternă, Isabela de Castilia
MAREA NORDULUI
MAREA BALTICĂ
OCEANUL ATLANTIC
ŢĂRILE DE JOS
AUSTRIA
CASTILIA
ARAGÓN
SARDINIA
NAPOLI
MAREA MEDITERANĂ
SICILIA
0 500 mile
0 500 kilometri

Veritabila eterogenitate şi răspândirea acestor teritorii, care vor fi examinate în cele ce urmează, pot sugera că imperiul Habsburgilor nu ar fi putut fi niciodată un echivalent real al imperiilor uniforme şi centralizate din Asia. Încă din anii 1520, Carol i-a cedat fratelui său Ferdinand administraţia şi suveranitatea princiară asupra posesiunilor ereditare austriece şi asupra noilor achiziţii : Ungaria şi Boemia. Aceasta reprezenta o recunoaştere, cu mult înaintea abdicării sale, a faptului că moştenirile spaniole şi cele austriece nu puteau fi conduse în mod eficient de aceeaşi persoană. Totuşi, celelalte state şi principii lor *nu* percepeau în acest fel uriaşa concentrare de putere din mâinile Habsburgilor. Pentru regii Franţei din Casa de Valois, care îşi consolidaseră recent autoritatea internă şi erau dornici de expansiune în bogata peninsulă italiană, posesiunile lui Carol Quintul păreau că încercuiesc statul francez. Astfel, afirmaţia că de-a lungul următoarelor două secole obiectivul principal al Franţei în Europa a fost să contracareze influenţa Habsburgilor nu este exagerată. În mod similar, principii şi electorii germani, care luptaseră îndelung pentru ca împăratul să nu aibă o autoritate reală în teritoriile germane, nu puteau fi decât alarmaţi când au văzut că poziţia lui Carol a fost întărită prin atât de multe teritorii adiţionale, care acum îi puteau oferi resursele necesare pentru a-şi impune voinţa. Multor papi le-a displăcut, de asemenea, această acumulare de putere a Habsburgilor, chiar dacă aceasta era necesară adesea pentru a lupta împotriva turcilor, a luteranilor şi a altor inamici.

Date fiind rivalităţile endemice din sistemul european de state, era deci puţin probabil ca Habsburgii să nu fie contestaţi. Ceea ce a transformat acest potenţial de conflict într-o realitate dureroasă şi îndelungată a fost suprapunerea cu disputele religioase provocate de Reformă. Realitatea este că monarhii Habsburgi mai puternici şi mai proeminenţi ai acestui secol şi jumătate – împăratul Carol Quintul însuşi şi succesorul său de mai târziu Ferdinand al II-lea (1619-1637), precum şi regii spanioli Filip al II-lea (1556-1598) şi Filip al IV-lea (1621-1665) – au fost totodată şi cei mai energici în apărarea catolicismului. În consecinţă, în cazul rivalităţilor care răvăşeau continentul în această perioadă, a devenit practic imposibilă separarea între aspectul politicii de putere şi cel religios. După cum putea aprecia orice contemporan, în cazul în care Carol Quintul ar fi reuşit să îi zdrobească pe prinţii protestanţi ai Germaniei în anii 1540, aceasta nu ar fi fost o victorie doar pentru credinţa catolică, ci şi pentru influenţa habsburgică. Acelaşi lucru era valabil şi pentru eforturile lui Filip al II-lea de a înăbuşi tulburările religioase din Ţările de Jos după 1566 şi, de asemenea, pentru tentativa Armadei spaniole de a invada Anglia în 1588. Pe scurt, rivalităţile naţionale şi dinastice fuzionaseră cu zelul religios, făcându-i pe oameni să lupte pentru lucruri asupra cărora înainte ar fi fost dispuşi să facă compromisuri.

Chiar şi aşa, folosirea unui titlu ca „Aspiraţia Habsburgilor la supremaţie" poate părea puţin forţată pentru a descrie întreaga perioadă de la urcarea lui Carol Quintul pe tronul Sfântului Imperiu Roman, în 1519, până la recunoaşterea de către spanioli a înfrângerii prin Tratatul Pirineilor din 1659. Evident, adversarii lor chiar credeau cu tărie că monarhii Habsburgi erau orientaţi către dominaţia absolută. Astfel, scriitorul elisabetan Francis Bacon putea descrie în 1595 în termeni lugubri „ambiţia şi opresiunea Spaniei" :

> Franţa este întoarsă pe dos... Portugalia uzurpată... Ţările de Jos sunt atacate... Acum au încercat să facă la fel şi în Aragón... Bieţii indieni sunt transformaţi din oameni liberi în sclavi[4].

Dar în ciuda retoricii ocazionale a unora din miniştrii Habsburgilor cu privire la o „monarhie universală"[5], nu a existat un plan conştient de a domina Europa în maniera lui Napoleon sau Hitler. Unele dintre căsătoriile şi succesiunile dinastice ale Habsburgilor nu au fost dovezi ale unui plan pe termen lung de extindere teritorială, ci au fost fortuite sau, în cel mai bun caz, inspirate. În anumite cazuri – cum ar fi frecventele invazii franceze în nordul Italiei – conducătorii Habsburgi au fost mai degrabă provocaţi decât provocatori. În Mediterana, după anii 1540, forţele spaniole şi imperiale au fost puse în mod repetat în defensivă de către forţele unui islam renăscut.

În orice caz, adevărul e că, dacă liderii Habsburgi şi-ar fi atins toate obiectivele limitate, regionale – chiar şi cele *defensive* –, dominaţia asupra Europei practic le-ar fi aparţinut. Imperiul Otoman ar fi fost împins înapoi din apele Mediteranei estice spre linia coastei nord-africane. În Germania erezia ar fi fost înăbuşită, revoltele din Ţările de Jos ar fi fost zdrobite, iar în Franţa şi Anglia ar fi fost menţinute regimuri prietenoase. Doar Scandinavia, Polonia, Moscova şi teritoriile care erau încă sub dominaţie otomană nu ar fi fost supuse puterii şi influenţei habsburgice – şi triumfului concomitent al Contrareformei. Chiar dacă Europa nu ar fi atins nici atunci unitatea de care se bucura China Dinastiei Ming, principiile politice şi religioase promovate de centrele habsburgice gemene Madrid şi Viena ar fi erodat semnificativ pluralismul care fusese atâta timp cea mai importantă trăsătură a continentului.

Cronologia acestei perioade de un secol şi jumătate de război poate fi prezentată doar pe scurt într-o lucrare de analiză ca aceasta. Ceea ce probabil îi sare în ochi cititorului modern mult mai mult decât numele şi rezultatele diferitelor bătălii (Pavia, Lützen etc.) este durata acestor conflicte. Luptele împotriva turcilor au continuat decenii la rând. Încercarea spaniolilor de a zdrobi revolta din Ţările de Jos a durat din anii 1560 până în 1648, cu o foarte scurtă întrerupere. Acest conflict este numit în unele lucrări Războiul de 80 de Ani, în timp ce marele război multidimensional purtat de Habsburgii spanioli şi austrieci din anul 1618 până la Pacea din Westfalia din 1648 împotriva unor coaliţii succesive de state adverse a fost numit întotdeauna Războiul de 30 de Ani. Aceasta a pus, în mod evident, un mare accent pe *capacităţile* relative ale diferitelor state de a purta povara războiului ani la rând, decenii la rând. Iar semnificaţia suportului material şi financiar al războiului a devenit cu atât mai importantă deoarece în această perioadă a avut loc o „revoluţie militară" care a transformat natura războiului, făcându-l mult mai costisitor decât înainte. Motivele acestei schimbări şi principalele ei caracteristici vor fi discutate pe scurt. Dar înainte de a începe o descriere sumară a evenimentelor, este bine de ştiut că ciocnirile militare ale anilor 1520 (să spunem) vor părea minore comparativ cu cele ale anilor 1630, atât în privinţa combatanţilor, cât şi a banilor implicaţi.

Prima serie de războaie majore s-a concentrat asupra Italiei, ale cărei oraşe-state bogate şi vulnerabile i-au tentat pe monarhii francezi la invazii încă din 1494 – şi, la fel de predictibil, au determinat diferite coaliţii de puteri rivale (Spania, Habsburgii austrieci sau chiar Anglia) să îi forţeze pe francezi să se retragă[6]. În 1519, când s-a aflat de alegerea lui Carol Quintul ca împărat al Sfântului Imperiu Roman, reunind posesiunile spaniole şi austriece ale familiei de Habsburg, Spania şi Franţa încă aveau dispute legate de pretenţiile celei din urmă asupra oraşului Milano. Această acumulare de titluri de către principalul său rival l-a făcut pe ambiţiosul rege francez Francisc I (1515-1547) să

provoace o întreagă serie de contramişcări, nu doar în Italia, ci şi de-a lungul graniţelor Burgundiei, în sudul Ţărilor de Jos şi în Spania. În 1525, incursiunea lui Francisc I în Italia s-a încheiat cu înfrângerea şi capturarea lui în urma bătăliei de la Pavia. Dar peste doar patru ani, monarhul francez conducea altă armată în Italia, doar pentru a fi pus din nou la respect de forţele Habsburgilor. Deşi prin Tratatul de la Cambrai din 1529 Francisc a renunţat încă o dată la pretenţiile sale asupra Italiei, în anii 1530 şi 1540 el era iarăşi în război cu Carol Quintul pentru aceste teritorii.

Având în vedere disproporţia de forţe dintre Franţa şi teritoriile Habsburgilor în acea vreme, probabil că lui Carol Quintul nu i-a fost foarte greu să zădărnicească aceste încercări de expansiune ale francezilor. Sarcina a devenit însă mai dificilă, deoarece, în calitate de împărat al Sfântului Imperiu Roman, moştenise mulţi alţi inamici. Cei mai formidabili dintre aceştia erau turcii, care nu doar că în anii 1520 se extinseseră de-a lungul câmpiilor ungare (asediind Viena în 1529), ci au prezentat o ameninţare navală serioasă pentru Italia şi, împreună cu piraţii berberi din nordul Africii, chiar şi pentru coastele spaniole[7]. Ceea ce a agravat această situaţie a fost alianţa tacită şi lipsită de scrupule ce a existat în aceste decenii între sultanul otoman şi Francisc I împotriva Habsburgilor. În 1542, flotele franceză şi otomană au organizat un atac combinat împotriva oraşului Nisa.

A doua mare arie de dificultăţi pentru Carol Quintul era Germania, care fusese scindată de Reformă şi unde contestarea vechii ordini de către Luther era acum sprijinită de o coaliţie de principate protestante. În lumina celorlalte probleme ale lui Carol Quintul, nu este surprinzător că el nu a putut să îşi concentreze energia asupra problemei luterane decât după mijlocul anilor 1540. Iar când a făcut-o, a avut destul de mult succes la început, în special prin înfrângerea armatelor principalilor prinţi protestanţi în bătălia de la Mühlberg (1547). Dar orice sporire a autorităţii habsburgice şi imperiale îi alarma întotdeauna pe rivalii lui Carol. Astfel, prinţii germani din nord, turcii, Henric al II-lea al Franţei (1547-1559) şi chiar papalitatea se străduiau cu toţii să îi slăbească poziţia. În 1552, armatele franceze intraseră în Germania în sprijinul statelor protestante, care erau astfel capabile să reziste tendinţelor centralizatoare ale împăratului. Această situaţie a fost recunoscută prin Pacea de la Augsburg (1555), care a pus capăt temporar războaielor religioase din Germania, şi prin Tratatul de la Cateau-Cambresis (1559), ce a dus la încheierea conflictului franco-spaniol. Ea a fost confirmată, de asemenea, prin abdicarea lui Carol Quintul: în 1555 de pe tronul de împărat al Sfântului Imperiu Roman în favoarea fratelui său Ferdinand I (împărat între 1555 şi 1564) şi în 1556 de pe tronul Spaniei în favoarea fiului său Filip al II-lea (1556-1598). Dacă ramurile austriacă şi spaniolă au rămas apropiate după această perioadă, situaţia a fost de aşa natură (după cum spune istoricul Mamatey) încât „de acum înainte, asemenea vulturului negru bicefal de pe blazonul imperial, Habsburgii aveau două capete: unul la Viena şi celălalt la Madrid, primul privind către est, iar al doilea către vest"[8].

Dacă ramura estică s-a bucurat de o perioadă relativ paşnică sub domnia lui Ferdinand I şi a succesorului său, Maximilian al II-lea (împărat între 1564 şi 1576), cu excepţia unui atac al turcilor în 1566-1567, ramura vestică a fost mult mai puţin norocoasă sub domnia lui Filip al II-lea. Corsarii berberi atacau coastele Portugaliei şi ale Castiliei, iar în spatele lor turcii îşi reluau lupta pentru controlul Mediteranei. Prin urmare, Spania s-a implicat în mod repetat în noi războaie majore împotriva puternicului Imperiu Otoman, începând cu expediţia din 1560 la Djerba, trecând prin luptele pentru Malta din 1565, campania de la Lepanto din 1571 şi bătălia îndârjită pentru Tunis şi sfârşind cu armistiţiul

din 1581[9]. Practic în acelaşi timp, politicile lui Filip de intoleranţă religioasă şi creşterea impozitelor au transformat nemulţumirile din Ţările de Jos, deţinute de Habsburgi, într-o revoltă deschisă. La mijlocul anilor 1560, când autoritatea spaniolă în această regiune a cedat, a fost trimisă în nord o armată condusă de ducele de Alba şi a fost impus un despotism militar, care a creat la rândul său o rezistenţă generalizată în provinciile înconjurate de ape ale Olandei şi Zeelandei, care erau mai uşor de apărat. Intenţiile spaniolilor au alarmat Anglia, Franţa şi nordul Germaniei. Englezii au fost şi mai deranjaţi în 1580, când Filip al II-lea a anexat Portugalia vecină, cu tot cu flota şi coloniile sale. Totuşi, ca în cazul tuturor celorlalte tentative ale Habsburgilor de a-şi impune (sau a-şi extinde) autoritatea, rezultatul previzibil a fost că numeroşii lor rivali s-au simţit obligaţi să intervină pentru a nu lăsa balanţa de putere să se dezechilibreze prea mult. În anii 1850, ceea ce înainte fusese doar o rebeliune locală a protestanţilor olandezi împotriva administraţiei spaniole se transformase într-un nou conflict internaţional[10]. În Ţările de Jos, războiul de asediu şi contraasediu a continuat fără rezultate spectaculoase. Dincolo de Canalul Mânecii, în Anglia, Elisabeta I reuşise să ţină sub control orice ameninţări interne (instigate fie de spanioli, fie de papă) la adresa autorităţii sale şi a început să le ofere sprijin militar rebelilor olandezi. În Franţa, slăbirea monarhiei a dus la izbucnirea unui război civil înverşunat între Liga Catolică (sprijinită de Spania) şi rivalii săi hughenoţi (sprijiniţi de Elisabeta şi de olandezi), care îşi disputau supremaţia. Pe mare, corsarii olandezi şi englezi au întrerupt ruta de alimentare a spaniolilor către Ţările de Jos şi au reuşit să ducă lupta mai departe, până în vestul Africii şi în Caraibe.

În anumite etape ale luptelor, în special la sfârşitul anilor 1580 şi începutul anilor 1590, părea că puternicele campanii spaniole vor avea succes. În septembrie 1590, de exemplu, armatele spaniole acţionau în Languedoc şi Bretania, iar altă armată, aflată sub conducerea excepţionalului duce de Parma, mărşăluia spre Paris dinspre nord. Totuşi, liniile forţelor antispaniole nu au cedat, nici chiar sub o asemenea presiune. Charismaticul pretendent hughenot la tronul Franţei, Henric de Navara, a fost suficient de flexibil încât să treacă de la protestantism la catolicism pentru a-şi creşte şansele de a urca pe tron, reuşind apoi să conducă o parte din ce în ce mai mare a naţiunii franceze împotriva invadatorilor spanioli şi a discreditatei Ligi Catolice. În 1598 – anul morţii lui Filip al II-lea al Spaniei –, în urma păcii de la Vervins, spaniolii au acceptat să renunţe la orice intervenţie în Franţa. Între timp, Anglia Elisabetei I devenise şi ea sigură. Marea Armada din 1588 şi două tentative ulterioare de invazii au eşuat jalnic, la fel ca şi eforturile de a exploata o revoltă catolică din Irlanda, pe care armatele Elisabetei o recuceriseră încet, dar sigur. În 1604, după ce şi Filip al II-lea şi Elisabeta muriseră, Spania şi Anglia au încheiat o pace de compromis. A trebuit să mai treacă alţi cinci ani, până la armistiţiul din 1609, pentru ca spaniolii să deschidă negocierile de pace cu rebelii olandezi. Însă cu mult timp înainte devenise evident că spaniolii nu erau suficient de puternici pentru a înfrânge Ţările de Jos pe apă sau pe uscat – unde aveau de-a face cu puternica apărare organizată de eficienta armată olandeză a lui Mauriciu de Nassau. Existenţa în continuare a celor trei state – Franţa, Anglia şi Provinciile Unite, fiecare având potenţialul de a contesta pretenţiile Habsburgilor în viitor – a confirmat încă o dată faptul că Europa anului 1600 avea să fie compusă din mai multe naţiuni, fără ca vreuna să fie hegemonică.

Al treilea mare spasm al războaielor care au zguduit Europa în această perioadă a avut loc după 1618 şi s-a resimţit foarte puternic în Germania. Acest teritoriu fusese cu

totul ocolit de lupte confesionale la sfârşitul secolului al XVI-lea, însă doar datorită slăbirii autorităţii şi intelectului lui Rudolf al II-lea (împărat al Sfântului Imperiu Roman între 1576 şi 1612) şi reînnoirii ameninţării turceşti în bazinul Dunării (1593-1606). Însă în spatele faţadei unităţii germane, forţele rivale catolice şi protestante depuneau eforturi pentru a-şi întări poziţiile şi a le slăbi pe cele ale taberei adverse. De-a lungul secolului al XVII-lea, rivalitatea dintre Uniunea Evanghelică (fondată în 1608) şi Liga Catolică (1609) s-a intensificat. În plus, deoarece Habsburgii spanioli îşi sprijineau puternic verii austrieci şi deoarece conducătorul Uniunii Evanghelice, principele elector Frederic al IV-lea, avea legături cu Anglia şi Ţările de Jos, părea că majoritatea ţărilor europene se aliniau pentru o reglementare finală a antagonismelor lor politico-religioase[11].

Astfel, revolta din 1618 a teritoriilor protestante din Boemia împotriva noului lor conducător catolic, Ferdinand al II-lea (împărat între 1619 şi 1637), a fost scânteia care a declanşat o nouă rundă de crunte lupte religioase, cunoscute sub numele Războiul de 30 de Ani (1618-1648). În primele faze ale acestui conflict, forţele împăratului s-au comportat bine, asistate în mod capabil de o armată a Habsburgilor spanioli, sub conducerea generalului Spinola. Însă, în consecinţă, o combinaţie eterogenă de forţe religioase şi laice au intrat în conflict, dornice încă o dată să încline balanţa în cealaltă direcţie. Olandezii, care au rupt în 1621 armistiţiul semnat cu Spania în 1609, au intervenit în Renania pentru a contracara armata lui Spinola. În 1626, o armată daneză condusă de regele Christian al IV-lea a invadat Germania din nord. În culise, cardinalul Richelieu, influentul om de stat francez, căuta să le provoace dificultăţi Habsburgilor ori de câte ori îi stătea în putinţă. Însă nici una dintre aceste contramăsuri militare sau diplomatice nu a avut foarte mult succes, astfel că, la sfârşitul anilor 1620, Wallenstein, puternicul locotenent al împăratului Ferdinand, părea că e pe cale să impună în Germania o autoritate centralizată, atotcuprinzătoare, ajungând în nord, până la ţărmurile Balticii[12].

Totuşi, această acumulare rapidă de putere imperială nu a făcut decât să îi provoace pe numeroşii inamici ai Casei de Habsburg să se străduiască şi mai mult. La începutul anilor 1630, cel mai eficient dintre ei era, de departe, charismaticul şi influentul rege suedez Gustav Adolf al II-lea (1611-1632), ale cărui armate foarte bine antrenate au intrat în nordul Germaniei în 1630, după care au năvălit spre sud, în Renania şi Bavaria, în anul următor. Cu toate că Gustav însuşi a fost ucis în bătălia de la Lützen din 1632, acest lucru nu a diminuat cu nimic rolul considerabil jucat de suedezi în Germania sau dimensiunile generale ale războiului. Dimpotrivă, în 1634, regele Spaniei Filip al IV-lea (1621-1665) şi priceputul său prim-ministru, contele-duce de Olivares, au decis să îşi ajute verii austrieci mult mai serios decât înainte. Însă trimiterea în Renania a unei puternice armate spaniole conduse de Cardinalul-Infante l-a forţat, la rândul său, pe Richelieu să hotărască implicarea directă a Franţei, el trimiţând un an mai târziu trupe franceze peste frontiere. Mulţi ani până atunci, Franţa fusese liderul tacit, indirect al coaliţiei antihasburgice, trimiţându-le subsidii tuturor celor dispuşi să lupte împotriva trupelor imperiale şi spaniole. Acum conflictul a devenit deschis şi fiecare coaliţie a început să mobilizeze mai mulţi soldaţi, armament şi bani. Prin urmare, şi limbajul a devenit mai aspru. „Fie totul este pierdut, fie Castilia va fi liderul lumii", scria Olivares în 1635, în timp ce plănuia o triplă invazie a Franţei în anul următor[13].

Cucerirea unei suprafeţe atât de mari ca Franţa depăşea însă capacităţile militare ale forţelor habsburgice, care s-au apropiat pentru scurt timp de Paris, însă curând au fost răzleţite în toată Europa. Trupele suedeze şi germane presau armatele imperiale în nord,

iar olandezii şi francezii strângeau ca într-un cleşte posesiunile spaniole din Ţările de Jos. În plus, în 1640, o revoltă a portughezilor a deviat un flux constant de trupe şi resurse spaniole dinspre nordul Europei mult mai aproape de casă, deşi acestea nu au fost suficiente pentru a realiza reunificarea peninsulei. Într-adevăr, odată cu revolta concomitentă a catalanilor – pe care francezii i-au ajutat bucuroşi – la începutul anilor 1640 a existat un anumit pericol de dezintegrare a nucleului teritoriilor spaniole. Peste mări, expediţiile maritime olandeze au atacat în Brazilia, Angola şi Ceylonul, transformând conflictul în ceea ce unii istorici descriu drept un prim război global[14]. Dacă aceste din urmă acţiuni le-au adus câştiguri olandezilor, majoritatea celorlalţi beligeranţi sufereau puternic în această perioadă în urma anilor îndelungaţi de efort militar. Armatele anilor 1640 deveniseră mai mici decât cele ale deceniului anterior, aranjamentele financiare ale statelor erau mai disperate, oamenii ajunseseră la capătul răbdării, iar protestele erau mult mai violente. Însă, tocmai din cauza naturii interrelaţionate a luptelor, era foarte dificil pentru oricare dintre participanţi să se retragă. Multe dintre statele germane protestante ar fi făcut acest lucru dacă ar fi avut certitudinea că trupele suedeze vor face la fel şi vor pleca, iar Olivares şi alţi oameni de stat spanioli ar fi negociat un armistiţiu cu Franţa, dar aceasta nu voia să îi abandoneze pe olandezi. Se purtau negocieri de pace la diferite nivele, în paralel cu campanii militare pe diverse fronturi, şi fiecare putere se consola cu ideea că o nouă victorie îi va consolida poziţia în acordul general.

În consecinţă, sfârşitul Războiului de 30 de Ani a fost o afacere nu tocmai bine administrată. Spania a încheiat brusc pace cu olandezii la începutul anului 1648, recunoscând în cele din urmă totala independenţă a acestora, însă a făcut-o pentru a lipsi Franţa de un aliat, iar lupta franco-habsburgică a continuat. Spre sfârşitul anului, când s-a restabilit în sfârşit liniştea în Germania prin Pacea din Westfalia, Habsburgii austrieci retrăgându-se din conflict, războiul a devenit unul pur franco-spaniol. Dacă anumite state şi unii conducători au obţinut unele câştiguri (sau au suferit anumite pierderi), esenţa înţelegerii westfaliene a presupus recunoaşterea *echilibrului* politic şi religios din Sfântul Imperiu Roman şi, astfel, confirmarea limitelor autorităţii imperiale. Acest fapt a lăsat Franţa şi Spania implicate într-un război care nu avea nimic de-a face cu religia, ci mai degrabă cu rivalităţile naţionale – după cum a demonstrat clar în 1655 ministrul francez Mazarin, succesorul lui Richelieu, aliindu-se cu Anglia protestantă a lui Cromwell şi dând astfel Spaniei loviturile care au convins-o să accepte în cele din urmă pacea. Condiţiile din Tratatul Pirineilor (1659) nu erau deosebit de dure, dar, forţând Spania să se împace cu cel mai mare duşman al său, revelau faptul că epoca dominaţiei Habsburgilor în Europa luase sfârşit. Tot ce a mai rămas ca „obiectiv militar" pentru guvernul lui Filip al IV-lea era păstrarea unităţii iberice, dar până şi acest obiectiv a trebuit să fie abandonat în 1668, când independenţa Portugaliei a fost recunoscută formal[15]. Astfel, fărâmiţarea politică a continentului a rămas în mare parte la fel ca în momentul urcării pe tron a lui Carol Quintul, în 1519, deşi Spania însăşi avea să sufere noi rebeliuni şi pierderi teritoriale pe măsură ce secolul al XVII-lea se apropia de sfârşit (vezi harta 4). Acesta a fost preţul pe care a trebuit să îl plătească pentru supraextinderea ei strategică iniţială.

Atuuri şi slăbiciuni ale blocului habsburgic

De ce au eşuat Habsburgii[16]? Această chestiune este atât de complexă şi procesul a fost atât de îndelungat, încât pare lipsit de temei să căutăm motive de tip personal, cum ar fi nebunia împăratului Rudolf al II-lea sau incompetenţa lui Filip al III-lea al Spaniei. Este, de asemenea, dificil să argumentăm că dinastia habsburgică şi ofiţerii săi de rang înalt aveau în mod particular deficienţe, dacă ţinem cont de eşecurile multor monarhi francezi şi englezi contemporani şi de venalitatea sau idioţenia anumitor principi germani.

Puzzle-ul pare şi mai complicat atunci când ne amintim de vasta acumulare de putere materială aflată la dispoziţia Habsburgilor:

> Moştenirea de către Carol Quintul a coroanelor a patru dinastii importante: Castilia, Aragón, Burgundia şi Austria, dobândirea ulterioară a coroanelor Boemiei, Ungariei, Portugaliei şi, pentru o scurtă perioadă, chiar a Angliei, la care se adaugă coincidenţa dintre aceste evenimente dinastice, pe de o parte, şi cucerirea şi exploatarea de către spanioli a Lumii Noi, pe de altă parte – toate acestea au oferit Casei de Habsburg o bogăţie de resurse pe care nici o altă putere europeană nu o putea egala[17].

Având în vedere numeroasele goluri şi inexactităţi din statisticile disponibile, nu trebuie să ne bazăm prea mult pe cifrele referitoare la populaţie din acea vreme; însă ar fi corect să presupunem că aproximativ o pătrime din populaţia Europei la începutul modernităţii locuia în teritorii controlate de Habsburgi. Însă asemenea totaluri brute* erau mai puţin importante decât bogăţia regiunilor în discuţie, iar aici moştenirile dinastice par să fi fost binecuvântate.

Habsburgii aveau cinci surse principale de venit şi câteva secundare. Castilia era de departe cea mai importantă, deoarece se afla sub controlul direct al Coroanei, căreia îi fuseseră acordate de Cortes şi Biserică diferite tipuri de impozite (taxa pe vânzări, taxa de „cruciadă" pe proprietăţile Bisericii). În plus, mai deţineau două dintre cele mai bogate arii comerciale ale Europei – statele italiene şi Ţările de Jos –, care puteau oferi fonduri numeroase din tranzacţiile comerciale şi capitalul mobil. A patra sursă, a cărei importanţă creştea în timp, era reprezentată de veniturile din imperiul american. „Cincimea regală" percepută pe aurul şi argintul extrase de aici, împreună cu taxa pe vânzare, taxele vamale şi conscripţiile făcute de Biserică în Lumea Nouă le-au oferit regilor spanioli o bonificaţie uriaşă, nu doar direct, ci şi indirect, deoarece bogăţiile americane ce au ajuns în posesiunea privată a spaniolilor, olandezilor sau italienilor au ajutat aceşti indivizi şi aceste companii să îşi plătească impozitele tot mai mari care li se impuneau. În plus, în situaţii de urgenţă, monarhul puteau împrumuta întotdeauna sume mari de la bancheri în contul argintului pe care flota îl aducea de peste ocean. Faptul că pe teritoriile Habsburgilor se aflau cele mai importante case financiare şi comerciale – cele din sudul Germaniei, din anumite oraşe italiene şi din Antwerp – trebuie considerat un avantaj suplimentar şi a cincea sursă majoră de venit[18]. Aceste venituri erau mult mai uşor de accesat decât, să spunem, cele din Germania, unde principii şi oraşele libere reprezentate în Reichstag votau acordarea unor bani către împărat doar dacă turcii erau la poartă[19].

În epoca postfeudală, când cavalerii nu mai erau obligaţi să presteze servicii militare individuale (cel puţin în majoritatea ţărilor) şi nici oraşelor de pe coastă nu li se mai cerea să contribuie cu câte un vas, disponibilitatea banilor lichizi şi un bun profil de creditare erau absolut necesare pentru orice stat angajat în război. Doar prin plata directă (sau promisiunea plăţii) vasele, proviziile navale, armamentul şi alimentele necesare puteau fi mobilizate în cadrul economiei de piaţă pentru a dota o flotă pregătită de luptă; doar prin furnizarea proviziilor şi a salariilor îndeajuns de regulat, trupele puteau fi

---

* Ca o cifră aproximativă, aceasta ar fi însemnat aproximativ 25 de milioane din totalul de 105 milioane de locuitori ai Europei la 1600.

împiedicate să se revolte, pentru ca energiile lor să poată fie canalizate spre inamic. Mai mult, deşi această perioadă este considerată de obicei epoca în care în Europa Occidentală apar „statele-naţiuni", toate cârmuirile se bazau puternic pe mercenari străini pentru a-şi suplimenta armatele. Aici Habsburgii erau din nou avantajaţi, deoarece ei puteau face recrutări cu uşurinţă în Italia, Ţările de Jos, Spania şi Germania. De exemplu, faimoasa Armată din Flandra era compusă din şase naţionalităţi principale, destul de loiale cauzei catolice, dar necesitând totuşi o plată regulată. Sub aspect naval, moştenirea habsburgică putea produce un conglomerat impozant de vase de luptă. În ultimii ani ai lui Filip al II-lea, de exemplu, galerele din Mediterana, marile carace din Genova şi Napoli, precum şi considerabila flotă portugheză puteau întări armadele Castiliei şi Aragónului.

Însă poate cel mai mare avantaj militar deţinut de Habsburgi în aceşti 140 de ani era infanteria antrenată de spanioli. Structura socială şi mentalitatea Castiliei au făcut din acest teritoriu un loc ideal pentru recrutări. Aici, afirmă Lynch, „meseria armelor devenise o ocupaţie profitabilă şi la modă nu doar pentru mica nobilime, ci pentru întreaga populaţie"[20]. În plus, Gonzalo de Córdoba, „Marele Căpitan", introdusese schimbări în organizarea infanteriei încă de la începutul secolului al XVI-lea şi, din acel moment până la mijlocul Războiului de 30 de Ani, *tercio* spaniol a fost cea mai eficientă unitate de pe câmpurile de luptă din Europa. Cu aceste regimente mixte formate din până la 3 000 de lăncieri, spadasini şi archebuzieri antrenaţi să se susţină reciproc, armata spaniolă a măturat din calea sa nenumăraţi inamici şi a redus considerabil reputaţia (şi eficienţa) cavaleriei franceze şi a falangelor de lăncieri elveţiene. Chiar şi în bătălia de la Nördlingen (1634), infanteria Cardinalului-Infante a rezistat la 15 şarje ale formidabilei armate suedeze şi apoi, ca şi trupele lui Wellington la Waterloo, a înaintat fără milă, zdrobindu-şi inamicul. La Rocroi (1643), deşi înconjuraţi de francezi, spaniolii au luptat până la moarte. Aceasta a fost într-adevăr unul dintre cei mai importanţi piloni ai edificiului spaniol. Şi nu este de mirare că puterea spaniolilor a scăzut *vizibil* la mijlocul secolului al XVII-lea, când armata lor consta în principal în mercenari germani, italieni şi irlandezi, la care se adăugau mult mai puţini castilieni.

Totuşi, chiar şi cu toate aceste avantaje, alianţa dinastică hispano-austriacă nu a putut prevala. Oricât de enorme le-ar fi părut contemporanilor resursele lor financiare şi militare, ele nu au fost niciodată suficiente pentru a satisface cerinţele. Această deficienţă critică a avut la bază trei factori care au interacţionat de-a lungul întregii perioade – şi care, prin extrapolare, oferă câteva lecţii importante pentru studiul conflictelor armate.

Primul dintre aceşti factori, menţionat mai sus pe scurt, a fost „revoluţia militară" din Europa la începutul modernităţii. Este vorba despre masiva creştere în scara, costul şi organizarea războiului, care a avut loc după anii 1520 timp de 150 de ani[21]. Această schimbare a fost la rândul ei rezultatul mai multor factori care au interacţionat (tactici, politici şi demografici). Loviturile date supremaţiei cavaleriei pe câmpul de luptă – mai întâi de lăncierii elveţieni, apoi de formaţiunile mixte de soldaţi purtând lănci, spade, arbalete şi archebuze – au însemnat că de acum cea mai mare şi mai importantă parte a unei armate era infanteria. Acest sfârşit a fost întărit şi de dezvoltarea acelui *tracé italien* – sistemul sofisticat de fortificaţii şi bastioane menţionat în capitolul anterior. Pentru a opera asemenea sisteme defensive sau pentru a le asedia, era nevoie de un număr mare

de soldaţi. Desigur, într-o campanie majoră, un comandant bine organizat putea angaja cu succes un număr considerabil de trupe de artilerie şi cavalerie, dar aceste două specializări militare erau cu mult mai puţin flexibile decât regimentele de infanterişti. Nu a fost deci cazul ca naţiunile să îşi demobilizeze cavaleria, însă proporţia infanteriei a crescut considerabil în cadrul armatelor lor. Fiind mai uşor de echipat şi de hrănit, infanteriştii puteau fi recrutaţi în număr mai mare, în special după ce populaţia Europei începuse să crească. În mod firesc, toate acestea au generat presiuni organizaţionale imense asupra guvernelor, dar nu atât de mari încât să copleşească birocraţia „noilor monarhii" ale Occidentului - după cum imensa creştere a dimensiunii armatelor nu a făcut în mod inevitabil imposibilă sarcina unui general, dacă forţele sale aveau o bună structură de comandă şi erau bine antrenate.

Armata imperiului spaniol oferă probabil cel mai bun exemplu de „revoluţie militară" în acţiune. După cum notează un istoric, „nu există nici o dovadă că vreunul dintre state a adus pe câmpul de luptă efective mai mari de 30 000 de soldaţi" înainte de 1529, în luptele care au avut loc între francezi şi spanioli pentru controlul Italiei. Dar

> în 1536-1537, împăratul Carol Quintul a mobilizat 60 000 de oameni doar în Lombardia pentru a-şi apăra cucerirea cea mai recentă, Milano, şi pentru a invada Provenţa franceză. În 1552, atacat pe toate fronturile în acelaşi timp - în Italia, Germania, Ţările de Jos, Spania, în Atlantic şi în Mediterana -, Carol Quintul a mobilizat 109 000 de soldaţi în Germania şi Ţările de Jos, 24 000 în Lombardia şi alte trupe suplimentare în Sicilia, Napoli şi Spania. Împăratul trebuie să fi avut sub comanda şi totodată pe cheltuiala lui aproximativ 150 000 de soldaţi. Tendinţa de creştere a continuat. În 1574, doar armata spaniolă a Flandrei număra 86 000 de oameni, în timp ce cu jumătate de secol mai târziu Filip al IV-lea putea proclama cu mândrie că, în 1625, forţele armate aflate sub comanda sa numărau nu mai puţin de 300 000 oameni. În toate aceste armate, adevărata creştere în număr a avut loc în rândurile infanteriei, în special ale lăncierilor[22].

Ceea ce se întâmplase pe uscat a avut un echivalent şi pe mare. Extinderea comerţului maritim (în special a celui transoceanic), rivalităţile dintre flotele concurente din Canalul Mânecii, Oceanul Indian sau din largul coastelor spaniole, ameninţările reprezentate de piraţii berberi şi flotele de galere otomane, toate au interacţionat cu noile tehnologii de construcţie navală pentru a face vasele mai mari şi mult mai bine înarmate. În acea perioadă nu exista o distincţie clară între vasele de război şi cele comerciale. Practic toate vasele comerciale suficient de mari aveau la bord tunuri, pentru a se apăra de piraţi şi de alţi prădători. Însă exista o tendinţă în direcţia creării unor flote *regale*, astfel ca monarhii să poată dispune de un număr fix de nave de război care să formeze nucleul în jurul căruia să se poată aduna pe timp de război o mare flotă de nave comerciale înarmate, galease şi ambarcaţiuni mai mici. Henric al VIII-lea al Angliei a susţinut puternic această strategie, în timp ce Carol Quintul a avut tendinţa să rechiziţioneze galioanele şi galerele private ale supuşilor săi italieni şi spanioli, mai degrabă decât să îşi construiască propria flotă. Filip al II-lea, supus unor presiuni mult mai mari în Mediterana şi apoi în Atlantic, nu şi-a putut permite acest lux. El a trebuit să organizeze şi să finanţeze un program amplu de construire a unor galere în Barcelona, Napoli şi Sicilia, astfel că până la 1574 el deţinea în total 146 de galere, aproape de trei ori mai mult decât cu un deceniu înainte[23]. Explozia luptelor în Atlantic în următorul deceniu a impus un efort şi

mai mare. Pentru a proteja rutele către Indiile de Vest şi (după absorbţia Portugaliei în 1580) către Orient, pentru a apăra coasta spaniolă de raidurile englezilor şi, în cele din urmă, pentru a transporta o armată de invazie în insulele britanice, era nevoie de nave de luptă capabile să navigheze pe ocean. După pacea anglo-spaniolă din 1604, era încă necesară o flotă numeroasă pentru a contracara atacurile olandeze din larg şi pentru a menţine comunicaţiile cu Flandra. Şi, de la un deceniu la altul, astfel de nave de război au devenit mai bine înarmate şi mult mai scumpe.

Această spirală a costurilor de război tot mai mari a expus slăbiciunea reală a sistemului habsburgic. Inflaţia generală, care a dus la creşterea de peste cinci ori a preţurilor la alimente şi de peste trei ori la produsele industriale între 1500 şi 1630, a reprezentat o puternică lovitură la adresa finanţelor publice. Iar aceasta s-a suprapus cu dublarea şi apoi redublarea dimensiunii armatelor şi flotelor. În consecinţă, Habsburgii s-au străduit aproape continuu să fie solvabili. După diversele sale campanii din anii 1540 împotriva Algerului, precum şi a francezilor şi germanilor protestanţi, Carol Quintul a descoperit că veniturile sale normale şi cele extraordinare nu puteau acoperi în nici un fel cheltuielile şi că veniturile aveau să ajungă la bancheri încă mulţi ani. Doar prin măsura disperată de a confisca tezaurul din Indii şi tot monetarul din Spania s-au putut strânge banii necesari pentru a susţine războiul împotriva principilor protestanţi. Doar campania din 1552 de la Metz a costat 2,5 milioane de ducaţi – aproximativ de zece ori venitul normal al împăratului obţinut din America la acea vreme. Deloc surprinzător, el a fost obligat să contracteze noi împrumuturi, dar în termeni tot mai dezavantajoşi: pe măsură ce bonitatea Coroanei scădea, rata dobânzii solicitate de bancheri creştea, astfel că o mare parte a veniturilor uzuale trebuia să fie utilizată pentru a plăti dobânda pentru datoriile din trecut[24]. Când Carol Quintul a abdicat, i-a lăsat moştenire lui Filip al II-lea o datorie oficială a Spaniei de aproximativ 20 de milioane de ducaţi.

Filip a moştenit, de asemenea, starea de război cu Franţa, iar aceasta a fost atât de costisitoare, încât în 1557 Coroana spaniolă a trebuit să îşi declare falimentul. Cu această ocazie, câteva instituţii bancare importante, cum ar fi Casa Fugger, au fost îngenunchiate şi ele. Faptul că Franţa a fost forţată să îşi recunoască falimentul în acelaşi an nu a fost o prea mare consolare – acesta a fost principalul motiv pentru care ambele tabere au fost de acord să negocieze în 1559 la Cateau-Cambresis – căci Filip a trebuit să se confrunte aproape imediat cu puternicul inamic turc. Războiul mediteraneean de 20 de ani, campania împotriva maurilor din Granada şi apoi efortul militar combinat din Ţările de Jos, nordul Franţei şi Canalul Mânecii au forţat Coroana să caute noi posibile surse de venit. Veniturile lui Carol Quintul se triplaseră în timpul domniei sale, dar al lui Filip al II-lea „s-a dublat doar în perioada 1556-1573 şi a crescut din nou de peste două ori până la sfârşitul domniei sale"[25].

Cheltuielile sale erau însă cu mult mai mari. În campania de la Lepanto (1571), s-a calculat că întreţinerea flotelor şi a soldaţilor creştini costa peste patru milioane de ducaţi anual, chiar dacă o parte substanţială a cheltuielilor a fost suportată de Veneţia şi de papalitate[26]. Plăţile către Armata din Flandra erau deja enorme în anii 1570 şi aproape întotdeauna făcute cu întârziere, acest lucru provocând revolte ale trupelor, mai ales după ce, în 1575, Filip a suspendat plata dobânzilor către bancherii săi genovezi[27]. Fluxul mult mai mare al veniturilor din minele americane – aproximativ două milioane de ducaţi pe an în anii 1580, faţă de o zecime din această sumă cât fusese cu patru decenii mai

înainte – a salvat temporar finanţele şi creditul Coroanei. Dar armada din 1588 a costat zece milioane de ducaţi şi soarta sa tristă a reprezentat şi un dezastru financiar, nu doar naval. Până în 1596, după o serie de împrumuturi imense, Filip a eşuat din nou să îşi plătească datoriile. Doi ani mai târziu, la moartea sa, datoriile sale totalizau imensa sumă de 100 de milioane de ducaţi, iar dobânzile ce trebuiau plătite la această sumă acopereau aproximativ două treimi din toate veniturile[28]. Cu toate că pacea cu Franţa şi Anglia a urmat curând, războiul cu olandezii a trenat până la armistiţiul din 1609, ce fusese grăbit de revoltele armatei spaniole şi de un alt faliment în 1607.

În cei câţiva ani de pace care au urmat, nu a existat o reducere substanţială a cheltuielilor conducerii spaniole. În afară de plata masivă a dobânzilor, exista încă tensiune în Mediterana (care a implicat un plan grandios de construire a unor fortificaţii pe coastă), iar vastul imperiu spaniol era încă supus jafurilor de către corsari (necesitând costuri considerabile pentru apărare atât în Filipine şi în Caraibe, cât şi pentru flota oceanică)[29]. Armistiţiul care a existat în Europa după 1610 nu i-ar fi putut face pe mândrii lideri spanioli să diminueze cheltuielile militare. Astfel, tot ce a făcut izbucnirea Războiului de 30 de Ani, în 1618, a fost să transforme un război rece într-unul deschis şi să determine o creştere a fluxului de trupe şi bani spanioli către Flandra şi Germania. Este interesant de observat că primele victorii ale habsburgilor în Europa şi apărarea cu succes a posesiunilor americane în acea perioadă au coincis cu – şi au fost ajutate de – creşterea semnificativă a livrării de lingouri din Lumea Nouă. Însă tocmai de aceea, reducerea încasărilor la trezorerie după 1626, declararea falimentului în anul următor şi succesul uimitor al danezilor în capturarea flotei care transporta argint în 1628 (costând Spania şi locuitorii săi aproximativ zece milioane de ducaţi) au făcut ca efortul de război să se diminueze pentru o vreme. Şi, în ciuda alianţei cu împăratul, nu a fost posibil (exceptând scurta perioadă cât Wallenstein s-a aflat la conducere) ca veniturile germane să compenseze deficienţele celor spaniole.

Acesta urma deci să fie tiparul spaniol pentru următorii 30 de ani de război. Adunând mici împrumuturi, impunând noi impozite şi utilizând orice chilipir din America, a putut fi suportat un efort militar major cum ar fi intervenţia Cardinalului-Infante în Germania din anii 1634-1635. Dar costurile epuizante ale războiului erodau în cele din urmă aceste câştiguri de scurtă durată şi, în doar câţiva ani, situaţia financiară a devenit mai gravă ca niciodată. În anii 1640, ca urmare a revoltelor din Catalonia şi Portugalia şi cu fluxul de bogăţii din America mult redus, declinul pe termen lung era inevitabil[30]. Ce altă soartă putea avea o naţiune care, deşi oferea luptători formidabili, era condusă de cârmuiri care cheltuiau în mod constant de două sau de trei ori mai mult decât veniturile pe care le obţineau în mod obişnuit?

A doua cauză principală a eşecului spaniol şi austriac trebuie să devină evidentă din cele de mai sus: Habsburgii pur şi simplu aveau prea multe de făcut – prea multe imperii cu care să lupte, prea multe fronturi pe care să le apere. Loialitatea trupelor spaniole în luptă nu putea compensa faptul că aceste forţe trebuiau să fie dispersate în garnizoanele de acasă, în Africa de Nord, în Sicilia şi Italia, în Lumea Nouă şi în Ţările de Jos. Ca şi imperiul britanic trei secole mai târziu, blocul habsburgic era un conglomerat de teritorii foarte împrăştiate, un *tour de force* politico-dinastic care, pentru a continua, necesita resurse materiale enorme şi multă ingeniozitate. Astfel că el ne oferă unul dintre cele mai importante exemple de supraextindere strategică din istorie. Căci preţul deţinerii

atât de multor teritorii a fost existenţa multor inamici, o povară suportată, de asemenea, de Imperiul Otoman în perioada respectivă[31].

Cronologia războaielor Habsburgilor este foarte importantă în această privinţă. Conflictele europene erau foarte frecvente în acea perioadă, fără îndoială, iar costurile lor erau o povară teribilă pe umerii tuturor societăţilor. Dar toate celelalte state – Franţa, Anglia, Suedia, până şi Imperiul Otoman – s-au bucurat de anumite perioade de pace şi refacere. Însă soarta Habsburgilor – şi în special a Spaniei – a fost să treacă imediat de la un conflict la altul. Pacea cu Franţa a fost urmată de războiul cu turcii; armistiţiul din Mediterana a fost urmat de extinderea conflictului din Atlantic, iar acesta de lupta pentru Europa Nord-Vestică. În anumite perioade excepţionale, Spania imperială lupta pe trei fronturi în acelaşi timp cu inamici care se ajutau în mod conştient între ei, pe plan diplomatic şi comercial, dacă nu şi militar[32]. În termeni contemporani, Spania se asemăna cu un urs atacat de câini – fiind mai puternică decât oricare dintre atacatori, dar incapabilă să lupte cu toţi în acelaşi timp, extenuându-se astfel în cursul luptei.

Totuşi, cum ar fi putut ieşi Habsburgii din acest cerc vicios? Istoricii au pus accent pe dispersarea cronică a energiilor, sugerând că împăratul Carol Quintul şi succesorii săi ar fi trebuit să îşi formuleze un set clar de priorităţi defensive[33]. Implicaţia acestui fapt era că anumite zone deveneau dispensabile; însă care erau acestea?

În retrospectivă, s-ar putea afirma că Habsburgii austrieci şi mai ales Ferdinand al II-lea – ar fi fost mai înţelepţi dacă s-ar fi abţinut să insiste pe Contrareformă în nordul Germaniei, deoarece acest lucru a adus foarte multe pierderi şi puţine câştiguri. Împăratul ar fi trebuit totuşi să menţină o armată considerabilă în Germania, pentru a ţine sub control particularismul principilor, intrigile francezilor şi ambiţiile suedezilor. De asemenea, nu putea fi vorba despre o reducere a forţei militare habsburgice atât timp cât turcii stăteau la graniţa Ungariei, la doar 250 de kilometri de Viena. În ce-i priveşte pe spanioli, nu îşi puteau permite să îşi lase verii austrieci nici pe mâna francezilor şi a luteranilor, nici pe mâna turcilor, din cauza implicaţiilor pe care le-ar fi avut asupra poziţiei Spaniei în Europa. Dar se pare că reciproca nu era valabilă. După retragerea lui Carol Quintul din 1556, imperiul nu s-a mai simţit dator să ajute Madridul în războaiele sale din vestul Europei şi de peste mări. Dar Spania, conştientă că avea mai mult de pierdut, chiar a susţinut imperiul[34]. Consecinţele pe termen lung ale acestei disparităţi de sentimente şi implicare sunt interesante. Eşecul obiectivelor europene ale Spaniei habsburgice la jumătatea secolului al XVII-lea a fost legat în mod clar de problemele sale interne şi de declinul economic relativ; supraextinzându-se în toate direcţiile, devenise vulnerabilă în centru. În schimb, în cazul Austriei habsburgice, cu toate că a eşuat în combaterea protestantismului în Germania, ea a realizat totuşi o *consolidare* a puterii în teritoriile dinastice (Austria, Boemia ş.a.) – în aşa măsură încât, pe baza acestui teritoriu întins şi a creării ulterioare a unei armate permanente profesioniste[35], Imperiul Habsburgic avea să devină capabil să revină ca o mare putere europeană în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, chiar în momentul în care Spania intra într-o perioadă de declin şi mai accentuat[36]. Însă în acel moment, revenirea Austriei nu prea era o consolare pentru oamenii de stat de la Madrid, care se vedeau nevoiţi să îşi caute aliaţi în altă parte.

Este uşor de înţeles de ce posesiunile din Lumea Nouă erau o arie de importanţă vitală pentru Spania. Mai bine de un secol, ele au furnizat Spaniei un spor constant de bogăţie şi, astfel, de putere militară, fără de care eforturile Habsburgilor nu ar fi putut fi susţinute atât de mult timp. Chiar şi atunci când atacurile englezilor şi olandezilor

asupra imperiului colonial hispano-portughez au necesitat cheltuieli tot mai mari pentru flote şi fortificaţiile de peste mări, câştigurile directe şi indirecte ale Coroanei spaniole de pe urma acestor teritorii au rămas considerabile. Abandonarea acestor posesiuni era de neconceput.

Aşa că mai rămân posesiunile Habsburgilor din Italia şi Flandra. Dintre acestea, o retragere din Italia era mai puţin recomandabilă. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, francezii ar fi umplut vidul de putere de aici şi ar fi utilizat bogăţia Italiei pentru propriile scopuri – şi în detrimentul Habsburgilor. În a doua jumătate a acestui secol, Italia era literalmente zidul de apărare al Spaniei în faţa expansiunii otomane către vest. Lăsând la o parte lovitura dată prestigiului spaniol şi religiei creştine, ce ar fi însoţit un atac al turcilor vizând Sicilia, Napoli şi Roma, pierderea acestui bastion ar fi reprezentat un dezavantaj strategic grav. Spania ar fi trebui să investească tot mai mulţi bani în fortificaţii pe coastă şi flote de galere, care oricum consumau cea mai mare parte a bugetului militar din primele decenii ale domniei lui Filip al II-lea. Din punct de vedere militar avea, deci, mai mult sens ca aceste forţe deja existente să fie implicate în apărarea activă a Mediteranei centrale, pentru că astfel turcii erau ţinuţi la distanţă. Un avantaj suplimentar era oferit de faptul că o parte din costurile acestor campanii era suportată de posesiunile Habsburgilor din Italia, de papalitate şi, ocazional, de Veneţia. Retragerea de pe acest front nu aducea nici un avantaj, ci numeroase pericole potenţiale.

Astfel, prin eliminare, Ţările de Jos erau singurele teritorii unde puteau fi reduse pierderile Habsburgilor. Şi, în cele din urmă, graţie dificultăţilor terenului şi avansului în domeniul fortificaţiilor[37], costurile Armatei din Flandra în Războiul de 80 de Ani împotriva olandezilor erau extrem de mari, depăşindu-le cu mult pe cele de pe oricare alt front. Chiar şi la apogeul Războiului de 30 de Ani, garnizoanei din Flandra îi erau alocate sume de cinci-şase ori mai mari decât forţelor din Germania. „Războiul din Ţările de Jos", observa un trimis spaniol, „a însemnat ruina totală a acestei monarhii". În realitate, între 1566 şi 1644 Spania a trimis cel puţin 218 milioane de ducaţi trezoreriei militare din Ţările de Jos, o sumă considerabil superioară sumei totale (121 de milioane de ducaţi) reprezentând veniturile Coroanei din Indii[38]. De asemenea, Flandra era mult mai greu de apărat şi din punct de vedere strategic. Ruta maritimă era adesea la mila englezilor, francezilor şi olandezilor – cum s-a dovedit cât se poate de clar în 1639, când amiralul olandez Tromp a nimicit o flotă spaniolă care transporta întăriri. Însă „drumul spaniol", care pornea din Lombardia, trecea prin văile elveţiene sau Savoia şi Franche-Comté, de-a lungul graniţelor estice ale Franţei, către Rinul inferior, era presărat, de asemenea, cu un număr de puncte foarte vulnerabile[39]. Oare merita într-adevăr să persevereze în încercarea de a ţine sub control câteva milioane de olandezi recalcitranţi la capătul unei linii de comunicaţii supraextinse şi la asemenea costuri uriaşe? După cum puneau cu şiretenie problema reprezentanţii supraimpozitatului Cortes al Castiliei, de ce să nu îi lase pe rebeli să putrezească în erezia lor? Pedeapsa divină le era garantată, nu mai era nevoie ca Spania să poarte în continuare povara[40].

Argumentele contra unei retrageri a trupelor imperiale din acest teatru nu ar fi prevalat asupra plângerilor legate de irosirea resurselor, dar ele au o anumită plauzibilitate. În primul rând, dacă Spania nu ar mai fi posedat Flandra, aceasta ar fi ajuns fie la francezi, fie la olandezi, crescând astfel prestigiul şi puterea unuia dintre aceşti duşmani înveterați ai Habsburgilor. Ideea în sine le repugna diriguitorilor politicii spaniole, pentru care „reputaţia" conta mai mult decât orice altceva. În al doilea rând, era

argumentul prezentat de Filip al IV-lea şi sfetnicii săi, conform căruia o confruntare în acea zonă sensibilă reuşea cel puţin să îndepărteze forţele ostile de alte puncte mai sensibile: „Deşi războiul purtat în Ţările de Jos ne-a golit visteria forţându-ne să intrăm în datorii, totodată ne-a distras inamicii în părţile acelea; dacă nu am fi făcut aşa, am fi avut război în mod sigur în Spania sau undeva mai aproape"[41]. În ultimul rând, exista „teoria dominoului" – dacă Ţările de Jos erau pierdute, la fel avea să fie şi cauza Habsburgilor în Germania, la care se adăugau şi unele posesiuni mai mici, cum ar fi Franche-Comté, şi poate chiar Italia. Acestea erau, desigur, argumente ipotetice. Dar e interesant faptul că oamenii de stat din Madrid şi comandanţii militari din Bruxelles percepeau un ansamblu strategic interconectat, care ar fi fost distrus dacă oricare dintre componentele sale ar fi cedat:

> Primele şi cele mai mari pericole [aşa a fost argumentaţia formulată în anul critic 1635] sunt cele care ameninţă Lombardia, Ţările de Jos şi Germania. O înfrângere în oricare din aceste trei locuri va fi fatală monarhiei, astfel încât, dacă înfrângerea în aceste zone este importantă, şi restul monarhiei se va prăbuşi, deoarece Germania va fi urmată de Italia şi de Ţările de Jos, iar Ţările de Jos vor fi urmate de America, Lombardia de Napoli şi Sicilia, fără posibilitatea de a apăra vreuna dintre ele[42].

Prin acceptarea acestei logici, Coroana spaniolă se implicase într-un război de uzură la scară largă, care nu se putea sfârşi decât prin victorie, printr-o înţelegere de pace sau prin epuizarea întregului sistem.

Poate că este suficient să arătăm că preţul real al războiului continuu şi hotărârea de a nu abandona nici unul dintre cele patru fronturi majore aveau drept consecinţă necesară subminarea ambiţiilor imperiale spaniole. Totuşi, dovezile sugerează că a existat şi o a treia cauză înrudită cu acestea: şi anume faptul că guvernământul spaniol în particular a eşuat în mobilizarea cea mai eficientă a resurselor disponibile şi, prin acte de nebunie economică, a contribuit la erodarea propriei puteri.

Deşi străinii considerau frecvent că imperiul lui Carol Quintul sau al lui Filip al II-lea este monolitic şi disciplinat, în realitate era o adunătură de teritorii, fiecare deţinând propriile privilegii şi având mândria particularităţii sale[43]. Nu exista o administraţie centrală (şi cu atât mai puţin o putere legislativă sau judecătorească), sigurul liant fiind monarhul însuşi. Absenţa unor astfel de instituţii care ar fi încurajat un sentiment al unităţii şi faptul că regele nu îşi vizita mai niciodată teritoriile a făcut dificilă strângerea de fonduri dintr-o anumită parte a posesiunilor sale pentru a purta războaie în alta. Plătitorii de impozite din Sicilia şi Napoli acceptau de bunăvoie să plătească pentru construcţia unei flote pentru a rezista la atacurile turcilor, însă cârteau la ideea de a finanţa luptele spaniole din Ţările de Jos. Portughezii înţelegeau nevoia de a finanţa apărarea Lumii Noi, dar nu aveau nici un fel de entuziasm pentru războaiele germane. Acest localism intens a contribuit la şi a fost reflectat de menţinerea încăpăţânată a drepturilor fiscale. În Sicilia, de exemplu, stările sociale s-au opus primelor eforturi ale Habsburgilor de a creşte impozitarea şi s-au răzvrătit împotriva viceregelui spaniol în 1516 şi 1517. Fiind săracă, anarhică şi deţinând un Parlament, era puţin probabil ca Sicilia să ofere prea mult pentru apărarea generală a intereselor monarhiei habsburgice[44]. În regatul Neapolelui şi în mai noua achiziţie Milano existau mai puţine obstacole legislative pentru administratorii spanioli presaţi de Madrid să găsească noi fonduri.

Aşadar, ambele *puteau* oferi un ajutor financiar considerabil în timpul domniei lui Carol Quintul. Însă, în practică, eforturile de a păstra oraşul Milano şi războaiele împotriva turcilor au însemnat că acest flux era de obicei inversat. Pentru a-şi menţine „bastionul" mediteranean, Spania a trebuit să trimită milioane de ducaţi în Italia în plus faţă de banii adunaţi de aici. În perioada Războiului de 30 de Ani, tiparul s-a inversat din nou, iar taxele italiene au ajutat la finanţarea războaielor din Germania şi Ţările de Jos. Însă, dacă luăm perioada 1519-1659 ca pe un întreg, este greu de crezut că posesiunile Habsburgilor din Italia au adus contribuţii mai mari la fondul comun decât sumele cheltuite pentru propria apărare[45].

Ţările de Jos au absorbit, desigur, o sumă şi mai mare din veniturile imperiale generale. La începutul domniei lui Carol Quintul, Stările Generale au aprobat creşterea impozitelor, deşi s-au tocmit întotdeauna asupra valorii acestora şi au insistat asupra privilegiilor pe care le aveau. În ultimii ani de domnie ai împăratului, furia generată de cererile frecvente pentru alocări extraordinare de fonduri pentru războaiele din Italia şi Germania a fuzionat cu nemulţumirile religioase şi dificultăţile comerciale, creând o stare generală de nemulţumire faţă de guvernarea spaniolă. Până în 1565, datoriile statului în Ţările de Jos atinseseră suma de zece milioane de florini, iar plata datoriilor plus costul normal al administrării depăşeau veniturile, astfel că deficitul trebuia să fie acoperit de Spania[46]. Când, după încă un deceniu de administrare păguboasă de la Madrid, nemulţumirile locale s-au transformat în revoltă deschisă, Ţările de Jos au secătuit resursele imperiale. Cei aproximativ 65 000 de soldaţi ai Armatei din Flandra au consumat decenii la rând o pătrime din totalul cheltuielilor administraţiei spaniole.

Însă cel mai dezastruos eşec în mobilizarea resurselor îl regăsim chiar în Spania, unde drepturile fiscale ale Coroanei erau în realitate foarte limitate. Cele trei ţinuturi ale Coroanei Aragónului (Aragón, Catalonia şi Valencia) aveau propriile legi şi sisteme de impozitare, fapt care le oferea o autonomie remarcabilă. În fapt, singurele venituri garantate ale monarhului proveneau din proprietăţile regale. Alocaţiile suplimentare erau rare şi acordate cu resentimente. De exemplu, în 1640, când un conducător disperat ca Filip al IV-lea a încercat să oblige Catalonia să plătească pentru întreţinerea trupelor trimise acolo pentru a apăra frontiera spaniolă, nu a reuşit decât să provoace o revoltă îndelungată şi faimoasă. Portugalia, deşi a fost deţinută din 1580 până la revolta din 1640, a rămas complet autonomă în materie fiscală şi nu a contribuit cu sume regulate pentru cauza generală a Habsburgilor. Aşadar, Castilia a rămas singura „vacă de muls" în sistemul spaniol de impozitare, cu toate că până şi aici provinciile basce erau imune. Mica nobilime funciară, puternic reprezentată în Cortesul castilian, era dispusă de obicei să voteze impozite de care ea însăşi era scutită. Mai mult, taxe cum ar fi *alcabala* (o taxă de 10% la vânzări) şi taxele vamale, ce reprezentau veniturile uzuale, împreună cu *servicios* (alocări impuse de Cortes), *millones* (o taxă pe produsele alimentare, impusă tot de Cortes) şi diferitele taxe pentru Biserică, acestea fiind principalele venituri extraordinare, toate tindeau să lovească în comerţ, în schimbul de bunuri şi în săraci, generalizând astfel sărăcia şi nemulţumirea şi contribuind la depopulare (prin emigrare)[47].

Până când afluxul de argint american a adus Coroanei spaniole venituri suplimentare masive (aproximativ din anii 1560 până în anii 1630), efortul de război al Habsburgilor s-a sprijinit în principal pe umerii ţăranilor şi negustorilor castilieni. Însă chiar şi la apogeul său, venitul regal din sursele din Lumea Nouă reprezenta doar între o pătrime şi

o treime din suma obţinută de la cei şase milioane de locuitori ai Castiliei. Până ce sarcinile fiscale puteau fi împărţite mai echitabil în interiorul acestui regat şi pe tot cuprinsul teritoriilor Habsburgilor, această sursă rămânea o bază prea mică pentru a susţine cheltuielile militare ameţitoare ale epocii.

Această inadecvare a fost confirmată prin măsurile economice retrograde ce aveau ca scop exploatarea plătitorilor de impozite castilieni[48]. Etosul social al regatului nu fusese niciodată foarte încurajator la adresa comerţului, dar la începutul secolului al XVI-lea ţara era relativ prosperă, putându-se lăuda cu o populaţie în creştere şi cu câteva industrii importante. Însă Contrareforma şi numeroasele războaie ale Habsburgilor au stimulat elementele religioase şi militare ale societăţii spaniole, slăbindu-le pe cele orientate către comerţ. Toate stimulentele economice care existau în această societate sugerau că ar fi înţelept să achiziţionezi un beneficiu din partea Bisericii ori să cumperi un mic titlu nobiliar. Exista o lipsă cronică de meşteşugari pricepuţi – de exemplu, în fabricarea armelor –, iar mobilitatea forţei de muncă şi flexibilitatea profesării erau limitate de bresle[49]. Până şi dezvoltarea agriculturii era întârziată de privilegiile Mestei, faimoasa breaslă a ciobanilor, ale căror turme aveau permisiunea să pască nestingherite în regat. Dată fiind populaţia în creştere a Spaniei în prima jumătate a secolului al XVI-lea, aceasta a dus la o creştere a nevoii de a importa grâne. Din moment ce plăţile Mestei pentru aceste drepturi de păşunat intrau în visteria regală, iar o revocare a acestei practici i-ar fi înfuriat pe unii dintre cei mai importanţi susţinători ai Coroanei, nu se întrevedea nici o şansă de a se modifica acest sistem. În final, deşi existau câteva excepţii notabile – negustorii implicaţi în comerţul cu lână, bancherul Simón Ruiz, regiunea din jurul Sevillei –, economia Castiliei ca întreg era foarte dependentă de importurile de produse manufacturiere şi de serviciile oferite de străini, în special de antreprenori genovezi, portughezi şi flamanzi. Era dependentă, de asemenea, şi de olandezi, chiar şi în timpul ostilităţilor: „Până în 1640, trei pătrimi dintre bunurile intrate în porturile spaniole erau livrate de vase olandeze"[50], spre profitul celor mai mari duşmani ai naţiunii. Nu este surprinzător că Spania a suferit de un dezechilibru comercial constant, care putea fi compensat doar prin reexportarea aurului şi argintului din America.

Costurile înspăimântătoare a 140 de ani de război au fost impuse, prin urmare, unei societăţi care era precar înzestrată pentru a le suporta. Incapabili să îşi asigure venituri prin mijloacele cele mai eficiente, monarhii Habsburgi au recurs la o varietate de expediente facile pe termen scurt, dar dezastruoase pentru binele ţării pe termen lung. Impozitele erau majorate în mod constant prin tot felul de mijloace, dar rareori cădeau pe umerii celor care le puteau suporta cel mai uşor şi întotdeauna aveau tendinţa de a afecta comerţul. Diverse privilegii, monopoluri şi onoruri erau vândute de un guvernământ disperat să obţină bani lichizi. A apărut o formă brută de finanţare a deficitului, parţial prin împrumuturi masive de la bancheri în contul impozitelor care urmau a fi percepute în Castilia sau a tezaurelor din America, parţial prin vânzarea unor obligaţiuni de stat (*juros*) cu dobândă la termen, care au atras fonduri ce altfel ar fi putut fi investite în comerţ şi în producţie. Însă politica guvernământului privind datoriile era făcută întotdeauna de azi pe mâine, fără a ţine cont de limitările dictate de prudenţă şi fără controlul pe care probabil l-ar fi exercitat o bancă centrală. Chiar şi în etapele mai târzii ale domniei lui Carol Quintul, veniturile cârmuirii erau ipotecate pe mulţi ani în avans. În 1543, 65% din veniturile ordinare au trebuit să fie cheltuite pentru plata dobânzilor la obligaţiunile (*juros*) deja emise. Cu cât veniturile „ordinare" ale Coroanei erau mai

înstrăinate, cu atât mai disperată era căutarea unor venituri extraordinare şi noi taxe. Moneda de argint, de exemplu, a fost în mod repetat devalorizată prin introducerea de cupru (*vellón*). Ocazional, administraţia confisca pur şi simplu argintul american destinat unor persoane private, forţându-le să accepte *juros* în compensaţie. Cu alte ocazii, cum s-a menţionat mai sus, regii spanioli au suspendat plata dobânzilor, declarându-se temporar falimentari. Deşi aceste din urmă acţiuni nu au ruinat întotdeauna casele financiare, ele au redus cu siguranţă bonitatea Madridului pe viitor.

Chiar dacă unele dintre loviturile suferite de economia castiliană în această perioadă nu au avut cauze umane, impactul lor a fost maximizat din cauza stupidităţii umane. Epidemiile care au depopulat o mare parte din zona rurală la începutul secolului al XVII-lea erau impredictibile, însă ele s-au adăugat la alte cauze – rentele exorbitante, acţiunile Mestei şi serviciul militar –, care afectau deja agricultura. Afluxul de argint din America avea să provoace inevitabil probleme economice (în special inflaţie) pe care nici o societate a vremii nu avea experienţa necesară pentru a le depăşi. Iar situaţia predominantă din Spania a însemnat că acest fenomen avea să afecteze mai mult clasele productive decât clasele neproductive, deoarece argintul tindea să se scurgă rapid din Sevilla în mâinile bancherilor străini şi ale furnizorilor de provizii militare; aceste surse transatlantice noi de bogăţie erau exploatate de coroană într-o modalitate care mai degrabă defavoriza crearea unui „sistem financiar sănătos". S-a afirmat că afluxul de metale preţioase din Indii a fost pentru Spania asemănător apei pe un acoperiş, care se scurge în altă parte.

Astfel, la baza declinului spaniol s-a aflat incapacitatea de a recunoaşte importanţa menţinerii fundamentelor economice ale unui mecanism militar puternic. S-au luat în mod repetat măsuri eronate. Expulzarea evreilor şi ulterior a maurilor; întreruperea contactului cu universităţile străine; directiva administrativă ca şantierele din Golful Biscaya să se concentreze asupra navelor de război mari, care aproape că a dus la excluderea vaselor mici, mai adecvate comerţului; vânzarea privilegiilor de monopol, care au limitat comerţul; taxele mari pe exporturile de lână, care le-au făcut necompetitive pe piaţa externă; barierele vamale *interne* dintre diversele regate spaniole, care au afectat comerţul şi au crescut preţurile – toate acestea au fost doar câteva din deciziile prost gândite care, pe termen lung, au afectat serios capacitatea Spaniei de a-şi îndeplini importantul rol militar pe care şi-l alocase în afacerile europene şi extraeuropene. Deşi declinul puterii spaniole nu a devenit în întregime manifest decât după anii 1640, cauzele sale existau de decenii.

Comparaţii internaţionale

Totuşi este important să subliniem că acest eşec al habsburgilor a fost unul *relativ*. Dacă am întrerupe aici relatarea, fără a examina experienţa celorlalte puteri europene, ar însemna să lăsăm analiza incompletă. Războiul, după cum afirma un istoric, „era de departe testul cel mai sever cu care se confrunta statul secolului al XVI-lea"[51]. Schimbările din tehnicile militare, care au permis creşterea semnificativă a mărimii armatelor şi evoluţia aproape simultană a conflictului naval la scară largă, au plasat noi presiuni enorme asupra societăţilor organizate ale Occidentului. Fiecare beligerant a trebuit să înveţe cum să creeze o structură administrativă satisfăcătoare, pentru a veni în întâmpinarea „revoluţiei militare". Şi, de o importanţă egală, au trebuit inventate noi mijloace

pentru a plăti costurile exponenţiale ale războiului. Tensiunile care au fost plasate asupra conducătorilor habsburgi şi supuşilor acestora poate că au fost neobişnuite, datorită numărului îndelungat de ani în care armatele lor au luptat, însă – după cum ne arată tabelul 1 – provocarea pusă de supravegherea şi finanţarea unor forţe militare tot mai numeroase era comună tuturor statelor, dintre care multe păreau să posede mult mai puţine resurse decât Spania imperială. Cum au trecut ele acest test?

Tabelul 1. *Creşterea efectivelor militare (1470-1660)*[52]

Perioada	Spania	Ţările de Jos	Franţa	Anglia	Suedia
Anii 1470	20 000	–	40 000	25 000	–
Anii 1550	150 000	–	50 000	20 000	–
Anii 1590	200 000	20 000	80 000	30 000	15 000
Anii 1630	300 000	50 000	150 000	–	45 000
Anii 1650	100 000	–	100 000	70 000	70 000

Am omis din acest sumar unul din cei mai ameninţători inamici ai habsburgilor, anume Imperiul Otoman, în principal deoarece slăbiciunile şi atuurile acestuia au fost discutate în capitolul anterior, însă merită să reamintim că multe dintre problemele şi deficienţele cu care se confruntau administratorii turci – supraextinderea strategică, inabilitatea de a canaliza în mod eficient resursele, strivirea antreprenoriatului comercial din cauza ortodoxiei religioase sau a prestigiului militar – par similare cu cele cărora au trebuit să le facă faţă Filip al II-lea şi succesorii săi. De asemenea, au fost omise Rusia şi Prusia, ca naţiuni ale căror perioade ca mari puteri în politica europeană încă nu sosiseră, şi Polonia-Lituania, care, în ciuda dimensiunii sale teritoriale, era prea stânjenită de diversitatea etnică şi de lanţurile feudalismului (iobăgie, o economie înapoiată, o monarhie electivă, „o anarhie aristocratică, care avea să transforme [numele ţării] într-un sinonim pentru incapacitatea politică"[53]) pentru a se lansa în procesul de constituire a unui stat-naţiune modern. În schimb, ţările care vor fi analizate sunt „noile monarhii" ale Franţei, Angliei şi Suediei, împreună cu „republica burgheză" a Ţărilor de Jos.

Deoarece Franţa a fost statul care a înlocuit în cele din urmă Spania în postura de cea mai mare putere militară, pentru istorici a fost firesc să se concentreze asupra numeroaselor sale avantaje. Însă ar fi greşit să antedatăm perioada predominanţei franceze; în majoritatea anilor acoperiţi de acest capitol Franţa a părut – şi a fost – incontestabil mai slabă decât vecinul său de la sud. În cele câteva decenii care au urmat Războiului de 100 de Ani, consolidarea teritoriilor Coroanei în detrimentul Angliei, Burgundiei şi Bretaniei, obiceiul de a percepe taxe directe (în special *taille*, un impozit pe cap de locuitor) fără a cere acordul Stărilor Generale, constanţa în activitatea administrativă a noilor secretari de stat şi existenţa unei armate „regale" înzestrate cu o puternică artilerie au făcut Franţa să pară o monarhie postfeudală unificată şi de succes[54]. Cu toate acestea, fragilitatea acestei structuri avea să devină evidentă curând. Războaiele italiene, pe lângă faptul că au demonstrat în mod repetat cât de efemere şi de dezastruoase erau eforturile francezilor de a câştiga influenţă în peninsulă (chiar şi atunci când erau aliaţi cu Veneţia sau cu turcii), erau totodată şi foarte costisitoare. Nu doar Habsburgii, ci şi Coroana franceză a trebuit să se declare falimentară în anul fatidic 1557. Cu mult înaintea acestei crize şi

în ciuda faptului că au crescut *taille* şi alte taxe indirecte ca *gabelle* şi taxele vamale, monarhia franceză apela deja la împrumuturi substanţiale de la finanţatori având rate mari ale dobânzilor (10-16%) şi la expediente dubioase, cum ar fi vânzarea de funcţii. Mai rău, în Franţa, mai mult decât în Spania sau Anglia, rivalităţile religioase au interacţionat cu ambiţiile marilor case nobiliare, generând un război civil sângeros şi îndelungat. Departe de a fi o mare forţă în relaţiile internaţionale, după 1560 Franţa a fost în pericol de a deveni noul teatru de război al Europei şi, probabil, de a fi divizată permanent de-a lungul unor frontiere religioase, cum a fost cazul Ţărilor de Jos şi al Germaniei[55].

Lucrurile s-au îmbunătăţit doar după urcarea pe tronul francez a lui Henric de Navarra, ca Henric al IV-lea (1589-1610), el ducând o politică de compromis intern şi acţiuni externe împotriva Spaniei. Pacea pe care a încheiat-o cu Madridul în 1598 a avut marele avantaj de a menţine Franţa ca putere independentă. Însă era o ţară puternic slăbită de războiul civil, brigandaj, preţuri mari şi întreruperi în comerţ şi agricultură, iar sistemul său fiscal era la pământ. În 1596, datoria naţională era de aproape 300 de milioane de livre şi patru cincimi din venitul de 31 de milioane de livre al anului respectiv erau deja angajate şi înstrăinate[56]. Mult timp după aceea, Franţa a fost o societate în refacere. Comparativ, resursele sale naturale erau însă imense. Populaţia sa de aproximativ 16 milioane de locuitori era de două ori mai mare decât a Spaniei şi de patru ori mai mare decât a Angliei. Deşi poate nu era la fel de avansată ca Ţările de Jos, nordul Italiei sau regiunea Londrei în materie de urbanizare, comerţ şi finanţe, agricultura sa era diversificată şi sănătoasă, astfel că ţara se bucura în mod firesc de un surplus de produse alimentare. Bogăţia latentă a Franţei a fost demonstrată în mod clar la începutul secolului al XVII-lea, când Sully, excelentul ministru al lui Henric al IV-lea, a supervizat economia şi finanţele statului. În afară de *paulette* (vânzarea şi impozitarea funcţiilor ereditare), Sully nu a introdus noi mecanisme fiscale. Ceea ce a făcut el a fost să revizuiască sistemul de administrare fiscală, să elimine mii de indivizi care pretindeau în mod ilegal scutiri; a recuperat posesiuni funciare şi venituri ale Coroanei şi a renegociat ratele dobânzilor la datoria naţională. Într-un interval de câţiva ani după 1600, bugetul statului a fost reechilibrat. Mai mult – anticipându-l pe Colbert, ministrul lui Ludovic al XIV-lea –, Sully a încercat să ajute industria şi agricultura prin diverse mijloace: reducând *taille*, construind poduri, drumuri şi canale pentru a favoriza transportul de bunuri, încurajând producţia textilă, înfiinţând manufacturi regale pentru a produce mărfuri de lux care să înlocuiască importurile etc. Nu toate aceste măsuri au funcţionat în măsura în care s-a sperat, dar contrastul faţă de Spania lui Filip al III-lea era clar[57].

Este greu de spus dacă aceste eforturi de redresare ar fi continuat dacă Henric al IV-lea nu ar fi fost asasinat în 1610. Clar era faptul că nici una dintre „noile monarhii" nu putea funcţiona eficient fără o conducere adecvată, iar în intervalul dintre moartea lui Henric al IV-lea şi consolidarea puterii regale de către Richelieu în anii 1630, politica internă a Franţei, nemulţumirile hughenoţilor şi înclinaţia nobilimii către intrigi au subminat încă o dată capacitatea ţării de a se comporta ca o mare putere europeană. În plus, când Franţa s-a angajat în cele din urmă în mod deschis în Războiul de 30 de Ani, nu era o putere unificată şi consolidată, cum au avut unii istorici tendinţa să o descrie, ci o ţară care suferea încă din cauza multora dintre vechile neajunsuri. Intrigile aristocraţiei au rămas puternice, având să atingă apogeul în intervalul dintre 1648 şi 1653; revoltele

ţărănimii, ale şomerilor din oraşe şi ale hughenoţilor, împreună cu obstrucţionismul funcţionărimii locale – toate acestea au întrerupt funcţionarea normală a statului; iar economia, afectată de declinul general al populaţiei, înăsprirea climatului, reducerea producţiei agricole şi incidenţa crescută a epidemiilor care par să fi tulburat mult Europa acelor timpuri[58], nu era capabilă să finanţeze un mare război.

Astfel că, după 1635, taxele franceze au trebuit să fie crescute prin diverse mijloace: vânzarea funcţiilor a fost accelerată, iar *taille*, care fusese redusă în anii anteriori, a trebuit să fie majorată atât de mult, încât veniturile anuale obţinute de pe urma acesteia se dublaseră până în 1643. Dar nici măcar astfel nu puteau fi acoperite costurile războiului împotriva Habsburgilor, fiind vorba atât despre povara militară directă a susţinerii unei armate de 150 000 oameni, cât şi despre subsidiile către aliaţi. În 1643, anul marii victorii franceze asupra Spaniei la Rocroi, cheltuielile statului au fost aproape duble faţă de venituri, iar Mazarin, succesorul lui Richelieu, a fost constrâns la vânzări chiar mai disperate de funcţii administrative şi la un control şi mai strict vizând *taille*, ambele măsuri fiind foarte nepopulare. Nu a fost o coincidenţă faptul că rebeliunea din 1648 a început cu refuzul de a plăti taxele impuse prin noul sistem fiscal al lui Mazarin şi că asemenea tulburări au condus rapid la o pierdere a creditului guvernamental şi la declararea falimentului[59].

În consecinţă, în cei 11 ani ai războiului franco-spaniol purtat după Pacea din Westfalia din 1648, cei doi competitori semănau cu doi boxeri ameţiţi de pumni care se agaţă unul de celălalt, într-o stare de extenuare aproape completă, încercând să se doboare reciproc. Fiecare era afectat de tulburări interne, sărăcie generalizată şi dezgust faţă de război, fiind la limita colapsului financiar. Era adevărat că, înzestrată cu generali ca d'Enghien şi Turenne şi reformatori ca Le Tellier, armata franceză era pe cale să devină treptat cea mai bună din Europa; însă puterea sa navală, creată de Richelieu, se dezintegrase rapid din cauza cerinţelor pentru războiului terestru[60]; iar ţara încă avea nevoie de o bază economică solidă. În desfăşurarea evenimentelor, a fost norocul Franţei că Anglia, refăcându-şi puterea navală şi militară sub Cromwell, a ales să intre în conflict, înclinând astfel balanţa finală în defavoarea unei Spanii extenuate. Tratatul Pirineilor, care a urmat, a reprezentat în mod simbolic nu atât măreţia Franţei, cât declinul relativ al extenuatului său vecin de la sud, care luptase cu o tenacitate remarcabilă[61].

Cu alte cuvinte, fiecare dintre puterile europene poseda o combinaţie de atuuri şi slăbiciuni, iar adevărata necesitate era de a le împiedica pe cele din urmă să prevaleze faţă de cele dintâi. Acest lucru era valabil cu certitudine pentru puterile de pe „flancurile" vestic şi nordic, respectiv pentru Anglia şi Suedia, ale căror intervenţii au ajutat la limitarea ambiţiilor habsburgice în mai multe momente critice. Anglia, de exemplu, nu a fost în mod constant bine pregătită pentru un conflict continental în aceşti 140 de ani. Cheia refacerii engleze după Războiul celor două Roze a fost atenţia acordată de Henric al VII-lea stabilităţii interne şi prudenţei financiare, cel puţin după încheierea păcii cu Franţa, în 1492. Limitându-şi cheltuielile, plătindu-şi datoriile, încurajând comerţul cu lână, pescuitul şi comerţul în general, primul monarh din dinastia Tudorilor a oferit unei ţări marcate de război civil şi tulburări o atât de necesară perioadă de recuperare. Productivitatea naturală a agriculturii, comerţul înfloritor cu textile către Ţările de Jos, creşterea exploatării bogatelor resurse piscicole din larg şi forfota generală din comerţul costier au făcut restul. În sectorul finanţelor naţionale, recuperarea de către rege a unor

posesiuni ale Coroanei şi confiscarea proprietăţilor rebelilor şi pretendenţilor rivali la tron, câştigurile vamale ca urmare a creşterii comerţului, profiturile aduse de Curtea Înstelată şi de alte tribunale, toate acestea s-au combinat pentru a produce un echilibru sănătos[62].

Dar stabilitatea politică şi fiscală nu sunt echivalente neapărat cu *puterea*. În comparaţie cu populaţiile mult mai numeroase ale Franţei şi Spaniei, cele trei-patru milioane de locuitori ai Angliei şi Ţării Galilor nu însemnau prea mult. Instituţiile financiare şi infrastructura comercială ale ţării erau subdezvoltate comparativ cu cele din Italia, sudul Germaniei şi Ţările de Jos, cu toate că în „secolul Tudorilor" urma să aibă loc o considerabilă creştere industrială[63]. La nivel militar, diferenţa era mult mai mare. Odată ce şi-a asigurat tronul, Henric al VII-lea a dizolvat o mare parte din armata sa şi a interzis (cu puţine excepţii) armatele private ale marilor latifundiari. Cu excepţia gărzii regale şi a câtorva garnizoane, în perioada în care războaiele franco-habsburgice din Italia schimbau natura şi dimensiunile războiului, în Anglia nu a existat o armată permanentă. În consecinţă, forţele care au existat în perioada de început a dinastiei Tudorilor erau încă echipate cu arme tradiţionale (arcuri, halebarde) şi recrutate în aceeaşi manieră (sub formă de miliţii ale comitatelor, „companii" de voluntari etc.). Însă această rămânere în urmă nu l-a împiedicat pe succesorul său, Henric al VIII-lea, să întreprindă campanii împotriva Scoţiei şi nici nu l-a descurajat în intervenţiile sale din 1513 şi 1522-1523 împotriva Franţei, din moment ce regele englez putea angaja un număr semnificativ de trupe „moderne" – suliţaşi, archebuzieri sau cavalerie grea – din Germania[64].

Deşi niciuna dintre aceste intervenţii timpurii ale englezilor în Franţa şi nici cele două invazii ulterioare din 1528 şi 1544 nu s-au sfârşit prin dezastre militare – chiar dacă i-au forţat adesea pe regii francezi să îi mituiască pe enervanţii invadatori englezi –, ele au avut cu certitudine consecinţe financiare devastatoare. Din cheltuielile totale de 700 000 de lire sterline din visteria Camerei din 1513, de exemplu, 632 000 au fost alocaţi pentru solde, artilerie, navele de război şi alte cheltuieli militare*. În curând, rezervele acumulate de Henric al VII-lea au fost cheltuite în totalitate de ambiţiosul său moştenitor, iar ministrul lui Henric al VIII-lea, Wolsey, a provocat plângeri generalizate ca urmare a eforturilor sale de a câştiga bani din împrumuturi impuse cu forţa, „benevolenţe" şi alte mijloace arbitrare. Situaţia financiară s-a reglat doar după asaltul din anii 1530 al lui Thomas Cromwell asupra pământurilor Bisericii. În realitate, Reforma engleză a dublat veniturile regale, permiţând cheltuieli ample pentru proiecte militare defensive – fortăreţe de-a lungul Canalului Mânecii şi al graniţei scoţiene, nave de război noi şi puternice pentru Marina Regală şi înăbuşirea revoltelor din Irlanda. Dar războaiele dezastruoase împotriva Franţei şi Scoţiei din anii 1540 au costat suma enormă de 2 135 000 de lire sterline, ce reprezenta aproximativ de zece ori mai mult decât venitul obişnuit al Coroanei. Această situaţie i-a forţat pe miniştrii regelui să apeleze la cele mai disperate

---

* Colegul meu, profesorul Robert Ashton, m-a avertizat că orice listă a veniturilor şi cheltuielilor statului englez (şi, în general, ale oricărui alt stat) în toată această perioadă trebuie privită ca *nominală*. Sumele aferente cheltuielilor funcţionarilor, corupţiei şi contabilităţii ineficiente reduceau în mod drastic „alocările" statuate pentru armată şi flotă. Aproximativ în acelaşi fel, doar o parte din „venitul" regelui ajungea realmente la el. Statisticile oferite aici sunt aşadar orientative, şi nu absolut sigure.

expediente: vânzarea proprietăţilor religioase la preţuri mici, confiscarea domeniilor nobiliare pe baza unor acuzaţii false, împrumuturi forţate impuse în mod repetat, devalorizarea puternică a monedei şi, în cele din urmă, recurgerea la casa Fugger şi la alţi bancheri străini[65]. Astfel, soluţionarea în 1550 a diferendelor cu Franţa a reprezentat o binevenită uşurare pentru un guvernământ aproape falimentar.

Ceea ce indicau toate acestea erau deci limitele reale ale puterii Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Era un stat centralizat şi relativ omogen, deşi mai puţin în zonele de frontieră şi în Irlanda, care întotdeauna putea distrage atenţia şi resursele regale. Mulţumită în principal interesului lui Henric al VIII-lea, Anglia era întărită defensiv, având câteva forturi moderne, artilerie, docuri, o industrie de armament considerabilă şi o marină bine echipată. Însă era înapoiată din punct de vedere militar în ce priveşte calitatea armatei sale, iar finanţele sale nu puteau suporta un război la scară largă. În 1558, când Elisabeta I a devenit regină, a fost suficient de prudentă încât să recunoască aceste limite şi să îşi atingă scopurile fără a le forţa. În anii periculoşi de după 1570, când Contrareforma se afla la apogeu, iar trupele spaniole erau active în Ţările de Jos, această sarcină era dificil de îndeplinit. Din moment ce ţara sa nu se măsura cu nici una dintre „superputerile" reale ale Europei, Elisabeta a încercat să menţină independenţa Angliei prin diplomaţie, iar când relaţiile anglo-spaniole s-au înrăutăţit, a făcut ca „războiul rece" împotriva lui Filip al II-lea să se desfăşoare pe mare, fiind economic şi, ocazional, chiar profitabil[66]. Deşi trebuia să furnizeze fonduri pentru a-şi asigura flancurile scoţian şi irlandez şi pentru a le oferi ajutor rebelilor olandezi la sfârşitul anilor 1570, Elisabeta şi miniştrii săi au reuşit să genereze un surplus solid în primii 25 de ani ai domniei sale – ceea ce a fost convenabil, din moment ce regina a avut o imperioasă nevoie de fonduri de sponsorizare a războiului odată ce în 1585 a fost luată decizia de a trimite în Ţările de Jos o forţă expediţionară sub comanda lui Leicester.

În conflictul cu Spania de după 1585, administraţia elisabetană a trebuit să facă faţă atât unor solicitări strategice, cât şi financiare. În evaluarea celei mai bune strategii pe care ar fi trebuit să o adopte Anglia, lideri navali ca Hawkings, Raleigh, Drake şi alţii au pledat în faţa reginei pentru o politică de interceptare a comerţului spaniol cu argint, făcând incursiuni pe coastele şi în coloniile duşmanului şi exploatând în general avantajele forţei navale pentru a purta un război ieftin – o propunere atractivă în teorie, deşi adesea greu de implementat în practică. Însă mai trebuiau trimise trupe şi în Ţările de Jos şi în nordul Franţei, pentru a-i sprijini pe cei care luptau împotriva armatei spaniole – o strategie adoptată nu dintr-o mare dragoste faţă de rebelii olandezi sau francezii protestanţi, ci pur şi simplu deoarece, după cum spunea Elisabeta, „când va veni ziua de pe urmă a Franţei, aceasta fi totodată şi ajunul distrugerii Angliei"[67]. Aşadar, era vital să se menţină echilibrul european şi prin mijloace active, dacă era necesar. Iar acest „angajament continental" a continuat până la începutul secolului al XVII-lea, cel puţin într-o formă personală, căci mulţi soldaţi au rămas pe loc atunci când forţa expediţionară engleză a fost integrată în armata Provinciilor Unite, în 1594.

Îndeplinind dubla funcţie de a ţine sub control planurile lui Filip al II-lea pe uscat şi de a-i hărţui imperiul pe apă, englezii şi-au adus contribuţia la menţinerea pluralităţii politice a Europei. Dar povara susţinerii a 8 000 de soldaţi peste graniţă era imensă. În 1585, fondurile trimise în Ţările de Jos au însumat peste 100 000 de lire sterline, iar în 1587 au fost de 175 000, ambele sume reprezentând aproximativ jumătate din cheltuielile

anilor respectivi. În anul Armadei, alocările pentru flotă au depăşit 150 000 de lire. În consecinţă, cheltuielile anuale ale Elisabetei de la sfârşitul anilor 1580 erau de două-trei ori mai mari decât la începutul deceniului. În deceniul următor, Coroana a cheltuit peste 350 000 de lire anual, iar campaniile irlandeze au urcat media anuală a ultimilor patru ani ai reginei la peste 500 000 de lire sterline[68]. Au existat încercări să se strângă fonduri şi din alte surse, cum ar fi vinderea unor terenuri ale Coroanei şi monopoluri, guvernul a trebuit să convoace Camera Comunelor în mod repetat şi să pledeze pentru finanţări suplimentare. Faptul că acestea au fost acordate (însumând peste două milioane de lire sterline) şi că statul englez nu s-a declarat falimentar şi şi-a plătit trupele, reprezintă o dovadă a priceperii şi prudenţei reginei şi a sfetnicilor săi. Însă anii de război au pus la încercare întregul sistem, lăsându-i moştenire datorii primului monarh din dinastia Stuart şi plasându-i pe el şi pe succesorul său într-o poziţie de dependenţă faţă de o Cameră a Comunelor neîncrezătoare şi faţă de o piaţă financiară londoneză prudentă[69].

Nu putem aloca aici suficient spaţiu pentru a descrie spirala conflictului dintre coroană şi Parlament, ce avea să domine politica engleză timp de patru decenii după 1603 şi în care finanţele aveau să deţină rolul-cheie[70]. Intervenţiile stângace şi ocazionale ale forţelor engleze în marea luptă europeană în anii 1620, deşi foarte costisitoare ca punere în scenă, au avut un efect redus asupra desfăşurării Războiului de 30 de Ani. Populaţia, comerţul, coloniile de peste mări şi bogăţia generală a Angliei au crescut în această perioadă, dar nici una dintre acestea nu putea asigura o bază solidă pentru puterea statală în absenţa armoniei interne. Într-adevăr, disputele asupra unor impozite precum cel pentru construirea vaselor de război (*Ship Money*) – care teoretic ar fi putut creşte forţa militară a naţiunii – aveau să ducă în curând Coroana şi Parlamentul către un război civil care avea să slăbească Anglia ca factor în politica europeană în mare parte a anilor 1640. Când Anglia şi-a revenit, i-a provocat pe olandezi la un înverşunat război comercial (1652-1654) care, indiferent de scopurile celor doi beligeranţi, nu prea avea de-a face cu echilibrul general european.

Anglia lui Cromwell din anii 1650 putea totuşi să joace rolul de mare putere mai convingător decât oricare altă guvernare anterioară. Armata Noului Model*, care s-a născut din războiul civil, reuşise cel puţin să anuleze diferenţa care existase în mod tradiţional între trupele engleze şi cele de pe continent. Organizată şi antrenată după principiile moderne stabilite de Mauriciu de Nassau şi Gustav Adolf, întărită de anii de conflict, disciplinată şi (de obicei) plătită regulat, armata engleză putea fi aruncată în balanţa europeană cu un oarecare efect, fapt demonstrat de victoria din 1658 de la Dunes împotriva forţelor spaniole. În plus, flota Commonwealthului era şi mai avansată pentru acea epocă. Favorizată de Camera Comunelor, deoarece se declarase în general împotriva lui Carol în timpul războiului civil, marina a cunoscut o perioadă de renaştere la sfârşitul anilor 1640. În 1651, flota număra 80 de vase, adică mai mult decât dublul numărului din 1649, când erau 39 de vase. Salariile şi condiţiile s-au îmbunătăţit, şantierele navale şi suportul logistic erau mai bune, iar fondurile pentru toate acestea erau votate cu regularitate de Camera Comunelor, care considera că puterea şi profitul merg mână în mână[71]. Acesta a fost un lucru bun, deoarece în primul război împotriva olandezilor

* *New Model Army* a fost organizată de Oliver Cromwell şi de Parlament, fiind recrutată din toată Anglia şi din rândul tuturor categoriilor sociale (n. tr.).

marina a avut de-a face cu o forţă la fel de formidabilă, comandată de lideri – Tromp şi de Ruyter – la fel de buni ca Blake şi Monk. Când, după 1655, a fost dezlănţuită asupra imperiului spaniol, nu a fost de mirare că a înregistrat succese. A capturat Acadia (Noua Scoţie) şi, după un fiasco la Hispaniola, a cucerit Jamaica. În 1656 a capturat o parte din flota de transport spaniolă, iar în 1657 a blocat Cádizul şi a distrus flota din Santa Cruz.

Însă, deşi aceste acţiuni ale englezilor au înclinat în cele din urmă balanţa, forţând Spania să încheie în 1659 războiul cu Franţa, acest lucru nu a fost realizat fără sforţări interne. Profitabilul comerţ cu Spania a fost pierdut în favoarea olandezilor neutri în aceşti ani de după 1655, iar corsarii inamici au jefuit multe vase comerciale englezeşti pe rutele din Atlantic şi Mediterana. Mai presus de toate, finanţarea unei armate de până la 70 000 de oameni şi a unei flote importante era o afacere costisitoare; o estimare sugerează că dintr-un total al cheltuielilor guvernamentale de 2 878 000 de lire sterline în 1657, peste 1 900 000 au fost alocate armatei, iar 742 000 marinei[72]. Se impuneau taxe care erau colectate în mod eficient la un nivel fără precedent şi totuşi nu erau niciodată îndeajuns pentru o guvernare care cheltuia „de patru ori mai mult decât fusese considerat intolerabil pe vremea lui Carol", înainte de Revoluţia engleză[73]. Datoriile au crescut în mod constant, iar plata soldaţilor şi marinarilor întârzia. Aceşti câţiva ani de război cu Spania au crescut indubitabil nemulţumirea publică faţă de guvernarea lui Cromwell şi a determinat majoritatea claselor de negustori să pledeze pentru pace. Desigur, Anglia se ruinase cu totul în acest conflict – deşi i s-ar fi întâmplat cu siguranţă acest lucru dacă s-ar fi angajat în lupta dintre marele puteri la fel de mult timp ca şi Spania. Dezvoltarea comerţului intern şi maritim al Angliei, la care se adăugau profiturile din colonii şi din transporturi, începea să ofere o bază economică solidă, pe care guvernele de la Londra se puteau sprijini în cazul unui nou război. Şi tocmai deoarece Anglia – împreună cu Provinciile Unite – dezvoltase o economie de piaţă eficientă, a reuşit să combine un standard de viaţă tot mai înalt cu o populaţie în creştere[74]. Totuşi, a rămas încă vitală păstrarea echilibrului optim între efortul militar şi naval al ţării, pe de o parte, şi încurajarea bogăţiei naţionale, pe de alta. La sfârşitul Protectoratului, acest echilibru devenise precar.

Această lecţie crucială de guvernare apare şi mai clară dacă se compară ascensiunea Angliei cu a celeilalte puteri „de flanc", Suedia[75]. De-a lungul întregului secol XVI, perspectivele regatului nordic păreau nesemnificative. Împiedicată de Lübeck şi (în special) de Danemarca să aibă acces liber către Europa Vestică, implicată într-o serie de lupte cu Rusia în flancul său estic şi distrasă în mod repetat de relaţiile sale cu Polonia, Suedia trebuia să facă destule eforturi doar pentru a se menţine. Într-adevăr, înfrângerea zdrobitoare din războiul din 1611-1613 cu Danemarca părea să indice că soarta ţării va fi mai curând declinul decât expansiunea. În plus, fusese afectată de fricţiuni interne, mai degrabă constituţionale decât religioase, care avuseseră ca finalitate confirmarea privilegiilor extinse ale nobilimii. Dar cea mai mare slăbiciune a Suediei era baza sa economică. Mare parte din vastul său teritoriu era împădurit sau pustiu arctic. Ţărănimea împrăştiată, în mare parte autonomă, constituia 95% din totalul populaţiei de aproximativ 900 000 de locuitori. Dacă adăugăm şi Finlanda, populaţia se ridica la aproximativ 1 250 000 – mai mică decât a multor state italiene. Existau puţine oraşe şi manufacturi; nu prea exista nici o „clasă mijlocie", iar forma principală de schimb era încă trocul de produse şi

servicii. Aşadar, când tânărul Gustav Adolf a urcat pe tron, în 1611, Suedia era în mare parte un pigmeu militar şi economic.

Doi factori – unul extern şi altul intern – au favorizat dezvoltarea rapidă a Suediei pornind de pe aceste baze nepromiţătoare. Primul a fost reprezentat de întreprinzătorii străini – în particular olandezi, dar şi germani sau valoni –, pentru care Suedia era un promiţător teritoriu „subdezvoltat", bogat în materii prime cum ar fi cheresteaua şi minereurile de fier şi de cupru. Cel mai faimos dintre aceşti întreprinzători, Louis de Geer, nu doar le-a vândut produse finite suedezilor, cumpărând minereuri brute, ci a înfiinţat cu timpul gatere, turnătorii şi manufacturi, i-a acordat împrumuturi regelui şi a introdus Suedia în „sistemul comercial mondial" al cărui centru era la Amsterdam. În curând, ţara a devenit cel mai mare producător de fier şi cupru al Europei, aceste exporturi asigurându-i moneda străină care avea să contribuie la finanţarea forţelor armate. În plus, Suedia a devenit autonomă în privinţa armamentului – o caracteristică rară, obţinută tot mulţumită investiţiilor şi expertizei străine[76].

Factorul intern a fost reprezentat de bine-cunoscuta serie de reforme instituite de Gustav Adolf şi ajutoarele sale. Tribunalele, visteria, sistemul fiscal, administraţia centrală a cancelariei şi educaţia sunt doar câteva dintre ariile care au devenit mai eficiente şi mai productive în această perioadă. Nobilimea a fost reorientată dinspre facţiuni spre servirea statului. Solidaritatea religioasă a fost asigurată, iar administraţia locală şi cea centrală păreau să funcţioneze. Pe aceste temelii solide, Gustav a putut construi o flotă pentru a-şi proteja ţărmurile de rivalii danezi şi polonezi şi pentru a asigura trecerea sigură a trupelor în Baltica. Însă faima regelui s-a bazat cel mai mult pe importantele sale reforme militare: dezvoltarea unei armate naţionale permanente bazate pe o formă de recrutare obligatorie, antrenarea trupelor în noi tactici de luptă, îmbunătăţirea cavaleriei şi introducerea artileriei uşoare mobile şi, în sfârşit, moralul ridicat şi disciplina pe care conducerea sa le-a asigurat armatei. În vara anului 1630, când a pătruns în nordul Germaniei pentru a ajuta cauza protestantă, Gustav avea astfel sub comanda sa probabil cea mai bună forţă de luptă din lume[77].

Asemenea avantaje au fost toate necesare, din moment ce dimensiunile conflictului european erau mult mai ample şi costurile mult mai mari decât cele implicate de războaiele locale anterioare împotriva vecinilor săi. La sfârşitul anului 1630 Gustav comanda peste 42 000 de oameni; 12 luni mai târziu numărul acestora se dublase, iar înainte de bătălia fatidică de la Lützen forţele sale crescuseră până la 150 000. Forţele suedeze formau un corp de elită în toate bătăliile majore, fiind utilizate, de asemenea, şi ca garnizoane pentru unele puncte strategice. Însă ele erau insuficiente pentru a forma o armată atât de mare. Într-adevăr, patru cincimi din această armată „suedeză" de 150 000 de soldaţi era compusă din mercenari străini (scoţieni, englezi şi germani), care erau teribil de scumpi. Dacă luptele împotriva Poloniei din anii 1620 puseseră în dificultate finanţele publice suedeze, războiul din Germania ameninţa să fie cu mult mai costisitor. Însă, în mod remarcabil, suedezii au reuşit să îi facă pe alţii să plătească pentru acesta. Subvenţiile străine, în particular cele franceze, sunt bine-cunoscute, dar ele acopereau doar o parte din costuri. Sursa reală a fost Germania însăşi. Diverselor principate şi oraşe libere li se cerea să contribuie pentru cauză, dacă erau aliate. Dacă erau ostile, ele trebuiau să plătească răscumpărări pentru a nu fi jefuite. În plus, această vastă armată controlată de suedezi impunea teritoriilor în care era încartiruită să îi asigure cazarea, hrana şi nutreţul. Fără îndoială că acest sistem fusese perfecţionat de Wallenstein,

locotenentul împăratului, a cărui politică de a percepe „contribuţii" finanţase o armată imperială de peste 100 000 de oameni[78]. Însă ceea ce am dorit să subliniez aici este că *nu* suedezii au fost cei care au plătit pentru marea forţă armată care a ajutat la oprirea Habsburgilor între 1630 şi 1648. Chiar în luna Păcii din Westfalia armata suedeză jefuia Boemia şi a fost absolut normal ca ea să se retragă doar după ce i s-a plătit o importantă „compensaţie".

Cu toate că aceasta a fost o realizare remarcabilă pentru suedezi, ea a oferit în multe privinţe o imagine falsă a poziţiei reale a ţării în Europa. Formidabila sa maşină de război a fost în mare parte *parazitară*, armata suedeză din Germania trebuind să recurgă la jafuri pentru a-şi asigura existenţa. Altfel, trupele s-ar fi răzvrătit, ceea ce i-ar fi afectat şi mai mult pe germani. Firește, suedezii trebuiseră să plătească ei înşişi pentru flotă, pentru apărarea teritoriului naţional şi pentru forţele angajate altundeva decât în Germania. Ca şi în celelalte state, acest lucru a solicitat finanţele ţării, ducând la vânzări disperate de terenuri ale Coroanei şi de beneficii în favoarea nobilimii, reducându-se astfel veniturile pe termen lung. De asemenea, Războiul de 30 de Ani luase un tribut greu în vieţi omeneşti, iar impozitele speciale care au fost impuse au împovărat ţărănimea. În plus, succesele militare îi aduseseră Suediei o varietate de posesiuni în bazinul Mării Baltice – Estonia, Livonia, Bremen, cea mai mare parte a Pomeraniei –, care au adus indiscutabil beneficii fiscale şi comerciale, însă costul administrării lor pe timp de pace sau al apărării lor pe timp de război împotriva unor rivali invidioşi aveau să fie o povară mai mare pentru statul suedez decât campaniile desfăşurate în Germania în anii 1630 şi 1640.

Suedia avea să rămână o putere considerabilă, chiar şi după 1648, însă doar la nivel regional. Într-adevăr, sub Carol al X-lea (1654-1660) şi Carol al XI-lea (1660-1697), era probabil la apogeu în arena baltică, unde i-a pus la punct în mod repetat pe danezi şi şi-a apărat posesiunile împotriva Rusiei, Poloniei şi Prusiei, care se afla în plină ascensiune. Turnura către absolutism, care a avut loc sub Carol al XI-lea, a îmbunătăţit finanţele regale, permiţând astfel întreţinerea unei armate permanente considerabile pe timp de pace. Totuşi, acestea erau măsuri de întărire a unei ţări care urma un proces lent de declin din primele rânduri. În cuvintele profesorului Roberts:

> Timp de o generaţie, Suedia fusese îmbătată de succes şi ghiftuită de prăzi. Carol al XI-lea a adus-o înapoi în lumina cenuşie a existenţei cotidiene, oferindu-i politici adecvate resurselor şi intereselor sale reale, înzestrând-o cu cele necesare pentru a le urmări şi pregătind-o pentru un viitor de faimă şi demnitate ca putere de rangul al doilea[79].

Acestea nu au fost realizări mărunte, dar în contextul european mai larg ele au avut o semnificaţie limitată. Şi este interesant de observat măsura în care balanţa de putere din Baltica, de care depindeau la fel de mult Suedia, dar şi Danemarca, Polonia şi Brandenburgul, era influenţată şi „manipulată" în a doua jumătate a secolului al XVII-lea de francezi, olandezi şi chiar de englezi, în propriile scopuri, prin subsidii, intervenţii diplomatice şi, în anii 1644 şi 1659, prin prezenţa unei flote olandeze[80]. În cele din urmă, dacă Suedia nu a putut fi considerată niciodată un stat „marionetă" în acest mare joc diplomatic, ea a rămas totuşi un pitic economic comparativ cu puterile în ascensiune ale Vestului, având tendinţa să devină dependentă de subsidiile lor. Comerţul său exterior în jurul anului 1700 reprezenta doar o mică fracţiune din cel al Provinciilor Unite sau al Angliei, iar

cheltuielile sale de stat reprezentau probabil cam o cincime din cele ale Franţei[81]. Pornind de la această bază materială inadecvată şi lipsită de posibilitatea de a accede la colonii peste mări, Suedia a avut puţine şanse – în ciuda admirabilei sale stabilităţi sociale şi administrative – de a-şi menţine anvergura militară pe care o avusese pentru scurt timp sub Gustav Adolf. În deceniile ce au urmat, în realitate activitatea sa a fost redusă la încercarea de a opri avansul Prusiei dinspre sud şi al Rusiei dinspre est.

Exemplul final, cel al puterii olandeze în această perioadă, se află într-un contrast remarcabil cu cazul Suediei. Aici avem de-a face cu o naţiune creată în circumstanţele confuze ale unei revoluţii, un mănunchi de şapte provincii eterogene separate de graniţe instabile de restul teritoriilor Ţărilor de Jos deţinute de Habsburgi, o mică parte dintr-o parte a unui vast imperiu dinastic, limitată ca populaţie şi teritoriu, dar care a devenit subit o mare putere în interiorul şi *în afara* Europei pentru aproape un secol. Ţările de Jos difereau de celelalte state din Europa – dar nu şi de precursorul său italian, Veneţia – prin forma de guvernământ republicană, oligarhică. Dar caracteristica cea mai distinctivă era faptul că temelia puterii sale era ancorată ferm în lumea comerţului, industriei şi finanţelor. Era, cu siguranţă, o putere militară formidabilă, cel puţin în apărare, şi a reprezentat cea mai eficientă forţă navală până când a fost eclipsată de Anglia, spre sfârşitul secolului al XVII-lea. Dar aceste manifestări ale forţei militare reprezentau mai degrabă consecinţele decât esenţa puterii şi influenţei olandeze.

Desigur, în primii ani ai revoltei, cei aproximativ 70 000 de rebeli olandezi nu au contat prea mult în afacerile europene. Într-adevăr, aceştia aveau să se considere o naţiune separată doar peste câteva decenii, iar graniţele au început să se contureze abia la începutul secolului al XVII-lea. Aşa-numita Revoltă a Ţărilor de Jos a fost la început o manifestare sporadică, în cadrul căreia diferite grupuri sociale şi regiuni au luptat unele împotriva altora, opunându-se totodată şi uneori chiar căzând la înţelegere cu conducătorii lor Habsburgi. În anii 1580 au existat momente când politica de recuperare a teritoriilor pentru Spania întreprinsă de ducele de Parma a fost aproape de reuşită. Dacă nu ar fi fost subvenţiile şi ajutorul militar oferite de Anglia şi de alte state protestante, importarea unor cantităţi mari de armament din Anglia şi frecventele deturi ale armatei spaniole în Franţa, rebeliunea ar fi putut fi înăbuşită. Însă, din moment ce porturile şi şantierele navale din Ţările de Jos erau aproape toate controlate de rebeli, Spania fiind incapabilă să obţină controlul pe mare, Parma nu putea recuceri teritoriile decât prin operaţiuni lente de asediu de pe uscat, pierzându-şi avantajul ori de câte ori i se ordona să mărşăluiască cu armatele sale spre Franţa[82].

Provinciile Unite ale Ţărilor de Jos supravieţuiseră până în anii 1590 şi au putut recuceri chiar o mare parte a provinciilor şi oraşelor pierdute în est. În această etapă, armata era bine pregătită, fiind condusă de Mauriciu de Nassau, care prin inovaţiile tactice şi priceperea în exploatarea terenului mlăştinos s-a dovedit a fi unul dintre cei mai buni lideri militari ai epocii. Ar fi o inadvertenţă să numim olandeză această armată, căci în 1600 era compusă din 43 de companii engleze, 32 franceze, 12 scoţiene, 11 valone, nouă germane şi doar 17 olandeze[83]. În ciuda acestei diversităţi (în nici un caz atipice) de naţionalităţi, Mauriciu a reuşit să unească aceste forţe într-un întreg standardizat, coerent. Fără îndoială că a fost ajutat în acest demers de suportul financiar oferit de statul olandez, armata sa fiind plătită în mod regulat – spre deosebire de majoritatea celorlalte armate auropene –, acelaşi lucru putându-se spune şi despre flota substanţială a olandezilor.

Nu ar fi înţelept să exagerăm prosperitatea şi stabilitatea financiară ale republicii olandeze ori să sugerăm că i-ar fi fost uşor să finanţeze un conflict prelungit, în special în etapele sale de început. Războiul a provocat daune considerabile în părţile estice şi sudice ale Provinciilor Unite : pierderi în comerţ şi scăderea populaţiei. Chiar şi pentru provincia prosperă a Olandei, poverile fiscale erau enorme : în 1579 ea a trebuit să ofere 960 000 de florini pentru război, iar în 1599 aproape 5,5 milioane. La începutul secolului al XVII-lea, în situaţia în care costurile anuale ale efortului de război împotriva Spaniei se ridicau la zece milioane de florini, mulţi se întrebau cât mai putea fi menţinută lupta fără a intra la ananghie din punct de vedere financiar. Din fericire pentru olandezi, economia spaniolă – deci şi capacitatea sa de a finanţa o Armată a Flandrei înclinată spre revoltă – suferise chiar mai mult, determinând Madridul să accepte armistiţiul din 1609.

Însă, dacă războiul a testat resursele olandeze, el nu le-a epuizat şi, în realitate, abia după anii 1590 economia a început să crească rapid, oferind astfel o fundaţie financiară solidă atunci când statul s-a orientat – cum au trebuit să o facă toate statele beligerante – către piaţa monetară. Un motiv evident al acestei prosperităţi l-a reprezentat interacţiunea creşterii populaţiei cu un spirit întreprinzător mai dezvoltat, după ce stăpânirea Habsburgilor a fost înlăturată. Pe lângă sporirea naturală a populaţiei, au existat zeci (dacă nu chiar sute) de mii de refugiaţi din sud şi mulţi alţii din alte regiuni ale Europei. Este clar că mulţi dintre aceşti imigranţi erau muncitori pricepuţi, profesori, meşteşugari şi capitalişti, care aveau mult de oferit. Jefuirea în 1576 a oraşului Antwerp de către trupele spaniole a crescut şansele Amsterdamului în comerţul internaţional, însă olandezii au profitat de orice ocazie care li s-a oferit în dezvoltarea comercială. Supremaţia lor în bogatul comerţ cu heringi şi recuperarea unor pământuri acoperite de mare le-au oferit surse adiţionale de bunăstare. Numeroasa lor flotă comercială şi, în particular, aşa-numitele *fluyts* (vase comerciale simple şi robuste) le-a asigurat o mare parte a comerţului european de mărfuri în preajma anului 1600. Cheresteaua, cerealele, stofele, sarea şi heringii erau transportate de olandezi pe toate rutele marine. Spre dezgustul aliaţilor lor englezi şi al multor clerici calvinişti, neguţătorii din Amsterdam le-ar fi furnizat bucuroşi asemenea bunuri duşmanilor lor de moarte (spaniolii), dacă profiturile ar fi depăşit riscurile. În ţară erau importate mari cantităţi de materii prime, care erau apoi „finisate" de numeroasele bresle din Amsterdam, Delft, Leiden şi aşa mai departe. Cu „rafinăriile de zahăr, topitoriile, distileriile, fabricile de bere şi de tăiat tutun, manufacturile de mătăsuri şi de armament, olăriile, sticlăriile, tiparniţele şi fabricile de hârtie"[84] printre industriile principale, nu este deloc surprinzător că în 1622 aproximativ 56% din populaţia de 670 000 de locuitori a Olandei locuia în oraşe de dimensiuni mijlocii. Orice altă regiune a lumii trebuie să fi părut mai puţin dezvoltată din punct de vedere economic, prin comparaţie.

Încă două aspecte ale economiei olandeze i-au sporit puterea militară. Primul a fost expansiunea ei peste mări. Deşi acest comerţ nu se compara cu mai umilul, dar mai largul comerţ cu mărfuri în vrac din mările europene, a reprezentat totuşi încă un plus pentru resursele republicii. „Între 1598 şi 1605 au navigat anual în medie 25 de vase spre Africa de Vest, 20 spre Brazilia, zece spre Indiile de Est şi 150 spre Caraibe. Au fost fondate colonii suverane în Amboina (1605), respectiv Ternate (1607) ; s-au înfiinţat factorii şi staţiuni pentru comerţul cu băştinaşii în aria Oceanului Indian, la gurile Amazonului şi în Japonia (1609)"[85]. Ca şi Anglia, Provinciile Unite beneficiau de această înclinare lentă a balanţei economice dinspre Mediterana spre lumea atlantică,

reprezentând una dintre principalele tendinţe seculare ale perioadei dintre 1500 şi 1700, care a funcţionat la început în avantajul Spaniei şi Portugaliei, pentru ca apoi să galvanizeze societăţile mai bine pregătite să tragă profituri din comerţul global[86].

Al doilea aspect a fost creşterea rolului Amsterdamului drept centru al finanţelor internaţionale, un corolar natural al funcţiei republicii de transportator, agent de schimb şi furnizor de bunuri pentru pieţele europene. Ceea ce ofereau bancherii şi instituţiile sale (depozite bancare cu dobândă, transferuri de fonduri, creditări şi achitări de poliţe, împrumuturi cu dobânzi variabile) nu diferea de practicile existente deja în Veneţia sau Genova, de exemplu ; însă aceste practici, reflectând prosperitatea comercială a Provinciilor Unite, se desfăşurau la o scară mai largă şi cu un grad mai mare de siguranţă – cu atât mai mult cu cât investitorii principali erau membri ai guvernământului şi aveau interesul să sprijine principiile monedei sănătoase, creditului sigur şi achitării la termen a datoriilor. În consecinţă, de obicei existau bani pentru împrumuturi către stat, fapt ce a oferit republicii olandeze un avantaj inestimabil asupra rivalilor săi. Iar din moment ce ratingul său de credit a fost întotdeauna ridicat, deoarece îşi plătea datoriile cu promptitudine, statul olandez putea împrumuta mai ieftin decât oricare altul, ceea ce constituia un avantaj major în secolul al XVII-lea (şi în oricare altul).

Această capacitate de a contracta împrumuturi cu uşurinţă a devenit cu atât mai importantă după reluarea ostilităţilor cu Spania, în 1621, deoarece costul forţelor armate a crescut constant de la 13,4 milioane de florini în 1622 la 18,8 milioane în 1640. Acestea erau sume greu de suportat până şi pentru o populaţie bogată, mai ales că războiul afecta comerţul de peste mări, fie prin pierderi directe, fie prin devierea lui spre entităţi neutre. Astfel că era mai simplu din punct de vedere politic ca o parte cât mai mare a cheltuielilor de război să fie finanţate din împrumuturi publice. Cu toate că acest lucru a dus la o creştere a datoriilor oficiale – datoria provinciei Olanda era de 153 de milioane de florini în 1651 –, puterea economică a ţării şi grija cu care erau plătite dobânzile au arătat că sistemul de credite nu a fost niciodată în pericol să se prăbuşească[87]. Deşi această situaţie arată că până şi statele bogate se îngrozeau de costul operaţiunilor militare, ea confirmă totodată faptul că, atâta vreme cât succesul militar depindea de grosimea pungii, olandezii au fost întotdeauna în situaţia de a rezista mai mult ca alţii.

Războiul, finanţele şi statul-naţiune

Să rezumăm acum principalele concluzii ale acestui capitol. Purtarea războiului după 1450 a fost legată intim de „naşterea statului-naţiune"[88]. Între sfârşitul secolului al XV-lea şi sfârşitul secolului al XVII-lea, în majoritatea statelor europene a avut loc o centralizare a autorităţii politice şi militare, de obicei sub un monarh (însă în unele locuri şi sub un principe local sau sub o oligarhie comercială), care a fost însoţită de creşterea puterii şi a metodelor de impozitare ale statului. Ea a fost pusă în practică de o maşinărie birocratică mult mai elaborată decât în perioada când regii trebuiau să trăiască „pe socoteala lor", iar armatele naţionale erau asigurate de un sistem feudal de recrutare.

Au existat diverse cauze care au determinat această evoluţie a statului-naţiune european. Schimbarea economică subminase deja o mare parte din ordinea medievală, multe grupuri sociale trebuind să interacţioneze prin noi forme de contract şi obligaţii. Reforma,

divizând creştinătatea pe baza principiului *cuius regio, eius religio**, aşadar conform preferinţelor religioase ale conducătorului, a combinat autoritatea civilă cu cea religioasă, extinzând astfel secularismul la scară naţională. Declinul latinei şi utilizarea tot mai extinsă a limbii vernaculare de către politicieni, avocaţi, birocraţi şi poeţi a accentuat acest curent secular. Îmbunătăţirea mijloacelor de comunicare, răspândirea mai largă a schimbului de bunuri, inventarea tiparului şi descoperirile geografice i-au făcut pe oameni să fie mai conştienţi nu doar de existenţa altor popoare, ci şi de diferenţele de limbă, gust, obiceiuri culturale şi religie. În asemenea circumstanţe, nu a fost de mirare că mulţi filosofi şi alţi scriitori ai timpului au considerat statul-naţiune ca fiind forma naturală şi cea mai bună de societate civilă, că puterile lui ar trebui sporite şi interesele sale apărate, iar conducătorii şi supuşii trebuie – oricare ar fi forma constituţională particulară aleasă – să conlucreze în armonie pentru binele comun al naţiunii[89].

Dar războiul şi consecinţele sale au fost cele care au exercitat presiuni mult mai imperative şi mai continue pentru „construcţia naţională" decât aceste consideraţii filosofice şi tendinţele sociale pe termen lung. Puterea militară a permis multor dinastii europene să se menţină deasupra marilor latifundiari de pe teritoriile lor şi să asigure uniformitatea politică şi autoritatea (deşi adesea prin concesii făcute nobilimii). Factorii militari – sau mai degrabă geostrategici – au ajutat la conturarea graniţelor teritoriale ale acestor noi state-naţiuni, în timp ce războaiele frecvente au indus conştiinţa naţională, cel puţin într-o formă negativă, în sensul că englezii au învăţat să îi urască pe spanioli, suedezii pe danezi, iar olandezii pe foştii lor stăpâni Habsburgi. Mai presus de toate, războiul – şi în special noile tehnici care au favorizat creşterea infanteriei, a flotelor şi a fortificaţiilor costisitoare – a forţat statele beligerante să cheltuiască mai mulţi bani ca niciodată şi să găsească venituri corespunzătoare. Toate afirmaţiile despre creşterea generală a cheltuielilor statale, despre noile organizaţii de colectare a veniturilor sau despre relaţia schimbătoare dintre regi şi stările sociale în Europa la începutul modernităţii rămân *abstracte* până când nu este subliniată importanţa centrală a conflictului militar[90]. În ultimii câţiva ani ai Angliei elisabetane sau în Spania lui Filip al II-lea, aproximativ trei pătrimi din cheltuielile guvernamentale erau alocate războiului sau achitării datoriilor pentru războaiele anterioare. Poate că efortul militar şi naval nu a fost întotdeauna *la raison d'être* a noilor state-naţiune, dar a constituit cu siguranţă activitatea lor cea mai costisitoare şi mai presantă.

Totuşi, ar fi greşit să presupunem că strângerea veniturilor, întreţinerea armatelor, echiparea flotelor, transmiterea instrucţiunilor şi conducerea campaniilor militare în secolele XVI-XVII erau duse la îndeplinire în maniera în care a fost înfăptuită, de pildă, debarcarea din Normandia în 1944. După cum ar fi trebuit să demonstreze analizele precedente, mecanismele militare ale Europei la începutul modernităţii erau greoaie şi ineficiente. Recrutarea şi ţinerea sub control a unei armate în această perioadă era o întreprindere înfricoşător de dificilă. Trupele formate din drojdia societăţii, mercenarii potenţial neloiali, proviziile inadecvate, problemele de transport şi armele nestandardizate îi aduceau la disperare pe majoritatea comandanţilor. Chiar şi atunci când erau alocate suficiente fonduri pentru obiectivele militare, corupţia şi risipa îşi luau tributul.

---

* Principiu acceptat prin Pacea de la Augsburg (1555), conform căruia supuşii unui principe erau consideraţi din oficiu de aceeaşi religie cu acesta (n. tr.).

Aşadar, forţele armate nu reprezentau instrumente predictibile şi credincioase ale statului. În repetate rânduri, grupuri numeroase de soldaţi scăpau de sub control din cauza aprovizionării defectuoase sau, mai grav, a neplăţii. Armata din Flandra s-a revoltat de nu mai puţin de 46 de ori între 1572 şi 1607. Însă acelaşi lucru s-a întâmplat, deşi mai rar, cu forţe la fel de formidabile, cum ar fi armata suedeză din Germania sau Armata Noului Model a lui Cromwell. Richelieu remarca acid în *Testamentul politic*:

> Istoria cunoaşte mult mai multe armate ruinate de lipsuri şi dezordine decât de eforturile inamicilor acestora; iar eu însumi am văzut în vremea mea cum toate încercările întreprinse s-au năruit doar din acest motiv[91].

Problema plăţii şi aprovizionării a afectat performanţa militară în diverse moduri. Un istoric a demonstrat că, departe de a fi rezultatul unei planificări militaro-strategice în sens clausewitzian, campaniile uimitor de mobile ale lui Gustav Adolf din Germania au reflectat mai degrabă o căutare simplă, dar imperioasă a hranei şi furajelor necesare uriaşei sale armate[92]. Cu mult înaintea aforismului lui Napoleon, generalii ştiau că armatele mărşăluiesc bine când au stomacurile pline.

Dar aceste restricţii fizice se aplicau şi la nivel naţional, mai ales în ce priveşte colectarea fondurilor pentru război. Nici un stat din această perioadă, oricât de prosper, nu putea achita imediat costurile unui conflict prelungit. Indiferent câte impozite noi erau colectate, exista întotdeauna o discrepanţă între veniturile şi cheltuielile statului, care putea fi acoperită doar prin împrumuturi – fie de la bancheri privaţi, cum ar fi cei din casa Fugger, fie prin obligaţiuni de stat lansate pe o piaţă financiară organizată formal, cum s-a întâmplat mai târziu. Spirala costurilor războiului i-a făcut pe monarhi în mod repetat să nu îşi poată plăti datoriile, să devalorizeze moneda ori să recurgă la alte măsuri disperate care au adus o ameliorare pe termen scurt, dar au creat un dezavantaj pe termen lung. După cum comandanţii militari încercau cu disperare să îşi menţină trupele în ordine şi caii hrăniţi, la fel erau angajate într-o existenţă precară de pe o zi pe alta şi guvernămintele de la începutul modernităţii. Hărţuirea stărilor sociale să accepte alte taxe extraordinare, exercitarea unor presiuni asupra oamenilor bogaţi şi a Bisericii pentru „benevolenţe", tocmelile cu bancherii şi furnizorii de muniţii, capturarea corăbiilor străine care veneau din Indii şi ţinerea la îndemână a numeroşilor creditori – toate acestea erau activităţi mai mult sau mai puţin permanente pe care conducătorii şi reprezentanţii lor erau obligaţi să le practice în acei ani.

Prin urmare, ideea acestui capitol *nu* e că Habsburgii au eşuat cu totul acolo unde alte puteri au reuşit atât de splendid. Nu există contraste nemaipomenite aici. Succesul şi eşecul s-au măsurat la o diferenţă foarte mică[93]. Toate statele, inclusiv Provinciile Unite, sufereau constrângeri severe din cauza scurgerii constante a resurselor către campaniile militare terestre şi navale. Toate statele au experimentat dificultăţi financiare, revolte ale soldaţilor, aprovizionări defectuoase, opoziţie internă faţă de impozitele mai mari. Ca şi Primul Război Mondial, aceşti ani au implicat lupte de uzură, ducându-i pe beligeranţi tot mai aproape de epuizare. În ultimul deceniu al Războiului de 30 de Ani, devenise evident că nici una dintre alianţe nu mai putea aşeza pe câmpul de luptă armate comparabile cu cele comandate de Gustav şi Wallenstein, deoarece fiecare tabără rămânea, literalmente, fără oameni şi bani. Astfel, victoria forţelor antihabsburgice a fost marginală şi relativă. La limită, ele reuşiseră să menţină echilibrul între baza lor

materială şi puterea militară mai bine decât oponenţii Habsburgi. Cel puţin unii dintre învingători înţeleseseră că sursele bogăţiei naţionale trebuiau exploatate atent în timpul unui conflict militar îndelungat, nu irosite cu nesăbuinţă. Poate că ei au înţeles, chiar dacă nu le-a făcut plăcere, şi faptul că negustorul, manufacturierul şi fermierul erau la fel de importanţi ca şi ofiţerul de cavalerie şi lăncierul. Însă marja aprecierii şi a mânuirii mai pricepute a elementelor economice era îngustă. A fost, ca să citez cuvintele de mai târziu ale ducelui de Wellington, „pe muchie de cuţit". Majoritatea marilor competiţii sunt astfel.

Capitolul 3

Finanţele, geografia şi câştigarea războaielor: 1660-1815

Desigur, semnarea Tratatului Pirineilor nu a pus capăt rivalităţilor dintre marile puteri europene şi nici obiceiului lor de a le rezolva prin război. Dar cei 150 de ani de lupte internaţionale care au urmat după 1660 au fost diferiţi, sub unele aspecte foarte importante, de ceea ce se întâmplase în secolul anterior. Şi, astfel, aceste schimbări au reflectat un nou stadiu din evoluţia politicii internaţionale.

Cea mai semnificativă caracteristică a scenei marilor puteri după 1660 a fost maturizarea unui sistem *multipolar* autentic de state europene, fiecare dintre ele tinzând din ce în ce mai mult să ia decizii cu privire la pace sau război mai degrabă pe baza „intereselor naţionale" decât pornind de la motive religioase, transnaţionale. Bineînţeles că aceasta nu a fost o schimbare instantanee sau absolută. Statele europene acţionaseră, cu siguranţă, şi înainte de 1660 urmărindu-şi interesele seculare, iar prejudecăţile religioase au alimentat în continuare multe neînţelegeri internaţionale şi în secolul al XVIII-lea. Cu toate acestea, caracteristica principală a epocii 1519-1659 – adică o axă de puteri habsburgice austriaco-spaniole în conflict cu o coaliţie de state protestante, la care se adăuga Franţa – a dispărut, fiind înlocuită de un sistem mult mai lax de alianţe schimbătoare, pe termen scurt. Ţări care fuseseră adversare într-un război se regăseau adesea de aceeaşi parte a baricadei în următorul, accentul punându-se deci mai degrabă pe o *Realpolitik* chibzuită decât pe convingeri religioase profunde, în adoptarea unei politici.

Fluctuaţiile din diplomaţie şi război care erau firesti într-un astfel de sistem multipolar şi volatil de puteri erau complicate de ceva ce nu era nou, ci comun tuturor epocilor: ascensiunea anumitor state şi declinul altora. În cei 150 de ani de rivalitate internaţională dintre asumarea integrală a autorităţii în Franţa de către Ludovic al XIV-lea în 1660-1661 şi capitularea lui Napoleon Bonaparte după bătălia de la Waterloo, în 1815, anumite naţiuni din vârful ierarhiei în perioada anterioară (Imperiul Otoman, Spania, Ţările de Jos, Suedia) au regresat pe poziţii secundare, iar Polonia a fost eclipsată cu totul. Habsburgii austrieci au reuşit să se menţină printre primii, în urma unor ajustări teritoriale şi structurale în posesiunile lor ereditare. În nordul Germaniei, Brandenburg-Prusia a reuşit să urce la un astfel de statut pornind de la premise nepromiţătoare. În vest, după 1660, Franţa şi-a dezvoltat rapid puterea militară, devenind cel mai important dintre statele europene, multor observatori părându-li-se aproape la fel de copleşitoare pe cât fuseseră forţele habsburgice cu jumătate de secol înainte. Capacitatea Franţei de a

domina Europa Central-Vestică a fost ţinută sub control de o combinaţie de puteri maritime şi continentale învecinate printr-o serie de războaie îndelungate (1689-1697; 1702-1714; 1739-1748; 1756-1763); însă a fost reinstituită în epoca napoleoniană printr-un lung şir de victorii militare care s-a încheiat doar după intervenţia unei coaliţii a altor patru mari puteri. Chiar şi după înfrângerea sa din 1815, Franţa a rămas una dintre ţările cele mai importante. Astfel, în secolul al XVIII-lea, în inima Europei s-a instituit treptat un echilibru trilateral între Franţa, la vest, şi cele două entităţi germanice, Prusia şi Imperiul Habsburgic, la est.

Dar schimbările cu adevărat semnificative din sistemul marilor puteri în acest secol au avut loc pe *flancurile* Europei şi chiar mai departe. Unele dintre statele vest-europene şi-au convertit treptat micile şi precarele enclave de la tropice în posesiuni mult mai largi, în special în India, dar şi în Indiile de Est, sudul Africii şi chiar şi în îndepărtata Australie. Cea mai de succes dintre aceste naţiuni colonizatoare a fost Marea Britanie. Aceasta, „stabilizată" pe plan intern după ce Iacob al II-lea a fost înlocuit de William şi Mary, în 1688, şi-a valorificat treptat potenţialul elisabetan, devenind cel mai mare dintre imperiile maritime europene. Nici măcar pierderea controlului asupra prosperelor colonii nord-americane în anii 1770 (în urma căreia au apărut Statele Unite – o formidabilă forţă defensivă şi o considerabilă putere economică) nu a împiedicat decât pentru scurt timp această creştere a influenţei globale britanice. La fel de remarcabile erau realizările statului rus, care s-a extins spre est şi sud în stepele Asiei în secolul al XVIII-lea. În plus, deşi situate la extremităţile vestică şi estică ale Europei, atât Marea Britanie, cât şi Rusia au fost interesate de soarta centrului continentului. Marea Britanie s-a implicat în afacerile germane, datorită legăturilor dinastice cu Hanovra (după urcarea lui George I pe tron), iar Rusia era hotărâtă să aibă cel mai important cuvânt de spus în soarta Poloniei vecine. Mai general, cârmuirile de la Londra şi Sankt-Petersburg doreau un echilibru al puterii pe continentul european şi erau dispuse să intervină în mod repetat pentru a asigura o balanţă care să corespundă intereselor lor. Cu alte cuvinte, sistemul european de state se transforma într-unul alcătuit din *cinci* mari puteri – Franţa, Imperiul Habsburgic, Prusia, Marea Britanie şi Rusia –, câteva state mai mici, cum era Savoia, şi state în declin, precum Spania[1].

De ce aceste cinci state în particular – deşi, în mod evident, nu posedau exact aceleaşi forţe – au fost capabile să rămână (ori să intre) în „liga întâi" a statelor? Explicaţiile pur militare nu ne vor duce prea departe. Este greu de crezut, de exemplu, că ascensiunea şi decăderea marilor puteri în această perioadă era determinată în principal de schimbările în tehnologia militară şi navală, de care o ţară ar fi putut beneficia mai mult decât alta*. Au existat, desigur, multe îmbunătăţiri la scară redusă ale armamentului. Flinta cu baionetă a eliminat lăncierii şi halebardierii de pe câmpul de luptă. Artileria a devenit mult mai mobilă, în special după ce au fost proiectate noile modele de tunuri ale lui Gribeauval în Franţa anilor 1760, iar apariţia tunului naval scurt şi voluminos de rază mică, cunoscut sub numele caronadă (fabricat pentru prima dată de Compania Carron, din Scoţia, la sfârşitul anilor 1770), a crescut puterea distructivă a vaselor de război. Au existat, de asemenea, îmbunătăţiri în gândirea tactică şi, în plan secundar, creşteri

* De exemplu, felul în care Marea Britanie (care avea resurse bogate de cărbune) a beneficiat după 1860 de apariţia vaselor de război cu aburi în detrimentul Franţei (care avea resurse carbonifere mai reduse).

constante ale populaţiei şi ale producţiei agricole, care permiteau organizarea unor unităţi militare mult mai mari (diviziile, corpurile) şi întreţinerea lor mai uşoară de pe urma bogatelor terenuri agricole la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Cu toate acestea, se poate spune că armata lui Wellington din 1815 nu diferea în mod semnificativ de cea a lui Marlborough din 1710 şi nici flota lui Nelson nu era cu mult mai avansată tehnologic faţă de flota care făcuse faţă navelor de război ale lui Ludovic al XIV-lea[2].

Într-adevăr, schimbările cele mai semnificative care au avut loc în secolul al XVIII-lea în sferele militară şi navală au fost probabil în *organizare*, datorită intensificării activităţii statului. Fără îndoială, exemplară în această privinţă a fost Franţa lui Ludovic al XIV-lea (1661-1715), unde miniştri precum Colbert, Le Tellier şi alţii au fost preocupaţi de sporirea puterilor regelui în ţară şi a gloriei sale peste hotare. Crearea unui minister de război cu intendenţi care să controleze finanţarea, aprovizionarea şi organizarea trupelor, avându-l pe Martinet ca inspector general, a impus standarde noi pentru instrucţie şi disciplină. Construirea unor cazărmi, spitale, terenuri de paradă şi depozite de toate felurile pe uscat, pentru a susţine armata enormă a Regelui Soare, împreună cu crearea unei flote imense organizate centralizat – toate acestea au obligat celelalte puteri să urmeze exemplul, dacă nu doreau să fie eclipsate. Monopolizarea şi birocratizarea de către stat a puterii militare reprezintă în mod clar o parte a procesului de „construcţie naţională"; iar procesul a fost reciproc, deoarece extinderea autorităţii şi resurselor statului a oferit la rândul ei forţelor armate un grad de *permanenţă* care adesea nu existase cu un secol înainte. Nu existau doar armate „permanente", „profesioniste" şi marine „regale", ci şi o infrastructură mult mai bine dezvoltată de academii militare, cazărmi, şantiere de reparaţii navale şi altele asemenea, având administratori care să le conducă.

Puterea devenise acum *naţională*, indiferent dacă se manifesta prin despotismul luminat al Europei Estice, mecanismul de control parlamentar britanic sau forţele demagogice ale Franţei revoluţionare de mai târziu[3]. În acelaşi timp, asemenea ameliorări organizaţionale puteau fi copiate rapid de celelalte state (exemplul cel mai spectaculos fiind transformarea armatei ruse de către Petru cel Mare în câteva decenii după 1698) şi nu puteau garanta singure menţinerea statutului de mare putere al unei ţări.

În explicarea poziţiei relative ocupate de marile puteri în perioada 1660-1815, mult mai importanţi decât oricare dintre aceste dezvoltări strict militare au fost alţi doi factori: *finanţele* şi *geografia*. Dacă le luăm împreună – căci cele două elemente au interacţionat frecvent –, ne putem face o imagine mai generală a ceea ce la prima vedere apare ca un tipar confuz de succese şi eşecuri produs de numeroasele războaie ale perioadei.

„Revoluţia financiară"

Importanţa finanţelor şi a unei baze economice productive care să genereze venituri pentru stat era deja clară pentru principii Renaşterii, după cum a ilustrat-o capitolul anterior. Ascensiunea monarhiilor *vechiului regim* în secolul al XVIII-lea, cu instituţiile lor militare complexe şi marile flote de război, a crescut nevoia guvernelor de a se îngriji de economie şi de a crea instituţii financiare care să poată să colecteze şi să administreze fondurile necesare[4]. În plus, asemenea Primului Război Mondial, conflicte precum cele şapte mari războaie anglo-franceze dintre 1689 şi 1815 erau lupte de rezistenţă. Astfel,

victoria era a puterii – sau, mai bine zis, a coaliţiei de mari puteri, căci şi Marea Britanie, şi Franţa au avut aliaţi – care avea o mai bună capacitate de a-şi menţine sistemul de credit şi de a continua să adune provizii. Simplul fapt că acestea erau războaie de *coaliţie* le-a crescut durata, deoarece beligeranţii ale căror resurse se epuizau se orientau către un aliat mai puternic pentru împrumuturi şi întăriri, ca să continue lupta. Date fiind aceste conflicte atât de costisitoare şi de epuizante, ceea ce căuta fiecare tabără era să obţină – ca să folosim vechiul aforism – „bani, bani şi iar bani". Această nevoie a format fundalul fenomenului care a fost numit „revoluţia financiară" de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea[5], când anumite state vest-europene au dezvoltat un sistem bancar şi de credite sofisticat pentru a-şi finanţa războaiele.

Este adevărat că a existat şi o cauză secundă, nonmilitară a schimbărilor financiare din această perioadă. Aceasta a fost criza cronică de numerar, mai ales în anii de dinaintea descoperirii aurului în Brazilia portugheză, în 1693. Cu cât s-a dezvoltat mai mult comerţul cu Orientul în secolele XVII-XVIII, cu atât a crescut şi cantitatea de argint folosit pentru a acoperi dezechilibrele comerciale, determinându-i pe negustorii şi furnizorii de peste tot să se plângă de deficitul de monedă. În plus, creşterea constantă a comerţului european, în special cu produse esenţiale, cum ar fi stofele şi furniturile navale, la care se adaugă tendinţa târgurilor medievale sezoniere de a fi înlocuite de centre permanente de schimb, a dus la o creştere a regularităţii şi predictibilităţiii acordurilor financiare şi astfel la utilizarea mai extinsă a poliţelor de schimb şi a certificatelor de garanţie. În special în Amsterdam, dar şi la Londra, Lyon, Frankfurt şi în alte oraşe a apărut o întreagă clasă de cămătari, mijlocitori de mărfuri, aurari (care adesea acordau şi împrumuturi), negustori de poliţe şi speculanţi care intermediau acţiunile tot mai numeroaselor societăţi pe acţiuni. Adoptând practici bancare care existaseră deja în Italia Renaşterii, aceşti indivizi şi aceste case financiare au creat treptat o structură de credit naţional şi internaţional pentru a sprijini economia lumii de la începutul modernităţii.

Totuşi, războiul a dat de departe impulsul cel mai puternic şi mai susţinut „revoluţiei financiare" din Europa. Dacă diferenţa dintre poverile financiare ale epocilor lui Filip al II-lea şi Napoleon era una de grad, ea era totuşi suficient de semnificativă. Costul unui război din secolul al XVI-lea putea fi măsurat în milioane. La sfârşitul secolului al XVII-lea ajunsese la *zeci* de milioane, iar la sfârşitul războaielor napoleoniene cheltuielile combatanţilor majori au atins ocazional 100 de milioane *pe an*. Nu poate fi oferit un răspuns satisfăcător la întrebarea dacă aceste ciocniri frecvente şi prelungite dintre marile puteri – traduse în termeni economici – au reprezentat mai degrabă un beneficiu decât o piedică pentru ascensiunea industrială şi comercială a Vestului. Răspunsul depinde, în mare măsură, de încercarea de a se evalua creşterea *absolută* a unei ţări sau prosperitatea şi puterea ei *relative* înaintea şi după încheierea unui conflict îndelungat[6]. Clar e faptul că nici cel mai prosper şi „modern" dintre statele secolului al XVIII-lea nu putea plăti imediat cheltuielile de război în această perioadă din venitul său uzual. În plus, creşterile mari ale taxelor, chiar dacă exista un mecanism de colectare a lor, puteau provoca foarte bine instabilitatea internă, de care se temeau toate regimurile, în special în situaţiile când trebuiau să înfrunte în acelaşi timp şi provocări externe.

Prin urmare, singura modalitate prin care o guvernare putea finanţa în mod adecvat un război era împrumutul: prin vânzarea de obligaţiuni şi funcţii sau, mai bine, prin

plătirea de dobânzi mai bune, negociabile către toţi cei care împrumutau bani statului pe termen lung. După ce se asigurau de infuzia de fonduri, oficialii puteau autoriza plăţile către furnizorii armatei, comercianţii de provizii, constructorii de nave, precum şi către forţele armate. În multe privinţe, acest sistem bidirecţional de colectare şi cheltuire *simultane* ale unor mari sume de bani a funcţionat ca un ventilator răspândind dezvoltarea capitalismului vestic şi a statului-naţiune însuşi.

Dar, oricât de natural poate apărea acest lucru privind retrospectiv, este important de subliniat că succesul unui astfel de sistem depindea de doi factori critici – un mecanism de contractare a împrumuturilor suficient de eficient şi menţinerea credibilităţii financiare a guvernului pe pieţele financiare. Provinciile Unite au deschis calea în ambele privinţe – lucru deloc surprinzător, din moment ce aici comercianţii făceau parte din guvernământ şi doreau să vadă că afacerile statului sunt administrate conform aceloraşi principii de rectitudine financiară care se aplicau, de exemplu, şi într-o societate pe acţiuni. Astfel, a fost normal ca Stările Generale ale Provinciilor Unite, ce colectau în mod eficient şi constant impozitele necesare pentru a acoperi cheltuielile guvernamentale, să fixeze ratele dobânzilor foarte jos, menţinând astfel plata datoriilor la valori mici. Acest sistem, întărit în mod fericit de multiplele activităţi financiare din Amsterdam, a adus în curând Ţărilor de Jos o reputaţie internaţională pentru răscumpărarea de poliţe, schimbul de valute şi oferirea de credite, fapt care a creat în mod natural o structură – şi o atmosferă – în care datoriile pe termen lung angajate de stat puteau fi considerate normale. Atât de mare a fost succesul Amsterdamului drept centru al „excedentului de capital" olandez, încât în curând a devenit capabil să investească în acţiunile companiilor străine şi, mai important decât toate, să ofere guvernelor străine o mare varietate de împrumuturi, în special pe timp de război[7].

Impactul acestor activităţi asupra economiei Provinciilor Unite nu trebuie să fie examinat aici, deşi este clar că Amsterdamul nu ar fi devenit capitala economică a continentului dacă nu ar fi avut de la bun început o bază comercială şi productivă înfloritoare. În plus, consecinţele pe termen foarte lung au fost probabil dezavantajoase, deoarece profiturile constante din împrumuturile guvernamentale au îndepărtat Provinciile Unite tot mai mult de o economie producătoare, îndreptându-le către una *rentieră*, ai cărei bancheri la sfârşitul secolului al XVIII-lea deveniseră tot mai reticenţi în ceea ce priveşte riscul de a investi capital în afaceri industriale la scară mare. În acelaşi timp, uşurinţa cu care se puteau contracta împrumuturi a împovărat în cele din urmă guvernul olandez cu o datorie enormă, care a fost plătită din accize, fapt ce a dus la creşterea preţurilor şi salariilor la niveluri necompetitive[8].

Mai important pentru scopul argumentaţiei noastre este faptul că, în orientarea lor spre împrumuturi acordate guvernelor *străine*, olandezii erau mai puţin preocupaţi de religia sau ideologia clienţilor decât de stabilitatea şi credibilitatea financiare ale acestora. Astfel, condiţiile impuse în împrumuturile acordate unor puteri europene cum ar fi Rusia, Spania, Austria, Polonia sau Suedia pot fi văzute ca reprezentând măsura potenţialului lor economic, a garanţiilor colaterale oferite de ele bancherilor, a istoricului lor în plata dobânzilor şi cheltuielilor suplimentare, şi – în cele din urmă – a şanselor de a ieşi victorioase dintr-un război între mari puteri. Astfel, scăderea împrumuturilor oferite guvernământului polonez la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi, în opoziţie, remarcabila şi adesea neglijata putere a creditului Austriei decenii la rând oglindeau durabilitatea relativă a acestor state[9].

Însă cel mai bun exemplu al acestei relaţii esenţiale între forţa financiară şi politica de putere îi priveşte pe cei doi mari rivali ai perioadei: Marea Britanie şi Franţa. Dat fiind că rezultatul conflictului dintre ele afecta întreaga balanţă europeană, merită să acordăm mai mult spaţiu experienţelor lor. Nu mai pare a fi sustenabilă vechea idee că Marea Britanie în secolul al XVIII-lea a dat dovadă de o creştere inexorabilă a forţei sale comerciale şi industriale, un credit fiscal de nezdruncinat şi o structură socială flexibilă şi în ascensiune – prin comparaţie cu Franţa *vechiului regim*, care avea la bază nisipurile mişcătoare ale hybrisului militar, un sistem social rigid şi o economie înapoiată. În anumite privinţe, sistemul francez de impozitare era mai puţin înapoiat decât cel britanic. De asemenea, sub anumite aspecte, economia Franţei din secolul al XVIII-lea dădea semne de evoluţie spre o „decolare" în revoluţia industrială, chiar dacă avea stocuri limitate de cărbune, care era un element critic. Producţia sa de armament era considerabilă şi existau numeroşi meşteşugari pricepuţi şi câţiva întreprinzători impozanţi[10]. Cu populaţia sa mult mai numeroasă şi agricultura mult mai extensivă, Franţa era mult mai bogată decât vecinul său insular. Veniturile guvernului său şi mărimea armatei sale le făceau pe cele ale celorlalte ţări vestice să pară infime prin comparaţie. Iar regimul său dirijist, prin comparaţie cu politica bazată pe partide de la Westminster, părea să îi ofere o coerenţă şi o predictibilitate mai mari. În consecinţă, britanicii din secolul al XVIII-lea erau mult mai conştienţi de slăbiciunile decât de atuurile relative ale ţării lor atunci când priveau peste Canal.

Cu toate acestea, sistemul englezesc poseda avantaje-cheie în domeniul financiar, care creşteau puterea ţării pe timp de război şi îi întăreau stabilitatea politică şi dezvoltarea economică pe timp de pace. Deşi este adevărat că sistemul său *general* de impozitare era mai înapoiat decât acela al Franţei – adică se baza mai mult pe taxe indirecte decât directe –, anumite trăsături particulare ale acestuia păreau să îl facă mult mai puţin detestat de populaţie. De exemplu, în Marea Britanie nu exista nimic comparabil cu numerosul şir de demnitari fiscali, perceptori şi alţi intermediari. Multe dintre impunerile britanice erau „invizibile" (accizele pe anumite produse de bază) sau păreau să lovească în străini (taxele vamale). Nu existau vămi *interne*, care îi iritau atât de mult pe comercianţii francezi şi care erau atât de descurajante pentru comerţul intern. Taxa funciară britanică – principalul impozit direct pentru aproape tot secolul al XVIII-lea – nu permitea nici un fel de excepţie şi a rămas, de asemenea, „invizibilă" pentru cea mai mare parte a societăţii. Iar aceste diferite taxe erau discutate şi autorizate ulterior de un Parlament ales care, cu toate lipsurile sale, era mult mai reprezentativ decât *l'ancien régime* din Franţa. Dacă la acestea se adaugă şi amănuntul important că venitul pe cap de locuitor era deja puţin mai mare în Marea Britanie decât în Franţa încă de pe la 1700, nu e cu totul surprinzător că populaţia statului insular era dispusă şi capabilă să plătească impozite proporţional mai mari. În fine, se poate afirma – deşi este mai greu de dovedit statistic – că povara proporţional mai redusă a impozitării directe din Marea Britanie nu doar a crescut propensiunea de a pune bani deoparte în rândul claselor mai înstărite ale societăţii (permiţând astfel acumularea capitalului de investiţii pe timp de pace), ci a generat, de asemenea, o rezervă vastă de bogăţie taxabilă *pe timp de război*, când erau introduse taxe funciare mai mari. În 1799, a fost introdus un impozit direct pe venit, pentru a face faţă situaţiei de urgenţă în care se găsea ţara. Astfel, până în perioada războaielor napoleoniene, în ciuda unei populaţii mai mici decât jumătate din populaţia Franţei, Marea Britanie reuşea pentru prima oară să colecteze anual în termeni *absoluţi* venituri mai ridicate din impozite decât vecinul său mai mare[11].

Însă, oricât de remarcabilă a fost această realizare, ea a fost depăşită ca importanţă de o diferenţă şi mai semnificativă între sistemele britanic şi francez de credit public. În realitate, în timpul celor mai multe dintre conflictele secolului al XVIII-lea, aproximativ trei pătrimi din fondurile *suplimentare* strânse pentru a susţine cheltuielile adiţionale de război proveneau din împrumuturi. Aici, mai mult decât în oricare altă privinţă, avantajele britanicilor erau decisive. Primul a fost reprezentat de evoluţia unui cadru instituţional ce permitea simultan contractarea unor împrumuturi pe termen lung într-o manieră eficientă şi aranjarea plăţii regulate a dobânzilor la datoriile acumulate. Crearea Băncii Angliei în 1694 (iniţial ca un expedient pe timp de război) şi regularizarea treptată a datoriei naţionale, corelată cu înflorirea bursei de valori şi înmulţirea „băncilor de ţară", au crescut rezerva de bani disponibilă atât pentru guvern, cât şi pentru oamenii de afaceri. Această creştere a banilor de hârtie – sub diverse forme – *fără* o inflaţie severă sau o pierdere a bonităţii a adus multe avantaje într-o epocă marcată de lipsa de monedă. Însă „revoluţia financiară" ar fi supravieţuit cu greu dacă obligaţiile statului nu ar fi fost garantate de Parlamente, succesive, cu puterea lor de a introduce noi taxe, şi dacă miniştrii – de la Walpole la Pitt cel tânăr – nu ar fi depus eforturi să convingă în particular bancherii şi publicul în general că erau şi ei motivaţi de principiile rectitudinii financiare şi guvernării „economice". La acestea se adaugă expansiunea constantă şi în unele domenii remarcabilă a comerţului şi industriei, care au oferit concomitent o creştere a veniturilor din taxele vamale şi accize. Nici măcar starea de război nu a dezechilibrat aceste creşteri, deoarece Marina Regală a protejat comerţul maritim al ţării, în timp ce l-a împiedicat pe cel al adversarilor. Pe aceste fundaţii s-a constituit „creditul" britanic, în ciuda incertitudinilor anterioare, a opoziţiei politice considerabile şi a unor situaţii vecine cu dezastrul financiar, cum a fost spargerea bulei speculative a faimoasei companii *South Seas* din 1720. Un istoric remarca faptul că, „în ciuda administrării defectuoase a finanţelor publice englezeşti, acestea au rămas pentru tot restul secolului mai oneste şi mai eficiente decât oricare altele din Europa"[12].

Ca urmare, nu numai că ratele dobânzilor au scăzut în mod constant*, dar acţiunile emise de guvernul britanic au devenit tot mai atractive pentru investitorii străini, în special olandezi. Astfel, pe piaţa din Amsterdam, afacerile cu asemenea titluri au devenit o parte importantă a legăturilor comerciale şi financiare anglo-olandeze, cu efecte importante asupra economiilor ambelor ţări[13]. În termeni *politic* şi de *putere*, valoarea sa a constat în felul în care resursele Provinciilor Unite au venit în mod repetat în ajutorul efortului de război britanic, chiar şi atunci când alianţa olandezilor în luptele contra Franţei a fost înlocuită de o neutralitate inconfortabilă. Doar în perioada Revoluţiei americane – acesta fiind, în mod semnificativ, singurul conflict în care slăbiciunile militare, navale, diplomatice şi comerciale ale britanicilor au ieşit în evidenţă, scăzându-le astfel bonitatea – afluxul de fonduri olandeze a avut tendinţa să sece, în ciuda dobânzilor mai mari pe care britanicii erau dispuşi să le ofere. Însă în anii 1780, când olandezii au intrat în război de partea francezilor, guvernul britanic a descoperit că forţa propriei economii şi disponibilitatea capitalului autohton erau suficiente pentru a acoperi aproape complet împrumuturile pe baza investitorilor interni.

Dimensiunile reale ale capacităţii Marii Britanii de a contracta împrumuturi de război – şi în cele din urmă ale succesului său – sunt rezumate în tabelul 2. Iar consecinţele

---

* În timpul războiului pentru succesiunea la tronul Austriei (1739-1747), guvernul era capabil să împrumute sume mari la dobânzi de 3-4%, adică la jumătate din rata obişnuită a perioadei lui Marlborough.

strategice ale acestor cifre sunt că ţara a avut posibilitatea „să cheltuiască pentru război o proporţie uriaşă din venitul său fiscal, şi astfel să arunce în luptă marja decisivă de vase şi oameni fără de care resursele implicate anterior ar fi fost în van în lupta cu Franţa şi aliaţii ei"[14]. Deşi mulţi comentatori britanici din secolul al XVIII-lea s-au cutremurat când au aflat dimensiunea reală a datoriei naţionale şi posibilele ei consecinţe, realitatea e că – în cuvintele episcopului Berkeley – „creditul a fost principalul avantaj pe care Anglia l-a avut asupra Franţei". În sfârşit, creşterea semnificativă a cheltuielilor statului şi cererea enormă şi constantă pe care contractele Amiralităţii în particular au creat-o pentru fier, lemn, textile şi alte mărfuri, toate acestea au produs o „buclă de feedback" care a sprijinit producţia industrială britanică şi a stimulat seria de descoperiri tehnologice care au oferit ţării încă un avantaj asupra francezilor[15].

Tabelul 2. *Cheltuielile şi veniturile britanice pe timp de război, 1688-1815 (lire sterline)*

Perioada	Cheltuielile totale	Veniturile totale	Balanţa ridicată prin împrumuturi	Procentul împrumuturilor raportate la cheltuieli
1688-1697	49 320 145	3 276 754	16 553 391	33,6
1702-1713	93 644 560	64 239 477	29 405 083	31,4
1739-1748	95 628 159	65 903 964	29 724 195	31,1
1756-1763	16 057 336	100 555 123	60 018 243	37,4
1776-1783	236 462 689	141 902 620	94 560 069	39,9
1793-1815	1 657 854 518	1 217 556 439	440 298 079	26,6
Total	2 293 483 437	1 662 924 377	670 559 060	33,3

Acum este uşor de înţeles motivul pentru care francezii nu au putut egala aceste caracteristici britanice[16]. În primul rând, nu exista un sistem adecvat de finanţe publice. Începând din Evul Mediu, operaţiunile financiare ale monarhiei franceze au fost „conduse" de câteva corpuri – administraţiile locale, clerul, parlamentele provinciale şi în special perceptorii –, care au colectat impozitele şi au supervizat monopolurile Coroanei în schimbul unei părţi din încasări şi care au împrumutat în paralel bani statului francez la rate convenabile ale dobânzilor luând ca garanţie tocmai veniturile din aceste activităţi. Venalitatea acestui sistem se aplica nu doar perceptorilor, care colectau taxele pentru sare şi tutun, ci era valabilă şi pentru ierarhia comunităţii de perceptori, a receptorilor districtuali şi regionali, ce erau răspunzători în general pentru taxele directe, precum *taille*. Fiecare dintre aceştia îşi lua partea înainte de a trimite fondurile la nivelul superior şi fiecare percepea o dobândă de 5% pe preţul pe care îl plătise iniţial pentru funcţia sa. Mulţi dintre funcţionarii superiori erau însărcinaţi cu plata sumelor direct către contractorii statului sau ca salarii, fără a trimite fondurile colectate mai întâi la trezorerie. De asemenea, şi aceşti funcţionari împrumutau Coroanei bani cu dobândă.

O asemenea organizare laxă şi întâmplătoare era coruptă în mod inerent şi mulţi dintre banii plătitorilor de impozite ajungeau în mâinile unor persoane private. Ocazional, în special după războaie, erau lansate investigaţii asupra acestor bancheri, mulţi dintre ei fiind obligaţi să accepte rate mai scăzute ale dobânzilor ori să plătească „compensaţii", dar asemenea acţiuni erau simple gesturi. „Adevăratul vinovat era sistemul însuşi", spunea un istoric[17]. A doua consecinţă a acestei ineficienţe a fost că măcar până la

reformele lui Necker din anii 1770 nu a existat o concepţie generală a contabilităţii naţionale, totalul anual al veniturilor şi cheltuielilor, precum şi problema deficitelor fiind rareori luate în considerare. Dacă monarhul putea strânge fonduri pentru nevoile imediate ale armatei şi curţii, creşterea constantă a datoriei naţionale era de mică importanţă.

Deşi o iresponsabilitate similară fusese demonstrată anterior de dinastia Stuarţilor, până în secolul al XVIII-lea Marea Britanie evoluase către o formă a finanţelor publice controlată de Parlament, fapt ce i-a oferit acesteia numeroase avantaje în lupta pentru supremaţie. Unul dintre cele mai importante avantaje pare să fi fost că, deşi creşterea cheltuielilor guvernamentale şi a datoriei naţionale nu a afectat (dimpotrivă, se pare că a favorizat) investiţiile britanice în comerţ şi industrie, condiţiile predominante din Franţa par să îi fi încurajat pe cei care aveau un surplus de capital să-şi cumpere o funcţie sau o anuitate, mai degrabă decât să investească în afaceri. Este adevărat că s-a încercat cu diverse ocazii înfiinţarea unei bănci naţionale în Franţa, pentru ca datoriile să poată fi administrate corect şi să se poată asigura credite ieftine. Dar asemenea tentative au întâmpinat întotdeauna rezistenţa celor interesaţi de păstrarea sistemului existent. Politica financiară a guvernământului francez, dacă merită într-adevăr acest nume, a fost întotdeauna o afacere precară.

Dezvoltarea economică a Franţei a suferit de asemenea în diferite forme. Trebuie remarcate, de exemplu, dezavantajele sub care funcţiona un port francez ca La Rochelle, comparativ cu Liverpool sau Glasgow. Toate trei erau hotărâte să exploateze boomul „economiei atlantice" din secolul al XVIII-lea, iar La Rochelle era mai bine poziţionat pentru comerţul triunghiular cu Africa de Vest şi Indiile de Vest. Din păcate pentru asemenea aspiraţii comerciale, portul francez a suferit repetate devalizări din partea Coroanei, „insaţiabilă în revendicările sale fiscale şi intransigentă în căutarea unor surse de venit noi şi mai bogate". Creşterea economică a fost încetinită de un şir vast de „taxe grele, inechitabile şi arbitrare impuse sub formă directă şi indirectă asupra comerţului". Vânzarea funcţiilor a îndepărtat capitalul local de investiţiile în comerţ, iar bacşişurile cerute de funcţionarii venali au intensificat această tendinţă; companiile monopoliste au ajuns să restricţioneze libera iniţiativă. În plus, deşi în anii 1760 Coroana i-a obligat pe locuitorii oraşului La Rochelle să construiască un arsenal mare şi costisitor (sub ameninţarea că, în caz contrar, vor fi confiscate toate veniturile oraşului), nu a oferit însă un *quid pro quo* atunci când au izbucnit războaie. Deoarece statul francez se centra de obicei pe obiectivele forţelor terestre mai degrabă decât pe cele ale marinei, conflictele frecvente cu Marina Regală engleză, superioară, erau un dezastru pentru La Rochelle, care îşi vedea astfel confiscate vasele comerciale, întrerupt negoţul profitabil cu sclavi şi eliminate pieţele din Canada şi Louisiana – într-o perioadă în care ratele asigurărilor maritime explodau şi erau impuse taxe de urgenţă. Ca lovitură de graţie, statul francez s-a simţit adesea constrâns să permită coloniilor sale de peste mări să facă negoţ cu transportatori neutri pe timp de război, făcând ca acele pieţe să fie şi mai greu de recuperat după încheierea păcii. Prin comparaţie, sectorul atlantic al economiei britanice a crescut în mod constant în secolul al XVIII-lea, beneficiind (în ciuda atacurilor corsarilor francezi) şi pe timp de război de politicile unui stat ce considera că profitul şi puterea, comerţul şi dominaţia erau inseparabile[18].

Cea mai gravă consecinţă a imaturităţii financiare a Franţei a fost că pe timp de război efortul său militar şi naval se eroda, sub diverse forme[19]. Din cauza ineficienţei şi

corupţiei sistemului, dura mai mult să se asigure proviziile navale (să spunem), iar contractorii cereau de obicei mai mult decât când era vorba despre amiralitatea britanică sau olandeză. Colectarea unor fonduri semnificative pe timp de război a fost întotdeauna o mare problemă pentru monarhii francezi, chiar şi în anii 1770-1780, când s-au bazat tot mai mult pe banii olandezi. Aceasta deoarece lunga istorie a reevaluărilor monedei naţionale, neplata parţială a datoriilor şi alte acţiuni arbitrare împotriva deţinătorilor de poliţe pe termen scurt şi lung i-au determinat pe bancheri să ceară – şi pe statul francez, disperat, să accepte – rate ale dobânzilor cu mult peste cele solicitate britanicilor şi altor ţări europene*. Însă nici măcar această disponibilitate de a plăti în condiţii dezavantajoase nu le-a permis monarhilor dinastiei de Bourbon să îşi asigure sumele necesare pentru a susţine un efort militar integral într-un război de durată.

Cea mai bună ilustrare a acestei slăbiciuni relative a francezilor a apărut în anii care au urmat Revoluţiei americane. Acest război cu greu ar putea fi considerat glorios pentru britanici, care au pierdut cea mai mare colonie şi şi-au văzut datoria naţională crescută la aproximativ 220 de milioane de lire sterline, însă, din moment ce aceste sume au fost împrumutate în mare parte la o dobândă de abia 3%, plăţile anuale au totalizat doar 7,33 milioane. Pentru Franţa, costurile reale ale războiului au fost considerabil mai mici, deoarece a intrat în război la jumătatea acestuia şi ulterior eforturilor lui Necker de a echilibra bugetul, plus că de această dată nu a fost nevoie să se desfăşoare o armată numeroasă. Cu toate acestea, războiul a costat guvernul francez cel puţin un miliard de livre, sumă care practic a fost plătită în totalitate din împrumuturi, la rate ale dobânzilor cel puţin duble faţă de cele disponibile pentru guvernul englez. În ambele ţări, plata datoriei a consumat jumătate din cheltuielile anuale ale statului. Însă, după 1783, britanicii au demarat rapid o serie de măsuri (fondul de amortizare – un fond consolidat de venituri care a îmbunătăţit finanţele publice) pentru a stabiliza totalul veniturilor şi cheltuielilor şi a întări creditul naţional. Aceasta a fost probabil cea mai mare realizare a lui Pitt cel Tânăr. Dimpotrivă, francezii au contractat în fiecare an noi împrumuturi mari, deoarece veniturile „normale" nu mai puteau acoperi nici măcar cheltuielile pe timp de pace. Iar pe măsură ce deficitul anual a crescut, creditul guvernului a continuat să se deterioreze.

Consecinţa statistică surprinzătoare a fost că, la sfârşitul anilor 1780, deşi datoria naţională a Franţei era aproximativ egală cu cea a Marii Britanii – în jur de 215 milioane de lire sterline –, plata anuală a dobânzilor era aproape dublă, ajungând la 14 milioane de lire. Mai rău, eforturile miniştrilor succesivi de Finanţe de a introduce noi taxe au întâmpinat rezistenţa încăpăţânată a publicului. În cele din urmă, reformele fiscale propuse de Calonne, care au dus la convocarea Adunării Notabililor, la mişcările împotriva *parlamentelor*, la suspendarea plăţilor de către trezorerie şi apoi (pentru prima dată după 1614) la convocarea Stărilor Generale în 1789, sunt cele care au declanşat colapsul final al *l'ancien régime* în Franţa[20]. Legătura dintre falimentul naţional şi revoluţie a fost evidentă. În circumstanţele disperate care au urmat, guvernul a emis tot mai multe bancnote (până la valoarea de 100 de milioane de livre în 1789, respectiv 200 de milioane în 1790), o metodă care a fost înlocuită de expedientul Adunării Constituante, şi anume de confiscarea posesiunilor Bisericii şi emiterea de bancnote totalizând valoarea estimativă a acestora. Toate acestea au amplificat inflaţia, care a fost însă exacerbată de

* Prin contrast, în anii de început ai lui Ludovic al XIV-lea, Franţa a fost capabilă să împrumute bani la rate ale dobânzilor mai mici decât cele ale Stuarţilor sau chiar ale lui William al III-lea.

decizia din 1792 de a intra în război. Şi, cu toate că este adevărat că reformele administrative ulterioare ale trezoreriei înseşi şi hotărârea regimului revoluţionar de a cunoaşte adevărata stare a lucrurilor au produs treptat un sistem de colectare a veniturilor unificat şi birocratic de felul celui existent în Marea Britanie şi în alte părţi, convulsiile interne şi supraextinderea externă, care au durat până în 1815, au făcut ca economia franceză să se prăbuşească şi mai mult în comparaţie cu cea a marelui său rival.

Această problemă a colectării veniturilor pentru a finanţa războiul în desfăşurare – şi cele anterioare – a preocupat *toate* regimurile şi pe oamenii lor de stat. Chiar şi pe timp de pace, întreţinerea forţelor armate costa între 40% şi 50% din cheltuielile unui stat. Pe timp de război, aceasta se putea ridica până la 80-90% dintr-un întreg mult mai mare! Oricare ar fi fost constituţia internă a regimurilor europene – imperii autocratice, monarhii constituţionale sau republici burgheze –, toate întâmpinau aceleaşi dificultăţi. După fiecare rundă de lupte (şi în special după anii 1714 şi 1763), majoritatea ţărilor aveau nevoie disperată să îşi tragă răsuflarea, să îşi revină din epuizarea economică şi să lupte cu nemulţumirile interne pe care războiul şi impozitarea ridicată le provocau foarte adesea. Însă natura competitivă şi egoistă a sistemului european de state a însemnat că pacea *îndelungată* era atipică şi că în câţiva ani se făceau din nou pregătiri pentru campanii militare. Totuşi, dacă poverile financiare ale războiului puteau fi purtate cu greu de francezi, olandezi şi britanici – cele mai bogate trei popoare ale Europei –, cum puteau fi suportate ele de ţări mult mai sărace?

Răspunsul simplu la această întrebare este că nu puteau. Nici chiar Frederic cel Mare al Prusiei, care îşi extrăgea o mare parte a veniturilor din extinsele şi bine administratele domenii şi monopoluri regale, nu a fost capabil să facă faţă cerinţelor Războiului pentru Succesiunea la Tronul Austriei şi Războiului de Şapte Ani fără a recurge la trei surse „extraordinare" de venit: profiturile din scăderea cantităţii de metal preţios din monedă; jefuirea statelor vecine, cum ar fi Saxonia şi Mecklenburg; şi, începând cu 1757, subsidiile considerabile primite de la aliatul său mai bogat, Marea Britanie. Problema finanţării războiului era colosală pentru mai puţin eficientul şi mai descentralizatul Imperiu Habsburgic şi este greu de crezut că situaţia era mai bună în Rusia ori în Spania, unde perspectivele de a colecta fonduri – altele decât stoarcerea în continuare a ţărănimii şi a unei clase mijlocii involuate – nu erau promiţătoare. Cu atât de multe categorii care sub *l'ancien régime* pretindeau scutiri (nobilimea ungară sau clerul spaniol, de exemplu), nici măcar inventarea unor complexe taxe indirecte, scăderea cantităţii de metal preţios din monedă sau tipărirea unor bancnote nu puteau fi considerate decât cu greu suficiente pentru a întreţine armate complexe sau curţi regale pe timp de pace. Iar dacă izbucnirea războiului ducea la măsuri fiscale extraordinare dictate de situaţia de urgenţă la nivel naţional, ea însemna totodată şi creşterea dependenţei faţă de pieţele financiare apusene sau, chiar mai bine, primirea unor subsidii directe de la Londra, Amsterdam sau Paris, subsidii care puteau fi folosite ulterior pentru a plăti mercenari şi provizii. Dacă expresia *pas d'argent, pas de Suisses** a fost poate sloganul principilor Renaşterii, ea a rămas în continuare un fapt de viaţă inevitabil în vremurile lui Frederic şi Napoleon[21].

Însă aceasta nu înseamnă că elementele financiare determinau *întotdeauna* soarta naţiunilor în aceste războaie din secolul al XVIII-lea. Amsterdamul a fost, pentru o bună

* Fără bani nu sunt (mercenari) elveţieni (n. tr.).

parte a acestei perioade, cel mai mare centru financiar al lumii, însă acest lucru nu a putut preveni decăderea Provinciilor Unite de la rangul de mare putere. Dimpotrivă, influenţa şi puterea Rusiei în afacerile europene au crescut constant, deşi ţara era înapoiată economic, iar administraţia ei era relativ lipsită de capital. Pentru a explica această aparentă discrepanţă este necesar să acordăm o atenţie egală celui de-al doilea factor determinant: influenţa geografiei asupra strategiei naţionale.

Geopolitica

Date fiind natura inerent competitivă a politicii de putere europene şi volatilitatea alianţelor în secolul al XVIII-lea, statele rivale se confruntau adesea cu circumstanţe foarte diferite – şi uneori cu variaţii extreme ale norocului – de la un conflict major la altul. Tratate secrete şi „revoluţii diplomatice" au produs combinaţii variabile de puteri şi, în consecinţă, schimbări destul de frecvente în balanţa europeană, atât sub aspect terestru, cât şi naval. Dacă această stare de lucruri a făcut să se investească multă încredere în abilitatea diplomaţilor unei naţiuni, ca să nu mai vorbim de încrederea în eficienţa forţelor sale armate, ea a pus totodată în evidenţă şi importanţa factorului geostrategic. Semnificaţia acestui termen acoperă nu doar elemente cum ar fi clima unui stat, materiile prime, fertilitatea, agricultura şi accesul la rutele comerciale – importante deoarece toate contribuie la prosperitatea sa generală –, ci mai degrabă chestiunea critică a *localizării* sale strategice în cursul acestor războaie multilaterale. Era o anumită naţiune capabilă să îşi concentreze energia asupra unui singur front ori trebuia să lupte pe mai multe? Avea graniţe comune cu state slabe sau puternice? Era în principal o putere terestră, una maritimă sau una mixtă? Ce avantaje şi dezavantaje aducea această situaţie? Putea ieşi cu uşurinţă dintr-un război major în Europa Centrală dacă şi-ar fi dorit? Îşi putea asigura resurse suplimentare de peste mări?

Soarta Provinciilor Unite în această perioadă oferă un bun exemplu de influenţă a geografiei asupra politicii. La începutul secolului al XVII-lea, acestea au posedat multe dintre ingredientele necesare pentru dezvoltarea naţională: o economie înfloritoare, stabilitate socială, o armată bine pregătită şi o marină puternică, iar atunci nu au părut dezavantajate de geografie. Dimpotrivă, reţeaua lor de canale le-a oferit o barieră (cel puţin într-o anumită măsură) împotriva forţelor spaniole, iar deschiderea la Marea Nordului le-a oferit un acces lejer la bogatele zone de pescuit heringi. Dar un secol mai târziu, olandezii luptau pentru a-şi menţine poziţia împotriva mai multor rivali. Adoptarea politicilor mercantiliste de către Anglia lui Cromwell şi Franţa lui Colbert a afectat comerţul şi transporturile navale olandeze. Cu toată strălucirea tactică a unor comandanţi ca Tromp şi de Ruyter, în războiul comercial contra Angliei vasele comerciale olandeze trebuiau fie să sufere ordaliile Canalului Mânecii, fie să adopte ruta mai lungă şi mai expusă la furtuni ce înconjura Scoţia, care (ca şi zonele lor de pescuit heringi) erau deschise la atacuri în Marea Nordului. Vânturile care băteau predominant dinspre vest în timpul luptelor le ofereau un avantaj amiralilor englezi, iar apele puţin adânci din largul coastei Olandei restricţionau pescajul şi, în cele din urmă, mărimea şi puterea vaselor olandeze de război[22]. După cum comerţul cu Americile şi Indiile a devenit tot mai expus la acţiunile puterii navale britanice, tot astfel comerţul cu antrepozitele baltice – care

fusese una dintre bazele prosperităţii sale anterioare – a fost erodat de suedezi şi de alţi rivali locali. Deşi olandezii se puteau reimpune temporar prin detaşarea unei flote mari de război într-un punct fierbinte, nu exista nici o modalitate prin care să îşi poată apăra în mod permanent interesele extinse şi vulnerabile în mări îndepărtate.

Această dilemă a fost înrăutăţită de vulnerabilitatea olandezilor la ameninţările terestre care, începând din anii 1660, veneau din partea Franţei lui Ludovic al XIV-lea. Deoarece acest pericol era superior chiar şi celui creat de Spania cu un secol înainte, olandezii au fost forţaţi să îşi extindă armata (care număra 93 000 de soldaţi în 1693) şi să aloce tot mai multe resurse garnizoanelor din fortăreţele de la graniţa de sud. Această secătuire a energiilor olandeze era dublă. Pe de o parte, se deviau sume mari de bani către cheltuieli militare, producându-se o spirală ascendentă a datoriilor de război şi a (re)achitării dobânzilor, având drept consecinţă creşterea accizelor şi a salariilor, care subminau competitivitatea comercială a naţiunii pe termen lung; pe de altă parte, pe timp de război se pierdeau multe vieţi omeneşti dintr-o populaţie care, la aproximativ două milioane de persoane, a fost surprinzător de statică de-a lungul acestei întregi perioade. De aici alarmarea justificată, prilejuită de pierderile grele suferite din cauza disponibilităţii lui Marlborough de a lansa armatele anglo-olandeze în asalturi frontale împotriva francezilor în timpul bătăliilor feroce din Războiul pentru Succesiunea la Tronul Spaniei (1702-1713)[23].

Alianţa cu Anglia, pe care William al III-lea a întărit-o în 1689, a fost simultan salvatoare şi un factor care a contribuit în mod substanţial la declinul Provinciilor Unite din postura de mare putere independentă – cam acelaşi mod în care două sute de ani mai târziu, Legea de împrumut şi închiriere, precum şi alianţa cu Statele Unite aveau să salveze şi să contribuie totodată la subminarea unui Imperiu Britanic ce lupta pentru supravieţuire sub conducerea lui Winston Churchill, o rudă îndepărtată a lui Marlborough. Inadecvarea alocării de către olandezi a resurselor în diversele războaie împotriva francezilor între 1688 şi 1748 a însemnat că ei au trebuit să îşi concentreze aproximativ trei pătrimi din cheltuielile de apărare pe armata terestră, neglijându-şi astfel flota, în timp ce britanicii au alocat fonduri tot mai mari campaniilor maritime şi coloniale, asigurându-şi din ele beneficii comerciale. Pe măsură ce comercianţii din Londra şi Bristol prosperau, cei din Amsterdam sufereau. Acest lucru a fost exacerbat şi de eforturile britanicilor de a împiedica *orice* comerţ cu Franţa pe timp de război, în opoziţie cu dorinţa olandezilor de a păstra asemenea legături profitabile – o reflectare a măsurii în care Provinciile Unite erau implicate şi, prin urmare, dependente de comerţul *exterior* şi de operaţiunile financiare în această perioadă, în timp ce economia britanică era încă relativ autonomă. Chiar şi atunci când Provinciile Unite au reuşit să rămână neutre în Războiul de Şapte Ani, aceasta le-a fost de prea puţin folos, deoarece – refuzând să accepte doctrina „bunurilor neutre în vase neutre" – extrem de încrezătoarea Marină Regală britanică a rămas hotărâtă să împiedice transportarea mărfurilor franceze de peste mări în vase noncombatante[24]. Diferendul diplomatic anglo-olandez din 1758-1759 asupra acestui subiect a fost repetat în primii ani ai Revoluţiei americane şi a dus în cele din urmă la război deschis după 1780, fapt ce nu a ajutat comerţul maritim al nici uneia din cele două tabere. Iar în timpul luptelor revoluţionare franceze şi al lui Napoleon, olandezii s-au găsit şi mai prinşi la mijloc între Marea Britanie şi Franţa. Ei au fost afectaţi de neplata generalizată a datoriilor, de fisuri interne şi de pierderea coloniilor şi a pieţelor de peste mări – într-o competiţie globală pe care nu o puteau evita, dar nici nu puteau trage foloase din ea. În asemenea circumstanţe expertiza financiară şi faptul că se bazau pe „excedentul de capital" pur şi simplu nu mai erau de ajuns[25].

În mod asemănător, deşi la o scară mai mare, Franţa a suferit şi ea din cauza faptului că a fost o putere hibridă în secolul al XVIII-lea, cu energiile disipate între obiective continentale, pe de o parte, şi ambiţii maritime şi coloniale, pe de alta. În prima parte a domniei lui Ludovic al XIV-lea, această ambivalenţă strategică nu a fost atât de marcantă. Puterea Franţei se baza în mod ferm pe resursele sale *interne* – teritoriul său întins şi relativ omogen, autonomia sa agricolă şi populaţia de aproximativ 20 de milioane de locuitori, care i-a permis lui Ludovic al XIV-lea să îşi sporească armata de la 30 000 de oameni în 1659 la 97 000 în 1666, ajungând până la cifra colosală de 350 000 în 1710[26]. Obiectivele politicii externe ale Regelui-Soare au fost de asemenea terestre şi tradiţionale. El a dorit să erodeze în continuare poziţiile Habsburgilor prin mişcări în sud împotriva spaniolilor şi în est şi nord împotriva cordonului vulnerabil de teritorii ale Habsburgilor spanioli şi germane din Franche-Comté, Lorena, Alsacia, Luxemburg şi sudul Ţărilor de Jos. Spania fiind epuizată, austriecii distraşi de ameninţarea otomană, iar englezii la început neutri sau prietenoşi, Ludovic s-a bucurat de două decenii de succes diplomatic. Însă, apoi, tocmai hybrisul pretenţiilor franceze a fost cel care a alarmat celelalte puteri.

Principala problemă strategică pentru Franţa a fost că, deşi era foarte puternică în termeni defensivi, avea o poziţie mai puţin avantajoasă pentru a purta o campanie decisivă de cucerire. Ea era închisă din fiecare direcţie, parţial din cauza barierelor geografice, parţial din cauza revendicărilor şi intereselor altor mari puteri. De exemplu, un atac în partea sudică a Ţărilor de Jos (deţinută de Habsburgi) presupunea campanii de uzură prin teritorii presărate cu fortăreţe şi canale şi provoca reacţia celor două puteri habsburgice, a Provinciilor Unite şi a Angliei. Eforturile militare franceze în Germania erau de asemenea problematice. Graniţa era mai uşor de trecut, dar liniile de comunicaţii erau mult mai întinse şi, din nou, aveau de înfruntat o coaliţie inevitabilă, formată din austrieci, olandezi, englezi (în special după ajungerea la tron a Casei de Hanovra în 1714) şi prusaci, ceva mai târziu. Chiar şi atunci când, la mijlocul secolului al XVIII-lea, Franţa a fost dispusă să îşi caute un partener german puternic – adică fie Austria, fie Prusia –, consecinţa firească a unei asemenea alianţe a fost că *celelalte* puteri germane au intrat în opoziţie şi, mai important, s-au străduit să obţină sprijin din Marea Britanie şi Rusia pentru a neutraliza ambiţiile francezilor.

În plus, fiecare război împotriva puterilor maritime implica o anumită diminuare a energiei şi atenţiei francezilor pe continent, micşorând astfel şansele unei campanii terestre de succes. Împărţită între luptele din Flandra, Germania şi nordul Italiei, pe de o parte, şi Canalul Mânecii, Indiile de Vest, Canada şi Oceanul Indian, pe de altă parte, strategia franceză a condus în mod repetat la eşecuri pe ambele fronturi. Guvernele franceze nu au fost niciodată dispuse să facă investiţiile necesare pentru a contracara supremaţia Marinei Regale engleze* şi – în condiţiile în care Franţa era *exclusiv* o putere terestră – au alocat marinei fonduri care ar fi putut fi utilizate pentru

---

* De exemplu, în timpul conflictelor din 1689-1697 şi 1702-1714, Franţa a alocat mai puţin de 10% din totalul cheltuielilor militare pentru forţele navale şi între 57% şi 65% pentru forţele terestre. (Cheltuielile britanice corespondente erau 35% pentru forţele navale şi 40% pentru cele terestre.) În 1760, forţele navale franceze au primit doar o pătrime din suma alocată armatei terestre. Însă, chiar şi atunci când finanţarea era asigurată, poziţia geografică a Franţei făcea ca primirea unor furnituri navale din zona Balticii să fie adesea extrem de dificilă pe timp de război, pentru a putea ţine flota într-o stare bună.

a întări armata. Franţa a reuşit să îşi umilească adversarul britanic doar în războiul din 1778-1783, abţinându-se de la orice operaţiuni în Germania, pentru a-i sprijini pe rebelii americani din emisfera vestică. În nici unul dintre celelalte războaie, Franţa nu s-a bucurat de avantajul concentrării strategice, având de suferit din această pricină.

În concluzie, Franţa *vechiului regim* a rămas întotdeauna, din punctul de vedere al dimensiunii, populaţiei şi bogăţiei sale, cel mai puternic dintre statele europene. Dar nu era suficient de mare sau de bine organizată pentru a fi o „superputere". Fiind limitată pe uscat şi contracarată naval, ea nu a putut prevala împotriva coaliţiei pe care ambiţiile sale au născut-o în mod inevitabil. Acţiunile franceze au confirmat pluralitatea puterilor din Europa, mai degrabă decât să o tulbure. Doar atunci când energiile sale naţionale au fost transformate de Revoluţie şi valorificate apoi excelent de Napoleon, Franţa şi-a putut impune, pentru o vreme, ideile asupra continentului. Dar până şi aici succesul său a fost temporar şi nici un geniu militar nu a putut asigura controlul francez permanent asupra Germaniei, Italiei şi Spaniei, ca să nu mai vorbim de Rusia şi Marea Britanie.

Problema geostrategică a Franţei, aceea de a trebui să se confrunte cu adversari potenţiali pe mai multe fronturi, nu era unică, deşi această ţară şi-a înrăutăţit situaţia prin agresivitatea sa repetată şi lipsa ei cronică de direcţie. Cele două mari puteri germane ale perioadei – Imperiul Habsburgic şi Prusia – erau menite, de asemenea, din cauza poziţiilor lor geostrategice, să se confrunte cu aceeaşi problemă. Pentru Habsburgii austrieci, acest fapt nu era ceva nou. Conglomeratul impropriu distribuit al teritoriilor pe care le conduceau (Austria, Boemia, Silezia, Moravia, Ungaria, Milano, Napoli, Sicilia şi sudul Ţărilor de Jos după 1714 – vezi harta 5), corelat cu poziţia celorlalte puteri în raport cu aceste teritorii, solicita un efort diplomatic de coşmar, iar jongleriile militare au avut în principal rolul de a păstra această moştenire. Pentru a o spori, era nevoie fie de geniu, fie de noroc sau, cel mai probabil, de amândouă.

Astfel, în timp ce diferitele războaie împotriva turcilor (1663-1664, 1683-1699, 1716-1718, 1737-1739, 1788-1791) au arătat că armatele austriece şi-au întărit în general poziţia în Balcani, această luptă împotriva unui Imperiu Otoman aflat în declin a consumat cea mai mare parte din energiile Vienei în respectivele perioade[27]. De exemplu, când turcii erau la porţile capitalei sale imperiale, în 1683, Leopold I a fost nevoit să rămână neutru faţă de Franţa, în ciuda provocării „reunirii" Alsaciei şi Luxemburgului cu Franţa realizate de Ludovic al XIV-lea în acelaşi an. Această ambivalenţă austriacă a fost mai puţin marcantă în timpul Războiului de Nouă Ani (1689-1697) şi al războiului subsecvent generat de problema succesiunii la tronul Spaniei (1702-1713), deoarece atunci Viena a trebuit să devină parte a unei gigantice alianţe antifranceze, însă ambivalenţa sa nu a dispărut complet nici măcar atunci. Desfăşurarea multor războaie de la sfârşitul secolului al XVIII-lea părea încă foarte volatilă şi impredictibilă, atât pentru apărarea intereselor generale ale Habsburgilor în Europa, cât şi pentru prezervarea acestor interese în Germania, după ascensiunea Prusiei. Începând cu anexarea Sileziei de către Prusia în 1740, Viena a trebuit să îşi conducă întotdeauna politica externă şi militară cu un ochi aţintit asupra Berlinului. În acelaşi timp, aceasta a făcut diplomaţia Habsburgilor mai elaborată ca niciodată: pentru a controla o Prusie în ascensiune în spaţiul german, austriecii au trebuit să solicite asistenţa Franţei în vest şi, mai frecvent, a Rusiei în est.

Dar Franţa, la rândul ei, nu era de încredere, apărând ocazional nevoia de a o ţine în şah printr-o alianţă anglo-austriacă (de exemplu, în anii 1744-1748). În plus, creşterea constantă a Rusiei a devenit încă un motiv de îngrijorare, în particular când expansionismul ţarist a început să ameninţe stăpânirea otomană a teritoriilor balcanice dorite de Viena. În ultimul rând, când imperialismul napoleonian a pus sub semnul întrebării independenţa *tuturor* celorlalte puteri din Europa, Imperiul Habsburgic nu a avut altă opţiune decât să se alăture oricărei mari coaliţii dispuse să conteste hegemonia franceză.

Războaiele de coaliţie de la începutul secolului al XVIII-lea împotriva lui Ludov al XIV-lea şi cele de la sfârşitul secolului împotriva lui Bonaparte ne ajută mai puţin înţelegem slăbiciunile Austriei decât conflictele din decursul secolului. Lupta îndelungă împotriva Prusiei de după 1740 este în mod deosebit revelatoare: ea ne demonstrea

că, în pofida tuturor reformelor militare, fiscale şi administrative întreprinse, Viena nu a putut prevala asupra unui stat german mai mic, care era considerabil mai eficient în ceea ce priveşte birocraţia, strângerea veniturilor şi armata. În plus, devenea tot mai clar că puterile nongermane, Franţa, Marea Britanie şi Rusia, nu doreau nici eliminarea Prusiei de către Austria, nici alternativa. În contextul european mai larg, Imperiul Habsburgic devenise deja o putere de prima mână *marginală* şi avea să rămână astfel până în 1918. Cu siguranţă că nu coborâse atât de jos pe listă ca Spania sau Suedia şi a evitat soarta Poloniei, însă din cauza descentralizării, a diversităţii etnice şi a situaţiei economice înapoiate imperiul a rezistat încercărilor administraţiilor care s-au succedat la Viena de a-l transforma în cel mai important stat european. Cu toate acestea, există un pericol în anticiparea acestui declin. După cum observa Olwen Hufton, „refuzul persistent şi, pentru unii, pervers al Imperiului Austriac de a se dezintegra în mod convenabil" este o dovadă a faptului că el mai avea puteri ascunse. Dezastrele erau adesea urmate de accese de reformă, ce revelau totodată resursele considerabile pe care le deţinea Viena şi dificultatea de a pune mâna pe ele. Fiecare istoric al declinului austriac trebuie să explice cumva remarcabila încăpăţânare şi, ocazional, impresionanta rezistenţă militară împotriva forţei dinamice a imperialismului francez în cele aproximativ două decenii ale perioadei 1792-1815[28].

În termeni geostrategici, situaţia Prusiei era foarte similară cu cea a Austriei, însă era foarte diferită sub aspect intern. Motivele ascensiunii rapide a acestei ţări la statutul de cel mai puternic regat german nordic sunt bine-cunoscute. Nu trebuie decât să le enumerăm: geniul organizatoric şi militar a trei lideri – Marele Elector (1640-1688), Friedrich Willhelm I (1713-1740) şi Frederic „cel Mare" (1740-1786); eficienţa armatei prusace conduse de ofiţerii iuncheri, armată căreia îi erau alocate patru cincimi din resursele taxabile ale statului; relativa stabilitate fiscală, bazată pe existenţa marilor domenii regale şi încurajarea comerţului şi a industriei; disponibilitatea de a face apel la soldaţi şi întreprinzători străini; faimoasa birocraţie prusacă din subordinea Comisariatului Militar General[29]. Însă era totodată adevărat că ascensiunea Prusiei a coincis cu colapsul puterii suedeze, dezintegrarea haoticului şi slăbitului regat polonez şi distragerile pe care le reprezentau pentru Imperiul Habsburgic numeroasele războaie şi incertitudinea succesiunii din primele decenii ale secolului al XVIII-lea. Dacă monarhii prusaci au profitat de ocaziile care li s-au oferit, realitatea e deci că existau ocazii de care se putea profita. În plus, umplând „vidul de putere" care se crease în zona central-nordică a Europei după 1700, statul prusac a beneficiat totodată şi de poziţia sa vizavi de altă mare putere. Ascensiunea Rusiei a ajutat prin distragerea (şi erodarea puterii) Suediei, Poloniei şi Imperiului Otoman. Iar Franţa era destul de departe în vest pentru a nu constitui în mod curent un pericol mortal. Într-adevăr, aceasta putea funcţiona uneori ca un aliat util împotriva Austriei. În acelaşi timp, dacă Franţa ar fi înaintat agresiv înspre spaţiul german, alături de Prusia era foarte probabil să i se opună Habsburgii, olandezii şi Hanovra (prin urmare şi britanicii). Iar dacă această coaliţie ar fi eşuat, Prusia putea solicita cu mai multă uşurinţă la Paris încheierea păcii decât celelalte puteri. O alianţă antifranceză era uneori utilă pentru Berlin, dar nu imperativă.

Primii regi ai Prusiei au jucat foarte bine în acest context diplomatic şi geografic avantajos. În particular, obţinerea Sileziei – în opinia unora, *zona* industrială a estului – a reprezentat un mare impuls pentru dezvoltarea capacităţii militare şi economice a statului. Însă limitările puterii reale a Prusiei în afacerile europene, date de dimensiune şi

populaţie, au fost expuse în mod crud în Războiul de Şapte Ani (1756-1763), când circumstanţele diplomatice nu au mai fost atât de favorabile şi puternicii vecini ai lui Frederic cel Mare erau hotărâţi să îl pedepsească pentru viclenia şi lipsa lui de onestitate. Doar efortul uimitor al monarhului prusac şi al trupelor sale bine instruite – corelat cu lipsa de coordonare a inamicilor săi – i-a permis lui Frederic să evite înfrângerea în faţa unei „încercuiri" atât de înspăimântătoare. Totuşi, costurile materiale şi umane ale acestui război au fost enorme şi, în contextul osificării treptate a armatei prusace după 1770, Berlinul nu a mai putut rezista presiunilor diplomatice ulterioare ale Rusiei, ca să nu mai vorbim de asaltul curajos al lui Napoleon din 1806. Nici chiar recuperarea ulterioară sub conducerea lui Scharnhorst, Gneisenau şi a altor reformatori militari nu a putut ascunde fundamentele încă inadecvate ale puterii Prusiei între 1813 şi 1815[30]. Aceasta era deja umbrită din punct de vedere militar de Rusia, se baza puternic pe subsidii din Marea Britanie, marele finanţator al coaliţiei, şi nu ar fi putut rezista împotriva Franţei de una singură. Regatul lui Frederic Wilhelm al III-lea (1797-1840) era printre ultimele în clasamentul marilor puteri, ca şi Austria, şi avea să rămână astfel până la transformarea sa militară şi industrială din anii 1860.

*
* *

Prin contrast, două dintre puterile mai îndepărtate, Rusia şi Statele Unite, s-au bucurat de o relativă invulnerabilitate şi de libertate faţă de ambivalenţele strategice care au afectat statele central-europene în secolul al XVIII-lea. Ambele viitoare superputeri au avut, fără îndoială, „frontiere nestatornice", ce necesitau supraveghere, însă nici expansiunea americană peste Alegheni spre marile câmpii, nici expansiunea rusă de-a lungul stepelor nu au întâlnit societăţi avansate militar, care să reprezinte un pericol pentru ele[31]. Prin urmare, în relaţiile lor cu Europa Occidentală, au avut avantajul unui „front" relativ omogen. Fiecare din ele putea reprezenta o provocare – sau cel puţin o distragere – pentru unele dintre marile puteri recunoscute, păstrându-şi în acelaşi timp invulnerabilitatea conferită de distanţa la care se aflau faţă de principalele câmpuri de luptă europene.

Desigur, discutând despre o perioadă atât de îndelungată cum este cea dintre 1600 şi 1815, este important de menţionat că impactul Statelor Unite şi al Rusiei a fost mult mai evident la sfârşitul ei decât la început. Într-adevăr, în anii 1660 şi 1670, „America" europenilor nu era mai mult decât un şir de aşezări costiere izolate, în timp ce ţaratul moscovit de dinaintea lui Petru cel Mare era aproape la fel de îndepărtat şi chiar mai înapoiat. În termeni comerciali, amândouă erau „subdezvoltate", fiind producătoare de cherestea, cânepă şi alte materii prime, şi importatoare de mărfuri manufacturate din regatul britanic şi Provinciile Unite. Continentul american la acea vreme era mai degrabă un obiect de dispută decât un factor de putere în sine. Ceea ce a schimbat această situaţie a fost succesul copleşitor al britanicilor la sfârşitul Războiului de Şapte Ani (1763), prin care francezii au fost eliminaţi din Canada şi Noua Scoţie, iar Spania din Florida de Vest. Eliberaţi de ameninţările externe care până atunci determinaseră loialitatea faţă de Westminster, coloniştii americani puteau insista doar asupra unei legături nominale cu Anglia şi, în cazul în care le-ar fi fost negată de un guvern imperial cu idei diferite, se

puteau revolta. În plus, până la 1776, coloniile nord-americane crescuseră enorm. Populaţia, care atunci era de două milioane, se dubla la fiecare 30 de ani, înaintând către vest. Aceasta era prosperă economic, fiind autonomă în privinţa produselor alimentare şi a multor alte mărfuri. Aceasta însemna, după cum au descoperit britanicii pe pielea lor în următorii şapte ani, că statele rebele erau practic invulnerabile la operaţiunile exclusiv navale şi că erau prea întinse pentru a fi supuse de forţele armate aduse de la aproape 5 000 de kilometri distanţă de pe insula-mamă.

Existenţa unor State Unite independente urma să aibă, *cu timpul*, două consecinţe majore pentru această istorie a tiparului schimbător al puterii mondiale. Prima a fost faptul că după 1783 a existat un important centru extraeuropean de producţie, prosperitate şi, în cele din urmă, de forţă militară, care avea să exercite influenţe pe termen lung asupra balanţei aşa cum nu au făcut-o alte societăţi extraeuropene ca India sau China (aflate în declin economic). La mijlocul secolului al XVIII-lea, coloniile americane ocupau deja un loc semnificativ în tiparul comerţului maritim şi intrau în primele etape ezitante ale industrializării. După unele mărturii, naţiunea americană emergentă producea în 1776 mai multă fontă şi bare de fier decât Marea Britanie în totalitatea ei; şi apoi „producţia manufacturieră a crescut cu aproape 50%, astfel că la 1830 ţara devenise a şasea putere industrială a lumii dezvoltate"[32]. Având în vedere ritmul dezvoltării, nu e surprinzător că, încă din anii 1790, unii observatori au prezis Statelor Unite un rol important pentru secolul următor. A doua consecinţă avea să fie resimţită mult mai rapid, în special de Marea Britanie, al cărei rol ca putere de „flanc" în politica europeană a fost afectat de apariţia unui stat potenţial ostil în frontul său atlantic, ameninţându-i posesiunile din Canada şi Indiile de Vest. Aceasta nu a fost, bineînţeles, o problemă constantă şi distanţa apreciabilă implicată, împreună cu izolaţionismul Statelor Unite, a însemnat că Londra nu a trebuit să se raporteze la America în felul în care o făcea, de exemplu, Viena faţă de turci şi, ulterior, faţă de ruşi. Cu toate acestea, experienţa războaielor din 1779-1783 şi 1812-1814 a demonstrat foarte clar cât de dificil putea fi pentru Marea Britanie să se angajeze serios în luptele europene, dacă în spatele său Statele Unite erau ostile.

*
* *

Ascensiunea Rusiei ţariste a avut un impact mult mai rapid asupra balanţei internaţionale de putere. Înfrângerea uimitoare a suedezilor la Poltava (1709) a alertat celelalte puteri asupra faptului că îndepărtata şi oarecum barbara Rusie moscovită avea de acum intenţia să joace un rol în afacerile europene. Când primul ţar, ambiţiosul Petru cel Mare, a creat rapid o marină pentru a-şi întări noile posesiuni la Marea Baltică (Karelia, Estonia, Livonia), Suedia a trebuit să ceară ajutorul Marinei Regale britanice, pentru a nu fi depăşită de acest colos estic. Însă, în realitate, polonezii şi turcii au avut cel mai mult de suferit de pe urma ascensiunii Rusiei, astfel că în 1796, când a murit Ecaterina a II-a, ea adăugase încă 322 000 km^2 la un imperiu deja enorm. Însă incursiunile temporare pe care forţele militare ruseşti le făceau în vest păreau şi mai impresionante. Ferocitatea şi tenacitatea neînfricată a trupelor ruseşti din timpul Războiului de Şapte Ani şi ocuparea temporară a Berlinului de către acestea în 1760 au schimbat rapid viziunea lui Frederic cel Mare asupra vecinului său. Patru decenii mai târziu, forţele ruseşti comandate de generalul Suvorov erau active în Războiul Celei de-a Doua Coaliţii (1798-1802) în

campaniile din Italia şi Alpi – o operaţiune la distanţă care a prevestit nemilosul avans militar de la Moscova la Paris dintre 1812 şi 1814[33].

Este dificil de măsurat cu precizie poziţia Rusiei în ierarhia secolului al XVIII-lea. Armata sa era adesea mai mare decât a Franţei şi se făceau, de asemenea, progrese importante în domeniul unor manufacturi importante (textile, fier). Era o ţară extrem de dificil, dacă nu chiar imposibil de înfrânt de către oricare dintre rivalii săi vestici, iar statutul său de „imperiu posesor de praf de puşcă" i-a permis să înfrângă triburile estice de călăreţi şi să dobândească astfel resurse umane, materii prime şi terenuri arabile suplimentare ce, la rândul lor, au întărit poziţia Rusiei în rândul marilor puteri. Sub control guvernamental, ţara era în mod evident orientată spre modernizare în multe moduri, deşi ritmul şi succesul acestei politici au fost adesea exagerate. Au rămas multiple semne ale înapoierii: sărăcia lucie şi brutalitatea, venitul pe cap de locuitor extrem de scăzut, sistemul prost de comunicaţii, clima aspră, întârzierea tehnologică şi educaţională, fără a mai menţiona caracterul reacţionar şi incompetenţa mai multor Romanovi. Până şi formidabila Ecaterina era insensibilă la chestiunile economice şi financiare.

Însă relativa stabilitate a organizării tehnice şi militare europene din secolul al XVIII-lea a permis Rusiei (prin împrumutarea expertizei străine) să ţină pasul şi chiar să depăşească ţări cu resurse mai limitate. Iar acest avantaj brut al superiorităţii numerice avea să se erodeze abia în secolul următor, când revoluţia industrială a transformat scara şi viteza războiului. În perioada anterioară anilor 1840 şi în ciuda multiplelor defecte enumerate anterior, armata rusă putea deveni ocazional o forţă ofensivă formidabilă. Aproximativ trei pătrimi din finanţele statului erau alocate armatei. Iar soldatul obişnuit era capabil să îndure atât de multe privaţiuni, încât regimentele ruseşti puteau organiza operaţiuni la mare distanţă, aflate dincolo de posibilităţile celor mai multe dintre celelalte armate din secolul al XVIII-lea. Este adevărat că baza logistică a armatei ruse era adesea inadecvată (cai insuficienţi, un sistem de aprovizionare ineficient şi oficiali incompetenţi) pentru a susţine de una singură o campanie masivă. Marşul din 1813-1814 către Franţa s-a desfăşurat prin teritorii „prietenoase" şi a beneficiat de subsidii britanice generoase, însă aceste operaţiuni nu prea frecvente au fost îndeajuns pentru a crea Rusiei o reputaţie formidabilă şi un rol conducător în consiliile Europei, încă de pe vremea Războiului de Şapte Ani. În termeni strategici ampli, exista încă o putere care putea fi pusă în balanţă, pentru ca eforturile franceze de supremaţie asupra continentului în această perioadă să eşueze.

Cu toate acestea, scriitorii de la începutul secolului al XIX-lea, cum ar fi Tocqueville, se refereau de obicei la un viitor *îndepărtat* când afirmau că Rusia şi Statele Unite păreau „marcate de voinţa Cerului să conducă destinele a jumătate de glob"[34]. În perioada dintre 1660 şi 1815, mai degrabă decât aceşti giganţi continentali, cea care a făcut cele mai mari progrese, dislocând în cele din urmă Franţa de pe poziţia de cea mai mare putere, a fost o naţiune maritimă: Marea Britanie. Şi aici geografia a jucat un rol vital, deşi nu exclusiv. Acest avantaj britanic al localizării a fost descris acum aproape un secol în lucrarea clasică a lui Mahan, *The Influence of Sea Power upon History* (1890):

> ...dacă o naţiune este astfel situată încât nu e forţată să se apere pe uscat, nici tentată să îşi caute pe uscat expansiunea teritorială, ea are un avantaj, prin chiar unitatea orientării sale către mare, faţă de un popor ale cărui graniţe sunt continentale[35].

Afirmaţia lui Mahan presupune, desigur, câteva argumente suplimentare. Primul este că guvernul britanic nu ar fi fost distras dinspre flancurile sale – lucru care, după cucerirea Irlandei şi după Unirea cu Scoţia (1707), era esenţialmente corect, cu toate că rămân interesant de observat încercările ulterioare ale Franţei de a stânjeni Marea Britanie de-a lungul extremităţilor sale celtice, pe care Londra le-a luat foarte în serios. O revoltă a irlandezilor era mult mai aproape de casă decât o stânjenire strategică din partea rebelilor americani. Din fericire pentru britanici, această vulnerabilitate nu a fost exploatată niciodată în mod corespunzător de rivali.

A doua asumpţie din afirmaţia lui Mahan se referă la statutul superior al războiului maritim şi al puterii maritime faţă de echivalentele lor de pe uscat. Aceasta era o convingere adânc înrădăcinată a ceea ce a fost numită Şcoala „navalistă" de strategie[36], care părea justificată de curentele economice şi politice de după anul 1500. Schimbarea treptată a principalelor rute comerciale dinspre Mediterana spre Atlantic şi marile profituri care puteau fi realizate din întreprinderile coloniale şi comerciale în Indiile de Vest, America de Nord, India şi Extremul Orient avantajau în mod natural o ţară situată la extremitatea vestică a continentului european. Iar pentru ca acest lucru să se întâmple, era necesară existenţa unui guvernământ conştient de importanţa comerţului maritim şi dispus să plătească pentru o flotă de război numeroasă. Supusă acestei precondiţii, elita politică britanică din secolul al XVIII-lea părea să fi descoperit o reţetă fericită pentru creşterea continuă a bogăţiei şi puterii naţionale. Comerţul înfloritor de peste mări a ajutat economia britanică, încurajând marinăria şi construcţiile navale, oferind fonduri pentru visteria naţională şi fiind vital pentru colonii. Acestea nu ofereau doar puncte de vânzare a produselor britanice, ci furnizau totodată numeroase materii prime, de la produse valoroase ca zahărul, tutunul şi stamba până la tot mai importantele furnituri navale nord-americane (răşină, smoală, terebentină). Iar Marina Regală a asigurat pe timp de pace respectul pentru negustorii englezi şi le-a protejat afacerile pe timp de război, cucerind totodată mai multe teritorii coloniale, în beneficiul politic şi economic al ţării. Astfel, comerţul, coloniile şi marina au format un „triunghi virtuos", interacţionând reciproc în avantajul pe termen lung al Marii Britanii.

Această explicaţie a ascensiunii britanice era parţial validă, însă nu reprezenta întregul adevăr. Ca multe alte lucrări mercantiliste, cea a lui Mahan a avut tendinţa să sublinieze importanţa comerţului extern al Marii Britanii în contrast cu producţia internă şi să exagereze în particular importanţa comerţului „colonial". Agricultura a rămas fundamentul bogăţiei britanice în secolul al XVIII-lea, iar exporturile (a căror pondere în totalul venitului naţional era probabil sub 10% până în anii 1780) erau supuse adesea unei concurenţe străine puternice şi unor tarife comerciale pe care nici o putere navală nu le putea compensa[37]. Punctul de vedere navalist înclina să uite, de asemenea, şi faptul că negoţul britanic cu teritoriile baltice, germane şi mediteraneene era – deşi cu o creştere inferioară celui cu zahăr, mirodenii şi sclavi – încă de o mare importanţă economică*. Astfel că o Franţă care ar fi dominat permanent Europa ar fi fost capabilă, după cum o demonstrează evenimentele din perioada 1806-1812, să dea o puternică lovitură industriei

* Fără a mai menţiona importanţa *strategică* a furniturilor navale baltice, pe care se bazau atât marina militară, cât şi cea comercială; o dependenţă reflectată în desfăşurarea periodică a flotei britanice la Marea Baltică, pentru a păstra balanţa de putere şi a permite fluxul liber de cherestea şi catarge pentru corăbii.

manufacturiere britanice. În astfel de circumstanţe, izolarea de politica europeană de putere putea deveni prostie economică.

A existat de asemenea o foarte importantă dimensiune „continentală" în marea strategie britanică, trecută cu vederea de cei a căror privire era îndreptată spre exterior, către Indiile de Vest, Canada şi India. Un război exclusiv naval a fost perfect logic în timpul conflictelor anglo-olandeze din 1652-1654, 1665-1667 şi 1672-1674, din moment ce rivalitatea comercială dintre cele două puteri maritime reprezenta sursa acestui antagonism. După „revoluţia glorioasă" din 1688, când William de Orania a fost adus pe tronul Angliei, contextul strategic s-a schimbat. În cursul celor şapte războaie care au avut loc între anii 1689 şi 1815, provocarea la adresa intereselor britanice a fost puterea *terestră*, Franţa. E adevărat că francezii aveau să extindă această luptă spre emisfera vestică, spre Oceanul Indian, Egipt şi nu numai; însă aceste campanii, deşi au fost importante pentru comercianţii din Londra şi Liverpool, nu au constituit o ameninţare directă pentru securitatea naţională britanică. Aceasta din urmă a luat naştere doar în perspectiva victoriilor militare franceze asupra olandezilor, a dinastiei de Hanovra şi a prusacilor, Franţa rămânând astfel puterea supremă în Europa Centrală şi de Vest suficient de mult timp încât să adune resurse pentru a construi vase capabile să erodeze supremaţia navală britanică. Aşadar, nu doar asocierea personală a lui William al III-lea cu Provinciile Unite sau legăturile ulterioare cu dinastia de Hanovra au determinat guvernele britanice succesive să intervină militar pe continentul european în aceste decenii. A mai existat şi argumentul puternic – ecou al temerilor Elisabetei I în legătură cu Spania – că inamicii Franţei trebuiau să primească ajutor *dinăuntrul* Europei, pentru a înfrâna ambiţiile Casei de Bourbon şi pe cele napoleoniene, urmărind astfel interesele britanice pe termen lung. O strategie „maritimă" şi una „continentală" erau, potrivit acestui punct de vedere, mai degrabă complementare decât antagonice.

Esenţa acestui calcul strategic a fost frumos exprimată de ducele de Newcastle, în 1742:

> Franţa ne va întrece pe mare, atunci când nu va avea nici un motiv de teamă pe uscat. Mereu am susţinut că flota noastră ar trebui să ne protejeze alianţele pe continent, iar astfel, deviind cheltuielile Franţei, ne-ar face capabili să ne menţinem superioritatea pe mare[38].

Sprijinul acordat de britanici ţărilor dispuse să „devieze cheltuielile Franţei" s-a manifestat sub două forme. Prima a fost reprezentată de operaţiunile militare directe, fie prin intermediul raidurilor periferice cu rol de a distrage armata franceză, fie prin detaşarea unei forţe substanţiale care să lupte alături de aliaţii pe care îi avea Anglia la momentul respectiv. Strategia raidurilor a părut mai ieftină şi a fost mai îndrăgită de anumiţi miniştri, însă, de obicei, a avut efecte neînsemnate şi s-au sfârşit uneori dezastruos (precum expediţia din 1809 în Walcheren). Asigurarea unei armate continentale era mai costisitoare din punctul de vedere al oamenilor şi al banilor, însă, după cum au demonstrat campaniile lui Marlborough şi Wellington, avea mai multe şanse să contribuie la menţinerea echilibrului european.

A doua formă a sprijinului britanic era de natură financiară, fie cumpărând direct soldaţi din Hesse şi alţi mercenari care să lupte împotriva Franţei, fie oferindu-le aliaţilor subvenţii. Frederic cel Mare, de exemplu, a primit din partea englezilor substanţiala

sumă de 675 000 de lire pe an, între 1757 şi 1760; iar spre sfârşitul Războiului Napoleonian, fluxul fondurilor britanice au atins proporţii mult mai mari (de exemplu, 11 milioane de lire către diverşi aliaţi doar în anul 1813 şi 65 de milioane de lire pentru tot războiul). Însă toate acestea au fost posibile doar pentru că expansiunea comerţului britanic, cu precădere pe pieţele profitabile de peste mare, a permis guvernului să crească împrumuturile şi impozitele la cote fără precedent, fără a ajunge la faliment naţional. Astfel, deşi devierea „cheltuielilor Franţei" în interiorul Europei a fost costisitoare, a asigurat de obicei neputinţa francezilor de a iniţia o campanie susţinută împotriva comerţului maritim şi de a domina continentul european astfel încât să fie liberi să ameninţe cu invadarea insulelor - lucru care, în schimb, a permis Londrei să îşi finanţeze războaiele şi să îşi sprijine financiar aliaţii. Avantajul geografic şi beneficiul economic s-au contopit astfel, permiţându-le britanicilor, într-un mod genial, să urmeze o dublă strategie: „cu o faţă întoarsă spre continent, pentru a echilibra balanţa de putere, şi cu alta întoarsă spre mare, pentru a-şi întări dominaţia maritimă"[39].

Doar după ce înţelegem importanţa factorilor financiari şi geografici descrişi mai sus vom putea pătrunde pe deplin statistica populaţiilor în creştere şi a forţelor militare/navale ale puterilor din această perioadă (vezi tabelele 3-5).

Tabelul 3. *Populaţiile puterilor între anii 1700 şi 1800*[40] *(în milioane)*

	1700	1750	1800
Insulele Britanice	9	10,5	16
Franţa	19	21,5	28
Imperiul Habsburgic	8	18	28
Prusia	2	6	9,5
Rusia	17,5	20	37
Spania	6	9	11
Suedia		1,7	2,3
Provinciile Unite	1,8	1,9	2
Statele Unite	-	2	4

Tabelul 4. *Dimensiunea armatelor între anii 1690 şi 1814*[41] *(soldaţi)*

	1690	1710	1756-1760	1778	1789	1812-1814
Anglia	70 000	75 000	200 000		40 000	250 000
Franţa	400 000	350 000	330 000	170 000	180 000	600 000
Imperiul Habsburgic	50 000	100 000	200 000	200 000	300 000	250 000
Prusia	30 000	39 000	195 000	160 000	190 000	270 000
Rusia	170 000	220 000	330 000		300 000	500 000
Spania		30 000			50 000	
Suedia		110 000				
Provinciile Unite	73 000	130 000	40 000			
Statele Unite	-	-	-	35 000	-	-

Tabelul 5. *Dimensiunea flotelor între anii 1689 şi 1815*[42] *(vase de linie)*

	1689	1739	1756	1779	1790	1815
Anglia	100	124	105	90	195	214
Danemarca	29	–	–	–	38	–
Franţa	120	50	70	63	81	80
Rusia	–	30	–	40	67	40
Spania	–	34	–	48	72	25
Suedia	40	–	–	–	27	–
Provinciile Unite	66	49	–	20	44	–

Cititorii familiarizaţi cu statistica sunt conştienţi de faptul că aceste cifre brute trebuie tratate cu mare grijă. Totalul populaţiei, mai ales în perioada timpurie, nu este decât o estimare (iar în cazul Rusiei, marja de eroare poate fi de câteva milioane). Dimensiunile armatei au fluctuat foarte mult în funcţie de data aleasă – dacă aceasta era la începutul, la mijlocul sau la sfârşitul unui anumit război; iar cifrele totale includ adesea unităţi mercenare substanţiale şi (în cazul lui Napoleon) până şi trupele de aliaţi cooptate şovăielnic. Numărul vaselor nu indica nici pregătirea lor pentru război, nici existenţa unor echipaje antrenate. În plus, statisticile nu ţin seama de rangul de general sau de cel de simplu marinar, de competenţă sau de ignoranţă, de fervoarea naţională sau de lipsa de curaj. Chiar şi aşa, se pare că cifrele de mai sus reflectă cel puţin *în mare* principalele tendinţe politice ale vremii: Franţa şi, din ce în ce mai mult, Rusia conduc în materie de populaţie şi din punct de vedere militar; Anglia este de obicei neînfrântă pe mare; Prusia depăşeşte Spania, Suedia şi Provinciile Unite; iar Franţa se apropie de dominaţia Europei cu ajutorul armatelor enorme ale lui Ludovic al XIV-lea şi ale lui Napoleon mai mult decât în orice altă perioadă a secolului ce-i separă.

Conştienţi de dimensiunile financiare şi geografice ale acestor 150 de ani de lupte între marile puteri, ne putem da seama că imaginea oferită de aceste trei tabele mai trebuie cizelată. De exemplu, declinul rapid al Provinciilor Unite, în comparaţie cu alte naţiuni, în ceea ce priveşte dimensiunea armatei nu s-a produs şi în domeniul finanţării războaielor, în care rolul său a fost crucial pentru o perioadă foarte îndelungată. Caracterul nonmilitar al Statelor Unite ascunde faptul că ar putea constitui o distragere strategică majoră. Cifrele subestimează şi contribuţia militară a Angliei, de vreme ce putea finanţa 100 000 de soldaţi aliaţi (în 1813, chiar 450 000!), susţinându-şi în acelaşi timp armata şi personalul naval de 140 000 de oameni între anii 1813 şi 1814[43]; dimpotrivă, adevărata forţă a Prusiei şi a Imperiului Habsburgic, dependente de subvenţii în majoritatea războaielor, ar fi exagerată dacă am lua în considerare doar dimensiunea armatelor lor. După cum spuneam mai devreme, enormele stabilimente militare ale Franţei au devenit mai puţin eficiente din cauza slăbiciunilor financiare şi a obstacolelor geostrategice, în vreme ce aşezările militare ale Rusiei erau măcinate de înapoierea economică şi de distanţă. Punctele forte şi cele slabe ale fiecăreia dintre aceste puteri ar trebui luate în calcul atunci când examinăm în amănunt războaiele.

Câştigarea războaielor: 1660-1763

Când Ludovic al XIV-lea a preluat conducerea deplină în Franţa, în martie 1661, scena europeană era deschisă să primească un monarh hotărât să îşi impună punctele de vedere[44]. La sud, Spania încă se epuiza în încercarea inutilă de a recâştiga Portugalia. De cealaltă parte a Canalului Mânecii, monarhia restaurată a lui Carol al II-lea al Angliei se străduia să se stabilizeze, iar în cercurile comerciale britanice exista o mare invidie faţă de olandezi. La nord, în urma unui război recent, şi Danemarca, şi Suedia erau slăbite. În Germania, principii protestanţi erau atenţi şi suspicioşi faţă de oricare nouă încercare a Imperiului Habsburgic de a-şi consolida poziţia, însă guvernul imperial de la Viena avea suficiente probleme în Ungaria şi în Transilvania, urmate puţin mai târziu şi de renaşterea puterii otomane. Polonia se clătina deja, în efortul de a-i ţine la distanţă pe jefuitorii suedezi şi ruşi. Prin urmare, diplomaţia franceză, în buna tradiţie a lui Richelieu, putea profita cu uşurinţă în aceste împrejurări, instigându-i pe portughezi împotriva spaniolilor, pe maghiari, pe turci şi pe principii germani împotriva Austriei şi pe englezi împotriva olandezilor – consolidând în tot acest timp poziţia geografică a Franţei (şi recrutarea armatei) prin intermediul importantului său tratat din 1663 cu cantoanele elveţiene. Toate aceste lucruri i-au oferit lui Ludovic al XIV-lea timpul necesar pentru a se impune ca monarh absolut, ferit de provocările interne care se abătuseră asupra cârmuirilor franceze în secolul precedent. Lucru şi mai important, le-au oferit lui Colbert, Le Tellier şi altor miniştri-cheie şansa de a revizui administraţia şi de a oferi cu generozitate resurse armatei şi flotei, în aşteptarea gloriei Regelui Soare[45].

Aşadar, lui Ludovic i-a fost foarte uşor să încerce „să rotunjească" graniţele Franţei la începutul domniei sale, mai ales întrucât relaţiile anglo-olandeze se deterioraseră, transformându-se în 1665 în ostilităţi deschise (al doilea război anglo-olandez). Deşi Franţa făgăduise să susţină Provinciile Unite, a jucat un rol minor în campaniile de pe mare, pregătindu-se în schimb să invadeze sudul Olandei, ocupat în continuare de o Spanie slăbită. Când francezii au pornit invazia, în mai 1667, le-au căzut în mâini oraş după oraş. A urmat un exemplu timpuriu de schimbări diplomatice rapide ale acestei perioade. Englezii şi olandezii, obosiţi de războiul neprofitabil pentru nici una din tabere şi temându-se de ambiţiile francezilor, au încheiat pace la Breda în iulie şi, alături de Suedia, au căutat să „medieze" disputa franco-spaniolă, pentru a limita câştigurile lui Ludovic. Tratatul din 1668 de la Aix-la-Chapelle a realizat tocmai acest lucru, dar cu preţul enervării regelui francez, care s-a hotărât în cele din urmă să se răzbune pe Provinciile Unite, pe care le considera principalul obstacol în calea ambiţiilor sale. În următorii câţiva ani, în vreme ce Colbert îşi purta războiul economic împotriva olandezilor, armata şi flota franceze erau consolidate. Diplomaţia secretă a sedus Anglia şi Suedia, făcându-le să renunţe la alianţa cu Provinciile Unite, şi a pus capăt temerilor statelor austriece şi germane. Până în 1672, maşinăria franceză de război, sprijinită de englezi pe mare, era gata de atac.

Deşi Londra a fost prima care a declarat război Provinciilor Unite, comportarea dezamăgitoare a englezilor în al treilea conflict anglo-olandez din 1672-1674 nu merită discutată pe larg aici. Ţinută în frâu prin acţiunile geniale ale lui de Ruyter pe mare şi, prin urmare, incapabilă să realizeze ceva pe uscat, guvernarea lui Carol al II-lea al Angliei a primit critici interne aspre: dovezile de duplicitate politică şi de management

financiar prost, precum şi aversiunea puternică faţă de alierea cu o putere autocrată, catolică, precum Franţa, au făcut ca războiul să fie nepopular şi au forţat guvernarea să renunţe la el în 1674. Privind retrospectiv, este un memento al faptului că bazele politice, financiare şi administrative ale puterii engleze erau încă imature şi incerte în timpul ultimilor Stuarţi[46]. Schimbarea politicii londoneze a avut însă o importanţă *internaţională*, prin faptul că a reflectat parţial alarma generală pe care o declanşaseră planurile lui Ludovic al XIV-lea în Europa. În anul următor, diplomaţia şi subvenţiile olandeze şi-au găsit numeroşi aliaţi dispuşi să li se opună francezilor. Principatele germane, Brandenburgul (care învinsese ultimul partener al Franţei, Suedia, la Fehrbellin în 1675), Danemarca, Spania şi Imperiul Habsburgic s-au implicat în acest conflict. Coaliţia acestor state nu era îndeajuns de puternică să *copleşească* Franţa; majoritatea aveau armate relativ mici şi distrageri pe propriile flancuri; esenţa alianţei antifranceze au rămas Provinciile Unite, sub conducerea noului lor lider, William de Orania. Însă, din cauza barierei de apă de la nord şi a vulnerabilităţii liniilor armatei franceze în faţa diverşilor inamici din Renania, nici Ludovic însuşi nu putea obţine câştiguri semnificative. Un impas asemănător exista şi pe mare: flota franceză controla Marea Mediterană, flota olandeză şi cea daneză controlau Marea Baltică şi nici una dintre tabere nu putea avea câştig de cauză în Indiile de Vest. Atât comerţul francez, cât şi cel olandez au fost profund afectate în acest război, în beneficiul indirect al puterilor neutre, precum Anglia. De fapt, până în 1678, clasele de negustori din Amsterdam îşi împinseseră propria guvernare către o pace separată cu Franţa, ceea ce însemna în schimb că statele germane (care se bazau pe subvenţiile olandeze) nu mai puteau continua să lupte pe cont propriu.

Deşi tratatele de pace de la Nijmegen din 1678-1679 au pus capăt conflictului deschis, dorinţa clară a lui Ludovic al XIV-lea de a rotunji graniţele nordice ale Franţei, pretenţia lui de a fi „arbitrul Europei" şi faptul alarmant că menţinea o armată de 200 000 de oameni pe timp de pace i-au neliniştit pe germani, olandezi, spanioli şi englezi deopotrivă[47]. Acest lucru nu însemna însă o întoarcere imediată la război. Negustorii olandezi preferau să facă comerţ pe timp de pace; principii germani, precum şi Carol al II-lea al Angliei, erau legaţi de Paris prin subvenţii; iar Imperiul Habsburgic era implicat într-o luptă disperată cu turcii. Prin urmare, când Spania a încercat să îşi protejeze de Franţa teritoriile din Luxemburg, în 1683, a fost nevoită să lupte singură şi să fie, în mod inevitabil, înfrântă.

Totuşi, începând cu anul 1685, lucrurile au început să se întoarcă împotriva Franţei. Persecutarea hughenoţilor a şocat Europa protestantă. În următorii doi ani, turcii au fost complet învinşi şi alungaţi din Viena; împăratul Leopold, care câştigase prestigiu şi mai multă forţă militară, şi-a putut îndrepta în cele din urmă atenţia spre vest. În septembrie 1688, nervosul rege francez a decis să invadeze Germania, transformând în sfârşit războiul „rece" european în unul „fierbinte". Acţiunea Franţei i-a determinat pe rivalii săi continentali să deschidă ostilităţile şi i-a oferit lui William de Orania ocazia de a traversa Canalul Mânecii şi a-i lua locul discreditatului James al II-lea pe tronul englez.

Aşadar, până la sfârşitul anului 1689, Franţa a luptat singură împotriva Provinciilor Unite, a Angliei, a Imperiului Habsburgic, a Spaniei, a Savoiei şi a principalelor state germane[48]. Această combinaţie nu era atât de alarmantă pe cât părea, iar „nucleul" Marii Alianţe consta de fapt în forţele anglo-olandeze şi statele germane. Deşi era o grupare disparată în anumite privinţe, avea suficientă hotărâre, resurse financiare, armate şi flote pentru a face faţă Franţei Regelui Soare. Zece ani mai devreme, poate că Ludovic i-ar fi

învins, însă finanţele şi comerţul franceze erau acum mult mai puţin satisfăcătoare, după moartea lui Colbert, şi nici armata, nici flota – deşi erau descurajatoare din punct de vedere numeric – nu erau echipate pentru o luptă susţinută la distanţă. O înfrângere rapidă a unuia dintre principalii aliaţi ar fi putut constitui o ieşire din acest impas, însă încotro să fie direcţionat atacul şi avea Ludovic voinţa de a lua măsuri îndrăzneţe? Vreme de trei ani, a şovăit; iar în 1692, când a adunat în cele din urmă o forţă de invazie de 24 000 de oameni pe care să îi trimită dincolo de Canalul Mânecii, „puterile maritime" erau pur şi simplu de neînvins, zdrobind vasele de război şi barjele franceze la Barfleur-La Hogue[49].

Începând cu anul 1692, conflictul pe mare a devenit un război lent împotriva comerţului, chinuitor şi dezastruos pentru ambele tabere. Adoptând o strategie de atac la adresa comerţului, guvernul francez şi-a încurajat corsarii să vâneze vasele anglo-olandeze, reducând în acelaşi timp alocările pentru propria flotă de război. De cealaltă parte, flotele aliate s-au străduit să amplifice presiunile exercitate asupra economiei franceze, instituind o blocadă comercială şi renunţând astfel la obiceiul olandezilor de a face comerţ cu inamicul. Nici una dintre măsuri nu a îngenunchiat tabăra adversă; fiecare a sporit poverile economice ale războiului, ceea ce a stârnit antipatia negustorilor şi a ţăranilor, care sufereau deja de pe urma unui şir de recolte proaste. Campaniile terestre erau la rândul lor costisitoare, lupte lente împotriva fortăreţelor şi dincolo de căile navigabile: fortificaţiile lui Vauban au făcut ca Franţa să fie practic de necucerit, însă acelaşi gen de obstacole împiedicau şi avansarea cu uşurinţă a Franţei în Olanda sau în Renania-Palatinat. Dat fiind că fiecare tabără menţinea peste 250 000 de oameni pe câmpul de luptă, costurile erau înfiorătoare, chiar şi pentru aceste ţări bogate[50]. Deşi existau şi campanii extraeuropene (Indiile de Vest, Newfoundland, Acadia, Pondicherry), nici una dintre ele nu era îndeajuns de importantă încât să clatine echilibrul continental sau maritim de bază. Astfel, până în anul 1696, dat fiind că moşierii conservatori englezi şi burghezii din Amsterdam se plângeau de taxele exagerate, iar Franţa era afectată de foamete, atât William, cât şi Ludovic aveau motive să ajungă la un compromis.

Prin urmare, Tratatul de la Ryswick (1697), deşi îi acorda lui Ludovic câteva dintre câştigurile sale anterioare în ceea ce priveşte graniţele, a dispus o revenire generală la situaţia de dinaintea războiului. Cu toate acestea, consecinţele Războiului de Nouă Ani din 1689-1697 nu erau atât de neînsemnate pe cât pretindeau criticii contemporani. Ambiţiile franceze fuseseră cu certitudine sugrumate pe uscat, iar forţa navală măcinată pe mare. „Revoluţia glorioasă" din 1688 fusese susţinută, iar Anglia îşi asigurase flancul irlandez, îşi consolidase instituţiile financiare şi îşi reconstruise armata şi flota. Iar tradiţia anglo-olandezo-germană de a ţine Franţa departe de Flandra şi Renania fusese respectată. Chiar dacă preţul plătit a fost mare, pluralitatea politică a Europei fusese reafirmată.

Având în vedere faptul că majoritatea capitalelor erau epuizate de război, învierea conflictului părea foarte improbabilă. Însă, atunci când nepotului lui Ludovic i s-a oferit succesiunea la tronul Spaniei, în 1700, Regele Soare a văzut în aceasta ocazia ideală de a întări puterea Franţei. În loc să ajungă la un compromis cu potenţialii săi rivali, el a ocupat rapid partea de sud a Ţărilor de Jos, în numele nepotului său, şi le-a asigurat concesiuni comerciale *exclusive* comercianţilor francezi din marele imperiu al Spaniei din emisfera vestică. Acest lucru, precum şi multe alte provocări, i-au alarmat îndeajuns de mult pe englezi şi pe olandezi încât să îi facă să se alăture Austriei în 1701 într-o altă

coaliţie care să înfrâneze ambiţiile lui Ludovic: Războiul pentru Succesiunea la Tronul Spaniei.

Din nou, balanţa generală de putere şi de resurse impozabile sugera că fiecare alianţă îi putea face rău celeilalte, însă nu o putea copleşi[51]. În numeroase privinţe, Ludovic se afla pe o poziţie mai puternică decât în războiul din 1689-1697. Spaniolii s-au ataşat rapid de nepotul său, Filip al V-lea, iar „puterile bourbone" au putut coopera pe numeroase câmpuri de luptă; finanţele franceze au beneficiat mult de pe urma importului de argint spaniol. Mai mult decât atât, Franţa fusese echipată din punct de vedere militar – până la nivelul la care, la un moment dat, putea susţine aproximativ o jumătate de milion de soldaţi. Însă austriecii, mai puţin deranjaţi pe flancul lor balcanic, jucau un rol mai important în acest război decât în cel anterior. Lucrul cel mai important este că guvernul englez era hotărât să pună la dispoziţia aliaţilor germani resursele sale naţionale considerabile, sub forma unor subvenţii copioase, a unei flote copleşitoare şi, lucru atipic, a unei armate continentale vaste, condusă de strălucitorul Marlborough. Aceasta din urmă, formată din 40 000-70 000 de englezi şi mercenari, se putea alătura unei armate olandeze excelente de peste 100 000 de oameni şi unei armate habsburgice de dimensiuni similare, pentru a înăbuşi încercarea lui Ludovic de a-şi impune voinţa în Europa.

Însă acest lucru nu însemna că Marea Alianţă îşi putea impune voinţa asupra Franţei sau a Spaniei. În afara acestor două regate, este adevărat, evenimentele s-au întors treptat în favoarea aliaţilor. Victoria decisivă a lui Marlborough de la Blenheim (1704) a afectat grav armatele franco-bavareze şi a scăpat Austria de ameninţarea unei invazii franceze. Bătălia ulterioară de la Ramillies (1706) a adus forţelor anglo-olandeze o mare parte din sudul Ţărilor de Jos, iar cea de la Oudenarde (1708) a pus capăt în mod brutal efortului francez de a recâştiga teren acolo[52].

Pe mare, în lipsa unei importante flote inamice cu care să lupte după bătălia fără consecinţe de la Málaga (1704), Royal Navy şi echivalentul său olandez în declin au putut demonstra flexibilitatea forţei navale superioare. Noul aliat, Portugalia, putea fi susţinut de pe mare, iar Lisabona oferea în schimb o bază pentru flotă şi aur brazilian. Trupele puteau fi detaşate în emisfera vestică, pentru a ataca posesiunile franceze din Indiile de Vest şi din America de Nord, iar detaşamentele de atac puteau vâna flotele spaniole care transportau aur. Capturarea Gibraltarului nu a oferit flotei britanice doar o bază ce controla ieşirea din acea mare, ci a scindat şi bazele franco-spaniole – şi flotele. Flotele britanice au asigurat capturarea Minorcăi şi a Sardiniei; au protejat Savoia şi coastele italiene de atacul francez; iar atunci când aliaţii au intrat în ofensivă, au supravegheat şi au susţinut cu provizii invadarea Spaniei de către armatele imperiale şi au sprijinit atacul asupra oraşului Toulon[53].

Această superioritate maritimă generală a aliaţilor nu putea împiedica însă reluarea atacului francez asupra comerţului, iar în 1708 Royal Navy a fost nevoită să instituie un sistem de escortă a navelor, pentru a limita pierderile flotei comerciale. Şi, la fel cum fregatele britanice nu îi puteau împiedica pe corsarii francezi să intre ori să iasă din Dunkerque sau din estuarul Girondei, tot la fel erau incapabile să impună o blocadă comercială, deoarece aceasta ar fi însemnat să patruleze de-a lungul întregii coaste franco-spaniole; nici măcar confiscarea vaselor cu porumb din porturile franceze în groaznica iarnă a anului 1709 nu a putut îngenunchia imperiul autarhic al lui Ludovic.

Această capacitate a aliaţilor de a răni fără să ucidă a devenit şi mai clară în cadrul campaniilor militare împotriva Franţei şi a Spaniei. În 1709, armata aliată invadatoare se

retrăgea după o scurtă ocupaţie a Madridului, nepunând stăpânire pe această ţară din cauza neputinţei de a face faţă atacurilor aprige ale spaniolilor. În partea de nord a Franţei, armatele anglo-olandeze nu au mai avut nici o ocazie de victorie precum cea de la Blenheim ; în schimb, războiul era mistuitor, sângeros şi costisitor. În plus, în 1710, la Westminster se instalase un guvern conservator, dornic să obţină o pace care ar fi asigurat interesele maritime şi imperiale britanice şi care i-ar fi redus cheltuielile într-un război continental. În sfârşit, arhiducele Carol, care fusese candidatul aliaţilor la tronul Spaniei, a devenit pe neaşteptate împărat, lucru ce i-a făcut pe partenerii lui să îşi piardă orice entuziasm în ceea ce priveşte preluarea controlului şi asupra Spaniei. Având în vedere retragerea unilaterală a Angliei din război, la începutul anului 1712, urmată de cea a olandezilor, până şi împăratul Carol, atât de dornic să ajungă „Carlos al III-lea" al Spaniei, a recunoscut că trebuie să încheie pace după încă un an de campanii fără roade.

Termenii păcii care a pus capăt Războiului pentru Succesiunea la Tronul Spaniei au fost fixaţi în tratatele de la Utrecht (1713) şi Rastadt (1714). Analizând aranjamentul în linii mari, principalul beneficiar a fost, fără nici o îndoială, Marea Britanie[54]. Deşi obţinuse Gibraltarul, Minorca, Noua Scoţie, Newfoundland şi Golful Hudson, precum şi concesiuni comerciale în Lumea Nouă spaniolă, nu a ignorat echilibrul european. Într-adevăr, complexul celor 11 tratate separate care au alcătuit aranjamentul din 1713-1714 a produs o consolidare satisfăcătoare, sofisticată a echilibrului. Regatul francez şi cel spaniol trebuiau să rămână separate pentru totdeauna, în vreme ce succesiunea protestantă în Anglia era recunoscută formal. Imperiul Habsburgic, care eşuase în Spania, a primit partea de sud a Ţărilor de Jos şi oraşul Milano (construind astfel mai multe obstacole spre Franţa), Napoli şi Sardinia. Independenţa olandeză fusese menţinută, însă Provinciile Unite nu mai constituiau o putere navală şi comercială atât de mare, fiind forţate să îşi consume o mare parte din energie întărindu-şi graniţele sudice. Mai presus de toate, ambiţiile dinastice şi teritoriale ale lui Ludovic al XIV-lea fusese în sfârşit înfrânate pentru totdeauna, iar naţiunea franceză primise pedeapsa costurilor imense de război, care, alături de alte consecinţe, au sporit datoriile totale ale guvernării *de şapte ori*. Balanţa de putere era asigurată pe uscat, în vreme ce, pe mare, Anglia era invincibilă. Nu e de mirare că liberalii, ce reveniseră la putere odată cu urcarea pe tron a lui George I, în 1714, s-au arătat rapid foarte dornici să menţină tratatul de la Utrecht, ba chiar dispuşi să participe la o *entente* cu francezii după moartea principalului lor inamic, Ludovic, în anul ce a urmat.

Redistribuirea puterii între statele europene din Vest, care avusese loc în această jumătate de secol de război, a fost mai puţin dramatică decât schimbările ce au avut loc în Est. Acolo, graniţele erau mai instabile decât în Vest, iar teritorii enorme erau controlate mai curând de stăpânii zonelor de graniţă, de iregularii croaţi şi de oşti cazace decât de armatele profesioniste ale unui monarh luminat. Chiar şi atunci când statele-naţiuni şi-au declarat reciproc război, campaniile lor se desfăşurau adesea pe distanţe mari şi implicau recurgerea la trupe iregulare, la husari şi aşa mai departe, cu scopul de a implementa un atac strategic. Spre deosebire de campania din Ţările de Jos, succesul şi eşecul aduceau cu ele transferuri uriaşe de teritorii, accentuând astfel ascensiunile şi decăderile spectaculoase ale puterilor. De exemplu, doar în aceste câteva decenii, turcii au constituit o ultimă ameninţare militară la scară mare la adresa Vienei, însă apoi au suferit rapid înfrângerea şi declinul. Remarcabilul răspuns iniţial al forţelor austriece,

germane şi poloneze nu doar a salvat, în 1683, oraşul imperial de o armată turcă de asediu, ci a şi condus la campanii extinse iniţiate de o Ligă Sfântă lărgită[55]. După marea bătălie de lângă Homacs (1687), puterea turcă din Câmpia Ungariei a fost distrusă pentru totdeauna; dacă graniţele s-au stabilizat atunci datorită apelurilor repetate la trupele germane şi habsburgice împotriva Franţei în timpul războiului din 1689-1697, înfrângerile ulterioare ale armatei turce de la Zalankemen (1691) şi Zenta (1697) au confirmat tendinţa. Dacă putea să îşi concentreze resursele pe frontul balcanic şi să aibă generali de calibrul principelui Eugeniu, Imperiul Habsburgic avea să îşi menţină acum poziţia în faţa turcilor. Deşi nu îşi putea organiza teritoriile eterogene la fel de eficient ca monarhiile din Vest, viitorul său ca unul dintre marile state ale Europei era asigurat.

Evaluată potrivit aceluiaşi criteriu, Suedia era mult mai puţin norocoasă. Odată ce tânărul Carol al XII-lea a urcat pe tronul suedez, în 1697, instinctele de prădător ale statelor învecinate au ieşit la iveală; Danemarca, Polonia şi Rusia râvneau la anumite părţi ale imperiului baltic expus al Suediei şi au căzut de acord în toamna anului 1699 să se alieze împotriva sa. Cu toate acestea, atunci când au început luptele, vulnerabilitatea clară a Suediei a fost iniţial mai mult decât compensată de propria armată considerabilă, de un monarh care era un geniu militar, precum şi de sprijinul naval anglo-olandez. Combinaţia acestor trei factori i-a permis lui Carol să ameninţe Copenhaga şi să îi scoată pe danezi din război în luna august a anului 1700, după care el şi-a transportat armata dincolo de Marea Baltică şi i-a înfrânt pe ruşi, obţinând o victorie uluitoare la Narva trei luni mai târziu. După ce a savurat bucuriile ameţitoare ale luptei şi ale victoriei, Carol şi-a petrecut următorii ani invadând Polonia şi pătrunzând în Saxonia.

Cu înţelepciunea privirii retrospective, istoricii au sugerat că nechibzuita concentrare a lui Carol al XII-lea asupra Poloniei şi a Saxoniei l-a distras de la reformele pe care Petru cel Mare le impunea în Rusia după înfrângerea de la Narva[56]. Ajutat de numeroşi consilieri străini şi dispus să împrumute mult din expertiza militară a Vestului, Petru a creat o armată şi o flotă consistente, în acelaşi mod energic în care a ridicat Sankt-Petersburgul din mocirlă. Până a ajuns Carol să se confrunte cu Petru, cu o armată de 40 000 de oameni, în 1708, era probabil prea târziu. Deşi armata suedeză era mai priceputa în general la luptă, a suferit pierderi imense, nu a reuşit niciodată să zdrobească principala armată rusă şi a fost limitată de logistica inadecvată – aceste dificultăţi s-au agravat atunci când armata lui Carol s-a deplasat spre sud, în Ucraina, şi a îndurat iarna grea din 1708/1709. Când, în cele din urmă, a avut loc marea bătălie, în iulie 1709, la Poltava, armata rusă a fost superioară din punct de vedere numeric şi a ocupat o bună poziţie defensivă. Această ciocnire a nimicit armata suedeză, iar fuga ulterioară a lui Carol pe teritoriul turcesc şi exilul prelungit de acolo au constituit o oportunitate pentru inamicii mai apropiaţi ai Suediei. Până când Carol a revenit în cele din urmă în Suedia, în decembrie 1715, pierduse toate posesiunile de dincolo de Marea Baltică şi părţi ale Finlandei căzuseră în mâinile ruşilor.

După alţi ani de luptă (între timp, Carol al XII-lea a fost ucis într-o nouă ciocnire cu danezii, în 1718), Suedia, extenuată şi izolată, a fost nevoită să recunoască în cele din urmă pierderea celor mai multe dintre provinciile sale baltice, prin Pacea din 1721 de la Nystad. Căzuse acum în a doua categorie a puterilor, în vreme ce Rusia se încadra în prima. În mod relativ corespunzător, pentru a marca victoria din 1721 în faţa Suediei, Petru şi-a asumat titlul de imperator. În ciuda declinului ulterior al flotei ţariste şi a profundei înapoieri a ţării, Rusia arătase clar că, asemenea Franţei şi Angliei, „avea forţa

de a acţiona independent, ca o mare putere, fără să depindă de vreun sprijin din afară"[57]. Atât în estul Europei, cât şi în vest, exista acum, potrivit spuselor lui Dehio, „o contragreutate pentru concentrarea din centru"[58].

Acest echilibru general al puterii politice, militare şi economice din Europa era menţinut de o destindere anglo-franceză, care a dăinuit aproape două decenii după 1715[59]. Mai ales Franţa avea nevoie să se refacă după un război care îi afectase dramatic comerţul extern şi sporise atât de mult datoria statului, încât doar dobânda echivala cu venitul normal. Mai mult decât atât, monarhiile de la Londra şi Paris, temătoare de succesiunea lor, nu priveau cu ochi buni încercările de a modifica statu-quoul şi au considerat că este profitabil pentru ambele părţi să coopereze în numeroase privinţe[60]. De exemplu, în 1719, ambele puteri făceau uz de forţă pentru a împiedica Spania să urmeze o politică expansionistă în Italia. Însă în anii 1730, tiparul relaţiilor internaţionale se schimba din nou. În această fază, pe francezi nu îi mai entuziasma la fel de mult legătura cu Anglia şi căutau în schimb să îşi recupereze vechea poziţie de principală naţiune a Europei. Acum, succesiunea în Franţa era asigurată, iar anii de pace contribuiseră la prosperitatea ţării – şi au condus, de asemenea, la o creştere semnificativă a comerţului peste mări, reprezentând astfel o provocare pentru puterile maritime. În timp ce Franţa şi-a îmbunătăţit rapid relaţiile cu Spania în vremea ministrului Fleury şi şi-a extins activităţile diplomatice în Europa de Est, Anglia, în timpul precautului şi izolaţionistului Walpole, încerca să nu se implice în treburile continentale. Nici atacarea de către francezi a posesiunilor austriece Lorena şi Milano din 1733 şi nici pătrunderea francezilor în Renania nu au reuşit să stârnească vreo reacţie din partea englezilor. Incapabilă să obţină sprijin din partea izolaţionistului Walpole şi a olandezilor îngroziţi, Viena a fost nevoită să negocieze cu Parisul şi să ajungă la un compromis – pacea din 1738. Mânată de succesele militare şi diplomatice din Europa de Vest, de alianţa cu Spania, de stima Provinciilor Unite şi de maleabilitatea crescândă a Suediei şi a Austriei, Franţa se bucura acum de un prestigiu pe care nici măcar începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea nu îl egala. Acest lucru a devenit şi mai evident în anul următor, când diplomaţii francezi au negociat încetarea războiului austro-rus împotriva Imperiului Otoman (1735-1739), repunând numeroase teritorii capturate de cele două monarhii estice sub stăpânire turcească.

În timp ce în timpul lui Walpole englezii avuseseră tendinţa de a ignora aceste evenimente din Europa, interesele comerciale şi politicienii din opoziţie se concentrau mult mai mult asupra numărului tot mai mare de ciocniri cu aliatul Franţei, Spania, în emisfera vestică. Acolo, bogatul comerţ colonial şi expansionismul contradictoriu constituiau motive consistente de conflict[61]. Războiul anglo-spaniol care a rezultat şi pe care Walpole l-a acceptat cu greu, în octombrie 1739, ar fi putut rămâne un conflict regional minor între cele două ţări în secolul al XVIII-lea, dacă nu ar fi existat decizia Franţei de a ajuta Spania în fel şi chip, mai ales „dincolo de graniţă", în Marea Caraibelor. În comparaţie cu Războiul pentru Succesiunea la Tronul Spaniei din 1702-1713, puterile bourbone se aflau pe o poziţie mult mai bună în luptă pe mare, mai ales de vreme ce nici armata Angliei, nici flota sa nu erau echipate pentru a cuceri coloniile spaniole, idee atât de agreată de experţii de acasă.

Moartea împăratului Carol al VI-lea, urmată de succesiunea Mariei Tereza şi apoi de decizia lui Frederic cel Mare de a profita de acest lucru capturând Silezia în iarna 1740/1741,

a schimbat destul de mult situaţia şi a îndreptat din nou atenţia spre continent. Incapabile să se abţină, cercurile antiaustriece din Franţa au sprijinit pe deplin Prusia şi Bavaria în atacurile lor asupra moştenirii habsburgice. Acest lucru a condus în schimb la o reînfiripare a fostei alianţe anglo-austriece, care a adus subvenţii substanţiale asaltatului imperiu al Mariei Tereza. Oferind bani, mediind în favoarea scoaterii Prusiei (temporar) şi a Saxoniei din război şi prin acţiunea militară de la Dettingen din 1743, guvernul britanic a destins Austria, a protejat Hanovra şi a îndepărtat influenţa franceză asupra Germaniei. Atunci când opoziţia anglo-franceză s-a transformat în ostilităţi formale, în 1744, conflictul s-a intensificat. Armata franceză a înaintat spre nord, trecând de fortăreţele de graniţă ale Olandei austriece, şi s-a îndreptat spre olandezii îngroziţi. Pe mare, dat fiind că flotele bourbone nu constituiau o provocare semnificativă, Royal Navy a impus o blocadă tot mai aspră asupra comerţului francez. Peste mări, atacurile şi contraatacurile au continuat, în Indiile de Vest, pe fluviul Saint Lawrence, în jurul oraşului Madras, de-a lungul rutelor comerciale spre Levant. Prusia, care reluase războiul împotriva Austriei în 1743, a fost convinsă din nou să iasă din război doi ani mai târziu. Subvenţiile britanice puteau fi folosite pentru menţinerea ordinii în Austria, pentru plătirea unor mercenari care să protejeze Hanovra, ba chiar şi pentru cumpărarea unei armate ruse care să apere Olanda. Potrivit standardelor din secolul al XVIII-lea, aceasta era o modalitate costisitoare de a purta un război şi numeroşi englezi se plângeau de impozitele tot mai mari şi de triplarea datoriei naţionale; însă, treptat, ea forţa Franţa, şi mai extenuată, să accepte o pace de compromis.

Geografia şi finanţele – cele două elemente-cheie discutate anterior – au forţat în cele din urmă guvernul britanic şi pe cel francez să îşi rezolve diferendele prin Tratatul de la Aix-la-Chapelle (1748). În acel moment, olandezii se aflau la mila armatei franceze; însă avea acest lucru să compenseze controlul din ce în ce mai mare asupra comerţului maritim al Franţei sau pierderea principalelor colonii? Dimpotrivă, la ce mai foloseau capturarea fortăreţei Louisbourg de pe fluviul Saint Lawrence şi victoriile navale de la Anson şi Hawke dacă Franţa cucerise Ţările de Jos? Prin urmare, discuţiile diplomatice au stabilit revenirea generală la *statu-quo ante*, cu excepţia semnificativă a cuceririi Sileziei de către Frederic cel Mare. Atât la momentul respectiv, cât şi privind retrospectiv, Tratatul de la Aix-la-Chapelle a fost considerat mai mult un armistiţiu decât un aranjament de durată. Maria Tereza a rămas dornică să se răzbune pe Prusia, Franţa se întreba cum să fie victorioasă atât pe mare, cât şi pe uscat, iar Anglia era nerăbdătoare să se asigure că marele său duşman va fi învins data următoare la fel de zdravăn într-un război continental pe cât putea fi într-o luptă maritimă/colonială.

În coloniile din America de Nord, unde coloniştii englezi şi francezi (şi unii, şi alţii ajutaţi de indieni şi de câteva garnizoane militare locale) se ciocneau frecvent în preajma anului 1750, până şi cuvântul *armistiţiu* era un termen impropriu. Acolo, forţele implicate erau aproape imposibil de controlat de către guvernele de acasă, mai ales deoarece câte un „grup de patrioţi" din fiecare ţară făcea presiuni pentru sprijinirea propriilor colonişti şi susţinea punctul de vedere potrivit căruia o luptă fundamentală – nu doar pentru regiunile din văile fluviilor Ohio şi Mississippi, ci şi pentru Canada, Marea Caraibelor, India, ba chiar pentru toate teritoriile din afara Europei – era pe cale să izbucnească[62]. Cum fiecare tabără trimitea tot mai multe întăriri şi îşi punea

flota pe picior de război în 1755, celelalte state au început să se obişnuiască cu ideea unui nou conflict anglo-francez. Pentru Spania şi Provinciile Unite, acum în mod clar puteri de rangul doi şi temându-se că vor fi zdrobite între aceşti doi coloşi din Vest, neutralitatea era singura soluţie – în ciuda dificultăţilor inerente pentru comercianţi, cum erau olandezii[63].

Pentru monarhiile din Est, Austria, Prusia şi Rusia, neimplicarea într-un război anglo-francez era imposibilă la mijlocul anilor 1750. Primul motiv era că, deşi unii francezi susţineau că acest conflict urma să se desfăşoare pe mare şi în colonii, tendinţa naturală a Parisului era să atace Anglia prin Hanovra, călcâiul lui Ahile al insularilor din punct de vedere strategic. Totuşi, acest lucru nu doar a alarmat statele germane, ci i-a şi forţat pe englezi să caute şi să finanţeze aliaţi militari care să îi blocheze pe francezi pe continent. Al doilea motiv era şi mai important: austriecii erau hotărâţi să recupereze Silezia de la Prusia; iar ruşii, sub ţarina Elisabeta, voiau o şansă să îl pedepsească pe insolentul şi ambiţiosul Frederic. Fiecare dintre aceste puteri îşi crease o armată considerabilă (Prusia – peste 150 000 de oameni; Austria – aproximativ 200 000; Rusia – circa 330 000) şi calcula când să atace; însă toate urmau să aibă nevoie de subvenţii din Vest pentru a menţine dimensiunea armatelor. În sfârşit, logica lucrurilor a fost ca, dacă unul dintre aceşti rivali din Est va găsi „un partener" la Paris sau la Londra, ceilalţi vor fi constrânşi să se alăture taberei adverse.

Astfel, celebra „revoluţie diplomatică" din 1756 a părut, din punct de vedere strategic, doar o reamestecare a cărţilor. Franţa îşi îngropase acum diferendele cu Habsburgii şi s-a alăturat Austriei şi Rusiei în războiul împotriva Prusiei, în vreme ce Berlinul a luat locul Vienei ca aliat continental al Londrei. La prima vedere, coaliţia franco-austro-rusă părea cea mai bună afacere. Era vădit superioară din punct de vedere militar, iar până în 1757 Frederic îşi pierduse toate teritoriile câştigate anterior; armata anglo-germană a ducelui de Cumberland capitulase, lăsând viitorul Hanovrei – şi Prusia însăşi – într-o stare incertă. Minorca căzuse pradă în mâinile francezilor, iar pe câmpurile de luptă mai îndepărtate, Franţa şi aliaţii săi de acolo obţineau victorii. Anularea Tratatului de la Utrecht şi, în cazul Austriei, a celui de la Aix-la-Chapelle părea acum posibilă.

Motivul pentru care nu s-a întâmplat acest lucru este că alianţa anglo-prusacă a rămas superioară în trei privinţe esenţiale: conducerea, puterea financiară şi expertiza militară/navală[64]. Valorificarea de către Frederic a energiilor Prusiei pentru a obţine victoria şi abilităţile sale de general pe câmpul de luptă sunt de netăgăduit. Însă poate că premiul ar trebui să îl primească Pitt, care, la urma urmei, nu a fost un monarh absolut, ci doar unul dintre numeroşii politicieni ce au fost nevoiţi să jongleze cu colegii sensibili şi invidioşi, cu un public volatil şi apoi cu un nou rege, urmărind în acelaşi timp o importantă strategie eficientă. Iar măsura acestei eficienţe nu putea fi dată numai de insulele capturate sau de nababii susţinuţi de francezi şi răsturnaţi, deoarece toate aceste câştiguri coloniale, oricât ar fi fost de valoroase, ar fi rămas doar temporare dacă duşmanul ocupa Hanovra şi elimina Prusia. Calea corectă către o victorie decisivă, după cum şi-a dat seama Pitt treptat, era de a sprijini strategia „maritimă" populară cu una „continentală", oferind subvenţii la scară mare forţelor lui Frederic şi plătind „o Armată de Observaţie" considerabilă în Germania, pentru a proteja Hanovra şi a-i înfrâna pe francezi.

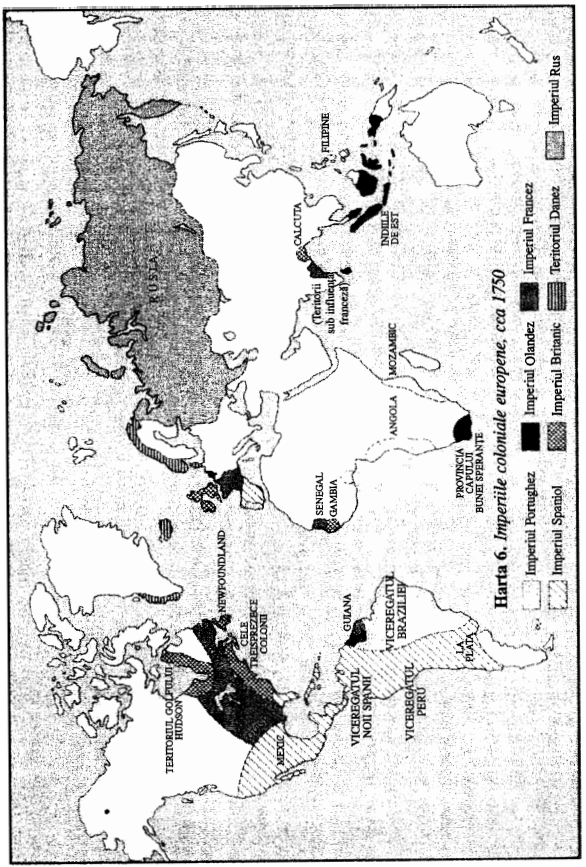

Harta 6. *Imperiile coloniale europene, cca 1750*

Însă, pentru o asemenea politică, era mare nevoie de resurse suficiente pentru a supravieţui războiului mistuitor care dura ani la rând. Frederic şi autorităţile sale care se ocupau de impozite au făcut uz de toate metodele posibile pentru a strânge bani în Prusia, însă capacitatea acesteia pălea în faţa Angliei: la apogeul conflictului, aceasta avea o flotă de peste 120 de vase de linie, peste 200 000 de soldaţi (inclusiv mercenari germani) pe statele de plată şi mai oferea sprijin financiar şi Prusiei. De fapt, Războiul de Şapte Ani a costat Ministerul englez de Finanţe peste 160 de milioane de lire, dintre care 60 de milioane (37%) au fost strânşi de pe pieţele financiare. În vreme ce creşterea continuă a datoriei naţionale avea să îi alarmeze pe colegii lui Pitt, contribuind la căderea sa în octombrie 1761, comerţul peste mări al ţării creştea an de an, aducând prosperitate şi încasări vamale tot mai mari. Aceasta este o ilustrare excelentă a modului în care profitul era convertit în putere şi puterea maritimă britanică era folosită (de exemplu, în Indiile de Vest) pentru profitul naţional. După cum era informat ambasadorul britanic în Prusia, „Trebuie să fim mai întâi negustori şi apoi soldaţi. Comerţul şi forţa maritimă sunt interdependente, iar bogăţiile care sunt adevăratele resurse ale acestei ţări depind de comerţ"[65]. În opoziţie cu aceasta, economiile tuturor celorlalte state combatante erau extrem de afectate în acest război şi, până şi în Franţa, ministrul Choiseul a fost nevoit să recunoască mâhnit că:

> ...în starea actuală a Europei, coloniile, comerţul şi, prin urmare, puterea maritimă sunt cele care trebuie să decidă balanţa de putere pe continent. Casa de Austria, Rusia şi regele Prusiei sunt doar puteri de categoria a doua, la fel ca toţi cei care nu pot merge la război dacă nu primesc subvenţii din partea puterilor comerciale[66].

Expertiza militară şi navală de care a dat dovadă alianţa anglo-prusacă, cel puţin după obstacolele iniţiale, a funcţionat după cum urmează. Pe mare, flota britanică enormă, condusă de Anson, a impus treptat o blocadă asupra porturilor franceze de la Oceanul Atlantic şi s-a bucurat de un surplus de forţă pentru a acoperi Toulonul şi a recâştiga supremaţia în Marea Mediterană. Când au avut loc acţiuni ale flotei – la Cartagena, dincolo de Lagos, şi în incomparabila urmărire pe furtună a flotei lui Conflans în Golful Quiberon de către Hawke –, superioritatea marinarilor britanici a fost dovedită în repetate rânduri. Mai mult decât atât, această politică a blocadei – menţinută acum indiferent de vreme, escadrele fiind aprovizionate printr-un sistem foarte inteligent – nu doar a înăbuşit o mare parte a comerţului maritim francez, protejând astfel comerţul Angliei şi siguranţa sa naţională, ci a şi împiedicat trimiterea unor întăriri pentru trupele franceze în Indiile de Vest, Canada şi India. În 1759, *annus mirabilis*, coloniile franceze căzură în mâinile englezilor pe tot globul, completând victoria considerabilă a trupelor anglo-germane asupra a două armate franceze la Minden. Când Spania a intrat prosteşte în război, în 1762, aceeaşi soartă s-a abătut şi asupra coloniilor sale din Marea Caraibelor şi Filipine.

Între timp, Casa Brandenburg avusese deja parte de o serie de „miracole", iar în bătăliile de la Rossbach şi Leuthen, Frederic nu doar a ruinat armatele franceză şi austriacă, ci a şi tăiat avântul celor două naţiuni de a înainta în nordul Germaniei; după ce Frederic i-a surprins din nou pe austrieci la Liegnitz şi Torgau, în 1760, Viena era în pragul falimentului. Totuşi, costurile ridicate ale acestor campanii măcinau puterea prusacă (60 000 de soldaţi morţi doar în 1759), iar inamicul rus s-a dovedit a fi cumplit –

pe de o parte, din pricina urii ţarinei Elisabeta faţă de Frederic, dar, pe de altă parte, mai ales pentru că fiecare confruntare cu armata rusă se dovedea sângeroasă. Însă, dat fiind că şi ceilalţi combatanţi simţeau ritmul, iar Franţa era nerăbdătoare să ajungă la un acord cu guvernul britanic, şi el dispus acum să cadă la pace, Prusia a considerat că încă avea suficientă putere ca să îi ţină pe austrieci şi pe ruşi la distanţă până să fie salvată de moartea Elisabetei, în 1762. După aceasta şi după retragerea rapidă din război a noului ţar, Petru, nici Austria şi nici Franţa nu se puteau aştepta la ceva mai bun decât la un acord de pace bazat pe revenirea la statu-quoul european de dinainte de război – ceea ce era, de fapt, o înfrângere pentru cei care încercaseră să învingă Prusia.

Singurul beneficiar clar de pe urma acordurilor din 1762-1763 a fost, din nou, Anglia. Chiar şi după ce a înapoiat diverse teritorii capturate Franţei şi Spaniei, a avansat în Indiile de Vest şi în Africa de Vest, practic a eliminat influenţa franceză din India şi, mai presus de toate, deţinea supremaţia asupra celei mai mari părţi din continentul nord-american. Aşadar, Anglia avea acces la teritorii mult mai vaste şi mai bogate decât Lorena, Silezia şi celelalte regiuni pentru care luptau că atâta îndârjire statele continentale. În plus, participase la înfrânarea ambiţiilor diplomatice şi militare ale Franţei în interiorul Europei, menţinând astfel balanţa generală de putere. În comparaţie cu Anglia, Franţa nu doar pierduse dincolo de mări în mod dezastruos, ci eşuase şi în Europa – spre deosebire de anul 1748; într-adevăr, performanţa sa militară lipsită de strălucire sugera că centrul de greutate se deplasase din Europa de Vest spre est, fapt confirmat de ignorarea generală a dorinţelor Franţei din cadrul primei împărţiri a Poloniei, din 1722. Toate acestea au fost pe placul cercurilor britanice, mulţumite de supremaţia lor în afara Europei şi deloc nerăbdătoare să îşi asume obligaţii pe continent.

Câştigarea războaielor: 1763-1815

„Perioada de respiro" de mai bine de un deceniu de dinaintea următoarei faze a conflictului anglo-francez a oferit doar câteva indicii privind schimbarea norocului englezilor. Războiul de Şapte Ani suprasolicitase atât de mult capacitatea de impozitare şi structura socială ale marilor puteri, încât numeroşi lideri nu au privit cu ochi buni o politică externă îndrăzneaţă; autoanaliza şi reforma au avut tendinţa de a fi la ordinea zilei. Costul războiului pentru Prusia (o jumătate de milion de morţi, inclusiv 180 000 de soldaţi) îl şocase pe Frederic, care prefera acum o viaţă mai liniştită. Deşi pierduse 300 000 de oameni, armata Imperiului Habsburgic nu era într-o situaţie chiar atât de proastă; dar sistemul general de guvernare avea nevoie, fireşte, de schimbări, ceea ce ar fi stârnit, fără nici o îndoială, resentimentele localnicilor (mai ales în rândul maghiarilor) şi ar fi solicitat atenţia deplină a miniştrilor Mariei Tereza. În Rusia, Ecaterina a II-a a fost nevoită să se chinuie cu reformele legislative şi administrative, iar apoi să înăbuşe răscoala lui Pugaciov (1773-1775). Aceasta nu a împiedicat expansiunea rusă spre sud sau manevrele de a limita independenţa Poloniei; însă acestea puteau fi considerate totuşi chestiuni locale, destul de diferite de marile combinaţii *europene* care preocupaseră puterile în timpul Războiului de Şapte Ani. Legăturile cu monarhiile vestice erau acum mai puţin importante.

Şi în Anglia, şi în Franţa afacerile interne ocupau locul central. Creşterea enormă a datoriilor naţionale ale ambelor ţări a condus la căutarea unor noi surse de venit şi a unei

reforme administrative, dând naştere unor controverse ce au alimentat relaţiile deja proaste dintre George al III-lea şi opoziţie, precum şi dintre rege şi *parlements* în Franţa. În mod inevitabil, aceste preocupări au făcut ca politica externă britanică în Europa să fie mai aleatorie şi mai introspectivă decât pe vremea lui Pitt, tendinţă accentuată de conflictele tot mai aprige cu coloniştii americani din pricina impozitelor şi a aplicării legilor privind comerţul şi navigaţia. Totuşi, în Franţa, chestiunile legate de politica externă nu erau chiar atât de eclipsate de preocupările interne. E adevărat, Choiseul şi succesorii lui, după înfrângerea din 1763, luau măsuri pentru a consolida poziţia Franţei pe viitor. Flota franceză era construită treptat, în ciuda nevoii presante de a face economii; iar „înţelegerea familială" cu Spania era adâncită. E adevărat că Ludovic al XV-lea nu a privit cu ochi buni faptul că Choiseul încuraja puternic Spania împotriva Angliei în conflictul din 1770 pentru Insulele Falkland, deoarece, în momentul acela, un război între marile puteri ar fi fost dezastruos din punct de vedere financiar. Totuşi, politica franceză a rămas profund antibritanică şi s-a centrat pe obţinerea unor avantaje din orice problemă cu care Anglia s-ar fi confruntat peste mări[67].

Toate acestea însemnau că, atunci când conflictul Londrei cu coloniştii americani s-a transformat în ostilităţi deschise, Anglia se afla într-o poziţie mult mai precară, din mai multe puncte de vedere, decât în 1739 sau în 1756[68]. Situaţia se datora în mare parte personalităţilor. Nici North, nici Shelburne şi nici un alt politician nu au putut oferi o guvernare naţională şi o strategie majoră coerentă. Sciziunea politică, accentuată de intervenţiile lui George al III-lea şi de o dezbatere aprigă privind părţile bune şi mai puţin bune ale argumentului coloniştilor americani, a divizat naţiunea. În plus, cei doi stâlpi ai puterii britanice – economia şi flota – erau erodaţi în aceşti ani. Exporturile, care stagnaseră după perioada de creştere a Războiului de Şapte Ani, chiar au scăzut în anii 1770, parţial din pricina boicotului coloniştilor şi apoi din cauza conflictului crescând cu Franţa, Spania şi Olanda. Flota regală fusese slăbită în mod sistematic de-a lungul a 15 ani de pace, iar unii dintre ofiţerii-amirali erau la fel de „verzi" ca şi lemnul folosit la construirea vaselor de linie. Decizia de a renunţa la strategia blocadei atunci când Franţa a intrat în război, în 1778, poate că a salvat vasele britanice de la deteriorare, însă a însemnat de fapt cedarea supremaţiei pe mare: expediţiile în Gibraltar, în Indiile de Vest şi pe coasta nord-americană nu puteau înlocui controlul efectiv al Atlanticului în largul coastei franceze, ceea ce ar fi împiedicat măcar trimiterea unor flote inamice pe acele teatre de război îndepărtate. Până când a fost refăcută puterea Royal Navy, iar supremaţia sa a fost reafirmată prin victoria lui Rodney de la Saints şi despresurarea Gibraltarului de către Howe, în 1782, războiul din America practic se încheiase.

Totuşi, chiar dacă flota ar fi fost mai bine echipată, iar naţiunea mai bine condusă, conflictul din 1776-1783 a implicat două probleme strategice care pur şi simplu nu au existat în nici un alt război purtat de Anglia în secolul al XVIII-lea. Prima dintre acestea era că, odată ce revolta americană s-a răspândit, înăbuşirea ei implica pentru forţele britanice lupte *continentale* la scară mare, la o distanţă de 4 900 de kilometri faţă de bază. În ciuda speranţelor iniţiale ale Londrei, doar superioritatea maritimă nu îi putea îngenunchea pe coloniştii relativ autonomi (deşi, evident, se poate să fi redus fluxul de arme şi de recruţi din Europa). Cucerirea şi păstrarea tuturor teritoriilor estice din America ar fi constituit o sarcină dificilă şi pentru marea armată a lui Napoleon, darămite pentru trupele conduse de britanici din anii 1770. Distanţele implicate şi întârzierea implicită a comunicaţiilor nu doar au îngreunat conducerea strategică a războiului de la Londra sau chiar de la New

York, dar au exacerbat şi problema logistică: „Fiecare pesmet, fiecare om, fiecare glonţ de care aveau nevoie forţele britanice în America trebuiau transportate peste 4 900 de kilometri pe ocean"[69]. În ciuda îmbunătăţirilor semnificative făcute de Ministerul britanic de Război, deficienţele de transport şi dificultăţile aprovizionării erau pur şi simplu prea mari. În plus, societatea colonială era atât de descentralizată, încât cucerirea unui oraş mai mic sau mai mare nu însemna mare lucru. Autoritatea britanică putea avea câştig de cauză doar atunci când trupele active ocupau teritoriul respectiv; când se retrăgeau, rebelii se impuneau din nou în faţa monarhiştilor. Dacă fusese nevoie de 50 000 de soldaţi britanici, *care beneficiaseră de un sprijin colonial substanţial*, pentru a cuceri partea franceză a Canadei cu două decenii mai devreme, de câţi soldaţi era nevoie acum pentru a impune din nou autoritatea imperială – poate 150 000 sau 250 000? „Este probabil", susţinea un istoric, „ca restabilirea autorităţii britanice în America să fi fost o problemă ce depăşea puterea mijloacelor militare, oricât de bine ar fi fost aplicate"[70].

A doua dificultate fără precedent de pe tărâmul strategiei era că Anglia lupta singură, fără ajutorul nici unui partener european care să îi distragă pe francezi. Desigur, într-o mare măsură, aceasta era mai curând o problemă diplomatică decât una militară. Englezii plăteau acum pentru despărţirea lor de Prusia din 1762, pentru aroganţa faţă de Spania, pentru modul brutal în care trataseră comerţul maritim al statelor neutre precum Danemarca şi Provinciile Unite şi pentru neputinţa lor de a obţine sprijin rusesc. Astfel, Londra s-a trezit nu doar fără prieteni în Europa, ci şi în faţa unei suspecte Ligi a Neutralităţii Armate (Rusia, Danemarca, Portugalia), în 1780, şi a unor Provincii Unite ostile, iar în acelaşi timp era presată de faptul că trebuia să se confrunte cu rebelii americani şi cu flotele franco-spaniole. Însă aici nu e vorba doar despre incapacitatea diplomatică britanică. După cum am menţionat mai sus, în anii 1760-1780, interesele monarhiilor estice se detaşaseră oarecum de cele vestice şi se centrau pe viitorul Poloniei, pe succesiunea la tronul Bavariei şi pe relaţiile cu turcii. Intenţia Franţei de a deveni „arbitrul Europei", ca pe vremea lui Ludovic al XIV-lea, ar fi făcut imposibilă această detaşare; însă declinul relativ al armatei sale după Războiul de Şapte Ani şi lipsa angajării politice în est însemnau că preocuparea acută a Londrei în ceea ce priveşte planurile francezilor de după 1779 nu era împărtăşită şi de foştii aliaţi. Ruşii sub Ecaterina a II-a au fost, probabil, cei mai înţelegători; însă nici măcar ei nu aveau să intervină decât dacă exista o perspectivă reală ca Marea Britanie să fie eliminată cu totul.

În sfârşit, mai exista şi faptul important că Franţa adoptase în sfârşit argumentul anterior al lui Choiseul şi acum rezista tentaţiei de a ataca Hanovra sau de a-i hărţui pe olandezi. Războiul împotriva Angliei avea să fie purtat *doar* peste mări, dislocând partea „continentală" de cea „maritimă" ale strategiei britanice tradiţionale. Pentru prima oară, francezii îşi concentrau resursele într-un război naval şi colonial.

Rezultatele au fost remarcabile şi au contrazis oarecum argumentul izolaţioniştilor britanici potrivit căruia un asemenea conflict, nestânjenit de aliaţi şi campanii continentale, era cel mai bun lucru pentru statul-insulă. Pe parcursul Războiului de Şapte Ani, marinei franceze îi fuseseră alocate numai 30 de milioane de livre pe an, un sfert din banii alocaţi armatei franceze şi doar o cincime din suma primită de Royal Navy în fiecare an. De la jumătatea anilor 1770, bugetul flotei franceze a crescut în mod constant; până în 1780 ajunsese la 150 de milioane de livre, iar în 1782 la suma incredibilă de 200 de milioane de livre[71]. În momentul în care Franţa a intrat în război, avea 52 de vase de linie, majoritatea mai mari decât echivalentele lor britanice, iar cifra a crescut în scurt

timp la 66. La acestea se puteau adăuga flota spaniolă de 58 de vase de linie şi, în 1780, o flotă olandeză de doar 20 de vase. Deşi flota regală britanică rămânea superioară oricărui alt rival maritim luat separat (în 1778, avea 66 de vase de linie; în 1779, 90), s-a văzut depăşită numeric în repetate rânduri. În 1779, a pierdut chiar şi controlul asupra Canalului Mânecii, iar o invazie franco-spaniolă părea posibilă; în confruntarea din 1781 dintre flota lui Grave şi cea a lui de Grasse de la Chesapeake, superioritatea numerică a francezilor a ţinut forţa britanică la distanţă şi a condus la capitularea lui Cornwallis de la Yorktown şi la sfârşitul efectiv al campaniei americane. Chiar şi atunci când dimensiunea flotei britanice a crescut, iar cea a inamicilor s-a diminuat (în 1782, avea 94 de vase de linie, Franţa avea 73, Spania - 54, iar Provinciile Unite - 19), diferenţa era încă prea mică pentru a îndeplini *toate* sarcinile: protejarea convoaielor din Atlanticul de Nord, despresurarea periodică a Gibraltarului, păzirea ieşirii din Marea Baltică, trimiterea unor escadre în Oceanul Indian şi sprijinirea operaţiunilor militare din Marea Caraibelor. Puterea navală britanică era temporară şi regională, nu copleşitoare, ca în războaiele anterioare. Faptul că armata franceză nu lupta în Europa avea mult de-a face cu necazurile insularilor.

E adevărat, în 1782, dificultăţile financiare create de menţinerea unei flote atât de vaste afectau deja serios economia franceză şi impuneau anumite restricţii financiare. Rezervele navale erau acum mai dificil de obţinut, iar lipsa de marinari era şi mai serioasă. În plus, unii miniştri francezi se temeau că războiul distrăgea în mod nejustificat atenţia şi resursele spre zone din afara Europei, ceea ce nu permitea ţării să joace vreun rol pe continent. Acest calcul politic, alături de teama că britanicii şi americanii îşi vor rezolva în scurt timp diferendele, a făcut Parisul să spere că ostilităţile se vor încheia în curând. Din punct de vedere economic, aliaţii lor olandezi şi spanioli se aflau într-o situaţie la fel de proastă. Totuşi, puterea financiară mai mare a Angliei, creşterea pronunţată a exporturilor începând cu anul 1782 şi îmbunătăţirile constante ale flotei regale nu mai puteau să contribuie acum la o victorie britanică şi nici să convingă facţiunile politice de acasă să sprijine războiul, de vreme ce America era considerată în mod clar pierdută. Deşi concesiile Angliei la încheierea Păcii de la Versailles (Minorca, Florida, Tobago) nu constituiau o revocare a marilor câştiguri imperiale din 1763, francezii se puteau declara mulţumiţi de crearea unor State Unite independente şi de lovitura pe care o primise situaţia Marii Britanii pe plan mondial. Din perspectiva Parisului, echilibrul strategic care fusese perturbat de Războiul de Şapte Ani fusese acum restabilit în mare parte, chiar dacă preţul fusese enorm.

Dimpotrivă, în Europa de Est, echilibrele strategice nu au fost perturbate foarte mult de manevrele celor trei mari monarhii în deceniile de după 1763[72]. Acest lucru se datora mai ales naturii tripartite a acelei relaţii: nici Berlinul, nici Viena în mod deosebit şi nici măcar Sankt-Petersburgul, mai ferm, nu doreau să le provoace pe celelalte două într-o alianţă ostilă şi nici să se implice într-un conflict de dimensiunile Războiului de Şapte Ani. Campaniile scurte şi extrem de prudente din cadrul Războiului pentru Succesiunea la Tronul Bavariei (1778-1779), când Prusia s-a opus încercării de expansiune a Austriei, nu au făcut decât să confirme această dorinţă de a evita costurile unei confruntări între marile puteri. Anexări ulterioare ale unor teritorii puteau aşadar să fie realizate doar ca urmare a unor „înţelegeri" diplomatice pe seama puterilor mai mici, mai ales pe seama Poloniei, care a fost ciopârţită în mod succesiv în 1772-1773, 1793 şi 1795. În ultimele

faze, soarta Poloniei a fost puternic influenţată de Revoluţia Franceză, de hotărârea Ecaterinei a II-a de a-i zdrobi pe „iacobinii" de la Varşovia, precum şi de dorinţa Prusiei şi a Austriei de a obţine compensaţii în est pentru eşecurile lor din vest împotriva Franţei; dar nici măcar această nouă preocupare faţă de Revoluţia Franceză nu a schimbat în mod radical politicile de antagonism reciproc şi compromis şovăitor pe care cele trei monarhii estice le-au aplicat una împotriva celeilalte în aceşti ani.

Date fiind graniţele geografice şi diplomatice ale acestei relaţii tripartite, nu a fost de mirare că poziţia Rusiei a continuat să se îmbunătăţească, atât în raport cu Austria, cât şi cu Prusia. În ciuda înapoierii sale, Rusia era totuşi mult mai puţin vulnerabilă decât vecinii săi din Vest, amândoi străduindu-se să o împace pe teribila Ecaterina. Acest fapt şi pretenţiile tradiţionale ale Rusiei de a avea influenţă asupra Poloniei au garantat ca partea cea mai mare din acest stat nefericit în ajungă pe mâinile Sankt-Petersburgului în urma împărţirii. Mai mult decât atât, Rusia avea la sud o graniţă deschisă, pe cale să se prăbuşească, astfel încât, la începutul anilor 1770 a avansat foarte mult, în detrimentul Turciei; Crimeea a fost anexată formal în 1783 şi au fost cucerite noi teritorii de-a lungul coastei de nord a Mării Negre în 1792. Toate acestea confirmau declinul puterii de a lupta a otomanilor şi erau un motiv secret de îngrijorare pentru Austria şi Prusia, aproape la fel de mare ca pentru statele care încercau mai activ să înfrâneze expansionismul ruşilor (Suedia în 1788, Anglia sub Pitt cel Tânăr în 1791). Însă, dat fiind că Viena şi Berlinul erau dornice să păstreze bunăvoinţa Sankt-Petersburgului, iar puterile din Vest erau prea distrase ca să joace un rol eficient şi de durată în Europa de Est, Imperiul Ţarist s-a dezvoltat rapid.

Structura relaţiilor internaţionale în deceniul de dinaintea anului 1792 nu a oferit aşadar prea multe semne privind transformarea către care se îndrepta. În general, conflictele ocazionale dintre principalele puteri fuseseră nişte afaceri regionale fără legătură unele cu altele şi se părea că nu există nici o ameninţare la adresa balanţei generale de putere. În vreme ce viitorul Poloniei şi Imperiului Otoman preocupau marile naţiuni din Est, manevrele tradiţionale privind soarta Ţărilor de Jos şi „imperiile comerciale rivale" se aflau în centrul atenţiei puterilor din Vest. Conflictul anglo-spaniol pentru Golful Nootka (1790) a adus ambele ţări în pragul războiului, până când Spania a cedat fără tragere de inimă. Deşi relaţiile dintre Marea Britanie şi Franţa erau mai atenuate din pricina epuizării reciproce de după 1783, rivalitatea lor comercială a continuat. Suspiciunile lor reciproce au ieşit rapid la iveală în timpul unei crize interne din Olanda din 1787-1788, când partidul „Patriot" profrancez a fost înlăturat de la putere de trupele prusace chemate de fermul Pitt cel Tânăr.

Diplomaţia mult mai activă a lui Pitt a reflectat nu doar personalitatea sa, ci şi revenirea generală şi semnificativă a Angliei în rândul puterilor după regresul din 1783. Pierderea Americii nu dăunase comerţului transatlantic al ţării; într-adevăr, exporturile către Statele Unite înfloreau şi atât această piaţă, cât şi cea a Indiei erau mult mai mari decât cele asupra cărora deţinea controlul Franţa. În cei şase ani dintre 1782 şi 1788, transportul maritim comercial al Marii Britanii s-a dublat. Revoluţia industrială era în curs, alimentată de cererea internă şi externă şi facilitată de un potop de invenţii noi; productivitatea agriculturii britanice păstra ritmul cu nevoile alimentare ale unei populaţii în creştere. Reformele fiscale ale lui Pitt au îmbunătăţit situaţia financiară a statului şi au acoperit datoriile, dar sume considerabile erau încă aprobate pentru flotă, care era puternică din punct de vedere numeric şi bine administrată. Sprijinindu-se pe aceste

temelii mai solide, guvernul britanic a simţit că putea juca un rol extern mai activ atunci când interesele naţionale o cereau. În mare, liderii politici de la Whitehall şi Westminster nu preconizau însă izbucnirea, în viitorul apropiat, a unui război între marile puteri în Europa[73].

Însă motivul cel mai limpede pentru care Europa nu avea să fie zguduită de un conflict general părea să fie înrăutăţirea situaţiei Franţei. Câţiva ani după victoria din 1783, poziţia sa diplomatică păruse la fel de puternică precum întotdeauna; economia internă şi comerţul exterior cu Indiile de Vest şi Levantul creşteau rapid. Totuşi, costurile exorbitante ale războiului din 1778-1783 – care erau mai mari decât costurile celor trei războaie anterioare ale Franţei laolaltă – şi neputinţa de a reforma sistemul financiar naţional au interacţionat cu nemulţumirile politice tot mai mari, cu dificultăţile economice şi cu starea socială proastă, discreditând *l'ancien régime*. Din 1787, pe măsură ce criza internă s-a accentuat, Franţa a părut tot mai puţin capabilă să joace un rol decisiv în afacerile externe. Înfrângerea diplomatică din Olanda a fost cauzată în primul rând de faptul că guvernul francez a recunoscut că pur şi simplu nu îşi permitea să sprijine financiar un război împotriva Angliei şi a Prusiei, în timp ce revocarea sprijinului pentru Spania în controversa privind Golful Nootka a avut la bază contestarea de către adunarea franceză a dreptului lui Ludovic al XVI-lea de a declara război. Toate acestea nu prea sugerau că Franţa ar căuta în scurt timp să răstoarne întreaga „veche ordine" a Europei.

Conflictul care avea să absoarbă energiile unei bune părţi a continentului vreme de peste două decenii a început deci uşor şi inegal. Francezii erau preocupaţi doar de luptele interne în perioada ce a urmat căderii Bastiliei; şi, cu toate că radicalizarea crescândă a politicii franceze era un motiv de îngrijorare pentru anumite guverne străine, dezordinea provocată la Paris şi în provincii sugera că Franţa nu juca un rol de mare însemnătate în raporturile de forţe europene. Din acest motiv, Pitt căuta să reducă cheltuielile militare britanice în februarie 1792, în vreme ce, în Est, cele trei mari monarhii erau mult mai interesate de împărţirea Poloniei. Evenimentele externe şi interne s-au precipitat, transformându-se în război doar odată cu înmulţirea zvonurilor privind comploturile emigranţilor de a restaura monarhia şi odată cu îndreptarea revoluţionarilor francezi către o politică mai agresivă în ceea ce priveşte graniţele. Manevrele lente şi nesigure ale armatelor aliate, pe măsură ce treceau de graniţele franceze, au arătat cât de slab pregătite erau pentru această luptă, fapt care le-a permis în schimb revoluţionarilor să revendice victoria după confruntarea neorganizată de la Valmy (septembrie 1792). Abia în anul următor, când succesele armatelor franceze păreau să ameninţe Renania, Ţările de Jos şi Italia, iar execuţia lui Ludovic al XIV-lea a dovedit republicanismul radical al noului regim de la Paris, lupta şi-a asumat pe deplin dimensiunile strategice şi ideologice. Prusiei şi Imperiului Habsburgic, combatanţii iniţiali, li s-au alăturat acum o mulţime de alte state, în frunte cu Marea Britanie şi Rusia, printre care se numărau toţi vecinii Franţei.

Deşi, privind retrospectiv, este uşor de înţeles de ce această Primă Coaliţie (1793-1795) împotriva Franţei a eşuat lamentabil, rezultatul a fost surprinzător şi dezamăgitor la momentul respectiv; la urma urmei, şansele erau mai inegale decât în *orice* alt război anterior. Până la urmă, avântul deosebit al Revoluţiei Franceze a condus la adoptarea unor măsuri disperate – *levée en masse* şi mobilizarea tuturor resurselor naţionale posibile pentru a face faţă numeroşilor duşmani ai Franţei. În plus, după cum au observat numeroşi istorici, armata franceză fusese marcată de o perioadă foarte importantă de reformă – în ceea ce priveşte organizarea, planificarea personalului, artileria şi tactica de

luptă – în cele două sau trei decenii de dinainte de 1789; ceea ce a făcut Revoluţia a fost să înlăture piedicile aristocrate din calea acestor idei noi şi să le ofere reformatorilor ocazia (şi majoritatea) de a-şi pune conceptele în practică atunci când a izbucnit războiul. Metodele „războiului total" aplicate pe frontul intern şi noile tactici de pe câmpul de luptă au părut să reflecte nou-eliberatele energii demagogice ale francezilor, în aceeaşi măsură în care manevrele prudente, fără tragere de inimă ale armatelor Coaliţiei erau simbolice pentru obiceiurile vechii ordini[74]. Cu o armată de circa 650 000 de oameni (iulie 1793), mânată de entuziasm şi dispusă să îşi asume riscurile pe care le presupuneau marşurile îndelungate şi tacticile agresive, francezii au cotropit în scurt timp teritorii învecinate – ceea ce însemna că, de atunci înainte, costurile menţinerii unei forţe enorme cădeau mai mult pe umerii populaţiilor *din afara* graniţelor Franţei, fapt care permitea în schimb o anumită refacere a economiei franceze.

Orice putere care ar fi încercat să înfrâneze această expansiune năvalnică ar fi trebuit aşadar să conceapă mijloacele adecvate pentru a tempera această formă nouă şi supărătoare de război. Aceasta nu era o sarcină imposibilă. Operaţiunile armatei franceze, condusă la început de Dumouriez, şi chiar şi campaniile mult mai vaste şi mai elaborate ale lui Napoleon scoteau la iveală organizarea şi pregătirea deficitare, precum şi aprovizionarea şi comunicaţiile proaste, de care un inamic bine pregătit ar fi putut profita din plin. Însă unde se afla acest adversar bine pregătit? Nu era vorba că generalii mai în vârstă şi trupele care înaintau cu greu, încărcate de bagaje, ale Coaliţiei nu erau pregătite tactic în faţa roiurilor de puşcaşi şi a coloanelor agresive de francezi. Ideea era însă că angajamentul politic şi claritatea strategică necesară le lipseau şi duşmanilor Franţei. Evident, nu exista nici o ideologie politică extraordinară care să îi anime pe soldaţii şi pe cetăţenii vechiului regim; într-adevăr, mulţi dintre ei erau atraşi de ideile molipsitoare ale Revoluţiei, iar patriotismul local a putut fi folosit pentru a înfrâna hegemonia franceză abia mai târziu, când armatele lui Napoleon au transformat „eliberarea" în cucerire şi jaf.

În plus, în această fază timpurie, doar câţiva dintre membrii Coaliţiei au luat în serios ameninţarea franceză. Nu a existat un acord general în privinţa obiectivelor şi a strategiei între diverşii membri ai alianţei, a cărei unitate precară s-a manifestat prin cererile tot mai mari de subvenţii britanice, însă nu şi prin altceva. Mai presus de toate, primii ani ai Războiului Revoluţionar s-au suprapus cu şi au fost eclipsaţi de moartea Poloniei. În ciuda condamnării necruţătoare a Revoluţiei Franceze, Ecaterina a II-a era mai preocupată de ştirbirea independenţei Poloniei decât de trimiterea unor trupe în Renania. Acest lucru a făcut ca guvernul prusac, neliniştit şi adus la realitate de primele campanii din Vest, să mute tot mai mulţi soldaţi dinspre Rin spre Vistula, lucru care a forţat Austria să menţină 60 000 de oameni la graniţa de nord, în cazul în care Rusia şi Prusia ar fi înaintat către teritoriile poloneze rămase. Când a avut loc a treia şi ultima împărţire, în 1795, era mai mult decât evident că Polonia îi fusese Franţei un aliat mai eficient pe patul de moarte decât ca stat funcţional, viu. Până atunci, Prusia ceruse deja pacea şi abandonase malul stâng al Rinului în mâinile francezilor, lăsând Germania într-o stare de neutralitate neplăcută şi îngăduindu-i Franţei să îşi îndrepte atenţia în altă parte; majoritatea statelor germane mai mici urmaseră exemplul prusac; Olanda fusese cotropită şi transformată în Republica Batavă; iar Spania, părăsind Coaliţia, revenise la alianţa sa antibritanică cu Franţa.

Astfel, mai rămăseseră doar Sardinia-Piemont, care a fost zdrobită la începutul anului 1796 de Napoleon, Imperiul Habsburgic lipsit de noroc, ce a fost alungat dintr-o

mare parte a Italiei şi forţat să accepte Pacea de la Campo Formio (octombrie 1797), şi Marea Britanie. În ciuda dorinţei lui Pitt cel Tânăr de a-l imita pe tatăl său, ţinând în frâu expansionismul francez, guvernul britanic nu a putut continua războiul cu hotărârea şi claritate strategică necesare[75]. Corpul expediţionar trimis în Flandra şi în Olanda sub conducerea ducelui de York în 1793-1795 nu avea nici forţa şi nici competenţa necesare pentru a înfrunta armata franceză, iar rămăşiţele sale s-au întors în cele din urmă acasă prin Bremen. În plus, aşa cum se mai întâmplase adesea şi cum s-a mai întâmplat şi de atunci înainte, miniştrii (precum Dundas sau Pitt) au preferat „metoda britanică de război" – operaţiuni în colonii, blocadă maritimă şi raiduri pe coasta inamicului –, şi nu operaţiuni continentale la scară mare. Date fiind superioritatea copleşitoare a Royal Navy şi dezintegrarea echivalentului său francez, aceasta părea o opţiune atrăgătoare şi uşoară. Însă pierderile suferite de trupele britanice în urma bolilor contractate în timpul operaţiunilor din 1793-1796 din Indiile de Vest însemnau că Londra plătea scump pentru aceste diversiuni strategice: 40 000 de oameni au fost ucişi şi alţi 40 000 rămăseseră inapţi de luptă – mai multe victime decât în Războiul Peninsular din Spania –, iar campaniile costaseră pe puţin 16 milioane de lire. Totuşi, e incert dacă dominaţia britanică tot mai mare pe teatrele de război din afara Europei sau operaţiunile sale periferice împotriva oraşelor Dunkerque şi Toulon compensau puterea crescândă a Franţei în Europa. În cele din urmă, subvenţiile solicitate de Prusia şi de Austria pentru a-şi menţine armatele pe câmpul de luptă au crescut alarmant şi erau imposibil de oferit. Cu alte cuvinte, strategia britanică fusese în acelaşi timp ineficientă *şi* costisitoare, iar în 1797 temeliile întregului sistem au fost zdruncinate – cel puţin temporar – de suspendarea plăţilor în numerar de către Banca Angliei şi de revoltele marinarilor de la Spithead şi Nore. În acea perioadă tulbure, austriecii, epuizaţi, au cerut pacea şi s-au alăturat tuturor celorlalte state ce recunoşteau supremaţia Franţei în Europa de Vest.

Dacă britanicii nu au putut învinge Franţa, guvernul revoluţionar nu putea, în schimb, să submineze supremaţia navală a inamicului. Primele încercări de a invada Irlanda şi de a ataca coastele vestice ale Angliei nu au realizat mare lucru, deşi cauzele au fost în aceeaşi măsură vremea şi apărarea locală. În ciuda spaimei temporare provocate de suspendarea plăţilor în numerar din 1797, sistemul britanic de credite s-a ţinut pe poziţii. Intrarea Spaniei şi a Ţărilor de Jos în război de partea Franţei a dus la zdrobirea flotei spaniole în dreptul Capului Saint Vincent (februarie 1797) şi la loviturile dure pe care le-au primit olandezii la Camperdown (octombrie 1797). Noii aliaţi ai Franţei au fost nevoiţi să sufere şi pierderea treptată a coloniilor lor de peste mări – din Indiile de Est şi de Vest, Colombo, Malacca şi Capul Bunei Speranţe, care ofereau pieţe noi pentru comerţul britanic şi baze suplimentare pentru escadrele navale. Nefiind dispuşi să achite preţul ridicat cerut de guvernul francez pentru pace, Pitt şi miniştrii săi au hotărât să continue lupta, introducând impozitul pe venit şi făcând noi împrumuturi pentru a plăti pentru ceea ce – dat fiind că trupele franceze se adunau de-a lungul coastei Canalului Mânecii – devenise o luptă atât pentru supravieţuirea naţională, cât şi pentru siguranţa imperiului.

Aşadar, aceasta era dilema strategică fundamentală cu care s-au confruntat atât Franţa, cât şi Marea Britanie în următoarele două decenii de război. Ca balena şi elefantul, fiecare era de departe cea mai mare creatură de pe teritoriul său. Însă controlul britanic asupra rutelor maritime nu putea distruge de unul singur hegemonia Franţei în Europa, iar măiestria militară a lui Napoleon nu îi putea face pe insulari să capituleze.

În plus, întrucât teritoriile dobândite de Franţa şi intimidarea politică a vecinilor săi au stârnit resentimente serioase, guvernul de la Paris nu putea fi sigur că celelalte puteri continentale vor accepta permanent supremaţia Franţei atât timp cât Marea Britanie – oferind subvenţii, muniţie şi, poate, trupe – rămânea independentă. Fireşte, acesta era şi punctul de vedere al lui Napoleon, care afirma în 1797: „Să ne concentrăm eforturile asupra construirii flotei noastre şi a distrugerii Angliei. De îndată ce facem asta, Europa este la picioarele noastre"[76]. Însă acest obiectiv al francezilor nu putea fi atins decât aplicând o strategie maritimă şi comercială de succes împotriva Angliei, de vreme ce victoriile militare pe uscat nu erau de ajuns; la fel cum britanicii trebuiau să provoace supremaţia continentală a lui Napoleon – prin intervenţie directă şi câştigarea unor aliaţi –, din moment ce nici supremaţia lor pe mare nu era de ajuns. Atât timp cât unul din combatanţi era de neînvins pe uscat, iar celălalt pe mare, fiecare se simţea ameninţat şi nesigur; şi, prin urmare, fiecare îşi căuta mijloace şi aliaţi noi cu ajutorul cărora să încline balanţa.

Încercarea lui Napoleon de a modifica balanţa de putere era, în mod caracteristic, îndrăzneaţă – şi riscantă: profitând de poziţia slabă a Angliei în Marea Mediterană, în vara anului 1798, el a invadat Egiptul cu 31 000 de soldaţi, ocupând astfel o poziţie din care putea domina Levantul, Imperiul Otoman şi ruta spre India. Aproape în acelaşi timp, englezii erau distraşi de o nouă expediţie franceză în Irlanda. Fiecare din aceste atacuri, dacă ar fi fost pe deplin eficace, ar fi însemnat o lovitură teribilă pentru poziţia precară a Marii Britanii. Însă invazia din Irlanda a fost la scară mică şi tardivă, fiind înfrânată la începutul lunii septembrie, când întreaga Europă aflase deja de înfrângerea flotei franceze de către Nelson la Aboukir şi de „robia" lui Napoleon din Egipt. După cum bănuise Parisul, un astfel de obstacol i-a încurajat să renunţe la neutralitate pe toţi cei care nu acceptau supremaţia franceză şi să intre în războiul celei de-a Doua Coaliţii (1798-1800). Pe lângă state mai mici, precum Portugalia şi Napoli, Rusia, Austria şi Turcia erau acum de partea englezilor, adunându-şi armatele şi negociind subvenţii. Date fiind pierderea Minorcăi şi a Maltei, înfrângerea din Elveţia şi Italia în faţa forţelor austro-ruse şi neputinţa lui Napoleon de a obţine victoria în Levant, Franţa părea să aibă probleme mari.

Cu toate acestea, a doua coaliţie, la fel ca prima, avea o temelie politică şi strategică şubredă[77]. Prusia era marele absent, astfel încât nu putea fi deschis nici un front german nordic. O campanie prematură a regelui din Napoli a dus la un dezastru, iar o expediţie anglo-rusă slab pregătită în Olanda nu a reuşit să ridice la luptă populaţia locală şi a fost nevoită în cele din urmă să se retragă. Departe de a trage concluzia că operaţiunile continentale trebuiau să fie de proporţii mai mari şi profund conştient de dificultăţile financiare şi politice pe care le implica strângerea unei armate vaste, guvernul britanic a apelat la politica sa tradiţională a „descinderilor" pe coasta inamicului; însă atacurile lor de mică amploare din Belle-Isle, Ferrol, Cádiz şi din alte locuri nu au îndeplinit nici un obiectiv strategic util. Şi mai rău, austriecii şi ruşii nu au cooperat pentru apărarea Elveţiei, iar ruşii au fost împinşi spre est, în munţi; din această pricină, nemulţumirea ţarului vizavi de aliaţii săi s-a intensificat, transformându-se într-o profundă suspiciune faţă de politica britanică şi o disponibilitate de a negocia cu Napoleon, care se întorsese din Egipt în Franţa. Retragerea Rusiei a făcut ca toată furia francezilor să se reverse asupra austriecilor, la Marengo şi Hochstadt (în iunie 1800), iar şase luni mai târziu la Hohenlinden, fapt care a silit din nou Viena să ceară pacea. Întrucât Prusia şi Danemarca au profitat de această răsturnare de situaţie pentru a cotropi Hanovra, iar Spania a

declanşat o invazie în Portugalia, englezii au rămas practic singuri în 1801, la fel cum fuseseră trei ani mai devreme. În Europa de Nord, Rusia, Danemarca, Suedia şi Prusia se reuniseră într-o nouă Ligă a Neutralităţii Armate.

În schimb, în campaniile maritime şi din afara Europei, englezii se descurcaseră din nou relativ bine. Malta fusese capturată de la francezi, oferind astfel flotei britanice o bază strategică vitală. Flota daneză, prima linie a proiectului noii Ligi a Neutralităţii Armate de a exclude comerţul britanic din Marea Baltică, a fost zdrobită în dreptul Copenhagăi (deşi asasinarea cu câteva zile mai devreme a ţarului Paul a marcat oricum sfârşitul Ligii). Tot în martie 1801, o expediţie britanică a învins armata franceză la Alexandria, fapt care a condus apoi la retragerea completă a francezilor din Egipt. Şi mai departe, forţele britanice din India l-au copleşit pe Tipu Sultan, sprijinit de francezi, în Mysore şi au continuat să obţină şi alte victorii în nord. Posesiunile franceze, olandeze, daneze şi suedeze din Indiile de Vest au căzut la rândul lor în mâinile englezilor.

Cu toate acestea, absenţa unui aliat continental important în 1801 şi campaniile anglo-franceze fără rezultat i-au făcut pe numeroşi politicieni englezi să se gândească la pace; iar aceste sentimente erau întărite de solicitările cercurilor comerciale, al căror comerţ suferea în Marea Mediterană şi, într-o măsură mai mică, în Marea Baltică. Demisia lui Pitt din pricina controversei privind emanciparea catolicilor a grăbit negocierile. Potrivit calculelor lui Napoleon, o perioadă de pace nu implica pierderi prea mari: consolidarea influenţei franceze în statele-satelit avea să continue, în vreme ce englezii cu siguranţă nu mai aveau să se bucure de privilegiile lor comerciale şi diplomatice anterioare din aceste zone; flota franceză, dispersată în mai multe porturi, putea fi concentrată şi reconstruită; iar economia se putea reface înaintea următoarei runde de luptă. În consecinţă, opinia britanicilor – ce nu au criticat aspru guvernul după încheierea Păcii de la Amiens (martie 1802) – s-a schimbat treptat atunci când au observat că Franţa continua lupta cu alte mijloace. Comerţului britanic i s-a refuzat pătrunderea într-o mare parte a Europei. Londra a primit instrucţiuni ferme de a nu se amesteca în afacerile olandeze, elveţiene şi italiene. Au fost raportate intrigi şi agresiuni ale francezilor din Muscat până în Indiile de Vest şi din Turcia până în Piemont. Aceste relatări, precum şi dovada unui program francez de construire a unor nave de război pe scară mare au determinat guvernul britanic condus de Addington să refuze retrocedarea Maltei şi, în mai 1803, să transforme un război rece în unul fierbinte[78].

Această rundă finală a celor şapte mari războaie anglo-franceze purtate între anii 1689 şi 1815 avea să dureze 12 ani, punându-i pe combatanţi mai serios la încercare decât toate celelalte. La fel ca înainte, fiecare combatant avea diferite puncte forte şi puncte slabe. În ciuda anumitor reduceri ale flotei, Royal Navy ocupa o poziţie deosebit de puternică atunci când au reînceput ostilităţile. În vreme ce escadre puternice au impus o blocadă asupra coastei franceze, imperiile de peste hotare ale Franţei şi sateliţilor săi erau recucerite în mod sistematic. Saint-Pierre şi Miquelon, Sfânta Lucia, Tobago şi Guyana Olandeză au fost cucerite înainte de Trafalgar, apoi s-a avansat tot mai mult în India; Capul Bunei Speranţe a căzut în 1806; Curaçao şi Indiile de Vest daneze în 1807; câteva dintre Insulele Moluce în 1808; Cayenne, Guyana Franceză, San Domingo, Senegalul şi Martinica în 1809; Guadalupe, Mauritius, Amboina şi Banda în 1810; Java în 1811. Din nou, toate acestea nu au avut un impact *direct* asupra balanţei europene,

însă au consolidat supremaţia britanică de peste mări şi au oferit „supape" noi pentru exporturile ce nu aveau acces în Antwerp şi Lenghorn ; şi, chiar şi în fazele incipiente, l-au determinat pe Napoleon să se gândească la invadarea părţii de sud a Angliei mai serios ca oricând. Dat fiind că Marea Armată se reunea la Boulogne, iar Pitt, înverşunat, s-a reîntors în funcţia de prim-ministru în 1804, fiecare tabără aştepta cu nerăbdare confruntarea finală, decisivă.

În realitate, campaniile navale şi pe uscat dintre anii 1805 şi 1808, în ciuda mai multor bătălii celebre, au scos la iveală din nou constrângerile strategice ale războiului. Armata franceză era de cel puţin trei ori mai mare şi mult mai experimentată decât cea britanică, însă trebuia să fie stăpână pe mare înainte de a debarca în siguranţă în Anglia. Din punct de vedere numeric, flota franceză era remarcabilă (aproximativ 70 de vase de linie), o mărturie a resurselor pe care le putea concentra Napoleon ; şi a fost sprijinită de flota spaniolă (peste 20 de vase de linie) atunci când această ţară a intrat în război, la sfârşitul anului 1804. Totuşi, flotele franco-spaniole erau dispersate în vreo şase porturi, iar îmbinarea lor implica riscul să dea peste o flotă regală mult mai experimentată în luptă. Înfrângerea teribilă a acestor flote la Trafalgar, în octombrie 1805, a ilustrat „diferenţa calitativă" dintre flotele rivale într-un mod absolut devastator. Totuşi, dacă această victorie dramatică a protejat Insulele Britanice, ea nu a reuşit să submineze poziţia lui Napoleon pe uscat. Din acest motiv, Pitt se străduise să atragă Rusia şi Austria într-o a treia coaliţie, plătind câte 1 750 000 de lire pentru fiecare sută de mii de oameni pe care i-ar fi adus pe câmpul de luptă împotriva francezilor. Însă, chiar înainte de Trafalgar, Napoleon îşi grăbise armata din Boulogne spre Dunărea superioară, anihilându-i pe austrieci la Ulm, iar apoi continuându-şi drumul spre est şi strivind o armată austro-rusă de 85 000 de oameni la Austerlitz, în decembrie. Întrucât Viena, demoralizată, cerea pacea pentru a treia oară, francezii îşi puteau impune din nou controlul asupra peninsulei italice, determinând o retragere rapidă a forţelor anglo-ruse de aici[79].

Indiferent dacă vestea acestor lovituri groaznice a provocat moartea lui Pitt la începutul anului 1806, ea a scos din nou la iveală dificultatea de a înfrânge un geniu militar precum Napoleon. Într-adevăr, anii următori au marcat apogeul dominaţiei franceze în Europa (vezi harta 7). Prusia, a cărei abţinere slăbise coaliţia, a declarat în pripă război Franţei în octombrie 1806 şi a fost zdrobită aceeaşi lună. Vastele şi încăpăţânatele armate ruse erau o cu totul altă chestiune, însă, după câteva bătălii, şi ele au fost grav rănite în lupta de la Friedland (iunie 1807). În urma tratatelor de pace de la Tilsit, Prusia a fost transformată practic într-un satelit, iar Rusia, deşi a scăpat uşor, a acceptat să interzică comerţul cu britanicii şi a promis în cele din urmă să adere la o alianţă cu Franţa. Dat fiind că sudul şi mare parte din vestul Germaniei s-au contopit în Confederaţia Rinului, vestul Poloniei a fost transformat în Marele Ducat al Varşoviei, Spania, Italia şi Ţările de Jos erau subjugate, iar Sfântul Imperiu Roman se apropia de sfârşit, nu mai exista nici un stat independent – şi nici un aliat pentru Anglia – între Portugalia şi Suedia. În schimb, acest lucru i-a oferit lui Napoleon ocazia de a ruina „naţiunea de comercianţi" în cel mai grăitor mod : interzicându-le comerţul cu Europa şi afectându-le economia, acumulând în acelaşi timp, pentru propriile scopuri, lemnul, catargele şi alte resurse necesare pentru construirea corăbiilor, care acum îi erau refuzate flotei britanice. Indirect, englezii aveau să fie slăbiţi înaintea unui nou atac direct. Deoarece Marea Britanie depindea de pieţele europene în ceea ce priveşte exporturile, de

catargele baltice şi de stejarul dalmat pentru flota sa, ameninţarea era imensă. În cele din urmă, câştigurile reduse din export nu mai aveau să furnizeze Londrei banii de care avea nevoie pentru a le oferi subvenţii unor aliaţi şi pentru a cumpăra bunurile necesare propriilor corpuri expediţionare.

Harta 7. *Europa la apogeul puterii napoleoniene, 1810*

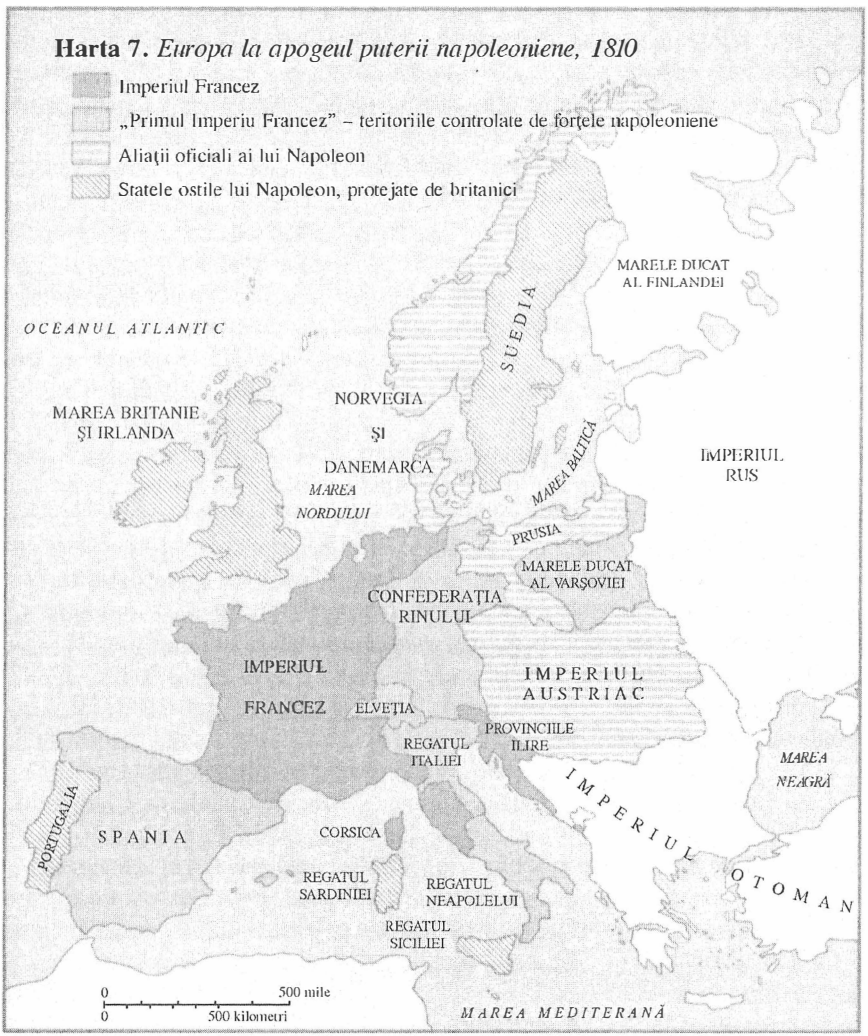

Mai mult ca oricând, în acest război, factorii economici s-au împletit cu strategia. În această etapă centrală a duelului anglo-francez pentru supremaţie, între decretele napoleoniene de la Berlin/Milano de interzicere a comerţului cu Marea Britanie (1806-1807) şi retragerea francezilor de la Moscova din 1812, meritele celor două sisteme rivale necesită o analiză mai amănunţită. Întrucât fiecare rival încerca să îl ruineze pe celălalt din punct de vedere economic, orice slăbiciune mai pronunţată avea să iasă mai devreme sau mai târziu la iveală – şi să aibă consecinţe politice cumplite în ceea ce priveşte puterea.

Fără nici o îndoială, dependenţa neobişnuit de mare a Marii Britanii de comerţul exterior a făcut-o foarte vulnerabilă în faţa embargoului impus de „Sistemul Continental" al lui Napoleon[80]. În 1808 şi din nou în 1811-1812, războiul comercial purtat de Franţa şi de sateliţii săi mai docili (de exemplu, danezii) a generat o criză a exporturilor britanice. Cantităţi imense de produse erau îngrămădite în depozite, iar docurile londoneze erau pline până la refuz de produse agricole coloniale. Şomajul din oraşe şi neliniştea din comitate au sporit temerile oamenilor de afaceri şi i-au făcut pe numeroşi economişti să ceară pacea; la fel şi creşterea ameţitoare a datoriei naţionale. Când relaţiile cu Statele Unite s-au înrăutăţit, iar exporturile către această piaţă importantă s-au năruit după 1811, presiunile economice păreau aproape insuportabile.

Şi totuşi, în fapt, aceste presiuni au fost suportate, mai ales pentru că nu au fost aplicate atât de mult timp (sau în mod consecvent), astfel încât să îşi facă pe deplin efectul. Revoluţia din Spania împotriva hegemoniei franceze a domolit criza economică din 1808 din Marea Britanie, la fel cum ruptura dintre Rusia şi Napoleon a uşurat criza din 1811-1812, permiţând bunurilor britanice să ajungă în regiunea baltică şi în Europa de Nord. În plus, în toată această perioadă au fost aduse pe continent prin contrabandă cantităţi imense de produse britanice şi de reexporturi coloniale, obţinându-se profituri colosale, de obicei cu complicitatea autorităţilor locale mituite; din Helgoland până la Salonic, produsele agricole interzise erau transportate pe rute ocolitoare până la clienţii nerăbdători – după cum mai târziu au călătorit între Canada şi New England, în timpul războiului anglo-american din 1812. În cele din urmă, economia britanică bazată pe export a putut fi susţinută şi prin intensificarea comerţului cu regiunile neatinse de Sistemul Continental sau de politica americană „a încetării legăturilor": Asia, Africa, Indiile de Vest, America Latină (în ciuda tuturor eforturilor guvernatorilor spanioli locali) şi Orientul Apropiat. Din toate aceste motive şi în ciuda subminării grave a comerţului britanic pe *unele* pieţe şi pe o *anumită* perioadă, tendinţa generală era clară: exporturile totale ale produselor britanice au crescut de la 21 700 000 de lire (1794-1796) la 37 500 000 de lire (1804-1806), iar apoi la 44 400 000 de lire (1814-1816).

Celălalt motiv crucial pentru care economia britanică nu s-a prăbuşit sub presiunile externe a fost că, din păcate pentru Napoleon, revoluţia industrială era în plină desfăşurare. Este limpede că aceste două evenimente istorice majore au interacţionat în numeroase şi neobişnuite feluri: comenzile guvernamentale de armament au stimulat comerţul cu fier, oţel, cărbune şi lemn, cheltuielile bugetare enorme (estimate la 29% din produsul intern brut) au afectat practicile financiare, iar noile pieţe de export au accelerat producţia din anumite fabrici, la fel cum „contrablocada" franceză a micşorat-o. Modul în care războaiele revoluţionare şi napoleoniene au afectat creşterea economiei britanice *în ansamblu* este un subiect complex şi controversat şi încă e analizat de istorici, majoritatea fiind acum de părere că ideile anterioare despre ritmul rapid al industrializării britanice în aceste decenii sunt exagerate. Ceea ce *este* însă limpede e faptul că economia a crescut pe tot parcursul acestei perioade. Producţia de fontă, de doar 68 000 de tone în 1788, crescuse deja la 244 000 de tone în 1806, situându-se la 325 000 de tone în 1811. Industria bumbacului, relativ nouă înainte de război, s-a dezvoltat ameţitor în următoarele două decenii, atrăgând mai multe utilaje, mai multă energie cu abur, mai mult cărbune şi mai multă forţă de muncă; până în 1815, produsele din bumbac deveniseră de departe principalul export al Marii Britanii. Numeroase docuri noi şi, în interiorul ţării, o mulţime de canale noi, drumuri şi căi feroviare au îmbunătăţit

comunicaţiile şi au stimulat producţia. Indiferent dacă acest „boom" ar fi fost şi mai mare dacă nu ar fi existat lupta militară şi navală cu Franţa, în realitate, productivitatea şi bogăţia britanice creşteau rapid – şi puteau ajuta la îndurarea poverilor impuse de Pitt şi de succesorii săi pentru a acoperi costurile de război. De exemplu, drepturile vamale şi accizele au crescut de la 13 500 000 de lire (1793) la 44 800 000 de lire (1815), în vreme ce câştigurile de pe urma noilor impozite pe venit şi pe proprietate au crescut de la 1 670 000 de lire în 1799 la 14 600 000 de lire în ultimul an de război. De fapt, între 1793 şi 1815 guvernul britanic a strâns suma ameţitoare de 1 217 000 000 de lire din impozite directe şi alte 440 000 000 de lire din împrumuturi de pe pieţele financiare fără să îşi epuizeze posibilităţile – spre marea uimire a lui Napoleon, mai conservator din punct de vedere fiscal. În ultimii ani de război, care au fost critici, guvernul împrumuta peste 25 de milioane de lire anual, fapt care îi oferea un avantaj decisiv[81]. Fără îndoială, englezii erau impozitaţi mult peste limitele concepute de birocraţii secolului al XVIII-lea, iar datoria naţională aproape s-a triplat; însă noua bogăţie a făcut ca toate aceste poveri să fie îndurate mai uşor – şi le-a permis, în ciuda dimensiunii şi populaţiei mai reduse, să suporte costurile de război mai bine decât impunătorul imperiu napoleonian.

Istoria economiei franceze între 1789 şi 1815 şi a capacităţii sale de a susţine un război la scară mare este un subiect şi mai complicat de descâlcit pentru istorici[82]. Căderea *vechiului regim* şi dezordinea ce a urmat au provocat fără îndoială o diminuare a activităţii economice franceze pentru o vreme. În acelaşi timp, entuziasmul public exagerat vizavi de Revoluţie şi mobilizarea resurselor naţionale pentru a le face faţă duşmanilor străini au condus la o creştere spectaculoasă a producţiei de tunuri, arme mici şi alte echipamente militare, fapt care a stimulat comerţul cu fier şi produse textile. În plus, anumite obstacole economice ale vechii ordini, precum tarifele interne, au fost înlăturate, iar reformele juridice şi administrative ale lui Napoleon au sprijinit perspectivele modernizării. Deşi consulatul şi imperiul au condus la reapariţia multor trăsături ale regimului monarhic (de exemplu, încrederea în bancherii privaţi), acest fapt nu a împiedicat o dezvoltare constantă a economiei, alimentată în mod natural de creşteri ale populaţiei, stimulul cheltuielilor bugetare, o protecţie tarifară mai mare şi introducerea anumitor tehnologii noi.

Cu toate acestea, pare evident că rata de creştere a economiei franceze era mult mai mică decât a Marii Britanii. Motivul cel mai profund pentru această situaţie era că sectorul agricol, de departe cel mai mare, s-a schimbat foarte puţin: deoarece înlocuirea seniorului cu ţăranii săi nu constituia o revoluţie *agricolă*, iar politicile susţinute sus şi tare, precum cultivarea sporită de sfeclă-de-zahăr (în locul trestiei-de-zahăr din coloniile britanice), au avut rezultate modeste. Din cauza comunicaţiilor slabe, fermierii erau încă legaţi de pieţele locale, iar inovaţiile radicale nu erau foarte stimulate. Această mentalitate conservatoare putea fi observată şi în sectorul industrial în formare, unde utilajele noi şi întreprinderile la scară mare din domeniul, să zicem, al producţiei de fier constituiau mai degrabă excepţia decât regula. Desigur, se înregistrau progrese însemnate, însă multe dintre ele se aflau sub influenţa denaturată a războiului şi a blocadei navale britanice. Astfel, industria bumbacului a beneficiat de pe urma Sistemului Continental în măsura în care a fost protejată de concurenţa superioară britanică (nemaivorbind de concurenţa statelor neutre sau a statelor-satelit, ale căror bunuri erau respinse din cauza tarifelor franceze ridicate); şi a mai beneficiat şi de piaţa internă lărgită, de vreme ce,

prin cucerirea de către Napoleon a teritoriilor învecinate, numărul de „francezi" a crescut de la 25 de milioane în 1789 la 44 de milioane în 1810. Însă acest lucru a fost contrabalansat de lipsa şi de preţul ridicat ale bumbacului neprelucrat, precum şi de amânarea introducerii tehnicilor noi din Anglia. În ansamblu, industria franceză a ieşit din război într-o stare mult *mai puţin competitivă* din cauza protejării de rivalii externi.

Impactul blocadei navale a amplificat această repliere spre sine a economiei franceze[83]. Sectorul său atlantic, care s-a dezvoltat cel mai rapid în secolul al XVIII-lea, fiind (aşa cum fusese cazul şi în Marea Britanie) un posibil catalizator-cheie al industrializării, a fost tot mai mult blocat de marina britanică. Pierderea oraşului Santo Domingo a constituit o lovitură puternică pentru comerţul atlantic francez. Şi alte colonii şi investiţii de peste mări au fost pierdute şi, după 1806, până şi comerţul prin zone neutre a fost oprit. Bordeaux a fost grav afectat. Nantes a rămas fără negoţul profitabil cu sclavi. Până şi Marsilia, care mai avea parteneri comerciali în hinterland şi în nordul Italiei, a suferit o diminuare a producţiei industriale la un sfert între 1789 şi 1813. În opoziţie, regiunile din nordul şi estul Franţei, precum Alsacia, se bucurau de siguranţa comerţului terestru. Totuşi, deşi aceste zone şi locuitorii lor, precum viticultorii şi filatorii de bumbac, obţineau profit în mediul lor protejat, impactul *general* asupra economiei franceze era mult mai puţin satisfăcător. „Dezindustralizată" în sectorul său atlantic, izolată de o mare parte a lumii exterioare, ea şi-a întors privirea către ţărani, către comerţul din micile oraşe şi către industriile localizate, necompetitive şi relativ mărunte.

Dat fiind acest conservatorism economic – şi, în unele cazuri, dovezile clare de înapoiere –, capacitatea francezilor de a finanţa decenii de război între marile puteri pare cu atât mai remarcabilă[84]. Deşi mobilizarea populaţiei de la începutul şi mijlocul anilor 1790 constituie un motiv la îndemână, ea nu poate explica epoca napoleoniană propriu-zisă, când trebuia plătită o armată de peste 500 000 de oameni (care, probabil, avea nevoie de 150 000 de recruţi noi în fiecare an). Cheltuielile militare, care se ridicau deja la cel puţin 462 de milioane de franci în 1807, crescuseră la 817 milioane de franci în 1813. Deloc surprinzător, veniturile normale nu puteau acoperi astfel de cheltuieli. Impozitele directe nu erau deloc agreate în ţară şi, prin urmare, nu puteau fi mărite în mod substanţial – lucru care explică în primul rând revenirea lui Napoleon la taxele pe tutun şi sare, precum şi la celelalte taxe indirecte ale *vechiului regim*; însă nici acestea, nici diversele taxe de timbru şi comisioane vamale nu au putut împiedica un deficit anual de sute de milioane de franci. Înfiinţarea Băncii Franţei, e adevărat, alături de o gamă largă de mecanisme şi instituţii financiare, a permis statului să ducă o politică mascată a bancnotelor, menţinându-se astfel pe linia de plutire – în ciuda ostilităţii proclamate a împăratului în ceea ce priveşte contractarea unor împrumuturi. Însă nici măcar aceasta nu a fost de ajuns. Gaura nu putea fi acoperită decât altundeva.

De fapt, într-o mare măsură, deşi necuantificabilă, imperialismul napoleonian a fost acoperit prin jaf. Acest proces începuse la nivel intern, odată cu confiscarea şi vânzarea proprietăţilor aşa-zişilor „duşmani ai Revoluţiei"[85]. Atunci când campaniile militare de apărare a revoluţiei purtaseră armatele franceze pe teritoriile învecinate, părea normal ca locuitorii acestora să le plătească. Ca să o spunem pe şleau, războiul susţinea războiul. Confiscând proprietăţile feudale şi ale Coroanei din ţările înfrânte, jefuind în mod direct armatele, garnizoanele, muzeele şi vistieriile inamicului, impunând despăgubiri de război în bani sau în natură, încartiruind regimente franceze în statele-satelit şi cerându-le apoi acestora să aprovizioneze contingentele, Napoleon nu doar şi-a acoperit cheltuielile

militare enorme, ci a obţinut şi profituri însemnate pentru Franţa – şi pentru el însuşi. Sumele dobândite de administratorii acestui *domaine extraordinaire* în perioada cea mai înfloritoare a Franţei au fost remarcabile şi, în anumite privinţe, au prefigurat prădarea sateliţilor şi a inamicilor cuceriţi de Germania nazistă în al Doilea Război Mondial. De exemplu, Prusia a trebuit să plătească daune în valoare de 311 milioane de franci după înfrângerea de la Jena, adică jumătate din venitul obişnuit al guvernului francez. După fiecare înfrângere, Imperiul Habsburgic era forţat să cedeze teritorii *şi* să achite despăgubiri însemnate. Între 1805 şi 1812, în Italia, circa jumătate din taxele colectate le reveneau francezilor. Acest lucru avea avantajul dublu de a ţine o mare parte a colosalei armate franceze *în afara* ţării şi de a-l proteja pe contribuabilul francez de costurile totale ale războiului. Dacă armata, condusă de genialul său lider, avea în continuare succes, sistemul părea invulnerabil. Aşadar, nu era o surpriză să îl auzi pe împărat spunând adesea:

> Puterea mea depinde de glorie, iar gloria mea de victoriile pe care le-am obţinut. Puterea mea va dispărea dacă nu o voi hrăni cu noi glorii şi cu noi victorii. Prin cuceriri am ajuns ceea ce sunt şi doar cuceririle îmi pot permite să îmi menţin poziţia[86].

În acest caz, cum *ar fi putut* fi înfrânt Napoleon? Singură, Marea Britanie, căreia îi lipseau efectivele militare, nu reuşea. Iar atacarea Franţei de către oricare adversar continental era întotdeauna sortită eşecului. Momentul prost ales al intrării Prusiei în război, în 1806, a dovedit acest lucru, deşi nu i-a oprit pe austriecii frustraţi să reia ostilităţile împotriva Franţei la începutul anului 1809; totuşi, deşi Austria a luptat cu îndârjire în bătăliile de la Echmühl şi Aspern, înfrângerile de la Wagram au forţat din nou Viena să ceară pacea şi să cedeze noi teritorii Franţei şi aliaţilor săi. În plus, succesele Franţei împotriva Austriei urmaseră la scurt timp după pătrunderea lui Napoleon în Spania pentru a înăbuşi revolta de acolo. Aşadar, se părea că, oriunde s-ar fi opus cineva voinţei împăratului, acesta era rapid pus la punct. Şi, cu toate că pe mare britanicii au dat dovadă de o cruzime asemănătoare împotriva inamicilor, reali sau potenţiali, ca în atacul de la Copenhaga (august 1807), ei încă aveau tendinţa de a irosi resursele militare în raiduri mărunte în largul coastelor de sud ale Italiei, în atacul stupid asupra oraşului Buenos Aires şi în operaţiunea dezastruoasă din Walcheren, în vara anului 1809[87].

Totuşi, exact atunci când sistemul lui Napoleon părea imbatabil, au început să apară primele fisuri semnificative în edificiul imperial. În ciuda victoriilor militare succesive, numărul victimelor franceze din aceste bătălii fusese foarte mare – 15 000 de morţi la Eylau şi 12 000 la Friedland, 23 000 de oameni ucişi sau care s-au predat la Bailen, 44 000 de victime la Aspern şi alte 30 000 la Wagram. Trupele experimentate erau din ce în ce mai rare, cel puţin în afara regimentelor gărzii; de exemplu, în 1809, dintre cei 148 000 de soldaţi din *Armée de l'Allemagne* (cu excepţia gărzii), 47 000 erau recruţi minori[88]. Deşi în armata lui Napoleon, ca şi în cea a lui Hitler, existau numeroşi soldaţi din teritoriile cucerite şi din statele-satelit, efectivele franceze, în mod clar, se împuţinau; în acelaşi timp, imprevizibilul ţar avea rezerve enorme şi, chiar şi după Wagram, încăpăţânaţii şi nemulţumiţii austrieci aveau „o armată potenţială" considerabilă. Toate acestea aveau să capete sens în viitorul apropiat.

Mai mult, pătrunderea lui Napoleon în Spania la sfârşitul anului 1808 nu „a decis" această campanie, aşa cum îşi imaginase el în mod naiv. Împrăştiind armatele spaniole

formale, încurajase în mod necugetat populaţia locală să recurgă la războiul de gherilă, care era şi mai dificil de suprimat şi care amplifica problemele logistice ale forţelor franceze. Întrucât populaţia locală refuza să îi ofere alimente, armata franceză depindea în mod critic de propriile linii precare de aprovizionare. În plus, transformând Spania şi, mai mult, Portugalia în câmpuri de luptă, Napoleon alesese neintenţionat una dintre puţinele regiuni în care britanicii, încă precauţi, puteau fi convinşi să se implice, la început timid, iar apoi mai încrezători, văzând cum Wellington exploata simpatiile locale, geografia peninsulei, supremaţia pe mare şi – nu în ultimul rând – propriile regimente tot mai experimentate pentru a stăvili şi a diminua elanul francezilor. Cele 25 000 de victime pe care le-a înregistrat armata lui Massena în marşul său inutil împotriva Lisabonei din 1810-1811 erau un prim semn al faptului că „ulcerul spaniol" nu putea fi perforat, nici măcar atunci când 300 000 de francezi au fost detaşaţi la sud de Pirinei[89].

Pe lângă faptul că a slăbit Franţa, problema spaniolă a diminuat în acelaşi timp presiunile la care era supusă Marea Britanie, atât din punct de vedere strategic, cât şi comercial. La urma urmei, în majoritatea războaielor anglo-franceze anterioare, Spania luptase de partea Franţei – ceea ce constituise nu doar o ameninţare dinspre ţărm către Gibraltar şi una dinspre mare (sub forma flotelor combinate franco-spaniole) la adresa dominaţiei navale britanice, ci afectase şi pieţele de export din Peninsulă, din America Latină şi din Mediterana în general. O Spanie mai curând binevoitoare decât ostilă însemna sfârşitul tuturor acestor presiuni. Daunele provocate comerţului britanic de către Sistemul Continental era acum profund diminuate, de vreme ce produsele din Lancashire şi din comitatele centrale ale Angliei reveniseră pe vechile pieţe; în 1810, exporturile totale ale Marii Britanii crescuseră la o sumă-record de 48 de milioane de lire (de la 37 de milioane de lire, în 1808). Deşi această destindere era doar temporară şi profund eclipsată de închiderea Mării Baltice şi de disputa anglo-americană privind confiscările şi blocada, era de ajuns. I-a fost de ajutor principalului inamic *extra*continental al lui Napoleon – şi aceasta tocmai atunci când continentul european era în pragul revoltei.

În realitate, sistemul napoleonian din Europa avea la bază o contradicţie. Oricare ar fi fost meritele sau defectele Revoluţiei în interiorul Franţei, o naţiune ce proclama libertatea, fraternitatea şi egalitatea cucerea acum – la ordinele împăratului său – populaţii nonfranceze, îşi staţiona acolo armate, le sechestra bunurile, le perturba comerţul, le impunea despăgubiri şi impozite enorme şi le recruta tinerii[90]. Resentimentele erau provocate şi de controlul tot mai mare pe care îl implica Sistemul Continental, din moment ce nu doar Nantes şi Bordeaux, ci şi Amsterdamul, Hamburgul şi Trieste erau afectate de războiul economic purtat de Napoleon împotriva Marii Britanii. Puţini au luat în mod deschis armele în mâini, precum spaniolii, sau au decis să se retragă din dezastruosul Sistem Continental, cum au făcut ruşii în decembrie 1810[91]. Totuşi, de îndată ce marea armată a lui Napoleon a fost nimicită în campaniile de la Moscova, iar *l'Armée de l'Espagne* era împinsă înapoi către Pirinei, s-a ivit în cele din urmă ocazia de a răsturna hegemonia franceză. Prusacii, ruşii, suedezii, austriecii şi alţii aveau nevoie atunci de provizii la îndemână, de puşti, bocanci şi îmbrăcăminte – ca să nu mai vorbim de bani –, pe care britanicii le ofereau deja aliaţilor lor portughezi şi spanioli. Astfel, siguranţa Insulelor Britanice şi *relativa* lor prosperitate, pe de o parte, şi natura exagerat de extinsă şi tot mai lacomă a autorităţii franceze, pe de altă parte, au interacţionat în cele din urmă, începând să dărâme imperiul lui Napoleon.

O asemenea analiză rapidă a factorilor economici şi geopolitici are tendinţa, în mod inevitabil, să minimalizeze aspectele mai personale ale acestei istorii, cum ar fi apatia tot

mai mare a lui Napoleon şi autoamăgirea sa. De asemenea, e posibil să sublinieze mai puţin natura deosebit de precară a echilibrului militar până aproape în ultimul an de război – deoarece francezii aveau chiar şi atunci resursele necesare pentru a construi o flotă enormă, dacă ar fi perseverat în această direcţie. Economia britanică bazată pe export avea să fie pusă la cea mai teribilă încercare abia în 1812; iar până în bătălia de la Leipzig (octombrie 1813) părea să fie foarte posibil ca Napoleon să îşi zdrobească unul dintre inamicii din est, dizolvând astfel coaliţia împotriva lui.

Cu toate acestea, „supraîntinderea" francezilor, ce reflecta hybrisul lui Napoleon, devenise extremă şi orice obstacol major avea să afecteze alte părţi ale sistemului – pur şi simplu deoarece din aceste părţi trebuiau luate trupele pentru a repara frontul distrus. În 1811, în Spania se aflau 353 000 de soldaţi francezi şi, cu toate acestea, după cum a observat Wellington, ei nu aveau nici o autoritate dincolo de locul în care se aflau; apărarea liniilor de comunicaţie îi solicita aproape total, ceea ce îi făcea vulnerabili în faţa avansului anglo-portughezo-spaniol. În anul următor, când Napoleon a decis să reducă independenţa Rusiei, doar 27 000 de oameni au putut fi retraşi din Spania pentru a participa la marşul spre Moscova. Dintre cei peste 600 000 de soldaţi ai marii armate, doar 270 000 erau francezi şi tot atâţia au rămas în Peninsulă. În plus, de vreme ce categoria francezilor „nativi" îi includea acum şi pe belgieni, olandezi şi numeroşi italieni din teritoriile anexate, trupele adunate din interiorul graniţelor franceze de *dinainte* de 1789 erau clar în minoritate în timpul campaniei din Rusia: Poate că aceasta nu ar fi contat în fazele incipiente, de succes, însă a căpătat importanţă în timpul retragerii, când oamenii erau disperaţi să scape de vremea cumplită şi de cazacii prădători şi să se întoarcă la casele lor[92].

Numărul victimelor marii armate din campania din Rusia a fost enorm: circa 270 000 de oameni au fost ucişi şi 200 000 luaţi prizonieri, iar aproximativ 1 000 de tunuri şi 200 000 de cai s-au pierdut. Frontul de est, într-o măsură mai mare decât orice alt factor, a slăbit moralul armatei franceze. Totuşi, e important să înţelegem cum au interacţionat campaniile din Europa de Est şi cele din Peninsulă după 1813, pentru a determina, în cele din urmă, decăderea: la acel moment, armata rusă nu avea capacitatea necesară (şi multor generali le lipsea entuziasmul) pentru a-i urmări pe francezi în Germania; englezii erau oarecum distraşi de războiul lor cu americanii; iar Napoleon adunase un efectiv nou de 145 000 de oameni la începutul verii anului 1813, ceea ce i-a permis să se menţină pe poziţii în Saxonia şi să negocieze un armistiţiu. Deşi Prusia trecuse în mod prudent de partea Rusiei, iar Metternich ameninţa că intervine cu o armată austriacă de un sfert de milion de soldaţi, puterile din est erau încă împărţite şi nesigure. Astfel, vestea că trupele lui Wellington zdrobiseră armata lui Joseph Bonaparte la Vitoria (iunie 1813) şi o împingeau înapoi spre Pirinei a constituit o încurajare importantă pentru austrieci să declare război şi să se alieze cu forţele ruse, suedeze şi prusace pentru a-i alunga pe francezi din Germania. Bătălia ce a urmat la Leipzig, în octombrie, a fost purtată la un nivel necunoscut de armata britanică – 195 000 de francezi au fost copleşiţi după patru zile de luptă de 365 000 de aliaţi; însă aceştia din urmă erau susţinuţi economic de enormele subvenţii britanice şi de faptul că primiseră 125 000 de muschete, 218 tunuri şi alte echipamente de la statul-insulă[93].

În schimb, înfrângerea francezilor la Leipzig l-a încurajat pe Wellington, care ajunsese acum la nord de Pirinei, să avanseze spre Bayonne şi Toulouse. În vreme ce armatele Prusiei şi Austriei înaintau de-a lungul Rinului, iar cazacii invadau Olanda, Napoleon a

pus în practică o apărare tactică genială a nord-estului Franţei la începutul anului 1814; însă armata sa era vlăguită şi formată din prea mulţi recruţi neexperimentaţi. În plus, populaţia franceză, acum, că luptele se purtau pe pământul său, nu era (după cum prezisese Wellington) deloc entuziasmată. Întărite de solicitările britanicilor de a reduce Franţa la dimensiunea ei iniţială şi de promisiunea altor cinci milioane de lire în subvenţii britanice în cadrul Tratatului de la Chaumont de pe 9 martie, guvernele aliate şi-au menţinut presiunile până la capăt. În 30 martie 1814, până şi mareşalii lui Napoleon se săturaseră şi, o săptămână mai târziu, împăratul a abdicat.

În comparaţie cu aceste evenimente de proporţii epice, războiul anglo-american din 1812-1814 a fost un spectacol strategic secundar[94]. Din punct de vedere economic, ar fi putut fi mult mai grav pentru interesele britanice dacă nu ar fi coincis cu colapsul Sistemului Continental şi dacă statele din New England, care depindeau în mare măsură de comerţul anglo-american, nu ar fi rămas calme (şi adesea neutre) în conflict. „Marşul spre Canada" proclamat de forţele americane a încetat în scurt timp şi atât pe uscat, cât şi pe mare – în ciuda atacurilor asupra Yorkului (Toronto) şi Washingtonului şi a câtorva acţiuni impresionante ale câte unei fregate – fiecare tabără a demonstrat că putea să rănească, dar nu şi să o înfrângă pe cealaltă. Mai ales pentru britanici, a scos la iveală importanţa comerţului cu America, precum şi dificultăţile menţinerii unor mari stabilimente militare şi navale peste mări în vreme ce era nevoie disperată de serviciile armate în teatrul de război european. Ca şi în cazul Indiei, posesiunile şi comerţul transoceanic reprezentau în acelaşi timp o consolidare a poziţiei Marii Britanii ca putere şi o distragere strategică[95].

Ultima campanie a lui Napoleon, din martie-iunie 1815, deşi în mod clar nu a fost un eveniment secundar, a reprezentat o notă de subsol strategică la marele război din Europa[96]. Întoarcerea sa bruscă din exil şi revenirea în Franţa au întrerupt certurile învingătorilor pe marginea viitorului Poloniei, al Saxoniei şi al altor teritorii, însă nu a zdruncinat alianţa. Chiar dacă armata franceză adunată în grabă nu ar fi fost învinsă de Wellington şi Blücher la Waterloo, e greu de imaginat cum ar fi făcut faţă celorlalte armate care erau trimise spre Belgia şi e şi mai greu de închipuit cum ar fi putut susţine Franţa un război îndelungat din punct de vedere economic. Cu toate acestea, ultima escapadă a lui Napoleon a fost importantă din punct de vedere politic. A consolidat poziţia Marii Britanii în Europa şi a venit în sprijinul argumentului potrivit căruia Franţa trebuia să fie înconjurată pe viitor de o serie de „state-tampon" puternice. A demonstrat că Prusia se refăcuse din punct de vedere militar după Jena şi, astfel, a reajustat balanţele de putere din Europa de Est. Şi a obligat toate puterile să lase conflictele deoparte la Viena pentru a încheia o pace care să respecte cu sfinţenie principiile balanţei de putere[97]. După două decenii de război aproape constant şi după un secol de tensiuni şi conflicte între marile puteri, sistemul european de state europene era în sfârşit modelat conform unor graniţe ce asigurau un echilibru brut.

Ultimul aranjament de la Viena din 1815 nu a divizat Franţa, după cum sugeraseră odată prusacii. Însă a înconjurat domeniul lui Ludovic al XVIII-lea cu unităţi teritoriale substanţiale – Regatul Ţărilor de Jos la nord, Regatul mărit al Sardiniei (Piemont) la sud-est şi Prusia în Renania; în vreme ce integritatea Spaniei, preluată din nou de Casa de Bourbon, a fost garantată de puteri. Şi mai la est a fost implementată ideea unei *balanţe* de putere, după conflicte aprinse între învingători. Din cauza obiecţiilor austriecilor, Prusiei nu i s-a permis să anexeze Saxonia, ea acceptând ca despăgubiri Posenul şi

Renania, la fel cum Austria a primit compensaţii în Italia şi în anumite zone din sud-estul Germaniei pentru faptul că păstrase doar regiunea galiţiană a Poloniei. Până şi Rusia, ale cărei pretenţii la partea leului din teritoriile poloneze au fost până la urmă acceptate, era puternic zdruncinată la începutul anului 1815 de ameninţarea unei alianţe anglo-franco-austriece pentru a se abţine să dicteze viitorul Saxoniei şi a bătut rapid în retragere. Nici unei puteri, se pare, nu îi era acum permis să îşi impună dorinţele asupra restului Europei, aşa cum făcuse Napoleon. Egoismul principalelor state nu fusese sub nici o formă spulberat de evenimentele din 1793-1815, însă cele două principii ale „înfrânării expansiunii şi compensării reciproce"[98] însemnau că o tentativă unilaterală de a obţine supremaţia în Europa era acum improbabilă şi că până şi schimbările teritoriale mărunte aveau nevoie de aprobarea unei majorităţi a membrilor Concertului european.

În ceea ce priveşte discuţiile pe marginea unei „pentarhii" europene, este important să ne amintim că cele cinci mari puteri nu aveau aceeaşi relaţie una cu alta ca în 1750 sau chiar ca în 1789. În ciuda dezvoltării Rusiei, se putea spune că pe uscat exista o balanţă de putere în linii mari după căderea lui Napoleon. În schimb, nu exista un echivalent şi pe mare, unde britanicii se bucurau de un cvasimonopol în ceea ce priveşte puterea navală, ceea ce a consolidat şi s-a sprijinit totodată pe avantajul economic pe care îl câştigaseră asupra tuturor rivalilor lor. În anumite cazuri, precum cel al Indiei, acesta era rezultatul expansionismului militar constant şi al jafului, astfel încât războiul şi căutarea profitului au interacţionat pentru a atrage subcontinentul pe o orbită pur britanică până la sfârşitul secolului al XVIII-lea[99]. În mod similar, Santo Domingo, pe care l-au capturat – şi care reprezentase în mod remarcabil trei sferturi din comerţul colonial al Franţei înainte de Revoluţie –, devenise spre sfârşitul anilor 1790 o piaţă valoroasă pentru bunurile *britanice* şi o sursă majoră pentru reexporturile *britanice*. În plus, aceste pieţe de peste mări, din America de Nord, Indiile de Vest, America Latină, India şi Orient, nu doar se dezvoltau mai rapid decât cele din Europa, ci acest comerţ la mare distanţă era de obicei şi mai profitabil şi constituia un stimul mai puternic pentru transportul maritim, tranzacţiile cu mărfuri, asigurările maritime, eliberarea poliţelor şi activităţile bancare ce întăreau poziţia Londrei ca nou centru financiar al lumii[100]. În ciuda lucrărilor recente, ce pun sub semnul întrebării rata de creştere a economiei britanice în secolul al XVIII-lea şi rolul pe care l-a jucat comerţul exterior în această creştere[101], realitatea este că expansiunea peste mări îi oferise ţării un acces incontestabil la numeroase noi bogăţii de care rivalii săi nu se bucurau. Controlând cele mai multe colonii ale Europei în 1815, dominând rutele maritime şi comerţul profitabil bazat pe reexport şi situându-se mult înaintea celorlalte societăţi în ceea ce priveşte procesul de industrializare, britanicii erau acum cea mai bogată naţiune în termeni *per capita*. În următoarea jumătate de secol – după cum vom observa în capitolul următor –, ei aveau să devină şi mai bogaţi, Marea Britanie devenind „economia supradominantă" în structura comercială mondială[102]. Principiul echilibrului pe care îl preamăreau Pitt şi Castlereagh era unul ce se aplica aranjamentelor teritoriale europene, şi nu sferelor coloniale şi comerciale.

Puţine din toate acestea i-ar fi putut surprinde pe observatorii inteligenţi de la începutul secolului al XIX-lea. În ciuda măreţiei asumate, se pare că Napoleon devenise pe alocuri obsedat de Marea Britanie – de invulnerabilitatea sa, de supremaţia ei maritimă, de bănci şi de sistemul de credite – şi că tânjea să o vadă prăbuşindu-se. Aceste sentimente de invidie şi antipatie au existat fără îndoială, într-o formă mai puţin extremă, şi în rândul spaniolilor, olandezilor şi nu numai, care vedeau cum britanicii monopolizau

lumea exterioară. Generalul rus Kutuzov, dorind să oprească înaintarea armatei sale către vest în 1812, odată ce Marea Armată fusese alungată din ţară, probabil nu a vorbit doar în numele său atunci când s-a îndoit de înţelepciunea încercării de a-l distruge complet pe Napoleon, de vreme ce „succesiunea nu va reveni Rusiei sau oricărei alte puteri continentale, ci puterii ce deja e stăpână pe mare şi a cărei supremaţie ar fi intolerabilă"[103]. Însă, în final, rezultatul era inevitabil: hybrisul lui Napoleon şi refuzul său de a accepta un compromis au asigurat nu doar căderea sa, ci şi victoria supremă a principalului său duşman. După cum conchidea în mod ironic Gneisenau, alt general care avea o viziune mai amplă:

> Marea Britanie îi este cea mai îndatorată acestui ticălos [Napoleon]. Deoarece, prin intermediul evenimentelor cărora le-a dat naştere, măreţia, prosperitatea şi bogăţia Angliei au crescut. Ea este stăpână pe mare şi nici aici, nici în comerţul mondial nu are nici un rival de care să se teamă[104].

Partea a II-a

Strategie şi economie în epoca industrială

Capitolul 4

Industrializarea şi echilibrul global instabil: 1815-1885

Sistemul internaţional care s-a dezvoltat în cei mai bine de 50 de ani de după căderea lui Napoleon a comportat o serie neobişnuită de caracteristici, unele doar temporare, în timp ce altele au devenit trăsături permanente ale epocii moderne.

Prima a fost creşterea, mai întâi stabilă şi apoi (după anii 1840) spectaculoasă, a unei economii globale integrate, care a atras mai multe regiuni ca niciodată într-o reţea comercială şi financiară transoceanică şi transcontinentală centrată pe Europa de Vest, îndeosebi pe Marea Britanie. Aceste decenii de hegemonie economică britanică au fost însoţite de îmbunătăţiri la scară largă în transport şi comunicaţii, de transferul din ce în ce mai rapid al tehnologiei industriale de la o regiune la alta şi de un spor imens al producţiei de materiale prelucrate, care, la rândul său, a stimulat deschiderea unor noi zone de terenuri agricole şi surse de materii prime. Desfiinţarea barierelor tarifare şi a altor instrumente mercantiliste, împreună cu propagarea pe scară largă a ideilor privind comerţul liber şi armonia internaţională, a prevestit apariţia unei noi ordini internaţionale, extrem de diferită de lumea secolului al XVIII-lea, marcată de conflicte repetate între marile puteri. Turbulenţa şi costurile conflictelor dintre 1793 şi 1815 – cunoscute în secolul al XIX-lea ca „Marele Război" – i-au determinat pe conservatori şi pe liberali deopotrivă să opteze pe cât posibil pentru pace şi stabilitate, susţinute de instrumente variate, precum Concertul european sau tratatele comerţului liber. Aceste condiţii au încurajat în mod firesc investiţiile comerciale şi industriale pe termen lung, stimulând prin aceasta creşterea unei economii globale.

În al doilea rând, această absenţă a unor războaie prelungite între marile puteri nu a însemnat că orice conflict interstatal s-a sfârşit. Mai degrabă, războaiele de cucerire purtate de europeni şi nord-americani împotriva unor popoare mai puţin dezvoltate s-au intensificat şi au fost în multe sensuri elementul militar ce a coincis cu pătrunderea economică în lumea de peste mări şi cu declinul rapid al cotei Europei din producţia industrială. În plus, încă existau conflicte regionale şi individuale între puterile europene, în special din cauza unor chestiuni privind naţionalitatea şi limitele teritoriale; dar, aşa cum vom vedea, luptele deschise, precum războiul franco-austriac din 1859 sau războaiele pentru unificarea Germaniei din anii 1860, au fost limitate atât ca durată, cât şi ca suprafaţă, şi nici măcar Războiul Crimeii nu s-ar putea numi un conflict major. Doar Războiul de Secesiune a fost o excepţie de la regulă şi merită examinat ca atare.

În al treilea rând, tehnologia care decurgea din revoluţia industrială a început să aibă impact asupra luptelor militare şi navale. Dar schimbările au fost mult mai lente decât s-a prezentat uneori şi, abia în a doua jumătate a secolului, căile ferate, telegraful, tunurile automate, propulsia cu abur şi navele de război blindate au devenit cu adevărat indicatori hotărâtori ai forţei militare. Deşi noua tehnologie a consolidat poziţia fruntaşă în privinţa puterii de foc şi a mobilităţii de care se bucurau marile puteri în lumea de peste mări, aveau să mai treacă multe decenii până ce comandanţii militari şi navali să îşi revizuiască ideile privind modul în care trebuia purtat un război european. Cu toate acestea, forţele gemene ale schimbării de ordin tehnic şi dezvoltării industriale produceau în mod constant un impact, pe uscat şi pe mare, şi afectau puterile relative ale statelor.

Deşi este greu de generalizat, schimbările balanţei între marile puteri cauzate de şablonul neregulat al transformării industriale şi tehnologice au afectat probabil rezultatul războaielor de la jumătatea secolului al XIX-lea mai mult decât finanţele şi creditele. Aceasta s-a datorat parţial faptului că expansiunea masivă a sistemului bancar naţional şi internaţional din secolul al XIX-lea şi creşterea birocraţiilor guvernamentale (trezorerii, inspectori, perceptori) au înlesnit pentru majoritatea regimurilor atragerea de fonduri de pe pieţele monetare, cu excepţia situaţiei în care ratingul lor de credit era extrem de scăzut sau exista o criză temporară de lichidităţi în sistemul bancar internaţional. Dar s-a datorat mai ales faptului că majoritatea războaielor au fost destul de scurte, astfel că accentul s-a pus mai mult pe o victorie grabnică pe câmpul de luptă folosind forţa militară existentă decât pe mobilizarea pe termen lung a resurselor naţionale şi pe strângerea unor noi venituri. Nici o altă sumă de bani nu ar fi putut salva, de exemplu, Austria după înfrângerile de pe câmpul de luptă din 1859 şi 1866 sau o Franţă foarte bogată după ce armatele sale fuseseră decimate în războiul de la 1870. Este adevărat că finanţele superioare au ajutat Nordul în victoria asupra Sudului din Războiul de Secesiune şi că Marea Britanie şi Franţa au fost mai capabile să îşi permită Războiul Crimeii decât o Rusie aproape falimentară – dar aceasta a reflectat mai degrabă superioritatea generală a sistemului lor economic decât atuul unic pe care îl aveau în privinţa creditelor şi finanţelor. Din acest motiv, sunt mai puţine lucruri de spus despre rolul finanţării războaielor în secolul al XIX-lea decât în perioada premergătoare.

Acest grup de factori – creşterea economiei internaţionale, forţele productive dezlănţuite de revoluţia industrială, stabilitatea relativă a Europei, modernizarea tehnologiei militare şi navale de-a lungul timpului, precum şi războaiele localizate şi de scurtă durată – a favorizat în mod evident unele dintre marile puteri în detrimentul altora. Într-adevăr, una dintre aceste ţări, Marea Britanie, a beneficiat atât de mult de pe urma tendinţelor economice şi geopolitice generale ale perioadei de după 1815, încât a devenit o altfel de putere faţă de restul. Toate celelalte ţări au fost afectate, adesea foarte serios, în ceea ce priveşte rezistenţa lor relativă. Totuşi, din anii 1860, faptul că industrializarea continua să se extindă începea să schimbe încă o dată balanţa forţelor mondiale.

Merită menţionată încă o trăsătură a acestei perioade. De la începutul secolului al XIX-lea, statisticile istorice (în special ale indicatorilor economici) ajută la depistarea schimbărilor în balanţele de putere şi la măsurarea cu mai multă acurateţe a dinamicii sistemului. Este important de conştientizat că multe date sunt aproximative, în special pentru ţările care nu aveau o birocraţie corespunzătoare, că unele calcule (de exemplu, cotele din rezultatele producţiei mondiale) sunt doar estimări făcute de statisticieni mulţi ani mai târziu; şi că bogăţia economică nu se traducea în mod imediat sau întotdeauna

în putere militară – cel mai important avertisment dintre toate. Tot ce pot face statisticile este să ofere indicaţii estimative privind potenţialul material al unei ţări şi poziţia sa în clasamentul relativ al principalelor state.

Majoritatea specialiştilor în economie se căznesc să accentueze faptul că „revoluţia industrială" nu s-a petrecut peste noapte. Comparativ cu „revoluţiile" politice din 1776, 1789 şi 1917, a fost un proces treptat şi lent, a afectat doar anumite ramuri şi anumite mijloace de producţie şi s-a petrecut mai curând regiune cu regiune decât la nivelul unei ţări întregi[1]. Totuşi, toate aceste avertismente nu pot evita faptul că o transformare de o importanţă fundamentală în condiţiile economice ale omului a început cândva în preajma anului 1780; această transformare nu este mai puţin semnificativă, din perspectiva unei autorităţi în domeniu, decât transformarea (indiscutabil, mult mai lentă) a vânătorului sălbatic din Paleolitic în fermierul domesticit din Neolitic[2]. Ceea ce a făcut industrializarea – şi în special motorul cu aburi – a fost să substituie sursele de energie însufleţite cu cele neînsufleţite; transformând căldura în lucru mecanic prin folosirea maşinăriilor – „rapide, regulate, exacte, neobosite"[3] –, omenirea a fost astfel capabilă să exploateze noi şi vaste surse de energie. Consecinţele introducerii acestor maşinării inovatoare au fost pur şi simplu uimitoare: din anii 1820, cineva care opera mai multe războaie de ţesut acţionate de la o sursă de energie putea produce de 20 de ori mai mult decât un lucrător manual, în timp ce maşina de filat acţionată de la o sursă de energie avea de două sute de ori capacitatea unei roţi de tors. O singură locomotivă putea transporta bunuri care ar fi necesitat sute de cai de povară şi o făcea mult mai repede. În mod sigur, mai erau multe alte aspecte importante ale revoluţiei industriale – de exemplu, sistemul fabricilor sau diviziunea muncii. Dar aspectul vital pentru argumentarea noastră a fost creşterea masivă a productivităţii, în special în industriile textile, care, la rândul său, a stimulat o mai mare cerere de maşini, de materii prime (mai presus de toate, bumbac), fier, transporturi maritime, comunicaţii mai bune şi aşa mai departe.

Mai mult, aşa cum a observat profesorul Landes, această creştere fără precedent a productivităţii omului era autoîntreţinută:

> Acolo unde înainte o ameliorare a condiţiilor de existenţă, deci de supravieţuire, şi o creştere a oportunităţii economice fuseseră întotdeauna urmate de o creştere a populaţiei care consuma în cele din urmă câştigurile obţinute, acum, pentru prima dată în istorie, atât economia, cât şi cunoaşterea se dezvoltau suficient de repede încât să genereze un flux continuu de investiţii şi inovaţii tehnologice, un flux care a ridicat dincolo de limitele vizibile plafonul factorilor pozitivi ai lui Malthus[4].

Şi ultima remarcă este de o importanţă vitală. Din secolul al XVIII-lea, creşterea populaţiei mondiale începuse să se accelereze: cifrele în Europa au crescut de la 140 de milioane în 1750 la 187 de milioane la 1800 şi 266 de milioane în 1850; cele din Asia au explodat de la peste 400 de milioane în 1750 la aproximativ 700 de milioane un secol mai târziu[5]. Oricare ar fi fost motivele – condiţii climatice mai bune, fertilitate sporită, reducere a numărului de boli – creşteri de asemenea proporţii erau alarmante; şi, cu toate că producţia agricolă, atât în Europa, cât şi în Asia, s-a extins şi ea în secolul al XVIII-lea şi a fost de fapt un alt motiv general pentru creşterea populaţiei, numărul real al nou-născuţilor (şi al gurilor în plus de hrănit) a ameninţat cu timpul să neutralizeze beneficiile tuturor

suplimentărilor de acest gen din producţia agricolă. Presiunile exercitate asupra terenurilor periferice, şomajul rural şi o vastă migraţie a familiilor către oraşele şi aşa supraaglomerate ale Europei la sfârşitul secolului al XVIII-lea au fost doar unele dintre simptomele acestei creşteri bruşte a populaţiei[6].

Ceea ce a făcut revoluţia industrială în Marea Britanie (în termeni pur macroeconomici) a fost să sporească atât de mult productivitatea pe termen lung, încât expansiunea ce a urmat atât în ceea ce priveşte bogăţia naţională, cât şi puterea de cumpărare a populaţiei a depăşit constant creşterea numărului acesteia. Deşi populaţia ţării a crescut de la 10,5 milioane de locuitori în 1801 la 41,8 milioane în 1911 – o creştere anuală de 1,26% –, produsul său naţional a crescut mult mai rapid, devenind poate chiar de 14 ori mai mare în secolul al XIX-lea. În funcţie de zona acoperită de statistici*, s-a constatat o creştere anuală medie a produsului naţional brut de 2-2,25%. Doar în timpul domniei reginei Victoria, produsul pe cap de locuitor a crescut de două ori şi jumătate.

Comparativ cu ratele de creştere obţinute de multe naţiuni după 1945, aceste cifre nu erau spectaculoase. La fel de adevărat a fost, aşa cum ne amintesc istoricii sociali, că revoluţia industrială a impus costuri enorme noului proletariat, care muncea în fabrici şi în mine şi trăia în oraşele insalubre, aglomerate, prost construite. Totuşi, aspectul fundamental rămâne faptul că acele creşteri susţinute ale productivităţii din timpul revoluţiei industriale au adus beneficii tuturor de-a lungul timpului: salariile reale medii în Marea Britanie au crescut cu 15-25% în anii 1815-1850 şi cu 80% în următoarea jumătate de secol. Aşa cum le-a reamintit Ashton acelor critici care cred că industrializarea a fost un dezastru, „problema centrală a epocii a fost cum să hrănească, să îmbrace şi să angajeze generaţii de copii care îi depăşeau cu mult ca număr pe cei din orice perioadă anterioară"[7]. Noile maşini au contribuit nu doar la angajarea unei părţi din ce în ce mai mare a populaţiei, dar stimulau şi venitul global pe cap de locuitor al naţiunii; iar cererea crescândă a muncitorilor din mediul urban pentru produse alimentare şi bunuri vitale avea curând să fie satisfăcută de o revoluţie a comunicaţiilor pe bază de abur, căile ferate şi vapoarele cu aburi aducând surplusurile agricole Lumii Noi pentru a satisface cerinţele bătrânului continent.

Putem privi acest aspect şi în alt mod, folosind calculele profesorului Landes. El observă că în 1870, Regatul Unit folosea 100 de milioane de tone de cărbune, ceea ce era „echivalent cu 800 de milioane de milioane de calorii de energie, suficiente cât să hrănească o populaţie de 850 de milioane de bărbaţi adulţi timp de un an (populaţia reală era atunci de aproximativ 31 de milioane)". Din nou, capacitatea motoarelor cu abur ale Marii Britanii din 1870, în jur de 4 milioane de cai-putere, era echivalentă cu puterea care putea fi generată de 40 de milioane de oameni; dar „atâţia oameni ar fi mâncat în jur de 320 de milioane de baniţe de grâu pe an – de peste trei ori mai mult decât producţia anuală a întregului Regat Unit în 1867-1871"[8]. Folosirea surselor neînsufleţite de energie îi permitea omului în epoca industrială să transcendă limitările biologiei şi să genereze creşteri spectaculoase ale producţiei şi bogăţiei fără să sucombe sub presiunea unei populaţii în creştere rapidă. Dimpotrivă, chiar şi în 1947, Ashton a remarcat cu sobrietate:

> Există astăzi pe câmpiile din India şi China bărbaţi şi femei contaminaţi de ciumă şi flămânzi, care au o viaţă aproape cu nimic mai bună, aparent, decât vitele care trudesc

* Cu alte cuvinte, unele statistici istorice fac referire la Marea Britanie (fără Irlanda), altele la Regatul Unit (cu tot cu Irlanda), iar altele includ doar nordul Irlandei, nu şi sudul.

alături de ei ziua şi dorm în acelaşi loc cu ei noaptea. Astfel de standarde asiatice şi astfel de orori nemecanizate sunt soarta celor care cresc în număr fără să treacă printr-o revoluţie industrială[9].

Eclipsa lumii neeuropene

Înainte de a examina efectele revoluţiei industriale asupra sistemului marilor puteri, trebuie să înţelegem şi impactul său extins, în special asupra Chinei, a Indiei şi a altor societăţi neeuropene. Pierderile pe care le-au suferit au fost de două feluri – relative şi absolute. Popoarele din Asia, Africa şi America Latină nu duceau o viaţă fericită, ideală, înainte de impactul omului occidental, aşa cum se credea odată. „Un adevăr elementar trebuie evidenţiat, caracteristica oricărei ţări înainte de revoluţia industrială şi de modernizare este sărăcia... cu o productivitate scăzută, inclusiv pe cap de locuitor, în agricultura tradiţională, orice economie ce are ca principal constituent al venitului naţional agricultura nu produce cine ştie ce surplus faţă de cerinţele imediate de consum..."[10]. În acelaşi timp, având în vedere faptul că la 1800 producţia agricolă forma deopotrivă baza societăţilor europene şi neeuropene şi că în ţări precum India şi China au existat de asemenea mulţi comercianţi, producători textili şi meşteşugari, diferenţele la nivelul venitului pe cap de locuitor nu erau enorme; un ţesător manual indian, de exemplu, ar fi putut câştiga poate cam jumătate faţă de echivalentul său european înainte de industrializare. Aceasta a însemnat şi că, având în vedere numărul real de ţărani şi meşteşugari asiatici, Asia deţinea totuşi o cotă mult mai mare din producţia mondială de materiale prelucrate*, comparativ cu mult mai puţin populata Europă înainte ca motorul cu aburi şi războiul de ţesut mecanic să modifice balanţele lumii.

Cât de dramatică a fost schimbarea acestor balanţe ca o consecinţă a industrializării şi expansiunii europene se poate vedea în cele două calcule ingenioase ale lui Bairoch (vezi tabelele 6-7)[11].

Tabelul 6. *Cotele relative ale producţiei mondiale de materiale prelucrate, 1750-1900*

	1750	1800	1830	1860	1880	1900
(Europa ca întreg)	23,2	28,1	34,2	53,2	61,3	62,0
Regatul Unit	1,9	4,3	9,5	19,9	22,9	18,5
Imperiul Habsburgic	2,9	3,2	3,2	4,2	4,4	4,7
Franţa	4,0	4,2	5,2	7,9	7,8	6,8
Statele germane/Germania	2,9	3,5	3,5	4,9	8,5	13,2
Statele italiene/Italia	2,4	2,5	2,3	2,5	2,5	2,5
Rusia	5,0	5,6	5,6	7,0	7,6	8,8
Statele Unite	0,1	0,8	2,4	7,2	14,7	23,6
Japonia	3,8	3,5	2,8	2,6	2,4	2,4
Lumea a treia	73,0	67,7	60,5	36,6	20,9	11,0
China	32,8	33,3	29,8	19,7	12,5	6,2
India/Pakistan	24,5	19,7	17,6	8,6	2,8	1,7

* Cel puţin conform definiţiei „materialelor prelucrate" folosită de Bairoch (vezi nota 11).

Tabelul 7. *Nivelurile* per capita *ale industrializării, 1750-1900 (comparativ cu Regatul Unit în 1900 = 100)*

	1750	1800	1830	1860	1880	1900
(Europa ca întreg)	8	8	11	16	24	35
Regatul Unit	10	16	25	64	87	[100]
Imperiul Habsburgic	7	7	8	11	15	23
Franţa	9	9	12	20	28	39
Statele germane/Germania	8	8	9	15	25	52
Statele italiene/Italia	8	8	8	10	12	17
Rusia	6	6	7	8	10	15
Statele Unite	4	9	14	21	38	69
Japonia	7	7	7	7	9	12
Lumea a treia	7	6	6	4	3	2
China	8	6	6	4	4	3
India	7	6	6	3	2	1

Evident, principala cauză a acestor transformări a constat în creşterile zguduitoare ale productivităţii datorită revoluţiei industriale. Între, să spunem, anii 1750 şi 1830, mecanizarea filării în Marea Britanie crescuse productivitatea doar în acel sector de 300-400 de ori, aşa că, deloc surprinzător, cota britanică din industria totală mondială a avut o creştere dramatică – şi a continuat să crească pe măsură ce aceasta s-a transformat în „prima naţiune industrială"[12]. Când alte ţări europene şi Statele Unite au urmat calea industrializării, cotele lor au crescut şi ele în mod constant, ca şi nivelurile *per capita* de industrializare şi bogăţia naţională. Dar în cazul Chinei şi Indiei lucrurile au stat altfel. Nu doar cotele lor din industria totală a lumii s-au diminuat relativ, fiindcă producţia Occidentului creştea atât de rapid, în unele cazuri sistemul lor economic a fost în cădere liberă – altfel spus, ele s-au dezindustrializat, din cauză că pe pieţele lor tradiţionale au pătruns produse mult mai ieftine şi mai bune, realizate în fabricile textile din Lancashire. După 1813 (când a luat sfârşit monopolul comercial al Companiei Indiilor de Est), importurile de bumbac în India au crescut spectaculos, de la un milion de iarzi (1814) la 51 de milioane (1830) şi apoi la 995 de milioane (1870), înlăturând pe parcurs mulţi producători interni tradiţionali. În sfârşit – şi astfel ne întoarcem la perspectiva lui Ashton asupra sărăciei opresive a „celor care cresc în număr fără să treacă printr-o revoluţie industrială" –, marea creştere a populaţiei Chinei, a Indiei şi a altor ţări din lumea a treia probabil le-a redus venitul general pe cap de locuitor de la o generaţie la alta. De aici sugestia remarcabilă şi în acelaşi timp înfricoşătoare a lui Bairoch că, în timp ce nivelurile de industrializare *per capita* din Europa şi în lumea a treia nu ar fi fost foarte diferite între ele în anii 1750, nivelul lumii a treia era doar 1/18 din nivelul Europei (2% faţă de 35%) începând cu 1900 şi doar 1/50 din cel al Regatului Unit (2% faţă de 100%).

„Impactul omului occidental" a fost, în toate sensurile, unul dintre cele mai remarcabile aspecte ale dinamicii puterii mondiale în secolul al XIX-lea. S-a manifestat nu doar printr-o diversitate de relaţii economice – variind de la „influenţa neoficială" a

comercianţilor de coastă, expeditorilor şi consulilor la controalele mai directe ale cultivatorilor, constructorilor de căi ferate şi companiilor miniere[13] –, ci şi prin pătrunderea exploratorilor, aventurierilor şi misionarilor, prin introducerea bolilor occidentale şi prin prozelitismul religiilor vestice. A avut loc atât în centrul continentelor – la vest de Missouri, la sud de Marea Aral –, cât şi la gurile fluviilor africane şi în jurul coastelor arhipelagurilor din Pacific. Dacă a avut parte, în cele din urmă, de monumentele sale impresionante, reprezentate de drumuri, reţele de căi ferate, telegrafe, porturi şi clădiri pe care (de exemplu) britanicii le-au creat în India, partea sa abominabilă a constat în vărsarea de sânge, jafurile şi hoţiile care au însoţit atât de multe războaie coloniale ale perioadei[14]. În mod sigur, aceleaşi trăsături ale forţei şi cuceririi existaseră încă de pe vremea lui Cortez, dar acum ritmul se accelera. În anul 1800, europenii ocupau sau controlau 35% din suprafaţa uscatului; până în 1878 această cifră a ajuns la 67%, iar până în 1914 la peste 84%[15].

Tehnologia avansată a motoarelor cu aburi şi a instrumentelor realizate mecanic a conferit Europei avantaje economice şi militare decisive. Îmbunătăţirile aduse armelor cu încărcare prin ţeavă (capsele cu percuţie, ghintuirea etc.) erau de rău augur; apariţia armei cu încărcare prin chiulasă, ce intensifica ritmul focurilor, era un avantaj şi mai mare; iar mitralierele de tip Gatling, Maxim şi artileria uşoară şi-au pus decisiv amprenta asupra unei noi „revoluţii a puterii de foc" care a eradicat şansele unei rezistenţe eficiente din partea populaţiilor indigene care se bazau pe sisteme de armament mai vechi. Mai mult, canonierele pe bază de motoare cu aburi au însemnat că puterea maritimă europeană, deja supremă în largul mării, putea fi extinsă pe uscat, prin căi navigabile majore, precum Nigerul, Indul şi Yangtze: astfel, mobilitatea şi puterea de foc ale fregatei blindate *Nemesis* din timpul acţiunilor ce au avut loc în Războiul Opiumului din 1841 şi 1842 au fost un dezastru pentru forţele de apărare chineze, care au fost cu uşurinţă înfrânte[16]. Este adevărat, desigur, că un teren problematic (de exemplu, în Afganistan) diminua elanul imperialismului militar occidental şi că în rândul forţelor neeuropene care adoptau noile arme şi tactici – precum sikh-ii şi algerienii în anii 1840 – rezistenţa era mult mai mare. Dar, ori de câte ori lupta avea loc în spaţii deschise, în care Occidentul îşi putea instala mitralierele şi artileria grea, nu era nici o problemă. Poate cel mai mare dezechilibru s-a semnalat chiar la sfârşitul secolului, în timpul bătăliei de la Omdurman (1898), când, în prima parte a dimineţii, mitralierele de tip Maxim şi Lee-Enfield ale armatei lui Kitchener au omorât 11 000 de dervişi, în timp ce dintre britanici au murit doar 48 de soldaţi. În consecinţă, diferenţa la nivelul puterii de foc, ca şi cea care apăruse în productivitatea industrială, a însemnat că naţiunile conducătoare posedau de 50 sau de 100 de ori mai multe resurse decât cele de la baza ierarhiei. Dominaţia globală a Occidentului, implicită din vremea lui Vasco da Gama, nu prea mai avea limite.

Marea Britanie ca hegemon?

Dacă populaţia punjabi, vietnamezii, triburile sioux şi bantu erau „pierzătorii" acestei expansiuni de la începutul secolului al XIX-lea (pentru a folosi termenul lui Eric Hobsbawm)[17], britanicii erau fără îndoială „învingătorii". Aşa cum s-a observat în capitolul anterior, ei obţinuseră deja un grad remarcabil de superioritate globală până în

1815, datorită abilei combinaţii de măiestrie navală, potenţă financiară, expertiză comercială şi diplomaţie de alianţă. Ce a făcut revoluţia industrială a fost să consolideze poziţia unei ţări ajunse deja pe culmea succesului în luptele comerciale preindustriale din secolul al XVIII-lea şi apoi să o transforme într-un alt fel de putere. Dacă (repetând) ritmul schimbării a fost mai curând treptat decât revoluţionar, rezultatele au fost totuşi extrem de impresionante. Între 1760 şi 1830, Regatul Unit era responsabil pentru „două treimi din creşterea producţiei industriale a Europei"[18], iar cota sa din producţia mondială a bunurilor prelucrate a urcat de la 1,9% la 9,5%; în următorii 30 de ani, expansiunea industrială britanică a ridicat această cifră la 19,9%, în ciuda răspândirii noii tehnologii în alte ţări din Vest. În jurul anului 1860, probabil atunci când ţara a atins apogeul în termeni relativi, Regatul Unit producea 53% din cantitatea mondială de fier şi 50% din cea de cărbune şi lignit, consumând aproape jumătate din producţia brută de bumbac a globului. „Cu 2% din populaţia lumii şi 10% din cea a Europei, Regatul Unit părea să fi avut o capacitate în industriile moderne egală cu 40-45% din potenţialul lumii şi 55-60% din cel al Europei"[19]. Consumul său de energie din sursele moderne (cărbune, lignit, petrol) în 1860 era de cinci ori cât cel al Statelor Unite sau al Prusiei/Germaniei, de şase ori cât cel al Franţei şi de 155 de ori mai mare decât cel al Rusiei! Ea singură era responsabilă pentru o cincime din comerţul lumii, dar pentru două cincimi din comerţul cu bunuri prelucrate. Peste o treime din marina comercială a lumii funcţiona sub pavilion britanic, iar această proporţie creştea constant. Nu a fost nici o surpriză faptul că, la jumătatea epocii victoriene, britanicii se bucurau că statul lor unic era acum (aşa cum a afirmat în 1865 economistul Jevons) centrul comercial al universului:

> Câmpiile din America de Nord şi Rusia sunt câmpurile noastre de porumb; Chicago şi Odesa – grânarele noastre; Canada şi statele baltice – pădurile noastre de cherestea; Australasia conţine fermele noastre de oi, iar în Argentina şi în preeriile vestice ale Americii de Nord se află cirezile noastre de bivoli; Perú ne trimite argintul, hinduşii şi chinezii cultivă ceai pentru noi, iar cafeaua noastră, zahărul şi plantaţiile de condimente sunt în toate Indiile. Spania şi Franţa sunt viile noastre, iar regiunea mediteraneană este livada noastră de fructe; iar plantaţiile noastre de bumbac, care au ocupat mult timp sudul Statelor Unite, s-au extins acum peste tot în regiunile calde ale globului[20].

Din moment ce astfel de manifestări de încredere în sine şi statisticile industriale şi comerciale pe care se bazau păreau să sugereze o poziţie de dominaţie inegalabilă a Marii Britanii, este corect să punctăm şi alte câteva aspecte care pun toate acestea într-un context mai bun. În primul rând – deşi este întru câtva o chestiune pedantă – este puţin probabil ca produsul naţional brut (PNB) al ţării să fi fost vreodată cel mai mare din lume în deceniile ce au urmat după 1815. Având în vedere proporţiile reale ale populaţiei Chinei (şi, ulterior, Rusiei) şi faptul evident că producţia şi distribuţia agricolă formau peste tot baza bogăţiei naţionale, chiar şi în Marea Britanie dinainte de 1850, produsul naţional global al acesteia din urmă nu a arătat niciodată atât de impresionant ca produsul său *per capita* sau ca etapa sa de industrializare. Totuşi, „volumul total al produsul naţional brut în sine nu are o semnificaţie importantă"[21]; produsul material a sute de milioane de ţărani îl poate întrece pe cel al unui număr de cinci milioane de muncitori în fabrici, dar, din moment ce acesta este în mare parte consumat imediat, e mult mai puţin probabil să conducă la un surplus de bogăţie sau la o putere militară

decisivă. Dacă Marea Britanie a fost puternică şi cu adevărat inegalabilă, în 1850, aceasta s-a manifestat în industria modernă, producătoare de bogăţie, cu toate beneficiile care au decurs din ea.

În acelaşi timp – iar acest al doilea aspect nu este pedant – puterea industrială tot mai mare a Marii Britanii nu era organizată în deceniile de după 1815 pentru a înlesni statului accesul la echipamentul militar şi forţa de muncă, aşa cum, să spunem, au făcut domeniile lui Wallenstein în anii 1630 sau cum avea să facă economia nazistă. Dimpotrivă, ideologia economiei politice *laissez-faire*, care a înflorit odată cu această industrializare timpurie, susţinea cauzele păcii eterne, cheltuielilor guvernamentale reduse (în special pe apărare) şi diminuării controalelor statului asupra economiei şi a individului. Ar putea fi necesar, conchidea Adam Smith în *Avuţia naţiunilor* (1776), să se tolereze întreţinerea unei armate şi a unei flote militare pentru a proteja societatea britanică „de violenţa şi invazia altor societăţi independente"; dar, din moment ce forţele armate *per se* erau „neproductive" şi nu aduceau un plus de valoare bogăţiei naţionale aşa cum o făcea o fabrică sau o fermă, trebuiau reduse la cel mai scăzut nivel posibil astfel încât să garanteze securitatea naţională[22]. Presupunând (sau, cel puţin, sperând) că războiul era o soluţie de ultimă instanţă, tot mai puţin probabil să se petreacă în viitor, discipolii lui Smith şi cei (şi mai mulţi) ai lui Richard Cobden ar fi fost îngroziţi de ideea de organizare a statului pentru război. În consecinţă, „modernizarea" industriei şi comunicaţiilor britanice nu a fost egalată de îmbunătăţirile din armată, care (cu câteva excepţii)[23] au stagnat în deceniile de după 1815.

Oricât de avansată ar fi fost economia britanică la jumătatea epocii victoriene, era aşadar probabil mai puţin „mobilizată" pentru conflict decât în oricare altă perioadă de la urcarea pe tron a primilor regi din dinastia Stuart. Măsurile mercantiliste, cu accent pe legăturile dintre securitatea naţională şi bogăţia naţională, au fost eliminate constant: tarifele de protecţie au fost abolite; interdicţia asupra exportului tehnologiei avansate (de exemplu, maşinile textile) a fost ridicată; legile privind navigaţia, menite, între altele, să păstreze o rezervă mare de vase comerciale britanice şi marinari în eventualitatea războiului, au fost abrogate; „preferinţele" imperiale au luat sfârşit. Dimpotrivă, cheltuielile de apărare erau menţinute la nivelul minim absolut, atingând în medie în jur de 15 milioane de lire pe an în anii 1840 şi nu mai mult de 27 de milioane de lire în şi mai controversaţii ani 1860; totuşi, în această din urmă perioadă, produsul naţional brut al Marii Britanii a atins un total de aproximativ un miliard de lire. Într-adevăr, timp de 50 de ani şi mai bine după 1815, forţele armate au consumat doar în jur de 2-3% din PNB, iar cheltuielile guvernamentale centrale ca întreg au reprezentat mult mai puţin de 10% – proporţii care erau mult mai scăzute decât în secolele al XVIII-lea sau XX[24]. Acestea ar fi fost cifre impresionant de mici pentru o ţară cu mijloace şi ambiţii modeste. Pentru un stat care reuşea „să stăpânească valurile", posedând un imens şi întins imperiu, şi care încă manifesta un mare interes pentru păstrarea balanţei europene de putere, cifrele erau cu adevărat remarcabile.

Aşadar, proporţiile economiei britanice în lume, ca şi cele ale Statelor Unite, să spunem, la începutul anilor 1920, nu s-au reflectat în puterea de luptă a ţării; şi nici structurile sale instituţionale de tip *laissez-faire*, cu o birocraţie neînsemnată din ce în ce mai separată de comerţ şi industrie, nu au fost în stare să mobilizeze resursele britanice în vederea unui război total fără prefaceri considerabile. Aşa cum vom vedea mai jos, chiar şi Războiul Crimeii, mai limitat, a zdruncinat puternic sistemul şi totuşi preocuparea

pe care a stârnit-o această expunere s-a diminuat curând. Britanicii de la jumătatea epocii victoriene nu doar că manifestau mai puţin entuziasm ca oricând pentru intervenţiile militare în Europa, care ar fi întotdeauna costisitoare şi, poate, imorale, şi gândeau de asemenea echilibrul dintre marile puteri continentale care a prevalat în general în cei 60 de ani de după 1815 făcea inoportun orice angajament pe scară largă din partea Marii Britanii. Deşi s-a străduit, prin diplomaţie şi prin deplasarea escadrilelor navale, să influenţeze evenimentele politice de-a lungul periferiilor vitale ale Europei (Portugalia, Belgia, Dardanele), a avut tendinţa să se abţină de la intervenţii în orice altă parte. De la sfârşitul anilor 1850 şi începutul anilor 1860, chiar şi campania din Crimeea a fost în general considerată o greşeală. Din cauza acestei lipse de înclinare şi de eficacitate, Marea Britanie nu a jucat un rol major în destinul regiunii Piemont în 1859, an critic, a respins „amestecul" lui Palmerston şi al lui Russell în afacerea Schleswig-Holstein din 1864 şi a privit de pe margine când Prusia a înfrânt Austria, în 1866, şi Franţa, patru ani mai târziu. Deloc surprinzător, capacitatea militară a Marii Britanii s-a reflectat în dimensiunea relativ modestă a armatei sale în această perioadă (vezi tabelul 8), din care, în orice caz, o mică parte putea fi mobilizată pentru un teatru european.

Tabelul 8. *Personalul militar al puterilor, 1816-1880*[25]

	1816	1830	1860	1880
Regatul Unit	255 000	140 000	347 000	248 000
Franţa	132 000	259 000	608 000	544 000
Rusia	800 000	826 000	862 000	909 000
Prusia/Germania	130 000	130 000	201 000	430 000
Imperiul Habsburgic	220 000	273 000	306 000	273 000
Statele Unite	16 000	11 000	26 000	36 000

Chiar şi în lumea din afara Europei, unde Marea Britanie prefera să îşi instaleze regimentele, oficialii militari şi politici din regiuni precum India se plângeau aproape întotdeauna de *inadecvarea* forţelor pe care le comandau, având în vedere imensitatea teritoriilor pe care le controlau. Oricât de impunător ar fi părut imperiul pe harta lumii, funcţionarii districtuali ştiau că era condus cu un capital foarte mic. Dar toate acestea nu demonstrează decât că Marea Britanie era o altfel de mare putere de la începutul secolului al XIX-lea până la jumătatea lui şi că influenţa sa nu putea fi măsurată pe criteriile tradiţionale ale hegemoniei militare. Puternică a fost, într-adevăr, în alte domenii, fiecare dintre ele considerate de britanici mult mai valoroase decât o armată stabilă, numeroasă şi costisitoare.

Primul dintre aceste domenii a fost cel naval. Timp de mai bine de un secol înainte de 1815, desigur, Marina Regală fusese în general cea mai mare din lume. Dar această excelenţă maritimă fusese adesea contestată, în special de puterile Casei Regale de Bourbon. Trăsătura izbitoare a celor 80 de ani care au urmat bătăliei de la Trafalgar a fost că nici o altă ţară sau combinaţie de ţări nu a reprezentat o provocare serioasă pentru controlul exercitat de Marea Britanie. Este adevărat, a existat ocazional „sperietoarea" franceză; iar amiralitatea privea cu circumspecţie programele de construcţii navale ale ruşilor şi construirea unor fregate de mari dimensiuni de către americani. Dar fiecare dintre aceste provocări sesizate a dispărut rapid, lăsând puterea maritimă britanică să

exercite, în cuvintele profesorului Lloyd, „o influenţă mai amplă decât s-a văzut vreodată în istoria imperiilor maritime"[26]. În ciuda reducerii constante după 1815, probabil că Royal Navy a fost la un moment dat egală ca putere reală de luptă cu următoarele trei sau patru competitoare însumate. Iar flotele sale majore au reprezentat într-adevăr un factor în politica europeană, cel puţin la periferie. Escadra ancorată pe fluviul Tajo pentru a proteja monarhia portugheză de pericolele interne sau externe; folosirea decisivă a forţei navale în Marea Mediterană (împotriva piraţilor algerieni în 1816; zdrobirea flotei turceşti la Navarino în 1827; stăvilirea lui Mehmet Ali la Accra în 1840); şi calculata detaşare a flotei în Dardanele ori de câte ori „problema orientală" devenea acută; acestea erau manifestări ale puterii maritime britanice, care, deşi limitate geografic, aveau importanţă pentru guvernele europene. În afara Europei, acolo unde flote mai mici ale Marinei Regale sau chiar nave de război individuale se angajau într-o sumedenie de activităţi – suprimarea pirateriei, interceptarea vaselor care transportau sclavi, protejarea flotelor comerciale şi intimidarea potentaţilor locali din Canton până în Zanzibar –, impactul părea poate şi mai hotărâtor[27].

Al doilea domeniu semnificativ al influenţei britanice a fost extinderea imperiului colonial. Şi aici, situaţia generală a fost mult mai puţin competitivă decât în cele două secole anterioare, în care Marea Britanie trebuise să lupte în mod repetat pentru imperiu împotriva Spaniei, a Franţei şi a altor state europene. Acum, în afară de îngrijorarea ocazională privind mişcările franceze în Pacific sau invaziile ruşilor în Turkistan, nu a rămas nici un rival serios. Aşadar, nu este exagerată afirmaţia că, între 1815 şi 1880, o mare parte a Imperiului Britanic a existat într-un vid de putere şi politic, motiv pentru care armata sa colonială a putut fi ţinută la un nivel relativ redus. Este adevărat, au existat limite ale imperialismului britanic – şi anumite probleme cu extinderea republicii americane în emisfera vestică şi cu Franţa şi Rusia în cea estică. Dar în multe zone de la Tropice şi pe perioade îndelungate, interesele britanice (comercianţi, cultivatori, exploratori, misionari) nu s-au confruntat cu alţi străini în afară de popoarele indigene.

Această relativă lipsă a presiunilor externe, împreună cu apariţia liberalismului de tip *laissez-faire* în ţară, i-a determinat pe mulţi comentatori să susţină că achiziţiile coloniale erau inoportune, fiind doar „pietre de moară" pe umerii mult prea împovăraţi ai contribuabilului britanic. Totuşi, oricare ar fi fost retorica antiimperialistă din interiorul Marii Britanii, cert este că imperiul a continuat să crească, extinzându-se (conform unor calcule) cu un ritm mediu anual de aproximativ 260 000 de kilometri pătraţi între 1815 şi 1865[28]. Unele erau achiziţii strategice/comerciale, precum Singapore, Aden, Insulele Falkland, Hong Kong, Lagos; altele erau consecinţa lăcomiei coloniştilor albi, care ajunseseră în savanele Africii de Sud, preeriile canadiene şi regiunile slab populate ale Australiei – a căror expansiune întâmpina de obicei rezistenţa băştinaşilor, ce trebuia adesea reprimată cu ajutorul trupelor din Marea Britanie sau din India Britanică. Şi, chiar şi atunci când guvernul din ţară se opunea anexărilor formale, deranjat de această listă crescândă de noi responsabilităţi, „influenţa informală" a unei societăţi britanice în expansiune s-a simţit din Uruguay până în Levant şi din Congo până pe Yangtze. În comparaţie cu eforturile sporadice de colonizare ale francezilor şi colonizarea internă mai localizată a americanilor şi ruşilor, britanicii, ca imperialişti, au reprezentat o categorie aparte pe o perioadă lungă în secolul al XIX-lea.

Al treilea domeniu în care s-a manifestat caracterul distinctiv şi tăria Marii Britanii a fost cel al finanţelor. În mod sigur, acest element poate fi cu greu separat de progresul

industrial şi comercial general al ţării ; banii fuseseră necesari pentru a alimenta revoluţia industrială, care, la rândul său, a produs mult mai mulţi bani, sub forma încasărilor din capitalul investit. Şi, aşa cum am arătat în capitolul precedent, guvernul britanic ştia de mult timp cum să îşi exploateze creditele în sistemul bancar şi la bursele de valori. Însă dezvoltările din domeniul financiar de la jumătatea secolului al XIX-lea erau, atât calitativ, cât şi cantitativ, diferite de ce se întâmplase înainte. La prima vedere, diferenţa cantitativă e cea care atrage privirile. Pacea îndelungată şi disponibilitatea capitalului în Regatul Unit, împreună cu îmbunătăţirile din instituţiile financiare ale ţării, i-au stimulat pe britanici să investească mai mult ca oricând peste hotare : cele aproximativ şase milioane de lire care au fost exportate anual în cei zece ani care au urmat bătăliei de la Waterloo se ridicaseră la peste 30 de milioane de lire pe an după jumătatea secolului şi la izbitoarea cifră de 75 de milioane de lire între 1870 şi 1875. Venitul rezultat pentru Marea Britanie din asemenea dobânzi şi dividende, care totalizase convenabila cifră de opt milioane de lire în fiecare an la sfârşitul anilor 1830, depăşea 50 de milioane de lire pe an după anii 1870 ; dar cea mai mare parte era imediat investită peste mări, într-un fel de spirală ascendentă virtuoasă care făcea Marea Britanie nu doar mai bogată ca oricând, ci stimula continuu şi comerţul şi comunicaţiile globale.

Consecinţele acestui vast export de capital au fost importante şi multiple. Prima a fost că încasările din investiţiile de peste mări au redus semnificativ deficitul comercial anual al bunurilor vizibile pe care Marea Britanie şi l-a atras întotdeauna. În această privinţă, venitul din investiţii s-a adăugat la câştigurile invizibile şi aşa considerabile care proveneau din transportul pe mare, din asigurări, din taxele bancherilor, din tranzacţiile cu mărfuri şi aşa mai departe. Împreună, ele confirmau nu doar faptul că nu a existat niciodată o criză a balanţei de plăţi, ci şi că Marea Britanie a devenit în mod constant mai bogată, atât pe plan intern, cât şi peste hotare. Al doilea aspect a fost că economia britanică s-a comportat ca un imens burduf, aspirând cantităţi enorme de materii prime şi produse alimentare şi trimiţând în afară vaste cantităţi de textile, produse din fier şi alte produse ; iar acest şablon al pieţei vizibile a fost egalat şi completat de reţeaua de linii de transport maritim, contractele de asigurări şi legăturile bancare ce s-au extins spre exterior din Londra (în special), Liverpool, Glasgow şi majoritatea celorlalte oraşe în secolul al XIX-lea.

Având în vedere deschiderea pieţei britanice interne şi disponibilitatea Londrei de a reinvesti venitul de peste mări în noi căi ferate, porturi, utilităţi şi întreprinderi agricole din Georgia până în Queensland, a existat o complementaritate generală între fluxul pieţei vizibile şi şabloanele investiţiilor*. La aceasta se adăugau acceptarea din ce în ce mai largă a etalonului – aur şi dezvoltarea unui mecanism internaţional de schimb şi plăţi bazat pe facturile suportate de Londra şi nu era mai deloc surprinzător că britanicii de la jumătatea epocii victoriene erau convinşi că, urmând principiile economiei politice clasice, descoperiseră secretul care garanta atât sporirea prosperităţii, cât şi armonia în

* Argentina, de exemplu, avea să găsească în Regatul Unit o piaţă pregătită pentru exporturile sale de carne de vită şi cereale, aceasta permiţându-i nu doar să plătească pentru produsele britanice prelucrate importate şi pentru diverse taxe pe servicii, ci şi să ramburseze Londrei împrumuturile pe termen lung şi astfel să îşi menţină creditul ridicat în vederea unor împrumuturi ulterioare. Contrastul cu împrumuturile Statelor Unite către America Latină din secolul XX – împrumuturi pe termen scurt care nu permiteau importarea produselor agricole – este uimitor.

lume. Deşi mulţi indivizi - protecţionişti Tory, despoţi orientali, neosocialişti - încă păreau prea obtuzi ca să admită acest adevăr, de-a lungul timpului toată lumea a recunoscut fundamentala validitate a economiei de tip *laissez-faire* şi a codurilor utilitariste de guvernare[29].

Dacă toate acestea îi îmbogăţeau pe britanici mai mult ca niciodată pe termen scurt, nu existau şi elemente constituind un pericol strategic pe termen lung? Cu înţelepciunea experienţelor trecute, se pot detecta cel puţin două consecinţe ale acestor schimbări economice structurale care au afectat ulterior puterea relativă a Marii Britanii în lume. Prima a fost modul în care ţara contribuia la expansiunea pe termen lung a altor naţiuni, atât prin crearea şi dezvoltarea unor industrii externe şi ale agriculturii prin injecţii financiare repetate, cât şi prin construirea unor căi ferate, porturi şi vapoare care să îi determine pe producătorii de peste mări să concureze cu producţia proprie în deceniile viitoare. În legătură cu aceasta, merită observat că, în timp ce apariţia puterii motoarelor, a sistemului fabricilor, a căilor ferate şi ulterior a electricităţii i-au făcut pe britanici să depăşească obstacolele naturale, fizice, din calea creşterii productivităţii, sporind în acest mod bogăţia şi puterea naţiunii, astfel de invenţii au ajutat Statele Unite, Rusia şi Europa Centrală chiar şi mai mult, deoarece obstacolele naturale, fizice, din calea dezvoltării potenţialului lor pe uscat erau mult mai însemnate. În termeni concreţi, meritul industrializării a fost egalizarea şanselor de exploatare a resurselor locale şi astfel eliminarea unor avantaje de care se bucurau până atunci statele mai mici, periferice, navale şi comerciale, de acestea beneficiind acum statele mari, terestre[30].

Al doilea potenţial punct slab strategic a constat în dependenţa din ce în ce mai mare a economiei britanice de comerţul internaţional şi, mai important, pe finanţele internaţionale. De la jumătatea secolului al XIX-lea, timp de câteva decenii, exporturile au reprezentat nu mai puţin de o cincime din venitul total naţional[31], o proporţie cu mult mai mare decât cea de pe vremea lui Robert Walpole sau a lui William Pitt; în special pentru imensa industrie textilă de prelucrare a bumbacului, pieţele de peste mări erau vitale. Dar importurile externe, atât cele de materii prime, cât şi (din ce în ce mai mult) cele de produse alimentare, deveneau de asemenea vitale pe măsură ce Marea Britanie s-a transformat dintr-o ţară predominant agricolă într-o societate predominant urbană/industrială. Şi în sectorul care se dezvolta cel mai rapid dintre toate, serviciile „invizibile" bancare, asigurările, tranzacţiile de mărfuri şi investiţiile de peste mări, sprijinul pe o piaţă mondială a fost şi mai critic. Toată lumea era a Londrei, unde toate mergeau bine pe timp de pace; dar ce s-ar fi întâmplat dacă se ajungea vreodată la alt război al marilor puteri? Ar fi fost oare pieţele de export britanice şi mai afectate decât în 1809 şi 1811-1812? Nu cumva întreaga economie şi populaţia internă deveneau prea dependente de bunurile importate, care puteau fi uşor oprite sau suspendate pe timp de conflict? Iar sistemul bancar şi financiar global cu baza în Londra nu s-ar fi prăbuşit la izbucnirea altui război mondial, din moment ce pieţele puteau fi închise, asigurările suspendate, transferurile de capital internaţional amânate şi creditele ruinate? În astfel de împrejurări, în mod ironic, avansata economie britanică putea fi afectată mai grav decât un stat care era mai puţin „matur", dar şi mai puţin dependent de comerţul şi finanţele internaţionale.

Având în vedere presupunerile liberalilor privind armonia interstatală şi prosperitatea în continuă dezvoltare, acestea păreau temeri nefondate; tot ce se cerea era ca oamenii de stat să se comporte raţional şi să evite vechea nebunie a certurilor cu alte popoare. Şi, într-adevăr, au argumentat liberalii *laissez-faire*, cu cât industria şi comerţul britanice ar

deveni mai integrate în economia globală şi mai dependente de ea, cu atât mai descurajată ar fi aplicarea unor politici care ar putea duce la conflict. În acelaşi fel, creşterea sectorului financiar avea să fie bine-venită din moment ce nu doar alimenta „boomul" de la jumătatea secolului, ci şi demonstra cât de avansată şi de progresistă devenise Marea Britanie; chiar dacă alte ţări i-ar urma exemplul şi ar deveni într-adevăr industrializate, ea şi-ar putea orienta eforturile în serviciul acestei dezvoltări, obţinând de aici şi mai mult profit. În cuvintele lui Bernard Porter, Marea Britanie a fost primul mormoloc ce a ieşit dintr-un ou de broască, primul mormoloc ce s-a transformat în broască, prima broască ce a sărit afară din lac. A fost diferită din punct de vedere economic faţă de celelalte ţări, dar aceasta doar fiindcă era atât de avansată faţă de ele[32]. Având în vedere aceste împrejurări favorabile, teama de slăbiciunea strategică părea nemotivată; iar majoritatea britanicilor de la jumătatea perioadei victoriene preferau, asemenea lui Kingsley când avea lacrimi de mândrie în ochi în timpul Expoziţiei Universale de la Crystal Palace, din 1851, să creadă că era mâna unui destin cosmic:

> Roata de tors şi calea ferată, vasele de linie ale lui Cunard şi telegrafele electrice îmi par... semne că suntem, cel puţin în câteva aspecte, în armonie cu universul; că există un spirit puternic care lucrează printre noi... Dumnezeul Ordinii şi al Creaţiei[33].

Prin urmare, ca toate celelalte civilizaţii favorizate de roata norocului, britanicii puteau crede că poziţia lor era deopotrivă „firească" şi menită să persiste. Şi, exact ca toate celelalte civilizaţii, au avut parte de un şoc brutal. Dar aceasta ceva mai târziu; în epoca lui Palmerston şi a lui Macaulay, vizibile erau doar punctele forte ale britanicilor, nu şi cele slabe.

„Puterile mijlocii"

Impactul schimbării economice şi tehnologice asupra poziţiei relative deţinute de marile puteri din Europa continentală a fost mult mai puţin dramatic în cei aproximativ 50 de ani de după 1815, mai cu seamă fiindcă industrializarea care s-a petrecut a pornit de la o bază mult inferioară faţă de Marea Britanie. Cu cât ajungeai mai spre est, cu atât economia locală avea tendinţa să fie mai feudală şi mai agricolă; dar chiar şi în vestul Europei, care fusese închis Marii Britanii în multe aspecte ale dezvoltării comerciale şi tehnologice înainte de 1790, 20 de ani de război lăsaseră urme adânci: diminuări ale populaţiei, bariere vamale schimbate, taxe mai mari, „pastoralizarea" sectorului atlantic, pierderea pieţelor şi materiilor prime de dincolo de mări, dificultăţile în obţinerea ultimelor invenţii britanice, toate au împiedicat creşterea economică generală, chiar şi atunci când (din motive speciale) anumite negoţuri şi regiuni înfloriseră, în timpul Războaielor Napoleoniene[34]. Dacă pacea a însemnat o reluare a comerţului normal şi le-a permis întreprinzătorilor continentali să vadă cât de mult rămăseseră în urma Marii Britanii, aceasta nu a produs o explozie bruscă a modernizării. Pur şi simplu nu era suficient capital sau cerere locală ori entuziasm din partea oficialilor pentru a produce o transformare; şi mulţi comercianţi europeni, meşteşugari şi ţesători manuali se opuneau cu străşnicie adoptării tehnicilor engleze, văzând în ele (cu destulă acurateţe) o ameninţare

la adresa vechiului lor mod de viaţă[35]. În consecinţă, deşi motorul cu aburi, războiul de ţesut mecanic şi calea ferată au făcut unele progrese în Europa continentală:

> Între 1815 şi 1848 trăsăturile tradiţionale ale economiei au rămas proeminente: superioritatea agriculturii în faţa producţiei industriale, absenţa mijloacelor ieftine şi rapide de transport şi prioritatea acordată bunurilor de larg consum în defavoarea industriei grele[36].

Aşa cum indică tabelul 7, creşterile relative în nivelurile *per capita* de industrializare în secolul de după 1750 nu au fost foarte impresionante; şi abia în anii 1850 şi 1860 lucrurile au început să se schimbe.

Condiţiile politice şi diplomatice prevalente ale „Europei Restauraţiei" s-au combinat şi ele pentru a îngheţa *statu-quo*-ul internaţional sau cel puţin pentru a permite doar alterări la scară mică ale ordinii existente. Tocmai fiindcă Revoluţia Franceză fusese o provocare atât de înspăimântătoare pentru acordurile sociale interne şi pentru sistemul de state tradiţional al Europei, Metternich şi colegii săi conservatori priveau acum cu suspiciune orice nou progres. O diplomaţie periculoasă, riscând să provoace un război general, era privită cu la fel de multă suspiciune ca o campanie pentru independenţa naţională sau pentru o reformă constituţională. În ansamblu, liderii politici simţeau că au prea multe griji pe cap doar fiindcă trebuiau să facă faţă turbulenţelor interne şi agitaţiei stârnite de interesele facţionale, mulţi dintre ei începând să se simtă ameninţaţi chiar şi de apariţia timpurie a noilor utilaje, de dezvoltarea urbanizării şi de alte provocări incipiente la adresa breslelor, a meşteşugurilor şi a reglementărilor protecţioniste ale unei societăţi preindustriale. Ceea ce un istoric a descris ca „război civil endemic ce a declanşat marile răbufniri ale insurecţiei în 1830, precum şi o sumedenie de revolte intermediare"[37] a însemnat că oamenii de stat nu posedau în general nici energia, nici dorinţa de a se angaja în conflicte externe care le puteau slăbi regimurile.

În legătură cu aceasta merită observat că multe dintre acţiunile militare care au avut loc într-adevăr au fost iniţiate tocmai pentru a apăra ordinea sociopolitică existentă de ameninţarea revoluţionară – de exemplu, zdrobirea de către armata austriacă a rezistenţei în Piemont în anul 1823, operaţiunile militare franceze în Spania în acelaşi an, pentru a-i reda regelui Ferdinand puterile pe care le avusese înainte şi, cea mai importantă cauză dintre toate, folosirea trupelor ruseşti pentru a suprima revoluţia ungară de la 1848. Dacă aceste măsuri reacţionare au devenit din ce în ce mai nepopulare în rândul opiniei publice britanice, insularitatea acestei ţări a însemnat că nu avea să intervină în salvarea forţelor liberale de la represiune. Cât despre schimbările teritoriale din interiorul Europei, ele se puteau petrece doar după acordul „concertului" marilor puteri, dintre care unele ar fi trebuit să fie despăgubite într-un fel sau altul. Aşadar, spre deosebire de epoca precedentă, a lui Napoleon, sau de cea următoare, a lui Bismarck, perioada 1815-1865 a internaţionalizat majoritatea problemelor politice delicate (Belgia, Grecia) şi a fost marcată de suspiciuni faţă de acţiunile unilaterale. Toate acestea au conferit o stabilitate primară, dacă nu precară, sistemului de state existent.

Poziţia internaţională a Prusiei în deceniile de după 1815 a fost clar afectată de aceste condiţii politice şi sociale generale[38]. Deşi mult extins teritorial prin anexarea Renaniei, statul sub dinastia Hohenzollern părea acum mult mai puţin impresionant decât fusese sub Frederic cel Mare. La urma urmei, abia în anii 1850 şi 1860 a avut loc expansiunea

economică în teritoriile prusace, mai rapid decât aproape oriunde în Europa. Dimpotrivă, în prima jumătate a secolului, ţara părea un pigmeu industrial, producţia sa anuală de fier de 50 000 de tone fiind eclipsată nu doar de cele ale Marii Britanii, Franţei şi Rusiei, ci şi a Imperiului Habsburgic. Mai mult, anexarea Renaniei nu doar a divizat geografic Prusia, ci a şi exacerbat diviziunile politice dintre provinciile vestice „mai liberale" şi cele estice „mai feudale". În cea mai mare parte a acestei perioade, tensiunile interne s-au aflat în prim-planul politicii ; şi, în timp ce forţele reacţiunii predominau în general, ele erau alarmate de tendinţele reformiste din 1810-1819 şi chiar panicate de revoluţia din 1848-1849. Chiar şi atunci când forţele armate au impus din nou un regim profund neliberal, teama de tulburări interne a făcut elita prusacă reticentă la contemplarea aventurilor în politica externă ; dimpotrivă, simţeau conservatorii, trebuia urmărită identificarea pe cât posibil cu forţele de stabilitate din alte părţi ale Europei, în special cu Rusia şi chiar cu Austria.

Disputele din politica internă a Prusiei au fost complicate şi mai mult de dezbaterea privind „problema germană" - altfel spus, privind posibilitatea unei eventuale uniri a celor 39 de state germane şi mijlocul prin care putea fi atins acest ţel. Fiindcă problema nu doar a despărţit, în mod previzibil, burghezia liberal-naţionalistă a Prusiei de majoritatea conservatorilor, ci a şi implicat negocieri delicate cu statele din centrul şi sudul Germaniei şi - cel mai important aspect - a reînviat rivalitatea cu Imperiul Habsburgic, care se manifestase ultima oară în 1814 în dispute aprinse în privinţa Saxoniei. Deşi Prusia era liderul incontestabil al Uniunii Vamale Germane (Zollverein), care s-a dezvoltat din anii 1830 şi la care austriecii nu se puteau alătura din cauza presiunilor protecţioniste ale propriilor industriaşi, balanţa avantajului politic s-a înclinat în general în favoarea Vienei în aceste decenii. În primul rând, atât Frederic Wilhelm al III-lea (1797-1840), cât şi Frederic Wilhelm al IV-lea (1840-1861) se temeau de rezultatele unei ciocniri cu Imperiul Habsburgic mai mult decât o făcuseră Metternich şi succesorul său, Schwarzenberg, cu privire la vecinul lor nordic. În plus, Austria prezida întrunirile Federaţiei Germane la Frankfurt ; se bucura de simpatia multor state germane mai mici, ca să nu mai vorbim de bătrânii conservatori prusaci ; şi părea, indiscutabil, o putere europeană, în timp ce Prusia era puţin mai mult decât una germană. Cel mai remarcabil semn al faptului că Viena cântărea mai mult a apărut în acordul din 1850 de la Olmutz, care i-a împiedicat temporar să caute obţinerea unor avantaje în problema germană când Prusia a fost de acord să îşi demobilizeze armata şi să îşi abandoneze planurile de unificare. O umilinţă diplomatică, în perspectiva lui Frederic al IV-lea, era preferabilă unui război riscant la atât de puţin timp după revoluţia din 1848. Şi chiar naţionalişti prusaci, precum Bismarck, îndureraţi de o asemenea retragere în faţa pretenţiilor austriece, au simţit că nu se putea face prea mult până ce „lupta pentru stăpânire în Germania" nu se încheia.

Un factor esenţial în resemnarea lui Frederic la Olmutz fusese informaţia că ţarul Rusiei susţinea poziţia Austriei în „problema germană". De fapt, de-a lungul întregii perioade, începând cu 1812 şi până în 1871, Berlinul s-a străduit să evite provocarea colosului militar de la est. Raţiuni ideologice şi dinastice au ajutat cu siguranţă în justificarea unui asemenea servilism, dar nu au mascat în totalitate sentimentul permanent de inferioritate al Prusiei, pe care, prin anexarea de către ruşi în 1814 a unei mari părţi din Polonia, prin Congresul de la Viena nu făcuse decât să îl accentueze. Expresii dezaprobatoare din partea Sankt Petersburgului în privinţa oricărei mişcări de liberalizare în

Prusia, bine-cunoscuta convingere a ţarului Nicolae I că unificarea germană era o prostie utopică (în special dacă s-ar fi încercat precum în 1848 la Frankfurt, când o adunare radicală i-a oferit coroana imperială regelui Prusiei!) şi sprijinul Rusiei oferit Austriei înainte de Olmutz au fost manifestări ale acestei influenţe externe dominatoare. Aşadar, nu a fost deloc de mirare faptul că izbucnirea Războiului Crimeii în 1854 a găsit guvernul prusac cu dorinţa disperată să rămână neutru, temându-se de consecinţele intrării într-un război împotriva Rusiei şi îngrijorat în acelaşi timp de perspectiva că ar putea pierde respectul Austriei şi puterilor vestice. Având în vedere aceste împrejurări, poziţia Prusiei era logică, dar, fiindcă britanicilor şi austriecilor le displăcea politica „şovăielnică" a Berlinului, diplomaţilor prusaci nu li s-a permis să se alăture celorlalţi delegaţi la Congresul de la Paris (1856) până aproape de începerea procedurilor. Atunci, în mod simbolic, era încă tratată ca un participant marginal.

Şi în alte domenii – deşi mai puţin persistent – Prusia a fost constrânsă de puterile externe. Denunţarea de către Palmerston a pătrunderii armatei prusace în Schleswig-Holstein în 1848 a fost cea mai puţin îngrijorătoare. Mult mai deranjantă a fost potenţiala ameninţare franceză în Renania din 1830, apoi din nou în 1840 şi, finalmente, în anii 1860. Toate aceste perioade de tensiune au confirmat ceea ce sugeraseră deja certurile cu Viena şi dezaprobările ocazionale ale Sankt Petersburgului: că Prusia în prima jumătate a secolului al XIX-lea era ultima dintre marile puteri, dezavantajată geografic, dominată de vecini puternici, distrasă de probleme interne şi din interiorul Germaniei şi aproape incapabilă să joace un rol mai important în afacerile internaţionale. Acesta pare, poate, un raţionament prea dur în lumina diverselor puncte forte ale Prusiei: sistemul educaţional, de la şcolile parohiale la universităţi, era de neegalat în Europa; sistemul administrativ era destul de eficient; iar armata sa şi formidabilul său stat-major au studiat de timpuriu reformele tactice şi strategice, mai cu seamă implicaţiile militare ale „căilor ferate şi puştilor"[39]. Dar ideea a fost că acest potenţial nu putea fi valorificat până ce criza politică internă dintre liberali şi conservatori nu era depăşită, până ce la vârf nu era o conducere fermă în locul ezitărilor lui Frederic al IV-lea şi până ce baza industrială a Prusiei nu se dezvolta. Aşadar, abia după 1860 s-a putut dezvolta statul dinastiei Hohenzollern pornind de la statutul său oarecum inferior.

Totuşi, aşa cum se întâmplă adesea, slăbiciunea strategică este relativă; şi, comparativ cu Imperiul Habsburgic de la sud, problemele Prusiei nu erau poate atât de descurajatoare. Dacă perioada 1648-1815 asistase la „ascensiunea" şi „afirmarea"[40] imperiului, această expansiune nu eliminase condiţiile dificile în care funcţiona Viena, chinuindu-se să îndeplinească un rol de mare putere. Dimpotrivă, acordul din 1815 a luat în calcul aceste dificultăţi, cel puţin pe termen lung. De exemplu, însuşi faptul că austriecii luptaseră atât de des împotriva lui Napoleon şi ieşiseră învingători a însemnat că solicitau „despăgubiri" pentru modificarea generală a hotarelor din timpul negocierilor din 1814-1815; şi, cu toate că Habsburgii au acceptat cu înţelepciune să se retragă din sudul Olandei, din sud-vestul Germaniei (Vorlande) şi din unele părţi ale Poloniei, acest lucru a fost contrabalansat de expansiunea lor la scară largă din Italia şi de afirmarea rolului conducător în Federaţia Germană proaspăt creată.

Având în vedere teoria balanţei europene şi în special versiunile preferate de comentatorii britanici, şi de însuşi Metternich, această restaurare a puterii austriece era lăudabilă. Imperiul Habsburgic, întins de-a lungul Europei de la câmpia de nord a Italiei

până în Galiţia, se comporta ca un punct central de sprijin al balanţei, constrângând ambiţiile francezilor în vestul Europei şi în Italia, păstrând *statu-quo*-ul în Germania atât împotriva naţionaliştilor „Germaniei Mari", cât şi a expansioniştilor prusaci şi ridicând o barieră în faţa pătrunderii ruşilor în Balcani. Este adevărat că fiecare dintre aceste misiuni a fost susţinută de una sau mai multe dintre celelalte mari puteri, în funcţie de context; dar Imperiul Habsburgic era vital pentru funcţionarea acestui şah-mat complex cu cinci faţete, măcar fiindcă părea să aibă cel mai mare interes dintre toate în îngheţarea acordului de la 1815 – pe când Franţa, Prusia şi Rusia, mai devreme sau mai târziu, au dorit nişte schimbări, iar britanicii, găsind din ce în ce mai puţine motive strategice şi ideologice pentru a-l susţine pe Metternich după anii 1820, erau în consecinţă mai puţin dispuşi să susţină eforturile Austriei de a menţine toate aspectele ordinii existente. Din perspectiva unor istorici, într-adevăr, pacea generală care a predominat în Europa zeci de ani după 1815 s-a datorat cu precădere poziţiei şi funcţiilor Imperiului Habsburgic. Aşadar, atunci când nu a putut obţine sprijin militar de la celelalte puteri pentru a menţine *statu-quo*-ul în Italia şi Germania în anii 1860, a fost scos de pe scena acestor două teatre; iar când, după 1900, propria supravieţuire era nesigură, un mare război pentru succesiune – cu implicaţii fatale pentru balanţa europeană – era inevitabil[41].

Atât timp cât puterile conservatoare din Europa erau unite în menţinerea *statu-quou*-lui – împotriva resurgenţei franceze sau a „revoluţiei" în general –, această slăbiciune habsburgică era mascată. Apelând la solidaritatea ideologică a Sfintei Alianţe, Metternich se putea asigura în general de sprijinul Rusiei şi al Prusiei, care, la rândul lor, îi dădeau mână liberă în organizarea intervenţiilor împotriva oricăror mişcări liberale – fie trimiţând trupe austriece pentru a înăbuşi insurecţia din Napoli în 1821, fie îngăduind acţiunea militară franceză în Spania în sprijinul regimului Bourbonilor, fie orchestrându-le impunerea Decretelor reacţionare de la Carlsbad (1819) asupra membrilor Confederaţiei Germane. Cam în acelaşi fel, relaţiile Imperiului Habsburgic cu Sankt Petersburgul şi cu Berlinul au beneficiat de interesul lor comun de a suprima naţionalismul polonez, care pentru guvernul rus a fost o problemă mult mai serioasă decât ocazionalele neînţelegeri privind Grecia ori strâmtorile; înăbuşirea comună a revoltei poloneze în Galiţia şi încorporarea de către Austria a Oraşului Liber Cracovia în 1846 cu aprobarea Rusiei şi a Prusiei au arătat posibilele avantaje ale unei astfel de solidarităţi monarhice.

Pe termen mai lung, această strategie metternichiană era totuşi profund defectuoasă. O revoluţie *socială* radicală putea fi ţinută sub control destul de bine în Europa secolului al XIX-lea; oricând avea loc vreuna (1830, 1848, Comuna din 1871), înspăimântată, clasa mijlocie trecea de partea „legii şi ordinii". Dar larg răspânditele idei şi mişcări care susţineau independenţa naţională, stimulate anterior în acest secol de Revoluţia Franceză şi de diversele războaie de eliberare, nu puteau fi reprimate la nesfârşit; iar încercările lui Metternich de a înăbuşi mişcările de independenţă au epuizat treptat Imperiul Habsburgic. Opunându-se ferm oricărei mişcări pentru independenţă naţională, Austria a piedut curând simpatia vechiului său aliat, Marea Britanie. Folosirea repetată a forţei militare în Italia a provocat o reacţie în rândul tuturor claselor împotriva „temnicerului" lor habsburgic, ceea ce avea să-l favorizeze pe Napoleon al III-lea câteva decenii mai târziu, când acest monarh francez ambiţios avea să îl ajute pe Cavour să îi alunge pe austrieci din Italia de Nord. În acelaşi mod, refuzul Imperiului Habsburgic de a se alătura Zollvereinului din motive economice şi imposibilitatea constituţional-geografică de a deveni parte a „Germaniei Mari" i-a dezamăgit pe mulţi naţionalişti germani, care au început atunci să îşi dorească să fie conduşi de Prusia. Chiar şi regimul ţarist, care în

general a susţinut eforturile Vienei de a zdrobi revoluţiile, s-a descurcat ocazional mai bine decât Austria în privinţa problemelor naţionale: vezi, de exemplu, politica lui Alexandru I, în cooperare cu britanicii, de susţinere a independenţei Greciei la sfârşitul anilor 1820, în ciuda tuturor contraargumentelor lui Metternich.

Ideea este că, într-o epocă de intensificare a conştiinţei naţionale, Imperiul Habsburgic părea şi mai anacronic. Aşa cum s-a evidenţiat, în fiecare dintre celelalte mari puteri:

> ...o majoritate a cetăţenilor împărtăşeau o limbă şi o religie comune. Cel puţin 90% dintre francezi vorbeau franceza şi aceeaşi proporţie aparţinea, cel puţin nominal, Bisericii Catolice. Mai mult de opt prusaci din zece erau germani (restul erau în mare parte polonezi), iar dintre cei germani, 70% erau protestanţi. Cei 70 de milioane de supuşi ai ţarului includeau unele minorităţi notabile (cinci milioane de polonezi, trei milioane şi jumătate de finlandezi, estoni, letoni şi lituanieni şi trei milioane de caucazieni amestecaţi), rămânând încă 50 de milioane de ruşi care erau şi ortodocşi. Iar locuitorii Insulelor Britanice erau vorbitori de limba engleză în proporţie de 90% şi 70% protestanţi. Ţări ca aceasta nu prea aveau nevoie să fie ţinute laolaltă; aveau o coeziune intrinsecă. Dimpotrivă, împăratul austriac domnea asupra unei amestecături etnice care probabil că îl făcea să geamă de fiecare dată când se gândea la asta. El şi opt milioane dintre supuşii săi erau germani, dar de două ori mai mulţi erau slavi de un fel sau altul (cehi, slovaci, polonezi, ruteni, sloveni, croaţi şi sârbi), cinci milioane erau unguri, cinci milioane italieni şi două milioane români. Ce fel de naţiune era aceea?
> Răspuns: nici un fel de naţiune[42].

Armata habsburgică, privită ca „una dintre cele mai importante, dacă nu chiar cea mai importantă instituţie unică" din imperiu, a reflectat această diversitate etnică. „În 1865 [deci cu an înainte de ciocnirea decisivă cu Prusia pentru stăpânirea Germaniei], armata era formată din 128 286 de germani, 96 300 de cehi şi slovaci, 52 700 de italieni, 22 700 de sloveni, 20 700 de români, 19 000 de sârbi, 50 100 de ruteni, 37 700 de polonezi, 32 500 de maghiari, 27 600 de croaţi şi 5 100 de soldaţi de alte naţionalităţi"[43]. Deşi aceasta făcea armata aproape la fel de colorată şi de pestriţă ca regimentele britanico-indiene din India Britanică, a creat tot felul de dezavantaje în comparaţie cu mult mai omogenele armate franceză sau prusacă.

Această potenţială slăbiciune militară a fost agravată de lipsa unei finanţări adecvate, care avea la origine parţial dificultăţile de a creşte impozitele în imperiu, dar în special slăbiciunea bazei sale comerciale şi industriale. Deşi istoricii vorbesc acum despre „ascensiunea economică a Imperiului Habsburgic"[44] în perioada 1760-1914, de fapt, în prima jumătate a secolului al XIX-lea industrializarea s-a petrecut doar în anumite regiuni vestice, precum Boemia, ţinuturile din Alpi şi în jurul Vienei în sine, pe când cea mai mare parte a imperiului a rămas relativ neatinsă. Aşadar, în timp ce Austria a avansat, imperiul *ca întreg* a rămas mult în urma Marii Britanii, a Franţei şi a Prusiei în privinţa industrializării *per capita*, a producţiei de fier şi oţel, a capacităţii motoarelor cu aburi şi aşa mai departe.

Mai mult decât atât, costurile războaielor cu Franţa „aduseseră imperiul la epuizare financiară, împovărat de o datorie publică grea şi o grămadă de bani de hârtie depreciaţi"[45], care practic a obligat guvernul să menţină cheltuielile militare la minimum. În 1830 armatei i s-a alocat echivalentul a doar 23% din veniturile totale (în scădere de la 50% în 1817), iar în 1848 această pondere se diminuase la 20%. Când au avut loc crize, ca

în 1848-1849, 1854-1855, 1859-1860 şi 1864, au fost autorizate creşteri excepţionale ale cheltuielilor militare; dar acestea nu au fost niciodată suficiente pentru a ridica armata la potenţialul său maxim, iar sumele erau reduse la fel de repede atunci când se aprecia sfârşitul crizei. De exemplu, bugetul militar era de 179 de milioane de florini în 1860, a scăzut la 118 milioane în 1863, a crescut la 155 de milioane în conflictul din 1864 cu Danemarca şi s-a redus drastic la 96 de milioane în 1865 – din nou, doar cu un an înainte de războiul cu Prusia. Nici una dintre aceste sume nu a ţinut pasul cu bugetele militare ale Franţei, Marii Britanii şi Rusiei sau (puţin mai târziu) cu cel al Prusiei; şi, din moment ce administraţia militară austriacă era considerată coruptă şi ineficientă chiar după standardele de la jumătatea secolului al XIX-lea, sumele de bani care *erau* alocate nu erau foarte bine cheltuite. În concluzie, forţa armată a Imperiului Habsburgic nu era în nici un fel pe măsura războaielor în care ar fi putut fi nevoit să lupte[46].

Dar nu vrem să anticipăm căderea imperiului. Rezistenţa sa, aşa cum au observat mulţi istorici, era într-adevăr remarcabilă: după ce a supravieţuit Reformei, turcilor şi Revoluţiei Franceze, s-a dovedit de asemenea capabil să înfrunte evenimentele din 1848-1849, înfrângerea din 1866 şi, până în stadiile finale, tensiunile din Primul Război Mondial. Deşi punctele sale slabe erau evidente, nici punctele forte nu lipseau. Monarhia impunea loialitate nu doar supuşilor etnici germani, ci şi multor aristocraţi şi familii „aservite" din teritoriile nongermane; stăpânirea sa în Polonia, de exemplu, era destul de blândă comparativ cu administraţiile rusă şi prusacă. Mai mult, caracterul complex, multinaţional al imperiului, cu mulţimea de rivalităţi locale, permitea un anumit grad de *divide et impera* de la centru, aşa cum a demonstrat-o folosirea prudentă a armatei: regimentele ungare erau staţionate mai cu seamă în Italia şi Austria, cele italiene în Ungaria, jumătate din cele de husari peste graniţă şi aşa mai departe[47].

În sfârşit, poseda avantajul negativ că nici una dintre celelalte mari puteri – nici dacă se angaja în ostilităţi cu Imperiul Habsburgic – nu ştia cu ce să îl înlocuiască. Poate că ţarului Nicolae I îi displăceau pretenţiile Austriei în Balcani, dar a fost îndeajuns de dispus să îi împrumute o armată pentru a ajuta la înăbuşirea revoluţiei ungare din 1848; poate că Franţa complota pentru a-i scoate pe Habsburgi din Italia, dar Napoleon al III-lea ştia de asemenea că Viena putea fi pe viitor un aliat folositor împotriva Prusiei sau a Rusiei; iar Bismarck, deşi hotărât să elimine orice influenţă austriacă din Germania, era dornic să prezerve Imperiul Habsburgic imediat după capitularea sa, în 1866. Atât timp cât exista această situaţie, imperiul avea să supravieţuiască – cu preţul suferinţei.

În pofida pierderilor din timpul Războiului Napoleonian, poziţia Franţei în jumătatea de secol de după 1815 era semnificativ mai bună decât cea a Prusiei sau a Imperiului Habsburgic în multe privinţe[48]. Venitul său naţional era mult mai ridicat, iar capitalul său era mai uşor disponibil; populaţia sa era cu mult mai numeroasă decât a Prusiei şi mai omogenă decât cea a Imperiului Habsburgic; putea să îşi permită cu mai multă uşurinţă să întreţină o armată mare şi să plătească şi pentru o flotă militară considerabilă. Cu toate acestea, este tratată aici ca „o putere mijlocie" doar fiindcă împrejurările strategice, diplomatice şi economice au împiedicat Franţa să îşi concentreze resursele şi să se impună într-un anumit domeniu.

În privinţa anilor 1814-1815, la nivel politic, a fost esenţial faptul că toate celelalte mari state se arătaseră hotărâte să împiedice încercările francezilor de a menţine o hegemonie asupra Europei; iar Londra, Viena, Berlinul şi Sankt-Petersburgul nu erau

doar dispuse să îşi domolească disputele legate de alte aspecte (de exemplu, Saxonia) pentru a opri tentativa finală a lui Napoleon, ci se centrau şi pe instituirea unui sistem postbelic pentru a bloca pe viitor direcţiile tradiţionale de expansiune ale Franţei. Astfel, în timp ce Prusia a jucat rolul de paznic al Renaniei, Austria şi-a consolidat poziţia în Italia de Nord, iar influenţa britanică s-a extins în Peninsula Iberică; în spatele tuturor acestor lucruri stătea o mare armată rusească, gata să se deplaseze de-a lungul Europei în apărarea acordului încheiat în anul 1815. În consecinţă, oricât de mult ar fi putut pleda francezii din toate partidele pentru o politică de „redresare"[49], era clar că nici o îmbunătăţire spectaculoasă nu era posibilă. Tot ce se putea obţine era, pe de o parte, recunoaşterea faptului că Franţa era un partener egal în Concertul european, iar pe de altă parte, restaurarea influenţei politice franceze în regiunile învecinate *alături de* cea a puterilor existente. Şi totuşi, chiar şi atunci când francezii ajungeau la paritate, spre exemplu cu britanicii în Peninsula Iberică şi jucau din nou un rol major în Levant, ei trebuiau să fie întotdeauna precauţi să nu provoace o altă coaliţie împotriva lor. Orice acţiune a Franţei în Ţările de Jos, aşa cum a devenit clar în anii 1820 şi 1830, genera instinctiv o alianţă anglo-prusacă prea puternică pentru a fi combătută.

Cealaltă carte pe care o putea juca Parisul era stabilirea unor relaţii strânse cu *una* dintre marile puteri, care putea fi apoi exploatată pentru a ajuta Franţa să îşi atingă ţelurile[50]. Având în vedere rivalităţile latente dintre celelalte state şi considerabilele avantaje pe care le putea oferi o alianţă cu Franţa (bani, trupe, arme), această presupunere era plauzibilă; totuşi, era greşită în trei privinţe. În primul rând, ar fi fost posibil ca cealaltă putere să îi exploateze pe francezi mai mult decât putea exploata Franţa acea putere – aşa cum a făcut Metternich la jumătatea anilor 1830, când a început tratativele cu francezii doar pentru a diviza Londra şi Parisul. În al doilea rând, schimbările de regim petrecute în Franţa în aceste decenii au afectat inevitabil relaţiile diplomatice într-o perioadă când ideologia juca un rol extrem de important. De exemplu, vechile speranţe într-o alianţă cu Rusia s-au năruit odată cu revoluţia din 1830 din Franţa. În sfârşit, rămânea problema insurmontabilă că, deşi mai multe dintre celelalte puteri voiau să coopereze cu Franţa în anumite momente, nici una nu dorea în această perioadă o schimbare de *statu-quo*: cu alte cuvinte, ele le ofereau francezilor doar o prietenie diplomatică, nu promisiunea unor câştiguri teritoriale. Abia după Războiul Crimeii a existat un sentiment generalizat în afara Franţei că hotarele din 1815 ar trebui retrasate.

Aceste obstacole ar fi putut părea mai puţin teribile dacă Franţa ar fi fost la fel de puternică faţă de restul Europei cum fusese pe vremea lui Ludovic al XIV-lea sau a lui Napoleon când aceştia se aflau în culmea puterii. Dar realitatea este că Franţa după 1815 nu a fost o ţară deosebit de dinamică. Se estimează că nu mai puţin de 1,5 milioane de francezi muriseră în războaiele dintre anii 1793 şi 1815[51] şi, chiar mai semnificativ, creşterea populaţiei franceze a fost mai lentă decât cea a oricărei alte mari puteri în secolul al XIX-lea. Nu numai că îndelungatul conflict alterase economia Franţei în diversele moduri prezentate mai sus (vezi pp. 135-137), mai mult, chiar pacea a expus-o provocării comerciale din partea marelui său rival britanic. „De o importanţă cardinală pentru majoritatea producătorilor francezi după 1815 a fost existenţa unui producător copleşitor de dominant şi puternic nu doar în poziţia celui mai apropiat vecin, ci şi ca o forţă teribilă pe toate pieţele externe şi uneori chiar şi pe propria piaţă internă, intens protejată."[52] Această lipsă de competitivitate, factorii existenţi în interiorul Franţei care descurajau modernizarea (de exemplu, dimensiunea restrânsă a terenurilor exploatate

agricol, comunicaţiile slabe, pieţele în esenţă locale, absenţa cărbunelui ieftin, disponibil) şi pierderea oricărui stimul din partea pieţelor de peste mări au însemnat că între anii 1815 şi 1850 rata sa de creştere industrială era considerabil mai scăzută decât cea a Marii Britanii. La începutul secolului, producţia acesteia din urmă era egală cu cea a Franţei; în 1830 era de 182,5% comparativ cu cea a Franţei; iar în 1860 crescuse la 251%[53]. Mai mult, chiar şi atunci când rata construirii de căi ferate în Franţa şi industrializarea generală începuseră să ia avânt, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Franţa a descoperit, spre marea sa mirare, că Germania se dezvolta şi mai rapid.

Totuşi, acum pentru istorici nu mai este atât de clar dacă economia Franţei în acest secol ar trebui să fie catalogată cu uşurinţă „înapoiată" sau „dezamăgitoare"; în multe privinţe, calea urmată de francezi spre prosperitatea naţională a fost la fel de logică precum drumul foarte diferit urmat de britanici[54]. Ororile sociale ale revoluţiei industriale erau mai puţin răspândite în Franţa; totuşi, punându-se accentul pe calitatea superioară mai mult decât pe bunurile produse în masă, valoarea per capita adăugată fiecărui produs fabricat era substanţial mai mare. Dacă francezii în ansamblu nu investeau pe plan intern în mari întreprinderi industriale, aceasta era adesea mai curând o chestiune de prudenţă decât un semn de sărăcie sau de rămânere în urmă. În ţară exista, de fapt, un considerabil excedent de capital, o mare parte din acesta intrând în investiţii industriale în alte părţi ale Europei[55]. Guvernele franceze nu păreau afectate de un deficit de fonduri şi *existau* investiţii în muniţii şi în procesele metalurgice legate de forţele armate. Inventatorii francezi au fost cei care au creat arma cu proiectil sub generalul Paixhans, „modelele de vase epocale" *Napoléon* şi *La Gloire*, precum şi glonţul şi puşca Minié[56].

Cu toate acestea, cert este că puterea *relativă* a Franţei se eroda, atât în termeni economici, cât şi în alte privinţe. Deşi Franţa era mai mare decât Prusia sau Imperiul Habsburgic, cum am mai spus, nu exista domeniu în care să fie liderul decisiv, aşa cum se întâmplase cu un secol în urmă. Armata sa era numeroasă, dar nu o depăşea numeric pe cea a Rusiei. Flota sa, neregulat susţinută de administraţii franceze succesive, era a doua ca dimensiuni după cea britanică – însă decalajul dintre ele era enorm. În termeni de producţie industrială şi produs naţional, Franţa rămânea în urma vecinei sale deschizătoare de drumuri. După lansarea sa vasul *La Gloire* a fost repede eclipsat de *Warrior* al Royal Navy, la fel cum artileria franceză de câmp a rămas în urma modelelor mai noi ale lui Krupp. Franţa a jucat într-adevăr un rol în afara Europei, dar din nou, posesiunile şi influenţa ei erau mult mai limitate decât cele ale Marii Britanii.

Toate acestea indică altă problemă acută care a îngreunat măsurarea – şi adesea desfăşurarea – forţei incontestabile a Franţei. Ea a rămas o putere *hibridă* clasică[57], frecvent sfâşiată între interesele sale europene şi cele neeuropene; iar acest fapt la rândul său i-a afectat diplomaţia, care era şi aşa destul de complicată din cauza unor considerente ideologice sau legate de balanţa de putere. Era mai important să împiedice înaintarea Rusiei către Constantinopol sau să ridice piedici în calea pretenţiilor britanice în Levant? Trebuia să încerce să scoată Austria din Italia sau să atace flota britanică în Canalul Mânecii? Să încurajeze mişcările timpurii vizând unificarea Germaniei ori să li se opună? Având în vedere aspectele pro şi contra legate de fiecare dintre aceste politici, nu este surprinzător că francezii se manifestau adesea în mod ambivalent şi ezitant, chiar şi atunci când Franţa era considerată un membru deplin al Concertului european.

În acelaşi timp, nu trebuie uitat că împrejurările generale care constrângeau Franţa îi permiteau să se comporte şi ca o frână în calea celorlalte mari puteri. Acest lucru s-a

întâmplat mai ales în timpul lui Napoleon al III-lea, dar şi, într-o fază incipientă, la sfârşitul anilor 1820. Doar datorită dimensiunii sale, redresarea Franţei a avut implicaţii în Peninsula Iberică şi în Peninsula Italică, în Ţările de Jos şi chiar mai departe. Atât încercările britanicilor, cât şi cele ale ruşilor de a influenţa evenimentele din Imperiul Otoman trebuiau să ţină cont de Franţa. Mult mai mult decât şovăitorul Imperiu Habsburgic sau chiar decât Marea Britanie, Franţa a fost cea care a impus principala frână militară Rusiei în timpul Războiului Crimeii. Tot Franţa a fost cea care a subminat poziţia Austriei în Italia şi mai cu seamă cea care, în mod mai puţin dramatic, s-a asigurat că Imperiul Britanic nu deţine un monopol total al influenţei de-a lungul coastelor africane şi chineze. În sfârşit, când „lupta pentru supremaţie în Germania" dintre austrieci şi prusaci a ajuns la punctul culminant, ambii rivali şi-au dezvăluit profunda preocupare privind paşii următori ai lui Napoleon al III-lea. În concluzie, redresându-se după 1815, Franţa a rămas în deceniile următoare o putere considerabilă, foarte activă diplomatic, acceptabil de puternică militar şi de preferat ca prieten decât ca duşman – chiar dacă liderii săi erau conştienţi că nu mai era atât de dominantă precum fusese în cele două secole precedente.

Războiul Crimeii şi erodarea puterii ruse

Puterea *relativă* a Rusiei avea să scadă cel mai mult în deceniile de pace internaţională şi industrializare de după 1815 – deşi acest lucru nu a fost pe deplin evident până la Războiul Crimeii (1854-1856). În 1814 Europa fusese amuţită când armata rusă înainta spre vest, iar mulţimile strigaseră prudent *Vive l'empéreur Alexandre!* la intrarea ţarului în Paris, precedat de brigăzile sale de cazaci. Însuşi acordul de pace, cu accentul său exagerat de conservator împotriva unei viitoare schimbări teritoriale şi politice, era garantat de o armată rusească de 800 000 de soldaţi – a cărei superioritate pe uscat o egala pe cea a Royal Navy pe mare. Atât Austria, cât şi Prusia erau eclipsate de acest colos de la est şi se temeau de forţa sa chiar şi atunci când şi-au proclamat solidaritatea monarhică faţă de el. În orice caz, rolul Rusiei de jandarm al Europei s-a amplificat când mesianicul Alexandru I a fost urmat de autocraticul Nicolae I (1825-1855); iar poziţia acestuia din urmă a fost şi mai mult consolidată de evenimentele revoluţionare din 1848-1849, când, după cum a observat Palmerston, Rusia şi Marea Britanie erau singurele puteri care „stăteau în poziţie verticală"[58]. Apelurile disperate ale guvernării habsburgice pentru ajutor în reprimarea revoltei ungare au fost răsplătite prin trimiterea a trei armate ruseşti. Dimpotrivă, ezitările lui Frederic Wilhelm al IV-lea al Prusiei faţă de mişcările de reformă internă, împreună cu propunerile de schimbare din Confederaţia Germană, au generat presiuni intransigente din partea ruşilor până ce curtea de la Berlin a acceptat politicile de reacţiune internă şi retragerea diplomatică la Olmütz. Cât despre „forţele schimbării" de după 1848 – naţionaliştii înfrânţi polonezi şi unguri sau liberalii burghezi frustraţi ori marxiştii – au fost de acord că principalul obstacol în calea progresului în Europa avea să rămână încă mult timp imperiul ţarist.

Totuşi, la nivel economic şi tehnologic Rusia pierdea teren în mod alarmant între anii 1815 şi 1880, cel puţin în comparaţie cu alte puteri. Aceasta nu înseamnă că nu a avut

loc nici o îmbunătăţire economică, pentru că aceasta s-a produs chiar sub Nicolae I, ai cărui oficiali – mulţi dintre ei – fuseseră ostili forţelor pieţei sau oricăror semne de modernizare. Populaţia a crescut rapid (de la 51 de milioane în 1816 la 76 de milioane în 1860 şi 100 de milioane în 1880), mai ales cea a oraşelor. Producţia de fier a crescut, iar industria textilă s-a multiplicat ca amploare. S-a afirmat că numărul fabricilor sau întreprinderilor industriale a crescut de la 2 400 la peste 15 000 între anii 1804 şi 1860. Motoare cu aburi şi utilaje moderne erau importate din Occident; iar din anii 1830 a început să apară o reţea de căi ferate. Chiar polemicile istoricilor în privinţa răspunsului la întrebarea dacă în Rusia a avut loc sau nu „o revoluţie industrială" în aceste decenii confirmă faptul că lucrurile erau în mişcare[59].

Dar partea proastă a fost că restul Europei se mişca mult mai repede şi că Rusia pierdea teren. Datorită populaţiei cu mult mai numeroase, deţinuse fără îndoială cel mai mare PNB *total* la începutul secolului al XIX-lea. Două generaţii mai târziu, nu mai era vorba despre aşa ceva, cum se poate vedea în tabelul 9.

Tabelul 9. *Produsul naţional brut al marilor puteri europene, 1830-1890*[60]
(la preţurile pieţei, în dolari americani şi la preţurile din 1960; în miliarde)

	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
Rusia	10,5	11,2	12,7	14,4	22,9	23,2	21,1
Franţa	8,5	10,3	11,8	13,3	16,8	17,3	19,7
Marea Britanie	8,2	10,4	12,5	16,0	19,6	23,5	29,4
Germania	7,2	8,3	10,3	12,7	16,6	19,9	26,4
Imperiul Habsburgic	7,2	8,3	9,1	9,9	11,3	12,2	15,3
Italia	5,5	5,9	6,6	7,4	8,2	8,7	9,4

Dar aceste cifre sunt şi mai alarmante când se studiază ponderea *per capita* din PNB (vezi tabelul 10).

Tabelul 10. *PNB* per capita *al marilor puteri europene, 1830-1890*[61]
(în dolari americani şi la preţurile din 1960)

	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
Marea Britanie	346	394	458	558	628	680	785
Italia	265	270	277	301	312	311	311
Franţa	264	302	333	365	437	464	515
Germania	245	267	308	354	426	443	537
Imperiul Habsburgic	250	266	283	288	305	315	361
Rusia	170	170	175	178	250	224	182

Conform cifrelor, creşterea produsului naţional brut *total* al Rusiei din aceşti ani s-a datorat într-o măsură copleşitoare creşterii populaţiei, fie prin natalitate, fie prin cuceriri în Turkistan şi în alte părţi şi nu prea a avut de-a face cu creşteri reale ale productivităţii

(în special a celei industriale). Venitul pe cap de locuitor şi produsul naţional ale Rusiei fuseseră tot timpul în urma celor din Europa de Vest; dar acum rămăseseră şi mai mult în urmă, de la (spre exemplu) o jumătate din venitul pe cap de locuitor al Marii Britanii în 1830 la un sfert din această cifră 60 de ani mai târziu.

În acelaşi fel, dublarea producţiei de fier a Rusiei la începutul secolului al XIX-lea nu a însemnat mult comparativ cu creşterea acesteia *de 30 de ori* din Marea Britanie[62]; în decursul a două generaţii, Rusia se transformase, din cel mai mare producător şi exportator de fier al Europei, într-o ţară din ce în ce mai dependentă de importurile de produse prelucrate în Occident. Chiar şi îmbunătăţirile din domeniul comunicaţiilor datorate căilor ferate şi vapoarelor cu aburi trebuie puse în context. În 1850 Rusia avea puţin peste 800 de kilometri de cale ferată, comparativ cu 13 600 de kilometri în Statele Unite; şi o mare parte din creşterea comerţului naval, pe marile fluvii sau dincolo de Marea Baltică şi Marea Neagră, a gravitat în jurul transportului cerealelor necesare populaţiei tot mai numeroase a ţării şi pentru plata mărfurilor manufacturate importate, trimiţând grâul în Marea Britanie. Dacă apăreau progrese, acestea se datorau adeseori comercianţilor şi întreprinzătorilor străini (comerţului exterior cu siguranţă) transformând Rusia şi mai mult într-un furnizor de materii *prime* pentru economiile avansate. La o examinare mai atentă a dovezilor, se pare că în majoritatea noilor „fabrici" şi „întreprinderi industriale" lucrau mai puţin de 16 oameni şi acestea erau foarte slab mecanizate. O lipsă generală de capital, cerere scăzută din partea consumatorilor, o clasă mijlocie neînsemnată, distanţele mari, clima extremă şi mâna grea a unui stat suspicios, autocratic, toate acestea au îngreunat mai mult decât aproape oriunde în Europa „demarajul" industrial în Rusia[63].

Vreme îndelungată, aceste tendinţe economice de rău augur nu s-au tradus într-o slăbiciune reală a forţelor militare ruse. Dimpotrivă, preferinţa manifestată de marile puteri după anul 1815 faţă de structurile *Vechiului regim* în general nu se putea observa nicăieri mai bine decât în compoziţia socială, armamentul şi tacticile armatelor acestora. Totuşi, în umbra proiectată de Revoluţia Franceză, guvernele erau mai preocupate de fiabilitatea politică şi socială a forţelor lor armate decât în privinţa reformelor militare; iar generalii înşişi, nemaiconfruntându-se cu testul unui mare război, puneau accent pe ierarhie, obedienţă şi precauţie – trăsături întărite de obsesia lui Nicolae I pentru paradele oficiale şi marşurile solemne. Având în vedere aceste condiţii generale, dimensiunea armatei ruse şi constanţa masei de recruţi le păreau mai impresionante observatorilor externi decât chestiuni misterioase precum logistica militară sau nivelul general de educaţie în rândul corpului de ofiţeri. Mai mult decât atât, armata rusă *era* activă şi adesea încununată de succes în frecventele sale campanii de expansiune din Caucaz şi din Turkistan – care deja începeau să îi alarmeze pe britanicii din India şi să tensioneze relaţiile anglo-ruse din secolul al XIX-lea mai mult decât în secolul precedent[64]. La fel de impresionantă pentru cineva din afară a fost înăbuşirea de către ruşi a rebeliunii ungare din 1848-1849 şi faptul că ţarul a pretins că era gata să trimită 400 000 de soldaţi pentru a înăbuşi revolta de la Paris. Ce nu au remarcat acei observatori a fost faptul mai greu de remarcat că cea mai mare parte din armata rusă era mai tot timpul imobilizată de îndatoririle de garnizoană interne, acţiunile „poliţieneşti" din Polonia şi Ucraina şi alte activităţi, precum cele ale patrulelor de frontieră şi din aşezările militare; şi că restul armatei nu era deosebit de eficientă – pentru cele 11 000 de morţi survenite în campania din Ungaria, de exemplu, în afară de 1 000, cauzele au fost bolile apărute din pricina ineficienţei serviciilor logistice şi medicale ale armatei[65].

Campania din Crimeea din 1854-1855 a confirmat în mod şocant gradul de înapoiere a Rusiei. Forţele ţariste nu puteau fi concentrate. Operaţiunile aliaţilor în Marea Baltică (deşi niciodată foarte serioase), împreună cu ameninţarea intervenţiei suedeze, au imobilizat nu mai puţin de 200 000 de soldaţi ruşi în nord. Campania anterioară din principatele de pe Dunăre şi pericolul mult mai mare ca Austria să transforme în realitate ameninţările de intervenţie au pus în primejdie Basarabia, Ucraina de Vest şi partea rusă a Poloniei. Lupta împotriva turcilor în Caucaz a solicitat foarte mult atât trupele, cât şi sistemele de aprovizionare, aşa cum s-a întâmplat în cazul apărării teritoriilor ruse în Extremul Orient[66]. Când asaltul anglo-francez asupra Crimeii a adus războiul într-o regiune extrem de sensibilă a teritoriului rus, forţele armate ale ţarului au fost incapabile să respingă o asemenea invazie.

Pe mare, Rusia poseda o flotă destul de numeroasă, cu amirali competenţi, şi a fost în stare să distrugă complet flotele turceşti mai slabe la Sinope în noiembrie 1853; dar, de îndată ce flotele anglo-franceze au intrat în conflict, poziţiile s-au inversat[67]. Multe nave ruseşti erau construite din lemn de brad şi se aflau într-o proastă stare de navigabilitate, puterea de foc era inadecvată, iar echipajele doar pe jumătate instruite. Aliaţii aveau mult mai multe nave de război cu motoare cu abur, unele dintre ele înarmate cu şrapnele şi rachete Congreve. Mai presus de toate, duşmanii Rusiei aveau capacitatea industrială de a construi vase mai noi (inclusiv zeci de canoniere cu motoare cu aburi), aşa că avantajul lor a devenit şi mai mare pe măsură ce războiul se prelungea.

Însă armata rusă stătea şi mai prost. Infanteristul de rând lupta bine şi, sub conducerea inspirată a amiralului Nahimov însoţit de geniul ingineresc al colonelului Todleben, apărarea prelungită a Sevastopolului a fost o performanţă remarcabilă. Dar în toate celelalte privinţe armata era teribil de nepregătită. Regimentele de cavalerie nu îşi asumau riscuri, iar caii lor de paradă erau incapabili să reziste la campanii obositoare (aici forţele neregulate ale cazacilor erau mai bune). Încă şi mai grav, soldaţii ruşi erau înarmaţi lamentabil. Demodatele lor flinte aveau o rază de acţiune de doar 180 de metri, în timp ce puştile trupelor aliate puteau trage efectiv până la 900 de metri; astfel, pierderile ruşilor au fost mult mai grele.

Partea cea mai rea, chiar şi atunci când se cunoştea importanţa majoră a unei misiuni, era că sistemul rus *în ansamblu* era incapabil să se mobilizeze în acest scop. Conducerea armatei era slabă, marcată de rivalităţi personale şi niciodată capabilă să producă o mare strategie coerentă – aici reflecta pur şi simplu incompetenţa generală a guvernării ţarului. Erau foarte puţini ofiţeri de grad mijlociu instruiţi şi educaţi, spre deosebire de numărul mare al acestora în armata prusacă, iar iniţiativa nu era deloc tolerată. În mod uimitor, erau şi foarte puţini rezervişti care să fie chemaţi în eventualitatea unei situaţii de urgenţă naţională, din moment ce adoptarea unui sistem cu serviciu militar de masă, de scurtă durată, ar fi implicat desfiinţarea iobăgiei*. O consecinţă a acestui sistem a fost că serviciul militar pe termen lung în Rusia includea mulţi soldaţi *peste limita de vârstă*; o altă consecinţă şi mai nefastă a fost că în jur de 400 000 dintre noii recruţi înrolaţi în grabă la începutul războiului erau complet neinstruiţi – deoarece nu existau suficienţi ofiţeri care să facă această activitate –, iar retragerea atâtor oameni din piaţa muncii iobagilor a afectat economia rusă.

---

* Dat fiind că orice bărbat care făcuse doi sau trei ani de armată nu mai putea fi iobag; şi că era mai sigur să se recruteze o proporţie mai mică dintre bărbaţi în fiecare an ca trupe *în serviciu militar pe termen lung*.

În sfârşit, erau şi puncte slabe ce ţineau de logistică şi economie. Din moment ce nu existau căi ferate la sud de Moscova (!), căruţele cu provizii trase de cai trebuiau să traverseze sute de kilometri de stepă, care devenea o mare de noroi în timpul dezgheţului din primăvară şi al ploilor de toamnă. Mai mult decât atât, caii necesitau atât de mult nutreţ (care la rândul său trebuia transportat de alţi cai de povară, şi aşa mai departe), încât un efort logistic enorm a produs rezultate disproporţionat de mici: trupele aliate şi întăririle puteau fi trimise din Franţa şi Anglia în Crimeea în trei săptămâni, în timp ce trupelor ruseşti de la Moscova aveau nevoie uneori şi trei luni ca să ajungă pe front. Şi mai alarmantă a fost scăderea stocurilor de echipamente ale armatei ruse. „La începutul războiului fuseseră adunate un milion de arme; [la sfârşitul anului 1855] au mai rămas doar 90 000. Dintre cele 1 656 tunuri de câmp, doar 253 erau disponibile... Rezervele de praf de puşcă şi muniţie erau într-o stare şi mai proastă."[68] Cu cât dura mai mult războiul, cu atât sporea superioritatea aliaţilor, în timp ce blocada britanică sugruma importul de noi arme.

Dar blocada a făcut mai mult decât atât: a întrerupt fluxul de grâne şi alte exporturi ale Rusiei (cu excepţia celor care ajungeau pe uscat în Prusia) şi a pus guvernul rus în imposibilitatea de a finanţa războiul în alt mod decât împrumutându-se excesiv. Cheltuielile militare, care şi pe timp de pace însemnau patru cincimi din venitul statului, au crescut de la aproximativ 220 de milioane de ruble în 1853 la aproximativ 500 de milioane în ambii ani de război, 1854 şi 1855. Pentru a acoperi o parte a deficitului alarmant, trezoreria rusă a împrumutat de la Berlin şi Amsterdam, dar atunci valoarea internaţională a rublei a scăzut; pentru a acoperi restul, a recurs la tipărirea unor bancnote, ceea ce a dus la o inflaţie urmată de creşterea preţurilor pe scară largă şi la agitaţii din ce în ce mai frecvente în rândul ţăranilor. Cutezătoarele încercări anterioare ale Ministerului de Finanţe de a crea rubla de argint şi de a interzice toate cambiile – ce reprezentaseră ruinarea „finanţelor solide" în Războiul Napoleonian şi în campaniile împotriva Persiei, a Turciei şi a rebelilor polonezi – erau acum complet anulate de războiul din Crimeea. Dacă Rusia persista în lupta sa zadarnică, a fost avertizat pe 15 ianuarie 1856 Consiliul Coroanei, statul avea să dea faliment[69]. Negocierile cu marile puteri erau singura cale de a evita catastrofa.

Aceasta nu înseamnă că aliaţilor li s-a părut uşor Războiul Crimeii; şi pentru ei campania a implicat tensiuni şi şocuri perturbatoare. Destul de interesant este că Franţa a fost cea mai puţin afectată, ea beneficiind pentru prima dată de faptul că era o putere hibridă – era mai puţin înapoiată pe plan industrial şi economic decât Rusia şi mai puţin „nemilitarizată" decât Marea Britanie. Forţele armate trimise în est sub comanda generalului Saint-Arnaud erau bine echipate, bine instruite datorită operaţiunilor din nordul Africii şi suficient de experimentate în campaniile de peste mări; sistemele lor logistic şi de ajutor medical erau la fel de eficiente ca oricare altul pe care l-ar fi putut crea o administraţie la jumătatea secolului; iar ofiţerii francezi aveau dreptate să rămână uimiţi de amatorismul omologilor lor britanici, cu bagajele lor supraîncărcate. Forţa expediţionară franceză era de departe cea mai mare şi a realizat cele mai multe dintre avansurile majore în război. Într-o anumită măsură, naţiunea şi-a recuperat aşadar moştenirea napoleoniană în această luptă.

Totuşi, în etapele ulterioare ale campaniei, Franţa începea să dea semne de tensiune. Deşi era o ţară bogată, guvernul său a trebuit să concureze pentru fonduri rapide cu constructorii de căi ferate şi alţii care căutau să obţină bani de la Crédit Mobilier şi de

la alţi bancheri. Aurul se scurgea spre Crimeea şi Constantinopol, mărind preţurile în ţară; iar recoltele slabe de grâne nu au fost de nici un ajutor. Deşi pierderile totale de război (100 000) nu erau cunoscute, entuziasmul iniţial al francezilor faţă de conflict s-a evaporat curând. Răscoalele populare împotriva inflaţiei au întărit argumentul, generalizat după vestea căderii Sevastopolului, că războiul se prelungea doar pentru scopurile egoiste şi ambiţioase ale britanicilor[70]. Napoleon al III-lea era deja nerăbdător să pună capăt luptei: Rusia fusese pedepsită, prestigiul Franţei crescuse (şi avea să crească şi mai mult după o mare conferinţă internaţională de pace de la Paris) şi era important ca ea să nu se lase distrasă de la problemele germane şi italiene escaladând conflictul în jurul Mării Negre. Chiar dacă nu putea redesena în mod substanţial harta Europei în 1856, Napoleon simţea cu siguranţă că perspectivele Franţei erau mai favorabile decât oricând după Waterloo. Timp de alţi zece ani, fisurile de după Războiul Crimeii în vechiul Concert european aveau să alimenteze perpetuarea acestei iluzii.

Din contră, britanicii erau departe de a fi satisfăcuţi de Războiul Crimeii. În ciuda anumitor eforturi de reformare, armata încă funcţiona după modelul wellingtonian, iar comandantul său, Raglan, fusese de fapt secretarul militar al lui Wellington în Războiul Peninsular. Cavaleria era corespunzătoare – pe cât puteau fi forţele de cavalerie –, dar adesea prost întrebuinţată (nu doar la Balaklava) şi a putut fi prea puţin inclusă în planurile de asediu de la Sevastopol. Deşi soldaţii erau veterani călîţi care luptau dur, îngrozitoarea lipsă a unui adăpost cald în timpul ploilor şi al iernii în Crimeea, incapacitatea serviciilor medicale primitive ale armatei de a trata epidemiile de dizenterie şi holeră şi insuficienţa mijloacelor de transport terestru au generat pierderi inutile şi piedici care au scos din fire naţiunea britanică. Şi mai jenant, din moment ce armata britanică, asemenea celei ruse, era o forţă în serviciu pe termen lung folosită în principal în îndatoririle de garnizoană, nu existau rezervişti instruiţi la care să se poată apela pe timp de război; dar, în timp ce ruşii puteau, cel puţin forţat, să recruteze sute de mii de soldaţi fără experienţă, Marea Britanie a *laissez-faire*-ului nu era în stare, lăsând guvernul în situaţia jenantă de a da anunţuri pentru recrutarea unor mercenari străini cu care să îşi completeze trupele în Crimeea. Şi totuşi, în timp ce armata sa de uscat rămânea mereu un partener de rang secund al francezilor, marina Marii Britanii nu avea nici o şansă reală să obţină o victorie comparabilă cu cele repurtate de amiralul Nelson împotriva unui rival care îşi retrăgea cu prudenţă flota în porturi fortificate[71].

Izbucnirea nemulţumirilor populaţiei din Marea Britanie în momentul celebrelor dezvăluiri făcute de ziarul *The Times* privind incompetenţa militară şi suferinţele trupelor bolnave şi rănite nu poate fi menţionată aici decât în treacăt; ea nu doar a dus la o schimbare în minister, ci a provocat şi o dezbatere serioasă pe tema dificultăţilor inerente ideii de „stat liberal aflat în război"[72]. Mai mult decât atât, întreaga afacere a arătat că cele ce păruseră a fi punctele forte specifice ale Marii Britanii – un grad scăzut de guvernare, o armată imperială mică, dependenţa de puterea maritimă, accentul pe libertăţile fundamentale şi o presă liberă – s-au transformat destul de uşor în puncte slabe când ţara a trebuit să realizeze o operaţiune militară considerabilă pe parcursul tuturor celor patru anotimpuri împotriva unui inamic major.

Răspunsul britanicilor la acest test a fost (asemănător răspunsului american la războaie în secolul XX) alocarea unor mari sume de bani forţelor armate pentru a compensa neglijenţa din trecut; şi, încă o dată, cifrele brute ale cheltuielilor militare ale combatanţilor contribuie mult la explicarea rezultatului final al conflictului (vezi tabelul 11).

Tabelul 11. *Cheltuielile militare ale puterilor în Războiul Crimeii*[73] *(milioane de lire)*

	1852	1853	1854	1855	1856
Rusia	15,6	19,9	31,3	39,8	37,9
Franţa	17,2	17,5	30,3	43,8	36,3
Marea Britanie	10,1	9,1	76,3	36,5	32,3
Turcia	2,8	?	?	3,0	?
Sardinia	1,4	1,4	1,4	2,2	2,5

Dar chiar şi atunci când Marea Britanie a devenit activă, nu a putut crea cu uşurinţă instrumentele corespunzătoare ale puterii: cheltuielile militare se puteau multiplica, se putea face comandă de sute de vase cu motoare cu abur, corpurile expediţionare se puteau bucura de un *surplus* de corturi, pături şi muniţii în 1855, iar un Palmerston agresiv putea afirma necesitatea ruperii relaţiilor cu Imperiul Rus; totuşi, mica armată a Marii Britanii nu putea face prea multe dacă Franţa alegea pacea şi Austria rămânea neutră – şi exact acest lucru s-a întâmplat în lunile de după căderea Sevastopolului. Doar dacă naţiunea şi economia politică britanice deveneau mult mai „militarizate" ar fi putut Marea Britanie să susţină de una singură războiul împotriva Rusiei într-un mod semnificativ; dar costurile probabile erau mult prea ridicate pentru o conducere politică deja incomodată de dificultăţile strategice, constituţionale şi economice pe care le generase campania din Crimeea[74]. Prin urmare, deşi se simţeau lipsiţi de o victorie cuvenită, britanicii erau dispuşi să ajungă la un compromis. Rezultatul a fost că mulţi europeni (francezi şi austrieci, dar şi ruşi) au devenit suspicioşi cu privire la ţelurile Londrei şi şi-au pierdut încrederea în ea, la fel cum şi publicul britanic a devenit mai dezgustat de ideea de a fi amestecat în afacerile continentale. Aşadar, în timp ce Franţa lui Napoleon se deplasa spre centrul scenei europene din 1856, Marea Britanie s-a deplasat constant spre margine – o tendinţă pe care Rebeliunea Indiană (1857) şi mişcările de reformă internă nu puteau decât să o intensifice.

Dacă Războiul Crimeii îi şocase pe britanici, acesta nu a fost nimic comparativ cu lovitura dată puterii şi stimei de sine ale Rusiei – ca să nu mai menţionăm pierderile constând în cei 480 000 de morţi. „Nu ne mai putem amăgi", a susţinut categoric Konstantin Nikolaevici, mare duce al Rusiei. „...suntem şi mai slabi, mai săraci decât puterile de primă clasă, şi mai mult decât atât, mai săraci nu doar în ceea ce priveşte resursele materiale, ci şi cele mentale, în special în chestiuni ce ţin de administraţie"[75]. Aceste informaţii i-au condus pe reformatorii statului rus spre o întreagă serie de schimbări radicale, mai cu seamă abolirea iobăgiei. În plus, construirea unor căi ferate şi industrializarea au primit o încurajare mult mai puternică sub Alexandru al II-lea decât sub tatăl acestuia. Producţia de cărbune, fier şi oţel, utilităţile la scară largă şi întreprinderile industriale cu mult mai mari erau mai vizibile în anii 1860, iar statisticile furnizate de scrierile de istorie economică a Rusiei sunt destul de impresionante la o primă vedere[76].

Totuşi, aşa cum se întâmplă întotdeauna, o schimbare de perspectivă afectează judecata. Putea această modernizare măcar să ţină pasul cu marile creşteri anuale ale numărului de ţărani săraci şi needucaţi? Putea echivala creşterile explozive ale producţiei de fier şi oţel şi ale fabricilor din comitatul West Midlands, din regiunea Ruhr, din Silezia şi din Pittsburgh în următoarele două decenii? Putea, chiar şi cu armata sa

reorganizată, să ţină pasul cu „revoluţia militară" pe care prusacii erau pe cale să o dezvăluie lumii şi care evidenţia din nou elementele *calitative* în defavoarea celor *cantitative* ale forţei naţionale ? Răspunsurile la toate aceste întrebări îl dezamăgeau pe naţionalistul rus, mult prea conştient că locul ţării sale în Europa era redus substanţial faţă de poziţia de preeminenţă pe care o ocupase în 1815 şi 1848.

Statele Unite şi Războiul de Secesiune

Aşa cum am menţionat anterior, observatori ai politicii globale începând cu Tocqueville au considerat că ascensiunea Imperiului Rus s-a produs în paralel cu cea a Statelor Unite. În mod sigur, toată lumea recunoştea că existau diferenţe fundamentale în cultura politică şi în constituţiile celor două state, dar din perspectiva puterii mondiale ele păreau foarte asemănătoare în ceea ce priveşte dimensiunea geografică, frontierele lor „deschise" şi schimbătoare, populaţiile în creştere rapidă şi resursele lor puţin exploatate[77]. Deşi aceste lucruri sunt în mare parte adevărate, cert este că în secolul al XIX-lea între Statele Unite şi Rusia au existat importante discrepanţe economice care au avut un impact din ce în ce mai mare asupra puterii lor naţionale. Prima dintre ele a vizat populaţia totală, deşi diferenţa s-a diminuat semnificativ între 1816 (Rusia – 51,2 milioane ; Statele Unite – 8,5 milioane) şi 1860 (Rusia – 76 de milioane ; Statele Unite – 31,4 milioane). Mai pertinent a fost caracterul acestei populaţii : în timp ce în Rusia ponderea iobagilor era copleşitoare, ei având venituri mici şi înregistrând o producţie scăzută, americanii, la fermele lor sau în oraşele în dezvoltare rapidă, se bucurau în general* de un standard ridicat de viaţă şi de producţie naţională, comparativ cu alte ţări. Deja la 1800 salariile fuseseră cu aproape o treime mai mari decât cele din vestul Europei, iar această superioritate avea să fie menţinută, dacă nu chiar sporită, de-a lungul secolului. În ciuda afluxului mare de imigranţi europeni din anii 1850, disponibilitatea terenurilor în vest, împreună cu o creştere industrială constantă, a făcut ca forţa de muncă să fie relativ insuficientă, iar salariile ridicate, ceea ce la rândul său i-a făcut pe producători să investească în utilaje care făceau economie de muncă, stimulând şi mai mult productivitatea naţională. Izolarea tinerei republici de luptele puterilor europene şi acel *cordon sanitaire* pe care Royal Navy (mai degrabă decât doctrina Monroe) l-a impus pentru a separa Lumea Veche de cea Nouă au însemnat că singura ameninţare la prosperitatea viitoare a Statelor Unite putea veni tocmai de la Marea Britanie. Totuşi, în ciuda dureroaselor amintiri din 1776 şi 1812 şi a disputelor de la graniţa din nord-vest[78], un război anglo-american era puţin probabil ; fluxul de capital britanic şi de produse prelucrate britanice spre Statele Unite şi fluxul de materii prime americane (în special bumbac) au legat cele două economii chiar şi mai mult şi au stimulat mai departe dezvoltarea economică americană. Aşadar, în loc să trebuiască să devieze resursele financiare spre cheltuieli de apărare pe scară largă, o ţară sigură din punct de vedere strategic precum Statele Unite putea concentra propriile fonduri (şi pe cele britanice) spre dezvoltarea vastului său potenţial economic. Nici conflictul cu indienii şi nici războiul din 1846 cu Mexicul nu au fost eforturi substanţiale având în vedere productivitatea unei asemenea investiţii.

Prin urmare, exact înainte de izbucnirea Războiului de Secesiune, în aprilie 1861, Statele Unite deveniseră un gigant economic, deşi însăşi distanţa faţă de Europa,

* Cu excepţia sclavilor negri şi a indienilor, încă relativ numeroşi.

concentrarea asupra dezvoltării interne (mai curând decât asupra comerţului exterior) şi natura sălbatică a regiunilor rurale mascau parţial acest fapt. În timp ce cota sa din producţia mondială de bunuri prelucrate era, în 1860, cu mult mai mică decât cea a Marii Britanii, deja o întrecuse pe a Germaniei şi Rusiei şi era pe punctul de a o depăşi pe cea a Franţei. Statele Unite, cu doar 40% din populaţia Rusiei în 1860, aveau o populaţie urbană de peste două ori mai mare decât a Rusiei, produceau 830 000 de tone de fier, comparativ cu cele 350 000 de tone ale Rusiei, aveau un consum de energie provenită din surse de combustibil modern de 15 ori mai mare, iar lungimea în mile a căilor ferate era de 30 de ori mai mare (şi chiar de trei ori mai mare decât a Marii Britanii). Prin contrast, Statele Unite posedau o armată de doar 26 000 de soldaţi comparativ cu forţa gigantică a Rusiei, de 862 000[79]. Disparitatea dintre indicii economici şi cei militari ai celor două state ce se întindeau pe două continente nu a fost poate niciodată mai mare decât în acel moment.

În decursul încă unui an, desigur, Războiul de Secesiune începuse să transforme cantitatea resurselor naţionale pe care americanii o dedicau scopurilor militare. Originile şi cauzele acestui conflict nu fac subiectul discuţiei noastre; dar, din moment ce liderii ambelor tabere hotărâseră să ducă lupta până la capăt şi fiecare putea face apel la sute de mii de oameni, conflictul avea să se prelungească, după toate probabilităţile. La aceasta contribuiau şi distanţele implicate, „frontul" întinzându-se pe la coasta Virginiei la Mississippi şi chiar mai departe spre vest, în Missouri şi Arkansas – o mare parte din acesta fiind compus din păduri, lanţuri muntoase şi ţinuturi mlăştinoase. În mod asemănător, blocada navală instituită de Nord asupra porturilor inamice implica patrularea unei linii de coastă la fel de întinsă ca şi cea dintre Hamburg şi Genova. Cu alte cuvinte, înfrângerea Sudului era o misiune logistică şi militară extraordinar de dificilă, în special pentru un popor care îşi menţinea forţele armate la minimum şi nu avea experienţa războiului pe scară largă.

Şi totuşi, deşi cei patru ani de conflict au fost istovitori şi înspăimântător de sângeroşi – Uniunea pierzând aproximativ 360 000 de oameni faţă de cei 258 000 ai Confederaţiei* –, ei au catalizat şi puterea naţională latentă pe care o deţineau Statele Unite, transformând-o (cel puţin pentru o scurtă perioadă) în cea mai puternică naţiune militară de pe pământ înainte de demobilizarea de după 1865. De la începuturi neprofesioniste, forţele armate ale ambelor tabere s-au transformat în armate de recruţi în masă, care utilizau artilerie modernă cu ţeava ghintuită şi arme de calibru mic, luptau din greu sub asediile din Virginia de Nord sau erau trimişi în masă cu trenul spre teatrele de război din vest, comunicau prin telegraf cu centrele armatei şi foloseau resursele unei economii de război mobilizate; mai mult, în campaniile navale s-au utilizat pentru prima dată navele cuirasate, turelele rotative, torpilele, minele şi ambarcaţiunile uşoare, cu aburi, care atacau vasele comerciale. Din moment ce acest conflict, mult mai mare decât Războiul Crimeii sau războaiele de unificare ale Prusiei, pretinde într-o măsură a fi primul „război total" cu adevărat industrializat, anticipându-le pe cele din secolul XX, merită explicat de ce a câştigat Nordul.

Primul şi cel mai evident motiv – presupunând că voinţa rămânea egală în fiecare tabără – a fost disproporţia resurselor şi a populaţiei. Se prea poate ca Sudul să se fi

* În jur de o treime în bătălie, restul mai cu seamă din cauza bolilor. Totalul general de aproximativ 620 000 a reprezentat mai mult decât pierderile americanilor din războaiele mondiale şi Războiul din Coreea laolaltă şi a fost suportat de o populaţie mult mai puţin numeroasă.

bucurat de avantajul moral de a lupta pentru propria existenţă şi (de obicei) pe terenul propriu ; de a face apel la mai mulţi bărbaţi albi care erau obişnuiţi să călărească şi să tragă cu arma ; de a avea generali de calibru şi, pentru o lungă perioadă, de a importa muniţie şi alte provizii pentru a compensa deficitul de materiale[80]. Dar nici unul dintre aceste aspecte nu putea compensa pe deplin marea disproporţie numerică dintre Nord şi Sud. În timp ce Nordul avea o populaţie de aproximativ 20 de milioane de albi, Confederaţia avea doar şase milioane. Mai mult, totalul Uniunii a crescut constant datorită imigranţilor (mai mult de 800 000 au ajuns aici între anii 1861 şi 1865) şi deciziei din 1862 de a înrola trupe de afroamericani – ceea ce Sudul evitase, destul de previzibil, până în ultimele câteva luni ale războiului. În jur de două milioane de oameni au luptat în armata Uniunii, care a atins punctul maxim în anii 1864-1865 cu un milion de soldaţi, în timp ce în armata Confederaţiei au luptat doar 900 000, capacitatea sa maximă nedepăşind niciodată 464 500 – limită atinsă la sfârşitul anului 1863, după care a urmat o scădere lentă.

Dar, ca de obicei, au fost şi alţi factori de luat în calcul în război în afară de numărul soldaţilor. Doar pentru a ajunge la acel număr, Sudul a riscat să mobilizeze prea mulţi oameni din agricultură, mine şi turnătorii, slăbindu-şi astfel capacitatea şi aşa îndoielnică de a face faţă unui război prelungit. De fapt, chiar de la început, confederaţii au fost dezavantajaţi economic. În 1860, Nordul deţinea 110 000 de unităţi de prelucrare faţă de cele 18 000 ale Sudului (dintre care multe depindeau de expertiza tehnologică şi de muncitorii calificaţi ai Nordului) ; Confederaţia producea doar 36 700 de tone de fontă, în timp ce doar totalul Pennsylvaniei era de 580 000 de tone ; statul New York fabrica bunuri în valoare de aproximativ 300 de milioane de dolari – de peste patru ori mai mult decât producţia statelor Virginia, Alabama, Louisiana şi Mississippi la un loc. Această disproporţie uriaşă în ceea ce priveşte baza economică a fiecărui beligerant s-a transformat treptat într-o reală eficacitate militară a Nordului.

De exemplu, în timp ce Sudul putea fabrica foarte puţine puşti (mai cu seamă cu ajutorul utilajelor capturate la Harper's Ferry) şi se baza masiv pe importuri, Nordul îşi extindea masiv fabricile interne de puşti, unde au fost produse aproape 1,7 milioane. Sistemul de căi ferate al Nordului (aproape 36 000 de kilometri lungime, întinzându-se de la est la sud-vest) putea fi menţinut şi chiar extins în timpul războiului ; cei doar 14 500 de kilometri de linii ferate ale Sudului şi rezervele inadecvate de locomotive şi material rulant s-au degradat treptat. În mod asemănător, deşi nici o tabără nu deţinea o adevărată flotă militară la izbucnirea conflictului, Sudul era dezavantajat deoarece nu avea nici un atelier mecanic unde să se poată construi motoare pentru nave, în timp ce Nordul avea câteva zeci de asemenea unităţi. Deşi a durat ceva vreme până când supremaţia maritimă a Uniunii să se facă simţită – perioadă în care vasele care forţau blocada au adus muniţii fabricate în Europa pentru armata Confederaţiei, iar navele sudiste au produs pierderi grele flotei comerciale a Nordului –, laţul s-a strâns treptat şi inexorabil în jurul porturilor din Sud. În decembrie 1864, flota Uniunii totaliza aproximativ 671 de vase de război, inclusiv 236 de nave cu aburi construite la începutul războiului. Puterea maritimă a Nordului era de asemenea vitală deoarece le asigura forţelor sale armate controlul asupra marilor fluvii din teritoriu, în special în regiunea Mississippi-Tennessee ; utilizarea cu succes a transportului *combinat* feroviar şi pe apă a ajutat ofensiva Uniunii în teatrul de război din vest.

În final, confederaţii au considerat că este imposibil să achite costurile războiului. Principalul lor venit pe timp de pace provenea din exportul de bumbac ; când acest negoţ

a secat şi când – spre dezamăgirea Sudului – puterile europene nu au intervenit în conflict, nu mai era nici o cale de a compensa pierderea. Erau puţine bănci în Sud şi puţine lichidităţi; iar impozitele pe terenuri şi pe sclavi aduceau un venit mic când productivitatea lor a fost grav afectată de război. Împrumuturile externe produceau puţin şi fără valută era dificil de plătit pentru importuri vitale. Inevitabil poate, trezoreria Confederaţiei a recurs la tipărirea unor bancnote, dar „banii de hârtie, supraabundenţi, s-au combinat cu deficitul sever de mărfuri, creând o inflaţie explozivă"[81] – fapt care, la rândul său, a dat o lovitură serioasă dorinţei populaţiei de a mai continua să lupte. Spre deosebire de Sud, Nordul putea strânge întotdeauna suficienţi bani, din taxe şi împrumuturi, pentru a achita costurile conflictului; iar tipărirea bancnotelor a stimulat în anumite moduri şi mai mult creşterea industrială şi economică. Impresionant este că productivitatea Uniunii a crescut din nou în timpul războiului, nu doar în ceea ce priveşte muniţiile şi construcţia de căi ferate şi de nave cuirasate, ci şi producţia agricolă. Până la sfârşitul războiului, soldaţii nordişti erau probabil mai bine hrăniţi şi aprovizionaţi decât orice armată din istorie. Dacă avea să existe o abordare tipic americană a conflictului militar – „un stil american de război", pentru a folosi expresia profesorului Weigley[82] –, atunci ea atunci a fost elaborată, în mobilizarea Uniunii şi lansarea masivului său potenţial industrial şi tehnologic pentru a-şi zdrobi adversarul.

Dacă tot ce s-a afirmat mai sus pare o explicaţie prea deterministă a rezultatului unui conflict care a părut să oscileze timp de aproape patru ani, atunci poate merită evidenţiată problema strategică fundamentală cu care se confrunta Sudul. Având în vedere dezechilibrele privind dimensiunile şi populaţia, nu exista nici un mod de a învinge Nordul; tot ce se putea face era să se uzeze într-o asemenea măsură armatele şi voinţa inamicului, încât acesta să renunţe la politica sa de coerciţie şi să admită pretenţiile Sudului (sclavia sau secesiunea ori amândouă). Această strategie ar fi fost susţinută masiv dacă statele de la graniţă precum Maryland şi Kentucky ar fi votat în număr copleşitor de mare să se alăture Confederaţiei, ceea ce pur şi simplu nu s-a întâmplat; şi cu atât mai mult dacă o putere externă precum Marea Britanie ar fi intervenit, dar a presupune că acest lucru era probabil însemna o interpretare extrem de eronată a priorităţilor politice britanice de la începutul anilor 1860[83]. Aceste două posibilităţi de înclinare a balanţei militare *generale* în favoarea Sudului fiind excluse, confederaţilor le-a rămas doar strategia de a face faţă presiunilor Uniunii şi de a spera că majoritatea nordiştilor se vor sătura de război. Dar aceasta însemna, inevitabil, un conflict de foarte lungă durată – iar cu cât acesta se prelungea, cu atât Uniunea putea să îşi mobilizeze resursele mai bogate, să sporească producţia de muniţie, să îşi mobilizeze sute de nave de război şi să constrângă, neînduplecată, Sudul, prin blocade navale, prin presiuni militare neobosite în Virginia de Nord, prin campanii pe distanţe lungi în vest şi prin expediţiile devastatoare ale lui Sherman în teritoriile inamice. Când economia, moralul şi forţele din linia întâi ale Sudului au slăbit – la începutul anului 1865 totalul trupelor „prezente la datorie" scăzuse la 155 000 de oameni –, capitularea era singura soluţie realistă care mai rămăsese.

Războaiele pentru unificarea Germaniei

Deşi Războiul de Secesiune a fost studiat de un număr de observatori militari europeni[84], trăsăturile sale speciale (distanţa, sălbăticia ţinuturilor, faptul că a fost un conflict civil) l-au făcut să pară într-o mai mică măsură un indicator al dezvoltărilor militare generale decât conflictele armate care aveau să se petreacă în Europa în anii 1860. Aici, Războiul Crimeii nu doar subminase diplomaţia tradiţionalistă a Concertului european, ci făcuse şi ca fiecare din puterile „de pe flancuri" să se simtă mai puţin înclinată să intervină în centru: Rusia avea nevoie de mulţi ani ca să îşi revină după umilitoarea înfrângere; iar Marea Britanie prefera să se concentreze asupra aspectelor imperiale şi interne. Aceasta a făcut ca afacerile europene să fie dominate, în mod artificial, după cum s-a dovedit, de Franţa. După ce a ocupat o poziţie aparent lipsită de glorie sub Frederic Wilhelm al IV-lea în timpul Războiului Crimeii, Prusia era acum zguduită de certurile constituţionale dintre succesorul său la tron, Wilhelm I, şi parlamentul prusac, în special cu privire la problema reformării armatei. La rândul său, Imperiul Habsburgic încă jongla cu problema interdependentă a apărării intereselor sale în Italia împotriva Piemontului şi a intereselor din Germania împotriva Prusiei, în timp ce, totodată, se străduia să ţină în frâu nemulţumirile ungarilor la nivel intern.

Din contră, Franţa părea puternică şi încrezătoare sub Napoleon al III-lea. Sistemul bancar, căile ferate şi dezvoltarea industrială avansaseră de la începutul anilor 1850. Imperiul său colonial se extinsese în Africa de Vest, Indochina şi Pacific. Flota sa devenise atât de mare, încât uneori (de exemplu, în 1859) provoca îngrijorare de cealaltă parte a Canalului Mânecii. Din punct de vedere militar şi diplomatic, părea să fie a treia forţă decisivă în orice soluţionare a problemelor germane sau italiene – aşa cum s-a demonstrat din plin în 1859, când Franţa a intervenit prompt în favoarea Piemontului în scurtul război împotriva Austriei[85].

Şi totuşi, oricât de importante au fost bătăliile de la Magenta şi Solferino pentru constrângerea Imperiului Habsburgic să renunţe la Lombardia, nişte observatori atenţi ar fi remarcat în 1859 că ceea ce a decis rezultatul a fost incompetenţa militară austriacă, nu excelenţa militară franceză (şi cu siguranţă nici cea a Piemontului!). Armata Franţei a avut într-adevăr avantajul de a poseda mult mai multe puşti decât Austria – acest lucru fiind cauza numeroaselor pierderi care l-au descurajat atât de mult pe împăratul Franz Josef –, dar şi deficienţele francezilor erau remarcabile: proviziile medicale şi de muniţii lipseau, programele de mobilizare erau aleatorii şi însăşi conducerea lui Napoleon al III-lea nu era prea strălucită. Acest lucru nu a contat atât de mult la vremea aceea, din moment ce armata habsburgică era mai slabă, iar conducerea generalului Gyulai şi mai ezitantă[86]. Eficienţa militară este, la urma urmelor, *relativă* – lucru demonstrat ulterior de faptul că forţele habsburgice se puteau descurca în faţa italienilor cu uşurinţă atât pe uscat (la Custozza, în 1866), cât şi pe mare (la Lissa), deşi erau incapabile să lupte contra Franţei, Prusiei ori Rusiei. Dar aceasta a însemnat, prin extensie, că Franţa însăşi nu avea să fie automat superioară într-un viitor conflict cu *alt* inamic. Rezultatul acelui război avea să depindă de diversele niveluri ale liderilor militari, sistemelor de arme şi bazei productive deţinute de fiecare tabără.

Deoarece tocmai în anii 1850 şi 1860 explozia tehnologică cauzată de revoluţia industrială a avut primul impact real asupra războiului, nu este surprinzător că forţele

armate de peste tot se confruntau acum cu probleme operaţionale fără precedent. Ce armă ar fi mai importantă într-o bătălie: infanteria, cu noile sale arme cu încărcare prin chiulasă sau artileria, cu noile tunuri mobile cu ţeavă de oţel? Care era impactul căilor ferate şi al telegrafului asupra comenzilor pe câmpul de luptă? Era noua tehnologie de război în avantajul armatei de atac sau în al celei de apărare[87]? Răspunsul corect la astfel de întrebări era, desigur, că totul depinde de circumstanţe. Altfel spus, rezultatul era influenţat nu doar de armamentul mai nou, ci şi de terenul pe care era folosit, de moralul şi competenţele tactice ale trupelor, de eficacitatea sistemelor de aprovizionare şi de toţi ceilalţi nenumăraţi factori care contribuie la determinarea sorţii bătăliilor. Din moment ce era imposibil de ştiut dinainte cum vor decurge lucrurile, factorul-cheie era prezenţa unor lideri militari şi politici apţi să jongleze cu diversele elemente şi a unui instrument militar suficient de flexibil pentru a reacţiona în circumstanţe noi. Iar în aceste privinţe vitale, nici Imperiul Habsburgic şi nici măcar Franţa nu aveau să se bucure de atât de mult succes precum Prusia.

„Revoluţia militară" prusacă din anii 1860, care avea să producă ceea ce Disraeli califica solemn drept „revoluţia germană" în afacerile europene, s-a bazat pe un număr de elemente interdependente. Primul dintre ele a fost un sistem unic de serviciu militar pe termen scurt, impus de regele Wilhelm I şi de ministrul său de război în ciuda oponenţilor liberali, care presupunea serviciul obligatoriu de trei ani în armata activă şi apoi alţi patru ani în rezervă înainte ca fiecare bărbat să treacă în *Landwehr* – ceea ce însemna că armata prusacă, pe de-a-ntregul mobilizată, avea şapte selecţii anuale*. Din moment ce nu se permitea nici un substitut, iar *Landwehr*-ul putea prelua majoritatea îndatoririlor de garnizoană şi a celor „de ariergardă", un astfel de sistem a oferit Prusiei o armată de linia întâi mult mai mare comparativ cu populaţia sa decât a avut orice altă mare putere. Acest lucru depindea, la rândul său, de un nivel relativ ridicat de educaţie cel puţin primară în rândul oamenilor – în opinia majorităţii experţilor, un sistem al serviciului militar pe termen scurt care să poată fi extins rapid putea cu greu să funcţioneze cu o naţiune de ţărani needucaţi – şi depindea şi de o foarte bună organizare, astfel încât numărul mare să nu constituie o problemă. La urma urmelor, nu îşi avea rostul adunarea unei forţe de jumătate de milion sau de un milion de oameni dacă ei nu puteau fi instruiţi, îmbrăcaţi, înarmaţi şi hrăniţi corespunzător şi apoi transportaţi în zona bătăliei decisive; şi ar fi fost o şi mai mare risipă de efective şi resurse în cazul în care comandantul armatei nu putea să comunice cu masele implicate şi să le controleze.

Entitatea care controla această forţă era Statul-Major prusac, care a ieşit în evidenţă la începutul anilor 1860, devenind „creierul armatei" sub geniul bătrânului Moltke. Până atunci, pe timp de pace majoritatea armatelor fuseseră constituite din unităţi de luptă susţinute de intendenţă, personal, genişti şi alte ramuri; cadrele militare propriu-zise erau reunite doar când începea campania şi se stabilea comanda. Totuşi, în cazul Prusiei, Moltke îi recrutase pe cei mai străluciţi absolvenţi ai Academiei de Război şi îi învăţase să planifice şi să se pregătească pentru posibile conflicte viitoare. Trebuiau să se alcătuiască planuri operaţionale, iar uneori să fie revizuite, cu mult înainte de deschiderea ostilităţilor; erau atent studiate jocuri de război şi manevre, ca şi unele campanii şi operaţiuni istorice întreprinse de alte puteri. A fost creat un departament special pentru a supraveghea sistemul feroviar prusac şi a se asigura că trupele şi proviziile puteau

* Şi, în mod excepţional, şi prima selecţie anuală pentru *Landwehr*.

ajunge rapid la destinaţie. Mai presus de toate, sistemul lui Moltke a încercat să încetăţenească în rândul corpului de ofiţeri practica operativă de a comanda mase mari de oameni (corpuri armate sau armate întregi) care să se deplaseze şi să lupte independent, dar care să fie întotdeauna gata să se reunească pe scena bătăliei decisive. Dacă se întrerupea comunicarea cu cartierul general al lui Moltke din ariergardă, generalilor din faţă le era permis să ia iniţiativa şi să acţioneze conform câtorva reguli de bază.

Modelul de mai sus este, desigur, unul idealizat. Armata prusacă nu era perfectă şi avea să sufere din cauza multor probleme care au apărut în bătălia propriu-zisă chiar după reformele de la începutul şi mijlocul anilor 1860. Mulţi dintre comandanţii de pe câmpul de luptă au ignorat sfaturile lui Moltke şi s-au repezit orbeşte în atacuri premature sau în direcţia greşită – campania austriacă din 1866 a fost plină de astfel de gafe[88]. Şi la nivel tactic, asaltul frontal şi pierderile grele ale gărzilor prusace la Gravelotte-St. Privat în 1870 au fost o dovadă de stupiditate crasă. Sistemul de aprovizionare feroviar în sine nu garanta succesul ; adesea doar îngrămădea o mare cantitate de provizii depozitate la frontieră, în timp ce armatele care aveau nevoie de aceste stocuri se îndepărtaseră. Şi nici nu se putea spune că planificarea ştiinţifică prusacă garantase că forţele lor deţineau întotdeauna cele mai bune arme : artileria austriacă era clar superioară în 1866, iar puşca franceză cu închizător model Chassepot era în mod surprinzător mai bună în 1870.

Avantajul sistemului prusac era nu funcţionarea sa impecabilă, ci faptul că statul-major studiase atent greşelile din trecut şi modificase instruirea, organizarea şi armele în consecinţă. Când, în 1866, s-a demonstrat slăbiciunea artileriei sale, armata prusacă a adoptat rapid noul tun Krupp cu încărcare prin chiulasă care avea să fie atât de impresionant în 1870. Când au survenit întârzieri în aranjamentele de aprovizionare feroviară, s-a stabilit o nouă organizare pentru a îmbunătăţi lucrurile. În sfârşit, accentul lui Moltke pe desfăşurarea mai multor armate complete care să poată să acţioneze independent, să vină unele în ajutorul altora a însemnat că, în eventualitatea în care o singură astfel de forţă era grav afectată în detaliu – aşa cum s-a şi întâmplat atât în Războiul Austro-Prusian, cât şi în cel franco-prusian –, campania în ansamblu nu era pierdută[89].

Prin urmare, victoria uşoară a prusacilor asupra austriecilor în vara anului 1866 s-a datorat unei combinaţii de factori pe care puţini observatori o anticipaseră. Deşi Hanovra, Saxonia şi alte state germane din nord s-au alăturat taberei Habsburgilor, diplomaţia lui Bismarck se asigurase că nici una dintre marile puteri nu avea să intervină în etapele iniţiale ale luptei ; iar acest fapt, la rândul său, i-a dat lui Moltke ocazia de a trimite trei armate pe trasee muntoase separate pentru a se reuni în podişul Boemiei şi a-i ataca pe austrieci la Sadová (Königgrätz). În retrospectivă, rezultatul pare cât se poate de previzibil. A fost nevoie de peste un sfert din forţele habsburgice în Italia (unde acestea au fost victorioase) ; şi sistemul de recrutare prusac a însemnat că, în ciuda faptului că populaţia Prusiei era mai puţin de jumătate din cea a diverşilor săi inamici, Moltke putea dispune de aproape la fel de multe trupe în linia întâi. Armata habsburgică fusese subfinanţată, nu avea un sistem de cadre adevărat şi era condusă cu nepricepere de Benedek ; şi, oricât de curajos ar fi luptat unităţile individuale, au fost măcelărite în ciocniri deschise de puştile prusacilor, net superioare. În octombrie 1866, Habsburgii fuseseră forţaţi să cedeze Veneţia şi să îşi retragă orice influenţă din Germania – care se afla atunci deja în curs de reorganizare în Confederaţia Germaniei de Nord a lui Bismarck[90].

„Lupta pentru dominaţie în Germania" aproape se încheiase; dar conflictul privind deţinerea supremaţiei în Europa de Vest, Prusia sau Franţa, din ce în ce mai agitată şi mai suspicioasă, se adâncise şi mai mult, iar la sfârşitul anilor 1860 fiecare tabără îşi calcula şansele. Aparent, Franţa era mai puternică. Populaţia sa era mult mai numeroasă decât cea a Prusiei (deşi numărul total al *vorbitorilor de germană* din Europa era mai mare). Armata franceză câştigase experienţă în Războiul Crimeii, în Italia şi peste mări. Deţinea cea mai bună puşcă din lume, Chassepot, care bătea mult mai departe decât puşca cu injecţie prusacă; şi avea o nouă armă secretă, *la mitrailleuse*, o mitralieră care putea trage 150 de focuri pe minut. Flota sa era cu mult superioară; şi se aştepta ajutor din partea Austro-Ungariei şi a Italiei. Când, în iulie 1870, a sosit momentul să îi pedepsească pe prusaci pentru impertinenţa lor (altfel spus, diplomaţia nesinceră a lui Bismarck privind viitorul Luxemburgului şi un posibil candidat din Casa de Hohenzollern la tronul Spaniei), puţini francezi se îndoiau de rezultat.

Magnitudinea şi rapiditatea căderii Franţei – la 4 septembrie armata sa înfrântă se predase la Sedan, Napoleon al III-lea era prizonier, iar regimul imperial fusese răsturnat la Paris – au dărâmat presupunerile iniţiale atât de optimiste. În cele din urmă, nici Austro-Ungaria şi nici Italia nu au venit în ajutorul Franţei, iar puterea maritimă franceză s-a dovedit a fi total ineficientă. Prin urmare, totul depinsese de armatele rivale, iar aici prusacii s-au dovedit a fi în mod indiscutabil superiori. Deşi ambele tabere şi-au folosit reţelele feroviare pentru a trimite numeroase forţe la frontieră, mobilizarea franceză a fost mult mai puţin eficientă. Rezerviştii chemaţi sub arme au trebuit să îşi ajungă din urmă regimentele, care plecaseră deja pe front. Bateriile de artilerie erau împrăştiate în toată Franţa şi nu puteau fi concentrate cu uşurinţă. Dimpotrivă, în 15 zile de la declararea războiului, trei armate germane (cu mult peste 300 000 de soldaţi) pătrundeau în Saarland şi Alsacia. Avantajul puştii Chassepot era mult prea frecvent neutralizat de tactica prusacă de a-şi trimite la înaintare artileria mobilă, cu tragere rapidă. *La mitrailleuse* era ţinută în spate şi niciodată întrebuinţată în mod eficient. Letargia şi incompetenţa mareşalului Bazaine erau de nedescris, iar Napoleon însuşi nu era cu mult mai bun. Dimpotrivă, deşi unele unităţi prusace au greşit şi au suferit pierderi grele la „debutul războiului", supravegherea de la distanţă de către Moltke a diverselor armate şi disponibilitatea sa de a-şi reface planurile pentru a exploata împrejurări neaşteptate au menţinut avântul invaziei până ce francezii au cedat. Deşi forţele republicane aveau să mai reziste câteva luni, strânsoarea germană în jurul Parisului şi asupra părţii de nord-est a Franţei s-a intensificat inexorabil; contraatacurile zadarnice ale armatei Loarei şi iritările provocate de *francs-tireurs* nu puteau ascunde faptul că Franţa fusese nimicită ca mare putere independentă[91].

Triumful pruso-german era, în mod evident, un triumf al sistemului său militar; dar, aşa cum observă cu perspicacitate Michael Howard, „sistemul militar al unei naţiuni nu este o secţiune independentă a sistemului social, ci un aspect al lui în totalitatea sa"[92]. În spatele avansului năvalnic al coloanelor germane şi al orchestrării controlate a statului-major se afla o naţiune mult mai bine echipată şi pregătită pentru condiţiile războiului modern decât oricare alta din Europa. În 1870, statele germane aveau împreună o populaţie mai numeroasă decât Franţa şi doar faptul că nu se uniseră mascase acest fapt. Germania avea mai mulţi kilometri de linii de cale ferată, care erau mai bine dispuse în scopuri militare. Produsul naţional brut şi producţia de fier şi oţel depăşeau chiar atunci totalurile Franţei. Producţia sa de cărbune era de două ori şi jumătate mai mare, iar

consumul de surse de energie moderne era cu 50% mai ridicat. Revoluţia industrială în Germania crea mult mai multe firme mari, ca de exemplu concernul Krupp de fabricare a oţelului şi armamentelor, care a conferit statului pruso-german forţă militară şi industrială deopotrivă. Sistemul său de serviciu militar pe termen scurt îi ofensa pe liberalii dinăuntrul şi din afara ţării – şi mulţi criticau „militarismul prusac" în aceşti ani –, dar a mobilizat efectivele naţiunii în scopuri războinice mai eficient decât Vestul bazat pe *laissez-faire* sau înapoiatul Răsărit agrar. Iar în spatele acestor lucruri era un popor ce avea un nivel mult mai ridicat de educaţie primară şi tehnică, o instituţie universitară şi ştiinţifică fără pereche, laboratoare de chimie şi institute de cercetare neegalate[93].

Ca să reproducem o remarcă usturătoare de pe vremea aceea, Europa pierduse o amantă şi câştigase un stăpân. Sub manipularea uimitor de iscusită a lui Bismarck, sistemul marilor puteri avea să fie dominat de Germania timp de două decenii după 1870; toate drumurile, remarcau diplomaţii, duceau acum la Berlin. Şi totuşi, aşa cum puteau observa majoritatea oamenilor, nu doar isteţimea şi cruzimea cancelarului imperial au făcut din Germania cea mai importantă putere de pe continentul european. Au mai fost şi industria şi tehnologia germane, care au prosperat şi mai rapid odată cu realizarea unificării naţionale; au fost ştiinţa şi educaţia germane şi administraţia locală; şi a fost impresionanta armată prusacă. Faptul că al doilea Reich german avea defecte interne majore, din cauza cărora Bismarck se neliniştea constant, nu prea a fost remarcat de observatorii din afară. Fiecare naţiune din Europa – chiar şi izolaţioniştii britanici într-o anumită măsură – s-a simţit afectată de acest nou colos. Ruşilor, deşi au rămas cu bunăvoinţă neutri în timp războiului din 1870-1871 şi au profitat de criza din Europa de Vest pentru a-şi îmbunătăţi poziţia la Marea Neagră[94], nu prea le-a convenit că centrul de greutate european era situat acum la Berlin şi îşi făceau griji în secret cu privire la următorii paşi ai Germaniei. Italienii, care ocupaseră Roma în 1870 în timp ce francezii (protectorii papei) erau înfrânţi în Lorena, au gravitat constant spre Berlin. La fel s-a întâmplat şi cu Imperiul Austro-Ungar (cum a fost denumit după compromisul din 1867 cu ungurii), care a sperat să găsească în Balcani compensaţii pentru pierderea poziţiei în Germania şi Italia –, dar era foarte conştient că o astfel de ambiţie ar putea provoca o reacţie din partea ruşilor. În sfârşit, şocaţi şi plini de amărăciune, francezii au considerat necesar să reexamineze şi să reformeze vaste domenii ale administraţiei şi societăţii (educaţia, ştiinţa, căile ferate, forţele armate, economia) în ceea ce avea să fie o încercare zadarnică de a recâştiga paritatea cu puternicul lor vecin de peste Rin[95]. Şi pe vremea aceea, dar mai mult privind retrospectiv, anul 1870 a fost considerat un punct de răscruce în istoria europeană.

În acelaşi timp, poate fiindcă majoritatea ţărilor simţeau nevoia unui moment de respiro după turbulenţele anilor 1860 şi fiindcă oamenii de stat acţionau cu prudenţă sub noua ordine, istoria *diplomatică* a marilor puteri în cei aproximativ zece ani de după 1871 a fost una de căutare a stabilităţii. Fiind preocupate de reconstrucţie după Războiul de Secesiune, respectiv de consecinţele Revoluţiei Meiji, nici Statele Unite şi nici Japonia nu făceau parte din „sistem", care oricum era mai eurocentrist decât înainte. Deşi exista acum o versiune refăcută a „pentarhiei europene", balanţele au fost considerabil modificate faţă de cele de după 1815. Statul pruso-german, sub conducerea lui Bismarck, era acum cel mai puternic şi mai influent dintre statele europene, în locul unei Prusii care fusese întotdeauna cea mai slabă. Mai apăruse o nouă putere, Italia unită, dar starea sa disperată de înapoiere economică (în special lipsa de cărbune) însemna că nu a

fost niciodată acceptată propriu-zis în liga întâi a puterilor, chiar dacă era în mod evident mai importantă în diplomaţia europeană decât ţări precum Spania ori Suedia[96]. Totuşi, datorită pretenţiilor sale în bazinul mediteranean şi în Africa de Nord, Italia a intrat într-o rivalitate din ce în ce mai accentuată cu Franţa, distrăgând această putere şi transformându-se într-un viitor aliat util pentru Germania; în al doilea rând, datorită experienţei sale în războaie de eliberare împotriva Vienei şi datorită propriilor ambiţii în vestul Balcanilor, Italia a dezorientat şi Austro-Ungaria (cel puţin până când Bismarck a anulat aceste tensiuni prin „Tripla Alianţă" austro-germano-italiană din 1882). Aceasta a însemnat că nici Austro-Ungaria şi nici Franţa, cele două „victime" principale ale ascensiunii Germaniei, nu îşi puteau concentra energiile pe deplin asupra Berlinului, din moment ce amândouă aveau acum în spate o Italie viguroasă (deşi nu prea puternică). Acest fapt s-a adăugat pur şi simplu la motivele austriecilor de reconciliere cu Germania, ei devenind, în consecinţă, un fel de satelit, şi a însemnat de asemenea că forţa naţională şi valoarea Franţei ca aliat[97] erau compromise în orice luptă viitoare împotriva Berlinului de existenţa unei Italii ostile şi imprevizibile la sud.

Acum, când Franţa era izolată, Austro-Ungaria intimidată, iar „statele-tampon" intermediare din sudul Germaniei şi Italia se contopiseră în unităţile lor naţionale mai mari[98], singurele piedici substanţiale în calea creşterii Germaniei păreau să fie puterile independente „de pe flancuri", Rusia şi Maria Britanie. Pentru administraţiile britanice oscilând între accentul gladstonian pe reformele interne (1868-1874) şi cel disraelian pe destinele „imperiale" şi „asiatice" ale ţării (1874-1880), problema echilibrului european părea rareori foarte presantă. În Rusia, lucrurile nu au stat aşa, deoarece cancelarului Gorceakov şi altora nu le-a convenit transformarea statului clientelar prusac într-o Germanie puternică; dar astfel de sentimente erau amestecate cu simpatiile dinastice şi ideologice care au existat între curţile de la Sankt-Petersburg şi Potsdam după 1871, din nevoia încă presantă a Rusiei de a-şi reveni după dezastrele Războiului Crimeii, în speranţa de a obţine sprijinul Berlinului pentru a susţine interesele ruşilor în Balcani şi reînnoindu-şi interesul faţă de Asia Centrală. În ansamblu, probabilitatea ca puterile de pe flancuri să intervină în afacerile Europei Vest-Centrale depindea totuşi foarte mult de acţiunile Germaniei în sine; cu certitudine nu era nevoie ca ele să se implice dacă se presupunea că al doilea Reich german era acum o putere îndestulată[99].

Bismarck însuşi era cât se poate de dispus să dea asigurări în acest sens după 1871, din moment ce nu dorea să creeze un stat *gross-deutscher* („Germania mare") care să încorporeze milioane de catolici austrieci, să distrugă Imperiul Austro-Ungar şi să lase Germania izolată între o Franţă răzbunătoare şi o Rusie suspicioasă[100]. Îi părea aşadar mult mai sigur să accepte crearea Ligii celor trei împăraţi (1873), o semialianţă care întărea solidaritatea ideologică a monarhiilor estice (împotriva Franţei „republicane") şi atenua în acelaşi timp unele din conflictele de interese dintre Austria şi Rusia în Balcani. Şi când, în timpul crizei „războiului iminent" din 1875, au apărut indicii că guvernul german ar plănui un război preventiv împotriva Franţei, avertismentele primite atât de la Londra, cât şi (în special) de la Sankt-Petersburg l-au convins pe Bismarck că ar exista o opoziţie puternică faţă de orice modificare ulterioară a balanţei europene[101]. Din raţiuni politice interne şi diplomatice externe, Germania a rămas aşadar între hotarele stabilite în 1871 – „o putere pe jumătate hegemonică", cum au denumit-o unii istorici – până când dezvoltarea sa militară şi industrială, precum şi ambiţiile politice ale unei conduceri ulterioare lui Bismarck aveau să o pună încă o dată în postura de a contesta ordinea teritorială existentă[102].

Totuşi, dacă am urmări această transformare, am intra în subiectul capitolului următor. În anii 1870 şi 1880, diplomaţia lui Bismarck a asigurat menţinerea unui *statu-quo* pe care acum îl considera esenţial pentru interesele germane. Cancelarul a fost parţial ajutat în acest efort de răbufnirea, în 1876, a altei faze acute a străvechii „probleme răsăritene" când masacrarea creştinilor bulgari de către turci şi răspunsul militar al Rusiei au distras atenţia de la Rin, concentrând-o în întregime asupra Constantinopolului şi a Mării Negre[103]. Este adevărat că izbucnirea ostilităţilor pe Dunărea inferioară sau în Dardanele putea fi periculoasă chiar şi pentru Germania, dacă se permitea escaladarea crizei într-un război pe scară largă al marilor puteri, aşa cum părea foarte posibil la începutul anului 1878. Oricum, abilităţile diplomatice ale lui Bismarck de a juca rolul de „mediator imparţial" pentru a determina toate puterile să ajungă la un compromis la Congresul de la Berlin au mărit presiunile pentru soluţionarea paşnică a crizei şi au evidenţiat din nou poziţia centrală – şi stabilizatoare – în afacerile europene pe care o ocupa acum Germania.

Dar marea criză răsăriteană din 1876-1878 a contribuit mult la poziţia *relativă* a Germaniei. Deşi mica flotă rusă din Marea Neagră a avut o prestaţie strălucită împotriva turcilor, campania din 1877 a armatei ruse a demonstrat că reformarea sa de după Războiul Crimeii nu fusese de fapt eficace. Deşi curajul şi numărul mare ale soldaţilor au dus până la urmă la o victorie a Rusiei asupra turcilor atât în teatrul de operaţiuni bulgar, cât şi în cel caucazian, au fost mult prea multe exemple de „recunoaştere extrem de inadecvată a poziţiilor inamice, lipsă de coordonare între unităţi şi confuzie în cadrul comandamentului superior"[104]; şi ameninţarea intervenţiei britanice şi austriece de partea Turciei a constrâns guvernul rus, încă o dată conştient de profilarea unui faliment, să fie de acord cu unele compromisuri în ceea ce priveşte condiţiile sale la sfârşitul anului 1877. Dacă panslaviştii din Rusia aveau mai târziu să îl învinovăţească pe Bismarck pentru supravegherea Conferinţei de la Berlin care a formalizat aceste concesii umilitoare, cert este că mulţi din rândul elitei de la Sankt-Petersburg erau conştienţi mai mult ca niciodată de nevoia de a menţine relaţii bune cu Berlinul – şi chiar de nevoia de a adera din nou, într-o formă revizuită, la altă înţelegere a celor trei împăraţi în 1881. În mod asemănător, deşi Viena ameninţase să se desprindă de sub controlul lui Bismarck în momentul culminant al crizei din 1879, alianţa austro-germană secretă din anul următor a plasat-o din nou sub dominaţie germană, la fel cum s-a întâmplat şi cu alianţa ulterioară a celor trei împăraţi din 1881 şi cu Tripla Alianţă dintre Berlin, Viena şi Roma din 1882. În plus, toate aceste acorduri au avut efectul de a-i îndepărta pe semnatari de Franţa şi de a-i plasa într-un anumit grad de dependenţă faţă de Germania[105].

În sfârşit, evenimentele de la sfârşitul anilor 1870 evidenţiaseră din nou îndelungata rivalitate anglo-rusă din Orientul Apropiat şi Asia, ceea ce a determinat ambele puteri să caute la Berlin o neutralitate binevoitoare şi a îndepărtat atenţia publică şi mai mult de Alsacia şi Lorena, precum şi de Europa Centrală. Această tendinţă avea să devină şi mai pronunţată în anii 1880, când o întreagă serie de evenimente – cucerirea Tunisului de către Franţa (1881), intervenţia britanică în Egipt (1882), „bătaia" pe Africa tropicală (începând din 1884) şi noua ameninţare a unui război anglo-rus din cauza Afganistanului (1885) – au marcat începuturile epocii „Noului Imperialism"[106]. Deşi efectele pe termen mai lung ale acestei noi răbufniri a colonialismului vestic aveau să afecteze profund poziţia multora dintre marile puteri, consecinţa pe termen scurt a fost evidenţierea influenţei diplomatice germane în Europa, sprijinind astfel strădaniile lui Bismarck de a menţine *statu-quo*-ul. Dacă sistemul deosebit de sinuos de tratate şi contratratate pe care

el le-a conceput în anii 1880 nu avea şanse să genereze stabilitate durabilă, acesta părea totuşi să garanteze triumful păcii în rândul puterilor europene cel puţin în viitorul apropiat.

Concluzii

Cu importanta excepţie a Războiului de Secesiune, perioada cuprinsă între anii 1815 şi 1885 nu a fost martora unor conflicte militare istovitoare şi îndelungate. Campaniile mai neînsemnate ale acestei epoci, cum au fost ciocnirea franco-austriacă din 1859 sau atacul ruşilor asupra Turciei în 1877, nu au afectat prea mult sistemul marilor puteri. Chiar şi războaiele mai importante au fost limitate în câteva moduri semnificative: Războiul Crimeii e fost mai cu seamă unul regional şi a luat sfârşit înainte ca Marea Britanie să îşi valorifice pe deplin resursele; iar războaiele austro-prusac şi franco-prusac se încheiaseră după o campanie de trei luni – un contrast remarcabil faţă de conflictele mult mai îndelungate din secolul al XVIII-lea. Atunci nu este de mirare că viziunea întreţinută de liderii militari şi de analiştii strategici asupra luptelor viitoare dintre marile puteri era cea a victoriilor rapide de tip knockout *à la Prussienne* din 1870 – programe feroviare şi de mobilizare, planuri ale statului-major în vederea unei ofensive rapide, arme cu tragere rapidă şi armate masive formate din soldaţi încorporaţi pe termen scurt, toate acestea, asociate, urmând să îl copleşească pe inamic în doar câteva săptămâni. Nu se aprecia la acea vreme dacă noile arme cu tragere rapidă, folosite corect, ar putea fi mai degrabă în beneficiul defensivei decât al atacului; şi nici semnificaţiile Războiului de Secesiune, unde o combinaţie între nişte principii populare ireconciliabile şi un câmp de luptă vast a avut ca efect un conflict mult mai îndelungat şi mai înverşunat decât orice conflict european scurt şi precis din această perioadă.

Totuşi, toate aceste războaie – indiferent dacă au fost purtate în Tennessee Valley sau în podişul Boemiei, în Peninsula Crimeii sau pe câmpurile Lorenei – au dus la o singură concluzie generală: puterile înfrânte erau cele care nu adoptaseră „revoluţia militară" de la jumătatea secolului al XIX-lea: achiziţionarea unor noi arme, mobilizarea şi echiparea unor armate numeroase, folosirea mijloacelor de comunicaţie îmbunătăţite oferite de căile ferate, vapoarele cu aburi, telegraf şi o bază industrială productivă pentru a susţine forţele armate. În toate aceste conflicte aveau să se comită din când în când greşeli cumplite pe câmpul de luptă de către generalii şi armatele taberei învingătoare – dar niciodată suficient de multe încât să anuleze avantajul posedat de acel stat beligerant în privinţa efectivelor instruite, a proviziilor, organizării şi a bazei economice.

Aceasta duce la un set final şi mai general de remarci în privinţa perioadei de după 1860. Aşa cum s-a observat la începutul acestui capitol, jumătatea de secol care a urmat după bătălia de la Waterloo se caracterizase prin dezvoltarea constantă a unei economii internaţionale, creşteri ale producţiei la scară largă provocate de dezvoltarea industrială şi transformarea tehnică, relativa stabilitate a sistemului marilor puteri şi apariţia unor războaie localizate şi scurte. În plus, deşi avusese loc o oarecare modernizare a armamentului militar şi naval, noile progrese în cadrul forţelor armate erau mult inferioare celor din sferele civile expuse atât revoluţiei industriale, cât şi transformării constituţionale şi politice. Beneficiarul principal al acestei jumătăţi de secol de schimbare fusese Marea Britanie; atât ca putere de producţie, cât şi ca influenţă la nivel mondial, aceasta şi-a

atins probabil apogeul la sfârşitul anilor 1860 (chiar dacă politicile prim-ministrului Gladstone au avut tendinţa de a ascunde acest fapt). Principalii pierzători fuseseră societăţile ţărăneşti neindustrializate ale lumii din afara Europei, care nu erau capabile să se împotrivească nici produselor industriale, nici incursiunilor militare ale Occidentului. Din acelaşi motiv fundamental, cele mai puţin industrializate dintre marile puteri europene – Rusia, Imperiul Habsburgic – au început să îşi piardă locul deţinut anterior şi o nouă naţiune unită, Italia, nu a reuşit niciodată cu adevărat să ajungă în rândul întâi.

Mai mult, începând cu anii 1860, aceste tendinţe aveau să se intensifice. Volumul comerţului mondial şi, chiar mai important, creşterea producţiei industriale s-au amplificat rapid. Industrializarea, limitată anterior la Marea Britanie şi la anumite părţi din Europa continentală şi America de Nord, începea să transforme şi alte regiuni. Consolida, în special, poziţia Germaniei, care în 1870 deja deţinea 13% din producţia *industrială* mondială, şi a Statelor Unite, ce chiar şi atunci aveau 23% din total[107]. Astfel, trăsăturile centrale ale sistemului internaţional care lua fiinţă la sfârşitul secolului al XIX-lea erau deja detectabile, chiar dacă puţini observatori le puteau recunoaşte pe deplin. În acelaşi timp, pentarhia relativ stabilă a sistemului Concertului european de după 1815 se dezintegra, nu doar fiindcă membrii săi erau mai dispuşi în anii 1860 decât în deceniile anterioare să se lupte unii împotriva altora, ci şi fiindcă unele dintre aceste state erau de două sau trei ori mai puternice decât altele. În acelaşi timp, însuşi monopolul Europei în producţia industrială modernă era răsturnat de cealaltă parte a Atlanticului. Energia aburului, căile ferate, electricitatea şi alte instrumente de modernizare puteau avantaja oricare societate care avea atât dorinţa, cât şi libertatea de a le adopta.

Absenţa unor conflicte majore în acea perioadă de după 1871 în care Bismarck a dominat diplomaţia europeană a lăsat probabil impresia că se stabilise un nou echilibru, după fisurile din anii 1850 şi 1860. Totuşi, departe de lumea armatelor, flotelor şi ministerelor de Externe, vastele dezvoltări industriale şi tehnologice erau în desfăşurare, înclinând balanţele economice globale mai rapid ca oricând până atunci. Şi nu peste mult timp aceste modificări ale bazei productive/industriale urmau să aibă un impact asupra capacităţilor militare şi asupra politicilor externe ale marilor puteri.

Capitolul 5

Apariţia lumii bipolare şi criza „puterilor mijlocii" (I): 1885-1918

În iarna dintre anii 1884 şi 1885, marile puteri ale lumii, alături de câteva state mai mici, s-au întrunit la Berlin în încercarea de a ajunge la o înţelegere în ceea ce priveşte comerţul, navigaţia şi hotarele din Africa de Vest şi Congo, precum şi principiile unei ocupaţii eficiente în Africa în termeni mai generali[1]. În foarte multe privinţe, Conferinţa de la Berlin poate fi considerată, simbolic, apogeul perioadei de predominanţă a vechii Europe în afacerile globale. Japonia nu a luat parte la conferinţă; deşi se moderniza cu repeziciune, încă era privită de Occident ca un stat demodat, înapoiat. Dimpotrivă, Statele Unite *au luat parte* la conferinţă, din moment ce aspectele privind comerţul şi navigaţia discutate acolo au fost considerate de Washington relevante pentru interesele americane în străinătate[2]; dar, în majoritatea celorlalte privinţe, Statele Unite au rămas în afara scenei internaţionale şi abia în 1892 marile puteri europene au crescut rangul reprezentanţilor diplomatici la Washington de la ministru la ambasador – marca unei naţiuni de primă divizie. Şi Rusia a participat la conferinţă; dar, în timp ce interesele sale în Asia erau considerabile, cele faţă de Africa erau nesemnificative. S-a găsit, de fapt, pe a doua listă de state invitate la conferinţă[3] şi nu a jucat alt rol decât cel de a oferi sprijin în general Franţei împotriva Marii Britanii. Centrul afacerilor era aşadar relaţia triunghiulară dintre Londra, Paris şi Berlin, cu Bismarck în poziţia centrală cea mai importantă. Soarta planetei încă părea să depindă de cancelariile Europei, aşa cum se întâmplase de un secol sau mai bine. În mod cert, în cazul în care conferinţa ar fi decis viitorul Imperiului Otoman în loc de cel al bazinului fluviului Congo, atunci ţări precum Austro-Ungaria şi Rusia ar fi jucat un rol mai important. Dar nici aceasta nu ar contrazice ceea ce se considerase la acea vreme a fi un adevăr incontestabil: faptul că Europa era centrul lumii. Tot în aceeaşi perioadă, generalul rus Dragomirov avea să declare că „afacerile din Extremul Orient se hotărăsc în Europa"[4].

În decursul altor trei decenii – într-adevăr, o perioadă scurtă din evoluţia sistemului marilor puteri –, acelaşi continent european avea să se destrame, iar mai mulţi dintre membrii săi aveau să ajungă aproape de marginea prăpastiei. Peste încă treizeci de ani, sfârşitul avea să fie total: o mare parte a continentului avea să fie devastată economic, alte regiuni în ruină, iar însuşi viitorul său avea să fie în mâinile decidenţilor de la Washington şi Moscova.

Deşi este evident că nimeni nu putea anticipa cu acurateţe în 1885 distrugerea şi devastarea care aveau să predomine asupra Europei 60 de ani mai târziu, mulţi observatori

ageri au perceput, la sfârşitul secolului al XIX-lea, direcţia pe care o adopta dinamica puterii mondiale. Intelectuali şi jurnalişti în special, dar şi politicieni vorbeau şi scriau despre o vulgară lume darwinistă marcată de conflicte, reuşite şi eşecuri, dezvoltare şi declin. Mai mult, viitoarea ordine mondială începuse deja să prindă contur, cel puţin la 1895 sau 1900[5].

Cea mai remarcabilă trăsătură a acestor pronosticuri a fost relansarea ideii lui Tocqueville că Statele Unite şi Rusia aveau să fie cele două mari puteri mondiale ale viitorului. Deloc surprinzător, această perspectivă pierduse teren în urma dezastrului din Războiul Crimeii, a prestaţiei modeste a Rusiei în războiul din 1877 împotriva Turciei, respectiv în timpul Războiului de Secesiune şi, apoi, în deceniile introspective de reconstrucţie şi expansiune spre vest. Totuşi, la sfârşitul secolului al XIX-lea, expansiunea industrială şi agricolă a Statelor Unite şi cea militară a Rusiei în Asia îi făceau pe diverşi observatori europeni să se îngrijoreze în legătură cu o ordine mondială a secolului XX care, după cum se spunea, avea să fie dominată de cnutul rusesc şi de pungile cu bani americane[6]. Poate fiindcă ideile comerciale neomercantiliste predominau din nou asupra celor referitoare la un sistem global paşnic, după modelul lui Cobden, al comerţului liber, exista o tendinţă mult mai pronunţată decât înainte de a se afirma că schimbarea puterii economice ar duce de asemenea la schimbări politice şi teritoriale. Până şi lordul Salisbury, prim-ministrul britanic, de obicei precaut, a recunoscut în 1898 că lumea se împărţea în puteri „vii" şi puteri „muribunde"[7]. Recenta înfrângere a chinezilor în războiul din 1894-1895 cu Japonia, umilirea Spaniei de către Statele Unite în scurtul lor conflict din 1898 şi retragerea francezilor din faţa Marii Britanii în incidentul de la Fashoda, pe Nilul superior (1898-1899), au fost interpretate toate ca o dovadă că „supravieţuirea celui mai puternic" dicta destinele naţiunilor la fel ca în regnul animal. Conflictele dintre marile puteri nu mai vizau doar problemele europene – aşa cum se întâmplase în 1830 sau chiar în 1860 –, ci pieţe şi teritorii de pe tot globul.

Dar, dacă Statele Unite şi Rusia păreau predestinate, datorită dimensiunii şi populaţiei, să fie în rândul viitoarelor mari puteri, cine li s-ar fi alăturat? „Teoria celor trei imperii mondiale" – altfel spus, ideea larg răspândită că doar trei (sau, în unele variante, patru) state-naţiuni, cele mai mari şi mai puternice, ar rămâne independente – îi preocupa pe mulţi oameni de stat imperialişti[8]. „Îmi pare", a afirmat public în 1897 ministrul britanic al Coloniilor, Joseph Chamberlain, că „tendinţa în această perioadă este de a abandona toată puterea în mâinile imperiilor mai mari, iar regatele minore – cele care nu progresează – par să cadă pe o poziţie secundară şi subordonată..."[9]. Era vital pentru Germania, l-a îndemnat amiralul Tirpitz pe Kaiserul Wilhelm, să se construiască o flotă numeroasă, astfel încât să fie una din cele „patru puteri mondiale: Rusia, Anglia, America şi Germania"[10]. Şi Franţa trebuie să fie acolo sus, a avertizat un domn pe nume Darcy, pentru că „cei care nu avansează merg înapoi, iar cine se întoarce se scufundă"[11]. Pentru puterile de mult stabilite, Marea Britanie, Franţa şi Austro-Ungaria, problema era dacă se puteau menţine în faţa acestor noi provocări la adresa statu-quoului internaţional. Pentru noile puteri, Germania, Italia şi Japonia, problema era dacă puteau obţine ceea ce Berlinul catalogase drept „o libertate politică mondială" înainte să fie prea târziu.

Nu este nevoie să precizăm că nu toată lumea era obsedată de astfel de idei pe măsură ce secolul al XIX-lea se apropia de sfârşit. Mulţi erau mult mai preocupaţi de aspecte interne, sociale. Mulţi se agăţau de idealurile liberale, de tip *laissez-faire*, ale cooperării paşnice[12]. În orice caz, în elitele de la guvernare, în cercurile militare şi în organizaţiile

imperialiste a existat o opinie majoritară privind ordinea mondială care punea accent pe conflict, schimbare, competiţie, utilizarea forţei şi organizarea resurselor naţionale pentru a spori puterea statului. Regiunile mai puţin dezvoltate ale globului erau ciopârţite cu repeziciune, dar acesta era doar începutul; existând puţine teritorii care mai puteau fi anexate, a argumentat geopoliticianul Sir Halford Mackinder, eficienţa şi dezvoltarea internă trebuiau să înlocuiască expansionismul ca scop principal al statelor moderne. Avea să existe o corelaţie mult mai strânsă decât până atunci „între generalizările mai ample geografice şi generalizările mai ample istorice"[13] – altfel spus, dimensiunea şi numărul aveau să fie reflectate cu mai multă acurateţe în balanţele internaţionale, cu condiţia ca aceste resurse să fie exploatate corespunzător. O ţară cu sute de milioane de ţărani nu conta prea mult. În acelaşi timp, chiar şi un stat modern avea să fie eclipsat dacă nu deţinea o bază industrială şi productivă suficient de amplă. „Puterile încununate de succes vor fi cele care au cea mai mare bază industrială", a avertizat imperialistul britanic Leo Amery. „Acei oameni care deţin puterea industrială, precum şi puterea invenţiei şi ştiinţei vor fi capabili să îi înfrângă pe toţi ceilalţi"[14].

O mare parte din istoria afacerilor internaţionale în următorii 50 de ani s-a dovedit a fi o împlinire a unor astfel de prevestiri. Au avut loc schimbări dramatice în balanţele de putere, atât în interiorul Europei, cât şi în afara ei. Vechi imperii s-au prăbuşit şi au apărut altele noi. Lumea *multipolară* din 1885 a fost înlocuită de o lume *bipolară* încă din 1943. Lupta internaţională s-a intensificat şi s-a transformat în războaie complet diferite de ciocnirile limitate din Europa secolului al XIX-lea. Productivitatea industrială, alături de ştiinţă şi tehnologie, a devenit o componentă mai importantă ca niciodată a forţei naţionale. Modificările cotelor internaţionale ale producţiei de bunuri prelucrate se reflectau în distribuţia la nivel internaţional a puterii militare şi a influenţei diplomatice. Indivizii încă mai contau – cine, în secolul lui Lenin, Hitler şi Stalin, putea spune că nu contau? –, dar contau în politica puterilor doar fiindcă erau capabili să controleze şi să reorganizeze forţele productive ale unui mare stat. Şi, aşa cum a arătat soarta Germaniei naziste, testul puterii mondiale prin război a fost nepăsător şi nemilos faţă de orice naţiune căreia îi lipsea forţa industrial-tehnică şi armamentul necesare pentru a realiza ambiţiile liderului său.

Dacă în mare contururile acestor 60 de ani de conflicte între marile puteri se schiţau deja în anii 1890, succesul sau eşecul *fiecărei* ţări încă nu era determinat. Evident, în mare parte, acesta depindea de capacitatea unei ţări de a ţine pasul sau de a-şi creşte producţia industrială. Dar, ca de obicei, depindea mult şi de aspecte geografice imuabile. Unde se afla ţara: aproape de centrul crizelor internaţionale sau la periferie? Era în afara pericolului unei invazii? Avea de înfruntat două sau trei căi simultan? Coeziunea naţională, patriotismul şi controalele exercitate de stat asupra locuitorilor săi erau de asemenea importante; dacă o societate se împotrivea sau nu tensiunilor războiului depindea foarte mult de constituţia sa internă. Putea depinde şi de politica alianţelor şi de luarea deciziilor. Lupta ca parte a unui mare bloc de state aliate sau izolat? Intrase în război de la început sau de la jumătate? Alte puteri, înainte neutre, intrau în război susţinând tabăra adversă?

Astfel de întrebări sugerează că orice analiză corectă a „apariţiei unei lumi bipolare şi a crizei «puterilor mijlocii»" trebuie să aibă în vedere trei niveluri separate, dar

interdependente, de cauzalitate: în primul rând, schimbările în ceea ce priveşte baza productivă militar-industrială, deoarece anumite state au devenit mai puternice sau mai slabe din punct de vedere material; în al doilea rând, factorii geopolitici, strategici şi socioculturali care au influenţat reacţiile fiecărui stat *în parte* la aceste schimbări mai ample în balanţele globale; şi, în al treilea rând, schimbările diplomatice şi politice care au afectat de asemenea şansele de succes sau eşecul în marile războaie de coaliţie de la începutul secolului XX.

Echilibrul instabil al forţelor mondiale

Observatorii scenei mondiale de la sfârşitul secolului al XIX-lea au fost de acord că ritmul schimbărilor economice şi politice se accentua, crescând astfel şansele ca ordinea internaţională să devină mai precară decât înainte. Întotdeauna avuseseră loc modificări în balanţele de putere, generând instabilitate şi adesea război. „Ceea ce a făcut inevitabil războiul", a scris Tucidide în *Războiul Peloponesiac*, „a fost creşterea puterii ateniene şi teama pe care aceasta a provocat-o în Sparta"[15]. Dar în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, schimbările care afectau sistemul marilor puteri erau mai generalizate şi, de obicei, mai rapide decât fuseseră vreodată. Comerţul global şi reţelele de comunicaţie – telegraful, vapoarele cu aburi, căile ferate, tiparniţele moderne – au însemnat că descoperirile din domeniul ştiinţei şi tehnologiei sau noile progrese în producţia industrială puteau fi transmise şi transferate de pe un *continent* pe altul în doar câţiva ani. În doar cinci ani de la inventarea de către Gilcrist şi Thomas în 1879 a unui mod de a transforma minereurile fosforice ieftine în oţel bazic, funcţionau în vestul şi centrul Europei 84 de convertizoare bazice[16], iar procesul ajunsese şi de cealaltă parte a Atlanticului. Rezultatul a fost *mai mult* decât o schimbare a respectivelor ponderi naţionale ale producţiei de oţel; a implicat şi o schimbare semnificativă a potenţialului militar.

Aşa cum am văzut, potenţialul militar nu este acelaşi lucru cu puterea militară. Un gigant economic poate prefera, din raţiuni de cultură politică sau de securitate geografică, să fie un pigmeu militar, în timp ce un stat fără resurse economice prea bogate şi-ar putea organiza totuşi societatea aşa încât să fie o putere militară formidabilă. Există în această perioadă, ca şi în altele, excepţii de la ecuaţia simplistă „forţă economică = forţă militară" şi va trebui să le analizăm mai jos. Totuşi, într-o epocă a războiului modern, industrializat, legătura dintre economie şi strategie devenea mai strânsă. Pentru a înţelege schimbările pe termen lung care afectau balanţele de putere internaţionale între anii 1880 şi al Doilea Război Mondial, este necesar să analizăm datele economice. Aceste date au fost selectate în scopul de a stabili potenţialul de război al unei naţiuni, prin urmare nu includ anumiţi indici economici bine-cunoscuţi* care nu sunt de mare ajutor în această privinţă.

Dimensiunile populaţiei în sine nu constituie în nici un caz un indicator fiabil al puterii, dar în tabelul 12 se sugerează, cel puţin demografic, cum se deosebesc Rusia şi

---

* De exemplu, ponderile în comerţul mondial, care stimulează în mod disproporţionat poziţia naţiunilor care fac comerţ maritim şi pun prea puţin accent pe puterea economică a statelor cu un grad ridicat de autonomie.

Statele Unite de celelalte mari puteri şi cum Germania şi (ulterior) Japonia încep să s
îndepărteze uşor de celelalte.

Tabelul 12. *Populaţia totală a puterilor, 1890-1938*[17] *(milioane)*

	1890	1900	1910	1913	1920	1928	1938	
Rusia	116,8	135,6	159,3	175,1	126,6	150,4	180,6	1
Statele Unite	62,6	75,9	91,9	97,3	105,7	119,1	138,3	2
Germania	49,2	56,0	64,5	66,9	42,8	55,4	68,5	4
Austro-Ungaria	42,6	46,7	50,8	52,1	–	–	–	
Japonia	39,9	43,8	49,1	51,3	55,9	62,1	72,2	3
Franţa	38,3	38,9	39,5	39,7	39,0	41,0	41,9	7
Marea Britanie	37,4	41,1	44,9	45,6	44,4	45,7	47,6	5
Italia	30,0	32,2	34,4	35,1	37,7	40,3	43,8	6

Există totuşi două moduri de „a controla" datele primare din tabelul 12. Primul est
de a compara totalul populaţiei unei ţări cu procentul care trăieşte în zone urban
(tabelul 13), fiindcă acesta este de obicei un indicator semnificativ al modernizării industriale
comerciale ; al doilea este de a corela aceste constatări cu nivelurile de industrializar
per capita, calculate în raport cu ţara „de referinţă" Marea Britanie (tabelul 14). Ambel
exerciţii sunt extrem de instructive şi tind să se întărească unul pe celălalt.

Tabelul 13. *Populaţia urbană a puterilor (în milioane) şi ca procentaj din totalul populaţiei, 1890-1938*[18]

	1890	1900	1910	1913	1920	1928	1938	
Marea Britanie	11,2	13,5	15,3	15,8	16,6	17,5	18,7	5
(1)	(29,9%)	(32,8%)	(34,9%)	(34,6%)	(37,3%)	(38,2%)	(39,2%)	(1)
Statele Unite	9,6	14,2	20,3	22,5	27,4	34,3	45,1	1
(2)	(15,3%)	(18,7%)	(22.0%)	(23,1%)	(25,9%)	(28,7%)	(32,8%)	(2)
Germania	5,6	8,7	12,9	14,1	15,3	19,1	20,7	3
(3)	(11,3%)	(15,5%)	(20,0%)	(21,0%)	(35,7%)	(34,4%)	(30,2%)	(3)
Franţa	4,5	5,2	5,7	5,9	5,9	6,3	6,3	7
(4)	(11,7%)	(13,3%)	(14,4%)	(14,8%)	(15,1%)	(15,3%)	(15,0%)	(4)
Rusia	4,3	6,6	10,2	12,3	4,0	10,7	36,5	2
(5)	(3,6%)	(4,8%)	(6,4%)	(7,0%)	(3,1%)	(7,1%)	(20,2%)	(5)
Italia	2,7	3,1	3,8	4,1	5,0	6,5	8,0	6
(6)	(9,0%)	(9,6%)	(11,0%)	(11,6%)	(13,2%)	(16,1%)	(18,2%)	(6)
Japonia	2,5	3,8	5,8	6,6	6,4	9,7	20,7	3
(7)	(6,3%)	(8,6%)	(10,3%)	(12,8%)	(11,6%)	(15,6%)	(28,6%)	(7)
Austro-Ungaria	2,4	3,1	4,2	4,6	–	–	–	
(8)	(5,6%)	(6,6%)	(8,2%)	(8,8%)				(8)

Tabelul 14. *Nivelurile de industrializare* per capita, *1880-1938*[19]
(în raport cu Marea Britanie în 1900 = 100)

	1890	1900	1910	1913	1920	1930
Marea Britanie	87	[100]	115	122	157	2
Statele Unite	38	69	126	182	167	1
Franţa	28	39	59	82	73	4
Germania	25	52	85	128	144	3
Italia	12	17	26	44	61	5
Austria	15	23	32	–	–	–
Rusia	10	15	20	20	38	7
Japonia	9	12	20	30	51	6

Fără să intrăm într-o analiză prea detaliată a cifrelor din tabelele 13 şi 14 în această etapă, se pot face mai multe generalizări ample. Odată ce se introduc astfel de criterii ale „modernizării" precum dimensiunile populaţiei urbane şi gradul de industrializare, poziţiile celor mai multe dintre puteri se modifică semnificativ faţă de cele din tabelul 12: Rusia cade de pe primul loc pe ultimul, cel puţin până la expansiunea industrială din anii 1930, Marea Britanie şi Germania câştigă teren, iar Statele Unite se remarcă prin combinaţia unică a unei societăţi cu o populaţie numeroasă *şi* foarte industrializate. Chiar şi la începutul acestei perioade, decalajul dintre cea mai puternică şi cea mai slabă dintre marile puteri este accentuat, atât în termeni absoluţi, cât şi relativi; până în preajma celui de-al Doilea Război Mondial, încă rămân diferenţe enorme. Procesul de modernizare ar putea implica faptul că toate aceste ţări trec prin aceleaşi „faze"[20]; nu a însemnat că, în termeni de *putere*, fiecare avea să beneficieze în aceeaşi măsură.

Diferenţele importante dintre marile puteri apar şi mai clar dacă examinăm datele detaliate privind productivitatea industrială. Din moment ce producţia de fier şi de oţel a fost considerată adesea un indicator al forţei militare potenţiale în această perioadă, precum şi al industrializării *per se*, cifrele relevante sunt reproduse în tabelul 15.

Tabelul 15. *Producţia de fier/oţel a puterilor, 1890-1938*[21] *(milioane de tone; producţia de fontă pentru 1890, de oţel după 1890)*

	1890	1900	1910	1913	1920	1930	1938
Statele Unite	9,3	10,3	26,5	31,8	42,3	41,3	28,8
Marea Britanie	8,0	5,0	6,5	7,7	9,2	7,4	10,5
Germania	4,1	6,3	13,6	17,6	7,6	11,3	23,2
Franţa	1,9	1,5	3,4	4,6	2,7	9,4	6,1
Austro-Ungaria	0,97	1,1	2,1	2,6	–	–	–
Rusia	0,95	2,2	3,5	4,8	0,16	5,7	18,0
Japonia	0,02	–	0,16	0,25	0,84	2,3	7,0
Italia	0,01	0,11	0,73	0,93	0,73	1,7	2,3

Dar poate cel mai bun criteriu al industrializării unei naţiuni este consumul său de energie din surse moderne (cu alte cuvinte, cărbune, petrol, gaze naturale şi hidroelectricitate, nu şi lemn), din moment ce indică atât capacitatea tehnică a ţării de a exploata forme de energie neînsufleţite, cât şi pulsul său economic; aceste cifre sunt redate în tabelul 16.

Tabelul 16. *Consumul de energie al puterilor, 1890-1938*[22]
(în milioane de tone metrice echivalent cărbune)

	1890	1900	1910	1913	1920	1930	1938
Statele Unite	147	248	483	541	694	762	697
Marea Britanie	145	171	185	195	212	184	196
Germania	71	112	158	187	159	177	228
Franţa	36	47,9	55	62,5	65	97,5	84
Austro-Ungaria	19,7	29	40	49,4	–	–	–
Rusia	10,9	30	41	54	14,3	65	177
Japonia	4,6	4,6	15,4	23	34	55,8	96,5
Italia	4,5	5	9,6	11	14,3	24	27,8

Atât tabelul 15, cât şi tabelul 16 confirmă rapidele schimbări industriale care s-au petrecut în termeni *absoluţi* în cazul unor puteri în anumite perioade – în cazul Germaniei înainte de 1914, în cazul Rusiei şi Japoniei în anii '30 –, indicând în acelaşi timp şi ratele mai lente de creştere din Marea Britanie, Franţa şi Italia. Acest lucru poate fi reprezentat şi în *termeni relativi* pentru a indica poziţia industrială comparativă a unei ţări de-a lungul timpului (tabelul 17).

Tabelul 17. *Potenţialul industrial total al puterilor din perspectivă relativă, 1880-1938*[23]
(Regatul Unit în 1900 = 100)

	1880	1900	1913	1928	1938
Marea Britanie	73,3	[100]	127,2	135	181
Statele Unite	46,9	127,8	298,1	533	528
Germania	27,4	71,2	137,7	158	214
Franţa	25,1	36,8	57,3	82	74
Rusia	24,5	47,5	76,6	72	152
Austro-Ungaria	14	25,6	40,7	–	–
Italia	8,1	13,6	22,5	37	46
Japonia	7,6	13	25,1	45	88

În sfârşit, este util să ne întoarcem, în tabelul 18, la cifrele lui Bairoch indicând ponderile în producţia industrială mondială pentru a arăta schimbările care s-au petrecut de la analiza balanţelor secolului al XIX-lea din capitolul precedent.

Tabelul 18. *Ponderile relative în producţia industrială mondială, 1880-1938*[24] *(procente)*

	1880	1900	1913	1928	1938
Marea Britanie	22,9	18,5	13,6	9,9	10,7
Statele Unite	14,7	23,6	32,0	39,3	31,4
Germania	8,5	13,2	14,8	11,6	12,7
Franţa	7,8	6,8	6,1	6,0	4,4
Rusia	7,6	8,8	8,2	5,3	9,0
Austro-Ungaria	4,4	4,7	4,4	–	–
Italia	2,5	2,5	2,4	2,7	2,8

Poziţia puterilor : 1885-1914

În faţa unor cifre specifice atât de descurajatoare, conform cărora o anumită ţară a deţinut 2,7% din producţia industrială mondială în 1913 sau alta a avut în 1928 un potenţial industrial de doar 45% din cel al Marii Britanii la 1900, merită evidenţiat din nou că toate aceste statistici sunt abstracte până în momentul când sunt plasate într-un context istoric şi geopolitic specific. Totuşi, ţările cu o producţie industrială practic identică ar putea merita evaluări extrem de diferite în privinţa eficienţei marilor puteri, datorită unor factori precum coeziunea internă a societăţii în chestiune, capacitatea sa de a mobiliza resurse pentru acţiuni ale statului, poziţia geopolitică şi capacităţile diplomatice. Având în vedere limita de spaţiu, nu va fi posibil în acest capitol să analizăm toate marile puteri în maniera urmărită de Correlli Barnett în amplul lui studiu despre Marea Britanie, scris cu câţiva ani în urmă. Dar în ceea ce urmează voi încerca să rămân aproape de cadrul mai general al lui Barnett, care susţine că :

> ...puterea unui stat-naţiune nu constă în nici un caz doar în forţele sale armate, ci şi în resursele economice şi tehnologice ; în dexteritatea, previziunea şi determinarea cu care este urmată politica sa externă ; în eficacitatea organizării sale sociale şi politice. Constă, mai presus de toate, în naţiunea însăşi, în oameni ; în abilităţile, energia, ambiţia, disciplina, iniţiativa lor ; în credinţele, miturile şi iluziile lor. Şi, mai mult, constă în modul cum relaţionează toţi aceşti factori. În plus, puterea naţională trebuie luată în considerare nu doar în sine, în gradul său absolut, ci în funcţie de obligaţiile externe sau imperiale ale statului ; trebuie considerată în raport cu puterea altor state[25].

Nu există, poate, un mijloc mai bun de a ilustra diversitatea eficienţei strategice decât de a examina, în primă instanţă, cele trei ţări nou-intrate în sistemul internaţional : Italia, Germania şi Japonia. Primele două deveniseră state unite abia în 1870-1871 ; a treia a început să iasă din izolarea sa autoimpusă după Restauraţia Meiji din 1868. În toate cele trei societăţi au existat impulsuri de a întrece puterile deja stabilite. În anii 1880 şi 1890, fiecare anexa teritorii peste mări ; şi fiecare a început să îşi construiască o flotă modernă în completarea armatei permanente. Fiecare era un element semnificativ în calculul diplomatic al epocii şi, cel mai târziu în 1902, devenise un partener de alianţă al unei puteri mai vechi. Totuşi, toate aceste similarităţi nu pot cântări mai mult decât diferenţele fundamentale în ceea ce priveşte puterea reală a fiecăreia.

Italia

La prima vedere, apariţia unei naţiuni italiene unite a reprezentat o schimbare majoră în balanţele europene. În loc să fie un grup de state mici rivale, parţial sub suveranitate străină şi întotdeauna aflate sub ameninţarea intervenţiei străine, era acum un bloc solid de 30 de milioane de oameni care creştea cu atâta repeziciune, încât în 1914 se apropia de populaţia totală a Franţei. Armata şi marina sa în această perioadă nu erau deosebit de mari, dar conform tabelelor 19 şi 20, erau totuşi foarte respectabile.

Tabelul 19. *Personalul militar şi naval al puterilor, 1880-1914*[26]

	1880	1890	1900	1910	1914
Rusia	791 000	677 000	1 162 000	1 285 000	1 352 000
Franţa	543 000	542 000	715 000	769 000	910 000
Germania	426 000	504 000	524 000	694 000	891 000
Marea Britanie	420 000	624 000	571 000	532 000	367 000
Austro-Ungaria	346 000	385 000	425 000	444 000	246 000
Italia	216 000	284 000	255 000	322 000	345 000
Japonia	71 000	84 000	234 000	271 000	306 000
Statele Unite	34 000	39 000	96 000	127 000	164 000

Tabelul 20. *Tonajul navelor de război al puterilor, 1880-1914*[27]

	1880	1890	1900	1910	1914
Marea Britanie	650 000	679 000	1 065 000	2 174 000	2 714 000
Franţa	271 000	319 000	499 000	725 000	900 000
Rusia	200 000	180 000	383 000	401 000	679 000
Statele Unite	169 000	?240 000	333 000	824 000	985 000
Italia	100 000	242 000	245 000	327 000	498 000
Germania	88 000	190 000	285 000	964 000	1 305 000
Austro-Ungaria	66 000	87 000	210 000	372 000	60 000
Japonia	15 000	41 000	187 000	496 000	700 000

În termeni diplomatici, aşa cum s-a observat mai sus[28], ascensiunea Italiei a afectat cu siguranţă cele două mari puteri vecine, Franţa şi Austro-Ungaria; şi, în timp ce intrarea sa în Tripla Alianţă în 1882 „a rezolvat" aparent rivalitatea italiano-austriacă, a confirmat faptul că o Franţă izolată se confrunta cu inamici pe două fronturi. În doar zece ani şi ceva de la unificarea sa, Italia părea aşadar un membru deplin al sistemului marilor puteri europene, iar Roma se număra printre marile capitale (Londra, Paris, Berlin, Sankt-Petersburg, Viena, Constantinopol) unde erau acreditate ambasade depline.

Însă, dincolo de aparenţa statutului de mare putere al Italiei, existau unele puncte slabe surprinzătoare, mai presus de toate înapoierea economică a ţării, îndeosebi în sudul rural. Rata analfabetismului – 37,6% per total şi, din nou, mult mai mult în sud – era

mult mai ridicată decât în oricare alt stat din vestul sau nordul Europei, reflectând înapoierea unei mari părţi a agriculturii italiene – exploataţii de mici dimensiuni, sol de calitate slabă, investiţii puţine, producţie partajată, transport inadecvat. Producţia totală a Italiei şi veniturile interne *per capita* erau comparabile cu cele ale societăţilor ţărăneşti din Spania şi din estul Europei mai degrabă decât cu cele din Olanda sau Westfalia. Italia nu avea cărbune; totuşi, în pofida recurgerii la hidroelectricitate, în jur de 88% din energia Italiei a continuat să fie generată de cărbunele importat din Marea Britanie, o cheltuială care afecta balanţa de plăţi şi o slăbiciune strategică înspăimântătoare. În aceste împrejurări, creşterea populaţiei Italiei fără o expansiune industrială semnificativă a fost o binecuvântare cu două tăişuri, din moment ce i-a încetinit dezvoltarea industrială *per capita* în raport cu celelalte puteri occidentale[29], iar comparaţia ar fi fost şi mai defavorabilă dacă sute de mii de italieni (de regulă, cei mai mobili şi mai capabili) nu ar fi emigrat dincolo de Atlantic în fiecare an. Toate acestea au făcut-o să devină, în termenii lui Kemp, „întârziata dezavantajată"[30].

A nu se înţelege că nu a existat nici un fel de modernizare. Într-adevăr, tocmai vizavi de această perioadă, mulţi istorici s-au referit la „revoluţia industrială a epocii lui Giolitti" şi la „o schimbare decisivă în viaţa economică a ţării noastre"[31]. Cel puţin în nord a existat o trecere considerabilă la industria grea – fier şi oţel, construcţia de nave, fabricarea de automobile, precum şi textile. În opinia lui Gerschenkron, în perioada 1896-1908 a avut loc „marele avânt" al Italiei spre industrializare; într-adevăr, dezvoltarea industrială a Italiei s-a realizat mai repede decât oriunde în Europa, migrarea populaţiei de la ţară la oraş s-a intensificat, sistemul bancar s-a reajustat pentru a oferi credit industrial, iar venitul naţional real a înregistrat o creştere abruptă[32]. Agricultura piemonteză a prezentat un progres similar.

Oricum, odată ce statisticile italiene sunt puse în perspectivă comparativă, luciul începe să pălească. A creat într-adevăr o industrie siderurgică, dar în 1913 producţia sa era 1/8 din cea a Marii Britanii, 1/17 din cea a Germaniei şi doar 2/5 din cea a Belgiei[33]. Este adevărat că a atins un ritm rapid de dezvoltare industrială, dar aceasta pornind de la un nivel atât de scăzut, încât rezultatele reale nu au fost impresionante. La începutul Primului Război Mondial, nu ajunsese nici măcar la un sfert din industria Marii Britanii la 1900, iar ponderea sa în producţia industrială mondială de fapt a scăzut, de la doar 2,5% în 1900 la 2,4% în 1913. Deşi Italia a fost înscrisă marginal între marile puteri, merită observat că fiecare dintre celelalte puteri – cu excepţia Japoniei – avea de două sau trei ori forţa industrială a Italiei; unele (Germania şi Marea Britanie) de şase ori capacitatea ei, iar Statele Unite de peste 13 ori.

Acest fapt ar fi putut fi compensat oarecum printr-un grad relativ mai ridicat de coeziune naţională şi de hotărâre ale populaţiei italiene, dar astfel de elemente lipseau. Loialităţile care existau în comunitatea politică italiană erau familiale şi locale, poate şi regionale, însă nu naţionale. Decalajul acut dintre nord şi sud, pe care industrializarea nordului nu a făcut decât să îl amplifice, şi lipsa oricărui contact semnificativ cu lumea exterioară comunităţii săteşti în atât de multe părţi ale peninsulei nu au fost decât ajutate de ostilitatea dintre guvernul italian şi Biserica Catolică, care interzicea membrilor ei să aibă funcţii în stat. Idealurile de *risorgimento*, salutate de unii liberali italieni şi străini, nu au pătruns foarte adânc în societatea italiană. Recrutarea pentru serviciul militar era dificilă, iar localizarea efectivă a unităţilor armatei conform unor principii strategice mai degrabă decât calculelor politice regionale era imposibilă. Relaţiile dintre civili şi militari

la vârf se caracterizau prin neînţelegere şi neîncredere de ambele părţi. Antimilitarismul general al societăţii italiene, calitatea proastă a corpului de ofiţeri şi lipsa unei finanţări adecvate pentru armament modern au stârnit îndoieli privind eficienţa militară italiană cu mult timp înainte de dezastruoasa bătălie de la Caporetto, din 1917, sau de campania din 1940 în Egipt[34]. Războaiele sale de unificare se bazaseră pe intervenţia Franţei, iar apoi pe ameninţarea asupra Austro-Ungariei din partea Prusiei. Catastrofa din 1896 de la Adowa (în Abisinia) a conferit Italiei proasta reputaţie de a fi singura armată europeană înfrântă de o societate africană fără mijloace de răspuns eficient. Decizia guvernului italian de a purta un război în Libia în 1911-1912, care a luat prin surprindere însuşi Statul Major, a fost un dezastru financiar de ordinul întâi. Flota, care părea foarte numeroasă în 1890, a început să scadă constant ca dimensiuni relative şi era mereu de o eficienţă îndoielnică. Diferiţii comandanţi supremi ai Marinei Regale în Mediterana au sperat că flota italiană va fi neutră, nu aliată, dacă s-ar ajunge vreodată la un război cu Franţa în această perioadă[35].

Consecinţele tuturor acestor fapte asupra poziţiei strategice şi diplomatice a Italiei erau deprimante. Statul-Major italian era extrem de conştient de inferioritatea sa numerică şi tehnică în comparaţie cu Franţa (în special) şi cu Austro-Ungaria, şi ştia de asemenea că inadecvata reţea feroviară a Italiei şi regionalismul adânc înrădăcinat făceau imposibile dispunerile flexibile, la scară largă ale trupelor, în manieră prusacă. Şi nu numai că marina italiană era conştientă de deficienţele sale, dar vulnerabila şi întinsa linie de coastă a Italiei făcea ca politica sa de alianţă să fie extrem de ambivalente, iar astfel planificarea strategică devenea mai haotică decât oricând. Tratatul de alianţă semnat de Italia în 1882 cu Berlinul a fost reconfortant la început, în special când Bismarck părea să îi paralizeze pe francezi; dar chiar şi atunci guvernul italian continua să facă presiuni pentru strângerea legăturilor cu Marea Britanie, aceasta fiind singura care putea neutraliza flota franceză. Atunci când, în anii de după 1900, Marea Britanie şi Franţa s-au apropiat mai mult una de alta, iar Marea Britanie şi Germania au trecut de la cooperare la antagonism, italienii au simţit că nu le mai rămăsese altceva de făcut decât să se agaţe de noua combinaţie anglo-franceză. Antipatia faţă de Austro-Ungaria a întărit această tendinţă, la fel cum respectul pentru Germania şi importanţa finanţelor industriale germane în Italia au împiedicat-o să facă o trecere bruscă. Astfel, în 1914, Italia ocupa o poziţie similară cu cea din 1871. Era „cea mai neînsemnată dintre marile puteri"[36], frustrant de imprevizibilă şi lipsită de scrupule după părerea vecinilor săi, având ambiţii comerciale şi expansioniste în Alpi, Balcani, Africa de Nord şi chiar mai departe, care intrau în conflict atât cu interesele prietenilor, cât şi cu cele ale rivalilor. Împrejurările economice şi sociale au continuat să îi şubrezească puterea de a influenţa evenimentele, ea rămânând totuşi în joc. În concluzie, raţionamentul celor mai multe dintre celelalte guverne pare să fi fost că era mai bine să aibă Italia ca prieten decât ca duşman; dar marja beneficiilor nu era extraordinară[37].

Japonia

Italia era un membru marginal al sistemului marilor puteri în 1890, însă Japonia nici măcar în această categorie nu a intrat. Timp de secole, fusese condusă de o oligarhie feudală descentralizată formată din seniori feudali (*daimio*) şi o castă aristocrată de războinici (*samurai*). Împiedicată de absenţa resurselor naturale şi de un teren muntos

din care rămâneau doar 20% teren cultivabil, Japoniei i-au lipsit toate premisele obişnuite pentru dezvoltarea economică. Izolat de restul lumii printr-o limbă complexă neînrudită îndeaproape cu nici o alta şi cu o intensă conştiinţă a unicităţii culturale, poporul japonez a rămas închis în sine şi a opus rezistenţă influenţelor străine până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Din aceste motive, Japonia părea predestinată să rămână imatură din punct de vedere politic, înapoiată din punct de vedere economic şi neputincioasă din punct de vedere militar în raport cu puterile mondiale[38]. Şi totuşi, în decurs de doar două generaţii a ajuns să joace un rol important în politica internaţională din Extremul Orient.

Cauza acestei transformări, concretizată de Restauraţia Meiji începând din 1868, a fost hotărârea unor membri influenţi ai elitei japoneze de a evita să fie dominaţi şi colonizaţi de Vest, aşa cum părea că se întâmplă peste tot în Asia, chiar dacă măsurile de reformă care trebuiau luate implicau eliminarea ordinii feudale şi opoziţia înverşunată a clanurilor de samurai[39]. Japonia trebuia modernizată nu fiindcă o doreau anumiţi întreprinzători, ci pentru că „statul" avea nevoie de aceasta. După ce opoziţia iniţială fusese înfrântă, s-a trecut la modernizare cu un dirijism şi o aplicare ce fac să pălească eforturile lui Colbert sau ale lui Frederic cel Mare. S-a stabilit o nouă constituţie, bazată pe modelul prusac-german. A fost reformat sistemul juridic. Sistemul educaţional a fost extins mult, astfel încât ţara a ajuns la o rată extrem de ridicată de instruire. A fost schimbat calendarul. A fost schimbată îmbrăcămintea. A fost elaborat un sistem bancar modern. Au fost aduşi experţi din Marina Regală britanică pentru a oferi consultanţă în privinţa creării unei flote japoneze moderne şi experţi din Statul-Major prusac pentru a oferi asistenţă în modernizarea armatei. Au fost trimişi ofiţeri japonezi la academii militare şi navale din Occident; erau achiziţionate arme moderne din afară, deşi s-a înfiinţat şi o industrie de armament internă. Statul încuraja crearea unei reţele feroviare, a telegrafului şi a liniilor de transport maritim; lucra coroborat cu întreprinzători japonezi nou-apăruţi pentru dezvoltarea industriei grele, a fierului, oţelului şi construcţiei de nave, precum şi pentru modernizarea industriei textile. Subvenţiile de la guvern erau întrebuinţate în folosul exportatorilor, pentru încurajarea transportului maritim, a alcătuirii unei noi industrii. Exporturile japoneze, în special cele de mătase şi textile, au crescut. La baza tuturor acestor mişcări se afla impresionantul angajament politic de înfăptuire a sloganului naţional *fukoku kyohei* („ţară bogată, cu armată puternică"). Pentru japonezi, puterea economică şi cea militară/navală mergeau mână în mână.

Dar toate acestea necesitau timp, iar handicapurile au rămas severe[40]. Deşi populaţia urbană s-a dublat între 1890 şi 1913, numărul celor angajaţi în agricultură a rămas cam acelaşi. Chiar şi în preajma Primului Război Mondial, peste trei cincimi din populaţia japoneză se ocupa cu agricultura, silvicultura şi pescuitul; şi, în ciuda tuturor îmbunătăţirilor tehnicilor agricole, zona rurală montană şi dimensiunea mică a proprietăţilor împiedicau „o revoluţie agricolă" după modelul britanic, de exemplu. Cu o bază agricolă atât de „greu de urnit", toate comparaţiile potenţialului industrial al Japoniei sau ale nivelului de industrializare *per capita* erau menite să o plaseze în sau aproape de coada listei marilor puteri (vezi tabelele 14 şi 17, *supra*). Deşi creşterea industrială de dinainte de 1914 poate fi detectată în mod evident în creşterea consumului său de energie bazată pe combustibili moderni şi a ponderii sale în producţia industrială mondială, era încă deficientă în multe alte domenii. Producţia sa de fier şi oţel era slabă şi se baza masiv pe

importuri. În acelaşi fel, deşi sectorul construcţiilor navale s-a extins mult, Japonia tot mai cumpăra nave de război din alte ţări. Avea, de asemenea, un capital foarte mic, fiind nevoită să împrumute sume din ce în ce mai mari de bani de peste hotare, dar neavând niciodată suficient pentru a investi în industrie, în infrastructură şi în forţele armate. Din punct de vedere economic, se dăduse peste cap pentru a deveni singurul stat neoccidental care a trecut printr-o revoluţie industrială într-o epocă puternic imperialistă; totuşi, comparativ cu Marea Britanie, Statele Unite şi Germania, rămânea încă la categoria uşoară din punct de vedere industrial şi financiar.

Totuşi, au mai existat doi factori care au ajutat la ascensiunea Japoniei până la statutul de mare putere şi ei ne ajută să explicăm de ce a depăşit, spre exemplu, Italia. Primul a fost izolarea sa geografică. Ţărmul continental din imediata apropiere nu era deţinut decât de Imperiul Chinez destrămat. Şi, în timp ce China, Manciuria şi (chiar mai alarmant) Coreea puteau cădea în mâinile altei mari puteri, geografia plasase Japonia mult mai aproape de aceste ţinuturi decât oricare alt stat imperialist – aşa cum avea să afle Rusia, spre neplăcerea ei, când a încercat să aprovizioneze o armată de-a lungul a 9 500 de kilometri de cale ferată în 1904-1905 sau flotele britanică şi americană, câteva decenii mai târziu, când s-au confruntat cu problemele logistice implicate de relief în Filipine, Hong Kong şi Malaya. În eventualitatea unei extinderi japoneze constante în Asia de Est, doar prin străduinţe extreme putea alt stat important să împiedice Japonia să devină puterea predominantă în acea regiune în decursul timpului.

Al doilea factor a fost *moralul*. Pare incontestabil faptul că puternicul sentiment de unicitate culturală al japonezilor, tradiţiile de venerare a împăratului şi a statului, etosul samurailor bazat pe onoare militară şi curaj, accentul pe disciplină şi tărie morală au produs o cultură politică deopotrivă înverşunat patriotică şi puţin probabil să se dea în lături în faţa sacrificiilor, consolidând impulsul japonez de a se extinde în „Marea Asie Orientală" pentru securitate strategică, dar şi pentru pieţe şi materii prime. Aceasta s-a reflectat în reuşita campanie militară şi navală împotriva Chinei din 1894, când cele două ţări au intrat în conflict din cauza pretenţiilor lor în Coreea[41]. Atât pe mare, cât şi pe uscat, forţele japoneze, mai bine echipate, păreau conduse de voinţa de a reuşi. La finele acestui război, ameninţările „triplei intervenţii" a Rusiei, Franţei şi Germaniei au obligat un guvern japonez îndârjit să îşi retragă pretenţiile faţă de Port Arthur şi peninsula Liaotung, dar acest fapt nu a făcut decât să întărească hotărârea celor de la Tokyo de a încerca din nou mai târziu. Aproape nici unul dintre membrii guvernului nu a dezaprobat concluzia sumbră a baronului Hayashi:

> Dacă se consideră că noi nave de război sunt necesare, trebuie, cu orice preţ, să le construim; dacă organizarea armatei noastre este inadecvată, trebuie să începem să o rectificăm chiar de acum; dacă este nevoie, întregul sistem militar trebuie schimbat... În prezent, Japonia trebuie să îşi păstreze calmul şi să rămână pe poziţii, astfel încât să adoarmă suspiciunile asupra ei; în acest timp trebuie consolidate temeliile puterii naţionale; iar noi trebuie să aşteptăm vigilenţi oportunitatea din Orient care cu siguranţă va apărea într-o zi. Când această zi va sosi, Japonia îşi va hotărî propriul destin...[42].

Vremea răzbunării pentru Japonia a sosit zece ani mai târziu, când ambiţiile sale în Coreea şi în Manciuria au intrat în conflict cu cele ale Rusiei ţariste[43]. Deşi experţii navali au fost impresionaţi de flota amiralului Togo când aceasta a distrus navele ruseşti

în bătălia decisivă de la Tsushima, poziţia generală a societăţii japoneze a fost cea care i-a izbit pe alţi observatori. Atacul-surpriză de la Port Arthur (un obicei început în conflictul din 1894 cu China şi reluat în 1941) a fost aplaudat în Vest, ca şi entuziasmul mediilor naţionaliste japoneze privind o victorie totală, cu orice preţ. Şi mai remarcabilă a părut prestaţia ofiţerilor şi soldaţilor japonezi din bătăliile de pe uscat în jurul localităţilor Port Arthur şi Mukden, unde zeci de mii de soldaţi au pierit şarjând peste câmpurile minate, peste sârma ghimpată şi printr-o ploaie de focuri de mitralieră înainte de a cuceri tranşeele ruseşti. Se pare că spiritul samurailor putea câştiga victorii cu baioneta pe câmpul de luptă chiar şi în epoca războiului industrializat în masă. Dacă, aşa cum au conchis toţi experţii militari contemporani, moralul şi disciplina erau încă premise vitale ale puterii naţionale, Japonia era bogată în aceste resurse.

Totuşi, nici măcar atunci Japonia nu a fost o mare putere cu drepturi depline. Ea avusese norocul de a se fi luptat cu o Chină şi mai înapoiată şi cu o Rusie ţaristă dezechilibrată din punct de vedere militar şi dezavantajată de distanţa imensă dintre Sankt-Petersburg şi Extremul Orient. Mai mult, alianţa anglo-japoneză din 1902 îi permisese să lupte pe teren propriu fără intervenţia unor terţe puteri. Marina sa se bazase pe nave de luptă construite de britanici, iar armata pe tunuri Krupp. Şi, cel mai important, descoperise că imensele cheltuieli de război erau imposibil de finanţat din resurse proprii şi totuşi fusese în stare să se bazeze pe împrumuturi din Statele Unite şi Marea Britanie[44]. După cum s-a dovedit, Japonia era aproape de faliment la sfârşitul anului 1905, când au început negocierile de pace cu Rusia. Este posibil ca acest lucru să nu fi fost evident pentru populaţia din Tokyo, care a reacţionat cu furie faţă de termenii relativ blânzi cu care a scăpat Rusia în acordul final. În orice caz, odată cu confirmarea victoriei, glorificarea şi admiraţia de care au avut parte forţele sale armate, economia capabilă să se redreseze şi statutul de mare putere (deşi doar una regională) recunoscut de toată lumea, Japonia atinsese maturitatea. Nimeni nu putea întreprinde nimic semnificativ în Extremul Orient fără să ia în considerare reacţia sa; însă nu era deloc clar dacă se putea extinde şi mai mult fără să provoace o reacţie din partea marilor puteri deja stabilite.

Germania

Doi factori garantau un impact mai direct şi mai substanţial al ascensiunii Germaniei imperiale asupra balanţelor marilor puteri decât se întâmpla cu oricare dintre statele „nou-venite". Primul a fost că, departe de a lua naştere în izolare geopolitică precum Japonia, Germania se ridicase în centrul vechiului sistem de state european; însăşi crearea sa avusese un efect direct asupra intereselor Austro-Ungariei şi Franţei, iar existenţa sa alterase poziţia relativă a *tuturor* marilor puteri europene existente. Al doilea factor l-au constituit rapiditatea şi gradul dezvoltării Germaniei în termeni industriali, comerciali şi militari/navali. În preajma Primului Război Mondial, puterea sa naţională nu era doar de trei sau patru ori mai mare decât a Italiei şi Japoniei, ci mult peste cea a Franţei sau a Rusiei şi o depăşise probabil şi pe cea a Marii Britanii. În iunie 1914, octogenarul Lord Welby îşi amintea că „Germania pe care o ţinea minte din anii '50 era un grup de state insignifiante conduse de prinţişori insignifianţi"[45]; acum, în decursul vieţii unui om, devenise cel mai puternic stat din Europa şi se afla încă în creştere. Însuşi acest fapt avea să facă din „problema germană" epicentrul unei părţi atât de mari din politica mondială timp de mai bine de jumătate de secol după 1890.

Putem da aici doar câteva detalii din exploziva dezvoltare economică a Germaniei[46]. Populaţia sa crescuse de la 49 de milioane de locuitori în 1890 la 66 de milioane în 1913, fiind a doua în Europa după Rusia – dar, din moment ce germanii se bucurau de niveluri mult mai ridicate de educaţie, asigurări sociale şi venit pe cap de locuitor faţă de ruşi, naţiunea era puternică atât în ceea ce priveşte cantitatea, cât şi calitatea populaţiei sale. În timp ce, conform unei surse italiene, 330 de recruţi din 1 000 care intrau în armată erau analfabeţi, proporţiile corespondente erau 220/1 000 în Austro-Ungaria, 68/1 000 în Franţa şi, uimitor, 1/1 000 în Germania[47]. Beneficiarii nu erau doar armata prusacă, ci şi fabricile care aveau nevoie de muncitori calificaţi, întreprinderile ce aveau nevoie de ingineri bine instruiţi, laboratoarele care căutau chimişti, firmele ce erau interesate de manageri şi agenţi de vânzări – pe care sistemul de învăţământ, institutele politehnice şi universităţile germane îi produceau din abundenţă. Datorită cunoaşterii aplicate în agricultură, fermierii germani foloseau îngrăşăminte chimice şi modernizarea la scară largă pentru a-şi spori randamentul culturilor, care era mult mai ridicat la hectar decât în oricare dintre celelalte mari puteri[48]. Pentru a-i linişti pe iuncheri şi pe ţărani, agriculturii germane i s-a acordat o protecţie tarifară considerabilă în faţa alimentelor americane şi ruseşti produse mult mai ieftin; şi totuşi, datorită relativei sale eficienţe, marele sector agricol nu a tras în jos venitul şi producţia naţionale per capita comparativ cu toate celelalte mari puteri continentale.

Dar expansiunea industrială a fost domeniul în care Germania s-a distins cu adevărat în aceşti ani. Producţia sa de cărbune a crescut de la 89 de milioane de tone în 1890 la 277 de milioane de tone în 1914, cu puţin în urma Marii Britanii (292 de milioane) şi mult deasupra Austro-Ungariei (47 de milioane), a Franţei (40 de milioane) şi a Rusiei (36 de milioane). În ceea ce priveşte oţelul, creşterile au fost şi mai spectaculoase, iar producţia germană din 1914 de 17,6 milioane de tone a fost mai mare decât cele ale Marii Britanii, Franţei şi Rusiei la un loc. Şi mai impresionantă a fost prestaţia germană în domeniile mai noi ale secolului XX: instalaţii electrice, optică şi produse chimice. Firme gigant precum Siemens şi AEG, cu 142 000 de angajaţi, au dominat industria electrică europeană. Firmele germane de produse chimice, în frunte cu Bayer şi Hoechst, produceau 90% din coloranţii industriali la nivel mondial. Această poveste de succes s-a reflectat în mod firesc în cifrele privind comerţul exterior al Germaniei, exporturile triplându-se între 1890 şi 1913, acest fapt aducând ţara aproape de Marea Britanie ca exportator de frunte al lumii; deloc surprinzător, marina sa comercială s-a extins şi ea, fiind a doua ca mărime din lume în preajma războiului. Atunci, ponderea sa din producţia industrială mondială (14,8%) era mai ridicată decât cea a Marii Britanii (13,6%) şi de două ori şi jumătate mai mare decât cea a Franţei (6,1%). Devenise centrul de putere economic al Europei şi nici măcar îndelung mediatizata sa lipsă de lichidităţi nu părea să o încetinească. Nu este de mirare că naţionalişti precum Friedrich Naumann exultau în faţa acestor manifestări de creştere şi a implicaţiilor lor pentru poziţia Germaniei în lume. „Rasa germană e sursa", scria el. „Sursa armatei, a marinei, a banilor şi a puterii... Instrumente moderne şi gigantice de putere sunt posibile doar când un popor activ simte curgându-i prin vene seva primăverii."[49]

Nu este deloc surprinzător faptul că publicişti precum Naumann şi, mai mult, grupuri de presiune atât de înverşunat expansioniste, precum Liga Pangermană şi Liga Marinei Germane, trebuie să fi întâmpinat cu bucurie şi să fi susţinut creşterea influenţei germane în Europa şi peste mări. În această epocă a „noului imperialism", apeluri similare puteau fi auzite din partea tuturor celorlalte mari puteri; aşa cum a observat maliţios Gilbert

Murray în 1900, *fiecare* ţară părea să afirme: „Noi suntem crema cremelor între toate naţiunile... calificaţi mai presus de toate să îi guvernăm pe alţii"[50]. Poate mai semnificativ a fost că elita conducătoare germană de după 1895 părea de asemenea convinsă de nevoia unei expansiuni teritoriale la scară largă, la momentul oportun: amiralul Tirpitz argumenta că industrializarea Germaniei şi cuceririle de peste mări erau „la fel de irezistibile ca legile naturii"; cancelarul Bülow declara că „problema nu este dacă vrem sau nu să colonizăm, ci că *trebuie* să colonizăm, indiferent dacă vrem sau nu"; însuşi Kaiserul Wilhelm a anunţat degajat că Germania „avea de îndeplinit sarcini măreţe, dincolo de graniţele înguste ale vechii Europe", deşi a anticipat şi că ea va exercita un fel de „supremaţie napoleoniană", într-un sens paşnic, pe continent[51]. Toate acestea au reprezentat cu adevărat o schimbare a tonului, de la insistenţa repetată a lui Bismarck asupra faptului că Germania era o putere „sătulă", dornică să menţină statu-quoul în Europa şi lipsită de entuziasm în privinţa teritoriilor de peste mări (în ciuda tentativelor coloniale din 1884-1885). Chiar şi aici ar putea fi imprudent să exagerăm natura deosebit de agresivă a acestui „consens ideologic"[52] german privind expansiunea: oameni de stat din Franţa şi Rusia, Marea Britanie şi Japonia, Statele Unite şi Italia anunţau şi ei destinul limpede al ţării *lor*, deşi poate pe un ton mai puţin determinist şi frenetic.

Cu adevărat semnificativ în privinţa expansionismului german era că ţara fie poseda deja instrumentele de putere necesare pentru a modifica statu-quoul, fie avea resursele materiale pentru a crea astfel de instrumente. Cea mai impresionantă demonstraţie a acestei capacităţi a fost dezvoltarea rapidă a marinei germane după 1898, care, sub Tirpitz, a ajuns de la poziţia a şasea în rândul celor mai mari flote ale lumii pe poziţia a doua, întrecută doar de Royal Navy britanică. În preajma războiului, flota de larg era formată din 13 nave de război de tip cuirasat, 16 mai vechi şi cinci crucişătoare de linie, o forţă atât de mare, încât silise amiralitatea britanică să îşi retragă treptat aproape toate escadrele de vase de război din Marea Nordului; în acelaşi timp, existau indicii că vasele germane erau proporţional superioare[53] (o construcţie internă mai bună, proiectile, echipamente optice, controlul artileriei, instrucţie pe timp de noapte etc.). Deşi Tirpitz nu a putut niciodată să facă rost de fondurile imense necesare pentru a-şi realiza scopul de a crea o marină „la fel de puternică precum a Angliei"[54], construise totuşi o forţă care impunea respect şi teamă flotelor rivale ale Franţei sau Rusiei.

Capacitatea Germaniei de a lupta cu succes pe uscat li se părea anumitor observatori mai puţin impresionantă; într-adevăr, la prima vedere, armata prusacă în deceniul de dinainte de 1914 părea eclipsată de forţele cu mult mai numeroase ale Rusiei ţariste şi egalată de cele ale Franţei. Dar asemenea aparenţe erau înşelătoare. Din raţiuni complexe de politică internă, guvernul Germaniei optase să menţină armata la o anumită dimensiune şi să permită flotei lui Tirpitz să primească un procent mai mare din bugetul total al apărării[55]. Atunci când situaţia internaţională tensionată din 1911 şi 1912 a făcut Berlinul să decidă o creştere la scară largă a armatei, se impunea o rapidă schimbare de viteze. Între 1910 şi 1914, bugetul armatei a crescut de la 204 milioane de dolari la 442 de milioane, pe când cel al Franţei a crescut doar de la 188 la 197 de milioane de dolari – şi totuşi, Franţa recruta 89% din tinerii eligibili, comparativ cu 53% în Germania, pentru a realiza acel progres. Este adevărat că Rusia cheltuia în jur de 324 de milioane de dolari pe armată în 1914, dar cu un efort uimitor: cheltuielile de apărare consumau 6,3% din venitul naţional al Rusiei, însă doar 4,6 procente din cel al Germaniei[56]. Cu excepţia Marii Britanii, Germania suporta „povara armamentelor" mai uşor decât orice

alt stat european. În plus, în timp ce armata prusacă putea să mobilizeze şi să echipeze milioane de rezervişti şi – datorită educaţiei şi instruirii lor superioare – chiar să îi plaseze în operaţiuni din linia întâi, Franţa şi Rusia nu puteau face acest lucru. Statul Major francez susţinea că rezerviştii lor puteau fi folosiţi doar în spatele liniilor[57]; iar Rusia nu avea nici armele, bocancii şi uniformele necesare pentru a-şi echipa teoretica armată de rezervă de milioane de oameni şi nici ofiţerii care să îi supravegheze. Dar nici măcar acest lucru nu sondează în întregime profunzimile capacităţii militare germane, care s-a reflectat şi în factori necuantificabili precum linii interne de comunicaţie bune, programe de mobilizare mai rapidă, instruirea superioară a personalului, tehnologia avansată şi aşa mai departe.

Însă Imperiul German era slăbit din cauza geografiei şi diplomaţiei sale. Fiindcă se afla în centrul continentului, dezvoltarea sa părea să ameninţe mai multe mari puteri simultan. Eficienţa mecanismului său militar, împreună cu apelurile pangermane la o retrasare a graniţelor Europei i-au alarmat atât pe francezi, cât şi pe ruşi şi i-au apropiat. Dezvoltarea rapidă a marinei germane a neliniştit Marea Britanie, ca şi ameninţarea germană latentă la adresa Ţărilor de Jos şi a nordului Franţei. În cuvintele unui specialist, Germania „s-a născut încercuită"[58]. Chiar dacă expansionismul german viza teritorii de peste mări, unde se putea îndrepta fără să traverseze sferele de influenţă ale altor mari puteri? În America Latină se putea aventura doar cu riscul unui război cu Statele Unite. O expansiune în China fusese privită cu ochi răi de Rusia şi Marea Britanie în anii 1890, iar după victoria Japoniei asupra Rusiei, în 1905, ieşea complet din calcul. Încercările de a dezvolta calea ferată Berlin-Bagdad au alarmat deopotrivă Londra şi Sankt-Petersburgul. Eforturile de a cuceri coloniile portugheze erau împiedicate de britanici. În timp ce Statele Unite puteau să îşi extindă, aparent, influenţa în emisfera vestică, Japonia să atace China, Rusia şi Marea Britanie să pătrundă în Orientul Mijlociu, iar Franţa să îşi „rotunjească" posesiunile din nord-vestul Africii, Germania avea să rămână cu mâna goală. Când Bülow, în faimosul său discurs „între ciocan şi nicovală" din 1899, a declarat mânios: „Nu putem permite nici unei puteri străine, nici unui Jupiter străin să ne spună: «Ce se poate face? Lumea e deja împărţită»", el exprima un resentiment larg răspândit. Nu este de mirare că unii publicişti germani au făcut apel la o reîmpărţire a globului[59].

În mod cert, toate puterile în ascensiune pretind să se facă schimbări într-o ordine internaţională care a fost fixată în avantajul puterilor mai vechi, deja stabilite[60]. Dintr-o perspectivă de tip *Realpolitik*, problema era dacă acest rival putea face schimbări fără să provoace prea multă opoziţie. Şi, în timp ce geografia a jucat aici un rol important, diplomaţia a fost de asemenea semnificativă; dat fiind că Germania nu se bucura, de exemplu, de poziţia geopolitică a Japoniei, abilitatea sa politică trebuia să fie de un nivel extraordinar de înalt. Dându-şi seama de neliniştea şi invidia pe care le provocase brusca apariţie a celui de-al doilea Reich, Bismarck a încercat după 1871 să convingă celelalte mari puteri (în special puterile de pe flancuri, Rusia şi Marea Britanie) că Germania nu avea alte ambiţii teritoriale. Wilhelm şi consilierii lui, nerăbdători să îşi arate curajul, au fost mult mai puţin prudenţi. Nu doar şi-au exprimat nemulţumirea faţă de ordinea existentă, ci – cel mai mare eşec dintre toate – procesul de luare a deciziilor la Berlin ascundea, în spatele faţadei unor ţeluri imperiale înalte, un haos şi o instabilitate care îi uimeau pe toţi cei ce asistau îndeaproape. Cauza era constituită în mare parte de slăbiciunile de caracter ale lui Wilhelm al II-lea însuşi, dar ele au fost exacerbate de

imperfecţiunile instituţionale din constituţia lui Bismarck ; fără un organism (de exemplu, un cabinet) care să îşi asume colectiv răspunderea pentru politica guvernamentală în ansamblu, diferite departamente şi grupuri de interese şi-au urmărit ţelurile fără vreo verificare de sus sau vreo ordonare a priorităţilor[61]. Marina se gândea aproape exclusiv la un viitor război cu Anglia ; armata plănuia să elimine Franţa ; finanţiştii şi oamenii de afaceri doreau să pătrundă în Balcani, Turcia şi Orientul Apropiat, eliminând influenţa Rusiei pe parcurs. Rezultatul, se plângea cancelarul Bethmann Hollweg în iulie 1914, avea „să îi provoace pe toţi, să stea în calea tuturor şi, de fapt, în tot acest timp, să nu slăbească pe nimeni"[62]. Aceasta nu era o reţetă a succesului într-o lume plină de state-naţiuni egoiste şi suspicioase.

În sfârşit, rămânea pericolul ca, nereuşind să obţină rezultate diplomatice sau teritoriale pozitive, aceasta să afecteze delicata politică internă a Germaniei sub Wilhelm, a cărei elită formată din iuncheri îşi făcea griji privind scăderea (relativă) a interesului faţă de agricultură, ascensiunea organizaţiilor muncitoreşti şi influenţa tot mai mare a democraţiei sociale într-o perioadă de boom industrial. Este adevărat că, după 1897, urmărirea *Weltpolitik* era motivată într-o măsură considerabilă de ideea că aceasta ar fi populară din punct de vedere politic şi ar distrage atenţia de la fisurile politice interne ale Germaniei[63]. Dar regimul de la Berlin se confrunta mereu cu un risc dublu : dacă dădea înapoi din faţa unei confruntări cu „un Jupiter străin", naţionaliştii germani ar fi putut să se inflameze şi să îi denunţe pe Kaiser şi pe acoliţii săi ; în timp ce, dacă ţara se implica într-un război total, nu era clar dacă patriotismul natural al maselor de muncitori, soldaţi şi marinari ar cântări mai mult decât nemulţumirea lor faţă de arhiconservatorul stat prusaco-german. În timp ce unii observatori simţeau că un război ar uni naţiunea în spatele împăratului, alţii se temeau că ar tensiona şi mai mult structura sociopolitică germană. Din nou, aceasta trebuie plasată în context – de exemplu, slăbiciunile interne germane nu erau nici pe departe la fel de grave precum cele din Rusia sau din Austro-Ungaria, dar ele existau şi puteau afecta capacitatea ţării de a se implica într-un război „total", de durată.

Mulţi istorici au afirmat că Germania imperială era un „caz special", care urma un *Sonderweg* („drum special") ce avea să culmineze într-o zi cu excesele naţional-socialismului. Privită doar din perspectiva culturii şi retoricii politice din jurul anului 1900, aceasta este o pretenţie greu de detectat : comparativ cu Germania, antisemitismul rus şi cel austriac erau cel puţin la fel de puternice, şovinismul francez la fel de pronunţat, sentimentul unicităţii culturale şi al destinului la japonezi la fel de generalizat. Fiecare dintre puterile examinate aici era „specială" şi, într-o epocă a imperialismului, era cum nu se poate mai doritoare să îşi afirme caracterul special. Totuşi, din perspectiva politicii de putere, Germania poseda într-adevăr trăsături unice care erau de mare însemnătate. Era singura mare putere care combina forţa modernă, industrializată a democraţiilor vestice cu trăsăturile autocratice (există tentaţia de a le numi iresponsabile) ale procesului de luare a deciziilor specific monarhiilor răsăritene[64]. A fost singura mare putere „nou-venită", cu excepţia Statelor Unite, care a avut cu adevărat forţa de a contesta ordinea existentă. Şi a fost singura mare putere în ascensiune care, dacă îşi extindea graniţele mai mult spre est sau spre vest, nu o putea face decât în detrimentul unor vecini puternici : singura ţară a cărei dezvoltare viitoare, în cuvintele lui Calleo, submina mai curând „direct" decât „indirect" balanţa europeană[65]. Aceasta a fost o combinaţie explozivă pentru o naţiune care simţea, în cuvintele lui Tirpitz, că era „o chestiune de viaţă şi de moarte... să recâştige terenul pierdut"[66].

Părea vital pentru statele în ascensiune să se afirme, dar şi mai imperativ pentru marile puteri deja stabilite, acum suportând diferite presiuni, să încerce să se menţină. Şi aici va fi necesar să indicăm diferenţele semnificative dintre cele trei puteri în discuţie –, Austro-Ungaria, Franţa şi Marea Britanie – şi poate în special dintre prima şi ultima. În orice caz, graficele puterilor relative ale acestora pe scena mondială le arătau pe toate vizibil mai slabe la sfârşitul secolului al XIX-lea decât fuseseră cu 50 sau 60 de ani înainte[67], chiar dacă bugetele lor consacrate apărării erau mai mari, iar imperiile lor coloniale mai extinse şi (în cazul Franţei şi Austro-Ungariei) aveau încă ambiţii teritoriale în Europa. Mai mult, pare rezonabilă afirmaţia că, în cadrul acestor naţiuni, cei de la conducere *ştiau* că scena internaţională devenise mai complicată şi mai ameninţătoare decât cea cu care se confruntaseră predecesorii lor şi această conştientizare îi forţa să aibă în vedere schimbări radicale de politică în efortul de a face faţă noii situaţii.

Austro-Ungaria

Deşi Imperiul Austro-Ungar era de departe cea mai slabă dintre marile puteri deja stabilite – şi, în cuvintele lui Taylor, aluneca din rândul acestora[68] –, acest lucru nu este evident aruncând o privire asupra statisticilor macroeconomice. În ciuda emigraţiei considerabile, populaţia sa a crescut de la 41 de milioane de locuitori în 1890 la 52 de milioane în 1914, detaşându-se cu mult de Franţa şi Italia, şi întrecând Marea Britanie. Imperiul a trecut şi prin industrializare în aceste decade, deşi ritmul schimbării a fost poate mai rapid înainte de 1900 decât ulterior. În 1914, producţia sa de cărbune ajunsese la respectabila cifră de 47 de milioane de tone, mai ridicată decât a Franţei sau a Rusiei, şi nici chiar la producţia de oţel şi consumul de energie nu a fost cu mult în urma celor două puteri din Dubla Alianţă. Industria textilă a crescut foarte mult producţia, cea de bere şi sfeclă-de-zahăr înflorea, câmpurile petrolifere din Galiţia erau exploatate, mecanizarea a pătruns pe domeniile din Ungaria, uzinele de armamente Škoda şi-au mărit capacitatea, în oraşele principale exista electrificare, iar statul susţinea hotărât construcţia de căi ferate[69]. Conform unuia din calculele lui Bairoch, produsul naţional brut al Imperiului Austro-Ungar în 1913 era aproape egal cu al Franţei[70], ceea ce pare puţin suspect – ca şi afirmaţia lui Farrar că partea sa de „putere europeană" a crescut de la 4% în 1890 la 7,2% în 1910[71]. Cu toate acestea, este clar că rata dezvoltării imperiului din 1870 în 1913 era printre cele mai ridicate din Europa şi că „potenţialul industrial" creştea mai rapid chiar decât al Rusiei[72].

Totuşi, odată ce se examinează mai în detaliu economia şi societatea Austro-Ungariei, apar deficienţe semnificative. Poate cea mai importantă dintre ele a constat în enormele diferenţe regionale în ceea ce priveşte venitul şi producţia pe cap de locuitor, care oglindeau în mare măsură diversităţile socioeconomice şi etnice pe un teritoriu care se întindea de la Alpii elveţieni până în Bucovina. Nu numai că, în 1910, 73% din populaţia Galiţiei şi Bucovinei muncea în agricultură, comparativ cu 55% în imperiu ca întreg; mult mai semnificativă şi mai alarmantă a fost enorma disparitate a averii, venitul pe cap de locuitor din Austria Inferioară (850 de coroane) şi din Boemia (761 de coroane) fiind cu mult mai mare decât cel din Galiţia (316 coroane), Bucovina (310 coroane) şi Dalmaţia (264 de coroane)[73]. Şi totuşi, deşi „decolarea" industrială se producea în provinciile

austriece şi în teritoriile cehe, şi se făceau progrese agricole în Ungaria, populaţia creştea cel mai rapid în acele regiuni slave lovite de sărăcie. În consecinţă, nivelul de industrializare *per capita* al Austro-Ungariei a rămas cu mult sub cel al principalelor mari puteri şi, în ciuda tuturor creşterilor absolute ale producţiei, ponderea sa în producţia industrială mondială s-a învârtit în jurul cifrei de doar 4,5% în aceste decenii. Aceasta nu era o bază economică puternică pe care să se poată bizui o ţară cu misiunile strategice ale Austro-Ungariei.

Această relativă înapoiere ar fi putut fi compensată printr-un nivel mai ridicat de coeziune naţional-culturală, aşa cum a existat în Japonia sau în Franţa; dar, din nefericire, Viena controla grupul de popoare cel mai diversificat etnic din Europa[74] – când a început războiul, în 1914, de exemplu, ordinul de mobilizare a fost dat în 15 limbi diferite. Vechile tensiuni dintre vorbitorii de germană şi de cehă din Boemia nu constituiau cea mai gravă dintre problemele cu care se confruntau împăratul Franz Josef şi consilierii săi, chiar dacă mişcarea Tinerilor Cehi o făceau să pară astfel. Relaţiile tensionate cu Ungaria, care, în pofida statutului său de după 1867 ca partener egal, intra în mod repetat în conflict cu Viena din cauza unor aspecte precum tarifele, tratamentul aplicat minorităţilor etnice, „maghiarizarea" armatei şi aşa mai departe, erau de aşa natură, încât în 1899 unii observatori occidentali se temeau că întregul imperiu se va scinda, iar ministrul francez al Afacerilor Externe, Delcassé, a renegociat în secret termenii Dublei Alianţe cu Rusia pentru a împiedica Germania să succeadă în teritoriile austriece şi să aibă acces la coasta Adriaticei. Într-adevăr, în 1905, statul-major de la Viena pregătea în secret un plan de intervenţie pentru ocuparea militară a Ungariei în caz că s-ar fi agravat criza[75]. Lista problemelor de naţionalitate ale Vienei nu s-a limitat la cehi şi maghiari. Italienilor din sud le displăcea germanizarea rigidă din teritoriile lor şi sperau să primească ajutor de la Roma – aşa cum şi românii captivi sperau, într-o măsură mai mică, să primească ajutor de la Bucureşti. Dimpotrivă, polonezii erau liniştiţi, parţial fiindcă drepturile de care se bucurau sub Imperiul Habsburgic erau superioare celor din teritoriile dominate de germani şi ruşi. Dar de departe cel mai mare pericol la adresa unităţii imperiului venea din partea slavilor de sud, din moment ce grupări disidente din cadrul lor păreau să aştepte ajutor de la Serbia şi, mai departe, de la Rusia. Din când în când, cercurile mai liberale de la Viena cereau compromisuri cu aspiraţiile slavilor de sud, însă mica nobilime maghiară li se împotrivea cu înverşunare; aceasta nu doar se opunea oricărei diminuări a statutului special al Ungariei, ci continua să discrimineze puternic şi minorităţile etnice din interiorul Ungariei în sine. Din moment ce o soluţie politică la această problemă li s-a refuzat moderaţilor, uşa le era deschisă naţionaliştilor austro-germani precum şeful statului-major, generalul Conrad, care susţineau că sârbii şi simpatizanţii lor ar trebui liniştiţi cu forţa. În ciuda reţinerii exercitate de însuşi împăratul Franz Josef, aceasta rămânea mereu o ultimă soluţie dacă supravieţuirea imperiului ar fi părut într-adevăr să fie ameninţată.

Toate acestea au afectat fără îndoială puterea Austro-Ungariei – şi aceasta în mai multe feluri. Problema nu era doar că multietnicitatea însemna inevitabil slăbiciune militară. Armata rămânea o instituţie unificatoare, extraordinar de pricepută să folosească întreaga gamă de limbi; şi nici vechile deprinderi de a dezbina şi a cuceri nu fuseseră uitate când era vorba despre garnizoane şi desfăşurări de trupe. Însă era din ce în ce mai greu să se bazeze pe cooperarea sinceră a regimentelor cehe sau ungare în anumite împrejurări şi chiar tradiţionala loialitate a croaţilor (folosiţi timp de secole de-a lungul

„graniţei militare") se deteriora din cauza persecuţiei ungare. Mai mult decât atât, răspunsul clasic al Vienei la toate aceste plângeri particulariste a fost să îi sufoce cu comitete, noi slujbe, avantaje fiscale, linii feroviare secundare adiţionale şi aşa mai departe. „Erau, în 1914, mult peste 3 000 000 de funcţionari publici, administrând diverse instituţii precum şcoli, spitale, instituţii de ajutor social şi de impozitare, căi ferate, poşte etc... astfel... încât nu prea mai rămăseseră bani pentru armata în sine."[76] Conform cifrelor lui Wright, alocaţiile pentru apărare reprezentau un procent mult mai mic din „alocaţiile naţionale" (adică de la guvernul central) în Imperiul Austro-Ungar decât în oricare dintre celelalte mari puteri[77]. În consecinţă, în timp ce flota sa nu a avut niciodată suficiente fonduri pentru a egala măcar marina italiană, ca să nu mai vorbim de cea franceză, în Marea Mediterană, alocaţiile către armată erau între o treime şi o jumătate din cele de care se bucurau armatele rusă şi prusacă. Armele, în special artileria, erau învechite şi mult prea puţine. Din cauza lipsei de fonduri, doar în jur de 30% din efectivele disponibile au fost recrutate, iar mulţi soldaţi au fost trimişi în „permisie permanentă" sau au făcut instrucţie doar opt luni. Nu era un sistem orientat să producă mase de rezerve competente pe timp de război[78].

Pe măsură ce tensiunile internaţionale se acumulau în cei aproximativ zece ani de după 1900, poziţia strategică a Imperiului Austro-Ungar părea într-adevăr ameninţată. Diviziunile sale interne ameninţau să fărâmiţeze ţara şi complicau relaţiile cu majoritatea vecinilor săi. Creşterea economică, deşi pronunţată, nu îi permitea să ajungă din urmă alte mari puteri, precum Marea Britanie şi Germania. Cheltuia mai puţin *per capita* pentru apărare decât multe dintre celelalte puteri şi recruta un procent mult mai mic dintre tinerii eligibili în armată decât oricare din naţiunile continentale. În fine, părea să aibă atât de mulţi posibili inamici, încât statul-major a trebuit să pună la cale tot felul de campanii – o complicaţie cu care foarte puţine dintre celelalte mari puteri erau nevoite să îşi bată capul.

Însuşi faptul că Imperiul Austro-Ungar avea atât de mulţi potenţiali inamici avea drept cauză situarea sa geografică şi multinaţională unică. În ciuda Triplei Alianţe, tensiunile cu Italia s-au intensificat după 1900, iar de mai multe ori Conrad a pledat în favoarea unei lovituri militare împotriva acestui vecin de la sud; chiar dacă propunerea sa a fost ferm respinsă atât de ministrul de Externe, cât şi de împărat, de-a lungul graniţei cu Italia s-au construit constant garnizoane şi fortăreţe. Mult mai departe, Viena era nevoită să îşi facă griji în privinţa României, care din 1912 a devenit o ameninţare aparte deoarece a trecut în tabăra adversă. Dar ţara care a adunat cel mai mult venin a fost Serbia, care, împreună cu Muntenegru, părea un magnet pentru slavii de sud din imperiu, şi astfel o excrescenţă canceroasă care trebuia eliminată. Singura problemă cu această soluţie agreabilă era că un atac asupra Serbiei putea provoca un răspuns militar din partea celui mai teribil rival al Austro-Ungariei, Rusia ţaristă, care ar fi invadat frontul de nord-est de îndată ce armata austro-ungară ar fi înaintat spre sud, dincolo de Belgrad. Deşi chiar şi ultraagresivul Conrad a afirmat că „depinde de diplomaţi"[79] ca imperiul să nu lupte cu toţi aceşti inamici simultan, planurile sale de dinainte de războiul din 1914 dezvăluie fantasticele acrobaţii pentru care trebuia să se pregătească armata. În timp ce o forţă principală (*A-Staffel*) formată din nouă corpuri de armată aveau să fie desfăşurate împotriva Italiei sau a Rusiei, un grup mai mic, de trei corpuri, avea să fie mobilizat împotriva Serbiei-Muntenegru (*Minimalgruppe Balkan*). În plus, o rezervă strategică de patru corpuri de armată (*B-Staffel*) trebuia să fie pe poziţii „fie pentru a întări *A-Staffel*

şi a-l transforma într-o forţă ofensivă puternică, fie, dacă nu era nici un pericol din partea Italiei sau Rusiei, pentru a se alătura *Minimalgruppe Balkan* în vederea unei ofensive împotriva Serbiei"[80].

„Miezul problemei", s-a afirmat, „era pur şi simplu că Austro-Ungaria încerca să joace rolul unei mari puteri cu resursele uneia de mâna a doua"[81]. Eforturile disperate de a fi puternică pe toate fronturile atrăgeau după sine seriosul risc de a slăbi imperiul peste tot; în cel mai bun caz, ele solicitau extrem de mult sistemul feroviar al imperiului şi ofiţerii care aveau să îl controleze. Mai mult, aceste dileme operaţionale au confirmat ceea ce majoritatea observatorilor de la Viena acceptaseră cu reticenţă din 1870: că, în eventualitatea unui război al marilor puteri, Austro-Ungaria avea nevoie de sprijinul Germaniei. Aceasta nu s-ar fi întâmplat într-un război pur austro-italian (deşi, în ciuda frecventelor temeri ale lui Conrad, aceasta era eventualitatea cea mai puţin probabilă); dar era nevoie cu siguranţă de asistenţă militară germană dacă Austro-Ungaria se implica într-un război cu Serbia, iar aceasta din urmă ar fi fost ajutată de Rusia; aşa se explică încercările repetate ale lui Conrad înainte de 1914 de a obţine garanţii din partea Berlinului asupra acestui aspect. În sfârşit, natura barocă a acestei planificări operaţionale reflectă încă o dată ceea ce au observat mulţi contemporani, însă unii istorici de mai târziu au refuzat să admită[82]: şi anume că, dacă răbufnirile naţionaliste de nemulţumire din Balcani şi din întregul imperiu continuau să se dezlănţuie, şansele de a păstra moştenirea unică, însă anacronică a Kaiserului Joseph erau aproape nule. Şi, când urma să se întâmple ace'st lucru, echilibrul european avea să fie compromis.

Franţa

În 1914 Franţa avea avantaje considerabile faţă de Austro-Ungaria. Poate cel mai important a fost că avea un singur duşman, Germania, împotriva căruia puteau fi concentrate toate resursele naţionale. Nu aşa stăteau lucrurile la sfârşitul anilor 1880, când Franţa provoca Marea Britanie în Egipt şi Africa de Vest şi s-a angajat într-o cursă navală hotărâtă împotriva Royal Navy, având conflicte cu Italia care aproape ajunseseră la război şi pregătindu-se să îşi ia revanşa faţă de Germania[83]. Chiar şi atunci când politicieni mai prudenţi au salvat ţara de pe marginea prăpastiei şi au intrat apoi în etapele timpurii ale alianţei cu Rusia, dilema strategică franceză era încă acută. Cel mai teribil inamic al său era, în mod evident, Imperiul German, acum mai puternic ca niciodată. Dar provocarea navală şi colonială italiană (aşa cum o percepeau francezii) era de asemenea deranjantă, nu doar pentru propria siguranţă, ci şi fiindcă un război cu Italia l-ar fi implicat aproape sigur pe aliatul german al Romei. Pentru armată, aceasta însemna că un număr considerabil de divizii trebuiau staţionate în sud-est; pentru marină, exacerba vechea problemă strategică dacă să concentreze flota în porturile de la Marea Mediterană sau în cele de la Oceanul Atlantic ori să rişte să o împartă în două forţe mai mici[84].

La toate acestea s-a adăugat deteriorarea rapidă a relaţiilor anglo-franceze după ocuparea Egiptului de către britanici în 1882. Din 1884, cele două ţări s-au implicat într-o cursă navală escaladantă, care a fost asociată de britanici cu posibila pierdere a liniei lor de comunicaţie din Mediterana şi (ocazional) cu temeri privind o invazie franceză dincolo de Canalul Mânecii[85]. Şi mai persistente şi mai ameninţătoare erau

frecventele ciocniri coloniale anglo-franceze. Marea Britanie şi Franţa se certaseră pentru Congo în 1884-1885 şi pentru Africa de Vest în anii 1880 şi 1890. În 1893 păreau să fie la un pas de război din cauza Siamului. Cea mai mare criză a avut loc în 1898, când rivalitatea lor veche de 16 ani pentru controlul Văii Nilului a atins apogeul în confruntarea dintre armata lui Kitchener şi mica expediţie a lui Marchand la Fashoda. Deşi francezii s-au retras de data aceasta, erau imperialişti energici şi curajoşi. Nici locuitorii din Timbuktu şi nici cei din Tonkin nu ar fi considerat Franţa o putere în declin – nici pe departe. Între 1871 şi 1900, Franţa adăugase peste nouă milioane de kilometri pătraţi la teritoriile coloniale pe care le deţinea deja şi poseda indiscutabil cel mai întins imperiu peste mări după cel al Marii Britanii. Deşi comerţul din acele teritorii nu era grozav, Franţa constituise o armată colonială considerabilă şi o mulţime de baze navale de primă clasă de la Dakar până în Saigon. Chiar şi în regiuni necolonizate de Franţa, precum Levantul şi China de Sud, influenţa sa era mare[86].

S-a afirmat că Franţa fusese în stare să ducă o politică colonială atât de dinamică fiindcă structurile de guvernare permiseseră unui mic grup de birocraţi, guvernatori coloniali şi entuziaşti ai aşa-numitului *parti colonial* să aplice strategii „îndrăzneţe" pe care miniştrii ce se schimbau mereu în a Treia Republică aveau puţine şanse să le controleze[87]. Dar, dacă starea volatilă a politicii parlamentare franceze conferise în mod involuntar putere şi consistenţă politicii sale imperiale – plasând-o în mâinile funcţionarilor şi ale prietenilor lor din „lobby-ul" colonial – aceasta a avut un impact mult mai puţin fericit asupra afacerilor navale şi militare. De exemplu, rapidele schimbări de regim au adus cu ele noi miniştri ai Marinei, dintre care unii erau doar „numiţi", iar alţii aveau fiecare părerile lor (întotdeauna variate) în privinţa strategiei navale. În consecinţă, deşi sume mari au fost alocate marinei franceze în aceste decenii, banii nu au fost bine cheltuiţi: programele de consolidare au reflectat schimbările frecvente de la preferinţa unei administraţii pentru o strategie de *guerre de course* (atacarea navelor comerciale) la sprijinul ferm al alteia pentru cuirasate, marina alegându-se cu o colecţie eterogenă de vase care nu le puteau egala pe cele britanice sau, ulterior, pe cele germane[88]. Dar impactul politicii asupra marinei franceze pălea comparativ cu efectul asupra armatei, unde antipatia profundă manifestată de corpul de ofiţeri faţă de politicienii republicani şi o mulţime de conflicte între civili şi militari (dintre care afacerea Dreyfus era doar cel mai cunoscut) au slăbit structura Franţei şi au pus sub semnul întrebării atât loialitatea, cât şi eficienţa armatei. Doar odată cu remarcabila renaştere naţionalistă de după 1911 au putut fi lăsate la o parte aceste dispute în cruciada comună împotriva duşmanului german; dar mulţi se întrebau dacă nu cumva o doză prea mare de politică nu provocase daune ireparabile forţelor armate franceze[89].

Cealaltă constrângere internă evidentă asupra puterii franceze era starea economiei sale[90]. Poziţia este aici complexă şi a fost complicată şi mai mult de preferinţele specialiştilor în istoria economiei pentru indici diferiţi. Partea pozitivă a fost următoarea:

> În această perioadă a avut loc o mare dezvoltare a instituţiilor bancare şi financiare care participau la investiţii industriale şi împrumuturi externe. Industria siderurgică s-a stabilit pe linii moderne şi au fost construite noi mari uzine, în special în zona minieră din Lorena. În bazinele carbonifere din nordul Franţei s-a instalat peisajul familiar, urât al unei societăţi industriale. Se făceau progrese importante în inginerie şi în industriile mai noi... Franţa avea întreprinzătorii şi inovatorii săi de seamă care şi-au câştigat un loc de

frunte la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX în ceea ce priveşte oţelul, ingineria, automobilele şi aeronavele. Firme precum Schneider, Peugeot, Michelin şi Renault erau de avangardă[91].

Până au fost dezvoltate metodele de producţie în masă ale lui Henry Ford, Franţa a fost într-adevăr principalul producător de automobile din lume. A mai existat o explozie a construcţiei de căi ferate în anii 1880, care, împreună cu telegrafele şi sistemele poştale perfecţionate şi căile navigabile interioare, au accentuat tendinţa către o piaţă naţională. Agricultura fusese protejată de tariful Méline din 1892 şi a rămas un accent pe producerea unor bunuri de calitate superioară, cu o valoare adăugată mare *per capita*. Având în vedere aceşti indici ai expansiunii economice absolute şi creşterea redusă a numărului de francezi în aceste decenii, indicatorii producţiei raportate la populaţia Franţei par impresionanţi – de exemplu, ratele de creştere *per capita*, valoarea exporturilor *per capita* etc.

În sfârşit, un fapt incontestabil a fost că Franţa era extrem de bogată în privinţa capitalului mobil, care putea fi folosit (şi chiar a fost utilizat în mod sistematic) pentru a servi interesele diplomatice şi strategice ale ţării. Cel mai impresionant semn al acestui lucru fusese achitarea foarte rapidă a despăgubirilor către Germania din 1871, care, după calculele eronate ale lui Bismarck, trebuiau să deterioreze grav rezistenţa Franţei mulţi ani. Dar, în perioada următoare, capitalul francez a fost de asemenea direcţionat către diverse ţări din interiorul şi din afara Europei. În 1914, investiţiile externe ale Franţei totalizau nouă miliarde de dolari, ea situându-se pe poziţia a doua după Marea Britanie. În timp ce aceste investiţii ajutaseră la industrializarea unor zone considerabile ale Europei, inclusiv Spania şi Italia, aduseseră mari beneficii politice şi diplomatice şi Franţei însăşi. Desprinderea treptată a Italiei de Tripla Alianţă la cumpăna dintre secole a fost însoţită, dacă nu chiar cauzată în totalitate de lipsa capitalurilor în Italia. Împrumuturile franco-ruseşti către China, în schimbul unor drepturi feroviare şi al altor concesiuni, erau aproape întotdeauna strânse de Paris şi canalizate prin Sankt-Petersburg. Investiţiile masive ale Franţei în Turcia şi în Balcani – pe care germanii frustraţi nu le-au putut egala niciodată înainte de 1914 – i-au dat un avantaj, nu doar din perspectivă politică şi culturală, ci şi în privinţa atragerii unor contracte pentru armamentele franceze, mai curând decât pentru cele germane. Mai presus de toate, francezii turnau bani în modernizarea aliatului lor rus, de la emiterea primului împrumut pe piaţa din Paris în octombrie 1888 la tentativa critică din 1913 de a oferi un împrumut de 500 de milioane de franci – cu condiţia ca sistemul feroviar strategic rusesc din provinciile poloneze să fie mult extins, astfel încât „compresorul rus" să poată fi mobilizat cât mai rapid pentru a strivi Germania[92]. Aceasta a fost cea mai clară demonstraţie a capacităţii Franţei de a-şi folosi forţa financiară pentru a-şi susţine puterea strategică (deşi, în mod ironic, cu cât maşinăria militară rusă devenea mai eficientă, cu atât germanii erau nevoiţi să se pregătească mai bine pentru o lovitură rapidă împotriva Franţei).

Şi totuşi, încă o dată, imediat ce se face apel la date economice comparative, această imagine pozitivă a dezvoltării Franţei se estompează. Deşi cu siguranţă făcea investiţii masive peste hotare, există puţine dovezi că acest capital a adus ţării profitul optim, fie sub forma dobânzii câştigate[93], fie a creşterii comenzilor externe pentru produsele franţuzeşti: de cele mai multe ori, chiar şi în Rusia, comercianţii germani înşfăcau partea leului din importuri. Ponderea Germaniei în ceea ce priveşte produsele europene

exportate o depăşise deja pe cea a Franţei la începutul anilor 1880; în 1911, era aproape de două ori mai mare. Dar acest fapt, la rândul său, a reflectat un lucru ciudat: deşi economia franceză suferise din cauza puternicei concurenţei industriale britanice cu o generaţie sau două în urmă, era acum afectată de ascensiunea gigantului industrial german. Cu foarte puţine excepţii precum industria auto, statisticile comparative măsoară în mod repetat această eclipsare. În preajma războiului, potenţialul său industrial total era de doar aproximativ 40% din cel al Germaniei, producţia de oţel era puţin peste o şesime, producţia de cărbune de-abia ajungea la o şeptime. Iar aceste cantităţi reduse de cărbune, oţel şi fier erau de obicei mai scumpe, proveneau din uzine mai mici şi mine mai sărace. În mod similar, în ciuda tuturor presupuselor avantaje ale industriei chimice franceze, ţara depindea masiv de importurile germane. Având în vedere uzinele mici, practicile învechite şi dependenţa masivă de pieţele locale protejate, nu este surprinzător că dezvoltarea industrială a Franţei în secolul al XIX-lea fusese descrisă cu răceală drept „artritică... ezitantă, spasmodică şi înceată"[94].

Nici farmecele ei bucolice nu reprezentau vreo consolare, cel puţin în privinţa puterii şi bogăţiei relative. Franţa nu şi-a revenit niciodată complet după loviturile provocate de boli producţiei de mătase şi de vin; iar ce a făcut tariful Méline, în efortul de a proteja veniturile fermelor şi de a menţine stabilitatea socială, a fost să încetinească îndepărtarea de munca agricolă şi să îi sprijine pe producătorii ineficienţi. Deoarece agricultura încă implica 40% din populaţia activă în jurul anului 1910 şi consta încă într-un număr copleşitor de mici proprietăţi, aceasta a fost o pacoste evidentă atât pentru productivitatea franceză, cât şi pentru bogăţie în ansamblu. Datele lui Bairoch indică un PNB al Franţei în 1915 de doar 55% din cel al Germaniei şi o pondere în producţia industrială mondială în jur de 40% din cea a Germaniei; Wright raportează un venit naţional de şase miliarde de dolari în 1914 comparativ cu 12 miliarde de dolari ale Germaniei[95]. Un alt război cu vecinul său estic, dacă Franţa rămânea singură, nu putea decât să repete rezultatul din 1870-1871.

Conform multora dintre aceşti indici comparativi, Franţa rămăsese cu mult în urma Statelor Unite, Marii Britanii şi Rusiei, precum şi a Germaniei, astfel că la începutul secolului XX era doar a cincea între marile puteri. Şi totuşi, erodarea treptată a puterii Franţei comparativ cu Germania era cea care conta, pur şi simplu din cauza relaţiilor înverşunate dintre cele două ţări. În această privinţă, tendinţele erau de rău augur. În timp ce populaţia Germaniei a crescut cu aproape 18 milioane de locuitori între 1890 şi 1914, cea a Franţei a crescut doar cu puţin peste un milion. Acest fapt, împreună cu avuţia naţională mai mare a Germaniei, a însemnat că, oricât de mult se căzneau francezii să ţină pasul din punct de vedere militar, rămâneau mereu în urmă. Recrutând peste 80% din tinerii eligibili, Franţa crease o armată uluitor de mare pentru dimensiunea ei, cel puţin conform anumitor criterii: de exemplu, cele optzeci de divizii pe care le putea mobiliza dintr-o populaţie de 40 de milioane de locuitori se puteau compara favorabil cu cele 48 de divizii ale austriecilor dintr-o populaţie de 52 de milioane de locuitori. Dar aceasta nu prea era de vreun folos împotriva Germaniei imperiale. Statul-Major prusac nu doar că putea mobiliza peste 100 de divizii, folosindu-şi rezervele mai bine instruite, ci avea şi numeroase efective potenţiale pe care să se bazeze – aproape zece milioane de oameni în grupul de vârstă cerut, comparativ cu cele cinci milioane ale Franţei; şi poseda fantastica cifră de 112 000 de subofiţeri bine instruiţi – elementul-cheie al unei armate în expansiune –, comparativ cu cei 48 000 ai Franţei. Mai mult, deşi Germania a alocat

cheltuielilor militare o proporţie mai mică din venitul naţional, le-a dedicat mult mai mult în termeni absoluţi. În anii 1870 şi 1880, comandamentul superior al Franţei se luptase în zadar împotriva „unei condiţii de inferioritate inacceptabilă"[96]; în pragul Primului Război Mondial, memorandumurile confidenţiale privind superioritatea materială germană erau la fel de alarmante: „4 500 de mitraliere faţă de 2 500 în Franţa, 6 000 de tunuri de calibru 77 faţă de cele 3 800 de tunuri franceze de calibru 75 şi un monopol aproape total în ceea ce priveşte artileria grea"[97]. Ultimul aspect în special arăta partea cea mai proastă a punctelor slabe ale francezilor.

Şi totuşi, armata franceză a intrat în război în 1914 încrezătoare în victorie, după ce renunţase la strategia defensivă în favoarea unei ofensive totale, reflectând accentul sporit pe moral pe care Grandmaison şi alţii au încercat să îl insufle armatei – psihologic, se bănuieşte, ca o compensaţie tocmai pentru aceste slăbiciuni materiale. „Nici numerele şi nici maşinile miraculoase nu vor determina victoria", predica generalul Messing. „Aceasta le va aparţine soldaţilor bravi şi eficienţi – iar prin aceasta mă refer la rezistenţă fizică şi morală superioară, forţă ofensivă"[98]. Acest ton categoric a fost asociat cu „redeşteptarea patriotică" din Franţa care a avut loc după criza marocană din 1911 şi care a sugerat că ţara va lupta mult mai bine decât o făcuse în 1870, în ciuda diviziunilor de clasă şi politice care o făcuseră să pară atât de vulnerabilă în timpul afacerii Dreyfus. Majoritatea experţilor militari estimau că războiul care urma avea să fie scurt. Ceea ce conta aşadar era numărul diviziilor care puteau fi trimise imediat pe câmpul de luptă, nu dimensiunea industriilor oţelului şi chimice germane şi nici milioanele de potenţiali recruţi pe care îi deţinea Germania[99].

Această redeşteptare a încrederii naţionale a fost poate cel mai puternic afectată de îmbunătăţirea poziţiei internaţionale a Franţei, asigurată de ministrul de Externe, Delcassé, şi de diplomaţii lui la începutul secolului XX[100]. Ei nu doar că avuseseră grijă de legătura cu Sankt-Petersburgul şi o menţinuseră în pofida tuturor eforturilor depuse de guvernul Kaiserului de a o slăbi, ci şi îmbunătăţiseră constant relaţiile cu Italia, aproape desprinzând-o de Tripla Alianţă (şi astfel diminuând problema strategică a necesităţii de a lupta şi în Savoia, şi în Lorena). Cel mai important, francezii fuseseră capabili să îşi aplaneze neînţelegerile coloniale cu Marea Britanie prin antanta din 1904 şi apoi să îi convingă pe anumiţi membri de frunte ai guvernului liberal de la Londra că securitatea Franţei era un interes naţional britanic. Deşi anumite raţiuni politice interne în Marea Britanie excludeau o alianţă fixă, şansele ca Franţa să obţină pe viitor sprijin britanic au crescut de fiecare dată când flota de larg a Germaniei era din nou extinsă şi cu fiecare indiciu că un atac german spre vest ar trece prin Belgia neutră. Dacă Marea Britanie intervenea într-adevăr, germanii trebuiau să îşi facă griji nu doar în privinţa Rusiei, ci totodată să se teamă de efectul Royal Navy asupra flotei de larg, de distrugerea comerţului peste mări şi de o forţă expediţionară britanică mică, dar semnificativă desfăşurată în nordul Franţei. Încă din 1871, visul francezilor fusese să lupte cu nemţii având ca aliaţi Rusia şi Marea Britanie; acum părea o realitate clară.

Franţa nu era suficient de puternică pentru a se opune Germaniei într-o luptă unu la unu, ceea ce toate guvernele franceze erau hotărâte să evite. Dacă marca unei mari puteri este o ţară dornică şi capabilă să ţină piept oricărei alteia, atunci Franţa (ca şi Austro-Ungaria) alunecase pe o poziţie inferioară. Dar această definiţie îi părea prea abstractă în 1914 unei naţiuni care se simţea orientată psihologic spre război[101], mai puternică militar decât oricând, bogată şi, mai presus de toate, înzestrată cu aliaţi puternici. Rămânea de văzut dacă o combinaţie a tuturor acestor trăsături avea să permită Franţei să ţină piept Germaniei; dar majoritatea francezilor păreau să creadă că era posibil.

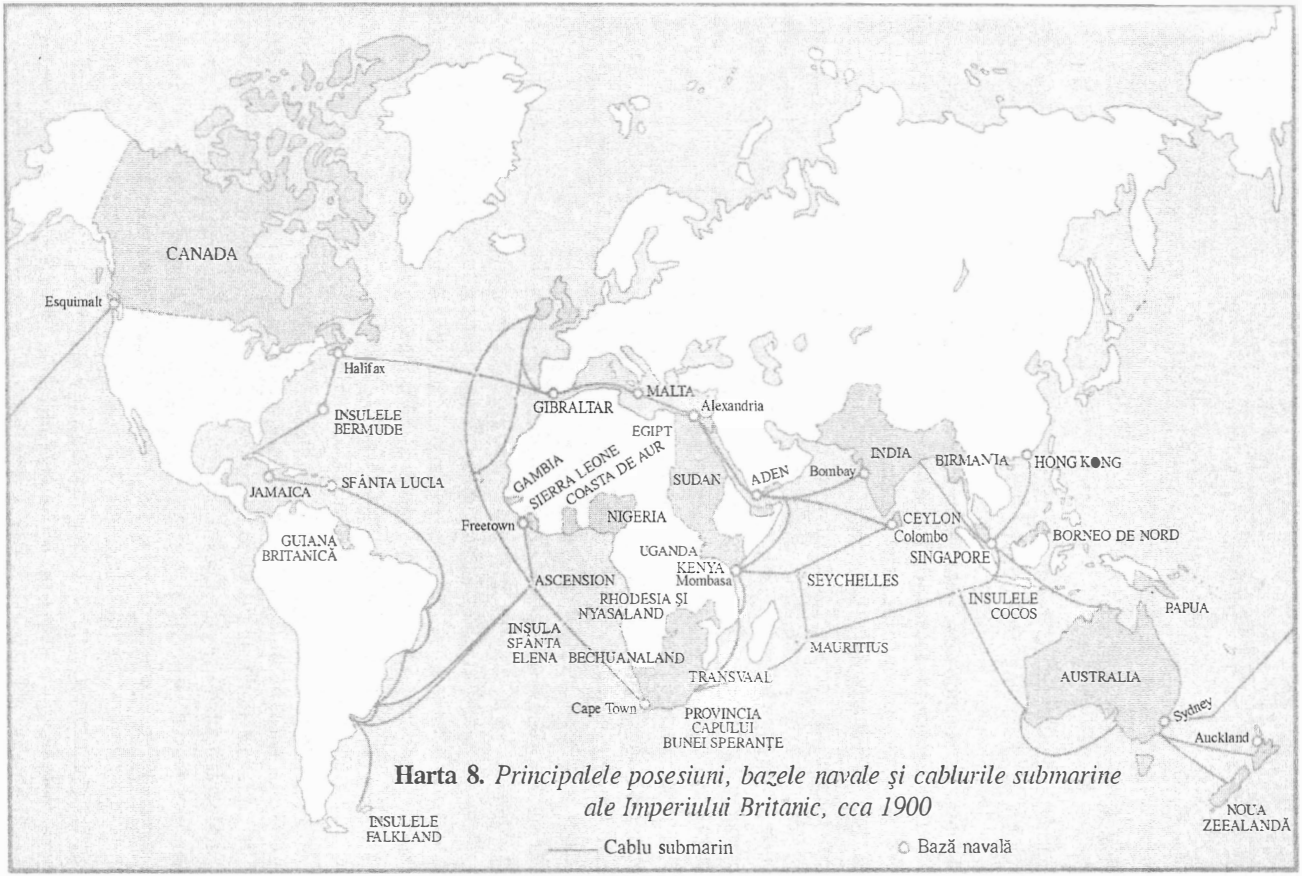

Harta 8. *Principalele posesiuni, bazele navale și cablurile submarine ale Imperiului Britanic, cca 1900*

Marea Britanie

La prima vedere, Marea Britanie era impunătoare. În 1900 deţinea cel mai mare imperiu care existase vreodată în lume, cam 30 de milioane de kilometri pătraţi de teren şi poate un sfert din populaţia globului. În doar trei decenii înainte de 1900 adăugase la imperiu peste 11 milioane de kilometri pătraţi şi 66 de milioane de oameni. Nu doar un istoric critic de mai târziu, ci şi francezii şi germanii, populaţia ashanti, birmanii şi mulţi alţii la acea vreme au apreciat următoarele:

> Avusese loc, în jumătatea de secol care precedase războiul [din 1914], o expansiune formidabilă a puterii britanice, însoţită de o pronunţată intoleranţă faţă de orice ambiţie similară din partea altor naţiuni... Dacă a existat vreo naţiune care să tindă cu adevărat spre dominaţia mondială, aceea a fost Marea Britanie. De fapt, nu a fost doar o tentativă. Chiar a reuşit. Germanii doar vorbeau de construirea unei căi ferate până la Bagdad. Regina Angliei chiar era Împărăteasă a Indiei. Dacă a existat vreo naţiune care a tulburat balanţa de putere a lumii, aceasta a fost Marea Britanie[102].

Au existat şi alte indicii ale forţei britanice: dezvoltarea Royal Navy, egală ca putere cu următoarele două flote la un loc; inegalabila reţea de baze navale şi staţii de cablu din lume; de departe cea mai mare flotă comercială a lumii, transportând bunurile celei mai grozave naţiuni comerciale; şi serviciile financiare oferite de City of London, care au transformat Marea Britanie în cel mai mare investitor, bancher, asigurător şi intermediar din economia globală. Mulţimile care aclamau cât le ţinea gura în timpul festivităţilor Jubileului de Diamant al Reginei Victoria din 1897 aveau motive să fie mândre. Ori de câte ori se discuta despre cele trei sau patru imperii ale secolului ce avea să vină, Marea Britanie – dar nu şi Franţa sau Austro-Ungaria ori multe alte candidate – se afla totdeauna pe lista de finalişti.

Oricum, dacă privim din alte perspective – de exemplu, după calculele sobre ale „minţii oficiale"[103] britanice sau din perspectiva istoricilor ulteriori care au analizat decăderea puterii britanice –, sfârşitul secolului al XIX-lea cu siguranţă nu era o perioadă când imperiul „tindea spre dominaţie mondială". Dimpotrivă, această „tendinţă" fusese manifestată cu un secol în urmă şi culminase cu victoria din 1815, care a permis ţării să guste din plin din preeminenţa maritimă şi imperială practic de necontestat din următoarea jumătate de secol. Totuşi, după 1870, echilibrul instabil al forţelor mondiale eroda supremaţia britanică în două moduri interdependente şi de rău augur. Primul a fost că răspândirea industrializării şi schimbările valorilor militare şi navale care au decurs de aici au şubrezit poziţia relativă a Imperiului Britanic mai mult decât a oricărei alte ţări, fiindcă era marea putere prin excelenţă şi avea mai puţin de câştigat decât de pierdut din modificările fundamentale ale statu-quoului. Marea Britanie nu fusese afectată atât de direct ca Franţa şi Austro-Ungaria de emergenţa unei Germanii puternice, unite (doar după 1904-1905 a fost nevoită Londra, într-adevăr, să se confrunte cu această problemă). Dar a fost statul cel mai afectat de ascensiunea puterii americane, din moment ce interesele britanice (Canada, bazele navale din Caraibe, comerţul şi investiţiile din America Latină) erau mult mai mari în emisfera vestică decât cele ale oricărei alte ţări

europene[104]; a fost ţara cea mai afectată de lărgirea graniţelor ruseşti şi de extinderea căilor ferate strategice în Turkistan, din moment ce toată lumea putea vedea ameninţarea adusă de această expansiune asupra influenţei britanice în Orientul Apropiat şi în Golful Persic şi în cele din urmă poate chiar asupra controlului britanic în subcontinentul indian[105]; bucurându-se de cea mai mare pondere în comerţul exterior al Chinei, era cel mai probabil ca interesele sale comerciale să fie cel mai grav afectate de o ciopârţire a Celestului Imperiu sau de apariţia unei noi forţe în acea regiune[106]; în mod similar, era puterea a cărei poziţie relativă în Africa şi în Pacific era cea mai afectată de lupta pentru colonii de după 1880, din moment ce (în cuvintele lui Hobsbawm) „a schimbat imperiul neoficial care cuprindea cea mai mare parte a lumii subdezboltate cu imperiul oficial incluzând un sfert din aceasta"[107] – ceea ce nu a fost o afacere bună, în ciuda continuării gamei de achiziţii proaspete la domeniile Reginei Victoria.

În timp ce unele dintre aceste probleme (din Africa sau China) erau destul de noi, altele (rivalitatea cu Rusia în Asia şi cu Statele Unite în emisfera vestică) puseseră la încercare multe administraţii britanice anterioare. Diferit acum era faptul că puterea relativă a diverselor state rivale era mult mai mare, în timp ce ameninţările păreau să evolueze aproape simultan. La fel cum Imperiul Austro-Ungar era distras de faptul că trebuia să se lupte cu mai mulţi inamici din interiorul Europei, tot astfel oamenii de stat britanici au trebuit să facă tot felul de acrobaţii diplomatice şi strategice care vizau literalmente tot globul. În anul critic 1895, de exemplu, Cabinetul îşi făcea griji în legătură cu posibila divizare a Chinei după războiul chino-japonez, prăbuşirea Imperiului Otoman ca rezultat al crizei din Armenia, profilarea unei ciocniri cu Germania din cauza Africii de Sud aproape în acelaşi timp cu disputa cu Statele Unite din cauza graniţelor dintre Venezuela şi Guyana Britanică, expediţiile militare franceze în Africa ecuatorială şi înaintarea ruşilor spre Hindukush[108]. A fost o acrobaţie care a trebuit întreprinsă şi în termeni navali; deoarece, indiferent de regularitatea creşterii bugetului Royal Navy, ea nu mai putea „stăpâni valurile" în faţa celor cinci sau şase flote străine care se construiau în anii 1890, cum o făcuse la jumătatea secolului. Aşa cum a subliniat amiralitatea în repetate rânduri, *putea* face faţă provocării americane în emisfera vestică, însă doar transferând nave de război din mările europene, la fel cum *putea* creşte dimensiunea flotei din Extremul Orient, dar numai slăbindu-şi escadrele din Marea Mediterană. Nu putea fi puternică peste tot. În sfârşit, era un act de acrobaţie care a trebuit întreprins şi în termeni militari, prin transferul batalioanelor de la Aldershot la Cairo sau din India în Hong Kong, pentru a face faţă urgenţelor – şi toate acestea trebuiau întreprinse de o mică armată de voluntari, ce fusese complet eclipsată de armatele în masă după model prusac[109].

Al doilea punct slab interdependent a fost mai puţin iminent şi dramatic, însă poate mai grav. Acesta a constat în erodarea treptată a preeminenţei industriale şi comerciale britanice, pe care se baza, în ultimă instanţă, forţa sa navală, militară şi industrială. Industriile britanice consacrate precum cea a cărbunelui, cea textilă şi cea care producea articole de feronerie şi-au intensificat producţia în termeni absoluţi în aceste decenii, dar ponderea relativă în producţia industrială mondială s-a diminuat constant; iar în industriile mai noi şi din ce în ce mai importante precum cea a oţelului, cea chimică, maşini-unelte şi produse electrice, Marea Britanie a rămas curând în urmă. Producţia industrială, care crescuse cu o rată anuală de aproximativ 4% în perioada 1820-1840 şi în jur de 3% între

1840 şi 1870, a devenit mai lentă; între 1875 şi 1894 a crescut doar cu 1,5% anual, cu mult mai puţin decât cea a principalilor rivali ai ţării. Această pierdere a supremaţiei industriale s-a simţit curând în competiţia acerbă pentru clienţi. La început, exporturile britanice şi-au pierdut poziţia favorabilă din cauza unor preţuri prea ridicate pe pieţele industrializate europene şi nord-americane, exporturile fiind adesea protejate de bariere tarifare ridicate, iar apoi au fost eliminate şi de pe anumite pieţe coloniale, unde alte puteri concurau atât comercial, cât şi impunând anumite tarife în jurul noilor lor posesiuni; şi, în sfârşit, industria britanică a fost slăbită de un val mai mare ca niciodată de produse străine importate pe piaţa internă neprotejată – semnul cel mai clar că ţara devenea necompetitivă.

Încetinirea productivităţii britanice şi diminuarea competitivităţii la sfârşitul secolului al XIX-lea au fost printre aspectele cel mai atent investigate din istoria economică[110]. Acestea implicau aspecte complexe precum caracterul naţional, diferenţele dintre generaţii, etosul social şi sistemul educaţional, precum şi motive economice mai specifice precum investiţiile scăzute, fabricile depăşite, relaţiile proaste de muncă, competenţele slabe în arta vânzării şi altele. Pentru cel ce studiază strategia la nivel macro, preocupat de imaginea *relativă*, aceste explicaţii sunt mai puţin importante ca faptul că ţara ca întreg pierdea constant teren. În timp ce în 1880 Regatul Unit încă deţinea 22,9% din producţia industrială mondială, această cifră scăzuse la 13,6% în 1913; şi, în timp ce în 1880 ponderea sa în comerţul mondial era de 23,2%, aceasta era de doar 14,1% în 1911-1913. În privinţa forţei industriale, atât Statele Unite, cât şi Germania imperială i-o luaseră înainte. „Atelierul lumii" era acum pe locul al treilea, nu fiindcă nu se dezvolta, ci fiindcă alţii se dezvoltau mai rapid.

Nimic nu îi speria mai tare pe imperialiştii britanici chibzuiţi decât acest declin economic relativ, pur şi simplu din cauza impactului său asupra *puterii* britanice. „Să presupunem că o industrie care este ameninţată [de concurenţa externă] stă chiar la baza sistemului tău de apărare naţională, ce te faci atunci?", întreba profesorul W.A.S. Hewins în 1904. „Nu te-ai putea descurca fără o industrie a fierului, fără un comerţ grozav cu echipamente tehnice, deoarece în războiul modern nu ai avea mijloacele de a-ţi produce şi a-ţi menţine într-o stare corespunzătoare flotele şi armatele."[111] Comparativ cu această evoluţie, certurile din cauza graniţelor coloniale din vestul Africii sau privind viitorul Insulelor Samoa erau neînsemnate. De aici interesul imperialiştilor pentru reforma tarifară – abandonând preceptele comerţului liber pentru a proteja industriile britanice – şi pentru legături mai strânse cu dominioanele „albe", pentru a asigura atât contribuţiile destinate apărării, cât şi o piaţă exclusiv imperială. Marea Britanie devenise acum, în cuvintele înfricoşătoare ale lui Joseph Chamberlain, „Titanul epuizat, [clătinându-se] sub sfera prea mare a destinului său"[112]. În anii ce aveau să vină, a avertizat ministrul Marinei: „Regatul Unit de unul singur nu va fi suficient de puternic pentru a-şi păstra locul care i se cuvine alături de Statele Unite sau Rusia şi probabil Germania. Vom fi daţi în lături de ponderea mai mare a altora"[113].

Şi totuşi, dacă imperialiştii aveau negreşit dreptate *pe termen lung* – „Va supravieţui încă un secol Imperiul care aniversează un centenar de la victoria de la Trafalgar?", se întreba posomorât influentul jurnalist Garvin în 1905[114] – aproape toţi au avut tendinţa de a exagera pericolele din vremea lor. Schimburile comerciale de produse siderurgice şi industria de maşini-unelte fuseseră depăşite pe diverse pieţe, dar în nici un caz nu au dispărut fără urmă. Industria textilă se bucura de un boom al exporturilor în anii de

dinainte de 1914, care doar retrospectiv ar putea fi considerată o ultimă zvâcnire. Industria britanică de construcţii navale – vitală atât pentru Royal Navy, cât şi pentru înfloritoarea marină comercială – era încă într-o categorie aparte, aceasta lansând peste 60% din tonajul flotelor comerciale la nivel mondial şi 33% din navele de război în aceste decenii, ceea ce le oferea o consolare celor ce se temeau că Marea Britanie devenise prea dependentă de produsele alimentare şi materiile prime importate pe timp de război. Era adevărat că, dacă Marea Britanie se implica într-un conflict de durată, industrializat, în masă, între marile puteri, avea să descopere că o mare parte a industriei sale de armament (de exemplu, proiectile, artilerie, aeronave, rulmenţi, echipamente optice, magnetouri, coloranţi) era inadecvată, reflectând presupunerea tradiţională că armata britanică era dispusă şi echipată pentru războaie coloniale de mică amploare, nu pentru lupte continentale gigantice. Dar în cea mai mare parte a acestei perioade, exact acestea erau conflictele în care s-a implicat armata. Şi, dacă războiul „modern", obositor, îndelungat, al tranşeelor şi mitralierelor pe care cel puţin unii analişti îl prevesteau deja în 1898 chiar urma să înceapă, atunci britanicii nu aveau să fie singurii cărora le lipseau echipamentele corespunzătoare.

Faptul că Marea Britanie avea şi *puncte forte* economice în această perioadă ar fi trebuit aşadar să fie un avertisment împotriva unei descrieri prea sumbre şi zdrobitoare a problemelor ţării. Privind retrospectiv, se poate afirma: „Din 1870 până în 1970 istoria Marii Britanii a fost una a declinului constant şi aproape neîntrerupt, economic, militar şi politic, faţă de alte naţiuni, de pe culmile prosperităţii şi puterii pe care revoluţia sa industrială le atinsese la mijlocul secolului al XIX-lea"[115]; însă există de asemenea pericolul de a exagera şi a anticipa ritmul acestui declin şi de a ignora activele foarte însemnate ale ţării, chiar şi în sfera nonindustrială. Era, în primul rând, extrem de bogată, atât în ţară, cât şi peste hotare, deşi însăşi Trezoreria britanică a resimţit presiuni puternice în cele două decenii de dinainte de 1914, pe măsură ce tehnologia mai nouă a dublat preţul unei nave de război. Mai mult, creşterile electoratului duceau, pentru prima dată, la cheltuieli „sociale" considerabile. Şi totuşi, dacă creşterile plăţilor pentru investiţii militare şi civile păreau alarmante în termeni absoluţi, aceasta era fiindcă statul „paznic de noapte" luase atât de puţin din impozitul pe venit al oamenilor şi cheltuise atât de puţin din venitul naţional în scopuri guvernamentale. Chiar şi în 1913, cheltuielile totale centrale *şi* locale erau doar de 12,3% din PNB. Astfel, deşi Marea Britanie era unul dintre statele care cheltuiau cel mai mult în domeniul apărării înainte de 1914, a trebuit să aloce un procent mai mic din venitul său naţional în acest scop decât orice altă mare putere din Europa[116]; iar dacă arhiimperialiştii au avut tendinţa să discrediteze forţa *financiară* a Marii Britanii în opoziţie cu puterea *industrială*, aceasta a avut într-adevăr fantastica sumă de aproximativ 19,5 *miliarde* de dolari investiţi până atunci peste mări, egală cu aproximativ 43% din investiţiile externe la nivel mondial[117], care erau o sursă indubitabilă de bogăţie. Nu era nici o îndoială că putea finanţa chiar şi un război costisitor la scară largă dacă se ivea nevoia; mai îndoielnic era dacă îşi putea menţine cultura politică liberală – a comerţului liber, a cheltuielilor guernamentale reduse, a lipsei recrutărilor, a dependenţei de marină – dacă era forţată să aloce tot mai mult din resursele sale naţionale pentru armamente şi pentru un război modern, industrializat[118]. Dar că avea o vistierie suficient de largă era un fapt incontestabil.

Au fost şi alţi factori care au consolidat poziţia Marii Britanii în rândul marilor puteri. Deşi era din ce în ce mai greu să te gândeşti la apărarea graniţelor *dinspre coastă* ale imperiului într-o epocă în care căile ferate strategice şi armatele în masă subminau

securitatea geopolitică a Indiei şi a altor posesiuni[119], insularitatea Marii Britanii a rămas un avantaj la fel de mare – scăpând populaţia de temerile privind o invazie bruscă a armatelor ţărilor învecinate, permiţând un accent pe puterea maritimă în defavoarea celei terestre şi dându-le oamenilor de stat o mai mare libertate de acţiune în privinţa aspectelor legate de război şi pace în comparaţie cu statele continentale. În plus, deşi un imperiu colonial extins şi greu de apărat implica probleme strategice imense, acesta a adus cu sine şi avantaje strategice considerabile. Marea armată a garnizoanelor imperiale, staţiile de aprovizionare cu cărbune şi bazele flotelor, care puteau fi cu uşurinţă apărate de pe mare, au plasat-o pe o poziţie extrem de solidă împotriva puterilor europene în orice conflict din afara continentului. La fel cum Marea Britanie putea trimite ajutoare în posesiunile sale de peste mări, tot astfel acestea (în special dominioanele suverane şi India) puteau ajuta puterea imperială cu trupe, nave, materii prime şi bani – şi aceasta era o perioadă când politicienii de la Whitehall îşi cultivau cu grijă rudele de peste mări în scopul unei „apărări imperiale"[120] mai organizate. În sfârşit, s-ar putea afirma cu cinism că, deoarece puterea şi influenţa britanice se extinseseră atât de mult în perioadele anterioare, Marea Britanie poseda acum o mulţime de zone-tampon, zone de interes mai puţin vitale şi, prin urmare, o mulţime de loc pentru *compromis*, în special în sferele aşa-numitului „imperiu neoficial".

O mare parte din retorica publică a imperialismului britanic nu sugerează că retragerile şi concesiile erau la ordinea zilei. Dar evaluarea atentă a priorităţilor strategice britanice – permise de sistemul de consultări interdepartamentale şi procesul de luare a deciziilor în Cabinet[121] – a continuat, an după an, examinând fiecare problemă în *contextul* angajamentelor mondiale ale ţării şi fixându-se pe o politică de compromis sau de fermitate. Astfel, din moment ce un război anglo-american ar fi fost dezastruos din punct de vedere economic, nepopular din punct de vedere politic şi foarte dificil din punct de vedere strategic, părea de preferat să se facă concesii în disputa legată de Venezuela, Canalul Panama, hotarul statului Alaska şi aşa mai departe. Dimpotrivă, deşi Marea Britanie era dispusă să negocieze cu Franţa în anii 1890 pentru a soluţiona disputele coloniale din Africa de Vest, din sud-estul Asiei şi din Pacific, ea avea să lupte pentru a-şi menţine influenţa în Valea Nilului. Zece ani mai târziu, avea să încerce să dezamorseze antagonismul anglo-german (propunând înţelegeri în privinţa raporturilor navale, a coloniilor portugheze şi a căii ferate Berlin-Bagdad); dar era mult mai suspicioasă când venea vorba să facă promisiuni legate de neutralitate, dacă era să izbucnească un război continental. În timp ce eforturile ministrului Afacerilor Externe Gray în relaţia cu Berlinul înainte de 1914 au avut la fel de mult succes ca încercările anterioare ale lui Salisbury de a ajunge la acorduri privind Asia cu Sankt-Petersburgul, ambele situaţii relevau presupunerea comună că diplomaţia putea rezolva majoritatea problemelor care apăreau pe scena mondială. A sugera, pe de o parte, că poziţia globală a Marii Britanii în preajma anului 1900 era la fel de slăbită cum avea să fie la finele anilor '30 şi a argumenta, pe de altă parte, că avusese loc „o expansiune nemaipomenită a puterii britanice" înainte de 1914, tulburând balanţele lumii[122], sunt descrieri la fel de unilaterale ale unei poziţii mult mai complexe.

Aşadar, în cele câteva decenii de dinaintea Primului Război Mondial, Marea Britanie se pomenise în situaţia de a fi depăşită din punct de vedere industrial atât de Statele Unite, cât şi de Germania şi supusă unei concurenţe intense în sferele comercială, colonială şi maritimă. În orice caz, combinaţia sa de resurse financiare, capacitate de producţie, posesiuni imperiale şi forţă navală a însemnat că încă era probabil puterea

mondială „numărul unu", chiar dacă supremaţia sa era mult mai puţin pronunţată decât în 1850. Dar această poziţie era de asemenea principala problemă britanică. Marea Britanie era acum un stat *matur*, având un interes intrinsec să menţină aranjamentele existente sau, cel puţin, să se asigure că lucrurile se schimbă treptat şi paşnic. Avea să lupte pentru anumite ţeluri evidente – apărarea Indiei, menţinerea superiorităţii navale în special în apele teritoriale, probabil şi menţinerea balanţei de putere în Europa –, însă fiecare aspect trebuia să fie plasat în contextul său mai larg şi evaluat în raport cu celelalte interese ale Marii Britanii. Din acest motiv s-a opus Salisbury unui angajament militar fix *cu* Germania în 1889 şi 1898-1901, iar Grey s-a străduit să evite un angajament militar fix *împotriva* Germaniei în 1906-1914. În timp ce aceasta făcea viitoarea politică a Marii Britanii frustrant de ambiguă şi nesigură pentru decidenţii de la Paris şi Berlin, reflecta afirmaţia încă larg susţinută a lui Palmerston că ţara avea interese permanente, însă nu şi aliaţi permanenţi. Dacă împrejurările care permiteau o asemenea libertate de acţiune se diminuau pe măsură ce secolul al XIX-lea se apropia de sfârşit, cu toate acestea, tradiţionala jonglare între diversele interese ale Marii Britanii – imperiale *versus* continentale[123], strategice *versus* financiare[124] – a continuat în aceeaşi manieră.

Rusia

Imperiul ţarilor era de asemenea, în aprecierea multora, automat un membru al clubului select al „puterilor mondiale" în secolul XX care se apropia. Dimensiunea sa mare, ţara întinzându-se din Finlanda până la Vladivostok, garanta acest lucru – la fel ca şi populaţia sa imensă care creştea cu repeziciune, fiind de aproape trei ori mai mare decât cea a Germaniei şi de aproape patru ori mai mare decât cea a Marii Britanii. De patru secole se tot extindea, spre vest, spre sud, spre est, şi, în ciuda piedicilor, nu a arătat semne că are de gând să se oprească. Armata sa permanentă fusese cea mai mare din Europa în secolul al XIX-lea şi era încă mult mai mare decât a oricărei ţări în preajma Primului Război Mondial, cu 1,3 milioane de soldaţi în prima linie şi, după cum se pretindea, cu până la cinci milioane de rezerve. Şi cheltuielile militare ale Rusiei erau extrem de ridicate, iar cu aporturile „extraordinare" de capital în plus faţă de cheltuielile „normale" din ce în ce mai crescute, se poate chiar să fi egalat totalul Germaniei. Construcţia căilor ferate se realiza într-un ritm foarte accelerat înainte de 1914 – ameninţând ca în scurt timp să submineze planul german (cu alte cuvinte, aşa-numitul Plan Schlieffen) de a ataca mai întâi spre vest – şi se turnau de asemenea bani într-o nouă flotă rusească după războiul cu Japonia. Chiar şi Statul-Major prusac a susţinut că este alarmat de această expansiune a puterii ruseşti, Moltke cel tânăr afirmând că până în 1916 şi 1917 „puterea militară a «duşmanilor» Prusiei avea să fie atât de mare, încât nu ştia cum ar putea să îi facă faţă"[125]. Dimpotrivă, unii observatori francezi aşteptau cu nerăbdare, jubilând, ziua în care „compresorul" rusesc avea să înainteze spre vest şi să zdrobească Berlinul. Iar unii britanici, în special cei cu relaţii la ambasada din Sankt-Petersburg, îi îndemnau pe şefii lor politici: „Rusia devine cu repeziciune atât de puternică, încât trebuie să întreţinem prietenia cu ea aproape cu orice preţ"[126]. Din Galiţia până în Persia şi în Pekin, era larg răspândită îngrijorarea faţă de creşterea puterii ruseşti.

Era Rusia într-adevăr pe punctul de a deveni încă o dată jandarmul Europei, aşa cum ar putea sugera aceste declaraţii ? Evaluarea forţei efective a acestei ţări a fost o problemă

pentru observatori din secolul al XVIII-lea până în prezent şi a fost mereu îngreunată de insuficienţa datelor comparative, de diferenţele dintre ceea ce ruşii le spuneau străinilor şi ce îşi spuneau lor, precum şi de pericolele de a se baza pe declaraţii subiective radicale în locul faptelor obiective. Oricât de minuţioase ar fi, anchetele privind „modul în care Europa a judecat Rusia înainte de 1914" nu sunt acelaşi lucru cu o analiză exactă a „puterii Rusiei" în sine[127].

Conform dovezilor plauzibile existente, se pare că, în deceniile premergătoare anului 1914, Rusia era puternică *şi* slabă în acelaşi timp – aceasta depinzând, ca întotdeauna, prin ce capăt al telescopului se privea. Pentru început, era acum mult mai puternică din punct de vedere industrial decât fusese în timpul Războiului Crimeii[128]. Între 1860 şi 1913 – o perioadă foarte îndelungată – producţia industrială a Rusiei a crescut cu o impresionantă rată medie anuală de 5%, iar în anii 1890 rata se apropiase de 8%. Producţia sa de oţel în preajma Primului Război Mondial le depăşise pe cele ale Franţei şi Austro-Ungariei şi era cu mult înaintea Italiei şi Japoniei. Producţia sa de cărbune era într-o creştere şi mai rapidă, de la şase milioane de tone în 1890 la 36 de milioane de tone în 1914. Era al doilea producător de petrol din lume. În timp ce industria sa textilă de mult timp stabilită s-a dezvoltat de asemenea – din nou, avea mult mai multe filaturi de bumbac decât Franţa sau Austro-Ungaria –, a existat ulterior şi un progres al industriilor chimică şi electrică, nemaivorbind de atelierele de armament. Fabrici imense, în care lucrau adesea mii de muncitori, au apărut în jurul Sankt-Petersburgului, al Moscovei şi al altor oraşe mari. Reţeaua rusească de căi ferate, deja aproximativ 50 000 de kilometri în 1900, a fost mărită constant, astfel încât în 1914 avea aproape 75 000 de kilometri. Comerţul exterior, stabilizat de adoptarea de către Rusia a etalonului-aur în 1892, aproape s-a triplat între 1890 şi 1914, când Rusia a devenit a şasea dintre cele mai mari naţiuni comerciale ale lumii. Investiţiile străine, atrase nu doar de obligaţiunile de stat şi feroviare ruseşti, ci şi de potenţialul afacerilor ruseşti, au adus un volum imens de capital pentru modernizarea economiei. Acest potop de fonduri s-a alăturat torentelor de bani (obţinuţi din drepturi vamale sporite şi taxe pe votcă şi pe alte articole de consum) pe care statul i-a turnat de asemenea în infrastructura economică. În 1914, aşa cum au semnalat multe istorii, Rusia devenise a patra putere industrială a lumii. Dacă aceste tendinţe continuau, nu ar fi fost posibil să deţină în cele din urmă şi forţă industrială, pe lângă mărimea teritoriului şi populaţiei sale?

Totuşi, privind prin celălalt capăt al telescopului, se obţine o imagine extrem de diferită. Chiar dacă în fabricile ruseşti lucrau aproximativ trei milioane de muncitori în 1914, aceasta a reprezentat un nivel extrem de scăzut, de 1,75% din populaţie; şi, cu toate că firmele care angajau zece mii de muncitori într-o singură fabrică de textile păreau impresionante pe hârtie, majoritatea experţilor sunt acum de acord că aceste cifre pot fi înşelătoare, din moment ce noaptea lucrau alte „schimburi" de bărbaţi şi femei în această societate bogată în forţă de muncă, dar săracă în tehnologie[129]. Poate şi mai importantă este măsura în care, în ciuda unor întreprinzători autohtoni, industrializarea Rusiei a fost realizată de străini – o firmă internaţională de succes precum Singer, de exemplu, sau numărul mare de ingineri britanici – sau cel puţin fusese creată de investitori străini. „În 1914, 90% din minerit, aproape 100% din extragerea de petrol, 40% din industria metalurgică, 50% din industria chimică şi chiar 28% din industria textilă erau deţinute de străini."[130] Acest lucru în sine nu era ceva neobişnuit – poziţia Italiei era într-o câtva similară – însă demonstrează într-adevăr o dependenţă masivă de antreprenoriatul

şi capitalul externe, care puteau sau nu (ca în 1899 şi 1905) să îşi menţină interesul, mai curând decât pe resursele autohtone în vederea dezvoltării industriale. La începutul secolului XX, Rusia avea de plătit cea mai mare datorie externă din lume şi, pentru a menţine intrarea fondurilor în ţară, a trebuit să le ofere investitorilor rate ale pieţei peste nivelul mediu; şi totuşi, plăţile dobânzilor spre exterior depăşeau din ce în ce mai mult balanţele comerciale „vizibile": în concluzie, o situaţie precară.

Acesta nu a fost, poate, decât alt semn al unei economii „imature", ca şi faptul că cea mai mare parte din industria rusă era dedicată textilelor şi procesării produselor alimentare (mai degrabă decât, spre exemplu, ingineriei şi produselor chimice). Tarifele sale erau cele mai ridicate din Europa, pentru a proteja industriile care erau în acelaşi timp imature şi ineficiente, şi totuşi valul de produse importate sporea cu fiecare creştere a bugetului apărării şi odată cu intensificarea construcţiei de căi ferate. Dar poate cel mai bun indiciu al acestui statut de subdezvoltare a fost faptul că, şi în 1913, 63% din exporturile ruseşti constau în produse agricole şi 11% în cherestea[131], de ambele fiind nevoie pentru a plăti utilajele agricole americane, maşinile-unelte germane şi dobânda la enorma datorie externă a ţării – ceea ce, oricum, nu au reuşit să facă.

Şi totuşi, situaţia se înrăutăţeşte la o evaluare a forţei ruseşti din perspectiva *comparativă* a producţiei. Deşi Rusia a fost a patra putere industrială ca mărime înainte de 1914, era cu mult în urma Statelor Unite, a Marii Britanii şi a Germaniei. Conform indicatorilor privind producţia sa de oţel, consumul de energie, ponderea în producţia industrială mondială şi potenţialul industrial total, a fost eclipsată de Marea Britanie şi Germania; iar când aceste cifre sunt raportate la dimensiunile populaţiei şi calculate *per capita*, decalajul este cu adevărat enorm. În 1913, nivelul *per capita* de industrializare a Rusiei era mai puţin de un sfert din cel al Germaniei şi mai puţin de o şesime din cel al Marii Britanii[132].

La bază, acea Rusie care în 1914 i-a intimidat pe Moltke cel tânăr şi pe ambasadorul britanic la Sankt-Petersburg era o societate ţărănească. În jur de 80% din populaţie îşi câştiga existenţa din agricultură, iar o bună parte din cei rămaşi continuau să aibă legături cu satul şi comuna. Acest fapt trebuie legat de alte două aspecte. Primul este că în cea mai mare parte uriaşa creştere a populaţiei Rusiei – 61 de milioane de noi guri de hrănit doar între 1890 şi 1914 – a avut loc în sate şi în cele mai înapoiate regiuni (neruseşti) unde solul sărăcăcios, lipsa îngrăşămintelor şi plugurile de lemn erau ceva obişnuit. În al doilea rând, toate datele internaţionale comparative din această perioadă arată cât de ineficientă era agricultura rusă în ansamblu – randamentul culturilor de grâu fiind mai puţin de o treime din cel al Marii Britanii şi al Germaniei, în timp ce pentru cartofi acesta era de două ori mai mic[133]. Deşi existau domenii şi ferme moderne în regiunea baltică, în multe alte zone efectul deţinerii în comun a terenurilor şi al obiceiului medieval al culturilor intercalate era că nu stimula iniţiativa individuală. Acelaşi efect îl avea şi redistribuirea periodică a terenurilor. Cel mai bun mod de a creşte proporţia de terenuri a unei familii era pur şi simplu să aibă tot mai mulţi copii înainte de următoarea redistribuire. Această problemă structurală era agravată de liniile proaste de comunicaţie, impactul imprevizibil, însă cumplit al climei asupra recoltelor şi marea disproporţie dintre provinciile care înregistrau „surplusuri" din sud şi provinciile suprapopulate, mai puţin fertile, „importatoare", din vechea Rusie propriu-zisă. În consecinţă, deşi producţia agricolă a crescut constant în aceste decenii (cu aproape 2% anual), câştigurile s-au depreciat semnificativ prin creşterea populaţiei (1,5% anual). Şi, fiindcă acest enorm

sector agricol îşi sporea producţia *per capita* doar cu 0,5% anual, *produsul naţional real al Rusiei* creştea doar cu 1% pe cap de locuitor[134] – mult mai puţin decât în Germania, Statele Unite, Japonia, Canada şi Suedia şi, desigur, o cifră extrem de diferită de frecvent menţionatele creşteri *industriale* anuale de 5% sau 8%.

Consecinţele sociale ale tuturor acestor lucruri constituie de asemenea un factor în orice evaluare a *puterii* ruse. Profesorul Grossman remarcă faptul că „dezvoltarea extraordinar de rapidă a industriei a tins să fie asociată cu o mare inerţie – şi chiar cu reculuri semnificative – în alte sectoare, în special în agricultură şi în consumul personal; a tins de asemenea să o ia înaintea modernizării societăţii, dacă se poate spune aşa"[135]. De fapt, o ţară extrem de înapoiată economic era propulsată în epoca modernă de autorităţi politice obsedate de nevoia „de a obţine şi a menţine statutul de mare putere europeană"[136]. Aşadar, deşi se pot detecta cu siguranţă activităţi antreprenoriale autonome considerabile, marea propulsare spre modernizare era inspirată de stat şi legată de nevoile militare – căi ferate, fier şi oţel, armament şi aşa mai departe. Dar pentru a-şi permite marele flux de produse străine importate şi pentru a plăti dobânzile la imensa datorie externă, statul rus a trebuit să se asigure că exporturile agricole (în special de grâu) creşteau constant, chiar şi în perioadele de mare foamete, ca în 1891; creşterea lentă a producţiei agricole nu a implicat, mulţi ani, un nivel mai bun de trai pentru ţărănimea defavorizată şi subnutrită. Pe acelaşi principiu, pentru a plăti pentru investiţiile masive de capital ale statului în industrializare şi în cheltuielile pentru apărare, impozitele mari (mai cu seamă indirecte) au trebuit să fie crescute în mod repetat şi consumul personal diminuat. Folosind o expresie a specialiştilor în istorie economică, guvernarea ţaristă asigura economii „forţate" din partea populaţiei neajutorate. De aici faptul zguduitor că „în 1913 statul îşi însuşea pentru apărare din venitul rusului obişnuit cu 50% mai mult decât în cazul englezului obişnuit, chiar dacă venitul unui rus era doar 27% din cel al contemporanului său britanic"[137].

Costurile sociale sporite cauzate de această combinaţie nesănătoasă de înapoiere agrară, industrializare şi cheltuieli militare dezechilibrate nu sunt greu de imaginat. În 1913, în timp ce 970 de milioane de ruble au fost alocate de guvernul rus forţelor armate, doar 154 de milioane de ruble au fost cheltuite pentru sănătate şi educaţie; iar din moment ce structura administrativă nu acorda regiunilor puterea fiscală a statelor americane sau a administraţiei locale engleze, această inadvertenţă nu putea fi echilibrată în altă parte. În oraşele care se dezvoltau rapid, muncitorii trebuiau să se confrunte cu lipsa sistemelor de canalizare, pericole pentru sănătate, condiţii mizere de locuit şi chirii mari. Nivelurile de alcoolism erau fantastice – o evadare pe termen scurt din cruda realitate. Rata mortalităţii era cea mai ridicată din Europa. Astfel de condiţii, disciplina impusă în fabrici şi lipsa unei creşteri reale considerabile a nivelului de trai au provocat resentimente mocnite faţă de sistem, ceea ce la rândul său a creat un teren ideal pentru populişti, bolşevici, anarhosindicalişti, radicali – într-adevăr, pentru oricine susţinea schimbări drastice (în ciuda cenzurii). După revoluţia din 1905, lucrurile s-au liniştit pentru o vreme; dar în cei trei ani din perioada 1912-1914, frecvenţa grevelor, a protestelor în masă, a arestărilor de către poliţie şi a crimelor s-a accentuat alarmant[138]. Şi totuşi, acel tip de efervescenţă pălea în comparaţie cu problema care i-a înspăimântat pe toţi conducătorii Rusiei de la Ecaterina cea Mare la actualul regim – „problema ţărănească". Atunci când se întâmpla să fie recolte proaste şi creşteri ale preţurilor, ele

interacţionau cu resentimentele profunde faţă de chiriile ridicate şi condiţiile grele de muncă, ducând la răscoale generalizate ale ţăranilor. După anul 1900, istoricul Norman Stone consemnează:

> Provinciile Poltira şi Tambov au fost, în cea mai mare parte, devastate; conacele arse, animalele mutilate. În 1901 au avut loc 155 de intervenţii din partea trupelor (faţă de 36 în 1898), iar în 1903 au fost 322, implicând 295 de escadroane de cavalerie şi 300 de batalioane de infanterie, unele cu artilerie. 1902 a fost punctul culminant. Au fost folosite trupe pentru a zdrobi ţărănimea de 365 de ori. În 1903, pentru a menţine ordinea internă, a fost adunată o forţă cu mult mai mare decât armata din 1812... În 68 dintre cele 75 de districte ale Regiunii Centrale-Cernoziom au fost „probleme" - 54 de moşii au fost distruse. Zona cea mai afectată a fost Saratov[139].

Şi totuşi, când ministrul de Interne Stolîpin a încercat să reducă această nemulţumire separând comunele ţărăneşti după 1908, el nu a făcut decât să provoace noi tulburări - atât la sate, hotărâte să îşi păstreze sistemul comunal, cât şi în rândul fermierilor proaspăt deveniţi independenţi, dar care au dat faliment rapid. Astfel, „a fost nevoie de trupe în 13 507 ocazii în ianuarie 1909 şi în 114 108 ocazii pe parcursul întregului an. În 1913 au fost efectuate 100 000 de arestări pentru «atacuri la adresa puterii statului»"[140]. Nu mai este nevoie să spunem că toate acestea au solicitat excesiv o armată reticentă, care era ocupată şi cu ţinerea sub control a minorităţilor etnice revoltate - polonezi, finlandezi, georgieni, letoni, estonieni, armeni - ce căutau să păstreze concesiile privind „rusificarea" pe care le obţinuseră în perioada de slăbiciune a regimului (1905-1906)[141]. Orice altă înfrângere militară avea să favorizeze încă o dată încercarea unor astfel de grupuri de a scăpa de sub dominaţia moscoviţilor. Deşi nu cunoaştem cu exactitate numărul, a existat fără îndoială o proporţie masivă a unor astfel de grupuri în totalul ameţitor de două milioane de ruşi care s-au căsătorit în august 1914 - pentru a evita să fie luaţi în armată.

Pe scurt, nu doar din perspectiva revoluţiei postbolşevice se poate observa că Rusia înainte de 1914 era un pericol sociopolitic şi că era foarte probabil să genereze ample conflagraţii în eventualitatea altor recolte proaste sau a reducerii nivelului de trai al muncitorilor din fabrici ori a unui mare război. Suntem obligaţi să folosim sintagma „foarte posibil" aici, deoarece au existat (alături de aceste nemulţumiri) şi o loialitate profundă faţă de ţar şi faţă de Rusia în multe zone, o adunare din ce în ce mai naţionalistă, largi simpatii panslaviste şi o ură la fel de mare faţă de străini. Într-adevăr, au existat mulţi publicişti şi curteni incapabili în 1914, ca şi în 1904, care au afirmat că regimul nu îşi putea permite să pară reticent în marile probleme internaţionale. Dacă se ajungea la război, îndemnau aceştia, naţiunea avea să susţină cu fermitate cauza victoriei[142].

Dar se putea garanta o astfel de victorie, având în vedere potenţialii antagonişti ai Rusiei din 1914? În războiul împotriva Japoniei, soldatul rus luptase cu curaj şi destul de nepăsător - cum o făcuse şi în Războiul Crimeii şi în războiul din 1877 împotriva Turciei -, dar personalul incompetent, sprijinul logistic redus şi tacticile lipsite de imaginaţie îşi spuseseră toate cuvântul. Puteau acum forţele armate să se confrunte cu Austro-Ungaria - şi, în special, cu centrul de putere militară şi industrială al Germaniei imperiale - cu vreun rezultat mai bun? În ciuda tuturor creşterilor absolute ale producţiei industriale din această perioadă, partea extrem de proastă a fost că forţa

productivă a Rusiei *scădea*, de fapt, comparativ cu cea a Germaniei. Între 1900 şi 1913, de exemplu, producţia sa de oţel a crescut de la 2,2 la 4,8 milioane de tone, dar a Germaniei a făcut un salt de la 6,3 la 17,6 milioane de tone. Tot astfel, creşterile consumului de energie şi ale potenţialului industrial total nu erau la fel de mari, nici în termeni absoluţi şi nici în termeni relativi, ca ale Germaniei. În sfârşit, trebuie remarcat că în anii 1900-1913 ponderea Rusiei în producţia industrială mondială prelucrate *s-a diminuat*, de la 8,8% la 8,2%, din cauza creşterii ponderii Germaniei (în special) şi a Statelor Unite[143]. Aceste tendinţe nu erau încurajatoare.

Dar, s-a afirmat, „conform etalonului după care s-au evaluat armatele în 1914", Rusia era într-adevăr puternică, din moment ce „un război care să pună la încercare atât economia şi structurile birocratice ale statului, cât şi armatele" nu era anticipat de experţii militari[144]. Dacă aşa stăteau lucrurile, nu ne rămâne decât să ne întrebăm de ce referinţele contemporane la puterea militară germană au atras atenţia spre oţelul uzinelor Krupp, şantierele navale, industria de coloranţi şi eficienţa căilor ferate germane, *dar şi spre* forţele din linia întâi[145]. În orice caz, dacă doar cifrele militare sunt cele care contează, atunci era într-adevăr impresionant că Rusia crea, mai mult ca niciodată, divizii, baterii de artilerie, căi ferate strategice şi nave de război. Presupunând cazul unui război de scurtă durată, toate aceste tipuri de statistici generale indicau forţa crescândă a Rusiei.

Oricum, dacă se renunţă la acest nivel superficial de numărătoare, chiar şi chestiunea militară devine întru totul mai problematică. Încă o dată, factorul decisiv a fost înapoierea socioeconomică şi tehnică a Rusiei. Dimensiunea populaţiei sale ţărăneşti însemna că doar o cincime din fiecare cohortă anuală era de fapt recrutată în armată; recrutarea fiecărui bărbat apt din punct de vedere fizic ar fi determinat prăbuşirea sistemului în haos. Însă acei ţărani care erau recrutaţi cu greu puteau fi consideraţi un material ideal pentru un război industrializat modern. Din cauza accentului brut, excesiv, pe armament mai degrabă decât pe domeniile mai largi şi mai subtile ale forţei naţionale (de exemplu, nivelurile generale de educaţie, expertiza tehnologică, eficienţa birocratică), Rusia era teribil de înapoiată la nivelul *personalului*. Chiar şi în 1913, rata de alfabetizare era de doar 30%, ceea ce, conform remarcii sarcastice a unui expert, „era o rată mult mai scăzută decât cea din Anglia la jumătatea secolului al XVIII-lea"[146]. Şi, cu toate că era foarte bine să se voteze alocarea unor sume mari de bani pentru noi recruţi, care mai era utilitatea lor dacă armata avea prea puţini subofiţeri instruiţi? Experţii din Statul-Major rus, privind cu „inferioritate şi invidie" puterea Germaniei în această privinţă, considerau că nu era nici una. Ei erau de asemenea conştienţi (ca şi unii observatori străini) de numărul insuficient de ofiţeri capabili[147]. Într-adevăr, conform dovezilor disponibile în prezent, se pare că în aproape toate privinţele – artilerie grea, mitraliere, manevrarea unui număr mare de infanterişti, nivelurile de instruire tehnică, comunicaţii şi chiar marea flotă de aeronave – forţele armate ruse erau extrem de conştiente de punctele lor slabe[148].

Acelaşi tip de concluzii sumbre au reieşit şi la o examinare mai atentă a mobilizării preconizate şi a sistemului de căi ferate strategice ale Rusiei. Deşi lungimea totală în kilometri a reţelei de căi ferate în 1914 părea impresionantă, odată ce a fost comparată cu imensele distanţe din Imperiul Rus – sau cu sistemele mult mai compacte ale Europei de Vest – inadecvarea sa a devenit clară. În orice caz, din moment ce multe

dintre aceste linii au fost construite ieftin, şinele erau adesea prea uşoare şi terasamentul prea slab, şi erau prea puţine rezervoare de apă şi macazuri. Unele locomotive foloseau cărbune, altele petrol, altele lemn, ceea ce complica şi mai mult lucrurile – dar aceasta era doar o mică problemă în comparaţie cu faptul ciudat că amplasamentele pe timp de pace ale armatei erau extrem de diferite faţă de desfăşurarea sa pe timp de război şi afectate de politica de dispersare deliberată (polonezii îşi făceau serviciul militar în Asia, caucazienii în provinciile baltice etc.). Şi totuşi, în cazul unui război serios, masele de trupe trebuiau cumva transportate eficient de personalul incompetent al batalioanelor feroviare, din care „peste o treime erau complet sau parţial analfabeţi, în timp ce trei pătrimi dintre ofiţeri nu aveau nici un fel de pregătire tehnică"[149].

Problema mobilizării şi a dispunerii a fost exacerbată de dificultatea aproape insurmontabilă cauzată de angajamentele Rusiei faţă de Franţa şi Serbia. Având în vedere sistemul feroviar mai puţin eficient al ţării şi vulnerabilitatea forţelor desfăşurate în prima linie poloneză la un posibil atac în care puteau fi prinse „în cleşte" declanşat din Prusia Răsăriteană şi Galiţia, comandamentului rus i se păruse prudent, înainte de 1900, să rămână în defensivă la declanşarea războiului şi să îşi consolideze constant puterea militară; şi, într-adevăr, unii strategi încă mai susţineau această idee în 1912. Oricum, mult mai mulţi generali erau nerăbdători să zdrobească Austro-Ungaria (fiind încrezători că o vor înfrânge) şi, pe măsură ce tensiunile dintre Viena şi Belgrad se intensificau, să ajute Belgradul în eventualitatea unei invazii austro-ungare în Serbia. Şi totuşi, concentrarea forţelor ruseşti pe frontul sudic a fost împiedicată de teama faţă de ce ar putea face Germania. Timp de zeci de ani după 1871, strategii presupuseseră că un război ruso-german ar începe cu un asalt german masiv şi prompt spre est. Dar, când contururile planului Schlieffen au devenit clare, Sankt-Petersburgul a început să fie presat de francezi să lanseze ofensive împotriva Germaniei *cât mai repede cu putinţă*, pentru a-şi ajuta aliatul vestic. Teama ca Franţa să nu fie eliminată, împreună cu insistenţa asiduă a Parisului ca viitoarele împrumuturi să fie folosite pentru îmbunătăţirea capacităţilor *ofensive* ruseşti, i-a forţat pe strategii ruşi să accepte să lovească spre vest cât mai repede cu putinţă. Toate acestea provocaseră dispute de proporţii în cadrul statului-major în cei câţiva ani de dinainte de 1914, diversele şcoli de gândire necăzând de acord în ce priveşte numărul de corpuri de armată care urmau a fi dispuse pe frontul de nord faţă de frontul de sud, distrugerii vechilor fortăreţe defensive din Polonia (în care, în mod absurd, era plasată o mare parte din noua artilerie) şi fezabilitatea ordonării unei mobilizări parţiale, nu totale. Având în vedere obligaţiile diplomatice ale Rusiei, ambivalenţa era, poate, de înţeles; însă nu a contribuit la crearea unui mecanism militar condus ca pe roate care să asigure victorii uşoare împotriva inamicilor săi[150].

Această listă de probleme ar putea continua aproape *ad nauseam*. Cele 50 de divizii ale cavaleriei ruseşti, considerate vitale într-o ţară cu puţine drumuri moderne, necesitau atât de mult nutreţ – erau aproximativ un milion de cai! –, încât ele singure puteau provoca o prăbuşire a sistemului feroviar; aprovizionarea cu fân avea să încetinească în mod sigur orice operaţiune ofensivă susţinută sau chiar şi deplasarea rezervelor. Din cauza înapoierii sistemului de transport şi a rolurilor jucare de militari în politica internă, literalmente milioane de soldaţi pe timp de război nu puteau fi luaţi deloc în calcul ca trupe de linia întâi. Şi, cu toate că sumele de bani alocate armatei

înainte de 1914 păreau enorme, o mare parte era destinată nevoilor de bază precum alimente, îmbrăcăminte şi nutreţ. În mod similar, în ciuda dezvoltării masive a flotei şi a faptului că multe dintre noile modele au fost descrise ca „excelente"[151], marina necesita nu doar un nivel mult mai ridicat de pregătire tehnică, ci şi o frecvenţă mai mare a practicii tactice în rândul personalului pentru a fi cu adevărat eficientă; din moment ce toate acestea lipseau (echipajele erau încă staţionate în principal pe uscat) şi era forţată să îşi împartă flota între Marea Baltică şi Marea Neagră, perspectivele puterii maritime ruseşti nu erau prea roz – exceptând cazul în care se lupta doar cu turcii.

În sfârşit, nici o evaluare a capacităţilor generale ale Rusiei în această perioadă nu poate evita anumite comentarii despre regimul însuşi. Deşi anumiţi conservatori străini admirau sistemul său autocratic şi centralizat, argumentând că dădea o mai mare consistenţă şi rezistenţă politicilor naţionale decât erau capabile democraţiile vestice, o analiză mai amănunţită ar fi scos la lumină nenumărate defecte. Ţarul Nicolae al II-lea era asemenea satelor lui Potemkin, simplist, retras, îi displăceau deciziile dificile şi era ferm convins de relaţia lui sfântă cu poporul rus (faţă de a cărui bunăstare reală, desigur, nu manifesta nici un interes). Metodele de luare a deciziilor la nivel guvernamental erau de ajuns pentru a păta reputaţia „bizantinismului": mari duci iresponsabili, o împărăteasă instabilă emoţional, generali reacţionari şi speculanţi corupţi, depăşind cu mult numărul miniştrilor sârguincioşi şi inteligenţi pe care îi putea recruta regimul şi care doar ocazional puteau ajunge la urechea ţarului. Lipsa de consultare şi de înţelegere, spre exemplu, dintre ministrul de Externe şi militari era uneori înspăimântătoare. Atitudinea curţii faţă de adunarea zemstvelor (Duma) era una de dispreţ nedisimulat. Realizarea unor reforme radicale în această atmosferă era imposibilă, din moment ce aristocraţiei îi păsa doar de privilegiile sale, iar ţarul nu voia decât să fie lăsat în pace. Elita se temea permanent de revoltele muncitorilor şi ale ţăranilor şi, deşi cheltuielile publice erau de departe cele mai mari din lume în termeni absoluţi, guvernul menţinea impozitele directe asupra celor bogaţi la un nivel minim (6% din venitul statului) şi taxa masiv produsele alimentare şi votca (aproximativ 40%). Era o ţară cu o balanţă delicată a plăţilor, dar fără vreo şansă să împiedice (ori să impoziteze) sumele imense de bani pe care aristocraţii ruşi le cheltuiau peste hotare. Parţial din cauza tradiţiilor autocraţiei dure, parţial din pricina sistemului de clase neobişnuit de imperfect şi parţial din cauza nivelurilor scăzute de educaţie şi de salarizare, Rusia a dus lipsă de acei funcţionari publici competenţi care au făcut *să funcţioneze*, de exemplu, sistemele administrative german, britanic şi japonez. În realitate, Rusia nu era un stat puternic; era, încă, un stat care, având în vedere direcţia conducerii, se putea arunca nepregătit în complicaţii externe, fără a ţine seama de lecţiile din 1904.

Atunci, cum să evaluăm adevărata putere a Rusiei în aceşti ani? Fără îndoială că se dezvolta an de an, atât pe plan industrial, cât şi militar. Că poseda multe alte puncte forte – mărimea armatei, patriotismul şi sentimentul de predestinare în anumite clase ale societăţii, un centru moscovit aproape invulnerabil – era de asemenea adevărat. Împotriva Austro-Ungariei, împotriva Turciei, poate acum chiar şi împotriva Japoniei, avea şanse bune de a lupta şi a câştiga. Însă partea proastă era că ciocnirea sa cu Germania se profila prea devreme pentru ca Rusia să îi poată face faţă. „Daţi-i statului 20 de ani de pace internă şi externă", se lăuda Stolîpin în 1909, „şi nu veţi recunoaşte Rusia". *Este posibil*

ca acest lucru să fi fost adevărat, chiar dacă şi forţa Germaniei probabil ar fi crescut în aceeaşi perioadă. Şi totuşi, conform datelor oferite de profesorii Doran şi Parsons (vezi graficul 1), „puterea relativă" a Rusiei în aceste decade abia creştea de la nivelul minim de după 1894, pe când cea a Germaniei se afla aproape de apogeu[152].

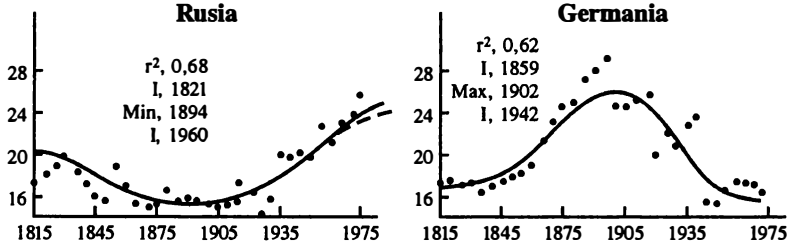

Figura 1. *Puterea relativă a Rusiei şi Germaniei*

Legendă:
Min = anul nivelului minim
Max = anul nivelului maxim
I = anul punctului de inflexiune
Sursă: Doran şi Parsons

Şi, cu toate că aceasta poate fi considerată de majoritatea cititorilor o prezentare prea schematizată, este adevărat (aşa cum am menţionat anterior) că puterea şi influenţa Rusiei se diminuaseră în secolul al XIX-lea aproximativ proporţional cu înapoierea sa economică din ce în ce mai pronunţată. Fiecare expunere majoră la confruntări directe (Războiul Crimeii, Războiul Ruso-Japonez) scosese la lumină slăbiciuni militare deopotrivă vechi şi noi şi obligase regimul să încerce să acopere prăpastia care se crease între Rusia şi naţiunile occidentale. În anii de dinainte de 1914, unii observatori credeau că prăpastia se închidea din nou, deşi în opinia altora rămâneau încă o mulţime de puncte slabe. Din moment ce nu putea beneficia de cele două decenii de pace cerute de Stolîpin, avea să treacă încă o dată prin testul războiului pentru a vedea dacă îşi recăpătase poziţia în politica de putere din Europa pe care a deţinut-o în 1815 şi 1848.

Statele Unite

Dintre toate schimbările care aveau loc în balanţele de putere globale la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, nu poate exista nici o îndoială cu privire la faptul că pentru viitor cea mai decisivă era dezvoltarea Statelor Unite. Odată încheiat Războiul de Secesiune, Statele Unite puteau exploata nenumăratele avantaje menţionate anterior, transformându-se într-un ritm uimitor: terenuri agricole bogate, materii prime din belşug şi evoluţia extraordinar de convenabilă a tehnologiei moderne (căi ferate, motorul cu aburi, echipament minier) pentru a dezvolta astfel de resurse; lipsa constrângerilor sociale şi geografice; absenţa unor pericole externe semnificative; fluxul de capital extern şi, din ce în ce mai mult, intern de investiţii. De la sfârşitul Războiului de Secesiune, în 1865, şi până la izbucnirea Războiului Hispano-American, în 1898, de

exemplu, producţia americană de grâu a crescut cu 256%, cea de porumb cu 222%, a zahărului rafinat cu 460%, a cărbunelui cu 800%, a şinelor de oţel cu 523%, iar lungimea în kilometri a liniilor de cale ferată operative cu peste 567%. „În industriile mai noi, creşterea, pornind aproape de la zero, era atât de mare, încât procentajele deveneau nesemnificative. Astfel, producţia de petrol brut a crescut de la 3 000 000 de barili în 1865 la peste 55 000 000 de barili în 1898 şi cea de lingouri şi piese turnate din oţel de la mai puţin de 20 000 de tone engleze la aproape 9 000 000 de tone engleze"[153]. Această creştere nu s-a oprit odată cu războiul împotriva Spaniei; dimpotrivă, a continuat în acelaşi ritm fulgerător şi începutul secolului XX. Într-adevăr, având în vedere avantajele enumerate mai sus, întregul proces era practic inevitabil. Altfel spus, doar incapacitatea umană persistentă sau un război civil aproape permanent ori un dezastru climatic ar fi putut să înfrâneze această expansiune – ori să împiedice milioanele de imigranţi care traversau Atlanticul să îşi ia partea din comoară şi să îngroaşe rândurile forţei de muncă productivă.

Statele Unite păreau să aibă *toate* avantajele economice pe care *unele* dintre celelalte puteri le deţineau doar *în parte*, însă *nici unul* dintre dezavantajele lor. Era un teritoriu imens, însă distanţele enorme erau reduse datorită celor aproximativ 400 000 de kilometri de cale ferată în 1914 (comparativ cu cei 74 000 de kilometri ai Rusiei, răspândite pe o arie de două ori şi jumătate mai mare). Randamentul pe pogon era întotdeauna superior faţă de cel al Rusiei; şi, chiar dacă nu erau la fel de mari precum cele ale regiunilor cultivate intensiv din Europa de Vest, dimensiunile suprafeţei cultivate, eficienţa utilajelor agricole şi costurile de transport tot mai mici (datorită căilor ferate şi vapoarelor) făceau ca grâul, porumbul, carnea de porc şi de vită, şi alte produse americane să fie cele mai ieftine din Europa. Din punct de vedere tehnologic, firme americane de frunte precum International Harvester, Singer, DuPont, Bell, Colt şi Standard Oil erau egale cu oricare din lume sau, adesea, superioare; şi se bucurau de o imensă piaţă internă şi de economii de scară, de care rivalii lor germani, britanici şi elveţieni nu dispuneau. „Gigantismul" în Rusia nu era un bun indicator al eficienţei industriale[154]; în Statele Unite, de obicei era. De exemplu, „Andrew Carnegie producea mai mult oţel decât întreaga Anglie la un loc atunci când a vândut proprietăţile industriale, în 1901, colosalei organizaţii a lui J.P. Morgan, United States Steel Corporation"[155]. Când Sir William White, faimosul designer britanic de nave de război, a făcut o călătorie în Statele Unite, în 1904, a descoperit cu stupoare cum se construiau simultan pe şantierele americane 14 nave de război şi 13 crucişătoare blindate (deşi, în mod curios, marina comercială americană a rămas mică). Atât în industrie, cât şi în agricultură şi în comunicaţii, eficienţa şi mărimea îşi spuneau cuvântul. Nu a fost aşadar surprinzător că venitul Statelor Unite în cifre absolute şi *per capita* era în 1914 atât de ridicat faţă de oricare altă ţară[156].

Consecinţele acestei expansiuni rapide sunt reflectate în tabelul 21 şi în statisticile comparative pertinente. În 1914, Statele Unite produceau 455 de milioane de tone de cărbune, cu mult peste Marea Britanie (292 de milioane) şi Germania (277 de milioane). Erau cel mai mare producător de petrol din lume şi cel mai mare consumator de cupru. Producţia de fontă era mai mare decât cea a următoarelor trei ţări (Germania, Marea Britanie, Franţa) la un loc, iar producţia de oţel aproape egală[157] cu a următoarelor patru ţări (Germania, Marea Britanie, Rusia, Franţa). Consumul său de energie din combustibili moderni în 1913 era egal cu cele ale Marii Britanii, Germaniei, Franţei, Rusiei şi Austro-Ungariei adunate. Producea şi procesa mai multe automobile decât restul lumii la

un loc. Era, de fapt, un întreg continent rival, care se dezvolta atât de repede, încât era aproape pe punctul de a depăşi întreaga Europă. Conform unui calcul, într-adevăr, dacă aceste rate de creştere ar fi continuat şi s-ar fi evitat un război mondial, Statele Unite ar fi depăşit Europa ca regiunea cu cea mai mare producţie economică din lume în 1925[158]. Primul Război Mondial, prin pierderile economice şi dislocările suferite de vechile mari puteri, a grăbit acest moment cu cinci ani, până în 1919[159]. „Epoca Vasco da Gama" – cele patru secole de dominaţie europeană asupra lumii – se apropia de sfârşit chiar înainte de cataclismul din 1914.

Tabelul 21. *Venitul naţional, populaţia şi venitul pe cap de locuitor ale puterilor în 1914*

	Venitul naţional (miliarde de dolari)	Populaţia (milioane)	Venitul per capita (dolari)
Statele Unite	37	98	377
Marea Britanie	11	45	244
Franţa	6	39	153
Japonia	2	55	36
Germania	12	65	184
Italia	4	37	108
Rusia	7	171	41
Austro-Ungaria	3	52	57

Rolul comerţului exterior în dezvoltarea economică a Statelor Unite a fost într-adevăr mic (în jur de 8% din produsul naţional brut în 1913, comparativ cu 26% în Marea Britanie)[160], însă impactul său economic asupra altor ţări a fost considerabil. În mod tradiţional, Statele Unite exportaseră materii prime (în special bumbac), importaseră produse industriale finite şi echilibrau deficitul obişnuit din comerţul „vizibil" prin exportul de aur. Însă boomul industrializării de după Războiul de Secesiune a transformat cu totul acest şablon. Devenind rapid cel mai mare furnizor de produse prelucrate din lume, Statele Unite au început să îşi verse utilajele agricole, articolele din fier şi oţel, maşinile-unelte, echipamentul electric şi alte produse pe piaţa mondială. În acelaşi timp, lobby-ul industriaşilor din Nord era atât de puternic, încât a asigurat menţinerea produselor străine departe de piaţa internă prin tarife din ce în ce mai mari; din contră, materiile prime sau bunurile specializate (precum coloranţii germani) erau importate în cantităţi mai mari ca niciodată pentru a alimenta industria americană. Dar, în timp ce valul de exporturi industriale ale ţării constituia cea mai semnificativă schimbare, „revoluţia transporturilor" a stimulat de asemenea exporturile de produse agricole americane. Cu preţul transportului unei baniţe de grâu din Chicago la Londra coborând de la 40 de cenţi la zece cenţi în jumătatea de secol de dinainte de 1900, produsele agricole americane ajungeau dincolo de Atlantic. Exporturile de porumb au culminat în 1897 la 212 milioane de baniţe; acest val a inclus şi cereale şi făină, carne şi produse din carne[161].

Consecinţele acestei transformări comerciale au fost, desigur, în principal economice, dar au început să afecteze şi relaţiile internaţionale. Hiperproductivitatea fabricilor americane a provocat o teamă generalizată că până şi enorma sa piaţă internă ar putea fi curând incapabilă să absoarbă aceste bunuri şi a determinat grupuri de interese puternice (fermierii din Vestul Mijlociu şi producătorii de oţel din Pittsburgh) să preseze guvernul

să acorde tot felul de ajutoare pentru a deschide sau cel puţin a păstra deschise pieţele de peste ocean. Agitaţia pentru menţinerea unor „porţi deschise" în China şi marele interes faţă de transformarea Statelor Unite în forţa economică dominantă din America Latină erau doar două dintre manifestările acestei preocupări de a extinde cota ţării din comerţul mondial[162]. Între 1860 şi 1914, Statele Unite şi-au sporit exporturile de mai bine de şapte ori (de la 334 de milioane de dolari la 1 896 de miliarde de dolari). Confruntându-se cu această avalanşă de alimente americane ieftine, fermierii din Europa continentală se agitau pentru tarife mai mari – pe care de obicei le şi obţineau ; în Marea Britanie, care deja îşi sacrificase cultivatorii de cereale pe altarul liberului schimb, valul de utilaje şi de fier şi oţel americane era alarmant. În timp ce jurnalistul W.T. Stead scria, lugubru, despre „americanizarea lumii" – expresia a fost titlul cărţii sale din 1902 –, Kaiserul Wilhelm şi alţi lideri europeni sugerau necesitatea unirii forţelor împotriva colosului comercial american „nedrept"[163].

Poate şi mai destabilizator, deşi mai puţin înţeles, a fost impactul Statelor Unite asupra sistemului financiar mondial şi asupra fluxurilor monetare. Deoarece avea un surplus atât de mare în comerţul cu Europa, deficitul acesteia din urmă a trebuit echilibrat prin transferuri de capital – alăturându-se imensului curent de investiţii europene directe în industria, utilităţile şi serviciile Statelor Unite (care totalizau în jur de şapte miliarde de dolari în 1914). Deşi o parte a acestui flux de lingouri orientat spre vest era inversat prin încasări din investiţiile europene şi prin plăţile americane pentru servicii precum transportul maritim şi asigurările, fluxul era masiv şi creştea în mod constant ; şi a fost agravată de politica Trezoreriei Statelor Unite de acumulare (şi apoi păstrare) a aproape o treime din stocul de aur al lumii. Mai mult, deşi Statele Unite deveniseră până în acest moment parte integrantă a unui sistem comercial global complet – cu deficit în ţările care furnizau materii prime şi cu un vast surplus în Europa –, structura lor financiară era subdezvoltată. Cea mai mare parte a comerţului exterior se făcea în lire sterline, de exemplu, iar Londra acţiona drept creditor de ultimă instanţă pentru aur. Fără să aibă o bancă centrală capabilă să controleze pieţele financiare, cu surprinzătoare intrări şi ieşiri regulate de fonduri între New York şi statele din zonele de prerie condiţionate exclusiv de recolta de grâne, iar aceasta la rândul ei de o climă schimbătoare, şi cu speculanţi capabili să perturbe nu doar sistemul monetar intern, ci şi frecventele cereri de aur de la Londra, Statele Unite în anii de dinainte de 1914 deveneau deja nişte foale imense, dar imprevizibile, aţâţând, dar uneori şi răcorind foarte mult sistemul comercial al lumii. Criza bancară americană din 1907 (provocată de o încercare a speculanţilor de a acapara piaţa de cupru), cu impact ulterior la Londra, Amsterdam şi Hamburg, era doar un exemplu al modului în care Statele Unite afectau viaţa economică a celorlalte mari puteri, chiar înainte de Primul Război Mondial[164].

Această dezvoltare a puterii industriale americane şi a comerţului peste ocean a fost însoţită, poate inevitabil, de o diplomaţie mai hotărâtă şi de o retorică în stil american a *Weltpolitik*[165]. O înzestrare morală specială în comparaţie cu celelalte popoare, care făcea ca politica externă americană să fie superioară celei din Lumea Veche, se combina cu argumentele social-darwiniste şi rasiale şi cu stăruinţa grupurilor de presiune industriale şi agricole pentru pieţe sigure de peste mări. Tradiţionala nelinişte, dacă nu cumva întotdeauna exagerată, în privinţa ameninţărilor faţă de doctrina Monroe era însoţită de apeluri către Statele Unite de a-şi împlini „destinul evident" dincolo de Pacific. Deşi încă

trebuiau evitate alianţele încurcate, Statele Unite erau acum îndemnate de multe grupuri interne să aplice o diplomaţie mult mai activistă – fapt care s-a şi întâmplat, sub administraţiile lui McKinley şi (îndeosebi) Theodore Roosevelt. Disputa din 1895 cu Marea Britanie în privinţa graniţei Venezuelei – justificată în temeiul doctrinei Monroe – a fost urmată trei ani mai târziu de un război mult mai dramatic cu Spania din cauza problemei cubaneze. Pretenţia Washingtonului de a avea control exclusiv asupra Canalului Panama (spre deosebire de acordurile mai vechi cu Marea Britanie conform cărora controlul era împărţit în mod egal), redefinirea graniţei Alaskăi în ciuda protestelor canadienilor şi pregătirile din 1902-1903 ale flotei de război în Caraibe după acţiunile germanilor împotriva Venezuelei erau toate indicii ale faptului că hotărârea Statelor Unite nu putea fi contestată de nici o altă mare putere din emisfera vestică. Oricum, ca un „corolar" al acestui fapt, administraţiile americane s-au arătat dispuse să intervină prin presiuni diplomatice *şi* mijloace militare în ţări din America Latină precum Nicaragua, Haiti, Mexic şi Republica Dominicană atunci când comportamentul lor nu se conforma normelor Statelor Unite.

Dar trăsăturile cu adevărat inedite ale politicii externe americane în această perioadă au fost intervenţiile sale şi participarea la evenimentele *din afara* emisferei vestice. Participarea sa la Conferinţa de la Berlin în 1884-1885 fusese aberantă şi confuză: după discursuri grandioase ale delegaţiei americane în favoarea liberului schimb şi a porţilor deschise, tratatul ulterior nu a mai fost ratificat. Chiar şi în 1892, ziarul *The New York Herald* propunea abolirea Departamentului de Stat, din moment ce avea de întreprins atât de puţine acţiuni peste mări[166]. Războiul cu Spania din 1898 a schimbat toate acestea, nu doar prin faptul că a oferit Statelor Unite o poziţie în vestul Pacificului (Filipine), ceea le-au transformat, de asemenea, într-un fel de putere colonială în Asia, ci şi prin stimularea carierei politice a celor care favorizaseră o politică asertivă. Nota privind „porţilor deschise" a secretarului de stat Hay din anul următor a fost unul dintre primele indicii ale faptului că Statele Unite doreau să aibă un cuvânt de spus în China, la fel şi prezenţa a 2 500 de soldaţi americani în armata internaţională trimisă să restaureze ordinea în China în 1900. Roosevelt s-a arătat şi mai dispus să se angajeze în *grosse Politik*, acţionând ca mediator în discuţiile care au dus la încetarea Războiului Ruso-Japonez, insistând asupra participării americane la conferinţa din 1906 în privinţa Marocului şi negociind cu Japonia şi cu alte puteri în încercarea de a menţine „porţile deschise" în China[167]. O mare parte dintre aceste lucruri au reflectat, în opinia specialiştilor de mai târziu, nu atât un calcul la rece al intereselor reale ale ţării în lume, cât mai curând imaturitatea stilului de politică externă şi naivitatea etnocentristă şi o dorinţă de a impresiona publicul atât în ţară, cât şi peste hotare – trăsături care aveau să complice pe viitor o politică externă americană „realistă"[168]; dar, chiar dacă acest lucru era adevărat, Statele Unite nu erau singure în această epocă de emfază imperialistă şi mândrie naţională. În orice caz, exceptând problemele din China, acest gen de activism diplomatic nu a fost menţinut de succesorii lui Roosevelt, care au preferat să ţină Statele Unite departe de evenimentele internaţionale ce aveau loc în afara emisferei vestice.

Odată cu aceste acţiuni diplomatice au avut loc şi creşteri ale cheltuielilor pentru armament. Din cele două servicii, marina a primit cei mai mulţi bani, din moment ce era prima linie a apărării în eventualitatea unui atac extern (sau a unei provocări la adresa

doctrinei Monroe) şi de asemenea cel mai util instrument pentru a sprijini diplomaţia americană şi comerţul în America Latină, în Pacific şi în alte zone. Deja la sfârşitul anilor 1880 începuse reconstrucţia flotei, care a luat avânt în timpul Războiului Hispano-American. Din moment ce victoriile navale uşoare din acest conflict păreau să justifice argumentele amiralului Mahan şi lobby-ul pentru „o marină mare" şi din moment ce strategii îşi făceau griji privind posibilitatea unui război cu Marea Britanie şi apoi, începând din 1898, cu Germania, flota de război a fost consolidată constant. Obţinerea bazelor în Hawaii, Samoa, Filipine şi Caraibe, folosirea navelor militare în scopuri „poliţieneşti" în America Latină şi gestul spectaculos al lui Roosevelt de a-şi trimite „marea flotă albă" în jurul lumii în 1907 păreau toate să evidenţieze importanţa puterii maritime.

În consecinţă, în timp ce cheltuielile navale de 22 de milioane de dolari în 1890 au reprezentat doar 6,9% din cheltuielile federale totale, cei 139 de milioane de dolari alocaţi marinei în 1914 reprezentau 19%[169]. Nu toţi aceşti bani au fost bine cheltuiţi – erau prea multe baze interne pentru flote (rezultatul presiunilor politice locale) şi prea puţine nave de escortă –, dar rezultatul a fost impresionant. Deşi considerabil mai mică decât Royal Navy şi cu mai puţine nave de război de tip cuirasat decât Germania, marina Statelor Unite era a treia ca mărime din lume în 1914. Nici chiar construirea Canalului Panama controlat de americani nu i-a oprit pe strategii americani să îşi bată capul cu dilema dacă să împartă flota în două ori să lase una din liniile de coastă ale ţării expusă: iar rapoartele unor ofiţeri din aceşti ani indică o suspiciune oarecum paranoică faţă de puterile străine[170]. De fapt, având în vedere apropierea de Marea Britanie de la cumpăna dintre secole, Statele Unite erau în siguranţă şi, chiar dacă se temeau de ascensiunea puterii maritime germane, aveau mult mai puţine motive de îngrijorare în această privinţă decât celelalte puteri majore[171].

Dimensiunea redusă a forţelor armate americane a fost în multe sensuri o reflectare a acestei securităţi. Şi armata fusese stimulată de războiul cu Spania, cel puţin în măsura în care populaţia şi-a dat seama cât de minusculă, cât de dezorganizată era Garda Naţională şi cât se apropiase de dezastru prima campanie din Cuba[172]. Însă nici triplarea dimensiunii armatei după 1900 şi nici însărcinările adiţionale ale garnizoanelor din Filipine şi din alte părţi nu au făcut ca armata să pară mai puţin insignifiantă în comparaţie până şi cu cea a unor ţări europene de dimensiune medie precum Serbia sau Bulgaria. Chiar mai mult decât Marea Britanie, Statele Unite se încăpăţânau în antipatia lor de tip *laissez-faire* faţă de armatele permanente de masă şi evitau obligaţiile militare fixe faţă de aliaţi. Mai puţin de 1% din produsul său naţional brut era destinat apărării. Aşadar, în pofida activităţilor sale imperialiste din perioada 1898-1914, a rămas ceea ce sociologul Herbert Spencer a catalogat drept societate „industrială", nu una „militară", ca Rusia. Din moment ce mulţi istorici au sugerat că „ascensiunea superputerilor" a început în această perioadă, merită observate *diferenţele* impresionante dintre Rusia şi Statele Unite în pragul Primului Război Mondial. Prima deţinea o armată de linia întâi de aproape zece ori mai mare ca a celeilalte; însă Statele Unite produceau de şase ori mai mult oţel, consumau de zece ori mai multă energie şi aveau o producţie industrială totală de patru ori mai mare (la nivel *per capita*, erau de şase ori mai productive)[173]. Nu este nici o îndoială că Rusia părea mai puternică oricărui stat-major european dacă se gândea la războaiele purtate cu uşurinţă implicând masele de trupe disponibile; dar, după toate celelalte criterii, Statele Unite erau puternice şi Rusia slabă.

Statele Unite deveniseră cu certitudine o mare putere. Însă nu făceau parte din sistemul marilor puteri. Diviziunea competenţelor între preşedinţie şi Congres nu doar făcea aproape imposibilă o politică de alianţă activă, ci era de asemenea clar că nimeni nu prefera să renunţe la situaţia existentă de izolare, foarte confortabilă. Despărţită de alte naţiuni puternice prin mii de mile de ocean, deţinând o armată neglijabilă, mulţumite că au obţinut supremaţia în emisfera vestică şi, cel puţin după plecarea lui Roosevelt, mai puţin dornice să se implice în diplomaţia mondială, Statele Unite încă se aflau, în 1913, pe marginea sistemului marilor puteri. Şi, din moment ce majoritatea celorlalte ţări după 1906 îşi mutau atenţia de la Asia şi Africa la evoluţiile din Balcani şi din Marea Nordului, poate nu era surprinzător că aveau tendinţa să perceapă Statele Unite ca pe un factor mai puţin important în balanţele de putere internaţionale decât fusese la cumpăna dintre secole. Aceasta era încă una dintre presupunerile frecvent vehiculate în perioada premergătoare anului 1914 şi pe care Marele Război avea să le infirme.

Alianţele şi deplasarea către război: 1890-1914

Al treilea şi ultimul element necesar pentru a înţelege modul în care se schimba sistemul marilor puteri în aceste decenii constă în examinarea volatilei diplomaţii a alianţelor de la moartea lui Bismarck până la izbucnirea Primului Război Mondial. Fiindcă, deşi în anii 1890 au avut loc conflicte la scară relativ mică (Războiul Sino-Japonez, Războiul Hispano-American, Războiul Burilor) şi mai târziu confruntarea mai amplă, deşi localizată, din Războiul Ruso-Japonez, tendinţa generală după această perioadă a fost de „rigidizare" a blocurilor de alianţă, în termenii lui Felix Gilbert[174]. Acest lucru a fost însoţit de faptul că majoritatea guvernelor se aşteptau ca, în eventualitatea următorului mare război, să facă parte dintr-o coaliţie. Acest fapt avea să intensifice şi să complice evaluările puterii naţionale relative, din moment ce aliaţii aduceau atât dezavantaje, cât şi beneficii.

Tendinţa spre o diplomaţie a alianţelor nu a afectat, desigur, îndepărtata Americă la acea vreme şi a influenţat Japonia doar regional, prin alianţele anglo-japoneze din 1902 şi 1905. Dar diplomaţia alianţelor a afectat din ce în ce mai mult toate marile puteri, chiar şi Insulele Britanice, din cauza temerilor şi rivalităţilor reciproce care au luat naştere în aceşti ani. Această creare a unor alianţe militare fixe pe timp de pace – rar întâlnite, dacă au existat vreodată – a fost lansată de Bismarck în 1879, când el a căutat să „controleze" politica externă a Vienei şi să ţină la distanţă Sankt-Petersburgul, stabilind alianţa austro-germană. După calculele secrete ale cancelarului german, această mişcare urmărea de asemenea să îi determine pe ruşi să renunţe la „politica imprevizibilă"[175] şi să se întoarcă la Liga celor Trei Împăraţi – ceea ce, pentru o vreme, au şi făcut; însă moştenirea mai durabilă a acţiunii lui Bismarck a fost că Germania s-a angajat să vină în ajutorul Austro-Ungariei în eventualitatea unui atac din partea ruşilor. În 1882, Berlinul încheiase şi cu Roma un tratat mutual asemănător în eventualitatea unui atac al francezilor, iar peste încă un an atât Germania, cât şi Austro-Ungaria încheiaseră o altă alianţă secretă, prin care să ofere ajutor României împotriva unei agresiuni din partea ruşilor. Specialiştii în această diplomaţie insistă că Bismarck avea mai cu seamă în vedere ţeluri pe termen scurt şi defensive – să îşi liniştească prietenii neliniştiţi din Viena, Roma şi

Bucureşti, să menţină Franţa izolată diplomatic, să pregătească poziţii „de rezervă" în cazul în care ruşii invadau Balcanii. Fără îndoială că acest lucru este adevărat; dar ideea este că *îşi luase angajamente* şi, în plus, deşi natura exactă a acestor tratate secrete nu era cunoscută public, determinase atât Franţa, cât şi Rusia să se îngrijoreze în privinţa izolării lor şi să suspecteze că marele păpuşar de la Berlin construise o coaliţie formidabilă pentru a-i copleşi pe timp de război.

Deşi „sforile secrete" ale lui Bismarck la Sankt-Petersburg (aşa-zisul Tratat de Reasigurare din 1887) au împiedicat o separare formală între Germania şi Rusia, a fost ceva artificial şi disperat în aceste eforturi baroce şi înşelătoare ale cancelarului de a împiedica tendinţa constantă către o alianţă franco-rusă la sfârşitul anilor 1880. Aspiraţiile Franţei de a recupera Alsacia şi Lorena, respectiv ale Rusiei de a se extinde în Europa de Est au fost descurajate mai cu seamă de teama de Germania. Nu exista alt partener *continental* de alianţă important pentru nici una din ele; iar beneficiile reciproce constând în împrumuturile şi armele franceze pentru Rusia, respectiv ajutorul militar rusesc pentru Franţa erau atrăgătoare. Deşi diferenţele ideologice dintre francezii burghezi şi regimul reacţionar ţarist au încetinit pentru o vreme această deplasare, retragerea lui Bismarck în 1890 şi acţiunile mai ameninţătoare ale guvernului lui Wilhelm al II-lea au rezolvat problema. În 1894, Tripla Alianţă a Germaniei, Austro-Ungariei şi Italiei fusese contrabalansată de Dubla Alianţă franco-rusă, un angajament politic *şi* militar care avea să dureze tot atât timp cât Tripla Alianţă[176].

Această nouă împrejurare părea să stabilizeze scena europeană pe mai multe planuri. Între cele două blocuri de alianţă a existat un echilibru aproximativ, îngreunând şi mai mult calcularea rezultatelor unui conflict între marile puteri, care devenea astfel şi mai puţin probabil. Scăpând de izolare, Franţa şi Rusia au început să fie preocupate de Africa şi Asia. La acest lucru a contribuit diminuarea tensiunilor din Alsacia şi din Bulgaria; într-adevăr, în 1897, Viena şi Sankt-Petersburgul conveniseră să pună Balcanii deoparte[177]. Mai mult, Germania se îndrepta şi ea spre *Weltpolitik*, în timp ce Italia, în maniera sa unică, se amesteca în Abisinia. Africa de Sud, Extremul Orient, Valea Nilului şi Persia au captat atenţia la jumătatea anilor 1890. Era de asemenea epoca „noului navalism"[178], toate puterile făcând eforturi pentru a-şi consolida flotele, convinse că marinele şi coloniile mergeau în mod natural mână în mână. Deloc surprinzător, acesta a fost aşadar deceniul când Imperiul Britanic, deşi în general distanţat de încurcăturile europene, a simţit că este supus celor mai mari presiuni, atât din partea unor vechi rivali precum Franţa şi Rusia, cât şi din partea unor noi concurenţi precum Germania, Japonia şi Statele Unite. În astfel de împrejurări, importanţa clauzelor militare ale blocurilor de alianţă europene părea din ce în ce mai puţin relevantă, din moment ce un război general pe continent nu avea să fie declanşat de evenimente precum ciocnirea anglo-franceză de la Fashoda (1898), Războiul Burilor sau încăierarea pentru concesiuni în China.

Şi totuşi, pe termen ceva mai lung, aceste rivalităţi imperiale aveau să afecteze relaţiile dintre marile puteri, chiar în contextul lor european. La cumpăna dintre secole, presiunile exercitate asupra Imperiului Britanic erau de aşa natură, încât unele cercuri din jurul ministrului Coloniilor Joseph Chamberlain au făcut apel la încetarea „splendidei izolări" şi la o alianţă cu Berlinul, în timp ce unii colegi miniştri, precum Balfour şi Lansdowne, începeau să accepte nevoia de compromisuri diplomatice. O întreagă serie de

concesii făcute Statelor Unite în ce priveşte Canalului Panama, graniţa statului Alaska, pescuitul de foci etc. – deghizate sub sintagma „*rapprochement* anglo-american" – a eliminat Marea Britanie de pe o poziţie imposibil de menţinut în emisfera vestică şi, mai important, a modificat drastic ceea ce oamenii de stat din secolul al XIX-lea luaseră de bun: că relaţiile anglo-americane aveau să fie mereu reci, reticente şi uneori ostile[179]. Încheind alianţa anglo-japoneză din 1902, oamenii de stat britanici au sperat de asemenea să uşureze o povară strategică grea în China, deşi cu preţul susţinerii Japoniei în anumite circumstanţe[180]. Iar în 1902-1903 au existat cercuri britanice influente care credeau că este posibil un compromis asupra chestiunilor coloniale cu Franţa, care demonstrase în timpul crizei anterioare de la Fashoda că nu are de gând să se implice într-un război din cauza Nilului.

Deşi toate aceste pregătiri au părut la început să privească doar afacerile din afara Europei, ele au afectat indirect poziţia marilor puteri în Europa. Soluţionarea dilemelor strategice ale Marii Britanii în emisfera vestică, plus sprijinul pe care l-ar fi obţinut din partea flotei japoneze în Extremul Orient, au eliminat o parte din presiunile asupra amplasării maritime a Royal Navy şi i-au crescut şansele de consolidare pe timp de război; iar aplanarea rivalităţilor anglo-franceze însemna un stimul şi mai puternic pentru securitatea navală britanică. Toate acestea afectau şi Italia, ale cărei linii de coastă erau pur şi simplu mult prea vulnerabile pentru ca ea să îşi permită să fie plasată într-o tabără opusă unei combinaţii anglo-franceze; în orice caz, la începutul secolului XX, Franţa şi Italia aveau motive întemeiate (financiare şi nord-africane) pentru a-şi îmbunătăţi relaţiile[181]. Oricum, dacă Italia se îndepărta de Tripla Alianţă, acest lucru era menit să afecteze certurile sale pe jumătate îngropate cu Austro-Ungaria. În sfârşit, chiar şi distanta alianţă anglo-japoneză avea să aibă repercusiuni asupra sistemului european de state, din moment ce a făcut improbabilă intervenţia unei a treia puteri, oricare ar fi fost aceasta, când Japonia s-a decis, în 1904, să someze Rusia privind viitorul Coreei şi al Manchuriei; în plus, când a izbucnit acest război, clauzele specifice* ale tratatului anglo-japonez *şi* alianţa franco-rusă au determinat ferm ca cele două „secundante", Marea Britanie, respectiv Franţa, să colaboreze una cu cealaltă pentru a evita să fie atrase direct în conflict. Nu a fost deloc surprinzător aşadar că izbucnirea ostilităţilor în Extremul Orient a determinat rapid Londra şi Parisul să îşi încheie negocierile privind coloniile şi să finalizeze antanta din aprilie 1904[182]. Anii rivalităţii anglo-franceze, creată de ocuparea Egiptului de către britanici în 1882, luaseră sfârşit.

Era posibil ca nici măcar acest lucru să nu fi provocat faimoasa „revoluţie diplomatică"[183] din 1904-1905 dacă nu intrau în scenă alţi doi factori. Primul a fost intensificarea suspiciunii britanicilor şi francezilor faţă de Germania, ale cărei scopuri, deşi neclare, păreau ambiţioase şi periculoase, deoarece cancelarul Bülow şi stăpânul său imperial Wilhelm al II-lea proclamau instaurarea „secolului german". În 1902-1903, flota de larg, cu o structură şi o rază de acţiune care sugerau că a fost construită în principal cu gândul la Marea Britanie, făcea amiralitatea britanică să plănuiască contraatacuri. În plus, în

* Marea Britanie trebuia să fie „benevolent neutră" faţă de Japonia dacă aceasta din urmă se lupta cu un singur inamic, însă trebuia să ofere ajutor militar dacă se lupta cu mai mulţi; acordul Franţei de a asista Rusia era exprimat similar. Dacă nici Londra şi nici Parisul nu conveneau să stea deoparte, atunci noua relaţie de prietenie avea să se destrame.

timp ce obiectivele germane în privinţa Austro-Ungariei erau privite cu nelinişte de către Paris, ambiţiile sale în Mesopotamia nu erau agreate de imperialiştii britanici. Ambele ţări constatau cu furie crescândă eforturile diplomatice ale lui Bülow de a încuraja un război în Extremul Orient în 1904 şi de a le atrage în el – caz în care Berlinul ar fi fost principalul beneficiar[184].

O influenţă şi mai mare asupra balanţelor şi relaţiilor europene au avut-o impresionantele victorii navale şi militare japoneze din timpul războiului, ce au coincis cu tulburările generalizate din Rusia din 1905. Acum, când Rusia fusese pe neaşteptate retrogradată la statutul de putere de mâna a doua pentru câţiva ani, balanţa militară din Europa s-a înclinat decisiv în favoarea Berlinului – împotriva căruia Franţa avea acum mai puţine şanse decât în 1870. Dacă a existat vreodată un moment favorabil pentru ca Germania să lovească spre vest, acesta ar fi fost probabil în vara anului 1905. Însă preocuparea Kaiserului pentru conflictele sociale interne, dorinţa sa de a îmbunătăţi relaţiile cu Rusia şi nesiguranţa cu privire la britanici care îşi redesfăşurau navele de război din China spre apele teritoriale şi se gândeau dacă să le acorde ajutor francezilor în caz că Germania avea într-adevăr să atace, toate au avut efect. În loc să se arunce într-un război, Berlinul a optat pentru victoriile diplomatice, forţându-şi duşmanul de moarte, ministrul de Externe francez Delcassé, să demisioneze şi insistând asupra unei conferinţe internaţionale pentru a limita pretenţiile franceze în Maroc. Şi totuşi, rezultatele întâlnirii de la Algeciras, la care majoritatea participanţilor sprijineau pretenţia Franţei la o poziţie specială în Maroc, au fost o confirmare devastatoare a măsurii în care scăzuse influenţa diplomatică a Germaniei din vremea lui Bismarck, chiar dacă puterea sa industrială, navală şi militară crescuse[185].

Prima criză marocană a readus rivalităţile internaţionale din Africa pe continentul Europei. Această tendinţă a fost curând întărită de alte trei evenimente mai importante. Primul a fost antanta anglo-rusă din 1907 privind Persia, Tibetul şi Afganistanul, o afacere regională în sine, însă cu implicaţii mai largi, deoarece nu doar a eliminat acele dispute asiatice dintre Londra şi Sankt-Petersburg pe care toate puterile le luaseră în serios în secolul al XIX-lea, uşurând astfel apărarea Indiei de către britanici, ci i-a făcut şi pe neliniştiţii germani să vorbească despre „încercuirea" lor în Europa. Şi, cu toate că erau încă mulţi britanici, în special în guvernul liberal, care *nu* se vedeau făcând parte dintr-o coaliţie antigermană, cauza lor a fost slăbită de al doilea eveniment: încinsa „cursă navală" anglo-germană din 1908-1909 ce a urmat altei intensificări a programului de construcţii navale al lui Tirpitz şi a temerilor britanice că şi-ar pierde supremaţia navală chiar în Marea Nordului. Când eforturile britanice din următorii trei ani de a reduce această concurenţă s-au lovit de cererea germanilor ca Londra să rămână neutră în eventualitatea unui război european, suspicioşii britanici au dat înapoi. Ei şi francezii urmăriseră cu nelinişte criza din Balcani din 1908-1909, când indignarea ruşilor faţă de anexarea formală a provinciilor Bosnia-Herţegovina de către Austro-Ungaria a dus la cererea germanilor ca Rusia să accepte acel *fait accompli* ori să suporte consecinţele[186]. Slăbiţi după recentul lor război cu Japonia, ruşii s-au supus. Dar această intimidare diplomatică a determinat în Rusia o reacţie patriotică, o creştere a cheltuielilor pentru apărare şi hotărârea de a se agăţa mai bine de aliaţi.

Aşadar, în ciuda încercărilor ocazionale de destindere între o capitală şi alta după 1909, tendinţa spre „rigidizare" s-a accentuat. A doua criză marocană din 1911, când britanicii

au intervenit cu fermitate în favoarea Franţei şi împotriva Germaniei, a produs o intensificare a sentimentelor patriotice în ambele ţări şi creşteri enorme ale dimensiunii armatelor acestora pe măsură ce naţionaliştii vorbeau deschis despre conflictul care avea să vină, în timp ce în Marea Britanie criza determinase guvernul să îşi confrunte planurile militare şi navale divergente în eventualitatea participării la un război european[187]. Un an mai târziu, eşecul misiunii diplomatice la Berlin a ministrului britanic, Lord Haldane, şi dezvoltarea în continuare a flotei germane conduseseră Londra la acordul naval de compromis anglo-francez din noiembrie 1912. La acea vreme, un atac oportunist asupra Turciei din partea forţelor italiene fusese imitat de statele din Liga Balcanică, care aproape că au eliminat Imperiul Otoman din Europa înainte ca membrii ei să se certe în privinţa câştigurilor. Această renaştere a secularei „probleme răsăritene" a fost cel mai serios eveniment dintre toate, parţial fiindcă strădaniile pătimaşe ale statelor balcanice rivale de a obţine avantaje nu puteau fi cu adevărat controlate de marile puteri şi parţial fiindcă unele dintre noile evoluţii păreau să ameninţe interesele vitale ale unora din aceste puteri: ascensiunea Serbiei alarma Viena, perspectiva creşterii influenţei militare germane asupra Turciei îngrozea Sankt-Petersburgul. Când asasinarea arhiducelui Ferdinand în iunie 1914 a provocat acţiunile Austro-Ungariei împotriva Serbiei, iar ulterior contramişcări ruse, s-a confirmat vechiul clişeu că moartea arhiducelui nu a fost decât scânteia care a declanşat explozia[188].

Asasinatul din iunie 1914 este unul dintre cele mai cunoscute exemple din istorie al unui anumit eveniment care a declanşat o criză generală, iar apoi un război mondial. Pretenţiile Austro-Ungariei asupra Serbiei, respingerea răspunsului conciliant al sârbilor şi atacul asupra Belgradului au dus la mobilizarea ruşilor pentru a veni în ajutorul aliatului sârb. Dar aceasta, la rândul său, a determinat Statul-Major german să exercite presiuni pentru implementarea imediată a planului Schlieffen – altfel spus, lovitura preventivă spre vest, prin Belgia, împotriva Franţei, ceea ce a avut efectul de a-i aduce în scenă pe britanici.

Deşi fiecare dintre marile puteri în această criză a acţionat conform intereselor sale naţionale, este adevărat şi că decizia lor de a intra în război fusese afectată de planurile operaţionale existente. Începând din 1909, germanii s-au angajat faţă de Austro-Ungaria, nu doar diplomatic, ci şi militar, într-o măsură pe care Bismarck nu o preconizase vreodată. Mai mult, planurile operaţiunilor germane implicau acum un asalt masiv şi imediat asupra Franţei, prin Belgia, oricare ar fi fost cauza exactă a războiului. Dimpotrivă, strategii militari ai Vienei încă oscilau între diversele fronturi, însă hotărârea de a da prima lovitură în Serbia se accentua tot mai mult. Stimulată de fondurile francezilor, Rusia s-a angajat la o mobilizare mai rapidă ca niciodată şi la o lovitură spre vest în caz de război; în acelaşi timp, cu o motivaţie şi mai neînsemnată, francezii au adoptat în 1911 faimosul plan XVII, implicând o năvălire precipitată în Alsacia şi Lorena. Şi, în timp ce posibilitatea ca Italia să lupte alături de partenerii săi din Tripla Alianţă se diminuase acum considerabil, o intervenţie militară britanică în Europa devenise cu atât mai probabilă în eventualitatea unui atac german asupra Belgiei şi Franţei. Inutil să mai spunem că în cadrul fiecăruia dintre statele-majore generale exista presupunerea indiscutabilă că *viteza* era esenţială; altfel spus, de îndată ce exista posibilitatea unei ciocniri, erau vitale mobilizarea forţelor şi transportarea lor până la graniţă şi peste graniţă înainte ca inamicul să aibă şansa să facă acelaşi lucru. Dacă acest lucru se întâmpla mai ales în Germania, unde armata se angajase să dea o lovitură decisivă în vest şi apoi să se

întoarcă spre est pentru a-i întâmpina pe ruşii care se mişcau mai lent, acelaşi tip de raţionament predomina şi în celelalte ţări. Dacă şi când avea să se producă o criză cu adevărat semnificativă, diplomaţii nu aveau să beneficieze de prea mult timp înainte ca strategii să preia iniţiativa[189].

Ideea cu toate aceste planuri nu era doar că ele par, privite retrospectiv, ca un şir de piese de domino care urmau să se prăbuşească imediat ce cădea prima dintre ele. Important era şi faptul că, din moment ce un război al coaliţiilor era mult mai probabil decât în 1859, spre exemplu, sau decât în 1870, şi şansele ca acest conflict să se prelungească erau mult mai mari, deşi puţini contemporani par să fi realizat acest lucru. Celebra eroare de judecată că războiul început în iulie/august 1914 avea să se încheie „până la Crăciun" a fost justificată de obicei prin neanticiparea faptului că artileria cu tragere rapidă şi mitralierele făceau imposibil un război de manevră şi forţau masele de trupe în tranşee, de unde rareori puteau fi deplasate ; şi că recurgerea apoi la bombardamente prelungite ale artileriei şi uriaşele ofensive ale infanteriei nu ofereau nici o soluţie, din moment ce bombardarea nu făcea decât să scurme ţărâna şi să îi dea duşmanului posibilitatea de a depista unde avea loc atacul[190]. În mod foarte asemănător, se susţine că amiralităţile Europei au interpretat şi ele greşit războiul ce avea să vină, pregătindu-se pentru o confruntare decisivă a flotelor de război şi neapreciind corect faptul că contururile geografice ale Mării Nordului şi Mării Mediterane, precum şi armele mai noi (mine, torpile şi submarine) vor îngreuna cu adevărat operaţiunile flotelor în stil tradiţional[191]. Atât pe mare, cât şi pe uscat, o victorie uşoară aşadar era improbabilă din motive tehnice.

Desigur, toate acestea sunt adevărate, dar trebuie puse în contextul sistemului de alianţe în sine[192]. La urma urmei, dacă ruşilor li s-ar fi permis să atace doar Austro-Ungaria sau dacă germanilor li s-ar fi permis o reluare a războiului din 1870 împotriva Franţei în timp ce toate celelalte puteri ar fi rămas neutre, perspectivele victoriei (deşi puţin întârziată) par incontestabile. Dar aceste coaliţii însemnau că, deşi unul dintre statele beligerante era grav afectat în luptă într-o campanie sau vedea că resursele sale sunt inadecvate pentru a susţine în continuare conflictul, el era încurajat să rămână în luptă cu speranţa – şi promisiunea – că va primi ajutor din partea aliaţilor. Anticipând puţin, Franţa cu greu ar fi putut continua după dezastruoasa ofensivă a lui Nivelle şi după răzmeriţele din 1917, Italia nu ar fi putut evita colapsul după înfrângerea de la Caporetto din 1917, iar Imperiul Austro-Ungar cu greu ar fi putut continua după pierderile îngrozitoare suferite în 1916 (sau chiar după eşecurile din 1914 din Galiţia şi Serbia) dacă fiecare dintre ele nu ar fi primit la timp sprijin din partea aliaţilor. Astfel, sistemul alianţelor în sine aproape garanta că războiul *nu* avea să fie uşor de decis şi însemna la rândul său că victoria în acest duel îndelungat s-ar îndrepta – ca şi în marile războaie de coaliţie din secolul al XVIII-lea – către tabăra cu cele mai reuşite combinaţii de resurse militare/navale *şi* financiare/industriale/tehnologice.

Harta 9. *Puterile europene și planurile lor de război în 1914*

Războiul total şi balanţele de putere: 1914-1918

Înainte de a examina Primul Război Mondial în lumina strategiei generale a celor două coaliţii şi a resurselor militare şi industriale disponibile acestora, poate fi util să ne amintim poziţia fiecăreia dintre marile puteri în cadrul sistemului internaţional din 1914. Statele Unite se aflau pe margine – chiar dacă legăturile lor comerciale şi financiare favorabile cu Marea Britanie şi Franţa aveau să facă imposibil angajamentul lui Wilson de a fi „neutre atât cu gândul, cât şi cu fapta"[193]. Japonia a interpretat degajat termenii alianţei anglo-japoneze, ocupând posesiunile germane din China şi din Pacificul Central; nici aceasta şi nici îndatoririle escortelor sale navale mai departe nu aveau să fie decisive, însă pentru Aliaţi era evident mult mai bine să aibă Japonia ca prieten decât ca duşman. Din contră, Italia a ales neutralitatea în 1914 şi, având în vedere fragilitatea sa militară şi socioeconomică, ar fi fost înţelept să îşi menţină această politică: dacă decizia sa din 1915 de a intra în război *împotriva* Puterilor Centrale a fost o lovitură pentru Austro-Ungaria, nu se prea poate spune că pentru Marea Britanie, Franţa şi Rusia a fost beneficiul semnificativ la care speraseră diplomaţii Aliaţi[194]. Într-un mod foarte asemănător, era greu de spus cine beneficia mai mult de pe urma deciziei turcilor de a intra în război de partea Berlinului în noiembrie 1914. Este adevărat, a blocat strâmtorile şi, prin urmare, exporturile de grâu şi importurile de arme ale Rusiei; dar în 1915 avea să fie dificil de transportat grâul rusesc *oriunde* şi nu erau suficiente muniţii în Vest. În acelaşi timp, decizia Turciei a deschis Orientul Apropiat expansiunii franceze şi (în special) britanice – deşi le-a şi distras imperialiştilor din India şi de la Whitehall atenţia de la frontul de vest[195].

Aşadar, poziţiile cu adevărat critice erau cele ocupate de cei „cinci mari" din Europa. În această etapă este nefiresc să tratăm Austro-Ungaria ca pe o entitate complet separată de Germania, deoarece, deşi ţelurile Vienei erau adesea în dezacord cu cele ale Berlinului în multe aspecte, ea putea să intre în război ori să menţină pacea – şi probabil putea supravieţui ca mare putere cvasiindependentă – doar la comanda puternicului său aliat[196]. Combinaţia austro-germană era formidabilă. Armatele lor din prima linie erau considerabil mai mici decât cele ale francezilor sau ruşilor, însă operau pe linii interne eficiente şi puteau fi suplimentate cu un număr foarte mare de recruţi. Aşa cum se poate vedea din tabelul 22 de mai jos, se bucurau şi de o superioritate considerabilă în ce priveşte forţa industrială şi tehnologică faţă de Dubla Alianţă.

Poziţia Franţei şi Rusiei era, desigur, exact opusă. Separate una de alta de mai bine de jumătate din Europa, Franţei şi Rusiei avea să le fie (cel puţin) greu să îşi coordoneze strategiile militare. Şi, cu toate că păreau să deţină conducerea detaşat în ce priveşte forţa armatei la izbucnirea războiului, aceasta a fost diminuată, în primul rând, de folosirea inteligentă de către germani a rezerviştilor instruiţi în luptele din prima linie, iar în al doilea rând, după ofensivele franco-ruse nechibzuite din toamna anului 1914. Acum, când victoria nu mai putea fi uşoară, era din ce în ce mai probabil că se va îndrepta către cel mai puternic; iar indicii industriali nu erau încurajatori. Dacă francezii şi ruşii s-ar fi implicat singuri într-un război îndelungat, „total" împotriva Puterilor Centrale, este dificil de conceput o victorie a lor.

Tabelul 22. *Comparaţii industriale/tehnologice între alianţele din 1914 (preluate din tabelele 15-18,* supra*)*

	Germania/ Austro-Ungaria	Franţa/Rusia	+	Marea Britanie	
Procentele din producţia industrială mondială (1913)	19,2%	14,3%	+	13,6%	= 27,9%
Consumul de energie (1913), milioane de tone echivalent cărbune	236,4	116,8	+	195,0	= 311,8
Producţia de oţel (1913) în milioane de tone	20,2	9,4	+	7,7	= 17,1
Potenţialul industrial total (Regatul Unit în 1900 = 100)	178,4	133,9	+	127,2	= 261,1

Dar decizia germanilor de a lansa o lovitură preventivă asupra Franţei prin Belgia le-a oferit un avantaj intervenţioniştilor britanici[197]. Indiferent dacă a fost din motivele tradiţionale ale „balanţei de putere" sau pentru a apăra „biata Belgie mică", decizia britanicilor de a declara război Germaniei a fost critică, deşi armata britanică, mică şi cu serviciu de lungă durată, putea afecta echilibrul militar general doar marginal – cel puţin până când această forţă s-ar fi transformat într-o mare armată de recruţi pe liniile continentale. Însă, din moment ce războiul avea într-adevăr să dureze mai mult de câteva luni, avantajele britanicilor erau considerabile. Marina britanică putea să neutralizeze flota germană şi să impună o blocadă asupra Puterilor Centrale – ceea ce nu le-ar fi îngenuncheat, dar le-ar fi împiedicat accesul la sursele de aprovizionare din afara Europei continentale. În acelaşi timp, asigura accesul liber la surse de aprovizionare pentru Puterile Aliate (exceptând situaţia în care erau întrerupte de campania submarinelor U-boot); iar la acest avantaj contribuia şi faptul că Marea Britanie era o ţară comercială atât de bogată, cu legături extinse pe tot globul şi cu imense investiţii peste ocean, dintre care cel puţin unele puteau fi lichidate pentru a plăti achiziţiile în dolari. Din punct de vedere diplomatic, aceste legături peste mări însemnau că decizia britanicilor de a interveni a influenţat acţiunea Japoniei în Extremul Orient, declaraţia de neutralitate a Italiei (şi schimbarea ulterioară a direcţiei) şi atitudinea în general binevoitoare a Statelor Unite. Cum era şi firesc, mai mult sprijin direct de peste mări a fost acordat de dominioanele suverane şi de India, ale cărei trupe au pătruns rapid în imperiul colonial al Germaniei şi apoi au luptat împotriva Turciei.

În plus, resursele industriale şi financiare încă imense ale Marii Britanii puteau fi utilizate în Europa, atât prin contractarea unor împrumuturi, cât şi prin trimiterea de muniţii către Franţa, Belgia, Rusia şi Italia şi prin aprovizionarea şi remunerarea marii armate, pentru ca aceasta să fie folosită de Haig pe frontul de vest. Indicii economici din tabelul 22 arată importanţa intervenţiei britanice în termeni de putere.

În mod cert, aceasta însemna mai curând o superioritate semnificativă decât una copleşitoare a materialului posedat de Aliaţi, iar adăugarea Italiei în 1915 nu înclina prea mult în plus balanţa în favoarea lor. Şi totuşi, dacă victoria într-un război prelungit al marilor puteri se îndrepta de obicei către coaliţia cu cea mai mare bază productivă, apare

întrebarea evidentă privind motivul pentru care Aliaţii nu reuşeau să domine nici chiar după doi sau trei ani de luptă – iar în 1917 erau chiar în pericol de a pierde – şi de ce au considerat ei vital atunci să obţină intrarea Statelor Unite în conflict.

O parte a răspunsului trebuie să fie că domeniile în care erau puternici Aliaţii nu prea puteau determina o victorie rapidă sau decisivă asupra Puterilor Centrale. Imperiul colonial german în 1914 era atât de nesemnificativ din punct de vedere economic încât (în afară de fosfaţii din Nauru) pierderea sa însemna foarte puţin. Eliminarea comerţului german peste mări a adus cu siguranţă mai multe prejudicii, însă nu în măsura în care şi-au imaginat adepţii britanici ai „influenţei puterii maritime"; deoarece exporturile germane erau redistribuite pentru producţia de război, blocul Puterilor Centrale era aproape independent din punct de vedere economic în privinţa produselor alimentare cu condiţia să îşi menţină sistemul de transport, cuceririle militare (de exemplu, minereurile luxemburgheze, grâul şi petrolul româneşti) anulau o mare parte din penuria de materii prime, iar alte provizii veneau prin ţările vecine neutre. Blocada maritimă a avut efect, însă doar aplicată în coroborare cu presiuni militare pe toate fronturile şi chiar şi atunci a funcţionat foarte lent. În sfârşit, cealaltă armă tradiţională din arsenalul britanic, operaţiunile periferice pe liniile Războiului Peninsular din 1808-1814, nu putea fi folosită împotriva coastei germane, din moment ce apărarea sa pe uscat şi pe mare era impresionantă; iar când a fost folosită împotriva unor puteri mai slabe – la Gallipoli, de exemplu, sau la Salonic –, eşecurile operaţionale ale Aliaţilor şi armele mai noi (câmpurile de mine, bateriile de artilerie cu tragere rapidă de pe ţărm) ale armatei aflate în defensivă au anihilat impactul sperat. Ca şi în al Doilea Război Mondial, fiecare căutare a punctului sensibil al coaliţiei inamice îndepărta trupele Aliaţilor de lupta din Franţa[198].

Aceleaşi observaţii se pot face şi privitor la copleşitoarea superioritate navală a Aliaţilor. Geografia Mării Nordului şi a Mării Mediterane însemna că principalele linii de comunicaţie ale Aliaţilor erau în siguranţă *fără* ca ei să trebuiască să caute vasele inamicilor în zona porturilor sau să organizeze blocade riscant de aproape de ţărmurile lor. Dimpotrivă, era de datoria flotelor germană şi austro-ungară să le provoace pe cele anglo-franceze dacă voiau să obţină „supremaţia pe mare"; fiindcă, dacă rămâneau în port, erau inutile. Şi totuşi, nici una din marinele Puterilor Centrale nu dorea să îşi trimită flotele de război practic într-o misiune sinucigaşă împotriva unor forţe mult superioare. Astfel, cele câteva ciocniri navale de suprafaţă care au avut loc au fost confruntări întâmplătoare (de exemplu, Dogger Bank, Iutlanda) şi au fost importante din punct de vedere strategic doar în măsura în care au confirmat controlarea de către Aliaţi a rutelor maritime. Şansele unor confruntări ulterioare au fost diminuate de ameninţarea ridicată asupra navelor de război reprezentată de mine, submarine şi avioane sau zepeline de recunoaştere, care îi făceau pe comandanţii fiecărei tabere să se ferească, din ce în ce mai prudent, să îşi trimită flotele în larg, cu excepţia situaţiei în care se ştia că navele inamice se apropie de ţărmul propriu (o situaţie extrem de improbabilă). Având în vedere această neputinţă în războiul de suprafaţă, Puterile Centrale au recurs treptat la atacurile cu submarine U-boot asupra vaselor comerciale aliate, ceea ce a reprezentat o ameninţare mult mai serioasă; dar, prin însăşi natura sa, o campanie cu submarine împotriva comerţului era o treabă lentă, laborioasă, al cărei succes real putea fi măsurat doar comparând tonajul navelor comerciale pierdute cu tonajul celor lansate în şantierele navale ale aliaţilor – iar apoi cu numărul de submarine U-boot distrus. Nu era o formă de război care să promită victorii rapide[199].

Un al doilea motiv pentru neputinţa relativă a superiorităţii numerice şi industriale a Aliaţilor consta în însăşi natura eforturilor militare. Când fiecare tabără avea milioane de trupe întinse de-a lungul a sute de kilometri, era greu (iar în Europa de Vest imposibil) de obţinut o singură victorie decisivă în maniera celor de la Jena sau Sadová; chiar şi „o mare lovitură" plănuită metodic şi pregătită cu luni înainte se dezintegra de obicei în sute de acţiuni la scară mică pe câmpul de luptă şi era de obicei însoţită de o întrerupere aproape totală a comunicaţiilor. Deşi linia întâi putea oscila înainte şi înapoi în anumite secţiuni, absenţa mijloacelor de a realiza o pătrundere reală permitea fiecărei tabere să se mobilizeze şi să aducă rezerve, noi stocuri de proiectile, sârmă ghimpată şi artilerie la timp pentru următoarea ciocnire care ducea tot într-un punct mort. Mult timp după începerea războiului, nici o armată nu a fost în stare să descopere cum să forţeze apărarea inamicului care se întindea de obicei *pe câţiva kilometri*, fără a se expune contraatacului nimicitor sau fără ca terenul să fie atât de plin de gropi din cauza bombardamentelor anterioare, încât să le fie dificil să avanseze. Nici chiar atunci când un asalt trecea de primele câteva linii de tranşee inamice, nu existau echipamente speciale pentru a exploata acest avantaj; liniile feroviare erau la kilometri distanţă în spate, cavaleria era prea vulnerabilă (şi depindea de proviziile de nutreţ), infanteriştii împovăraţi nu se puteau deplasa prea departe, iar categoria vitală a artileriei era restricţionată de convoiul interminabil de căruţe cu provizii[200].

La această dificultate generală de a obţine o victorie uşoară pe câmpul de luptă se mai adăuga şi faptul că Germania beneficia de două avantaje mai speciale. Primul era că prin înaintările copleşitoare în Franţa şi Belgia din august/septembrie 1914 ocupase teren la altitudini mai mari, de unde se putea vedea linia frontului de vest. Din acel moment, cu rare excepţii, precum cea de la Verdun, a rămas în defensivă în vest, forţând armatele anglo-franceze să atace în condiţii nefavorabile şi cu forţe care, deşi superioare numeric, nu erau suficiente pentru a compensa acest dezavantaj de bază. În al doilea rând, beneficiile geografice ale poziţiei Germaniei, cu mijloace interne de comunicaţie bune între est şi vest, au compensat într-o oarecare măsură „încercuirea" sa de către aliaţi, permiţându-le unor generali precum Falkenhayn şi Ludendorff să transfere diviziile de pe un front pe altul şi, la un moment dat, să trimită o întreagă armată care a traversat Europa Centrală într-o săptămână[201].

În consecinţă, în 1914, chiar în momentul când cea mai mare parte a armatei ataca în vest, Statul-Major prusac redistribuia agitat două corpuri de armată pentru a-şi consolida frontul de est, expus. Această acţiune nu a fost o lovitură fatală în atacul spre vest, care oricum era nesigur din punct de vedere logistic[202]; şi i-a ajutat într-adevăr pe germani să contracareze prematura ofensivă rusă în Prusia Orientală, lansând o operaţiune în jurul Lacurilor Mazuriene. Atunci când lupta sângeroasă de la Ypres din noiembrie 1914 l-a convins pe Falkenhayn că era imposibil să obţină o victorie uşoară în vest, încă opt divizii germane au fost transferate la comanda estică. Din moment ce forţele austro-ungare suferiseră o înfrângere umilitoare în campania siberiană şi nerealistul plan XVII al Franţei din 1914 se înţepenise în Lorena cu pierderi de peste 600 000 de soldaţi, se părea că doar în ţinuturile deschise ale Galiţiei şi Poloniei ruse se putea face o breşă – deşi nu era deloc clar dacă aceasta avea să fie o repetare a victoriei ruse asupra Austro-Ungariei de la Lemberg sau o repetare a victoriei germanilor de la Tannenberg/Lacurile Mazuriene. În timp ce armatele anglo-franceze luptau în vest, în 1915 (când francezii au mai pierdut 1,5 milioane de soldaţi, iar britanicii 300 000), germanii se pregăteau pentru o serie de

lovituri ambiţioase de-a lungul frontului de răsărit, în parte pentru a-i salva pe austro-ungarii asediaţi în Carpaţi, dar mai cu seamă pentru a distruge armata rusă. De fapt, aceasta din urmă era atât de mare şi mereu în creştere, încât distrugerea sa era imposibilă ; dar până la sfârşitul anului 1915 ruşii suferiseră o serie de lovituri devastatoare provocate de germanii superiori din punct de vedere tactic şi logistic şi fuseseră alungaţi din Lituania, Polonia şi Galiţia. În sud, forţelor austriece li se alăturaseră întăririle germane şi oportuniştii bulgari, invadând în cele din urmă Serbia. Nimic din ce au încercat Aliaţii din Vest în 1915 nu i-a ajutat cu adevărat pe ruşi şi nici nu a părut să afecteze blocul fortificat al Puterilor Centrale – nici campania de la Gallipoli, gestionată greşit din punct de vedere operaţional, nici debarcarea zadarnică la Salonic, nici atragerea Italiei în război[203].

În 1916, nechibzuita inversare a strategiei germane de către Falkenhayn – prin transferarea unităţilor spre vest cu scopul de a-i lovi mortal pe francezi prin asalturi repetate la Verdun – nu a făcut decât să confirme corectitudinea vechii politici. În timp ce un număr mare de divizii germane erau distruse în campania de la Verdun, ruşii au reuşit să îşi organizeze ultima mare ofensivă sub generalul Brusilov în est, în iunie 1916, împingând dezorganizata armată habsburgică înapoi în munţii Carpaţi şi ameninţând să o nimicească. Aproape în acelaşi timp, armata britanicilor condusă de Haig şi-a lansat masiva ofensivă în Somme, exercitând luni de zile presiuni asupra culmilor germane bine păzite. De îndată ce aceste operaţiuni combinate ale Aliaţilor conduseseră la epuizarea campaniei de la Verdun (şi înlocuirea lui Falkenhayn cu Hindenburg şi Ludendorff la sfârşitul lunii august 1916), poziţia strategică germană s-a îmbunătăţit. Pierderile germane la Somme au fost grele, însă mai mici decât ale lui Haig ; iar adoptarea unei atitudini defensive în vest le-a permis încă o dată germanilor să transfere trupe spre est, întărind forţele austro-ungare, apoi invadând România şi ulterior ajutându-i pe bulgari în sud[204].

În afară de aceste avantaje ale Germaniei constând în liniile interne, căile ferate eficiente şi poziţiile defensive bune, a existat şi chestiunea asociată a *sincronizării*. Resursele totale mai numeroase deţinute de Aliaţi nu au putut fi mobilizate imediat în 1914 pentru a obţine victoria. Administraţia armatei ruse putea recruta întotdeauna valuri proaspete de soldaţi pentru a compensa pierderile repetate de pe câmpul de luptă, dar nu avea nici armele şi nici personalul necesare pentru a extinde această forţă dincolo de o anumită limită. În vest, abia în 1916 armata lui Haig a totalizat mai mult de un milion de oameni şi chiar şi atunci britanicii au fost tentaţi să îşi distragă trupele în campanii din afara Europei, reducând astfel potenţialele presiuni asupra Germaniei. Aceasta însemna că, în primii doi ani de conflict, Rusia şi Franţa au fost cele care au purtat pe umeri povara cea mai grea de a împiedica mecanismul militar german. Fiecare din ele luptase magnific, dar la începutul anului 1917 tensiunea îşi spunea cuvântul ; campania de la Verdun adusese armata franceză aproape de limită, aşa cum au demonstrat-o asalturile pripite ale lui Nivelle în 1917 ; şi, cu toate că ofensiva lui Brusilov distrusese practic armata habsburgică din perspectiva forţei de luptă, nu provocase nici un prejudiciu Germaniei în sine ; dimpotrivă, solicitase şi mai mult căile ferate, proviziile de alimente şi finanţele statului rus, epuizând totodată şi o mare parte a efectivelor ruseşti instruite. În timp ce noile armate ale lui Haig compensau pentru extenuarea din ce în ce mai mare a francezilor, ele nu prevesteau o victorie a Aliaţilor în vest ; şi, chiar dacă îşi irosea forţele în ofensive frontale, Germania tot putea să le susţină pe ale sale în Flandra,

implicându-se în acelaşi timp şi în alte acţiuni zdrobitoare în est. În sfârşit, la sud de Alpi nu se putea aştepta nici un ajutor; acolo, italienii cereau acum disperaţi asistenţă.

Acest şablon al sacrificiilor militare, mai numeroase ca niciodată, făcute de fiecare tabără, a fost, inevitabil, egalat şi în sfera financiar-industrială – însă (cel puţin până în 1917) cu aceleaşi rezultate paralizante. S-au spus multe, în studii recente, despre modul în care Primul Război Mondial a galvanizat economiile naţionale, aducând pentru prima dată industrii moderne în multe regiuni şi conducând la creşteri surprinzătoare în producţia de armamente[205]. Şi totuşi, reflectând asupra acestui fapt, nu este deloc surprinzător. Din cauza lamentărilor liberalilor şi ale altora în privinţa costurilor cursei înarmării înainte de 1914, doar o proporţie foarte mică (puţin peste 4% în medie) din venitul naţional era alocat armamentelor. Când apariţia „războiului total" a produs creşterea acestei cifre la 25% sau 33% – altfel spus, când guvernele implicate în război au preluat comanda decisivă asupra industriei, forţei de muncă şi finanţelor –, era inevitabil ca producţia de armament să ia avânt. Şi, din moment ce generalii *fiecărei* armate se plângeau cu amărăciune la sfârşitul anului 1914 şi începutul lui 1915 de „un deficit de proiectile" acut, a fost de asemenea inevitabil faptul că politicienii, temându-se de efectele unui astfel de impas, s-au aliat cu afaceriştii şi muncitorii pentru a produce bunurile dorite[206]. Având în vedere puterile statului birocratic modern de a lansa împrumuturi şi de a creşte impozitele, nu mai existau impedimentele fiscale în susţinerea unui război îndelungat care paralizaseră statele secolului al XVIII-lea. În mod inevitabil, atunci, după o perioadă de reajustare la aceste noi condiţii, producţia de armament a luat avânt în toate ţările.

Prin urmare, este important să ne întrebăm unde au manifestat puncte slabe economiile pe timp de război ale diverşilor combatanţi, din moment ce era cel mai probabil ca aceasta să ducă la colaps, cu excepţia situaţiei în care aliaţii mai bine înzestraţi ofereau ajutor. În această privinţă, nu vom acorda mult spaţiu evaluării celor mai slabe dintre marile puteri, Austro-Ungaria şi Italia, din moment ce este clar că prima, deşi rezistând remarcabil de bine în campaniile sale îndelungate (în special pe frontul italian), ar fi fost învinsă în războiul cu Rusia dacă nu ar fi fost intervenţiile militare repetate ale Germaniei care au transformat Imperiul Habsburgic mai mult ca oricând într-un satelit al Berlinului[207]; în timp ce Italia, care nu a avut nevoie nicăieri de un asemenea grad de asistenţă militară directă până la dezastrul de la Caporetto, era din ce în ce mai dependentă de aliaţii săi mai bogaţi şi mai puternici pentru provizii vitale de alimente, cărbune şi materii prime, pentru transportul maritim şi pentru împrumuturile de 2,96 miliarde de dolari cu care să poată plăti pentru muniţii şi alte produse[208]. „Victoria" sa finală din 1918, ca şi înfrângerea şi disoluţia, în cele din urmă, ale Imperiului Habsburgic, au depins în esenţă de acţiunile şi deciziile luate în alte părţi.

S-a afirmat[209] că în 1917 Italia, Austro-Ungaria şi Rusia intraseră în cursa spre colaps. Faptul că Rusia trebuia de fapt să fie prima care urma să se prăbuşească era cauzat, în mare parte, de probleme de care Roma şi Viena au fost scutite; prima: a fost expusă, de-a lungul a sute de kilometri de graniţă, atacurilor dure ale armatei germane, mai eficiente; a doua: în august 1914 şi, desigur, după intrarea Turciei în război a fost strategic izolată şi astfel nu a putut niciodată să primească un ajutor militar sau economic din partea Aliaţilor îndeajuns de mare pentru a susţine imensele eforturi ale mecanismului său de luptă. Când Rusia, asemenea celorlalţi combatanţi, a aflat că îşi epuiza stocurile de muniţie de zece ori mai repede decât era estimat înainte de război, a trebuit să îşi

crească masiv producţia internă – care s-a dovedit a fi cu mult mai fiabilă decât aşteptarea comenzilor mult întârziate de peste mare, chiar dacă aceasta implica şi devierea resurselor în mâinile interesate ale industriaşilor de la Moscova. Dar impresionanta creştere a producţiei ruseşti de arme şi chiar a producţiei industriale şi agricole per ansamblu în primii doi ani şi jumătate de război au solicitat masiv sistemul inadecvat de transport, care oricum se descurca greu cu transportul trupelor, al nutreţului pentru cavalerie şi aşa mai departe. Prin urmare, stocurile de proiectile se adunau la kilometri distanţă de front; produsele alimentare nu puteau fi transportate spre zonele deficitare, în special în oraşe; proviziile Aliaţilor zăceau luni întregi în port la Murmansk şi Arhanghelsk. Aceste inadvertenţe de infrastructură nu puteau fi depăşite de neînsemnata şi ineficienta birocraţie a Rusiei, iar din partea conducerii politice certăreţe şi paralizate nu a venit cine ştie ce ajutor. Dimpotrivă, regimul ţarist a contribuit la săparea propriei gropi prin politicile sale fiscale nechibzuite şi neechilibrate; după ce a desfiinţat comerţul cu băuturi spirtoase (care genera o treime din venitul său), a avut pierderi masive în sectorul feroviar (cealaltă mare sursă de venit a sa pe timp de pace) şi – spre deosebire de Lloyd George – a refuzat să crească impozitele pe venitul claselor mai bogate, statul a recurs la şi mai multe împrumuturi şi la tipărirea şi mai multor bancnote pentru a finanţa războiul. Indicele preţurilor a urcat în spirală de la un nominal 100 în iunie 1914 la 398 în decembrie 1916 şi la 702 în iunie 1917, iar până în acel moment o combinaţie îngrozitoare de provizii alimentare necorespunzătoare şi inflaţie excesivă a declanşat o serie de greve[210].

Ca şi în producţia industrială, performanţa militară a Rusiei a fost onorabilă în primii doi sau trei ani de război – chiar dacă nu avea legătură cu imaginile futile de „compresor rusesc" zdrobind totul în calea lui prin Europa. Trupele sale au luptat în obişnuita manieră perseverentă, dură, înfruntând greutăţi necunoscute în Vest; iar în lupta împotriva armatei austro-ungare, de la victoria de la Lemberg din septembrie 1914 la ofensiva executată strălucit de Brusilov, ruşii au avut permanent succes, la fel ca în campania lor din Caucaz împotriva turcilor. Totuşi, în lupta împotriva germanilor mai bine echipaţi şi care se deplasau mai repede, ruşii au avut parte doar de înfrângeri; însă chiar şi acest lucru trebuie pus în perspectivă, din moment ce pierderile înregistrate într-o campanie (de exemplu, cea de la Tannenberg/Lacurile Mazuriene în 1914 sau lupta din Carpaţi din 1915) au fost compensate prin recrutarea anuală a unui val nou de soldaţi, care erau atunci pregătiţi pentru operaţiunile din anul următor. Desigur, de-a lungul timpului, calitatea şi moralul armatei aveau să fie afectate de aceste pierderi grele – 250 000 de soldaţi la Tannenberg/Lacurile Mazuriene, un milion în primele bătălii din 1915 din Carpaţi, alţi 400 000 când Mackensen a lovit în punga centrală poloneză, nu mai puţin de un milion în lupta din 1916 care a început cu ofensiva lui Brusilov şi s-a terminat cu dezastrul din România. La sfârşitul anului 1916, armata rusă suferise pierderi constând în aproximativ 3,6 milioane de morţi, grav bolnavi şi răniţi şi alţi 2,1 milioane ce fuseseră capturaţi de Puterile Centrale. Tot la acea vreme, se hotărâse să facă apel la recruţii de categoria a doua (bărbaţi care erau singurii susţinători ai familiei), ceea ce nu doar a produs răscoale ţărăneşti uriaşe la sate, ci a adus în rândurile armatei şi sute de mii de recruţi nemulţumiţi şi înverşunaţi. Aproape la fel de importante erau numărul în scădere al subofiţerilor instruiţi, proviziile inadecvate de arme, muniţie şi alimente de pe front, precum şi un sentiment tot mai accentuat de inferioritate faţă de mecanismul de

război german, care părea să anticipeze toate intenţiile ruşilor*, să aibă o artilerie copleşitoare şi să se mişte mai repede ca oricine. De la începutul anului 1917, aceste înfrângeri repetate pe câmpul de luptă au interacţionat cu mişcările din oraşe şi cu zvonurile că se împarte pământul, producând o dezintegrare masivă în rândul armatei. Ofensiva lui Kerensky din iulie 1917 – încă o dată, obţinând iniţial victorii asupra austriecilor, apoi zdrobită de contraatacul lui Mackensen – a fost lovitura finală. Armata, a conchis *Stavka*, „este pur şi simplu o adunătură imensă, epuizată, ponosită şi prost hrănită de oameni nervoşi uniţi de dorinţa comună de pace şi dezamăgirea comună"[211]. Rusia nu se putea aştepta acum decât la înfrângere şi la o revoluţie internă cu mult mai serioasă decât cea din 1905.

Este inutil să speculăm cât de aproape a fost Franţa de a avea acelaşi destin la jumătatea anului 1917, când sute de mii de soldaţi s-au revoltat după ofensiva fără sens a lui Nivelle[212]; deoarece, în ciuda asemănărilor superficiale cu situaţia rusă, francezii posedau avantaje-cheie care îi ţineau în luptă. Primul era un grad mult mai mare de unitate naţională şi angajament de a-i împinge pe germani înapoi spre Rin – deşi chiar şi aceste sentimente ar fi putut dispărea dacă Franţa ar fi luptat de una singură. Al doilea – şi probabil o diferenţă crucială – consta în faptul că Franţa putea beneficia de lupta într-un război *de coaliţie* într-un mod în care Rusia nu putea. Din 1871, francezii ştiuseră că nu pot ţine piept Germaniei de unii singuri; conflictul din 1914-1918 doar le-a confirmat acest raţionament. Prin aceasta nu se vrea denigrarea contribuţiei franceze la război, nici în termeni militari şi nici economici, ci doar plasarea sa în context. Având în vedere că 64% din capacitatea de producţie de fontă la nivel naţional, 24% din capacitatea de producţie de oţel şi 40% din cea de cărbune au căzut rapid în mâinile germanilor, renaşterea industrială franceză de după 1914 a fost remarcabilă (sugerând, întâmplător, ce *s-ar fi putut* face în secolul al XIX-lea dacă ar fi existat angajamentul politic necesar). Fabrici mici şi mari au fost construite în întreaga Franţă, unde lucrau femei, copii şi veterani şi chiar şi recruţi care erau muncitori calificaţi, transferaţi înapoi din tranşee. Proiectanţi tehnocraţi, oameni de afaceri şi sindicate s-au alăturat într-un efort naţional de a produce cât mai multe proiectile, arme grele, aeronave, camioane şi tancuri. Valul producţiei rezultate l-a determinat pe un specialist să afirme că „Franţa, mai mult decât Marea Britanie şi mult mai mult ca America, a devenit arsenalul democraţiei în Primul Război Mondial"[213].

Şi totuşi, această concentrare dezechilibrată asupra producţiei de armament – creşterea producţiei de mitraliere de 170 de ori şi a celei de puşti de 290 de ori – nu s-ar fi putut realiza dacă Franţa nu s-ar fi bazat pe ajutorul britanic şi american, care a venit sub forma unui flux neîntrerupt de importuri de cărbune, cocs, fontă, oţel şi maşini-unelte, vitale pentru noua industrie a muniţiilor; sub forma împrumuturilor anglo-americane de peste 3,6 miliarde de dolari, astfel încât Franţa să poată plăti pentru toate materiile prime de peste mări; sub forma alocării unei cantităţi din ce în ce mai mari de transporturi britanice, fără de care o mare parte a acestui tranzit de bunuri nu s-ar fi putut realiza; şi sub forma aprovizionării cu produse alimentare. Această ultimă categorie pare un defect curios într-o ţară care pe timp de pace a produs întotdeauna un surplus agricol; însă francezii, ca toate celelalte state beligerante (cu excepţia Marii Britanii), şi-au prejudiciat agricultura îndepărtând prea mulţi oameni de pământ, rechiziţionând cai pentru cavalerie sau pentru sarcini de transport ale armatei şi investind în explozibile şi

* Deloc surprinzător, din moment ce ruşii erau incredibil de nesăbuiţi cu transmisiunile lor fără fir.

artilerie în detrimentul îngrăşămintelor şi utilajelor agricole. În 1917, un an prost pentru recoltă, alimentele erau puţine, preţurile urcau în spirală ameninţător, iar stocul de grâu al armatei a fost redus la aprovizionarea o dată la două zile – o situaţie potenţial revoluţionară (în special după răzvrătiri), care nu a fost evitată decât prin alocarea de urgenţă a unor vase britanice care să aducă grâu american[214].

Cam tot în acelaşi mod, Franţa trebuia să se bazeze din ce în ce mai mult pe asistenţa *militară* britanică şi, ulterior, americană de-a lungul frontului de vest. În primii doi sau trei ani de război, a suportat povara acestei lupte şi a avut pierderi îngrozitoare – peste trei milioane chiar înainte de ofensiva lui Nivelle din 1917; şi, din moment ce nu avea vastele rezerve de efective neinstruite pe care le deţineau Germania, Rusia şi Imperiul Britanic, era mult mai greu de înlocuit astfel de pierderi. Oricum, în 1916-1917, armata lui Haig pe frontul de vest fusese extinsă la două treimi din dimensiunea armatei franceze şi controla peste 130 de kilometri din linia frontului; iar deşi comandamentul superior britanic era dornic să meargă pe ofensivă în orice situaţie, campania de pe Somme a ajutat, fără îndoială, la diminuarea presiunii asupra Verdunului – la fel cum cea de la Passchendaele, din 1917, a îndepărtat energiile germane de frontul francez în timp ce Pétain încerca disperat să ridice moralul forţelor sale după răzvrătiri şi aştepta ca noile camioane, aeronave şi artileria grea să facă ceea ce masa infanteriei în mod clar nu putea. În sfârşit, în epicele bătălii oscilante de-a lungul frontului de vest din perioada martie-august 1918, Franţa se putea baza nu doar pe diviziile britanice şi imperiale, ci şi pe cele americane, în număr din ce în ce mai mare. Iar când Foch şi-a orchestrat contraofensiva finală, în septembrie 1918, a putut angaja în luptă cele 197 de divizii germane slăbite cu 102 divizii franceze, 60 ale Imperiului Britanic, 42 americane (duble ca mărime) şi 12 belgiene[215]. Doar cu *o combinaţie* de armate puteau fi formidabilii germani alungaţi de pe teritoriul francez, iar ţara putea fi din nou liberă.

Când britanicii au intrat în război, în august 1914, nu s-au gândit că şi ei aveau să devină dependenţi de altă mare putere pentru a-şi asigura victoria finală. Din câte se poate deduce din planurile şi pregătirile lor de dinainte de război, strategii îşi imaginaseră că, în timp ce Marina Regală distrugea vasele comerciale germane (şi poate şi flota de larg) din oceane şi trupele dominioanelor britanice şi indiene cucereau imperiul colonial german, o forţă expediţionară mică, dar vitală avea să fie trimisă peste Canalul Mânecii pentru „a completa" golul dintre armatele franceză şi belgiană şi pentru a opri ofensiva germană până în momentul când compresorul rusesc şi Planul XVII francez pătrundeau puternic în patria germană. Ca toate celelalte puteri, britanicii nu erau pregătiţi pentru un război îndelungat, deşi îşi luaseră anumite măsuri pentru a evita o criză bruscă a delicatului lor credit internaţional şi a reţelelor comerciale. Însă, spre deosebire de ceilalţi, nu erau pregătiţi nici pentru operaţiuni la scară largă pe continentul european[216]. Aşadar, nu a fost foarte surprinzător că a fost nevoie de un an sau doi de pregătire intensă înainte ca un milion de soldaţi britanici să aştepte pregătiţi în Franţa şi că explozia cheltuielilor publice pentru a achiziţiona şi a întreţine puşti, artilerie, mitraliere, aeronave, camioane şi muniţie nu făcea decât să scoată la iveală nenumăratele deficienţe de producţie care nu erau îndeajuns de rapid corectate de Ministerul Muniţiilor, condus de Lloyd George[217]. Aici din nou au avut loc creşteri fantastice ale producţiei, după cum se arată în tabelul 23. Însă acest lucru este puţin surprinzător dacă ne gândim că cheltuielile britanice pentru apărare au crescut de la 91 de milioane de lire în 1913 la 1,956 miliarde de lire în 1918, repezentând în acel moment 80% din cheltuielile publice totale şi 52% din PNB[218].

Tabelul 23. *Producţia de muniţii a Regatului Unit al Marii Britanii, 1914-1918*[219]

	1914	1915	1916	1917	1918
Arme	91	3 390	4 314	5 137	8 039
Tancuri	–	–	150	1 110	1 359
Aeronave	200	1 900	6 100	14 700	32 000
Mitraliere	300	6 100	33 500	79 700	120 990

A da detalii complete privind vasta creştere a numărului de divizii britanice şi imperiale, al escadrilelor de aeronave şi al bateriilor de artilerie grea pare mai puţin important decât a indica slăbiciunile pe care Primul Război Mondial le-a manifestat în poziţia strategică generală a Marii Britanii. Prima a fost că, deşi geografia şi superioritatea numerică a Marii Flote însemna că Aliaţii îşi menţineau supremaţia pe mare în conflictul *de suprafaţă*, Marina Regală era destul de nepregătită să contracareze războiul nerestricţionat al submarinelor U-boot pe care germanii îl implementau la începutul anului 1917. A doua a fost că, în timp ce grupul de arme strategice relativ ieftine (blocade, campanii coloniale, operaţiuni amfibii) nu păreau să funcţioneze împotriva unui inamic cu resursele variate ale Puterilor Centrale, strategia alternativă a ciocnirilor militare directe cu armata germană părea de asemenea incapabilă să producă rezultate – şi era extrem de costisitoare în privinţa efectivelor. Până în momentul când campania de pe Somme s-a apropiat de sfârşit, în noiembrie 1916, pierderile britanice în această luptă se ridicaseră la peste 400 000 de soldaţi. Deşi aceasta i-a nimicit pe cei mai buni dintre voluntarii britanici şi i-a şocat pe politicieni, nu i-a diminuat încrederea lui Haig în victoria decisivă. La jumătatea anului 1917, el se pregătea pentru altă ofensivă de la Ypres spre nord-est, către Passchendaele – un coşmar tulbure care a înregistrat alte 300 000 de morţi şi a afectat grav moralul unei mari părţi a armatei în Franţa. Era, prin urmare, mult prea previzibil că, oricât de mult protestau generalii Haig şi Robertson, Lloyd George şi cabinetul de război, cu o mentalitate imperialistă, erau tentaţi să trimită şi mai multe divizii britanice în Orientul Apropiat, unde câştigurile teritoriale substanţiale îi atrăgeau şi pierderile erau cu mult mai puţine decât cele care ar fi fost suportate în asaltul asupra tranşeelor germane bine organizate[220].

Totuşi, chiar înainte de Passchendaele, Marea Britanie îşi asumase (în ciuda acestei campanii imperiale) rolul de lider în lupta împotriva Germaniei. Poate că Franţa şi Rusia aveau armate mai numeroase pe teren, dar erau extenuate de asalturile costisitoare ale lui Nivelle şi de contraatacurile germane la ofensiva lui Brusilov. Acest rol de conducere era şi mai pronunţat la nivel economic, unde Marea Britanie funcţiona ca bancher şi finanţator pe pieţele mondiale de credit, nu doar pentru sine, ci şi garantând sumele de bani împrumutate de Rusia, Italia şi chiar Franţa – din moment ce nici unul dintre Aliaţi nu putea asigura, din propriul aur sau din banii plasaţi în investiţii străine, sumele necesare pentru a plăti cantitatea imensă de muniţii importate şi materii prime de peste mări. Într-adevăr, pe 1 aprilie 1917, creditele de război ale Aliaţilor se ridicaseră la 4,3 miliarde de dolari, din care 88% erau acoperite de guvernul britanic. Deşi se părea că astfel Marea Britanie îşi reia rolul de „bancher al coaliţiei" pe care îl avusese în secolul al XVIII-lea, acum exista o diferenţă majoră: mărimea deficitului comercial cu Statele Unite, care furnizau muniţii şi produse alimentare în valoare de miliarde de dolari către Aliaţi (din cauza blocadei navale, nu şi către Puterile Centrale), dar cereau puţine bunuri

în schimb. Nici transferul de aur şi nici vânzarea multitudinii titlurilor de valoare în dolari ale Marii Britanii nu puteau acoperi acest gol; doar prin împrumuturi de pe pieţele financiare din New York şi Chicago se putea rezolva problema, pentru a-i plăti în dolari pe furnizorii de muniţii americani. Aceasta, la rândul său, însemna că aliaţii deveneau din ce în ce mai dependenţi de ajutorul financiar al Statelor Unite pentru a-şi susţine efortul în război. În octombrie 1916, ministrul de Finanţe britanic avertiza că „până anul viitor în iunie sau chiar mai devreme, preşedintele Republicii americane se va afla în poziţia de a ne dicta termenii săi, dacă o doreşte"[221]. „Independentele" mari puteri se aflau într-o poziţie cu totul alarmantă.

Dar cum stăteau lucrurile în cazul Germaniei? Prestaţia sa în război fusese uimitoare. Aşa cum indică profesorul Northedge, „fără nici o asistenţă considerabilă din partea aliaţilor săi, încolţise restul lumii, bătuse Rusia, adusese Franţa, colosul militar al Europei timp de mai bine de două secole, la capătul răbdării, iar în 1917 fusese la un pas de a-i înfometa pe britanici până la a-i face să se predea"[222]. Aceasta se datora parţial avantajelor subliniate mai sus: linii interne de comunicaţie bune, poziţii uşor de apărat în vest şi spaţiu deschis pentru războiul mobil împotriva duşmanilor mai puţin eficienţi din est. Se datora şi calităţii veritabile în luptă a forţelor germane, având ofiţeri de stat major inteligenţi şi flexibili, care s-au adaptat la noile condiţii de luptă mai rapid ca oricine din celelalte armate şi care până în 1916 regândiseră atât natura războiului defensiv, cât şi pe cea a războiului ofensiv[223].

În sfârşit, statul german se putea sprijini atât pe o populaţie numeroasă, cât şi pe o bază industrială masivă pentru a purta „un război total". Într-adevăr, a mobilizat mai mulţi oameni decât Rusia – 13,25 milioane *versus* 13 milioane –, o realizare remarcabilă din perspectiva populaţiei sale per ansamblu; şi a avut întotdeauna mai multe divizii pe teren decât Rusia. Producţia sa de muniţii a luat avânt, sub ochiul vigilent nu doar al comandamentului superior, ci şi al inteligenţilor afacerişti birocraţi precum Walther Rathenau, care au alcătuit carteluri pentru a aloca provizii vitale şi pentru a evita gâtuirea producţiei. Chimişti competenţi au produs materiale înlocuitoare pentru articolele (de exemplu, salpetru din Chile) stopate de blocada navală britanică. Teritoriile ocupate în Luxemburg şi în nordul Franţei erau exploatate pentru minereuri şi cărbune, muncitori belgieni erau aduşi în fabricile germane, petrolul şi uleiul româneşti erau prădate sistematic după invazia din 1916. Ca şi Napoleon şi Hitler, conducerea militară germană a căutat să îşi exploateze cuceririle[224]. În prima jumătate a anului 1917, odată cu prăbuşirea Rusiei, cu epuizarea Franţei şi cu Marea Britanie aflată sub „contrablocada" U-boot, Germania părea foarte aproape de victorie. În pofida întregii retorici a „luptei până la capăt", oamenii de stat de la Londra şi de la Paris aveau să analizeze neliniştiţi posibilităţile unei păci de compromis în următoarele 12 luni, până când lucrurile aveau să ia altă întorsătură[225].

Şi totuşi, în spatele acestei aparenţe a puterii militare şi industriale teutonice, stăteau gata să răbufnească probleme considerabile. Ele nu erau evidente înainte de vara anului 1916 – cu alte cuvinte, în timp ce armata germană stătea în defensivă în vest şi dădea lovituri zdrobitoare în est. Însă campaniile de la Verdun şi de pe Somme au avut o magnitudine nemaiântâlnită până atunci, atât în privinţa puterii de foc, cât şi a pierderilor; iar numărul victimelor germane pe frontul de vest, care fusese în jur de 850 000 în 1915, s-a ridicat la aproape 1,2 milioane în 1916. Ofensiva de pe Somme în special i-a impresionat pe germani, deoarece a arătat că britanicii îşi alocau toate resursele naţionale

pentru a obţine victoria pe câmpul de luptă; şi a dus la rândul său la aşa-zisul program Hindenburg din august 1916, care proclama o imensă expansiune a producţiei de muniţii şi un grad mult mai ridicat de control asupra economiei şi societăţii germane pentru a face faţă cerinţelor unui război total. Această combinaţie între creşterea impozitelor pe venit şi pe dividende, un regim autoritar exercitând toate tipurile de putere asupra populaţiei şi intensificarea împrumuturilor guvernamentale şi a tipăririi de bancnote – care au produs, la rândul lor, o creştere a inflaţiei – a exercitat o grea lovitură asupra moralului general – un ingredient în strategia generală pe care Ludendorff era prea puţin capabil să îl înţeleagă prin comparaţie, să spunem, cu politicieni precum Lloyd George sau Clemenceau.

Chiar şi ca măsură economică, programul Hindenburg a avut problemele sale. Anunţarea unor totaluri fantastice ale producţiei – dublarea producţiei de explozibil, triplarea celei de mitraliere – a dus la blocaje pe măsură ce industria germană se străduia să facă faţă acestor cerinţe. Necesita nu doar o creştere a numărului de muncitori, ci şi o investiţie masivă în infrastructură, de la noi furnale la poduri peste Rin, care necesitau şi ele la rândul lor mai multă forţă de muncă şi mai multe resurse. Aşadar, în scurt timp a devenit clar că programul putea fi realizat doar dacă muncitorii calificaţi erau scutiţi de serviciul militar şi trimişi acasă; în consecinţă, 1,2 milioane au fost eliberaţi în septembrie 1916, iar alţi 1,9 milioane în iulie 1917. Având în vedere pierderile grave pe frontul de vest şi cele de asemenea considerabile din est, astfel de retrageri au însemnat că se suprasolicita populaţia masculină aptă fizic. În această privinţă, deşi Passchendaele a fost o catastrofă pentru armata britanică, el era considerat un dezastru şi de Ludendorff, care şi-a văzut alţi 400 000 de soldaţi scoşi din luptă. În decembrie 1917, totalul efectivelor armatei germane a fost constant sub pragul de 5,38 milioane de soldaţi care se înregistra cu şase luni mai devreme[226].

Lovitura de teatru a programului Hindenburg a constat în neglijarea cronică a agriculturii. Şi aici, mai mult ca în Franţa sau Rusia, bărbaţii, caii şi combustibilul erau luaţi din ţară pentru a acoperi necesităţile armatei sau ale industriei de muniţii – un dezechilibru nebunesc, din moment ce Germania nu putea compensa (ca Franţa) astfel de erori de planificare obţinând produse alimentare de peste mări pentru a acoperi diferenţa. În timp ce producţia agricolă scădea vertiginos în Germania, preţurile la alimente creşteau în spirală şi oamenii se plângeau de lipsa proviziilor alimentare. Conform raţionamentului sever al unui specialist, „concentrându-se în mod dezechilibrat asupra producerii de muniţii, managerii militari ai economiei germane au adus astfel ţara în pragul foametei până la sfârşitul anului 1918"[227].

Însă nu astfel stăteau lucrurile la începutul anului 1917, când Aliaţii erau cei care au simţit atacul principal al războiului şi când, într-adevăr, Rusia se prăbuşea în haos, şi nici Franţa, nici Italia nu păreau departe de a avea aceeaşi soartă. În acest context strategic general în care fiecare bloc era extenuat de război, însă Germania deţinea încă un avantaj militar general, trebuie plasate politicile inepte ale comandamentului superior faţă de Statele Unite în primele câteva luni ale anului 1917. Nu era un mare secret că statul american înclina să fie de partea Aliaţilor chiar înainte de acest moment; în ciuda neînţelegerilor ocazionale privind blocada navală, simpatia ideologică generală faţă de democraţiile aliate şi dependenţa crescândă a exportatorilor americani faţă de piaţa din vestul Europei făcuseră ca Washingtonul să nu fie în totalitate neutru faţă de Germania. Dar anunţarea campaniei nerestricţionate a U-boot-urilor împotriva navelor comerciale şi dezvăluirile legate de oferta secretă a Germaniei faţă de Mexic în privinţa unei alianţe (în „telegrama Zimmermann") au făcut în cele din urmă ca Wilson şi Congresul să intre în război[228].

Semnificaţia intrării americanilor în război nu a fost deloc una militară, cel puţin în primele 12-15 luni după aprilie 1917, din moment ce armata Statelor Unite era şi mai puţin pregătită pentru o campanie modernă decât fuseseră în 1914 oricare dintre forţele europene. Însă forţa lor productivă, stimulată de comenzi în valoare de miliarde de dolari din partea Aliaţilor, era inegalabilă. Potenţialul lor industrial total şi ponderea în producţia industrială era de două ori şi jumătate cât cea a economiei acum suprasolicitate a Germaniei. Puteau lansa vase comerciale cu sutele, o cerinţă vitală într-un an când submarinele scufundau vase britanice şi aliate totalizând un tonaj de peste 500 000 de tone pe lună. Putea construi distrugătoare într-un timp uimitor de scurt, doar trei luni. Produceau jumătate din exporturile de produse alimentare ale lumii, care puteau fi acum trimise atât în Franţa şi în Italia, cât şi pe piaţa sa tradiţională britanică.

În privinţa puterii economice, intrarea Statelor Unite în război a transformat aşadar într-adevăr balanţele, compensând în acelaşi timp şi prăbuşirea Rusiei. Aşa cum demonstrează tabelul 24 (care ar trebui comparat cu tabelul 22), dezechilibrul resurselor productive care dezavantaja acum Puterile Centrale era enorm.

Tabelul 24. *Comparaţii industriale/tehnologice cu Statele Unite, însă fără Rusia*

	Marea Britanie/ SUA/Franţa	Germania/ Austro-Ungaria
Procentajele producţiei mondiale de produse prelucrate (1913)	51,7	19,2
Consumul de energie (1913), milioane de tone metrice echivalent cărbune 798,8	798,8	236,4
Producţia de oţel (1913) în milioane de tone	44,1	20,2
Potenţialul industrial total (Regatul Unit în 1900 = 100)	472,6	178,4

Din cauza „decalajului temporal" în transformarea acestui potenţial economic în eficacitate militară, consecinţele imediate ale intrării americanilor în război au fost amestecate. Statele Unite nu puteau, în timpul scurt disponibil, să producă tancuri, artilerie de câmp şi aeronave în cantitatea necesară (şi de fapt au trebuit să împrumute de la Franţa şi Marea Britanie pentru a plăti un astfel de armament mai greu); însă puteau continua să livreze muniţiile pentru arme de calibru mic şi alte provizii de care Londra, Parisul şi Roma depindeau atât de mult. Şi puteau prelua de la bancheri acordurile de credit private pentru a plăti toate aceste bunuri, transformându-le în datorii interguvernamentale. Mai mult, pe termen mai lung, armata Statelor Unite se putea transforma într-o vastă forţă de milioane de trupe proaspete, încrezătoare, bine hrănite, care să contribuie la balanţa europeană[229]. Între timp, britanicii trebuiau să îşi croiască drum prin noroaiele de la Passchendaele, armata rusească se dezintegrase, întăririle germane permiseseră Puterilor Centrale să dea o lovitură devastatoare Italiei la Caporetto, iar Ludendorff îşi retrăgea unele dintre forţele sale din est pentru a lansa o lovitură finală pe liniile slăbite anglo-franceze. În afara Europei, este adevărat, britanicii obţineau victorii importante împotriva turcilor în Orientul Apropiat. Însă cucerirea Ierusalimului şi a Damascului era o compensaţie minoră pentru pierderea Franţei, dacă germanii reuşeau în cele din urmă să facă în vest ceea ce făcuseră peste tot în Europa.

De aceea, conducerile tuturor statelor majore beligerante au considerat campaniile din 1918 absolut decisive pentru război. Deşi Germania a trebuit să lase mult peste

un milion de militari pentru a-şi ocupa noul mare imperiu cucerit în est, pe care bolşevicii îl recunoşteau în sfârşit prin Tratatul de la Brest-Litovsk (martie 1918), Ludendorff trimisese forţe spre vest într-un ritm de zece divizii pe lună de la începutul lunii noiembrie 1917. În momentul când mecanismul de război german a fost echilibrat pentru atac, la sfârşitul lunii martie 1918, avea cu aproape 30 de divizii mai mult decât forţele anglo-franceze, iar multe dintre unităţile sale fuseseră instruite de Bruchmüller şi de alţi ofiţeri în noile tehnici de război-surpriză cu unităţile de elită *Sturmtruppen*. Dacă reuşeau să producă o breşă în liniile Aliaţilor şi să intre în Paris sau pe Canalul Mânecii, era cea mai mare realizare a războiului. Însă şi riscurile erau cumplite, deoarece Ludendorff mobiliza toate resursele rămase ale Germaniei doar pentru această campanie; şi avea să fie „totul sau nimic", un pariu de proporţii epocale. În spatele cortinei, economia germană slăbea ameninţător. Producţia industrială scăzuse la 57% faţă de nivelul din 1913. Agricultura era mai neglijată ca oricând, iar vremea proastă contribuia la declinul producţiei; creşterea preţurilor alimentelor a sporit nemulţumirile interne. Materialul rulant suprasolicitat era în acest moment incapabil să transporte cantitatea de materii prime din teritoriile estice, conform planurilor. Din cele 192 de divizii dispuse de Ludendorff în vest, 56 erau catalogate drept „divizii de atac", o deghizare a faptului că ele aveau să primească partea cea mai mare din stocurile în scădere de echipament şi muniţie[230]. Comandamentul superior credea în reuşita acestui joc de noroc. Dar, dacă atacul eşua, resursele germane aveau să se epuizeze – şi aceasta tocmai în momentul când americanii erau în sfârşit capabili să trimită aproape 300 000 de soldaţi pe lună în Franţa, iar campania nerestricţionată a submarinelor fusese complet stopată de convoaiele Aliaţilor.

Primele succese ale lui Ludendorff – decimarea Armatei a Cincea britanice, depăşită numeric, croirea unui drum printre forţele franceze şi cele britanice şi avansarea, până la începutul lunii iunie 1918, la 60 de kilometri de Paris într-un alt asalt – i-au înspăimântat pe Aliaţi, astfel încât i-au dat lui Foch comanda supremă a forţelor de pe frontul de vest, trimiţând întăriri din Anglia, Italia şi Orientul Apropiat şi gândindu-se din nou (în secret) în privinţa unei păci de compromis. Şi totuşi, realitatea era că germanii se epuizaseră şi suferiseră consecinţele obişnuite ale trecerii de la defensivă la ofensivă. La primele două lovituri grele împotriva sectorului britanic, de exemplu, le provocaseră 240 000 pierderi britanicilor şi 92 000 francezilor, însă pierderile lor se ridicaseră la 348 000 de soldaţi. Până în iulie, „germanii au pierdut 973 000 de oameni, iar încă peste un milion au fost înregistraţi ca bolnavi. Până în octombrie, mai erau doar 2,5 milioane de soldaţi în vest, iar în privinţa recrutării situaţia era disperată"[231]. De la jumătatea lunii iulie, aliaţii erau superiori, nu doar prin noii recruţi, ci şi, într-o mai mare măsură, prin artilerie, tancuri şi aeronave – toate acestea permiţându-i lui Foch să orchestreze o întreagă serie de ofensive cu ajutorul armatelor Imperiului Britanic, americană şi franceză, astfel încât să nu acorde nici un răgaz forţelor germane slăbite. În acelaşi timp, şi superioritatea militară a Aliaţilor şi rezistenţa mai mare îşi spuneau cuvântul în victoriile impresionante din Siria, Bulgaria şi Italia. Pe neaşteptate, în septembrie/octombrie 1918, întregul bloc german părea, în ochii unui Ludendorff lovit de panică, să se prăbuşească, nemulţumirea internă şi revoluţiile interacţionând acum cu înfrângerile de pe front pentru a produce capitulare, haos şi prefaceri politice[232]. Nu numai că tentativa militară germană se încheiase aşadar, ci şi vechea ordine a Europei se prăbuşise.

În lumina teribilelor pierderi individuale, a suferinţei şi a devastării atât „în toiul bătăliei", cât şi pe fronturile interne[233], şi a modului în care fusese perceput Primul Război Mondial, ca o lovitură mortală autoprovocată civilizaţiei şi influenţei europene în lume[234], poate părea extrem de materialist să se introducă încă un tabel statistic în acest punct (tabelul 25). Şi totuşi, realitatea este că aceste cifre indică ce s-a argumentat mai sus: că avantajele deţinute de Puterile Centrale – linii interne bune, calitatea armatei germane, ocuparea şi exploatarea multor teritorii, izolarea şi înfrângerea Rusiei – nu puteau, pe termen lung, să compenseze acest dezavantaj masiv al forţei economice brute şi dezavantajul considerabil al dimensiunii forţelor totale mobilizate. La fel cum disperarea lui Ludendorff a fost o reflectare a dezechilibrului de forţe, tot astfel uimirea unui *Frontsoldat* obişnuit care vedea cât de bine aprovizionate erau unităţile aliate pe care le învinsese în primăvara acelui an indica dezechilibrul producţiei[235].

Tabelul 25. *Cheltuielile de război şi forţele mobilizate totale, 1914-1914*[236]

	Forţele mobilizate totale (milioane)	Cheltuieli de război conform preţurilor din 1913 (miliarde de dolari)
Imperiul Britanic	23,0	9,5
Franţa	9,3	8,2
Rusia	5,4	13,0
Italia	3,2	5,6
Statele Unite	17,1	3,8
Alţi aliaţi*	–0,3	2,6
Total (Aliaţi)	57,7	40,7
Germania	19,9	13,25
Austro-Ungaria	4,7	9,0
Bulgaria, Turcia	0,1	2,85
Total (Puterile Centrale)	24,7	25,10

* Belgia, România, Portugalia, Grecia, Serbia.

Deşi ar fi cu adevărat greşit, atunci, să se afirme că rezultatul Primului Război Mondial a fost predeterminat, dovezile prezentate aici sugerează că, per ansamblu, cursul acelui conflict – impasul în care ajunseseră la început cele două tabere, ineficienţa intrării italienilor în război, epuizarea lentă a Rusiei, caracterul decisiv al intervenţiei americane în menţinerea presiunilor Aliaţilor şi prăbuşirea, în cele din urmă, a Puterilor Centrale – se corelează îndeaproape cu producţia economică şi industrială şi cu forţele efectiv mobilizate disponibile fiecărei alianţe în diferitele faze ale luptei. În mod sigur, generalii tot mai trebuiau să îşi direcţioneze (sau să îşi direcţioneze *greşit*) campaniile, trupele tot mai trebuiau să facă apel la curajul moral individual pentru asaltul asupra unei poziţii inamice, iar marinarii tot mai trebuiau să îndure rigorile războiului naval; însă documentele indică faptul că astfel de calităţi şi talente existau de ambele părţi, de ele nebeneficiind doar una din coaliţii într-o măsură disproporţionată. De un singur lucru a beneficiat într-adevăr o singură tabără, în special după 1917, şi anume o superioritate pronunţată a forţelor productive. Ca şi în îndelungatele războaie de coaliţie anterioare, acest factor s-a dovedit în cele din urmă a fi hotărâtor.

Capitolul 6

Lumea bipolară şi criza „puterilor mijlocii" (II): 1919-1942

Ordinea internaţională postbelică

Oamenii de stat ai puterilor mai mari şi mai mici care s-au reunit la Paris la începutul anului 1919 pentru a discuta un tratat de pace s-au confruntat cu numeroase probleme mai vaste şi mai insolubile decât cele de care se loviseră predecesorii lor în 1856, 1814-1815 şi 1763. Deşi numeroase chestiuni de pe ordinea de zi puteau fi rezolvate şi incluse în Tratatul de la Versailles (28 iunie 1919), confuzia ce stăpânea Europa de Est atunci când grupurile etnice se înghesuiau să stabilească „statele succesoare", războiul civil şi intervenţiile din Rusia, precum şi reacţia naţionalistă turcă împotriva intenţiei occidentalilor de a împărţi Asia Mică însemnau că foarte multe chestiuni nu fuseseră fixate până în 1920 şi, în unele cazuri, până în 1923. Totuşi, de dragul conciziei, aceste acorduri vor fi examinate mai curând în ansamblu decât în ordinea cronologică a perfectării lor.

Cea mai izbitoare schimbare din Europa, măsurată în termeni teritorial-juridici, a fost apariţia unui grup de state-naţiuni – Polonia, Cehoslovacia, Austria, Ungaria, Iugoslavia, Finlanda, Estonia, Letonia şi Lituania – în locul teritoriilor ce făcuseră parte din Imperiul Habsburgic şi din cele ale Caselor de Hohenzollern şi Romanov. În vreme ce Germania, coerentă din punct de vedere etnic, a suferit pierderi teritoriale mult mai mici în Europa de Est decât Rusia sovietică sau Imperiul Austro-Ungar, dizolvat în totalitate, puterea sa a fost afectată în două feluri: prin preluarea Alsaciei şi Lorenei de către Franţa şi prin rectificările graniţelor cu Belgia şi Danemarca; prin ocuparea militară a Renaniei de către Aliaţi şi prin exploatarea economică a Saarland-ului de către francezi; prin „demilitarizarea" fără precedent (de exemplu, o armată şi o flotă de apărare a coastei minuscule, fără aviaţie, tancuri sau submarine, abolirea statului-major prusac); şi prin despăgubiri enorme. În plus, Germania şi-a pierdut şi vastul imperiu colonial în favoarea Marii Britanii, a dominioanele britanice autoguvernate şi a Franţei – după cum Turcia şi-a văzut teritoriile din Orientul Apropiat transformate în regiuni administrate de britanici şi de francezi, supravegheate de la distanţă de noua Ligă a Naţiunilor. În Extremul Orient, Japonia a moştenit fostele grupuri de insule germane de la nord de Ecuator, deşi a înapoiat Shantungul Chinei în 1922. În cadrul Conferinţei de

la Washington din 1921-1922, puterile au recunoscut statu-quoul teritorial din Pacific şi din Extremul Orient şi au acceptat să reducă dimensiunile flotelor lor de luptă conform formulelor corespunzătoare, preîntâmpinând astfel o cursă navală anglo-americano-japoneză. Astfel, atât în Vest, cât şi în Est, sistemul internaţional părea să se fi stabilizat în prima jumătate a anilor '20 – iar dificultăţile rămase (sau care ar fi putut apărea pe viitor) puteau fi rezolvate acum de Liga Naţiunilor, care se reunea periodic la Geneva, în ciuda retragerii surprinzătoare a Statelor Unite[1].

Retragerea bruscă a americanilor într-un izolaţionism diplomatic cel puţin relativ după 1920 a părut o nouă contrazicere a tendinţelor puterilor mondiale care, după cum vom discuta pe larg mai jos, se manifestaseră încă din anii 1890. Pentru profeţii politicii mondiale din acea perioadă, era de la sine înţeles că scena internaţională avea să fie profund influenţată, dacă nu cumva chiar dominată, de cele trei puteri în ascensiune: Germania, Rusia şi Statele Unite. Însă prima dintre ele fusese înfrântă în mod decisiv, a doua se prăbuşise în urma revoluţiei şi apoi se retrăsese în izolarea condusă de bolşevici, iar a treia, deşi în 1919 era în mod clar cea mai puternică naţiune din lume, a preferat la rândul ei să se retragă din centrul scenei diplomatice. În consecinţă, afacerile internaţionale din anii '20 şi de mai târziu încă păreau să se axeze fie pe acţiunile Franţei şi ale Marii Britanii, deşi ambele ţări fuseseră grav afectate de Primul Război Mondial, fie pe deliberările Ligii, în cadrul căreia oamenii de stat francezi şi britanici erau figurile proeminente. Austro-Ungaria dispăruse. Italia, unde Partidul Naţional Fascist condus de Mussolini îşi consolida poziţia după 1922, era relativ pasivă. Şi Japonia părea liniştită după deciziile Conferinţei de la Washington din 1921-1922.

Aşadar, într-un mod ciudat şi (după cum vom vedea) artificial, centrul lumii părea să fie în continuare Europa. Istoriile diplomatice ale acestei perioade se concentrează foarte mult asupra „goanei după siguranţă" a Franţei în faţa unei posibile renaşteri a Germaniei. Dat fiind că au pierdut garanţia militară specială anglo-americană odată cu respingerea Tratatului de la Versailles de către Senatul Statelor Unite, francezii au încercau să creeze o multitudine de substitute: încurajând formarea unui bloc de state „antirevizioniste" în Europa de Est (aşa-numita Mică Antantă din 1921); încheind alianţe individuale cu Belgia (1920), Polonia (1921), Cehoslovacia (1924), România (1926) şi Iugoslavia (1927); menţinând o armată şi o aviaţie vaste pentru a-i intimida pe germani şi intervenind – la fel ca în criza din 1923 din Ruhr – atunci când Germania nu a plătit despăgubirile de război; şi încercând să convingă guvernele britanice succesive să ofere o nouă garanţie militară a graniţelor Franţei, lucru care a fost îndeplinit doar în mod indirect, prin Tratatul multilateral de la Locarno din 1925[2]. A fost şi o perioadă de intensă diplomaţie financiară, deoarece problema despăgubirilor germane şi a datoriilor de război ale Aliaţilor a distorsionat relaţiile dintre învingători şi învinşi, dar şi dintre Statele Unite şi foştii lor aliaţi europeni[3]. Compromisul financiar al Planului Dawes (1924) a mai aplanat aceste turbulenţe şi a pregătit în schimb terenul pentru Tratatul de la Locarno din anul următor; acesta a fost urmat de intrarea Germaniei în Ligă şi de aranjamentul financiar revizuit al Planului Young (1929). Spre sfârşitul anilor '20, întrucât Europa redevenise prosperă, Liga părea să fi fost acceptată ca un nou element important al sistemului internaţional, iar numeroase state promiseseră solemn (prin Pactul de la Paris din 1928) că nu vor recurge la război pentru a-şi rezolva diferendele, astfel încât scena diplomatică părea să fi revenit la normal. Oamenii de stat, precum Stresemann, Briand şi Austen Chamberlain, păreau, în felul lor, omologii moderni ai lui Metternich şi Bismarck, întâlnindu-se la diverse centre europene de relaxare pentru a tranşa problemele mondiale.

Harta 10. *Europa după Primul Război Mondial*

Totuşi, în ciuda acestor impresii superficiale, structurile de bază ale sistemului internaţional de după 1919 erau foarte diferite şi mult mai fragile decât cele care influenţaseră diplomaţia cu o jumătate de secol mai devreme. În primul rând, pierderile din rândul populaţiei şi subminările economiei generate de patru ani şi jumătate de război „total" erau imense. Circa opt milioane de oameni au fost ucişi în luptă, şapte milioane au rămas cu handicapuri permanente, iar 15 milioane au fost „mai mult sau mai puţin grav răniţi"[4] – majoritatea fiind în floarea vârstei lor productive. În plus, Europa, *excluzând* Rusia, a pierdut probabil peste cinci milioane de civili, din cauze despre care s-a spus că au fost „induse de război" – „boală, foamete şi lipsuri rezultate în urma războiului, precum şi generate de conflictul militar"[5]; numărul victimelor Rusiei, la care s-au adăugat şi pierderile masive din războiul civil, era mult mai mare. „Lipsa naşterilor" din perioada războiului (generată de faptul că foarte mulţi bărbaţi se aflau pe front, iar populaţia nu se înnoia în ritmul normal de dinainte de război) era, de asemenea, extrem de pronunţată. În sfârşit, chiar şi atunci când bătăliile majore au încetat, luptele şi masacrele au continuat să aibă loc în conflictele de graniţă postbelice precum cele din Europa de Est, Armenia şi Polonia; nici una dintre aceste regiuni slăbite de război nu a scăpat de groaznica epidemie de gripă din 1918-1919, care a mai secerat câteva milioane. Astfel, lista finală a victimelor din această perioadă a ajuns probabil la 60 de milioane de oameni, aproape jumătate dintre pierderi înregistrându-se în Rusia, iar Franţa, Germania şi Italia fiind la rândul lor grav afectate. Nu există însă nici o metodă de măsurare a suferinţei individuale şi a şocurilor psihologice generate de o astfel de catastrofă umană, dar e uşor de înţeles de ce participanţii – de la oamenii de stat la ţărani – au rămas profund afectaţi.

Costurile materiale ale războiului nu au avut precedent şi au părut, în ochii celor ce priveau peisajele devastate ale Franţei, Poloniei şi Serbiei, şi mai şocante: sute de mii de case au fost distruse, fermele au fost pustiite, drumurile, căile ferate şi telegrafele au fost aruncate în aer, animalele au fost măcelărite, pădurile pulverizate, iar suprafeţe întinse de pământ nu mai puteau fi cultivate din pricina obuzelor şi a minelor neexplodate. Dacă adăugăm pe listă pierderile din transporturi, costurile directe şi indirecte ale mobilizării şi banii strânşi de combatanţi, suma totală devine absolut enormă, încât ajunge să fie de neînţeles: aproximativ 260 de miliarde de dolari, ceea ce, potrivit unui calcul, „reprezenta de aproape şase ori şi jumătate toată datoria naţională acumulată în lume de la sfârşitul secolului al XVIII-lea până în pragul Primului Război Mondial"[6]. După decenii de dezvoltare, producţia industrială mondială a scăzut drastic; în 1920, era cu 7% mai redusă decât în 1913, producţia agricolă se afla cu circa o treime sub pragul normal, iar volumul exporturilor se redusese la jumătate faţă de perioada antebelică. În vreme ce dezvoltarea economiei europene în ansamblu rămăsese în urmă, probabil cu circa opt ani*, ţările individuale erau şi mai afectate. După toate probabilităţile, în dezordinea din 1920, Rusia a înregistrat cea mai scăzută producţie industrială, egală cu 13% din cifrele din 1913; însă în Germania, Franţa, Belgia şi o mare parte a Europei de Est, producţia industrială era cu cel puţin 30% mai scăzută decât înaintea conflictului[7].

Dacă anumite societăţi erau cele mai afectate de pe urma războiului, altele, fireşte, scăpaseră mai uşor – şi multe dintre ele şi-au consolidat poziţia. În realitate, războiul

* Mai precis, producţia sa din 1929 se ridica la ceea ce ar fi atins probabil în 1921 dacă nu ar fi existat războiul şi dacă ratele de dezvoltare de dinaintea anului 1913 s-ar fi menţinut.

modern şi productivitatea industrială pe care a generat-o au avut şi efecte benefice. În termeni strict economici şi tehnologici, în aceşti ani se înregistraseră numeroase progrese: în producţia de automobile şi camioane, în aviaţie, în rafinarea petrolului şi privind substanţele chimice, în industria electrică, a coloranţilor şi a oţelului aliat, în refrigerare şi conservare şi într-o mulţime de alte industrii[8]. Fireşte, economiile situate mai departe de distrugerile din linia întâi au dezvoltat şi au beneficiat mai uşor de aceste progrese din punct de vedere comercial; de aceea, economia Statelor Unite, dar şi cele ale Canadei, Australiei, Africii de Sud, Indiei şi a unei părţi a Americii de Sud au fost stimulate de cererea de produse industriale şi alimentare şi de materii prime din partea unei Europe zdruncinate de un război de uzură. La fel ca în conflictele mercantile anterioare, pierderea unei ţări era adesea câştigul alteia – cu condiţia ca aceasta din urmă să evite costurile de război sau măcar să fie protejată cât de cât de distrugerile acestuia.

Tabelul 26. *Indicii mondiali ai producţiei industriale, 1913-1925*[9]

	1913	1920	1925
La nivel mondial	100	93,6	121,6
Europa*	100	77,3	103,5
URSS	100	12,8	70,1
Statele Unite	100	122,2	148
Restul lumii	100	109,5	138,1

* Marea Britanie, Franţa, Belgia, Olanda, Germania, Danemarca, Norvegia, Suedia, Finlanda, Elveţia, Austria, Italia, Cehoslovacia, Ungaria, Polonia, România, Grecia şi Spania.

Aceste cifre ale producţiei industriale mondiale sunt foarte revelatoare în această privinţă, deoarece indică măsura în care Europa (şi mai ales Uniunea Sovietică) a fost afectată de război, în vreme ce alte regiuni au obţinut câştiguri substanţiale. Într-o anumită măsură, desigur, răspândirea industrializării din Europa în Americi, în Japonia, India şi Australasia, precum şi locul tot mai important pe care îl ocupau aceste teritorii în comerţul mondial erau pur şi simplu o continuare a tendinţelor economice ce fuseseră prezente de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Astfel, potrivit calculului puţin cunoscut pe care l-am menţionat mai sus, dezvoltarea Statelor Unite înainte de 1914 a fost atât de mare, încât probabil ar fi întrecut producţia totală a Europei în anul 1925[10]; războiul a accelerat acest eveniment cu şase ani, adică acest lucru s-a întâmplat în 1919. De asemenea, spre deosebire de schimbările din 1880-1913, aceste transformări particulare ale balanţelor economice globale *nu* au avut loc, vreme de câteva decenii, pe timp de pace şi în concordanţă cu forţele pieţii. În schimb, războiul şi blocada şi-au impus cererile categorice, distorsionând masiv tiparele normale ale producţiei mondiale şi ale comerţului. De exemplu, capacitatea de construcţie navală (mai ales în Statele Unite) a fost mărită enorm de mult la mijlocul războiului, pentru a compensa pierderea navelor scufundate de U-boot-uri; însă, după 1919-1920, peste tot pe glob existau cale în exces. Din nou, producţia din industria oţelului în Europa continentală scăzuse în perioada războiului, în vreme ce producţia Statelor Unite şi cea a Marii Britanii crescuseră simţitor; însă, odată ce producătorii europeni de oţel şi-au revenit, capacitatea în exces era înspăimântătoare. Această problemă a afectat un sector şi mai mare al economiei – agricultura. În timpul războiului, producţia agricolă din Europa continentală scăzuse, iar

exportul de cereale al Rusiei de dinainte de război dispăruse, înregistrându-se mari creşteri ale producţiei în America de Nord şi de Sud, precum şi în Australasia, unde fermierii au beneficiat în mod clar (deşi fără premeditare) de pe urma morţii arhiducelui. Dar, atunci când agricultura europeană şi-a revenit, spre sfârşitul anilor '20, producătorii de pe tot globul s-au confruntat cu o cerere diminuată şi cu preţuri ce se prăbuşeau[11]. Problemele structurale de acest gen au afectat toate regiunile, însă nicăieri nu au fost resimţite mai grav decât în Europa Centrală şi de Est, unde „statele succesoare" fragile se luptau cu noi limitări, pieţe dislocate şi comunicaţii distorsionate. Încheierea Păcii de la Versailles şi retrasarea hărţii Europei de-a lungul graniţelor etnice (în mare) nu garantau o restaurare a stabilităţii economice.

În sfârşit, finanţarea războiului a adus cu sine probleme economice – şi, mai târziu, politice – de o complexitate fără precedent. Foarte puţine părţi beligerante (Marea Britanie şi Statele Unite se numărau printre excepţii) încercaseră să acopere măcar o parte a costurilor de război mărind taxele; în schimb, majoritatea statelor s-au bazat aproape în totalitate pe împrumuturi, pornind de la premisa că inamicul învins va fi forţat să plătească – aşa cum s-a întâmplat cu Franţa, în 1871. Datoriile publice, nemaifiind acoperite acum în aur, au crescut ameţitor; bancnotele ce curgeau din vistieriile statelor au făcut ca preţurile să crească[12]. Date fiind devastarea economică şi dislocările teritoriale provocate de război, nici o ţară europeană nu era pregătită să calce pe urmele Statelor Unite, revenind la etalonul-aur în 1919. Politicile monetare şi fiscale lejere au făcut ca inflaţia să crească în continuare, rezultatele fiind dezastruoase în Europa Centrală şi de Est. Deprecierile competitive ale monedelor naţionale, efectuate în încercarea disperată de a încuraja exporturile, au generat şi mai multă instabilitate financiară – precum şi rivalitate politică. La aceasta s-au mai adăugat aspectul insolubil al împrumuturilor între Aliaţi şi cererea din partea învingătorilor (mai ales a Franţei) a unor despăgubiri substanţiale din partea Germaniei. Toţi aliaţii europeni erau datori Marii Britanii şi, într-o mai mică măsură, Franţei; iar aceste două puteri erau profund îndatorate Statelor Unite. Întrucât bolşevicii refuzau să achite împrumuturile masive ale Rusiei, în valoare de 3,6 miliarde de dolari, americanii îşi cereau banii înapoi, Franţa, Italia şi alte ţări refuzau să îşi plătească datoriile până nu primeau despăgubiri din partea Germaniei, iar nemţii declarau că pur şi simplu nu pot achita sumele ce li se cereau, scena era pregătită pentru ani buni de discuţii aprinse, care au amplificat decalajul în termeni de simpatii politice dintre Europa de Vest şi Statele Unite, nemulţumite[13].

Deşi poate că aceste conflicte au părut aplanate într-o oarecare măsură de Planul Dawes din 1924, consecinţele politice şi sociale ale acestor turbulenţe au fost imense, mai ales în timpul hiperinflaţiei germane din anul precedent. La fel de alarmant, deşi mai puţin înţeles în perioada respectivă, era şi faptul că stabilizarea financiară şi comercială aparentă a economiei mondiale de la jumătatea anilor '20 avea temelii mult mai şubrede decât oricând înaintea Primului Război Mondial. Deşi până atunci se revenise la etalonul-aur în majoritatea ţărilor, mecanismul subtil (şi aproape autoechilibrat) al comerţului internaţional şi al fluxurilor monetare de dinainte de 1914, bazat pe Londra, nu fusese reluat. De fapt, Londra făcuse câteva tentative disperate de recâştigare a acestui rol – inclusiv fixarea, în 1925, a ratei de schimb a lirei sterline la nivelul de dinainte de război (1 liră = 4,86 dolari), lucru care i-a afectat foarte mult pe exportatori; de asemenea, reîncepuse să ofere împrumuturi la scară mare peste hotare. Cu toate acestea, în realitate, centrul lumii financiare se mutase dincolo de Atlantic între anii 1914

şi 1919, pe măsură ce datoriile internaţionale ale Europei creşteau, iar Statele Unite deveneau naţiunea ce oferea cele mai multe împrumuturi din lume. În acelaşi timp, structura destul de diferită a economiei americane – mai puţin dependentă de comerţul exterior şi mult mai puţin integrată în economia mondială, înclinată mai curând spre protecţionism (mai ales în agricultură) decât spre liberul schimb, fără un echivalent al Băncii Angliei, mai fluctuantă în ceea ce priveşte avânturile şi eşecurile, cu politicieni mult mai direct influenţaţi de lobby-urile din ţară – însemna că sistemul financiar şi comercial internaţional se învârtea în jurul unui punct central volatil şi defectuos. Acum nu mai exista nici un adevărat „creditor de ultimă instanţă", oferind împrumuturi pe termen lung pentru dezvoltarea infrastructurii economiei mondiale şi stabilizând dezmembrările temporare ale conturilor internaţionale[14].

Aceste nepotriviri structurale au fost ascunse la sfârşitul anilor '20, când sume imense de dolari au fost împrumutate pe termen scurt guvernelor şi municipalităţilor europene, dispuse să ofere dobânzi mari pentru a folosi aceste fonduri – nu întotdeauna în mod înţelept – atât pentru dezvoltare, cât şi pentru acoperirea găurilor din balanţele de plăţi. Dat fiind că împrumuturile pe termen scurt erau folosite în proiecte pe termen lung, investiţiile considerabile (mai ales în Europa Centrală şi de Est) se îndreptau încă spre agricultură, amplificând presiunile de scădere a preţurilor agricole, iar costurile întreţinerii acestor datorii creşteau alarmant şi, neputând fi acoperite de export, erau susţinute prin noi împrumuturi, sistemul se prăbuşea deja în vara anului 1928, când prosperitatea Americii (şi creşterea dobânzilor de către Federal Reserve) a limitat fluxul de capital către exterior.

Sfârşitul acestei prosperităţi economice, odată cu „crahul de pe Wall Street" din octombrie 1929, şi reducerea ulterioară a împrumuturilor americane au stârnit o reacţie în lanţ ce părea incontrolabilă: lipsa banilor la îndemână a redus atât investiţiile, cât şi consumul; cererea scăzută în rândul ţărilor industrializate i-a afectat pe producătorii de bunuri alimentare şi materii prime, care au avut o reacţie disperată, crescând oferta şi apoi văzând cum preţurile se prăbuşesc aproape total – în schimb, lor fiindu-le imposibil să cumpere produse industriale. Deflaţia, renunţarea la etalonul-aur şi devalorizarea monedei, măsurile restrictive impuse asupra comerţului şi capitalului, precum şi neachitarea datoriilor internaţionale – acestea erau expedientele de pe ordinea de zi; fiecare dintre ele mai dădea câte o lovitură sistemului mondial de comerţ şi creditare. Arhiprotecţionistul tarif Smoot-Hawley, adoptat (ca măsură de sprijinire a fermierilor americani) de singura ţară cu un surplus comercial substanţial, a îngreunat şi mai mult încercarea celorlalte ţări de a câştiga dolari – şi a condus la inevitabilele represalii, care au devastat exporturile americane. În vara anului 1932, producţia industrială era în numeroase ţări la jumătate faţă de 1928, iar comerţul mondial scăzuse cu o treime. Valoarea comerţului european (58 de miliarde de dolari în 1928) ajunsese la 20,8 miliarde de dolari în 1935 – declin ce a afectat la rândul său transporturile, construcţiile navale, asigurările etc.[15].

Având în vedere gravitatea acestei recesiuni mondiale şi şomajul masiv pe care l-a generat, politica internaţională nu putea scăpa sub nici o formă de efectele lor cumplite. Competiţia atroce de pe piaţa produselor industriale şi agricole, precum şi a materiilor prime, a amplificat resentimentele naţionale şi i-a constrâns pe numeroşi politicieni, conştienţi de nemulţumirile alegătorilor lor, să încerce să îi facă pe străini să plătească; grupurile mai extremiste, în special de dreapta, au profitat de haosul economic pentru a ataca întregul sistem liberal-capitalist şi a reclama politici „naţionale" ferme, susţinute la

nevoie prin luptă. Democraţiile mai fragile, mai ales Republica de la Weimar, dar şi Spania, România, şi nu numai, au cedat acestor presiuni politico-economice. Conservatorii precauţi care conduceau Japonia erau daţi la o parte de naţionalişti şi militarişti. Dacă democraţiile din Vest au făcut faţă acestor furtuni mai bine, oamenii lor de stat au fost forţaţi să se concentreze asupra gestionării economiei interne, tot mai marcată de o atitudine protecţionistă. Nici Statele Unite şi nici Franţa, principalele ţări cu surplus de aur, nu erau dispuse să ierte statele datornice; într-adevăr, Franţa a avut tendinţa de a-şi folosi puterea financiară pentru a controla comportamentul Germaniei (ceea ce a sporit resentimentele de cealaltă parte a Rinului) şi pentru a-şi susţine diplomaţia în Europa. În mod similar, „moratoriul lui Hoover" în privinţa despăgubirilor germane, care i-a înfuriat atât de tare pe francezi, nu putea fi separat de chestiunea reducerilor (şi, în ultimă instanţă, a neachitării) datoriilor de război, care înverşuna pe americani. Devalorizările competitive ale monedei şi dezacordurile din cadrul Conferinţei Economice Mondiale din 1933 privind rata de schimb dolar – liră sterlină au completat acest tablou sumbru.

Până atunci, ordinea mondială cosmopolită se dizolvase în diverse subunităţi rivale: un bloc al lirei sterline, bazat pe tiparele comerciale britanice şi întărit de „preferinţele imperiale" din cadrul Conferinţei de la Ottawa din 1932; un bloc al aurului, condus de Franţa; un bloc al yenului, dependent de Japonia, în Extremul Orient; un bloc al dolarului, condus de Statele Unite (după ce şi Roosevelt a renunţat la etalonul-aur); şi, complet detaşat de aceste frământări, un „socialism într-o singură ţară", ce lua naştere treptat în Uniunea Sovietică. Înclinaţia spre autarhie era aşadar puternic dezvoltată chiar înainte ca Adolf Hitler să îşi pună în practică programul de creare a unui Reich autarhic, milenar, în care comerţul exterior să se reducă la tranzacţii speciale şi la acorduri „de barter". Deoarece Franţa se opusese în repetate rânduri puterilor anglo-saxone în ceea ce priveşte tratarea despăgubirilor din partea Germaniei, Roosevelt pretindea că Statele Unite au avut mereu de pierdut de pe urma afacerilor cu britanicii, iar Neville Chamberlain era deja convins de remarca sa ulterioară potrivit căreia politica americană consta doar în „vorbe"[16], democraţiile nu erau dispuse să coopereze pentru a face faţă presiunilor tot mai mari în sensul unor schimbări teritoriale în ordinea mondială defectuoasă din 1919.

Oamenilor de stat şi ministerelor Externe de pe bătrânul continent le-a fost dintotdeauna greu să înţeleagă şi să trateze chestiunile economice; dar o trăsătură poate şi mai problematică, pentru cei care îşi aminteau de diplomaţia guvernamentală a secolului al XIX-lea, o reprezenta influenţa opiniei publice privind afacerile internaţionale, în anii '20 şi '30. Într-un fel, firește, era inevitabil. Chiar şi înainte de Primul Război Mondial, grupurile politice din Europa criticaseră metodele secrete, ascunse şi ideile elitiste preconcepute ale „vechii diplomaţii", reclamând în schimb un sistem reformat, în care afacerile statului să fie deschise analizei poporului şi a reprezentanţilor săi[17]. Aceste solicitări au fost profund încurajate de conflictul din 1914-1918, deoarece, pe de o parte, conducătorii care au cerut mobilizarea totală a societăţii erau conştienţi că societatea, în schimb, avea să reclame despăgubiri pentru sacrificiile sale şi un cuvânt de spus în ceea ce priveşte pacea; pe de altă parte, pentru că războiul, proclamat sus şi tare de propagandiştii aliaţi drept o luptă pentru democraţie şi independenţă naţională, a zdrobit de fapt imperiile autocrate din Europa Centrală şi de Est; şi, în final, deoarece figura puternică şi atrăgătoare a lui Woodrow Wilson a susţinut presiunile pentru o ordine mondială nouă şi luminată chiar şi atunci când Clemenceau şi Lloyd George susţineau nevoia unei victorii totale[18].

Însă problema cu „opinia publică" după 1919 era că numeroase segmente ale sale *nu* corespundeau viziunii gladstoniene şi wilsoniene naive a unei populaţii liberale, educate, raţionale, impregnate cu idei internaţionaliste, supoziţii utilitariste şi respect pentru supremaţia legii. După cum a arătat Arno Mayer, „vechea diplomaţie" care (lucru larg susţinut) iscase războiul mondial era pusă la încercare după 1917 nu doar de reformismul wilsonian, ci şi de criticile mai sistematice ale bolşevicilor la adresa ordinii existente – critici deosebit de atrăgătoare pentru clasele muncitoare organizate din *ambele* tabere beligerante[19]. Deşi acest lucru i-a făcut pe politicienii receptivi, precum Lloyd George, să inventeze propriul „pachet" de politici interne şi externe progresiste, să neutralizeze farmecul lui Wilson şi să înfrâneze alunecarea muncitorilor spre socialism[20], impactul asupra figurilor mai conservatoare şi mai naţionaliste din tabăra Aliaţilor era destul de diferit. După părerea lor, principiile wilsoniene trebuiau să fie respinse ferm în interesul „siguranţei" naţionale, ce nu putea fi măsurată decât prin ajustarea graniţelor, achiziţii coloniale şi despăgubiri; în vreme ce ameninţarea leninistă, mult mai înspăimântătoare, trebuia să fie înlăturată fără milă în miezul său bolşevic şi (mai ales) în sovietele mimetice care apăruseră în Vest. Politica şi diplomaţia reconcilierii[21], cu alte cuvinte, erau încărcate cu elemente ideologice şi politice interne de fundal într-o măsură necunoscută la congresele din 1856 şi 1878.

Aceasta nu e tot. În democraţiile vestice, imaginile dominante ale Primului Război Mondial de la sfârşitul anilor '20 erau cele ale morţii, distrugerii, ororii, risipei şi inutilităţii. „Pacea cartagineză" din 1919, lipsa beneficiilor promise de politicieni în timpul războiului în schimbul sacrificiilor oamenilor, milioanele de veterani schilodiţi şi de văduve de război, problemele economice din anii '20, pierderea credinţei şi colapsul relaţiilor sociale şi personale victoriene erau puse pe seama nebuniei deciziilor din iulie 1914[22]. Însă această silă generalizată a populaţiei faţă de luptă şi militarism, combinată în numeroase cazuri cu speranţa că Liga Naţiunilor va împiedica o repetare a acelui dezastru, nu era împărtăşită de toţi participanţii la război – chiar dacă lucrările anglo-americane lasă această impresie[23]. Pentru sute de mii de foşti *Frontsoldaten* de pe tot continentul european, deziluzionaţi de şomaj, de inflaţie şi de plictiseala ordinii postbelice, dominată de burghezie, conflictul reprezentase ceva mistuitor, dar benefic: valorile marţiale, camaraderia războinicilor, adrenalina violenţei şi a acţiunii. Pentru aceste grupuri, mai ales pentru cele din cadrul naţiunilor înfrânte ale Germaniei şi Ungariei şi al naţiunii învingătoare (dar nemulţumite) italiene, precum şi în rândul dreptei franceze, ideile noilor mişcări fasciste – ordinea, disciplina şi gloria naţională, strivirea evreilor, a bolşevicilor, a decadenţilor intelectuali şi a păturilor de mijloc liberale şi mulţumite de sine – erau foarte atrăgătoare. În ochii lor (şi în ochii omologilor lor din Japonia), lupta, forţa şi eroismul reprezentau trăsăturile trainice ale vieţii, iar doctrinele internaţionalismului wilsonian erau false şi demodate[24].

Aceasta însemna că relaţiile internaţionale din anii '20 şi '30 au continuat să fie complicate de ideologie şi de fisurarea treptată a societăţii mondiale în blocuri politice care se suprapuneau doar parţial cu subdiviziunile economice menţionate mai devreme. De o parte se aflau democraţiile vestice, mai ales cele din ţările vorbitoare de limba engleză, scârbite de ororile Primului Război Mondial, care se concentrau asupra chestiunilor interne (mai ales asupra celor socioeconomice) şi care îşi reduceau masiv sistemele de apărare; deşi liderii francezi menţineau o armată şi o aviaţie considerabile, temându-se de o posibilă renaştere a Germaniei, era evident că o mare parte a populaţiei împărtăşea

ura faţă de război şi dorinţa de reconstrucţie socială. De cealaltă parte se afla Uniunea Sovietică, izolată în fel şi chip de sistemul politico-economic global, dar câştigând totuşi admiratori în Vest, deoarece oferea, se pare, o „nouă civilizaţie" care, *inter alia*, scăpase de Marea Depresiune[25], deşi URSS era şi foarte detestată. În sfârşit, mai existau, cel puţin în anii '30, statele fasciste „revizioniste", adică Germania, Japonia şi Italia, care nu doar erau profund antibolşevice, ci şi denunţau statu-quoul liberal-capitalist ce fusese restabilit în 1919. Toate acestea au făcut ca impunerea politicilor externe să fie extrem de dificilă pentru oamenii de stat democraţi, care nu înţelegeau prea bine nici concepţia fascistă, nici pe cea bolşevică şi care nu doreau decât să revină la acea stare de „normalitate" edwardiană pe care războiul o distrusese.

În comparaţie cu aceste probleme, provocările de după 1919 la adresa lumii eurocentrice care începeau să apară la tropice erau mai puţin ameninţătoare – însă rămâneau importante. Şi aici se pot detecta precedente înainte de 1914, precum revolta lui Arabi-Pasha din Egipt, Revoluţia Junilor Turci din 1908, încercările lui Tilak de a radicaliza mişcarea Congresului Indian sau campania lui Sun Yat-Sen împotriva dominaţiei vestice din China ; tocmai de aceea, istoricii au remarcat modul cum evenimente precum înfrângerea Rusiei de către japonezi din 1905 şi revoluţia rusă nereuşită din acelaşi an au fascinat şi au electrizat primele forţe naţionaliste din Asia şi din Orientul Mijlociu[26]. În mod ironic, dar previzibil, cu cât colonialismul pătrundea mai mult în societăţile subdezvoltate, le atrăgea într-o reţea comercială şi financiară globală şi le punea în contact cu ideile occidentale, cu atât aceste lucruri provocau o reacţie din partea băştinaşilor ; fie că se manifesta sub forma unor frământări tribale, generate de restricţiile impuse tiparelor lor tradiţionale de viaţă şi de comerţ, fie, mai important, sub forma încercării avocaţilor şi a intelectualilor educaţi în Vest de a crea partide ale poporului şi a militantismului lor în favoarea autodeterminării naţionale, rezultatul era o punere la încercare tot mai mare a controlului colonial european.

Primul Război Mondial a accelerat aceste tendinţe în fel şi chip. În primul rând, exploatarea economică intensă a materiilor prime de la tropice şi încercările de a forţa coloniile să contribuie – atât cu forţă de muncă, cât şi cu impozite – la efortul de război al puterilor au ridicat în mod inevitabil semne de întrebare în ceea ce priveşte „compensaţia", la fel ca în rândul claselor muncitoare din Europa[27]. În plus, campaniile din Africa de Vest, de Sud-Vest şi de Est, din Orientul Apropiat şi din Pacific au ridicat semne de întrebare în ceea ce priveşte viabilitatea şi trăinicia imperiilor coloniale în general – tendinţă întărită de propaganda Aliaţilor privind „autodeterminarea naţională" şi „democraţia", precum şi de activităţile contrapropagandistice germane din Maghreb, Irlanda, Egipt şi India. În 1919, în vreme ce puterile europene îşi stabileau mandatele din cadrul Ligii Naţiunilor – ascunzându-şi interesele imperiale după frunze de smochin mai complexe, potrivit spuselor lui A.J.P. Taylor –, Congresul Panafrican se reunise la Paris pentru a-şi impune punctul de vedere, Partidul Wafd fusese înfiinţat în Egipt, Mişcarea „4 Mai" era activă în China, Kemal Atatürk devenea fondatorul Turciei moderne, Partidul Destour îşi reformula tactica în Tunisia, Partidul Sarekat Islam strânsese 2,5 milioane de membri în Indonezia, iar Gandhi cataliza diferitele ramuri ale opoziţiei spre eliberarea Indiei de sub dominaţia britanică[28].

Un lucru şi mai important este că această „revoltă împotriva Vestului" nu mai avea să găsească marile puteri unite de premisa că, oricare ar fi diferendele lor, între ele şi popoarele mai puţin dezvoltate de pe glob se căsca o prăpastie imensă ; şi aceasta era o

mare diferenţă faţă de perioada Conferinţei de la Berlin privind Africa de Vest. O asemenea unitate devenise deja redundantă, odată cu intrarea în clubul marilor puteri a Japoniei, unii gânditori japonezi începând să discute încă din 1919 despre „o sferă de coprosperitate" în Asia de Est[29]. Şi s-a trecut complet peste ea odată cu ivirea celor două versiuni ale „noii diplomaţii" propuse de Lenin şi Wilson – deoarece, oricare ar fi fost neînţelegerile politice dintre aceşti lideri charismatici, ei împărtăşeau aversiunea faţă de vechea ordine colonială europeană şi dorinţa de a o transforma în altceva. Nici unul din ei, din mai multe motive, nu a putut împiedica extinderea acestei ordini coloniale în timpul mandatelor Ligii; însă elocinţa şi influenţa lor s-au infiltrat dincolo de zonele de demarcaţie imperiale şi au interacţionat cu mobilizarea naţionaliştilor locali. Acest lucru a fost evident în China, spre sfârşitul anilor '20, unde vechea ordine europeană a privilegiilor stabilite prin tratate, a pătrunderii comerciale şi a acţiunilor ocazionale ale canonierelor începea să piardă teren în faţa „ordinilor" alternative concurente propuse de Rusia, Statele Unite şi Japonia şi să se ofilească în faţa naţionalismului revoluţionar chinez[30].

Aceasta nu însemna că era în pragul prăbuşirii colonialismul vestic. Reacţia britanică promptă de la Amritsar din 1919, întemniţarea de către olandezi a lui Sukarno şi a altor lideri naţionalişti indonezieni, precum şi desfiinţarea sindicatelor la sfârşitul anilor '20, reacţia franceză fermă faţă de frământările din Tongking pe marginea dezvoltării agricole intense a orezului şi a cauciucului – toate demonstrau puterea reziduală a armatelor şi armamentului Europei[31]. Acelaşi lucru se putea spune, desigur, şi despre atacul imperial întârziat al Italiei asupra Abisiniei de la mijlocul anilor '30. Doar şocurile mult mai puternice generate de al Doilea Război Mondial aveau să slăbească aceste controale imperiale cu adevărat. Totuşi, aceste frământări coloniale au fost importante într-o oarecare măsură pentru relaţiile internaţionale din anii '20 şi mai ales din anii '30. În primul rând, au distras atenţia (şi resursele) unora dintre marile puteri de la preocuparea lor faţă balanţa europeană de putere. A fost cu precădere cazul Marii Britanii, ai cărei lideri îşi făceau mult mai multe griji privind Palestina, India şi Singapore decât faţă de Sudetenland sau Danzig – aceste priorităţi reflectându-se în politica lor de apărare „imperială" de după 1919[32]; însă implicările din Africa au afectat Franţa în aceeaşi măsură şi, fireşte, au distras destul de mult armata italiană. În plus, în anumite cazuri, reapariţia problemelor extraeuropene şi coloniale se intersecta exact cu fosta structură de alianţe din 1914-1918. Chestiunea imperialismului i-a făcut pe americani să fie şi mai neîncrezători în politicile anglo-franceze, iar evenimente precum invadarea Abisiniei de către italieni sau atacarea Chinei de către japonezi au îndepărtat Roma şi Tokyo de Londra şi Paris în anii '30 – oferindu-le revizioniştilor germani nişte posibili parteneri. Din nou, afacerile internaţionale deveniseră mai greu de gestionat conform regulilor „vechii diplomaţii".

Ultima cauză majoră a instabilităţii postbelice a fost faptul ciudat că „problema germană" nu fusese rezolvată, devenind mai insolubilă şi mai gravă. Prăbuşirea rapidă a Germaniei din octombrie 1918, când armatele sale mai controlau Europa din Belgia până în Ucraina, a fost un mare şoc pentru forţele naţionaliste de dreapta, care au avut tendinţa de a da vina pe „trădători din interior" pentru capitularea umilitoare. Atunci când termenii acordului de la Paris au adus şi mai multe umilinţe, numeroşi germani au denunţat atât „tratatul de înrobire", cât şi pe politicienii Republicii de la Weimar care fuseseră de acord cu aceşti termeni. Chestiunea despăgubirilor şi hiperinflaţia din 1923 au umplut paharul nemulţumirilor germanilor. Foarte puţini au fost la fel de extremişti

ca naţional-socialiştii, care au format o mişcare demagogică şi ciudată ce s-a manifestat în anii '20; însă foarte puţini germani *nu* erau revizionişti sub o formă sau alta. Despăgubirile, culoarul polonez, restricţiile impuse forţelor armate, separarea de patrie a unor regiuni în care se vorbea limba germană nu aveau să fie tolerate la nesfârşit. Singurele întrebări erau cât de curând puteau fi abolite aceste restricţii şi în ce măsură ar trebui preferată diplomaţia în locul forţei pentru a schimba statu-quoul. În această privinţă, venirea la putere a lui Hitler, în 1933, nu a făcut decât să accentueze înclinaţia germanilor spre revizionism[33].

La problema stabilirii locului „potrivit" al Germaniei în Europa s-a adăugat distribuţia ciudată şi neechilibrată a puterii internaţionale după Primul Război Mondial. În ciuda pierderilor sale teritoriale, a restricţiilor militare şi a instabilităţii economice, Germania încă era, după 1919, o mare putere *potenţial* extrem de importantă. Voi face imediat o analiză mai amănunţită a punctelor sale forte şi slabe, însă merită să punctez aici faptul că Germania încă avea o populaţie mult mai numeroasă decât Franţa şi o capacitate de producţie de fier şi de oţel de circa trei ori mai mare. Reţeaua sa internă de comunicaţii era intactă, la fel şi uzinele chimice şi electrice, universităţile şi institutele tehnice. „În 1919, Germania era la pământ. Problema imediată era slăbiciunea Germaniei; însă, după câţiva ani de viaţă «normală», problema va redeveni cea a puterii germane"[34]. În plus, după cum subliniază Taylor, vechea balanţă de putere de pe continentul european ce contribuise la înfrânarea expansionismului german nu mai exista. „Rusia se retrăsese; Austro-Ungaria dispăruse. Nu mai rămăseseră decât Franţa şi Italia, amândouă inferioare din punctul de vedere al efectivelor şi al resurselor economice, amândouă epuizate de război."[35] Şi, cu timpul, mai întâi Statele Unite şi apoi Marea Britanie au manifestat o aversiune tot mai mare faţă de intervenţiile din Europa şi au dezaprobat tot mai mult eforturile Franţei de a împiedica dezvoltarea Germaniei. Totuşi, exact această teamă că Franţa *nu* era în siguranţă a determinat Parisul să caute să împiedice prin orice mijloace o renaştere a puterii germane: insistând ca Germania să plătească toate despăgubirile; menţinându-şi o armată mare şi costisitoare; încercând să transforme Liga Naţiunilor într-o organizaţie menită să menţină statu-quoul; şi rezistând tuturor sugestiilor ca Germaniei să i se îngăduie să se „înarmeze" la nivelul Franţei[36] – toate acestea, după cât se pare, au alimentat resentimentele germanilor şi au contribuit la agitaţiile extremiştilor de dreapta.

Celălalt element al bateriei franceze de arme diplomatice şi politice era legătura cu „statele succesoare" din Europa de Est. Aparent, sprijinirea Poloniei, a Cehoslovaciei şi a celorlalte beneficiare ale acordurilor din 1919-1921 din această regiune era o strategie plauzibilă şi promiţătoare[37]; astfel, expansionismul german ar fi fost ţinut în frâu pe fiecare flanc. În realitate, schema era încărcată de dificultăţi. Din cauza dispersării geografice a diverselor populaţii din perioada fostelor imperii multinaţionale, în 1919 nu fusese posibilă crearea unei împărţiri teritoriale coerente din punct de vedere etnic; grupuri mari de minorităţi au locuit aşadar de partea greşită a graniţelor fiecărui stat, constituind o sursă de slăbiciune internă, dar şi de ranchiună externă. Altfel spus, Germania nu era singura care dorea revizuirea tratatelor de la Paris; şi, chiar dacă Franţa insista ca statu-quoul să nu se schimbe absolut deloc, ea era conştientă că nici Marea Britanie, nici Statele Unite nu puneau mare preţ pe graniţele stabilite în grabă şi neregulate din această regiune. După cum a afirmat Londra răspicat în 1925, în Europa de Est nu aveau să mai existe garanţii de gen Locarno[38].

Scena economică din Europa Centrală şi de Est înrăutăţea şi mai mult lucrurile, deoarece ridicarea unor bariere vamale şi tarife în jurul acestor ţări nou-create a amplificat rivalităţile regionale şi a îngreunat dezvoltarea generală. Acum existau 27 de monede distincte în Europa, în locul celor 14 de dinainte de război, şi se mai creaseră 20 000 de kilometri de frontiere în plus; majoritatea graniţelor separau fabricile de materiile lor prime, turnătoriile de fontă de bazinele carbonifere şi fermele de pieţe. În plus, deşi bancherii şi întreprinderile franceze şi britanice au pătruns în aceste state succesoare după 1919, un partener comercial mult mai „firesc" pentru aceste naţiuni era Germania, după ce şi-a recăpătat stabilitatea economică, în anii '30. Nu doar era mai aproape şi mai bine conectată la piaţa Europei de Est prin intermediul drumurilor şi al căilor ferate, ci ar fi putut absorbi rapid excedentul de produse agricole al zonei aşa cum Franţa, având surplus agricol, şi Marea Britanie, cu preferinţa sa imperială, nu ar fi putut, oferind în schimbul grâului maghiar şi al petrolului românesc utilajele şi (mai târziu) armamentul de care aveau nevoie. În plus, aceste ţări, precum şi Germania însăşi, aveau probleme cu moneda şi au considerat că este mai uşor să facă mai degrabă „troc". Aşadar, din punct de vedere economic, *Mitteleuropa* putea redeveni treptat o zonă dominată de Germania[39].

Mulţi dintre participanţii la negocierile de la Paris din 1919 erau conştienţi de unele dintre problemele sus-menţionate (deşi, evident, nu de toate). Totuşi, ei au considerat, precum Lloyd George, că se puteau aştepta de la nou-creata Ligă a Naţiunilor „să remedieze, să repare şi să redreseze... Va fi acolo ca o Curte de Apel pentru a îndrepta cruzimile, neregulile, nedreptăţile"[40]. Fireşte, orice conflict politic sau economic major între state putea fi acum aplanat prin întâlnirea unor oameni raţionali la Geneva, în jurul unei mese rotunde. Şi această supoziţie părea plauzibilă în 1919, însă realitatea dură avea să o năruie. Statele Unite nu voiau să se alăture Ligii. Uniunea Sovietică era tratată ca un paria şi ţinută la distanţă de Ligă, la fel ca şi puterile înfrânte, cel puţin în primii ani. La scurt timp după ce statele revizioniste şi-au început agresiunile, în anii '30, au părăsit şi Liga.

În plus, din cauza dezacordurilor de la început dintre versiunea franceză şi cea britanică privind ceea ce trebuia să fie Liga – un poliţist sau un împăciuitor –, acestui organ i-au lipsit puterile executorii şi nu deţinea nici un mecanism adevărat de garantare a securităţii colective. Aşadar, în mod ironic, contribuţia reală a Ligii a ajuns să fie nu descurajarea agresorilor, ci bulversarea democraţiilor. Era foarte populară în rândul opiniei publice sătule de război din Vest, însă crearea ei a făcut loc argumentului că nu mai era nevoie de forţele naţionale de apărare, de vreme ce Liga avea să prevină cumva izbucnirea altor războaie. În consecinţă, existenţa Ligii a făcut ca miniştrii de Externe şi cabinetele să penduleze între diplomaţia „veche" şi cea „nouă", de obicei neasigurând beneficiile nici uneia din ele, după cum au demonstrat din plin cazul Manciuriei şi cel al Abisiniei.

În lumina tuturor dificultăţilor de mai sus şi a faptului copleşitor că Europa a plonjat într-un nou război de proporţii la doar 20 de ani după semnarea Tratatului de la Versailles, nu este deloc de mirare că istoricii au considerat această perioadă un „armistiţiu de 20 de ani", descriind-o drept un răstimp sumbru şi fragmentar – plin de crize, înşelătorii, agresiuni şi lipsă de onoare. Cu titluri de genul *A Broken World*, *The Lost Peace* şi *The Twenty Years Crisis* care descriu aceste două decenii[41], există pericolul ca diferenţele majore dintre anii '20 şi '30 să fie ignorate. Pentru a relua o remarcă făcută mai devreme, spre sfârşitul anilor '20, tratatul de la Locarno şi pactul Briand-Kellogg (Pactul de la Paris), aplanarea mai multor conflicte franco-germane, întâlnirile Ligii şi

renaşterea generală a prosperităţii păreau să indice faptul că, în sfârşit, Primul Război Mondial se încheiase din punctul de vedere al relaţiilor internaţionale. Totuşi, un an sau doi mai târziu, colapsul financiar şi industrial devastator zdruncinase această armonie şi începuse să interacţioneze cu provocările pe care naţionaliştii japonezi şi germani (şi, mai târziu, italieni) aveau să le reprezinte pentru ordinea existentă. Într-un timp extrem de scurt, norii războiului s-au adunat din nou. Sistemul era în mod fundamental ameninţat într-un moment în care democraţiile erau cel mai slab pregătite să facă faţă, din punct de vedere psihologic şi militar, şi mai puţin coordonate decât oricând după aranjamentul din 1919. Indiferent de lipsurile sau nebuniile oricărui „împăciuitor" în nefericiţii ani '30, trebuie aşadar să reţinem complexităţile fără precedent cu care au fost nevoiţi să se confrunte oamenii de stat ai acelui deceniu.

Înainte de a vedea cum s-au transformat crizele internaţionale din această perioadă în război, este important să analizăm din nou punctele forte şi slabe ale fiecăreia dintre marile puteri, afectate nu doar de conflictul din 1914-1918, ci şi de evenimentele economice şi militare din perioada interbelică. În această privinţă, voi face în repetate rânduri trimitere la tabelele 12-18 de mai sus, care indică deplasările balanţelor productive între puteri. Alte două remarci preliminare privind aspectele economice ale reînarmării ar trebui făcute chiar acum. Prima se referă la ratele diferite de creştere, ce erau mult mai pronunţate în anii '30 decât fuseseră, să zicem, în deceniul de dinainte de 1914; dezmembrarea economiei mondiale în diverse blocuri şi căile extrem de diferite de implementare a politicii economice naţionale (de la planuri pe patru ani şi programe de genul „New Deal" la bugete deflaţioniste clasice) însemnau că producţia şi avuţia puteau creşte într-o anumită ţară, scăzând dramatic în alta. În al doilea rând, evoluţiile interbelice înregistrate în domeniul tehnologiei militare au făcut ca forţele armate să depindă mai mult ca oricând de forţele productive ale naţiunilor lor. Fără o bază industrială înfloritoare şi, mai important, fără o comunitate ştiinţifică vastă, avansată, care să poată fi mobilizată de stat pentru a ţine pasul cu noile progrese din domeniul armamentului, victoria într-un nou război de proporţii era de neconceput. Dacă viitorul era (pentru a-l cita pe Stalin) în mâinile marilor batalioane, în schimb, ele se bazau din ce în ce mai mult pe tehnologia modernă şi pe producţia de masă.

Adversarii

Vulnerabilitatea economică a unei mari puteri, oricât de activi sau de ambiţioşi ar fi fost liderii săi naţionali, nu este nicăieri mai evidentă decât în cazul Italiei în anii '30. În aparenţă, regimul fascist al lui Mussolini adusese ţara din hinterland în prim-planul lumii diplomatice. Alături de Marea Britanie, era unul dintre garanţii externi ai acordului din 1925 de la Locarno; împreună cu Marea Britanie, Franţa şi Germania, era de asemenea unul dintre semnatarii acordului din 1938 de la München. Dorinţa de supremaţie a Italiei în Marea Mediterană fusese manifestată prin atacul din Corfu (1923), intensificarea „pacificării" Libiei şi intervenţia masivă (50 000 de soldaţi italieni) în Războiul Civil din Spania. Între 1935 şi 1937, Mussolini a răzbunat înfrângerea de la Adwa prin cucerirea nemiloasă a Abisiniei, sfidând îndrăzneţ sancţiunile Ligii şi opinia occidentală ostilă. Altă dată, a susţinut statu-quoul, trimiţând trupe spre trecătoarea Brenner în 1934 pentru

a-l împiedica pe Hitler să cucerească Austria şi semnând cu dragă inimă acordul antigerman de la Stresa din 1935. Tiradele sale împotriva bolşevismului i-au câştigat admiraţia multor străini (printre care şi Churchill) în anii '20, iar el a fost curtat de toate taberele în deceniul următor – Chamberlain a făcut o vizită la Roma în ianuarie 1939, străduindu-se să împiedice Italia să alunece complet în tabăra germană[42].

Însă importanţa diplomatică nu era singura măsură a noii măreţii a Italiei. Acest stat fascist, prin eliminarea politicii scizioniste de partid, prin planificarea „corporatistă" a economiei în locul disputei dintre capital şi forţa de muncă, prin devotamentul faţă de acţiunea guvernului, părea să ofere un nou model unei societăţi europene postbelice decepţionate – şi un exemplu atractiv celor care se temeau de „modelul" alternativ oferit de bolşevici. Datorită investiţiilor Aliaţilor, industrializarea avusese loc într-un ritm rapid între 1915 şi 1918, cel puţin în industriile grele legate de producţia de armament. Sub conducerea lui Mussolini, statul s-a angajat să deruleze un program ambiţios de modernizare, care includea asanarea mlaştinilor din Agro Pontino, dezvoltarea impresionantă a hidroelectricităţii şi îmbunătăţirea sistemului feroviar. Industria electrochimică a înregistrat progrese şi au fost create vâscoza şi alte fibre artificiale. Producţia de automobile a crescut, iar industria aeronautică italiană părea să se numere printre cele mai inovatoare din lume, aparatele de zbor înregistrând numeroase recorduri în materie de viteză şi altitudine[43].

Şi puterea militară părea să fie un bun indicator al statutului în ascensiune al Italiei. Deşi nu cheltuise mult cu serviciile armate în anii '20, încrederea lui Mussolini în forţă şi cucerire şi dorinţa sa tot mai mare de a extinde teritoriile Italiei au condus la creşteri semnificative ale cheltuielilor pentru apărare în anii '30. Într-adevăr, puţin peste 10% din venitul naţional şi o treime din venitul guvernamental erau destinate forţelor armate până spre jumătatea anilor '30, cifre care depăşeau cheltuielile Marii Britanii sau ale Franţei şi le întreceau cu mult pe cele americane. Au fost create noi vase de luptă inteligente, pentru a rivaliza cu flota franceză şi cu Flota Mediteraneană Britanică şi pentru a întări afirmaţia lui Mussolini potrivit căreia Marea Mediterană era într-adevăr *mare nostrum*. Când Italia a intrat în război, avea 113 submarine – „cea mai mare forţă de submarine din lume, cu excepţia, probabil, a Uniunii Sovietice"[44]. Sume şi mai mari erau alocate aviaţiei, Regia Aeronautica, în anii de dinainte de 1940, în conformitate, probabil, cu accentul pus iniţial de fascism pe modernitate, ştiinţă, viteză şi strălucire. În Abisinia şi, mai mult, în Spania, italienii au demonstrat utilitatea forţei aviatice şi s-au convins pe ei înşişi – dar şi pe numeroşi observatori străini – că deţineau cea mai avansată aviaţie din lume. Această consolidare a flotei şi a aviaţiei a diminuat fondurile destinate armatei de uscat, însă cele 30 de diviziі ale sale au fost profund restructurate spre sfârşitul anilor '30, iar noi tancuri şi o nouă artilerie au fost proiectate. În plus, Mussolini simţea că mai există şi masele de *squadristi* fascişti şi trupele antrenate, astfel încât într-un nou război total naţiunea ar fi dispus de „opt milioane de baionete". Toate acestea preziceau crearea celui de-al doilea Imperiu Roman.

Păcat de aceste visuri, căci Italia fascistă era, în termeni de putere politică, deosebit de slabă. Problema-cheie era că până şi „la sfârşitul Primului Război Mondial Italia, economic vorbind, era o ţară semidezvoltată"[45]. Venitul *per capita* din 1920 era probabil egal cu cel atins de Marea Britanie sau de Statele Unite la începutul secolului *al XIX-lea* şi cu cel al Franţei de câteva decenii mai târziu. Datele privind venitul naţional ascundeau faptul că venitul pe cap de locuitor din nord era cu 20% peste medie, iar cel din sud cu

30% sub medie ; diferenţa, la drept vorbind, se accentua. Din cauza unui flux continuu de emigranţi, populaţia Italiei din perioada interbelică a crescut cu doar 1% pe an ; din moment ce produsul intern brut a crescut cu 2% pe an, media *per capita* a crescut doar cu 1% pe an, ceea ce nu era dezastruos, dar nici un miracol economic nu se putea numi. Slăbiciunea Italiei consta în faptul că ţara se baza pe agricultura la scară mică, care în 1920 acoperea 40% din PIB şi absorbea 50% din populaţia activă totală[46]. Un alt semn al înapoierii economice era faptul că în 1938 peste jumătate din cheltuielile familiei erau pentru mâncare. Departe de a reduce aceste proporţii, fascismul, cu accentul său pronunţat pe virtuţile vieţii rurale, a încercat să sprijine agricultura printr-o serie de măsuri ce includeau tarife protecţioniste, ameliorarea solului şi, în cele din urmă, controlul deplin asupra pieţei grâului. În ceea ce priveşte calculele regimului, era importantă dorinţa de a reduce dependenţa de producătorii străini de alimente şi de a împiedica migrarea ţăranilor către oraşe, unde ar fi sporit rata şomajului şi ar fi amplificat problema socială. Consecinţa era o *diminuare* drastică a locurilor de muncă la ţară, cu toate trăsăturile corespunzătoare : productivitate scăzută, analfabetism, disparităţi regionale imense.

Date fiind natura relativ înapoiată a economiei italiene şi disponibilitatea statului de a cheltui bani pentru armament şi pentru menţinerea agriculturii rurale, nu e de mirare că economiile pentru investiţii antreprenoriale erau scăzute. Dacă Primul Război Mondial redusese deja capitalul intern, criza economică şi adoptarea protecţionismului reprezentau noi lovituri. Desigur, companiile care şi-au luat avânt datorită comenzilor guvernamentale de avioane sau camioane puteau obţine un profit frumos, dar e puţin probabil ca dezvoltarea industrială a Italiei să fi beneficiat (în ansamblu) de încercările de adoptare a autarhiei ; tarifele le ofereau protecţie doar producătorilor ineficienţi, în vreme ce neomercantilismul general al epocii a redus fluxul investiţiilor străine care stimulaseră mult industrializarea Italiei. În 1938, Italia încă deţinea doar 2,8 % din producţia industrială mondială, producea 2,1% din oţelul mondial, 1% din fontă, 0,7% din minereul de fier şi 0,1% din cărbunele lumii şi consuma energie din surse moderne într-un ritm mult mai scăzut faţă de toate celelalte mari puteri. În sfârşit, în lumina dorinţei evidente a lui Mussolini de a lupta împotriva Franţei şi, pe alocuri, împotriva Franţei şi a Marii Britanii împreună, trebuie subliniat faptul că Italia depindea într-un mod stânjenitor de importul de îngrăşăminte, cărbune, petrol, fier vechi, cauciuc, cupru şi alte materii prime esenţiale – 80% dintre ele trebuiau să treacă prin Gibraltar sau Suez, majoritatea fiind transportate de vase britanice. Tipic pentru regim era faptul că nici un plan de rezervă nu fusese conceput pentru eventualitatea în care aceste importuri ar fi încetat, iar o politică de depozitare a acestor materiale strategice era exclusă, de vreme ce până spre sfârşitul anilor '30, Italia nu a avut nici măcar valuta necesară pentru a-şi acoperi nevoile curente. Din cauza acestei lipse cronice de valută, italienii nu şi-au putut permite să cumpere nici maşinile-unelte germane atât de necesare pentru producerea avioanelor, tancurilor, armelor şi vaselor moderne ce se construiau după 1935[47].

Înapoierea economică explică şi de ce, în ciuda atenţiei şi a resurselor pe care regimul lui Mussolini le acorda forţelor armate, performanţa şi starea în care se aflau erau deplorabile – şi se înrăutăţeau. Flota era probabil cel mai bine echipată dintre cele trei servicii militare, însă nu era suficient de puternică încât să alunge Royal Navy din Marea Mediterană. Nu avea nici o navă portavion – Mussolini interzisese construirea lor – şi era în schimb forţată să se bazeze pe Regia Aeronautica, ceea ce era un aranjament prost, dată

fiind lipsa de cooperare între servicii. Crucişătoarele erau vase de vreme bună, iar numeroasele submarine s-au dovedit a fi o investiţie masivă în uzură morală: „Nu aveau calculatoare de atac, sistemele de aer condiţionat emanau gaze toxice atunci când instalaţiile cedau în urma atacurilor cu grenade submarine, iar ele intrau încet în imersiune, ceea ce era penibil atunci când se apropiau avioanele inamice"[48]. De o uzură morală similară dădea dovadă şi aviaţia italiană, care se arătase capabilă să bombardeze (chiar dacă nu nimerea întotdeauna) triburile din Abisinia şi impresionase apoi numeroşi observatori cu performanţele din Războiul Civil din Spania. Dar, spre sfârşitul anilor '30, biplanul Fiat CR42 a fost total eclipsat de monoplanele britanice şi germane mai noi; şi până şi forţa de bombardament a suferit din cauză că nu avea decât bombardiere uşoare spre medii, cu motoare slabe şi bombe cumplit de ineficiente. Însă ambele servicii sus-menţionate aveau asigurate procente tot mai mari din bugetul pentru apărare. În schimb, partea ce revenea armatei de uscat a scăzut de la 58,2% în 1935-1936 la 44,5% în 1938-1939, într-o perioadă în care avea nevoie disperată de tancuri, artilerie, camioane şi sisteme de comunicaţie moderne. „Principalul tanc de luptă" al armatei italiene, când a intrat în al Doilea Război Mondial, era Fiat L.3, de trei tone şi jumătate, fără radio, cu un câmp vizual restrâns şi doar două mitraliere – aceasta într-o perioadă în care ultimele modele de tancuri germane şi franceze aveau aproape 20 de tone şi mult mai mult armament.

Date fiind slăbiciunile aproape iremediabile care au afectat economia italiană în perioada fascismului, ar fi o nebunie să sugerăm că ar fi putut câştiga un război împotriva altei mari puteri; însă perspectivele sale au fost umbrite şi mai mult de faptul că forţele sale armate au fost victimele reînarmării pripite – şi ale învechirii rapide. De vreme ce aceasta era o problemă des întâlnită în anii '30, care afecta Franţa şi Rusia aproape în aceeaşi măsură, este important să o dezbatem mai în amănunt înainte de a reveni la analiza slăbiciunilor Italiei.

Factorul-cheie era aplicarea intensă a ştiinţei şi a tehnologiei în dezvoltările militare din această perioadă, care transformau sistemele armate din toate serviciile. Avioanele de luptă, de exemplu, se transformau rapid din biplane manevrabile (însă slab înarmate şi acoperite cu pânză) care puteau atinge circa 320 km/h în „monoplane din duraluminiu având la bord numeroase mitraliere şi un tun, cu carlingă blindată şi rezervoare de combustibil cu autoetanşare"[49], care atingeau şi 650 km/h şi pentru care era nevoie de motoare mult mai puternice. Avioanele de bombardament se transformau – în ţările care îşi permiteau – din bombardiere de dimensiune medie, cu două motoare şi cu rază mică de acţiune, în unele cu patru motoare, deosebit de costisitoare, cu capacitate mare de încărcare a bombelor şi cu o rază de acţiune de peste 3 200 de kilometri. Navele de luptă de după Tratatul de la Washington (de exemplu, de genul *King George V*, *Bismarck* şi *North Carolina*) erau mult mai rapide, mai bine blindate şi echipate cu sisteme mai grele de apărare antiaeriană decât predecesoarele lor. Portavioanele mai noi erau mari, bine proiectate şi mult mai puternice decât purtătoarele de hidroavioane actualizate şi crucişătoarele de linie din anii '20. Constructorii de tancuri se grăbeau să ofere modele mai mari, mai bine înarmate şi mai blindate, pentru care era nevoie de motoare mult mai puternice decât cele ale prototipurilor experimentale uşoare de dinainte de 1935. În plus, toate aceste sisteme de armament începeau să fie afectate de transformările din comunicaţiile electrice, de progresul dispozitivelor de navigaţie şi al echipamentului de detectare a submarinelor, precum şi de primele sisteme radar şi echipamentele radio îmbunătăţite –

care nu doar creşteau mult preţul armelor noi, ci complicau şi procesul de aprovizionare. Testase cineva suficient aceste instrumente, aparate şi dispozitive pentru a trece la aceste modele îmbunătăţite? Puteau fabricile de armament şi furnizorii electrici să facă faţă cererii tot mai mari? Aveau suficient echipament şi ingineri cu experienţă? Îndrăznea cineva să oprească producţia modelelor mai vechi, încercate, dar demodate, aşteptând testarea şi construirea modelelor mai noi? În sfârşit – un lucru vital –, cum influenţau aceste eforturi disperate de reînarmare starea economiei unei naţiuni, accesul peste hotare şi resursele interne, capacitatea de a-şi acoperi cheltuielile fără a rămâne datoare? Firește, acestea nu erau dileme noi – însă apăsau pe umerii decidenţilor în anii '30 mult mai mult decât înainte.

În acest context tehnologico-economic (precum şi în contextul diplomatic) pot fi înţelese cel mai bine tiparele variate ale reînarmării marilor puteri din anii '30. Există numeroase discrepanţe în ceea ce priveşte însumarea anuală a tuturor cheltuielilor pentru apărare ale naţiunilor din acest deceniu, însă tabelul 27 poate constitui un ghid corect pentru ceea ce se întâmpla.

Tabelul 27. *Cheltuielile pentru apărare ale marilor puteri, 1930-1938*[50]
(milioane de dolari actuali)

	Japonia	Italia	Germania	Uniunea Sovietică	Marea Britanie	Franţa	Statele Unite
1930	218	266	162	722	512	498	699
1933	183 (356) [387]	351 (361)	452 (620)	707 (303)	333 (500)	524 (805)	570 (792)
1934	292 (384) [427]	455 (427)	709 (914)	3 479 (980)	540 (558)	707 (731)	803 (708)
1935	300 (900) [463]	966 (966)	1 607 (2 025)	5 517 (1 607)	646 (671)	867 (849)	806 (933)
1936	313 (440) [488]	1 149 (1 252)	2 332 (3 266)	2 933 (2 903)	892 (911)	995 (980)	932 (1 119)
1937	940 (1 621) [1 064]	1 235 (1 015)	3 298 (4 769)	3 446 (3 430)	1 245 (1 283)	890 (862)	1 032 (1 079)
1938	1 740 (2 489) [1 706]	746 (818)	7 415 (5 807)	5 429 (4 527)	1 863 (1 915)	919 (1 014)	1 131 (1 131)

În această lumină comparativă, problema italiană devine mai limpede. Nu cheltuise mult pe armament în termeni absoluţi în prima jumătate a anilor '30, deşi chiar şi atunci fusese nevoită să aloce o proporţie mai mare din venitul naţional serviciilor armate decât, probabil, toate celelalte state, cu excepţia Uniunii Sovietice. Însă vasta campanie din

Abisinia, dublată de intervenţia din Spania, a condus la o mare creştere a cheltuielilor între anii 1935 şi 1937. Astfel, o parte a cheltuielilor italiene pentru apărare din aceşti ani a fost destinată operaţiunilor curente, şi nu consolidării serviciilor sau industriei de armament. Dimpotrivă, aventurile din Abisinia şi Spania au slăbit profund Italia, nu doar din cauza pierderilor de pe câmpul de luptă, ci şi deoarece, cu cât lupta mai mult, cu atât avea nevoie mai mare să importe – şi să plătească – materii prime strategice şi vitale, diminuând rezervele Băncii Italiei aproape complet până în 1939. Neputând să îşi permită maşinile-unelte şi alte echipamente necesare pentru modernizarea aviaţiei şi a armatei terestre, ţara a devenit probabil din ce în ce mai *slăbită* în cei doi-trei ani înainte de 1940. Armata nu era sprijinită de propria reorganizare, de vreme ce proiectul de a creşte numărul diviziilor cu 50% reducând fiecare divizie de la trei la două regimente a condus la avansări ale ofiţerilor, însă nu şi la o eficienţă sporită în mod semnificativ. Aviaţia, sprijinită (dacă acesta este termenul corect) de o industrie care era *mai puţin* productivă decât în 1915-1918, pretindea că deţine peste 8 500 de avioane; analizele ulterioare au redus această cifră la 454 de bombardiere şi 129 de avioane de luptă şi puţine dintre ele ar fi fost considerate de prima mână de către alte aviaţii[51]. Fără tancuri adecvate, arme antiaeriene, avioane de luptă rapide, bombe sau portavioane decente, fără radare, valută sau o logistică corespunzătoare, Mussolini şi-a aruncat în 1940 ţara într-un nou război al marilor puteri, plecând de la premisa că acesta era ca şi câştigat. De fapt, doar un miracol sau germanii ar fi putut preveni un dezastru de proporţii epice.

Acest accent pe armament şi pe cifre trece, fireşte, cu vederea elementele de leadership, calitatea personalului şi înclinaţia naţională spre luptă; însă realitatea tristă e că, departe de a compensa deficienţele materiale ale Italiei, aceste elemente nu au făcut decât să contribuie la slăbiciunile ei relative. În ciuda îndoctrinării fasciste superficiale, nimic nu se schimbase în societatea italiană sau în cultura sa politică între anii 1900 şi 1930, astfel încât armata să devină o carieră mai atractivă pentru bărbaţii talentaţi şi ambiţioşi; dimpotrivă, ineficienţa ei colectivă, lipsa de iniţiativă şi preocuparea pentru cariera personală erau ridiculizate – şi îi uimeau pe ataşaţii germani şi pe alţi observatori militari. Armata nu era instrumentul de bază al lui Mussolini; putea – şi adesea chiar a făcut-o – să stea în calea dorinţelor sale, oferindu-i nenumărate motive pentru care lucrurile nu puteau fi îndeplinite. Soarta ei era să fie aruncată, adesea fără consultări prealabile, în conflictele în care *trebuia* făcut ceva. Dominată de ofiţeri superiori precauţi şi prost pregătiţi şi lipsită de o coloană vertebrală formată din subofiţeri experimentaţi, starea proastă a armatei, în eventualitatea unui război între marile puteri, era fără ieşire; iar marina (cu excepţia submarinelor minuscule) nu o ducea deloc mai bine. Deşi echipajele şi corpurile de ofiţeri ale Regia Aeronautica erau mai bine instruite şi mai bine pregătite, acest lucru nu avea să le fie de prea mult folos, dat fiind că pilotau avioane învechite, ale căror motoare cedau din pricina nisipurilor din deşert, ale căror bombe nu aveau nici o şansă şi a căror putere de luptă era jalnică. Probabil e inutil să mai spunem că nu existau comandanţi de stat-major care să coordoneze serviciile militare sau care să discute (ca să nu mai zicem „să stabilească") priorităţile de apărare.

În sfârşit, mai era şi Mussolini însuşi, un pericol strategic de prim rang. El nu a fost, după cum s-a mai spus, un lider atotputernic de talia lui Hitler, aşa cum a vrut să pară. Regele Victor Emanuel al III-lea s-a străduit să îşi păstreze prerogativele şi a reuşit să menţină loialitatea celor mai mulţi dintre birocraţi şi a corpului de ofiţeri. Papalitatea era de asemenea un centru independent şi rival al autorităţii pentru mulţi italieni. Nici marii

industriaşi şi nici ţărănimea recalcitrantă nu aveau vreun entuziasm pentru regim în anii '30; iar Partidul Naţional Fascist – sau cel puţin liderii săi regionali – părea mai preocupat de împărţirea funcţiilor decât de obţinerea gloriei naţionale[52]. Dar, chiar dacă guvernarea lui Mussolini ar fi fost absolută, poziţia Italiei nu ar fi fost mai bună, date fiind înclinaţia Ducelui spre autoamăgire, recurgerea lui la stilul bombastic şi lăudăros, mitomania lui congenitală, incapacitatea de a acţiona şi de a gândi eficient şi incompetenţa sa în ceea ce priveşte guvernarea[53].

În 1939 şi 1940, Aliaţii occidentali au evaluat deseori argumentele pro şi contra în ceea ce priveşte lupta Italiei de partea Germaniei şi nu au rămas neutri. În ansamblu, comandanţii de stat-major britanici au preferat ca Italia să fie ţinută în afara războiului, pentru a menţine pacea în Marea Mediterană şi în Orientul Apropiat; însă existau şi contraargumente puternice, care, privind retrospectiv, par să fi fost corecte[54]. Rareori s-a susţinut în istoria conflictelor omeneşti că intrarea în război a unui inamic în plus îl va afecta mai mult pe duşman; însă Italia lui Mussolini era, cel puţin în această privinţă, unică.

Contestarea statu-quoului de către Japonia a fost de asemenea aparte, însă trebuia luată în considerare mult mai serios de puterile consacrate. În lumea anilor '20 şi '30, profund influenţată de prejudecăţi rasiale şi culturale, numeroase state occidentale au avut tendinţa de a-i respinge pe japonezi, numindu-i „omuleţi gălbejiţi"; abia în perioada atacurilor devastatoare de la Pearl Harbor, din Malaya şi din Filipine a fost dărâmat acest stereotip absurd şi grosolan al unui popor miop, pipernicit şi stângaci[55]. Marina japoneză se antrena din greu, atât pentru luptele de zi, cât şi pentru cele de noapte, şi învăţa multe; ataşaţii săi le ofereau proiectanţilor de vase din Tokyo un flux continuu de cunoştinţe. Atât armata, cât şi aviaţia erau bine pregătite, având numeroşi piloţi competenţi şi echipaje devotate[56]. Cât despre armată în sine, corpurile de ofiţeri hotărâţi şi foarte patrioţi se aflau în fruntea unei forţe impregnate de spiritul *bushido*; acestea erau trupe formidabile atât în războiul ofensiv, cât şi în cel defensiv. Zelul fanatic care a condus la asasinarea miniştrilor (chipurile) mai slabi putea fi uşor transformat în eficienţă pe câmpul de luptă. În vreme ce alte armate doar vorbeau despre lupta până la ultimul om, soldaţii japonezi înţelegeau această expresie literal şi procedau întocmai.

Însă ceea ce i-a distins pe japonezi de, să zicem, războinicii zuluşi era faptul că, în această perioadă, cei dintâi erau superiori din punct de vedere militar şi tehnic, dar aveau şi un curaj fără margini. Procesul de industrializare de dinainte de 1914 fusese profund accelerat de Primul Război Mondial, având în vedere, pe de o parte, contractele Aliaţilor pentru muniţii şi cererea sporită pentru transporturile maritime japoneze şi, pe de altă parte, faptul că propriii exportatori puteau pătrunde pe pieţele asiatice pe care Occidentul nu le mai putea aproviziona[57]. Importurile şi exporturile s-au triplat în timpul războiului, producţia de oţel şi de ciment s-a dublat şi s-au înregistrat numeroase progrese în industria chimică şi electrică. La fel ca în cazul Statelor Unite, datoriile externe ale Japoniei au fost lichidate în timpul războiului, ţara devenind creditoare. De asemenea, a ajuns o importantă naţiune constructoare de nave, lansând la apă 650 000 de tone în 1919, faţă de cele 85 000 de tone din 1914. După cum a arătat *Analiza economică mondială* a Ligii Naţiunilor, războiul îi sporise producţia industrială mai mult decât pe cea a Statelor Unite, iar progresul care a continuat în perioada 1919-1938 însemna că se situa pe locul al doilea, după Uniunea Sovietică, în ceea ce priveşte rata generală de expansiune (vezi tabelul 28).

Tabelul 28. *Indicii anuali ai producţiei industriale, 1913-1938*[58] *(1913 = 100)*

	La nivel mondial	Statele Unite	Germania	Marea Britanie	Franţa	Uniunea Sovietică	Italia	Japonia
1913	100	100	100	100	100	100	100	100
1920	93,2	122,2	59	92,6	70,4	12,8	95,2	176
1921	81,1	98	74,7	55,1	61,4	23,3	98,4	167,1
1922	99,5	125,8	81,8	73,5	87,8	28,9	108,1	197,9
1923	104,5	141,4	55,4	79,1	95,2	35,4	119,3	206,4
1924	111	133,2	81,8	87,8	117,9	47,5	140,7	223,3
1925	120,7	148	94,9	86,3	114,3	70,2	156,8	221,8
1926	126,5	156,1	90,9	78,8	129,8	100,3	162,8	264,9
1927	134,5	154,5	122,1	96	115,6	114,5	161,2	270
1928	141,8	162,8	118,3	95,1	134,4	143,5	175,2	300,2
1929	153,3	180,8	117,3	100,3	142,7	181,4	181	324
1930	137,5	148	101,6	91,3	139,9	235,5	164	294,9
1931	122,5	121,6	85,1	82,4	122,6	293,9	145,1	288,1
1932	108,4	93,7	70,2	82,5	105,4	326,1	123,3	309,1
1933	121,7	111,8	79,4	83,3	119,8	363,2	133,2	360,7
1934	136,4	121,6	101,8	100,2	111,4	437	134,7	413,5
1935	154,5	140,3	116,7	107,9	109,1	533,7	162,2	457,8
1936	178,1	171	127,5	119,1	116,3	693,3	169,2	483,9
1937	195,8	185,8	138,1	127,8	123,8	772,2	194,5	551
1938	182,7	143	149,3	117,6	114,6	857,3	195,2	552

De fapt, până în 1938, Japonia nu doar devenise mult mai puternică din punct de vedere economic decât Italia, ci indicii producţiei sale industriale îi depăşiseră pe cei ai Franţei (vezi tabelele 14-18, *supra*). Dacă liderii săi militari nu s-ar fi implicat în războiul din China din 1937 şi, mai dezastruos, în cel din Pacific din 1941, am fi tentaţi să tragem concluzia că ar fi depăşit şi producţia britanică mult mai devreme decât s-a întâmplat acest lucru, la mijlocul anilor '60.

Aceasta nu înseamnă că Japonia îşi rezolvase fără nici un efort toate problemele economice, ci că devenea din ce în ce mai puternică. Din cauza sistemului său bancar rudimentar, nu i-a fost uşor să se adapteze la statutul de naţiune creditoare în timpul Primului Război Mondial, iar gestionarea rezervelor de bani a generat creşterea inflaţiei – ca să nu mai vorbim de „revoltele orezului" din 1919[59]. Cum Europa şi-a reluat producţia de textile, vase comerciale şi alte bunuri, Japonia a resimţit presiunile concurenţei reînnoite; costurile de producţie, în această fază, erau în general mai ridicate decât în Vest. În plus, un procent ridicat al populaţiei japoneze a rămas angrenat în agricultura măruntă, iar aceste grupuri au suferit de pe urma creşterii importurilor de orez din Taiwan şi Coreea, precum şi din cauza prăbuşirii exportului vital de mătase după ce s-a diminuat cererea americană, începând cu anul 1930. Încercarea de a reduce impactul acestor nenorociri prin intermediul expansiunii imperiale era întotdeauna tentantă pentru politicienii japonezi îngrijoraţi sau ambiţioşi – cucerirea Manciuriei, de exemplu, ar fi

adus atât beneficii economice, cât şi câştiguri militare. De asemenea, când industria şi comerţul japoneze s-au pus pe picioare, în anii '30, graţie reînarmării şi exploatării pieţelor captive din Asia de Est, dependenţa Japoniei de materiile prime importate a crescut (situaţia sa, cel puţin în această privinţă, fiind similară cu cea a Italiei). Pe măsură ce industria japoneză a oţelului s-a dezvoltat, avea tot mai multă nevoie de cantităţi mari de minereu şi de fontă din China şi Malaya. Rezervele interne de cărbune şi de cupru erau de asemenea necorespunzătoare pentru nevoile industriei ; însă aceste aspecte erau mai puţin critice decât faptul că ţara se baza aproape în totalitate pe tot felul de substanţe combustibile din ţiţei. Încercarea Japoniei de a obţine „securitatea economică"[60] – un bun care vorbeşte de la sine, în ochii naţionaliştilor fervenţi şi ai liderilor militari – a împins ţara înainte, însă cu rezultate amestecate.

În ciuda – şi, desigur, într-un fel şi din pricina – acestor dificultăţi economice, ministerul de Finanţe era dispus în perioada mandatului lui Takahashi să împrumute necumpătat, la începutul anilor '30, pentru a aloca mai multe fonduri forţelor armate, ale căror cheltuieli au crescut de la 31% în 1931-1932 la 47% în 1936-1937[61] ; când, în cele din urmă, consecinţele economice l-au alarmat şi a căutat să limiteze creşterile, a fost asasinat prompt de militarişti, iar cheltuielile pentru armament au crescut din nou. Până în anul următor, forţele armate reprezentau 70% din cheltuielile publice, Japonia cheltuind astfel, în termeni absoluţi, mult mai mult decât oricare dintre democraţiile mai bogate. Aşadar, spre sfârşitul anilor '30, forţele armate japoneze ocupau o poziţie mult mai bună decât cele ale Italiei şi, probabil, ale Franţei şi Marii Britanii. Flota Imperială japoneză, limitată legal de Tratatul de la Washington la puţin peste jumătate din dimensiunea flotei britanice sau americane, era în realitate mult mai puternică. În vreme ce aceste două puteri navale majore au făcut economii, în anii '20 şi la începutul anilor '30, Japonia a construit până la limitele impuse de tratat – şi, într-adevăr, în secret le-a şi depăşit cu mult. Crucişătoarele sale masive, de exemplu, aveau o capacitate de aproximativ 14 000 de tone, spre deosebire de cele 8 000 de tone impuse prin tratat. Toate vasele principale de război japoneze erau rapide şi foarte bine înarmate ; navele de luptă mai vechi au fost modernizate şi, spre sfârşitul anilor '30, fuseseră deja construite vasele enorme din clasa *Yamato*, mai mari decât toate celelalte din lume. Cel mai important element, deşi amiralii de pe vasele de război nu şi-au dat bine seama de acest lucru, era aviaţia navală puternică şi eficientă a Japoniei, cu 3 000 de avioane şi 3 500 de piloţi, care se aflau pe cele 10 portavioane ale flotei, şi care mai includea şi escadrile de bombardiere şi lansatoare de rachete extrem de eficiente. Rachetele japoneze aveau o forţă şi o calitate de neegalat. În sfârşit, ţara mai deţinea şi a treia marină comercială din lume, deşi (în mod curios) marina militară a scăpat aproape complet din vedere lupta antisubmarin[62].

Prin intermediul recrutării obligatorii, armata japoneză avea acces uşor la efective şi le putea inocula recruţilor tradiţia supunerii absolute şi a efortului colectiv maxim. Deşi la început respectase limitele impuse în ceea ce priveşte dimensiunea armatei, programul său de expansiune a crescut cifrele din 1937, de 24 de divizii şi 54 de escadrile de aviaţie, la 51 de divizii militare active şi 133 de escadrile de aviaţie în 1941. În plus, existau şi zece baze de antrenament şi un număr mare de brigăzi şi garnizoane independente, care alcătuiau probabil încă 30 de divizii. Aşadar, în pragul războiului, Japonia avea o armată de peste un milion de soldaţi, sprijinită de circa două milioane de rezerve instruite. Nu era puternică din punctul de vedere al tancurilor, pentru care nici terenul şi nici podurile de lemn din Asia de Est nu erau potrivite, însă deţinea o artilerie mobilă bună şi era bine antrenată pentru operaţiunile din junglă, traversarea râurilor şi

debarcările amfibii. Printre cele 2 000 de aeronave din linia întâi ale armatei (şi ale flotei) se număra şi formidabilul avion de vânătoare Zero, la fel de rapid şi de manevrabil ca orice altă aeronavă construită în Europa la acea vreme[63].

Aşadar, eficienţa militară a Japoniei era extrem de pronunţată; însă nu era lipsită de slăbiciuni. În anii '30, procesul guvernamental de luare a deciziilor era schimbător şi, pe alocuri, incoerent, din pricina ciocnirilor dintre diferitele facţiuni, a disputelor dintre civili şi militari şi a asasinatelor. În plus, armata de uscat şi flota nu erau bine coordonate – aceasta nu era nici pe departe o situaţie unică, însă era cu atât mai periculoasă în cazul Japoniei cu cât serviciile militare aveau în minte inamici *şi* zone diferite de desfăşurare a operaţiunilor. În vreme ce marina anticipa un război fie cu Marea Britanie, fie cu Statele Unite, armata terestră se concentra exclusiv asupra continentului asiatic şi a ameninţării exercitate de Uniunea Sovietică la adresa intereselor japoneze. Întrucât armata de uscat avea o influenţă mult mai mare în politica japoneză, dominând şi Cartierul General Imperial, părerile sale au avut în general câştig de cauză. Nici marina şi nici Ministerul de Externe nu s-au opus, deşi amândouă şovăiau, atunci când armata a insistat, în 1937, să ia măsuri împotriva Chinei după incidentul pus la cale pe podul Marco Polo. În ciuda invaziei masive din nordul Chinei pornind de pe sol manciurian şi a debarcărilor de-a lungul coastei chineze, armatei japoneze i-a fost imposibil să obţină o victorie decisivă. Deşi pierduse foarte mulţi soldaţi, Chiang Kai-Shek a continuat lupta şi a avansat spre centrul ţării, urmărit de coloanele şi avioanele japoneze. Problema Cartierului General Imperial nu o constituiau atât pierderile pe care le implica această campanie – armata a numărat probabil doar 70 000 de victime –, ci costurile enorme ale unui război de proporţii şi fără rezultate. Spre sfârşitul anului 1937, în China existau peste 700 000 de soldaţi japonezi, cifră care a crescut treptat (deşi cifra lui Willmott, de 1 500 000 în 1938, pare mult prea mare[64]), fără a-i determina însă pe chinezi să capituleze. „Incidentul chinez", cum a fost numit de Tokyo, ajunsese acum să coste cinci milioane de dolari pe zi şi determina o creştere şi mai mare a cheltuielilor pentru apărare. Raţionalizarea a fost introdusă în 1938, alături de o serie întreagă de decrete care au mobilizat practic Japonia în vederea unui „război total". Datoria naţională a crescut într-un ritm alarmant, pe măsură ce guvernul împrumuta tot mai mult pentru a acoperi cheltuielile enorme pentru apărare[65].

Această strategie a fost cu atât mai dificil de susţinut având în vedere rezervele reduse de valută şi de materii prime ale Japoniei şi dependenţa tot mai mare a ţării faţă de importurile de la americanii, britanicii şi olandezii care o dezaprobau. După ce aviaţia japoneză consumase cantităţi imense de combustibil în cadrul campaniilor din China, „fabricile au primit ordin să îşi diminueze consumul de combustibil cu 37%, navele cu 15% şi automobilele cu 65%"[66]. Această situaţie era cu atât mai intolerabilă pentru japonezi cu cât ei erau de părere că forţele lui Chiang Kai-Shek aveau să fie capabile să reziste doar datorită proviziilor primite din Vest, care ajungeau pe drumul ce lega China de Birmania, prin Indochina Franceză sau pe alte căi. În mod logic şi implacabil, s-a întărit convingerea că Japonia trebuia să lovească în sud, atât pentru a izola China, cât şi pentru a pune mâna pe petrolul şi materiile prime din Asia de Sud-Est, din Indiile de Est olandeze şi din Borneo. Firește, aceasta era direcţia pe care marina japoneză o agrease dintotdeauna; totuşi, până şi armata de uscat, în ciuda preocupării sale anterioare faţă de Uniunea Sovietică şi a operaţiunilor de proporţii din China, a fost silită treptat să recunoască faptul că trebuie să ia măsuri pentru a garanta securitatea economică a Japoniei.

Acest fapt a condus la cea mai gravă problemă dintre toate. Dată fiind forţa armată pe care o construiseră până spre sfârşitul anilor '30, japonezii îi puteau alunga uşor pe francezi din Indochina şi pe olandezi din Indiile de Est. Până şi Imperiul Britanic şi-ar fi menţinut cu greu poziţia în faţa Japoniei, după cum au recunoscut în secret strategii de la Whitehall în anii '30; iar atunci când a izbucnit războiul în Europa, implicarea deplină a britanicilor în Extremul Orient era imposibilă. Totuşi, pentru japonezi era cu totul altceva să lupte împotriva Rusiei sau a Statelor Unite. În cadrul ciocnirilor prelungite şi sângeroase cu Armata Roşie din jurul aşezării de graniţă Nomonhan, din mai-august 1939, de exemplu, Cartierul General Imperial a fost alarmat de superioritatea netă a artileriei şi aviaţiei sovietice, precum şi de forţa ucigaşă a tancurilor ruseşti, mult mai mari[67]. Întrucât armata Kwantung (Manciuria) deţinea doar jumătate din numărul de divizii pe care ruşii le amplasaseră în Mongolia şi Siberia, iar forţe imense se împotmoliseră în China, până şi ofiţerii mai extremişti au recunoscut că războiul împotriva Uniunii Sovietice trebuia evitat – cel puţin până când situaţia internaţională devenea mai favorabilă.

Însă, dacă un război în nord ar fi scos la iveală limitele Japoniei, unul în sud nu ar fi făcut acelaşi lucru, riscând să implice Statele Unite? Iar administraţia Roosevelt, care dezaproba în asemenea măsură acţiunile japoneze din China, ar fi stat cu mâinile în sân, în vreme ce Tokyo se înfrupta din Indiile de Est olandeze şi Malaya, eliberându-se astfel de presiunea economică americană? „Embargoul moral" asupra exportului de materiale aeronautice din iunie 1938, abrogarea tratatului comercial americano-japonez din anul următor şi, mai presus de toate, interzicerea de către britanici, olandezi şi americani a exporturilor de petrol şi minereu de fier după invadarea de către japonezi a Indochinei, în iulie 1941, au scos la iveală faptul că „securitatea economică" nu putea fi obţinută decât cu preţul unui război cu Statele Unite. Însă Statele Unite aveau o populaţie aproape dublă faţă de cea a Japoniei, un venit naţional de *17* ori mai mare, produceau de cinci ori mai mult oţel şi de şapte ori mai mult cărbune şi fabricau de 80 de ori mai multe autovehicule în fiecare an. Potenţialul lor industrial, chiar şi într-un an sărac precum 1938, era de şapte ori mai mare decât cel al Japoniei[68]; în alţi ani, putea fi şi de nouă-zece ori mai mare. Chiar dacă luăm în considerare nivelul ridicat al patriotismului japonez şi amintirea succeselor ameţitoare obţinute împotriva unor adversari mult mai numeroşi (China în 1895 şi Rusia în 1905), ceea ce plănuia acum Japonia era la limita incredibilului – şi a absurdului. Într-adevăr, strategilor cu capul pe umeri, precum amiralul Yamamoto, atacarea unei ţări atât de puternice ca Statele Unite li se părea o nebunie curată, mai ales odată ce a devenit clar că cea mai mare parte a armatei japoneze avea să rămână în China; cu toate acestea, dacă Japonia *nu* înfrunta Statele Unite după iulie 1941, ar fi rămas expusă şantajului economic occidental, idee absolut intolerabilă. Neputând da înapoi, liderii militari japonezi s-au pregătit să meargă înainte[69].

În anii '20, Germania părea de departe cea mai slabă şi mai frământată dintre marile puteri nemulţumite de aranjamentele teritoriale şi economice postbelice. Încătuşată de prevederile de ordin militar ale Tratatului de la Versailles, împovărată de despăgubirile pe care trebuia să le plătească, constrânsă strategic de transferul regiunilor de graniţă către Franţa şi Polonia şi zdruncinată intern de inflaţie, tensiunea dintre clase şi volatilitatea şi confuzia electoratului şi partidelor, Germania nu se bucura nici pe departe de libertatea de acţiune în afacerile externe pe care o aveau Italia sau Japonia. Deşi

lucrurile se ameliorase considerabil spre sfârşitul anilor '20, ca urmare a prosperităţii generale şi a reuşitei lui Stresemann de a consolida poziţia Germaniei prin diplomaţie, ţara era încă o mare putere „liberă doar pe jumătate" şi tulburată politic atunci când crizele financiare şi comerciale din 1929-1933 i-au devastat atât economia precară, cât şi Republica de la Weimar, atât de antipatizată[70].

Deşi venirea la putere a lui Hitler a transformat poziţia Germaniei în Europa în doar câţiva ani, e important să reţinem chestiunile discutate anterior: că aproape toţi germanii erau „revizionişti" într-o măsură mai mare sau mai mică, iar o mare parte a programului nazist de politică externă a reprezentat la început o *continuare* a ambiţiilor din trecut ale naţionaliştilor germani şi ale forţelor armate reprimate; că acordurile din 1919-1922 privind graniţele din Europa Centrală şi de Est au fost considerate nesatisfăcătoare de numeroase alte naţiuni şi grupuri etnice, care au solicitat schimbări cu mult înainte ca naziştii să pună mâna pe putere şi care erau dispuse să se alăture Berlinului pentru a le revizui; că Germania, în ciuda pierderilor de teritorii, populaţie şi materii prime, a continuat să aibă cel mai mare potenţial industrial din Europa; şi că balanţele internaţionale ce trebuiau să ţină în frâu renaşterea Germaniei erau acum mult mai disparate şi mai puţin coordonate decât înainte de 1914. Nu ne putem îndoi de faptul că Hitler a obţinut succese ameţitoare cu planul său de a consolida poziţia diplomatică şi militară a Germaniei; însă un lucru la fel de clar este şi că numeroase împrejurări de atunci i-au permis să profite de ocazie[71].

Natura „specială" a lui Hitler, în raport cu temele dezbătute în această carte, constă în două aspecte. Primul este natura deosebit de intensă şi maniacală a Germaniei naţional-socialiste pe care intenţiona să o creeze: o societate „purificată" rasial prin eliminarea evreilor, a ţiganilor şi a oricăror elemente aşa-zis neteutone; un popor ale cărui minte şi suflet aveau să sprijine necondiţionat regimul, înlocuind astfel vechile loialităţi faţă de clasă, Biserică, regiune şi familie; o economie mobilizată şi controlată în scopul de a extinde *Deutschtum* oricând sau oriunde decreta liderul că era necesar şi împotriva oricâtor mari puteri; o ideologie a forţei, luptei şi urii, care se bucura când îşi zdrobea inamicii şi dispreţuia ideea de compromis[72]. Date fiind dimensiunea şi complexitatea societăţii germane din secolul XX, e de la sine înţeles că aceasta era o viziune ireală: existau „limite ale puterii lui Hitler"[73] pe tot cuprinsul ţării; au existat indivizi şi grupuri de interese care l-au sprijinit în 1932-1933 şi chiar până în 1938-1939, dar cu un entuziasm mai redus; şi, fără îndoială, spre deosebire de toţi cei care se opuneau în mod făţiş regimului, existau foarte mulţi oameni care au creat o rezistenţă internalizată mental. Însă, în ciuda acestor excepţii, regimul naţional-socialist era deosebit de popular şi – lucru şi mai important – absolut necontestat în ceea ce priveşte împărţirea resurselor naţionale. Cu o cultură politică înclinată spre război şi cucerire şi cu o economie politică atât de deformată, încât, în 1938, 52% din cheltuielile publice şi 17% din produsul naţional brut erau destinate armamentului, Germania intrase într-o categorie diferită faţă de oricare alt stat vest-european. Într-adevăr, în anul Conferinţei de la München, Germania cheltuia mai mult pe arme decât Marea Britanie, Franţa şi Statele Unite laolaltă. În măsura în care aparatul de stat le putea concentra, toate energiile naţionale germane erau mobilizate pentru un nou conflict[74].

A doua trăsătură majoră a reînarmării Germaniei era starea îngrozitor de precară a economiei naţionale, care s-a acutizat în timpul acestei extinderi. După cum am menţionat mai devreme, atât economia italiană, cât şi cea japoneză se confruntau cu probleme

similare spre sfârşitul anilor '30 – acelaşi lucru s-a întâmplat şi în Franţa şi Marea Britanie când au încercat să facă faţă ritmului fantastic al înamării. Însă întărirea forţelor armate nu a fost în nici una dintre aceste ţări atât de bruscă precum în Germania. În ianuarie 1933, din punct de vedere legal, armata ei nu trebuia să depăşească 100 000 de soldaţi, deşi, cu mult înaintea venirii la putere a lui Hitler, armata făcuse planuri secrete de a se extinde de la şapte divizii la 21 – după cum se şi pregătise pe ascuns pentru refacerea aviaţiei, a formaţiunilor de tancuri şi a altor elemente interzise de Tratatul de la Versailles. Instrucţiunea primită de von Fritsch de la Hitler în februarie 1933, de a „crea o armată cât mai puternică posibil"[75], a fost considerată de strategi unda verde pentru punerea în practică a schemei anterioare, neîngrădită într-un final de restricţii financiare sau privind efectivele. În 1935, a fost anunţată recrutarea obligatorie şi plafonul armatei a crescut la 36 de divizii. Includerea unităţilor austriece în 1938, preluarea poliţiei militare din Renania, crearea unor divizii blindate şi reorganizarea Landwehrului au crescut această cifră şi mai mult. În perioada de criză de la sfârşitul anului 1938, armata însuma 42 de divizii active, opt de rezervă şi 21 de divizii Landwehr; până în vara următoare, când a început războiul, armata germană de pe câmpul de luptă îngloba 103 divizii – într-un singur an se mai creaseră 32 de divizii[76]. Extinderea Luftwaffe a fost şi mai amplă, şi mai rapidă. Producţia germană de doar 36 de aeronave în 1932 a crescut la 1 938 în 1934 şi la 5 112 în 1936, iar de la cele 26 de escadrile (potrivit directivelor din iulie 1933) s-a ajuns la 302, cu peste 4 000 de avioane de linia întâi, la începutul războiului[77]. Dacă flota avea dimensiuni mai puţin impresionante, acest lucru era cauzat într-o mare măsură de faptul că (după cum descoperise Tirpitz mai devreme) crearea unei flote militare puternice dura cel puţin un deceniu sau chiar două. Cu toate acestea, în 1939, amiralul Raeder comanda mai multe nave de război rapide şi moderne, flota avea un personal de cinci ori mai mare decât în 1932 şi cheltuia de 12 ori mai mult decât înainte ca Hitler să vină la putere[78]. Pe mare, ca şi pe uscat şi în aer, programul german de reînarmare era menit să răstoarne balanţa de putere cât mai curând posibil.

Deşi toate aceste lucruri păreau impresionante privite din exterior, în interior ele se clătinau. Loviturile primite de economia germană în urma aranjamentelor teritoriale de la Versailles, marea inflaţie din 1923, plata despăgubirilor şi dificultatea de a pătrunde din nou pe pieţele externe de dinainte de 1914 însemnau că producţia Germaniei avea să ajungă la nivelul celei de dinaintea Primului Război Mondial abia în 1927-1928. Însă această refacere a fost rapid oprită de marea criză economică din anii imediat următori, când Germania a fost mai grav afectată decât majoritatea celorlalte ţări; în 1932, producţia industrială era de doar 58% din cea din 1928, exporturile şi importurile se înjumătăţiseră, produsul intern brut scăzuse de la 89 de miliarde la 57 de miliarde de mărci, iar şomajul crescuse de la 1,4 la 5,6 milioane de oameni[79]. Popularitatea lui Hitler de la început se datora în mare parte faptului că programele ample de construcţie a drumurilor, electrificare şi investiţii industriale au redus foarte mult numărul de şomeri chiar înainte ca recrutările să facă restul[80]. Însă, în 1936, refacerea economică era profund afectată de cheltuielile fantastice pentru armament. Pe termen scurt, aceste cheltuieli însemnau o nouă stimulare guvernamentală cvasikeynesiană a investiţiilor de capital şi a dezvoltării industriale. Pe termen mediu şi mai ales pe termen lung, consecinţele economice erau înspăimântătoare. Probabil că doar economia Statelor Unite ar fi putut, fără prea multă dificultate, să facă faţă poverii unor asemenea cheltuieli pentru armament; economia germană cu siguranţă nu era în stare să o facă.

Prima problemă gravă, puţin percepută de observatorii străini în acea perioadă, era structura destul de haotică a procesului decizional naţional-socialist, pe care Hitler se pare că o încurajase pentru a obţine autoritatea supremă. În ciuda hotărârilor Planului pe Patru Ani, nu exista nici un program coerent naţional care să coordoneze acumularea armelor cu capacitatea economică a Germaniei şi care să stabilească serviciile ce aveau întâietate; Göring, responsabilul nominal de plan, era un administrator sub orice critică. În schimb, fiecare ramură şi-a urmat propria expansiune ameţitoare, stabilind ţinte noi (adesea absurde) şi apoi concurând pentru alocarea investiţiilor şi, mai ales, a materiilor prime necesare. Desigur, situaţia ar fi fost şi mai haotică dacă guvernul nu ar fi impus un control strict asupra forţei de muncă, dacă nu ar fi forţat industria privată să îşi reinvestească profiturile în produse aprobate de stat şi dacă, prin impozite mari, împrumuturi şi controlul asupra salariilor şi a consumului personal, nu ar fi direcţionat o mare parte a produsului intern spre investiţiile de capital în industria de armament. Însă, chiar şi atunci când cheltuielile publice au crescut la 33% din PNB, în 1938 (şi o mare parte a investiţiilor „private" erau făcute la cererea statului), nu existau resurse suficiente pentru a face faţă cererilor suprapuse şi adesea megalomane ale forţelor armate. Construirea flotei în baza Planului Z ar fi necesitat şase milioane de tone de păcură grea (cifră egală cu tot consumul Germaniei din 1938); planul Luftwaffe de a avea 19 000 (!) de avioane de luptă şi de rezervă până în 1942 solicita „85% din producţia *mondială* existentă de petrol"[81]. Între timp, fiecare serviciu militar se străduia să obţină o cotă-parte mai mare din forţa de muncă experimentată, din oţel, rulmenţi, petrol şi alte materiale strategice vitale.

În sfârşit, această înarmare frenetică s-a lovit de dependenţa acută a Germaniei faţă de materiile prime importate. Bogat doar în cărbune, Reichul avea nevoie de cantităţi uriaşe de minereu de fier, cupru, bauxită, nichel, petrol, cauciuc şi de multe alte elemente pe care se baza industria modernă – şi sistemele moderne de arme[82]. În schimb, Statele Unite, Imperiul Britanic şi Uniunea Sovietică erau bine dotate din aceste puncte de vedere. Înainte de 1914, Germania plătise astfel importuri cu ajutorul exporturilor înfloritoare de produse industriale: în anii '30, acest lucru nu mai era posibil, deoarece industria germană era acum redirecţionată spre producerea de tancuri, arme şi avioane pentru Wehrmacht. În plus, costurile Primului Război Mondial şi despăgubirile ulterioare, alături de colapsul exporturilor tradiţionale, secătuiseră Germania de aproape toată valuta; în 1938, deţinea doar 1% din aurul şi rezervele financiare ale lumii, în comparaţie cu Statele Unite, care aveau 54%, şi Franţa şi Marea Britanie, fiecare cu câte 11%[83]. De aici şi regimul strict al controlului monedei, trocurile şi alte „condiţii" speciale instituite de Reich pentru a acoperi importurile vitale fără a transfera aur sau valută. De aici şi eforturile Planului pe Patru Ani, anunţate în gura mare, pentru eliberarea de sub jugul acestei dependenţe producând substitute sintetice (petrol, îngrăşăminte etc.). Fiecare dintre aceste mecanisme a funcţionat; nici unul dintre ele, chiar şi luate laolaltă, nu a putut echilibra cererile pe care le implica înarmarea. Aceasta explică crizele recurente ale industriei germane de armament, dat fiind că rezervele naţionale de materii prime se epuizau, iar fondurile erau insuficiente pentru a cumpăra provizii noi. În 1937, Raeder a avertizat că toate construcţiile navale urmau să stagneze dacă nu se făcea rost de mai multe materiale. Iar în ianuarie 1939, însuşi Hitler a dispus reducerea masivă a cantităţii de oţel, cupru, cauciuc şi alte materiale alocate Wehrmachtului, în vreme ce economia purta „un război al exportului" pentru a face rost de valută[84].

Au existat trei consecinţe interconectate ale celor de mai sus pentru puterea şi politicile germane. Prima este că, din punct de vedere militar, Germania nu era atât de puternică în 1938-1939 cum se lăuda Hitler şi cum se temeau democraţiile occidentale. Armata, care pretindea că are o forţă de 2,75 milioane de soldaţi la începutul războiului, era formată din puţine divizii mobile, bine înarmate şi un număr foarte mare de divizii de rezervă, prost echipate; ofiţerii şi subofiţerii experimentaţi erau aproape copleşiţi de necesitatea de a instrui atât de mulţi soldaţi necopţi. Stocurile de muniţie erau slabe. Până şi celebrele unităţi blindate aveau mai puţine tancuri decât englezii şi francezii la începutul ostilităţilor. Flota, care plănuia să intre în război la jumătatea anilor '40, se descria ca fiind „înarmată într-un mod cu totul necorespunzător pentru conflictul cu Marea Britanie"[85] – un rezumat corect în ceea ce priveşte navele de război de suprafaţă, chiar dacă submarinele U-boot aveau să contribuie la reechilibrarea balanţei. Cât despre Luftwaffe, era puternică mai ales pentru că duşmanii erau atât de slabi – însă a suferit mereu de pe urma lipsei de rezerve şi a serviciilor accesorii. În timpul crizelor internaţionale de la sfârşitul anilor '30, nu fusese deloc atât de puternică pe cât îşi imaginaseră adversarii – iar industria aeronautică şi echipajele s-au adaptat foarte greu la „a doua generaţie" de avioane. De exemplu, numărul echipajelor de zbor „deplin operaţionale" era mult mai mic decât al celor considerate „de linia întâi" în perioada crizei de la München – iar ideea de a bombarda Londra şi a o transforma în scrum era absurdă[86].

Totuşi, poate nu ar fi înţelept să acceptăm necondiţionat lucrările revizioniste recente privind lipsa de pregătire a Germaniei pentru război din 1939. La urma urmei, eficienţa militară este relativă. Puţine forţe armate, dacă o fi existând vreuna, susţin că toate nevoile lor sunt satisfăcute; iar slăbiciunile Germaniei trebuie măsurate în comparaţie cu cele ale inamicilor săi. Odată ce facem acest lucru, tabloul pare mult mai favorabil Berlinului, mai ales datorită eficienţei forţelor sale armate în ceea ce priveşte *doctrina operaţională*: armata sa era pregătită să îşi concentreze formaţiunile de tancuri şi apoi să le permită să preia iniţiativa pe câmpul de luptă, păstrând legătura prin radio; aviaţia sa, în ciuda înclinaţiilor spre misiunile „strategice", era antrenată să sprijine atacurile armatei terestre; submarinele, deşi mici, erau flexibile din punct de vedere tactic. Toate acestea erau compensări importante pentru, să zicem, stocurile insuficiente de cauciuc[87].

Aceasta ne aduce la a doua consecinţă. Întrucât forţele armate germane se reînarmaseră atât de rapid, încât afectaseră grav economia, Hitler era foarte tentat să recurgă la război pentru a scăpa de aceste dificultăţi economice. După cum bine ştia, acapararea Austriei aducea cu sine, pe lângă cele cinci divizii, minereul de fier, zăcămintele de petrol şi industria metalurgică bine dezvoltată, precum şi 200 de milioane de dolari în aur şi rezerve de valută[88]. Sudetenland era mai puţin util din punct de vedere economic (deşi avea depozite de cărbune), iar la începutul anului 1939 poziţia Reichului privind valuta era critică. Aşadar, nu e de mirare că Hitler pusese ochii, lacom, pe restul Cehoslovaciei şi că s-a grăbit spre Praga, în martie 1939, ca să vadă ce pradă i-a căzut în mână imediat după ocupaţie. Exceptând aurul şi valuta externă deţinute de Banca Naţională a Cehiei, germanii au mai pus mâna pe mari cantităţi de minereuri şi metale, care au fost rapid folosite în sprijinul industriei germane; iar industria cehă de armament, demnă de luat în considerare şi profitabilă, putea fi acum exploatată pentru a obţine valută pentru Germania prin vânzarea (sau trocul) de produse către clienţi din Balcani. Au fost rechiziţionare şi avioanele, tancurile şi armele substanţialei armate cehe, pe de o parte, pentru a echipa noile divizii germane şi, pe de altă parte, pentru a fi vândute pe

valută. Toate acestea, precum şi producţia industrială a Cehoslovaciei constituiau un mare impuls oferit puterii germane în Europa şi au permis programului de reînarmare febril (deşi de pe o zi pe alta) al lui Hitler să continue – până la următoarea criză. După cum a observat Tim Mason, „singura «soluţie» a acestui regim al tensiunilor structurale şi al crizelor generate de dictatură şi de reînarmare consta într-o dictatură şi o reînarmare şi mai pronunţate... Un război purtat pentru jefuirea forţei de muncă şi a materialelor se încadra în logica îngrozitoare a dezvoltării economice germane din perioada naţional-socialismului"[89].

A treia consecinţă – şi problemă – era următoarea: cât de mult putea menţine Germania această politică a cuceririi şi a jafului fără să se supraextindă? Odată ce reînarmarea iniţială a germanilor era în plină desfăşurare, iar forţele armate erau echipate cu arme moderne, tiparul înfrângerii vecinilor mai slabi şi al rechiziţionării unor noi teritorii, materii prime şi valute părea că se materializează de la sine; în aprilie/mai 1939, era clar că Polonia reprezenta următoarea etapă. Dar, chiar dacă această ţară putea fi cucerită rapid, era Germania capabilă să facă faţă Franţei şi Marii Britanii – adică să se implice într-un război care ar fi afectat mult mai profund economia germană, extrem de dependentă de materiile prime importate? Dovezile arată că, deşi era dispus să rişte să lupte în 1939 împotriva democraţiilor occidentale, Hitler spera că ele vor da din nou înapoi, permiţându-i alt război limitat al jafului, împotriva Poloniei; şi că, în schimb, acest lucru avea să ajute economia germană să se pregătească de primul său război între marile puteri, undeva spre jumătatea anilor '40[90]. Având în vedere puterea economică şi strategică slabă ale Franţei şi Marii Britanii din 1939, precum şi şovăiala liderilor lor politici, chiar şi o luptă prematură cu aceste puteri părea să merite – deşi, dacă operaţiunile militare erau blocate la graniţele din timpul războiului din 1914-1918, avantajul iniţial al Germaniei dat de armamentul modern avea să fie, probabil, pierdut treptat. Victoria pentru Führer şi regimul său avea să fie însă mult mai problematică dacă Statele Unite i-ar fi sprijinit pe Aliaţi; sau dacă operaţiunile ar fi fost extinse în Rusia, deoarece dimensiunile colosale ale ţării ar fi implicat lupte prelungite şi pe distanţe mari, care puneau preţ pe forţa economică.

De asemenea, de vreme ce regimul nazist trăia din cuceriri, iar Hitler avea tendinţa de a anexa teritorii la rând, cum şi unde se mai puteau opri? Logica deplină a megalomaniei sale presupunea ca nici un alt stat să nu mai constituie o provocare pentru Germania în Europa sau chiar în lumea întreagă. Doar aşa duşmanii săi aveau să fie zdrobiţi, „problema evreiască", rezolvată, iar Reichul milenar, consolidat pe o temelie solidă[91]. În ciuda tuturor liniilor de continuitate, Führerul german era foarte diferit faţă de predecesorii săi Frederic şi Bismarck în ceea ce priveşte planurile sale fantastice de obţinere a supremaţiei mondiale şi neglijarea supremă a tuturor obstacolelor care stăteau în calea viziunii sale. Stimulat atât de aceste ambiţii maniacale pe termen lung, cât şi de nevoia de a ieşi din crizele pe termen scurt, Hitler, aidoma japonezilor, voia să modifice ordinea internaţională cât mai curând posibil.

Franţa şi Marea Britanie

Poziţia Franţei şi a Marii Britanii în faţa acestei furtuni iminente era din ce în ce mai dificilă. Deşi între ele existau numeroase diferenţe, ambele ţări erau democraţii liberal-capitaliste profund afectate de război şi incapabile (în ciuda tuturor eforturilor) să recupereze în mod susţinut economia politică edwardiană, deosebit de favorabilă, de care îşi aminteau, fiind tot mai tensionate din pricina frământărilor interne ale mişcării muncitoreşti; în plus, opinia publică din cele două ţări dorea să evite un nou conflict şi era preocupată mai curând de chestiunile interne, „sociale" decât de afacerile externe. Aceasta nu înseamnă că diplomaţia Londrei era similară cu cea a Parisului; date fiind poziţiile lor strategice diferite din punct de vedere geografic şi diversele presiuni la care erau supuse guvernele lor, părerile celor două democraţii privind rezolvarea „problemei germane" erau diferite[92]. Dar, deşi se certau în privinţa mijloacelor, cu scopul erau de acord; în anii tulburi de după 1919, Franţa şi Marea Britanie au susţinut fără nici o îndoială statu-quoul.

La începutul anilor '30, Franţa era cea care părea mai puternică şi mai influentă, cel puţin pe scena europeană, atât de importantă. În aceşti ani, a avut a doua armată ca dimensiune dintre marile puteri (după Uniunea Sovietică) şi a doua aviaţie, tot ca dimensiune (din nou, cifrele ruşilor erau mai mari). Din punct de vedere diplomatic, era deosebit de influentă, mai ales la Geneva şi în Europa de Est. Trecuse prin frământări economice severe în anii de după 1919, când francul a fost nevoit să se readapteze la faptul ciudat că nu se mai putea baza pe subvenţiile anglo-americane şi că despăgubirile germane aveau să fie mult sub aşteptări. Însă în 1926, odată cu stabilizarea monedei de către Poincaré, industria franceză luase un avânt remarcabil; producţia de fontă a crescut de la 3,4 milioane de tone în 1920 la 10,3 milioane de tone în 1929, cea de oţel a crescut de la trei la 9,7 milioane, iar producţia de automobile de la 40 000 la 254 000; produsele chimice şi electrice, precum şi coloranţii scăpaseră de dominaţia germană de dinainte de război. Stabilizarea prielnică a francului a venit în sprijinul comerţului francez, iar rezerva mare de aur a Băncii Franţei l-a făcut să fie influent în Europa Centrală şi de Est. Chiar şi atunci când a avut loc „Marele Crah", Franţa a părut cel mai puţin afectată – datorită rezervelor de aur şi monedei avantajos plasate, pe de o parte, şi faptului că economia franceză depindea mult mai puţin de piaţa internaţională decât, să zicem, cea a Marii Britanii, pe de altă parte[93].

Totuşi, după 1933, economia franceză a început să se prăbuşească în mod sistematic, constant şi înspăimântător. Încercările zadarnice de a evita devalorizarea francului atunci când toate celelalte puteri comerciale „renunţaseră" la etalonul-aur au făcut ca exporturile franceze să devină tot mai puţin competitive, iar comerţul său exterior s-a prăbuşit: „Importurile au scăzut cu 60%, iar exporturile cu 70%"[94]. După câţiva ani de paralizie, decizia deflaţionistă din 1935 a lovit puternic sectorul francez industrial slăbit, care a mai primit o lovitură când administraţia Frontului Popular din 1936 a impus săptămâna de muncă de 44 de ore şi mărirea salariilor. Această acţiune, alături de devalorizarea masivă a francului din octombrie 1936, a accelerat scurgerea deja enormă a aurului din Franţa, afectându-i grav datoria internaţională. În sectorul agricol, în care era implicată jumătate din naţiunea franceză şi a cărui productivitate încă era cea mai scăzută din Europa de Vest, producţia în exces a făcut ca preţurile să rămână reduse şi a înrăutăţit

venitul pe cap de locuitor deja scăzut, tendinţă accelerată de migrarea spre sate a celor care îşi pierduseră slujbele din industrie; singurul beneficiu (foarte dubios) al acestei întoarceri în mediul rural era că, aşa cum s-a întâmplat în Italia, ascundea adevăratul nivel al şomajului. Construcţia de case a scăzut dramatic. Industriile mai noi, precum cea auto, au stagnat în Franţa, în vreme ce în alte părţi se puneau pe picioare. În 1938, francul ajunsese la 36% faţă de nivelul din 1928, producţia industrială franceză era de doar 83% în comparaţie cu un deceniu în urmă, producţia de oţel era de 64%, iar construcţiile – 61%. Probabil cea mai oribilă cifră – din punctul de vedere al implicaţiilor pentru *puterea* franceză – era cea a venitului naţional din anul Conferinţei de la München, care era cu 18% mai scăzut faţă de cel din 1929[95]; iar aceasta în faţa unei Germanii care era mult mai periculoasă şi într-un moment când reînarmarea masivă era vitală.

Aşadar, ar fi foarte uşor să explicăm prăbuşirea eficienţei militare franceze din anii '30 doar în termeni economici. Ajutată de relativa prosperitate de la sfârşitul anilor '20 şi îngrijorată de reînarmarea clandestină a Germaniei, Franţa îşi mărise rapid cheltuielile pentru apărare (mai ales pentru armata de uscat) în anii bugetari 1929-1930 şi 1930-1931. Păcat de speranţele deşarte în discuţiile pe marginea dezarmării de la Geneva, urmate de efectele recesiunii; ambele evenimente şi-au luat birul. În 1934, cheltuielile pentru apărare încă reprezentau 4,3% din venitul naţional, la fel ca în 1930-1931, dar suma absolută era cu peste patru milioane de franci mai mică, de vreme ce economia se prăbuşea atât de repede[96]. Deşi guvernul Frontului Popular condus de Léon Blum a încercat să oprească declinul cheltuielilor pentru apărare, cele din 1930 au fost depăşite abia în 1937 – şi o mare parte a acestei creşteri a fost destinată acoperirii deficienţelor mai evidente ale armatei şi altor întăriri. Astfel, în aceşti ani critici, Germania s-a desprins, atât din punct de vedere economic, cât şi militar:

> Franţa fusese depăşită de Marea Britanie şi Germania în ceea ce priveşte producţia de automobile; alunecase de pe locul întâi pe locul al patrulea la producţia de avioane în mai puţin de un deceniu; producţia sa de oţel crescuse abia cu 30% între 1932 şi 1937, în comparaţie cu creşterea de 300% de care se bucura industria germană; producţia sa de cărbune a scăzut semnificativ în aceiaşi cinci ani, fapt cauzat în mare parte de retrocedarea bazinelor carbonifere din Saar la începutul anului 1935 şi de creşterea ulterioară a producţiei germane[97].

Având în vedere că economia slăbea rapid, iar datoriile şi cheltuielile cu pensiile de război reprezentau *jumătate* din cheltuielile publice totale, Franţei i-a fost imposibil să îşi reechipeze satisfăcător cele trei ramuri armate chiar şi atunci când a cheltuit peste 30% din buget pentru apărare (în 1937 şi 1938). În mod ironic, nerecunoscătoarea marină franceză era cel mai bine dotată şi deţinea în 1939 o flotă modernă şi bine echilibrată – care nu ar fi fost de mare folos dacă ar fi trebuit să împiedice o lovitură germană pe uscat. Dintre toate serviciile armate, cea mai afectată era aviaţia franceză, care era în permanenţă lipsită de fonduri şi căreia industria aeronautică măruntă şi răzleaţă îi prelungea existenţa producând 50-70 de avioane pe lună între 1933 şi 1937, adică aproximativ o zecime din totalul german. În 1937, de exemplu, Germania a construit 5 606 avioane, în vreme ce Franţa a produs doar 370 (sau 743, în funcţie de sursa folosită)[98]. Abia în 1938 a început guvernul să aloce fonduri industriei aeronautice, generând toate acele gâtuiri care vin odată cu o extindere prea bruscă, ca să nu mai vorbim de dificultăţile de proiectare – şi de pilotare – induse de trecerea la o aparatură de zbor mai nouă şi mai performantă.

Primele 80 de avioane de război Dewoitine dintre cele 520, foarte promiţătoare, au fost acceptate de aviaţie abia în ianuarie-aprilie 1940, de exemplu, iar piloţii abia începeau să exerseze pilotarea acestui avion când a avut loc *Blitzkrieg*-ul[99].

Însă, în spatele acestor dificultăţi economice şi de producţie, recunosc majoritatea istoricilor, se află probleme sociale şi politice mai profunde. Şocată de pierderile din Marele Război, apăsată de loviturile economice şi dezamăgirile repetate, scindată de preocupările ideologice şi de clasă care se intensificau pe măsură ce politicienii se luptau în zadar cu devalorizarea, deflaţia, săptămâna de muncă de 44 de ore, taxele tot mai mari şi reînarmarea, societatea franceză a avut parte de o scădere gravă a moralului populaţiei şi a coeziunii în anii '30. Departe de a da naştere unei *union sacrée*, ascensiunea fascismului în Europa provocase – cel puţin în perioada Războiului Civil din Spania – scindarea opiniei franceze, extrema dreaptă preferându-l (potrivit lozincii scandate) pe Hitler lui Blum, iar o mare parte a stângii nefiind de acord cu creşterea cheltuielilor militare şi cu abrogarea săptămânii de muncă de 44 de ore. Aceste ciocniri ideologice au interacţionat cu volatilitatea partidelor şi cu instabilitatea cronică a guvernelor franceze interbelice (24 de schimbări între 1930 şi 1940), dând impresia unei societăţii aflate uneori în pragul războiului civil. Era o ţară aproape incapabilă să facă faţă mişcărilor îndrăzneţe ale lui Hitler şi distragerilor lui Mussolini[100].

Cum se întâmplase de atâtea ori în politica franceză, toate acestea au afectat relaţiile dintre civili şi armată, precum şi poziţia acesteia din urmă în societate[101]. Dar, trecând peste atmosfera generală de suspiciune şi tensiune în care erau nevoiţi să lucreze liderii francezi, exista o gamă foarte largă de suspiciuni specifice. Nu exista nici un organ eficient, precum Comitetul Apărării Imperiale sau Subcomitetul Statului-Major din Marea Britanie, care să aducă laolaltă într-un mod sistematic ramurile guvernamentale militare şi nonmilitare pentru planurile strategice sau care să coordoneze părerile serviciilor rivale. Figurile proeminente ale armatei, Gamelin, Georges, Weygand şi (în fundal) Pétain, erau, la 60-70 de ani, înclinate spre defensivă, precaute şi neinteresate de inovaţiile tactice. Respingând net propunerile lui de Gaulle privind o armată de tancuri mai mică, dar modernizată, ei nu s-au preocupat de metodele alternative de folosire a armelor mai noi. Politica armelor combinate nu era pusă în practică. Problemele controlului şi comunicaţiilor pe câmpul de luptă (de exemplu, prin radio) erau ignorate. Rolul aviaţiei era minimalizat. Deşi serviciile secrete ofereau numeroase informaţii privind intenţiile germanilor, ele erau trecute cu vederea; exista o vădită lipsă de încredere în eficacitatea folosirii unor formaţiuni blindate la scară mare, aşa cum procedau germanii în cadrul manevrelor lor; şi toate exemplarele traduse ale volumului *Achtung Panzer* de Guderian, trimise bibliotecilor garnizoanelor din Franţa, rămâneau necitite[102]. Aceasta însemna că, nici atunci când industria franceză a fost stimulată să producă un număr considerabil de tancuri – multe dintre ele, precum SOMUA-35, de foarte bună calitate –, nu exista nici o doctrină adecvată pentru folosirea lor[103]. Date fiind aceste nereguli de comandă şi pregătire, armatei franceze avea să îi fie extraordinar de dificil să contrabalanseze starea sociopolitică proastă a ţării şi declinul economic, dacă urma să aibă de înfruntat un nou mare război.

Însă aceste slăbiciuni nici nu puteau fi depăşite, aşa cum se întâmplase înainte de 1914, cu ajutorul diplomaţiei franceze de succes sau al unei strategii avantajoase de alianţă. Dimpotrivă, în anii '30, contradicţiile politicii externe a Franţei au devenit şi mai evidente. Prima dintre ele era deja acolo, constând, desigur, în caracterul ireconciliabil al

adoptării după Locarno a apărării strategice în spatele Liniei Maginot şi al dorinţei de a înfrâna expansiunea germană în Europa de Est, la nevoie *avansând*, pentru a-i ajuta pe aliaţii continentali ai Franţei, aşa cum solicitau tratatele. Recuperarea Saarlandului de către germani în 1935 şi reocuparea Renaniei demilitarizate de către Hitler au făcut înaintarea francezilor mult mai dificilă, chiar dacă liderii militari ar fi fost dispuşi să treacă la operaţiuni ofensive. Însă aceasta nu e nimic pe lângă loviturile care s-au revărsat asupra poziţiei diplomatice şi strategice a Franţei în 1936: neînţelegerile cu Italia privind criza din Abisinia, transformarea celei dintâi, dintr-un potenţial aliat împotriva Germaniei, într-un posibil duşman; începutul Războiului Civil din Spania, împreună cu perspectiva stabilirii unei noi puteri fasciste în coasta Franţei; şi retragerea Belgiei în neutralitate, alături de implicaţiile sale strategice. La sfârşitul acestui an dezastruos, Franţa nu se mai putea concentra doar asupra graniţei sale de nord-est; iar ideea pătrunderii sale în Renania pentru a ajuta un aliat estic devenise puţin probabilă. Aşadar, în perioada crizei de la München, numeroşi lideri francezi erau îngroziţi de perspectiva îndeplinirii obligaţiilor lor faţă de Cehoslovacia[104]. În cele din urmă, odată cu semnarea acordului de la München, Parisul a descoperit că Uniunea Sovietică se arăta mult mai ostilă unei colaborări cu Vestul, nemaifiind dispusă să ia în serios Pactul franco-rus din 1935.

În aceste circumstanţe diplomatice, militare şi economice sumbre, nu a fost de mirare că strategia franceză a ajuns să se sprijine pe obţinerea unui ajutor britanic de proporţii în eventualitatea unui război cu Germania. Evident, şi din motive economice. Franţa depindea foarte mult de importurile de cărbune (30%), cupru (100%), petrol (99%), cauciuc (100%) şi alte materii prime vitale, majoritatea provenind din Imperiul Britanic şi fiind transportate de flota comercială britanică. În cazul unui nou „război total", francul slăbit probabil ar fi avut din nou nevoie de ajutorul Băncii Angliei pentru a ocupa o poziţie pe scena mondială; într-adevăr, în 1936-1937, Franţa se simţea deja profund dependentă de sprijinul financiar anglo-american[105]. Dimpotrivă, Germania putea fi lăsată din nou fără proviziile de peste hotare doar cu ajutorul Royal Navy. Spre sfârşitul anilor '30, a fost nevoie şi de sprijinul Royal Air Force – precum şi de implicarea unui nou corp expediţionar britanic. Din toate aceste puncte de vedere, s-a spus că politica franceză a pasivităţii strategice a avut o logică pe termen lung; plecând de la premisa că orice atac german din Vest putea fi oprit ca în 1914, resursele superioare ale imperiilor francez şi britanic aveau să aibă în cele din urmă câştig de cauză – determinând, fără nici o îndoială, recuperarea teritoriilor cehe şi poloneze pierdute temporar în Est[106].

Totuşi, nu prea se putea spune că această strategie franceză a „aşteptării Marii Britanii" a fost o binecuvântare absolută. În mod evident, i-a permis lui Hitler să ia iniţiativa, iar după 1934 acesta a demonstrat în repetate rânduri că ştia să o ia. În plus, a legat Franţa de mâini şi de picioare (deşi există dovezi substanţiale că oameni precum Bonnet sau Gamelin au preferat să fie astfel constrânşi). Din 1919, britanicii le-au cerut în mod stăruitor francezilor să adopte o politică mai blândă şi mai împăciuitoare în privinţa Germaniei, displăcându-le enorm ceea ce ei considerau a fi intransigenţa galică; ani buni după ce Hitler a ajuns la putere, guvernul de la Londra şi poporul britanic nu au acordat prea multă importanţă dilemei securităţii Franţei. Mai precis, britanicii nu erau de acord cu angajamentul militar francez privind „statele succesoare" din Europa de Est şi, atunci când cooperarea anglo-franceză a devenit inevitabilă, au făcut presiuni asupra Parisului să nu îşi mai respecte obligaţiile. Chiar şi înaintea crizei din Cehia, Marea Britanie dislocase şi subminase politica franceză veche şi inflexibilă faţă de Berlin – fără a

oferi însă ceva concret în loc. Cele două ţări şi-au dat mâna cu adevărat, într-o alianţă militară adecvată, abia în primăvara anului 1939 şi nici măcar atunci suspiciunile lor politice reciproce nu se dizolvaseră complet[107]. După cum vom vedea mai jos, pare cinstit să susţinem că Marea Britanie nu era atât „perfidă", cât mai degrabă mioapă, visătoare şi obsedată de problemele interne şi imperiale; însă aceasta nu face decât să confirme faptul că era prea slabă şi nesigură încât Franţa să se bazeze pe ea pentru a ţine în frâu expansionismul german.

Probabil cea mai proastă estimare a Franţei a fost că Marea Britanie la sfârşitul anilor '30 era la fel de capabilă să facă faţă provocării germane cum fusese în 1914. Desigur, Marea Britanie încă era o putere considerabilă, care se bucura de numeroase avantaje strategice şi care avea o producţie şi un potenţial industrial de două ori mai mari decât ale Franţei; însă poziţia sa era mai puţin puternică şi sigură de sine decât fusese cu două decenii mai devreme. Psihologic vorbind, naţiunea britanică rămăsese cu cicatrici profunde în urma Primului Război Mondial şi era dezamăgită de zădărnicia (în viziunea populaţiei) a păcii „cartagineze" ce a urmat. Această abandonare publică a militarismului, a implicărilor continentale şi a oricărei preocupări pentru balanţa de putere a coincis atât cu impunerea democraţiei parlamentare (prin extinderea dreptului la vot din 1918 şi 1928), cât şi cu ascensiunea Partidului Laburist. Poate şi mai mult decât în Franţa, politica naţională din aceste decenii a părut să se învârtă în jurul problemei „sociale" – fapt ce se reflectă în procentul redus (10,5%) din cheltuielile publice destinat forţelor armate în 1933, în comparaţie cu sumele alocate serviciilor sociale (46,6%)[108]. Acesta nu era un climat, după cum le reaminteau frecvent Baldwin şi Chamberlain colegilor lor de cabinet, în care voturile să poată fi câştigate intervenind în problemele insolubile ale Europei Centrale şi de Est, ale căror graniţe erau (în ochii celor de la Whitehall) mai puţin sacre.

Chiar şi grupărilor politice şi strategilor preocupaţi mai curând de afacerile externe decât de chestiunile sociale sau de manevrele electorale, scena internaţională de după 1919 le sugera să fie prudenţi şi să nu se implice. Imediat după terminarea războiului, dominioanele autonome au făcut presiuni pentru ca statutul lor să fie redefinit. Când a fost făcut acest lucru, prin intermediul Declaraţiei Balfour din 1926 şi al Statutului de la Westminster din 1931, ele se transformaseră practic în state independente, cu politici externe separate (dacă doreau). Nici unul dintre ele nu voia să lupte pentru problemele europene; altele, precum Irlanda, Africa de Sud sau Canada, ezitau să lupte pur şi simplu. Dacă Marea Britanie dorea să menţină imaginea unităţii imperiale, rezulta că putea merge la război doar din pricina unei chestiuni care să atragă şi sprijinul dominioanelor sale; şi, chiar şi atunci când acest separatism s-a modificat, pe măsură ce ameninţarea Germaniei, a Italiei şi a Japoniei s-a amplificat, Londra a rămas conştientă de dimensiunea *extra*europeană importantă a tuturor deciziilor sale din politica externă[109]. Şi mai importante, în termeni strict militari, erau activităţile „de politică imperială" în care armata de uscat şi aviaţia erau implicate în India, Irak, Egipt, Palestina, şi nu numai. De fapt, o bună parte a anilor interbelici, armata britanică a revenit la un rol victorian: ameninţarea rusă la adresa Indiei era considerată cel mai mare pericol strategic (chiar dacă era oarecum abstractă); iar păstrarea calmului localnicilor reprezenta activitatea operaţională de zi cu zi[110]. În sfârşit, această ramură imperială a marii strategii britanice era puternic întărită de obsesia Royal Navy de a trimite „o flotă majoră în Singapore" şi de preocuparea justificabilă a celor de la Whitehall de a-şi apăra posesiunile îndepărtate şi vulnerabile în faţa japonezilor[111].

E adevărat că această ambivalenţă strategică a Ianus-ului britanic era veche de secole; dar şi mai înspăimântător era că acum trebuia pusă în practică cu o bază industrială mult mai slabă. Producţia industrială britanică fusese lentă în anii '20, parţial din cauza revenirii lirei la un nivel prea ridicat în cadrul etalonului-aur. Deşi nu a avut de suferit la fel de mult ca Germania sau Statele Unite, economia bolnavă a Marii Britanii a fost zdruncinată până în temelii după 1929 de criza mondială. Producţia de textile, care încă reprezenta 40% din exporturile britanice, s-a diminuat cu două treimi; cărbunele, care constituia 10% din exporturi, a scăzut cu o cincime; construcţiile navale au fost atât de grav afectate, încât în 1933 producţia a scăzut la 7% din cifrele de dinainte de război; producţia de oţel s-a redus cu 45% între 1929 şi 1932, iar cea de fontă cu 53%. Cum comerţul internaţional scădea, fiind înlocuit de blocurile monetare, ponderea britanică în comerţul global a continuat să descrească, de la 14,15% (1913) la 10,75% (1929) şi apoi la 9,8% (1937). În plus, câştigurile *invizibile* din transporturi, asigurări şi investiţii peste hotare, care acoperiseră bine gaura *vizibilă* din comerţ vreme de mai bine de un deceniu, nu mai puteau face aceasta; la începutul anilor '30, Marea Britanie trăia din capitalul său. Trauma crizei din 1931, care a implicat prăbuşirea guvernului laburist şi decizia de a renunţa la etalonul-aur, i-a făcut pe politicieni să conştientizeze vulnerabilitatea economică a ţării[112].

Într-adevăr, într-o anumită măsură, înţelegerea acestor lideri poate că a fost exagerată. În 1934, economia a început uşor să îşi revină. În vreme ce vechile industrii din nord stagnau, cele mai noi – avioane, automobile, produse petrochimice, bunuri electrice – se dezvoltau[113]. Comerţul din interiorul „blocului lirei" i-a ajutat într-un fel pe exportatorii britanici. Scăderea preţurilor la alimente şi materiile prime a venit în sprijinul consumatorului britanic. Însă aceste paliative nu îi erau suficiente unei trezorerii îngrijorate de datoriile externe delicate ale Marii Britanii şi de avântul ulterior al lirei. În opinia ei, prioritatea copleşitoare a ţării era de a nu rămâne datoare în lume, ceea ce însemna echilibrarea registrelor guvernamentale, menţinerea impozitelor la un nivel minim şi controlarea cheltuielilor statului. Chiar şi în 1932, când criza din Manciuria a determinat guvernul să renunţe la celebra Regulă de Zece Ani*, Trezoreria a insistat imediat că „acest lucru nu trebuie să justifice o cheltuială mai mare din partea serviciilor de apărare, fără a lua în considerare situaţia economică şi financiară deosebit de gravă prin care încă trecem"[114].

Acest amalgam de presiuni politice interne şi economice a făcut ca, asemenea Franţei, Marea Britanie să reducă cheltuielile pentru apărare la începutul anilor '30, exact când dictaturile începeau să le mărească. Abia în 1936, după câţiva ani în care au fost analizate „deficienţele de apărare" ale ţării şi după şocul reînarmării iniţiate de Hitler, urmată de criza din Abisinia, cheltuielile britanice pentru forţele armate au crescut pentru prima oară în mod semnificativ; dar suma alocată în acel an era mai mică decât a Italiei şi reprezenta doar o treime sau un sfert din cea a Germaniei. Chiar şi în această etapă, controalele trezoreriei şi preocupările politicienilor privind opinia publică au împiedicat reînarmarea la scară mare, ce a început cu adevărat în anul critic 1938. Totuşi, mult mai devreme, forţele armate avertizau cu privire la imposibilitatea de a proteja „comerţul nostru, teritoriul şi interesele noastre vitale în faţa Germaniei, a Italiei şi a Japoniei în

* Mai precis, directiva de după 1919 potrivit căreia serviciile armate trebuiau să îşi facă estimările plecând de la premisa că nu vor fi implicate într-un război de proporţii în următorii zece ani.

acelaşi timp" şi solicitau guvernului „să reducă numărul potenţialilor noştri inamici şi să obţină sprijinul unor posibili aliaţi"[115]. Cu alte cuvinte, era nevoie de diplomaţie – de diplomaţia reconcilierii – pentru a feri acest imperiu slăbit economic şi prea extins din punct de vedere strategic de ameninţările din Extremul Orient, din Mediterana şi chiar din Europa. Comandanţii de stat-major simţeau că Marea Britanie nu era suficient de puternică pe nici un câmp de luptă de peste hotare; dar până şi acest fapt sumbru era eclipsat de ascensiunea alarmantă a Luftwaffe, care făcea ca locuitorii statului insular să fie pentru prima oară direct vulnerabili în faţa operaţiunilor militare ale unui inamic[116].

Există anumite dovezi că şi comandanţii de stat-major britanici erau excesiv de sceptici în ceea ce priveşte perspectivele ţării lor[117], asemenea cadrelor militare din aproape toate statele; Primul Război Mondial îi făcuse să devină precauţi şi pesimişti[118]. Însă nu *exista* absolut nici o îndoială că Marea Britanie fusese depăşită de avioanele germane în 1936-1937, că armata sa minusculă nu putea face mare lucru pe continentul european şi că marinei sale îi era imposibil să controleze apele europene *şi* să trimită o flotă majoră în Singapore. Un lucru probabil şi mai îngrijorător pentru decidenţii britanici era că acum le era foarte dificil să îi găsească pe acei „potenţiali aliaţi" pe care îi reclamau comandanţii de stat-major. Coaliţiile croite de Marea Britanie pentru a-i face faţă lui Napoleon, acele *ententes* şi *rapprochements* de succes care fuseseră realizate imediat după 1900, nu mai existau. Japonia devenise, din aliat, duşman; acelaşi lucru se întâmplase şi cu Italia. Rusia, cealaltă putere „de flanc" (pentru a folosi termenul lui Dehio[119]), care se alăturase în mod tradiţional Marii Britanii în opoziţia sa împotriva unei hegemonii continentale, se retrăsese acum într-o izolare diplomatică şi era foarte suspicioasă faţă de democraţiile occidentale. Aproape la fel de enigmatică şi de imprevizibilă, cel puţin în viziunea frustrată a politicienilor de la Whitehall, era şi politica Statelor Unite de la începutul şi mijlocul anilor '30; evitând orice implicare diplomatică şi militară, încă nedorind să se alăture Ligii, opunându-se vehement diverselor eforturi britanice de a „mitui" statele revizioniste (de exemplu, recunoscând locul special al Japoniei în Asia de Est sau oferind Germaniei sume de bani ori programe de schimb) şi făcând imposibile – prin intermediul legislaţiei de neutralitate din 1937 – împrumuturile de pe pieţele americane, la care Marea Britanie recursese pentru a-şi susţine efortul de război între 1914 şi 1917, Statele Unite perturbau cu încăpăţânare strategia globală britanică în acelaşi mod, poate necugetat, în care Marea Britanie perturba strategia est-europeană a Franţei[120]. Astfel, ca potenţiali aliaţi rămâneau doar Franţa şi restul Imperiului Britanic. Însă nevoile diplomatice ale Franţei au atras Marea Britanie în diverse angajamente în Europa Centrală la care dominioanele s-au opus vehement şi pe care nici întreaga structură a „apărării imperiale" nu era capabilă să le apere; în acelaşi timp, preocupările *extra*europene ale imperiului au distras atenţia şi resursele de care era nevoie pentru a ţine în frâu ameninţarea germană. În consecinţă, britanicii s-au confruntat în anii '30 cu o dilemă diplomatică şi strategică globală pentru care nu exista nici o soluţie satisfăcătoare[121].

Însă nu trebuie să negăm faptul că Baldwin, Chamberlain şi colegii lor ar fi putut face mai mult ori să pretindem că factorii hotărâtori ai politicii britanice de reconciliere erau în aşa fel încât toate politicile alternative propuse de Churchill şi de alţi critici erau impracticabile. Exista o disponibilitate consecventă din partea guvernului britanic, în ciuda tuturor dovezilor ce susţin contrariul, de a avea încredere în abordarea „raţională" a regimului nazist. Aversiunea emoţională faţă de comunism era atât de mare, încât

potenţialul Rusiei de a face parte dintr-o coaliţie antifascistă era mereu ignorat sau minimalizat. Statele est-europene vulnerabile, precum Cehoslovacia sau Polonia, erau adesea considerate o pacoste, iar lipsa de compasiune pentru problemele Franţei scotea la iveală un egoism fatal. Puterea Germaniei şi a Italiei era întotdeauna supraestimată, pe baza unor dovezi inconsecvente, în vreme ce toate slăbiciunile apărării britanice erau percepute ca un motiv pentru lipsa de acţiune. Viziunea celor de la Whitehall asupra balanţei europene de putere le servea interesele şi era pe termen scurt. Criticii politicii de reconciliere, precum Churchill, au fost cenzuraţi şi neutralizaţi în mod sistematic, chiar şi atunci când guvernul a declarat că nu poate decât să urmeze opinia publică, nu să-i dea tonul[122]. Aşadar, în ciuda tuturor temeiurilor plauzibile şi valide din punct de vedere obiectiv din spatele dorinţei guvernului britanic de a evita să ţină piept dictaturilor, atitudinea sa îngustă şi meschină pare destul de suspectă, chiar şi după atâta vreme.

În acelaşi timp, orice analiză a realităţilor economice şi strategice ar trebui să recunoască şi faptul că, spre sfârşitul anilor '30, principalele probleme ce afectau marea strategie britanică nu puteau fi rezolvate doar printr-o schimbare de atitudine sau a prim-miniştrilor. Într-adevăr, cu cât Chamberlain era mai forţat – de agresiunile ulterioare ale lui Hitler şi de opinia publică britanică revoltată – să renunţe la politica reconcilierii, cu atât contradicţiile fundamentale deveneau mai evidente. Deşi comandanţii de stat-major au insistat să fie mărite considerabil cheltuielile pentru apărare, Trezoreria a susţinut că acest lucru ar ruina economia. În 1937, Marea Britanie, ca şi Franţa, cheltuia un procent mai mare din produsul ei naţional brut pentru apărare decât o făcuseră ambele ţări în anii de criză de dinainte de 1914, dar fără vreo îmbunătăţire semnificativă a siguranţei naţionale – pur şi simplu din cauza cheltuielilor mult mai mari pentru armament ale febrilului stat german, condus într-un mod nebunesc. Dar, pe măsură ce cheltuielile britanice pentru apărare au continuat să crească – în mare, de la 5,5% din PNB în 1937 la 8,5% în 1938 şi la 12,5% în 1939 –, economia sa delicată a început să sufere. Chiar şi atunci când banii erau alocaţi pentru înarmare, caracterul necorespunzător al instalaţiilor industriale britanice şi lipsa critică de ingineri pregătiţi au încetinit producţia sperată de avioane, tancuri şi nave; acest fapt a determinat conducerea armatei să facă şi mai multe comenzi de arme, tablă din oţel, rulmenţi şi alte elemente în ţările neutre, precum Suedia sau Statele Unite, care au secătuit rezervele în valută externă şi au ameninţat balanţa de plăţi. Pe măsură ce rezervele de aur şi dolari ale ţării se diminuau, datoriile sale internaţionale deveneau mai greu de achitat ca oricând. „Dacă avem impresia că suntem la fel de capabili ca în 1914 să purtăm un război de durată", a subliniat cu răceală Trezoreria ca răspuns la noile măsuri de reînarmare din aprilie 1939, „ne băgăm capul în nisip"[123]. Nu era o previziune plăcută pentru o putere ai cărei strategi porneau de la premisa că nu aveau nici o şansă să câştige un război scurt, dar care sperau să fie învingători într-un conflict prelungit.

Contradicţii la fel de serioase ieşeau la iveală, în prag de război, şi în sfera militară. În vreme ce decizia Marii Britanii din 1939 de a accepta din nou un „angajament continental" formal faţă de Franţa şi decizia aproape paralelă de a considera prioritară Mediterana, şi nu Singapore, din punctul de vedere al desfăşurărilor forţelor navale, au rezolvat câteva probleme strategice foarte vechi, ele au şi făcut ca interesele britanice din Extremul Orient să rămână complet expuse următorului act japonez de agresiune. Într-un mod la fel de contradictoriu, garanţiile oferite prompt de Marea Britanie Poloniei în primăvara anului 1939, urmate de cele oferite Greciei, României şi Turciei, indicau faptul că politicienii de la Whitehall redescoperiseră importanţa Europei de Est şi a Balcanilor

pentru balanţa de putere continentală; însă, în realitate, perspectivele forţelor armate britanice de a apăra aceste teritorii împotriva unui atac german hotărât erau cam sumbre.

Pe scurt, nici politicile mai rigide ale lui Chamberlain de după martie 1939 cu privire la Germania şi nici înlocuirea lui cu Churchill din mai 1940 nu au „rezolvat" dilemele strategice şi economice ale Marii Britanii; ele nu au făcut decât să redefinească problemele. Pentru un imperiu mondial supraextins în această fază înaintată a istoriei sale – controlând un sfert din glob, dar cu 9-10% din forţa sa industrială şi din „potenţialul de război"[124] –, atât concilierea, cât şi reversul său prezentau dezavantaje: din două rele, trebuia ales răul cel mai mic[125]. Faptul că în 1939 s-a făcut alegerea corectă, cea de a lua atitudine în faţa agresiunilor lui Hitler, este indiscutabil. Însă în acea fază, balanţa forţelor aliniate împotriva intereselor britanice în Europa şi Extremul Orient devenise atât de nefavorabilă, încât victoria netă împotriva fascismului era greu de obţinut fără intervenţia marilor puteri neutre. Iar acest lucru avea să îi creeze de asemenea probleme.

Superputerile din culise

După cum am menţionat mai sus, una dintre marile dificultăţi cu care se confruntau decidenţii britanici şi francezi, în lupta lor cu provocările diplomatice şi strategice ale anilor '30, era incertitudinea ce învăluia poziţia celor două puteri enorme şi oarecum detaşate, Rusia şi Statele Unite. Meritau oare eforturile de a le convinge să se implice într-o alianţă împotriva statelor fasciste, dacă ele presupuneau şi concesii substanţiale făcute Moscovei şi Washingtonului, iar în ţară erau criticate? Care din ele trebuia curtată mai intens şi în ce privinţe? O mişcare deschisă către, să zicem, Rusia avea să provoace ori să descurajeze reacţia germanilor sau japonezilor? Pentru Berlin sau Tokyo (şi mai puţin pentru Roma), atitudinea Rusiei şi a Statelor Unite era la fel de importantă. Aceste puteri aveau să stea deoparte în vreme ce Hitler retrasa graniţele Europei Centrale? Cum aveau ele să reacţioneze în faţa expansiunii japoneze în China sau a operaţiunilor îndreptate împotriva vechilor imperii europene din Asia de Sud-Est? Statele Unite aveau să sprijine măcar economic democraţiile occidentale, aşa cum se întâmplase între 1914 şi 1917? Iar Uniunea Sovietică avea să fie atrasă de oferte economice şi teritoriale? În sfârşit, cele două ţări enigmatice şi introspective *contau cu adevărat*? Cât de puternice erau ele de fapt? Cât de importante erau în ceea ce priveşte schimbarea ordinii internaţionale?

Era mai greu de găsit un răspuns la asemenea întrebări în cazul unei societăţi „închise" precum Uniunea Sovietică. Totuşi, bazele dezvoltării economice şi ale puterii militare sovietice din acea perioadă par acum evidente. Lucrul cel mai clar e că forţa Rusiei fusese diminuată într-o mare măsură, mai mult decât a celorlalte mari puteri, de conflictul din 1914-1918, iar apoi de revoluţie şi de războiul civil. Populaţia sa scăzuse de la 171 de milioane în 1914 la 132 de milioane în 1921. Pierderea Poloniei, a Finlandei şi a statelor baltice a privat ţara de numeroase instalaţii industriale, căi ferate şi ferme, iar luptele prelungite au distrus mult din ceea ce mai rămăsese. Declinul fantastic al industriei – producţia din 1920 era de 13% faţă de cea din 1913 – a mascat prăbuşirea şi mai dramatică a anumitor mărfuri de bază: „Astfel, se produceau doar 1,6% din minereul de fier de dinainte de război, 4% din oţel şi 5% din bumbac"[126]. Comerţul exterior dispăruse cu desăvârşire, randamentul brut al culturilor era înjumătăţit faţă de cifrele de dinaintea războiului, iar venitul naţional pe cap de locuitor a scăzut cu peste 60%,

ajungând la un nivel înfiorător. Totuşi, de vreme ce gravitatea extremă a acestor scăderi era cauzată în primul rând de haosul social şi politic al anilor 1917-1921, instalarea conducerii sovietice (sau a *oricărei* conduceri) avea să aducă, logic, o oarecare redresare. În urma dezvoltării industriei ruse de dinaintea şi din perioada războiului, bolşevicii moşteniseră o mulţime de fabrici, lucrări feroviare şi oţelării. Exista o infrastructură de bază formată din căi ferate, şosele şi linii telegrafice. Existau muncitori din sectorul industriei care se puteau întoarce în fabrici după încheierea războiului civil. Şi exista şi un tipar bine stabilit al producţiei agricole şi al vânzării de produse alimentare la oraş, ce a putut fi reluat după ce Lenin a decis (prin Noua Politică Economică din 1921) să renunţe la încercările zadarnice de a „comuniza" ţărănimea şi să permită în schimb agricultura individuală. Aşadar, în 1926, producţia agricolă revenise la nivelul de dinainte de război, fiind urmată, doi ani mai târziu, de producţia industrială. Războiul şi revoluţia îi costaseră pe ruşi 13 ani de dezvoltare economică, însă aceasta era acum pregătită să îşi reia avântul.

Era însă puţin probabil ca acest „avânt" să fie deosebit de rapid – cu siguranţă nu şi în ochii lui Stalin, personaj din ce în ce mai autocrat –, de vreme ce Rusia se lupta cu slăbiciunile sale economice tradiţionale. Fără nici o investiţie externă disponibilă, capitalul trebuia cumva strâns din surse interne pentru a finanţa dezvoltarea industriei la scară mare *şi* crearea unor forţe armate impresionante într-o lume ostilă. Dată fiind eliminarea păturii de mijloc, care ar fi putut fi încurajată să creeze capital sau a cărei bogăţie putea fi prădată, dat fiind şi faptul că 78% din populaţia rusă (1926) rămăsese angrenată într-un sector agricol neechilibrat, care încă se afla într-o măsură copleşitoare în mâini private, lui Stalin i se părea că nu există decât o singură cale de a strânge bani şi de a stimula în acelaşi timp trecerea de la agricultură la industrie: colectivizarea agriculturii, forţându-i pe ţărani să se grupeze în comunităţi, eliminându-i pe chiaburi, controlând producţia din teritoriu şi fixând atât salariile agricultorilor, cât şi preţurile (mult mai mari) ale alimentelor revândute. Într-un mod extrem de draconic, statul s-a interpus astfel între producătorii rurali şi consumatorii urbani şi a luat bani şi de la unii, şi de la alţii într-o măsură la care regimul ţarist nu îndrăznise niciodată să recurgă. Acest fapt a fost accentuat şi de creşterea deliberată a preţurilor, de o varietate de taxe şi plăţi, precum şi de presiunile de a cumpăra obligaţiuni de stat pentru a-ţi demonstra loialitatea. Rezultatul general, observat în statisticile macroeconomice neprelucrate, era că ponderea din produsul naţional brut rus alocată consumului privat, care era undeva în jur de 80% în celelalte ţări ce „îşi luau avânt" spre industrializare, fusese redusă la 51-52%[127].

Această extraordinară încercare de a realiza o „economie socialistă de comandă" a avut două consecinţe economice contradictorii, însă previzibile. Prima a fost declinul catastrofal al producţiei agricole sovietice, cauzat de faptul că ţăranii mai prosperi (şi alţii) s-au opus colectivizării forţate, iar apoi au fost eliminaţi. Oribila măcelărire preventivă a animalelor – „numărul cailor a scăzut de la 33,5 milioane în 1928 la 16,6 milioane în 1935; iar numărul vitelor de la 70,5 la 38,4 milioane"[128] – a generat o scădere ameţitoare a producţiei de carne şi de cereale, precum şi a nivelului de trai, deja mizerabil, care nu mai avea să fie recuperat decât în vremea lui Hruşciov. S-a încercat să se facă anumite calcule privind proporţia din venitul naţional care a fost alocată mai târziu din nou agriculturii, sub formă de tractoare sau electrificare – în comparaţie cu suma aspirată de colectivizare şi controlul preţurilor[129] –, însă acesta este un exerciţiu prea ezoteric pentru scopul nostru, de vreme ce (de exemplu) fabricile de tractoare,

odată înfiinţate, erau concepute astfel încât să poată fi transformate pentru a produce tancuri uşoare ; ţăranii, fireşte, nu erau atât de utili în ceea ce priveşte ţinerea în frâu a Wehrmachtului. Un lucru incontestabil *era* că, pe moment, producţia agricolă sovietică era la pământ. Victimele, mai ales ale foametei din 1933, erau socotite în milioane de vieţi. Când producţia a început să îşi revină, spre sfârşitul anilor '30, a fost stimulată de sute de mii de tractoare, de cete de specialişti agricoli şi de armate de colective puternic controlate. Însă preţul pentru toate acestea, din punctul de vedere al victimelor omeneşti, era fără margini.

A doua consecinţă era mai favorabilă, cel puţin pentru puterea economică şi militară sovietică. Reducând procentul consumului privat din PNB la un nivel probabil nemaiatins în istoria modernă – şi cu siguranţă mult mai scăzut decât, să zicem, s-ar fi gândit naziştii în Germania –, Uniunea Sovietică a reuşit să aloce fantastica proporţie de circa 25% din PNB investiţiilor industriale, rămânându-i sume considerabile pentru educaţie, ştiinţă şi forţele armate. În vreme ce locurile de muncă ale unei mari părţi a poporului rus erau transformate într-un ritm ameţitor, numărul celor implicaţi în agricultură scăzând de la 71% la 51% între anii 1928 şi 1940, populaţia era educată într-un ritm fără precedent. Acest lucru era important din două puncte de vedere, de vreme ce Rusia suferise dintotdeauna – în comparaţie, să zicem, cu Germania ori Statele Unite – din cauza forţei de muncă industriale slab pregătite şi analfabete şi a faptului că avea un număr minuscul de ingineri, oameni de ştiinţă şi manageri, de care era nevoie pentru o îndrumare mai bună şi *îmbunătăţirea constantă* a sectorului industrial. Cum milioane de muncitori erau acum pregătiţi fie în şcolile fabricilor, fie la colegiile tehnice, iar apoi (puţin mai târziu) numărul studenţilor a crescut simţitor, ţara dobândea într-un final cadrele pregătite de care era nevoie pentru susţinerea progresului ; numărul inginerilor absolvenţi din „economia naţională" a crescut, de exemplu, de la 47 000 în 1928 la 289 900 în 1941[130]. Multe dintre cifrele trâmbiţate de propagandiştii sovietici în această perioadă erau fără îndoială umflate şi ascundeau diverse slăbiciuni, dar alocarea deliberată a resurselor pentru dezvoltare era incontestabilă. Este şi cazul construirii unor centrale electrice, oţelării şi fabrici enorme dincolo de Urali, invulnerabile în eventualitatea unor atacuri ale japonezilor sau ale occidentalilor.

Creşterea producţiei industriale şi a venitului naţional ce a rezultat – chiar dacă am accepta estimările mai precaute – nu avea precedent în istoria industrializării. Deoarece volumul şi valoarea producţiei din anii anteriori (de exemplu, din anii 1910, ca să nu mai vorbim de anii '20) fuseseră atât de scăzute, modificările de procent sunt aproape nesemnificative – deşi tabelul 28 de mai sus este util pentru a arăta modul în care se dezvolta producţia industrială a Uniunii Sovietice în timpul Marii Crize. Totuşi, dacă se examinează perioada celor două planuri cincinale (1928-1937), venitul naţional rusesc a crescut de la 35,4 la 96,3 miliarde de ruble, producţia de cărbune de la patru la 17,7 milioane de tone, producţia de energie electrică de şapte ori, cifrele la maşini-unelte de peste 20 de ori, iar la tractoare de aproape 40 de ori[131]. La sfârşitul anilor '30, într-adevăr, producţia industrială a Rusiei le depăşeau cu mult pe cele ale Franţei, Japoniei şi Italiei, şi probabil că o întrecuse şi pe cea a Marii Britanii[132].

Totuşi, în spatele acestei creşteri impresionante se aflau încă multe deficienţe. Deşi producţia agricolă a crescut încet la mijlocul anilor '30, agricultura rusească era acum mai puţin capabilă decât înainte să hrănească naţiunea, ca să nu mai vorbim de producerea unui surplus pentru export ; iar recoltele la hectar erau încă descurajator de mici. În

ciuda unor noi investiţii în căile ferate, sistemul de comunicaţii a rămas primitiv şi inadecvat pentru nevoile crescânde ale ţării. În multe industrii exista o dependenţă accentuată faţă de firmele şi specialiştii străini, mai ales americani. „Gigantismul" fabricilor şi al proceselor de producţie făcea dificile orice adaptări rapide ale gamei de produse ori introducerea unor proiecte noi. Existau, inevitabil, şi „gâtuiri", pentru că dezvoltarea planificată a anumitor industrii nu se potrivea cu stocurile existente de materii prime sau de muncitori calificaţi. După 1937, reorientarea economiei sovietice spre un program masiv de înarmare a afectat continuitatea industrială şi a distorsionat planificările anterioare. Mai presus de orice, au avut loc epurări masive. Indiferent de motivele atacului maniac, paranoic al lui Stalin la adresa atâtora dintre concetăţenii săi, rezultatele economice au fost grave: „funcţionari de stat, administratori, tehnicieni, statisticieni, chiar şi maiştri"[133] au fost trimişi în lagăre, făcând ca lipsa de personal instruit a Rusiei să devină mai acută ca niciodată. Deşi, fără îndoială, teroarea i-a împins pe mulţi să îşi demonstreze loialitatea stahanovistă faţă de sistem, ea a şi inhibat foarte mult inovarea, experimentarea, discuţiile deschise şi criticile constructive: „cel mai simplu era să eviţi responsabilitatea, să ceri aprobarea superiorului pentru orice, să execuţi mecanic orice ordin primit, indiferent de situaţia locală"[134]. Aceasta îţi salva pielea; dar nu ajuta la creşterea unei economii complexe.

Întrucât luase naştere în urma unui război şi se simţea profund ameninţată de posibilii inamici – Polonia, Japonia, Marea Britanie –, o bună parte a anilor '20, Uniunea Sovietică a alocat un procent important din bugetul public (12%-16%) cheltuielilor pentru apărare. Acest procent a scăzut în anii de început ai primului plan cincinal, când forţele armate sovietice se stabilizaseră la cifra de 600 000 de soldaţi, sprijiniţi de o miliţie de două ori mai numeroasă, însă ineficientă. Criza din Manciuria şi venirea lui Hitler la putere au determinat creşterea rapidă a dimensiunii armatei, la 940 000 de soldaţi în 1934 şi 1,3 milioane în 1935. Odată cu creşterea producţiei industriale şi a venitului naţional, generată de planurile cincinale, au fost construite numeroase tancuri şi avioane. Ofiţerii inovatori din jurul lui Tukacevski erau dornici să studieze (deşi nu şi să îmbrăţişeze pe deplin) ideile lui Douhet, Fuller, Liddell Hart, Guderian şi ale altor teoreticieni occidentali ai războiului, iar la începutul anilor '30 Uniunea Sovietică avea nu doar o armată de tancuri, ci şi o forţă masivă de paraşutişti. Deşi marina sovietică a rămas redusă şi ineficientă, la sfârşitul anilor '20 a fost creată o industrie aeronautică solidă, care o vreme a produs mai multe avioane pe an decât toate celelalte puteri laolaltă (vezi tabelul 29).

Tabelul 29. *Producţia de avioane a marilor puteri: 1932-1939*[135]

	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Franţa	(600)	(600)	(600)	785	890	743	1 382	3 163
Germania	36	368	1 968	3 183	5 112	5 606	5 235	8 295
Italia	(500)	(500)	(750)	(1 000)	(1 000)	(1 500)	1 850	(2 000)
Japonia	691	766	688	952	1 181	1 511	3 201	4 467
Marea Britanie	445	633	740	1 140	1 877	2 153	2 827	7 940
Statele Unite	593	466	437	459	1 141	949	1 800	2 195
Uniunea Sovietică	2 595	2 595	2 595	3 578	3 578	3 578	7 500	10 382

Însă şi aceste cifre ascundeau slăbiciuni alarmante. Corolarul previzibil al „gigantismului" rus era accentul exagerat pe cantitate. Date fiind atributele unei economii de comandă, acesta a avut ca urmare producerea unui număr enorm de avioane şi tancuri la începutul anilor '30; într-adevăr, în 1932, Uniunea Sovietică producea peste 3 000 de tancuri şi peste 2 500 de avioane – mult mai multe decât orice altă ţară din lume. Având în vedere creşterea enormă a armatei permanente după 1934, probabil a fost extraordinar de dificilă găsirea unui număr suficient de ofiţeri şi subofiţeri instruiţi care să supervizeze batalioanele de tancuri şi escadrilele aeriene. Într-o ţară cu prea mulţi ţărani şi prea puţini muncitori calificaţi, a fost şi mai dificilă alcătuirea unei armate şi a unei aviaţii moderne; în ciuda programului educaţional consistent, principala slăbiciune a ţării consta probabil în anii '30 în pregătirea slabă a multora dintre muncitorii şi soldaţii săi. În plus, Rusia, ca şi Franţa, era o victimă a investiţiilor masive în modelele de avioane şi tancuri de la începutul anilor '30. Când Războiul Civil din Spania a scos la iveală limitele acestor arme de primă generaţie în ceea ce priveşte viteza, capacitatea de manevrare, raza de acţiune şi rezistenţa, s-a accelerat cursa de construire a unor avioane mai rapide şi a unor tancuri mai puternice. Însă industria sovietică de armament, aidoma unei nave imense pe mare, nu îşi putea schimba rapid cursul; şi părea o nebunie să opreşti producţia modelelor deja existente pe perioada construirii şi testării modelelor mai noi. (În această privinţă, este interesant să menţionăm că, „dintre cele 24 000 de tancuri ruseşti operaţionale în iunie 1941, doar 967 erau modele noi, echivalente sau superioare tancurilor germane de la acea vreme"[136].) Pe lângă aceasta, au mai venit şi „epurările". Decapitarea Armatei Roşii – 90% dintre generali şi 80% dintre colonei au avut de suferit de pe urma impulsului nebunesc al lui Stalin –, pe lângă efectul general pe care l-a avut, şi anume uciderea atâtor ofiţeri pregătiţi, a implicat şi consecinţe specifice care au afectat profund forţele armate. Prin eliminarea lui Tukacevski, a entuziaştilor „războiului modern", a celor ce studiaseră metodele germane şi teoriile britanice, epurările au lăsat armata pe mâinile unor figuri sigure din punct de vedere politic, dar întârziate intelectual, precum Voroşilov şi Kuluk. Unul dintre rezultatele imediate ale acestui fapt a fost desfiinţarea celor şapte formaţiuni de tancuri, decizie influenţată de argumentul că Războiul Civil din Spania demonstrase că formaţiunile de tancuri nu puteau juca nici un rol ofensiv independent pe câmpul de luptă şi că vehiculele trebuiau distribuite batalioanelor de puşcaşi pentru a sprijini infanteria. Aproape în acelaşi fel, s-a decis că bombardierele strategice TB-3 nu erau de prea mare folos Uniunii Sovietice.

Deoarece o mare parte a aviaţiei sale era depăşită, unităţile blindate se desfiinţaseră, iar serviciile erau într-o stare de supunere oarbă în urma epurărilor, Rusia era mult mai slăbită la sfârşitul anilor '30 decât fusese cu cinci sau zece ani mai devreme – iar între timp atât Germania, cât şi Japonia îşi sporiseră considerabil producţia de armament şi deveneau tot mai agresive. Planul cincinal de după 1937 a implicat în mod clar o înarmare de proporţii, egală şi, în numeroase privinţe – de exemplu, în ceea ce priveşte producţia de avioane –, mai amplă decât cea a Germaniei. Însă, până când această investiţie s-a tradus în forţe armate mult mai numeroase şi mai bine echipate, Stalin a simţit că Rusia trecea printr-o „zonă periculoasă" cel puţin la fel de ameninţătoare ca perioada 1919-1922. Aceste circumstanţe exterioare explică diversele modificări ce au survenit în diplomaţia sovietică în anii '30. Îngrijorat de atacul japonez din Manciuria şi poate şi mai mult de Germania lui Hitler, Stalin se confrunta cu perspectiva unui război pe două fronturi, pe câmpuri de luptă situate la mii de kilometri depărtare (exact dilema

strategică care i-a paralizat şi pe decidenţii britanici). Însă acest zigzag diplomatic către Vest, care includea aderarea rusă din 1934 la Liga Naţiunilor şi tratatele din 1935 cu Cehoslovacia şi Franţa, nu a adus cu sine creşterea sperată a securităţii colective. În lipsa unui acord polonez, Rusia nu prea avea cum să ajute Franţa sau Cehoslovacia – şi viceversa. Iar britanicii nu priveau cu ochi buni aceste eforturi de a crea un „front popular" diplomatic împotriva Germaniei, ceea ce explică parţial prudenţa lui Stalin din timpul Războiului Civil Spaniol; o republică socialistă triumfătoare în Spania, se temea Moscova, ar fi putut duce Franţa şi Marea Britanie către dreapta şi să implice Rusia într-un conflict deschis cu susţinătoarele lui Franco, Italia şi Germania.

În 1938-1939, situaţia externă probabil că i-a părut lui Stalin mai ameninţătoare ca niciodată (ceea ce face ca epurările sale să pară şi mai stupide şi inexplicabile). Aranjamentul de la München părea să confirme ambiţiile lui Hitler din Europa Centrală şi de Est, dar – şi mai îngrijorător – scotea la iveală şi faptul că Vestul nu era pregătit să le facă faţă, putând prefera să abată energiile germane mai spre est. Din moment ce în aceşti doi ani au avut loc şi ciocniri substanţiale la graniţa din Extremul Orient între armata sovietică şi cea japoneză (care au necesitat întărirea masivă a diviziilor ruse din Siberia), nu e de mirare că şi Stalin a decis să aplice o politică a „concilierii" faţă de Berlin, chiar dacă aceasta însemna să se împace cu duşmanul său ideologic. Având în vedere ambiţiile politice ale Uniunii Sovietice în Europa de Est, Moscova avea mult mai puţine rezerve privind împărţirea statelor independente din această zonă, cu condiţia ca partea ce îi revenea să fie substanţială. Surprinzătorul pact dintre nazişti şi sovietici din august 1939 oferea Rusiei cel puţin o zonă-tampon la graniţa de vest şi mai mult timp să se reînarmeze, deoarece Vestul lupta împotriva Germaniei după atacul lui Hitler asupra Poloniei. Varianta hrănirii crocodilului (potrivit sintagmei lui Churchill) părea mult mai bună decât cea de a fi devorat de el[137].

Toate acestea fac extrem de dificilă evaluarea puterii sovietice de la sfârşitul anilor '30, mai ales pentru că statisticile privind „potenţialele relative de război"[138] nu reflectă nici moralul ţării, nici calitatea forţelor armate, nici poziţia geografică. În mod clar, Armata Roşie nu mai semăna cu acea „forţă modernă formidabilă de mare greutate, cu echipament avansat şi soldaţi deosebit de rezistenţi" (cu această ultimă excepţie), despre care vorbea Mackintosh atunci când descria armata din 1936[139]; dar cât de mult teren pierduse nu era clar. „Războiul de Iarnă" din 1939-1940 împotriva Finlandei părea să îi confirme declinul abrupt, deşi ciocnirile mai puţin cunoscute din 1939 cu Japonia, la Nomonhan, au dezvăluit o forţă modernă, inteligent condusă în acţiune[140]. De asemenea, este evident că Stalin era înspăimântat de victoriile devastatoare în stil *Blitzkrieg* ale armatei germane din 1940 şi mai îngrijorat ca niciodată să nu provoace un conflict cu Hitler. Îl preocupa în mod evident şi unde anume avea să hotărască Tokyo să lovească în Est – nu pentru că Japonia ar fi fost un duşman de moarte, ci întrucât apărarea Siberiei era foarte epuizantă din punct de vedere logistic şi ar fi slăbit şi mai mult capacitatea Rusiei de a face faţă ameninţării germane. Rechemarea blindatelor lui Jukov pentru a participa la invazia din estul Poloniei în septembrie 1939, odată ce se încheiase armistiţiul cu Japonia în Est, este grăitoare pentru acest act strategic precar de jonglerie[141]. De asemenea, pe când daunele suferite de Armata Roşie erau reparate în grabă, iar numărul de soldaţi creştea (la 4 320 000 în 1941), întreaga economie sovietică se axa pe producţia pentru război, mari fabrici fiind construite în Rusia Centrală, şi erau testate avioane şi tancuri (inclusiv formidabilul T-34) îmbunătăţite. Cele 16,5% din buget alocate apărării

în 1937 crescuseră la 32,6% în 1940[142]. Aşadar, Uniunea Sovietică era prinsă în această perioadă într-o cursă contracronometru, la fel ca majoritatea marilor puteri. Mai mult decât în 1931, Stalin trebuia să le ceară concetăţenilor săi să acopere diferenţa de producţie faţă de Vest. „O reducere a ritmului ar însemna să rămânem în urmă. Iar cei care rămân în urmă sunt înfrânţi..." Rusia ţaristă suferise „înfrângeri constante" deoarece rămăsese în urmă în ceea ce priveşte productivitatea industrială şi forţa militară[143]. Sub conducerea liderului său autocrat şi nemilos, regimul sovietic era hotărât să recupereze rapid terenul. Dacă Hitler avea să îi permită acest lucru era imposibil de spus.

În anii interbelici, puterea relativă a Statelor Unite pe scena mondială a fost, în mod curios, invers proporţională faţă de cea a Uniunii Sovietice şi a Germaniei. Altfel spus, a fost extrem de pronunţată în anii '20, însă apoi s-a diminuat mai mult decât a oricărei alte mari puteri, în timpul crizei din anii '30, revenindu-şi abia (şi parţial) la sfârşitul acestei perioade. Motivul superiorităţii Statelor Unite în anii '20 a fost evidenţiat mai sus. Statele Unite reprezentau singura mare ţară, cu excepţia Japoniei, care a beneficiat de pe urma Marelui Război. A devenit cea mai mare naţiune financiară şi creditoare din lume, pe lângă faptul că era deja cel mai important producător de alimente şi materiale industriale. Avea de departe cele mai mari rezerve de aur. Avea o piaţă internă atât de extinsă, încât economiile de scară puteau fi practicate de companii gigant şi distribuitori, mai ales în industria înfloritoare a automobilelor. Nivelul său sporit de trai şi disponibilitatea promptă a capitalului au interacţionat într-un mod reciproc avantajos, pentru a stimula investiţiile masive în industria prelucrătoare, întrucât cererea consumatorilor putea absorbi aproape toate bunurile pe care le oferea productivitatea sporită. În 1929, de exemplu, Statele Unite au produs peste 4,5 milioane de automobile, faţă de cele 211 000 ale Franţei, 182 000 ale Marii Britanii şi 117 000 ale Germaniei[144]. Nu e de mirare că s-au înregistrat creşteri fantastice ale importurilor de cauciuc, cositor, petrol şi alte materii prime care alimentau acest boom industrial; însă şi exporturile, mai ales de maşini, utilaje agricole, echipament de birou şi alte articole, au crescut în anii '20, întregul proces fiind sprijinit de creşterea rapidă a investiţiilor americane peste hotare[145]. Însă, deşi sunt lucruri bine-cunoscute, aceasta nu le face mai puţin cutremurătoare: Statele Unite aveau în aceşti ani „o producţie mai mare decât ale celorlalte şase mari puteri *laolaltă*" şi „forţa sa productivă copleşitoare era şi mai accentuată de faptul că valoarea brută a bunurilor prelucrate produse pe cap de locuitor în Statele Unite era aproape de două ori mai mare decât în Marea Britanie sau în Germania şi de 10-11 ori mai mare decât în Uniunea Sovietică sau în Italia"[146].

Deşi este la fel de adevărat, după cum menţionează imediat autorul rândurilor de mai sus, „că influenţa politică a Statelor Unite în lume nu era direct proporţională în nici o privinţă cu extraordinara lor putere industrială"[147], probabil nu era aşa important în anii '20. În primul rând, poporul american a respins vehement un rol de frunte în politica mondială, cu toate complicaţiile diplomatice şi militare pe care le implica, în mod inevitabil, această poziţie; atâta vreme cât interesele comerciale americane nu erau afectate grav de acţiunile altor state, nu prea existau motive să se implice în evenimentele externe – mai ales în cele care se iveau în Europa de Est sau în extremitatea estică a Africii. În al doilea rând, în ciuda creşterii *absolute* a exporturilor şi importurilor americane, locul lor în economia naţională nu era important, pur şi simplu deoarece ţara era foarte autonomă; de fapt, „proporţia bunurilor industriale exportate din producţia

totală a scăzut de la mai puţin de 10% în 1914 la sub 8% în 1929", iar valoarea contabilă a investiţiilor externe directe ca o cotă-parte din PNB a rămas neschimbată[148] – ceea ce explică de ce, în ciuda acceptării largi a ideilor pieţei mondiale *în principiu*, politica economică americană era mult mai sensibilă la nevoile interne. Cu excepţia situaţiei anumitor materii prime, lumea exterioară nu era atât de importantă pentru prosperitatea americană. În sfârşit, scena internaţională din deceniul de după 1919 nu sugera existenţa unei ameninţări majore la adresa intereselor americane: europenii încă se aflau în conflict, dar mult mai puţin faţă de începutul anilor '20, Rusia era izolată, iar Japonia era pasivă. Rivalitatea navală fusese ţinută în frâu de tratatele de la Washington. În aceste împrejurări, Statele Unite îşi puteau reduce armata la o dimensiune foarte mică (circa 140 000 de soldaţi activi), deşi îşi permiteau să îşi creeze o aviaţie modernă şi destul de mare, iar marina putea să îşi dezvolte programele de portavioane şi de crucişătoare blindate[149]. Deşi generalii şi amiralii se plângeau că primeau resurse insuficiente din partea Congresului şi anumite măsuri luate erau dăunătoare pentru siguranţa naţională (precum decizia lui Stimson din 1929 de a renunţa la serviciul de descifrare a codurilor, pe motiv că „gentlemanii nu îşi citesc unul altuia corespondenţa"[150]), realitatea este că a fost un deceniu în care Statele Unite au putut rămâne un gigant economic, dar un jucător de categorie mijlocie din punct de vedere militar. Probabil un simptom al acestei perioade de linişte a fost faptul că Statele Unite încă nu deţineau un organ civil-militar superior pentru a lua în considerare elementele strategice, precum Comitetul Apărării Imperiale din Marea Britanie sau Consiliul de Securitate Naţională de mai târziu. De ce ar fi avut nevoie de aşa ceva, de vreme ce poporul american respinsese categoric ideea de război?

Rolul fundamental al Statelor Unite în producerea colapsului financiar din 1929 a fost descris mai sus[151]. Şi mai semnificativ pentru scopul măsurării comparative a puterii naţionale este faptul că recesiunea şi războaiele tarifare ulterioare au afectat ţara mai mult decât orice altă economie avansată. Deşi acest lucru a fost cauzat parţial de natura volatilă şi relativ necontrolată a capitalismului american, el a fost generat şi de decizia fatală de a opta pentru protecţionism a tarifelor Smoot-Hawley din 1930. În ciuda plângerilor fermierilor americani şi ale unor grupuri de interese industriale în privinţa concurenţei externe neloiale, productivitatea industrială şi agricolă a ţării era atât de mare – după cum arăta clar superioritatea exporturilor faţă de importuri –, încât o eventuală tulburare a ordinii comerciale mondiale i-ar fi afectat cel mai mult pe exportatorii săi. „Produsul naţional brut scăzuse de la 98,4 miliarde de dolari în 1929 la aproape jumătate trei ani mai târziu. Valoarea bunurilor prelucrate din 1933 era mai puţin de un sfert din cea din 1929. Aproximativ 15 milioane de muncitori îşi pierduseră locurile de muncă şi nu aveau nici o sursă de venit... În aceeaşi perioadă, valoarea exporturilor americane scăzuse de la 5,24 miliarde de dolari la 1,61 miliarde de dolari, o diminuare cu 69%."[152] Cum alte naţiuni se îndreptau în grabă spre blocurile comerciale protecţioniste, industriile americane care se sprijineau masiv pe exporturi au fost devastate. „Exporturile de grâu, care totalizaseră 200 de milioane de dolari cu zece ani mai devreme, au scăzut la cinci milioane de dolari în 1932. Exporturile de automobile au scăzut de la 541 de milioane de dolari în 1929 la 76 de milioane de dolari în 1932."[153] Comerţul mondial în general s-a prăbuşit, dar ponderea americană în comerţul exterior s-a micşorat şi mai rapid, de la 13,8% în 1929 la mai puţin de 10% în 1932. Mai mult decât atât, în vreme ce anumite mari puteri şi-au refăcut treptat producţia la jumătatea şi sfârşitul anilor '30, Statele Unite au suferit o nouă frământare economică majoră în

1937, care le-a făcut să piardă o bună parte din terenul câştigat în cei cinci ani precedenţi. Însă, din cauza a ceea ce s-a numit „economia mondială dezarticulată"[154] – adică alunecarea spre blocurile comerciale, care erau mult mai autonome decât în anii '20 –, această a doua prăbuşire a Americii nu a afectat celelalte ţări la fel de grav. Consecinţa generală a fost că, în anul crizei de la München, ponderea americană în producţia industrială mondială era mai mică decât fusese vreodată după 1910 (vezi tabelul 30).

Tabelul 30. *Ponderile în producţia industrială mondială: 1929-1938*[155] *(procente)*

	1929	1932	1937	1938
Statele Unite	43,3	31,8	35,1	28,7
Uniunea Sovietică	5	11,5	14,1	17,6
Germania	11,1	10,6	11,4	13,2
Marea Britanie	9,4	10,9	9,4	9,2
Franţa	6,6	6,9	4,5	4,5
Japonia	2,5	3,5	3,5	3,8
Italia	3,3	3,1	2,7	2,9

Din pricina gravităţii acestei crize şi a ponderii tot mai scăzute a comerţului extern în PNB, politica americană în timpul lui Hoover şi mai ales al lui Roosevelt a devenit şi mai orientată către sine. Ţinând seamă de forţa opiniei publice izolaţioniste şi de problemele interne presante ale lui Roosevelt, nu prea era de aşteptat ca el să îşi poată concentra întreaga atenţie asupra scenei internaţionale, aşa cum voiau Cordell Hull şi Departamentul de Stat. Cu toate acestea, având în vedere poziţia crucială pe care Statele Unite continuau să o ocupe în economia mondială, exista totuşi o oarecare substanţă în criticarea „ocupării cu refacerea internă" şi a „dorinţei de a crea aparenţa acţiunii imediate şi a rezultatelor [şi] obiceiul naţional de formulare a politicii fără să se ia prea mult în considerare impactul pe care l-ar putea avea programele americane asupra altor naţiuni"[156]. Interzicerea în 1934 a acordării unor împrumuturi către orice guvern străin care nu îşi achitase datoriile de război, embargoul asupra armelor, în eventualitatea unui război, din 1935 şi interzicerea ulterioară a acordării unor împrumuturi către orice putere beligerantă i-au făcut pur şi simplu pe britanici şi pe francezi mai prudenţi ca oricând în privinţa confruntării cu statele fasciste. Sancţiunile impuse Italiei în 1935 au fost însoţite de creşteri enorme ale cantităţilor de petrol furnizate de americani regimului lui Mussolini, spre consternarea amiralităţii britanice. Diversele restricţii comerciale impuse Germaniei şi Japoniei, ca reacţie la agresiunea lor, „au avut rolul de a le întărâta [pe amândouă], fără a le oferi un ajutor semnificativ adversarilor acestor naţiuni. Diplomaţia economică a lui Franklin Delano Roosevelt a creat duşmani fără a câştiga şi prieteni sau a sprijini potenţiali aliaţi"[157]. Poate consecinţa cea mai gravă – deşi responsabilitatea trebuie împărţită – a fost reprezentată de suspiciunile reciproce care au apărut între Whitehall şi Washington exact într-un moment când statele dictatoriale îşi pregăteau provocarea[158].

Totuşi, în 1937-1938, Roosevelt se pare că devenise mai îngrijorat de ameninţările fasciste, chiar dacă opinia publică americană şi dificultăţile economice l-au împiedicat să preia iniţiativa. Mesajele lui către Berlin şi Tokyo au devenit mai ferme, încurajarea

Marii Britanii şi a Franţei oarecum mai caldă (chiar dacă aceasta nu prea a ajutat cele două democraţii pe termen scurt). În 1938, aveau loc discuţii anglo-americane secrete cu privire la modul de abordare navală a celor două provocări: Japonia şi Germania. Discursul de „carantină" al preşedintelui a fost un semn prematur al faptului că avea să adopte discriminarea economică a statelor dictatoriale. Mai presus de orice, Roosevelt făcea acum presiuni în vederea creşterii pronunţate a cheltuielilor pentru apărare. După cum arată cifrele din tabelul 26 de mai sus, chiar şi în 1938, Statele Unite cheltuiau mai puţin pentru armament decât Marea Britanie sau Japonia şi doar o parte din sumele cheltuite de Germania şi Uniunea Sovietică. Totuşi, producţia de aeronave aproape s-a dublat între 1937 şi 1938, iar în 1938 Congresul a votat o lege a „marinei neîntrecute", permiţând extinderea masivă a flotei. În această perioadă, era testat şi prototipul bombardierului B-17, marina îşi perfecţiona doctrina debarcărilor militare, iar armata terestră (deşi nu deţinea încă un tanc decent) se lupta cu problemele războiului de blindate şi plănuia să mobilizeze o forţă de proporţii[159]. Când a izbucnit războiul în Europa, nici unul dintre servicii nu era deloc pregătit; însă erau într-o formă mai bună, în ceea ce priveşte cerinţele războiului modern, decât fuseseră în 1914.

Nici măcar aceste măsuri de reînarmare nu au perturbat economia de proporţii a Statelor Unite. Elementul-cheie al economiei americane de la sfârşitul anilor '30 e că era *subexploatată*. Şomajul afecta în jur de zece milioane de oameni în 1939, însă productivitatea industrială om/oră fusese sporită enorm de investiţiile în benzi transportoare, motoare electrice (în locul celor cu aburi) şi tehnici manageriale mai bune, deşi foarte puţine dintre acestea se reflectau în cifrele de producţie *absolute*, din pricina reducerii considerabile a orelor de lucru de către forţa de muncă. Având în vedere cererea scăzută, căreia recesiunea din 1937-1938 nu i-a fost deloc de ajutor, diversele programe de gen New Deal nu erau suficiente pentru a stimula economia şi a profita de această capacitate productivă subexploatată. În 1938, de exemplu, Statele Unite au produs 26,4 milioane de tone de oţel, faţă de cele 20,7 milioane ale Germaniei, cele 16,5 milioane ale Uniunii Sovietice şi cele şase milioane ale Japoniei; cu toate acestea, industria oţelului în aceste ultime trei ţări lucra la capacitate maximă, în vreme ce *două treimi* din combinatele siderurgice americane erau inactive. După cum s-a dovedit, această subexploatare avea să înceteze odată cu introducerea programelor ample de reînarmare[160]. Permisiunea oficială din 1940 de a dubla (!) flota de luptă, planul aviaţiei de a crea 84 de grupuri de 7 800 de avioane de luptă, crearea (prin intermediul Legii privind instruirea şi serviciul militar selectiv) a unei armate de aproape un milion de soldaţi – toate acestea au avut efect asupra unei economii care, spre deosebire de cele ale Italiei, Franţei şi Marii Britanii, nu suferea de probleme structurale grave, ci era doar subexploatată din cauza Marii Crize. Tocmai pentru că Statele Unite aveau un enorm surplus de capacitate, în vreme ce alte economii se supraîncălzeau, poate cele mai semnificative statistici pentru a înţelege rezultatul luptei de mai târziu nu erau cifrele din 1938 privind producţia de oţel sau cea industrială, ci acelea care încearcă să evalueze venitul naţional (tabelul 31) şi, oricât ar fi el de imprecis, „potenţialul relativ de război" (tabelul 32). Aceasta deoarece, în ambele cazuri, ele ne amintesc că, deşi Statele Unite fuseseră cel mai grav afectate în timpul Marii Crize, tot au rămas (potrivit spuselor amiralului Yamamoto) un uriaş adormit.

Tabelul 31. *Venitul naţional al marilor puteri în 1937 şi procentajul cheltuit pentru apărare*[161]

	Venitul naţional (miliarde de dolari)	Procentajul apărării
Statele Unite	68	1,5
Imperiul Britanic	22	5,7
Franţa	10	9,1
Germania	17	23,5
Italia	6	14,5
Uniunea Sovietică	19	26,4
Japonia	4	28,2

Tabelul 32. *Potenţialul relativ de război al puterilor în 1937*[162]

Statele Unite	41,7%
Germania	14,4%
Uniunea Sovietică	14%
Marea Britanie	10,2%
Franţa	4,2%
Japonia	3,5%
Italia	2,5%
	(şapte puteri: 90,5%)

Trezirea acestui uriaş după 1938 şi mai ales după 1940 constituie o ultimă confirmare a chestiunii cruciale a *sincronizării* în cursa înarmării şi a calculelor strategice din această perioadă. Aşa cum încercaseră şi Marea Britanie şi Uniunea Sovietică mai devreme, Statele Unite se străduiau acum să acopere diferenţa de armament ce fusese creată de cheltuielile anterioare masive pentru apărare ale statelor fasciste. Că puteau cheltui mai mult decât orice altă ţară, dacă exista voinţa politică internă, era clar din statistici: chiar şi în 1939, apărarea americană reprezenta doar 11,7% din cheltuielile totale şi doar 1,6% din PNB[163] – procente mult mai mici decât în oricare dintre celelalte mari puteri. O creştere a procentului din produsul naţional brut american alocat cheltuielilor de apărare, pentru a le aduce mai aproape de sumele destinate armamentului în statele fasciste, ar fi transformat în mod automat Statele Unite în cea mai puternică ţară din lume, din punct de vedere militar. În plus, există numeroase indicii că Berlinul şi Tokyo şi-au dat seama că o asemenea creştere le-ar fi redus şansele unei viitoare expansiuni. În cazul lui Hitler, această problemă este complicată de dispreţul pe care îl resimţea faţă de Statele Unite, pe care le considera o putere degenerată, corcită, însă, totodată, avea senzaţia că nu mai putea risca să aştepte până la jumătatea anilor '40 pentru a-şi relua cuceririle, de vreme ce balanţa militară avea să încline până atunci, în mod decisiv, spre tabăra anglo-franco-americană[164]. În tabăra japoneză, unde Statele Unite erau luate mai în serios, calculele erau mai precise: astfel, marina japoneză estima că, în vreme ce navele sale de luptă reprezentau 70% din flota americană la sfârşitul anului 1941, „această pondere avea să scadă la 65% în 1942, la 50% în 1943 şi la un dezastruos 30% în 1944"[165]. Asemenea Germaniei, şi Japonia avea un puternic temei strategic pentru a acţiona rapid, dacă voia să nu aibă soarta unei naţiuni minore într-o lume eclipsată din ce în ce mai mult de superputeri.

Desfăşurarea crizei: 1931-1942

Când relativele puncte forte şi slabe ale fiecăreia dintre marile puteri sunt luate în ansamblu şi integrate în dinamica economică şi tehnologică a epocii, cursul diplomaţiei internaţionale din anii '30 devine mai uşor de înţeles. Aceasta nu înseamnă că rădăcinile *locale* ale diverselor crize – din Mukden, Etiopia ori Sudetenland – au fost complet irelevante sau că nu ar fi existat nici o problemă internaţională dacă marile puteri ar fi avut relaţii armonioase. Însă este limpede că, atunci când aveau loc crize regionale, oamenii de stat din principalele capitale erau nevoiţi să privească aceste evenimente în contextul scenei diplomatice mondiale şi, poate într-o măsură şi mai mare, prin prisma problemelor lor interne presante. Prim-ministrul britanic MacDonald i-a explicat elegant acest lucru colegului său Baldwin, după ce problema manciuriană din 1931 a interacţionat cu criza lirei şi cu prăbuşirea celui de-al doilea guvern laburist:

> Cu toţii am fost atât de distraşi de problemele de zi cu zi, încât nu am avut ocazia să analizăm întreaga situaţie şi să concepem o politică pe măsură, fiind nevoiţi să trăim dintr-o agitaţie în alta[166].

Aceasta ne reaminteşte faptul că preocupările politicienilor erau mai curând imediate şi practice decât strategice şi pe termen lung. Însă, chiar şi după ce guvernul britanic şi-a tras sufletul, nu există nici un indiciu că s-ar fi gândit la o schimbare a politicii circumspecte privind cucerirea Manciuriei de către Japonia. Pe lângă nevoia continuă de a face faţă problemelor economice şi aversiunii neînduplecate a populaţiei faţă de implicarea în Extremul Orient, liderii britanici erau conştienţi de presiunile dominioanelor în sensul menţinerii păcii şi de starea extrem de precară a apărării imperiale într-o regiune unde Japonia se bucura de un avantaj strategic. Oricum, unii britanici aprobau decizia Japoniei de a rezolva problema naţionaliştilor chinezi şi mult mai mulţi voiau să rămână în relaţii bune cu Japonia. Nici chiar atunci când aceste sentimente s-au mai atenuat, după alte agresiuni ale japonezilor, politicienii de la Whitehall nu ar fi putut fi stimulaţi să ia măsuri mai drastice decât alături de Ligă şi/sau de celelalte mari puteri.

Însă Liga, trecând peste principiile sale admirabile, nu avea decât un singur mijloc eficient de a împiedica agresiunea japoneză în Manciuria: cu ajutorul forţelor armate ale membrelor sale de vază. Astfel, recurgerea la un comitet de investigare (Comisia Lytton) nu a făcut decât să ofere puterilor un pretext pentru a amâna luarea unor măsuri, în vreme ce Japonia îşi continua cuceririle. Dintre principalele state, Italia nu avea nici un interes real în Extremul Orient. Germania, deşi avea legături comerciale şi militare cu China, a preferat să stea deoparte şi să vadă dacă „revizionismul" Japoniei putea oferi un precedent util în Europa. Uniunea Sovietică *era* preocupată de agresiunea japoneză, însă era puţin probabil să fie invitată să coopereze cu celelalte puteri şi nu avea de gând să fie împinsă înainte de una singură. În mod previzibil, francezii se confruntau cu o dilemă: nu doreau crearea unor precedente cu scopul de a modifica graniţele teritoriale existente şi a ridiculiza hotărârile Ligii; în acelaşi timp, fiind din ce în ce mai preocupaţi de reînarmarea clandestină a germanilor şi de nevoia de a menţine statu-quoul în Europa, francezii erau îngroziţi de ideea unor complicaţii în Extremul Orient care ar fi distras atenţia şi poate şi resursele militare de la problema germană. Deşi Parisul susţinea cu

fermitate în mod public principiile Ligii, a transmis în secret Japoniei că îi înţelege problemele din China[167]. Dimpotrivă, guvernul american – cel puţin aşa cum era reprezentat de secretarul de stat Stimson – nu aproba sub nici o formă acţiunile japonezilor, văzând în ele o ameninţare la adresa lumii „porţilor deschise" de care, teoretic, modul de viaţă american depindea atât de mult. Însă acuzele fondate pe principii înalte ale lui Stimson nu l-au atras nici pe Hoover, care se temea de posibilele implicaţii, nici guvernul britanic, ce prefera echilibrul în locul cruciadelor. Rezultatul a fost o dispută între Stimson şi Hoover în memoriile lor şi (mai important) o moştenire de neîncredere între Washington şi Londra. Toate acestea au oferit un exemplu deprimant şi convingător pentru ceea ce un erudit a numit „limitele politicii externe"[168].

Dacă pătrunderea armatei japoneze în Manciuria din 1931 a avut loc[169] fără ştirea guvernului japonez a contat mai puţin decât faptul că această acţiune a avut succes şi a fost extinsă fără ca Vestul să poată face ceva concret în acest sens. Consecinţele mai ample au fost următoarele: Liga s-a dovedit a fi un instrument ineficient în prevenirea agresiunii, iar cele trei democraţii occidentale nu au fost capabile de o acţiune unitară. Aceste lucruri au ieşit la iveală şi în cadrul discuţiei de la Geneva pe marginea dezarmării aeriene şi terestre; de la aceasta, fireşte, Statele Unite au lipsit, însă neînţelegerile anglo-franceze privind modul de a reacţiona la pretenţiile de „egalitate" ale germanilor şi eschiva continuă a britanicilor de a oferi o garanţie pentru a calma temerile Franţei însemnau că noul regim al lui Hitler putea să se retragă de la discuţii şi să denunţe tratatele existente fără să se teamă că va fi pedepsit[170].

Reapariţia ameninţării germane în 1933 a tensionat şi mai mult cooperarea diplomatică anglo-franco-americană, într-un moment în care Conferinţa Economică Mondială se desfiinţase şi cele trei democraţii îşi creau propriile blocuri monetare şi comerciale. Deşi Franţa era cea mai ameninţată de Germania, Marea Britanie simţea că libertatea sa de manevră fusese mai afectată. În 1934, atât cabinetul, cât şi Comisia pentru Apărare au căzut de acord că, deşi Japonia reprezenta pericolul cel mai imediat, Germania era cea mai mare ameninţare pe termen lung. Dar, de vreme ce nu era posibil să le facă faţă amândurora, era important să obţină o reconciliere în una din aceste regiuni. În timp ce anumite cercuri s-au declarat în favoarea îmbunătăţirii relaţiilor cu Japonia, pentru a face faţă mai bine Germaniei, Ministerul de Externe a susţinut că o înţelegere anglo-japoneză în Extremul Orient ar distruge relaţiile delicate ale Londrei cu Statele Unite. De asemenea, cercurilor imperialiste şi navale care doreau să acorde prioritate întăririi apărării britanice în Orient li se putea atrage atenţia că era imposibil să se ignore preocuparea francezilor privind revizionismul german şi că ar fi fost fatal (după 1935) să se ignore ameninţarea tot mai mare a Luftwaffe. În acest deceniu, decidenţii de la Whitehall au căutat să iasă din această dilemă strategică a înfruntării unor potenţiali inamici în două colţuri ale lumii[171].

Totuşi, în 1934 şi 1935, această dilemă a părut deranjantă, dar nu acută. Deşi regimul lui Hitler era în mod categoric unul neplăcut, acesta se arătase, în mod surprinzător, dispus să negocieze o înţelegere cu Polonia; oricum, Germania era mult mai slăbită din punct de vedere militar decât Franţa sau Rusia. În plus, efortul germanilor de a pătrunde în Austria după asasinarea lui Dollfuss din 1934 îl provocase pe Mussolini să trimită trupe în trecătoarea Brenner, ca un avertisment. Perspectiva asocierii Italiei cu puterile statu-quoului era deosebit de liniştitoare pentru Franţa, care a încercat să creeze o coaliţie antigermană, şi anume „Frontul de la Stresa" din aprilie 1935. Aproape în

acelaşi timp, Stalin a anunţat că şi el voia să se alăture statelor „iubitoare de pace", iar în 1935 Uniunea Sovietică nu doar aderase la Liga Naţiunilor, ci şi încheiase pacte de securitate cu Parisul şi Praga. Deşi Hitler şi-a exprimat deschis opoziţia faţă de un „Locarno estic", Germania părea ţinută sub control din toate părţile. Iar în Extremul Orient, Japonia era liniştită[172].

Cu toate acestea, spre a doua jumătate a anului 1935, această scenă promiţătoare se dezintegra rapid, fără ca Hitler să fi ridicat vreun deget. Percepţiile anglo-franceze diferite asupra „problemei de securitate" transpăreau deja din neliniştea britanicilor privind reînnodarea legăturilor între Franţa şi Rusia, respectiv din acordul naval anglo-german din iunie 1935. Ambele măsuri fuseseră luate unilateral pentru a obţine mai multe garanţii ale siguranţei, Franţa dorind să includă Uniunea Sovietică în balanţa europeană, Marea Britanie fiind dornică să îşi satisfacă nevoile navale în mările europene şi în Extremul Orient; însă fiecare pas îi părea celuilalt vecin că ar transmite un mesaj greşit Berlinului[173]. Chiar şi aşa, aceste contradicţii au fost dăunătoare, însă nu catastrofale, ceea ce nu se putea spune şi despre decizia lui Mussolini de a invada Abisinia după o serie de confruntări locale şi din ambiţia sa zadarnică de a crea un nou Imperiu Roman. Şi acesta este un bun exemplu de conflict regional cu ramificaţii extraordinar de vaste. Pentru francezi, speriaţi de ideea transformării unui nou potenţial aliat împotriva Germaniei într-un duşman aprig, întregul episod abisinian a fost un dezastru total: îngăduirea unei încălcări flagrante a principiilor Ligii era deranjantă, la fel ca şi acţiunile lui Mussolini (unde urma să mai lovească?); în acelaşi timp, împingerea Italiei în tabăra germană ar fi fost o nebunie în termeni de *Realpolitik* – însă era puţin probabil ca acest ultim argument să îi influenţeze pe britanicii idealişti[174]. Cu toate acestea, dilema politicienilor de la Whitehall era cel puţin la fel de complicată, deoarece aveau de înfruntat neliniştea şi mai mare a populaţiei cu privire la încălcarea flagrantă a principiilor Ligii de către Italia şi trebuiau să îşi facă griji şi referitor la ceea ce ar fi putut face Japonia în Extremul Orient dacă Vestul ar fi fost implicat într-o încurcătură mediteraneană. În vreme ce Franţa se temea că o neînţelegere cu Italia l-ar fi atras pe Hitler în Renania, Marea Britanie bănuia că ar fi încurajat Japonia să se extindă şi mai mult în Asia, cu atât mai mult cu cât, exact în acel moment, Tokyo era pe punctul de a denunţa tratatele navale şi de a-şi consolida flota fără restricţii[175]. Într-un sens mai larg, ambele ţări aveau dreptate; dificultatea, ca de obicei, consta în rezolvarea problemei imediate care avea implicaţii pe termenul cel mai lung.

Temerile francezilor au fost primele care s-au dovedit a fi îndreptăţite. Oferta anglo-franceză din 1935 de rearanjare teritorială în Africa de Nord-Est în favoarea Italiei (Pactul Hoare-Laval) făcuse cu precădere opinia publică britanică să ia foc de indignare morală. Însă, deşi guvernele de la Londra şi Paris erau împărţite între aplanarea acestei furii şi evaluarea secretă a motivelor strategice şi economice copleşitor de plauzibile pentru care nu ar fi fost bine să poarte un război cu Italia, Hitler a ales să ordone reocuparea Renaniei demilitarizate (martie 1936). În termeni strict militari, aceasta nu era cine ştie ce lovitură; atunci era foarte puţin probabil ca Franţa să fi putut lansa o ofensivă împotriva Germaniei şi oarecum imposibil ca britanicii să o facă[176]. Însă această nouă slăbire a înţelegerii de la Versailles – şi abandonarea totală a Tratatului de la Locarno – punea problema generală a modalităţii acceptabile la nivel internaţional de a modifica statu-quoul. Din pricina neputinţei principalilor săi membri de a pune capăt agresiunii lui Mussolini din 1935-1936, Liga era acum oarecum discreditată; a jucat un

rol minor sau nici un rol, de exemplu, şi în Războiul Civil din Spania, şi în atacul deschis al Japoniei asupra Chinei din 1937. Dacă schimbările ulterioare ale ordinii teritoriale existente aveau să fie ţinute în frâu sau cel puţin controlate, acest lucru nu putea fi realizat decât prin intermediul unor acţiuni hotărâte împotriva statelor „revizioniste" din partea principalelor puteri ale „statu-quoului".

Însă ameninţarea cu recurgerea la arme nu i se părea nici uneia dintre aceste puteri o posibilitate practică. Într-adevăr, pe măsură ce ţările fasciste strângeau rândurile (în noiembrie 1937, Germania şi Japonia au semnat Pactul Anti-Comintern, la scurt timp după ce Mussolini proclamase Axa Roma-Berlin), potenţialii lor adversari deveneau din ce în ce mai dezbinaţi şi mai orientaţi către sine[177]. În ciuda resentimentelor americanilor stârnite de invadarea Chinei de către Japonia şi de bombardarea canonierei americane *USS Panay*, 1937 nu era un an bun pentru ca Roosevelt să facă paşi decisivi în afacerile externe, chiar dacă ar fi vrut: economia fusese lovită de o nouă criză, iar Congresul adopta o legislaţie a neutralităţii şi mai rigidă. De vreme ce Roosevelt nu avea de oferit decât acuze, fără vreo promisiune de acţiune, politicile sale „aveau tendinţa de a accentua îndoielile anglo-franceze în privinţa seriozităţii americanilor"[178]. Într-un mod destul de diferit, Stalin se concentra asupra problemelor interne, deoarece epurările şi procesele sale simulacru erau atunci la apogeu. Deşi a acordat prudent sprijin republicii spaniole în timpul Războiului Civil, era conştient că numeroşi occidentali urau „cămăşile roşii" chiar mai mult decât „cămăşile negre" şi că ar fi fost deosebit de periculos să fie împins într-un conflict deschis cu Axa. Acţiunile Japoniei din Extremul Orient şi semnarea Pactului Anti-Comintern l-au făcut să fie şi mai precaut.

Totuşi, puterea cel mai grav afectată dintre toate în anii 1936-1937 a fost, fără îndoială, Franţa. Pe lângă faptul că economia sa era în criză, iar scena politică era atât de divizată, încât unii observatori credeau că se află în pragul războiului civil, sistemul său elaborat de securitate în Europa fusese distrus aproape în totalitate de o serie de lovituri crâncene. Reocuparea Renaniei de către germani a înlăturat orice posibilitate ca armata franceză să ia măsuri ofensive, pentru a exercita presiuni asupra Berlinului; ţara părea acum periculos de vulnerabilă în faţa Luftwaffe, iar aviaţia franceză devenea depăşită; problema abisiniană şi Axa Roma-Berlin transformaseră Italia, dintr-un potenţial aliat, în cel mai imprevizibil şi mai ameninţător duşman; autoizolarea Belgiei a dat peste cap planurile existente de apărare a graniţelor franceze la nord şi nu exista nici o modalitate (din pricina costurilor) ca Linia Maginot să fie extinsă pentru a acoperi această breşă; Războiul Civil din Spania a adus cu sine perspectiva oribilă a creării unui stat fascist, favorabil Axei, exact în coasta Franţei; în Europa de Est, Iugoslavia se apropia tot mai mult de Italia, iar Mica Antantă părea pe patul de moarte[179].

În aceste împrejurări sumbre, aproape paralizante, rolul Marii Britanii a căpătat o importanţă majoră, odată ce Neville Chamberlain (în mai 1937) l-a înlocuit pe Baldwin în funcţia de prim-ministru. Preocupat de vulnerabilitatea economică şi strategică a ţării sale şi oripilat de perspectiva războiului, Chamberlain era hotărât să preîntâmpine o posibilă criză europeană făcând oferte „pozitive", care să satisfacă doleanţele dictatorilor. Suspicios la adresa Uniunii Sovietice, disprețuitor faţă de „limbuţia" lui Roosevelt, nerăbdător în faţa a ceea ce simţea că este diplomaţia franceză confuză a intransigenţei şi pasivităţii şi considerând Liga total ineficientă, prim-ministrul şi-a îmbrăţişat strategia de menţinere a păcii prin conciliere. Chiar şi înainte de aceasta, Londra tatonase Berlinul pe marginea unor concesii comerciale şi coloniale; contribuţia lui Chamberlain a fost că

a intensificat ritmul, fiind dispus să ia în considerare anumite schimbări teritoriale în Europa. În acelaşi timp şi tocmai pentru că vedea în Germania cel mai mare pericol, prim-ministrul era dornic să amelioreze relaţiile cu Italia, în speranţa că această ţară se va desprinde de Axă[180]. Toate aceste chestiuni erau controversate – ele ducând, *inter alia*, la demisia ministrului de Externe Eden, la începutul anului 1938, la critici din partea unui număr mic, dar în creştere de britanici care se opuneau politicii conciliatoriste şi la o suspiciune tot mai mare la Washington şi Moscova –, dar, în acelaşi timp, am putea susţine la fel de bine că foarte multe mişcări îndrăzneţe din istoria diplomaţiei au fost controversate. Adevăratul defect al strategiei lui Chamberlain, înţeles de unii europeni, dar nu de majoritatea, a fost că Hitler era în mod fundamental ireconciliabil şi hotărât în privinţa unei ordini teritoriale pe care doar ajustările la scară mică nu ar fi putut să o creeze niciodată.

Deşi această concluzie a devenit evidentă în 1939 şi mai ales în 1940-1941, ea nu era la fel de limpede nici pentru guvernul britanic, nici pentru cel francez în anul critic 1938. Cucerirea Austriei în primăvara acelui an a reprezentat o ilustrare neplăcută a predilecţiei lui Hitler pentru acţiunile neanunţate, însă putea obiecta cineva cu adevărat la principiul unirii germanilor cu germanii? Acest fapt a întărit convingerea lui Chamberlain că problema minorităţii vorbitoare de limba germană din Cehoslovacia trebuia rezolvată înainte ca această criză să aducă puterile în prag de război. Ce-i drept, chestiunea legată de Sudetenland era mult mai litigioasă – şi Cehoslovacia avea drepturi la o suveranitate ce fusese garantată la nivel internaţional, iar dorinţa puterilor occidentale de a-l mulţumi pe Hitler părea acum influenţată mai curând de temeri egoiste negative decât de idealuri pozitive –, însă realitatea e că Führerul era singurul lider din această perioadă ce era pregătit să lupte şi era într-adevăr iritat că perspectiva de a-i zdrobi pe cehi fusese înlăturată de concesiile pe care le câştigase la Conferinţa de la München. Ca de obicei, era nevoie de două puteri ca să se declanşeze un război între marile puteri; iar în 1938, Hitler nu avea nici un adversar care să fie dornic de aşa ceva[181].

Întrucât dorinţa politică şi publică de război lipsea în Vest, nu prea are sens să intrăm aici în dezbaterea amplă pe marginea a ceea ce s-ar fi putut întâmpla dacă Marea Britanie şi Franţa ar fi luptat în sprijinul Cehoslovaciei, deşi merită menţionat faptul că balanţa militară nu era atât de favorabilă Germaniei cum sugerau diverşi partizani ai politicii concilierii[182]. Totuşi, un lucru este clar: balanţa a înclinat şi mai mult în favoarea lui Hitler după aranjamentul de la München. Eliminarea Cehoslovaciei ca forţă europeană relativ importantă din martie 1939, acapararea de către germani a armamentelor, fabricilor şi materiilor prime cehe, precum şi suspiciunea tot mai mare a lui Stalin faţă de Occident au cântărit mai greu decât factorii favorabili Londrei şi Parisului, precum creşterea considerabilă a producţiei britanice de armament, cooperarea militară anglo-franceză mai strânsă sau schimbarea opiniei Marii Britanii şi a dominioanelor în favoarea luării de atitudine împotriva lui Hitler. În acelaşi timp, Chamberlain nu a reuşit (ianuarie 1939) să desprindă Italia de Axă ori să împiedice agresiunile sale din Balcani – chiar dacă Mussolini, din motive importante pentru el, nu avea să lupte imediat, alături de celălalt dictator într-un război al marilor puteri, împotriva naţiunilor occidentale.

Aşadar, atunci când Hitler a început să facă presiuni asupra Poloniei, la sfârşitul primăverii anului 1939, şansele de a evita un conflict erau mai mici decât în anul anterior – iar perspectiva unei victorii anglo-franceze, în eventualitatea izbucnirii războiului, era *mult* mai limitată. Anexarea de către Germania a Cehoslovaciei, statul-„rămăşiţă", în

martie 1939 şi pătrunderea Italiei în Albania o lună mai târziu au determinat democraţiile, în urma presiunilor tot mai mari din partea publicului pentru „a-l opri pe Hitler", să ofere garanţii Poloniei, Greciei, României şi Turciei, legând astfel soarta Europei de Vest de cea a Europei de Est într-o măsură la care cel puţin britanicii nu se gândiseră niciodată până atunci. Totuşi, Polonia nu putea fi ajutată în mod direct de ţările occidentale, iar orice sprijin *indirect* avea să fie redus într-o perioadă în care armata franceză îşi asumase o poziţie strategică defensivă, iar britanicii îşi concentrau o mare parte din resurse pentru îmbunătăţirea apărării aeriene din ţară. Singurul sprijin direct ce putea fi oferit Poloniei trebuia să vină din Est şi, dacă guvernul lui Chamberlain nu era prea entuziasmat de încheierea unor acorduri cu Moscova, polonezii se opuneau vehement aducerii Armatei Roşii pe teritoriul lor. De vreme ce preocuparea copleşitoare a lui Stalin era să câştige timp şi să evite un război, iar nevoia lui Hitler era de a creşte presiunile asupra naţiunilor occidentale, astfel încât ele să abandoneze Polonia, ambii dictatori aveau interesul străvechi de a face o „afacere" pe cheltuiala Varşoviei, oricare ar fi fost diferenţele ideologice dintre ei. Anunţul şocant privind încheierea Pactului Ribbentrop-Molotov (23 august 1939) a consolidat poziţia strategică a Germaniei şi a făcut ca războiul pentru Polonia să fie practic inevitabil. De această dată, „concilierea" nu mai era o opţiune pentru Londra şi Paris, chiar dacă situaţia economică şi militară recomanda (poate chiar mai mult decât în anii anteriori) evitarea unui conflict între marile puteri[183].

Declanşarea celui de-al Doilea Război Mondial a găsit din nou Franţa şi Marea Britanie în opoziţie cu Germania şi, la fel ca în 1914, un corp expediţionar britanic a fost trimis dincolo de Canalul Mânecii, în vreme ce flotele anglo-franceze impuneau blocada maritimă[184]. Totuşi, în numeroase alte privinţe, configuraţiile strategice ale acestui război erau destul de diferite de cele ale conflictului precedent şi dezavantajoase pentru Aliaţi. Pe lângă faptul că nu exista nici un front estic, acordul politic dintre Berlin şi Moscova de a împărţi Polonia a condus şi la înţelegeri comerciale, astfel încât fluxul tot mai mare de materii prime trimise din Rusia a înlăturat treptat toate efectele pe care le-ar fi putut avea blocada asupra economiei germane. E adevărat că, în primul an de război, proviziile de petrol şi de alte materii prime erau încă foarte reduse în Germania, însă producţia de materiale înlocuitoare, minereul de fier suedez şi proviziile tot mai mari din Rusia au ajutat la acoperirea acestui deficit. În plus, inerţia Aliaţilor pe frontul de vest însemna presiuni mai reduse asupra rezervelor germane de petrol şi muniţii. În sfârşit, Germania nu avea nici un aliat care s-o împovăreze sau pe care să fie nevoită să-l sprijine, cum a fost cazul Austro-Ungariei în războiul din 1914-1918. Dacă şi Italia s-ar fi implicat în conflict în septembrie 1939, deficitul său economic ar fi solicitat prea mult stocurile reduse ale Reichului şi, probabil, ar fi spulberat şansele atacului germanilor spre vest din 1940. Desigur, participarea Italiei ar fi complicat poziţia anglo-franceză în Marea Mediterană, dar probabil nu cu mult, iar neutralitatea Romei a reprezentat un debuşeu util pentru comerţul german – motiv pentru care numeroşi strategi de la Berlin au sperat că Mussolini va rămâne pe tuşă[185].

Deşi „războiul ciudat" nu a pus la încercare vulnerabilitatea economică a Germaniei, i-a permis să pună la punct elementele de strategie naţională în care Wehrmachtul avea o superioritate atât de clară – adică doctrina operaţională, armele combinate, aviaţia tactică şi războiul ofensiv descentralizat. Campania din Polonia a confirmat în cea mai mare măsură eficienţa războiului de tip *Blitzkrieg*, a expus anumite slăbiciuni (care

puteau fi îndreptate atunci) şi a întărit încrederea germanilor în capacitatea lor de a-i înfrânge pe duşmani cu ajutorul atacurilor-surpriză rapide şi al concentrării corespunzătoare a puterii aeriene şi blindate. Aceste lucruri au fost demonstrate uşor de invadarea rapidă a Danemarcei şi a Olandei, deşi geografia făcea ca Norvegia să fie inaccesibilă diviziilor blindate germane şi expusă influenţei puterii maritime britanice, acestea fiind motivele pentru care campania a fost îndoielnică o perioadă, până când s-a impus supremaţia Luftwaffe. Însă cel mai bun exemplu al superiorităţii doctrinei militare germane şi al capacităţii tactice operaţionale este campania din Franţa din mai-iunie 1940, când infanteria şi forţele blindate aliate, mai mari, dar mai prost organizate, au fost distruse de grupurile de tancuri şi de infanteria motorizată ale lui Guderian. În toate aceste confruntări, agresorul s-a bucurat de o superioritate aeriană considerabilă. Aşadar, spre deosebire de luptele din 1914-1916, în care nici una din tabere nu a dat dovadă de prea multă pricepere în confruntarea cu condiţiile mai noi de război, aceste campanii din 1940 au scos la iveală avantajele germanilor, ce păreau să atenueze vulnerabilitatea economică pe termen lung a Germaniei[186].

Mai mult decât atât, obţinând o victorie decisivă în 1939-1940, maşinăria germană de război şi-a sporit considerabil sursele disponibile de petrol şi materii prime. Pe lângă faptul că putea (şi chiar a făcut-o!) să îşi devalizeze masiv duşmanii înfrânţi, eliminarea capacităţii Franţei şi Marii Britanii de a lansa o campanie militară majoră însemna că stocurile Wehrmachtului nu aveau să fie secătuite de o campanie de proporţii. O linie terestră fusese creată către materiile prime spaniole, minereurile suedeze erau acum ferite de expediţiile Aliaţilor, iar Rusia, oripilată în secret de victoriile rapide ale lui Hitler, îşi sporea proviziile. În aceste împrejurări, intrarea Italiei în război odată cu prăbuşirea Franţei nu a constituit un impediment economic atât de mare – şi, într-adevăr, a deviat resursele britanice din Europa către Orientul Apropiat –, deşi campania extraordinar de neizbutită a Italiei a arătat cât de supraestimată fusese în anii '30[187].

Dacă războiul ar fi continuat doar cu aceşti trei beligeranţi, este greu de spus cât ar fi durat. Sub conducerea lui Churchill, Imperiul Britanic era hotărât să continue lupta şi a mobilizat numeroase trupe şi rezerve de muniţie – depăşind Germania în ceea ce priveşte producţia de avioane şi tancuri în 1940, de exemplu[188]. Şi, în vreme ce rezervele britanice de aur şi dolari erau insuficiente pentru a cumpăra provizii americane, Roosevelt a reuşit să abroge legislaţia dăunătoare a neutralităţii şi să convingă Congresul că era în interesul securităţii statului să susţină Marea Britanie – prin Legea de împrumut şi închiriere, acordul „distrugătoare în schimbul bazelor militare", protejarea convoaielor şi aşa mai departe[189]. Rezultatul general a fost că i-a lăsat pe cei doi principali combatanţi în poziţia de a fi incapabili să îşi facă rău unul celuilalt în mod decisiv. Dacă Bătălia Angliei făcuse imposibilă o invazie germană peste Canalul Mânecii, dezechilibrul forţelor terestre a făcut ca pătrunderea militară a britanicilor în Europa să fie practic scoasă din discuţie. Raidurile bombardierelor britanice deasupra Germaniei erau bune pentru moralul britanicilor, dar nu au realizat mare lucru în această fază. În ciuda raidurilor ocazionale din Atlanticul de Nord, flota germană de suprafaţă nu se afla în poziţia de a se măsura cu Royal Navy; în acelaşi timp, campania germană a submarinelor era mai ameninţătoare ca niciodată, graţie tacticilor mai noi ale lui Doenitz şi numărului sporit de submarine. În Africa de Nord, Somalia şi Abisinia, forţele Imperiului Britanic au cucerit cu uşurinţă poziţiile deţinute de Italia, însă au făcut faţă foarte greu formei explozive de război practicate de Afrika Korps, condus de Rommel, sau de forţele

germane de invazie din Grecia. Al doilea an din ceea ce a fost numit „ultimul război european" s-a caracterizat aşadar mai curând prin victorii defensive şi câştiguri la scară mică decât prin confruntări şi cuceriri de proporţii epice[190].

Astfel, în mod inevitabil, decizia fatală a lui Hitler de a invada Rusia în iunie 1941 a schimbat întreaga dimensiune a conflictului. Din punct de vedere strategic, ea însemna că Germania era nevoită să lupte acum pe mai multe fronturi, revenind astfel la dilema din 1914-1917 – acest fapt exercitând presiuni imense asupra Luftwaffe, care avea escadrile răspândite în Vest, în Est şi în Marea Mediterană. De asemenea, a garantat faptul că poziţia Imperiului Britanic în Orientul Mijlociu – care cu siguranţă ar fi fost cucerită dacă Hitler ar fi trimis acolo un sfert din trupele şi forţele aeriene folosite în Operaţiunea Barbarossa – avea să reprezinte în continuare, ca şi Insulele Britanice, un fel de trambulină pentru o viitoare contraofensivă. Totuşi, lucrul cel mai important e că extinderea geografică şi necesităţile logistice ale unei campanii la sute de kilometri în interiorul Rusiei subminau cel mai mare avantaj al Wehrmachtului: capacitatea sa de a lansa atacuri-surpriză pe arii restrânse, pentru a-l copleşi pe inamic înainte de a epuiza propriile provizii şi înainte ca maşina de război să încetinească. Spre deosebire de forţa enormă din linia întâi adunată de Germania şi aliaţii săi în iunie 1941, resursele imediate şi cele pentru mai târziu erau minime, mai ales în ceea ce priveşte sistemul prost de drumuri; nimeni nu se gândise la războiul pe timp de iarnă, din moment ce s-a plecat de la premisa că lupta avea să se încheie în trei luni; producţia germană de avioane din 1941 era mult mai mică decât a Marii Britanii sau a Rusiei, darămite faţă de cea a Statelor Unite; Wehrmachtul avea mult mai puţine tancuri decât Rusia; iar rezervele de petrol şi muniţie s-au epuizat rapid în campaniile de proporţii[191]. Chiar şi atunci când Wehrmachtul a avut un succes răsunător pe câmpul de luptă – şi ordinele stupide ale lui Stalin de desfăşurare a forţelor în faţa atacului iminent le-au permis germanilor să ucidă ori să ia prizonieri trei milioane de ruşi în primele patru luni de luptă –, aceasta nu a rezolvat problema. Rusia putea să sufere pierderi uriaşe în oameni şi echipament şi să cedeze 1 600 000 de kilometri pătraţi de teren şi tot să nu fie înfrântă; capturarea Moscovei sau poate chiar a lui Stalin probabil n-ar fi adus cu sine capitularea, având în vedere rezervele enorme ale ţării. Pe scurt, a fost un război fără limite, iar al Treilea Reich, în ciuda succeselor răsunătoare şi a geniului operaţional, nu a fost echipat corespunzător pentru luptă.

Dacă Rusia ar fi putut supravieţui armatei germane aflate la porţile Moscovei *şi* unui atac masiv al Japoniei asupra Siberiei în decembrie 1941 e o cu totul altă problemă, care poate da naştere unor speculaţii fascinante, însă la care este imposibil să găsim o soluţie. Semnând atât Pactul Tripartit (septembrie 1940) cu Germania şi Italia, cât şi tratatul de neutralitate de mai târziu (aprilie 1941) cu Uniunea Sovietică, Japonia sperase să descurajeze Uniunea Sovietică, pentru a se concentra asupra expansiunii sale din sud; însă, la Tokyo, mulţi erau tentaţi din nou de un război cu Rusia, la auzul veştilor privind înaintarea germanilor spre Moscova. Dacă armata japoneză şi-ar fi lovit duşmanul tradiţional din Asia, în loc să fie de acord cu operaţiunile din sud, lui Roosevelt tot i-ar fi fost greu să convingă poporul american să se implice complet într-un asemenea război, iar sprijinul pe care britanicii l-ar fi putut oferi Rusiei în Extremul Orient (dacă doar Churchill ar fi intrat în acest conflict) ar fi fost minim. În loc să se confrunte cu scenariul îngrozitor al celor două fronturi, Stalin a putut să îşi aducă din Siberia diviziile bine instruite şi rezistente la vremea rece, spre sfârşitul anului 1941, pentru a ţine în frâu

ofensiva germană şi a o respinge[192]. Totuşi, de la Tokyo, decizia de extindere spre sud părea complet logică. Embargoul impus de Occident asupra comerţului cu Japonia şi îngheţarea activelor sale din iulie 1941 (după capturarea Indochinei Franceze de către Tokyo) au determinat atât armata de uscat, cât şi marina să conştientizeze acut faptul că, dacă nu cedau în faţa solicitărilor politice americane *sau* dacă nu încercau să pună mâna pe rezervele de petrol şi materii prime ale Asiei de Sud-Est, ar fi fost ruinate economic în câteva luni. Aşadar, din iulie 1941, un război nordic împotriva Rusiei a devenit aproape imposibil, iar operaţiunile din sud erau inevitabile – însă, cum americanii nu prea aveau să stea cu mâinile în sân în vreme ce Japonia se înfrupta din Borneo, Malaya şi Indiile de Est olandeze, bazele lor militare din Pacificul de Vest – şi flota de la Pearl Harbor – trebuiau eliminate. Pur şi simplu pentru a-şi menţine avântul dat de „incidentul chinez", generalii japonezi au considerat că era acum necesar să întreprindă operaţiuni la scară mare la mii de kilometri de casă, împotriva unor ţinte de care abia dacă auziseră[193].

Decembrie 1941 a marcat al doilea moment decisiv al unui război care devenise acum global. Contraatacurile ruşilor din jurul Moscovei, din aceeaşi lună, au confirmat că măcar aici *Blitzkriegul* eşuase. Şi, cu toate că succesele răsunătoare ale japonezilor din primele şase luni ale războiului din Pacific au fost lovituri puternice pentru Aliaţi, nici unul dintre teritoriile pierdute (nici măcar Singapore sau Filipine) nu era cu adevărat vital în termeni strategici. Mult mai important era faptul că acţiunile Japoniei şi declaraţia gratuită de război a lui Hitler împotriva Statelor Unite atrăseseră în sfârşit în conflict cea mai puternică ţară din lume. Desigur, doar productivitatea industrială nu putea asigura eficienţa militară – iar mai ales priceperea operaţională a germanilor însemna că simplele comparaţii om la om şi dolar la dolar erau stupide[194] –, însă Marea Alianţă, aşa cum îi plăcea lui Churchill să o numească, era net superioară Axei din punctul de vedere al echipamentului, iar bazele sale productive erau atât de departe de forţele armate germane şi japoneze, încât aveau resursele şi ocazia necesare pentru a aduna o forţă militară copleşitoare, pe care nici unul dintre opozanţii anteriori ai agresiunii fasciste nu spera să o aibă vreodată. De fapt, un an mai târziu, previziunea lui de Tocqueville din 1835 privind apariţia unei lumi bipolare era în sfârşit pe punctul de a se adeveri.

Partea a III-a

Strategie şi economie în prezent şi în viitor

Capitolul 7

Stabilitate şi schimbare într-o lume bipolară: 1943-1980

La aflarea veştii că SUA au intrat în război, Winston Churchill s-a bucurat – şi a avut şi motive. Aşa cum a explicat mai târziu, „soarta lui Hitler era pecetluită. Soarta lui Mussolini era pecetluită. Iar în ceea ce îi privea pe japonezi, aceştia aveau să fie nimiciţi. Restul era pur şi simplu concentrarea forţelor în punctele potrivite"[1]. Totuşi, în anul 1942 şi în prima jumătate a anului 1943, probabil că minţile mai prevăzătoare din tabăra Aliaţilor au considerat că această încredere era orientată într-un sens greşit. În decurs de şase luni după atacul de la Pearl Harbor, forţele japoneze cuceriseră zona Pacificului şi Asia de Sud-Est, copleşind imperiile coloniale europene, încercuind China de la sud şi ameninţând India, Australia şi Hawaii. În războiul ruso-german, Wehrmachtul şi-a reluat ofensivele brutale odată cu sfârşitul iernii 1941/1942 şi înainta către Caucaz; aproape concomitent, forţele germane semnificativ mai mici aflate sub comanda lui Rommel în nordul Africii ajunseseră la 90 de kilometri distanţă de Alexandria. Atacurile submarinelor asupra convoaielor Aliaţilor nu mai fuseseră atât de nimicitoare, cele mai mari pierderi de cargoboturi înregistrându-se în primăvara anului 1943; totuşi, „contrablocada" anglo-americană împotriva economiei germane prin intermediul bombardamentelor strategice nu reuşea să îşi atingă scopul şi făcea multe victime în rândul piloţilor. Dacă soarta puterilor Axei a fost *cu adevărat* pecetluită după decembrie 1941, atunci nu era evident că ele ştiau acest lucru.

Aplicarea adecvată a forţei copleşitoare

Cu toate acestea, asumpţia de bază a lui Churchill era corectă. Poate că transformarea conflictului dintr-un război european într-un război cu adevărat global a complicat artificiile strategice ale Marii Britanii – potrivit multor istorici, faptul că a pierdut Singapore a fost efectul concentrării de către britanici a forţelor aeriene şi diviziilor instruite în teatrul de război din Marea Mediterană[2] – dar a modificat complet echilibrul de forţe odată cu mobilizarea adecvată a noilor beligeranţi. Între timp, mecanismele de război german şi japonez îşi puteau continua cuceririle; totuşi, cu cât înaintau, cu atât le scădea capacitatea de a face faţă contraatacurilor pregătite în mod constant de Aliaţi.

Primul astfel de atac a avut loc în Pacific, unde aeronavele de pe portavionul *Nimitz* opriseră deja înaintarea japonezilor în Marea Coralilor (mai 1942), şi spre Midway (iunie 1942) şi demonstraseră importanţa puterii aeriene în vastele întinderi ale oceanului. Până la sfârşitul anului 1942, trupele japoneze se retrăseseră din Guadalcanal, iar forţele australiene şi americane înaintau în Noua Guinee. La sfârşitul anului 1943, când a început contraofensiva prin Pacificul Central, cele două puternice flote americane având ca misiune invadarea arhipelagului Gilbert erau apărate, la rândul lor, de *patru* grupuri operative de portavioane rapide (12 portavioane) care controlau spaţiul aerian[3]. Un dezechilibru de forţe şi mai semnificativ permisese diviziilor Imperiului Britanic să cucerească poziţiile germane de la El Alamein în octombrie 1942 şi să împingă unităţile lui Rommel înapoi spre Tunisia; când Montgomery a ordonat atacul, el comanda de şase ori mai multe tancuri decât oponentul lui, de trei ori mai multe trupe şi controla aproape complet spaţiul aerian. În luna următoare, armata anglo-americană a lui Eisenhower, alcătuită din 100 000 de soldaţi, a debarcat în nordul Africii franceze, „prinzând în cleşte" dinspre vest forţele germano-italiene, acestea predându-se în masă în mai 1943[4]. Între timp, şi Dönitz fusese nevoit să îşi retragă submarinele din Atlanticul de Nord, unde acestea înregistraseră pierderi grele în faţa convoaielor Aliaţilor apărate acum de bombardiere Liberator cu rază foarte lungă de acţiune, portavioane de escortă şi grupuri de escortă antisubmarine echipate cu ultima tehnologie radar şi încărcături explozive de adâncime – şi puse în alertă de mesajele privitoare la manevrele submarinelor, decriptate cu ajutorul maşinii „Ultra"[5]. Dacă avea să mai treacă ceva timp până când Aliaţii să controleze spaţiul aerian european în completarea supremaţiei maritime, soluţia se dezvolta cu rapiditate sub forma avionului de vânătoare cu rază lungă de acţiune Mustang, care a însoţit flota de bombardiere USAAF pentru prima dată în decembrie 1943; în decurs de câteva luni, capacitatea Luftwaffe de a apăra spaţiul aerian al celui de-al Treilea Reich, inclusiv soldaţii, fabricile şi populaţia civilă, fusese afectată iremediabil[6].

Şi mai ameninţător pentru comandamentul superior al Wehrmachtului era echilibrul de forţe în schimbare de pe frontul de est. Încă din august 1941, când mulţi observatori considerau că Rusia era pe cale de a fi desfiinţată ca mare putere, generalul Halder nota în jurnalul Statului-Major:

> Am luat în calcul aproximativ 200 de divizii inamice. Deja am numărat 360... care nu sunt înarmate şi echipate la standardele noastre, iar comanda lor tactică este deseori slabă. Dar... dacă zdrobim o duzină, ruşii aduc pur şi simplu încă o duzină... Timpul... este în avantajul lor, întrucât ei se află aproape de resursele proprii, în timp ce noi de îndepărtăm tot mai mult de ale noastre[7].

În aceste lupte de masă, dure şi brutale, totalul victimelor din Primul Război Mondial părea să fie mic pe lângă numărul victimelor de acum. În primele cinci luni de campanie, germanii pretindeau că au ucis, au rănit sau au luat prizonieri peste 3 milioane de ruşi[8]. Totuşi, când Stalin şi membrii Stavka planificau prima contraofensivă în jurul Moscovei, Armata Roşie încă număra 4,2 milioane de soldaţi şi deţinea superioritatea în privinţa numărului de tancuri şi avioane[9]. Bineînţeles că nu putea egala competenţa profesională a germanilor nici la sol şi nici în aer – la sfârşitul anului 1944 ruşii încă pierdeau cinci

sau şase soldaţi la fiecare soldat german[10] –, iar după sfârşitul iernii 1941/1942, maşina de război a lui Hitler şi-a putut relua ofensiva, de această dată spre Stalingrad şi apoi spre dezastru. După Stalingrad, în vara anului 1943, Wehrmachtul a mai făcut o încercare, adunându-şi forţele blindate, în total 17 divizii de tancuri, pentru învăluirea oraşului Kursk. Totuşi, în ceea ce avea să fie în mod clar cea mai mare bătălie cu tancuri din al Doilea Război Mondial, Armata Roşie a contracarat cu 34 de divizii blindate, adică aproximativ 4 000 de vehicule, faţă de cele 2 700 ale germanilor. Deşi numărul tancurilor sovietice fusese redus la puţin peste jumătate în decurs de o săptămână, ele zdrobiseră cea mai mare parte din *Panzerarmee* a lui Hitler pe parcurs, iar acum erau gata pentru contraatacul de neoprit spre Berlin. În acest moment, ştirea despre debarcarea Aliaţilor în Italia i-a oferit lui Hitler un pretext pentru a se retrage din ceea ce fusese un dezastru absolut, precum şi pentru a confirma măsura în care duşmanii Reichului strângeau laţul[11].

Atunci, să fi fost aceasta simpla „aplicare adecvată a forţei copleşitoare"? În mod clar, puterea economică nu a fost niciodată *unica* influenţă asupra eficacităţii militare, nici chiar în războiul mecanizat, total dintre 1939 şi 1945; parafrazându-l pe Clausewitz, relaţia dintre economie şi luptă a fost aproximativ aceeaşi cu relaţia dintre fabricarea săbiilor şi arta scrimei. Şi au existat mult prea multe exemple de erori politice ori strategice grave ale conducerii germane şi ale celei japoneze după 1941, pentru care aveau să plătească scump. În cazul Germaniei, aceste erori au variat de la decizii având efecte relativ reduse, cum ar fi comasarea de trupe în Africa de Nord la începutul anului 1943, exact la timp pentru a fi capturate, la tratamentul criminal aplicat minorităţii ucrainene şi altor minorităţi nonruse din URSS, care s-au bucurat să scape de sub controlul stalinist până când au devenit victimele atrocităţilor naziste. Erorile germanilor au inclus aroganţa prezumţiei potrivit căreia codurile Enigma nu vor fi descifrate niciodată şi prejudecăţile ideologice împotriva angajării femeilor germane în fabricile de muniţii, în timp ce toţi inamicii Germaniei exploatau cu bună-ştiinţă această sursă de forţă de muncă nevalorificată. Ele au rezultat din rivalităţi din interiorul eşaloanelor superioare ale armatei, ceea ce a făcut-o incapabilă să se opună obsesiei lui Hitler pentru atacuri exagerat de ambiţioase, cum au fost cele de la Stalingrad şi Kursk. Mai ales, a existat ceea ce specialiştii numesc „haos policratic" al unor ministere şi subimperii concurente (armata, SS, Gauleiter-ii, Ministerul Economiei), care au blocat evaluarea şi alocarea coerentă a resurselor, fără a mai discuta despre elaborarea a ceea ce în alt context s-ar numi „mare strategie". Nu aşa se conduce un război[12].

Deşi erorile strategice japoneze nu au fost la fel de extraordinare şi contraproductive, ele au uimit totuşi. Pentru că Japonia punea în aplicare o strategie „continentală" în care influenţa armatei predomina, operaţiunile ei din Pacific şi Asia de Sud-Est fuseseră derulate cu forţe minime – doar 11 divizii, în comparaţie cu 13 în Manciuria şi 22 în China. Totuşi, chiar pe parcursul derulării contraofensivei americane în Pacificul Central, întăririle japoneze constând în trupe şi avioane au ajuns prea târziu şi în număr foarte mic – mai ales în comparaţie cu resursele alocate pentru atacurile masive din China în 1943 şi 1944. Este o ironie că, exact când forţele lui Nimitz încercuiau Japonia, la începutul anului 1945, iar oraşele ei mari erau pulverizate de bombardamente aeriene, în China încă se aflau un milion de soldaţi şi în Manciuria alţi aproximativ 780 000 de soldaţi – imposibil de retras în acel moment din cauza eficacităţii campaniei submarinelor americane.

Harta 11. *Europa la apogeul puterii lui Hitler, 1942*

Dar şi marina imperială japoneză trebuie să îşi asume o parte din vină. Comanda operativă a unor bătălii importante, cum ar fi Midway, a făcut numeroase erori, însă, chiar şi atunci când s-a dovedit că portavionul avea un rol esenţial în luptele din Pacific, mulţi amirali japonezi, după moartea lui Yamamoto, au rămas devotaţi cuirasatelor şi au căutat ocazia de „a reconstitui" bătălia de la Tsushima – aşa cum s-a demonstrat în urma operaţiunii din Golful Leyte din 1944 şi prin incursiunea sinucigaşă a navei *Yamato*. Submarinele japoneze şi torpilele lor formidabile au fost utilizate într-un mod complet greşit, în scopuri de recunoaştere pentru flota militară sau pentru transportarea proviziilor destinate garnizoanelor încercuite de pe insule, în loc să fie desfăşurate împotriva liniilor de comunicaţii ale inamicului. Prin contrast, marina nu şi-a protejat flota comercială, nereuşind să dezvolte sisteme în convoi, tehnici antisubmarin, nave de escortă şi antisubmarine, chiar dacă Japonia era şi mai dependentă decât Marea Britanie de produsele importate[13]. Dovada acestei obsesii legate de flota militară a constat în faptul că, deşi marina aloca resurse pentru construirea unor vase gigantice din clasa *Yamato*, nu a construit *nici un* distrugător de escortă între 1941 şi 1943 – prin contrast cu cele 331 de nave ale americanilor[14]. De asemenea, Japonia a pierdut şi bătălia serviciilor secrete, codurilor şi decriptărilor[15]. Toate acestea au contribuit la menţinerea Sferei de Coprosperitate a Asiei Orientale tot atât cât au contribuit greşelile germane la menţinerea Reichului milenar.

În mod evident, nu se pot scoate din calcul aceste erori, descoperind astfel situaţia la care ar fi putut ajunge puterile Axei dacă s-ar fi evitat astfel de scăpări. Dar, dacă Aliaţii nu ar fi comis greşeli strategice şi politice la fel de grave, este dificil de imaginat un context în care superioritatea lor în ceea ce priveşte producţia nu ar fi câştigat pe termen lung. Evident, ocuparea Moscovei de către germani în decembrie 1941 ar fi afectat negativ efortul de război al Rusiei (şi regimul lui Stalin); dar oare populaţia Uniunii Sovietice s-ar fi predat pe loc, când unica ei soartă ar fi fost exterminarea – şi când încă deţinea rezerve militare şi de producţie aflate la mii de kilometri depărtare spre est? În ciuda pierderilor economice cauzate de Operaţiunea Barbarossa – producţia de cărbune a scăzut cu 57%, cea de fier forjat cu 68% şi aşa mai departe[16] –, trebuie să notăm că Rusia a produs cu 4 000 mai multe avioane decât Germania în 1941 şi cu 10 000 mai multe în 1942, ele fiind destinate unui singur front, spre deosebire de cele trei ale Germaniei[17]. Dată fiind superioritatea ei în privinţa numărului de soldaţi, tancuri, avioane şi a artileriei, în al doilea an al conflictului Armata Roşie îşi putea permite pierderi de 5-6 la 1 (în ciuda costurilor îngrozitoare pentru trupele proprii), rămânând capabilă să avanseze împotriva germanilor tot mai slabi. Până la începutul anului 1945, doar pe frontul ucrainean şi pe cel bielorus „superioritatea sovietică era atât absolută, cât şi uimitoare, de cinci ori mai mare în privinţa trupelor şi blindatelor, de peste şapte ori mai mare în privinţa artileriei şi de 17 ori mai mare decât forţele germane în spaţiul aerian"[18].

Întrucât forţele anglo-americane din Franţa, cu câteva luni mai înainte, deţineau „superioritatea clară de 20 la 1 în cazul tancurilor şi de 25 la 1 în cazul avioanelor"[19], uimitor este că germanii au rezistat atât de mult timp; la sfârşitul anului 1944, la fel ca în septembrie 1918, încă ocupau teritorii mult mai întinse decât suprafaţa Reichului la declanşarea războiului. Istoricii militari oferă o explicaţie unanimă la această chestiune: doctrina operativă germană, punând accent pe flexibilitate şi pe descentralizarea luării deciziilor la nivelul *câmpului de luptă*, s-a dovedit a fi mult superioară tacticii prudente,

elaborate a britanicilor, atacurilor sângeroase, frontale ale ruşilor şi incursiunilor entuziaste, dar lipsite de profesionalism ale americanilor; experienţa germană a „armelor combinate" era superioară tuturor celorlalte; şi calibrul, şi instruirea ofiţerilor de rang superior şi inferior erau extraordinar de înalte calitativ, chiar şi în ultimul an al războiului.

Totuşi, admiraţia noastră actuală faţă de prestaţia operativă germană, care pare să crească odată cu fiecare lucrare pe această temă[20], nu trebuie să treacă în umbră faptul evident că Berlinul, ca şi Tokyo, se extinsese prea mult. În noiembrie 1943, generalul Jodl a estimat că 3,9 milioane de germani (împreună cu doar 283 000 de soldaţi aliaţi ai Axei) încercau să ţină piept unui număr de 5,5 milioane de ruşi pe frontul de est. Alte 177 000 de soldaţi germani se aflau în Finlanda, în timp ce în garnizoanele din Norvegia şi Danemarca erau concentraţi 486 000 de soldaţi. În Franţa şi Belgia existau 1 370 000 de soldaţi de ocupaţie. „Alţi 612 000 de soldaţi erau blocaţi în Balcani, iar în Italia se aflau 412 000... Armatele lui Hitler erau împrăştiate în întreaga Europă, forţele fiind inferioare şi numeric, şi din punctul de vedere al echipamentului pe fiecare front"[21]. Aceeaşi afirmaţie este valabilă în cazul diviziilor japoneze, răspândite în Extremul Orient din Birmania până la Insulele Aleutine.

Chiar şi în cazul campaniilor care, aparent, „au schimbat cursul războiului", se poate pune întrebarea dacă victoria Axei, iar nu cea a Aliaţilor, ar fi amânat, doar, rezultatul final. Dacă, de pildă, Nimitz ar fi pierdut cel puţin două portavioane în Midway, ele ar fi fost înlocuite în acelaşi an cu trei portavioane noi, trei transportoare din clasa Colossus şi 15 portavioane de escortă; în 1943, cu cinci portavioane, şase transportoare din clasa Colossus şi 25 de portavioane de escortă; iar în 1944, cu nouă portavioane şi 35 de portavioane de escortă[22]. De asemenea, în anii importanţi ai luptelor din Atlantic, Aliaţii au pierdut nave având în total un tonaj de 8,3 milioane în 1942 şi patru milioane în 1943, dar aceste pierderi impresionante au fost compensate de lansarea unor cargoboturi noi de 7 milioane de tone şi, respectiv, nouă milioane de tone. Acest lucru s-a datorat în principal exploziei în construcţia de nave americană, care, la mijlocul anului 1942, lansa nave într-un ritm mai rapid decât puteau fi ele scufundate de submarine – făcând un oficial celebru să conchidă că „în al Doilea Război Mondial, campania submarinelor germane poate că a amânat rezultatul final, dar nu l-a afectat"[23]. Şi pe uscat – iar al Doilea Război Mondial în Europa a fost, predominant, un război al artileriştilor şi tanchiştilor – producţia germană de echipamente de artilerie, autotunuri şi tancuri a fost semnificativ mai scăzută decât cea rusească, fără să detaliem totalul combinat al producţiei Aliaţilor (vezi tabelul 33).

Tabelul 33. *Producţia de tancuri în 1944*[24]

Germania	17 800
Rusia	29 000
Marea Britanie	5 000
Statele Unite	17 500 (în 1943, 29 500)

Dar cele mai sugestive statistici se referă la producţia de aeronave (tabelul 34), întrucât era evident că, fără controlul spaţiului aerian, era imposibil ca armatele şi marinele să funcţioneze în mod eficient; controlul spaţiului aerian ducea nu doar la victorii de campanie, ci şi la pierderi grele la nivelul economiei de război a inamicului.

Tabelul 34. *Producţia de aeronave a puterilor, 1939-1945*[25]

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Statele Unite	5 856	12 804	26 277	47 836	85 898	96 318	49 761
URSS	10 382	10 565	15 735	25 436	34 900	40 300	20 900
Marea Britanie	7 940	15 049	20 094	23 672	26 263	26 461	12 070
Commonwealth	250	1100	2 600	4 575	4 700	4 575	2 075
Total (Aliaţi)	24 178	39 518	64 706	10 1519	151 761	167 654	85 806
Germania	8 295	10 247	11 776	15 409	24 807	39 807	7 540
Japonia	4 467	4 768	5 088	8 861	16 693	28 180	11 066
Italia	1 800	1800	2 400	2 400	1 600	–	–
Total (Axă)	14 562	16 815	19 264	26 670	43 100	67 987	18 606

Mai mult, aceste date ascund faptul că totalurile anglo-americane includ un număr semnificativ de bombardiere grele cu patru motoare, astfel încât superioritatea Aliaţilor este şi mai mare atunci când se realizează o comparaţie între numărul de motoare sau greutatea structurii aeronavei şi totalurile Axei[26]. Acesta a fost motivul hotărâtor pentru care, în ciuda eforturilor extraordinare ale germanilor de a-şi menţine controlul asupra spaţiului aerian[27], oraşele, fabricile şi căile lor ferate au fost distruse treptat – ca în cazul, şi mai grav, al teritoriului japonez complet lipsit de protecţie. Tot acesta a fost motivul pentru care submarinele lui Dönitz au fost nevoite să rămână în imersiune; Armata Birmaniei, comandată de Slim, a fost capabilă să apere Imphālul; portavioanele americane au putut lansa atacuri repetate asupra bazelor japoneze din întregul Pacific de Vest; şi soldaţii Aliaţilor, de fiecare dată când erau opriţi de apărarea germană dârză, puteau chema în ajutor avioanele pentru a zdrobi duşmanul şi a redeclanşa atacul. În ziua debarcărilor din Normandia (6 iunie 1944), poate că merită menţionat, germanii deţineau 319 avioane împotriva celor 12 837 ale Aliaţilor, în vest. Inversând expresia lui Clausewitz, arta scrimei (asemenea artei războiului) presupunea, într-adevăr, competenţă şi experienţă; dar aceasta nu îi era de ajutor luptătorului dacă rămânea fără săbii. În bătălia armurierilor, Aliaţii câştigau în mod clar.

Chiar după extinderea imperiilor german şi japonez, forţele economice şi de producţie ale fiecărei tabere erau *mult mai disproporţionate* decât în Primul Război Mondial. Potrivit aproximărilor prezentate deja[28], ponderea în producţia industrială mondială şi „potenţialul de război relativ" ale Germaniei Mari din 1938 erau egale, fiecare în parte, cu totalul celor ale Marii Britanii şi Franţei. Probabil că erau inferioare resurselor şi potenţialului de război combinate ale *imperiilor* britanic şi francez; dar aceste teritorii nu fuseseră mobilizate în aceeaşi măsură ca Germania în momentul izbucnirii războiului şi, aşa cum am menţionat anterior, Aliaţii aveau mai puţină experienţă operativă. Cuceririle teritoriale ale Germaniei în 1939 şi (mai ales) în 1940 au plasat-o înaintea puterii izolate şi amorţite pe care a preluat-o Churchill. Prin urmare, colapsul Franţei şi intrarea Italiei în război a lăsat Imperiul Britanic în faţa unei aglomerări de forţe militare care, în termenii potenţialului de război, probabil că era de două ori mai puternică; din punct de vedere militar, Axa Berlin-Roma era inatacabilă pe uscat, încă inferioară pe mare şi aproximativ la fel în aer – de unde preferinţa britanicilor pentru lupta în nordul Africii, şi nu în Europa. Iniţial, atacul german împotriva Uniunii Sovietice nu a părut că

modifică acest echilibru, deşi doar din cauza pagubelor dezastruoase înregistrate de Armata Roşie, care constau atunci în pierderile de teritorii şi fabrici sovietice.

De asemenea, evenimentele decisive din decembrie 1941 au modificat complet aceste echilibre : contraatacul rusesc de la Moscova a demonstrat că URSS nu avea să cedeze în faţa războiului-fulger ; iar intrarea Japoniei şi a Statelor Unite în ceea ce se transformase într-un conflict global a dus la formarea unei „Mari Alianţe" având o putere industrială şi de producţie considerabilă. Aceste evenimente nu puteau afecta *imediat* cursul campaniilor militare întrucât Germania încă era suficient de puternică pentru a-şi relua ofensiva în Rusia în vara anului 1942, iar Japonia se bucura de primele şase luni de victorii facile împotriva forţelor nepregătite ale Statelor Unite, Olandei şi Imperiului Britanic. Totuşi, toate acestea nu au putut înlătura faptul că Aliaţii deţineau o forţă de producţie *de două ori mai mare* (folosind datele distorsionate din 1938, care subestimează procentul Statelor Unite), un „potenţial de război" *de trei ori mai mare* şi un venit naţional *de trei ori mai mare* decât cele ale puterilor Axei, chiar dacă adăugăm cifrele franceze la totalul Germaniei[29]. În 1942 şi 1943, aceste cifre ale puterii *potenţiale* se transformau în „valuta forte" reprezentată de avioane, tunuri, tancuri şi nave ; într-adevăr, în 1943-1944, doar Statele Unite produceau deja o navă pe zi şi un avion la cinci minute ! În plus, Aliaţii produceau multe *tipuri* mai noi de armament (bombardiere Superfortress şi Mustang, portavioane din clasa Colossus), în timp ce puterile Axei puteau produce armament avansat tehnologic (avioane de vânătoare, submarine de tip U-23) doar în cantităţi relativ mici.

Cea mai bună dovadă a acestei transformări decisive a balanţelor se poate găsi în datele furnizate de Wagenführ privind totalurile producţiei de armament a principalilor combatanţi (vezi tabelul 35).

Tabelul 35. *Producţia de armament a puterilor, 1940-1943*[30] *(miliarde de dolari din 1944)*

	1940	1941	1943
Marea Britanie	3,5	6,5	11,1
URSS	(5,0)	8,5	13,9
Statele Unite	(1,5)	4,5	37,5
Total *combatanţi* (Aliaţi)	3,5	19,5	62,5
Germania	6,0	6,0	13,8
Japonia	(1,0)	2,0	4,5
Italia	0,75	1,0	-
Total *combatanţi* (Axă)	6,75	9,0	18,3

Astfel, în 1940 producţia de armament a Marii Britanii se situa mult în urma Germaniei, dar creştea într-un ritm alert, astfel că în anul următor a depăşit-o – ultimul an în care economia Germaniei era administrată într-un ritm relativ relaxat. Şocurile militare de la Stalingrad şi din nordul Africii, precum şi preluarea de către Speer a Ministerului Economiei au dus la o creştere extraordinară a producţiei germane de armament până în 1943[31] ; şi producţia Japoniei s-a dublat. Chiar şi în aceste condiţii, creşterile producţiei britanice şi sovietice combinate în cei doi ani au egalat creşterea producţiei Axei (Marea Britanie/URSS, creştere cu zece miliarde de dolari, 1941-1943,

în comparaţie cu puterile Axei, creştere cu 9,8 miliarde) şi le-a menţinut superioritatea în privinţa totalului producţiei de armament. Dar schimbarea cea mai uimitoare a avut loc odată cu creşterea *de peste opt ori* a producţiei americane de armament între 1941 şi 1943, însemnând că, până în 1943, totalul Aliaţilor a fost de peste trei ori mai mare decât cel al inamicilor – astfel realizându-se, în cele din urmă, dezechilibrul de „potenţial de război" şi produs intern brut existent în fază embrionară încă de la început. Indiferent de abilitatea cu care Wehrmachtul şi-a condus contraatacurile tactice atât pe fronturile din vest, cât şi pe cele din est până aproape de ultimele luni ale războiului, în cele din urmă avea să fie copleşit de dimensiunea puterii de foc a Aliaţilor. Până în 1945, miile de avioane anglo-americane care au bombardat Reichul în fiecare zi şi sutele de divizii ale Armatei Roşii hotărâte să distrugă Berlinul şi Viena au fost manifestări diferite ale aceleiaşi realităţi dure. Încă o dată, într-un război de coaliţie de durată şi la scară largă, ţările cu buzunarul mai adânc au dominat în cele din urmă.

Aceeaşi afirmaţie este valabilă şi în cazul colapsului Japoniei în războiul din Pacific. Acum este clar că lansarea bombelor atomice în 1945 a marcat un punct crucial în istoria militară mondială, care pune sub semnul întrebării supravieţuirea omenirii în cazul unui conflict nuclear declanşat de o mare putere. Totuşi, în contextul campaniei din 1945, acesta a fost unul dintr-o serie de instrumente militare pe care Statele Unite le puteau utiliza la momentul respectiv pentru a forţa Japonia să capituleze. Campania de succes a submarinelor americane ameninţa să înfometeze Japonia; formaţiunile de bombardiere de tip B-29 îi distrugeau complet oraşele („raidul de foc" din Tokyo din 9 martie 1945 a cauzat aproximativ 185 000 de victime şi a distrus 267 000 de clădiri); iar strategii americani şi aliaţii lor se pregăteau pentru o invazie masivă în arhipelagul japonez. În prezent încă este în discuţie[32] complexul de motive care, în ciuda anumitor rezerve, a dus la decizia de a lansa bomba atomică – dorinţa de a reduce numărul de victime în rândul Aliaţilor, dorinţa de a-i transmite un avertisment lui Stalin, nevoia de a justifica cheltuielile enorme generate de proiectul atomic; dar dorim să subliniem că Statele Unite erau singura ţară ce, la momentul respectiv, deţinea resursele de producţie şi tehnologice nu doar pentru a purta două războaie convenţionale la scară largă, ci şi pentru a investi specialişti, materii prime şi bani (aproximativ două miliarde de dolari) în dezvoltarea unei arme noi despre care nu se ştia dacă va funcţiona. Devastarea Hiroshimei şi căderea Berlinului în mâinile Armatei Roşii nu doar au simbolizat sfârşitul încă unui război, ci au marcat începutul unei noi ordini mondiale.

Noul peisaj strategic

Conturul acestei noi ordini mondiale era deja descris de strategii militari americani chiar în momentele cele mai tensionate ale conflictului. Citând dintr-un document american:

> Încheierea cu succes a războiului împotriva duşmanilor noştri actuali va găsi o lume profund transformată în privinţa puterilor militare naţionale relative, schimbare comparabilă mai curând cu cea produsă de căderea Romei decât de oricare altă schimbare petrecută în cei 1 500 de ani care au urmat... După înfrângerea Japoniei, Statele Unite şi Uniunea Sovietică vor fi singurele puteri militare de prim rang. Aceasta se datorează în

fiecare caz unei combinaţii între poziţia şi întinderea geografice, pe de o parte, şi potenţialul vast de înarmare, pe de altă parte[33].

Poate că istoricii vor critica afirmaţia că în cei 1 500 de ani nu s-a întâmplat nimic comparabil, dar devenea clar că balanţa globală de putere după război avea să fie complet diferită de cea anterioară. Foste mari puteri – Franţa, Italia – erau deja eclipsate. Încercarea germanilor de a controla Europa se năruia, asemenea încercării de dominaţie a Japoniei în Extremul Orient şi în zona Pacificului. Marea Britanie, în ciuda lui Churchill, se estompa. Venise timpul lumii bipolare, prevăzută atât de des în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului XX; potrivit lui DePorte, ordinea internaţională trecuse acum „de la un sistem la altul"[34]. Se părea că Statele Unite şi URSS erau singurele care contau; iar din cele două, „superputerea" americană era net superioară.

Pur şi simplu întrucât cea mai mare parte din restul lumii era fie epuizată după război, fie într-o etapă de „subdezvoltare" colonială, puterea americană în 1945 era superioară în mod *artificial*, asemenea celei britanice, de pildă, în 1815. Cu toate acestea, puterea Statelor Unite era fără precedent în termeni absoluţi. Stimulat de creşterea rapidă a cheltuielilor de război, produsul naţional brut al ţării măsurat în dolari din 1939 a crescut de la 88,6 miliarde (1939) la 135 de miliarde (1945), fiind mult mai mare (220 de miliarde) la nivelul actual al dolarului. În sfârşit, „stagnarea" economică, pe care New Deal nu reuşise să o elimine dispăruse complet, iar resursele şi forţa de muncă erau exploatate la capacitate maximă: „În timpul războiului, capacitatea de producţie a ţării a crescut cu aproape 50%, iar producţia de bunuri cu peste 50%"[35]. Într-adevăr, între 1940 şi 1944, creşterea industrială în Statele Unite s-a accelerat – peste 15% pe an – mai rapid decât în oricare altă perioadă de până atunci sau ulterior. Deşi cea mai mare parte a acestei creşteri a fost generată de producţia de război (care a explodat de la 2% din totalul producţiei în 1939 la 40% în 1943), şi producţia de bunuri nedestinate războiului a crescut, astfel încât sectorul civil al economiei nu s-a închis, aşa cum s-a întâmplat în cazul altor ţări combatante. Nivelul de trai din SUA era mai ridicat decât în oricare altă ţară, ca şi productivitatea pe cap de locuitor. Dintre marile puteri, Statele Unite au fost singura ţară care s-a îmbogăţit – foarte mult –, şi nu a sărăcit în urma războiului. La încheierea acestuia, Washingtonul deţinea rezerve de aur în valoare de 20 de miliarde de dolari, aproape două treimi din totalul mondial de 33 de miliarde[36]. Din nou, „...peste jumătate din totalul producţiei de bunuri prelucrate la nivel mondial provenea din SUA, însemnând, de fapt, o treime din producţia mondială de bunuri de toate tipurile"[37]. Acest fapt le-a făcut şi cel mai mare exportator de bunuri la sfârşitul războiului, iar câţiva ani mai târziu SUA încă furnizau o treime din exporturile mondiale. Datorită extinderii masive a şantierelor navale, deţineau jumătate din tonajul mondial. Din punct de vedere economic, lumea era mina lor de aur.

Această putere economică se reflecta în puterea militară a Statelor Unite, care, la sfârşitul războiului, controlau 12,5 milioane de militari, inclusiv 7,5 milioane aflaţi în afara teritoriului ţării. Chiar dacă acest total avea să se reducă într-un mod firesc pe timp de pace (în 1948, personalul armatei însemna a noua parte din totalul înregistrat cu patru ani înainte), acest fapt reflecta doar anumite opţiuni politice, şi nu adevăratul potenţial militar. Date fiind primele asumpţii postbelice referitoare la rolul limitat pe care urmau să-l aibă Statele Unite peste mări, un indiciu mai potrivit al puterii lor consta în armamentul lor modern. În acel moment, marina americană nu avea rival, fără îndoială,

flota de 1 200 de nave de război (centrată pe zeci de portavioane, şi nu pe cuirasate) fiind semnificativ mai numeroasă decât cea a marinei britanice, şi nemaiexistând altă forţă maritimă semnificativă. În ceea ce priveşte atât portavioanele, cât şi diviziile de puşcaşi marini, Statele Unite îşi demonstraseră din plin capacitatea de a-şi proiecta puterea pe glob în orice regiune accesibilă pe mare. Şi mai impozant era controlul american asupra spaţiului aerian; cele peste 2 000 de bombardiere grele care distruseseră Europa lui Hitler şi cele 1 000 de bombardiere grele cvadrimotor B-29 care distruseseră multe oraşe japoneze aveau să fie completate de bombardiere strategice şi mai puternice, cu reacţie, cum ar fi B-36. În principal, Statele Unite deţineau monopolul asupra bombei atomice, care se preconiza a fi un dezastru pentru oricare viitor inamic, la fel de îngrozitor precum cele de la Hiroshima sau Nagasaki[38]. Aşa cum au indicat analizele ulterioare, se poate ca puterea militară americană să fi fost de fapt mai mică decât părea (existau foarte puţine bombe atomice în stoc, iar lansarea lor avea implicaţii politice semnificative) şi a fost dificil să fie utilizată pentru a influenţa conducerea unei ţări atât de îndepărtate, opace şi suspicioase precum URSS; dar imaginea superiorităţii inefabile s-a menţinut până la Războiul din Coreea şi a fost susţinută de cererile din partea multor naţiuni privind acordarea unor împrumuturi, arme şi promisiuni de sprijin militar.

Dată fiind poziţia economică şi strategică extraordinar de favorabilă ocupată astfel de Statele Unite, propulsarea lor către exterior după 1945 nu îi surprinde pe cei familiarizaţi cu istoria politicii internaţionale. Odată cu estomparea marilor puteri tradiţionale, SUA au ocupat gradual vidul creat de retragerea acestora; după ce au trecut pe prima poziţie, nu s-au mai putut limita la teritoriul propriu şi nici măcar la emisfera lor. Bineînţeles, războiul în sine fusese cauza principală a acestei extinderi a puterii şi influenţei americane; de exemplu, din această cauză, SUA aveau staţionate 69 de divizii în Europa, 26 în Asia şi Pacific şi nici una pe continentul american în 1945[39]. Doar pentru că îşi luaseră angajamentul politic de a reorganiza Japonia şi Germania (şi Austria) se aflau „acolo"; şi pentru că efectuaseră campanii în grupurile de insule din Pacific şi în nordul Africii, Italia şi Europa de Vest, aveau staţionate forţe şi în aceste teritorii. Totuşi, mulţi americani (mai ales dintre soldaţi) se aşteptau să ajungă acasă în scurt timp, desfăşurările de forţe armate revenind la poziţia lor de dinainte de 1941. Dar, deşi această idee îi neliniştea pe unii, precum Churchill, şi prezenta interes pentru republicanii izolaţionişti, timpul nu putea fi dat înapoi. Asemenea britanicilor după 1815, americanii şi-au dat seama că influenţa lor informală din diferite teritorii se transforma în ceva mai formal – şi mai complicat; asemenea britanicilor, de fiecare dată când doreau să tragă linie, se confruntau cu „noi graniţe de instabilitate". „Pax Americana" îşi atinsese apogeul[40].

Aspectele economice ale acestei noi ordini sociale erau cel puţin suficient de predictibile. În timpul războiului, internaţionalişti precum Cordell Hull afirmaseră, având parţial dreptate, că în anii '30 criza globală fusese cauzată în mare parte de o disfuncţie a economiei internaţionale: tarife părtinitoare, concurenţă economică inechitabilă, acces restricţionat la materii prime, politici guvernamentale autarhice. La această idee iluministă de secol XVIII, potrivit căreia „liberul-schimb se articulează cu pacea"[41], s-au adăugat presiunile exercitate de sectoarele industriale orientate spre export, la nivelul cărora exista teama că, după reducerea cheltuielilor publice americane, ar fi putut urma un declin postbelic dacă nu se deschideau pieţe externe noi care să absoarbă rezultatele productivităţii sporite a Americii. La aceasta s-a adăugat susţinerea hotărâtă şi probabil exagerată a armatei pentru a asigura controlul american (sau accesul nerestricţionat)

asupra unor materiale de primă importanţă strategică, precum petrolul, cauciucul şi minereurile metalifere[42]. Toate acestea au dus la angajamentul Statelor Unite faţă de crearea unei noi ordini mondiale benefice pentru capitalismul occidental şi, bineînţeles, pentru cele mai înfloritoare state capitaliste occidentale – chiar dacă acest angajament a fost însoţit de asigurarea pe termen mai lung, care amintea de Adam Smith, că „distribuţia mai eficientă a resurselor generate de comerţul nerestricţionat va creşte productivitatea pretutindeni şi, astfel, va creşte puterea de cumpărare a tuturor"[43]. De aici seria de dispoziţii internaţionale elaborate între 1942 şi 1946 – crearea Fondului Monetar Internaţional, a Băncii Internaţionale pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare – şi ulterior a Acordului General pentru Tarife şi Comerţ (GATT). Ţările care doreau să beneficieze de o parte din fondurile disponibile pentru reconstrucţie şi dezvoltare în acest regim economic nou descopereau că erau obligate să se conformeze cerinţelor americane privind convertibilitatea deplină a monedelor şi concurenţa deschisă (aşa cum au făcut britanicii, în ciuda eforturilor lor de a-şi menţine preferinţele imperiale)[44] – ori să nu fie implicate în acest sistem (aşa cum au făcut ruşii, când şi-au dat seama de incompatibilitatea dintre acesta şi controlul socialist).

Erorile practice ale acestor aranjamente au constat, mai întâi, în faptul că suma disponibilă a fost insuficientă pentru a acoperi distrugerile cauzate de şase ani de război total; şi, în al doilea rând, în faptul că un sistem de tip *laissez-faire* funcţionează în mod inevitabil în avantajul ţării aflate pe poziţia cea mai competitivă – în acest caz, Statele Unite neafectate de război, supraproductive – şi în defavoarea celor mai puţin dotate pentru concurenţă – naţiunile devastate de război, cu graniţele afectate, mase de refugiaţi, locuinţe distruse de bombardamente, echipamente uzate, datorii împovărătoare, pieţe pierdute. Abia mai târziu, după ce americanii au perceput pericolele reprezentate de nemulţumirea socială generalizată în Europa şi influenţa sovietică în creştere – factori care au stimulat conceperea Planului Marshall, s-au alocat fonduri pentru redezvoltarea industrială substanţială a „lumii libere". Totuşi, în acel moment, extinderea influenţei economice americane venea în completarea încheierii unei serii de tratate privind bazele militare şi securitatea pe tot globul (vezi *infra*, pp. 349-350). Şi în acest caz există multe comparaţii cu extinderea bazelor britanice şi relaţiilor prin tratate după 1815; dar diferenţa cea mai semnificativă a constat în faptul că Marea Britanie, în general, a fost capabilă să evite numărul mare de alianţe fixe şi complicate cu alte ţări suverane pe care Statele Unite şi le asumau acum. Aproape toate aceste angajamente americane au fost, într-adevăr, „o reacţie la evenimente"[45] pe măsura derulării Războiului Rece; dar, indiferent de justificare, ele implicau Statele Unite într-o supraextindere globală care contrasta cu istoria lor anterioară.

Se pare că decidenţii din 1945 nu au fost îngrijoraţi din acest motiv şi că mulţi dintre ei au considerat nu doar că acesta era cursul „destinului manifest", ci şi că aveau şansa unică de a corecta ceea ce fostele mari puteri reuşiseră să complice. „Experienţa americană", afirma entuziasmat Henry Luce de la revista *Life*, „este cheia viitorului... America trebuie să fie fratele mai mare al naţiunilor din marea familie a lumii"[46]. Nu doar China, în care se puneau foarte multe speranţe, ci toate celelalte ţări din ceea ce avea să se numească în scurt timp Lumea a Treia erau încurajate să-şi asume idealurile americane ale folosirii propriilor forţe, spiritului întreprinzător, liberului-schimb şi democraţiei. „Toate aceste principii şi politici sunt atât de benefice şi de atractive pentru sentimentul de justiţie, de dreptate şi de bunăstare a popoarelor libere de pretutindeni",

propovăduia Hull, „încât, în decurs de câţiva ani, întregul angrenaj internaţional ar trebui să funcţioneze chiar satisfăcător"[47]. Oricine ar fi fost atât de orb încât să nu vadă valoarea acestui fapt – imperialiştii britanici şi olandezi de modă veche, partidele politice europene de stânga sau mohorâtul Molotov – avea să fie convins, mai cu forţa, mai cu binişorul, să adopte direcţia corectă. Potrivit unui oficial american: „A venit rândul nostru să marcăm în Asia"[48]; şi în aproape tot restul lumii, ar fi putut adăuga.

Singura zonă în care existau şanse minime de pătrundere a influenţei americane a fost cea controlată de Uniunea Sovietică; aceasta, în 1945 (şi după aceea), a pretins că este adevăratul învingător în lupta împotriva fascismului. Potrivit statisticilor Armatei Roşii, URSS zdrobise 506 divizii germane; iar dintre cele 13,6 milioane de victime şi prizonieri germani din al Doilea Război Mondial, zece milioane îşi găsiseră sfârşitul pe frontul de est[49]. Totuşi, chiar înainte de prăbuşirea celui de-al Treilea Reich, Stalin trimitea zeci de divizii în Extremul Orient, pentru a le desfăşura împotriva Armatei Kwantung a Japoniei în Manciuria la momentul oportun; moment care a venit, probabil deloc surprinzător, la trei zile după Hiroshima. Campania extinsă de pe frontul de vest a inversat poziţia Rusiei, intrată într-un colaps dezastruos după 1917; într-adevăr, a readus-o pe o poziţie similară cu cea din perioada 1814-1848, când marea ei armată fusese jandarmul Europei Est-Centrale. Graniţele teritoriale ruseşti s-au extins, la nord în detrimentul Finlandei, în centru în detrimentul Poloniei; iar la sud, reocupând Basarabia, în detrimentul României. Statele baltice – Estonia, Letonia şi Lituania – au fost reîncorporate în URSS. O parte din Prusia de Est a fost ocupată, la fel ca şi o porţiune din estul Cehoslovaciei (Rutenia sau Ucraina subcarpatică), pentru accesul direct spre Ungaria. La vestul şi sud-vestul acestei Rusii extinse se afla un *cordon sanitaire* alcătuit din state-satelit: Polonia, Germania de Est, Cehoslovacia, Ungaria, România, Bulgaria şi (până când s-au eliberat) Iugoslavia şi Albania. Între acestea şi Occident cădea „cortina de fier"; după această cortină, cadrele Partidului Comunist şi poliţia secretă stabileau că întreaga regiune va funcţiona potrivit unor principii complet opuse speranţelor lui Cordell Hull. Aceeaşi afirmaţie era valabilă şi în Extremul Orient, unde ocuparea rapidă a Manciuriei, a Coreei de Nord şi a insulei Sahalin nu doar a răzbunat conflictul din 1904-1905, ci a făcut loc unei legături cu comuniştii chinezi ai lui Mao, nici ei prea dispuşi a digera preceptele capitalismului de tip *laissez-faire*.

Dar, dacă această creştere a influenţei sovietice părea să fie impunătoare, baza ei economică fusese grav afectată de război – prin contrast cu boomul Statelor Unite. Pierderile de populaţie ale Rusiei erau înspăimântătoare: 7,5 milioane în rândul forţelor armate; şase-opt milioane de civili ucişi de germani; plus pierderile de război „indirecte" cauzate de reducerea raţiilor de alimente, munca forţată şi timpul de muncă mult prelungit, astfel încât „probabil că între 20 şi 25 de milioane de cetăţeni sovietici au murit înainte de vreme în perioada 1941-1945"[50]. Întrucât victimele au fost în principal bărbaţi, dezechilibrul dintre sexe care a rezultat a afectat grav structura demografică a ţării şi a dus la scăderea semnificativă a natalităţii. Prejudiciile materiale în zonele ocupate de germani din Rusia europeană, Ucraina şi Bielorusia au depăşit orice închipuire:

> Dintre cei 11,6 milioane de cai din teritoriile ocupate, şapte milioane au fost ucişi sau confiscaţi, acelaşi lucru întâmplându-se şi cu 20 dintre cei 23 de milioane de porci. 137 000 de tractoare, 49 000 de combine şi un număr mare de grajduri şi alte anexe ale fermelor au fost distruse. Transporturile au fost afectate de distrugerea a 65 000 de

kilometri de cale ferată, distrugerea sau avarierea a 15 800 de locomotive, 428 000 de vagoane de marfă, 4 280 de barje şi o jumătate din totalul podurilor de cale ferată din teritoriile ocupate. S-a distrus aproape 50% din totalul spaţiilor de locuit din zona urbană din acest teritoriu, 1,2 milioane de case, precum şi 3,5 milioane de case din zonele rurale. Multe oraşe mici erau în ruină. Mii de sate au fost distruse. Oamenii trăiau în gropi făcute în pământ[51].

Prin urmare, nu a fost surprinzător că, atunci când ruşii au ajuns în „zona lor de ocupaţie" din Germania, au încercat să acapareze toate bunurile mobile, fabricile, căile ferate etc., şi că au cerut despăgubiri din alte teritorii est-europene (petrol românesc, cherestea finlandeză, cărbune polonez).

Era adevărat că Uniunea Sovietică produsese mai mult armament decât Germania Mare şi că o învinsese pe front; dar reuşise acest lucru concentrându-se exclusiv asupra producţiei militare-industriale şi prin reduceri drastice în toate celelalte sectoare – bunurile de consum, comerţul cu amănuntul şi produsele agricole (deşi declinul în producţia de alimente a fost cauzat în principal de jafurile comise de germani)[52]. În esenţă, Rusia anului 1945 era aşadar un gigant militar şi, în acelaşi timp, un stat sărac, cu lipsuri şi dezechilibrat din punct de vedere economic. Odată cu întreruperea Acordului de împrumut şi închiriere şi respingând fondurile americane ulterioare din cauza condiţiilor politice care le însoţeau, Uniunea Sovietică a revenit la programul de după 1928, de creştere economică susţinută prin resurse proprii – cu acelaşi accent puternic pe bunurile de producţie (industria grea, cărbune, electricitate, ciment) şi pe transport, în detrimentul bunurilor de consum şi al agriculturii, şi cu o reducere firească a cheltuielilor militare în comparaţie cu nivelul lor din timpul războiului. După unele dificultăţi iniţiale, rezultatul a fost „un mic miracol economic"[53] în industria grea, producţia dublându-se, aproape, între 1945 şi 1950. Obsedat de nevoia de a reconstrui rezervele de energie ale puterii naţionale, regimul stalinist nu a întâmpinat probleme în realizarea acestui scop şi nici în menţinerea nivelului de trai al celor mai mulţi dintre ruşi la valorile scăzute de dinainte de Revoluţie. Totuşi, merită să notăm şi că, la fel ca în cazul creşterii care s-a manifestat după 1922, o mare parte din „recuperarea" producţiei industriale a constat în revenirea la producţia *anterioară războiului*; de exemplu, în Ucraina producţia metalurgică şi de energie electrică în jurul anului 1950 ajunsese sau depăşise puţin nivelul din 1940. Din nou, din cauza războiului, creşterea economică a Rusiei fusese dată înapoi cu aproximativ un deceniu. Mai grav, în perspectivă, era eşecul continuu al sectorului agricol vital: odată cu urgenţele din timp de război au dispărut măsurile de stimulare, iar agricultura şi producţia de alimente au scăzut brusc din cauza investiţiilor complet nepotrivite (sau orientate greşit). Până la moartea lui, Stalin s-a răzbunat continuu pe ţărani din cauza preferinţei lor pentru proprietatea privată, permiţând astfel ca productivitatea naturală scăzută şi ineficienţa agriculturii ruseşti să se menţină[54].

Prin contrast, Stalin a avut intenţia clară de a menţine un nivel ridicat al securităţii militare în lumea postbelică. Dată fiind nevoia de reconstrucţie a economiei, nu surprinde faptul că Armata Roşie a fost redusă cu două treimi după 1945, la un total încă substanţial, de 175 de divizii, sprijinită de 25 000 de tancuri de front şi 19 000 de aeronave. Prin urmare, avea să rămână cel mai mare sistem de apărare din lume – fapt justificat (pentru sovietici, cel puţin) de nevoia de a-şi descuraja agresorii viitori şi, mai prozaic, de a-şi menţine controlul asupra noilor sateliţi dobândiţi în Europa şi a cuceririlor din Extremul

Orient. Chiar dacă această forţă era uriaşă, multe divizii existau într-o formulă de bază sau erau, în esenţă, trupe de garnizoană[55]. Mai mult, sectorul militar se afla în acelaşi pericol ca şi gigantica armată rusă în primele decenii după 1815 – învechirea, în contextul noilor progrese militare. Acest lucru avea să fie combătut nu doar prin reorganizarea şi modernizarea substanţială a diviziilor armatei[56], ci şi prin investirea resurselor economice şi ştiinţifice ale statului sovietic în dezvoltarea unor noi sisteme de armament. Până în 1947-1848, celebrul avion de luptă cu reacţie MiG-15 a intrat în uz şi – imitându-i pe americani şi britanici – s-a creat o forţă aeriană strategică cu rază lungă de acţiune. Specialiştii şi tehnicienii germani capturaţi erau folosiţi pentru a dezvolta o diversitate de rachete teleghidate. Chiar în timpul războiului se alocaseră resurse pentru crearea unei bombe atomice sovietice. De asemenea, marina rusă, care fusese mai curând o extensie auxiliară în lupta împotriva Germaniei, era în curs de transformare, adăugându-i-se crucişătoare grele noi şi mai multe submarine ce făceau incursiuni în oceane. O mare parte din aceste armamente erau nesofisticate potrivit standardelor occidentale. Totuşi, nu putea fi pusă la îndoială hotărârea sovieticilor de a nu rămâne în urmă[57].

Al treilea element major al bazei puterii ruseşti a fost noul accent pus de Stalin pe disciplina internă şi supunerea absolută, de la sfârşitul anilor '30. Este dificil de afirmat că acesta se datora paranoiei lui crescânde sau unui set atent calculat de mişcări în scopul consolidării poziţiei sale dictatoriale – sau unui amestec între cele două; dar evenimentele au fost grăitoare[58]. Oricine avea legături în afara ţării era suspect; prizonierii de război care se întorceau în ţară erau împuşcaţi; crearea statului Israel şi, astfel, a unei surse alternative de loialităţi evreieşti a dus la reintroducerea unor măsuri antisemite în Rusia. Numărul poziţiilor din conducerea armatei a fost redus, respectatul mareşal Jukov fiind îndepărtat din poziţia de comandant al forţelor terestre sovietice în 1946. Disciplina din interiorul Partidului Comunist şi condiţiile pentru admiterea în rândurile acestuia s-au înăsprit; în 1948, întreaga conducere a partidului de la Leningrad (pe care Stalin nu a agreat-o niciodată) a fost epurată. Cenzura s-a intensificat, nu doar în literatură şi arte, ci şi în ştiinţele naturale, biologie, lingvistică. Această „înăsprire" a sistemului se potrivea în mod firesc cu colectivizarea reafirmată a agriculturii, despre care am discutat mai sus, şi cu escaladarea tensiunilor Războiului Rece. De asemenea, a fost firesc ca un proces similar de rigidizare ideologică şi control totalitar să aibă loc în statele dominate de sovietici din Europa de Est, unde eliminarea partidelor rivale, derularea unor procese regizate, campania împotriva drepturilor şi proprietăţii individuale au ajuns la ordinea zilei. Toate acestea şi mai ales eliminarea democraţiei din Polonia şi (în 1948) Cehoslovacia au dus la diminuarea considerabilă a entuziasmului occidental faţă de sistemul sovietic. Din nou, nu este clar dacă aceste măsuri au fost în totalitate atent calculate – a existat şi încă există o logică rudimentară în dorinţa elitei sovietice de a-şi izola sateliţii şi populaţia de ideile şi bogăţiile Occidentului – sau dacă ele au reflectat, pur şi simplu, paranoia crescândă a lui Stalin pe măsură ce i se apropia sfârşitul. Indiferent de cauză, avea să existe o singură întindere teritorială masivă complet imună la influenţele oricărei „Pax Americana", reprezentând, într-adevăr, o alternativă la aceasta.

Această creştere a imperiului sovietic a părut să confirme predicţiile geopolitice ale lui Mackinder şi ale altora potrivit cărora o putere militară gigantică avea să controleze resursele centrului Eurasiei; şi că va fi nevoie ca o nouă extindere a acestui stat spre periferie să fie contestată de marile state maritime, pentru a menţine balanţa globală de

putere[59]. Aveau să mai treacă câţiva ani înainte ca administraţiile americane, zguduite de Războiul din Coreea, să abandoneze complet ideile anterioare referitoare la „o singură lume" şi să le substituie cu imaginea unei lupte neîncetate între superputeri pe arena internaţională. Totuşi, într-o măsură semnificativă, acest lucru a fost implicit în situaţia din 1945 ; Statele Unite şi URSS erau singurele naţiuni capabile, potrivit lui de Tocqueville, să schimbe destinul a jumătate de glob ; şi amândouă căzuseră victime gândirii „globaliste". „Acum URSS este una dintre cele mai puternice ţări de pe glob. Acum nu se pot lua decizii în privinţa *nici unei* probleme serioase din relaţiile internaţionale fără URSS...", afirma Molotov în 1946[60], ca un ecou al aluziei anterioare a americanilor vizând Moscova (când părea că exista posibilitatea ca Churchill şi Stalin să ajungă la un acord în particular cu privire la Europa de Est) că „în acest război global nu există, practic, nici o chestiune, politică sau militară, de care Statele Unite să nu fie interesate"[61]. O ciocnire gravă de interese era inevitabilă.

Dar ce se poate afirma despre fostele mari puteri, acum simple ţări de rangul al doilea, al căror colaps a fost efectul ascensiunii superputerilor? Trebuie să se precizeze că statele fasciste înfrânte – Germania, Japonia şi Italia – s-au aflat într-o categorie diferită de cea a Marii Britanii şi, probabil, şi a Franţei imediat după 1945. După încetarea luptelor, Aliaţii şi-au continuat planurile pentru a se asigura că nici Germania şi nici Japonia nu vor mai reprezenta o ameninţare la adresa ordinii internaţionale. Aceasta a însemnat nu doar ocupaţia militară pe termen lung a ambelor ţări, ci şi, în cazul Germaniei, împărţirea ei în patru zone de ocupaţie şi, ulterior, în două state germane distincte. Japonia a fost deposedată de cuceririle ei de peste mări (ca şi Italia în 1943), Germania de teritoriile europene anexate şi de posesiunile mai vechi din est (Silezia, Prusia de Est etc.). Pagubele produse de bombardamentele strategice, suprasolicitarea sistemului de transport, scăderea numărului de locuinţe şi lipsa multor materii prime şi pieţe de export au fost intensificate de controlul Aliaţilor asupra industriei – şi, în Germania, de dezmembrarea instalaţiilor industriale. Produsul naţional brut şi producţia germană în 1946 se situau la mai puţin de o treime din nivelul din 1938, marcând o reducere teribilă[62]. În Japonia avusese loc o regresie economică similară ; produsul naţional brut din 1946 era de doar 57% din valorile din 1934-1936, iar salariile reale din industrie scăzuseră la 30% din valorile din aceeaşi perioadă ; valorile comerţului exterior erau atât de mici, încât, chiar şi doi ani mai târziu, exporturile se situau la 8% din valorile dintre 1934 şi 1936, iar importurile la 18%. Transportul maritim japonez fusese distrus de război, numărul filaturilor de bumbac redus de la 12,2 milioane la 2 milioane, producţia de cărbune înjumătăţită şi aşa mai departe[63]. Atât din punct de vedere economic, cât şi militar, se părea că epoca în care ele fuseseră naţiuni puternice se încheiase.

Chiar dacă Italia trecuse dintr-o tabără în alta în 1943, soarta ei economică era aproape la fel de sumbră. Forţele Aliaţilor luptaseră şi bombardaseră peninsula timp de doi ani, contribuind din plin la pagubele cauzate de extravaganţele strategice ale lui Mussolini. „În 1945... produsul naţional brut revenise la nivelul din 1911 şi scăzuse cu aproximativ 40% în termeni reali, în comparaţie cu valoarea din 1938. Populaţia, în ciuda pierderilor din timpul războiului, crescuse în mare parte datorită repatrierii din colonii şi opririi emigrării. Nivelul de trai era alarmant de scăzut şi, dacă nu ar fi existat ajutorul extern, mai ales din partea Statelor Unite, mulţi italieni ar fi murit de foame"[64]. Până în 1945, salariile reale ale italienilor scăzuseră la 26,7% din valoarea din 1913[65]. De fapt, toate aceste ţări au depins în mare măsură de ajutorul american în această perioadă ; şi, astfel, au fost ceva mai mult decât sateliţi economici.

Diferenţa dintre Franţa şi Germania în termeni economici era dificil de precizat. Cei patru ani de jafuri comise de germani fuseseră urmaţi de luni de lupte la scară largă în 1944 : „cele mai multe căi de navigaţie şi porturi erau blocate, majoritatea podurilor erau distruse, cea mai mare parte a sistemului feroviar era temporar inutilizabilă"[66]. Indicii lui Fohlen referitori la importurile şi exporturile franceze arată că ele nu mai însemnau nimic, practic, în 1944-1945 ; în acest interval, produsul naţional brut al Franţei a fost de doar o jumătate din valoarea din 1938, şi acesta fiind un an nefavorabil[67]. Franţa nu avea rezerve în valută, iar francul nu fusese acceptat pe pieţele de schimb valutar ; valoarea lui, când s-a fixat la 50 de franci pentru un dolar în 1944, a fost „pur fictivă"[68], iar în decurs de un an a scăzut la 119 pentru un dolar ; în 1949, când situaţia părea să fie mai stabilă, un dolar echivala cu 420 de franci. Politica de partid franceză şi mai ales rolul Partidului Comunist interacţionaseră în mod evident cu aceste probleme pur economice, legate de reconstrucţie, naţionalizare şi inflaţie.

De asemenea, Forţele Franceze Libere făcuseră parte din „Marea Alianţă" împotriva fascismului şi luptaseră în multe dintre campaniile importante, ieşind, de asemenea, triumfătoare în războiul lor „civil" împotriva forţelor pro-Vichy din Africa de Vest, Levant şi Algeria. Dată fiind ocupaţia germană din Franţa şi împărţirea francezilor în tabere în timpul războiului, organizarea lui de Gaulle a depins semnificativ de ajutorul anglo-american – pe care nu îl agrea, chiar dacă îl solicita tot mai mult. Cu toate acestea, britanicii erau nerăbdători să îi vadă pe francezi reocupându-şi poziţia de putere militară în Europa ca o contrapondere faţă de Rusia, şi nu faţă de germanii aflaţi în colaps, astfel Franţa dobândind multe dintre atributele statutului de mare putere : o zonă de ocupaţie în Germania, calitatea de membru permanent în Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite şi aşa mai departe. Chiar dacă nu şi-a putut recâştiga mandatele anterioare din Siria şi Liban, a încercat să se reafirme în Indochina şi în protectoratele din Tunisia şi Maroc ; şi, datorită departamentelor şi teritoriilor ei de peste mări, încă deţinea al doilea imperiu colonial ca mărime din lume şi era hotărâtă să nu renunţe la el[69]. Pentru mulţi observatori din afară, mai ales americani, această încercare de a recâştiga statutul de putere de prim rang fiind, concomitent, atât de slabă din punct de vedere economic – şi atât de dependentă de sprijinul financiar american – nu era decât o iluzie a grandorii. Şi această percepţie era conformă cu realitatea, în mare măsură. Probabil că principala ei consecinţă a fost să mascheze, timp de câţiva ani, măcar, măsura în care războiul modificase peisajul strategic al lumii.

Chiar dacă majoritatea britanicilor din 1945 ar fi fost ofensaţi de comparaţie, menţinerea aperenţei că naţiunea şi imperiul lor constituiau una dintre marile puteri ale lumii a mascat, de asemenea, noul echilibru strategic – şi a complicat din punct de vedere psihologic readaptarea decidenţilor de la Londra la politica declinului. Imperiul Britanic a fost singurul stat important care a luptat pe întreaga durată a celui de-al Doilea Război Mondial, de la început până la sfârşit. Sub conducerea lui Churchill, fusese, fără îndoială, unul dintre primii trei Aliaţi. Prestaţia militară a britanicilor, pe mare, în aer, chiar la sol, fusese semnificativ mai bună decât în Primul Război Mondial. Până în august 1945, toate posesiunile regelui-împărat – inclusiv Hong Kong –, reveniseră în mâinile britanicilor. Trupe şi baze aeriene britanice erau desfăşurate în nordul Africii, Italia, Germania, Asia de Sud-Est. În ciuda pierderilor grele, Royal Navy deţinea peste 1 000 de nave de război, aproape 3 000 de nave de război de mici dimensiuni şi aproape 5 500 de nave de debarcare. RAF Bomber Command a fost a doua forţă aeriană

strategică (de departe) ca mărime din lume. Şi, cu toate acestea, aşa cum subliniază Correlli Barnett, „victoria" nu a fost:

> ...sinonimă cu menţinerea puterii britanice. Înfrângerea Germaniei [şi a aliaţilor ei] a fost un singur factor, deşi foarte important, pentru această menţinere. Întrucât Germania putea fi învinsă şi, cu toate acestea, puterea britanică să dispară. Ceea ce conta nu era atât „victoria" în sine, cât circumstanţele victoriei şi mai ales circumstanţele în care se găsea Anglia...[70].

În realitate, pentru a obţine victoria în război, britanicii s-au suprasolicitat, şi-au epuizat rezervele de aur şi dolari, şi-au uzat complet industria internă şi (în ciuda mobilizării extraordinare a resurselor şi populaţiei) au devenit tot mai dependenţi de muniţiile, mărfurile, alimentele şi alte bunuri americane pentru a rămâne în luptă. În timp ce necesitatea acestor importuri a crescut de la an la an, exporturile s-au redus complet – în 1944 reprezentau doar 31 % din valoarea din 1938. Când guvernul laburist şi-a început mandatul, în iulie 1945, unul dintre primele documente pe care a trebuit să le parcurgă a fost memorandumul înfiorător al lui Keynes privitor la un „Dunkerque financiar" cu care se confrunta ţara: deficitul comercial colosal, baza industrială slăbită, desfăşurările enorme de peste mări însemnau că exista o nevoie acută de ajutor american pentru a înlocui Acordul de împrumut şi închiriere întrerupt. Într-adevăr, fără ajutor „avea să fie necesar un grad mai ridicat de austeritate decât în timpul războiului..."[71]. Din nou, aşa cum s-a întâmplat după Primul Război Mondial, scopul de a crea o ţară în care eroii să se simtă acasă avea să fie modificat. Dar, de această dată, era imposibil să crezi că Marea Britanie încă se afla în centrul lumii din punct de vedere politic.

Totuşi, iluziile de mare putere s-au menţinut, chiar şi în rândul miniştrilor laburişti care doreau să creeze un „stat al bunăstării". Prin urmare, istoria următorilor câţiva ani a implicat încercarea onestă a britanicilor de a face faţă unor chestiuni ireconciliabile – creşterea nivelului de trai pe plan intern, trecerea la o „economie mixtă", eliminarea decalajului comercial şi, în acelaşi timp, sprijinirea unei serii extinse de baze peste mări, în Germania, Orientul Apropiat şi India, şi menţinerea unui număr mare de forţe armate în contextul înrăutăţirii relaţiilor cu Rusia. Aşa cum sugerează studiile detaliate asupra administraţiei Attlee[72], acest guvern a înregistrat succese remarcabile sub multe aspecte: productivitatea industrială a crescut, decalajul comercial s-a redus, s-au pus în aplicare reforme sociale, scena europeană s-a stabilizat. De asemenea, guvernul laburist a considerat prudente retragerea din India, din haosul din Palestina şi abandonarea garanţiilor oferite Greciei şi Turciei, astfel încât s-a eliberat de o parte din poverile mai apăsătoare de peste mări. De asemenea, această relansare economică depinsese ea însăşi de împrumuturile masive negociate de Keynes la Washington în 1945, de sprijinul masiv suplimentar prin Planul Marshall, precum şi de starea încă precară a celor mai mulţi dintre rivalii comerciali ai Marii Britanii; aşadar, această renaştere economică a fost fragilă şi condiţionată. La fel de suspect, pe termen lung, a fost succesul retragerilor britanice din 1947. Cu siguranţă că aceasta a uşurat poveri imposibil de dus; dar această „eschivă" strategică a fost postulată pornindu-se de la asumpţia că, prin abandonarea anumitor regiuni, Marea Britanie putea să îşi repoziţioneze bazele astfel încât să corespundă intereselor ei imperiale reale – Canalul Suez, şi nu Palestina, petrolul arab, şi nu India. În această etapă, cu siguranţă că la Whitehall nu a existat intenţia de a se renunţa la *restul*

imperiului dependent, mai important în termeni economici pentru Marea Britanie decât fusese vreodată[73]. O nouă reevaluare a poziţiei Marii Britanii în lume va fi forţată doar de alte şocuri şi de costurile în creştere ale menţinerii imperiului. Între timp, ea va rămâne totuşi o entitate strategică supraextinsă, dar încă puternică, dependentă de Statele Unite sub aspectul securităţii, dar şi cel mai util aliat al lor – şi un colaborator strategic important – într-o lume care se diviza în două mari blocuri de putere[74].

Totuşi, în ciuda tuturor eforturilor contrare ale guvernelor britanice şi franceze, nu se putea pune la îndoială că „apusese epoca europeană". În timp ce produsul naţional brut al Statelor Unite crescuse cu peste 50% în termeni reali în timpul războiului, cel al Europei în ansamblu (dar fără Uniunea Sovietică) scăzuse cu aproximativ 25%[75]. Proporţia europeană din totalul producţiei industriale mondiale nu mai fusese atât de scăzută de la începutul secolului al XIX-lea; chiar şi în 1953, când cele mai multe pagube produse de război fuseseră reparate, Europa deţinea doar 26% din total (în comparaţie cu 44,7% ale Statelor Unite)[76]. Populaţia ei era acum de doar 15-16% din totalul populaţiei lumii. În 1950, PNB pe cap de locuitor era aproximativ o jumătate din cel al Statelor Unite; mai mult, Uniunea Sovietică eliminase o parte semnificativă din decalaj, astfel încât produsul naţional brut al puterilor se prezenta conform datelor din tabelul 36.

Tabelul 36. *Total şi Produsul naţional brut total pe cap de locuitor al puterilor în 1950*[77] *(în dolari 1964)*

	Total PNB (miliarde)	**PNB pe cap de locuitor**
Statele Unite	381	2 536
URSS	126	699
Marea Britanie	71	1 393 (1951)
Franţa	50	1172
Germania de Vest	48	1001
Japonia	32	382
Italia	29	626 (1951)

Această trecere în umbră a puterilor europene s-a reflectat şi mai evident la nivelul personalului şi cheltuielilor militare. De exemplu, în 1950, Statele Unite au cheltuit 14,5 miliarde de dolari pentru apărare şi deţineau 1,38 milioane de militari, în timp ce URSS a cheltuit ceva mai mult (15,5 miliarde de dolari) pentru forţele ei armate mult mai numeroase, de 4,3 milioane de persoane. Sub ambele aspecte, superputerile se situau mult înaintea Marii Britanii (2,3 miliarde de dolari; 680 000 de militari), a Franţei (1,4 miliarde de dolari; 590 000 de militari) şi a Italiei (0,5 miliarde de dolari; 230 000 de militari) şi, bineînţeles, Germania şi Japonia erau încă demilitarizate. Tensiunile Războiului din Coreea au marcat creşteri semnificative ale cheltuielilor pentru apărare ale puterilor europene de rangul al doilea în 1951, dar acestea erau nesemnificative în comparaţie cu cheltuielile Statelor Unite (33,3 miliarde de dolari) şi ale Uniunii Sovietice (20,1 miliarde de dolari). Doar în 1951 cheltuielile pentru apărare ale Marii Britanii, Franţei şi Italiei la un loc au reprezentat mai puţin de o cincime din cheltuielile Statelor Unite şi o treime din cele ale Rusiei[78]. Atât sub aspectul puterii economice relative, cât şi al puterii militare, statele europene păreau să fie eclipsate fără echivoc.

Această impresie a fost accentuată de apariţia armelor nucleare şi a sistemelor de lansare cu rază lungă de acţiune. Documentele arată clar că mulţi dintre specialiştii care lucrau la proiectul bombei nucleare ştiau că se apropiau de un punct de cotitură în întreaga istorie a luptelor, sistemelor de armament şi capacităţii de distrugere a omului; testul reuşit de la Alamogordo din 16 iulie 1945 le-a confirmat observatorilor că „se crease ceva nou având o semnificaţie epocală, care se va dovedi a fi incomparabil mai important decât descoperirea electricităţii sau oricare altă mare descoperire ce ne-a influenţat existenţa". Când „vuietul puternic, înspăimântător, prelung care a anunţat momentul fatidic"[79] s-a repetat în carnagiul de la Hiroshima şi Nagasaki, nu mai puteau exista îndoieli cu privire la forţa armei. În urma creării ei, decidenţii americani au trebuit să se lupte cu numeroasele consecinţe practice pentru viitor. Cum anume afecta ea luptele convenţionale? Oare trebuia arma atomică să fie utilizată la începutul războiului ori să fie soluţia de pe urmă? Care erau implicaţiile şi posibilităţile dezvoltării formelor mai complexe (bomba cu hidrogen) şi mai reduse (armele tactice) ale armelor nucleare? Trebuia ca astfel de informaţii să le fie împărtăşite şi altora[80]? De asemenea, crearea armei atomice a impulsionat proiectul atomic sovietic deja existent, întrucât Stalin l-a delegat pe şeful securităţii, Beria, să răspundă de programul atomic a doua zi după bombardarea Hiroshimei[81]. Chiar dacă ruşii erau în mod clar în urmă în momentul respectiv în privinţa creării bombelor atomice şi a vectorilor, ei au recuperat decalajul mult mai repede decât au estimat americanii. Timp de câţiva ani după 1945, pare să fie corect să presupunem că avantajul nuclear al americanilor a contribuit la „echilibrarea" preponderenţei ruseşti în privinţa forţelor convenţionale. Dar nu a durat mult, în istoria relaţiilor internaţionale, bineînţeles, până când Moscova a început să îi ajungă din urmă pe americani şi, astfel, să îşi demonstreze afirmaţia că monopolul Statelor Unite asupra acestei arme fusese doar o etapă trecătoare[82].

Apariţia armelor atomice a transformat „peisajul strategic" pentru că ele au oferit oricărui stat care le deţine, capacitatea de a distruge în masă şi neselectiv, chiar de a distruge omenirea. Mult mai limitat şi având efect imediat, apariţia acestui nivel nou în tehnologia armamentului a exercitat presiuni tot mai mari asupra statelor europene tradiţionale pentru a reduce decalajul – sau a recunoaşte că au fost, într-adevăr, retrogradate la statutul de putere de rangul al doilea. Bineînţeles, în cazul Germaniei şi Japoniei, precum şi al Italiei, fragilă din punct de vedere economic şi tehnologic, nu exista posibilitatea de a intra în clubul puterilor nucleare. Dar, pentru guvernul de la Londra, chiar şi după ce Attlee l-a înlocuit pe Churchill, era de neconceput ca ţara să nu deţină astfel de arme, atât ca elemente de descurajare, cât şi pentru că „erau o manifestare a superiorităţii ştiinţifice şi tehnologice de care trebuie să depindă forţa Marii Britanii, atât de deficitară dacă se măsoară doar în efectivul trupelor"[83]. Cu alte cuvinte, armele atomice erau considerate o cale relativ *ieftină* de menţinere a influenţei ca mare putere independentă – un calcul care, puţin mai târziu, avea să fie la fel de convenabil şi pentru francezi[84]. Totuşi, indiferent cât de atrăgătoare a părut să fie această logică, existau dezavantaje de natură practică: nici una dintre ele nu avea să deţină armele şi nici vectorii timp de câţiva ani; şi arsenalele lor militare aveau să fie minore în comparaţie cu cele ale superputerilor şi exista posibilitatea de a deveni chiar învechite din cauza unui nou salt tehnologic. În ciuda tuturor ambiţiilor Londrei şi Parisului (şi, mai târziu, ale Chinei) de a intra în clubul puterilor nucleare, eforturile lor din primele decenii după 1945 au fost oarecum similare cu eforturile austro-ungare şi italiene de a deţine propriile

nave de luptă de tip cuirasat înainte de 1914. Cu alte cuvinte, situaţia reflecta slăbiciunea, şi nu forţa lor.

Ultimul element care a părut să sublinieze faptul că acum lumea trebuia să fie considerată, din punct de vedere strategic şi politic, bipolară, şi nu multipolară ca înainte, a fost rolul crescut al *ideologiei*. Cu siguranţă, chiar şi în perioada diplomaţiei clasice din secolul al XIX-lea, factorii ideologici avuseseră un rol în politică – aşa cum demonstrează în mod convingător acţiunile lui Metternich, Nicolae I, Bismarck şi Gladstone. Această afirmaţie pare să fie şi mai valabilă în cazul perioadei interbelice, când o „dreaptă radicală" şi o „stângă radicală" s-au afirmat pentru a contesta asumpţiile dominante ale „centrului burghezo-liberal". Cu toate acestea, dinamica polivalentă a rivalităţilor multipolare de până la sfârşitul anilor '30 (conservatori britanici precum Churchill dorind o alianţă cu Rusia comunistă împotriva Germaniei naziste şi americani liberali voind să sprijine diplomaţia anglo-franceză în Europa, dar să dezmembreze imperiile britanic şi francez în afara Europei) au complicat toate încercările de a explica afacerile internaţionale în termeni ideologici. Mai mult, în timpul războiului, diferenţele de principii politice şi sociale puteau fi subsumate nevoii prioritare de a combate fascismul. De asemenea, suprimarea de către Stalin a Internaţionalei Comuniste în 1943 şi admiraţia Occidentului faţă de rezistenţa ruşilor împotriva Operaţiunii Barbarossa au părut să estompeze suspiciunile anterioare – mai ales în Statele Unite, unde revista *Life* afirma degajat în 1943 că ruşii „arată ca americanii, se îmbracă asemenea americanilor şi gândesc ca americanii", iar *The New York Times*, un an mai târziu, declara că „gândirea marxistă din Rusia sovietică a murit"[85]. Astfel de sentimente, indiferent de naivitatea lor, contribuie la explicarea reţinerii americane răspândite de a accepta că lumea postbelică nu se ridica la înălţimea viziunii lor asupra armoniei internaţionale – de unde, de exemplu, reacţiile înverşunate şi furioase ale multora faţă de celebrul discurs despre „Cortina de Fier" ţinut de Churchill în martie 1946[86].

Totuşi, în decurs de doi ani, caracterul ideologic a ceea ce se recunoştea acum a fi Războiul Rece dintre Rusia şi Occident era evident. Apariţia tot mai multor semne că Rusia nu avea să permită existenţa democraţiei parlamentare în Europa de Est, dimensiunea forţelor armate ruse, războiul civil dintre comunişti şi opozanţii lor din Grecia, din China şi din alte părţi şi, nu în ultimul rând, teama tot mai mare de „ameninţarea roşie", spionaj şi subversiuni interne pe teritoriul propriu au dus la transformarea semnificativă a sentimentelor americane, la care administraţia Truman a reacţionat imediat. În discursul lui din martie 1947 despre „Doctrina Truman", generat de teama că Rusia va ocupa vidul de putere creat de retragerea garanţiilor Marii Britanii faţă de Grecia şi Turcia, preşedintele a descris o lume care se confrunta cu necesitatea de a alege între două seturi diferite de principii ideologice:

> Un mod de viaţă se bazează pe voinţa majorităţii şi se distinge prin instituţii libere, guvernare reprezentativă, alegeri libere, garantarea libertăţii individuale, a libertăţii de expresie şi de credinţă, precum şi eliberarea de opresiunea politică. Al doilea mod de viaţă se bazează pe voinţa unei minorităţi impusă în mod forţat majorităţii. Se bazează pe teroare şi opresiune, presă controlată, alegeri trucate şi suprimarea libertăţii personale[87].

Politica Statelor Unite, a continuat Truman, avea să constea în „asistarea popoarelor libere pentru a-şi menţine instituţiile şi integritatea împotriva mişcărilor agresive care

urmăresc să le impună regimuri totalitare". Pe viitor, afacerile internaţionale vor fi prezentate, în termeni şi mai afectivi, ca o luptă maniheistă; potrivit lui Eisenhower, „forţele binelui şi cele ale răului s-au adunat şi s-au înarmat şi se confruntă cum rar s-a întâmplat în istorie. Libertatea concurează cu sclavia, lumina cu întunericul"[88].

Fără îndoială, cea mai mare parte a acestei retorici a fost destinată opiniei publice – şi nu doar în Statele Unite, ci şi în Marea Britanie, în Italia, în Franţa şi oriunde era utilă pentru forţele conservatoare care apelau la acest mesaj pentru a-şi discredita rivalii sau care îşi atacau guvernele pentru că erau „blânde cu comunismul". Este adevărat şi că aceasta i-a confirmat lui Stalin suspiciunile la adresa Occidentului, descris imediat în presa sovietică drept un contestatar al „sferei de influenţă" a Rusiei în Europa de Est, înconjurând Uniunea Sovietică cu noi inamici din toate părţile, stabilind baze avansate, sprijinind regimuri reacţionare împotriva oricăror influenţe comuniste şi „încolţind" Organizaţia Naţiunilor Unite în mod intenţionat. „Noul curs al politicii externe americane", se afirma la Moscova, „a marcat o revenire la vechiul curs antisovietic, conceput pentru a declanşa războiul şi a institui în mod forţat dominaţia mondială a Marii Britanii şi a Statelor Unite"[89]. La rândul ei, această explicaţie putea fi utilă regimului sovietic pentru a justifica oprimarea disidenţilor interni, controlul tot mai sever asupra Europei de Est, industrializarea forţată, cheltuielile mari pentru armamente. Astfel, condiţiile externe şi interne ale Războiului Rece se puteau alimenta reciproc, la adăpostul apelului la principii ideologice. Liberalismul şi comunismul, fiind idei universale, „se respingeau reciproc"[90]; această afirmaţie permitea fiecărei părţi să înţeleagă şi să descrie întreaga lume ca o arenă în care conflictul ideologic nu putea fi distins de avantajele în termenii politicii de putere. Fie te aflai în blocul american, fie în cel sovietic. Nu avea să existe cale de mijloc; în era lui Stalin şi Joe McCarthy, era o dovadă de imprudenţă să crezi că ea putea exista. Aceasta era noua realitate strategică, la care erau nevoite să se adapteze nu doar popoarele dintr-o Europă divizată, ci şi cele din Asia, Orientul Mijlociu, Africa, America Latină şi din restul lumii.

Războiul Rece şi Lumea a Treia

Aşa cum s-a dovedit, o mare parte a politicii internaţionale din următoarele două decenii avea, într-adevăr, să vizeze adaptarea la rivalitatea sovieto-americană, apoi la respingerea ei parţială. La început, mobilul Războiului Rece a fost retrasarea graniţelor Europei. Aşadar, în fond, avea legătură tot cu „problema germană", întrucât rezolvarea acestei chestiuni urma să determine gradul de influenţă pe care puterile învingătoare din 1945 aveau să îl exercite asupra Europei. Fără îndoială că ruşii avuseseră de suferit mai mult decât oricare altă ţară din cauza agresiunii germane în prima jumătate a secolului XX şi, încurajaţi de apelul paranoic la securitate al lui Stalin, se hotărâseră să nu tolereze repetarea situaţiei în a doua jumătate a acestui secol. Promovarea revoluţiei comuniste mondiale era o consideraţie secundară, dar având legătură cu obiectivul principal, întrucât poziţia strategică şi politică a Rusiei urma, probabil, să crească dacă ea putea crea alte state cu orientare marxistă care să funcţioneze potrivit indicaţiilor de la Moscova. Probabil că astfel de consideraţii, mai mult decât orice impuls străvechi spre porturi la mări calde, au determinat politica externă sovietică după 1945, chiar dacă soluţionarea diferitelor chestiuni a rămas deschisă. Prin urmare, în primul rând, exista hotărârea de

anulare a aranjamentelor teritoriale din 1918-1922, cu „rotunjiri" în scopuri strategice; aşa cum am menţionat, aceasta a însemnat reafirmarea controlului rusesc asupra statelor baltice, împingerea spre vest a graniţei dintre Polonia şi Rusia, eliminarea Prusiei de Est şi anexarea unor teritorii din Finlanda, Ungaria şi România. Occidentul nu era îngrijorat de toate acestea; într-adevăr, multe aspecte fuseseră hotărâte în timpul războiului. Îngrijorătoare erau semnele că ruşii intenţionau să se asigure că în ţările anterior independente din Europa Est-Centrală se vor instala regimuri „prietene Moscovei".

În acest sens, soarta Poloniei a prevestit ceea ce avea să se întâmple şi în celelalte state-satelit, deşi ea a fost cu atât mai amară din cauza deciziei din 1939 a Marii Britanii de a lupta pentru integritatea acestei ţări şi din cauza contingentelor poloneze (şi a guvernului în exil) care luptaseră în Occident. Descoperirea gropii comune cu ofiţeri polonezi la Katin, neagrearea de către ruşi a revoltei de la Varşovia, insistenţa lui Stalin de a modifica frontierele Poloniei şi apariţia unei facţiuni de polonezi prosovietici la Lublin l-au făcut mai ales pe Churchill să aibă suspiciuni cu privire la intenţiile Rusiei; în decurs de câţiva ani, odată cu instalarea regimului-marionetă şi eliminarea oricăror polonezi prooccidentali din poziţiile de putere, aceste temeri s-au adeverit[91].

Modul în care Moscova s-a ocupat de problema poloneză a fost similar cu „problema germană" sub multe aspecte. Sub aspect teritorial, lărgirea spre vest a graniţelor nu doar că a redus dimensiunea landurilor germane (cum s-a întâmplat în cazul încorporării Prusiei de Est), ci i-a stimulat pe polonezi să se opună oricărei revizuiri ulterioare de către germani a liniei Oder-Neisse. Din punct de vedere strategic, insistenţa ruşilor ca Polonia să devină o „zonă-tampon" securizată avea scopul de a se asigura că atacul din 1941 al Germaniei nu se va repeta; prin urmare, era logic ca Moscova să insiste şi pe influenţarea destinului poporului german. Din punct de vedere politic, sprijinul pentru polonezii „de la Lublin" este comparabil cu pregătirea comuniştilor germani în exil pentru a juca un rol similar la revenirea în patrie. Din punct de vedere economic, exploatarea Poloniei şi a vecinilor ei est-europeni de către Rusia a fost o anticipare a acaparării bunurilor germane. Totuşi, când Moscova şi-a dat seama că va fi imposibil să câştige simpatia poporului german concomitent cu sărăcirea lui sistematică, strămutarea bunurilor a încetat, iar tonul lui Molotov a devenit mult mai încurajator. Dar aceste schimbări tactice au fost mai puţin importante decât mesajul evident că Rusia intenţiona să aibă un cuvânt de spus, dacă nu chiar decizia principală, în stabilirea viitorului Germaniei[92].

Aşadar, atât în cazul Poloniei, cât şi în cel Germaniei, politica Rusiei avea să se ciocnească de cea occidentală. Din punct de vedere politic şi economic, americanii, britanicii şi francezii doreau ca ideile pieţei libere şi alegerile democratice să devină o regulă în întreaga Europă (deşi Londra şi Parisul doreau, în mod clar, ca statul să aibă un rol mai important decât preferau americanii, care aveau o atitudine de tip *laissez-faire*). Din punct de vedere strategic, Occidentul era la fel de hotărât să împiedice revigorarea militarismului german şi mai ales francezii aveau să rămână îngrijoraţi din această cauză până la mijlocul anilor '50; dar nimeni nu dorea să vadă simpla înlocuire a dominaţiei Wehrmachtului cu cea a Armatei Roşii. Şi, chiar dacă atât din guvernele franceze, cât şi din cele italiene după 1945 au făcut parte şi comunişti, exista o neîncredere profundă în partidele marxiste care câştigau puteri reale indiferent de ţară – sentiment confirmat de eliminarea constantă a partidelor necomuniste în Europa de Est. Deşi încă existau voci care sperau la o reconciliere între Rusia şi Occident, scopurile lor erau opuse sub multe

aspecte, de fapt. Dacă programul unei tabere avea succes, atunci cealaltă se simţea ameninţată; în acest sens, cel puţin, Războiul Rece părea să fie inevitabil, până când ambele tabere cădeau de acord să facă un compromis în privinţa asumpţiilor lor universaliste.

Din acest motiv, nu se impune o descriere etapizată a escaladării tensiunilor[93]; ar fi la fel de relevantă pentru această analiză a dinamicii în schimbare a puterii mondiale precum o descriere detaliată a diplomaţiei lui Metternich într-unul dintre capitolele anterioare. Totuşi, merită să analizăm principalele caracteristici ale Războiului Rece după 1945, întrucât ele afectează derularea relaţiilor internaţionale în continuare.

Prima caracteristică a fost intensificarea „rupturii" dintre cele două blocuri în Europa. Este de înţeles de ce această bifurcare nu a avut loc imediat în 1945: în momentul respectiv, principalele sarcini ale forţelor de ocupaţie aliate şi ale partidelor „succesoare" ieşite din ascunzătoare şi din exil după plecarea germanilor au fost de natură administrativă imperativă – reabilitarea comunicaţiilor şi a utilităţilor, aprovizionarea cu alimente a oraşelor, adăpostirea refugiaţilor, urmărirea criminalilor de război. O mare parte din aceste activităţi au dus la estomparea poziţiilor ideologice: în zonele ocupate ale Germaniei, americanii se certau în aceeaşi măsură cu francezii şi cu ruşii; în adunările naţionale şi cabinetele în curs de formare în Europa, socialiştii stăteau alături de comunişti în Est, comuniştii alături de creştin-democraţi în Vest. Dar, până la sfârşitul anului 1946 şi începutul anului 1947, decalajul se accentua şi devenea, gradual, public: diferite plebiscite şi alegeri regionale în zonele germane demonstrau „complexitatea politică a Germaniei de Vest... care începea să se deosebească semnificativ de cea a Germaniei de Est"[94]; eliminarea constantă a oricăror elemente necomuniste în Polonia, Bulgaria şi România s-a reflectat în criza politică internă din Franţa din aprilie 1947, când comuniştii au fost forţaţi să demisioneze din guvern. O lună mai târziu, acelaşi lucru s-a întâmplat şi în Italia. În Iugoslavia, dominaţia politică a lui Tito (în locul acordurilor Aliaţilor din timpul războiului privind puterea comună) a fost interpretată de Occident drept un pas înainte pe drumul planificat la Moscova. Aceste dezacorduri şi refuzul Uniunii Sovietice de a se alătura Fondului Monetar Internaţional şi Băncii Mondiale i-au deranjat în mod special pe americani, care speraseră să menţină relaţii bune cu Moscova după război.

Aşadar, faptul că Occidentul a început să suspecteze că Stalin plănuia să obţină controlul şi în Europa *de Vest* şi *de Sud* la momentul potrivit şi chiar să încurajeze venirea acestui moment nu a însemnat o modificare substanţială la nivelul asumpţiilor. Era puţin probabil ca acest control să fie dobândit prin forţă militară directă, chiar dacă presiunile ruseşti tot mai intense asupra Turciei erau îngrijorătoare şi au dus la decizia Washingtonului de a staţiona o forţă navală de intervenţie în estul Mediteranei în 1946; mai curând, acest control ar fi putut fi dobândit prin capacitatea forţelor prosovietice de a profita de menţinerea dislocării economice şi a rivalităţilor politice generate de război. Revolta comuniştilor greci a fost considerată un semn în acest sens, ca şi grevele sprijinite de comunişti din Franţa. Încercările Rusiei de a câştiga opinia publică germană erau suspecte; la fel era şi influenţa comuniştilor în nordul Italiei. Istoricii acestor mişcări sunt mai sceptici, în prezent, cu privire la măsura în care ele ar fi putut fi controlate printr-un „plan general" conceput la Moscova. Comuniştii greci, Tito şi Mao Zedong erau mai preocupaţi de duşmanii lor locali, şi nu de ordinea marxistă globală; iar liderii partidelor comuniste şi ai sindicatelor din Occident erau nevoiţi să reacţioneze,

înainte de toate, la dispoziţia simpatizanţilor lor. În acelaşi timp, un câştig pentru comunism în oricare dintre aceste ţări ar fi fost bine-venit, cu siguranţă, pentru Rusia, cu condiţia să nu ducă la un război major; şi este simplu de înţeles de ce, la vremea respectivă, specialişti în chestiuni sovietice precum George Kennan erau priviţi cu îngăduinţă când susţineau ideea „îngrădirii" Uniunii Sovietice.

Dintre toate elementele variate ale „strategiei de îngrădire"[95] care evolua cu rapiditate, s-au evidenţiat două. Primul element, despre care Kennan a afirmat că are un caracter negativ, deşi era tot mai preferat de comandanţii militari pentru că oferea garanţii mai solide ale stabilităţii, a fost de a indica Moscovei regiunile de pe glob pe care Statele Unite „nu îşi permiteau... să le lase să cadă în mâinile celor ostili nouă"[96]. Prin urmare, acestor state avea să li se ofere sprijin militar pentru a-şi consolida forţele de rezistenţă; iar un atac sovietic asupra lor va fi considerat, practic, un *casus belli*. Totuşi, mult mai puternică a fost recunoaşterea de către americani a faptului că rezistenţa la subversiunea rusă a slăbit din cauza „epuizării dotărilor materiale şi a forţei spirituale" provocate de cel de-al Doilea Război Mondial[97]. Aşadar, componenta esenţială a oricărei politici de îngrădire pe termen lung avea să fie un program masiv de ajutor economic american, pentru a favoriza reconstrucţia industriilor, fermelor şi oraşelor distruse din Europa şi Japonia; întrucât acest lucru nu doar le va reduce tentaţia de a adera la doctrina comunistă a luptei de clasă şi a revoluţiei, ci va contribui şi la recalibrarea *balanţelor de putere* în favoarea Americii. Folosind argumentul geopolitic plauzibil al lui Kennan, dacă existau doar „cinci centre de putere industrială şi militară în lume care sunt importante pentru noi din perspectiva securităţii naţionale"[98] – Statele Unite, URSS, Marea Britanie, Germania şi Europa Centrală, precum şi Japonia –, atunci, menţinând ultimele trei regiuni menţionate în tabăra occidentală şi intensificându-le forţa, avea să rezulte o „corelare de forţe" care avea să asigure menţinerea Uniunii Sovietice la un nivel inferior în permanenţă. La fel de evident, această strategie avea să fie privită cu multă suspiciune de Rusia lui Stalin, mai ales pentru că includea refacerea celor doi duşmani recenţi, Germania şi Japonia.

Prin urmare, încă o dată, o cronologie exactă a diferitelor măsuri luate de fiecare tabără în 1947, „anul de cotitură", şi după aceea este mai puţin importantă decât consecinţele generale. Înlocuirea de către SUA a garanţiilor britanice pentru Grecia şi Turcia – la nivel simbolic, transferul responsabilităţilor de la fostul agent al controlului global la cel aflat în ascensiune, aceasta făcând parte în aceeaşi măsură din logica Londrei şi a Washingtonului[99] – a fost justificată de Truman în termenii unei „doctrine" care nu avea limitări regionale. Totuşi, în contextul european, se putea face o legătură între disponibilitatea americană „de a ajuta popoarele libere să îşi menţină instituţiile" şi discuţiile cele mai sincere despre modul de abordare a necesităţilor economice, a penuriei de alimente şi cărbune care afecta continentul. Soluţia administraţiei americane – aşa-numitul Plan Marshall de ajutor masiv „pentru a repune Europa pe picioare din punct de vedere economic" – a fost prezentată în mod intenţionat ca o ofertă pentru *toate* naţiunile europene, comuniste sau necomuniste. Dar, indiferent de atractivitatea acestei oferte de ajutor pentru Moscova, ea presupunea cooperarea cu Europa de Vest, tocmai într-un moment în care economia sovietică revenise la cele mai rigide forme de socializare şi colectivizare; şi nu era complicat să se realizeze că raţiunea existenţei planului era de a-i convinge pe toţi europenii că iniţiativa privată era o cale mai potrivită spre prosperitate decât comunismul. Consecinţa retragerii lui Molotov din discuţiile de la Paris privitoare la plan şi a presiunilor exercitate de Rusia asupra Poloniei şi Cehoslovaciei de a nu

solicita ajutorul a fost că Europa s-a divizat şi mai mult decât înainte. În Europa de Vest, impulsionată de ajutorul american în valoare de miliarde de dolari (mai ales pentru statele mai mari – Marea Britanie, Franţa, Italia şi Germania de Vest), creşterea economică a demarat rapid, fiind integrată într-o reţea comercială nord-atlantică. În Europa de Est, controlul comunist se înăsprea. În 1947 s-a creat Cominformul, ca un fel de Internaţională Comunistă reconstruită şi disimulată doar pe jumătate. Regimul pluralist de la Praga a fost înlăturat printr-o lovitură de stat comunistă în 1948. În timp ce Iugoslavia lui Tito a reuşit să scape de îmbrăţişarea sufocantă a lui Stalin, în alte state-satelit au avut loc epurări, iar în 1949 ele au fost forţate să se alăture CAER (Consiliul de Ajutor Economic Reciproc), care, departe de a fi un Plan Marshall sovietic, a fost „pur şi simplu o nouă maşinărie de muls sateliţii"[100]. Poate Churchill s-a grăbit în discursul „Cortinei de Fier" din 1946; după doi ani, vorbele lui păreau că se adeveriseră.

Intensificarea rivalităţilor economice dintre Est şi Vest a avut loc şi din punct de vedere militar, Germania aflându-se încă o dată în centrul disputei. În martie 1947, britanicii şi francezii semnaseră Tratatul de la Dunkerque, prin care fiecare participant se angaja să îi ofere celuilalt sprijin militar complet în cazul unui atac din partea Germaniei (chiar dacă Ministerul de Externe de la Londra considera că aceasta era o posibilitate „mai curând teoretică", preocuparea vizând punctele slabe interne ale Europei de Vest). În martie 1948, acest pact a fost extins prin Tratatul de la Bruxelles, incluzând Beneluxul. Acest acord nu menţiona numele Germaniei, dar se poate afirma că mulţi politicieni din Europa de Vest (mai ales din Franţa) încă erau obsedaţi de „problema germană"[101]. Aceste preocupări străvechi aveau să fie zdruncinate în 1948. În aceeaşi lună în care s-a semnat Tratatul de la Bruxelles, ruşii s-au retras din Comisia Aliată de Control, invocând diferenţe ireconciliabile faţă de Occident în privinţa viitorului economic şi politic al Germaniei. După trei luni, într-un efort de a eradica piaţa neagră şi haosul monetar din Germania, cele trei puteri occidentale au anunţat crearea unei mărci germane noi. Reacţia ruşilor la această acţiune unilaterală a constat nu doar în interzicerea bancnotelor vest-germane în zona lor de ocupaţie, ci şi în cenzurarea intrărilor şi ieşirilor din Berlinul de Vest, această insulă de influenţă occidentală care pătrundea 160 de kilometri în sfera lor.

Dacă a existat un eveniment care a scos la lumină gradul ridicat de antagonism, atunci acesta a fost criza Berlinului din 1948-1949[102]. Oficialii de la Washington şi Londra discutau deja despre mijloacele prin care un grup format din ţări europene, dominioane şi Statele Unite se puteau alia în cazul unor ostilităţi cu Rusia. Deşi – ca şi în cazul Planului Marshall – americanii doreau ca europenii să facă prima sugestie de planuri vizând securitatea militară, era clar că Statele Unite priveau cu seriozitate provocarea comunistă. Acţiunile mai dure pe plan extern erau însoţite de o „panică roşie" totală în plan intern. În martie 1948, Truman cerea Congresului să reinstituie serviciul militar obligatoriu, solicitare aprobată prin Legea privind serviciul militar obligatoriu, votată în luna iunie a aceluiaşi an. Toate aceste mişcări s-au intensificat în urma blocării de către sovietici a căilor terestre spre Berlin. Forţele aeriene le-au permis americanilor şi britanicilor să îl pună în încurcătură pe Stalin paraşutând provizii în Berlin în următoarele 11 luni, până la redeschiderea căilor de acces terestre, dar au existat multe voci ce au susţinut ideea trimiterii unui convoi militar care să deschidă calea spre oraş. Este greu de crezut că o astfel de acţiune nu ar fi provocat un război; ca atare, conform prevederilor unui nou tratat, Statele Unite au transferat o flotă de bombardiere de tip B-29 pe aerodromurile britanice, ca semn al angajamentului lor în acest sens.

În aceste circumstanţe, chiar şi senatorii izolaţionişti au acceptat să sprijine propunerile de creare a ceea ce avea să devină Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord, americanii fiind membri permanenţi – principalul ei scop strategic fiind acordarea de ajutor nord-american pentru statele europene în caz de agresiune a Rusiei. În primii ani de existenţă, NATO a reflectat mai curând preocupări politice, şi nu calcule militare exacte, simbolizând transformarea istorică a tradiţiilor diplomaţiei americane, înlocuind Marea Britanie din poziţia de principală putere a „flancului" vestic, dedicată menţinerii echilibrului european. Din perspectiva guvernelor american şi britanic, principala sarcină a constat în legarea Statelor Unite şi Canadei de semnatarii Pactului de la Bruxelles şi extinderea promisiunii de sprijin reciproc pentru ţări precum Norvegia şi Italia, care se simţeau, de asemenea, ameninţate. De fapt, în ziua semnării tratatului NATO, armata americană avea staţionaţi doar 100 000 de soldaţi în Europa (în comparaţie cu trei milioane în 1945) şi existau doar 12 divizii – şapte franceze, două britanice, două americane, una belgiană – pe poziţii care să se opună înaintării unor forţe sovietice spre vest. Chiar dacă forţele ruseşti în această perioadă nu erau în nici un caz atât de mari sau de capabile precum pretindeau vocile alarmiste din Occident, dezechilibrul dintre totalurile trupelor celor două blocuri era îngrijorător; în scurt timp, aceste temeri au fost accentuate de ideea că forţele comuniste ar fi putut trece prin câmpia germană de nord la fel de repede cum au trecut râul Yalu în timpul Războiului din Coreea. Aceasta a însemnat că, deşi strategia NATO se baza tot mai mult pe „contraatacul masiv" al bombardierelor americane cu rază lungă de acţiune pentru a răspunde unei invazii sovietice, exista hotărârea de a crea şi un număr mare de forţe armate convenţionale. În consecinţă, toate cele trei puteri ale „flancului" occidental – Statele Unite, Canada şi Marea Britanie – şi-au asumat obligaţii militare permanente pe continentul european într-o măsură care i-ar fi uimit pe strategii din anii '30[103].

Alianţa NATO a fost în plan militar echivalentul Planului Marshall în sfera economică; a adâncit divizarea Europei în două tabere în 1945, câteva ţări rămânând neutre (Elveţia, Suedia), iar Spania lui Franco şi anumite cazuri speciale (Finlanda, Austria, Iugoslavia) nu s-au situat în nici o tabără. Replica la NATO avea să apară, la momentul potrivit, sub forma Pactului de la Varşovia dominat de sovietici. Această divizare tot mai profundă a redus şi mai mult şansele reunificării Germaniei. În ciuda îngrijorării francezilor, la sfârşitul anilor '50 au început acumulările de forţe armate vest-germane în cadrul structurii NATO – fapt logic dacă Occidentul dorea, într-adevăr, să reducă decalajul în privinţa numărului de soldaţi[104]. Dar acest lucru a impulsionat Uniunea Sovietică să creeze o armată est-germană, deşi sub comandă specială. Fiecare stat german fiind integrat în altă alianţă militară, a devenit inevitabil ca ambele blocuri să privească cu suspiciune şi îngrijorare, ca un atac la adresa propriei securităţi, orice încercare germană ulterioară de a intra în neutralitate. În cazul Rusiei, această convingere a fost întărită, chiar după moartea lui Stalin, în 1953, de convingerea că nici unei ţări comuniste nu trebuia să i se permită să abandoneze acest crez („Doctrina Brejnev", cum a fost numită ulterior). Până în octombrie 1953, Consiliul american de Securitate Naţională acceptase în secret că statele-satelit est-europene „puteau fi eliberate doar printr-un război general sau de către ruşii înşişi". Potrivit observaţiilor criptice ale lui Bartlett, „nici una din variante nu era posibilă"[105]. Tot în 1953 o revoltă din Germania de Est fusese înăbuşită cu rapiditate. În 1956, alarmată de decizia Ungariei de a se retrage din Pactul de la Varşovia, Rusia şi-a desfăşurat din nou diviziile pe teritoriul acesteia şi i-a suprimat

independenţa. În 1961, recunoscând înfrângerea, Hruşciov a ordonat ridicarea Zidului Berlinului pentru a opri emigrarea talentelor spre vest. În 1968, cehii au avut aceeaşi soartă ca ungurii cu 12 ani în urmă, deşi vărsarea de sânge nu a fost la fel de mare. Fiecare dintre aceste măsuri, luate de o conducere sovietică incapabilă (în ciuda propagandei oficiale) să egaleze puterea de atracţie economică sau ideologică a Occidentului, a adâncit şi mai mult prăpastia dintre cele două blocuri[106].

A doua caracteristică principală a Războiului Rece, extinderea sa *laterală* constantă din Europa în restul lumii, nu a fost în nici un caz surprinzătoare. În cea mai mare parte a războiului, avusese loc o concentrare aproape obtuză a energiilor ruseşti pentru a face faţă ameninţării germane ; dar aceasta nu a însemnat că Moscova îşi abandonase interesul politic faţă de viitorul Turciei, al Persiei şi al Extremului Orient – aşa cum s-a dovedit în august 1945. Prin urmare, era foarte puţin probabil ca disputele Rusiei cu Occidentul pe probleme europene să se limiteze sub aspect geografic la acest continent, mai ales întrucât principiile în cauză aveau aplicabilitate universală – autoguvernarea *versus* securitatea naţională, liberalismul economic *versus* planificarea socialistă şi aşa mai departe. Mai important, războiul cauzase totuşi turbulenţe sociale şi politice majore, din Balcani până în Indiile de Est ; şi chiar şi în ţări neinvadate direct de armate (de exemplu, India sau Egipt) mobilizarea de trupe, resurse şi *idei* dusese la schimbări profunde. Ordini sociale tradiţionale fuseseră distruse, regimuri coloniale fuseseră discreditate, crescuse numărul partidelor naţionaliste aflate în ilegalitate şi se dezvoltaseră mişcările de rezistenţă, angajându-se să obţină nu doar victoria militară, ci şi transformarea politică[107]. Cu alte cuvinte, exista un grad ridicat de turbulenţă politică în lume în 1945, care putea fi o ameninţare pentru marile puteri dornice să reinstituie cât mai curând stabilitatea de pe timp de pace ; dar aceasta putea fi şi o ocazie pentru superputeri, pătrunse de doctrinele lor universaliste, de a urmări să obţină sprijinul valurilor de popoare care se ridicau din ruinele ordinii mondiale distruse. În timpul războiului, Aliaţii acordaseră ajutor tuturor tipurilor de mişcări de rezistenţă care luptau împotriva ocupanţilor germani şi japonezi şi era firesc ca aceste grupuri să spere că vor continua să primească sprijin după 1945, în timp ce se luptau pentru putere. Faptul că unele dintre aceste grupuri partizane erau comuniste, iar altele anticomuniste înverşunate a complicat situaţia decidenţilor de la Moscova şi de la Washington, care erau nevoiţi să separe aceste dispute regionale de preocupările lor globale. Grecia şi Iugoslavia demonstraseră deja cum o dispută internă, locală putea dobândi cu rapiditate o semnificaţie internaţională.

Prima dispută dintre Rusia şi Occident în afara Europei a fost în mare parte o moştenire a acestui tip de aranjamente *ad hoc* din timpul războiului ; în perioada 1941-1943, Iranul trecuse sub protecţie militară tripartită pentru a se asigura rămânerea sa în tabăra Aliaţilor, dar şi pentru a se asigura că nici unul dintre Aliaţi nu câştiga o influenţă economică exagerată asupra regimului de la Teheran[108]. La începutul anului 1946, când Moscova nu şi-a retras garnizoana, părând, în schimb, să încurajeze mişcările pro-comuniste, separatiste din nord, obiecţiile tradiţionale ale britanicilor faţă de influenţa exagerată a Rusiei în această regiune s-au intensificat, apoi au trecut în plan secund din cauza protestelor vehemente ale administraţiei Truman. Retragerea trupelor ruseşti, urmată la scurt timp de desfiinţarea provinciilor din nord şi a Partidului Tudeh (comunist) cu ajutorul armatei iraniene i-au satisfăcut pe americani, credinţa lui Truman în eficienţa „discuţiilor convingătoare" cu sovieticii confirmându-se la Washington. Potrivit lui Ulam, această situaţie a demonstrat „semnificaţia îngrădirii înainte ca doctrina să fie formulată, de fapt"[109], şi i-a pregătit din punct de vedere psihologic pe oficialii de la

Washington să reacţioneze într-un mod similar la ştirea privind activităţile ruşilor din alte zone. Astfel, războiul civil continuu din Grecia, presiunile exercitate de Moscova asupra turcilor pentru a face concesii în cazul Strâmtorii Dardanele şi în regiunea de frontieră Kars, precum şi declaraţia guvernului britanic din 1947 că nu îşi mai poate menţine garanţiile pentru aceste două naţiuni au declanşat o reacţie publică americană (prin „Doctrina Truman") existentă deja într-o formă incipientă. La începutul lunii aprilie 1946, Departamentul de Stat făcea declaraţii despre necesitatea de a oferi sprijin „Regatului Unit şi *comunicaţiilor* din Commonwealthul britanic"[110]. Acceptarea tot mai largă a acestor opinii şi modul în care Washingtonul începea să facă legături între diferitele crize de-a lungul „flancului nordic" al ţărilor ce blocau extinderea Rusiei în estul Mediteranei şi în Orientul Mijlociu indică rapiditatea cu care curentele idealiste din politica externă americană erau completate, dacă nu chiar înlocuite complet de calcule geopolitice.

Puterile occidentale au privit schimbările care aveau loc în Extremul Orient din perspectiva acestei percepţii a avansării *globale* a comunismului. În cazul olandezilor, care aveau să fie izgoniţi în scurt timp din „Indiile de Est" de mişcarea naţionalistă cu bază largă a lui Sukarno, sau în cazul francezilor, implicaţi imediat într-un conflict armat cu VietMinhul lui Ho Şi Min, sau al britanicilor, care au intrat la scurt timp într-o luptă de contrainsurgenţă în Malaya, se poate ca reacţia lor ca vechi puteri coloniale să fi fost aceeaşi chiar dacă nu ar fi existat nici un comunist la est de Suez[111]. (În acelaşi timp, la sfârşitul anilor '40 s-a dovedit util să se afirme că insurgenţii primesc ordine de la Moscova, pentru a câştiga compasiunea Washingtonului şi, în cazul Franţei, ajutor militar american.) Dar şocul Statelor Unite constând în „pierderea" Chinei a fost şi mai puternic decât aceste provocări de la sud. De pe vremea misionarilor americani din secolul al XIX-lea, Statele Unite investiseră capital cultural şi psihologic (mai puţin financiar) semnificativ în aceste teritorii vaste şi populate; iar dimensiunile acestui ajutor fuseseră exagerate în presa guvernului lui Chiang Kai-shek în timpul războiului. Într-un sens mai mult decât religios, Statele Unite considerau că au o „misiune" în China[112]. Şi, cu toate că specialiştii din cadrul Departamentului de Stat şi din armată deveneau tot mai conştienţi de corupţia şi ineficienţa Kuomintangului, opinia publică nu împărtăşea percepţiile lor, mai ales susţinătorii dreptei republicane, care, la sfârşitul anilor '40, începuse deja să privească politica mondială tot mai mult în alb şi negru.

Turbulenţele şi incertitudinile politice din întregul Orient în aceşti ani au pus de mai multe ori Washingtonul în faţa unor dileme. Pe de o parte, republica americană nu putea avea o imagine de susţinător al regimurilor corupte din Lumea a Treia sau al imperiilor coloniale în ruină. Pe de altă parte, SUA nu doreau ca „forţele revoluţionare" să se extindă mai mult, întrucât acest lucru (se afirma) ar fi sporit influenţa Moscovei. A fost uşor ca britanicii să fie încurajaţi să se retragă din India în 1947, întrucât acest lucru a presupus, pur şi simplu, trecerea la un regim democratic parlamentar condus de Nehru. Acelaşi lucru s-a putut realiza prin exercitarea unor presiuni asupra olandezilor pentru a părăsi Indonezia până în 1949, chiar dacă Washingtonul era îngrijorat în continuare de creşterea insurgenţei comuniste – aşa cum s-a întâmplat în Filipine (dată fiind câştigarea independenţei în 1946). Dar, în alte zone, „oscilarea" era mai vizibilă. În loc să continue promovarea ideilor mai vechi privind transformarea socială completă şi demilitarizarea societăţii japoneze, de exemplu, strategii de la Washington s-au orientat constant spre idei referitoare la reconstrucţia economiei japoneze cu ajutorul firmelor gigant (*zaibatsu*) şi chiar spre încurajarea creării unor forţe armate japoneze – parţial pentru a uşura

povara economică şi militară a Statelor Unite şi parţial pentru a se asigura că Japonia va fi un bastion anticomunist în Asia[113].

Poziţia Washingtonului a devenit mai dură până în 1950 din cauza a doi factori. Primul a constat în intensificarea atacurilor la adresa politicilor de „îngrădire" mai flexibile ale lui Truman şi Acheson, nu doar din partea criticilor republicani şi a lui Joe McCarthy, numit „Spaima comuniştilor" şi aflat într-o ascensiune rapidă, ci şi din partea unor „duri" nou-veniţi în administraţie, precum Louis Johnson, John Foster Dulles, Dean Rusk şi Paul Nitze – care l-au forţat pe Truman să acţioneze mai ferm pentru a-şi proteja baza politică internă. Al doilea factor a constat în atacurile nord-coreene dincolo de paralela 38 în iunie 1950, interpretate imediat de Statele Unite drept o parte dintr-un plan de agresiune mai amplu orchestrat de Moscova. Cumulaţi, aceşti doi factori au oferit un avantaj forţelor de la Washington care doreau ca o politică mai activă şi chiar mai războinică să oprească dezintegrarea. „Pierdem Asia cu repeziciune", scria influentul jurnalist Stewart Alsop, făcând trimitere la imaginea familiară a unui joc de bowling cu zece popice. Kremlinul era jucătorul ambiţios, care lovea tare.

> Popicul principal era China. Deja a căzut. Cele două popice din rândul al doilea sunt Birmania şi Indochina. În cazul în care cad, cele trei popice din rândul al treilea, Thailanda, Malaya şi Indonezia, vor cădea şi ele, cu siguranţă. Şi, dacă tot restul Asiei cade, atunci cu siguranţă că magnetismul psihologic, politic şi economic rezultat va atrage după el cele patru popice din rândul al patrulea, India, Pakistanul, Japonia şi Filipine[114].

Această schimbare de atitudine a avut consecinţe asupra politicii americane în toată Asia de Est. Manifestarea vădită a acestui fapt a fost creşterea rapidă a sprijinului militar pentru Coreea de Sud – un regim neagreat şi represiv, care trebuie să îşi asume o parte din vină pentru conflict, dar care, la momentul respectiv, era considerat o victimă nevinovată. Sprijinul aerian şi maritim american oferit într-o primă etapă a fost suplimentat la scurt timp de divizii ale armatei şi marinei, fapt care i-a permis lui MacArthur să îşi lanseze contraatacul impresionant (Incheon) până când avansul spre nord al forţelor Naţiunilor Unite a provocat intervenţia Chinei, în octombrie/noiembrie 1950. Neprimind aprobare pentru utilizarea bombelor atomice, americanii au fost forţaţi să desfăşoare o campanie amintind de războiul din tranşee dintre 1914 şi 1918[115]. Până s-a ajuns la acordul de încetare a focului, în iunie 1953, Statele Unite cheltuiseră aproximativ 50 de miliarde de dolari pentru a purta acest război, trimiseseră peste două milioane de soldaţi în zona de război, dintre care au pierdut peste 54 000. Deşi îngrădiseră Coreea de Nord, Statele Unite şi-au creat un angajament militar de durată şi substanţial faţă de Coreea de Sud, din care avea să fie dificil, dacă nu chiar imposibil, să se retragă.

Aceste lupte au dus şi la modificări semnificative ale politicii americane din alte regiuni ale Asiei. Până în 1949, mulţi oficiali din administraţia Truman renunţaseră dezgustaţi să îl mai sprijine pe Chiang Kai-shek, priveau cu dispreţ „rămăşiţa" de guvern din Taiwan şi analizau ideea de a-i urma pe britanici în recunoaşterea regimului comunist al lui Mao. Totuşi, după încă un an, Taiwanul era sprijinit şi protejat de flota americană, iar China era considerată un inamic aprig, împotriva căruia (cel puţin în opinia lui MacArthur) avea să fie necesară utilizarea armelor atomice pentru a-i contracara agresiunile. În Indonezia, atât de importantă pentru materiile ei prime şi rezervele de alimente, noul guvern avea să primească ajutor pentru a lupta cu insurgenţii comunişti; în Malaya

britanicii aveau să fie încurajaţi să facă acelaşi lucru ; iar în Indochina, în timp ce făceau presiuni asupra francezilor pentru a stabili o formă de guvernare mai reprezentativă, Statele Unite erau gata să acorde arme şi bani pentru lupta cu Viet Minhul[116]. Întrucât nu mai erau convinse că atracţia morală şi culturală a civilizaţiei americane era suficientă pentru a împiedica răspândirea comunismului, Statele Unite au recurs gradual la garanţii militare-teritoriale, mai ales după ce Dulles a devenit secretar de stat[117]. Până în august 1951, se semnase un tratat prin care se reafirmau drepturile Statelor Unite de a instala baze aeriene şi navale în Filipine şi angajamentele de a apăra aceste insule. Peste câteva zile, Washingtonul a semnat tratatul de securitate tripartit cu Australia şi Noua Zeelandă. După o săptămână, s-a încheiat în cele din urmă tratatul de pace cu Japonia, punând capăt din punct de vedere juridic războiului din Pacific şi redând suveranitatea deplină statului japonez – dar, în aceeaşi zi, s-a semnat un pact de securitate, prin care forţe americane rămâneau atât în arhipelagul japonez, cât şi în Okinawa. Politica Washingtonului faţă de China comunistă a rămas mereu ostilă, iar faţă de Taiwan tot mai favorabilă, chiar şi în privinţa unor avanposturi minore precum Quemoy şi Matsu.

Al treilea element major în Războiul Rece a fost accelerarea cursei înarmărilor între cele două blocuri, pe lângă crearea unor alianţe militare de susţinere. În termenii sumelor cheltuite, tendinţa nu a fost în nici un caz aceeaşi, aşa cum arată tabelul 37.

Tabelul 37. *Cheltuielile pentru apărare ale puterilor, 1948-1970*[118] *(miliarde de dolari)*

Data	SUA	URSS	Germania de Vest	Franţa	Marea Britanie	Italia	Japonia	China
1948	10,9	13,1		0,9	3,4	0,4		
1949	13,5	13,4		1,2	3,1	0,5		2,0
1950	14,5	15,5		1,4	2,3	0,5		2,5
1951	33,3	20,1		2,1	3,2	0,7		3,0
1952	47,8	21,9		3,0	4,3	0,8		2,7
1953	49,6	25,5		3,4	4,5	0,7	0,3	2,5
1954	42,7	28,0		3,6	4,4	0,8	0,4	2,5
1955	40,5	29,5	1,7	2,9	4,3	0,8	0,4	2,5
1956	41,7	26,7	1,7	3,6	4,5	0,9	0,4	5,5
1957	44,5	27,6	2,1	3,6	4,3	0,9	0,4	6,2
1958	45,5	30,2	1,2	3,6	4,4	1,0	0,4	5,8
1959	46,6	34,4	2,6	3,6	4,4	1,0	0,4	6,6
1960	45,3	36,9	2,9	3,8	4,6	1,1	0,4	6,7
1961	47,8	43,6	3,1	4,1	4,7	1,2	0,4	7,9
1962	52,3	49,9	4,3	4,5	5,0	1,3	0,5	9,3
1963	52,2	54,7	4,9	4,6	5,2	1,6	0,4	10,6
1964	51,2	48,7	4,9	4,9	5,5	1,7	0,6	12,8
1965	51,8	62,3	5,0	5,1	5,8	1,9	0,8	13,7
1966	67,5	69,7	5,0	5,4	6,0	2,1	0,9	15,9
1967	75,4	80,9	5,3	5,8	6,3	2,2	1,0	16,3
1968	80,7	85,4	4,8	5,8	5,6	2,2	1,1	17,8
1969	81,4	89,8	5,3	5,7	5,4	2,2	1,3	20,2
1970	77,8	72,0	6,1	5,9	5,8	2,4	1,3	23,7

Creşterea masivă a cheltuielilor americane pentru apărare timp de câţiva ani după 1950 a reflectat în mod clar costurile Războiului din Coreea *şi* convingerea Washingtonului că era necesar să se reînarmeze într-o lume ameninţătoare; după 1953, declinul a marcat încercarea lui Eisenhower de a controla „complexul militaro-industrial" înainte de a prejudicia atât societatea, cât şi economia; creşterile din 1961-1962 au reflectat criza Zidului Berlinului şi criza rachetelor din Cuba; iar saltul de după 1965 a demonstrat implicarea americană tot mai mare în Asia de Sud-Est[119]. Chiar dacă cifrele sovietice sunt simple estimări şi politicile Moscovei erau un mister, este corect, probabil, să deducem despre majorarea cheltuielilor din 1950-1955 că a fost cauzată de preocuparea că războiul cu Occidentul avea să însemne atacuri aeriene devastatoare asupra teritoriului sovietic, dacă numărul avioanelor şi rachetelor ruseşti nu creştea considerabil; reducerile din 1955-1957 reflectă diplomaţia dezgheţului a lui Hruşciov şi eforturile de a elibera fonduri pentru bunurile de consum; iar acumulările masive de după 1959-1960 dezvăluie înrăutăţirea relaţiilor cu Occidentul, umilirea după criza din Cuba şi hotărârea de a fi o forţă la nivelul tuturor serviciilor militare[120]. Acumulările mai modeste ale Chinei comuniste au reflectat în aceeaşi măsură propria creştere economică şi toate celelalte evenimente, dar creşterile cheltuielilor pentru apărare din anii '60 sugerează că Beijingul era dispus să îşi asume riscul unei rupturi cu Moscova. În ceea ce priveşte statele occidentale europene, cifrele din tabelul 37 arată că Marea Britanie şi Franţa şi-au crescut semnificativ cheltuielile pentru apărare în timpul Războiului din Coreea, iar cheltuielile Franţei au mai crescut până în 1954 din cauza implicării ei în Indochina; dar, după 1954, aceste puteri şi Germania de Vest, Italia şi Japonia au avut cheltuieli mai modeste pentru apărare (şi chiar o scădere a lor). În afară de creşterea cheltuielilor Chinei – şi aceste date sunt inexacte, de asemenea – tiparul cheltuielilor pentru înarmare din anii '50 şi '60 încă dă impresia unei lumi bipolare.

Probabil că mai semnificativă decât datele în sine a fost multitudinea de niveluri şi aspecte ale cursei înarmărilor. Chiar dacă au fost şocate de faptul că URSS a reuşit să producă propria bombă atomică în 1949, SUA considerau că, în cazul unui conflict nuclear, puteau produce mai multe pagube acesteia decât invers. În acelaşi timp, aşa cum se formulează în NSC-68 (Memorandumul 68 al Consiliului de Securitate Naţională, din ianuarie 1950) pe un ton puternic ideologic, era imperativ „ca puterea noastră şi a aliaţilor noştri în aer, la sol şi pe mare să crească, cât mai repede posibil, astfel încât să nu mai depindem atât de mult din punct de vedere militar de armele atomice"[121]. De fapt, între 1950 şi 1953, numărul forţelor terestre americane s-a triplat şi, deşi aceasta se datora în mare parte recrutărilor pentru Războiul din Coreea, exista şi hotărârea de a transforma NATO dintr-un set de obligaţii militare generale într-o alianţă *concretă* – pentru a împiedica o invazie sovietică în Europa de Vest, de care strategii americani şi britanici se temeau în aceeaşi măsură în momentul respectiv[122]. Chiar dacă nu existau şanse reale de a se crea totalul iluzoriu de 90 de divizii Aliate, potrivit prevederilor Acordului de la Lisabona din 1952, s-a înregistrat o creştere semnificativă a angajamentelor militare faţă de Europa – de la una la cinci divizii americane până în 1953, Marea Britanie acceptând să staţioneze patru divizii în Germania, astfel realizându-se un echilibru rezonabil până la mijlocul anilor '50, când armata Germaniei de Vest s-a extins pentru a compensa reducerile efectuate atunci de Londra şi Paris. În plus, au crescut considerabil cheltuielile Aliaţilor pentru forţele aeriene, astfel că, până în 1953, NATO beneficia de un număr de 5 200 de avioane. Deşi există mult mai puţine informaţii despre

dezvoltarea armatei de uscat şi a forţei aeriene sovietice în aceşti ani, este clar că Jukov a demarat o reorganizare semnificativă după moartea lui Stalin – a renunţat la masele de trupe nepregătite corespunzător, a alcătuit unităţi mult mai puternice, mobile şi compacte, înlocuind artileria cu rachete şi, pe scurt, oferindu-le o capacitate de acţiune ofensivă mai bună decât deţinuseră în 1950-1951, când Occidentul se temuse cel mai mult de un atac. În acelaşi timp, este clar că şi Rusia orienta cea mai mare parte din aceste creşteri bugetare spre puterea aeriană defensivă şi ofensivă[123].

Un al doilea aspect, relativ nou, al cursei înarmărilor dintre Est şi Vest a fost puterea maritimă, chiar dacă şi aceasta a avut un tipar neregulat. Marina americană încheiase glorios războiul din Pacific, datorită prestaţiei impresionante a echipajelor de pe portavioanele rapide şi a flotei de submarine; şi Royal Navy considera că dusese un „război reuşit", cu lupte mult mai decisive decât remizele dintre anii 1914 şi 1918[124]. Dar apariţia bombelor nucleare (mai ales în testele din insulele Bikini în care s-au folosit ca ţinte diverse nave de război) transportate de bombardiere sau rachete strategice cu rază lungă de acţiune părea să umbrească viitorul instrumentelor tradiţionale ale războiului naval şi chiar al portavionului. Din cauza reducerii cheltuielilor pentru apărare după 1945 şi a „raţionalizării" celor două servicii distincte într-un singur Minister unificat al Apărării, ambele marine au fost supuse unor presiuni considerabile. Au fost salvate, cel puţin într-o anumită măsură, de Războiul din Coreea, în care au avut loc din nou debarcări, atacuri aeriene de pe portavioane şi exploatarea abilă a puterii aeriene occidentale. De asemenea, Marina americană a primit o clasă nouă de transportoare mari având bombardiere de atac echipate cu arme nucleare şi, până la sfârşitul anilor '50, submarine nucleare capabile să lanseze rachete balistice cu rază lungă de acţiune. Britanicii, care nu şi-au permis portavioane moderne, şi-au menţinut portavioanele de „comando" pentru ceea ce a purtat denumirea de conflict de intensitate scăzută şi, asemenea francezilor, au făcut eforturi ca să creeze un factor de descurajare sub forma submarinelor. Dacă, până în 1965, toate marinele occidentale cuprindeau mai puţine nave şi trupe decât în 1945, forţa lor era mai mare în mod cert[125].

Dar cel mai mare stimulent pentru continuarea cheltuielilor pentru dezvoltarea acestor marine a fost extinderea flotei sovietice. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, marina rusească a avut puţine realizări, în ciuda numărului mare de submarine, şi cea mai mare parte a personalului ei luptase pe uscat (sau asistase armata la traversarea râurilor). După 1945, Stalin a permis construirea mult mai multor submarine, după modele germane avansate, probabil pentru a fi utilizate pentru un rol de apărare de coastă pe o suprafaţă extinsă; dar a favorizat şi crearea unei marine de suprafaţă mai mari, incluzând nave de război şi portavioane. Acest plan ambiţios a fost oprit brusc de Hruşciov, care nu a văzut rostul construirii unor nave de război mari şi costisitoare în era rachetelor nucleare; în acest sens, perspectiva lui era similară cu cea a multor politicieni şi mareşali ai forţelor aeriene din Occident. Probabil că la schimbarea acestei asumpţii a contribuit recurgerea repetată la puterea maritimă de suprafaţă de către posibilii inamici ai Rusiei – atacul de pe mare anglo-francez asupra Suezului în 1956, debarcarea forţelor americane în Liban în 1958 (astfel contrabalansând forţa siriană sprijinită de ruşi) şi, mai ales, acel *cordon sanitaire* creat de navele de război americane în jurul Cubei în timpul confruntării tensionate provocate de criza rachetelor din 1962. Lecţia învăţată de Kremlin (grăbită de influentul amiral Gorşkov) în urma acestor incidente a fost că, până când Rusia nu deţinea, la rândul ei, o marină puternică, avea să fie

dezavantajată considerabil în privinţa mizei puterii mondiale – concluzie întărită de trecerea rapidă a Marinei americane la submarinele echipate cu rachete Polaris la începutul anilor '60. În consecinţă, s-a mărit considerabil numărul tuturor claselor de nave din Marina Roşie – crucişătoare, distrugătoare, toate tipurile de submarine, portavioane hibride – *şi* au fost desfăşurate în număr mai mare peste mări, contestând supremaţia maritimă occidentală, de pildă, în Marea Mediterană şi Oceanul Indian, la o scară pe care Stalin nu o încercase niciodată[126].

Totuşi, această formă de provocare putea fi privită în termeni tradiţionali, aşa cum se conchide în comparaţiile făcute de observatori între acumularea de forţe a amiralului Gorşkov şi cea a lui Tirpitz cu patru decenii mai înainte; şi, chiar dacă Uniunea Sovietică părea să se fi angajat într-o nouă „cursă maritimă", avea nevoie de zeci de ani (dacă acest lucru era posibil) pentru a ajunge să se compare cu echipajele de pe portavioanele costisitoare ale Marinei americane. Aspectul cu adevărat *revoluţionar* al cursei înarmărilor de după 1945 se înregistra în altă parte, în sfera armelor atomice şi a rachetelor cu rază lungă de acţiune necesare pentru lansarea lor. În ciuda dezastrului cauzat la Hiroshima şi Nagasaki, numărul celor care vedeau în armele atomice „doar un altfel de bombă", şi nu un punct de cotitură în istoria capacităţii de distrugere a omului a rămas mare. Mai mult, după eşecul Planului Baruch din 1946 de a internaţionaliza descoperirile din domeniul puterii atomice, a existat ideea liniştitoare că Statele Unite deţineau monopolul nuclear şi că bombardierele din Strategic Air Command compensau (şi descurajau) superioritatea considerabilă a sovieticilor în privinţa forţelor terestre[127]; mai ales statele din vestul Europei au acceptat că o invazie militară rusă avea să primească drept replică bombardamente aeriene americane (şi, mai târziu, britanice) cu arme nucleare.

Inovaţiile tehnologice şi mai ales progresele sovietice au schimbat situaţia. Testarea cu succes de către Rusia a unui dispozitiv atomic în 1949 (cu mult timp înainte de majoritatea estimărilor occidentale) a eliminat monopolul american. Mai alarmantă era construirea bombardierelor ruseşti cu rază lungă de acţiune, mai ales a celor de tip Bison, despre care, până la mijlocul anilor '50, se presupunea nu doar că erau capabile să ajungă pe teritoriul Statelor Unite, ci şi că (în mod eronat) erau în număr atât de mare, încât exista un „decalaj al bombardierelor". În timp ce controversa rezultată semnifica atât dificultatea de a obţine dovezi concrete cu privire la capacităţile ruseşti, cât şi tendinţa US Air Force de a exagera[128], aveau să treacă doar câţiva ani, de fapt, până la încheierea erei invulnerabilităţii americane. În 1949, Washington acceptase producerea unei noi „super"-bombe (bomba cu hidrogen) având o capacitate de distrugere cu mult mai mare. Din nou, aceasta a părut că le-a acordat Statelor Unite un avantaj decisiv, iar până la mijlocul anilor '50 a existat, atât în discursurile surprinzătoare ale lui Foster Dulles, cât şi în planurile Air Force, promisiunea unor „represalii masive" faţă de Rusia sau China în cazul unui nou război[129]. Deşi această doctrină în sine a generat nelinişti semnificative mai ales în rândurile administraţiei Truman şi administraţiei Eisenhower – ducând la acumularea de forţe convenţionale şi arme nucleare tactice (pentru teatrul de operaţiuni), ca alternative la declanşarea Armaghedonului –, lovitura de graţie pentru această strategie a venit din partea ruşilor. În 1953, şi Rusia a testat o bombă cu hidrogen, la doar nouă luni după testul americanilor. Mai mult, guvernul sovietic alocase resurse considerabile pentru exploatarea tehnologiei rachetelor germane din timpul războiului. Până în 1955, URSS producea în masă un tip de rachetă balistică cu rază medie de acţiune (SS-3); până în 1957, lansase o rachetă balistică intercontinentală la o

distanţă de peste opt mii de kilometri, utilizând acelaşi propulsor de rachetă care lansase în cosmos *Sputnik*, primul satelit artificial al Pământului, în luna octombrie a aceluiaşi an.

Şocate de aceste progrese ale ruşilor şi de implicaţia că atât oraşele mari, cât şi forţele aeriene americane ar putea fi vulnerabile la un atac sovietic brusc, SUA au orientat resurse considerabile spre producţia de rachete balistice intercontinentale pentru a elimina ceea ce a fost denumit, în mod previzibil, „decalajul rachetelor"[130]. Dar cursa înarmărilor nucleare nu s-a limitat la aceste sisteme. Începând cu 1960, fiecare tabără îşi dezvolta în ritm alert capacitatea de a lansa rachete balistice de pe submarine; şi, până în acel an, fuseseră construite o diversitate de arme nucleare tactice şi rachete cu rază scurtă de acţiune. Toate acestea au fost însoţite de tensiunile dintre strategi şi analiştii civili din *think tank*-uri cu privire la controlarea etapelor diferite ale escaladării strategiei devenite acum „a reacţiei flexibile". Indiferent cât de clare erau soluţiile propuse, nici una nu a reuşit să elimine problema legată de faptul că avea să fie dificil, dacă nu chiar imposibil, ca armele nucleare să fie integrate în modul tradiţional de desfăşurare a luptei convenţionale (de exemplu, s-a conştientizat faptul că focoasele nucleare de pe armele tactice ar fi aruncat în aer cea mai mare parte a Germaniei). Totuşi, dacă s-ar fi recurs la lansarea bombelor cu hidrogen de mare putere asupra teritoriului rusesc şi american, numărul victimelor şi pagubelor de ambele părţi ar fi fost fără precedent. Blocate în ceea ce Churchill a numit un echilibru al terorii şi incapabile să îşi *dez*inventeze armele de distrugere în masă, Washingtonul şi Moscova au investit tot mai multe resurse în tehnologia războiului nuclear[131]. Şi, cu toate că atât Marea Britanie, cât şi Franţa demarau proiecte individuale de creare a unor bombe atomice şi a unor vectori, în anii '50, se părea – după toate standardele contemporane privind aeronavele, rachetele şi bombele nucleare – că doar superputerile contau şi în acest domeniu.

Ultimele elemente importante ale acestei rivalităţi au fost crearea de către ambele tabere a unor alianţe la nivel mondial şi concurenţa în a găsi parteneri noi – sau, cel puţin, a împiedica ţări din Lumea a Treia să se alăture celeilalte tabere. În primii ani, aceasta a fost o activitate în principal americană, decurgând din poziţia avantajoasă a Statelor Unite în 1945, din faptul că deja aveau multe garnizoane şi baze aeriene în afara emisferei vestice, precum şi din acela, la fel de important, că existau atât de multe ţări care urmăreau să obţină sprijinul economic şi, uneori, militar al Washingtonului. Prin contrast, era necesar ca URSS să se reconstruiască, principala preocupare externă fiind stabilizarea graniţelor în termeni favorabili Moscovei, dar ea nu deţinea instrumentele economice sau militare necesare pentru a-şi proiecta puterea la distanţe mari. În ciuda achiziţiilor teritoriale din zona Balticii, din nordul Finlandei şi din Extremul Orient, Rusia încă era, relativ, o superputere fără acces la mare. Mai mult, acum pare să fie clar că perspectiva lui Stalin asupra lumii era excesiv de prudentă şi suspicioasă – mai ales în privinţa Occidentului, de care se temea că nu va tolera victorii directe ale comunismului (de exemplu, în Grecia, în 1947), şi în privinţa liderilor comunişti precum Tito şi Mao, care nu erau „marionete sovietice"[132]. Crearea Cominformului în 1947 şi propaganda puternică privind sprijinirea revoluţionarilor în afara ţării conţineau ecouri din anii '30 (şi, mai mult, din perioada dintre anii 1918 şi 1921); dar, de fapt, se pare că Moscova a evitat angajamente externe în această perioadă.

Totuşi, aşa cum am precizat mai sus, la Washington se considera că se pune în practică un plan general prin care se urmărea dominaţia comunistă, pas cu pas, fiind necesar ca acesta să fie „îngrădit". Garanţiile oferite Greciei şi Turciei în 1947 au fost

primul semn al acestei schimbări de orientare, iar tratatul NATO din 1949 a fost exemplul cel mai spectaculos. Acceptarea unor noi membri în NATO în anii '50 a însemnat că Statele Unite s-au angajat să „apere cea mai mare parte din Europa şi chiar regiuni din Orientul Apropiat – de la Spitzbergen la Zidul Berlinului şi frontierele asiatice ale Turciei"[133]. Dar acesta a fost doar începutul supraextinderii americane. Pactul de la Rio şi aranjamentul special cu Canada au însemnat că SUA erau responsabile cu apărarea întregii emisfere vestice. Tratatul ANZUS a creat obligaţii în Pacificul de Sud-Vest. Confruntările din Asia de Est de la începutul anilor '50 duseseră la semnarea unor tratate bilaterale, prin care Statele Unite se angajau să ajute unele ţări aflate pe coasta Pacificului – Japonia, Coreea de Sud şi Taiwanul, precum şi Filipine. În 1954, acestea s-au consolidat prin stabilirea SEATO (Organizaţia Tratatului Asiei de Sud-Est), prin care Statele Unite se alăturau Marii Britanii, Franţei, Australiei, Noii Zeelande, Filipinelor, Pakistanului şi Thailandei prin promisiunea de sprijin reciproc pentru împiedicarea agresiunilor în regiune. În Orientul Mijlociu, SUA au fost sponsorul principal al altei grupări regionale, Pactul de la Bagdad din 1955 (ulterior, Organizaţia Tratatului Central sau CENTO), prin care Marea Britanie, Turcia, Irakul, Iranul şi Pakistanul se împotriveau subversiunilor şi atacurilor. În alte zone din Orientul Mijlociu, Statele Unite dezvoltaseră sau aveau să dezvolte acorduri speciale cu Israelul, Regatul Arabiei Saudite şi Iordania, fie datorită legăturilor puternice ale evreilor americani, fie ca o consecinţă a „Doctrinei Eisenhower" din 1957, prin care se oferea ajutor american statelor arabe. La începutul anului 1970, un observator nota,

> Statele Unite au avut peste 1 000 000 de soldaţi în 30 de ţări, au fost membru în patru alianţe de apărare regională şi participante active într-o a cincea, au încheiat tratate privind apărarea reciprocă cu 42 de naţiuni, au fost membre în 53 de organizaţii internaţionale şi au acordat ajutor militar sau economic pentru aproape 100 de naţiuni din întreaga lume[134].

Aceasta era o serie de angajamente care l-ar fi intimidat pe Ludovic al XIV-lea sau pe Palmerston. Totuşi, într-o lume care părea că devine din ce în ce mai mică şi în care fiecare tabără părea să depindă de alta, aceste angajamente etapizate aveau o logică proprie. Unde, într-un sistem bipolar, ar fi putut Washingtonul să tragă linia – mai ales după ce s-a afirmat că precizarea administraţiei americane potrivit căreia Coreea *nu* era vitală a însemnat o invitaţie pentru atacul comunist declanşat un an mai târziu[135]? „Această planetă a devenit foarte mică", a afirmat Dean Rusk în mai 1965. „Trebuie să ne preocupe tot ceea ce înseamnă ea – toată întinderea, apele, atmosfera şi spaţiul cosmic înconjurător"[136].

Dacă proiectarea puterii şi influenţei sovietice în afara graniţelor a fost considerabil mai redusă, în anii de după moartea lui Stalin au avut loc progrese notabile. Este clar că Hruşciov a dorit ca Uniunea Sovietică să fie admirată, chiar iubită, şi nu temută; de asemenea, a dorit să redirecţioneze resurse de la armată spre investiţii în agricultură şi bunuri de consum. Ideile generale ale politicii lui externe reflectau speranţa într-un „dezgheţ" al Războiului Rece. Ignorându-l pe Molotov, a retras trupele sovietice din Austria; a redat Finlandei baza navală Porkkala şi Chinei Port Arthur; şi a îmbunătăţit relaţiile cu Iugoslavia, afirmând că existau „căi diferite spre socialism" (poziţie care i-a deranjat atât pe mulţi dintre colegii lui din conducere, cât şi pe Mao Zedong). Chiar dacă

în 1955 s-a creat formal Pactul de la Varşovia, Hruşciov era dispus să iniţieze relaţii diplomatice cu Bonnul. De asemenea, dorea să îmbunătăţească relaţiile cu Statele Unite, deşi comportamentul lui schimbător şi neîncrederea cronică cu care Washingtonul interpreta toate mişcările Rusiei făceau ca destinderea reală să fie imposibilă. În acelaşi an, Hruşciov a călătorit în India, Birmania şi Afganistan. Pe viitor, Uniunea Sovietică avea să privească cu seriozitate Lumea a Treia, într-o perioadă în care tot mai multe state afro-asiatice îşi câştigau independenţa[137].

Aceste evenimente nu alcătuiau în nici un caz tranziţia completă sau lină preferată de debordantul Hruşciov. În aprilie 1956, Cominformul, instrumentul controlului stalinist, fusese dizolvat. Două luni mai târziu, a fost necesar ca revolta ungară – o „cale distinctă" care se îndepărta de socialism – să fie înăbuşită prin metode staliniste. Disputele cu China s-au înmulţit şi, aşa cum vom discuta mai jos, au generat o ruptură în lumea comunistă. Destinderea s-a blocat în incidentul U-2 (1960), criza Zidului Berlinului (1961) şi confruntarea cu Statele Unite în privinţa rachetelor sovietice din Cuba (1962). Totuşi, nici unul dintre aceste evenimente nu a putut inversa orientarea rusă spre politica mondială; simpla stabilire a unor relaţii diplomatice cu noi state în formare şi contactele cu reprezentanţii lor în cadrul Organizaţiei Naţiunilor Unite au făcut ca multiplicarea numărului legăturilor sovietice cu exteriorul să fie inevitabilă. În plus, Hruşciov, nerăbdător să demonstreze superioritatea inerentă a sistemului sovietic faţă de capitalism, avea să îşi caute prieteni noi în străinătate; după 1964, succesorii lui mai pragmatici au fost preocupaţi să distrugă cordonul american creat în jurul Uniunii Sovietice *şi* să contracareze influenţa chineză. Mai mult, numeroase ţări din Lumea a Treia erau dornice să scape de ceea ce numeau „neocolonialism" şi să instituie o economie planificată, şi nu una de tip *laissez-faire* – preferinţă care, de obicei, ducea la stoparea ajutorului occidental. Toate acestea au dat politicii externe ruse un „impuls spre exterior" distinct.

Acest impuls a demarat ferm în decembrie 1953, prin semnarea unui acord comercial cu India (care a coincis, printr-un aranjament abil, cu vizita vicepreşedintelui Nixon la New Delhi), urmat de oferta din 1955 de a construi combinatul siderurgic de la Bhilai, apoi de un ajutor militar considerabil; aceasta a marcat o legătură cu cea mai importantă putere din Lumea a Treia, i-a iritat în acelaşi timp pe americani şi pe chinezi şi a pedepsit Pakistanul pentru că era membru al Pactului de la Baghdad. Aproape concomitent, în 1955-1956, URSS şi Cehoslovacia au început să acorde ajutor Egiptului, înlocuind Washingtonul în finanţarea barajului de la Aswan. De asemenea, împrumuturile sovietice s-au orientat spre Irak, Afganistan şi Yemenul de Nord. Moscova a încurajat şi state cu caracter antiimperialist pronunţat din Africa precum Ghana, Mali şi Guineea. În 1960, marele succes al Uniunii Sovietice s-a înregistrat în America Latină, când s-a semnat primul acord comercial cu Cuba condusă de Castro, intrând deja în conflict cu Statele Unite, iritate. Toate acestea au stabilit un tipar neafectat de căderea lui Hruşciov. Ducând o campanie de propagandă vehementă împotriva imperialismului, URSS a oferit în mod firesc „tratate de prietenie", credite comerciale, consilieri militari şi aşa mai departe oricărei naţiuni decolonizate de curând. De asemenea, în Orientul Mijlociu, Rusia a putut profita de pe urma sprijinului acordat de SUA Israelului (de unde, de exemplu, sprijinul în creştere al Moscovei pentru Siria şi Irak, precum şi pentru Egipt în anii '60); a câştigat notorietate oferind asistenţă militară şi economică Vietnamului de Nord; chiar şi în îndepărtata America Latină, şi-a proclamat angajamentul faţă de mişcările de eliberare naţională. În această luptă pentru influenţă mondială, URSS făcuse progrese semnificative, îndepărtându-se de prudenţa paranoică a lui Stalin[138].

Dar oare această competiţie între Washington şi Moscova pentru a câştiga simpatia restului lumii, această goană după influenţă prin intermediul tratatelor, creditelor şi exporturilor de armament a însemnat că se crease o lume bipolară, în care orice aspect semnificativ al afacerilor internaţionale gravita în jurul celor doi poli opuşi reprezentaţi de Statele Unite şi URSS? Din perspectiva unor oficiali cum ar fi Dulles sau Molotov, lumea se ordona astfel, într-adevăr. Şi, totuşi, pe măsură ce aceste două blocuri se aflau în competiţie în lume, în domenii necunoscute în 1941, ele se confruntau cu o tendinţă diferită: Lumea a Treia se maturiza şi mulţi dintre membrii ei, scăpând, în sfârşit, de controlul imperiilor europene tradiţionale, nu erau dispuşi să devină simpli sateliţi ai unei superputeri îndepărtate, chiar dacă aceasta le furniza ajutor economic şi militar util.

De fapt, o tendinţă majoră a politicii de putere din secolul XX, afirmarea superputerilor, începea să interacţioneze cu o tendinţă diferită, mai nouă – fragmentarea politică a globului. În atmosfera social-darwinistă şi imperialistă dominantă în jurul anului 1900, era simplu să se considere că toată puterea se concentra în tot mai puţine capitale ale lumii (vezi *supra*, pp. 187-189). Totuşi, tocmai aroganţa şi ambiţia imperialismului occidental au fost sursa propriei distrugeri; naţionalismul exagerat al lui Cecil Rhodes sau al panslaviştilor ori armata austro-ungară au provocat reacţii în rândul burilor, polonezilor, sârbilor, finlandezilor; ideile autodeterminării naţionale, popularizate pentru a justifica unificarea Germaniei şi Italiei, sau decizia Aliaţilor din 1914 de a asista Belgia s-au propagat constant spre est şi spre sud, până în Egipt, India şi Indochina. Pentru că imperiile Marii Britanii, Franţei, Italiei şi Japoniei triumfaseră în faţa Puterilor Centrale în 1918 şi contracaraseră ideile lui Wilson privind o nouă ordine mondială în 1919, aceste impulsuri ale naţionalismului au fost încurajate selectiv: era în regulă să li se permită popoarelor din Europa de Est să redevină independente pentru că ele erau europene şi, astfel, considerate „civilizate"; dar *nu* era în regulă ca aceste principii să se răspândească în Orientul Mijlociu, Africa sau Asia, unde puterile imperialiste îşi extindeau teritoriile şi reprimau mişcările de independenţă. Dezmembrarea acestor imperii în Extremul Orient după 1941, mobilizarea economiilor şi recrutarea de soldaţi din celelalte teritorii dependente în timpul războiului, influenţele ideologice ale Cartei Atlanticului, precum şi declinul Europei au declanşat forţele schimbării în ceea ce în anii '50 primise denumirea de Lumea a Treia[139].

Dar aceasta a fost descrisă drept o „a treia" lume tocmai pentru a se insista asupra faptului că se distingea de blocul dominat de americani şi de cel dominat de ruşi. Aceasta nu însemna că ţările care s-au întâlnit la prima conferinţă de la Bandung în aprilie 1955 erau libere de orice legături şi obligaţii faţă de superputeri – Turcia, China, Japonia şi Filipine, de exemplu, s-au numărat printre participanţii la conferinţă în cazul cărora termenul *nealiniat* ar fi fost nepotrivit[140]. Pe de o parte, toate făceau presiuni pentru accelerarea decolonizării, pentru ca ONU să se concentreze şi asupra altor chestiuni în afară de tensiunile Războiului Rece, precum şi pentru măsuri care să schimbe o lume încă dominată de albi din punct de vedere economic. La sfârşitul anilor '50 şi începutul anilor '60, când a avut loc a doua etapă importantă a decolonizării, primilor membri ai mişcării Lumii a Treia li s-au alăturat în număr mare recruţi noi afectaţi negativ de deceniile (sau secolele) de dominaţie străină şi încercând să facă faţă realităţii dure a problemelor economice generate de independenţă. Dată fiind creşterea semnificativă a numărului lor, ei puteau domina Adunarea Generală a ONU; fiind alcătuită iniţial din 50 de

ţări (predominant europene şi latino-americane), ONU s-a transformat într-o organizaţie de peste 100 de state, având mulţi noi membri africani şi asiatici. Acest fapt nu a limitat acţiunile puterilor mai mari, membri permanenţi în Consiliul de Securitate, care aveau drept de veto – condiţii asupra cărora insistase, prudent, Stalin. Dar a însemnat că, dacă una din superputeri dorea să facă apel la „opinia lumii" (aşa cum făcuseră Statele Unite pentru a determina ONU să sprijine Coreea de Sud în 1950), era nevoită să obţină acordul unui organ ai cărui membri nu aveau aceleaşi preocupări ca Washingtonul şi Moscova. În principal pentru că anii '50 şi '60 au fost dominaţi de probleme ale decolonizării şi de tot mai multe apeluri la eliminarea „subdezvoltării", cauze susţinute cu abilitate de ruşi, opinia Lumii a Treia avea un ton distinct antioccidental, începând cu criza Suezului din 1956 şi continuând cu chestiunile ulterioare privind Vietnamul, războaiele din Orientul Mijlociu, America Latină şi Africa de Sud. Chiar şi în cadrul întâlnirilor formale la nivel înalt ale ţărilor nealiniate, accentul se punea tot mai mult pe anticolonialism; iar oraşele unde aveau loc aceste întâlniri (Belgrad în 1961, Cairo în 1964 şi Lusaka în 1970) simbolizau îndepărtarea de tematica europeană. Agenda politicii mondiale nu se mai afla exclusiv în mâinile puterilor care deţineau cele mai mari capacităţi militare şi economice[141].

Primii susţinători celebri ai nealinierii – Tito, Nasser, Nehru – au simbolizat această transformare. Cazul Iugoslaviei a fost remarcabil prin faptul că ea s-a desprins de Stalin (a fost exclusă din Cominform încă din 1948) şi, cu toate acestea, şi-a menţinut independenţa fără să aibă loc o invazie rusească. Această politică s-a menţinut ferm după moartea lui Stalin; au existat anumite raţiuni pentru stabilirea primei întâlniri la nivel înalt a statelor nealiniate la Belgrad[142]. Nasser dobândise notorietate în lumea arabă după ciocnirea din 1956 cu Marea Britanie, Franţa şi Israelul, era un critic dur al imperialismului occidental şi accepta fără reţineri ajutor sovietic; totuşi, nu era o marionetă a Moscovei – el „nu îi agrea pe comuniştii locali, iar în 1959 şi 1960 a lansat o campanie antisovietică susţinută la radio şi în presă"[143]. Panarabismul şi mai ales fundamentalismul islamic nu erau parteneri fireşti ai materialismului ateu, chiar dacă unii intelectuali marxişti au făcut eforturi pentru a fuziona cele două perspective. În ceea ce priveşte India, de multă vreme liderul simbolic al statelor nealiniate „moderate", infuziile repetate de ajutor economic şi militar sovietic, care au crescut semnificativ după ciocnirile sino-indiene şi pakistanezo-indiene, nu l-au împiedicat pe Nehru să critice acţiunile ruşilor din alte zone şi să fie suspicios faţă de partidul comunist din India. Condamnarea de către acesta a politicii britanice în cazul Suezului se datora aversiunii lui faţă de *toate* intervenţiile marilor puteri în alte ţări.

Tocmai faptul că atât de multe state noi se alăturau comunităţii internaţionale în aceşti ani şi că Rusia era dornică să le îndepărteze de Occident fără să cunoască bine condiţiile locale a însemnat şi că anumite „pierderi" i-au însoţit deseori „câştigurile" diplomatice. Cel mai spectaculos exemplu în acest sens a fost China, despre care vom discuta în continuare; dar există şi altele. Schimbarea de regim din Irak din 1958 a oferit Rusiei ocazia de a se prezenta drept prietenul acestui stat arab şi de a-i oferi împrumuturi; după patru ani, lovitura de stat ba'athistă a dus la suprimarea sângeroasă a partidului comunist local. Ajutorul continuu acordat de Moscova Indiei nu a fost agreat de Pakistan, în mod inevitabil; nu exista nici o cale prin care o tabără să fie mulţumită fără lezarea celeilalte. În Birmania, un început timpuriu promiţător a apărut odată cu interzicerea *tuturor*

străinilor. În Indonezia, situaţia era mai gravă; după ce a beneficiat de ajutor rusesc şi est-european considerabil, guvernul lui Sukarno a renunţat la Moscova şi a apelat la Beijing, în 1963. După doi ani, armata indoneziană a eliminat cu cruzime partidul comunist. Sékou Touré din Guineea l-a destituit pe ambasadorul rus în 1961 pentru implicarea sa într-o grevă locală, iar în timpul crizei rachetelor din Cuba a refuzat să permită avioanelor sovietice realimentarea în aeroportul pe care ruşii îl extinseseră în acest scop la Conakry[144]. Sprijinul Rusiei pentru Lumumba în timpul crizei din Congo din 1960 i-a subminat acestuia şansele pe viitor, iar succesorul lui, Mobutu, a închis ambasada sovietică. Cea mai spectaculoasă ilustrare a acestui tip de dejucare de planuri – şi o lovitură substanţială la adresa influenţei sovietice – a avut loc în 1972, când Sadat le-a ordonat celor 21 000 de consilieri ruşi să părăsească Egiptul.

Aşadar, relaţia dintre Lumea a Treia şi „primele două lumi" a fost întotdeauna complexă şi schimbătoare. Bineînţeles, au existat ţări cu atitudine prorusă pronunţată (Cuba, Angola) şi ţări cu atitudine proamericană puternică (Taiwan, Israel) în principal pentru că se simţeau ameninţate de vecini. Au existat câteva ţări care, urmând exemplul timpuriu al lui Tito, au avut ca scop, într-adevăr, nealinierea. Au existat altele care, deşi erau mai apropiate de un bloc pentru că le oferea ajutoare, s-au opus ferm dependenţei excesive. Şi, în cele din urmă, au existat revoluţiile frecvente, războaiele civile, schimbările de regim şi conflictele la graniţă din Lumea a Treia care au luat prin surprindere Moscova şi Washingtonul. Rivalităţile locale din Cipru, Ogaden, de-a lungul graniţei dintre India şi Pakistan şi din Cambodgia au pus superputerile în situaţii neplăcute întrucât fiecare dintre părţile implicate încerca să obţină ajutor din partea lor. Asemenea altor mari puteri înaintea lor, atât Rusia, cât şi Statele Unite erau nevoite să se confrunte cu faptul că mesajul lor „universalist" nu avea să fie acceptat într-un mod automat de alte societăţi şi culturi.

Scindarea lumii bipolare

La începutul anilor '70 existau motive întemeiate pentru ca relaţia dintre Washington şi Moscova să fie importantă, în continuare, în plan internaţional. Din punct de vedere militar, URSS se apropiase considerabil de Statele Unite, şi ambele se aflau într-o clasă diferită de ţări. De exemplu, în 1974, Statele Unite cheltuiau 85 de miliarde de dolari şi URSS 109 miliarde de dolari pentru apărare, însemnând de trei-patru ori suma cheltuită de către China (26 de miliarde de dolari) şi de opt-zece ori cea cheltuită de principalele state europene (Marea Britanie, 9,7 miliarde de dolari; Franţa, 9,9 miliarde de dolari; Germania de Vest, 13,7 miliarde de dolari)[145]; iar forţele armate americane şi ruseşti, de peste două milioane şi, respectiv, trei milioane de soldaţi, erau mult mai numeroase decât cele ale statelor europene şi mult mai bine echipate decât cei trei milioane de soldaţi aflaţi în serviciul militar chinez. Ambele superputeri deţineau peste 5 000 de aeronave de luptă, mai mult decât de zece ori numărul deţinut de fostele mari puteri[146]. Totalul tonajului navelor de război – Statele Unite aveau 2,8 milioane de tone, URSS 2,1 milioane de tone în 1974 – depăşea semnificativ tonajul Marii Britanii (370 000 de tone), Franţei (160 000 de tone), Japoniei (180 000 de tone) şi Chinei (150 000 de tone)[147]. Dar disparitatea cea mai mare se înregistra în privinţa numărului de arme cu încărcătură nucleară, aşa cum se arată în tabelul 38.

Tabelul 38. *Mijloacele de lansare a încărcăturilor nucleare ale puterilor, 1974*[148]

	SUA	URSS	Marea Britanie	Franţa	China
Rachete balistice intercontinentale	1 054	1 575	–	–	–
Rachete balistice cu rază medie de acţiune	–	600	–	18	cca 80
Rachete balistice pe submarine	656	720	64	48	–
Bombardiere cu rază lungă de acţiune	437	140	–	–	–
Bombardiere cu rază medie de acţiune	66	800	50	52	100

Capacitatea fiecărei puteri de a o distruge pe cealaltă (şi pe oricine altcineva) devenise atât de mare – situaţie denumită în scurt timp MAD sau distrugere reciproc asigurată –, încât au început să se contureze aranjamente pentru controlarea cursei înarmărilor pe alte căi. După criza rachetelor din Cuba s-a instalat o „linie roşie" care facilita comunicarea între cele două tabere în cazul altei situaţii critice; s-a încheiat tratatul privind interzicerea testelor nucleare din 1963, semnat şi de Marea Britanie, care a interzis testele în atmosferă, în apă şi în cosmos; s-a semnat Tratatul privind Limitarea Armelor Strategice (SALT I) din 1972, prin care s-au stabilit limite privind numărul de rachete balistice intercontinentale pe care le putea deţine fiecare tabără şi s-a pus capăt construcţiei de către ruşi a unui sistem antirachete balistice; în 1975 acest acord a fost extins, la Vladivostok, iar la sfârşitul anilor '70 au avut loc negocieri privitoare la al doilea tratat pentru limitarea armelor strategice (SALT II, semnat în iunie 1979, dar pe care Senatul Statelor Unite nu l-a ratificat niciodată). Totuşi, aceste tipuri de acorduri şi raţiunile economice, de politică internă şi de politică externă particulare ce au determinat fiecare tabără să le semneze nu au pus capăt cursei înarmărilor; în cel mai bun caz, interzicerea sau limitarea unui sistem de armament a însemnat, pur şi simplu, transferul de resurse spre alt domeniu. După sfârşitul anilor '50, URSS a crescut constant şi fără cale de întoarcere cantitatea de resurse alocată forţelor armate; şi, cu toate că tiparul cheltuielilor americane pentru apărare a fost afectat de războiul costisitor din Vietnam şi apoi de reacţia opiniei publice împotriva acestei acţiuni, tendinţa pe termen lung a fost, de asemenea, mereu ascendentă. La fiecare câţiva ani apăreau sisteme de armament noi: toate rachetele au fost echipate cu focoase multiple; a crescut numărul submarinelor echipate cu rachete din fiecare marină; remiza nucleară la nivelul rachetelor *strategice* (provocând teama europenilor că Statele Unite nu vor răspunde unui atac sovietic asupra Vestului prin lansarea unor rachete americane cu rază lungă de acţiune, întrucât acest fapt ar fi putut, la rândul său, să provoace atacuri atomice asupra marilor oraşe americane) a dus la construirea unor tipuri noi de arme nucleare cu rază medie de acţiune, cum ar fi Pershing II şi rachetele de croazieră dezvoltate ca replică la racheta rusească SS-20. Diferitele discuţii privind cursa înarmărilor şi controlul armamentelor au fost feţele diferite ale aceleiaşi monede; dar Washingtonul şi Moscova aveau rolul principal în toate aceste discuţii.

Rivalitatea lor părea să domine şi alte domenii. Aşa cum s-a menţionat anterior, una dintre caracteristicile notabile ale înarmării sovieticilor începând cu 1960 a fost extinderea masivă a flotei de suprafaţă – *din punct de vedere fizic*, întrucât s-au construit distrugătoare şi crucişătoare echipate cu rachete tot mai puternice, apoi cu port-elicoptere de dimensiuni medii, apoi cu portavioane[149]; şi *din punct de vedere geografic*, pentru că marina sovietică a început să desfăşoare tot mai multe nave în Marea Mediterană şi dincolo de aceasta, în Oceanul Indian, Africa de Vest, Indochina şi Cuba, unde a avut posibilitatea să folosească un număr tot mai mare de baze. Acest ultim aspect a reflectat extinderea semnificativă a rivalităţilor ruso-americane în Lumea a Treia, în principal din cauza faptului că Moscova a reuşit să pătrundă în regiuni în care, până în acel moment, influenţa externă fusese monopolul Occidentului. Tensiunile continue din Orientul Mijlociu şi mai ales războaiele arabo-israeliene din 1967 şi 1973 (în care furnizarea de arme americane pentru Israel a fost decisivă) au făcut ca diferite state arabe – Siria, Libia, Irak – să prefere asistenţa Moscovei. Regimurile marxiste din Yemenul de Sud şi Somalia au asigurat marinei ruseşti acces la baze maritime, aceasta fiind astfel prezentă şi în Marea Roşie. Dar, ca de obicei, progresele au fost însoţite şi de pierderi: preferinţa aparentă a Moscovei pentru Etiopia a dus la expulzarea personalului şi navelor sovietice din Somalia în 1977, la doar câţiva ani după prima situaţie de acest fel din Egipt; iar pătrunderea ruşilor în această zonă a fost contracarată de accentuarea prezenţei americane în Oman şi Diego Garcia, de drepturi privind baze navale în Kenya şi Somalia, precum şi de transporturi mai mari de armament pentru Egipt, Regatul Arabiei Saudite şi Pakistan. Totuşi, spre sud, asistenţa militară cubanezo-sovietică acordată forţelor MPLA din Angola, încercările frecvente ale regimului libian condus de Gaddafi şi ajutat de sovietici de a exporta revoluţia în alte zone, precum şi prezenţa unor guverne marxiste în Etiopia, Mozambic, Guineea, Congo şi alte state vest-africane au sugerat că Moscova câştiga lupta pentru influenţă globală. Acţiunile militare proprii din Afganistan în 1979 – prima expansiune de acest tip (dincolo de Europa de Est) de după al Doilea Război Mondial – şi încurajarea de către Cuba a regimurilor stângiste din Nicaragua şi Grenada au prelungit percepţia că rivalitatea ruso-americană nu cunoştea limite şi au dus la contramişcări suplimentare şi creşteri ale cheltuielilor pentru apărare la Washington. În 1980, noua administraţie republicană denunţa Uniunea Sovietică drept un „imperiu al răului" care putea fi contracarat doar prin forţe de apărare masive şi politici ferme, iar situaţia nu părea să se fi schimbat semnificativ faţă de cea din timpul mandatului lui John Foster Dulles[150].

Totuşi, în ciuda acestei concentrări asupra relaţiei ruso-americane şi a evenimentelor ei marcante dintre anii 1960 şi 1980, au existat şi alte tendinţe care au făcut ca sistemul de putere internaţional să fie mult mai *puţin* bipolar decât era, aparent, în perioada anterioară. Nu numai că apariţia Lumii a Treia a complicat situaţia, ci se creaseră fisuri semnificative în cele două blocuri aparent monolitice dominate de Moscova şi Washington. Fisura decisivă, având repercusiuni dificil de măsurat în totalitate chiar şi în prezent, a fost ruptura dintre URSS şi China comunistă. În retrospectivă, poate că pare a fi evident că şi pretenţiile aşa-zis „ştiinţifice" şi „universaliste" ale marxismului se lovesc de circumstanţe locale, particularităţi culturale indigene şi etape diferite de dezvoltare economică – Lenin însuşi fusese nevoit să devieze semnificativ de la doctrina iniţială a materialismului dialectic pentru a declanşa Revoluţia din 1917. Iar unii observatori externi ai mişcării comuniste conduse de Mao în anii '30 şi '40 erau conştienţi că el, cel

puţin, nu înclina să adere într-un mod servil la poziţia dogmatică a lui Stalin privitoare la importanţa relativă a muncitorilor şi ţărănimii. De asemenea, ei erau conştienţi că Moscova nu sprijinise cu toată convingerea Partidul Comunist Chinez şi, chiar în 1946 şi 1948, încercase să încline balanţa în favoarea naţionaliştilor lui Chiang Kai-shek. În viziunea Uniunii Sovietice, acest lucru avea să împiedice crearea unui „nou regim comunist puternic fără asistenţa Armatei Roşii într-o ţară a cărei populaţie era de aproape trei ori mai numeroasă decât cea a Rusiei, care avea să devină, în mod inevitabil, un pol de atracţie concurent în cadrul mişcării comuniste mondiale"[151].

Cu toate acestea, dimensiunea scindării i-a luat prin surprindere pe mulţi observatori, iar Statele Unite nu au perceput-o ca atare mult timp de teama unei conspiraţii comuniste globale. Se afirmă că Războiul din Coreea şi controversele sino-americane ulterioare în privinţa Taiwanului au distras atenţia de la starea fragilă a axei Moscova-Beijing, în care ajutoarele în cantităţi relativi mici acordate de Stalin Chinei au fost negociate întotdeauna pentru un preţ care creştea privilegiile Rusiei în Mongolia şi Manciuria. Chiar dacă Mao a fost capabil să refacă echilibrul în timpul negocierilor cu ruşii din 1954, ostilitatea lui faţă de Statele Unite în problema insulelor Quemoy şi Matsu şi credinţa lui extremă (cel puţin la vremea respectivă) în caracterul inevitabil al unei ciocniri cu capitalismul l-au făcut să aibă o atitudine circumspectă faţă de primele politici de destindere ale lui Hruşciov. Totuşi, din perspectiva Moscovei, la sfârşitul anilor '50, provocarea inoportună a americanilor părea să fie un act nesăbuit, mai ales când Statele Unite aveau un avantaj nuclear clar; de asemenea, ar fi fost dezavantajos, din punct de vedere diplomatic, să sprijine în 1959 China în ciocnirea de la graniţă cu India, stat foarte important pentru politica rusă faţă de Lumea a Treia; şi ar fi fost o imprudenţă, dată fiind înclinaţia chinezilor de a acţiona în mod independent, să îi ajute în programul nuclear fără să obţină un anumit grad de control – Mao a considerat toate acestea trădări succesive. Până în 1959, Hruşciov anulase acordul atomic cu Beijing, şi oferea Indiei împrumuturi mult mai mari decât oferise Chinei vreodată. În anul următor, „ruptura" a devenit evidentă în timpul întâlnirii la Moscova a partidelor comuniste din lume. Până în 1962-1963 situaţia s-a agravat: Mao i-a denunţat pe ruşi pentru că au cedat în Cuba, apoi pentru că au semnat Tratatul de Interzicere parţială a experienţelor nucleare cu Statele Unite şi Marea Britanie; între timp, ruşii sistaseră toate ajutoarele pentru China şi Albania, aliatul acesteia, şi crescuseră cantitatea de resurse acordate Indiei; şi a avut loc prima ciocnire sino-sovietică la graniţă (deşi nu a fost la fel de gravă precum cele din 1969). Mai semnificativă a fost ştirea că în 1964 chinezii îşi testaseră prima bombă atomică şi derulau un program intens de dezvoltare a vectorilor[152].

Din punct de vedere strategic, această ruptură a fost cel mai important eveniment după 1945. În septembrie 1964, cititorii ziarului *Pravda* au fost şocaţi să afle că Mao nu doar cerea înapoi teritoriile asiatice pierdute de Imperiul Chinez în favoarea Rusiei în secolul al XIX-lea, ci şi denunţa URSS pentru a-şi fi însuşit Insulele Kurile, părţi din Polonia, Prusia de Est şi o parte din România. Din perspectiva lui Mao, era necesar ca suprafaţa Rusiei să fie redusă – cu 1,5 milioane de kilometri pătraţi, potrivit pretenţiilor chinezilor[153]! Este dificil de apreciat în ce măsură ambiţiosul lider chinez fusese absorbit de propria retorică, dar cu siguranţă toate acestea – precum şi ciocnirile de la graniţă şi dezvoltarea armelor atomice chineze – erau cât se poate de alarmante pentru Kremlin. Într-adevăr, probabil cel puţin o parte a acumulărilor de forţe armate ruseşti din anii '60 s-a datorat acestui nou pericol perceput la est şi nevoii de a da o replică creşterii

cheltuielilor pentru apărare ale administraţiei Kennedy. „Numărul diviziilor sovietice desfăşurate de-a lungul frontierei cu China a crescut de la 15 în 1967 la 21 în 1969 şi 30 în 1970" – această ultimă creştere fiind cauzată de ciocnirea gravă din insula Damansky (sau Chenpao) din martie 1969. „În 1972, 44 de divizii sovietice supravegheau graniţa de peste 7 000 de kilometri cu China (în comparaţie cu 31 de divizii în Europa de Est), în timp ce un sfert din forţele aeriene sovietice fusese transferat din vest spre est"[154]. China deţinând acum bomba cu hidrogen, existau indicii că Moscova lua în calcul un atac preventiv asupra instalaţiei nucleare de la Lop Nor – determinând Statele Unite să îşi pună la punct propriile planuri în eventualitatea unei astfel de acţiuni, întrucât considerau că nu puteau permite ca Rusia să distrugă China[155]. Washingtonul se îndepărtase de consideraţiile din 1964 privitoare la colaborarea cu URSS într-o „acţiune militară preventivă" cu scopul de a opri dezvoltarea Chinei ca putere nucleară[156] !

Dar aceasta nu însemna că China lui Mao era cu adevărat o a treia superputere. Din punct de vedere economic, avea probleme enorme – intensificate de decizia liderului de a declanşa „revoluţia culturală", cu toate elementele ei de discontinuitate şi nesiguranţă. Şi, cu toate că se putea lăuda cu cea mai numeroasă armată din lume, probabil că miliţiile populare nu ar fi făcut faţă diviziilor sovietice dotate cu mitraliere. Marina chineză era nesemnificativă în comparaţie cu flota rusească aflată în creştere ; forţele aeriene, deşi numeroase, constau în principal din aeronave vechi ; iar vectorul focoaselor nucleare era în primele etape de dezvoltare. Cu toate acestea, dacă URSS nu era dispusă să îşi asume riscul de a-i provoca pe americani şi de a indigna comunitatea internaţională prin lansarea unui atac nuclear masiv asupra Chinei, orice lupte *la un nivel inferior* puteau produce pagube imense imediat – pe care chinezii păreau dispuşi să le accepte, spre deosebire de politicienii ruşi din vremea lui Brejnev. Prin urmare, nu a fost surprinzător faptul că, pe măsură ce relaţiile ruso-chineze s-au deteriorat, Moscova nu doar şi-a manifestat interesul faţă de discuţiile cu Occidentul privind limitarea armelor nucleare, ci a şi intensificat ritmul îmbunătăţirii relaţiilor cu ţări precum Republica Federală Germania, care, sub conducerea lui Willy Brandt, părea să fie mult mai dispusă să susţină destinderea decât în timpul lui Adenauer.

Sub aspect politic şi diplomatic, ruptura sino-sovietică a fost şi mai stânjenitoare pentru Kremlin. Chiar dacă Hruşciov însuşi fusese dispus să tolereze „căile diferite spre socialism" (întotdeauna cu condiţia ca aceste căi să nu fie prea diferite !), acuzaţia directă că URSS ar fi abandonat adevăratele principii marxiste era o situaţie diferită ; încurajarea sateliţilor şi clienţilor Uniunii Sovietice să renunţe la relaţiile cu ea era altceva ; la fel cum eforturile ei diplomatice din Lumea a Treia au fost complicate de ajutorul şi propaganda Beijingului – cu atât mai mult cu cât tipul de comunism bazat pe ţărănime susţinut de Mao părea deseori mai potrivit decât accentul rusesc pe un proletariat industrial. Aceasta nu a însemnat că a existat, într-adevăr, posibilitatea ca imperiul sovietic din estul Europei să urmeze tonul dat de China – doar regimul excentric din Albania a făcut acest lucru[157]. Dar faptul că Beijingul a denunţat Moscova pentru că a suprimat reformele de liberalizare cehe din 1968 şi pentru acţiunile împotriva Afganistanului din 1979 a marcat o situaţie neplăcută pentru URSS. Mai mult, în Lumea a Treia, China deţinea o poziţie mai bună pentru a bloca influenţa rusească : ea concura dur în Yemenul de Nord ; şi-a îndeplinit în mare parte planul privind construcţia de căi ferate în Tanzania ; a criticat Moscova pentru că nu a oferit suficient sprijin pentru VietMinh şi VietCong împotriva Statelor Unite ; şi, întrucât reluase relaţiile cu Japonia, a avertizat

Tokyo cu privire la o colaborare economică prea strânsă cu ruşii în Siberia. Din nou, a această luptă nu a fost în nici un caz echilibrată – de obicei, Rusia putea oferi mult mai mult statelor din Lumea a Treia în termeni de credite şi armament avansat şi era capabilă să îşi protejeze influenţa utilizând surogatele cubanez şi libian. Dar simplul fapt că a fost nevoită să concureze cu alt stat marxist şi cu Statele Unite a fost, în ansamblu, mai complicat decât rivalităţile bipolare previzibile din ultimele două decenii.

Aşadar, sub toate aspectele, direcţia asertivă şi independentă a Chinei a complicat relaţiile diplomatice şi le-a făcut mai neregulate, mai ales în Asia. Chinezii fuseseră lezaţi de atenţia acordată de Moscova Indiei şi, mai mult, de trimiterea unor materiale militare la New Delhi după ciocnirile de la graniţa sino-indiană; prin urmare, nu este surprinzător că regimul de la Beijing a acordat asistenţă Pakistanului în ciocnirile cu India şi a denunţat invazia rusă în Afganistan. Relaţiile cu China s-au deteriorat şi mai mult din cauza sprijinului Moscovei pentru extinderea Vietnamului de Nord la sfârşitul anilor '70, din pricina intrării acestui stat în CAER, precum şi a prezenţei maritime ruseşti sporite în porturile vietnameze. Când Vietnamul a invadat Cambodgia, în decembrie 1978, China s-a implicat în ciocniri sângeroase şi parţial eşuate la graniţa cu vecinul din sud, care primea un sprijin considerabil sub formă de armament rusesc. În această etapă, Moscova privea cu interes regimul din Taiwan, iar Beijingul făcea presiuni asupra Statelor Unite pentru a-şi suplimenta forţele maritime în Oceanul Indian şi în vestul Pacificului, cu scopul de a contracara flotele ruseşti. La doar 20 de ani după ce China critica URSS pentru că a fost prea blândă faţă de Occident, făcea presiuni asupra NATO pentru a-şi intensifica apărarea şi avertiza atât Japonia, cât şi Piaţa Comună împotriva consolidării legăturilor economice cu Rusia[158]!

Prin comparaţie, dislocările din tabăra occidentală începând cu anii '60, cauzate în principal de campania lui de Gaulle împotriva hegemoniei americane, nu au fost în nici un caz la fel de grave pe termen lung – chiar dacă au accentuat sentimentul că cele două blocuri se dezmembrau. Având încă în memorie evenimentele din al Doilea Război Mondial, de Gaulle era iritat de faptul că Statele Unite îl tratau ca şi cum ar fi fost mai puţin decât un egal; dezaproba politica americană din timpul crizei Suezului, din 1956, şi, mai mult, obiceiul lui Dulles de a ameninţa cu un război nuclear în chestiuni precum Quemoy. Chiar dacă de Gaulle a fost nevoit să se confrunte cu mai multe situaţii complicate după 1958 întrucât urmărea să obţină o extragere a Franţei din Algeria, el a criticat ceea ce considera a fi subordonarea Europei Occidentale faţă de interesele americane. Asemenea britanicilor cu un deceniu înainte, el considera armele nucleare o şansă de menţinere a statutului de mare putere; la aflarea veştii privind primul test atomic francez, în 1960, generalul a exclamat: „Ura pentru Franţa – din această dimineaţă ea este mai puternică şi mai mândră".[159] Hotărât să obţină independenţa totală a sistemului nuclear al Franţei, a respins furios oferta Washingtonului constând într-un sistem de rachete Polaris similar cu cel al Marii Britanii, din cauza condiţionărilor avansate de administraţia Kennedy. Deşi aceasta însemna că programul francez de dezvoltare a armelor nucleare avea să consume o parte din totalul bugetului alocat apărării (probabil până la 30%) mult mai mare decât în alte ţări, de Gaulle şi succesorii lui au considerat că preţul merita plătit. În acelaşi timp, el a iniţiat retragerea Franţei din structura militară a NATO, expulzând personalul organizaţiei din sediul de la Paris în 1966 şi închizând toate bazele americane aflate pe teritoriul francez. În paralel, de Gaulle a urmărit să îmbunătăţească relaţiile Franţei cu Moscova – unde acţiunile lui au fost aplaudate călduros – şi a afirmat mereu necesitatea ca Europa să fie independentă[160].

Acţiunile spectaculoase ale lui de Gaulle nu s-au bazat doar pe retorica galică şi pe mândria culturală. Stimulată de ajutoarele primite prin Planul Marshall şi alte finanţări americane, şi beneficiind de pe urma relansării economice generale a Europei după sfârşitul anilor '40, economia franceză s-a dezvoltat vertiginos timp de aproape două decenii[161]. Războaiele coloniale din Indochina (1950-1954) şi Algeria (1956-1962) au redirecţionat resursele franceze un timp, dar nu în mod irecuperabil. Deoarece a negociat în termeni foarte favorabili pentru interesele naţionale când s-a creat Comunitatea Economică Europeană în 1957, Franţa a beneficiat de această piaţă lărgită în timp ce şi-a restructurat agricultura şi şi-a modernizat industriile. Chiar dacă a avut o atitudine critică faţă de Washington şi s-a opus ferm intrării Marii Britanii în CEE, de Gaulle a realizat o reconciliere emoţionantă cu Germania lui Adenauer în 1963. Şi, mereu, el a vorbit despre nevoia ca Europa să fie autonomă, să nu fie dominată de superputeri, să îşi amintească de trecutul ei glorios şi să coopereze – cu Franţa în frunte, firește – pentru îndeplinirea unui destin la fel de glorios[162]. Cuvintele lui erau îndrăzneţe, dar reflectau o reacţie de *ambele* părţi ale Cortinei de Fier şi îi atrăgeau pe mulţi dintre cei care nu agreau nici cultura politică rusească, nici pe cea americană şi în nici un caz politicile externe ale acestor ţări.

Totuşi, până în 1968, cariera politică a lui de Gaulle fusese subminată de revoltele studenţeşti şi muncitoreşti. Tensiunile generate de modernizare şi ponderea încă relativ modestă a economiei franceze (3,5% din producţia industrială mondială în 1963)[163] însemnau că ţara nu era suficient de puternică pentru a juca rolul influent imaginat de general; şi, indiferent de acordurile speciale pe care le-a oferit vest-germanilor, ei nu au îndrăznit să renunţe la legăturile strânse cu Statele Unite, de care politicienii de la Bonn ştiau că depindeau considerabil, în cele din urmă. Mai mult, reprimarea dură de către Rusia a reformelor cehe din 1968 a demonstrat că superputerea din est nu intenţiona să permită ţărilor din sfera ei de influenţă să îşi dezvolte politici proprii şi în nici un caz să devină parte dintr-o confederaţie europeană condusă de francezi.

Cu tot orgoliul său, de Gaulle simbolizase şi accelerase totuşi tendinţe care nu puteau fi oprite. În ciuda punctelor lor slabe pe plan militar în comparaţie cu Statele Unite şi URSS, forţele armate ale statelor vest-europene erau relativ mai numeroase şi mai puternice decât fuseseră în primii ani postbelici; două dintre ele deţineau arme nucleare şi dezvoltau vectori. Din punct de vedere economic, aşa cum vom discuta mai detaliat în continuare, „refacerea Europei" fusese un mare succes. Mai mult, în ciuda invaziei ruse din Cehoslovacia în 1968, era divizării Europei în blocuri izolate ermetic din timpul Războiului Rece începea să apună. Politica extraordinară adoptată de Willy Brandt, de reconciliere cu Rusia, Polonia şi Cehoslovacia şi mai ales cu regimul est-german (foarte refractar la început) între 1969 şi 1973, în principal în baza acceptării graniţelor din 1945 ca fiind permanente, a inaugurat o perioadă de înflorire a relaţiilor dintre Est şi Vest. Investiţiile şi tehnologiile occidentale au trecut de Cortina de Fier, iar această „destindere economică" a avut efect asupra schimburilor culturale, a Acordurilor de la Helsinki (din 1975) privind drepturile omului şi a eforturilor de prevenire a conflictelor militare pe viitor şi de reducere a forţelor. Din motive proprii întemeiate şi cu anumite rezerve inevitabile (mai ales de partea sovietică), superputerile au acceptat această situaţie. Dar probabil că factorul cel mai semnificativ l-au constituit presiunile persistente ale europenilor pentru a se realiza reapropierea; aşadar, chiar şi atunci când relaţiile dintre Moscova şi Washington s-au mai răcit, URSS ori Statele Unite aveau să se confrunte cu dificultăţi în cazul în care ar fi vrut să oprească acest proces[164].

Din cele două superputeri, americanii se situau pe o poziţie mult mai bună decât ruşii pentru a se adapta la noul mediu internaţional pluralist. Indiferent de gesturile antiamericane ale lui de Gaulle, ele nu au fost pe măsura gravităţii ciocnirilor de la frontiera sino-sovietică, a eliminării comerţului bilateral, a atacurilor ideologice şi ciocnirilor diplomatice de pe glob care, până în 1969, i-au determinat pe unii observatori să afirme că un război ruso-chinez era inevitabil[165]. Indiferent cât de neagreate erau acţiunile Franţei la Washington, nu era în nici un caz necesar ca americanii să îşi redesfăşoare forţele armate ca urmare a unor astfel de dispute. Totuşi, NATO avea permisiunea de a pătrunde în spaţiul aerian şi drepturi privitoare la conducta de petrol care traversa Franţa, iar Parisul şi-a respectat înţelegerile speciale de apărare cu Germania de Vest – astfel încât şi trupele franceze să fie disponibile în cazul unui atac spre vest din partea Pactului de la Varşovia. În cele din urmă, bineînţeles, ideea că o Europă puternică şi independentă (adică independentă de dominaţia rusească) convine intereselor pe termen lung ale Statelor Unite şi contribuie la reducerea sarcinilor lor de apărare – chiar admiţând că o astfel de Europă putea fi şi un concurent economic şi, probabil, diplomatic – fusese un aspect fundamental al politicilor americane după 1945. Acesta a fost motivul pentru care Washingtonul încurajase toate mişcările în sensul integrării europene şi făcea presiuni asupra Marii Britanii să se alăture Comunităţii Economice Europene. Prin contrast, Rusia putea nu doar să se simtă nesigură din punct de vedere militar dacă la vest apărea o confederaţie europeană puternică, ci şi să îşi facă griji cu privire la forţa de atracţie pe care aceasta ar fi exercitat-o asupra românilor, polonezilor şi altor popoare-satelit. O politică de destindere selectivă şi cooperare economică cu Europa Occidentală din partea Moscovei ar fi fost ceva diferit, pentru că ar fi putut aduce beneficii tehnologice şi comerciale, i-ar fi putut îndepărta pe europeni de americani şi totodată din cauza provocării reprezentate de China pe frontul asiatic al Rusiei. Însă, pe termen lung, o Europă renăscută, prosperă, având capacitatea de a depăşi URSS din toate punctele de vedere, cu excepţia celui militar (şi, probabil, care avea să devină puternică şi în acest domeniu) nu putea fi în interesul Rusiei[166].

Totuşi, privind retrospectiv, dacă Statele Unite s-au aflat pe o poziţie mai bună pentru a se adapta la tiparele schimbătoare ale puterii mondiale, acest lucru nu a fost vizibil mult timp după 1960. Mai întâi, a existat o antipatie cronică faţă de „comunismul asiatic", China lui Mao înlocuind Rusia lui Hruşciov ca motor al revoluţiei mondiale în ochii multor americani. Războiul Chinei de la graniţa cu India din 1962, ţară pe care Washingtonul (ca şi Moscova) dorea să o câştige de partea sa, a confirmat imaginea agresivă anterioară emanând din ciocnirile pentru insulele Quemoy şi Matsu; iar destinderea dintre Statele Unite şi China era de neimaginat la începutul anilor '60, când aparatul propagandistic al lui Mao îi denunţa pe ruşi pentru că s-au retras din conflictul din Cuba şi pentru că au semnat tratatul privind interzicerea testelor nucleare cu Occidentul. În cele din urmă, între anii 1965 şi 1968, China a cunoscut convulsiile revoluţiei culturale a lui Mao, făcând ca administraţiile de la Washington să o considere şi mai odioasă din punct de vedere ideologic şi să o perceapă ca trecând printr-o perioadă de instabilitate cronică. Nimic din toate acestea nu indica „o situaţie în care părea să fie posibil un progres spre îmbunătăţirea relaţiilor cu Statele Unite"[167].

Bineînţeles, înainte de toate, Statele Unite au cunoscut convulsii tot mai intense în aceşti ani din cauza problemelor generate de Războiul din Vietnam. Majoritatea americanilor îi percepeau pe nord-vietnamezi şi VietCongul din sud drept noi manifestări ale

comunismului asiatic care se propaga, fiind necesară îngrădirea lui forţată înainte de a provoca şi mai multe pagube ; şi, întrucât forţele revoluţionare erau încurajate şi sprijinite de China şi Rusia, se putea considera că aceste două puteri (dar probabil mai ales regimul vehement de la Beijing) făceau parte dintr-o coaliţie marxistă ostilă aliniată împotriva „lumii libere". Într-adevăr, pe măsură ce administraţia Johnson concentra tot mai multe forţe în Vietnam, decidenţii de la Washington erau îngrijoraţi cu privire la cât de departe se putea merge *fără* să provoace tipul de intervenţie a Chinei care avusese loc în timpul Războiului din Coreea[168]. Din perspectiva guvernului chinez, probabil că în anii '60 au existat dezbateri serioase cu privire la ce anume părea să fie mai grav: conflictele cu sovieticii la nord sau operaţiunile militare şi aeriene americane din sud. Totuşi, deşi relaţia cu vietnamezii diferiţi din punct de vedere etnic fusese marcată, prin tradiţie, de rivalităţi, iar China privea cu suspiciune cantitatea de echipamente militare oferite de Rusia pentru Hanoi, majoritatea occidentalilor din perioada administraţiilor Kennedy şi Johnson nu au perceput aceste tensiuni.

Atât la nivel simbolic, cât şi la nivel practic, este dificil de exagerat impactul campaniei americane îndelungate din Vietnam şi din alte părţi ale Asiei de Sud-Est asupra sistemului internaţional de putere – sau asupra stării naţiunii americane, percepţia sa privind rolul Statelor Unite în lume rămânând, încă, puternic influenţată de acest conflict, deşi sub aspecte diferite. Faptul că acest război a fost purtat de o „societate deschisă" – care s-a deschis cu atât mai mult datorită unor dezvăluiri cum ar fi documentele secrete ale Pentagonului sau reportajele zilnice din mass-media cu privire la carnagii şi la aparenta inutilitate a tuturor acestor acţiuni ; că acesta a fost primul război pierdut de Statele Unite fără echivoc, că a pus în umbră experienţele victorioase din al Doilea Război Mondial şi a distrus o serie întreagă de reputaţii, de la cele ale generalilor cu patru stele până la a celor mai „buni şi mai străluciţi" intelectuali ; că a coincis cu distrugerea unui consens al societăţii americane privind scopurile şi priorităţile naţiunii, distrugere pe care a şi cauzat-o într-o măsură semnificativă, a fost însoţit de inflaţie, proteste studenţeşti fără precedent şi tulburări interne în oraşe şi a fost urmat de scandalul Watergate, care a discreditat temporar instituţia preşedinţiei ; că în opinia multora contrazicea, ca o ironie dură, toate învăţăturile Părinţilor Fondatori şi a creat antipatii faţă de Statele Unite în cea mai mare pare a lumii ; şi, în cele din urmă, că modul ruşinat şi neglijent în care au fost trataţi soldaţii întorşi din Vietnam va avea propriile efecte după un deceniu, determinând, astfel, ca amintirea acestui conflict să persiste în conştiinţa publică, în monumentele închinate celor care muriseră în război, în cărţi, documentare de televiziune şi tragedii personale – toate acestea au însemnat că Războiul din Vietnam, chiar dacă numărul victimelor a fost mult mai mic, a avut asupra poporului american un efect similar cu cel generat de Primul Război Mondial asupra europenilor. Efectele s-au observat preponderent la nivel *personal* şi *psihologic* ; în general, ele au fost interpretate drept o criză a civilizaţiei americane şi a regimului ei constituţional. Ca atare, ele vor avea o semnificaţie independentă de dimensiunile strategice şi cele cu implicaţii pentru statutul de mare putere ale acestui conflict.

Dar cele mai importante pentru studiul nostru sunt acestea din urmă, pe care le vom dezvolta în continuare. Mai întâi, ele au reamintit că superioritatea sub aspectul tehnologiei militare şi productivităţii economice nu se transformă în mod automat în *eficacitate* militară. Această afirmaţie nu reduce din forţa cărţii de faţă, care evidenţiază importanţa

economiei şi tehnologiei în războaiele la scară mare, prelungite dintre marile puteri (şi, de obicei, între coaliţii), când fiecare combatant îşi doreşte victoria la fel de mult. Din punct de vedere economic, poate că Statele Unite au fost de 50-100 de ori mai productive decât Vietnamul de Nord; din punct de vedere militar, deţineau puterea de foc necesară pentru (aşa cum au sugerat unii susţinători ai agresiunii) a ruina complet teritoriul duşmanului – într-adevăr, cu ajutorul armelor nucleare, SUA aveau capacitatea de a distruge complet Asia de Sud-Est. Dar, în acest război, superioritatea menţionată *nu* s-a putut transforma în eficienţă. Teama de opinia publică internă şi de reacţia lumii a împiedicat recurgerea la arme atomice împotriva unui inamic care nu putea reprezenta niciodată o ameninţare *vitală* la adresa Statelor Unite. Îngrijorările cu privire la opoziţia publicului american faţă de numărul mare de victime într-un conflict a cărui legitimitate şi eficacitate erau puse tot mai mult sub semnul întrebării reprezentaseră, de asemenea, o constrângere asupra recurgerii la metodele convenţionale de luptă; s-au impus restricţii asupra campaniei de bombardare; ruta Ho Şi Min prin Laosul neutru nu a putut fi ocupată; navele ruseşti care aduceau arme în portul Haipong nu au putut fi capturate. A fost important ca cele două mari state comuniste să nu fie provocate să intre în război. Acest fapt a redus semnificativ luptele la o serie de confruntări la scară mică în junglă şi în orezării, terenuri care au anulat avantajele puterii de foc şi mobilităţii (cu ajutorul elicopterelor) americane, punându-se accent, în schimb, pe tehnicile de luptă în junglă şi pe coeziunea unităţilor – care nu a fost o problemă pentru forţele de asalt, dar a afectat pentru contingentele de recruţi care se înrolau într-un ritm alert. Chiar dacă Johnson i-a urmat exemplul lui Kennedy de a trimite tot mai mulţi soldaţi în Vietnam (atingând punctul maxim de 542 000 în 1969), numărul lor nu a fost niciodată suficient pentru a satisface cererile generalului Westmoreland; agăţându-se de ideea că acesta era, în continuare, un conflict limitat, guvernul a refuzat să mobilizeze rezervele şi să treacă economia în condiţii de funcţionare pe timp de război[169].

Dificultăţile purtării războiului în termeni dezavantajoşi din perspectiva punctelor tari reale ale armatei Statelor Unite reflectau o problemă politică mai generală – discrepanţa dintre mijloace şi scopuri (din perspectiva lui Clausewitz). Nord-vietnamezii şi Viet-Congul luptau pentru ceva în care credeau cu convingere; cei care nu luptau se supuneau, fără îndoială, disciplinei unui regim totalitar inspirat de un naţionalism înflăcărat. Prin contrast, sistemul de guvernare din Vietnamul de Sud părea să fie corupt, nepopular şi într-o minoritate distinctă; călugării budişti i se opuneau şi nu se bucura nici de sprijinul ţărănimii terorizate, exploatată şi extenuată de război; unităţile de vietnamezi loiale regimului, care luptau bine deseori, nu erau suficiente pentru a compensa această erodare internă. Pe măsură ce războiul a escaladat, tot mai mulţi americani au pus sub semnul întrebării eficienţa luptei de partea regimului de la Saigon şi şi-au făcut griji cu privire la efectele negative ale acestei situaţii asupra forţelor armate americane –scăderea moralului, accentuarea cinismului, indisciplina, consumul de droguri, prostituţia, insinuările rasiste la adresa *gălbejiţilor* şi atrocităţile de pe câmpul de luptă, inclusiv erodarea monedei americane şi a poziţiei strategice generale a Statelor Unite. Ho Şi Min declarase că forţele lui erau dispuse să suporte victime în proporţie de 10 la 1 – ceea ce s-a întâmplat deseori, atunci când s-au grăbit să iasă din junglă şi să atace oraşele, ca în timpul ofensivei Tet din 1968; dar, a continuat el, în ciuda acestor pierderi, ei vor lupta în continuare. Vietnamul de Sud nu manifesta aceeaşi voinţă puternică. Şi nici societatea

americană, tot mai tulburată de contradicţiile războiului, nu era dispusă să sacrifice orice pentru victorie. Deşi această disponibilitate era de înţeles, dată fiind miza fiecărei tabere, s-a dovedit a fi imposibil ca o democraţie deschisă să încheie cu succes un război purtat fără tragere de inimă. Aceasta a fost contradicţia fundamentală, pe care nu au putut-o schimba nici analiza sistemelor a lui McNamara şi nici bombardierele de tip B-52 staţionate în baza din Guam[170].

La peste un deceniu după căderea Saigonului (aprilie 1975) şi publicându-se în continuare cărţi despre toate aspectele acestui conflict, rămâne dificil de evaluat exact cum anume a afectat el poziţia Statelor Unite pe scena mondială. Dintr-o perspectivă mai largă, privind în urmă din anul 2000 sau 2020, de pildă, se va considera, poate, că acest conflict a provocat un şoc bine-venit aroganţei globale americane (sau, potrivit senatorului Fulbright, „aroganţei puterii"), constrângând, astfel, SUA să îşi cântărească mai bine priorităţile politice şi strategice şi să se readapteze cu mai multă atenţie la o lume schimbată deja faţă de situaţia din 1945 – cu alte cuvinte, un şoc similar cu cel primit de ruşi în Războiul Crimeii sau de britanici în Războiul Burilor, generând, la rândul lor, reforme şi reevaluări benefice.

Totuşi, la momentul respectiv, efectele pe termen scurt ale războiului nu puteau fi altfel decât nocive. Creşterea bugetului pentru război, tocmai într-un moment în care creşteau şi cheltuielile interne pentru „Marea Societate" a lui Johnson, a afectat grav economia americană sub aspecte pe care le vom analiza mai jos (pp. 386-387). Mai mult, în timp ce Statele Unite alocau sume mari pentru Vietnam, URSS dedica sume mai mari în mod constant pentru forţele sale nucleare – astfel încât a atins paritatea strategică aproximativă – şi navale, care au apărut ca o putere majoră în diplomaţia forţei globale în aceşti ani; iar acest dezechilibru în creştere a fost agravat de opoziţia electoratului american faţă de cheltuielile militare în cea mai mare parte a anilor 1970. În 1978, „cheltuielile pentru securitatea naţională" au fost de doar 5% din PNB, limita inferioară din ultimii 30 de ani[171]. Moralul în rândul serviciilor armate a scăzut drastic ca o consecinţă atât a războiului în sine, cât şi a reducerilor ulterioare. Reorganizările din cadrul CIA şi din alte agenţii, indiferent cât de necesare au fost pentru controlarea abuzurilor, au avut efecte negative asupra eficienţei lor, fără îndoială. Concentrarea americană asupra Vietnamului i-a îngrijorat până şi pe aliaţii îngăduitori; metodele de luptă ale Statelor Unite în sprijinul unui regim corupt au alienat opinia publică, atât în Europa Occidentală, cât şi în Lumea a Treia, şi au fost un factor important în ceea ce unii autori au numit „înstrăinarea" americană de cea mai mare parte a restului lumii[172]. Aceasta a dus la neglijarea Americii Latine de către SUA – şi la o tendinţă de a înlocui „Alianţa pentru progres" sperată de Kennedy cu sprijinul militar pentru regimuri nedemocratice şi cu acţiuni contrarevoluţionare (cum ar fi intervenţia în Republica Dominicană din 1965). Dezbaterea (în mod inevitabil) deschisă, după Războiul din Vietnam, privind regiunile de pe glob pentru care Statele Unite vor lupta sau *nu* vor lupta în viitor i-a nemulţumit pe aliaţii existenţi, i-a încurajat pe inamici şi i-a făcut pe neutrii nehotărâţi să ia în calcul asigurarea poziţiei lor faţă de cealaltă tabără. Pe măsură ce dezbaterile din cadrul ONU avansau, delegatul american părea să fie tot mai atacat şi mai izolat. Situaţia se modificase foarte mult de la afirmaţia lui Henry Luce potrivit căreia Statele Unite aveau să fie fratele mai mare al naţiunilor din familia lumii[173].

Cealaltă consecinţă asupra politicii de putere produsă de Războiul din Vietnam a fost faptul că a împiedicat, timp de un deceniu, probabil, recunoaşterea de către Washington

a nivelului rupturii sino-sovietice – şi, astfel, şansa de a dezvolta o politică pentru a o aborda. Prin urmare, a fost cu atât mai surprinzător că această neglijenţă a fost remediată atât de rapid după accederea la preşedinţie a inamicului dur al comunismului, Richard Nixon, în ianuarie 1969. Dar, potrivit Profesorului Gaddis, Nixon poseda „o combinaţie unică de rigiditate ideologică şi pragmatism politic"[174] – iar acesta s-a dovedit mai ales în relaţiile cu marile puteri externe. În ciuda antipatiei lui Nixon faţă de radicalii interni şi a animozităţii faţă de Chile, de pildă, din timpul conducerii lui Allende, din cauza politicilor socialiste, preşedintele pretindea că este neideologic când se ajungea la diplomaţia globală. El nu a considerat că există o contradicţie semnificativă între ordonarea intensificării bombardamentelor asupra Vietnamului de Nord în 1972 – cu scopul de a constrânge oficialii de la Hanoi să se apropie de poziţia de negociere americană pentru retragerea din Sud – şi călătoria în China din acelaşi an, având scopul de a îngropa securea războiului cu Mao Zedong. Şi mai semnificativă avea să fie opţiunea pentru Henry Kissinger în funcţia de consilier pe probleme de securitate naţională (şi, mai târziu, secretar de stat). Abordarea lui Kissinger faţă de afacerile internaţionale a fost istoristă şi relativistă: era necesar ca evenimentele să fie privite într-un context mai larg şi în relaţie unele cu altele; trebuia ca marile puteri să fie judecate în funcţie de acţiunile lor, şi nu în funcţie de ideologia internă; urmărirea securităţii absolute era o încercare utopică, întrucât ea ducea la insecuritatea tuturor celorlalte state – se putea spera o realizare a securităţii relative, în baza unui echilibru rezonabil de forţe în relaţiile internaţionale, recunoscând faptul că scena lumii nu va fi niciodată complet armonioasă, şi în baza disponibilităţii de a negocia. Asemenea oamenilor de stat despre care scrisese (Metternich, Castlereagh, Bismarck), Kissinger considera că „începutul înţelepciunii în afacerile umane şi în cele internaţionale este să ştii când să te opreşti"[175]. Aforismele lui erau inspirate de Palmerston („Nu avem duşmani permanenţi") şi Bismarck („Ostilitatea dintre China şi Uniunea Sovietică ne-ar servi cel mai bine interesele dacă am menţine cu ambele tabere relaţii mai apropiate decât cele dintre ele")[176], şi nu semănau cu nimic din diplomaţia americană începând cu Kennan. Dar Kissinger a avut o şansă mult mai mare de a influenţa cursul politicii decât cea de care s-a bucurat Kennan, alt admirator al oamenilor de stat europeni din secolul al XIX-lea[177].

În cele din urmă, Kissinger a recunoscut limitele puterii americane, nu doar în sensul că Statele Unite nu îşi puteau permite să ducă un război de durată în junglele din Asia de Sud-Est *şi* să îşi menţină celelalte interese, vitale, ci şi pentru că el şi Nixon îşi dădeau seama că balanţele lumii se modificau şi forţe noi subminau dominaţia celor două superputeri, necontestată până atunci. Superputerile încă aveau avantaje mari în termeni de putere militară, dar, sub alte aspecte, lumea devenise un spaţiu multipolar: în 1973, Kissiger observa: „În termeni economici, există cel puţin cinci grupări majore. Din punct de vedere politic, au apărut mult mai multe centre de influenţă...". Inspirat de Kennan (şi amendându-i ideile), a identificat cinci regiuni importante, Statele Unite, URSS, China, Japonia şi Europa de Vest; şi, spre deosebire de mulţi oficiali de la Washington şi (probabil) toţi cei de la Moscova, a salutat această schimbare. Un *concert* al puterilor mari, echilibrându-se reciproc, fără să existe una dominantă, ar fi „o lume mai sigură şi mai bună" decât o situaţie bipolară, în care „un câştig pentru o tabără pare să fie o pierdere absolută pentru cealaltă"[178]. Încrezător în capacitatea lui de a apăra interesele americane într-o lume pluralistă, Kissinger stimula remodelarea fundamentală a diplomaţiei americane în sensul cel mai larg al termenului.

Revoluţia diplomatică cauzată de reapropierea sino-americană constantă după 1971 a avut un efect profund asupra „corelaţiei globale a forţelor". Chiar dacă a fost luată prin surprindere de mişcarea Washingtonului, Japonia a considerat că, în sfârşit, putea stabili relaţii cu Republica Populară Chineză, ceea ce i-a impulsionat şi mai mult comerţul asiatic. Aparent, Războiul Rece în Asia luase sfârşit – sau poate ar fi mai potrivit să afirmăm că se complicase: Pakistanul, care fusese un canal diplomatic pentru mesaje secrete între Washington şi Beijing, a primit sprijin din partea ambelor puteri în timpul ciocnirii cu India din 1971; în mod previzibil, Moscova a oferit un sprijin puternic pentru New Delhi. Şi în Europa se modificaseră echilibrele. Alarmat de ostilitatea Chinei şi luat prin surprindere de diplomaţia lui Kissinger, Kremlinul a considerat prudent să încheie tratatul SALT I şi să încurajeze celelalte diferite încercări de îmbunătăţire a relaţiilor dincolo de Cortina de Fier. De asemenea, Kremlinul s-a abţinut atunci când, după confruntarea tensionată cu Statele Unite din timpul războiului arabo-israelian din 1973, Kissinger a început „naveta diplomatică" pentru a reconcilia Egiptul cu Israelul, Rusia neavând un rol semnificativ.

Este dificil de ştiut cât timp şi-ar fi putut continua Kissinger acrobaţiile în stil bismarckian dacă scandalul Watergate nu l-ar fi înlăturat pe Nixon de la Casa Albă în august 1974, făcând totodată să crească numărul americanilor care nu mai aveau încredere în guvernarea lor. Secretarul de stat şi-a menţinut poziţia în timpul mandatului la preşedinţie al lui Ford, dar libertatea de manevră i s-a redus constant. Solicitările pentru bugetul apărării i-au fost respinse de Congres în mod frecvent. S-a eliminat ajutorul pentru Vietnamul de Sud, Cambodgia şi Laos în februarie 1975, cu câteva luni înainte de răsturnările de regim. Legea privind puterile de război a redus semnificativ capacitatea preşedintelui de a desfăşura trupe americane peste mări. Congresul votase că intervenţiile sovieto-cubaneze în Angola nu puteau fi contracarate trimiţând fonduri CIA şi armament facţiunilor prooccidentale locale. Dreapta republicană opunându-se acestui declin al puterii americane în exterior şi acuzându-l pe Kissinger că a cedat interesele naţionale (Canalul Panama) şi a renunţat la prieteni vechi (Taiwan), poziţia secretarului de stat a început să se erodeze înainte ca Ford să plece de la putere în urma alegerilor din 1976.

Pe măsură ce Statele Unite s-au confruntat cu probleme socioeconomice grave, în anii '70, iar diferite grupuri politice încercau să accepte reducerea importanţei Americii în plan internaţional, probabil inevitabil, politicile externe americane au fost mai haotice decât ar fi fost normal în atmosfera de calm. Cu toate acestea, în următorii câţiva ani aveau să existe „oscilări" politice remarcabile potrivit oricăror standarde. Pătruns de cele mai nobile convingeri gladstoniene şi wilsoniene despre nevoia de a crea o ordine globală „mai justă", Carter a intrat relaxat într-un sistem internaţional în care mulţi dintre ceilalţi actori (mai ales din „punctele fierbinţi" ale lumii) nu intenţionau să îşi orienteze politicile după principii iudeo-creştine. Dată fiind nemulţumirea Lumii a Treia cu privire la decalajul economic dintre naţiunile bogate şi cele sărace, accentuat de criza petrolului din 1973, stimularea cooperării dintre emisfera nordică şi cea sudică era privită cu prudenţă, dar şi cu generozitate, iar termenii tratatului renegociat referitor la Canalul Panama aveau un caracter practic, ca şi refuzul său de a confunda cu marxismul orice mişcare reformistă din America Latină. De asemenea, Carter are meritul de a fi „negociat" acordul din 1978 de la Camp David dintre Egipt şi Israel – deşi nu trebuia să fie atât de surprins de reacţia critică a celorlalte naţiuni arabe, fapt care avea să ofere Rusiei ocazia de a-şi consolida legăturile cu statele mai radicale din Orientul Mijlociu.

Totuşi, în ciuda tuturor bunelor intenţii, guvernul Carter s-a confruntat cu obstacolele unei lumi complexe care părea să fie tot mai puţin dispusă să accepte recomandările americane, precum şi cu inconsecvenţa propriilor politici (generată deseori de certurile din interiorul administraţiei)[179]. Regimurile autoritare de dreapta erau condamnate în întreaga lume şi se făceau presiuni asupra lor din cauza încălcării drepturilor omului, dar Washingtonul le-a acordat în continuare sprijin preşedintelui Zairului, Mobutu, regelui Hassan al Marocului şi şahului Iranului – cel puţin până la dispariţia acestuia, în 1979, care a generat criza ostaticilor şi încercarea controversată de a-i salva[180]. În alte părţi ale lumii, din Nicaragua până în Angola, americanii au descoperit cu greu forţe democrat-liberale demne de sprijinul lor, dar au ezitat să se angajeze împotriva revoluţionarilor marxişti. De asemenea, Carter a sperat să menţină cheltuielile pentru apărare la un nivel scăzut şi a părut surprins de faptul că destinderea faţă de URSS nu i-a blocat acesteia nici cheltuielile pentru armament şi nici acţiunile în Lumea a Treia. Când trupele ruseşti au invadat Afganistanul, la sfârşitul anului 1979, Washingtonul, care, între timp, demarase o acumulare la scară mare a resurselor pentru apărare, a retras tratatul SALT II, a anulat vânzările de cereale către Moscova şi a început să urmărească – mai ales prin lăudata vizită a lui Brzezinski în China şi Afganistan – o politică a „balanţei de putere" pe care preşedintele o condamnase cu doar patru ani înainte[181].

Dacă administraţia Carter venise la putere cu un set de reţete simple pentru o lume complexă, soluţiile succesoarei ei din 1980 nu au fost mai puţin simple – deşi radical diferite. Influenţată de o reacţie emoţională împotriva a tot ceea ce „a mers prost" în Statele Unite în ultimele două decenii, impulsionată de câştigarea detaşată a alegerilor datorată în mare parte umilinţei din Iran, pătrunsă de o perspectivă ideologică asupra lumii care, uneori, părea să fie maniheistă, guvernarea Reagan a intenţionat să orienteze statul în direcţii noi. Destinderea se încheiase întrucât reprezentase un simplu paravan pentru expansionismul rus. Ritmul înarmării avea să se intensifice, în toate sensurile. Drepturile omului dispăruseră de pe agendă; erau preferate „guvernele autoritare". În mod surprinzător, până şi miza reprezentată de relaţiile cu China era suspectă din cauza sprijinului dreptei republicane faţă de Taiwan. Potrivit aşteptărilor, această viziune limitată s-a lovit şi de realitatea complexă a lumii din afară, precum şi de opoziţia Congresului şi a opiniei publice, care agreau patriotismul simplu al preşedintelui lor, dar nu aveau încredere în politicile lui în privinţa Războiul Rece. Intervenţiile în America Latină sau în oricare loc dominat de jungle şi amintind, astfel, de Vietnam erau respinse în mod constant. Escaladarea cursei înarmărilor nucleare a generat nemulţumiri generalizate şi presiuni pentru reluarea discuţiilor privind dezarmarea, mai ales atunci când susţinătorii administraţiei discutau despre capacitatea de a „prevala" într-o confruntare nucleară cu Uniunea Sovietică. Regimurile autoritare de la tropice au căzut, devenind şi mai nepopulare deseori din cauza asocierii cu guvernarea americană. Europenii erau dezorientaţi de logica prin care li se interzicea să cumpere gaze naturale de la URSS, dar care le permitea fermierilor americani să vândă cereale aceluiaşi stat. În Orientul Mijlociu, incapacitatea administraţiei Reagan de a face presiuni asupra Israelului condus de Begin era în contradicţie cu strategia ei de a alinia lumea arabă pentru a face un front antirusesc. În cadrul ONU, Statele Unite erau mai izolate ca oricând; până în 1984, se retrăseseră din UNESCO – situaţie care l-ar fi uimit pe Franklin Roosevelt. Dublându-şi, cel puţin, bugetul pentru apărare în decurs de cinci ani, Statele Unite aveau să deţină considerabil mai mult echipament militar decât în 1980; dar existau tot mai multe îndoieli cu privire

la profitabilitatea investiţiilor Pentagonului şi capacitatea instituţiei de a controla rivalităţile din interiorul serviciilor[182]. Invazia din Grenada, prezentată drept un mare succes, a fost, sub diferite aspecte *operative*, periculos de asemănătoare cu o farsă de tipul celor din libretele lui Gilbert şi Sullivan. Nu în ultimul rând, chiar observatorii îngăduitori se întrebau dacă această administraţie era capabilă să conceapă o strategie generală când mulţi dintre membrii ei se contraziceau (chiar după retragerea lui Haig din funcţia de secretar de stat), preşedintele părea să nu acorde suficientă atenţie unor chestiuni esenţiale şi (cu rare excepţii) privea restul lumii dintr-o perspectivă atât de etnocentristă[183].

Vom reveni asupra multora dintre aceste chestiuni în ultimul capitol. Motivul pentru care am enumerat diferitele probleme cu care s-au confruntat administraţiile Carter şi Reagan este că, în ansamblu, ele au distras atenţia de la forţele mai complexe ce modelau politica de putere globală – şi mai ales de la trecerea de la o lume bipolară la o lume multipolară pe care Kissinger o identificase cu mult timp înainte şi la care începuse să se adapteze. (Aşa cum vom arăta în continuare, apariţia altor trei centre de putere politico-economică – Europa de Vest, China şi Japonia – nu a însemnat că ele nu se confruntau cu probleme ; dar nu aceasta este tema discuţiei noastre.) Şi mai important, concentrarea americanilor asupra problemelor tot mai mari din Nicaragua, Iran, Angola, Libia şi aşa mai departe încă tindea să ascundă faptul că, probabil, ţara cea mai afectată de transformările din politica mondială în anii '70 era însăşi URSS – idee care merită să fie dezvoltată înainte de încheierea acestei secţiuni.

Nu se punea la îndoială faptul că URSS îşi sporise puterea militară în aceşti ani. Totuşi, aşa cum subliniază profesorul Ulam, din cauza altor evoluţii, aceasta a însemnat pur şi simplu că :

> ...liderii Uniunii Sovietice şi-au dat seama de descoperirea incomodă a multor americani în anii '40 şi '50 : o putere mai mare nu aduce cu sine, în mod automat, mai ales în era nucleară, o securitate mai mare a statului. Din aproape toate punctele de vedere, economic şi militar, în termeni absoluţi şi în termeni relativi, URSS sub conducerea lui Brejnev era mult mai puternică decât în timpul lui Stalin. Dar creşterea puterii a avut loc concomitent cu noi evoluţii internaţionale şi angajamente externe care au făcut ca vulnerabilitatea statului sovietic în faţa pericolelor externe şi a turbulenţelor din politica mondială să fie mai mare decât în 1952, de pildă[184].

Mai mult, chiar în ultimii ani ai administraţiei Carter, Statele Unite reluaseră acumularea de forţe de apărare care – continuată într-un ritm impresionant de guvernarea Reagan – ameninţau să repună SUA pe poziţia de superioritate militară în privinţa armamentului nuclear strategic, să sporească supremaţia maritimă a Statelor Unite şi să pună un accent şi mai mare pe tehnologia avansată. Replica iritată a sovieticilor potrivit căreia URSS nu va fi întrecută sub aspectul cheltuielilor şi cantităţii de armament nu a putut masca realitatea stranie că acest fapt va exercita şi mai multe presiuni asupra unei economii care încetinise semnificativ (pp. 382-385, *infra*) şi nu se afla pe poziţia potrivită pentru a-şi permite o cursă a tehnologiilor avansate[185]. Până la sfârşitul anilor '70, URSS se afla în situaţia stânjenitoare de a fi nevoită să importe *cereale* şi, bineînţeles, tehnologie. Imperiul alcătuit din sateliţii din Europa de Est era tot mai nemulţumit, cu excepţia anumitor cadre ale partidelor comuniste ; mai ales nemulţumirile polonezilor reprezentau o problemă periculoasă, dar repetarea invaziei din Cehoslovacia din 1968 părea să nu reprezinte o soluţie reală. În partea de sud, pericolul de a pierde statul-tampon

afgan în faţa influenţelor externe (probabil chineze) a generat lovitura de stat din 1979, care nu doar s-a dovedit a fi o povară militară, ci a avut şi un impact dezastruos asupra imaginii externe a Uniunii Sovietice[186]. Acţiunile ruşilor în Cehoslovacia, Polonia şi Afganistan diminuaseră semnificativ atracţia Uniunii Sovietice ca „model" pentru alte state din Europa de Vest sau din Africa. Fundamentalismul musulman din Orientul Mijlociu era un fenomen neconvenabil care ameninţa (în Iran, de pildă) să câştige teren atât în detrimentul comuniştilor locali, cât şi în detrimentul grupărilor proamericane. Mai ales, exista o ostilitate chineză care, din cauza complicaţiilor din Afganistan şi Vietnam, părea să fie şi mai pregnantă la sfârşitul anilor '70 decât la începutul deceniului[187]. Dacă una din cele două superputeri „pierduse China", atunci aceasta era Rusia. În cele din urmă, etnocentrismul şi caracterul suspicios, limitat al conducătorilor ei îmbătrâniţi, precum şi obstrucţionarea de către elitele interne, *nomenklatura*, a reformelor radicale aveau să complice probabil şi mai mult adaptarea cu succes la noile balanţe mondiale, prin contrast cu Statele Unite.

Ar fi trebuit ca toate acestea să reprezinte o oarecare consolare la Washington şi să ducă la o perspectivă mai relaxată şi mai sofisticată asupra problemelor de politică externă, chiar şi atunci când ele erau neaşteptate şi neplăcute. Se afirmă că, în anumite chestiuni, cum ar fi modificarea sprijinului acordat anterior Taiwanului, administraţia Reagan a devenit, într-adevăr, mai pragmatică şi mai conciliantă. Totuşi, limbajul campaniei electorale din 1979-1980 era dificil de abandonat probabil din cauză că nu fusese o simplă retorică, ci o perspectivă fundamentalistă asupra ordinii mondiale şi a locului predestinat al Statelor Unite în cadrul ei. Aşa cum se întâmplase în mod frecvent în trecut, existenţa unor astfel de viziuni a făcut întotdeauna ca, în politica externă, ţările să aibă dificultăţi în a se confrunta cu realitatea diferită de dorinţele liderilor.

Balanţele economice schimbătoare: 1950-1980

În iulie 1971, în faţa unui grup de directori ai unor canale de ştiri din Kansas City, Richard Nixon a afirmat din nou opinia potrivit căreia existau cinci centre ale puterii economice mondiale – Europa de Vest, Japonia şi China, precum şi URSS şi Statele Unite. „Acestea sunt cele cinci centre care vor influenţa viitorul economiei şi, *pentru că puterea economică va fi esenţială pentru alte tipuri de putere*, viitorul omenirii sub alte aspecte, în ultima treime a acestui secol"[188]. Presupunând că această remarcă prezidenţială privind importanţa puterii economice este validă, trebuie să înţelegem mai bine transformările care aveau loc în economia mondială începând din primii ani ai Războiului Rece; întrucât, chiar dacă prosperitatea şi comerţul internaţional aveau să treacă prin tulburări neobişnuite (mai ales în anii '70), se pot identifica anumite tendinţe pe termen lung având potenţialul de a modela starea politicii mondiale pe viitor.

Ca în cazul tuturor perioadelor abordate în această carte, nu avem statistici economice comparative exacte. În cel mai bun caz, creşterea numărului de specialişti statisticieni angajaţi de guverne şi organizaţii internaţionale, precum şi dezvoltarea unor tehnici mult mai sofisticate decât cele de pe vremea *Dicţionarului de statistică* al lui Mulhall tind să demonstreze cât de dificilă este realizarea unor comparaţii corecte. Refuzul societăţilor „închise" de a-şi face publice statisticile, modurile diferite de măsurare a veniturilor şi producţiei la nivel naţional, precum şi ratele fluctuante de schimb (mai ales după deciziile

din 1971 de a abandona etalonul-aur şi de a adopta ratele de schimb flexibile) au avut efectul cumulat de a pune sub semnul întrebării corectitudinea oricărei serii de date economice[189]. În acelaşi timp, se pot utiliza anumiţi indici statistici, prezentând un grad rezonabil de încredere, pentru a se face corelaţii şi a indica tendinţe generale care apar în timp.

Prima şi cea mai importantă trăsătură a fost ceea ce Bairoch descrie în mod corect drept „o rată de creştere fără precedent a producţiei industriale mondiale"[190] în deceniile de după al Doilea Război Mondial. Între 1953 şi 1975, această rată de creştere a fost în medie de 6% pe an (4% pe cap de locuitor) şi, chiar şi în perioada dintre anii 1973 şi 1980, creşterea medie a fost de 2,4% pe an, procente onorabile potrivit standardelor istorice. Calculele lui Bairoch cu privire la „producţia industriilor prelucrătoare la nivel mondial" – confirmate, în esenţă, de cifrele lui Rostow referitoare la „producţia industrială mondială"[191] – oferă o imagine a acestei creşteri ameţitoare (vezi tabelul 39).

Tabelul 39. *Producţia industriilor prelucrătoare la nivel mondial, 1830-1980*[192] *(1900 = 100)*

	Producţia totală	Rata creşterii anuale
1830	34,1	(0,8)
1860	41,8	0,7
1880	59,4	1,8
1900	100	2,6
1913	172,4	4,3
1928	250,8	2,5
1938	311,4	2,2
1953	567,7	4,1
1963	950,1	5,3
1973	1 730,6	6,2
1980	3 041,6	2,4

Potrivit lui Bairoch, „volumul cumulat al producţiei industriale mondiale între anii 1953 şi 1973 a fost comparabil cu cel dintre 1953 şi 1800"[193]. Reconstrucţia economiilor afectate de război, dezvoltarea unor tehnologii noi, trecerea continuă de la agricultură la industrie, controlul resurselor naţionale în cadrul „economiilor planificate" şi răspândirea industrializării în Lumea a Treia au dus la această schimbare impresionantă.

Şi mai accentuat şi în mare parte din aceleaşi motive, volumul comerţului mondial a crescut, de asemenea, spectaculos după 1945, prin contrast cu modificările din perioada celor două războaie mondiale:

Tabelul 40. *Volumul comerţului mondial, 1850-1971*[194] *(1913 = 100)*

1850	10,1	**1938**	103
1896-1900	57	**1948**	103
1913	100	**1953**	142
1921-1925	82	**1963**	269
1930	113	**1968**	407
1931-1935	93	**1971**	520

Potrivit lui Ashworth, încurajator a fost că, pentru prima dată, comerţul mondial cu produse industriale a depăşit comerţul cu produse de bază, o consecinţă a faptului că în aceste decenii creşterea totalului producţiei industriale a fost semnificativ mai mare decât creşterile (foarte impresionante) la nivelul produselor agricole şi minereurilor (vezi tabelul 41).

Tabelul 41. *Creşteri procentuale ale producţiei mondiale, 1948-1968*[195]

	1948-1958	1958-1968
Produse agricole	32%	30%
Minereuri	40%	58%
Produse prelucrate	60%	100%

Într-o anumită măsură, această disparitate se poate explica prin creşterile mari la nivelul producţiei şi comerţului *între* ţările industriale avansate (mai ales cele din Comunitatea Economică Europeană); dar cererea lor tot mai mare pentru produse de bază şi începuturile industrializării în tot mai multe ţări din Lumea a Treia au însemnat că economiile majorităţii ţărilor creşteau, de asemenea, mai rapid în aceeaşi perioadă, într-un ritm fără precedent în secolul XX[196]. În ciuda pagubelor produse de imperialismul occidental multor societăţi din alte părţi ale lumii, se pare că exporturile şi creşterea lor economică generală au beneficiat cel mai mult atunci când naţiunile industrializate au trecut printr-o perioadă de expansiune. Peck-Foreman afirmă că ţările mai puţin dezvoltate au avansat rapid în secolul al XIX-lea, când economiile „deschise", cum ar fi cea a Marii Britanii, se extindeau în ritm alert – la fel cum au avut cel mai mult de suferit când lumea industrializată a intrat în criză în anii '30. În anii '50 şi '60, ele au înregistrat rate de creştere mai rapide din nou, pentru că ţările dezvoltate prosperau, cererea de materii prime era tot mai mare, iar industrializarea se răspândea[197]. După nivelul cel mai scăzut, în 1953 (6,5%), Bairoch arată că proporţia Lumii a Treia în producţia industrială mondială a crescut constant, la 8,5% (1963), apoi la 9,9% (1973) şi 12% (1980)[198]. Potrivit estimărilor CIA, ponderea ţărilor mai puţin dezvoltate din „produsul mondial brut" a fost, de asemenea, în creştere, de la 11,1% (1960) la 12,3% (1970) şi 14,8% (1980)[199].

Totuşi, dat fiind numărul de locuitori din Lumea a Treia, ponderea lor în producţia mondială era disproporţionat de scăzută – iar sărăcia vădită şi înfiorătoare. Media produsului naţional brut pe cap de locuitor în ţările industrializate era de 10 660 de dolari în 1980, dar de numai 1 580 de dolari în ţările cu venituri medii, cum ar fi Brazilia, şi de 250 de dolari pentru cele mai sărace ţări din Lumea a Treia, cum ar fi Zair[200]. Această situaţie era generată de faptul că, deşi ponderea lor în producţia industrială mondială creştea *în ansamblu*, profiturile nu erau distribuite echitabil între toate ţările mai puţin dezvoltate. Diferenţele de bogăţie între unele ţări tropicale erau mari chiar în momentul retragerii colonialiştilor – aşa cum fuseseră, în multe cazuri, înainte de era imperială. Diferenţele erau accentuate de tiparul inegal al cererii pentru produsele ţărilor, de nivelurile diferite ale ajutorului extern pe care fiecare reuşea să îl obţină, precum şi de dificultăţile generate de climă, politică, exploatarea mediului şi forţele economice aflate în afara controlului lor. Seceta putea devasta o ţară timp de mai mulţi ani. Războaiele civile, luptele de gherilă sau strămutarea forţată a ţăranilor puteau reduce producţia şi

comerţul cu produse agricole. Scăderea la nivel mondial a preţului la arahide, de pildă, sau la cositor putea stopa aproape complet o economie bazată pe un singur produs. Creşterea dobânzilor sau creşterea valorii dolarului american putea fi o lovitură sub centură. Creşterea exponenţială a populaţiei, generată de succesul medicinei occidentale în controlarea bolilor, a intensificat presiunile asupra rezervelor de alimente şi a ameninţat să anuleze orice câştiguri înregistrate la nivelul venitului naţional în ansamblu. În acelaşi timp, în unele state a avut loc o „revoluţie verde", producţia agricolă crescând datorită tehnicilor de exploatare îmbunătăţite şi soiurilor noi de plante. În plus, veniturile masive înregistrate de ţările deţinătoare de zăcăminte de petrol în anii '70 le-au inclus într-o categorie economică diferită – chiar dacă aceste aşa-numite ţări mai puţin dezvoltate din cadrul OPEC au avut de suferit când preţul petrolului a scăzut drastic, la începutul anilor '80. În cele din urmă, unul dintre cele mai semnificative evenimente a fost afirmarea, în rândul ţărilor din Lumea a Treia, a ceea ce Rosecrance numeşte „state comerciale" – Coreea de Sud, Taiwan, Singapore şi Malaysia, imitând Japonia, Germania de Vest şi Elveţia sub aspectul antreprenoriatului şi angajamentului lor de a produce bunuri industriale pentru piaţa mondială[201].

Această disparitate dintre naţiunile mai puţin dezvoltate indică a doua trăsătură importantă a schimbării macroeconomice din ultimele câteva decenii – ratele de creştere diferite înregistrate atât între puterile industrializate, cât şi între ţările mai mici. Întrucât această tendinţă a fost cea care – în comparaţie cu datele din secolele anterioare – a avut impactul hotărâtor, în cele din urmă, asupra balanţelor de putere internaţionale, merită să examinăm mai detaliat cum a afectat principalele naţiuni în aceste decenii.

Fără îndoială că transformarea economică a Japoniei după 1945 a fost cel mai spectaculos exemplu de modernizare susţinută în aceste decenii, surclasând aproape toate ţările „avansate" în calitate de concurent comercial şi tehnologic şi reprezentând un model de urmat pentru celelalte „state comerciale" asiatice. Bineînţeles, Japonia se evidenţiase deja cu aproape un secol înainte, devenind prima ţară din Asia care a copiat Occidentul atât în termeni economici, cât şi – cu consecinţe dezastruoase pentru ea – în termeni militari şi imperialişti. Deşi războiul din 1937-1945 a afectat-o grav şi i-a întrerupt legăturile cu pieţele şi furnizorii ei tradiţionali, Japonia deţinea o infrastructură industrială care a putut fi reparată şi o populaţie talentată, bine educată şi coezivă din punct de vedere social, a cărei hotărâre de a se perfecţiona putea fi canalizată acum spre scopuri comerciale paşnice. Timp de câţiva ani după 1945, Japonia a fost un teritoriu umilit, ocupat şi dependent de ajutorul american. În 1950, situaţia s-a schimbat semnificativ – în mod ironic, în mare parte datorită cheltuielilor pentru apărare mari ale Statelor Unite în Războiul din Coreea, care au stimulat companiile japoneze orientate spre exporturi. De exemplu, Toyota se afla în pericol de a da faliment când a fost salvată de prima comandă de camioane din partea Departamentului american al Apărării ; multe alte companii s-au aflat, în linii mari, în aceeaşi situaţie[202].

Bineînţeles, „miracolul japonez" nu s-a datorat doar stimulentului reprezentat de cheltuielile americane în timpul Războiului din Coreea şi, din nou, din timpul Războiului în Vietnam ; iar efortul de a explica cum anume s-a transformat ţara şi cum pot altele să îi imite succesul a devenit o mică industrie în creştere[203]. Un motiv principal a fost credinţa fanatică în atingerea celui mai înalt nivel de control al calităţii, împrumutând (şi perfecţionând) tehnici de management sofisticat şi metode de producţie din Occident. A avut de câştigat datorită asumării unor standarde solide, superioare de educaţie universală

şi unui număr mare de ingineri, entuziaşti ai electronicelor şi automobilelor, datorită atelierelor mici, dar întreprinzătoare, precum şi datorită marilor *zaibatsu*. Exista un etos social care încuraja munca asiduă, loialitatea faţă de companie şi necesitatea de a reconcilia diferendele dintre administraţie şi muncitori printr-un amestec de compromis şi respect. Creşterea durabilă a economiei a implicat sume mari de capital, de care a şi beneficiat – parţial deoarece cheltuielile pentru apărare erau reduse într-o ţară „demilitarizată" protejată de umbrela strategică americană, dar probabil şi mai mult datorită politicilor fiscale şi de impozitare ce au încurajat un grad neobişnuit de ridicat de economii personale, utilizate, apoi, pentru investiţii. De asemenea, Japonia a beneficiat de atitudinea Ministerului pentru Comerţ Internaţional şi Industrie de a „încuraja industriile noi şi progresele tehnologice coordonând, concomitent, dezmembrarea ordonată a industriilor care se învecheau şi decădeau"[204], toate acestea printr-o abordare complet diferită de cea americană, de tip *laissez-faire*.

Indiferent de amestecul de explicaţii – iar alţi experţi în chestiuni japoneze ar evidenţia motive culturale şi sociologice, inclusiv factorul suplimentar nedefinibil al încrederii de sine naţionale şi voinţei puternice a unui popor căruia îi venise rândul să se afirme –, succesul economic al Japoniei nu putea fi negat. Între 1950 şi 1973, produsul intern brut a crescut în medie cu 10,5% pe an, depăşind cu mult creşterea oricărei alte naţiuni industrializate; nici criza petrolului din 1973-1974, care a dat o lovitură puternică dezvoltării mondiale, nu a împiedicat Japonia să îşi menţină ratele de creştere la un nivel aproape de două ori mai mare decât cele ale principalilor ei concurenţi în anii următori. Era uimitoare diversitatea de produse japoneze care dominau pieţele mondiale – aparate foto-video, electrocasnice, produse electrice, instrumente muzicale, scutere şi aşa mai departe. Produsele japoneze au concurat cu industria ceasurilor elveţiene, au pus în umbră industria optică germană şi au distrus industriile britanice şi americane producătoare de motociclete. În decurs de un deceniu, şantierele navale ale Japoniei produceau peste jumătate din tonajul mondial. Până în anii '70, combinatele ei siderurgice mai moderne aveau un profit mai mare decât industria americană a oţelului. Transformarea industriei auto a fost şi mai spectaculoasă – între 1960 şi 1984, cota japoneză din producţia de automobile a crescut de la 1% la 23% – şi, ca urmare, maşinile şi camioanele japoneze erau exportate cu milioanele în întreaga lume. Într-un ritm constant şi neobosit, ţara făcea trecerea de la produse cu tehnologie redusă la produse de înaltă tehnologie – la calculatoare, telecomunicaţii, aeronautică, robotică şi biotehnologie. Într-un ritm constant şi neobosit, excedentul comercial a crescut – transformând Japonia într-un gigant financiar şi industrial –, iar ponderea ei în producţia şi pieţele mondiale s-a extins. Când ocupaţia Aliaţilor a luat sfârşit, în 1952, produsul naţional brut al Japoniei depăşea cu puţin o treime din cel al Franţei sau al Marii Britanii. La sfârşitul anilor '70, produsul naţional brut japonez era egal cu cel al Marii Britanii şi Franţei *la un loc* sau peste jumătate din valoarea celui american[205]. În decurs de o generaţie, ponderea în producţia industrială prelucrătoare mondială şi produsul naţional brut al Japoniei crescuseră de la aproximativ 2-3% la 10% – şi nu se opreau. Numai URSS realizase o creştere similară în primii ani de după 1928, dar Japonia reuşise acest lucru cu mult mai puţine sacrificii, într-un mod mult mai impresionant şi având o bază mai extinsă.

În comparaţie cu Japonia, *toate* celelalte puteri importante par lente. Cu toate acestea, când Republica Populară Chineză (RPC) a început să se afirme, în primii ani după fondare (1949), au existat puţini observatori care nu au privit-o cu seriozitate. Parţial, se

poate că acest fapt a reflectat o preocupare tradiţională faţă de „pericolul galben", întrucât uriaşul adormit de la Răsărit putea fi o forţă majoră în afacerile internaţionale dacă îşi organiza cei 800 de milioane de locuitori în scopuri naţionale. Mai important a fost rolul vizibil, ca să nu spunem agresiv, adoptat de RPC faţă de puterile străine încă de la crearea ei, chiar dacă se poate ca acesta să fi fost o reacţie de iritare la încercuirea percepută. Ciocnirile cu Statele Unite în privinţa Coreei şi insulelor Quemoy şi Matsu; manevrele din Tibet; luptele de graniţă cu India; ruptura plină de resentimente de URSS şi confruntările militare în regiunile disputate; confruntarea sângeroasă cu Vietnamul de Nord; şi tonul în general combativ al propagandei chineze (mai ales în timpul conducerii lui Mao), care critica imperialismul occidental şi „hegemonismul rusesc" şi încuraja mişcările populare de eliberare din lume – toate acestea au transformat-o într-un actor mult mai important şi mai imprevizibil în afacerile internaţionale decât japonezii discreţi şi subtili[206]. Pentru simplul fapt că în China trăia un sfert din populaţia lumii, era necesar ca tendinţele ei politice, indiferent de orientare, să fie luate în serios.

Cu toate acestea, măsurată strict potrivit criteriilor economice, RPC părea să fie un caz clasic de înapoiere economică. În 1953, de exemplu, deţinea doar 2,3% din producţia industrială mondială şi „potenţialul industrial total" era echivalent cu doar 71% din cel al Marii Britanii în 1900[207]! Populaţia chineză, care creştea cu zeci de milioane anual, era alcătuită în principal din ţărani săraci al căror venit pe cap de locuitor era înfiorător de scăzut şi nu aducea statului mai nimic în termeni de „plusvaloare". Rupturile cauzate de guvernatorii locali, invazia japoneză şi războiul civil de la sfârşitul anilor '40 nu au fost eliminate odată cu îndepărtarea proprietarilor funciari şi preluarea conducerii de către comunele ţărăneşti după 1949. Totuşi, perspectivele economice nu erau complet lipsită de speranţă. China deţinea o infrastructură de drumuri şi trenuri uşoare, industria textilă era substanţială, marile oraşe şi porturile erau centre ale activităţilor antreprenoriale, iar Manciuria, mai ales, fusese dezvoltată de japonezi în anii '30[208]. Pentru a intra într-o epocă de dezvoltare industrială, ţara avea nevoie de o perioadă îndelungată de stabilitate şi infuzii masive de capital. Ambele condiţii au fost satisfăcute într-o anumită măsură – datorită dominaţiei partidului comunist şi ajutorului rusesc – în anii '50. Planul cincinal din 1953 a copiat în mod voit priorităţile staliniste de dezvoltare a industriei grele şi de creştere a producţiei de oţel, fier şi cărbune. Până în 1957, producţia industrială se dublase[209]. În acelaşi timp, cantitatea de capital destinat investiţiilor în industrie, acumulat pe plan intern sau împrumutat de la Rusia, a fost insuficientă pentru o ţară având nevoile economice ale Chinei – iar ruptura sino-sovietică a stopat brusc ajutorul financiar şi tehnic rusesc. În plus, decizia fatidică a lui Mao de a realiza un „mare salt înainte" încurajând mii de uzine siderurgice de dimensiunea unor cocioabe şi campania „revoluţiei culturale" (care a dus la desconsiderarea experţilor tehnici, a administratorilor profesionişti şi a economiştilor cu instrucţie formală) a încetinit considerabil dezvoltarea. În final, în anii '50 şi '60, diplomaţia agresivă a Republicii Populare Chineze şi ciocnirile militare cu aproape toate ţările învecinate au însemnat necesitatea ca o parte mult prea mare din resursele ţării să fie orientate spre forţele armate.

Perioada revoluţiei culturale nu a fost *în totalitate* nefastă în termeni economici; cel puţin, a evidenţiat importanţa zonelor rurale, stimulând micile industrii şi îmbunătăţind tehnicile agricole şi aducând servicii medicale şi sociale de bază în aceste zone[210]. Cu toate acestea, creşterea semnificativă a produsului naţional brut putea fi generată doar de continuarea industrializării, îmbunătăţirea infrastructurii şi investiţiile pe termen lung –

stimulate de consumarea revoluţiei culturale şi de dezvoltarea comerţului cu Statele Unite, Japonia şi alte economii avansate. Resursele de cărbune, petrol şi minereuri preţioase ale Chinei erau exploatate într-un ritm alert. Până în 1980, producţia ei de oţel de 37 de milioane de tone o depăşea semnificativ pe cea a Marii Britanii sau Franţei, iar consumul de energie din surse moderne era de două ori mai mare decât cel al oricărui stat european important[211]. De asemenea, până în 1980, ponderea în producţia industrială mondială crescuse la 5% (de la 3,9% în 1973), apropiindu-se de cea a Germaniei de Vest[212]. Această creştere considerabilă recentă cauzase probleme, iar conducerea partidului a fost nevoită să recalculeze şi să reducă obiectivele celor „patru modernizări" ale ţării; de asemenea, merită să repetăm că, atunci când prezentăm statistici chineze privind bogăţia sau producţia pe cap de locuitor, înapoierea ei economică relativă iese din nou la lumină. Totuşi, în ciuda acestor neajunsuri, în timp a devenit clar că gigantul asiatic se trezise, în sfârşit, şi era hotărât să construiască un fundament economic adecvat pentru rolul de mare putere la care aspira[213].

A cincea regiune cu putere economică identificată de Nixon în discursul lui din iulie 1971 fusese „Europa de Vest" ca o expresie geografică, bineînţeles, şi nu o putere asertivă unificată precum China, URSS şi Statele Unite. Chiar denumirea în sine însemna lucruri diferite pentru oameni diferiţi – se putea referi la toate ţările din afara sferei dominate de ruşi (inclusiv, prin urmare, ţările din Peninsula Scandinavă, Grecia şi Turcia) sau la Comunitatea Economică Europeană iniţială (sau lărgită), ce avea, cel puţin, un cadru instituţional, ori era utilizat deseori ca prescurtare pentru grupul de foste mari puteri (Marea Britanie, Franţa, Germania, Italia) cu care ar fi fost necesar ca Departamentul de Stat american, de pildă, să se consulte înainte de a iniţia o politică nouă faţă de Rusia sau Orientul Mijlociu. Însă aceasta nu epuiza posibilităţile de confuzie semantică, întrucât, în cea mai mare parte a acestei perioade, britanicii au considerat că „Europa" începea de cealaltă parte a Canalului Mânecii; mai mult, au existat mulţi integraţionişti europeni convinşi (fără a-i mai menţiona pe naţionaliştii germani) care au considerat divizarea continentului după 1945 o simplă situaţie temporară, ce avea să fie urmată de reunirea ţărilor de ambele părţi într-o uniune mai extinsă. Aşadar, din punct de vedere politic şi constituţional, era dificil de utilizat termenul *Europa* sau chiar sintagma *Europa de Vest* mai mult decât ca o metaforă – sau un concept cultural şi geografic vag[214].

Totuşi, la nivel economic, părea să existe o asemănare fundamentală între experienţele europene din aceşti ani. Trăsătura dominantă a fost „nivelul ridicat şi durabil al creşterii economice"[215]. Până în 1949-1950, majoritatea ţărilor reveniseră la nivelurile de producţie anterioare războiului, iar unele dintre ele (mai ales ţările neutre în timpul războiului, bineînţeles) făcuseră progrese semnificative. Au urmat ani de creştere a producţiei de bunuri prelucrate, niveluri fără precedent ale creşterii exporturilor, un grad remarcabil de ocupare a forţei de muncă şi niveluri istorice ale venitului rămas după plata taxelor şi ale capitalului pentru investiţii. În consecinţă, Europa a devenit regiunea de pe glob cu cel mai accelerat ritm de creştere, cu excepţia Japoniei. „Între 1950 şi 1970, produsul intern brut european a crescut în medie cu aproximativ 5,5% pe an şi 4,4% pe cap de locuitor, în comparaţie cu ratele medii la nivel mondial, de 5% şi, respectiv, 3%. Producţia industrială a crescut şi mai rapid, cu 7,1%, în comparaţie cu rata la nivel mondial de 5,9%. Astfel, până în 1970, producţia pe cap de locuitor în Europa era de aproape două ori şi jumătate mai mare decât în 1950."[216] Este interesant că această creştere a avut loc în toate colţurile continentului – în centrul industrial al Europei de

Nord-Vest, în zonele mediteraneene, în Europa de Est; până şi economia britanică lentă s-a dezvoltat mai rapid în această perioadă. Nu este surprinzător că poziţia relativă a Europei în economia mondială, aflată în declin de la începutul secolului, a început să se îmbunătăţească în scurt timp. „Între 1950 şi 1970, cota ei din producţia mondială de bunuri şi servicii (PIB) a crescut de la 37% la 41%, în timp ce, în cazul producţiei industriale, creşterea a fost şi mai mare, de la 39% la 48%"[217]. Atât în 1960, cât şi în 1970, potrivit cifrelor CIA – care se bazau pe dovezi statistice discutabile[218] –, cota „Comunităţii Europene" din produsul mondial brut era mai mare decât cea a Statelor Unite şi de două ori mai mare decât cea a Uniunii Sovietice.

De fapt, motivele relansării economice a Europei nu sunt deloc surprinzătoare. Cea mai mare parte a continentului suferise prea mult timp din cauza invaziilor, a luptelor de durată şi a ocupaţiei străine, a bombardării oraşelor, fabricilor, drumurilor şi căilor ferate, a penuriei de alimente şi materii prime cauzate de blocadă, precum şi din pricina încorporării a milioane de bărbaţi şi uciderii a milioane de animale. Chiar înainte de lupte, dezvoltarea economică „firească" a Europei –, creşterea graduală a regiunilor, pe măsură ce s-au descoperit surse noi de energie şi producţie, pe măsură ce au luat avânt pieţe noi şi noile tehnologii s-au răspândit – fusese afectată negativ de acţiunile *Machtstaat*-ului cu tendinţe naţionaliste[219]. Barierele tarifare tot mai mari îi îndepărtaseră pe furnizori de pieţe. Subvenţiile guvernamentale menţinuseră firmele la un nivel ineficient şi îi protejaseră pe fermieri de concurenţa externă. Sume tot mai mari din venitul naţional fuseseră orientate spre cheltuielile pentru armament, şi nu spre întreprinderile comerciale. Astfel, era imposibil de maximizat creşterea economică a Europei în acest „climat de blocuri şi autarhie, naţionalism economic şi câştigare de beneficii prin păgubirea altora"[220]. Acum, după 1945, existau nu doar „europeni noi", cum ar fi Monnet, Spaak şi Hallstein, hotărâţi să creeze structuri economice care să evite greşelile din trecut, ci şi Statele Unite binefăcătoare şi dispuse să ajute şi să contribuie (prin Planul Marshall şi alte fonduri de ajutor) la finanţarea refacerii Europei, cu condiţia ca acest lucru să se realizeze ca o întreprindere în colaborare.

Astfel, Europa, al cărei potenţial economic fusese deturnat şi subexploatat de război şi politică, avea acum şansa să îşi corecteze aceste deficienţe. Existau hotărârea generalizată de a „construi din nou" atât în estul continentului, cât şi în vest, şi voinţa de a învăţa din erorile comise în anii '30. Planificarea de stat, fie ea keynesiană ori socialistă, a impulsionat această dorinţă de ameliorare socială şi economică; colapsul (sau discreditarea) vechilor structuri a facilitat inovaţiile. Statele Unite au furnizat nu doar miliarde de dolari prin Planul Marshall – „o încurajare într-un moment critic", aşa cum a fost descris în mod justificat[221] –, ci şi o umbrelă de apărare sub care statele europene se puteau adăposti. (Este adevărat că atât Marea Britanie, cât şi Franţa au avut cheltuieli masive pentru apărare în anii Războiului din Coreea şi înainte de decolonizare – dar ele şi toate ţările învecinate ar fi fost nevoite să aloce mult mai mult din resursele naţionale insuficiente pentru înarmare dacă nu s-ar fi aflat sub protecţia Statelor Unite.) Pentru că existau mai puţine bariere comerciale, firmele şi indivizii au avut posibilitatea să prospere pe o piaţă mult mai mare. Această afirmaţie este valabilă mai ales într-cât comerţul *între* ţările dezvoltate (în acest caz, statele europene) era întotdeauna mai profitabil decât comerţul din toate celelalte zone, pur şi simplu deoarece cererea reciprocă era mai mare. Prin urmare, dacă comerţul „exterior" al Europei a crescut mai rapid decât orice altceva în deceniile vizate, acest lucru se datorează în principal numărului mai mare de tranzacţii

dintre vecini. În decurs de o generaţie după 1950, venitul pe cap de locuitor a crescut la fel de mult cât crescuse în decurs de un secol şi jumătate mai înainte[222]! Ritmul socioeconomic al acestei schimbări a fost, într-adevăr, extraordinar: cota populaţiei active din Germania de Vest angajată în agricultură, silvicultură şi pescuit a scăzut de la 24,6% în 1950 la 7,5% în 1973, iar în Franţa a scăzut de la 28,2% la 12,2% în aceeaşi perioadă (şi la 8,8% în 1980). Veniturile după plata taxelor au prosperat pe măsură ce industrializarea s-a răspândit; în Germania de Vest, venitul pe cap de locuitor a crescut de la 320 de dolari în 1949 la 9 131 de dolari în 1978, iar în Italia a crescut de la 638 de dolari în 1960 la 5 142 de dolari în 1979. Numărul automobilelor la 1 000 de locuitori a crescut de la 6,3 în Germania de Vest (1948) la 227 (1970), iar în Franţa, de la 37 la 252[223]. Indiferent de criteriile de măsurare şi în ciuda disparităţilor regionale, dovada câştigurilor reale era clară.

Această combinaţie între creşterea economică generală şi variaţiile ample la nivelul ritmului de schimbare şi al efectelor sale se observă fără echivoc dacă analizăm evoluţiile din fiecare fostă mare putere. La sud de Alpi, a avut loc ceea ce jurnaliştii au numit, printr-o metaforă, „miracolul italian", produsul naţional brut al ţării în termeni reali crescând de aproape trei ori mai rapid după 1948 decât în perioada interbelică; într-adevăr, până în 1963, când creşterea a încetinit, economia italiană a avansat mai repede în aceşti ani decât în oricare altă ţară, cu excepţia Japoniei şi Germaniei de Vest. Probabil că nici acest lucru nu este surprinzător în prezent. Întotdeauna a fost ţara cel mai puţin dezvoltată dintre cele patru mari puteri europene, adică potenţialul ei de dezvoltare nu fusese exploatat pe deplin. Eliberaţi de politicile economice fasciste absurde şi beneficiind substanţial de ajutorul american, producătorii italieni au fost capabili să se folosească de costurile salariale mai scăzute şi de buna reputaţie a ţării în materie de design pentru a propulsa exporturile într-un ritm uimitor de rapid, mai ales în interiorul Pieţei Comune. Hidroelectricitatea şi petrolul importat la preţuri reduse au compensat lipsa de cărbune indigen. Construcţia de motoare a fost un stimulent semnificativ. Pe măsură ce nivelurile consumului local au crescut, Fiat, producătorul intern de automobile, a ocupat o poziţie necontestată timp de mulţi ani pe piaţa internă, fapt care a reprezentat baza exporturilor la nord de Alpi. La produsele tradiţionale, cum ar fi încălţămintea şi îmbrăcămintea de calitate, s-au adăugat produse mai noi; în anii '60, frigiderele italiene ocupau prima poziţie în topul vânzărilor în Europa. Dar aceasta nu a fost în nici un caz o poveste de succes absolut. Decalajul dintre nord şi sud în Italia a rămas la un nivel ridicat. Condiţiile sociale, atât în oraşe, cât şi în zonele rurale mai sărace, erau mult mai rele decât în Europa de Nord. Instabilitatea guvernamentală, o „economie neagră" mare şi un deficit public ridicat, în combinaţie cu o rată a inflaţiei peste medie, au afectat valoarea lirei şi au indicat că refacerea economică era fragilă. De fiecare dată când se făceau comparaţii la nivel european între venituri sau industrializare, Italia nu se ridica la standardele respective; când se făceau comparaţii între ratele de *creştere*, situaţia se prezenta mult mai bine. Cu alte cuvinte, Italia plecase de pe o poziţie dezavantajoasă[224].

Prin contrast, în 1945, Marea Britanie se situa pe o poziţie mult mai avansată, cel puţin între statele europene mai mari; fapt care poate fi o explicaţie parţială a declinului ei economic relativ în următoarele patru decenii. Adică, întrucât războiul nu îi provocase pagube foarte mari (aşa cum nu provocase nici Statelor Unite), exista o posibilitate redusă ca rata ei de creştere să fie la fel de mare precum cea a ţărilor care se refăceau după ani de ocupaţie militară şi pagube. Şi din punct de vedere psihologic, aşa cum am

discutat mai sus[225], faptul că Marea Britanie era neînvinsă, că se număra în continuare printre cei trei de la Potsdam şi că îşi recâştigase imperiul în totalitate a făcut să fie dificil ca oamenii să perceapă nevoia de reforme semnificative ale propriului sistem economic. Departe de a produce structuri mai noi, războiul menţinuse instituţii tradiţionale, cum ar fi sindicatele, funcţiile publice, vechile universităţi. Chiar dacă guvernul laburist din 1945-1951 a propus planuri privind naţionalizarea şi crearea unui „stat al bunăstării", nu a avut loc o restructurare fundamentală a practicilor economice şi a *atitudinilor* faţă de muncă. Încă încrezătoare în locul ei special în lume, Marea Britanie a depins, în continuare, de pieţele ei coloniale, a făcut eforturi în zadar să menţină vechea paritate pentru lira sterlină, a menţinut numeroase garnizoane peste mări (o povară considerabilă asupra monedei), a refuzat să se alăture primelor mişcări pentru unitatea europeană şi a făcut cheltuieli pentru apărare mai mari decât oricare dintre celelalte puteri NATO, cu excepţia Statelor Unite.

Fragilitatea poziţiei internaţionale şi economice a Marii Britanii a fost mascată parţial la începutul perioadei postbelice de starea şi mai precară a altor state, de retragerile prudente din India şi Palestina, creşterea pe termen scurt a exporturilor şi menţinerea imperiului în Orientul Mijlociu şi Africa[226]. Prin urmare, umilinţa de la Suez din 1956 a fost un şoc şi mai mare, scoţând la lumină nu doar slăbiciunea lirei, ci şi realitatea dură că Marea Britanie nu putea funcţiona din punct de vedere militar în Lumea a Treia dacă SUA nu erau de acord. Cu toate acestea, se poate afirma că dovezile declinului erau *încă* invizibile – în aspecte legate de apărare, politica post-1957, a dependenţei de arma nucleară ca element de descurajare, era o alternativă mai puţin costisitoare decât un număr mare de forţe convenţionale, şi sugera, în continuare, statutul de mare putere ; şi în chestiuni economice, de faptul că şi Marea Britanie a făcut parte din boomul general din anii '50 şi '60. Dacă ratele creşterii britanice erau aproape cele mai mici din Europa, cu toate acestea ele reprezentau un element pozitiv în comparaţie cu cele din deceniile anterioare, permiţându-i lui Macmillan să le declare alegătorilor britanici : „Niciodată nu v-a fost mai bine ! ". Măsurată în termeni de venit disponibil după plata impozitelor sau în funcţie de numărul de maşini de spălat şi automobile, această afirmaţie era corectă din punct de vedere istoric.

Totuşi, în comparaţie cu progresele mult mai rapide înregistrate în alte părţi, ţara părea să sufere din cauza a ceea ce germanii au numit „boala englezească" – o combinaţie de sindicalism militant, management slab, politici guvernamentale de tip „oprit-pornit" şi atitudini culturale negative faţă de munca asiduă şi antreprenoriat. Noua prosperitate a adus un val de importuri de produse europene de calitate mai bună şi mărfuri asiatice mai ieftine, generând dezechilibre ale balanţei de plăţi, crize ale lirei sterline şi devalorizări care au contribuit la creşterea inflaţiei şi, astfel, la cererea unor salarii mai mari. Guvernele britanice au utilizat, în momente diferite, controlul asupra preţurilor, legislaţia privind creşterile salariale şi deflaţia fiscală cu scopul de a controla inflaţia şi de a crea condiţiile potrivite pentru creşterea durabilă. Dar, frecvent, aceste măsuri nu au fost eficiente mult timp. Industria britanică producătoare de automobile era subminată în mod constant de concurenţa străină, industria constructoare de nave maritime altădată înfloritoare a ajuns să depindă aproape exclusiv de comenzile Amiralităţii, producătorii de bunuri electrice şi motociclete au descoperit că nu mai erau competitivi. Unele companii (cum ar fi ICI) au fost excepţii notabile de la această tendinţă ; serviciile financiare din City of London au rezistat, iar comerţul cu amănuntul a rămas puternic –

dar erodarea bazei *industriale* a Marii Britanii era iremediabilă. Intrarea în Piaţa Comună în 1973 nu a fost panaceul mult sperat: a expus piaţa britanică la o concurenţă şi mai acerbă în domeniul produselor industriale, în acelaşi timp legând Marea Britanie de politicile agricole costisitoare ale CEE. De asemenea, petrolul din Marea Nordului nu a avut efectul salvator dorit: a adus Marii Britanii venituri masive în valută străină, dar acest lucru a crescut preţul lirei sterline, afectând negativ exporturile de produse industriale[227].

Statisticile economice prezintă o imagine a ceea ce Bairoch numeşte „accelerarea declinului industrial al Marii Britanii"[228]. Ponderea în producţia industrială mondială a scăzut de la 8,6% în 1953 la 4% în 1980. De asemenea, cota din comerţul mondial a scăzut rapid, de la 19,8% (1955) la 8,7% (1976). Produsul naţional brut, al treilea ca mărime din lume în 1945, a fost depăşit de cel al Germaniei de Vest, apoi de cel al Japoniei şi, în final, de cel al Franţei. Venitul pe cap de locuitor rămas după plata impozitelor a fost depăşit într-un ritm constant de o serie de ţări europene mai mici, dar mai bogate; la sfârşitul anilor '70, acesta era mai apropiat de cel al statelor mediteraneene decât de cel al Germaniei de Vest, al Franţei sau al ţărilor Benelux[229]. În mod cert, acest declin al *cotelor* Marii Britanii (fie din comerţul mondial sau din produsul mondial brut) a fost cauzat, în principal, de faptul că ţara deţinuse o parte disproporţionat de mare din bogăţia şi comerţul mondiale în deceniile anterioare, ca efect al unor circumstanţe tehnice şi istorice speciale; acum, când aceste circumstanţe speciale dispăruseră, iar alte ţări erau capabile să îşi exploateze potenţialul de industrializare, era firesc ca poziţia relativă a Marii Britanii să intre în declin. Ritmul şi măsura în care a scăzut reprezintă alt subiect de discuţie; la fel de dificil de precizat este dacă va scădea în continuare, în raport cu vecinii europeni. La începutul anilor '80, declinul se oprea, aparent, Marea Britanie rămânând a şasea economie ca mărime din lume şi deţinând forţe armate substanţiale. Totuşi, în comparaţie cu situaţia din timpul lui Lloyd George sau Clement Attlee, în 1945, ţara era o putere de o importanţă moderată, şi nu o mare putere.

În timp ce economia britanică stagna în declinul ei relativ, Germania de Vest se bucura de *Wirtschaftswunder* sau „miracolul economic". Din nou, merită să subliniem cât de „firească" a fost această dezvoltare. Chiar în starea ei de divizare, RFG deţinea cea mai dezvoltată infrastructură din Europa, avea cele mai multe resurse interne (de la cărbune la fabrici de maşini-unelte) şi o populaţie cu un nivel superior de instruire, puternică probabil mai ales prin manageri, ingineri şi oameni de ştiinţă, situaţie amplificată de emigraţia talentelor dinspre Est. Timp de peste o jumătate de secol, forţele ei economice fuseseră afectate de necesităţile maşinăriei militare germane. Acum, când energiile naţionale puteau (ca în cazul Japoniei) să fie concentrate exclusiv asupra succesului comercial, singura întrebare se referea la gradul revenirii. Marile afaceri germane, care se adaptaseră cu uşurinţă la al Doilea Reich, la Weimar, apoi la perioada conducerii naziste, erau nevoite să se adapteze la noile circumstanţe şi să adopte teoriile americane privitoare la management[230]. Marile bănci au avut din nou şansa să joace un rol important pentru industrie. Industria chimică şi cea producătoare de echipamente electrice au devenit în scurt timp giganţi ai industriei europene. Companiile producătoare de automobile care au înregistrat succese enorme, cum ar fi Volkswagen şi Mercedes, au avut „efecte de multiplicare" inevitabile asupra a sute de firme furnizoare mici. Pe măsură ce exporturile au luat avânt – Germania a ocupat locul al doilea după Statele Unite în exporturile mondiale –, tot mai multe firme şi comunităţi locale au solicitat

aducerea unor „muncitori-oaspeţi" pentru a satisface nevoia imperioasă de forţă de muncă necalificată. Din nou, a treia oară în decurs de 100 de ani, economia germană era locomotiva creşterii economice a Europei[231].

Astfel, din punct de vedere statistic, se pare că aceasta a fost o poveste de succes. Chiar şi între 1948 şi 1952, producţia industrială germană a crescut cu 10%, iar produsul naţional brut real cu 67%[232]. Ţara înregistrând cele mai mari niveluri ale investiţiilor brute în Europa, firmele germane au beneficiat extraordinar de mult de pe urma accesului lor imediat la capital. Producţia de oţel, practic inexistentă în 1946, a devenit în scurt timp cea mai mare din Europa (peste 34 de milioane de tone până în 1960), aceeaşi afirmaţie fiind valabilă şi în cazul majorităţii celorlalte industrii. An după an, ţara a înregistrat cea mai mare creştere a produsului intern brut. Produsul ei naţional brut, de doar 32 de miliarde de dolari în 1952, era cel mai mare din Europa un deceniu mai târziu şi depăşea 600 de miliarde de dolari la sfârşitul anilor '70. Venitul disponibil după plata impozitelor pe cap de locuitor, de doar 1 186 de dolari în 1960 (când cel al Statelor Unite era de 2 491 de dolari), a atins suma de 10 837 de dolari în 1979 – depăşind media americană de 9 595 de dolari[233]. An după an, surplusurile de export s-au acumulat, marca germană necesitând frecvente ajustări pozitive şi devenind, într-adevăr, un fel de monedă de rezervă. Chiar dacă au fost îngrijoraţi, bineînţeles, de concurenţa reprezentată de japonezii mai eficienţi, fără îndoială că vest-germanii aveau al doilea „stat comercial" de succes. Acest fapt a fost cu atât mai impresionant cu cât ţara fusese separată de 40% din teritoriul ei şi de peste 35% din populaţie; în mod ironic, Republica Democrată Germană avea să demonstreze în scurt timp că era cel mai productiv şi mai industrializat stat pe cap de locuitor dintre toate ţările est-europene (inclusiv URSS), în ciuda pierderii a milioane de talente în favoarea Occidentului. Dacă ar fi fost posibilă revenirea la frontierele din 1937, Germania unită ar fi depăşit din nou orice rival economic din Europa şi, într-adevăr, probabil că nu s-ar fi situat cu mult în spatele Uniunii Sovietice.

Tocmai din cauză că Germania fusese învinsă şi divizată, iar statutul ei internaţional (şi cel al Berlinului) era reglementat în continuare de „puterile tratatului", această pondere economică nu s-a transformat în putere politică. Nutrind o responsabilitate firească faţă de germanii din est, RFG era sensibilă la orice încălzire sau răcire a relaţiei dintre NATO şi Pactul de la Varşovia. Avea relaţii comerciale în principal cu Europa de Est şi URSS, dar, în mod evident, s-ar fi aflat în prima linie în cazul declanşării unui nou război. Alarmarea sovieticilor şi a francezilor (la aproape acelaşi nivel) faţă de orice revenire a „militarismului german" însemna că nu putea deveni niciodată o putere nucleară. Avea sentimente de vină faţă de vecini, cum ar fi polonezii şi cehii, se simţea vulnerabilă faţă de Rusia, dependentă de Statele Unite; saluta cu recunoştinţă relaţia franco-germană oferită de Charles de Gaulle, dar s-a simţit rareori capabilă să îşi folosească forţa economică pentru a controla politicile mai asertive ale francezilor. Implicaţi într-o confruntare intelectuală profundă cu propriul trecut, vest-germanii se bucurau să fie consideraţi buni coechipieri, dar *nu* lideri hotărâtori în afacerile internaţionale[234].

Atunci, acest fapt contrasta semnificativ cu rolul Franţei în lumea postbelică sau, mai precis, în lumea post-1958, când de Gaulle a ajuns la conducere. Aşa cum am afirmat mai sus (pp. 360-361), progresul economic pe care planificatorii adunaţi în jurul lui Monnet sperau să îl realizeze după 1945 fusese afectat de războaiele coloniale, de

instabilitatea politică şi a partidelor, precum şi de fragilitatea francului. Totuşi, în momentul campaniilor din Indochina şi Algeria, economia franceză creştea în ritm alert. Pentru prima dată după multe decenii, populaţia creştea, alimentând, astfel, cererea internă. Franţa avea un teritoriu bogat, variat, dar nedezvoltat complet, economia stagnând de la începutul anilor '30. Creşterea a devenit o posibilitate odată cu instalarea păcii, infuzia de ajutor american, naţionalizarea utilităţilor şi stimularea unei pieţe mai mari. Mai mult, Franţa (asemenea Italiei) avea un nivel de industrializare relativ scăzut pe cap de locuitor, din cauza economiei din oraşele mici, depindea de agricultură, ceea ce însemna că, sub acest aspect, creşterile au fost spectaculoase: de la 95 în 1953 la 1 967 în 1963, la 259 în 1973 (în comparaţie cu Marea Britanie în 1900 = 100)[235]. Rata anuală a creşterii a ajuns la o medie de 4,6% în anii '50, urcând la 5,8% în anii '60, stimulată de apartenenţa la Piaţa Comună. Aranjamentele particulare din cadrul Pieţei Comune nu numai că au protejat agricultura franceză de preţurile de pe piaţa mondială, ci i-au oferit o piaţă mai largă în interiorul Europei. Avântul general din Occident a stimulat exportul mărfurilor tradiţionale franceze cu plusvaloare (îmbrăcăminte, încălţăminte, vinuri, bijuterii), la care s-au adăugat aeronave şi automobile. Între 1949 şi 1969, producţia de automobile a crescut de zece ori, cea de aluminiu de şase ori, cea de tractoare şi ciment de şase ori, iar cea de fier şi oţel de două ori şi jumătate[236]. Ţara fusese întotdeauna relativ bogată, deşi nu complet industrializată; în anii '70, era mult mai bogată şi mai modernă.

Cu toate acestea, creşterea Franţei nu a avut niciodată baza industrială extinsă de care s-a bucurat vecinul de peste Rin, iar speranţele preşedintelui Pompidou că ţara lui va întrece în scurt timp Germania de Vest au avut puţine şanse să devină realitate. Cu anumite excepţii notabile din industria electrică, a automobilelor şi aerospaţială, majoritatea firmelor franceze erau tot mici, neavând suficient capital, iar preţurile produselor lor erau prea mari în comparaţie cu cele ale Germaniei. În ciuda „raţionalizării" agriculturii, au rămas multe firme mici – susţinute, de fapt, prin politicile de subvenţii ale Pieţei Comune; cu toate acestea, presiunile asupra Franţei rurale şi tensiunile sociale generate de modernizarea industrială (închiderea vechilor oţelării etc.) au dus la răbufniri ale nemulţumirii clasei muncitoare, cele din 1968 fiind cele mai cunoscute. Având puţine resurse autohtone de combustibili, Franţa a devenit dependentă de petrolul importat şi (în ciuda programului ambiţios privind producerea de energie nucleară) balanţa ei de plăţi a fluctuat semnificativ în funcţie de preţul petrolului la nivel mondial. Deficitul ei comercial faţă de Germania de Vest a crescut constant şi a impus devalorizări regulate (deşi stânjenitoare) în raport cu marca germană – măsură mai sigură, probabil, pentru poziţia economică a Franţei decât fluctuaţiile mari ale ratei de schimb dolar-franc. Aşadar, chiar şi în perioadele de creştere economică susţinută, economia franceză a avut o anumită nesiguranţă – care, în caz de şoc, i-ar fi trimis pe mulţi burghezi prudenţi dincolo de frontiera elveţiană, cu tot cu economiile familiei.

Totuşi, impactul Franţei asupra problemelor internaţionale a fost întotdeauna mult mai mare decât se putea aştepta de la o ţară deţinând doar 4% din produsul brut mondial – afirmaţie valabilă nu doar pentru perioada mandatului lui de Gaulle. Poate că s-a datorat afirmării naţionale şi culturale[237], care a coincis cu o perioadă în care influenţele anglo-americane scădeau, Rusia devenea tot mai neatractivă, iar Germania manifesta respect. Dacă Europa de Vest *ar fi avut* un lider şi un purtător de cuvânt, atunci Franţa era un candidat mai evident decât britanicii izolaţionişti sau germanii supuşi. Mai mult, administraţiile franceze succesive şi-au dat seama într-un timp scurt că puterea reală

modestă a ţării lor putea fi sprijinită convingând Piaţa Comună să adopte o anumită direcţie – cu privire la tarifele agricole, înalta tehnologie, ajutorul peste mări, cooperarea în cadrul Naţiunilor Unite, politicile vizând conflictul arabo-israelian şi aşa mai departe –, ceea ce a orientat într-un mod eficient entitatea devenită cel mai mare bloc comercial al lumii spre poziţii preferate de Paris. Nimic din toate acestea nu a împiedicat Franţa să acţioneze unilateral atunci când părea să existe o oportunitate.

Faptul că toate cele patru state europene mai mari şi-au sporit avuţia şi producţia în aceste decenii, împreună cu vecinii lor mai mici, nu a reprezentat o garanţie a fericirii veşnice. Speranţele iniţiale vizând integrarea politică şi constituţională tot mai mare s-au blocat în naţionalismul încă puternic al membrilor Comunităţii Economice Europene, demonstrat în primul rând de Franţa lui de Gaulle, apoi de statele care s-au alăturat CEE mai târziu şi cu prudenţă (Marea Britanie, Danemarca, Grecia). Disputele economice, mai ales cu privire la costul ridicat al politicii de sprijin pentru fermele agricole, au paralizat deseori afacerile la Bruxelles şi la Strasbourg. Irlanda neutră fiind membru, nu a fost posibilă stabilirea unei politici comune de apărare, aspect lăsat în responsabilitatea NATO (din ale cărui structuri de comandă francezii se retraseseră). Şocul reprezentat de creşterea preţului petrolului în anii '70 a părut să lovească mai ales Europa, temperând optimismul anterior; în ciuda îngrijorărilor generalizate şi a planificărilor semnificative de la Bruxelles, părea să fie dificil să se dezvolte politici în materie de înalte tehnologii pentru a contracara provocările japonezilor şi americanilor. Totuşi, în ciuda acestor dificultăţi, dimensiunea economiei Comunităţii Economice Europene a însemnat că peisajul internaţional era semnificativ diferit de cel din 1945 sau 1948. CEE era de departe cel mai mare importator şi exportator de bunuri din lume (deşi o mare parte din comerţ se desfăşura în Europa) şi, până în 1983, deţinea cele mai mari rezerve în valută şi aur din lume; producea mai multe automobile (34%) decât Japonia (24%) ori SUA (23%) şi mai mult ciment decât oricare alt stat, iar producţia de oţel era a doua după cea a Uniunii Sovietice[238]. Populaţia ei în 1983 fiind semnificativ mai mare decât cea a Statelor Unite şi aproape egală cu cea a Rusiei – fiecare având 272 de milioane –, CEE cu zece membri avea un produs brut şi o pondere în producţia industrială mondială semnificativ mai mari decât statul sovietic sau întregul bloc CAER. Dacă din punct de vedere politic şi militar Comunitatea Europeană era încă imatură, ca forţă economică era mult mai puternică în balanţele globale decât în 1956.

În privinţa Uniunii Sovietice se poate afirma aproape contrariul, analizând evoluţia ei din anii '50 până în anii '80. Aşa cum am menţionat mai sus (pp. 346-351), în aceste decenii Uniunea Sovietică nu doar a menţinut o armată puternică, ci a atins şi paritatea nucleară cu Statele Unite, a dezvoltat o marină cu capacitate de navigare pe ocean şi şi-a extins influenţa în diferite părţi ale lumii. Totuşi, acest impuls persistent de a egala americanii pe scena internaţională nu a avut corespondent sub aspectul realizărilor economice. În mod ironic (dat fiind accentul pus de Marx pe importanţa bazei productive în influenţarea cursului evenimentelor), ţara care pretindea a fi primul stat comunist din lume părea că suferă din cauza tot mai multor dificultăţi economice odată cu trecerea timpului.

Prin această afirmaţie nu negăm progresul economic impresionant realizat de URSS – şi întregul bloc dominat de sovietici – faţă de ultimii ani ai conducerii lui Stalin. Sub numeroase aspecte, regiunea se transformase şi mai mult decât Europa de Vest în aceste câteva decenii, chiar dacă se poate ca aceasta să se datoreze în principal faptului că, de

la bun început, a fost mult mai săracă şi mai „subdezvoltată". În orice caz, măsurate în termeni statistici bruţi, câştigurile erau impresionante. Producţia de oţel a Rusiei, de doar 12,3 milioane de tone în 1945, a crescut la 65,3 milioane de tone în 1960 şi 148 de milioane de tone în 1980 (URSS devenind cel mai mare producător la nivel mondial); producţia de energie electrică a crescut de la 43,2 milioane de kilowaţi-oră la 292 de milioane, în aceleaşi perioade; producţia de automobile a crescut de la 74 000 de unităţi la 524 000 de unităţi, apoi la 2,2 milioane de unităţi; iar această listă de creşteri ale producţiei poate continua[239]. Producţia industrială totală, cu o creştere în medie de 10% pe an în anii '50, a crescut de la 100 teoretic în 1953 la 421 în 1964[240], o realizare remarcabilă – ca şi manifestările evidente ale puterii ruseşti, cum ar fi *Sputnik*, explorarea spaţiului cosmic şi echipamentele militare. În momentul căderii politice a lui Hruşciov, ţara avea o economie mult mai prosperă, cu o bază mult mai largă decât în timpul lui Stalin, iar aceste câştiguri absolute creşteau într-un ritm constant.

Totuşi, au existat două neajunsuri grave care au început să pună în umbră aceste realizări. Primul a fost un *declin* constant şi de lungă durată a ratei de creştere: începând din 1959, rata de creştere anuală a producţiei industriale a scăzut tot mai mult, de la valori cu două cifre până la 3-4% pe an la sfârşitul anilor '70, continuând această direcţie. Privind retrospectiv, această evoluţie a fost destul de firească, întrucât acum este limpede că primele creşteri anuale impresionante s-au datorat în principal infuziilor masive de forţă de muncă şi capital. Începând să se utilizeze la capacitate maximă forţa de muncă existentă (şi concurenţa cu cerinţele forţelor armate şi ale agriculturii), nu a existat alternativă pentru ritmul creşterii decât încetinirea. În ceea ce priveşte investiţiile de capital, ele au fost orientate preponderent spre industria de scară şi producţia legată de apărare, ceea ce a stimulat mai curând creşterea cantitativă, şi nu calitativă, multe alte sectoare economice rămânând cu capital insuficient. Chiar dacă nivelul de trai al rusului de rând a crescut în timpul lui Hruşciov şi al succesorilor lui, cererea consumatorilor nu putea (ca în Occident) să stimuleze creşterea într-o economie în care consumul personal era menţinut în mod intenţionat la un nivel scăzut cu scopul de a orienta resursele naţionale spre industria grea şi armată. Probabil că agricultura sovietică a fost afectată de factori structurali şi climatici cronici; producţia agricolă netă a crescut cu 4,8% pe an în anii '50, dar în anii '60 creşterea a scăzut la 3% pe an, iar în anii '70 la 1,8% pe an – în ciuda atenţiei şi capitalului acordate de planificatorii sovietici îngrijoraţi şi de miniştrii lor[241]. Ţinând cont de mărimea sectorului agricol din URSS şi de faptul că populaţia ei a crescut cu 84 de milioane în cele trei decenii de după 1950, creşterile de ansamblu ale produsului naţional brut pe cap de locuitor au fost semnificativ mai mici decât ratele producţiei *industriale*, ele însele reprezentând realizări oarecum „forţate".

Al doilea neajuns grav a fost legat, în mod previzibil, de poziţia economică *relativă* a Uniunii Sovietice. În anii '50 şi la începutul anilor '60, având în vedere creşterea cotei ei din producţia şi comerţul mondial, afirmaţia lui Hruşciov potrivit căreia tipul marxist de producţie era superior şi avea să „îngroape capitalismul" părea să fie plauzibilă. Totuşi, de atunci, tendinţa a devenit mai îngrijorătoare pentru Kremlin. Comunitatea Europeană, condusă de gigantul industrial Germania de Vest, a devenit mult mai bogată şi mai productivă decât URSS. Micul stat insular Japonia s-a dezvoltat atât de rapid, încât depăşirea produsului naţional brut total al Rusiei a devenit doar o chestiune de timp. Statele Unite, în ciuda declinului lor industrial relativ, s-au menţinut înaintea Uniunii Sovietice în privinţa producţiei şi avuţiei totale. Nivelul de trai al rusului de rând

şi al confraţilor est-europeni nu a eliminat decalajul faţă de cel din Europa de Vest, invidiat de populaţiile statelor cu economii marxiste. Noile tehnologii – calculatoarele, robotica, telecomunicaţiile – au dezvăluit că URSS şi sateliţii ei ocupau poziţii competitive slabe. Iar agricultura a rămas la fel de slabă, în termenii producţiei: în 1980, fermierul american producea suficiente alimente pentru aprovizionarea a 65 de persoane, în timp ce omologul lui rus hrănea doar opt[242]. Acest fapt a generat necesitatea incomodă pentru sovietici de a importa tot mai multe alimente.

Sateliţii Rusiei se confruntau cu aceleaşi dificultăţi economice; şi în aceste ţări se înregistraseră rate mari de creştere în anii '50 şi la începutul anilor '60 – deşi, din nou, pornind de la niveluri scăzute în comparaţie cu cele din Occident şi respectând priorităţi care puneau un accent similar pe planificarea centralizată, industria grea şi colectivizarea agriculturii[243]. Deşi între statele est-europene au apărut diferenţe semnificative de prosperitate şi creştere (şi încă apar), tendinţa generală a fost, iniţial, de expansiune, apoi de încetinire a ritmului – strategii marxişti confruntându-se cu o serie de alegeri dificile. În cazul Rusiei, exista posibilitatea de a cultiva suprafeţe suplimentare de teren, deşi aceasta era restricţionată de limitele impuse de ecologia iernii în nordul ţării şi de deşerturi în sud (amintindu-le multora de faptul că exploatarea încrezătoare de către Hruşciov a „terenurilor virgine" le-a transformat în cratere pline cu praf)[244]; în mod similar, exista riscul ca exploatarea intensivă a materiilor prime să ducă la creşterea ineficienţei în cazul rezervelor de petrol[245], de pildă, în timp ce costurile de extracţie au crescut rapid imediat după ce forarea s-a extins în regiunea cu geruri permanente. Exista posibilitatea unor infuzii mai mari de capital în industrie şi tehnologie, însă doar cu preţul devierii unor resurse fie de la apărare – care a rămas principala prioritate a Uniunii Sovietice, în ciuda tuturor schimbărilor de la conducere –, fie de la bunurile de consum – neglijare considerată extrem de nepopulară (mai ales în Europa de Est) într-o perioadă în care îmbunătăţirea comunicaţiilor făcea şi mai cunoscută prosperitatea relativă a Occidentului. În cele din urmă, Rusia şi celelalte regimuri comuniste aveau posibilitatea de a lua în calcul o serie de reforme, nu doar de tipul eradicării corupţiei şi simplificării birocraţiei, ci şi sistemice, oferind stimulente personale, introducând un mecanism mai realist de stabilire a preţurilor, permiţând creşteri ale exploatărilor agricole private, încurajând discuţiile deschise şi antreprenoriatul în abordarea tehnologiilor noi etc.; cu alte cuvinte, opţiunea pentru un „capitalism insinuant", precum cel practicat cu abilitate de unguri în anii '70. Aşa cum au demonstrat experienţele cehe din 1968, dificultatea acestei strategii consta în faptul că măsurile de „liberalizare" puneau sub semnul întrebării regimul comunist *dirijist* însuşi – şi, prin urmare, nu au fost agreate de ideologii de partid şi din armată în timpul lui Brejnev, perioadă marcată de prudenţă[246]. Aşadar, inversarea declinului economic relativ trebuia să se facă într-un mod prudent, ceea ce a redus semnificativ şansele unui succes surprinzător.

Probabil că singura consolare a decidenţilor de la Kremlin a fost faptul că şi rivalul lor, Statele Unite, se confrunta, aparent, cu dificultăţi economice începând cu anii '60 şi că îşi pierdea cu rapiditate ponderea *relativă* în avuţia, producţia şi comerţul mondiale deţinută în 1945. Totuşi, menţionarea acestui an este, bineînţeles, faptul cel mai important pentru înţelegerea declinului american relativ. Aşa cum am afirmat mai sus, poziţia economică favorabilă a Statelor Unite din acel moment a fost fără precedent şi artificială. S-au aflat în fruntea naţiunilor lumii parţial datorită efortului productiv, dar şi slăbiciunii temporare a altor naţiuni. Situaţia se va modifica, în defavoarea Statelor Unite, odată cu

revenirea Europei şi Japoniei la nivelurile de producţie de dinainte de război; şi se va modifica şi mai mult odată cu creşterea generală a producţiei industriale mondiale (care a crescut de peste trei ori între 1953 şi 1973), întrucât era de neimaginat ca Statele Unite să îşi poată menţine cota de jumătate din totalul din 1945, când în întreaga lume se construiau fabrici şi uzine noi. Potrivit calculelor lui Bairoch, până în 1953, ponderea americană scăzuse la 44,7%; până în 1980, la 31,5%; şi tendinţa de scădere s-a menţinut[247]. În mare parte din aceleaşi motive, indicatorii economici ai CIA arătau scăderea cotei Statelor Unite din produsul naţional brut mondial de la 25,9% în 1960 la 21,5% în 1980 (deşi ascensiunea de scurtă durată a dolarului pe pieţele valutare va fi însoţită de creşterea acestei cote în următorii câţiva ani)[248]. Americanii nu produceau semnificativ mai puţin (cu excepţia unor industrii intrate într-un declin general în lumea occidentală), ci alte naţiuni produceau mult mai mult. Probabil că producţia de automobile este cea mai simplă ilustrare a celor două tendinţe relevante pentru discuţia noastră: în 1960, Statele Unite produceau 6,65 milioane de automobile, adică 52% din producţia mondială de 12,8 milioane; în 1980, produceau doar 23% din producţia mondială, dar, întrucât aceasta se ridica la 30 de milioane de unităţi, producţia americană absolută crescuse cu 6,9 milioane de unităţi.

Totuşi, în ciuda acestei idei oarecum consolatoare – similară cu afirmaţia cu care britanicii se consolaseră pe jumătate în urmă cu 70 de ani, când cotele lor din producţia mondială începuseră să scadă –, această evoluţie avea un aspect îngrijorător. Adevărata întrebare nu era: „A fost necesar ca Statele Unite să intre într-un declin relativ?", ci: „A fost necesar să intre într-un declin *atât de rapid*?". De fapt, chiar la apogeul aşa-numitei perioade „Pax Americana", poziţia lor competitivă era deja erodată de o rată anuală îngrijorător de scăzută a creşterii producţiei pe cap de locuitor, mai ales în comparaţie cu deceniile anterioare (vezi tabelul 42).

Tabelul 42. *Media ratei anuale de creştere a producţiei pe cap de locuitor, 1948-1962*[249]

	(1913-1950)	1948-1962
Statele Unite	(1,7)	1,6
Marea Britanie	(1,3)	2,4
Belgia	(0,7)	2,2
Franţa	(0,7)	3,4
Germania/RFG	(0,4)	6,8
Italia	(0,6)	5,6

Din nou, se poate afirma că această evoluţie a fost „firească" din perspectivă istorică. Potrivit lui Michael Balfour, timp de multe decenii înainte de 1950, Statele Unite îşi măriseră producţia mai rapid decât oricare alt stat pentru că erau un inovator important de metode de standardizare şi producţie în masă. În consecinţă, „ajunseseră cel mai departe dintre ţări în sensul satisfacerii nevoilor umane şi funcţionau, deja, la un nivel ridicat de eficienţă (măsurată în termeni de producţie pe individ pe oră), astfel încât posibilităţile cunoscute de intensificare a producţiei prin metode sau echipamente mai bune erau, prin comparaţie cu restul lumii, mai mici"[250]. Totuşi, deşi această afirmaţie era adevărată, Statele Unite nu au fost ajutate de alte tendinţe seculare emergente în economia lor: anumite politici privind taxele şi impozitele au încurajat consumul ridicat,

dar o rată scăzută a economiilor personale; investiţiile în cercetare şi dezvoltare, cu excepţia scopurilor militare, se reduceau lent în comparaţie cu alte ţări; iar cheltuielile pentru apărare, ca proporţie din PNB, erau mai mari decât ale oricărui alt stat din blocul vestic. În plus, un procent tot mai mare din populaţia americană trecea din industrie în servicii, adică în domenii cu productivitate scăzută[251].

În anii '50 şi '60, o mare parte din aceste evoluţii a fost pusă în umbră de dezvoltarea spectaculoasă a înaltei tehnologii americane (mai ales aeriene), de prosperitatea care a declanşat cererea consumatorilor pentru maşini extravagante şi televizoare color, precum şi de fluxul evident al dolarilor din Statele Unite spre zone mai sărace ale lumii, sub formă de ajutor extern, cheltuieli militare sau investiţii făcute de bănci şi companii. În acest sens, este util să ne amintim de îngrijorările generalizate la mijlocul anilor '60 cu privire la ceea ce Servan-Schreiber a numit *le défi américain* – valul imens de investiţii americane în Europa (şi, prin extensie, în alte zone), transformând aceste ţări în sateliţi economici ai SUA; reverenţa sau ura cu care erau privite multinaţionalele-gigant, cum ar fi Exxon şi General Motors; şi, în asociere cu aceste tendinţe, respectul faţă de tehnicile sofisticate de management ale institutelor americane de ştiinţe economice[252]. Într-adevăr, dintr-o anumită perspectivă economică, acest transfer al investiţiilor şi producţiei americane a fost un indicator al forţei şi modernităţii economice; a profitat de costurile mai mici ale forţei de muncă şi a lărgit accesul pe pieţele de peste mări. Totuşi, în timp, aceste fluxuri de capital au devenit atât de puternice, încât au început să cântărească mai greu decât surplusurile câştigate de americani din exporturile de produse industriale, alimentare şi servicii „invizibile". Chiar dacă acest deficit tot mai mare al plăţilor a dus la pierderea unor cantităţi considerabile de aur de către SUA la sfârşitul anilor '50, majoritatea guvernelor s-au mulţumit să păstreze mai mulţi dolari (aceasta fiind principala valută de rezervă), şi nu să solicite plata în aur.

Totuşi, în anii '60, această situaţie convenabilă a dispărut. Atât Kennedy, cât şi (chiar mai mult) Johnson erau dispuşi să majoreze cheltuielile militare peste mări, şi nu doar în Vietnam, deşi acest conflict a crescut foarte mult fluxul de dolari exportaţi. Atât Kennedy, cât şi Johnson se angajaseră în creşterea cheltuielilor interne, tendinţă identificabilă deja înainte de 1960. Nici una din aceste administraţii nu a agreat costurile politice ale creşterii impozitelor cu scopul de a contracara inflaţia inevitabilă. În consecinţă, ani la rând s-au înregistrat deficite ale guvernului federal, creşteri mari ale preţurilor şi scăderea graduală a competitivităţii industriale americane – ceea ce a dus la deficite mai mari ale balanţei de plăţi, sugrumarea (de către administraţia Johnson) a investiţiilor externe din partea firmelor americane, apoi orientarea lor spre noul instrument reprezentat de eurodolari. În aceeaşi perioadă, cota Statelor Unite din rezervele de aur la nivel mondial (non-CAER) s-a redus drastic, de la 68% (1950) la doar 27% (1973). Întregul sistem internaţional de plăţi şi fluxuri financiare fiind afectat de aceste probleme combinate şi slăbit şi mai mult de contraatacurile furioase ale lui de Gaulle împotriva a ceea ce considera a fi „exportul de inflaţie" al Americii, administraţia Nixon a descoperit că nu putea decât să elimine legătura dintre dolar şi aur de pe pieţele private, apoi să permită flotarea dolarului în raport cu alte valute. Sistemul Bretton Woods, creaţia epocii de supremaţie financiară a Statelor Unite, s-a prăbuşit când cel mai important pilon nu a mai putut suporta tensiunile[253].

Povestea detaliată a fluctuaţiilor libere ale dolarului din anii '70 nu face obiectul discuţiei noastre; şi nici cursul oscilant al eforturilor administraţiilor succesive de a

controla inflaţia şi a stimula creşterea, întotdeauna fără să producă prea mult disconfort politic. Inflaţia peste medie din Statele Unite în general a dus la slăbirea dolarului în raport cu moneda germană şi cea japoneză în anii '70; şocurile petroliere care au produs pagube ţărilor mai dependente de rezervele OPEC (de exemplu, Japonia, Franţa), tulburările politice din diferite părţi ale lumii şi ratele ridicate ale dobânzilor americane au avut tendinţa de a imprima o direcţie ascendentă dolarului, aşa cum s-a întâmplat la începutul anilor '80. Totuşi, chiar dacă aceste oscilaţii au fost importante şi a existat tendinţa de a contribui la nesiguranţa economică mondială, se poate să fie mai puţin semnificative pentru scopul nostru decât tendinţele de neoprit, pe termen mai lung, precum diminuarea creşterii productivităţii, în sectorul privat aceasta ajungând de la 2,4% (1965-1972) la 1,6% (1972-1977), apoi la 0,2% (1977-1982)[254]; deficitele federale tot mai mari, despre care se poate considera că au dat un „impuls" de tip keynesian economiei, dar cu preţul retragerii unei cantităţi atât de mari de lichidităţi din afara ţării (atrase de ratele mai mari ale dobânzilor americane), încât preţul dolarului a ajuns la niveluri ridicate în mod artificial şi ţara s-a transformat dintr-un creditor într-un debitor, precum şi dificultatea tot mai mare cu care se confruntau producătorii americani în competiţia cu importurile de automobile, bunuri electrice, electrocasnice şi altele. Nu este surprinzător că produsul naţional brut american pe cap de locuitor, altădată cel mai mare din lume, a început să scadă[255].

Încă existau consolări pentru cei care puteau privi economia americană şi necesităţile ei în termeni mai generali decât comparaţiile limitate cu veniturile elveţiene sau cu productivitatea japoneză. Aşa cum evidenţiază Calleo, politicile americane după 1945 au realizat, într-adevăr, anumite obiective fundamentale şi semnificative: prosperitatea internă, prin contrast cu regresul de tipul celui din anii '30; îngrădirea expansionismului sovietic fără declanşarea unui război; revigorarea economiilor – şi a tradiţiilor democratice – din Europa de Vest, la care s-a adăugat Japonia ulterior, creând „un bloc economic tot mai integrat", cu „un set impresionant de instituţii multilaterale... pentru a administra afacerile economice şi militare" comune; şi, în cele din urmă, „transformarea vechilor imperii coloniale în state independente integrate, în continuare, în economia mondială"[256]. Pe scurt, Statele Unite menţinuseră ordinea internaţională liberală de care depindeau tot mai mult; şi, în timp ce cota Americii din producţia şi averea mondială scăzuse, probabil că într-un ritm mai rapid decât fusese necesar, redistribuţia balanţelor economice globale crease un mediu lipsit de ostilitate faţă de propria piaţă deschisă şi tradiţiile capitaliste ale Statelor Unite. În final, dacă poziţia lor de lider ar fi fost ameninţată de anumite economii având un ritm de creştere mai rapid, SUA şi-ar fi menţinut în continuare superioritatea semnificativă în raport cu Uniunea Sovietică sub aproape toate aspectele adevăratei puteri naţionale şi – fără să îşi abandoneze convingerile antreprenoriale – ar fi rămas deschise la stimulul reprezentat de iniţiativa managerială şi schimbarea tehnologică pe care rivalul lor marxist le-ar fi acceptat mult mai greu.

În capitolul final vom discuta mai detaliat despre implicaţiile acestor decizii economice. Totuşi, poate că este util să prezentăm sub o formă statistică (vezi tabelul 43) esenţa tendinţelor analizate mai sus, întrucât ele se referă la balanţele economice globale, şi anume la recuperarea parţială a cotei din producţia mondială de către ţările mai puţin dezvoltate; creşterea remarcabilă a Japoniei şi, într-o mai mică măsură, a Republicii Populare Chineze; erodarea cotei Comunităţii Economice Europene, chiar dacă a rămas cel mai mare bloc economic din lume; stabilizarea, apoi declinul lent ale cotei Uniunii

Sovietice; şi declinul mult mai rapid, dar forţa economică mai mare, în continuare, ale Statelor Unite.

Tabelul 43. *Cote din produsul mondial brut, 1960-1980*[257] *(procente)*

	1960	1970	1980
Ţările mai puţin dezvoltate	11,1	12,3	14,8
Japonia	4,5	7,7	9
China	3,1	3,4	4,5
Comunitatea Economică Europeană	26	24,7	22,5
Statele Unite	25,9	23	21,5
Alte ţări dezvoltate	10,1	10,3	9,7
URSS	12,5	12,4	11,4
Alte state comuniste	6,8	6,2	6,1

Într-adevăr, până în 1980, ultimul an din tabelul 43, numărul populaţiei, PNB pe cap de locuitor şi PNB în sine, cifre oferite de Banca Mondială, indicau în mare parte o distribuţie *multipolară* a balanţelor economice globale, aşa cum se arată în tabelul 44.

Tabelul 44. *Populaţia, PNB pe cap de locuitor şi PNB în 1980*[258]

	Populaţia (milioane)	PNB pe cap de locuitor (dolari)	PNB (miliarde de dolari)
Statele Unite	228	11 360	2 590
URSS	265	4 550	1 205
Japonia	117	9 890	1 157
CEE (12 state), din care	317	–	2 907
Germania de Vest	61	13 590	838
Franţa	54	11 730	633
Marea Britanie	56	7 920	443
Italia	57	6 480	369
Germania de Est şi de Vest (împreună)	78	–	950
China[259]	980	290 sau 450	284 sau 441

În final, poate este util să ne amintim că aceste transformări pe termen lung ale balanţelor de producţie sunt importante nu atât în sine, cât datorită implicaţiilor lor pentru politica de putere. Aşa cum a observat însuşi Lenin în 1917-1918, ratele *inegale* ale creşterii economice au fost cele care au dus în mod inerent la afirmarea anumitor puteri şi la declinul altora:

> Cu o jumătate de secol în urmă, Germania era o ţară săracă, nesemnificativă, sub aspectul forţei ei capitaliste, în comparaţie cu puterea Angliei la acea vreme. Japonia era la fel de nesemnificativă în comparaţie cu Rusia. Ne putem „imagina" că în zece sau douăzeci de ani forţa relativă a puterilor imperialiste va fi rămas *ne*schimbată? Este absolut inimaginabil[260].

Şi, în ciuda concentrării lui Lenin asupra statelor capitaliste/imperialiste, se pare că în cazul *tuturor* entităţilor naţionale, indiferent de economia politică preferată, se aplică regula potrivit căreia ratele inegale de creştere economică duc, mai devreme sau mai târziu, la modificarea echilibrelor politice şi militare mondiale. Bineînţeles, acesta a fost tiparul observat în cele patru secole de dezvoltare a marilor puteri înainte de secolul curent. Prin urmare, modificările neobişnuit de rapide la nivelul centrelor producţiei mondiale din ultimele două-trei decenii vor avea, cu necesitate, repercusiuni asupra viitorului strategiilor de ansamblu ale principalelor puteri ale zilei şi merită pe deplin să ne concentrăm atenţia asupra lor într-un ultim capitol.

Capitolul 8

Spre secolul XXI

Istorie şi speculaţii

Un capitol intitulat astfel presupune nu doar o schimbare a cronologiei, ci şi, mult mai semnificativ, o schimbare a *metodologiei*. Chiar şi trecutul foarte apropiat este istorie şi, cu toate că problemele ridicate de părtinire şi surse îl fac pe istoricul deceniului anterior „incapabil să separe efemerul de fundamental"[1], el funcţionează în continuare în cadrul aceleiaşi discipline academice. Dar scrierile despre evoluţiile posibile în viitor ale evenimentelor curente, chiar dacă abordează tendinţe deja în desfăşurare, nu pot pretinde că sunt adevăruri istorice. Nu numai că materia primă se transformă, din monografii bazate pe arhive în *previziuni* economice şi *proiecţii* politice, dar nu mai poate fi presupusă validitatea aspectelor despre care se scrie. Chiar dacă au existat întotdeauna multe dificultăţi metodologice în abordarea „realităţilor istorice"[2], evenimente din trecut cum ar fi asasinarea unui arhiduce sau o înfrângere militară *au avut loc cu adevărat*. Nimic din afirmaţiile despre viitor nu prezintă această certitudine. Întâmplări neprevăzute, simple accidente, dispariţia unei tendinţe pot anula cele mai plauzibile previziuni; dacă nu le anulează, atunci cel care le-a formulat este pur şi simplu norocos.

Atunci, ceea ce urmează poate fi doar provizoriu şi conjunctural, bazat pe o presupunere raţională cu privire la efectele tendinţelor actuale ale economiilor şi strategiei globale – dar fără garanţia că toate acestea sau o parte din ele se vor întâmpla. Oscilaţiile valorii internaţionale a dolarului din ultimii câţiva ani şi scăderea drastică după 1984 a preţului petrolului (cu implicaţii diferite pentru Rusia, Japonia, OPEC) sunt un avertisment de a nu trage concluzii în urma unor tendinţe bazate pe economie; iar lumea politicii şi a diplomaţiei nu a urmat niciodată direcţii liniare. Multe capitole finale care abordează afaceri contemporane trebuie să fie revizuite, la doar câţiva ani, având beneficiile retrospectivei; ar fi surprinzător dacă acest capitol va supravieţui neatins.

Probabil cea mai bună cale pentru a înţelege ce ne aşteaptă este să aruncăm o privire *înapoi*, la ascensiunea şi decăderea marilor puteri din ultimele cinci secole. În această carte afirmăm că există o dinamică a schimbării impulsionată în principal de evoluţiile economice şi tehnologice, care au impact asupra structurilor sociale, sistemelor politice, puterii militare şi poziţiei statelor şi imperiilor individuale. Viteza acestei schimbări economice globale nu este uniformă pur şi simplu pentru că ritmul inovaţiei tehnologice şi al creşterii economice este neregulat, condiţionat de situaţia inventatorului şi întreprinzătorului

individual, precum şi de climă, boli, războaie, geografie, cadru social şi aşa mai departe. În mod similar, regiuni şi societăţi diferite din lume au cunoscut un ritm al creşterii mai rapid *sau* mai lent, în funcţie nu doar de tiparele schimbătoare ale tehnologiei, producţiei şi comerţului, ci şi de receptivitatea lor faţă de noile moduri de creştere a producţiei şi avuţiei lor. Pe măsură ce unele regiuni de pe glob s-au afirmat, altele au rămas în urmă – în termeni relativi sau (uneori) absoluţi. Nimic din toate acestea nu este surprinzător. Datorită impulsului înnăscut al omului de a-şi îmbunătăţi condiţia, lumea nu a stat niciodată în loc. Iar progresele intelectuale începând cu perioada Renaşterii, impulsionate de apariţia „ştiinţelor exacte" în perioada Iluminismului şi revoluţiei industriale, au făcut dinamica schimbării tot mai puternică şi mai autonomă.

A doua afirmaţie importantă din cartea de faţă este că acest ritm inegal al creşterii economice are un impact crucial pe termen lung asupra puterii militare şi a poziţiei strategice relative ale membrilor sistemului de state. Din nou, acest fapt nu este surprinzător şi a fost afirmat de multe ori, chiar dacă se poate ca accentul şi prezentarea să fi fost diferite[3]. Nu a fost necesar ca lumea să aştepte până în vremea lui Engels pentru a afla că „nimic nu depinde de condiţiile economice mai mult decât armata şi marina"[4]. Un principe din timpul Renaşterii ştia la fel de bine ca angajaţii de astăzi ai Pentagonului că puterea militară depinde de rezervele corespunzătoare de bogăţie, care, la rândul lor, derivă dintr-o bază înfloritoare a producţiei, finanţe sănătoase şi tehnologie superioară. Aşa cum demonstrează descrierea de mai sus, prosperitatea economică nu înseamnă *întotdeauna şi imediat* eficienţă militară, întrucât ea depinde de mulţi alţi factori, de la geografie şi moralul naţional la conducerea militară şi competenţă tactică. Totuşi, este adevărat că toate transformările majore de la nivelul balanţelor mondiale de *putere militară* au urmat după modificări ale balanţelor *de producţie*; şi, în continuare, ascensiunea şi decăderea diferitelor imperii şi state în sistemul internaţional sunt confirmate de rezultatele finale ale războaielor dintre marile puteri, în care victoria a fost întotdeauna de partea celui care deţinea cele mai multe resurse materiale.

Aşadar, deşi cele ce urmează sunt speculaţii, şi nu istorie, ele se bazează pe asumpţia plauzibilă că, probabil, aceste tendinţe generale din ultimele cinci secole se vor menţine. Sistemul internaţional, indiferent dacă este dominat temporar de şase mari puteri sau doar de două, rămâne anarhic – adică nu există autoritate mai mare decât statul-naţiune egoist, suveran[5]. În fiecare perioadă, unele dintre aceste state cresc sau se reduc sub aspectul cotei lor *relative* din puterea seculară. În 1987 sau 2000 nu există mai multe şanse ca lumea să rămână în stare de îngheţ decât existau în 1870 sau 1660. Dimpotrivă, anumiţi economişti vor afirma că tocmai *structurile* producţiei şi ale comerţului internaţional se schimbă într-un ritm mai rapid decât înainte: agricultura şi materiile prime îşi pierd valoarea relativă, „producţia" industrială se desparte de „ocuparea forţei de muncă" în industrie, bunurile bazate pe cunoaştere devin dominante în toate societăţile avansate şi fluxurile mondiale de capital se desprind tot mai mult de tiparele comerţului[6]. Toate acestea şi noile progrese din domeniul ştiinţei, multe la număr, vor influenţa afacerile internaţionale, în mod cert. Pe scurt, fără intervenţia providenţei divine sau dacă nu are loc un război nuclear dezastruos, va exista, în continuare, o dinamică a puterii mondiale impulsionată în principal de schimbarea tehnologică şi economică. Dacă previziunile optimiste referitoare la impactul calculatoarelor, al roboticii, al biotehnologiei şi aşa mai departe sunt corecte – şi dacă, în plus, se dovedeşte că previziunile privind succesul unei „revoluţii verzi" în anumite zone din Lumea a Treia (India şi chiar China devenind

exportatori regulaţi de cereale)[7] au fost corecte –, atunci lumea *în ansamblu* ar putea fi mult mai bogată până la începutul secolului XXI. Chiar dacă progresul tehnologic este mai puţin spectaculos, probabil că va avea loc o creştere economică. Tiparele demografice schimbătoare, având impact asupra cererii, vor asigura acest lucru, ca şi exploatarea mai sofisticată a materiilor prime.

Clar este şi faptul că această creştere va fi inegală – mai rapidă în unele locuri, mai lentă în altele, în funcţie de condiţiile pentru schimbare. Mai ales ea este ceea ce face ca prognozele următoare să fie atât de provizorii; întrucât nu există o garanţie că, de exemplu, dezvoltarea economică impresionantă a Japoniei din ultimele patru decenii va continua în următoarele două; şi nici nu este imposibil ca ratele de creştere ale Rusiei, aflate în declin începând cu anii '60, să îşi reia sensul ascendent în anii '90, în condiţiile unor schimbări în politica şi mecanismele economice ale ţării. Totuşi, ţinând seama de dovezile tendinţelor existente, nici unul dintre aceste efecte nu pare să fie probabil. Adică, dacă s-ar întâmpla ca Japonia să stagneze, iar Rusia să cunoască un boom economic între momentul actual şi începutul secolului XXI, atunci acest fapt ar putea fi generat doar de schimbări ale situaţiei şi politicilor mult mai drastice decât se poate presupune, raţional, pornind de la dovezile existente. Doar pentru că este posibil ca estimările privind modul cum va arăta lumea peste 15 sau 20 de ani să fie greşite nu înseamnă că trebuie să preferăm efecte neplauzibile, şi nu aşteptări rezonabile bazate pe evoluţiile generale curente.

De exemplu, este rezonabil să ne aşteptăm ca una dintre „tendinţele globale" mai cunoscute din prezent, afirmarea regiunii Pacificului, să continue doar pentru că această evoluţie are o bază atât de largă. Ea include nu doar motorul economic reprezentat de Japonia, ci şi gigantul care trece printr-o transformare rapidă, Republica Populară Chineză; nu doar statele industriale şi prospere, Australia şi Noua Zeelandă, ci şi ţări asiatice în curs de industrializare, cu mari succese, cum ar fi Taiwanul, Coreea de Sud, Hong Kongul şi Singapore – precum şi teritoriile din Asociaţia Naţiunilor din Asia de Sud-Est (ASEAN): Malaysia, Indonezia, Thailanda şi Filipine; prin extensie, regiunea include statele americane şi provinciile Canadei de pe coasta Pacificului[8]. Creşterea economică în această regiune vastă este stimulată de o combinaţie fericită de factori: o afirmare spectaculoasă a productivităţii industriale prin societăţi orientate spre export, ducând la creşteri mari în comerţul exterior, transporturile navale şi serviciile financiare; o orientare semnificativă spre tehnologii mai noi şi produse mai ieftine şi care presupun o cantitate mai mare de muncă; şi un efort înregistrând un succes considerabil de a creşte producţia agricolă (mai ales cereale şi animale) mai rapid decât creşterea totală a populaţiei. Fiecare succes interacţionează într-un sens pozitiv cu celelalte, generând o rată a creşterii economice care o eclipsează net pe cea a puterilor occidentale tradiţionale – precum şi pe cea a CAER – din ultimii ani.

În 1960, de exemplu, produsul intern brut al ţărilor din Asia-Pacific (adică fără Statele Unite) reprezenta doar 7,8% din PIB la nivel mondial; până în 1982, acesta depăşise dublul acestei valori ajungând la 16,4%, iar de atunci ratele creşterii din regiune le depăşesc semnificativ pe cele ale Europei, Statelor Unite şi Rusiei. Probabil că, până în anul 2000, vor reprezenta peste 20% din PIB la nivel mondial – echivalent cu Europa ori Statele Unite; iar această realizare va avea loc chiar în baza unor diferenţe „mult mai mici" între ratele de creştere decât cele existente în ultimul sfert de secol[9]. De asemenea, dinamismul bazinului Pacificului are efect asupra balanţelor economice schimbătoare din

interiorul Statelor Unite în aceeaşi perioadă. Comerţul american cu statele din Asia şi Pacific a fost de numai 48% faţă de cel cu Europa (membrii OECD) în 1960, dar a crescut la 122% faţă de comerţul americano-european până în 1983 – transformare însoţită de o redistribuţie atât a populaţiei, cât şi a veniturilor în Statele Unite în direcţia Pacificului[10]. În ciuda încetinirii ratei de creştere a *unei* ţări, de pildă, sau în ciuda problemelor care afectează o anumită industrie, este evident că aceste tendinţe se menţin, în ansamblu. Aşadar, nu este surprinzător că un economist a prezis că întreaga regiune a Pacificului, care deţine acum 43% din PNB la nivel mondial, va deţine 50% din acelaşi indicator până în anul 2000; potrivit acestuia, „centrul de greutate economică a lumii se deplasează cu rapiditate spre Asia şi Pacific, pe măsură ce regiunea Pacificului preia poziţia de centru important al puterii economice mondiale"[11]. Bineînţeles, începând cu secolul al XIX-lea, auzim foarte des acest tip de exprimare; dar această previziune a devenit realitate doar odată cu creşterea masivă a comerţului şi productivităţii acestei regiuni începând cu 1960.

În mod similar, este rezonabil să presupunem şi că în următoarele câteva decenii vom asista la continuarea unei tendinţe mult mai puţin atractive, dar şi mai generale: costul cursei înarmărilor va creşte gradual, alimentat de preţul ridicat al sistemelor de armament mai noi şi de rivalităţile internaţionale. S-a afirmat că „unul dintre puţinele elemente constante din istorie este faptul că scara angajamentului faţă de cheltuielile militare a crescut întotdeauna"[12]. Dacă această afirmaţie este valabilă (cu excepţia câtorva fluctuaţii de scurtă durată) în cazul războaielor şi al curselor înarmării din secolul al XVIII-lea, ea e şi mai relevantă pentru secolul curent, când fiecare nouă generaţie de aeronave, nave de război şi tancuri este considerabil mai costisitoare decât cele precedente, chiar şi atunci când exceptăm perioadele de inflaţie. Oamenii de stat din epoca edwardiană, scandalizaţi că un cuirasat costa 2,5 milioane de lire sterline înainte de 1914, ar fi uimiţi să afle că Amiralitatea britanică plăteşte acum peste 120 de milioane de lire sterline pentru înlocuirea unei *fregate*! Legiuitorii americani, care fuseseră dispuşi să aloce fonduri pentru mii de bombardiere de tip B-17 la sfârşitul anilor '30, au acum reţineri, în mod justificat, faţă de estimările Pentagonului potrivit cărora doar 100 de bombardiere de tip nou, B-1, vor costa peste 200 de miliarde de dolari. Spirala ascendentă există în toate domeniile:

> Bombardierele costă de 200 de ori mai mult decât costau în al Doilea Război Mondial. Avioanele de vânătoare costă de (peste) 100 de ori mai mult decât în al Doilea Război Mondial. Portavioanele sunt de 20 de ori mai scumpe, iar tancurile de luptă de 15 ori mai costisitoare decât în al Doilea Război Mondial. Un submarin din clasa Gato costa 5 500 de dolari pe tonă în al Doilea Război Mondial, în comparaţie cu 1,6 milioane de dolari pe tonă pentru Trident[13].

La aceste probleme se adaugă dovezile potrivit cărora industria de armamente din prezent se desprinde tot mai mult de producţia comercială, pentru piaţa liberă. Această industrie, concentrată de obicei în câteva firme-gigant care se bucură de relaţii speciale cu ministerele apărării din propria ţară (din Statele Unite, Marea Britanie sau Franţa ori chiar din „economia de comandă" a URSS), este în mod frecvent protejată de operaţiunile de pe piaţă prin faptul că statul acordă contracte exclusive şi garanţii pentru depăşirea preţului în cazul unor produse al căror consumator unic va fi (alături de statele prietene).

Producţia de piaţă, chiar şi în cazul unor companii mari precum IBM şi General Motors, este nevoită să facă faţă concurenţei dure pentru a câştiga doar o *cotă* din pieţele interne şi externe volatile în cadrul cărora calitatea, gustul consumatorului şi preţul sunt variabile vitale. Industria de armament, impulsionată de dorinţa militarilor de a poseda armamentul „cel mai avansat tehnologic" pentru ca forţele armate să fie capabile să participe în toate scenariile de luptă posibile (deşi uneori extrem de neplauzibile), produce bunuri tot mai costisitoare, mai sofisticate şi *într-un număr semnificativ mai redus*. Costurile medii pe unitate ale producţiei, după investiţii masive iniţiale în primele prototipuri de bunuri pentru gospodărie sau calculatoare de birou, sunt *reduse* datorită concurenţei de piaţă şi producţiei la scară mare[14]. Şi, cu toate că poate fi adevărat că explozia noilor progrese tehnologice şi ştiinţifice la sfârşitul secolului al XIX-lea i-a orientat în mod inevitabil pe producătorii de armament spre o relaţie cu guvernele care a deviat de la normele „pieţei libere"[15], ritmul actual al acestei creşteri este alarmant. Poate că diferitele propuneri cu privire la „reforma militară" în Statele Unite ar putea împiedica rezultatul prevăzut de cinici, potrivit căruia tot bugetul Pentagonului ar putea fi înghiţit de *o singură* aeronavă până în anul 2020; dar probabil că nici aceste eforturi nu vor *inversa* tendinţa spre tot mai puţine arme cu costuri tot mai mari.

Deşi acestea sunt generate în mare parte, bineînţeles, de sofisticarea tot mai accentuată şi mai inevitabilă a armamentului – cum ar fi avioanele de vânătoare moderne, care pot conţine 100 000 de componente distincte –, o cauză o reprezintă şi continuarea curselor înarmării la sol, pe mare şi în oceane, în aer şi în spaţiul cosmic. Dacă rivalitatea cea mai mare este cea dintre ţările NATO şi ţările Pactului de la Varşovia (care, graţie celor două superputeri, cheltuiesc aproape 80% din investiţiile mondiale în armament şi deţin 60%-70% din avioanele şi navele lumii), există curse ale înarmării mai mici, dar tot semnificative – fără a mai menţiona războaiele – în Orientul Mijlociu, Africa, America Latină şi în Asia, din Iran până în Coreea. Consecinţele sunt explozia cheltuielilor militare din Lumea a Treia, chiar şi sub regimurile cele mai sărace, şi creşterea la scară mare a vânzărilor şi transferurilor de armament spre aceste ţări; până în 1984, importurile de armament la nivel mondial (în valoare de 35 de miliarde de dolari) depăşiseră valoarea comerţului cu cereale (33 de miliarde de dolari). Merită să notăm, de asemenea, că în anul următor cheltuielile militare la nivel mondial ajunseseră la aproximativ 940 de miliarde de dolari, mai mult decât venitul total al jumătăţii mai sărace din populaţia globului. În plus, aceste cheltuieli pentru armament creşteau mai rapid decât economia globală şi majoritatea economiilor naţionale. În frunte se aflau Statele Unite şi URSS, fiecare dedicând peste 250 de miliarde de dolari anual pentru apărare, iar această sumă va depăşi, probabil, 300 de miliarde în viitorul apropiat. În majoritatea ţărilor, cheltuielile pentru forţele armate alcătuiau o parte tot mai mare din bugetele guvernamentale şi din PNB, fiind controlate doar (cu câteva excepţii cauzate de motive, cum ar fi Japonia şi Luxemburgul) de puncte slabe economice, penurii de valută etc., şi nu de un angajament autentic faţă de reducerea cheltuielilor pentru înarmare[16]. „Militarizarea economiei mondiale", aşa cum o numeşte Worldwatch Institute, avansează mai rapid acum decât s-a întâmplat timp de o generaţie[17].

Aceste două tendinţe – tiparul inegal al creşterii, balanţele producţiei globale înclinând în favoarea bazinului Pacificului; şi costurile în creştere ale armamentului şi forţelor armate – sunt, bineînţeles, evoluţii distincte. Totuşi, în acelaşi timp, este evidentă creşterea probabilităţii ca ele să interacţioneze, şi fac deja acest lucru. Amândouă sunt

impulsionate de dinamica schimbării tehnologice şi industriale (deşi cursele înarmării au şi motive politice şi ideologice). Ambele au efecte semnificative asupra economiei naţionale: prima stimulează averea şi productivitatea într-un ritm mai rapid sau mai lent, făcând ca anumite societăţi să fie mai prospere decât altele; iar a doua consumă resurse naţionale – măsurate nu numai în termeni de capital pentru investiţii şi materii prime, ci şi (probabil mai important) în funcţie de numărul oamenilor de ştiinţă, inginerilor, personalului angajat în cercetare, în producţia legată de industria apărării, prin contrast cu creşterea orientată spre export. Chiar dacă s-a afirmat despre cheltuielile pentru apărare că pot să aibă anumite efecte economice secundare, pare tot mai dificil de contrazis afirmaţia că cheltuielile *excesive* pentru armament dăunează creşterii economice[18]. Dificultăţile cu care s-au confruntat societăţile contemporane aflate pe poziţii de vârf sub aspect militar sunt identice cu cele care au afectat Spania lui Filip al II-lea, Rusia lui Nicolae al II-lea şi Germania lui Hitler. Un eşafodaj militar vast poate să treacă drept impozant, ca un monument mare, pentru observatorul uşor de impresionat; dar, dacă nu stă pe un fundament ferm (în acest caz, o economie naţională productivă), se supune riscului de a se prăbuşi în viitor.

Aşadar, prin extensie, aceste tendinţe au implicaţii socioeconomice şi politice profunde. Probabil creşterea lentă dintr-o anumită ţară va scădea moralul public, va duce la nemulţumiri şi va extinde discuţiile despre priorităţile bugetului naţional; în acelaşi timp, un ritm rapid al creşterii tehnologice şi industriale va avea propriile consecinţe, mai ales asupra unei societăţi neindustrializate până la momentul respectiv. Cheltuielile mari pentru armament pot fi în beneficiul industriilor specifice din cadrul economiei naţionale; dar pot să ducă şi la devierea resurselor de la alte grupuri din societate şi să diminueze capacitatea economiei respective de a face faţă provocărilor comerciale venite din partea altor ţări. Dacă nu există un pericol iminent, cheltuielile mari pentru apărare din acest secol au provocat aproape întotdeauna o controversă de tipul „tunuri sau unt". Un efect mai puţin cunoscut al acestor cheltuieli, dar având o semnificaţie mai mare pentru scopurile noastre, constă în faptul că generează o dezbatere despre relaţia corectă dintre forţa economică şi puterea militară[19].

Prin urmare, nu pentru prima dată în istorie, există o tensiune între existenţa unei naţiuni într-o lume militaro-politică anarhică şi existenţa ei într-o lume cu economie de tip *laissez-faire*; între, pe de o parte, urmărirea securităţii strategice, aşa cum este reprezentată de investiţiile în ultimele sisteme de armament şi devierea la scară mare a resurselor naţionale spre forţele armate, şi, pe de altă parte, urmărirea securităţii economice, aşa cum o reprezintă prosperitatea naţională sporită ce depinde de creştere (care, la rândul ei, decurge din noi metode de producţie şi creare a avuţiei), intensificarea producţiei şi cererea internă şi externă tot mai mare – toate putând fi afectate negativ de cheltuielile excesive pentru armament. Tocmai pentru că un sistem militar de prim rang poate să reducă rata creşterii economice şi să genereze un declin al cotei ţării respective din producţia industrială mondială şi, în consecinţă, din avuţia mondială, şi, în consecinţă, din *puterea* mondială, se pune problema balansării dintre securitatea pe termen scurt asigurată de forţe de apărare numeroase şi securitatea pe termen mai lung decurgând din creşterea producţiei şi a veniturilor.

Probabil că tensiunea dintre aceste scopuri opuse este gravă mai ales la sfârşitul secolului XX din cauza publicităţii de care se bucură diversele „modele" alternative de urmat. Pe de o parte, există „state comerciale" înregistrând un succes considerabil – mai

ales în Asia, cum ar fi Japonia şi Hong Kong, dar şi Elveţia, Suedia şi Austria – care profită de creşterea mare a producţiei mondiale şi a interdependenţei comerciale după 1945, şi a căror politică externă pune accent pe relaţiile comerciale, paşnice cu alte societăţi. În consecinţă, toate urmăresc să menţină cheltuielile pentru apărare la un nivel suficient de scăzut încât să permită păstrarea suveranităţii naţionale, astfel degajând resurse pentru un consum intern mai mare şi pentru investiţii de capital. Pe de altă parte, există diferite economii „militarizate" – Vietnamul în Asia de Sud-Est, Iranul şi Irakul pe măsură ce intră într-un război de durată, Israelul şi vecinii invidioşi din Orientul Apropriat, precum şi URSS –, toate alocând anual peste 10% (şi, în unele cazuri, mult mai mult) din PNB pentru cheltuieli de apărare şi, în timp ce susţin ferm că aceste niveluri sunt necesare pentru a garanta securitatea militară, este evident că suferă din cauza devierii resurselor de la scopuri productive, paşnice. Între cei doi poli ai statului comercial şi ai statului războinic, folosind o metaforă, se află cele mai multe naţiuni de pe această planetă, care nu sunt convinse că lumea este suficient de sigură pentru a reduce cheltuielile de apărare la nivelul neobişnuit de scăzut al Japoniei, dar care nu agreează, în general, costurile economice şi sociale mari ale cheltuielilor considerabile pentru armament, şi care sunt conştiente că există un anumit compromis între securitatea militară pe termen scurt şi securitatea economică pe termen lung. În cazul ţărilor având – din nou, prin contrast cu Japonia – obligaţii militare importante peste mări, de la care s-ar putea sustrage cu dificultate, problema este şi mai complicată. În plus, strategii multor puteri importante sunt conştienţi că se confruntă cu necesitatea de a balansa costul tot mai mare al armamentului nu numai cu investiţiile productive, ci şi cu numărul în creştere al cerinţelor sociale (mai ales pe măsură ce populaţiile îmbătrânesc), ceea ce complică mai mult ca oricând sarcina dificilă de prioritizare a cheltuielilor.

Prin urmare, performanţa cerută de la majoritatea, dacă nu de la toate instituţiile guvernării pe măsură ce lumea se apropie de secolul XXI are, simultan, *trei* dimensiuni: să asigure securitatea militară (sau o securitate alternativă viabilă) pentru interesele naţionale; să satisfacă nevoile socioeconomice ale cetăţenilor; şi să asigure creşterea durabilă, aceasta fiind esenţială atât pentru scopul pozitiv de a asigura, astăzi, tunurile şi untul necesare, cât şi pentru scopul negativ constând în evitarea unui declin economic relativ care ar putea să afecteze securitatea militară şi economică a populaţiei în viitor. Îndeplinirea concomitentă a acestor performanţe pe termen lung va fi o sarcină foarte dificilă, dat fiind ritmul neregulat al schimbării tehnologice şi comerciale şi fluctuaţiile imprevizibile din politica internaţională. Totuşi, realizarea primelor două performanţe – sau a uneia dintre ele – fără cea de-a treia va duce în mod inevitabil la un declin relativ pe termen mai lung, aceasta fiind, bineînţeles, soarta tuturor societăţilor cu ritm lent de creştere care nu au reuşit să se adapteze la dinamica puterii mondiale. Potrivit observaţiilor grave ale unui economist, „este greu de imaginat, dar o ţară a cărei productivitate creşte cu 1% mai puţin decât alte ţări timp de un secol se poate transforma, aşa cum s-a întâmplat în cazul Angliei, din liderul industrial incontestabil al lumii în economia mediocră de astăzi"[20].

În continuare vom vedea cât de bine (sau cât de rău) sunt poziţionate principalele puteri pentru a duce la îndeplinire această sarcină. Nu mai este necesar să subliniem faptul că, întrucât cererile diferite ale cheltuielilor pentru apărare/securitate militară, nevoilor sociale/de consum şi investiţiile pentru creştere presupun o competiţie pentru resurse, această tensiune nu are o soluţie perfectă. Probabil că, în cel mai bun caz, se

poate ajunge la o armonizare în linii mari a celor trei, dar modul de realizare a acestui echilibru va fi întotdeauna puternic influenţat de circumstanţele naţionale, şi nu de o definiţie teoretică a echilibrului. Un stat înconjurat de vecini ostili va considera mai potrivit să aloce mai multe resurse securităţii militare decât o ţară ai cărei cetăţeni nu se simt ameninţaţi; o ţară bogată în resurse naturale va întâmpina mai puţine dificultăţi în a plăti pentru tunuri şi unt; o societate hotărâtă să urmeze calea creşterii economice pentru a le ajunge din urmă pe celelalte va avea priorităţi diferite faţă de o societate pe cale să intre într-un război. Geografia, politica şi cultura vor face întotdeauna ca „soluţia" unui stat să nu fie niciodată identică în cazul altui stat. Cu toate acestea, afirmaţia fundamentală rămâne valabilă: în lipsa unui echilibru aproximativ între aceste cereri concurente ale apărării, consumului şi investiţiilor, probabil că o mare putere nu îşi păstrează statutul mult timp.

Echilibristica Chinei

Cerinţele concurente reprezentate de modernizarea armamentului, necesităţile sociale ale populaţiei şi nevoia de a canaliza toate resursele disponibile în întreprinderi nemilitare „productive" nu sunt nicăieri mai presante decât în Republica Populară Chineză (RPC), cea mai săracă dintre principalele puteri şi având, probabil, poziţionarea cea mai slabă din punct de vedere strategic. Totuşi, dacă RPC suferă din cauza anumitor dificultăţi cronice, conducerea ei actuală pare că dezvoltă o strategie în ansamblu mai coerentă şi mai orientată spre viitor decât cea dominantă la Moscova, Washington sau Tokyo, fără a mai menţiona Europa de Vest. Şi, în timp ce constrângerile *materiale* asupra Chinei sunt semnificative, ele se atenuează printr-o expansiune economică. Aceasta promite să transforme ţara în decurs de câteva decenii, *dacă poate fi menţinută*.

Punctele slabe ale ţării sunt atât de cunoscute încât le vom menţiona pe scurt, doar. Din punct de vedere diplomatic şi strategic, Beijingul se consideră (cu oarecare îndreptăţire) a fi izolat şi înconjurat. Acest fapt s-a datorat parţial politicilor lui Mao faţă de vecinii Chinei, dar el este şi o consecinţă a rivalităţii şi ambiţiilor altor puteri din Asia din deceniile anterioare. Chinezii încă nu au uitat agresiunile Japoniei din trecut, ceea ce face ca liderii de la Beijing să fie precauţi faţă de creşterea explozivă a acestei ţări din ultimii ani. În ciuda dezgheţului din anii '70 din relaţiile cu Washingtonul, şi Statele Unite sunt privite cu o oarecare suspiciune – mai ales acum, când la conducere se află un regim republican foarte entuziasmat de ideea construirii unui bloc antirusesc, care pare să manifeste ataşament faţă de Taiwan şi adoptă prea repede atitudini împotriva unor ţări şi mişcări revoluţionare din Lumea a Treia, spre insatisfacţia Beijingului. Viitorul Taiwanului şi al insulelor mai mici de pe coastă rămâne o problemă spinoasă şi insuficient cunoscută. Relaţiile Republicii Populare Chineze cu India au rămas reci, fiind complicate de legăturile lor cu Pakistan şi, respectiv, Rusia. În ciuda eforturilor recente ale Moscovei de a o „curta", China se simte obligată să vadă în URSS principalul ei pericol extern – şi nu numai din cauza maselor de divizii şi aeronave ruseşti desfăşurate de-a lungul graniţei, ci şi ca o consecinţă a invaziei ruseşti în Afganistan şi, mai îngrijorător, a expansionismului militar spre sud al statului vietnamez sprijinit de sovietici. Prin urmare, oarecum asemenea germanilor în trecut în acest secol, chinezii iau în calcul „încercuirea" în timp ce fac eforturi să îşi îmbunătăţească poziţia în sistemul global de putere[21].

Mai mult, acest set multilateral, straniu, de sarcini diplomatice trebuie să fie dus la îndeplinire de o ţară care nu este foarte puternică din punct de vedere militar sau economic, în comparaţie cu principalii ei rivali. În ciuda faptului că armata chineză cuprinde un *număr mare* de soldaţi, ea nu este în nici un caz echipată pentru a duce o luptă la standardele moderne. Majoritatea tancurilor, tunurilor, avioanelor şi navelor ei de război sunt versiuni indigene ale unor modele ruseşti sau occidentale pe care China le-a obţinut cu mulţi ani în urmă, şi nu se pot compara cu tipurile ulterioare, mult mai sofisticate; lipsa valutei forte şi refuzul de a deveni prea dependentă de alte naţiuni au menţinut achiziţiile de armament străin la un nivel minim. Probabil că şi mai îngrijorătoare pentru liderii de la Beijing sunt punctele slabe ale eficacităţii *în luptă* a Chinei, cauzate de atacurile maoiste asupra profesionalismului în armată şi de preferinţa pentru miliţii alcătuite din ţărani – astfel de soluţii utopice având prea puţină utilitate în războiul de graniţă din 1979 cu Vietnamul, ale cărui trupe instruite şi având experienţa războiului au ucis aproximativ 26 000 de chinezi şi au rănit alţi 37 000[22]. Din punct de vedere economic, China încă pare să fie înapoiată; chiar şi atunci când îşi ajustează cifrele oficiale privind PNB astfel încât să se încadreze mai bine în conceptele şi măsurătorile economice occidentale[23], totalul nu depăşeşte 500 de dolari, în comparaţie cu peste 13 000 de dolari pentru multe dintre statele capitaliste avansate şi peste 5 000 de dolari în cazul Uniunii Sovietice. Existând posibilitatea ca populaţia chineză să crească de la un miliard de locuitori în prezent la 1,2 sau 1,3 miliarde până în anul 2000, se poate ca şansele unei creşteri semnificative a veniturilor personale să nu fie mari; chiar şi în secolul următor, chinezul de rând va fi sărac, în comparaţie cu locuitorii principalelor puteri. În plus, este binecunoscut faptul că dificultăţile de a guverna un stat cu o populaţie atât de numeroasă, de a reconcilia diferitele grupuri (partidul, armata, birocraţii, agricultorii) şi de a realiza creştere fără tulburări sociale şi ideologice va fi o piatră de încercare chiar pentru cea mai flexibilă şi mai inteligentă conducere. Istoria Chinei din ultimul secol nu oferă precedente încurajatoare pentru strategii de dezvoltare pe termen lung.

Cu toate acestea, semnele de reformă şi autoîmbunătăţire din China apărute în ultimii şase-opt ani sunt remarcabile şi sugerează că se poate ca această perioadă a conducerii lui Deng Xiaoping să fie privită în viitor aşa cum consideră istoricii din prezent Franţa lui Colbert sau primele etape ale domniei lui Frederic al II-lea ori Japonia din primele decenii după Restauraţia Meiji: ca o ţară făcând eforturi să îşi dezvolte puterea (în toate sensurile cuvântului) prin toate mijloacele pragmatice, echilibrând dorinţa de a încuraja spiritul întreprinzător, iniţiativa şi schimbarea cu o hotărâre etatistă de a coordona evenimentele astfel încât obiectivele naţionale să fie atinse cât mai rapid şi mai fluent. O astfel de strategie presupune capacitatea de a vedea legăturile dintre aspectele distincte ale politicii guvernamentale. Aşadar, presupune o echilibristică sofisticată necesitând cântărirea atentă a vitezei cu care aceste transformări pot să aibă loc în limite sigure, a cantităţii de resurse de alocat pentru nevoile pe termen scurt prin contrast cu cele pe termen lung, coordonarea cerinţelor statului pe plan intern şi pe plan extern şi – nu în ultimul rând, într-o ţară care menţine un sistem marxist „modificat" – căile prin care ideologia şi practica îşi găsesc numitorul comun. Chiar dacă au apărut dificultăţi şi vor apărea altele noi în viitor, evoluţia de până în prezent este impresionantă.

De exemplu, aceasta se poate observa în felul în care se transformă forţele armate chineze după convulsiile din anii '60. Reducerea planificată a Armatei Populare de

Eliberare (care include marina şi forţele aeriene) de la 4,2 la 3 milioane de angajaţi este, de fapt, o creştere a puterii reale, întrucât mulţi dintre aceştia erau în trupe de sprijin utilizate la construcţia de căi ferate şi alte servicii civile. Probabil că cei care rămân în cadrul forţelor armate vor satisface standarde de calitate superioare: uniformele noi şi reintroducerea gradelor militare (eliminate de Mao ca fiind „burgheze") sunt semne evidente ale acestui fapt; dar ele vor fi întărite prin înlocuirea armatei alcătuite în mare parte din voluntari cu serviciul militar obligatoriu (cu scopul de a oferi statului acces la personal de calitate), prin reorganizarea regiunilor militare şi fluidizarea personalului, precum şi prin îmbunătăţirea instrucţiei ofiţerilor în cadrul academiilor militare, reafirmate, de asemenea, după perioada dizgraţiei maoiste[24]. Concomitent va avea loc modernizarea la scară mare a armamentului chinez care, chiar dacă important sub aspect cantitativ, este învechit. Marinei i se alocă o diversitate de nave noi, de la distrugătoare şi nave de escortă până la nave pentru atac rapid şi aeroglisoare, chiar; şi a acumulat o flotă semnificativă de submarine convenţionale (107 în 1985), devenind astfel a treia forţă de acest tip ca mărime din lume. În prezent, tancurile Chinei sunt echipate cu telemetru cu laser; avioanele pot fi utilizate pe orice tip de vreme, fiind echipate cu radare moderne. La toate acestea se adaugă dorinţa de a experimenta manevre la scară mare în condiţii de luptă moderne (o astfel de manevră din 1981 a presupus şase sau şapte armate chineze cu sprijin aerian – element inexistent în ciocnirea cu Vietnam din 1979)[25], şi de a regândi strategia „apărării înaintate" la frontiera cu Rusia în favoarea contraatacurilor în spatele graniţelor întinse pe distanţe mari, în zone expuse. Şi marina experimentează la o scară mult mai mare: în 1980, o forţă de intervenţie alcătuită din 18 nave a îndeplinit o misiune de opt mii de mile nautice în Pacificul de Sud, care a implicat exerciţii cu cele mai noi rachete balistice intercontinentale ale Chinei. (Să fie aceasta prima demonstraţie semnificativă a puterii maritime chineze de la expediţiile lui Cheng Ho de la începutul secolului al XV-lea? Vezi *supra*, pp. 29-30.)

Şi mai impresionant, privitor la emergenţa Chinei ca mare putere militară, este dezvoltarea extraordinar de rapidă a tehnologiei ei nucleare. Chiar dacă primele teste chineze au avut loc pe vremea lui Mao, el respinsese în mod public armele nucleare în favoarea meritelor unui „război al poporului"; prin contrast, conducerea lui Deng intenţionează să ducă China în rândul statelor militare *moderne* cât mai curând. În 1980, China testa rachete balistice intercontinentale cu rază de acţiune de şapte mii de mile nautice (care ar include nu numai întreaga URSS, ci şi părţi din Statele Unite)[26]. Un an mai târziu, a lansat trei sateliţi spaţiali cu ajutorul unei rachete, ceea ce indică existenţa unei tehnologii cu focoase multiple. Majoritatea forţelor nucleare ale Chinei au *baza la sol*, şi o rază de acţiune medie; dar li se adaugă rachete balistice intercontinentale şi, poate cel mai semnificativ (în termeni de descurajare nucleară), o flotă de submarine purtătoare de rachete. Începând cu 1982, China desfăşoară teste cu rachete balistice lansate de pe submarine şi îşi îmbunătăţeşte atât raza de acţiune, cât şi precizia. De asemenea, există relatări privind experimente chineze cu arme nucleare tactice. Toate acestea sunt susţinute prin cercetări atomice la scară mare şi de refuzul de a i se „îngheţa" dezvoltarea armelor nucleare prin intermediul unor acorduri internaţionale, întrucât acest fapt ar fi în beneficiul marilor puteri ale momentului.

Este simplu să indicăm şi semne de slăbiciune, pe fondul acestor dovezi ale capacităţilor militare şi tehnologice. Întotdeauna există un decalaj de timp semnificativ între producerea unui prim prototip de armă şi echiparea forţelor armate cu acest tip de armă,

după ce a fost testat; iar această afirmaţie este valabilă mai ales în cazul unei ţări care nu este bogată sub aspectul capitalului sau al resurselor ştiinţifice. Neajunsuri grave – inclusiv posibila explozie a unui submarin chinez în timp ce încerca să lanseze o rachetă; anularea sau încetinirea derulării programelor de armament; lipsa de expertiză în tehnologia metalelor, motoarelor cu reacţie avansate şi echipamentelor pentru radar, navigare şi comunicaţii – împiedică în continuare progresul Chinei spre paritatea militară reală cu URSS şi Statele Unite. Marina chineză, în ciuda exerciţiilor din Pacific, este departe de a fi o flotă oceanică, iar forţa alcătuită din submarine purtătoare de rachete va mai rămâne multă vreme în urma celor două superputeri care alocă fonduri impresionante pentru dezvoltarea tipurilor mari (de clasă *Ohio*, *Alfa*) care se pot scufunda la adâncime mai mare şi înainta mai rapid decât oricare alt submarin construit anterior[27]. În final, menţionarea aspectului financiar ne aminteşte că, atât timp cât China alocă numai aproximativ o optime din totalul investit de superputeri pentru apărare, nu se poate ajunge la paritate deplină; prin urmare, ea nu poate să plănuiască să obţină *fiecare* tip de armă sau să se pregătească pentru orice fel de ameninţare.

Cu toate acestea, chiar şi capacităţile militare chineze existente îi asigură ţării o influenţă semnificativ mai mare decât cea de acum câţiva ani. Îmbunătăţirile la nivelul instrucţiei, organizării şi echipamentelor ar trebui să plaseze Armata Populară de Eliberare pe o poziţie mai bună decât în ultimele două decenii, de pe care să se confrunte cu rivali regionali cum ar fi Vietnam, Taiwan şi India. Este posibil, chiar, ca balanţa militară faţă de Uniunea Sovietică să nu mai încline atât de mult în favoarea Moscovei. În cazul în care dispute viitoare din Asia ar duce la un război sino-rus, conducerea de la Moscova s-ar putea confrunta cu dificultăţi politice în luarea hotărârii de a lansa atacuri nucleare considerabile împotriva Chinei atât din cauza reacţiei statelor lumii, cât şi din cauza imprevizibilităţii reacţiei americane; dar, dacă ar opta pentru alternativa nucleară, există tot mai puţine şanse ca forţele armate sovietice să fie capabile să *garanteze* distrugerea sistemelor chineze de rachete cu baza la sol şi (mai ales) cu baza pe mare, al căror număr este în creştere, înainte ca acestea să poată răspunde. Pe de altă parte, dacă ar avea loc numai confruntări convenţionale, dilema sovietică este acută în continuare. Faptul că Moscova ia în calcul posibilitatea unui război se poate deduce din desfăşurarea de aproximativ 50 de divizii (inclusiv şase sau şapte divizii de tancuri) de trupe ruseşti în cele două districte militare aflate la est de Munţii Ural. Şi, în timp ce se poate presupune că aceste forţe pot să facă faţă celor aproximativ 70 de divizii ale Armatei Populare de Eliberare staţionate la zona de graniţă, se poate ca superioritatea lor să nu fie suficientă pentru a asigura o victorie netă – mai ales dacă chinezii renunţă la spaţiu pentru a câştiga timp, cu scopul de a diminua efectele unui *Blitzkrieg* sovietic. Mulţi observatori consideră că, în prezent, există „o echivalenţă aproximativă", un „echilibru de forţe" în Asia Centrală[28] – şi, dacă este adevărat, repercusiunile strategice ale acestui fapt se extind dincolo de Mongolia învecinată.

Dar aspectul cel mai semnificativ al puterii de luptă pe termen lung a Chinei constă în creşterea extraordinar de rapidă a economiei din ultimele câteva decenii, care va continua în viitor, probabil. Aşa cum am precizat în capitolul anterior (vezi pp. 373-375), chiar înainte de instalarea conducerii comuniste, China era o putere producătoare importantă – chiar dacă această realitate era pusă în umbră de mărimea ţării, de faptul că marea majoritate a populaţiei era alcătuită din ţărani agricultori şi de distrugerile cauzate de război şi războaie civile. Crearea unui regim marxist şi instalarea păcii în plan intern au permis intensificarea producţiei, statul încurajând în mod activ creşterea

agricolă şi cea industrială – chiar dacă uneori (adică, în timpul lui Mao) acest lucru a avut loc prin mijloace bizare şi contraproductive. În 1983-1984, un observator nota că „China a atins rate de creştere anuale în industrie şi agricultură de aproximativ 10% şi, respectiv, 3% faţă de 1952 şi o creştere a produsului naţional brut de 5-6% pe an"[29]. Dacă aceste cifre nu sunt pe măsura realizărilor „statelor comerciale" asiatice orientate spre exporturi, cum ar fi Singapore sau Taiwan, ele sunt impresionante pentru o ţară mare şi populată precum China, şi înseamnă imediat o putere economică semnificativă. Până la sfârşitul anilor '70, potrivit unor calcule, industria chineză era la fel de mare sau chiar mai mare decât cea a URSS sau a Japoniei în 1961[30]. Mai mult, merită să notăm din nou că aceste rate *medii* de creştere includ perioada aşa-numitului Mare Salt Înainte din 1958-1959; ruptura de Rusia şi retragerea fondurilor, oamenilor de ştiinţă şi planurilor sovietice la începutul anilor '60; şi tulburările revoluţiei culturale, care nu numai că au afectat planificarea industrială, ci au şi subminat întregul sistem educaţional şi ştiinţific timp de aproape o generaţie. Dacă aceste evenimente *nu* ar fi avut loc, creşterea chineză ar fi fost şi mai rapidă, în ansamblu – aşa cum ne putem da seama din faptul că, în ultimii cinci ani de reforme sub conducerea lui Deng, agricultura a cunoscut o creştere în medie de 8%, iar industria de 12%[31].

Într-o măsură considerabilă, sectorul agricol rămâne atât şansa, cât şi punctul slab al Chinei. Metodele est-asiatice de cultivare a orezului în apă nu dau o producţie constantă pe hectar, dar solicită intensiv forţa de muncă – ceea ce face dificilă trecerea la forme mecanizate de culturi agricole precum cele utilizate în preeriile americane, de pildă. Dar, întrucât agricultura alcătuieşte peste 30% din PIB în China şi include 70% din populaţie, scăderile (sau o simplă încetinire) în acest sector vor avea efecte negative asupra întregii economii – aşa cum s-a întâmplat în Uniunea Sovietică. La această provocare se adaugă cea reprezentată de creşterea populaţiei. China face deja eforturi să hrănească un miliard de locuitori de pe numai 250 de milioane de acri de teren arabil (în comparaţie cu cele 400 de milioane de acri de culturi din Statele Unite pentru cele 230 de milioane de locuitori)[32]; oare este China capabilă să hrănească încă 200 de milioane de oameni până în anul 2000, fără o mai mare dependenţă de alimentele importate, care prezintă costuri strategice şi asupra balanţei de plăţi? Este dificil de răspuns clar la această întrebare crucială, parţial pentru că experţii fac trimitere la dovezi diferite. În ultimele trei decenii, exporturile tradiţionale de alimente ale Chinei au scăzut lent, iar în 1980 ţara a devenit un *importator* net, într-un interval scurt de timp[33]. În acelaşi timp, guvernul chinez alocă resurse ştiinţifice masive pentru a realiza o „revoluţie verde" după modelul indian, iar încurajarea reformelor orientate spre piaţă sub conducerea lui Deng, şi creşterile mari ale preţurilor agricole de achiziţie (fără a transfera costul asupra marilor oraşe) au dus la creşteri spectaculoase ale producţiei de alimente în ultimii cinci ani. Între 1979 şi 1983 – când cea mai mare parte a lumii suferea din cauza depresiunii economice – cele 800 de milioane de chinezi din zonele rurale şi-au crescut veniturile cu aproximativ 70%, iar aportul lor caloric era aproape la fel de ridicat precum cel al brazilienilor sau malaysienilor. „În 1985, chinezii au produs cu 100 de milioane de tone de cereale mai mult decât cu un deceniu mai înainte, una dintre cele mai productive creşteri înregistrate până acum"[34]. Odată cu creşterea populaţiei şi cu orientarea spre consumul de carne (care presupune şi mai multe cereale), presiunea de a menţine această extindere a consumului agricol se va intensifica – dar suprafaţa arabilă rămâne limitată şi probabil că creşterea producţiei generată de utilizarea de îngrăşăminte va încetini. Cu toate acestea, dovezile sugerează

că RPC reuşeşte să menţină echilibristica în acest domeniu înregistrând un succes considerabil.

Viitorul elanului Chinei spre industrializare este şi mai important – dar şi o chestiune mai delicată pe plan intern. Acesta întâmpină dificultăţi nu numai din cauza lipsei puterii de cumpărare a consumatorilor, ci şi din cauza planificării dure după modelul rusesc şi est-european. Măsurile de „liberalizare" din ultimii ani – orientarea industriilor de stat spre a răspunde la realităţile comerciale reprezentate de calitate, preţ şi cererea pieţei, încurajarea creării de mici afaceri private şi încurajarea extinderii comerţului exterior[35] – au generat creşteri impresionante ale producţiei industriale, dar şi multe probleme. Crearea a zeci de mii de afaceri private i-a pus în alertă pe ideologii de partid, iar creşterea preţurilor (cauzată, probabil, în aceeaşi măsură de ajustarea necesară la costurile pieţei şi de „fraudele" şi „speculaţiile" denunţate deseori) a dus la nemulţumiri în rândul muncitorilor din zonele urbane, ale căror venituri nu au crescut la fel de rapid precum cele ale agricultorilor sau micilor întreprinzători. În plus, boomul comerţului exterior a dus în scurt timp la atragerea unor produse industriale importate şi, astfel, la deficit comercial. Afirmaţiile prim-ministrului Zhao Ziyang din 1986, potrivit căruia se poate ca problemele să fi „scăpat de sub control", oarecum, fiind necesară „consolidarea" – precum şi scăderea anunţată a ţintelor ridicate ale creşterii – indică faptul că există în continuare probleme interne şi ideologice[36].

Cu toate acestea, este remarcabil că şi ratele de creştere reduse sunt planificate să atingă nivelul de 7,5% anual în următorii ani (spre deosebire de rata de 10% începând cu 1981). Numai aceasta ar *dubla* PNB în mai puţin de zece ani (o rată de 10% ar face acelaşi lucru în doar şapte ani), dar, din anumite motive, experţii în economie par să considere că o astfel de ţintă poate fi atinsă. În primul rând, rata economiilor şi investiţiilor Chinei depăşeşte în mod constant 30% din PNB începând cu 1970 şi, deşi acest lucru generează probleme (reduce proporţia disponibilă pentru consum, care se compensează prin stabilitatea preţului şi egalitatea veniturilor, care, la rândul lor, blochează antreprenoriatul), înseamnă şi că există fonduri mari pentru investiţii productive. În al doilea rând, există oportunităţi uriaşe pentru reducerea costurilor: China se numără printre cele mai risipitoare şi extravagante ţări în sensul consumului de energie (care a dus la un declin al rezervelor ei considerabile de petrol), dar reformele energetice de după 1978 au redus substanţial costurile unuia dintre „input"-urile principale ale industriei, eliberând, astfel, fonduri pentru investiţii în alte domenii – sau pentru consum[37]. Mai mult, China începe abia acum să elimine din consecinţele revoluţiei culturale. După mai mult de un deceniu în care universităţile şi institutele de cercetare chineze au fost închise (sau obligate să funcţioneze sub o formă complet contraproductivă), era previzibil că va fi nevoie de timp pentru a ajunge la zi cu progresul ştiinţific şi tehnologic realizat în alte părţi. Acum câţiva ani s-a afirmat:

> doar în acest context se poate înţelege importanţa miilor de oameni de ştiinţă care au călătorit în Statele Unite şi în alte ţări din Occident la sfârşitul anilor '70, pentru şederi de un an sau doi şi, ocazional, mai mult timp... Până în 1985 – şi cu siguranţă că până în 1990 – China va avea mii de oameni de ştiinţă şi tehnicieni familiarizaţi cu frontierele diferitelor lor domenii. Alte zeci de mii instruiţi atât în ţară, cât şi în străinătate vor fi angajaţi în institutele şi întreprinderile care vor pune în aplicare programele necesare

pentru aducerea tehnologiei industriale chineze la cele mai ridicate standarde internaţionale, cel puţin în domeniile strategice de activitate[38].

În mod similar, abia după 1978, în perioada de încurajare (chiar dacă selectivă) a comerţului şi a investiţiilor externe în China, managerii şi antreprenorii ei au avut posibilitatea adecvată să aleagă dintre echipamentul tehnologic, patentele şi facilităţile de producţie oferite cu entuziasm de guvernele şi companiile occidentale care au exagerat mărimea pieţei chineze pentru astfel de bunuri. În ciuda – sau, mai curând, datorită – dorinţei guvernului de la Beijing de a controla nivelul şi conţinutul comerţului peste mări, probabil că importurile vor fi selectate în mod deliberat pentru a impulsiona creşterea economică.

Aspectul final şi, probabil, cel mai remarcabil al „goanei după creştere" a Chinei este controlul ferm asupra cheltuielilor pentru apărare, astfel încât forţele armate să nu consume resurse necesare în alte domenii. Din perspectiva lui Deng, apărarea trebuie să rămână a patra din cele „patru modernizări" mult-lăudate ale Chinei – după agricultură, industrie şi ştiinţă; şi, chiar dacă este dificil să obţinem cifre exacte privind cheltuielile pentru apărare ale Chinei (în principal din cauza metodelor diferite de calculare)[39], pare să fie clar că proporţia din PNB alocată forţelor armate a scăzut vertiginos în ultimii 15 ani – de la 17,4%, probabil, în 1971 (potrivit unei surse) la 7,5% în 1985[40]. Acest fapt poate duce la nemulţumiri în rândul armatei şi, astfel, poate să intensifice dezbaterea internă despre priorităţile şi politicile economice; şi ar trebui să fie inversat, în mod cert, dacă ciocnirile de la frontieră ar reapărea la nord sau la sud. Cu toate acestea, faptul că sumele alocate apărării trebuie să ocupe o poziţie inferioară este, probabil, indicatorul cel mai semnificativ, deocamdată, al angajamentului total al Chinei faţă de creşterea economică şi contrastează puternic atât cu obsesia sovietică faţă de „securitatea militară", cât şi cu angajamentul administraţiei Reagan de a aloca fonduri considerabile pentru forţele armate. Aşa cum afirmă mulţi experţi[41], dat fiind PNB actual al Chinei, economiile naţionale şi investiţiile, nu ar exista probleme reale dacă s-ar cheltui mult mai mult decât suma curentă de aproximativ 30 de miliarde de dolari pentru apărare. Faptul că RPC alege să nu facă acest lucru reflectă convingerea Beijingului că securitatea pe termen lung va fi asigurată numai după creşterea semnificativă a producţiei şi averii curente.

Pe scurt: „Singurele evenimente care ar putea să oprească această creştere ar fi izbucnirea unui război cu Uniunea Sovietică sau o schimbare politică de durată după modelul revoluţiei culturale. Problemele chineze legate de management, energie şi agricultură sunt grave, dar se încadrează în tipul de probleme cu care se confruntă şi care sunt depăşite pe parcurs de toate naţiunile în curs de dezvoltare"[42]. Dacă această afirmaţie pare să fie foarte optimistă, ea păleşte în comparaţie cu calculele recente ale publicaţiei *The Economist* potrivit cărora, dacă RPC menţine o creştere anuală medie de 8% – considerată „fezabilă" – atunci ar depăşi totalul produsului naţional brut britanic şi italian cu mult timp înainte de anul 2000, iar, până în anul 2020, ar depăşi considerabil valoarea *oricărei* puteri europene[43].

Cea mai mare greşeală ar fi să se presupună că acest tip de proiecţie, cu toţi factorii variabili de care depinde, ar putea să funcţioneze exact astfel. Dar ideea generală rămâne valabilă: China va avea un PNB foarte mare într-un interval relativ scurt de timp, dacă nu se întâmplă o catastrofă majoră; şi, în timp ce va rămâne relativ săracă în termeni consideraţi pe cap de locuitor, va fi, în mod cert, mai bogată decât în prezent.

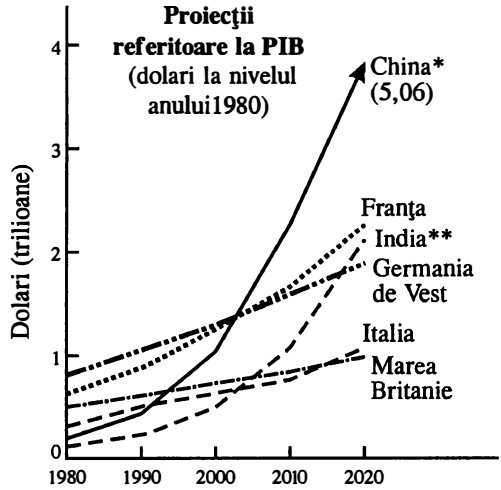

* Presupunând o rată de creştere de 7% între 1980 şi 1985 şi 8% ulterior.
** Presupunând o rată a creşterii de 5,5% între 1980 şi 1985 şi 7% ulterior.
Presupunem că alte ţări au medii ale ratelor anuale de creştere ca în 1970-1982.
Surse: *The Economist*, FMI

Figura 2. *Proiecţiile produsului intern brut al Chinei, al Indiei şi al anumitor state europene occidentale, 1980-2020*

Merită să facem încă trei observaţii despre impactul viitor al Chinei pe scena internaţională. Prima, şi cea mai puţin importantă pentru scopurile noastre, este că, în timp ce creşterea economică a ţării îi va impulsiona comerţul exterior, este imposibil să o transforme în altă Germanie de Vest sau Japonie. Mărimea pieţei interne a unei puteri întinse pe un continent întreg, cum este China, şi a populaţiei şi bazei ei de materii prime scade şansele ca această ţară să devină la fel de dependentă de comerţul exterior precum un „stat comercial" maritim, mai mic[44]. Mărimea sectorului ei agricol necesitând multă forţă de muncă şi hotărârea regimului de a nu deveni excesiv de dependent de importul de alimente va fi o povară pentru comerţul exterior. *Probabil* că RPC va deveni un producător tot mai important de bunuri cu cost redus, cum ar fi textilele, care vor contribui la achiziţionarea de tehnologie occidentală – sau chiar rusească; dar Beijingul este hotărât în mod clar să *nu* devină excesiv de dependent de capitalul, produsele sau pieţele externe, sau de o anumită ţară sau furnizor. Achiziţionarea de tehnologie, instrumente şi mijloace de producţie străine se va supune cerinţelor generale ale echilibristicii Chinei. Această afirmaţie nu este contrazisă de acordarea recentă a calităţii de membru în Banca Mondială şi FMI pentru China (şi posibila ei intrare în GATT şi Banca Asiatică de Dezvoltare) – care nu indică atât alăturarea Beijingului la „lumea liberă", cât calculele pragmatice potrivit cărora accesul pe pieţele externe şi la împrumuturi pe termen lung prin intermediul organismelor internaţionale este de preferat celui prin „acorduri" unilaterale cu o mare putere sau cu bănci private. Cu alte cuvinte, astfel de mişcări protejează statutul şi independenţa Chinei. A doua observaţie este distinctă, dar şi legată de prima. În timp ce regimul lui Mao din anii 1960 părea să se bucure de ciocnirile frecvente de la graniţă, acum Beijingul preferă să menţină relaţii paşnice cu vecinii,

chiar şi cu cei pe care îi priveşte cu suspiciune. Aşa cum am notat mai sus, pacea este un factor esenţial al strategiei economice a lui Deng ; războiul, chiar şi regional, ar devia resurse spre forţele armate şi ar modifica ordinea priorităţilor celor „patru modernizări" ale Chinei. De asemenea, aşa cum s-a afirmat recent[45], se poate şi ca RPC să aibă o atitudine mai relaxată faţă de relaţiile cu Moscova pur şi simplu pentru că îmbunătăţirile ei din punct de vedere militar au creat un echilibru aproximativ în Asia Centrală. Având în vedere că RPC a realizat o „corelare a forţelor", sau cel puţin o capacitate defensivă satisfăcătoare, se poate concentra mai mult asupra dezvoltării economice.

Totuşi, dacă intenţiile ei sunt paşnice, China subliniază şi cât este de hotărâtă să îşi menţină independenţa completă şi cât de mult dezaprobă intervenţiile militare în străinătate ale celor două superputeri. Chiar faţă de Japonia, chinezii îşi menţin atitudinea prudentă, restricţionându-i cota din importuri/exporturi şi, în acelaşi timp, avertizând Tokyo să nu se implice prea mult în dezvoltarea Siberiei[46]. Faţă de Washington şi Moscova, China are o atitudine mult mai studiată – şi critică. Toate sugestiile sovietice privind îmbunătăţirea relaţiilor şi chiar întoarcerea inginerilor şi oamenilor de ştiinţă sovietici în China la începutul anului 1986 nu au modificat poziţia fundamentală a Beijingului : o îmbunătăţire autentică a relaţiilor nu poate să aibă loc până când Moscova nu face concesii în trei direcţii esenţiale, sau măcar în unele dintre ele – invazia rusească în Afganistan, sprijinul rusesc pentru Vietnam şi chestiunea care trenează de mult timp, privind graniţele şi securitatea în centrul Asiei[47]. În acelaşi timp, politicile Statelor Unite în America Latină şi Orientul Mijlociu au fost criticate de multe ori de Beijing (la fel cum au fost şi aventurile ruseşti similare la tropice). Fiind una dintre ţările „mai puţin dezvoltate" din punct de vedere economic şi având o atitudine inerent suspicioasă faţă de dominaţia albilor asupra lumii, China este un critic firesc al intervenţiilor superputerilor, chiar dacă nu este membru formal al mişcării Lumii a Treia şi chiar dacă aceste critici sunt relativ blânde în comparaţie cu denunţurile lui Mao din anii '60. Şi, în ciuda ostilităţii anterioare (şi încă puternice) faţă de pretenţiile Rusiei în Asia, chinezii menţin o atitudine de suspiciune faţă de discuţiile americane sincere privitoare la modul şi momentul potrivit în care să joace „cartea Chinei"[48]. Din perspectiva Beijingului, se poate să fie necesar să prefere Rusia sau (mai frecvent, date fiind certurile sino-sovietice) Statele Unite, prin măsuri precum monitorizarea comună a testelor nucleare ruseşti şi schimbul de informaţii cu privire la Afganistan şi Vietnam ; dar poziţia ideală este de a avea o atitudine echidistantă faţă de cele două superputeri şi de a le face să o curteze.

În acest sens, importanţa Chinei ca actor cu adevărat independent în sistemul internaţional actual (şi viitor) este sporită de ceea ce s-ar putea numi „stilul" ei de a relaţiona cu celelalte puteri. Jonathan Pollack a exprimat această idee într-un mod atât de inspirat încât merită să redăm citatul pe larg :

> Armele, puterea economică şi potenţialul de putere nu pot să explice semnificaţia atribuită Chinei într-o ecuaţie a puterii globale. Dacă semnificaţia ei strategică este considerată drept modestă şi rezultatele ei economice sunt în cel mai bun caz amestecate, atunci nu se poate explica importanţa considerabilă a Chinei în calculele Washingtonului şi Moscovei, şi atenţia care i se acordă în alte mari capitale ale lumii. Răspunsul constă în faptul că, în ciuda autocaracterizării ei drept stat ameninţat şi nedreptăţit, China se foloseşte cu multă abilitate şi îndrăzneală, chiar, de resursele ei politice, economice şi militare. Faţă de superputeri, strategia generală a Beijingului a inclus, în momente diferite, confruntarea şi

conflictul armat, acceptarea parţială, alinierea informală şi o detaşare aproape de indiferenţă, punctată uneori de o retorică stridentă, agresivă. În consecinţă, China este percepută în moduri diferite de toate naţiunile, multe dintre ele fiind nesigure şi chiar îngrijorate în privinţa intenţiilor şi orientărilor ei pe termen lung.
În mod cert, o astfel de strategie nedefinită presupune uneori riscuri politice şi militare substanţiale. Totuşi, aceeaşi strategie a dat credibilitate poziţiei Chinei ca putere emergentă importantă. China a avut deseori un comportament sfidător faţă de preferinţele sau solicitările ambelor superputeri; în alte momente s-a comportat cu totul altfel faţă de aşteptările altora. În ciuda vulnerabilităţii ei aparente, China nu s-a dovedit a fi aservită nici Moscovei, şi nici Washingtonului... Din toate aceste motive, China şi-a asumat o singură poziţie internaţională, atât ca participant în multe dintre conflictele politice şi militare importante din era postbelică, cât şi ca stat care nu poate fi clasificat cu uşurinţă din punct de vedere politic sau ideologic... Într-adevăr, într-un anumit sens, China trebuie să fie considerată drept o superputere candidată autonomă – nu ca o imitaţie sau emulaţie a Uniunii Sovietice sau a Statelor Unite, ci ca o reflectare a poziţiei unice a Beijingului în politica mondială. Pe termen lung, China reprezintă o forţă politică şi strategică prea semnificativă pentru a fi privită ca un subordonat al Moscovei sau al Washingtonului sau, pur şi simplu, ca o putere intermediară[49].

În final, este necesar să subliniem din nou că, deşi China controlează strict cheltuielile militare în prezent, ea nu intenţionează să rămână un actor strategic „de categorie uşoară" în viitor. Dimpotrivă, cu cât China avansează din punct de vedere economic într-o manieră etatistă, colbertiană, cu atât vor creşte implicaţiile politice ale acestei dezvoltări. Acest lucru este cu atât mai posibil când ne amintim de atenţia acordată de China extinderii bazei ei tehnologice/ştiinţifice, şi de realizările impresionante făcute deja în domeniul rachetelor şi armelor nucleare, într-un moment în care această bază era semnificativ mai redusă. O astfel de preocupare pentru creşterea bazei economice a ţării în detrimentul unor investiţii imediate în armament nu îi va mulţumi pe generalii Chinei (care, asemenea grupurilor militare de pretutindeni, preferă mijloacele pe termen scurt de asigurare a securităţii, şi nu pe cele pe termen lung). Totuşi, potrivit observaţiilor din *The Economist*:

> Pentru militarii [Chinei] care au răbdare să aştepte realizarea reformelor [economice], există recompense. Dacă planurile domnului Deng pentru economie în ansamblu nu întâmpină obstacole, iar valoarea veniturilor Chinei creşte de patru ori, potrivit planurilor, între 1980 şi 2000 (cu mari rezerve), atunci, peste 10-15 ani, ar trebui ca economia civilă să fi căpătat suficientă forţă încât să tragă după ea mai rapid sectorul militar. Iată când armata Chinei, vecinii ei şi marile puteri vor avea, într-adevăr, la ce să mediteze[50].

Aceasta este doar o chestiune de timp.

Dilema japoneză

Tocmai faptul că Beijingul este atât de important pentru evoluţiile viitoare din Asia de Est intensifică presiunile asupra „diplomaţiei paşnice omnidirecţionale" (declarate) a Japoniei – sau ceea ce se poate descrie pe un ton mai cinic drept „adaptare la orice situaţie"[51]. Probabil că dilema japoneză se poate rezuma cel mai bine după cum urmează:

Datorită creşterii ei extraordinare începând cu 1945, ţara se bucură de o poziţie foarte favorabilă în ordinea economică şi a puterii politice mondiale, dar aceasta este – consideră japonezii – şi o poziţie extraordinar de fragilă şi vulnerabilă, care s-ar putea modifica considerabil dacă circumstanţele internaţionale s-ar schimba. Prin urmare, din perspectiva japoneză, cel mai bun lucru ar fi menţinerea factorilor care au generat „miracolul japonez". Dar, tocmai pentru că această lume este anarhică, iar puterile „nemulţumite" coexistă cu cele „mulţumite", şi pentru că dinamica schimbării tehnologice şi comerciale este atât de rapidă, probabil că aceşti factori favorabili se vor reduce – sau vor dispărea complet. Dată fiind credinţa Japoniei în fragilitatea şi vulnerabilitatea propriei poziţii, consideră că este foarte dificil să se opună presiunilor pentru schimbare; în schimb, acestea trebuie să fie încetinite sau deviate prin compromis diplomatic. De aici decurge susţinerea ei constantă pentru soluţionarea paşnică a problemelor internaţionale, faptul că este alarmată şi deranjată atunci când se află la mijloc în disputele politice dintre alte ţări, precum şi dorinţa ei evidentă de a fi în termeni buni cu toată lumea în timp ce se îmbogăţeşte într-un ritm constant.

Am discutat deja despre motivele succesului economic fenomenal al Japoniei (vezi *supra*, pp. 371-373). De peste 40 de ani, arhipelagul japonez este protejat de forţe nucleare şi convenţionale americane, iar căile maritime de către marina americană. Având, astfel, posibilitatea de a nu-şi consuma energiile naţionale pentru extinderea militaristă, iar resursele pe cheltuieli considerabile pentru apărare, Japonia s-a dedicat realizării creşterii economice durabile, mai ales pe pieţele de export. Acest succes nu s-ar fi putut realiza fără angajamentul propriei populaţii faţă de antreprenoriat, controlul calităţii şi muncă susţinută, dar a fost favorizat şi de anumiţi factori speciali: menţinerea yenului la un nivel scăzut în mod artificial timp de câteva decenii pentru impulsionarea exporturilor; restricţiile formale şi informale asupra achiziţiilor de produse străine importate (deşi, bineînţeles, nu şi materiile prime vitale pentru industrie); şi existenţa unei ordini comerciale internaţionale liberale care a pus puţine obstacole în calea bunurilor japoneze – şi care a fost menţinută „deschisă", în ciuda poverilor tot mai mari pe care şi le-au asumat, de către Statele Unite. Aşadar, în ultimul sfert de secol, Japonia s-a putut bucura de toate avantajele transformării într-un gigant economic global, dar fără să aibă responsabilităţile politice şi dezavantajele teritoriale care decurg, de obicei, dintr-o astfel de creştere. Nu este de mirare că preferă ca lucrurile să rămână aşa cum sunt.

Întrucât fundamentul succesului actual al Japoniei se află exclusiv în sfera economică, nu este surprinzător că acesta este sensul în care se îndreaptă principalele îngrijorări de la Tokyo. Pe de o parte (aşa cum vom discuta mai jos), creşterea tehnologică şi economică oferă beneficii ţării cu cea mai bună poziţionare a economiei politice pentru secolul XXI; şi sunt puţini cei care contestă afirmaţia că Japonia se află pe această poziţie favorabilă[52]. Pe de altă parte, tocmai succesul ei provoacă deja o reacţie de tip „efect de foarfecă" împotriva extinderii ei impulsionate de exporturi. Una dintre „lamele" foarfecelui este imitarea Japoniei de către alte ţări nou industrializate şi ambiţioase din Asia, cum ar fi Coreea de Sud, Singapore, Taiwan, Thailanda etc. – fără a mai menţiona China la capătul inferior al scării produselor (de exemplu, textile)[53]. Costurile forţei de muncă din toate aceste ţări sunt mult mai mici decât în Japonia*, şi economiile lor sunt foarte competitive în domenii în care japonezii nu se mai bucură de avantaje decisive – textile,

* Acesta este motivul pentru care până şi firmele japoneze construiesc fabrici acolo.

jucării, bunuri casnice, construcţii de vapoare, chiar (într-un grad mult mai redus) oţel şi automobile. Bineînţeles, aceasta nu înseamnă că producţia japoneză de vapoare, automobile, camioane şi oţel este condamnată să dispară, dar, în măsura în care este tot mai necesar să urce pe piaţă (de exemplu, la oţeluri superioare sau automobile mai sofisticate şi de dimensiuni mai mari), ele se retrag din partea inferioară a unui spectru al producţiei unde nu se confruntau cu provocări; şi una dintre sarcinile cele mai importante ale Ministerului pentru Comerţ Internaţional şi Industrie este să planifice eliminarea industriilor care nu mai sunt competitive – nu numai de a face ca declinul să fie mai puţin traumatizant, ci şi să facă aranjamente privind transferul de resurse şi personal spre alte sectoare mai competitive ale economiei internaţionale.

A doua lamă a foarfecelui, mai îngrijorătoare, este reacţia tot mai ostilă a americanilor şi europenilor faţă de pătrunderea aparent de neoprit a produselor japoneze pe pieţele lor interne. An după an, populaţiile din aceste pieţe prospere achiziţionează oţel, utilaje, motociclete, automobile, televizoare şi alte bunuri electrice japoneze. An după an, surplusurile comerciale ale Japoniei cu CEE şi Statele Unite s-au mărit. Reacţia europeană a fost mai dură, incluzând cote la import şi obstrucţionism birocratic (cum ar fi cerinţa franceză potrivit căreia produsele electrice japoneze sunt admise numai printr-un punct vamal cu personal insuficient din Poitiers)[54]. Datorită propriei credinţe într-un sistem comercial mondial deschis, administraţiile americane ezită să interzică sau să restricţioneze importurile japoneze, cu excepţia unor limite „voluntare" suspecte. Dar chiar şi cei mai loiali susţinători americani ai economiei de tip *laissez-faire* sunt tot mai nemulţumiţi de situaţia în care, în esenţă, Statele Unite furnizează Japoniei alimente şi materii prime şi primeşte în schimb produse japoneze – un fel de statut comercial „colonial" sau „de ţară subdezvoltată", pe care nu îl mai are de peste 150 de ani. Mai mult, deficitele comerciale în creştere ale Statelor Unite cu Japonia – 62 de miliarde în anul fiscal încheiat la 31 martie 1986 – şi presiunile din partea industriilor americane afectate cel mai mult de această concurenţă transpacifică cresc cererile adresate Washingtonului de a lua măsuri pentru reducerea dezechilibrului – de exemplu, de a încuraja o creştere a valorii de schimb a yenului, o creştere substanţială a importurilor americane în Japonia şi aşa mai departe. Pe măsură ce lumea occidentală alunecă spre cvasiprotecţionism, în plus, tendinţa ei de a limita cantitatea *totală* a textilelor sau televizoarelor importate presupune că Japonia va fi nevoită să împartă această piaţă redusă cu rivalii ei asiatici.

Prin urmare, nu este surprinzător că unii purtători de cuvânt japonezi neagă că situaţia este favorabilă, şi indică o combinaţie alarmantă de ameninţări la adresa prosperităţii şi cotelor lor actuale de piaţă; provocarea tot mai mare reprezentată de ţări asiatice nou industrializate în atât de multe industrii; restricţiile asupra exporturilor japoneze din partea guvernelor occidentale; presiunile de a schimba legile de impozitare japoneze, de a devia fonduri de la economii spre consum, precum şi de a asigura o creştere semnificativă a importurilor; în final, creşterea rapidă a valorii yenului. Se afirmă că toate acestea ar putea să însemne sfârşitul boomului japonez susţinut prin exporturi, un declin al surplusului de plăţi, o încetinire a ratei de creştere (care scade, deja, pe măsură ce economia se „maturizează", iar potenţialul ei de extindere spectaculoasă se reduce). În acest sens, în Japonia există îngrijorarea că economia nu este singura care se maturizează: din cauza structurii pe vârste a populaţiei, până în 2010 va avea „cel mai scăzut procent de indivizi activi (grupa de vârstă cuprinsă între 15 şi 64 de ani) dintre

principalele naţiuni industriale", ceea ce va presupune cheltuieli ridicate pentru asigurările sociale şi ar putea duce la pierderea dinamismului[55]. Mai mult, toate încercările de a-i face pe consumatorii japonezi să achiziţioneze produse străine (cu excepţia celor care se bucură de un anumit prestigiu, cum ar fi automobilele Mercedes) duc la controverse politice interne[56], care, la rândul lor, pot să cauzeze o ruptură a politicii consensului, care este o parte integrantă a extinderii impulsionate de exporturi a Japoniei din trecut.

Totuşi, deşi poate fi adevărat că această creştere economică a Japoniei devine mai lentă pe măsură ce intră într-o etapă mai matură şi că alte ţări nu sunt dispuse să îi permită Japoniei să îşi menţină avantajele economice care au contribuit la explozia exporturilor, rămân motive substanţiale considerabile pentru care în viitor ea se va extinde mai rapid, probabil, decât celelalte puteri *importante*. Mai întâi, ca ţară complet dependentă de materiile prime importate (99% din petrol, 92% din fier, 100% din cupru), ea beneficiază enorm de pe urma termenilor comerciali schimbători care au redus preţul atât de multor minereuri, combustibili şi alimente; scăderea preţului petrolului după 1980-1981, Japonia economisind astfel anual miliarde de dolari în valută, este doar cea mai spectaculoasă scădere a preţului din domeniul materiilor prime şi alimentelor[57]. Mai mult, în timp ce o apreciere rapidă a valorii yenului va reduce, probabil, o parte din exporturile ţării peste mări (întotdeauna, în funcţie de flexibilitatea cererii), ea reduce semnificativ şi costul importurilor – ajutând, astfel, industria să rămână competitivă, iar inflaţia să se menţină la un nivel scăzut. În plus, criza petrolului din 1973 i-a făcut pe japonezi să cerceteze toate tipurile de economisire a energiei, ceea ce contribuie la eficienţa şi mai mare a industriei lor; numai în ultimul deceniu, Japonia şi-a redus dependenţa de petrol cu 25%. În plus, aceeaşi criză a determinat Japonia să caute noi surse de materii prime şi să investească masiv în astfel de domenii (oarecum asemenea investiţiilor Marii Britanii peste mări în secolul al XIX-lea). Nimic din toate acestea nu oferă certitudinea *absolută* că Japonia se poate baza pe un flux continuu de materii prime la preţ mic; dar semnele sunt bune.

Şi mai semnificativă este ascensiunea continuă a industriei japoneze spre sectoarele cele mai promiţătoare (şi, în final, cele mai profitabile) ale economiei pentru începutul secolului XXI: adică înalta tehnologie. Cu alte cuvinte, pe măsură ce Japonia se retrage constant din producţia de textile, construcţia de vapoare, oţel – lăsându-le unor ţări cu costuri mai scăzute ale forţei de muncă – intenţionează în mod clar să fie o forţă importantă (dacă nu principala forţă) în producţia de bunuri avansate ştiinţific, care au o plusvaloare mult mai mare. Realizările ei în domeniul calculatoarelor sunt deja legendare. Împrumutând masiv, mai întâi, din tehnologia americană, companiile japoneze au fost capabile să îşi exploateze toate avantajele native (o piaţă internă protejată, sprijinul Ministerului pentru Comerţ Internaţional şi Industrie, control al calităţii mai bun, un raport favorabil între yen şi dolar) precum şi – cel mai probabil – să practice o politică de dumping la preţuri sub costul real cu scopul de a elimina majoritatea companiilor americane din producţia de semiconductori, a circuitelor RAM de 16k, 64k sau, mai târziu, 256k[58].

Şi mai îngrijorătoare pentru industria americană a calculatoarelor este dovada orientării hotărâte a Japoniei spre două domenii noi (şi mult mai profitabile). Primul este producţia de calculatoare avansate, mai ales supercalculatoarele extrem de costisitoare de „a cincea generaţie", care funcţionează de sute de ori mai rapid decât cele mai mari aparate existente şi promit să le aducă proprietarilor lor beneficii enorme sub toate aspectele, de

la decodări la conceperea de forme de aeronave. Experţii americani sunt uimiţi, deja, de viteza cu care Japonia a pătruns în acest domeniu şi de cantitatea de capital pentru cercetare alocată în acest sens de Ministerul pentru Comerţ Internaţional şi Industrie şi de companii mari cum ar fi Hitachi şi Fujitsu[59]. Dar acelaşi lucru se întâmplă în domeniul *programelor* pentru calculator, în care, din nou, firmele americane (şi câteva firme europene) au deţinut supremaţia până la începutul anilor '80[60]. În mod cert, producţia de succes a supercalculatoarelor şi programelor este o sarcină mult mai mare decât fabricarea de semiconductori, şi va reprezenta un test important pentru inginerii Japoniei; şi, între timp, companiile americane şi europene (acestea din urmă beneficiind de sprijin guvernamental considerabil) se pregătesc să se confrunte cu provocarea comercială, în timp ce Departamentul american al Apărării îşi va oferi sprijinul masiv pentru a se asigura că firmele naţionale rămân cu un pas înainte în domeniul dezvoltării supercalculatoarelor. Totuşi, aceste entităţi ar fi foarte optimiste dacă ar presupune că Japonia poate fi menţinută în plan secund în aceste domenii.

Întrucât publicaţii respectabile cum ar fi *The Economist*, *The Wall Street Journal* şi *The New York Times* şi multe altele prezintă deseori articole despre orientarea Japoniei spre alte domenii ale înaltei tehnologii, ar fi superfluu să reluăm detaliile aici. Asocierea Mitsubishi cu Westinghouse este considerată drept o dovadă a interesului tot mai mare al Japoniei faţă de industria energiei nucleare[61]. Şi biotehnologia este o preocupare japoneză importantă, mai ales în ceea ce priveşte implicaţiile ei pentru creşterea recoltelor. Aceeaşi afirmaţie este valabilă în cazul ceramicii. Informaţiile conform cărora Corporaţia Japoneză pentru Dezvoltarea Aeronavelor s-a alăturat companiei Boeing pentru a produce o generaţie nouă de aeronave cu consum redus de combustibil pentru anii '90 – informaţii denunţate de un expert american ca fiind un „târg faustian" prin care Japonia va oferi finanţe ieftine şi va obţine tehnologie şi expertiză americană[62] – pot fi şi mai semnificative pentru viitor. Dar, probabil că cel mai important (în termenii producţiei) va fi avantajul deja impresionant al Japoniei în domeniul roboticii industriale şi al dezvoltării de fabrici întregi (experimentale) controlate de calculatoare, lasere şi roboţi: soluţia ultimă pentru forţa de muncă în scădere a ţării! Ultimele cifre arată că „Japonia a introdus în continuare tot atât de mulţi roboţi cât cei introduşi în întreaga lume, într-un ritm de câteva ori mai mare decât cel din Statele Unite". Un alt studiu arată că japonezii se folosesc de roboţii lor într-un mod mult mai eficient decât americanii[63].

În spatele tuturor acestor acţiuni din domeniul înaltei tehnologii se află un grup de factori structurali mai generali care oferă în continuare avantaje Japoniei, faţă de principalii ei rivali. Se poate ca rolul Ministerului pentru Comerţ Internaţional şi Industrie, un fel de echivalent economic al celebrului Stat-Major prusac, să fie exagerat de către străini[64], dar se pare că există puţine îndoieli că direcţia generală pe care o dă dezvoltării economice japoneze, prevăzând cercetare şi finanţare pentru industriile în creşterii şi o eliminare blândă pentru cele intrate în declin, funcţionează, deocamdată, mai bine decât abordarea necoordonată de tip *laissez-faire* a Statelor Unite. Al doilea punct tare – unul dintre cele mai importante pentru explicarea afirmării şi căderii anumitor firme şi industrii – sunt sumele mari (şi în creştere) alocate cercetării şi dezvoltării în Japonia. „Proporţia din PNB dedicată cercetării şi dezvoltării se va dubla, practic, în acest deceniu, crescând de la 2% din PNB în 1980 la 3,5% până în 1990. Statele Unite au stabilizat cheltuielile pentru cercetare şi dezvoltare la aproximativ 2,7% din PNB. Totuşi, dacă excludem cercetările militare, Japonia dedică deja aproximativ la fel de

multe ore de muncă în cercetare şi dezvoltare ca Statele Unite, şi în scurt timp va cheltui aproape la fel de mult pentru acestea. Dacă tendinţele actuale se menţin, Japonia va trece pe prima poziţie în ceea ce priveşte cheltuielile pentru cercetare şi dezvoltare până la începutul anilor '90"[65]. Probabil că şi mai interesant este faptul că o proporţie mult mai mare din suma alocată cercetării şi dezvoltării japoneze provine din industrie, spre deosebire de situaţia din Europa şi Statele Unite (unde guvernele sau universităţile au un rol esenţial). Cu alte cuvinte, ţinta directă este piaţa şi există aşteptarea ca investiţia să se amortizeze într-un timp scurt. Ştiinţa „pură" este lăsată pentru alţii şi se recurge la ea numai atunci când relevanţa comercială este clară.

Al treilea avantaj este nivelul foarte ridicat de economisire în Japonia, mai ales în comparaţie cu cel din Statele Unite. Acest fapt se explică parţial prin diferenţele dintre sistemele de impozitare, care în Statele Unite încurajează creditele personale şi cheltuielile consumatorilor – iar în Japonia încurajează economiile personale. De asemenea, în medie, japonezul trebuie să economisească mult mai mult pentru vârsta a treia pentru că, de obicei, planurile de pensie sunt mai puţin generoase. Toate acestea înseamnă că băncile şi companiile de asigurări japoneze beneficiază de fonduri semnificative şi pot oferi industriei capital cu dobândă redusă. Cota din PNB colectat în Japonia ca impozit pe venit *şi* ca plată pentru asigurările sociale este mult mai redusă decât în celelalte societăţi capitaliste importante cu „state ale bunăstării" şi, în mod evident, japonezii intenţionează să o menţină astfel, pentru a elibera banii ce vor reprezenta capitalul pentru investiţii[66]. Europenii care ar dori să imite „calea japoneză" ar trebui mai întâi să reducă semnificativ cheltuielile pentru bunăstarea socială. Americanii adepţi ai sistemului Japoniei ar trebui să reducă atât cheltuielile pentru apărare, cât şi pe cele sociale, *şi* să îşi modifice legile privind impozitarea şi mai drastic decât au făcut-o până acum.

Al patrulea punct forte este că firmele japoneze au o piaţă internă garantată, practic, pentru toate produsele, cu excepţia celor cu prestigiu şi specializate – situaţie de care nu se mai bucură majoritatea firmelor americane (în ciuda eforturilor lor protecţioniste), şi nici majoritatea companiilor europene. În timp ce o mare parte din toate acestea sunt stimulate de practicile şi reglementările birocratice din sistem, concepute pentru a-i favoriza pe producătorii japonezi pe piaţa internă, probabil că nici eliminarea acestor mecanisme mercantiliste nu i-ar convinge pe consumatorii japonezi să „cumpere de afară", cu excepţia materiilor prime şi alimentelor de bază; acest lucru va fi asigurat de înalta calitate şi familiaritatea produselor japoneze, o mândrie culturală puternică şi structura complexă a distribuţiei şi vânzărilor interne.

În final, este vorba despre însăşi calitatea superioară a forţei de muncă japoneze – cel puţin potrivit măsurătorilor prin diferite teste de aptitudini matematice şi ştiinţifice – asigurată nu numai printr-un sistem de educaţie publică foarte competitiv, ci şi prin formarea sistematică în cadrul companiilor. Chiar şi adolescenţii de cincisprezece ani din Japonia demonstrează o superioritate semnificativă la disciplinele care pot fi testate (de exemplu, matematică) faţă de omologii lor occidentali. La nivelurile superioare ale învăţării, balanţa este diferită: Japonia are puţini oameni de ştiinţă câştigători ai Premiului Nobel, dar produce mult mai mulţi ingineri decât oricare altă ţară occidentală (cu aproximativ 50% mai mulţi decât Statele Unite). De asemenea, are aproape 700 000 de angajaţi în cercetare şi dezvoltare, mai mult decât Marea Britanie, Franţa şi Germania de Vest împreună[67].

Nu se pot face evaluări statistice ale efectelor combinate ale celor cinci factori de mai sus, în comparaţie cu condiţiile din alte ţări importante; dar, luate împreună, este evident că ele oferă industriei japoneze un fundament foarte solid. La fel fac şi disciplina şi perseverenţa forţei de muncă japoneze şi armonia care pare să predomine în sistemul relaţiilor industriale, unde există numai sindicate la nivel de companii, se urmăreşte consensul şi, practic, nu are loc nici o grevă. În mod clar, există şi trăsături neatractive: mai multe ore de muncă, conformismul predominant faţă de etosul companiei (începând cu exerciţiile fizice dimineaţa devreme), spaţii mici pentru locuit, accentul pe ierarhie şi respect. Mai mult, Japonia cuprinde şi o populaţie de studenţi radicalizaţi, dincolo de poarta fabricii. Astfel de realităţi şi alte trăsături tulburătoare ale societăţii japoneze sunt comentate de mulţi observatori occidentali[68] – unii dintre ei părând să privească ţara cu acelaşi tip de oroare şi teamă manifestat de europenii de pe continent faţă de „sistemul fabricilor" din Marea Britanie de la începutul secolului al XIX-lea. Cu alte cuvinte, ceea ce reprezintă în mod clar un aranjament mai eficient al muncitorilor şi societăţii, în termeni de *producţie* (şi, astfel, creare a avuţiei) presupune o provocare tulburătoare la adresa normelor tradiţionale şi modurilor individualiste de comportament. Pentru că emularea miracolului industrial japonez ar presupune nu numai copierea unui aspect al tehnologiei sau managementului, ci imitarea în mare parte a sistemului social japonez, observatori cum ar fi David Halberstam afirmă: „Aceasta este cea mai nouă... şi mai dificilă provocare a Americii pentru restul secolului... o competiţie mult mai grea şi mai intensă decât... competiţia politico-militară cu Uniunea Sovietică"[69].

Ca şi cum aceste puncte forte industriale nu ar fi suficiente, li se adaugă emergenţa incredibil de rapidă a Japoniei ca principală naţiune creditoare a lumii, exportând zeci de miliarde de dolari anual. Această transformare începută în 1969, odată cu eliminarea de către Ministerul pentru Comerţ Internaţional şi Industrie a controlului la export asupra împrumuturilor japoneze şi crearea de stimulente financiare pentru investiţiile peste mări, se înrădăcinează în două cauze fundamentale. Prima dintre acestea este nivelul excesiv de mare al economiilor personale în Japonia – peste 20% din salariile japoneze se economisesc, astfel încât, până în 1985, „media totalului economiilor familiilor japoneze a depăşit pentru prima dată venitul mediu anual"[70] – ceea ce face ca instituţiile financiare să dispună de fonduri considerabile investite în străinătate pentru a obţine un profit mai mare. Al doilea motiv constă în surplusurile comerciale fără precedent de mari din Japonia în ultimii ani, datorită exploziei veniturilor din exporturi. De teama că astfel de surplusuri ar alimenta inflaţia internă (dacă s-ar întoarce în Japonia), ministerul de Finanţe încurajează băncile importante să investească sume considerabile peste mări[71]. În 1983, ieşirile nete de capital japonez au fost de 17,7 miliarde de dolari; în 1984, au ajuns la 49,7 miliarde de dolari; iar în 1985 au crescut din nou, la 64,5 miliarde de dolari, transformând Japonia în cea mai mare naţiune creditoare netă a lumii. Potrivit previziunilor directorului Institutului pentru Studii Economice Internaţionale, până în 1990 restul lumii va datora Japoniei 500 de miliarde de dolari; iar Institutul de Cercetare Nomura previzionează că, până în 1995, valoarea bunurilor japoneze din străinătate va depăşi un trilion de dolari[72]. Nu este surprinzător că băncile şi firmele financiare japoneze devin, în ritm alert, cele mai mari şi mai de succes din lume[73].

Consecinţele acestei creşteri a exporturilor de capital japonez includ atât pericole, cât şi beneficii pentru economia mondială, şi, probabil, şi pentru Japonia. O parte semnificativă

din aceste fonduri este investită în infrastructuri în lume (de exemplu, tunelul de sub Canalul Mânecii) sau în deschiderea unor noi exploatări de minereu de fier (de exemplu, în Brazilia), care vor aduce beneficii directe sau indirecte pentru Tokyo. Companiile japoneze canalizează alte sume de bani spre crearea unor filiale peste mări (mai ales pentru producţie) – fie pentru ca bunurile japoneze să fie produse în ţări cu costuri scăzute ale forţei de muncă, cu scopul de a-şi menţine competitivitatea, fie pentru a amplasa astfel de fabrici pe teritoriul unor ţări din CEE, de pildă, şi al Statelor Unite, cu scopul de a evita tarifele protecţioniste. Totuşi, cea mai mare parte a acestui flux de capital este orientată spre titluri de stat pe termen scurt (mai ales titluri de stat emise de Trezoreria Statelor Unite) care, dacă sunt rechemate în Japonia în cantităţi mari, ar putea zdruncina sistemul financiar internaţional – aşa cum s-a întâmplat în 1929 – şi ar pune o presiune extraordinară pe dolarul american *şi* pe economia Statelor Unite, întrucât o mare parte din aceşti bani va finanţa deficitele bugetare uriaşe generate de administraţia Reagan. Cu toate acestea, în linii mari, există mult mai multe şanse ca Tokyo să îşi recicleze în continuare surplusul de capital transformându-l în investiţii noi peste mări.

Afirmarea Japoniei în ultimii câţiva ani ca principală ţară creditoare netă din lume – în combinaţie cu transformarea Statelor Unite din cel mai mare creditor în cel mai mare debitor – a avut loc atât de rapid încât este dificil, încă, să ne dăm seama de toate implicaţiile. Întrucât „de obicei, o naţiune creditoare a fost motorul creşterii în fiecare perioadă a expansiunii economice globale, iar era Japoniei bate la uşă"[74], probabil că emergenţa Tokyo ca principal bancher al lumii dă un nou impuls comerţului şi finanţelor internaţionale pe termen mediu şi lung, urmând exemplele anterioare ale Olandei, Marii Britanii şi Statelor Unite. Ceea ce pare să fie remarcabil în această etapă este că intensificarea rolului financiar „invizibil" al Japoniei are loc *înainte* de erodarea semnificativă a poziţiei ei de conducere „vizibilă" în privinţa industriei, aşa cum s-a întâmplat (de exemplu) în cazul Marii Britanii. Poate că această situaţie se va schimba, şi încă rapid, dacă valoarea yenului creşte prea mult şi Japonia trece printr-o perioadă lungă de „maturitate" şi de încetinire a bazei prelucrătoare şi a ratei de creştere a producţiei. Totuşi, chiar dacă acest lucru nu se întâmplă – şi există motive (precum cele de mai sus) să se considere că orice declin al Japoniei ca naţiune producătoare va fi un proces lent – este clar că, având în vedere suma previzionată a bunurilor peste mări deţinute până în anul 2000, la balanţa de cont curent se va adăuga un flux considerabil de venituri din străinătate. Prin urmare, sub toate aspectele, se pare că destinul Japoniei este să devină mult mai bogată.

Cât de puternică, din punct de vedere economic, va fi Japonia la începutul secolului XXI? Dacă nu are loc un război la scară mare, sau un dezastru ecologic sau o revenire la protecţionismul şi scăderea mondială de tipul celor din anii '30, răspunsul unanim pare să fie: *mult* mai puternică. În domeniul calculatoarelor, roboticii, telecomunicaţiilor, automobilelor, camioanelor şi vapoarelor, şi, posibil, şi al biotehnologiei şi chiar aeronauticii, Japonia va ocupa fie prima poziţie, fie a doua. În domeniul finanţelor, se poate ca până atunci să reprezinte o mulţime cu un element unic. Se afirmă deja că PNB japonez pe cap de locuitor le-a depăşit pe cele din SUA şi Europa Occidentală, ceea ce aproape că îi conferă cel mai ridicat nivel de trai de din lume. Este imposibil să afirmăm care va fi ponderea Japoniei în producţia industrială mondială sau în totalul PNB mondial. Merită să ne amintim că, în 1951, produsul naţional brut al Japoniei reprezenta o treime din cel al Marii Britanii şi a douăzecea parte (!) din cel al Statelor Unite; totuşi, în decurs de trei decenii, a devenit de două ori mai mare decât cel britanic şi aproape

jumătate din cel american. Bineînţeles, rata de creştere din aceste două decenii a fost neobişnuit de rapidă, datorită unor condiţii speciale. Cu toate acestea, potrivit multor evaluări[75], încă există posibilitatea ca economia japoneză să crească anual cu aproximativ 1,5%-2% mai mult decât celelalte economii mari (bineînţeles, cu excepţia Chinei) în următoarele câteva decenii*. Acesta este motivul pentru care specialişti cum ar fi Herman Kahn şi Ezra Vogel afirmă că Japonia va fi „numărul unu" din punct de vedere economic la începutul secolului XXI, şi nu este surprinzător că mulţi japonezi sunt impulsionaţi tocmai de această posibilitate. Pentru o ţară care deţine doar 3% din populaţia lumii şi doar 0,3% din teritoriul ei locuibil, aceasta pare să fie o realizare aproape incredibilă; şi, dacă nu ar exista posibilităţile inerente noii tehnologii, am fi tentaţi să presupunem că Japonia se află deja în situaţia de a maximiza potenţialul populaţiei şi teritoriului ei, precum şi că, asemenea altor state periferice sau insulare relativ mici (Portugalia, Veneţia, Olanda şi chiar Marea Britanie, la momentul respectiv), va fi eclipsată într-o zi de naţiuni deţinătoare de mult mai multe resurse şi care ar avea nevoie doar să îi imite obiceiurile de succes. Totuşi, în viitorul previzibil, traiectoria Japoniei este în continuare ascendentă.

Indiferent de metoda prin care se măsoară puterea economică prezentă şi viitoare a Japoniei, există două aspecte dominante. Mai întâi, Japonia este extraordinar de productivă şi prosperă, şi creşte în acest sens. În al doilea rând, puterea ei *militară* şi cheltuielile pentru apărare nu au nici o legătură cu locul ei în ordinea economiei internaţionale. Deţine o marină de dimensiuni rezonabile (inclusiv 31 de distrugătoare şi 18 fregate), o forţă aeriană pentru apărare teritorială şi o armată modestă, dar nu este în nici un caz o putere militară în comparaţie cu altele, nefiind nici la nivelul anilor '30, şi nici la nivelul anilor 1910. Mai pertinent pentru dezbaterea despre „împărţirea poverii"[78] este faptul că Japonia alocă puţine fonduri pentru apărare. Potrivit cifrelor din *The Military Balance*, în 1983 Japonia a cheltuit 11,6 miliarde de dolari pentru apărare, în comparaţie cu 21-24 de miliarde de dolari cheltuite de Franţa, Germania de Vest şi Marea Britanie şi cu suma uriaşă cheltuită de Statele Unite, 239 de miliarde de dolari; prin urmare, locuitorul japonez de rând a plătit numai 98 de dolari pentru apărare în acel an, în comparaţie cu 439 de dolari, în medie, plătiţi de un britanic şi 1 023 de dolari plătiţi de un american[79]. Dată fiind prosperitatea curentă, Japonia pare că scapă uşor de costurile apărării – pe două căi legate între ele: prima constă în faptul că ţara este protejată de altele, şi anume, de Statele Unite; a doua constă în faptul că, în cazul ei, cheltuielile scăzute pentru

---

* Presupunând că afirmaţia este validă, este dificil, din motive tehnice, să sugerăm ce anume înseamnă acest lucru în cifre exacte. Multe dintre statisticile utilizate de obicei (de exemplu, de către CIA) în comparaţiile internaţionale se bazează pe dolari americani şi pe ratele de schimb pe piaţă; astfel, scăderea valorii dolarului în raport cu yenul, de aproape 40% în 1985-1986 ar putea, în această logică, să impulsioneze considerabil PNB total al Japoniei în comparaţie cu cel al Statelor Unite (şi în comparaţie cu cel al URSS, întrucât PNB japonez este calculat deseori în „dolari la media geometrică")[76]. Pur şi simplu, o creştere a yenului de la valoarea de schimb actuală la 120 sau chiar 100 pentru un dolar – considerată de unii experţi economici a fi „adevărata" rată de schimb[77] – ar face ca PNB total al Japoniei să fie apropiat de cel al Statelor Unite şi să îl depăşească semnificativ pe cel al Rusiei. Unii economişti preferă să utilizeze „rate la paritatea puterii de cumpărare" din cauza problemelor cauzate de ratele de schimb volatile, chiar dacă această măsurătoare ridică, şi ea, probleme.

apărare contribuie la menţinerea cheltuielilor publice la un nivel scăzut, oferind, astfel, mai multe resurse pentru efortul japonez de producţie care îi afectează negativ pe competitorii americani şi europeni[80].

Dacă Japonia ar reacţiona, într-adevăr, la presiunile guvernului american şi ale altor critici occidentali şi ar creşte bugetul apărării până la nivelul alocat de membrii europeni ai NATO – în medie, de 3-4% din PNB – transformarea ar fi dramatică şi ar transforma-o (alături de China) în a treia mare putere militară din lume, bugetul pentru apărare depăşind 50 de miliarde de dolari anual. Şi nici nu există îndoieli, date fiind resursele tehnologice şi de producţie ale Japoniei, că ar putea să construiască forţe incluzând portavioane, de exemplu, pentru marină, sau rachete cu rază lungă de acţiune ca factor de descurajare. Cu siguranţă că acest lucru ar aduce beneficii unor firme interne cum ar fi Mitsubishi şi ar crea un concurent pentru puterea sovietică în Extremul Orient, Statele Unite supraextinse primind, astfel, un ajutor.

Totuşi, probabil că în viitor Tokyo va încerca să elimine aceste presiuni externe sau cel puţin să menţină cheltuielile pentru apărare cât mai scăzute pentru a nu provoca o ruptură de Washington. Motivul principal nu este cel pur simbolic, constând în dorinţa menţinerii bugetului japonez pentru apărare sub 1% din PNB; potrivit definiţiilor NATO (adică, inclusiv pensiile militare), depăşise deja această barieră şi, în orice caz, a cheltuit un procent semnificativ mai mare din PNB pentru apărare la începutul anilor '50. Şi nici nu este strâns legat de condiţiile tratatului de securitate dintre SUA şi Japonia din 1951, baza juridică a prezenţei militare americane în Japonia, şi care a încurajat Tokyo să se concentreze asupra comerţului, şi nu asupra puterii strategice; întrucât circumstanţele din anii '80 sunt diferite de cele din timpul Războiului din Coreea. Din perspectiva guvernului japonez, motivele reale sunt obiecţiile interne şi regionale faţă de creşterea semnificativă a bugetului apărării şi faţă de revizuirea constituţiei, prin care se interzice trimiterea de trupe (şi chiar vânzarea de armament) în străinătate. Amintirea exceselor militariste din anii '30, a pierderilor din timpul războiului şi (mai ales) a ororilor bombelor atomice a sădit în conştiinţa japoneză respingerea şi suspiciunea faţă de război şi de instrumentele războiului, sentimente cel puţin la fel de puternice precum pacifismul occidental după Primul Război Mondial; şi, cu toate că această atitudine se poate schimba în timp, odată cu apariţia unei generaţii mai tinere, mai asertive, creşte posibilitatea ca opinia dominantă din viitorul apropiat să constrângă guvernul de la Tokyo să menţină la niveluri modeste creşterile din bugetul alocat inspirat numitelor „forţe de autoapărare"[81].

La aceste motive morale şi ideologice se pot adăuga raţiuni economice. Oamenii de afaceri şi politicienii japonezi se opun creşterii cheltuielilor publice (care, cum am menţionat mai sus, sunt mult mai scăzute în Japonia decât în oricare altă ţară membră a OECD): ei consideră că dublarea sau triplarea bugetului pentru apărare trebuie să se finanţeze fie prin creşterea deficitului mare al sectorului public, fie prin creşterea impozitelor – ambele variante sunt neagreate. În plus, se afirmă, o armată şi o marină mari nu i-au adus Japoniei „securitatea", fie ea militară sau economică, în anii '30; în prezent, este dificil de estimat cum anume ar putea creşterea bugetului apărării să împiedice o posibilă întrerupere a furnizării de petrol arab – pericol mult mai mare pentru Japonia din punct de vedere strategic decât, de pildă, ipotetica iarnă nucleară, şi explică eforturile disperate de la Tokyo de a se ţine deoparte şi a nu lua poziţie atunci când are loc o criză în Orientul Mijlociu. Atunci, oare nu este mai bine ca Japonia să

renunţe la recursul la forţă şi să rezolve toate disputele internaţionale pe cale paşnică, aşa cum trebuie să facă un stat „comercial", cosmopolit? Întrucât războiul modern este atât de costisitor şi, de obicei, contraproductiv, japonezii consideră că *zenhoi heiwa gaiko* (diplomaţia paşnică omnidirecţională) este foarte valoroasă.

Fără îndoială că aceste sentimente sunt întărite de conştientizarea faptului că mulţi dintre vecinii Japoniei s-ar îngrijora dacă puterea ei militară ar înregistra o creştere la semnificativă. În mod evident, aceasta ar fi reacţia ruşilor – împotriva cărora Statele Unite îşi doresc să împartă povara apărării cu Japonia, şi care încă îşi dispută cu Tokyo insulele din nordul Hokkaido şi care consideră, probabil, că se confruntă cu suficiente probleme în Extremul Orient odată cu extinderea puterii chineze. Dar ar fi şi răspunsul teritoriilor aflate anterior sub ocupaţie japoneză – Coreea, Taiwan şi Filipine, Malaysia, Indonezia – precum şi Australia şi Noua Zeelandă, toate reacţionând cu nelinişte la orice semn al renaşterii naţionalismului japonez şi mentalităţii *bushido*, şi care încurajează Tokyo „să se concentreze asupra unor căi nonmilitare productive pentru sporirea păcii şi securităţii în Asia de Sud-Est"[82]. Mai presus, probabil, Tokyo se confruntă în continuare cu dificultatea eliminării suspiciunilor de la Beijing, care alimentează, încă, amintirea atrocităţilor japoneze din perioada 1937-1945 şi care a avertizat, de asemenea, Japonia să nu se implice prea mult în dezvoltarea Siberiei (situaţie care, la rândul ei, complică relaţia dintre Tokyo şi Moscova) sau în sprijinirea Taiwanului.

Până şi expansiunea economică a Japoniei (chiar dacă este însoţită de investiţii necesare, ajutor pentru dezvoltare şi turism) a trezit suspiciuni în rândul multor vecini care consideră că sunt atraşi din nou într-o versiune mai nouă şi mai subtilă a „Sferei de Coprosperitate a Marii Asii Orientale" – cu atât mai mult cu cât Japonia nu are importuri semnificative (cu excepţia materiilor prime) din aceste ţări, dar le vinde o mare parte din producţia proprie. Şi în acest sens China are atitudinea cea mai directă, salutând iniţial boomul comerţului şi investiţiilor japoneze de la sfârşitul anilor '70, apoi reducându-le considerabil, parţial din cauza propriului deficit al balanţei de plăţi, parţial pentru a evita dependenţa economică de o singură ţară străină care ar putea profita în urma acestei situaţii; potrivit recomandărilor lui Deng din 1979, comerţul Americii cu China „trebuie să fie egal cu cel al Japoniei"[83], împiedicând, astfel, orice posibilitate a unei variante japoneze a „imperialismului liberului-schimb".

Deocamdată, toate acestea sunt chestiuni mărunte, dar îi fac pe politicienii de la Tokyo să se îngrijoreze cu privire la cea mai bună strategie externă coerentă pentru Japonia, pe măsură ce se apropie de secolul XXI. Fără îndoială că, puterea ei economică fiind în creştere, ar putea deveni o a doua Veneţie – nu numai în sensul comerţului extins, ci şi al protejării rutelor ei maritime şi al creării de cvasidependenţe peste mări; cu toate acestea, având în vedere obiecţiile interne şi externe faţă de o Japonie puternică, ea nu numai că va evita orice mişcare spre achiziţii teritoriale în stilul imperialist învechit, ci există şi o probabilitate redusă să îşi mărească semnificativ forţele de apărare. Totuşi, această din urmă concluzie va irita gradual cercurile americane care fac presiuni pentru „împărţirea poverii" în Pacificul de Vest. Este ironic aşadar că Japonia va fi criticată dacă nu îşi majorează substanţial bugetul pentru armament şi va fi denunţată dacă o face. Orice variantă va afecta negativ ceea ce poartă denumirea de „politica externă a câştigului maxim/riscului minim" a Japoniei[84]. Din nou, aceasta sugerează preferinţa japoneză pentru schimbări minime la nivelul afacerilor militare şi politice din Asia de Est, chiar dacă ritmul creşterii economice se accelerează. Şi acesta complică dilema, întrucât până

şi un non-marxist ar fi uimit dacă transformarea economică profundă a Asiei nu ar fi însoţită de schimbări cu implicaţii profunde şi în alte sfere.

Prin urmare, probabil că cele mai semnificative îngrijorări ale japonezilor sunt cele discutate rareori, sau niciodată, în public – parţial datorită discreţiei diplomatice, parţial pentru a evita producerea unor astfel de efecte – şi privesc balanţa de putere din Asia de Est din viitor. „Diplomaţia paşnică omnidirecţională" este foarte potrivită deocamdată, dar cât va fi de utilă dacă Statele Unite supraextinse se retrag din angajamentele lor din Asia sau dacă nu reuşesc să protejeze fluxul de petrol din Arabia la Yokohama? Cât ar fi ea de utilă dacă are loc un nou Război al Coreei? Cât de utilă este în cazul în care China începe să domine regiunea? Dar dacă o Uniune Sovietică în declin şi iritată lansează acte de agresiune? Bineînţeles, nu se poate răspunde la astfel de întrebări ipotetice şi alarmante; dar chiar şi un simplu „stat comercial" având „forţe de autoapărare" reduse se poate găsi într-o bună zi în situaţia de a fi nevoit să răspundă. Aşa cum au descoperit alte naţiuni în trecut, competenţa comercială şi bunăstarea financiară nu sunt suficiente, uneori, în lumea anarhică a politicii puterii internaţionale.

CEE – potenţial şi probleme

Una dintre principalele cinci concentrări de putere economică şi militară din lume în prezent, singura care nu este un stat-naţiune suveran, este Europa – ceea ce defineşte principala problemă cu care se confruntă această regiune pe măsură ce se orientează spre sistemul emergent al marilor puteri de la începutul secolului XXI. Chiar dacă afirmaţiile noastre privind perspectivele de viitor ale continentului exclud regimurile din Est aflate sub control comunist (aşa cum şi este necesar, din considerente practice), rămân câteva state membre ale unei organizaţii politico-economice (CEE), dar nu şi ale principalei alianţe militare (NATO), rămân altele care sunt membre ale NATO, dar nu şi ale Comunităţii Economice Europene, şi state neutre importante care nu sunt membre în nici una dintre cele două organizaţii. Din cauza unor astfel de anomalii, în această secţiune ne vom concentra asupra Comunităţii Economice Europene (şi asupra politicilor unora dintre principalii ei membri), şi nu asupra Europei noncomuniste în ansamblu – întrucât o organizare şi structură având cel puţin *potenţialul* de a fi a cincea putere mondială există doar în CEE.

Dar problema ridicată de presupunerile despre cum va fi în anul 2000 sau 2020 se complică tocmai pentru că analizăm *potenţialul* Comunităţii Economice Europene, şi nu realitatea curentă. Sub anumite aspecte, situaţia este similară cu cea cu care s-au confruntat, la o scară mai mică, membrii Federaţiei Germane la mijlocul secolului al XIX-lea[85]. A existat o uniune vamală care înregistrase un succes atât de mare în stimularea comerţului şi industriei încât a atras imediat membri noi, devenind clar că, dacă această comunitate economică mărită era capabilă să se transforme într-un stat, avea să fie un nou actor important în sistemul internaţional – la care marile puteri existente aveau să se adapteze în mod corespunzător. Dar, atât timp cât această transformare nu a avut loc, atât timp cât au existat diviziuni între membrii uniunii vamale cu privire la extinderea integrării economice şi, mai mult, la integrarea politică şi militară, atât timp cât au existat certuri cu privire la statul care să preia conducerea şi dispute între diferitele partide şi grupuri de presiune privind beneficiile (sau dezavantajele) acumulate, uniunea

avea să rămână divizată, incapabilă să îşi atingă potenţialul şi să relaţioneze ca egal cu celelalte mari puteri. În ciuda tuturor diferenţelor de perioadă istorică şi circumstanţe, „problema germană" din secolul trecut a fost un microcosmos al „problemei europene" din prezent.

Sub aspectul *potenţialului*, CEE se bucură de mărimea, averea şi capacitatea de producţie a unei mari puteri. Odată cu aderarea Spaniei şi Portugaliei, populaţia celor douăsprezece state membre se ridică acum la aproximativ 320 de milioane – cu 50 de milioane mai mult decât URSS şi cu aproximativ 100 de milioane mai mult decât populaţia Statelor Unite. Mai mult, această populaţie are un nivel superior de educaţie, în Europa existând sute de universităţi şi colegii şi milioane de oameni de ştiinţă şi ingineri. În timp ce venitul mediu pe cap de locuitor ascunde decalaje mari – de pildă, între venitul vest-germanilor şi venitul portughezilor – el este mult mai mare, în ansamblu, decât cel rusesc, iar unele state membre sunt mai bogate pe cap de locuitor decât Statele Unite. Aşa cum am menţionat anterior, CEE este cel mai mare bloc comercial din lume, chiar dacă acest comerţ este preponderent intra-european. Poate că un indicator mai potrivit al puterii ei economice este producţia de autovehicule, oţel, ciment etc., care o situează înaintea Statelor Unite, a Japoniei şi a Uniunii Sovietice (cu excepţia producţiei de oţel). În funcţie de statisticile anuale şi de fluctuaţiile considerabile ale valorii dolarului în raport cu monedele europene în ultimii şase ani, PNB total al Comunităţii Economice Europene este aproximativ egal (1980, 1986) cu cel al Statelor Unite sau cu aproximativ două treimi din acesta (cifrele din 1983-1984). În mod cert, CEE este semnificativ mai mare decât URSS, Japonia sau China sub aspectul cotei din PNB la nivel mondial sau din producţia industrială.

Nici în termeni militari, statele membre ale Comunităţii Economice Europene nu pot fi ignorate. Referindu-ne numai la primele patru ţări ca mărime (Germania de Vest, Franţa, Marea Britanie, Italia), armatele lor cuprind peste un milion de militari şi 1,7 milioane aflaţi în rezervă[86] – total mai mic decât în cazul armatei ruseşti sau chineze, dar semnificativ mai mare decât cel al armatei americane. În plus, aceste patru state deţin sute de nave de război mari de suprafaţă şi submarine, precum şi mii de tancuri, artilerie şi aeronave. În final, atât Franţa, cât şi Marea Britanie deţin arme nucleare şi sisteme de lansare – cu baza pe mare şi cu baza la sol. Despre implicaţiile şi eficienţa acestor forţe militare vom discuta mai jos ; dorim să subliniem că, *în cazul în care se combină*, aceste totaluri sunt substanţiale. În plus, bugetul alocat acestor forţe reprezintă în jur de 4% din PNB, în medie. Dacă aceste ţări sau, şi mai important, dacă întreaga CEE ar aloca în jur de 7% din PNB pentru apărare, aşa cum fac SUA în prezent, atunci sumele s-ar ridica la sute de miliarde de dolari – adică, aproximativ suma cheltuielilor celor două superputeri militare.

Şi, cu toate acestea, puterea şi eficacitatea reală a Europei în lume este mult mai redusă decât ar sugera totalul brut al puterii ei economice şi militare – din cauza lipsei unităţii, pur şi simplu. De exemplu, forţele armate vorbesc multe limbi diferite (problemă cu care membrii Federaţiei Germane nu s-au confruntat în secolul anterior), sunt dotate cu armament diferit, şi au instrucţie variată – există diferenţe de calitate între, de pildă, armata vest-germană şi cea grecească, sau marina britanică şi marina spaniolă. În ciuda numeroaselor încercări de standardizare ale NATO, încă se discută despre zeci de armate, marine şi forţe aeriene având eficienţă diferită. Dar chiar şi aceste probleme par mici pe lângă obstacolele de la nivelul *politic*, pe tema priorităţilor politicilor externe şi de

apărare ale Europei. Poziţia tradiţională (şi anacronică) a Irlandei faţă de neutralitate împiedică CEE să discute despre chestiuni de apărare – deşi, chiar dacă ar avea loc discuţii, probabil că ele s-ar bloca imediat în obiecţiile din partea Greciei. Turcia, având o armată substanţială, nu este membru al Comunităţii Economice Europene; iar armatele turcă şi greacă par să fie deseori mai îngrijorate una de mişcările celeilalte decât de cele ale Pactului de la Varşovia. Poziţia independentă a Franţei are avantaje şi dezavantaje militare (cum vom vedea mai jos); dar acest lucru complică şi mai mult consultările în chestiuni de apărare şi politică externă. Atât Marea Britanie, cât şi Franţa desfăşoară operaţiuni „în afara zonei", menţinând, într-adevăr, o serie de baze şi trupe peste mări. În privinţa Germaniei de Vest, principala chestiune defensivă – spre care se orientează *toate* forţele ei – este securitatea graniţei de est. Dezvoltarea unei politici europene unitare cu privire la, de pildă, chestiunea palestiniană sau chiar la Statele Unite este extraordinar de complexă (şi eşuează deseori) din cauza intereselor şi tradiţiilor diferite ale fiecărui stat membru.

În termenii integrării economice şi ai aranjamentelor constituţionale şi instituţionale existente cu scopul implementării deciziilor din domeniul economic, CEE are un avans semnificativ; chiar şi aşa, ca o „comunitate economică", este mult mai divizată decât un stat suveran. Ideologia politică afectează întotdeauna politicile şi priorităţile economice. Coordonarea este dificilă, dacă nu chiar imposibilă, atunci când în unele state membre se află la putere partide socialiste, iar în celelalte domină partide conservatoare. Deşi coordonarea monedelor înregistrează succese mai mari în prezent, realinierile ocazionale (de obicei presupunând reevaluarea mărcii germane) amintesc de existenţa sistemelor fiscale distincte ale statelor membre şi de credibilitatea lor diferită în cazul unui împrumut. În ciuda propunerilor Comisiei Europene, s-au făcut puţine progrese, deocamdată, spre politici europene comune vizând o serie amplă de chestiuni, de la dereglementarea completă a companiilor aeriene la serviciile financiare. Chiar şi agricultura, baza funcţiilor bugetare ale Comunităţii Economice Europene şi unul dintre puţinele sectoare economice în care există o „piaţă comună", s-a dovedit a fi un domeniu contestat. Şi, dacă există, într-adevăr, posibilitatea ca producţia mondială de alimente să crească în continuare, India şi alte ţări asiatice pătrunzând, gradual, pe pieţele de export, presiunile de reformare a sistemului CEE de susţinere a preţurilor se vor acumula, până când se va ajunge din nou la o controversă aprinsă.

În final, există îngrijorarea că, după deceniile postbelice de creştere şi succes economic, Europa începe să stagneze şi, probabil, să intre în declin. Se pare că problemele cauzate de criza petrolului din 1979 – creşterea vertiginoasă a preţurilor combustibililor, presiunea asupra balanţei de plăţi, depresiunea mondială generală la nivelul cererii, producţiei şi comerţului – i-au afectat pe europeni mai grav decât multe alte economii importante din lume, aşa cum se arată în tabelul 45.

Tabelul 45. *Creşterea în PNB real, 1979-1983*[87] *(procente)*

	1979	1980	1981	1982	1983
Statele Unite	2,8	–0,3	2,6	–0,5	2,4
Canada	3,4	1	4	–4,2	3
Japonia	5,1	4,9	4	3,2	3
China	7	5,2	3	7,4	9
CEE (zece)	3,5	1,1	–0,3	0,5	0,8

Una dintre principalele preocupări ale statelor europene este efectul acestei crize asupra nivelurilor şomajului – numărul persoanelor care şi-au pierdut locurile de muncă în Europa de Vest în ultimii ani este mult mai mare decât în oricare moment din era post-1945 (de exemplu, a sărit de la 5,9 milioane la 10,2 milioane în cadrul Comunităţii Economice Europene între 1978 şi 1982) şi nu prezintă semne de atenuare – ceea ce creşte nivelul deja extraordinar de ridicat al cheltuielilor sociale, pentru investiţii rămânând, astfel, mai puţin[88]. Şi nici nu are loc ceva similar cu crearea de noi locuri de muncă la scara existentă în Statele Unite (în principal în industrii de servicii cu salarii mici) şi Japonia (în domeniul înaltei tehnologii şi serviciilor) în anii '80. Indiferent dacă se atribuie această situaţie lipsei de stimulente pentru afaceri, costurilor ridicate şi imobilităţii pieţei muncii şi suprareglementării birocratice (aşa cum tind să facă cei cu orientare de dreapta), sau eşecului statului de a planifica şi investi suficient (aşa cum vede stânga situaţia, de obicei), sau unei combinaţii fatale între acestea, rezultatul este acelaşi. Pentru mulţi comentatori, şi mai alarmante sunt semnele că Europa rămâne în urma competitorilor americani şi (mai ales) japonezi în privinţa mizei reprezentate în viitor de înalta tehnologie. Astfel, în *Raportul Economic Anual* pentru 1984-1985 al Comisiei Europene se avertiza:

> În prezent, Comunitatea trebuie să răspundă provocării reprezentate de o inferioritate emergentă, în comparaţie cu Statele Unite şi Japonia, în privinţa capacităţii industriale în tehnologiile noi şi având un ritm rapid de dezvoltare... Prestaţia comercială mondială tot mai slabă a Comunităţii în domenii cum ar fi calculatoarele, microelectronica şi echipamentele este acum binecunoscută[89].

Se poate ca această imagine a „eurosclerozei" şi „europesimismului" să fi fost prezentată în termeni prea sumbri, întrucât există multe alte semne ale competitivităţii europene – în ceea ce priveşte automobilele de calitate, aeronavele comerciale şi de luptă, sateliţii, substanţele chimice, sistemele de telecomunicaţii, serviciile financiare etc. Cu toate acestea, deasupra celor mai presante chestiuni planează îndoiala. Oare este CEE, din cauza diversităţii sociopolitice a membrilor ei, la fel de capabilă precum competitorii de peste mări să răspundă la transformările rapide şi la scară mare în tiparele de ocupare a forţei de muncă? Sau este ea concepută mai curând pentru *a încetini* impactul schimbărilor economice asupra sectoarelor necompetitive (agricultură, textile, construcţia de nave, cărbune şi oţel) şi, pentru că este atât de binevoitoare pe termen scurt, se va dezavantaja pe termen lung? Oare este CEE capabilă să mobilizeze resursele ştiinţifice şi investiţionale astfel încât să rămână un concurent principal în privinţa înaltei tehnologii, când companiile ei nu sunt în nici un caz la fel de mari precum giganţii americani şi japonezi, şi când orice „strategie industrială" trebuie să fie elaborată nu de ceva similar cu Ministerul pentru Comerţ Internaţional şi Industrie, ci de *douăsprezece* guverne (plus Comisia Comunităţii Economice Europene), fiecare având preocupările proprii?

Dacă analizăm numai situaţia în care se găsesc principalele *trei* ţări militare/politice din Europa, şi nu CEE în ansamblul ei, se întăreşte ideea „potenţialului" ameninţat de „probleme". Se afirmă că nici un alt stat nu manifestă această ambivalenţă faţă de viitor mai mult decât Republica Federală Germania, în mare parte din cauza moştenirilor din trecut şi caracterului încă „provizoriu" al structurii actuale a Europei.

Chiar dacă mulţi germani sunt preocupaţi de viitorul economic al ţării lor până la începutul secolului XX, acest fapt nu poate fi principala preocupare (mai ales în comparaţie cu dificultăţile economice cu care se confruntă alte societăţi). În timp ce totalul forţei de muncă nu depăşeşte cu mult pe cel al Marii Britanii sau Franţei, PNB este semnificativ mai mare, reflectând o economie a cărei creştere productivă pe termen lung este impresionantă. Este cel mai mare producător din CEE de oţel, substanţe chimice, produse electrice, automobile, tractoare şi (dat fiind declinul Marii Britanii) nave comerciale şi chiar cărbune. Datorită unui nivel extraordinar de scăzut al inflaţiei şi al disputelor de muncă, preţurile ei de export sunt competitive, în ciuda creşterilor frecvente ale valorii mărcii germane – reprezentând, în cele din urmă, recunoaşterea de către alte naţiuni a performanţei economice mai bune a Germaniei de Vest. Accentul puternic asupra ingineriei şi designului în tradiţia managementului german (spre deosebire de accentul american asupra finanţelor) i-a creat reputaţia internaţională de producător de bunuri de calitate. Ani la rând, economia germană înregistrează surplusuri ale balanţelor comerciale comparabile cu cele ale Japoniei. Rezervele ei internaţionale sunt mai mari decât cele ale oricărei alte ţări din lume (probabil cu excepţia rezervelor Japoniei, după creşterea ei recentă), iar marca germană este utilizată deseori de alte naţiuni ca valută de rezervă.

Prin contrast cu toate acestea, există factori care le provoacă *Angst*[90] germanilor. Sistemul Comunităţii Economice Europene de subvenţionare a preţurilor din agricultură, de mult timp o povară pentru plătitorul de impozite german, redistribuie resurse de la sectoarele cele mai competitive ale economiei spre cele mai puţin competitive – şi nu doar în Republica Federală (unde există un număr surprinzător de ferme mici), ci şi pentru ţărănimea din Europa de Sud. În mod evident, aceasta are o valoare socială, dar este o povară mult mai mare, în termeni proporţionali, decât protecţia asigurată agriculturii americane şi, probabil, chiar celei japoneze. Nivelul în mod constant ridicat al şomajului, un semn că un procent prea mare din forţa de muncă este angajat în industrii mai vechi în Republica Federală, este, de asemenea, o povară semnificativă asupra economiei, menţinând cheltuielile pentru securitatea socială la un procent foarte mare din PIB; şi, în timp ce şomajul în rândul tinerilor poate fi ameliorat prin nivelul impresionant de larg al perioadelor de formare şi ucenicie, şi va fi redus şi de îmbătrânirea rapidă a populaţiei germane, probabil că această din urmă tendinţă este cea mai îngrijorătoare. Dacă este exagerat, bineînţeles, să credem că rasa germană va „dispărea", declinul vertiginos al ratei natalităţii va avea repercusiuni evidente asupra economiei germane în situaţia în care un procent şi mai mare din populaţie este alcătuită din pensionari în vârstă. Această temere demografică este însoţită de preocuparea mai puţin vizibilă potrivit căreia „generaţia succesoare" nu va dori să lucreze cu aceeaşi dăruire cu care s-a reconstruit Germania din cenuşa războiului şi potrivit căreia, din cauza costurilor salariale mai mari şi a săptămânii de lucru mult mai scurte decât în Japonia, nici creşterea productivităţii germane nu va ţine pasul cu provocarea venind din bazinul Pacificului.

Chiar şi în această situaţie, nici una dintre aceste probleme nu este insurmontabilă, cu condiţia ca germanii să îşi poată menţine „pachetul" alcătuit din inflaţia scăzută, bunuri de calitate, investiţii semnificative în tehnologii noi, design şi tehnici de vânzare superioare şi forţa de muncă mulţumită. (Cel puţin, putem afirma că, dacă problemele menţionate mai sus afectează economia germană, ele vor afecta mult mai grav economiile

majorităţii vecinilor ei mai puţin competitivi!) Mult mai dificil de prevăzut este dacă delimitările „problemei germane" extraordinar de complexe şi unice, aşa cum se prezintă de la sfârşitul anilor '40, se vor menţine neschimbate în secolul XXI: adică, dacă vor mai exista două „Germanii", separate prin alianţe ostile, în ciuda apropierii tot mai mari dintre ele; dacă alianţa NATO (în care Republica Federală are un rol atât de important) poate să apere landurile germane fără să le distrugă în cazul agravării relaţiilor dintre Est şi Vest; şi dacă, în cazul diminuării puterii americane şi reducerii forţelor SUA din Europa, Germania şi principalii parteneri din CEE/NATO pot să ofere un substitut adecvat pentru umbrela strategică americană care a funcţionat atât de bine în ultimii 40 de ani. Nici una dintre aceste chestiuni legate între ele nu impune o soluţionare imediată, dar toate furnizează motive de îngrijorări pentru observatorii prudenţi.

Probabil că, în acest moment, relaţia „germano-germană" pare să fie cea mai ipotetică din această serie de preocupări. Aşa cum am precizat în capitolele anterioare, locul potrivit al poporului german în cadrul sistemului european de state este o chestiune neclarificată la nivelul oamenilor de stat de cel puţin un secol şi jumătate[91]. Dacă toţi vorbitorii de limbă germană sunt adunaţi într-un singur stat-naţiune – aşa cum se întâmplă în Europa de aproape două secole – concentrarea de populaţie şi putere industrială rezultată va face întotdeauna din Germania nucleul de putere economică al Europei Vest-Centrale. Se poate ca ea să nu se transforme *cu necesitate* şi în forţa militară-teritorială dominantă în Europa, aşa cum imperialismul din era împăratului Wilhelm şi (mai mult) din era nazistă a dus la încercarea Germaniei de a deveni hegemon. Într-o lume bipolară care, din punct de vedere militar, încă este dominată de Washington şi Moscova, într-o eră în care agresiunile marilor puteri riscă să declanşeze un război nuclear, şi când afacerile de la Bonn şi din Berlinul de Est sunt conduse de o generaţie post-1945 „denazificată" de politicieni germani, ideea unei încercări viitoare a Germaniei să „stăpânească Europa" pare să fie anacronică. Chiar dacă s-ar încerca punerea ei în practică, balanţa europeană (fără să discutăm despre cea globală) de putere ar prevala. Prin urmare, în termeni abstracţi, bineînţeles că *nu este o idee greşită* să li se permită celor 62 de milioane de „vest"-germani şi celor 17 milioane de „est"-germani să se unească din nou, mai ales când fiecare dintre aceste grupuri percepe că are mai mult în comun cu celălalt decât cu superputerea supraveghetoare.

Totuşi, realitatea tragică este că, indiferent de logica acestei soluţii într-un anumit sens – şi indiferent de semnele manifestate de cele două populaţii germane (în ciuda prăpastiei ideologice) în sensul moştenirii şi culturii lor comune – ea intră în contradicţie cu realităţile politice, chiar dacă ar lua forma unei federaţii germanice laxe după modelul din secolul al XIX-lea, aşa cum s-a sugerat[92]. De fapt, Germania de Est serveşte drept barieră strategică pentru controlul sovietic asupra statelor-tampon din Europa de Est (pentru a nu afirma că oferă poziţia de start pentru o mişcare spre Vest); şi, pentru că liderii de la Kremlin încă gândesc în termeni de *Realpolitik* imperialistă, faptul de a permite ca Republica Democrată Germană să graviteze spre (şi în) Republica Federală ar fi considerat o lovitură majoră. Aşa cum a subliniat recent una dintre autorităţi, numai în baza forţelor actuale, o Germanie unificată ar putea desfăşura peste 660 000 de soldaţi şi 1,5 milioane de paramilitari şi rezervişti. URSS nu ar putea să privească cu detaşare o naţiune germană unificată având o armată de două milioane de soldaţi, aflată pe flancul său vestic[93]. Pe de altă parte, pare greu de identificat motivul pentru care o Germanie unită *într-un mod paşnic* ar dori să menţină un număr atât de mare de militari, care

reflectă tensiunile actuale ale Războiului Rece. De asemenea, este dificil să credem că, în ciuda faptului că scoate în evidenţă lecţiile celui de-al Doilea Război Mondial, conducerea sovietică îşi mai acceptă propria propagandă despre revanşismul şi neonazismul german (poziţie tot mai dificil de menţinut de când la conducere se află Willy Brandt). Dar este clar şi că Moscova nu agreează în nici o situaţie ideea de a se retrage *indiferent de unde*, şi o îngrijorează profund consecinţele politice ale reunificării Germaniei. Nu doar că ar fi o adevărată putere economică extraordinară – având un PNB total periculos de apropiat de cel al Uniunii Sovietice, cel puţin în termeni formali, de echivalenţă în dolari –, ci ar şi acţiona ca un magnet comercial pentru toţi vecinii ei din Europa de Est. O observaţie şi mai importantă: cum ar putea Rusia să se retragă din Germania de Est fără să ridice problema unei retrageri similare din Cehoslovacia, Ungaria şi Polonia – lăsând ca graniţă de vest a Uniunii Sovietice linia de demarcaţie incertă dintre Polonia şi Ucraina, tentant de aproape pentru cele 50 de milioane de ucraineni?

Prin urmare, rămâne o stare de suspensie criogenică. Probabil că relaţiile comerciale intragermane vor creşte (umbrite numai de tensiunea temporară dintre superputeri); probabil că fiecare stat german va deveni mai productiv şi mai bogat decât statele învecinate; fiecare îşi va declara loialitatea faţă de organizaţiile supranaţionale militare (NATO/Pactul de la Varşovia) şi economice (CEE/CAER), încheind, concomitent, aranjamente speciale cu celălalt stat german. Este imposibil de prevăzut cum anume va reacţiona guvernul de la Bonn dacă în Uniunea Sovietică vor avea loc tulburări interne – şi dacă această situaţie ar coincide cu revolte în Republica Democrată Germană. De asemenea, este imposibil să se prevadă cum vor reacţiona „est"-germanii dacă Pactul de la Varşovia ar lansa un atac spre Vest. Bineînţeles, aranjamentele sovietice speciale privind „controlul" asupra armatei Republicii Democrate şi acoperirea fiecărei divizii din armata ei de către o divizie rusească mecanizată sugerează că până şi oficialii cinici de la Kremlin sunt precauţi când e vorba de a aşeza germani în faţa germanilor – aşa cum şi trebuie să fie.

Dar problema mai concretă şi imediată cu care se confruntă Republica Federală – încă de la crearea ei – constă în descoperirea unei politici de apărare viabile în cazul izbucnirii unui război în Europa. De la început (vezi pp. 340-341), realizarea faptului că Armata Roşie superioară putea să atace Vestul fără să întâmpine multe obstacole i-a făcut atât pe germani, cât şi pe ceilalţi europeni să se bazeze pe factorul american de descurajare nucleară ca principal garant al securităţii. Totuşi, din momentul în care URSS a dobândit capacitatea de a atinge teritoriul american cu ajutorul propriilor rachete balistice intercontinentale, această strategie este pusă sub semnul întrebării – oare ar declanşa Washingtonul, într-adevăr, un schimb nuclear ca reacţie la un atac convenţional rusesc asupra nordului câmpiei germane? – chiar dacă nu a fost abandonată oficial. Această afirmaţie este valabilă şi în cazul întrebării dacă Statele Unite ar declanşa atacuri nucleare strategice împotriva Uniunii Sovietice (din nou, riscând să declanşeze represalii împotriva propriilor oraşe) în cazul în care ruşii s-ar mulţumi cu lansarea unor rachete cu rază scurtă sau *medie* de acţiune (de tip SS-20) numai asupra unor ţinte europene. Bineînţeles, s-au făcut multe propuneri pentru crearea unui „factor de descurajare credibil", care să vină în întâmpinarea unor astfel de posibilităţi: instalarea unor rachete Pershing II şi diferite tipuri de sisteme de rachete de croazieră pentru a contracara rachetele ruseşti SS-20; producerea unei bombe cu radiaţie sporită (sau cu „neutroni") cu intenţia de a elimina trupele Pactului de la Varşovia fără afectarea clădirilor şi infrastructurii; şi – în cazul francez – bazarea pe o forţă de descurajare controlată de la Paris, ca alternativă la un

sistem de apărare american nesigur. Totuşi, toate aceste alternative prezintă şi probleme[94]; şi, în afara reacţiilor politice pe care le provoacă, fiecare dintre ele evidenţiază natura contradictorie unică a sistemelor de armament nuclear – faptul că necesitatea de a face uz de ele va duce, în mod cert, la distrugerea a ceea ce se doreşte a fi apărat.

Prin urmare, nu este surprinzător că, în timp ce administraţiile vest-germane succesive au lăudat din vârful buzelor valoarea strategiei de descurajare nucleară a NATO şi au renunţat la achiziţia de arme nucleare proprii, ele s-au aflat în frunte în privinţa creării unui sistem puternic de apărare *convenţională*. Ca atare, armata Bundeswehr nu este numai una dintre cele mai mari armate NATO din Europa (335 000 de soldaţi şi 645 000 de rezervişti instruiţi)[95], ci este şi competentă şi dotată cu echipamente de calitate; dacă nu pierde controlul asupra spaţiului aerian, ar avea o prestaţie impresionantă. Pe de altă parte, rata natalităţii aflată într-un declin vertiginos complică tot mai mult menţinerea Bundeswehrului la capacitate maximă, în timp ce dorinţa guvernului de a reduce bugetul apărării la 3,5%-4% din PNB înseamnă că forţele armate vor întâmpina dificultăţi în a-şi procura tot echipamentul nou necesar[96]. Până la urmă, aceste puncte slabe pot fi depăşite – aşa cum neajunsurile armatelor aliate mai puţin bine echipate staţionate în Germania de Vest pot să fie învinse, dacă ar exista voinţa politică. Totuşi, şi aşa, germanii se confruntă în continuare cu o dilemă incomodă (pentru unii, intolerabilă): izbucnirea oricărui tip de ostilităţi la scară largă în Europa Centrală ar cauza pierderi umane şi materiale incalculabile pe teritoriul propriu.

Aşadar, nu este surprinzător că, încă din timpul mandatului de cancelar al lui Willy Brandt, guvernul de la Bonn este principalul stat care urmăreşte destinderea în Europa – şi nu numai în relaţiile cu celălalt stat german, ci şi cu naţiunile est-europene şi chiar URSS, într-o încercare de a calma temerile tradiţionale faţă de o Germanie prea puternică; şi că acest guvern, mai mult decât toţi partenerii lui din NATO, ia parte la comerţul dintre Est şi Vest şi îl finanţează, având convingerea în spiritul lui Cobden că interdependenţa economică pune piedici în calea declanşării unui război (şi, bineînţeles, pentru că băncile şi industriile vest-germane se află pe poziţii favorabile de pe care să profite de acest comerţ). Aceasta nu presupune o mişcare spre „neutralitate" pentru cele două Germanii – aşa cum propun uneori social-democraţii de stânga şi Partidul Verzilor – întrucât aceasta ar depinde şi de obţinerea consimţământului Moscovei faţă de neutralitatea Germaniei de Est, situaţie foarte puţin probabilă. Dar înseamnă că Germania de Vest consideră că problema securităţii ei se concentrează aproape exclusiv în Europa şi manifestă dezinteres faţă de orice capabilitate de acţiune „în afara zonei" – şi cu atât mai mult faţă de acţiunile extraeuropene ocazionale pe care încă şi le mai permit francezii şi britanicii. Prin extensie aşadar, Germania de Vest nu agreează constrângerile de a adopta o poziţie în privinţa unor chestiuni care, din perspectiva ei, nu fac decât să-i distragă atenţia, precum cele din Orientul Apropiat şi dincolo de această regiune, ceea ce o pune în dezacord cu un guvern american care consideră că menţinerea securităţii occidentale nu se poate limita atât de clar doar la Europa Centrală. În relaţia ei cu Moscova şi Berlinul de Est, pe de o parte, şi cu chestiunile neeuropene, pe de altă parte, Germania de Vest consideră că este dificil, dacă nu chiar imposibil, să desfăşoare o simplă diplomaţie bilaterală; în schimb, trebuie să respecte reacţiile de la Washington (şi, deseori, de la Paris). Şi acesta este un preţ pe care trebuie să îl plătească pentru poziţia ei incomodă şi unică în sistemul internaţional de putere[97].

Dacă Republica Federală consideră că provocările economice sunt mai puţin complicate decât problemele de politică externă şi de apărare, aceeaşi afirmaţie nu este valabilă şi în

cazul Marii Britanii. Şi ea este moştenitoarea unui trecut istoric – şi, bineînţeles, a unei poziţii geografice – care îi influenţează puternic politica faţă de restul lumii. Dar, aşa cum am văzut în capitolele anterioare, economia şi societatea ei s-a confruntat cu cele mai mari dificultăţi, dintre fostele mari puteri, în a se adapta la tiparele schimbătoare ale tehnologiei şi producţiei după 1945 (şi, sub multe aspecte, şi în deceniile precedente). Schimbările globale au avut impactul cel mai devastator asupra producţiei industriale, sector care altădată i-a adus Marii Britanii titlul de „atelier al lumii". Este adevărat că, în cadrul multor economii avansate ale lumii, cota produselor prelucrate din producţie şi ocuparea forţei de muncă se reduce într-un ritm constant în timp ce alte sectoare (de exemplu, serviciile) sunt în creştere ; dar, în cazul Marii Britanii, căderea este mult mai accelerată. Cota ei din producţia industrială totală la nivel mondial scade în continuu nu numai *sub aspect relativ*, ci şi *în termeni absoluţi*. Şi mai şocantă este transformarea bruscă a poziţiei ocupate de sectorul prelucrător în comerţul exterior al Marii Britanii. Deşi poate fi dificil să demonstrăm observaţia acidă din *The Economist* potrivit căreia „începând cu 1983, balanţa comercială a Marii Britanii în privinţa produselor industriale cunoaşte un deficit pentru prima dată de la invazia romană", este o realitate că exporturile de produse industriale erau, chiar la sfârşitul anilor '50, de trei ori mai mari decât importurile[98]. Acum, acest surplus a dispărut. În plus, declinul în privinţa ocupării forţei de muncă are loc nu doar în industriile mai vechi, ci şi în firmele în afirmare din domeniul înaltei tehnologii[99].

Dacă declinul competitivităţii produselor industriale britanice se înregistrează deja de 100 de ani[100], el a fost accelerat şi de descoperirea petrolului în Marea Nordului, fapt care, în timp ce a generat venituri pentru eliminarea decalajului comercial vizibil, a avut şi efectul de a transforma lira sterlină într-o „petro-valută", valoarea ei atingând temporar niveluri ridicate nerealiste şi făcând ca multe dintre exporturile britanice să fie necompetitive. Chiar atunci când petrolul se va epuiza, ducând la un nou declin al lirei sterline, nu este în nici un caz clar că va genera, *ipso facto*, o renaştere a sectorului prelucrător : fabricile vor fi dezasamblate, pieţele se vor pierde (probabil permanent), iar competitivitatea internaţională va fi erodată de creşteri peste medie ale costurilor forţei de muncă pe unitate de producţie. Orientarea Marii Britanii spre servicii este oarecum mai promiţătoare, dar, cu toate acestea, este adevărat în continuare şi aici, şi în Statele Unite, că multe servicii (de la curăţarea geamurilor la fast-food) nici nu aduc valută şi nici nu au o productivitate mare. Chiar şi în domeniile în creştere, care aduc venituri mari, cum ar fi tranzacţiile bancare internaţionale, investiţiile, bursele de mărfuri şi aşa mai departe, pare să fie clar că s-a intensificat concurenţa – şi, în ultimii 30 de ani, „cota Marii Britanii din comerţul mondial cu servicii a scăzut de la 18% la 7%"[101]. Pe măsură ce tranzacţiile bancare şi finanţele devin o afacere globală, dominată tot mai mult de firmele (în principal americane şi japoneze) cu resurse masive de capital în New York *şi* Londra *şi* Tokyo, cota Marii Britanii ar putea să scadă şi mai mult. În cele din urmă, evoluţiile viitoare din domeniul telecomunicaţiilor şi echipamentelor de birou sugerează deja că există posibilitatea ca locurile de muncă pentru angajaţii cu calificare superioară să urmeze acelaşi traseu parcurs de cele rezervate muncitorilor manuali.

Se poate spera că nimic din toate acestea nu prevesteşte un cataclism. O creştere generală a producţiei şi comerţului mondial ar contribui la menţinerea economiei britanice pe linia de plutire, chiar dacă PNB pe cap de locuitor ar fi întrecut într-un ritm constant de mult mai multe naţiuni, de la Italia la Singapore, şi cota ei din întreg ar scădea lent.

Declinul s-ar putea intensifica dacă o schimbare de guvern ar duce la creşteri considerabile ale cheltuielilor sociale (şi nu la investiţii productive), niveluri de impozitare mai mari, scăderea rentabilităţii afacerilor şi fuga de lira sterlină ; ar putea încetini sub conducerea unui guvern care ar adopta o politică monetară mai puţin strictă, ar dezvolta o „strategie industrială" coerentă şi ar coopera cu ceilalţi europeni în afaceri vandabile (şi care nu ar căuta prestigiu). De asemenea, potrivit unui economist[102], poate fi adevărat că, în prezent, produsele prelucrate britanice sunt mai ieftine, mai flexibile şi mai competitive, după ce au trecut printr-o „renaştere industrială". Dar nu există semne bune pentru o răsturnare spectaculoasă de situaţie ; imobilitatea relativă şi lipsa de instruire pe piaţa forţei de muncă, costurile ridicate pe unitate de producţie şi dimensiunea comparativă mică chiar şi a celor mai mari firme britanice prelucrătoare reprezintă handicapuri considerabile. Numărul tinerilor ingineri şi oameni de ştiinţă este, încă, extrem de mic. Mai ales, în cercetare şi dezvoltare se fac investiţii nesemnificative : la fiecare dolar cheltuit în Marea Britanie pentru cercetare şi dezvoltare la începutul anilor '80, în Germania se alocau 1,5 dolari, în Japonia 3 dolari şi în Statele Unite 8 dolari – şi, cu toate acestea, 50% din suma alocată pentru cercetare şi dezvoltare în Marea Britanie era destinată unor activităţi de apărare nonproductive, în comparaţie cu 9% ale Germaniei şi minusculul procent japonez[103]. Prin contrast cu principalii rivali (cu excepţia Statelor Unite), cercetarea şi dezvoltarea britanică răspunde mai puţin nevoilor industriei, iar industria plăteşte semnificativ mai puţin pentru cercetare şi dezvoltare.

Procentul mare alocat cercetării şi dezvoltării pentru apărare reprezintă a doua parte a dilemei britanice. Dacă ar fi un stat lipsit de ambiţii, obscur, izolat, paşnic, anemia ei industrială lentă ar fi de compătimit – dar nu ar avea nici o relevanţă pentru sistemul internaţional de putere. Dar Marea Britanie rămâne – sau pretinde că este – una dintre principalele puteri „de dimensiuni medii" ale lumii, chiar dacă prosperitatea din epoca victoriană nu mai este în nici un caz aceeaşi. Bugetul apărării este al treilea sau al patrulea ca mărime (în funcţie de metoda de măsurare a totalului Chinei), marina a patra din lume, forţele aeriene ocupă poziţia a patra[104] – toate acestea fiind disproporţionate, am putea considera, în raport cu suprafaţa ei geografică (doar 245 000 de kilometri pătraţi), populaţia (56 de milioane) şi cota modestă, în scădere, din PNB la nivel mondial (3,38% în 1983). Mai mult, în ciuda declinului ei ca imperiu colonial, încă menţine angajamente strategice considerabile în afara graniţelor : nu numai sub forma celor 65 000 de soldaţi şi aviatori din Germania, drept contribuţie la Frontul Central al NATO, ci şi sub forma garnizoanelor şi bazelor navale de pe glob – Belize, Cipru, Gibraltar, Hong Kong, Insulele Falkland, Brunei, Oceanul Indian. În ciuda tuturor anunţurilor premature, nu este totuna cu Ninive şi Tir[105].

Acest contrast dintre importanţa economică redusă a Marii Britanii şi poziţia ei strategică supraextinsă este, probabil, mai puternic decât cele existente în cazul oricăreia dintre puterile mari, cu excepţia Rusiei. Prin urmare, Marea Britanie este mai ales vulnerabilă în faţa faptului că preţurile armelor cresc într-un ritm mai rapid decât inflaţia, cu 6-10% mai mult, şi că fiecare nou sistem de armament este de trei până la cinci ori mai costisitor decât cel pe care îl înlocuieşte. Ea devine şi mai vulnerabilă ca urmare a constrângerilor politice interne asupra bugetului apărării ; în timp ce guvernele conservatorilor consideră că este necesar să controleze cheltuielile pentru armament cu scopul reducerii deficitului, oricare guvernare alternativă ar avea tendinţa de a reduce drastic cheltuielile pentru apărare în termeni absoluţi. Totuşi, Marea Britanie se va

confrunta în curând cu o necesitatea de a face o alegere fundamentală, distinctă de această dilemă politică : *fie* să reducă sumele alocate tuturor serviciilor armate, aducându-le într-o stare de ineficienţă ; *fie* să întrerupă o parte din angajamentele de apărare ale statului.

Cu toate acestea, imediat după enunţarea acestei propoziţii, apar obstacole. Controlul spaţiului aerian este considerat drept axiomatic (de unde bugetul superior alocat pentru RAF), chiar în timp ce costul noilor avioane de luptă europene creşte vertiginos. Cel mai mare angajament britanic peste mări este cel faţă de Germania şi Berlin (aproape patru miliarde de dolari), dar, chiar şi în acest moment, forţele ce cuprind cei 55 000 de soldaţi, cele 600 de tancuri şi 3 000 de vehicule blindate nu sunt echipate corespunzător, în ciuda moralului ridicat. Totuşi, probabil că orice reducere a mărimii BAOR (armata britanică de pe Rin) sau orice plan abil pentru menţinerea a jumătate din efectivul trupelor în Marea Britanie, şi nu în Germania, va declanşa repercusiuni *politice* – de la dezolarea germanilor, la emulaţia belgienilor, la iritarea americanilor – astfel încât să fie complet contraproductivă. A doua alternativă este reducerea mărimii flotei de suprafaţă – soluţia Ministerului Apărării din 1981, până când criza din Insulele Falkland a afectat acest plan[106]. Dar, în timp ce o astfel de alternativă are, probabil, cei mai mulţi susţinători pe coridoarele puterii de pe Whitehall, ea pare să fie nesincronizată cu provocarea maritimă tot mai mare din partea Rusiei şi accentul american pe ideea ca NATO să aibă o forţă „în afara zonei". (Bineînţeles că este o contradicţie ca susţinătorii creşterii forţelor convenţionale ale NATO în Europa să fie de acord cu reducerile celei de-a doua flote de nave de escortă, ca mărime, din Oceanul Atlantic, membră a alianţei.) Un candidat mai plauzibil pentru „reduceri" ar fi angajamentele costisitoare şi exagerat de extinse (deşi li se poate găsi o justificare emoţională) ale Marii Britanii în Insulele Falkland : dar probabil că şi această repliere ar amâna doar o decizie timp de câţiva ani. În cele din urmă, există investiţiile în sistemul foarte costisitor de rachete balistice cu baza pe submarine de tip Trident, ale cărui costuri par să crească de la o lună la alta[107]. Dat fiind entuziasmul guvernului conservator faţă de un sistem de descurajare avansat şi „independent" – fără a mai menţiona sensul în care submarinele Trident ar putea să modifice, de fapt, balanţa nucleară de ansamblu (vezi *infra*, p. 446) – probabil că această decizie se va lua doar după o schimbare radicală de administraţie în Marea Britanie, ceea ce ar putea să pună sub semnul întrebării nu numai politica în domeniul apărării.

Totuşi, în cele din urmă, trebuie să se facă o alegere incomodă. Potrivit *The Sunday Times*, „dacă nu se iau măsuri în scurt timp, politica de apărare a acestei ţări va consta tot mai mult din încercarea de a face acelaşi lucru cu bani mai puţini, fapt care nu poate să aducă decât prejudicii pentru Marea Britanie şi NATO"[108]. Astfel, politicienilor (din *oricare* partid) le rămâne alternativa de a reduce anumite angajamente şi de a suporta consecinţele ; sau de a creşte mai departe bugetul apărării – iar Marea Britanie cheltuieşte mai mult (5,5% din PNB), proporţional, decât oricare alt partener european din NATO, cu excepţia Greciei – reducându-şi investiţiile în creşterea productivă şi şansele pe termen lung ale revenirii economice. Ca în cazul majorităţii puterilor aflate în declin, nu se poate alege decât între opţiuni dificile.

Vecinii Marii Britanii de partea cealaltă a Canalului Mânecii se confruntă cu aceeaşi dilemă, chiar dacă ea este pusă în umbră de absenţa unor discuţii susţinute pe plan intern privitoare la politica de apărare din Franţa şi de o prestaţie economică semnificativ mai bună (chiar dacă încă prezentând neajunsuri) începând cu anii '50. Până la urmă, Parisul, asemenea Londrei, se confruntă cu problema că este doar o putere „mijlocie" având

multe interese naţionale şi angajamente peste mări, a căror apărare este tot mai problematică din cauza costurilor în creştere ale armamentelor[109]. În timp ce are aceeaşi populaţie ca Marea Britanie, PNB total şi PNB pe cap de locuitor sunt mai mari. Francezii produc mai multe autovehicule şi mai mult oţel decât britanicii, iar industria lor aerospaţială este foarte mare. Spre deosebire de Marea Britanie, Franţa depinde considerabil de importurile de petrol; pe de altă parte, încă înregistrează un surplus semnificativ de bunuri agricole, puternic subvenţionate de CEE. În câteva domenii importante ale înaltei tehnologii – telecomunicaţiile, sateliţii spaţiali, aeronautica, puterea nucleară – francezii manifestă un angajament puternic de a se menţine în competiţia la nivel mondial. Deşi economia Franţei a fost afectată grav de elanul administraţiei socialiste în direcţia creşterii economice de la începutul anilor '80 (tocmai atunci când toţi principalii ei parteneri comerciali se refăceau sub aspectul fiscalităţii), se pare că politicile mai stricte care au urmat au redus inflaţia, au eliminat decalajul comercial şi au stabilizat francul, iar toate acestea ar trebui să permită reluarea creşterii economice franceze.

Dar, de fiecare dată când se face comparaţie între structura şi perspectivele economice ale Franţei şi cele ale vecinului ei puternic de dincolo de Rin – sau cu cele japoneze – caracterul lor precar iese la suprafaţă. În timp ce Franţa are exporturi spectaculoase de avioane de vânătoare, vinuri şi cereale, ea „ocupă o poziţie relativ slabă în vânzarea în afara ţării a produselor de larg consum"[110]. Prea mulţi dintre clienţii ei sunt ţări instabile din Lumea a Treia, care comandă proiecte costisitoare cum ar fi barajele sau avioanele Mirage, apoi nu reuşesc să le achite; prin contrast, „pătrunderea importurilor" de bunuri industriale, automobile şi aparatură electrică în Franţa indică domeniile mari în care ea nu este competitivă. Deficitul ei comercial cu Germania de Vest creşte de la an la an şi, întrucât preţurile franceze cresc întotdeauna mai rapid decât cele din Germania, probabil că va duce la noi devalorizări ale francului. Peisajul din nordul Franţei încă este marcat de industriile în ruină – cărbune, fier, oţel, construcţii de nave – şi o mare parte din industria producătoare de automobile simte efectele acestei situaţii. Şi, deşi noile tehnologii par să fie promiţătoare, ele nici nu pot să absoarbă un număr mare din şomerii Franţei, şi nici nu primesc nivelurile de investiţii necesare pentru a ţine pasul cu tehnologiile germane, japoneze şi americane. Şi mai îngrijorătoare pentru o ţară a cărei economie (şi, mai important probabil, stare de spirit) are o legătură atât de strânsă cu agricultura este criza în aşteptare a supraproducţiei mondiale de cereale, produse lactate, fructe, vinuri etc. – exercitând presiuni mai mari asupra bugetului francez şi al Comunităţii Economice Europene dacă se menţin preţurile pentru sprijinirea fermelor şi generând ameninţarea cu tulburări sociale dacă preţurile se reduc. Până acum câţiva ani, Parisul se putea baza pe fondurile Comunităţii pentru restructurarea agriculturii; acum, probabil că cea mai mare parte din aceste fonduri se va aloca ţăranilor din Spania, Portugalia şi Grecia. Există posibilitatea ca toate acestea să lase Franţa fără resursele de capital necesare pentru un efort mult mai mare în sensul cercetării şi dezvoltării, precum şi pentru o creştere susţinută, bazată pe înaltă tehnologie în următoarele două decenii.

Acesta este contextul mai larg, de fixare a priorităţilor pentru viitorul Franţei, în care trebuie să privim dezbaterea asupra politicii apărării naţionale. Sub multe aspecte, strategia şi acţiunile militare franceze prezintă multe trăsături impresionante. Recunoscând (şi exprimând activ) îndoielile tot mai puternice cu privire la credibilitatea factorului american de descurajare nucleară strategică, Franţa şi-a creat propria „triadă" de sisteme de lansare la care să recurgă în cazul unei agresiuni sovietice. Controlând fiecare aspect

al factorului ei de descurajare nucleară (de la producţie la fixarea ţintei) şi insistând că întreaga forţă de rachete va fi lansată asupra Rusiei dacă descurajarea eşuează, Parisul consideră că deţine o cale mai sigură de a ţine Rusia în şah. În acelaşi timp, menţine una dintre cele mai mari armate terestre şi o garnizoană substanţială în Germania de Sud-Vest, precum şi un angajament de a veni în ajutorul Republicii Federale ; în timp ce se află în afara structurii de comandă a NATO, fiind capabilă, astfel, să exprime opinii „europene" independente în chestiuni strategice, ea nu a eliminat necesitatea militară de a consolida Frontul Central în cazul unui atac rusesc. De asemenea, francezii menţin un rol extraeuropean şi – prin intermediul unor intervenţii militare ocazionale peste mări, al prezenţei garnizoanelor şi consilierilor lor în ţări din Lumea a Treia şi al politicii de succes în privinţa vânzărilor de armament – oferă o influenţă (şi o sursă de aprovizionare) alternativă la URSS şi Statele Unite. Dacă această situaţie irită uneori Washingtonul – şi dacă testele nucleare franceze în Pacificul de Sud au iritat pe bună dreptate ţările din regiune – atunci nu se poate nici ca Moscova să agreeze manifestările variate şi uneori imprevizibile ale independenţei galice. Mai mult, întrucât atât dreapta, cât şi stânga franceză sprijină ideea ca naţiunea să îndeplinească un rol aparte în străinătate, pretenţiile şi acţiunile franceze în acest sens nu provoacă acele critici interne care ar apărea practic în toate celelalte societăţi occidentale. Toate acestea îi fac pe observatorii străini (şi pe francezii înşişi, bineînţeles) să descrie politicile lor drept logice, abile, realiste şi aşa mai departe.

Totuşi, politica în sine nu este lipsită de probleme – aşa cum încep să recunoască în mod deschis unii comentatori francezi[111] – şi trebuie ca cei care cunosc istoria să îşi amintească de diferenţa dintre teorie şi practică în cazul politicii de apărare a Franţei dinainte de 1914 şi 1939. În primul rând, există mult adevăr în observaţia rece că toate manifestările independenţei Franţei s-au exprimat în spatele scutului şi garanţiei convenţionale şi nucleare americane pentru Europa Occidentală. Raymond Aron a observat că politica gaullistă a afirmării a fost posibilă numai pentru că, pentru prima dată în acest secol, Franţa nu s-a aflat în linia întâi[112]. Dar ce se întâmplă dacă această garanţie a securităţii dispare? Adică, ce se întâmplă dacă se recunoaşte că factorul american de descurajare nucleară nu este credibil? Dar dacă, în timp, Statele Unite îşi retrag trupele, tancurile şi avioanele din Europa? În anumite circumstanţe, aceste situaţii pot fi considerate drept binevenite. Totuşi, aşa cum francezii înşişi recunosc, în nici un caz nu sunt considerate astfel în lumina politicilor recente ale Moscovei : acumularea constantă, până la niveluri excesive, a propriilor forţe nucleare *şi* convenţionale cu baze în Europa, menţinând controlul strict asupra sateliţilor europeni şi lansând „ofensive de pace" cu scopul, probabil, de a face opinia publică vest-germană să prefere retragerea din alianţa NATO şi adoptarea neutralităţii. Multe dintre semnele a ceea ce s-a numit „noua orientare atlantică"[113] a Franţei – un ton mai dur faţă de Uniunea Sovietică, critica la adresa tendinţelor neutraliste din rândul social-democraţilor germani, acordul franco-german pentru dezvoltarea în Germania (posibil cu arme nucleare tactice) a Forţei de Acţiune Rapidă, legăturile mai strânse cu NATO[114] – sunt consecinţe evidente ale preocupării franceze faţă de viitor. Până când nu apar schimbări la Moscova, Parisul va fi îngrijorat că URSS ar putea *intra* în Europa de Vest după ce SUA *s-au retras* (sau chiar înainte).

Dar, dacă această ameninţare ar deveni mai posibilă, ce anume ar putea să facă Franţa în termeni *practici*? Bineînţeles, ar putea să îşi mărească în continuare forţele convenţionale, orientându-se spre crearea unei armate franco-germane mai mari, suficient

de puternice pentru a face faţă unui atac rusesc, chiar dacă numărul forţelor americane s-ar reduce (sau acestea s-ar retrage). Potrivit opiniei lui Helmut Schmidt[115] şi a altora, aceasta este extensia logică nu numai a acordului Paris-Bonn, ci şi a tendinţelor internaţionale (de exemplu, slăbirea capacităţilor americane). Există toate tipurile de obstacole politice şi organizaţionale în calea unui astfel de plan – de la atitudinea posibilă a unei administraţii germane viitoare de centru-stânga la chestiuni de comandă, limbă şi desfăşurare, până la problema sensibilă a armelor nucleare tactice franceze[116] – dar, în orice caz, probabil că o astfel de strategie se va lovi de un zid imposibil de escaladat: lipsa banilor. În prezent, Franţa alocă aproximativ 4,2% din PNB pentru apărare (în comparaţie cu procentul de 7,4% al Statelor Unite şi 5,5% al Marii Britanii), dar, dată fiind starea fragilă a economiei franceze, acest procentaj nu poate să crească semnificativ. Mai mult, independenţa Franţei sub aspectul dezvoltării armelor atomice înseamnă că forţele ei strategice nucleare absorb până la 30% din bugetul apărării, mult mai mult decât în oricare altă ţară. Ceea ce rămâne este insuficient pentru tancul de luptă AMX, avioanele avansate, noul portavion cu propulsie nucleară, armele de luptă „inteligente" şi aşa mai departe. Deşi sunt posibile anumite creşteri ale forţelor armate franceze, acest lucru nu poate să satisfacă toate necesităţile[117]. Prin urmare, la fel ca britanicii, francezii se confruntă cu situaţia incomodă fie de a elimina complet anumite sisteme de armament (şi roluri), fie de a impune economii în toate aceste sisteme.

La fel de îngrijorătoare sunt îndoielile cu privire la factorul de descurajare nucleară al Franţei, atât la nivel tehnic, cât şi la nivel strategic (legat de cel tehnic). Unele părţi din triada armamentului nuclear francez – rachetele cu baza la sol şi, mai ales, avioanele – s-au deteriorat în timp şi se poate ca modernizarea lor costisitoare să nu ţină pasul cu tehnologia mai recentă a armamentelor[118]. Această problemă se poate agrava dacă se fac descoperiri semnificative în tehnologia Iniţiativei de Apărare Strategică a Statelor Unite (SDI) şi dacă ruşii, la rândul lor, dezvoltă un sistem mult mai vast de apărare cu rachete antibalistice. Din perspectiva franceză, nimic nu este mai incomod decât extinderea invulnerabilităţii potenţiale a celor două superputeri, în timp ce Europa rămâne expusă. Ca o contrapondere are loc întărirea semnificativă a sistemului francez de rachete balistice ce pot fi lansate de pe submarine (despre care discutăm mai jos, p. 446). Totuşi, principiul general rămâne valabil: tehnologia avansată ar putea să anuleze utilitatea tipurilor existente de armament şi, în mod cert, va creşte semnificativ costul înlocuirii lor. În orice caz, francezii se află în aceeaşi capcană a credibilităţii ca toate celelalte puteri nucleare. Dacă liderii de la Paris consideră că este tot mai puţin posibil ca Statele Unite să rişte un schimb nuclear strategic cu URSS dacă ruşii trec graniţa germană, care este probabilitatea să îşi respecte ei înşişi promisiunea de a recurge la armament nuclear în numele Republicii Federale? (Vest-germanii cred prea puţin în această probabilitate.) Chiar şi tradiţia gaullistă a apărării „sanctuarului" Franţei prin lansarea tuturor rachetelor asupra Rusiei depinde de asumpţiile nedovedite potrivit cărora poporul francez preferă distrugerea, şi nu o posibilă (sau probabilă) înfrângere prin mijloace convenţionale. „A smulge un braţ ursului rus" este întotdeauna o expresie sonoră, până când ne amintim că ursul ne va devora, cu siguranţă; şi că propria apărare antirachetă a Rusiei poate să limiteze pierderile înregistrate. În mod evident, poziţia oficială a strategiei nucleare franceze nu se va modifica în curând, dacă se va modifica vreodată. Dar merită să ne întrebăm cât de realistă este ea, în cazul în care echilibrul dintre Est şi Vest se modifică, iar Statele Unite devin mai slabe[119].

Aşadar, problema Franţei este că există multe solicitări pentru resursele ei naţionale modeste. Date fiind tendinţele demografice şi structurale-economice, probabil că securitatea socială va consuma în continuare o cotă tot mai mare din venitul naţional. Se poate ca în scurt timp să fie necesare fonduri semnificative pentru sectorul agricol. În acelaşi timp, modernizarea forţelor armate presupune sume mari de bani. Totuşi, trebuie să existe un echilibru între toate acestea şi nevoia presantă de investiţii considerabile în cercetare şi dezvoltare şi în procesele industriale avansate. Dacă Franţa nu poate să aloce sumele de bani necesare pentru ultimul scop menţionat, va pune în pericol, în timp, şansele de a-şi permite cheltuieli pentru apărare, securitate socială şi toate celelalte. În mod evident, nu numai Franţa se confruntă cu această dilemă, chiar dacă mai ales francezii sunt cei care susţin o poziţie „europeană" distinctă în chestiuni internaţionale economice şi de apărare – şi care exprimă aşadar cel mai clar preocupări europene. Şi din acest motiv, Parisul este cel care preia, de obicei, iniţiativa propunerii de politici noi – adâncind legăturile militare franco-germane, producând avioane Airbus şi sateliţi europeni şi aşa mai departe. Multe dintre aceste planuri s-au confruntat cu scepticismul vecinilor Franţei faţă de preferinţa galică pentru planificarea birocratică şi acţiunile în scopul prestigiului sau cu suspiciunea că, probabil, firmelor franceze li se va da partea leului din proiectele cu finanţare europeană. Totuşi, alte planuri şi-au dovedit deja valoarea sau par promiţătoare.

Bineînţeles că Europa are mai multe „probleme" decât cele analizate aici: printre ele se numără îmbătrânirea populaţiei şi uzura morală a industriilor, nemulţumirile etnice din marile oraşe, decalajul dintre nordul prosper şi sudul mai sărac, tensiunile politice/lingvistice din Belgia, Ulster şi nordul Spaniei. De asemenea, observatorii pesimişti fac aluzie la posibilitatea „finlandizării" anumitor state europene (Danemarca, Germania de Vest), care, apoi, ar deveni dependente de Moscova. Întrucât o astfel de evoluţie poate decurge numai dintr-o transformare politică spre stânga în ţările vizate, este dificil să îi estimăm probabilitatea. Ca atare, dacă privim Europa – aşa cum este reprezentată în principal de CEE – ca o unitate *a politicii de putere* din sistemul global, cele mai importante chestiuni cu care se confruntă sunt, în mod clar, cele discutate mai sus: cum să se dezvolte o politică de apărare comună pentru secolul următor, care să fie viabilă şi în ceea ce ar putea fi o eră a schimbărilor semnificative în balanţa internaţională de putere; şi cum să îşi menţină competitivitatea în faţa provocărilor economice extraordinare lansate de noile tehnologii şi noii competitori comerciali. În cazul celorlalte patru regiuni şi societăţi analizate în acest capitol, se pot face sugestii cu privire la schimbările care vor apărea, în timp, în poziţia lor curentă: probabil că statutul Japoniei şi cel al Chinei vor creşte, iar cel al Uniunii Sovietice şi chiar şi cel al Statelor Unite se vor diminua. Dar Europa rămâne o enigmă. În cazul în care Comunitatea Europeană poate să acţioneze unitar, cu adevărat, există posibilitatea să îşi îmbunătăţească poziţia în lume, atât din punct de vedere militar, cât şi economic. În caz contrar – variantă mai plauzibilă, dată fiind natura umană – se pare că declinul ei relativ va continua.

Uniunea Sovietică şi „contradicţiile" ei

În terminologia marxistă cuvântul *contradicţie* are un sens foarte precis şi se referă la tensiunile (aşa-zis) inerente din sistemul capitalist de producţie, care vor duce la dispariţia lui inevitabilă[120]. Aşadar, ar putea să pară o ironie intenţionată utilizarea aceleiaşi expresii pentru a descrie poziţia în care se află Uniunea Sovietică, primul stat comunist al lumii. Cu toate acestea, aşa cum vom descrie mai jos, în anumite domenii esenţiale pare că se deschide un decalaj tot mai mare între obiectivele statului sovietic şi metodele utilizate pentru a le duce la îndeplinire. URSS proclamă nevoia de creştere a producţiei agricole şi industriale, dar o blochează prin colectivizare şi planificare strictă. Afirmă importanţa principală a păcii mondiale, dar propriile achiziţii masive de armament şi legăturile cu state „revoluţionare" (alături de propria moştenire revoluţionară) servesc la intensificarea tensiunilor internaţionale. Pretinde că are nevoie de securitate absolută la graniţele ei întinse, dar politicile ei rigide până acum faţă de preocupările de securitate ale vecinilor înrăutăţesc relaţiile Moscovei – cu Europa de Vest şi de Est, cu popoarele din Orientul Mijlociu, cu China şi Japonia – şi îi fac pe ruşi să se simtă „încercuiţi" şi *mai puţin* în siguranţă. Filosofia Uniunii Sovietice afirmă procesul dialectic continuu al schimbării în afacerile mondiale, impulsionate de tehnologie şi noile mijloace de producţie şi cauzând, inevitabil, diferite transformări politice şi sociale ; cu toate acestea, propriile obiceiuri autocratice şi birocratice, privilegiile care protejează elitele de partid, restricţiile asupra schimbului liber de cunoştinţe şi absenţa unui sistem de încurajare a individului înseamnă că ea este nepregătită pentru a face faţă viitorului exploziv, dar insidios al înaltei tehnologii în curs de apariţie deja în Japonia şi California. Mai presus de toate, în timp ce liderii ei de partid insistă frecvent că URSS nu va mai accepta niciodată o poziţie de inferioritate militară şi îndeamnă populaţia să intensifice producţia, este limpede că statul sovietic întâmpină dificultăţi în a armoniza aceste două obiective şi, în special, în a ţine sub control tradiţia rusească de a aloca o cotă prea mare din resursele naţionale pentru forţele armate – cu consecinţe păgubitoare pentru capacitatea sovietică de a concura cu alte societăţi în domeniul comerţului. Poate că există alte denumiri pentru toate aceste probleme, dar etichetarea lor drept „contradicţii" nu pare să fie nepotrivită.

Dat fiind accentul filosofiei marxiste asupra bazei *materiale* a existenţei, poate să pară şi mai ironic că principalele dificultăţi cu care se confruntă URSS în prezent se localizează la nivelul substructurii ei economice ; şi, totuşi, dovezile colectate de experţii occidentali – fără a mai menţiona recunoaşterea tot mai deschisă chiar din partea conducerii sovietice – demonstrează că aceasta este situaţia. Ar fi interesant să ştim ce opinie ar fi avut Hruşciov, care a prezis încrezător în anii '50 că URSS va depăşi Statele Unite sub aspect economic şi „va îngropa" capitalismul, despre afirmaţiile lui Gorbaciov din cadrul celui de-al 26-lea Congres al Partidului Comunist, în 1986 :

> În anii '70 au început să se acumuleze dificultăţi în economie, rata creşterii scăzând vizibil. În consecinţă, ţintele pentru dezvoltarea economică stabilite în programul Partidului Comunist nu au fost atinse şi nici măcar ţintele mai scăzute ale celui de-al nouălea şi al zecelea cincinal. Şi nici nu am reuşit să ducem la îndeplinire programul social planificat pentru această perioadă. Am rămas în urmă sub aspectul bazei materiale pentru ştiinţă şi educaţie, sănătate publică, cultură şi serviciile cotidiene.

Chiar dacă în ultima vreme s-au depus eforturi, nu am reuşit să remediem situaţia complet. Există rămâneri în urmă grave în inginerie, industria petrolului şi cărbunelui, producţia de energie electrică, în domeniul metalelor feroase şi al substanţelor chimice, precum şi în construcţii. Nu s-au atins nici ţintele în privinţa principalilor indicatori ai eficienţei şi nici în cea a îmbunătăţirii nivelului de trai al oamenilor.
Accelerarea dezvoltării socioeconomice a ţării este cheia rezolvării tuturor problemelor noastre: imediate şi pe termen lung, economice şi sociale, politice şi ideologice, interne şi externe[121].

Să observăm că afirmaţia finală se putea face de către *oricare* guvern din lume şi că simpla recunoaştere a problemelor economice nu este o garanţie că ele vor fi rezolvate.

În întreaga istorie a Uniunii Sovietice punctul cel mai slab din economie a fost agricultura, fapt cu atât mai uimitor când ne amintim că, în urmă cu un secol, Rusia era unul dintre primii doi exportatori de cereale din lume. Totuşi, de la începutul anilor '70, a avut nevoie să importe anual zeci de milioane de tone de grâu şi porumb. Dacă tendinţele din producţia mondială de alimente continuă, Rusia (şi anumite economii socialiste din Europa de Est) va împărţi cu zone din Africa şi din Orientul Apropiat distincţia de a fi singurele ţări care s-au transformat din puri *exportatori* de alimente în *importatori* la scară mare şi în ritm constant în ultimii ani[122]. În cazul Rusiei, această stagnare incomodă a producţiei agricole nu este cauzată de lipsa de atenţie sau de efort; după moartea lui Stalin, fiecare lider sovietic a făcut presiuni pentru creşterea producţiei de alimente spre a satisface cererea consumatorilor şi a duce la îndeplinire creşterile promise ale nivelului de trai. Ar fi o greşeală să presupunem că aceste creşteri nu au avut loc – în mod clar, rusul de rând trăieşte mai bine acum decât în 1953, când situaţia lui era disperată. Dar mult mai trist este faptul că, după câteva decenii de apropiere de cel din Occident, nivelul lui de trai rămâne din nou în urmă – în ciuda orientării resurselor de stat spre agricultură, care înghite aproape 30% din totalul investiţiilor (faţă de 5% în Statele Unite) şi ocupă peste 20% din forţa de muncă (faţă de 3% în Statele Unite). Doar pentru a menţine nivelul de trai, URSS este obligată să investească aproximativ 78 de miliarde de dolari în agricultură anual *şi* să subvenţioneze preţurile alimentelor cu alte 50 de miliarde de dolari – iar în ciuda acestor investiţii, pare că „se îndepărtează tot mai mult de poziţia de exportator pe care o deţinea altădată"[123], şi are nevoie să aloce alte miliarde în valută pentru importurile de cereale şi cărnuri pentru a contracara propriile neajunsuri din producţia agricolă.

Este adevărat că există anumite motive *firești* pentru starea precară a agriculturii sovietice şi pentru faptul că productivitatea ei este de aproximativ o şeptime din cea americană. Chiar dacă URSS este deseori considerată similară din punct de vedere geografic cu Statele Unite – ambele întinzându-se pe un continent întreg în emisfera nordică – ea se situează, de fapt, mult mai la nord: Ucraina se află pe aceeaşi latitudine cu sudul Canadei. Nu doar că apare dificultatea cultivării porumbului, regiunile sovietice în care se cultivă grâu cunoscând ierni mult mai reci – şi perioade de secetă mai dese – decât state cum ar fi Kansas şi Oklahoma. Intervalul de timp dintre 1979 şi 1982 a fost deosebit de nefavorabil în acest sens, a prins guvernul pe nepregătite, astfel încât acesta nu a mai oferit detalii privind producţia agricolă (chiar dacă importul anual în medie de 35 de milioane de tone de cereale oferea un indiciu!). Nici anul „bun", 1983, nu i-a redat autosuficienţa Uniunii Sovietice – şi a fost urmat de alt an dezastruos, cu temperaturi

scăzute şi secetă[124]. Mai mult, orice încercare de creştere a producţiei prin extinderea terenului cultivabil spre „terenurile virgine" este întotdeauna limitată de îngheţurile din nord şi de condiţiile aride din sud.

Cu toate acestea, nici un observator din afară nu este convins că producţia agricolă sovietică scade numai din cauza climei[125]. Cele mai mari probleme sunt cauzate pur şi simplu de „socializarea" agriculturii. Pentru a mulţumi populaţia, preţurile la alimente sunt menţinute la un nivel scăzut în mod artificial prin subvenţii, astfel încât „statul plăteşte 8 dolari pentru producţia unui kilogram de carne care se vinde populaţiei cu 80 de cenţi"[126] – ceea ce face, de exemplu, să fie mai ieftin pentru ţărani să cumpere pâine şi cartofi ca hrană pentru animale decât să folosească cereale neprocesate. Sumele mari ale investiţiilor de stat în agricultură sunt alocate pentru proiecte la scară mare (baraje, asanări), şi nu pentru hambare individuale sau tractoare mici, pe care şi le-ar putea dori ţăranul obişnuit. Deciziile privitoare la plantări, investiţii şi aşa mai departe sunt luate nu de cei care muncesc pe câmp, ci de administratori şi birocraţi. Refuzul de a acorda responsabilitate şi iniţiativă individuală ţăranilor este, probabil, unica mare explicaţie a producţiei nesatisfăcătoare, ineficienţei cronice şi risipei enorme – deşi risipa este în mod clar afectată şi de condiţiile nepotrivite de depozitare şi lipsa unor căi de acces practicabile în tot timpul anului, ceea ce face ca „aproximativ 20% din recolta de cereale, fructe şi legume şi până la 50% din recolta de cartofi [să se strice] din cauza condiţiilor inadecvate de depozitare, transport şi distribuţie"[127]. Ceea ce se poate face dacă sistemul ar cunoaşte o reformă fundamentală – adică, trecerea în masă de la colectivizare la fermele ţărăneşti individuale – este indicat de faptul că parcelele private existente produc aproximativ 25% din totalul recoltelor ruseşti, dar reprezintă doar 4% din terenul arabil al ţării[128].

Totuşi, indiferent de discursurile de la nivel înalt despre „reformă", există semne că Uniunea Sovietică nu ia în calcul alternativa de a imita schimbările agricole la scară mare iniţiate de Deng în direcţia „liberalizării" Chinei (vezi *supra*), deşi este clar că producţia Rusiei rămâne mult în urma producţiei vecinului ei mai întreprinzător[129].

Chiar dacă, probabil, Kremlinul nu va explica deschis de ce preferă sistemul actual al agriculturii colectivizate în ciuda ineficienţei lui manifeste, se evidenţiază două motive pentru această lipsă de flexibilitate. Primul este că o extindere masivă a parcelelor private, crearea mai multor pieţe private şi creşterea preţurilor produselor agricole ar presupune creşteri semnificative ale cotei ţărănimii din venitul naţional – în dezavantajul populaţiei urbane nemulţumite şi, probabil, al investiţiilor industriale. Cu alte cuvinte, ar însemna triumful final al politicilor lui Buharin (care favorizau stimulentele pentru agricultură) şi dispariţia prejudecăţilor lui Stalin[130]. În al doilea rând, ar însemna un declin al puterii birocraţilor şi administratorilor care controlează agricultura sovietică, iar astfel ar avea implicaţii pentru toate celelalte sfere ale procesului decizional. Este adevărat, bineînţeles, că „fermierii individuali care iau decizii în fiecare zi ca reacţie la semnalele pieţei, la vremea schimbătoare şi la condiţiile culturilor lor au o inteligenţă combinată care o depăşeşte cu mult pe cea existentă la nivelul birocraţiei centralizate, indiferent cât de bine este aceasta concepută şi cât de competent este personalul angajat"[131], însă ce implicaţii poate avea acest lucru pentru viitorul „birocraţiei centralizate"? Dacă *este* adevărat că există o relaţie stânjenitoare, substanţială între „socialism şi deficitele naţionale de alimente"[132], atunci probabil că ea nu a trecut neobservată de Biroul Politic. Dar, din perspectiva acestuia, poate să pară a fi mai bine – mai sigur, în

mod cert – ca agricultura „socialistă" (colectivizată) să se menţină, chiar dacă ea presupune creşterea importurilor de alimente, fără a se recunoaşte eşecul sistemului comunist şi a se înlătura controlul existent asupra unui segment atât de mare din societate.

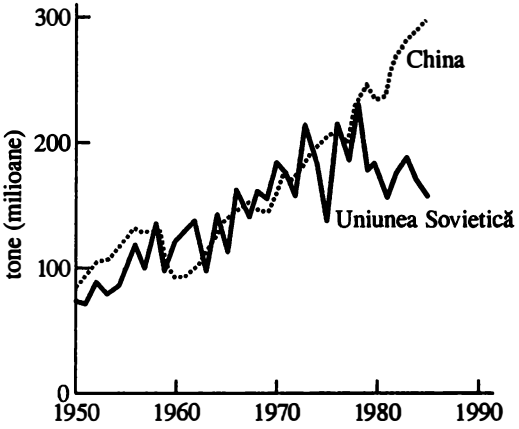

Surse: Brown *et al.*/US Department of Agriculture

Figura 3. *Producţia de cereale din Uniunea Sovietică şi China, 1950-1984*

În aceeaşi logică, este dificil şi ca URSS să îşi modifice sectorul industrial. Pentru unii observatori, acest fapt nu pare să fie necesar, date fiind realizările remarcabile ale economiei sovietice după 1945 şi faptul că produce mai mult decât Statele Unite în domenii cum ar fi echipamentele industriale, oţel, ciment, îngrăşăminte chimice, petrol şi aşa mai departe[133]. Totuşi, există multe semne că şi industria sovietică stagnează şi că perioada de creştere relativ simplă – generată de fixarea unor ţinte ambiţioase ale producţiei, apoi alocarea de forţă de muncă şi sume de bani considerabile pentru atingerea acestor ţinte – se apropie de final. Aceasta se datorează, parţial, reducerii numărului de angajaţi şi consumului energetic, despre care discutăm separat mai jos. Totuşi, la fel de importante sunt semnele repetate că sectorul prelucrător suferă din cauza planificării birocratice excesive, din cauza faptului că se concentrează prea mult asupra industriei grele, şi a incapacităţii de a răspunde la opţiunile consumatorilor sau la nevoia de adaptare a produselor pentru satisfacerea noilor cereri sau pieţe. Producţia unor cantităţi mari de ciment nu este neapărat ceva pozitiv dacă investiţiile excesive în domeniu utilizează resurse dintr-un sector care are mai multă nevoie de ele, dacă procesul real de producţie a cimentului risipeşte energia, dacă produsul final trebuie să fie transportat pe distanţe mari de-a lungul ţării, astfel punând presiuni asupra sistemului suprasolicitat al căilor ferate şi dacă cimentul în sine trebuie să fie distribuit către mii de proiecte de construcţii pe care planificatorii sovietici le-au autorizat, dar nu au fost niciodată capabili să le ducă la bun sfârşit[134]. Aceeaşi afirmaţie este valabilă în cazul enormei industrii sovietice producătoare de oţel, a cărei producţie pare să fie irosită în mare parte – făcându-i pe unii specialişti să contemple „paradoxul belşugului industrial în mijlocul sărăciei consumatorilor"[135]. Bineînţeles că există sectoare eficiente în industria sovietică

(legate, de obicei, de apărare, care poate să controleze resurse semnificative şi *trebuie* să concureze cu Occidentul), dar sistemul în ansamblu are de pierdut din cauza concentrării asupra producţiei fără să ţină seama de preţurile pieţei şi cererea consumatorilor. Întrucât fabricile sovietice nu pot da faliment, ca în Occident, le lipseşte şi stimulentul final pentru a produce eficient. Indiferent câte cârpeli se fac pentru stimularea creşterii industriale într-un ritm mai rapid, este dificil să credem că ele vor schimba substanţial situaţia dacă sistemul existent al „economiei planificate" se menţine.

Totuşi, dacă nivelurile actuale ale eficienţei industriale sovietice abia dacă mai pot fi tolerate (sau, analizând tonul mai dur al guvernării, ele sunt tot mai intolerabile), probabil că sistemul va fi afectat şi mai mult de alte trei presiuni. Prima dintre acestea se referă la stocurile de energie. Este tot mai evident că marea creştere a producţiei industriale sovietice după anii '40 a depins considerabil de rezervele abundente de cărbune, petrol şi gaze naturale, aproape fără să se ţină seama de costuri. În consecinţă, „risipa de energie" şi „risipa de oţel" din URSS şi din principalele state-satelit este extraordinară, în comparaţie cu Europa de Vest, aşa cum se arată în tabelul 46.

Tabelul 46. *Kilograme de echivalent cărbune şi oţel utilizate pentru a genera 1 000 de dolari americani de PIB în 1979-1980*[136]

	Cărbune	Oţel		Cărbune	Oţel
URSS	1 490	135	**Marea Britanie**	820	38
Germania de Est	1 356	88	**Germania de Vest**	565	52
Cehoslovacia	1 290	132	**Franţa**	502	42
Ungaria	1 058	88	**Elveţia**	371	26

În cazul Rusiei, poate că această utilizare greşită a rezervelor a părut să fie tolerabilă atunci când sursele de energie erau abundente şi (relativ) uşor accesibile; dar, din nefericire, situaţia s-a schimbat. Poate că previziunea celebră a CIA din 1977, potrivit căreia producţia sovietică de petrol va atinge punctul maxim în scurt timp a fost, *într-adevăr*, prematură; cu toate acestea, producţia rusească de petrol a scăzut puţin în 1984 şi 1985 pentru prima dată după al Doilea Război Mondial[137]. Şi mai alarmant este faptul că stocurile de petrol – şi de gaze naturale – rămase (şi care sunt considerabile) se găsesc la adâncimi mai mari sau în regiuni grav afectate de îngheţul permanent, cum ar fi Siberia. În ultimul deceniu, potrivit raportului lui Gorbaciov din 1985, costul de extracţie al unei tone în plus de petrol sovietic crescuse cu 70%, iar această problemă se agrava[138]. Prin urmare, Rusia şi-a extins angajamentul de a creşte producţia de energie nucleară într-un ritm cât mai rapid, astfel aceasta dublându-şi cota în producţia de electricitate (de la 10% la 20%) până în 1990. Este prea devreme pentru a şti cât de mult va afecta dezastrul de la Cernobîl aceste planuri – cele patru reactoare de la Cernobîl produceau o şeptime din totalul electricităţii ruseşti generate cu ajutorul puterii nucleare, astfel încât închiderea lor a presupus exploatarea intensivă a altor stocuri de combustibili –, dar este evident că el va creşte costurile (din cauza măsurilor de siguranţă suplimentare) şi va reduce ritmul dezvoltării planificate a industriei[139]. În cele din urmă, există realitatea incomodă că sectorul energetic absoarbe, deja, foarte mult capital – aproximativ 30% din totalul investiţiilor industriale – şi că această sumă se va mări considerabil. Pare dificil să dăm crezare raportului recent potrivit căruia „simpla continuare a tendinţelor

recente din investiţiile în petrol, cărbune şi energie electrică, în combinaţie cu creşterea propusă a investiţiilor în gaze naturale, va absorbi, practic, *întreaga* creştere disponibilă a resurselor de capital pentru industria sovietică în perioada 1981-1985"[140], pur şi simplu pentru că implicaţiile din alte sectoare sunt prea grave. Cu toate acestea, tiparul general este clar: doar pentru a menţine creşterea economică într-un ritm modest, sectorul energetic va presupune o cotă mai mare din PNB[141].

La fel de problematică, din perspectiva conducerii ruseşti, este provocarea din domeniile de înaltă tehnologie (robotica, supercalculatoarele, laserele, optica, telecomunicaţiile şi aşa mai departe), unde URSS riscă să rămână tot mai mult în urma Occidentului. În sensul strict militar, mai restrâns, există ameninţarea ca armele de luptă „inteligente" şi sistemele avansate de detecţie să poată neutraliza avantajele *cantitative* ale Rusiei sub aspectul echipamentelor militare: astfel, supercalculatoarele ar putea să decripteze codurile ruseşti, să localizeze submarinele în adâncul oceanelor, să proceseze o situaţie de luptă care se desfăşoară cu repeziciune şi – nu în ultimul rând – să protejeze bazele nucleare americane (aşa cum se prevede în programul „Războiul Stelelor" al preşedintelui Reagan), în timp ce tehnologia sofisticată a radarelor, laserului şi controlării direcţiei ar putea să ajute avioanele, artileria şi rachetele occidentale să localizeze şi să distrugă avioanele şi tancurile inamice fără să suporte consecinţe – aşa cum face Israelul în mod regulat împotriva sistemelor de armament siriene (care au echipamente sovietice). Doar pentru a se ţine pasul cu aceste tehnologii avansate este necesar să se aloce tot mai multe resurse ştiinţifice şi inginereşti pentru sectorul apărării[142].

În domeniul civil, problema este şi mai gravă. Date fiind limitările la care se ajunge în privinţa „intrărilor" clasice reprezentate de investiţiile în forţa de muncă şi cele de capital, înalta tehnologie este percepută, în mod corect, drept esenţială pentru creşterea producţiei ruseşti. Oferind un singur exemplu, utilizarea la scară largă a calculatoarelor ar putea să reducă substanţial risipa în ceea ce priveşte descoperirea, producţia şi distribuţia energiei. Dar adoptarea acestei noi tehnologii presupune nu numai investiţii considerabile (luate de unde?), ci şi lansează o provocare la adresa sistemului sovietic opac, birocratic şi centralizat. Calculatoarele, procesoarele de text, telecomunicaţiile, fiind industrii bazate pe cunoaştere, pot fi folosite cel mai bine de o societate având o populaţie instruită în utilizarea tehnologiei şi încurajată să experimenteze liber şi să facă schimb de idei şi ipoteze noi în modul cel mai larg posibil. Această abordare funcţionează bine în California şi Japonia, dar în URSS ameninţă să slăbească monopolul statului asupra informaţiei. Chiar şi în prezent, oamenii de ştiinţă şi specialiştii importanţi din Uniunea Sovietică nu au voie să utilizeze personal copiatoarele (angajaţii departamentelor de copiere sunt personal KGB), astfel că este dificil de întrevăzut cum anume se poate orienta ţara spre utilizarea răspândită a procesoarelor de text, a calculatoarelor interactive, a poştei electronice etc., fără să aibă loc o slăbire substanţială a controalelor poliţiei şi cenzurii[143]. Aşadar, la fel ca în agricultură, angajamentul regimului faţă de „modernizare" şi disponibilitatea de a aloca resurse suplimentare de bani şi forţă de muncă sunt viciate de o substructură economică şi o ideologie politică ce pun obstacole fundamentale în calea schimbării.

Aşadar, prin comparaţie, dependenţa crescândă a Uniunii Sovietice de tehnologiile şi echipamentele importate – bunuri comercializate legal sau furate din Occident – este o problemă mai puţin fundamentală, chiar dacă rămâne gravă. Gradul spionajului industrial şi ştiinţific (pentru scopuri militare sau comerciale) nu poate fi cuantificat, în mod

evident, dar pare să fie un alt semn al îngrijorării Rusiei că rămâne în urmă[144]. Comerţul obişnuit – importurile de tehnologie occidentală (şi, de asemenea, de produse prelucrate din Europa de Est) în schimbul materiilor prime ruseşti – este o cale tradiţională prin care ţara urmăreşte „să elimine decalajul": s-a desfăşurat în perioada 1890-1914 şi, din nou, în anii '20. În acest sens, tot ceea ce s-a schimbat sunt caracteristicile mai moderne ale produsului: echipamentele de foraj, oţelul laminat, conductele, calculatoarele, utilajele, echipamentele pentru industria chimică sau a plasticului etc. Mult mai îngrijorătoare pentru planificatorii sovietici sunt dovezile, în număr tot mai mare, că instalarea tehnologiei importate durează mai mult şi aceasta este utilizată mai puţin eficient decât în Occident[145]. A doua problemă se referă la sumele în valută disponibile pentru achiziţionarea acestei tehnologii. Prin tradiţie, această situaţie s-ar putea evita prin importurile de produse prelucrate din ţările membre ale CAER (astfel neînregistrându-se pierderi de valută forte), dar nici produsele lor nu se ridică la nivelul celor din Occident, chiar dacă tot trebuie să fie acceptate pentru a se evita colapsul economiilor est-europene[146]. Şi, în timp ce Rusia a plătit o parte semnificativă din importurile occidentale prin barter sau vânzarea directă a surplusului de petrol, se poate ca şansele ei de viitor (şi cele ale Europei de Est) să se reducă din cauza instabilităţii preţului petrolului, a propriilor necesităţi energetice în creştere şi a schimbării generale a termenilor comerţului cu materii prime, pe măsură ce procesele de prelucrare devin mai sofisticate[147]. În acelaşi timp, pe măsură ce veniturile ruseşti din comerţul cu petrol şi alte materii prime (cu excepţia gazelor naturale, probabil) se reduc, plăţile pentru o diversitate de importuri se menţin la un nivel foarte ridicat – toate diminuând, probabil, sumele disponibile pentru investiţii.

A treia cauză majoră a îngrijorărilor cu privire la creşterea economică viitoare a URSS este de natură demografică. Situaţia în acest caz este atât de sumbră, încât un specialist şi-a început studiul recent, „Population and Labor Force" prin următoarea afirmaţie directă:

> Previziunile, pe termen scurt sau pe termen lung, pentru dezvoltarea resurselor de populaţie şi forţă de muncă sovietice până la sfârşitul secolului sunt destul de sumbre. De la reducerea ratei natalităţii la creşterea incredibilă a ratei mortalităţii a depăşit toate proiecţiile raţionale din trecut; de la scăderea bazinului de forţă de muncă tânără la îmbătrânirea relativă a populaţiei, aceste tendinţe nu oferă multe speranţe guvernului sovietic[148].

Toate aceste elemente sunt grave – şi interacţionează între ele –, însă cea mai şocantă tendinţă este deteriorarea constantă a speranţei de viaţă şi creşterea ratei mortalităţii infantile începând cu anii '70 şi, probabil, mai înainte. Din cauza deteriorării lente a spitalelor şi a serviciilor medicale generale, a standardelor scăzute de igienă şi sănătate publică şi a nivelurilor extraordinare ale alcoolismului, rata mortalităţii în Uniunea Sovietică a crescut, mai ales în rândul bărbaţilor activi în câmpul muncii: „În prezent, bărbatul sovietic obişnuit se poate aştepta să trăiască numai aproximativ 60 de ani, cu şase ani mai puţin decât la mijlocul anilor '60"[149]. La fel de şocantă este creşterea mortalităţii infantile – singura ţară industrializată unde se înregistrează acest fenomen – până la nivelul la care această rată este, comparativ, de trei ori mai mare decât cea din SUA, în ciuda numărului foarte mare de medici sovietici. Dacă populaţia rusă scade într-un ritm

mai rapid decât anterior, şi rata natalităţii scade vertiginos. Se presupune că, din cauza urbanizării, a participării mai ridicate a femeilor în câmpul muncii, condiţiilor locative precare şi a altor factori constrângători, rata generală a natalităţii se află într-o scădere constantă, mai ales în rândul populaţiei *ruseşti* a ţării. Consecinţa tuturor acestor tendinţe este că populaţia masculină rusă a ţării nu creşte aproape deloc.

Implicaţiile acestor tendinţe îi îngrijorează pe liderii politici de ceva vreme şi se află, în mod evident, în spatele îndemnurilor de creştere a numărului membrilor de familie, campaniei mai stricte împotriva alcoolismului şi eforturilor de a-i convinge pe muncitorii mai în vârstă să rămână în fabrici. În primul rând, este clar că ţara are nevoie de alocări mai mari de resurse pentru servicii medicale şi securitate socială, mai ales pe măsură ce procentul populaţiei mai vârstnice creşte: sub acest aspect, URSS nu se deosebeşte de alte ţări industrializate (cu excepţia creşterii ratei mortalităţii), dar astfel apare chestiunea priorităţilor bugetare. În al doilea rând, există implicaţiile atât pentru industria sovietică, cât şi pentru serviciile armate, dată fiind scăderea drastică a ratei creşterii forţei de muncă: potrivit previziunilor, între 1980 şi 1990, forţa de muncă va creşte cu „doar 5 990 000 de persoane, în timp ce în deceniul anterior creşterea estimată a forţei de muncă a fost de 24 217 000"[150]. Lăsând problemele militare pentru o discuţie ulterioară, această tendinţă ne aminteşte din nou că o mare parte din creşterea producţiei industriale ruseşti din anii '50 până în anii '70 s-a datorat creşterii forţei de muncă, şi nu creşterii eficienţei; în continuare, extinderea economică nu se mai poate baza pe o creştere rapidă a forţei de muncă în producţie. Bineînţeles, această dificultate ar putea fi depăşită, în mare măsură, dacă o parte din forţa de muncă masculină, având o constituţie fizică robustă, ar pleca din agricultură; dar un număr excesiv de mare al tinerilor din regiunile slave a părăsit deja comunele şi s-a stabilit în oraşe, în timp ce surplusul tineretului din republicile nonslave se caracterizează prin educaţie slabă şi necunoaşterea adecvată a limbii ruse, şi are nevoie de formare pentru munca în industrie, ceea ce presupune investiţii masive. Astfel, ajungem la cea din urmă tendinţă care îi nelinişteşte pe planificatorii de la Moscova: întrucât ratele natalităţii din republicile central-asiatice, cum ar fi Uzbekistanul, sunt de trei ori mai mari decât cele ale populaţiilor slave şi baltice, urmează o transformare majoră pe termen lung a echilibrului dintre populaţii. În consecinţă, potrivit aşteptărilor, cota populaţiei ruse va scădea de la 52% în 1980 la doar 48% până în anul 2000[151]. Pentru prima dată în istoria Uniunii Sovietice, ruşii nu vor mai fi majoritari.

Poate că anumiţi comentatori consideră că această enumerare de dificultăţi este prea sumbră. Producţia militară sovietică este deseori impresionantă şi impulsionată constant tocmai din cauza dinamicii cursei înarmărilor[152]. Aşa cum evidenţiază un istoric (scriind în 1981, e adevărat)[153], situaţia nu poate să fie considerată drept complet negativă, mai ales dacă privim realizările economice sovietice din ultima jumătate de secol; iar observatorii occidentali obişnuiesc să exagereze punctele tari şi punctele slabe ale Rusiei, pe rând, în perioade diferite de timp. Cu toate acestea, indiferent cât de mult s-a ameliorat situaţia din Rusia după Lenin, există câteva realităţi incomode: ea rămâne în urma Occidentului şi, într-adevăr, se pare că decalajul dintre nivelurile reale de trai se lărgeşte începând cu ultimii ani ai regimului Brejnev, este depăşită, potrivit tuturor indicatorilor producţiei pe cap de locuitor şi eficienţei industriale, de Japonia şi anumite ţări asiatice, iar încetinirea ratei ei de creştere, îmbătrânirea populaţiei şi dificultăţile legate de climă, rezervele de energie şi agricultura pun la îndoială pretenţiile şi îndemnurile conducerii sovietice.

Aşadar, acesta este contextul în care convingerea lui Gorbaciov că „accelerarea dezvoltării socioeconomice a ţării este soluţia tuturor problemelor noastre" devine mai simplu de înţeles. Şi, totuşi, în afară de dificultăţile naturale (îngheţ pe tot timpul anului), există două obstacole *politice* în calea producerii unui „salt înainte" după modelul chinez. Primul este poziţia împietrită a oficialilor de partid, birocraţilor şi altor membri ai elitei, care se bucură de o serie amplă de privilegii (în funcţie de rang) care îi protejează de greutăţile vieţii de zi cu zi din Uniunea Sovietică şi care monopolizează puterea şi influenţa. Descentralizarea planificării şi sistemului de stabilire a preţurilor, eliberarea ţăranilor de sub controlul comunal, acordarea unei mai mari libertăţi de acţiune pentru administratorii fabricilor, stimularea iniţiativelor individuale, şi nu a loialităţii faţă de partid, închiderea fabricilor învechite, refuzul de a accepta produse de slabă calitate şi asigurarea unei mai mari libertăţi de circulaţie a informaţiei ar fi considerate de cei aflaţi la putere drept ameninţări grave la adresa poziţiei lor. Îndemnurile, planificarea mai flexibilă, creşterea investiţiilor în unele sectoare şi elanurile de sancţionare a alcoolismului sau a administraţiei corupte ca schimbări propuse trebuie să aibă loc „în cadrul socialismului ştiinţific" şi fără „transformări în sensul economiei de piaţă sau al iniţiativei private"[154], aşa cum subliniază oficialii sovietici de partid. Un vizitator recent consideră că „Uniunea Sovietică are nevoie ca natura ineficienţelor ei să rămână sovietică"[155]; în acest caz, probabil că toate îndemnurile lui Gorbaciov cu privire la necesitatea unei „transformări profunde" a sistemului nu vor avea un impact semnificativ asupra ratelor de creştere pe termen lung.

Al doilea obstacol politic constă în cota semnificativă din PNB alocată de URSS pentru apărare. Mulţi analişti sunt preocupaţi de cea mai bună modalitate de calcul a totalurilor şi cum se compară aceasta cu bugetele apărării din Occident; anunţul făcut de CIA în 1975 potrivit căruia preţul în ruble pentru armamentul sovietic era de două ori mai mare decât se estimase anterior – şi că Rusia cheltuia, probabil, 11-13% din PNB pentru apărare, şi nu 6-8% – a dus la diferite interpretări greşite ale semnificaţiei acestui fapt[156]. Dar cifrele exacte (care se poate să nu fi fost disponibile nici pentru planificatorii sovietici) sunt mai puţin importante decât faptul că, deşi creşterea cheltuielilor pentru armament s-a diminuat după 1976, Kremlinul se pare că a alocat aproximativ de două ori mai mult din PIB decât SUA pentru acest domeniu, chiar în timpul conducerii lui Reagan, când au avut loc acumulări de armament; iar aceasta înseamnă că forţele armate sovietice au consumat rezerve mari de forţă de muncă instruită, oameni de ştiinţă, utilaje şi investiţii de capital care s-ar fi putut aloca pentru economia civilă. Potrivit anumitor previziuni economice, aceasta *nu* înseamnă că reducerea semnificativă a bugetului apărării va duce imediat la o accelerare considerabilă a ratelor creşterii în Rusia, pentru că, pur şi simplu, durează mult timp până când o fabrică de asamblat tancuri de tip T-72, de pildă, poate fi transformată să producă altceva[157]. Pe de altă parte, în cazul în care cursa înarmării cu NATO ar creşte cota cheltuielilor ruseşti pentru apărare de la 14% la 17% sau mai mult din PNB până în anul 2000, armata ar consuma o cantitate tot mai mare de echipament, cum ar fi utilajele pentru construcţia de maşini şi prelucrarea metalelor, restrângând capitalul investiţional pentru restul industriilor. Totuşi, în timp ce economiştii consideră că „aceasta va fi o problemă teribilă pentru decidenţii sovietici"[158], toate semnele arată că, *într-adevăr*, cheltuielile pentru apărare vor creşte mai rapid decât PNB – şi vor afecta prosperitatea şi consumul.

Prin urmare, la fel ca fiecare dintre celelalte mari puteri, URSS trebuie să facă o alegere cu privire la alocarea resurselor naţionale pentru: 1) solicitările armatei – în acest caz, capacitatea lor inerentă de a formula nevoile de securitate ale Rusiei; 2) dorinţa tot mai mare a populaţiei ruseşti de a beneficia de bunuri de consum, de un nivel de trai şi condiţii de muncă mai bune, fără a mai menţiona îmbunătăţirea serviciilor sociale pentru a se controla ratele ridicate ale mortalităţii şi îmbolnăvirilor; 3) nevoia din agricultură şi industrie de investiţii noi de capital pentru modernizarea economiei, creşterea producţiei, menţinerea la zi cu progresele altora şi, pe termen lung, pentru a satisface cerinţele sociale şi de apărare ale ţării[159]. Ca şi în alte părţi, aceasta presupune alegeri dificile din partea decidenţilor vizaţi; totuşi, există sentimentul că, indiferent cât de mari şi presante sunt nevoile consumatorului rus şi cele impuse de „modernizarea" economiei, obsesia tradiţională a Moscovei faţă de securitatea militară înseamnă că alegerea fundamentală s-a făcut deja. Dacă regimul Gorbaciov nu reuşeşte cu adevărat să transforme situaţia, atunci tunurile vor avea întotdeauna prioritate în faţa untului şi, la nevoie, şi în faţa creşterii economice. Această caracteristică face ca Rusia să fie fundamental diferită de Japonia şi Europa de Vest şi chiar de China şi Statele Unite.

Aşadar, din punct de vedere istoric, Kremlinul de astăzi urmează tradiţia Romanovilor şi a lui Stalin însuşi în dorinţa de a deţine forţe armate la fel de mari sau, preferabil, mai mari decât cele ale oricărei alte puteri. Fără îndoială că, în acest moment, forţa militară a Uniunii Sovietice este extrem de impozantă. Ne-am înşela, probabil, dacă am încerca să oferim o cifră realistă a totalurilor anuale ale cheltuielilor sovietice pentru apărare: pe de o parte, cifrele *oficiale* ale Moscovei sunt absurd de scăzute, mascând sume mari pentru apărare în alte categorii („ştiinţă", programul spaţial, securitatea internă, apărarea civilă şi construcţii); pe de altă parte, estimările occidentale cu privire la totalul real sunt complicate de rata artificială de schimb dolar-rublă, înţelegerea limitată a procedurilor bugetare sovietice, dificultăţile întâmpinate de eforturile CIA de a stabili un „preţ în dolari" pentru armele de fabricaţie rusească sau costurile forţei de muncă şi de părtinirile instituţionale/ideologice. Rezultă o serie de aproximări care pot fi preferate în funcţie de imaginaţia fiecăruia[160]. Totuşi, certă este modernizarea masivă apărută în toate sectoarele forţelor armate sovietice, nucleare şi convenţionale, la sol, pe mare şi în aer. Indiferent dacă analizăm creşterea rapidă a sistemelor de rachete strategice cu baza la sol sau pe mare, miile de avioane şi zecile de mii de tancuri, evoluţiile extraordinare la nivelul flotei de suprafaţă şi flotei de submarine, activităţile specializate (unităţile de luptă aeropurtate şi amfibii, războiul chimic, serviciile de informaţii secrete şi activităţile de „dezinformare"), rezultatul final este impresionant. Se poate să fi costat la fel de mult, sau mai puţin, în termeni reali, ca echipamentele Pentagonului; dar, în mod cert, URSS deţine o serie de capacităţi militare de care nu se mai bucură decât superputerea americană rivală. Acesta *nu* este un sat militar al lui Potemkin din secolul XX, gata să se prăbuşească la primul test autentic[161].

Pe de altă parte, maşina sovietică de război are propriile puncte slabe şi probleme şi nu trebuie să fie prezentată ca o forţă omnipotentă, capabilă să execute cu eficienţă deplină toate operaţiunile militare posibile pe care i le-ar solicita Kremlinul. Întrucât în acest capitol prezentăm şi dilemele cărora trebuie să le facă faţă strategiile *celorlalte* mari puteri ale lumii, se cuvine să atragem atenţia asupra diversităţii de dificultăţi cu care se confruntă conducerea militară-politică a Rusiei – dar fără a trage concluzia contrară că Uniunea Sovietică are, prin urmare, puţine şanse să „supravieţuiască" mult timp[162].

Unele dintre dificultăţile cu care se confruntă decidenţii militari ruşi pe termen mediu şi lung derivă direct din problemele economice şi demografice ale statului sovietic pe care le-am prezentat mai sus. Prima constă în tehnologie. De pe vremea lui Petru cel Mare – repetând o observaţie exprimată în capitolele anterioare – Rusia s-a bucurat întotdeauna de cel mai mare avantaj militar faţă de Vest atunci când ritmul tehnologiei armelor a încetinit suficient încât să permită o standardizare a echipamentului şi, astfel, a unităţilor de luptă şi a tacticii – fie acestea coloana de infanterie din secolul al XVIII-lea sau divizia blindată din secolul XX. Însă, de fiecare dată când anumite progrese în domeniul tehnologiei armelor puneau accent pe calitate, şi nu pe cantitate, avantajul rusesc se reducea. Rusia a redus considerabil din decalajul tehnologic faţă de Occident, existent în perioada ţaristă, iar armata ei se bucură de un acces fără egal la resursele ştiinţifice şi de producţie ale unei economii centralizate, însă există, cu toate acestea, dovezi ale unor decalaje semnificative de timp[163] într-un număr mare de procese tehnologice. Unul dintre cele mai clare semne în acest sens este îngrijorarea Uniunii Sovietice din cauză că armamentele ei au fost surclasate în mod repetat de echipamentele americane în luptele surogat desfăşurate în Orientul Mijlociu şi în alte zone în ultimele câteva decenii. Indiscutabil, competenţa piloţilor şi tanchiştilor din Coreea de Nord, Egipt, Siria şi Libia nu a fost niciodată extraordinară, dar chiar dacă ar fi fost astfel, există motive de îndoială că ar fi dominat armamentele americane superioare ca avionică, echipamente radar, sisteme miniaturizate de ghidare etc. Ca reacţie la această situaţie, probabil, experţii occidentali raportează un efort constant al sovieticilor de îmbunătăţire a calităţii[164] şi de producere – câţiva ani mai târziu – a unor „imagini în oglindă" a sistemelor de armament americane. Dar această situaţie îi atrage pe strategii sovietici în acelaşi vârtej care ameninţă programele de apărare occidentale: echipamentele mai sofisticate implică o perioadă de execuţie mai mare, programe de întreţinere mai îndelungată, utilaje mai grele (de obicei) şi mult mai costisitoare (întotdeauna), precum şi scăderea numărului de unităţi produse. Această tendinţă nu este convenabilă pentru o putere care depinde, prin tradiţie, de un număr mare de arme pentru a-şi duce la îndeplinire sarcinile strategice variate şi distincte.

Al doilea semn al neliniştii sovietice cu privire la învechirea tehnologiei este legat de aşa-numita Iniţiativă de Apărare Strategică (SDI) a administraţiei Reagan. În această etapă, pare să fie dificil să credem că SDI ar putea să facă SUA complet invulnerabile în cazul unui atac nuclear (de exemplu, nu poate să facă nimic împotriva rachetelor „de croazieră" care zboară la joasă înălţime), dar protecţia pe care poate să o ofere amplasamentelor rachetelor şi bazelor aeriene americane şi tensiunea suplimentară provocată bugetului sovietic pentru apărare, în sensul de a produce un număr mult mai mare de rachete şi focoase nucleare spre a copleşi sistemul SDI, nu pot să bucure Kremlinul. Şi mai îngrijorătoare, probabil, sunt implicaţiile pentru luptele *convenţionale* cu înaltă tehnologie. Potrivit unui comentator:

> Un sistem de apărare care poate să protejeze împotriva a 99% din arsenalul nuclear sovietic poate fi considerat drept insuficient, dat fiind potenţialul distructiv al armelor care ar putea să rămână funcţionale... [Dar, dacă] Statele Unite ar putea să realizeze o superioritate tehnologică asigurând distrugerea celor mai multe dintre avioanele, tancurile şi navele militare convenţionale ale Uniunii Sovietice, atunci avantajul numeric sovietic ar fi mai puţin ameninţător. Tehnologia considerată mai puţin adecvată pentru SDI poate fi perfect aplicabilă în luptele nonnucleare[165].

Aceasta presupune investiţii ruseşti mult mai mari în tehnologii avansate cum ar fi laserele, optica, supercalculatoarele, sistemele de ghidare şi navigaţie: cu alte cuvinte, potrivit unui purtător de cuvânt rus, va exista „o nouă cursă a înarmărilor la un nivel tehnologic mult mai înalt"[166]. Judecând după avertismentele din 1984 ale mareşalului Ogarkov, şeful Statului-Major la vremea respectivă, cu privire la consecinţele sumbre ale incapacităţii Rusiei de a egala tehnologia occidentală, Armata Roşie pare să nu fie tocmai încrezătoare că ar putea să câştige acest tip de cursă.

Există, de asemenea, ameninţarea demografică posibilă la adresa avantajului tradiţional al Rusiei în ceea ce priveşte *cantitatea*, adică mărimea populaţiei. Aşa cum am notat mai sus, aceasta rezultă din două tendinţe: declinul general al ratei natalităţii în URSS şi creşterea ratei natalităţii în regiunile nonruseşti. Dacă acest fapt generează dificultăţi în distribuţia forţei de muncă între agricultură şi industrie, atunci el reprezintă şi mai mult o problemă pe termen lung pentru încorporările militare. În general, nu ar trebui să se înregistreze probleme în a obţine între 1,3 şi 1,5 milioane de recruţi anual din cele 2,1 milioane de bărbaţi disponibili; dar un procent tot mai mare provine din rândul tineretului asiatic din Turkistan, iar mulţi dintre aceşti tineri nu stăpânesc limba rusă, au competenţe foarte slabe de mecanică (fără a mai menţiona electronica) şi, în unele cazuri, sunt puternic influenţaţi de Islam. Toate studiile asupra alcătuirii etnice a forţelor armate sovietice relevă că ofiţerii şi subofiţerii sunt preponderent de origine slavă – ca în cazul forţelor care controlează rachetele, al forţelor aeriene, al marinei şi al forţelor tehnice[167]. Nu este surprinzător că slavii domină şi diviziile de categoria I ale Armatei Roşii. Prin contrast, diviziile de categoria a II-a şi (mai ales) a III-a şi majoritatea unităţilor pentru servicii şi transport includ în principal nonslavi, ceea ce ridică o întrebare interesantă despre eficacitatea acestor divizii „de rezervă" într-un război convenţional împotriva NATO, dacă diviziile din categoria I ar avea nevoie de întăriri substanţiale. Etichetarea acestei părtiniri drept „rasistă" şi „naţionalistă" (rusească), aşa cum fac mulţi comentatori occidentali, este mai puţin semnificativă în termeni strict militari decât faptul că Statul-Major consideră că un procent important din efectivul sovietic existent este nedemn de încredere şi ineficient – afirmaţie adevărată, probabil, date fiind rapoartele privind fundamentalismul islamic din sudul Rusiei şi confuzia acestor trupe în faţa ordinului de a invada Afganistanul, de pildă.

Cu alte cuvinte, asemenea imperiului austro-ungar în urmă cu 80 de ani sau imperiului *ţarist* în urmă cu 80 de ani – conducerea rusă se confruntă cu o „problemă a naţionalităţilor"[168] asupra căreia ideologia marxistă nu are efect. Bineînţeles, aparatul de control este mai impresionant acum decât cel existent înainte de 1914 şi ar trebui să luăm cu rezerve, probabil, afirmaţiile potrivit cărora Ucraina este un „focar" de nemulţumiri, de exemplu[169]. Cu toate acestea, amintirile despre faptul că ucrainenii au salutat sosirea invadatorilor germani în 1941, relatările despre nemulţumirile din provinciile baltice, protestele georgiene violente (şi încununate de succes) împotriva încercării din 1978 de a impune limba rusă drept prima limbă în acea republică, cu statut egal cu cea georgiană; mai ales, poate, strămutarea dincolo de graniţa sino-sovietică a milioane de cazaci şi uiguri şi existenţa a 48 de milioane de musulmani la nordul graniţelor instabile cu Turcia, Iran şi Afganistan: aparent, aceste fapte îi apasă pe liderii ruşi şi le intensifică nesiguranţa. De fapt, ei sunt tot mai preocupaţi de locurile în care să plaseze numărul în scădere al tinerilor slavi mai „de încredere". Să fie orientaţi spre forţele armate, diviziile de categoria I şi alte servicii de prestigiu, chiar dacă ar rămâne un număr tot mai redus

în industrie şi agricultură, ambele sectoare necesitând imperios infuzii de recruţi instruiţi şi loiali? Sau ar trebui ca populaţia neslavă să alcătuiască un procent tot mai mare din Armata Roşie, în ciuda riscurilor pentru eficienţa militară, cu scopul ca ruşii şi alţi slavi să lucreze în sectoarele civile[170]? Întrucât tradiţia slavă acordă prioritate siguranţei, probabil că prima tendinţă va prevala; dar, departe de a rezolva dilema, această situaţie nu reflectă decât o alegere între două rele.

Dacă elementele economice ţinând de ceea ce strategii sovietici numesc „corelaţia forţelor"[171] generează îngrijorări la nivelul Biroului Politic, nici aspectele strict *militare* ale balanţei de putere globale aflată într-o transformare rapidă nu vor fi mai încurajatoare. Indiferent cât de impunătoare şi îngrijorătoare pare să fie maşinăria militară sovietică pentru observatorii din exterior, merită să comparăm aceste forţe cu seria de misiuni strategice pe care armata sovietică le poate duce la îndeplinire.

În acest sens, este util să facem distincţie între analiza luptei convenţionale şi analiza luptei care include şi arme nucleare. Din motive evidente, elementul din cadrul balanţelor militare care atrage cea mai mare atenţie şi cele mai multe îngrijorări este seria de arme nucleare strategice deţinute de marile puteri, şi mai ales de Statele Unite şi URSS, ambele având capacitatea de a distruge globul. Merită să redăm „numărătoarea" din 1986 a focoaselor lor nucleare strategice efectuată de International Institute of Strategic Studies (vezi tabelul 47).

Tabelul 47. *Estimarea numărului de focoase nucleare strategice*[172]

	SUA	URSS
Focoase pe ICBM	2 118	6 420
Focoase pe SLBM	5 536	2 787+
Focoase pe avioane	2 520	680
Totaluri	10 174	9 987+

Reacţiile la aceste cifre depind de interesele cititorului. Cei preocupaţi numai de cifre sau de posibila redare greşită a lor vor verifica atent subtotalurile şi le amintim că fiecare superputere deţine, de asemenea, stocuri considerabile de arme nucleare *tactice*[173]. Pentru un număr semnificativ de comentatori neoficiali şi pentru public, în general, numărul şi capacitatea de distrugere a armamentului nuclear cuprins de aceste două arsenale indică incapacitatea politică sau nebunia care ameninţă viaţa obişnuită a acestei planete şi ar trebui ca ele să fie eliminate sau reduse substanţial cât mai curând posibil[174]. În acelaşi timp, există celălalt grup de comentatori – din *think tank*-uri şi universităţi, precum şi din ministerele Apărării – care acceptă că este posibil ca armele nucleare să fie, într-adevăr, *utilizate* ca parte dintr-o strategie naţională şi care, prin urmare, îşi dedică energiile intelectuale unui studiu intensiv al acestor sisteme de armament: strategiilor escaladării şi jocurilor de război, ale elementelor pro şi contra controlului armamentului şi acordurilor de verificare, ale „încărcăturilor", „amprentelor" şi „megatonajelor echivalente", ale politicilor privind ţintele şi scenariilor referitoare la o „contralovitură"[175].

Modalitatea de abordare a „problemei nucleare"[176] într-un studiu asupra a cinci secole, cum este cel de faţă, prezintă în mod evident dificultăţi majore. Oare existenţa armelor nucleare – sau, mai curând, posibilitatea desfăşurării lor în masă – nu face ca orice

consideraţii din perspective tradiţionale asupra războiului, strategiei, economiei să fie redundante? În cazul unui schimb de lovituri total implicând armele nucleare strategice, oare estimările privind impactul lor asupra „balanţelor schimbătoare ale puterii" din afacerile mondiale nu ar fi irelevante pentru toţi locuitorii emisferei nordice (şi, probabil, şi pentru toţi cei din emisfera sudică)? Oare tiparul tradiţional – al rivalităţilor dintre mari puteri care se transformă în lupte deschise din când în când – nu a luat sfârşit în 1945?

În mod evident, nu putem da un răspuns cert la aceste întrebări. Totuşi, există semne că marile puteri din prezent ar putea reveni la asumpţii mai tradiţionale privind recursul la forţă, în ciuda – şi sub multe aspecte, *din cauza* – existenţei armelor nucleare. Mai întâi, în prezent – şi, probabil, de mai mulţi ani – există un echilibru esenţial al armamentului nuclear între cele două superputeri. În ciuda tuturor dezbaterilor despre „ocaziile apărute" şi posibilităţile unei părţi sau ale celeilalte de a deţine „capabilitatea de a lansa o primă lovitură", este clar că nici Washingtonul, şi nici Moscova nu deţin vreo garanţie că şi-ar putea bloca rivala fără să înregistreze, de asemenea, distrugeri majore; iar apariţia tehnologiei „Războiului Stelelor" nu va modifica semnificativ această realitate. Mai ales, numărul mare de fiecare parte al rachetelor balistice cu lansare de pe *submarine*, aflate în adâncuri şi dificil de detectat[177], face de neconceput pentru cele două părţi să presupună că ar putea să elimine întreaga capacitate nucleară a inamicului dintr-un singur atac. Acest fapt, cel puţin la fel de mult cât teama de o „iarnă nucleară", îi va opri pe decidenţi, doar dacă nu sunt copleşiţi de o escaladare indusă într-un mod accidental. Prin urmare, fiecare parte este blocată într-o remiză nucleară din care nu se poate retrage – tehnologia nucleară neputând fi dezinventată şi fiind imposibil ca vreuna dintre superputeri (sau amândouă) să renunţe la posesia armelor – şi din care nu poate să obţină un avantaj real, întrucât noul sistem al uneia este contracarat sau imitat de cealaltă şi întrucât este prea riscant, de fapt, să folosească armele nucleare.

Cu alte cuvinte, arsenalele nucleare mari ale fiecărei superputeri vor exista în continuare, dar (cu excepţia unei „declanşări" accidentale) ele sunt inutilizabile, probabil, întrucât contrazic asumpţia străveche potrivit căreia în război, ca în orice situaţie, trebuie să existe un echilibru între mijloace şi scopuri. Prin contrast, într-un război nuclear apare riscul unor distrugeri atât de mari încât nu ar servi nici unui scop politic, ideologic sau economic. Chiar dacă multe minţi strălucite se dedică dezvoltării unei „strategii de purtare a războiului nuclear", este dificil de contestat observaţia lui Jervis potrivit căreia „o strategie raţională pentru desfăşurarea armelor nucleare este o contradicţie în termeni"[178]. Odată cu lansarea primei rachete, dispare poziţia de „ţinere reciprocă în şah" în care este blocată fiecare parte de când Statele Unite şi-au pierdut monopolul nuclear. Atunci, rezultatele ar putea fi atât de catastrofale încât nici o conducere politică raţională, probabil, nu va face primul pas dincolo de acest prag. Dacă nu se declanşează accidental un război nuclear – fapt posibil întotdeauna, din cauza erorii umane sau a defecţiunilor tehnice[179] – probabil că fiecare parte va fi descurajată să recurgă la armele nucleare. Dacă are loc o ciocnire, totuşi, conducerile politice şi cele militare vor încerca să o „îngrădească" la nivelul luptelor convenţionale.

Această situaţie nu se referă la ceea ce poate fi o problemă mult mai gravă pentru cele două superputeri rivale, cel puţin în următorii 20 de ani: proliferarea nucleară în ţările din părţile mai instabile ale lumii – Orientul Apropiat, subcontinentul indian, Africa de Sud, posibil America Latină[180]. Întrucât statele vizate nu fac parte din sistemul marilor

puteri, nu analizăm posibilitatea teribilă ca ele să recurgă la armele nucleare într-o ciocnire regională: în ansamblu, pare corect să concluzionăm că Statele Unite şi URSS au un interes comun să oprească proliferarea nucleară, întrucât complică şi mai mult politica globală. În cel mai fericit caz, tendinţa spre proliferare ar putea face ca superputerile să aprecieze ceea ce au în comun.

Din punctul de vedere al Moscovei, arsenalele nucleare chinez, britanic şi francez, ale căror dimensiuni cresc rapid, se încadrează într-o categorie diferită. Până în urmă cu câţiva ani, se presupunea că aceste trei naţiuni erau simpli factori marginali în balanţa nucleară şi că strategia lor nucleară nu era deloc „credibilă" pentru că ele nu erau capabile să producă decât pagube limitate Uniunii Sovietice în schimbul propriei distrugerii atomice. Dar există indicii că această asumpţie trebuie să se modifice în curând. Tendinţa cea mai îngrijorătoare – din nou, din perspectiva Moscovei – este capacitatea nucleară tot mai mare a Republicii Populare Chineze, care a reprezentat o preocupare pentru liderii sovietici în ultimii 25 de ani[181]. Dacă RPC poate să dezvolte nu numai un sistem cu baza la sol pentru lansarea ICBM-urilor, ci şi – aşa cum intenţionează, se pare – un sistem de rachete balistice cu lansare de pe submarine, şi dacă disputele sino-sovietice nu se rezolvă spre satisfacerea ambelor părţi, atunci URSS se confruntă cu posibilitatea unei ciocniri armate viitoare la graniţă, care ar putea să escaladeze într-un schimb de lovituri nucleare cu vecinul chinez. Având în vedere situaţia actuală, distrugerile asupra Chinei ar fi imense; dar Moscova nu poate să excludă posibilitatea ca un anumit număr (şi, în anii '90, un număr mai mare) de rachete nucleare chineze să lovească Uniunea Sovietică.

Mai îngrijorătoare din punct de vedere tehnic, deşi, probabil, nu şi din punct de vedere politic, este acumularea de focoase nucleare şi sisteme de lansare de către Marea Britanie şi Franţa. Până recent, efectul de „descurajare" al sistemelor de armament ale acestor două puteri era pus sub semnul întrebării. În cazul neplauzibil al implicării lor într-un schimb nuclear cu URSS, Statele Unite rămânând neutre (ceea ce justifică, până la urmă, existenţa sistemelor britanice şi franceze), era dificil să ne imaginăm că ele vor risca sinuciderea naţională în condiţiile în care pagubele pe care le-ar putea produce Rusiei cu sistemele lor de lansare modeste erau doar parţiale. Totuşi, în următorii câţiva ani, forţa distrugerilor pe care fiecare dintre aceste puteri medii le va putea cauza Uniunii Sovietice va creşte de multe ori datorită extinderii semnificative a sistemelor lor de lansare a rachetelor balistice de pe submarine. De exemplu, achiziţionarea de către Marea Britanie a submarinelor purtătoare de sisteme de rachete de tip Trident II – ridiculizate de *The Economist* ca fiind un „Rolls Royce al rachetelor nucleare"[182] din cauza costului ridicat şi a forţei excesive de atac – îi va oferi acestei ţări o forţă de descurajare aproape invulnerabilă, care ar putea să distrugă peste 350 de ţinte sovietice, în loc de cele şaisprezece din prezent. La fel, noul submarin al Franţei, *L'Inflexible*, purtând rachete de tip M-4, cu focos multiplu şi având o rază lungă de acţiune, este capabil să atace 96 de ţinte sovietice – „mai mult decât toate cele cinci submarine nucleare franceze împreună"[183] – şi, după dotarea celorlalte submarine cu rachete M-4, numărul focoaselor strategice franceze va creşte *de cinci ori*, ţara devenind capabilă, teoretic, să lovească sute de ţinte ruseşti de la mii de mile depărtare.

Bineînţeles, este imposibil să prevedem ce înseamnă toate acestea în termeni reali. În Marea Britanie, multe personalităţi consideră că ideea ca ţara lor să facă recurs la armele nucleare împotriva Rusiei *în mod independent* este, pur şi simplu, „incredibilă"[184]; şi,

probabil că aceşti critici nu vor fi convinşi de contraargumentul că sinuciderea ţării lor va fi însoţită, cel puţin, de pagube mult mai mari produse Uniunii Sovietice decât era posibil până atunci. Şi în Franţa, opinia publică – şi unii analişti – nu consideră că politica de descurajare declarată este credibilă[185]. În acelaşi timp, suntem îndreptăţiţi să presupunem că strategii militari ruşi, care privesc cu seriozitate posibilităţile unor confruntări nucleare, sunt probabil îngrijoraţi de aceste evoluţii. Nu numai că se vor confrunta cu *patru* ţări – nu doar cu Statele Unite – având potenţialul de a provoca pagube grave (probabil extraordinar de grave) teritoriului sovietic, ci URSS trebuie să analizeze cum se vor prezenta balanţele militare mondiale *ulterioare* dacă Rusia s-ar implica într-un schimb de lovituri nucleare cu una dintre aceste puteri (de pildă, China), în timp ce celelalte ar fi observatori neutri ai distrugerilor reciproce. De aici decurge insistenţa repetată a sovieticilor că, în orice Tratat general privind Reducerea Armamentelor Strategice cu Statele Unite, sistemele anglo-franceze trebuie să fie luate în calcul *şi* că URSS trebuie să aibă un anumit efectiv de forţe nucleare pentru a se ocupa de China. Pare a fi rezonabil să sugerăm că toate acestea fac ca armele nucleare să fie un instrument şi mai îndoielnic al politicii militare *raţionale* din punctul de vedere al Kremlinului.

Totuşi, dacă armele convenţionale rămân principala componentă a puterii militare sovietice – şi instrumentul principal pentru asigurarea obiectivelor politice ale statului sovietic – este dificil să credem că strategii ruşi se pot simţi mai în siguranţă în starea actuală a balanţei militare internaţionale. Această afirmaţie pare să fie curajoasă, având în vedere publicitatea făcută totalurilor mult mai mari ale avioanelor, tancurilor, diviziilor de artilerie şi infanterie sovietice în cadrul evaluărilor asupra „balanţei militare" SUA-URSS – fără a menţiona afirmaţia frecventă potrivit căreia forţele NATO, incapabile să îşi menţină poziţia într-un război convenţional la scară mare în Europa, ar fi nevoite să recurgă la forţa nucleară după câteva zile. Totuşi, tot mai multe studii academice recente asupra „balanţei" sugerează că tocmai aceasta este situaţia acum – un context în care „aparent, încă nu există suficiente forţe ale nici uneia dintre părţi care să garanteze victoria"[186]. Pentru a ajunge la această concluzie sunt necesare analize comparative foarte detaliate (de exemplu, asupra alcătuirii diviziilor de tancuri americane, spre deosebire de componenţa celor ruseşti) şi luarea în calcul a anumitor factori mai generali şi abstracţi (de exemplu, rolul Chinei, eficienţa Pactului de la Varşovia), iar aici putem oferi doar un rezumat al acestor argumente. Totuşi, dacă aceste dovezi sunt corecte fie doar şi la un nivel aproximativ, ele nu pot să fie încurajatoare pentru planificatorii sovietici.

Prima observaţie şi cea mai evidentă este că orice analiză a balanţei *convenţionale* de forţe trebuie să măsoare alianţele rivale în ansamblu, mai ales în contextul lor european. În urma acestei analize devine evident că părţile nonamericane din NATO sunt mult mai semnificative decât părţile neruseşti din Pactul de la Varşovia. Într-adevăr, aşa cum se afirmă în *British Defence White Paper* din 1985, „ţările europene alcătuiau cea mai mare parte din forţele [NATO] staţionate în Europa: 90% din oameni, 85% din tancuri, 95% din artilerie şi 80% din avioanele de luptă; şi peste 70% din principalele nave de război din Atlantic şi apele europene... Forţa mobilizată totală a unităţilor europene era de aproape şapte milioane de oameni faţă de 3,5 milioane ale Statelor Unite"[187]. Bineînţeles, este adevărat şi că Statele Unite au desfăşuraţi 250 000 de soldaţi în Germania, că diviziile armatei terestre şi escadrilele aeriene pe care plănuiesc să le trimită peste

Atlantic în cazul unui război european ar reprezenta un sprijin critic şi că NATO, ca întreg, depinde de factorul american de descurajare nucleară şi de puterea maritimă americană. Ideea principală este că Alianţa Nord-Atlantică este mult mai echilibrată între aşa-zişii piloni pereche ai „axei" decât Pactul de la Varşovia, mai greu la vârf şi înclinând spre Moscova. De asemenea, merită să notăm că aliaţii din NATO ai Americii cheltuiesc de şase ori mai mult pentru apărare decât aliaţii Rusiei din Pactul de la Varşovia; într-adevăr, Marea Britanie, Franţa şi Germania de Vest cheltuiesc, *fiecare*, mai mult decât aliaţii URSS din Pactul de la Varşovia la un loc[188].

Atunci, dacă forţa celor două alianţe se măsoară în ansamblu, fără omisiunile curioase şi clauzele care au caracterizat o parte din evaluările occidentale mai alarmiste*, se conturează o imagine a paritătii strategice sub cele mai multe aspecte; şi, chiar acolo unde Pactul de la Varşovia deţine cifre superioare, acestea nu sunt convingătoare. De exemplu, fiecare alianţă pare să deţină aproximativ acelaşi număr total de „forţe terestre în Europa"; de asemenea, ele au totaluri similare ale „forţelor terestre" şi „rezervelor de forţe terestre"[189]. În cel mai *aproximativ* sens, efectivul de 13,9 milioane de soldaţi ai Pactului de la Varşovia (6,4 milioane în cadrul „forţelor principale" şi 7,5 milioane de rezerve) nu este considerabil mai mare decât efectivul de 11,9 milioane de soldaţi al NATO (5 milioane de „forţe principale" şi 6,8 milioane de rezerve), mai ales întrucât un procent semnificativ din totalul Pactului de la Varşovia constă din unităţi de categoria a III-a şi forţe de rezervă ale Armatei Roşii. Chiar şi pe Frontul Central, care are o importanţă critică, şi unde forţele NATO sunt depăşite numeric de diviziile blindate şi motorizate ruseşti, avantajul Pactului de la Varşovia nu este încurajator – mai ales când ne amintim cât de dificilă ar fi purtarea unui „război de manevre" rapid, ofensiv, pe terenul aglomerat al Germaniei de Vest, şi că foarte multe dintre cele 52 000 de „tancuri de luptă principale" ale Rusiei sunt de un tip învechit: T-54 – care ar bloca drumurile, pur şi simplu. Cu condiţia ca NATO să aibă suficiente rezerve de muniţii, combustibili, armament de rezervă etc., alianţa pare să se situeze pe o poziţie mai bună de pe care să oprească o ofensivă convenţională sovietică decât cea pe care o avea în anii '50[190].

În plus, există elementul imposibil de calculat al integrităţii şi coeziunii alianţelor militare în cauză. Este incontestabil că NATO are multe puncte slabe: de la disputele transatlantice frecvente despre „împărţirea poverii" la chestiunea complicată a consultărilor interguvernamentale în cazul presiunii de a lansa rachete nucleare. Sentimentele neutraliste şi anti-NATO care se pot identifica în partidele de centru-stânga din Germania de Vest şi Marea Britanie până în Spania şi Grecia reprezintă, de asemenea, sursa unor preocupări periodice[191]. Şi, dacă în viitor va avea loc o „finlandizare" a oricărui stat aflat la graniţa de vest a Pactului de la Varşovia (mai ales, bineînţeles, a Germaniei de Vest), atunci aceasta ar reprezenta un câştig strategic considerabil pentru URSS şi ar aduce şi beneficii economice. Totuşi, chiar dacă un astfel de scenariu este posibil *din punct de vedere teoretic*, nu se poate compara cu îngrijorările pe care le are în mod necesar Moscova cu privire la soliditatea „imperiului" ei din Europa de Est. Popularitatea răspândită a mişcării Solidaritatea în Polonia, dorinţele vădite ale est-germanilor de a-şi îmbunătăţi relaţiile cu Bonnul, „capitalismul insinuat" al maghiarilor, dificultăţile economice

* De exemplu, este prea simplu să se arate că Pactul de la Varşovia este net superior dacă se includ, de pildă, toate forţele armate ale Rusiei (chiar şi cele desfăşurate împotriva Chinei) şi sunt excluse pe cele ale Franţei, de pildă.

care afectează nu numai Polonia şi România, ci şi întreaga Europa de Est pun probleme extraordinar de dificile pentru conducerea sovietică. Ele nu sunt chestiuni rezolvabile imediat prin recursul la Armata Roşie şi nici nu pare că doze noi de „socialism ştiinţific" le-ar oferi est-europenilor un răspuns satisfăcător. În ciuda retoricii recente a Kremlinului despre modernizare şi reanalizarea politicilor economice şi sociale marxiste, este puţin probabil ca Rusia să renunţe la controlul asupra Europei de Est. Totuşi, aceste semne diferite ale nemulţumirii politice şi greutăţilor economice trebuie să pună şi mai mult la îndoială eficienţa armatelor *nonruseşti* din Pactul de la Varşovia[192]. De exemplu, nu se poate considera că forţele armate poloneze cresc forţa pactului; în cel mai bun caz, este valabilă afirmaţia contrară, întrucât atât ele, cât şi extrem de importantele drumuri şi căi ferate poloneze ar trebui supravegheate de Armata Roşie în timp de război[193]. De asemenea, este dificil să ne imaginăm armatele cehă şi ungară grăbindu-se să atace poziţiile NATO la ordinul Moscovei. Este posibil ca şi atitudinea forţelor est-germane, probabil, cel mai eficient şi modernizat aliat al Rusiei, să fie afectată de ordinul de a lansa un atac spre Vest. Este adevărat că marea majoritate (patru cincimi) din forţele Pactului de la Varşovia provin din URSS, şi că diviziile sovietice ar fi adevăratul vârf de lance într-un război convenţional cu Occidentul; dar comandanţii Armatei Roşii s-ar confrunta cu o sarcină dificilă să ducă un astfel de război şi să supravegheze aproximativ un milion de soldaţi est-europeni, cei mai mulţi dintre ei nefiind foarte eficienţi, iar unii fiind chiar nedemni de încredere[194]. Posibilitatea (indiferent cât de neînsemnată) ca NATO să urmărească să răspundă la un atac din partea Pactului de la Varşovia lansând o contraofensivă în Cehoslovacia[195], de pildă, nu poate decât să intensifice tulburările în aceeaşi măsură politice şi militare.

Mai mult, de la începutul anilor '60, planificatorii ruşi se confruntă cu o problemă şi mai teribilă: posibilitatea de a fi implicaţi într-un conflict la scară mare cu NATO *şi* cu China. Dacă acestea ar avea loc în acelaşi timp, atunci posibilitatea transferului de resurse de pe un front pe altul ar fi limitată, dacă nu chiar imposibilă; dar, chiar dacă războiul s-ar duce pe un singur front, Kremlinul s-ar putea să aibă reţineri în a transfera diviziile dintr-o regiune care, deşi este neutră din punct de vedere tehnic, ar avea în faţă forţe armate ale potenţialului inamic desfăşurate de-a lungul graniţei. Ca atare, URSS este forţată să menţină aproximativ 50 de divizii şi 13 000 de tancuri pregătite în cazul unei ciocniri sino-sovietice; şi, chiar dacă forţele ruseşti sunt mai moderne şi mai mobile decât cele chineze, este dificil de prevăzut cum anume ar putea ele să asigure o victorie totală – fără a menţiona ocuparea de lungă durată – împotriva unei armate de patru ori mai mari[196]. Aceste calcule presupun că războiul va fi convenţional (dar se poate ca această asumpţie să fie complet eronată, date fiind anumite semnale trimise de ruşi despre modul prin care ar zdrobi China); dar, dacă are loc, *într-adevăr*, un schimb de lovituri ruso-chinez, atunci strategii sovietici trebuie să se întrebe dacă ţara lor nu ar rămâne pe o poziţie de inferioritate faţă de Occidentul încă neutru, dar foarte critic. La fel, o Uniune Sovietică grav afectată de lupte la scară mare fie nucleare, fie convenţionale împotriva NATO trebuie să se preocupe de cum va face faţă presiunilor chineze dacă ar suferi pagube însemnate[197].

Deşi China este (în afară de NATO) cea mai mare preocupare pentru strategii sovietici din cauza mărimii ei, nu sunt dificil de imaginat îngrijorările sovietice cu privire la întregul „flanc" asiatic. În cel mai general sens geopolitic, se pare că tendinţa de lungă durată a politicii moscovite/ruseşti (extinderea teritorială constantă în Asia), s-a oprit.

Reafirmarea Chinei, independenţa Indiei (şi forţa ei în creştere), refacerea economică a Japoniei – fără a menţiona afirmarea multor state asiatice mai mici – au îndepărtat, în mod cert, teama din secolul al XIX-lea de o Rusie care dobândeşte, gradual, control asupra întregului continent. (Tocmai o asemenea idee ar face, astăzi, ca statul major sovietic să pălească de frică!) Bineînţeles, aceasta nu ar împiedica Moscova de la câştiguri marginale, ca în cazul Afganistanului; dar durata acestui conflict şi ostilităţile pe care le-a declanşat în alte părţi din regiune confirmă, pur şi simplu, că orice extindere teritorială în plus ar genera costuri militare şi politice incalculabile. Prin contrast cu anunţurile ruseşti încrezătoare privind „misiunea asiatică" din urmă cu un secol, actualii conducători de la Kremlin trebuie să se preocupe de fundamentalismul musulman care trece graniţele din sud ale URSS venind din Orientul Mijlociu, de ameninţarea chineză şi de complicaţiile din Afganistan, Coreea şi Vietnam. Indiferent de numărul diviziilor poziţionate în Asia, probabil că acesta nu poate fi niciodată suficient pentru a asigura „securitatea" la o periferie atât de vastă, mai ales întrucât calea ferată transsiberiană încă este vulnerabilă la un atac inamic cu rachete, ceea ce ar avea implicaţii grave pentru forţele sovietice din Extremul Orient[198].

Dată fiind preocuparea tradiţională a regimului rusesc pentru siguranţa teritoriului naţional, nu este surprinzător că forţele sovietice aflate atât pe mare, cât şi în străinătate sunt, din punct de vedere relativ, mult mai puţin semnificative. Prin această afirmaţie nu negăm extinderea impresionantă a marinei sovietice din ultimul sfert de secol şi nici diversitatea de submarine, nave de suprafaţă şi chiar portavioane experimentale noi şi mai puternice achiziţionate. Şi nici nu negăm extinderea considerabilă a marinei comerciale şi flotelor de pescuit sovietice, şi nici rolul lor strategic important[199]. Dar, deocamdată, nimic din arsenalul maritim al Uniunii Sovietice nu are puterea de distrugere a celor 15 grupuri având drept nucleu portavioanele, ale marinei americane. Mai mult, când comparaţia se face între flotele celor două *alianţe*, şi nu ale celor două superputeri, contribuţiile semnificative ale marinelor NATO nonamericane marchează o diferenţă considerabilă.

Tabelul 48. *Forţele navale ale NATO şi ale Pactului de la Varşovia*[200]

	Pactul de la Varşovia			NATO		
	Nonsovietice	URSS	Total	Total	SUA	Nonamericane
Submarine nucleare	–	105	105	97	85	12
Submarine diesel	6	168	174	137	5	132
Nave de suprafaţă mari	3	184	187	376	149	227
Avioanele forţelor maritime	52	755	807	2 533	2 250	283

„Chiar dacă se exclude China, aliaţii occidentali deţin de două ori mai multe forţe combatante de suprafaţă importante şi de trei ori mai multă putere aeriană decât Pactul de la Varşovia, şi, practic, la fel de multe submarine", aşa cum se arată în tabelul 48. Dacă adăugăm şi faptul că navele de luptă de suprafaţă mari şi submarinele Pactului de la Varşovia au peste 20 de ani, capacitatea lor de a detecta submarinele inamice este mai limitată, şi că 75% din personalul marinei sovietice este format din recruţi (prin contrast cu profesioniştii experimentaţi din Occident), este dificil de imaginat o cale prin care URSS ar putea deţine forţele cu care să controleze mările în viitorul apropiat[201].

În final, dacă, într-adevăr, scopul real al navelor de luptă de suprafaţă mai noi şi mai mari din marina sovietică este de a forma un „bastion oceanic" în Marea Barents, de pildă, pentru a-şi proteja submarinele purtătoare de rachete nucleare împotriva unui atac din partea NATO – adică, dacă flota rusească este concepută în principal pentru a proteja *factorul strategic de descurajare* al ţării pe măsură ce se deplasează în larg[202] – atunci acestea nu îi oferă suficiente forţe în plus (în afară de submarinele mai vechi) cu care să întrerupă liniile maritime de comunicaţii ale NATO. Aşadar, prin extensie, ar exista puţine şanse ca URSS să fie capabilă să acorde ajutor bazelor ei de peste mări şi desfăşurărilor disparate de trupe, în cazul unui conflict major cu Occidentul. Ca atare, în ciuda publicităţii făcute pătrunderii Rusiei în Lumea a Treia, ea deţine foarte puţine forţe staţionate peste mări (adică, în afara Europei de Est şi Afganistanului) şi principalele ei baze peste mări se află în Vietnam, Etiopia, Yemenul de Sud şi Cuba, toate necesitând sume mari de ajutor financiar direct, tot mai neagreat în Rusia. Este posibil că URSS, recunoscând vulnerabilitatea căii ferate transsiberiene în cazul unui război în care este implicată China, încearcă în mod sistematic să creeze o linie maritimă de comunicaţii, prin Oceanul Indian, spre teritoriile ei din Extremul Orient. Totuşi, aşa cum se prezintă situaţia acum, această rută pare să fie încă fragilă. Nu numai că sferele de influenţă ale Uniunii Sovietice nu sunt comparabile cu seria mult mai vastă a bazelor, trupelor şi flotelor americane (plus britanice şi franceze) de peste mări, staţionate pe întregul glob, dar şi puţinele poziţii ruseşti existente, fiind expuse, sunt vulnerabile la presiuni dinspre vest în timp de război. În mod cert, excluderea forţată a Uniunii Sovietice din Lumea a Treia nu ar fi o mare lovitură din punct de vedere economic – întrucât comerţul, investiţiile şi împrumuturile ei în aceste teritorii sunt neînsemnate în comparaţie cu cele occidentale[203] – dar aceasta nu face decât să reflecte faptul că ea este *mai puţin* decât o putere globală.

Deşi toate acestea par că supraestimează problemele Uniunii Sovietice, merită să notăm că strategii ei fac analize luând în calcul cele mai sumbre scenarii; şi că negociatorii ei pentru controlul armamentelor se opun întotdeauna ideii de a fi *la egalitate* cu Statele Unite sub aspectul forţelor, afirmând, în schimb, că Rusia are nevoie de o „marjă" pentru a-şi asigura securitatea împotriva Chinei şi a-şi supraveghea graniţele pe o distanţă de 13 000 de kilometri. Pentru orice observator extern raţional, URSS deţine deja suficiente forţe care să-i garanteze securitatea, iar insistenţa Moscovei asupra construirii unor sisteme de armament tot mai noi le induce tuturor celorlalte ţări sentimentul insecurităţii. Pentru decidenţii de la Kremlin, moştenitorii unei tradiţii militariste şi deseori paranoice a conducerii statului, Rusia pare să fie înconjurată de frontiere care se descompun – în Europa de Est, pe „flancul nordic" al Orientului Mijlociu şi la graniţa întinsă cu China; totuşi, desfăşurarea atât de multor divizii şi escadrile aeriene ruseşti pentru stabilizarea acestor frontiere nu a generat invulnerabilitatea sperată. Retragerea din Europa de Est sau acceptarea unor concesii la graniţa cu China sunt decizii neagreate, totuşi, nu numai din cauza consecinţelor locale, ci şi pentru că ar putea fi considerate semne de declin în ceea ce priveşte determinarea Moscovei. Şi, în timp ce Kremlinul se confruntă cu aceste probleme tradiţionale ale asigurării securităţii *teritoriale* pentru graniţa terestră întinsă a ţării, trebuie şi să ţină ritmul cu Statele Unite în domeniul rachetelor, al armelor de pe sateliţi, al explorării spaţiului cosmic şi aşa mai departe. Astfel, URSS – sau, mai curând, sistemul marxist al Uniunii Sovietice – dă un test cantitativ şi calitativ în privinţa cotei din puterea mondială; iar şansele nu îi surâd.

Dar aceste şanse (sau „corelaţia forţelor") i-ar surâde mai mult, în mod evident, dacă economia ar fi mai bogată, iar astfel revenim la problema Rusiei pe termen lung. Economia contează pentru armata sovietică nu pur şi simplu pentru că ierarhia militară este marxistă şi nu doar pentru că asigură costurile armamentului şi salariilor ei, ci şi pentru că armata îi înţelege importanţa pentru rezultatul final al unui război de coaliţie de durată între mari puteri. Potrivit *Enciclopediei Militare Sovietice* din 1979, *există posibilitatea* ca un război de coaliţie globală să fie de scurtă durată, mai ales dacă se utilizează arme nucleare. „Totuşi, luând în calcul potenţialul militar şi economic semnificativ al coaliţiilor posibile între statele beligerante, nu este exclus ca acest război să fie de lungă durată"[204]. Dar, dacă un astfel de război este „de lungă durată", accentul va cădea din nou pe puterea de rezistenţă economică, aşa cum s-a întâmplat în cazul marilor războaie de coaliţie din trecut. Ţinând seama de această asumpţie, probabil că liderii sovietici sunt nemulţumiţi de faptul că Uniunea Sovietică deţine doar 12% sau 13% din PNB la nivel mondial (sau aproximativ 17%, dacă îndrăznim să includem sateliţii din Pactul de la Varşovia ca *plus*-factori) şi că URSS nu doar că se situează mult în urma Statelor Unite şi a Europei Occidentale în ceea ce priveşte dimensiunea produsului naţional brut, ci este întrecută şi de Japonia, şi există posibilitatea – dacă ratele de creştere pe termen lung îşi menţin evoluţia actuală – ca şi China să o ajungă din urmă în următorii 30 de ani. Dacă aceasta pare să fie o afirmaţie extraordinară, merită să ne amintim de observaţia rece din *The Economist*, potrivit căreia, în 1913, „în Rusia Imperială, producţia reală pe munca depusă de un muncitor într-o oră era de trei ori şi jumătate mai mare decât în Japonia, [dar ea] şi-a petrecut cei aproape 70 de ani socialişti involuând şi ajungând acum la aproximativ un sfert din rata Japoniei"[205]. Prin urmare, indiferent de metoda prin care evaluăm forţa militară a Uniunii Sovietice în acest moment, posibilitatea ca ea să devină doar al patrulea sau al cincilea mare centru de producţie din lume până la începutul secolului XXI este îngrijorătoare pentru conducerea sovietică, din cauza implicaţiilor pentru puterea rusească pe termen lung.

Aceasta *nu* înseamnă că URSS este aproape de colaps după cum nu trebuie să o considerăm drept o ţară având o forţă aproape supranaturală. Dar înseamnă, *într-adevăr*, că se confruntă cu alegeri incomode. Potrivit unui expert rus, „politica tunurilor, untului şi creşterii – fundamentul politic al perioadei Brejnev – nu mai este posibilă... chiar în scenariile mai optimiste... Uniunea Sovietică se va confrunta cu o contracţie economică mult mai gravă decât orice situaţie întâlnită în anii '60 şi '70"[206]. Trebuie să ne aşteptăm ca eforturile şi îndemnurile pentru îmbunătăţirea economiei ruseşti să se intensifice. Dar, întrucât este puţin probabil ca un regim energic fie să abandoneze „socialismul ştiinţific" pentru a stimula economia, fie să reducă drastic povara cheltuielilor pentru apărare afectând, astfel, nucleul militar al statului sovietic, URSS nu are multe şanse să scape de contradicţiile cu care se confruntă. Fără puterea militară masivă, importanţa ei în lume se reduce; dacă *îşi menţine* puterea militară masivă, atunci alte state nu se simt în siguranţă, iar ea îşi reduce propriile şanse economice. URSS se confruntă cu o dilemă sumbră[207].

Totuşi, ea nu reprezintă un motiv de satisfacţie pentru Occident, întrucât nimic din caracterul sau tradiţia statului rusesc nu sugerează că ar putea să accepte vreodată declinul imperial cu o atitudine demnă. Într-adevăr, în istorie, *nici unul* dintre imperiile multinaţionale supraextinse abordate în studiul de faţă – otoman, spaniol, napoleonian, britanic – nu s-a retras în baza etnică proprie până când nu a fost învins într-un război

între mari puteri sau (ca în cazul Marii Britanii după 1945) a devenit atât de slăbit de război, încât retragerea imperială a fost inevitabilă din punct de vedere politic. Cei care se bucură de dificultăţile curente ale Uniunii Sovietice şi care îi aşteaptă nerăbdători colapsul ar putea să îşi amintească de faptul că astfel de transformări au loc, de obicei, cu costuri foarte mari şi nu întotdeauna într-un mod previzibil.

Statele Unite: problema numărului unu aflat într-un declin relativ

Merită să ne amintim de dificultăţile Uniunii Sovietice când analizăm circumstanţele prezente şi viitoare ale Statelor Unite din cauza a două deosebiri importante. În primul rând, în timp ce se poate afirma că, în ultimele două decenii, cota americană din puterea mondială scade *relativ* mai rapid decât cea a Rusiei, probabil că problemele SUA nu sunt în nici un caz la fel de mari precum cele ale rivalului sovietic. Mai mult, puterea lor *absolută* (mai ales în domeniul industrial şi tehnologic) încă este mult mai mare decât cea a Uniunii Sovietice. A doua deosebire este că natura nestructurată, de tip *laissez-faire* a societăţii americane (deşi are propriile puncte slabe) îi dă o şansă mai bună, probabil, să se readapteze la circumstanţe schimbătoare decât ar face-o o putere rigidă şi dirijistă. Dar aceasta depinde de existenţa unei conduceri naţionale care să poată să înţeleagă procesele mai ample care funcţionează în lume în prezent şi care să fie conştientă atât de punctele slabe, cât şi de cele tari ale poziţiei Statelor Unite, pe măsură ce încearcă să se adapteze la mediul global în schimbare.

Chiar dacă Statele Unite se află, încă, într-o clasă cu un singur element din punct de vedere economic şi, probabil, chiar militar, ele nu pot să evite confruntarea cu cele două mari teste ale *longevităţii* fiecărei puteri majore care ocupă poziţia „numărul unu" în afacerile mondiale: dacă, în domeniul militar/strategic, poate să menţină o balanţă satisfăcătoare între necesităţile de apărare percepute ale naţiunii şi mijloacele pe care le deţine pentru menţinerea acestor angajamente; şi, strâns legat de primul, dacă îşi poate proteja bazele tehnologice şi economice ale puterii împotriva erodării atunci când se confruntă cu tiparele mereu schimbătoare ale producţiei globale. Acest test al capacităţilor americane va fi mai complicat pentru că SUA, asemenea Spaniei în jurul anului 1600 sau Imperiului Britanic în jurul anului 1900, moştenesc o diversitate de angajamente strategice semnate cu zeci de ani în urmă, când capacitatea politică, economică şi militară a ţării de a influenţa afacerile lumii părea să fie asigurată. În consecinţă, în prezent, Statele Unite se află în situaţia atât de familiară pentru istoricii afirmării şi căderii marilor puteri, în care se supune riscului aşa-numitei „supraextinderi imperiale": adică, decidenţii de la Washington trebuie să se confrunte cu realitatea incomodă şi durabilă că suma totală a intereselor şi obligaţiilor globale ale Statelor Unite depăşeşte, acum, puterea ţării de a le apăra simultan pe toate.

Spre deosebire de puterile dinainte care s-au confruntat cu problema supraextinderii strategice, Statele Unite se confruntă şi cu posibilitatea anihilării nucleare – mulţi considerând că acest fapt a transformat natura politicii internaţionale de putere. Dacă, într-adevăr, ar avea loc un conflict nuclear la scară mare, atunci orice analiză a „şanselor" Statelor Unite este atât de problematică încât devine inutilă – chiar dacă este adevărat şi că poziţia americană (datorită sistemelor ei de apărare şi întinderii geografice) este, probabil, mai favorabilă decât cea a Franţei sau Japoniei, de pildă, într-un astfel de

conflict. De asemenea, istoria cursei înarmărilor după 1945 sugerează că armele nucleare, în timp ce ameninţă reciproc Estul şi Vestul, par să fie şi reciproc inutilizabile - principalul motiv pentru care puterile cresc în continuare cheltuielile pentru forţele *convenţionale*. Dacă există totuşi posibilitatea ca principalele state să fie implicate într-un război nenuclear (fie regional, fie la o scară mai mare), atunci comparaţia între circumstanţele strategice ale Statelor Unite de astăzi şi cele în care se găseau Spania la vremea respectivă sau Marea Britanie din perioada edwardiană este mult mai potrivită. În fiecare caz, puterea de pe prima poziţie şi aflată în declin se confrunta cu ameninţări nu atât la adresa securităţii teritoriului naţional (în cazul Statelor Unite, posibilitatea de a fi cucerite de o armată invadatoare este marginală), cât la adresa intereselor naţiunii în afara graniţelor - interese atât de răspândite, încât apărarea lor concomitentă ar fi dificilă, dar aproape la fel de dificilă ar fi abandonarea oricăruia dintre ele fără expunerea la riscuri noi.

Este echitabil să notăm că Statele Unite şi-au asumat toate aceste interese în afara graniţei din motive aparent plauzibile (deseori presante) la momentul respectiv, iar, în cele mai multe cazuri, motivul prezenţei americane nu s-a diminuat; în anumite părţi ale lumii, se pare că interesele americane sunt mai mari acum decât cu câteva decenii în urmă.

Se poate demonstra că această afirmaţie este valabilă în cazul obligaţiilor americane în Orientul Mijlociu. În această regiune, întinzându-se din Maroc la vest până în Afganistan la est, Statele Unite se confruntă cu o serie de conflicte şi probleme a căror simplă enumerare „ne-ar lăsa fără răsuflare" (potrivit unui observator)[208]. Este o zonă care conţine o mare parte din rezervele de petrol ale lumii; este expusă pătrunderii sovietice (cel puţin pe hartă); este o zonă pentru care un lobby intern bine organizat face presiuni în sensul acordării de sprijin ferm Israelului izolat, dar eficient din punct de vedere militar; una în care statele arabe cu orientare generală prooccidentală (Egipt, Arabia Saudită, Iordania, emiratele din Golful Persic) suportă presiunea fundamentaliştilor islamici şi a ameninţărilor externe cum ar fi Libia; şi în care toate statele arabe, indiferent de rivalităţile lor, se opun politicii Israelului faţă de palestinieni. Toate acestea fac ca regiunea să fie foarte importantă pentru Statele Unite, dar şi ca orice opţiune politică simplă să fie nepotrivită. În plus, această regiune, sau cel puţin unele părţi ale ei, pare să recurgă cel mai frecvent la război. În final, ea cuprinde unicul teritoriu - Afganistan - pe care Uniunea Sovietică încearcă să îl cucerească cu ajutorul forţelor armate. Prin urmare, nu este surprinzătoare opinia că Orientul Mijlociu necesită atenţie americană constantă, fie de tip militar, fie de tip diplomatic. Totuşi, amintirea crizei din Iran din 1979 şi a aventurii nefericite din Liban din 1983, complexitatea diplomatică a antagonismelor (cum să asiste Arabia Saudită fără să alarmeze Israelul) şi lipsa de popularitate a Statelor Unite în rândul maselor arabe complică extrem de mult şansele ca un guvern american să susţină o politică pe termen lung, coerentă în Orientul Mijlociu.

Şi în America Latină se consideră că există provocări tot mai mari la adresa intereselor naţionale ale Statelor Unite. Dacă se va declanşa o criză majoră a datoriilor internaţionale, aducând o lovitură grea sistemului global de credite şi mai ales băncilor americane, probabil că ea va debuta în această regiune. Ca atare, problemele economice ale Americii Latine nu doar au scăzut calificativele în ceea ce priveşte creditarea pentru multe instituţii bancare americane importante, ci au şi contribuit la un declin substanţial al exporturilor de produse industriale americane în regiune. Aici, ca şi în Asia de Est, ameninţarea că ţările prospere, avansate vor creşte în mod constant tarifele pentru

bunurile importate, având un cost scăzut al forţei de muncă, şi că programele lor de ajutor extern vor fi tot mai puţin generoase sunt o sursă de îngrijorări profunde. La toate acestea se adaugă faptul că, din punct de vedere economic şi social, America Latină trece printr-o schimbare rapidă în ultimele câteva decenii[209]; în acelaşi timp, explozia ei demografică solicită tot mai mult resursele disponibile şi structurile de guvernare conservatoare şi învechite într-un număr semnificativ de state. Această situaţie generează mişcări cu susţinere largă pentru reforme sociale şi constituţionale sau chiar pentru adevărate „revoluţii" – acestea fiind influenţate de regimurile radicale actuale din Cuba şi Nicaragua. La rândul lor, aceste mişcări au produs un recul conservator, guvernele reacţionare proclamând nevoia de a eradica toate semnele comunismului intern şi făcând apel la Statele Unite pentru ajutor în realizarea acestui obiectiv. Deseori, aceste fisuri sociale şi politice obligă Statele Unite să aleagă între dorinţa lor de a spori drepturile democratice în America Latină şi dorinţa de a înfrânge marxismul. De asemenea, Washingtonul este nevoit să analizeze dacă îşi poate atinge scopurile doar prin mijloace politice şi economice sau dacă este constrâns să recurgă la acţiuni militare (ca în cazul Grenadei).

Totuşi, cea mai îngrijorătoare situaţie se găseşte la sud de Statele Unite şi face ca, prin comparaţie, „criza" polonează pentru URSS să treacă drept nesemnificativă. Pur şi simplu, nu există un echivalent în lume pentru starea actuală a relaţiilor dintre Mexic şi SUA. Mexicul este pe cale să intre în faliment economic şi incapacitate de plată, criza economică internă obligă sute de mii de locuitori să treacă ilegal graniţa din nord în fiecare an, comerţul cel mai profitabil cu Statele Unite se transformă rapid într-un flux de droguri tari controlat cu brutalitate, iar graniţa pentru acest tip de trafic încă este extraordinar de permeabilă[210].

Dacă provocările la adresa intereselor americane în Asia de Est sunt mai îndepărtate, acest fapt nu reduce din semnificaţia actuală a acestei zone vaste. Aici locuieşte cea mai mare parte din populaţia lumii; un procent considerabil, în creştere, din comerţul american se desfăşoară cu ţările din bazinul Oceanului Pacific; două dintre viitoarele mari puteri ale lumii, China şi Japonia, se află aici; şi Uniunea Sovietică se află aici, în mod direct şi indirect (prin Vietnam). La fel şi ţările asiatice în curs de industrializare, cvasidemocraţii fragile care, pe de o parte, au adoptat excesiv etosul capitalist de tip *laissez-faire* şi, pe de altă parte, subminează producţia americană de la textile până la aparatură electronică. Tot în Asia de Est există un număr substanţial de obligaţii militare americane, de obicei ele fiind creaţii de la începutul Războiului Rece.

Chiar şi o simplă enumerare a acestor obligaţii va da o imagine a caracterului extraordinar de divers al intereselor americane în regiune. În urmă cu câţiva ani, Departamentul american al Apărării a încercat să facă un scurt rezumat al intereselor americane în Asia de Est, dar caracterul succint al acestuia a evidenţiat, în mod paradoxal, gradul aproape nelimitat al angajamentelor strategice:

> Importanţa securităţii Asiei de Est şi a Pacificului pentru Statele Unite este demonstrată de tratatele bilaterale cu Japonia, Coreea şi Filipine; Pactul de la Manila, care adaugă Thailanda la partenerii noştri de tratat; şi tratatul nostru cu Australia şi Noua Zeelandă – Tratatul ANZUS. Acesta este întărit de desfăşurarea de forţe terestre şi aeriene în Coreea şi Japonia şi de desfăşurarea avansată a Flotei a Şaptea în Pacificul de Vest. Principalele noastre obiective regionale, alături de prietenii şi aliaţii noştri regionali, sunt:
> menţinerea securităţii căilor noastre maritime esenţiale şi a intereselor Statelor Unite în regiune; menţinerea capacităţii de a ne respecta angajamentele noastre din tratat în

Pacific şi Asia de Est; împiedicarea Uniunii Sovietice, Coreei de Nord şi Vietnamului de a se amesteca în afacerile altor state; construirea unei relaţii strategice durabile cu Republica Populară Chineză; sprijinirea stabilităţii şi independenţei ţărilor prietene[211].

Mai mult, acest text atent redactat ascunde în mod inevitabil un număr considerabil de chestiuni politice şi strategice extrem de delicate: cum să se construiască o bună relaţie cu RPC fără abandonarea Taiwanului; cum să se „sprijine stabilitatea şi independenţa ţărilor prietene" concomitent cu controlarea fluxului exporturilor lor pe piaţa americană; cum să se menţină bazele americane în Filipine, de exemplu, fără provocarea resentimentelor locale; cum să se reducă prezenţa militară americană în Coreea de Sud fără transmiterea „semnalului" greşit spre Coreea de Nord...

Şi mai importantă, cel puţin aşa cum sugerează desfăşurările militare, este miza americană în Europa de Vest – a cărei apărare este raţiunea strategică fundamentală a armatei americane şi a unei părţi considerabile din forţa aeriană şi navală. De fapt, potrivit unor calcule misterioase, 50% sau 60% din forţele americane pentru scopuri generale sunt alocate pentru NATO, organizaţie la care ceilalţi membri (criticii o afirmă în mod repetat) contribuie cu o cotă semnificativ mai mică din PNB la cheltuielile de apărare, chiar dacă populaţia şi veniturile totale ale Europei sunt mai mari decât cele ale Statelor Unite în prezent[212]. Scopul lucrării de faţă nu este de a relua diferitele contraargumente europene din dezbaterea despre „împărţirea poverii" (cum ar fi costurile sociale plătite de Franţa şi Germania de Vest, de pildă, pentru menţinerea serviciului militar obligatoriu) sau de a dezvolta ideea că, dacă Europa de Vest ar fi „finlandizată", probabil că SUA ar cheltui şi mai mult pentru apărare[213]. Dintr-o perspectivă strategică americană, este o realitate că această regiune a părut a fi întotdeauna mai vulnerabilă la presiunile ruseşti decât Japonia, de pildă – parţial pentru că *nu* este o insulă şi parţial pentru că, de cealaltă parte a graniţei terestre europene, URSS a concentrat cea mai mare parte a forţelor ei terestre şi aeriene, considerabil mai mult decât necesarul pentru scopuri legate de securitatea internă. Totuşi, se poate ca aceasta să nu îi ofere Rusiei capacitatea militară de a invada Europa de Vest (vezi pp. 447-449), dar nu este o situaţie în care ar fi prudentă retragerea substanţială şi unilaterală a forţelor terestre şi aeriene americane. Chiar şi *posibilitatea* extrem de redusă ca cea mai mare concentrare a producţiei industriale mondiale să intre în sfera de influenţă sovietică este suficientă pentru a convinge Pentagonul că „securitatea Europei de Vest are o importanţă specială pentru securitatea Statelor Unite"[214].

Totuşi, indiferent de logica angajamentului american faţă de Europa din punct de vedere strategic, acest fapt în sine nu este o garanţie împotriva anumitor complicaţii militare şi politice care duc la neînţelegeri transatlantice. Chiar dacă alianţa NATO apropie Statele Unite şi Europa de Vest la un anumit nivel, CEE este, asemenea Japoniei, un rival economic, mai ales pe pieţele tot mai restrânse ale produselor agricole. Mai semnificativ, în timp ce politica europeană *oficială* a constat întotdeauna în sublinierea importanţei protecţiei oferite de „umbrela nucleară" americană, opinia publică nu agreează implicaţiile instalării de armament american (rachete de croazieră, rachete Pershing II, submarine purtătoare de rachete Trident – fără a menţiona bombele cu neutroni) pe teritoriul european. Dar dacă, revenind la o idee exprimată anterior, ambele

superputeri ar încerca să evite recursul la armele nucleare în cazul unei ciocniri majore, există în continuare probleme considerabile în ceea ce priveşte garantarea apărării Europei de Vest prin mijloace *convenţionale*. În primul rând, aceasta este o propunere foarte costisitoare. În al doilea rând, chiar dacă se acceptă dovezile care încep să sugereze că forţele terestre şi aeriene ale Pactului de la Varşovia ar putea fi controlate, de fapt, această afirmaţie include premisa că forţele curente ale NATO vor fi întărite. Din această perspectivă, nimic nu poate fi mai îngrijorător decât propunerile de a reduce sau retrage forţele americane din Europa – indiferent cât de presantă ar fi această decizie din motive economice sau cu scopul de a sprijini desfăşurările americane din alte zone ale lumii. Totuşi, punerea în aplicare a unei mari strategii globale şi flexibile este extraordinar de dificilă atunci când un procent atât de mare din forţele armate americane este implicat într-o anumită regiune.

Având în vedere cele prezentate mai sus, nu este surprinzător că cercurile cele mai preocupate de discrepanţa dintre angajamentele americane şi puterea americană sunt chiar forţele armate, pur şi simplu pentru că ele ar fi primele afectate dacă punctele slabe strategice ar fi expuse în testul dur al războiului. Iată motivul pentru care Pentagonul formulează frecvent avertismente cu privire la faptul că este forţat să facă o echilibristică logistică globală, transferând forţele dintr-un „punct fierbinte" într-altul, pe măsură ce apar tulburări noi. Dacă această situaţie a caracterizat mai ales sfârşitul anului 1983, când desfăşurările de forţe suplimentare americane în America Centrală, Grenada, Ciad şi Liban au făcut ca fostul şef al Statelor-Majore Reunite să declare că „nepotrivirea" dintre forţele şi strategia americană „este mai semnificativă decât a fost vreodată"[215], problema era deja implicită de mulţi ani. Este interesant că astfel de avertismente privind forţele armate americane „cât se poate de răspândite" sunt însoţite de hărţi ale „principalelor forţe militare americane desfăşurate în lume"[216] care, pentru istorici, seamănă extraordinar de mult cu lanţul de baze navale şi garnizoane deţinute de o fostă mare putere mondială, Marea Britanie, în punctul maxim al supraextinderii ei strategice[217].

În acelaşi timp, este foarte puţin probabil ca Statele Unite să fie solicitate să îşi apere *toate* interesele de peste mări în acelaşi timp şi fără ajutor din partea unui număr semnificativ de aliaţi – membrii NATO din Europa de Vest, Israelul în Orientul Mijlociu şi, în Pacific, Japonia, Australia, posibil China. Şi nici tendinţele regionale nu devin, toate, nefavorabile pentru Statele Unite în termeni de apărare; de exemplu, în timp ce agresiunile din partea regimului nord-coreean imprevizibil sunt întotdeauna posibile, Beijing nu le-ar agrea în nici un caz în prezent – şi, în plus, populaţia Coreei de Sud este acum de două ori mai mare decât cea a Coreei de Nord; de asemenea, PNB sud-coreean este de patru ori mai mare decât cel nord-coreean. La fel, în timp ce extinderea forţelor ruseşti în Extremul Orient este îngrijorătoare pentru Washington, ea este balansată considerabil de ameninţarea în creştere reprezentată de RPC la adresa liniilor ruseşti de comunicaţii terestre şi pe mare cu Orientul. Declaraţia recentă, gravă a secretarului american al Apărării, potrivit căruia „nu ne vom permite niciodată să achiziţionăm capacităţile necesare pentru respectarea tuturor angajamentelor noastre cu sută la sută grad de încredere"[218] este adevărată; dar ea poate să fie mai puţin îngrijorătoare decât pare a fi la prima vedere dacă ne amintim şi că totalul posibilelor resurse antisovietice din lume (Statele Unite, Europa de Vest, Japonia, RPC, Asia-Australia) este mult mai mare decât totalul resurselor aliniate de partea Rusiei.

Harta 12. *Desfăşurările de forţe americane în lume, 1987*

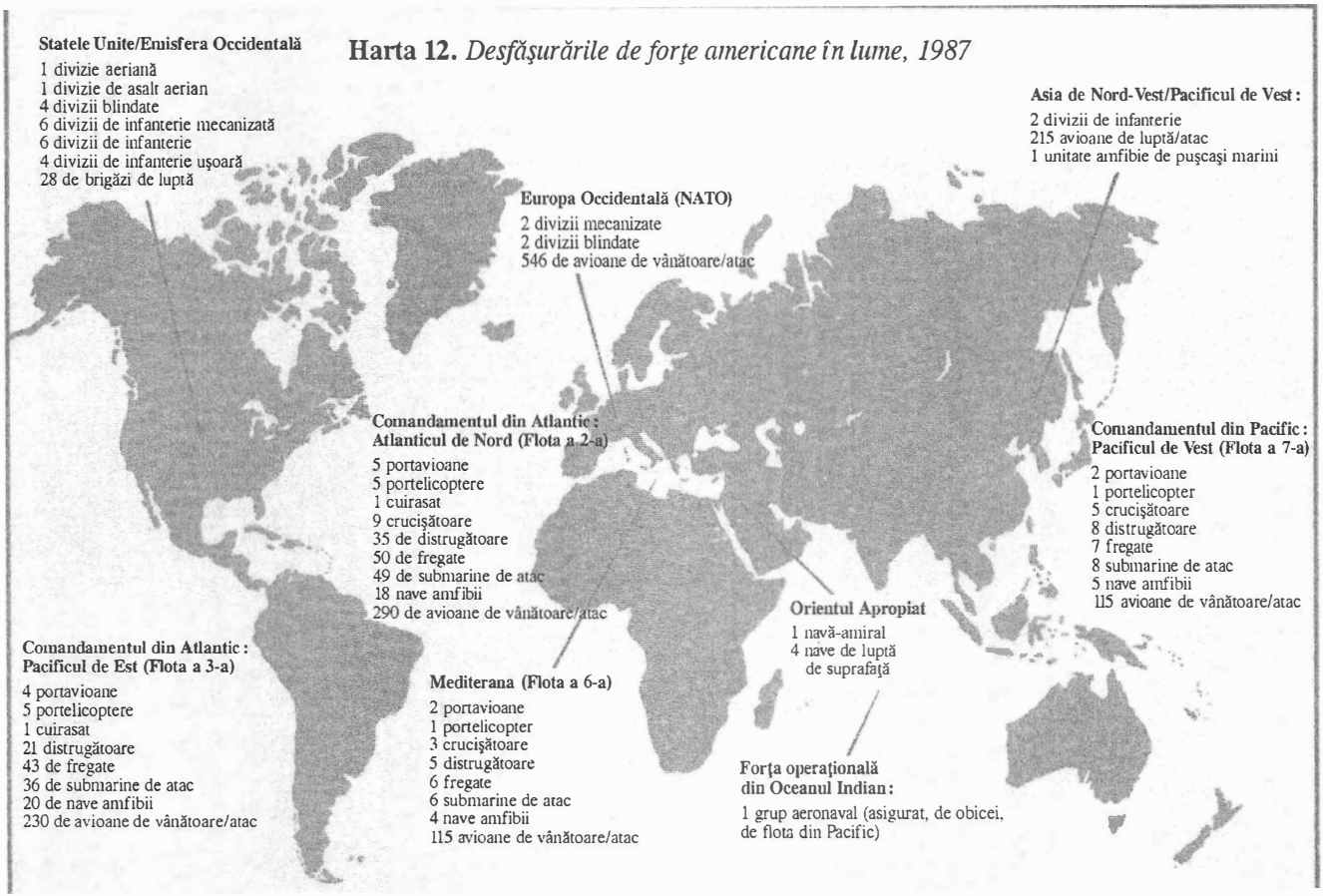

În ciuda acestor idei consolatoare, dilema fundamentală legată de marea strategie se menţine : Statele Unite au aproximativ aceeaşi diversitate de obligaţii militare pe glob ca în urmă cu un sfert de secol, când cotele ei din PNB mondial, producţia de bunuri prelucrate, cheltuielile militare şi personalul forţelor armate erau mult mai mari decât în prezent[219]. Chiar în 1985, după 40 de ani de la victoriile din al Doilea Război Mondial şi după mai mult de un deceniu de la retragerea din Vietnam, Statele Unite deţineau forţe armate în afara ţării însumând 520 000 de militari (inclusiv 65 000 pe mare)[220]. Întâmplător, acest total este substanţial mai mare decât desfăşurările peste mări în vreme de pace ale forţelor militare şi maritime ale Imperiului Britanic în punctul maxim al puterii sale. Cu toate acestea, nu este suficient, aşa cum consideră ferm şefii Statelor-Majore Reunite şi mulţi experţi civili[221]. În ciuda triplării, aproape, a bugetului american pentru apărare de la sfârşitul anilor '70, a avut loc „o creştere de numai 5% a numărului forţelor armate active"[222]. Aşa cum au descoperit armata britanică şi franceză la vremea lor, o naţiune având obligaţii extinse peste mări se va confrunta întotdeauna cu o „problemă a resurselor umane" mai dificilă decât un stat care îşi menţine forţele armate exclusiv pentru apărarea naţională ; iar o societate liberală din punct de vedere politic şi de tip *laissez-faire* din punct de vedere economic – conştientă de nepopularitatea serviciului militar obligatoriu – se va confrunta cu o problemă mai mare decât majoritatea celorlalte state[223].

Se poate ca această preocupare cu privire la decalajul dintre interesele şi capacităţile americane din lume să fie mai puţin intensă dacă nu s-ar fi exprimat atât de multe îndoieli – începând cel puţin din timpul Războiului din Vietnam – referitoare la *eficienţa* sistemului în sine. Întrucât aceste îndoieli s-au formulat şi în alte studii, aici le vom rezuma, doar ; acesta nu este un eseu pe tema fierbinte a „reformei în apărare"[224]. De exemplu, un domeniu contestat important este gradul rivalităţilor dintre servicii, întâlnite la nivelul celor mai multe forţe armate, bineînţeles, dar care pare să fi prins rădăcini în sistemul american – poate din cauza puterilor relativ modeste ale şefului Statelor-Majore Reunite, poate din cauză că, aparent, pentru achiziţii se consumă mai multă energie decât pentru chestiuni strategice şi operative. Pe timp de pace, acestea pot fi privite drept un exemplu extrem de „politică birocratică" ; dar în timpul operaţiunilor de război – de pildă, desfăşurarea de urgenţă a *Rapid Deployment Joint Task Force*, care cuprinde elemente din toate cele patru servicii – necoordonarea adecvată poate fi fatală.

În domeniul achiziţiilor militare, acuzaţiile de „risipă, fraudă şi abuzuri"[225] sunt ceva obişnuit. Diferitele scandaluri în jurul armamentelor extraordinar de costisitoare, *ne*performante care au atras atenţia opiniei publice în ultimii ani au explicaţii plauzibile : lipsa cererilor competitive adecvate şi a forţelor pieţei în „complexul militar-industrial", fără a mai menţiona eforturile pentru obţinerea unui profit mare. Totuşi, este dificil să distingem aceste deficienţe la nivelul procesului achiziţiilor de ceea ce reprezintă, în mod clar, un fenomen fundamental : intensificarea impactului noilor progrese tehnologice asupra artei războiului. Dat fiind că domeniul înaltei tehnologii este punctul vulnerabil al Uniunii Sovietice – sugerând că, pentru a contracara *cantitatea* superioară de tancuri şi avioane ruseşti, de pildă, se poate face uz de *calitatea* armamentului american – există o atracţie evidentă a ceea ce Caspar Weinberger a numit „strategii competitive" pentru comandarea de armamente noi[226]. Cu toate acestea, faptul că, în primul mandat, administraţia Reagan a cheltuit cu peste 75% mai mult pentru avioane noi decât administraţia Carter, dar a achiziţionat cu numai 9% mai multe avioane, indică însăşi problema uimitoare legată de achiziţiile militare de la sfârşitul secolului XX : dată fiind tendinţa

impulsionată de tehnologie spre alocarea de sume tot mai mari de bani pentru tot mai puţine sisteme de armament, oare Statele Unite şi aliaţii lor ar rămâne cu suficiente rezerve de avioane şi tancuri sofisticate şi foarte costisitoare după consumarea primelor etape dintr-un război convenţional dur? Oare Marina americană deţine suficiente submarine de atac sau fregate, dacă în primele etape dintr-o *treia* bătălie din Atlantic ar înregistra pierderi grele? Dacă răspunsul este negativ, rezultatele ar fi sumbre; întrucât este clar că armamentele complexe din prezent nu pot fi înlocuite, pur şi simplu, în intervalele de timp scurte reuşite în al Doilea Război Mondial.

Această dilemă este accentuată de alte două elemente din calculul complicat al elaborării unei politici de apărare americane eficiente. Primul constă în constrângerile bugetare. În cazul în care circumstanţele externe nu devin mult mai ameninţătoare, ar fi un succes politic remarcabil dacă s-ar obţine creşterea bugetului apărării naţionale cu mult peste, de pildă, 7,5% din PNB – mai ales pentru că mărimea deficitului federal (vezi *infra*, pp. 463-465) indică nevoia de echilibrare a cheltuielilor guvernamentale ca primă prioritate a statului. Dar, dacă se înregistrează diminuarea sau chiar oprirea creşterii cheltuielilor pentru apărare, concomitent cu creşterea continuă a costurilor pentru armament, atunci problema cu care se confruntă Pentagonul se va agrava considerabil.

Al doilea factor este diversitatea contingenţelor militare pe care o superputere ca Statele Unite trebuie să le includă în planurile ei – toate solicitând în mod diferit forţele armate şi armamentele la care probabil vor recurge. Şi această situaţie are precedent în istoria marilor puteri; armata britanică s-a confruntat deseori cu situaţia tensionată în care era nevoită să planifice lupte la frontiera de nord-vest a Indiei *sau* în Belgia. Dar şi această provocare pare să fie nesemnificativă pe lângă sarcina cu care se confruntă „numărul unu" din prezent. Dacă problema critică pentru Statele Unite este menţinerea factorului de descurajare nucleară împotriva Uniunii Sovietice, *indiferent* de nivelul escaladării, atunci se vor aloca fonduri substanţiale pentru arme cum ar fi rachetele de tip MX, bombardierele de tip B-1 şi „Stealth", rachetele de croazieră şi de tip Pershing II, precum şi submarinele purtătoare de rachete Trident. Dacă un război convenţional la scară mare împotriva Pactului de la Varşovia este scenariul cel mai probabil, atunci se presupune că fondurile vor fi orientate în direcţii diferite: avioane tactice, tancuri performante, portavioane mari, fregate, submarine de atac şi servicii logistice. Dacă SUA şi URSS vor evita, probabil, o ciocnire directă, dar ambele vor deveni mai active în Lumea a Treia, atunci complexul de armament se modifică din nou: arme mici, elicoptere, portavioane uşoare, un rol sporit pentru puşcaşii marini devin primele elemente de pe lista de priorităţi. Este clar, deja, că o parte semnificativă din controversa asupra „reformei apărării" decurge din diferitele asumpţii despre *tipul* de război pe care Statele Unite ar putea fi solicitate să îl ducă. Dar dacă reprezentanţii autorităţii fac asumpţiile greşite?

O altă preocupare majoră legată de eficienţa sistemului, exprimată chiar de susţinători puternici ai campaniei de „restabilire" a puterii americane[227], este dacă structura actuală pentru luarea deciziilor permite ducerea la îndeplinire a unei mari strategii autentice. Aceasta nu ar presupune numai creşterea coerenţei politicilor militare, astfel încât să existe mai puţine discuţii pe tema „strategie maritimă" *versus* „război de coaliţie"[228], ci şi efectuarea unei sinteze a intereselor politice, economice şi strategice americane pe termen lung, în locul conflictelor birocratice interne care par să caracterizeze procesul decizional de la Washington. Un exemplu des invocat al acestei situaţii este disputa

desfăşurată *în public*, de prea multe ori cu privire la cum şi unde să îşi desfăşoare Statele Unite forţele armate în străinătate cu scopul de a-şi dezvolta sau apăra interesele naţionale – Departamentul de Stat doreşte formularea unor răspunsuri clare şi ferme pentru cei care ameninţă aceste interese, dar Departamentul Apărării nu este dispus (mai ales după criza din Liban) să se implice peste mări, cu excepţia unor condiţii speciale[229]. Dar, prin contrast, există şi exemple ale preferinţei Pentagonului pentru decizii unilaterale în cursa înarmărilor cu Rusia (de exemplu, programul SDI, abandonarea SALT II) fără să se consulte cu principalii aliaţi, situaţie care creează probleme pentru Departamentul de Stat. Rolul Consiliului de Securitate Naţională este neclar, existând incertitudini mai ales cu privire la anumiţi consilieri pentru securitatea naţională. Incoerenţa politicii din Orientul Mijlociu este cauzată parţial de dificultatea în a aborda problema Palestinei, de pildă, dar şi de faptul că interesul strategic al Statelor Unite de a sprijini statele arabe prooccidentale, conservatoare împotriva pătrunderii ruseşti în regiune s-a blocat deseori de opoziţia bine-organizată din partea propriilor lobby-uri favorabile Israelului. Au existat dispute între departamente cu privire la utilizarea instrumentelor economice – de la boicoturi asupra comerţului şi embargouri împotriva transferului de tehnologie până la acordarea de ajutor extern şi vânzări de armament şi cereale – în sprijinul intereselor diplomatice americane, care au afectat politicile faţă de Lumea a Treia, Africa de Sud, Rusia, Polonia, CEE şi aşa mai departe, şi care au fost necoordonate şi contradictorii uneori. Nici un individ raţional nu va afirma că numeroasele probleme de politică externă existente pe glob au, fiecare, o „soluţie" evidentă şi la îndemână; pe de altă parte, când procesul decizional este însoţit de frecvente dezacorduri interne, menţinerea intereselor americane pe termen lung devine dificilă.

Toate acestea îi fac pe criticii mai pesimişti să pună sub semnul întrebării cultura politică în ansamblu în care trebuie să funcţioneze decidenţii de la Washington. Această chestiune este prea amplă şi complexă pentru a fi examinată în profunzime aici. Dar se sugerează tot mai mult că se poate ca o ţară care are nevoie să îşi reformuleze strategia de ansamblu în lumina schimbărilor generale, incontrolabile din afacerile internaţionale să nu fie avantajată de un sistem electoral care pare să paralizeze procesul decizional din politica externă din doi în doi ani. Se poate să fie afectată negativ de presiunea extraordinară din partea lobbyiştilor, a comitetelor de acţiune politică sau a altor grupuri de interese, toate fiind părtinitoare, prin definiţie, într-un anumit sens al schimbării politice; se poate să nu aibă de câştigat în urma unei „simplificări" inerente a chestiunilor internaţionale şi strategice vitale, dar complexe, prin intermediul mass-media ale căror timp şi spaţiu pentru astfel de subiecte sunt limitate şi a căror raţiune de a fi este în principal cea de a face bani şi audienţă, şi apoi de a informa. De asemenea, se poate să nu îi servească impulsurile „visătoare" încă puternice din cultura socială americană, care se pot înţelege în termenii trecutului „de frontieră" al naţiunii, dar care sunt un obstacol în calea armonizării cu lumea integrată mai complexă din prezent şi cu *alte* culturi şi ideologii. În cele din urmă, se poate ca ţării să nu îi fie întotdeauna de ajutor diviziunea constituţională şi decizională dintre puteri, creată în mod intenţionat când era izolată din punct de vedere geografic şi strategic de restul lumii în urmă cu două secole, şi avea timp să ajungă la un acord referitor la cele câteva chestiuni care priveau, de fapt, politica „externă", dar care funcţionează mai anevoios când ţara este o superputere invocată deseori pentru a lua decizii rapide în raporturile cu ţări care se bucură de mult mai puţine constrângeri. Nici unul dintre aceste aspecte, luat individual, nu prezintă un obstacol

insurmontabil pentru ducerea la îndeplinire a unei mari strategii americane coerente pe termen lung; totuşi, efectul lor cumulat complică realizarea schimbărilor necesare la nivelul politicilor dacă acest fapt pare că afectează negativ anumite interese speciale şi apare într-un an electoral. Prin urmare, poate că politica internă şi cultura vor fi domeniile în care SUA vor da testul din urmă al elaborării unei politici generale eficiente şi pregătite pentru secolul XXI.

Chestiunea finală despre relaţia adecvată dintre „mijloace şi scopuri" în apărarea intereselor americane globale se referă la provocările economice cu care se confruntă ţara şi care, pentru că sunt atât de variate, ameninţă să tensioneze procesul decizional vizând politicile naţionale. Mărimea extraordinară şi complexitatea economiei americane face dificilă încercarea de a rezuma ce se întâmplă în toate sectoarele ei – mai ales într-o perioadă în care ea transmite semnale contradictorii[230]. Cu toate acestea, trăsăturile descrise în capitolul anterior (pp. 384-387) încă predomină.

Prima dintre acestea este declinul industrial relativ al ţării, măsurat în raport cu producţia mondială, nu doar cu sectoarele prelucrătoare mai vechi, cum ar fi textilele, fierul şi oţelul, construcţia de nave şi substanţele chimice de bază, ci şi – deşi este mult mai complicat să se evalueze rezultatul final al luptei industriale-tehnologice la acest nivel – în cote globale din robotică, industria aerospaţială, automobile, utilaje şi calculatoare. Aceste tipuri de producţie ridică probleme imense: în sectoarele prelucrătoare tradiţionale şi de bază, decalajul la nivelul salariilor dintre Statele Unite şi ţările în curs de industrializare este atât de mare încât nu va fi eliminat de nici o „măsură de eficientizare"; dar, dacă ar pierde competiţia în privinţa tehnologiilor viitoare, situaţia ar fi şi mai dezastruoasă. La sfârşitul anului 1986, de exemplu, potrivit unui studiu comandat de Congres, surplusul comercial american de bunuri de înaltă tehnologie scăzuse vertiginos, de la 27 de miliarde de dolari în 1980 la doar patru miliarde de dolari în 1985, apropiindu-se de deficit într-un ritm accelerat[231].

Al doilea sector aflat în declin, mai puţin anticipat, este agricultura. Cu numai un deceniu în urmă, experţii din domeniu prevedeau un dezechilibru global îngrijorător între necesităţile alimentare şi producţia agricolă[232]. Dar un astfel de scenariu de foamete şi dezastru a stimulat două reacţii puternice. Prima a fost o investiţie masivă în agricultura americană începând cu anii '70, alimentată de posibilitatea exporturilor tot mai mari de alimente; a doua a constat în cercetări ample (finanţate de lumea occidentală) asupra mijloacelor ştiinţifice pentru creşterea producţiei de cereale din Lumea a Treia, şi a avut un succes atât de mare, încât a transformat tot mai multe dintre aceste ţări în *exportatori* de alimente, iar astfel, în concurenţi ai Statelor Unite. Aceste două tendinţe sunt distincte de transformarea Comunităţii Economice Europene într-un producător important de excedente agricole, dar au coincis cu aceasta, datorită sistemului Comunităţii Economice Europene de subvenţionare a preţurilor. În consecinţă, experţii fac acum referire la „o lume saturată de alimente"[233], care generează scăderi abrupte ale preţurilor agricole şi exporturilor de alimente americane – ducând la falimentul multor fermieri.

Prin urmare, nu este surprinzător că aceste probleme au dus la accentuarea sentimentelor protecţioniste în multe sectoare din economia americană şi în rândul oamenilor de afaceri, sindicatelor, fermierilor şi congresmenilor lor. La fel ca în cazul agitaţiei cauzate de „reforma tarifelor" din Marea Britanie edwardiană[234], susţinătorii protecţiei sporite se plâng de practici externe nedrepte, de preţurile de dumping ale unor produse pe piaţa americană şi de subvenţiile foarte mari pentru fermierii străini – măsuri la care,

potrivit opiniei lor, administraţiile americane pot răspunde numai prin abandonarea politicii comerciale de tip *laissez-faire* şi instituirea de contramăsuri dure. Multe dintre aceste nemulţumiri individuale (de exemplu, Japonia care livrează circuite integrate sub preţul pieţei americane) sunt valide. Totuşi, în general, accentuarea sentimentelor protecţioniste este şi reflectarea erodării necontestate anterior a supremaţiei sectorului prelucrător american. Asemenea britanicilor de la mijlocul perioadei victoriene, americanii după 1945 au favorizat liberul schimb şi concurenţa deschisă nu doar pentru că susţineau că prosperitatea şi comerţul global aveau să crească pe parcurs, ci şi întrucât ştiau că aveau şanse mari să beneficieze în urma abandonării protecţionismului. Patruzeci de ani mai târziu, când această încredere se diminuează, are loc o transformare previzibilă a opiniilor în favoarea protejării pieţei interne şi a producătorilor interni. Şi, tocmai ca în cazul britanic menţionat, apărătorii sistemului existent atrag atenţia nu numai că există posibilitatea ca tarifele crescute să *diminueze* competitivitatea produselor interne în plan internaţional, ci şi că ar putea să apară diferite repercusiuni externe – un război global al tarifelor, lovituri împotriva exporturilor americane, subminarea monedelor anumitor ţări în curs de industrializare şi revenirea la criza economică din anii '30.

Aceste dificultăţi care afectează sectorul prelucrător şi agricultura americană sunt însoţite de turbulenţe fără precedent la nivelul finanţelor ţării. Lipsa de competitivitate a produselor industriale americane în afara ţării şi scăderea exporturilor agricole au generat, împreună, deficite uimitoare ale comerţului vizibil – 160 de miliarde de dolari în cele 12 luni anterioare lunii mai 1986 –, dar, şi mai îngrijorător, un astfel de decalaj nu mai poate fi acoperit de veniturile americane de pe urma comerţului invizibil, refugiul tradiţional al unei economii mature (de exemplu, Marea Britanie înainte de 1914). Dimpotrivă, unica modalitate prin care Statele Unite îşi pot acoperi cheltuielile externe constă în importul unor sume tot mai mari de capital, situaţie care le-au transformat din cel mai mare creditor al lumii în cel mai mare debitor *în decurs de câţiva ani.*

La această problemă se adaugă politicile bugetare ale guvernului american, care, potrivit unor critici, o *cauzează*[235], chiar. În anii '60, Washingtonul a tins să se bazeze pe finanţarea deficitului, şi nu pe impozite suplimentare, pentru a plăti costul în creştere al apărării şi programelor sociale. Dar decizia administraţiei Reagan de la începutul anilor '80 – cu alte cuvinte, creşterea la scară mare a cheltuielilor pentru apărare, scăderea considerabilă a impozitelor, dar care *nu au fost însoţite* de reducerea semnificativă a cheltuielilor federale în alte direcţii – a cauzat creşterea extraordinară a deficitului şi, în consecinţă, a datoriei publice, aşa cum se arată în tabelul 49.

Tabelul 49. *Deficitul, datoria şi dobânda federală ale Statelor Unite, 1980-1985*[236] *(miliarde de dolari)*

	Deficitul	Datoria	Dobânda la datorie
1980	59,6	914,3	52,5
1983	195,4	1 387,9	87,8
1985	202,8	1 823,1	129,0

Potrivit comentatorilor îngrijoraţi, continuarea unor astfel de tendinţe va urca datoria publică a Statelor Unite la aproximativ 13 *trilioane* de dolari până în anul 2000 (de 14 ori mai mare decât cea din 1980), iar totalul dobânzilor la această datorie va fi de 1,5 *trilioane*

de dolari (de 29 de ori mai mare decât cea din 1980)[237]. De fapt, o scădere a ratei dobânzii ar putea să reducă aceste estimări[238], dar tendinţa generală rămâne foarte îngrijorătoare. Chiar dacă deficitele federale ar putea fi reduse la „doar" 100 de miliarde de dolari anual, datoria publică şi cuantumul dobânzii de la începutul secolului XXI ar cauza orientarea unor sume de bani fără precedent în această direcţie. Sigurul exemplu din istorie al unei mari puteri care s-a îndatorat atât de mult pe timp de *pace* este Franţa din anii 1780, unde criza fiscală a contribuit la criza politică internă.

Aceste deficite comerciale şi federale americane interacţionează acum cu un fenomen nou din economia mondială – descris cel mai bine, probabil, drept „dislocarea" fluxurilor capitalului internaţional din comerţul cu bunuri şi servicii. Din cauza integrării graduale a economiei mondiale, volumul comerţului cu produse prelucrate şi cu servicii financiare este mult mai mare decât anterior, ridicându-se împreună la aproximativ trei trilioane de dolari anual; dar acest fapt este pus în umbră de nivelul uimitor al fluxurilor de capital de pe pieţele financiare mondiale, doar piaţa eurodolarilor din Londra având un volum „de cel puţin 25 de ori mai mare decât comerţul mondial"[239]. În timp ce această tendinţă a fost alimentată de evenimentele din anii '70 (trecerea de la rate de schimb fixe la rate de schimb flotante, surplusurile plecând din ţările OPEC), ea a fost stimulată şi de deficitele Statelor Unite, întrucât singura cale prin care guvernul federal a fost capabil să acopere decalajul în creştere dintre cheltuieli şi intrări a constat în atragerea unui nivel foarte mare de lichidităţi din Europa şi (mai ales) Japonia – transformând Statele Unite, aşa cum am menţionat mai sus, în cea mai mare ţară datornică din lume[240]. De fapt, este dificil să ne imaginăm cum ar fi putut să reziste economia americană *în lipsa* aportului de fonduri străine de la începutul anilor '80, chiar dacă acest fapt a avut consecinţa neplăcută de creştere a valorii de schimb a dolarului, afectând negativ şi mai mult exporturile agricole şi industriale ale Statelor Unite. Dar această situaţie ridică întrebarea îngrijorătoare referitoare la ce s-ar putea întâmpla dacă aceste fonduri masive şi volatile ar fi separate de dolar, făcând ca valoarea acestuia să scadă vertiginos.

La rândul lor, aceste tendinţe au generat explicaţii care sugerează că vocile alarmiste exagerează gravitatea situaţiei în care se află economia Statelor Unite şi nu reuşesc să observe caracterul „firesc" al majorităţii acestor evoluţii. De exemplu, situaţia lanţului de ferme din Vestul Mijlociu al Statelor Unite ar fi mai bună dacă atât de mulţi indivizi nu ar fi achiziţionat teren la preţuri artificiale şi rate exagerate ale dobânzii la sfârşitul anilor '70. Din nou, îndepărtarea de producţie şi orientarea spre servicii este explicabilă şi are loc în toate ţările avansate; şi merită să ne amintim şi că *producţia* industrială a Statelor Unite creşte în termeni absoluţi, chiar dacă ocuparea forţei de muncă (mai ales a muncitorilor manuali) în industrie înregistrează o scădere – dar, din nou, această tendinţă este „firească", întrucât lumea face trecerea graduală de la producţia bazată pe resurse materiale la producţia bazată pe cunoaştere. În mod similar, este normală metamorfoza instituţiilor financiare americane în instituţii financiare *mondiale*, având o triplă bază la Tokyo, Londra şi New York, pentru a face faţă volumului mare de fluxuri de capital şi a profita de ele; acest fapt nu poate decât să impulsioneze veniturile naţiunii din servicii. Chiar deficitele federale anuale mari şi datoria publică în creştere sunt descrise uneori ca nefiind grave, după ce se ia în calcul inflaţia; iar la nivelul unor instituţii există credinţa că economia „îşi va face loc printre" aceste deficite sau că politicienii vor lua măsuri pentru a elimina decalajul, fie prin creşterea impozitelor, fie

prin reducerea cheltuielilor sau o combinaţie între aceste măsuri. Se subliniază că încercarea pripită de reducere a deficitului ar putea să declanşeze o recesiune majoră.

Se afirmă că şi mai îmbucurătoare sunt semnele pozitive ale creşterii din economia americană. Datorită boomului din sectorul serviciilor, în Statele Unite s-au creat locuri de muncă în ultimul deceniu mai rapid decât în oricare moment al istoriei lor în vreme de pace – şi, în mod cert, mult mai rapid decât în Europa de Vest. Legat de această evoluţie, mobilitatea mult mai mare a forţei de muncă simplifică astfel de transformări pe piaţa locurilor de muncă. Mai mult, angajamentul american substanţial faţă de înalta tehnologie – nu numai în California, ci şi în New England, Virginia, Arizona şi în multe alte părţi ale ţării – promite să crească, gradual, randamentul producţiei şi, astfel, al avuţiei naţionale (asigurând şi un avantaj strategic faţă de URSS). Într-adevăr, tocmai datorită oportunităţilor existente în economia americană, ea atrage în continuare milioane de imigranţi şi stimulează mii de întreprinzători noi ; în timp ce fluxurile de capital care intră din abundenţă în ţară pot fi utilizate pentru noi investiţii, mai ales în cercetare şi dezvoltare. În final, dacă transformările termenilor globali ai comerţului duc, într-adevăr, la preţuri mai mici pentru alimente şi materii prime, atunci acest fapt ar trebui să fie în beneficiul unei economii care încă importă cantităţi uriaşe de petrol, minereuri şi aşa mai departe (chiar dacă aceste importuri îi afectează negativ mai ales pe producătorii americani, cum ar fi fermierii şi petroliştii).

Se poate ca multe dintre aceste afirmaţii să fie valide. Întrucât economia americană este atât de mare şi diversificată, probabil că unele sectoare şi regiuni cresc în timp ce altele sunt în declin – şi caracterizarea întregului prin generalizări neselective despre „criză" sau „boom" este, aşadar, nepotrivită. Dat fiind declinul preţurilor pentru materii prime, fluctuaţiile valorii de schimb a dolarului, ridicată în mod artificial la începutul anului 1985, scăderea generală a ratelor dobânzilor – şi impactul acestor trei tendinţe asupra inflaţiei şi indicelui de încredere al afacerilor – nu este surprinzător că găsim economişti optimişti cu privire la viitor[241].

Cu toate acestea, din perspectiva strategiei generale americane şi a fundamentului economic pe care trebuie să se bazeze o strategie pe termen lung, eficientă, situaţia este mult mai puţin optimistă. Mai întâi, dată fiind seria de îndatoriri militare în lume pe care SUA şi le-au asumat începând cu 1945, capacitatea lor de a duce aceste poveri este, evident, mai redusă decât în urmă cu câteva decenii, când cota lor din producţia şi PNB globale era mult mai mare, agricultura nu trecea prin criză, balanţa de plăţi era semnificativ mai sănătoasă, bugetul guvernamental era echilibrat, iar datoria lor faţă de restul lumii nu era atât de mare. În acest sens mai larg, se justifică analogia făcută de anumiţi politologi între poziţia Statelor Unite din prezent şi cea a „hegemonilor în declin" de altădată[242].

Şi aici este relevant să observăm asemănările neobişnuite dintre anxietatea tot mai intensă din cercurile prudente din Statele Unite în prezent şi starea dominantă în toate partidele politice din Marea Britanie din perioada edwardiană, care a dus la ceea ce se numeşte mişcarea pentru „eficienţă naţională" : adică, dezbaterea amplă a elitelor decizionale, din afaceri şi din educaţie cu privire la diferite măsuri care ar putea să inverseze lipsa tot mai acută a competitivităţii ţării în comparaţie cu alte societăţi avansate. În termeni de expertiză comercială, niveluri ale instrucţiei şi educaţiei, eficienţă a producţiei, niveluri ale veniturilor şi (în rândul deţinătorilor de mai puţină avere) niveluri de trai, ale sănătăţii şi condiţiilor locative, puterea „numărul unu" din 1900

părea că îşi pierde poziţia, fapt având implicaţii sumbre pentru poziţia *strategică* a ţării pe termen lung; de aici, cererile de „reînnoire" şi „reorganizare" care au venit cel puţin în aceeaşi măsură din partea dreptei şi din partea stângii[243]. De obicei, astfel de campanii duc, într-adevăr, la reforme în unele sectoare; dar însăşi existenţa lor este, în mod ironic, o confirmare a declinului în sensul că aceste acţiuni nu ar fi fost necesare în urmă cu câteva decenii, când poziţia de frunte a naţiunii nu era contestată. Potrivit observaţiilor sarcastice ale scriitorului G.K. Chesterton, un om puternic nu se îngrijorează cu privire la eficienţa trupului lui; abia atunci când slăbeşte începe să vorbească despre sănătate[244]. De asemenea, când o mare putere este puternică şi necontestată, probabil că nu va pune în discuţie capacitatea de a-şi îndeplini obligaţiile, prin contrast cu situaţia în care este relativ mai slabă.

Într-un sens mai limitat, ar putea să existe implicaţii grave pentru strategia generală americană dacă baza ei industrială ar continua să se reducă. În cazul unui război convenţional la scară mare (din cauza temerii reciproce a beligeranţilor faţă de declanşarea unui holocaust nuclear), trebuie să ne întrebăm care ar fi impactul asupra capacităţilor de producţie ale Statelor Unite după ani de declin în anumite industrii esenţiale, erodarea ocupării forţei de muncă slab calificată şi aşa mai departe. În acest sens, ne amintim de semnalul de alarmă tras de Hewin în 1904 cu privire la impactul declinului industrial britanic asupra puterii *acelei* ţări[245]:

> Presupunând că o industrie ameninţată [de concurenţa externă] se află la baza sistemului de apărare naţională, în ce situaţie ne aflăm? Nu se poate continua fără industria fierului, fără comerţul considerabil cu utilaje, pentru că, în războiul modern, nu am avea mijloacele de producţie şi de menţinere a flotelor şi armatelor noastre într-o stare de eficienţă.

Este dificil să ne imaginăm că declinul capacităţii industriale americane ar putea să fie atât de grav: baza de producţie a Statelor Unite este mult mai largă decât cea a Marii Britanii din perioada edwardiană; şi – observaţie importantă – „industriile legate de apărare" nu numai că sunt susţinute prin comenzi din partea Pentagonului, ci au făcut, la rândul lor, trecerea de la producţia bazată pe resurse materiale la producţia bazată pe cunoaştere (de înaltă tehnologie), care pe termen lung va reduce şi dependenţa Occidentului de materii prime esenţiale. Chiar şi aşa, tocmai procentul foarte mare de semiconductori, de pildă, asamblaţi în ţări străine şi transportaţi în Statele Unite[246], sau – gândindu-ne la un produs neavând legătură cu semiconductorii – erodarea industriei americane de transporturi de marfă şi construcţii de nave, sau închiderea atât de multor mine şi câmpuri petrolifere americane – astfel de tendinţe au numai efecte negative în cazul unui alt război de coaliţie, îndelungat, între mari puteri. Mai mult, dacă precedentele istorice sunt valide, constrângerea cea mai critică asupra oricărei „creşteri" a producţiei în timp de război s-a înregistrat, de obicei, în domeniul meşteşugarilor calificaţi[247] – ceea ce, din nou, ne face să ne gândim la declinul masiv de lungă durată al ocupării muncitorilor americani mai slab calificaţi (de obicei, meşteşugari).

O problemă diferită, dar la fel de importantă pentru susţinerea unei mari strategii adecvate, se referă la impactul creşterii economice lente asupra consensului social/politic american. Într-un grad care îi uimeşte pe cei mai mulţi europeni, Statele Unite din secolul XX au reuşit să evite politica vădită „de clasă". Presupunem că aceasta se

datorează câtorva factori: foarte mulţi imigranţi fugeau de circumstanţe sociale rigide din alte ţări; dimensiunea Statelor Unite le-a permis celor nemulţumiţi de poziţia lor economică să „evadeze" în zonele din Vest făcând, simultan, ca organizarea muncitorilor să fie mult mai dificilă decât în Franţa sau Marea Britanie, de pildă; şi aceleaşi dimensiuni geografice şi oportunităţile antreprenoriale din interiorul lor au încurajat dezvoltarea unei forme în mare parte rigide de capitalism de tip *laissez-faire* care domină cultura politică a naţiunii (în ciuda atacurilor ocazionale lansate de stânga). În consecinţă, „decalajul veniturilor" dintre bogaţi şi săraci în Statele Unite este semnificativ mai mare decât în oricare altă societate industrială avansată; şi, din acest motiv, cheltuielile bugetare pentru serviciile sociale alcătuiesc o cotă din PNB mai scăzută decât în ţări comparabile (cu excepţia Japoniei, care deţine, se pare, o formă de sprijin pentru săraci şi vârstnici mult mai puternică şi bazată pe familie).

Această lipsă a politicii de „clasă", în ciuda disparităţilor socioeconomice evidente, este cauzată şi de faptul că, începând cu anii '30, creşterea de ansamblu a Statelor Unite a oferit posibilitatea îmbunătăţirii situaţiei personale pentru majoritatea populaţiei; de asemenea, de faptul că cea mai săracă *treime* din societatea americană nu a fost „mobilizată" să voteze în mod regulat. Dar, dată fiind rata natalităţii diferenţiată între grupurile de etnici albi, pe de o parte, şi grupurile de negri şi latino-americani, pe de altă parte – fără a mai menţiona fluxul schimbător al imigranţilor în Statele Unite şi dată fiind şi metamorfoza economică ducând la pierderea a milioane de locuri de muncă cu venituri relativ mari din sectorul producţiei, şi la crearea a milioane de locuri de muncă prost plătite în servicii, ar putea fi neinspirat să presupunem că normele predominante ale economiei politice americane (cheltuieli guvernamentale reduse, impozite mici pentru bogaţi) s-ar menţine dacă naţiunea ar intra într-o perioadă îndelungată de dificultăţi economice, cauzate de scăderea vertiginoasă a dolarului şi creşterea economică lentă. Aceasta sugerează şi că organizarea politică americană, care răspunde la provocările externe prin creşterea bugetului de apărare şi reacţionează la criza bugetară prin diminuarea cheltuielilor sociale existente, riscă să se confrunte cu un recul politic în cele din urmă. La fel ca în cazul celorlalte puteri analizate în capitolul de faţă, nu există răspunsuri simple pentru abordarea tensiunii triple constante dintre apărare, consum şi investiţii, în stabilirea priorităţilor naţionale.

Inevitabil, ajungem astfel la relaţia fragilă dintre creşterea economică lentă şi cheltuielile mari pentru apărare. Dezbaterea despre „economia cheltuielilor pentru apărare" este foarte controversată şi – ţinând cont de mărimea şi diversitatea economiei americane, stimulul care poate veni prin contracte guvernamentale mari, şi beneficiile secundare tehnice care decurg din cercetările asupra armamentului – dovezile nu indică o singură direcţie[248]. Dar dimensiunea comparativă este cea semnificativă pentru scopul nostru. Chiar dacă (aşa cum se arată deseori) bugetul apărării a fost de 10% din PNB în timpul lui Eisenhower şi de 9% în timpul lui Kennedy, cota relativă a Statelor Unite din producţia şi averea globală a fost, la vremea respectivă, de aproximativ *două* ori mai mare decât cea din prezent; şi, mai ales, economia americană nu se confrunta cu provocările la adresa sectoarelor prelucrătoare tradiţionale sau a celor de înaltă tehnologie. Mai mult, dacă, în prezent, Statele Unite alocă în continuare 7% sau mai mult din PNB pentru bugetul apărării, în timp ce principalii lor rivali economici, mai ales Japonia, alocă un procent mult mai redus, atunci aceştia deţin mai multe fonduri „disponibile" pentru investiţii civile; dacă Statele Unite investesc în continuare o cantitate semnificativă

din activităţile de cercetare şi dezvoltare în producţia militară, în timp ce japonezii şi vest-germanii se concentrează asupra cercetării şi dezvoltării în domeniul comercial; şi dacă Pentagonul solicită majoritatea oamenilor de ştiinţă şi inginerilor ţării, îndepărtându-i de producţia de bunuri pentru piaţa mondială, în timp ce personalul similar din alte ţări este implicat în principal în crearea unor produse mai bune pentru consumatorul civil, atunci declinul constant al cotei americane din producţia mondială pare să fie inevitabil, iar ratele creşterii ei economice vor fi mai lente decât în ţările dedicate pieţei şi care sunt mai puţin dispuse să canalizeze resurse pentru apărare[249].

Este aproape superfluu să afirmăm că aceste tendinţe pun Statele Unite în altă dilemă pe termen lung. Pur şi simplu pentru că SUA sunt superputerea globală reală, având angajamente militare mult mai extinse decât o putere regională cum ar fi Japonia sau Germania de Vest, ele au nevoie de mult mai multe forţe de apărare – aşa cum Spania imperială a considerat că avea nevoie de o armată mult mai mare decât contemporanele ei, iar Marea Britanie din perioada victoriană a insistat asupra unei marine semnificativ mai mari decât oricare alta din lume. În plus, întrucât URSS este considerată drept principala ameninţare militară la adresa intereselor americane pe glob şi alocă un procent mult mai mare din PNB pentru apărare, decidenţii americani sunt preocupaţi, în mod inevitabil, că vor „pierde" cursa înarmărilor cu Rusia. Totuşi, cei mai raţionali dintre aceşti decidenţi îşi pot da seama că povara înarmărilor are efecte negative asupra economiei sovietice; şi că, dacă cele două superputeri alocă, în continuare, cote tot mai mari din averea naţională pentru domeniul neproductiv al armamentelor, atunci se poate să apară o nouă întrebare critică: „Care economie va scădea *cel mai rapid*, în comparaţie cu statele care înregistrează creştere, cum ar fi Japonia, China etc.?". Există posibilitatea ca investiţiile scăzute în armamente să creeze vulnerabilităţi în toate sectoarele, pentru o putere mondială supraextinsă, cum sunt Statele Unite; dar investiţiile masive în armament, în timp ce ar creşte securitatea pe termen scurt, ar putea să erodeze competitivitatea comercială a economiei americane astfel încât naţiunea să fie *mai puţin* sigură pe termen lung[250].

Şi în acest caz, precedentele istorice nu sunt încurajatoare. Ţările foste „numărul unu" din trecut s-au confruntat cu o dilemă comună, în sensul că, în timp ce forţa lor economică relativă se diminua, provocările externe la adresa poziţiei lor le-au constrâns să aloce tot mai multe resurse în sectorul militar, ceea ce acaparează investiţiile în producţie şi, în timp, duce la spirala descendentă a creşterii mai lente, a impozitelor mai mari, a scindărilor interne tot mai profunde în privinţa priorităţilor bugetare, precum şi la slăbirea capacităţii de a duce povara apărării[251]. Dacă, într-adevăr, acesta este tiparul istoriei, atunci suntem tentaţi să parafrazăm gluma extrem de serioasă a lui Shaw şi să afirmăm: „Roma a căzut; Babilonul a căzut; va veni şi rândul oraşului Scarsdale"[252].

Prin urmare, în sensul cel mai general, singurul răspuns la întrebarea tot mai dezbătută de opinia publică, referitoare la posibilitatea ca Statele Unite să îşi menţină poziţia existentă, este „nu" – pentru că, pur şi simplu, nu este dat ca o singură societate să rămână *permanent* înaintea tuturor celorlalte, întrucât aceasta ar presupune îngheţarea tiparului diferenţiat al ratelor de creştere, progreselor tehnologice şi evoluţiilor militare care au existat dintotdeauna. În acelaşi timp, această referire la precedentul istoric *nu* implică afirmaţia că destinul Statelor Unite este de a se restrânge în obscuritatea relativă a fostelor mari puteri, cum ar fi Spania sau Olanda, sau de a se dezintegra asemenea imperiilor roman şi austro-ungar; ele sunt prea mari pentru a se restrânge şi, se

presupune, prea omogene pentru a se încadra în a doua situaţie. Analogia cu Marea Britanie, preferată în literatura actuală din domeniul ştiinţelor politice, nu este potrivită dacă ignoră diferenţele de *scară*. Cu alte cuvinte, întinderea geografică, populaţia şi resursele naturale ale Insulelor Britanice sugerează că Regatul Unit ar fi trebuit să deţină aproximativ 3% sau 4% din averea şi puterea lumii, *între celelalte aspecte existând egalitate*; dar tocmai pentru că toate celelalte nu sunt *niciodată* egale, un anumit set de circumstanţe istorice şi tehnologice le-au permis britanicilor să se extindă şi să deţină, de pildă, 25% din averea şi puterea lumii în momentul maxim al dominaţiei lor; şi, întrucât aceste circumstanţe favorabile au dispărut, Regatul Unit nu a făcut altceva decât să revină la întinderea lui mai „firească". În mod similar, se poate afirma că întinderea geografică, populaţia şi resursele naturale ale Statelor Unite ar însemna că ele ar trebui să deţină, probabil, 16% sau 18% din averea şi puterea lumii, dar, datorită circumstanţelor istorice şi tehnice favorabile, această cotă a depăşit 40% până în 1945; iar acum asistăm la primele decenii ale diminuării acestui procent extraordinar de mare şi ale apropierii de o cotă mai „firească". Acest declin este mascat de capacităţile militare enorme ale ţării în prezent, precum şi de succesul ei în a „internaţionaliza" capitalismul şi cultura americană[253]. Totuşi, chiar şi atunci când declinul le va duce pe poziţia „firească" în ceea ce priveşte cota lor din averea şi puterea lumii, moment îndepărtat în viitor, Statele Unite vor rămâne o putere foarte importantă într-o lume multipolară, pur şi simplu datorită întinderii lor geografice.

Aşadar, sarcina cu care se confruntă oamenii de stat americani în următoarele câteva decenii este să recunoască faptul că anumite tendinţe generale sunt în desfăşurare şi că există nevoia de a „administra" afacerile astfel încât erodarea *relativă* a poziţiei Statelor Unite să aibă loc lent şi constant, fără să fie accelerată de politici care aduc avantaje doar pe termen scurt şi dezavantaje pe termen lung. De la preşedinte în jos, aceasta presupune înţelegerea realităţii că schimbarea tehnologică şi, prin urmare, cea socioeconomică are loc într-un ritm mai rapid decât a fost vreodată; comunitatea internaţională este mult mai diversă din punct de vedere politic şi cultural decât s-a presupus şi ea sfidează soluţiile simpliste oferite de Washington sau Moscova pentru problemele ei; balanţele de putere economice şi de producţie nu mai înclină în favoarea Statelor Unite la fel de mult ca în 1945; şi, chiar în domeniul militar, există semnele unei anumite redistribuiri a balanţelor, o îndepărtare de sistemul bipolar şi apropierea de o configuraţie multipolară, în care combinaţia dintre forţa economică şi cea militară americană va rămâne, probabil, mai mare decât cea a oricărui alt stat individual, dar nu va mai fi la fel de disproporţionată ca în primele decenii după al Doilea Război Mondial. Acesta nu este un lucru rău în sine, dacă ne amintim de observaţiile lui Kissinger cu privire la dezavantajele urmăririi politicilor în ceea ce se consideră întotdeauna a fi o lume bipolară (vezi pp. 365-366); şi pare să fie şi mai puţin rău când recunoaştem că Rusia ar putea fi afectată şi mai mult de dinamica schimbătoare a puterii mondiale. În toate discuţiile despre erodarea poziţiei de lider a Statelor Unite, este nevoie să se repete la nesfârşit că declinul la care se face referire este relativ, şi nu absolut, fiind, aşadar, cât se poate de firesc; precum şi că unica ameninţare gravă la adresa intereselor reale ale Statelor Unite poate decurge dintr-un eşec de adaptare conştientă la noua ordine mondială.

Dată fiind seria considerabilă de puncte tari deţinută, încă, de Statele Unite, administraţiile succesive ar trebui, *din punct de vedere teoretic*, să reuşească să adapteze diplomaţia şi strategia la aceste reaşezări, astfel încât, potrivit formulei clasice a lui

Walter Lippmann, să poată repune „în echilibru... angajamentele naţiunii şi puterea naţiunii"[254]. Deşi nu există un singur „stat succesor" evident capabil să preia poverile globale ale Americii, aşa cum Statele Unite şi-au asumat rolul Marii Britanii în anii '40, este adevărat şi că ţara are mai puţine probleme decât Spania imperială atacată de inamici pe toate fronturile, sau Olanda presată de Franţa şi Anglia, sau Imperiul Britanic confruntându-se cu o mulţime de contestatari. În mod cert, testele cu care se vor confrunta Statele Unite pe măsură ce se apropie de secolul XXI sunt demoralizante, mai ales în sfera economică, probabil ; dar resursele naţiunii rămân considerabile, *dacă* pot fi organizate adecvat şi *dacă* se recunosc atât limitările, cât şi oportunităţile puterii americane.

Dintr-o anumită perspectivă, nu se poate afirma că dilemele cu care se confruntă Statele Unite sunt unice. Suntem tentaţi să ne întrebăm care ţară din lume *nu* se confruntă cu probleme atunci când dezvoltă o politică militară viabilă sau când optează între investiţii, tunuri şi unt? Totuşi, din altă perspectivă, poziţia americană este specială. În ciuda declinului ei economic şi, probabil, militar, ea rămâne „actorul decisiv în orice tip de balanţă şi situaţie", potrivit lui Pierre Hassner[255]. Pentru că deţine atât de multă putere pe care o poate exercita în orice fel de scopuri, bune sau rele, pentru că este liantul sistemului alianţei occidentale şi centrul economiei globale existente, ceea ce face *sau nu face* America este mult mai important decât deciziile oricăror alte puteri.

Epilog

După studierea unei perioade de 500 de ani de ascensiuni şi decăderi ale marilor puteri în sistemul internaţional, s-ar cuveni să încheiem printr-o secţiune finală despre *teorie* şi *metodologie*, în care autorul să abordeze principalele teorii despre „război şi ciclul puterii relative"[1], „războaiele globale, datoriile publice şi ciclul lung"[2], „dimensiunea şi durata imperiilor"[3], precum şi celelalte încercări[4] ale politologilor de a înţelege lumea în ansamblu şi – de obicei – de a sugera implicaţii pentru viitor. Dar aceasta nu este o carte de politologie, chiar dacă sperăm că am oferit o cantitate semnificativă de fapte şi comentarii detaliate pentru specialiştii disciplinei care cercetează tiparele mai generale ale războiului şi schimbării din ordinea internaţională.

De asemenea, în secţiunea de faţă nu vom încerca să oferim un rezumat sugestiv al poziţionărilor curente, întrucât aceasta ar contrazice unul dintre principalele mesaje ale lucrării, potrivit căruia sistemul internaţional este supus unor schimbări constante, nu doar celor generate de acţiunile cotidiene ale oamenilor de stat şi de fluxul evenimentelor politice şi militare, ci şi celor generate de transformările mai profunde la nivelul fundamentelor puterii mondiale, ce, în timp, îşi fac loc spre suprafaţă.

Cu toate acestea, se cuvine să facem câteva observaţii generale înainte de a încheia studiul de faţă. Pe parcursul lucrării am afirmat că, în ceea ce priveşte sistemul internaţional, bogăţia şi puterea sau forţa economică şi cea militară sunt relative întotdeauna şi trebuie să fie considerate ca atare. Întrucât ele sunt relative şi toate societăţile se supun tendinţei inexorabile spre schimbare, balanţele internaţionale nu sunt statice *niciodată* şi este o eroare de guvernare să se presupună că ele pot fi astfel. Dată fiind natura anarhică şi competitivă a rivalităţilor dintre naţiuni, istoria relaţiilor internaţionale din ultimele cinci secole a fost de prea multe ori o istorie a războiului sau cel puţin a pregătirilor de război – consumându-se resurse pe care societăţile le pot utiliza pentru alte „bunuri", publice sau private. Indiferent de etapa de dezvoltare economică şi ştiinţifică la care s-a ajuns, în fiecare secol au avut loc dezbateri despre măsura în care se cuvine ca bogăţia naţională să fie utilizată în scopuri militare. De asemenea, au avut loc dezbateri despre calea cea mai potrivită către creşterea prosperităţii naţionale, nu doar datorită beneficiilor individuale generate de o mai mare bogăţie, ci şi datorită recunoaşterii ideii că productivitatea, creşterea economică, finanţele înfloritoare vor afecta perspectivele relative ale unei mari puteri în cazul altui conflict internaţional. Într-adevăr, efectele finale ale tuturor războaielor majore şi de durată dintre marile puteri analizate aici fac trimitere în mod repetat la influenţa esenţială a forţelor economice de producţie – atât din timpul conflictului, cât şi în perioadele *interbelice*, când ratele de

creştere diferenţiate fac ca actorii implicaţi să devină, în termeni relativi, mai slabi sau mai puternici. Efectele marilor războaie de coaliţie din perioada 1500-1945 confirmă, în mare măsură, transformările care au loc la nivel economic, pe termen mai lung. Astfel, noua ordine teritorială stabilită la sfârşitul fiecărui război reflectă redistribuirea puterii care tocmai a avut loc în sistemul internaţional. Totuşi, instaurarea păcii nu opreşte procesul schimbării continue; iar ritmul diferit al creşterii economice a marilor puteri le determină să se afirme şi să decadă în continuare, unele în raport cu altele.

Nu este cert dacă existenţa unor puteri „în ascensiune" şi „în decădere" într-o lume anarhică duce întotdeauna la război. În majoritatea lucrărilor de istorie se presupune că „războiul" şi „sistemul marilor puteri" coexistă. Mackinder, unul dintre părinţii fondatori ai gândirii neomercantiliste şi geopolitice, considera că „marile războaie ale istoriei... sunt rezultatul, direct sau indirect, al dezvoltării inegale a naţiunilor"[5]. Dar oare a dispărut acest tipar în 1945? Poate că, într-adevăr, apariţia armelor nucleare şi ameninţarea lor inerentă de a transforma orice schimb de lovituri într-o distrugere reciprocă ţin sub control, în sfârşit, obiceiul de a se recurge la conflict armat ca reacţie la transformările seculare în cadrul balanţelor dintre marile puteri, războaiele rămase fiind „surogate", la scară mică, indirecte doar. Totuşi, este posibil şi ca suspiciunile reciproce cu privire la armele nucleare să garanteze că ciocnirile viitoare, dacă au loc între marile puteri, se vor menţine la un nivel convenţional – chiar dacă vor fi sângeroase, dat fiind armamentul modern.

În mod evident, nimeni nu poate răspunde la astfel de întrebări esenţiale. Poate că este necesar ca acelora care presupun că omenirea nu va mai fi atât de nesăbuită, încât să se implice în alt război costisitor între mari puteri, până la ruinare, să li se aducă aminte că această convingere a fost larg răspândită şi în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea; şi, într-adevăr, cartea *The Great Illusion* a lui Norman Angell, un bestseller internaţional, în care se afirmă că războiul ar avea consecinţe economice dezastruoase atât pentru învingători, cât şi pentru învinşi, a apărut în 1910, în timp ce principalele state europene îşi finalizau pe tăcute planurile de război.

Indiferent de probabilitatea unor ciocniri nucleare sau convenţionale între principalele state, este clar că, *într-adevăr*, au loc transformări importante la nivelul balanţelor, şi ele vor continua într-un ritm mai rapid, probabil, decât anterior. În plus, ele au loc la două niveluri distincte, dar care interacţionează: producţia economică şi puterea strategică. Dacă tendinţele din ultimele două decenii nu se modifică (dar de ce s-ar modifica?), *tiparul* politicii mondiale se prezintă în linii mari după cum urmează.

În primul rând, va avea loc o trecere, atât în privinţa cotelor din producţia mondială totală, cât şi a cheltuielilor militare totale la nivel mondial, de la cele mai mari cinci concentrări ale puterii la mult mai multe naţiuni; dar acest proces va fi gradual şi probabil că nici un alt stat nu se va adăuga în viitorul apropiat la „pentarhia" actuală alcătuită din Statele Unite, URSS, China, Japonia şi CEE.

În al doilea rând, balanţele producţiei globale dintre aceste cinci centre au început deja să încline în anumite direcţii: dinspre Rusia şi Statele Unite, precum şi CEE, înspre Japonia şi China. Aceasta nu echivalează cu un aranjament între cinci părţi *echilibrat* în termeni economici, întrucât Statele Unite şi CEE deţin aproximativ aceeaşi forţă productivă şi comercială (deşi SUA câştigă enorm prin faptul că sunt un stat sub aspect militar); de asemenea, URSS şi Japonia sunt egale în linii mari (deşi Japonia se dezvoltă mai rapid), fiecare deţinând doar aproximativ două treimi din puterea de producţie a primelor două; iar RPC se află cu mult în urmă, încă, dar are cel mai rapid ritm de creştere.

În al treilea rând, în termeni militari, încă există o lume bipolară, în sensul că doar Statele Unite şi URSS deţin capacitatea de a asigura distrugerea celeilalte – şi distrugerea oricărei alte ţări. Cu toate acestea, poate că bipolaritatea se erodează lent: atât la nivel *nuclear*, fie din cauză că astfel de arme sunt inutilizabile în cele mai multe situaţii, fie deoarece China, Franţa şi Marea Britanie acumulează masiv arsenal nuclear; cât şi la nivel *convenţional*, din cauza acumulării constante de forţă de către China, pe lângă realizarea faptului că alăturarea forţelor terestre, maritime şi aeriene vest-germane şi franceze (şi, posibil, britanice şi italiene) ar alcătui o combinaţie extrem de mare de putere, în cazul în care aceste naţiuni ar fi cu adevărat capabile să conlucreze eficient. Din motive politice interne, probabil că acest lucru nu se va întâmpla în viitorul apropiat; dar însuşi faptul că există o astfel de posibilitate constituie o incertitudine în plus cu privire la sistemul „bipolar", cel puţin la nivel convenţional. Prin contrast, nimeni nu sugerează acum că Japonia se va transforma într-o mare putere militară; totuşi, nimeni dintre cei familiarizaţi cu tiparul „războiului şi schimbării în politica mondială" nu va fi surprins dacă, într-o bună zi, o conducere politică diferită la Tokyo ar hotărî să îşi transforme forţa economică în mai multă forţă militară.

Dacă Japonia s-ar hotărî să devină o prezenţă militară mai activă în afacerile mondiale, ar face acest lucru întrucât ar considera, probabil, că nu îşi mai poate urmări interesele acţionând doar ca un „stat comercial"[6] şi, consolidându-şi forţele armate, ar spera să îşi crească puterea şi influenţa la nivel internaţional la o cotă imposibil de atins prin măsuri nonmilitare. Cu toate acestea, istoria ultimilor 500 de ani, marcată de rivalităţi internaţionale, demonstrează că doar „securitatea" militară nu este niciodată suficientă. Pe termen mai scurt, ea ar putea să descurajeze ori să învingă state rivale (ceea ce este satisfăcător pentru majoritatea liderilor politici şi pentru opinia publică din ţările lor). Dar, dacă, prin astfel de victorii, naţiunea se supraextinde din punct de vedere geografic şi strategic, dacă, şi la un nivel mai puţin imperial, ea alege să aloce o proporţie mare din veniturile ei totale pentru „protecţie", rămânând mai puţin pentru „investiţiile în producţie", probabil că producţia ei economică va încetini, ducând la consecinţe grave asupra capacităţii pe termen lung atât de a satisface cererile de consum ale cetăţenilor proprii, cât şi de a-şi menţine poziţia la nivel internaţional[7]. Acest lucru se întâmplă deja în cazul Uniunii Sovietice, al Statelor Unite şi al Marii Britanii; şi este semnificativ că atât China, cât şi Germania de Vest fac eforturi pentru a evita investiţiile excesive în cheltuielile militare, din cauza suspiciunilor că le vor afecta şansele de creştere pe termen lung.

Aşadar, revenim la dilema cu care se confruntă strategii, economiştii şi liderii politici încă din perioada clasică. A fi o mare putere – prin definiţie, un stat capabil să se opună prin forţe proprii oricărei alte naţiuni[8] – presupune o bază economică prosperă. Potrivit lui List, „războiul sau posibilitatea unui război face ca stabilirea puterii de producţie să fie o cerinţă indispensabilă pentru o naţiune de rangul întâi..."[9]. Dar implicarea în război sau alocarea unei cote semnificative din „puterea de producţie" a naţiunii pentru cheltuieli pe armamente „neproductive" generează riscul ca baza economică naţională să se erodeze, mai ales în raport cu statele care îşi concentrează o cotă mai mare din venituri în investiţii productive pentru creşterea pe termen lung.

Autorii clasici din domeniul economiei politice şi-au dat seama de toate acestea. Susţinătorii preferinţelor lui Adam Smith au avut tendinţa de a menţine cheltuielile pentru apărare la un nivel scăzut; susţinătorii ideii de *Nationalökonomie* a lui List au dorit ca statul să deţină instrumente mai puternice. Dacă au fost oneşti, toţi au recunoscut

că această chestiune ţine, de fapt, de opţiune, deşi opţiunea este dificilă[10]. Bineînţeles că ideal este ca „profitul" şi „puterea" să se însoţească reciproc. Totuşi, frecvent, oamenii de stat se confruntă cu o dilemă comună: să achiziţioneze securitate militară, într-un moment de pericol real sau perceput, iar aceste cheltuieli să devină o povară pentru economia naţională; ori să menţină cheltuielile de apărare la un nivel scăzut, iar interesele proprii să fie ameninţate uneori de acţiunile altor state[11].

Astfel, marile puteri actuale din sistemul internaţional sunt obligate să se confrunte cu dubla provocare pe care au cunoscut-o toţi predecesorii lor: mai întâi, tiparul inegal al creşterii economice ce face ca unele dintre ele să devină mai bogate (şi mai puternice, de obicei) în raport cu altele; şi în al doilea rând, scena competitivă şi uneori periculoasă din exterior, care le obligă să aleagă între securitatea militară mai imediată şi securitatea economică pe termen mai lung. *Nici o regulă generală* nu le va furniza decidenţilor momentului un curs al acţiunii universal aplicabil. Dacă nu asigură o apărare militară adecvată, ar putea fi incapabili să reacţioneze în cazul în care o putere rivală profită de acest fapt; dacă alocă un buget prea mare pentru armament – sau, de obicei, pentru menţinerea cu costuri tot mai mari a unor obligaţii militare asumate anterior –, probabil că se vor suprasolicita, asemenea unui bătrân care încearcă să depună un efort fizic ce îi depăşeşte forţele. „Legea costurilor crescânde ale războiului"[12] nu simplifică nimic din toate acestea. Dând exemplul cel mai des invocat, chiar dacă s-ar găsi o cale prin care bugetul forţelor aeriene americane să nu se consume în întregime în producţia unui *singur* avion în anul 2020, escaladarea costurilor armamentelor moderne este o tendinţă alarmantă pentru toate guvernele – şi pentru contribuabili.

Prin urmare, fiecare dintre marile puteri ale momentului – Statele Unite, URSS, China, Japonia şi (se presupune) CEE – trebuie să se confrunte cu vechile dileme ale ascensiunii şi decăderii, cu ritmul schimbător al creşterii producţiei, cu inovaţia tehnologică, cu modificările de pe scena internaţională, cu costul tot mai mare al armelor şi cu modificările la nivelul balanţelor de putere. Aceste evoluţii nu pot fi controlate de un singur stat ori individ. Parafrazând celebra remarcă a lui Bismarck, toate aceste puteri călătoresc „pe apele Timpului", pe care nu pot „nici să le creeze, nici să le direcţioneze", dar pe care pot „să navigheze cu mai multă sau mai puţină pricepere şi experienţă"[13]. Rezultatele finale ale acestei călătorii depind, în mare măsură, de înţelepciunea guvernelor de la Washington, Moscova, Tokyo, Beijing şi din diferitele capitale europene. Analiza de faţă încearcă să sugereze perspectivele probabile ale acestor organizări politice în parte şi, în consecinţă, ale sistemului marilor puteri în ansamblu. Cu toate acestea, foarte multe aspecte depind în continuare de „priceperea şi experienţa" cu care ele vor reuşi să navigheze pe „apele Timpului".

Note

Capitolul 1. Ascensiunea lumii occidentale

1. W.H. McNeil, *A World History*, Londra, 1979, p. 295 ; *idem*, *The Rise of the West*, Chicago, 1976, p. 565 ; J.M. Roberts, *The Pelican History of the World*, Harmondsworth, Middlesex, 1980, p. 519 ; G. Barraclough (ed.), *The Times Atlas of World History*, Londra, 1978, p. 153.
2. Pentru studii asupra relaţiilor internaţionale din Europa jurul în anului 1500, vezi *The New Cambridge Modern History* (NCMH), vol. 1 : *The Renaissance 1493-1520*, ed. de G.R. Potter, Cambridge, 1961, în special capitolele 7-14 ; vol. 2 : *The Reformation 1520-1529*, ed. de G.R. Elton, Cambridge, 1958, capitolele 10-11, 16 ; G.R. Elton, *Reformation Europe 1517-1559*, Londra, 1963, capitolul 2 ; G. Mattingly, *Renaissance Diplomacy*, Harmondsworth, 1965, pp. 115 şi urm.
3. Pentru consideraţii succinte asupra Chinei dinastiei Ming, vezi McNeil, *Rise of the West*, pp. 524-534, şi Roberts, *History of the World*, pp. 424-444. Pentru mai multe detalii, vezi C.O. Hucker, *China's Imperial Past*, Stanford, California, 1975, pp. 303 şi urm. ; J.A. Harrison, *The Chinese Empire*, New York, 1972 ; W. Ebenhard, *A History of China*, ed. a II-a, Londra, 1960, pp. 232-270 ; M. Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, Londra, 1973.
4. Y. Shiba, *Commerce and Society in Sung China*, Ann Arbor, Michigan, 1970 ; J. Needham, *The Development of Iron and Steel Technology in China*, Londra, 1958 ; L.-S. Yang, *Money and Credit in China*, Cambridge, Mass., 1952 ; şi în special W.H. McNeill, *The Pursuit of Power : Technology, Armed Forces and Society Since 1000 A.D.*, Chicago, 1983, capitolul 2.
5. Cea mai importantă sursă (în engleză) pe acest subiect este J. Needham, *Science and Civilization in China*, vol. 4, partea a III-a : *Civil Engineering and Nautics*, Cambridge, 1971, în special pp. 379-536. Vezi şi Lo Jung-pang, „The Emergence of China as a Sea Power During the Late Sung and Early Yuan Periods", *Far Eastern Quarterly*, vol. 14, 1955, pp. 489-503 ; C.G. Reynolds, *Command of the Sea : The History and Strategy of Maritime Empires*, New York, 1974, pp. 98-104.
6. Pentru cele ce urmează, vezi McNeil, *World History*, pp. 254-255 ; J. Needham, *Science and Civilization in China*, vol. 4, partea a III-a, pp. 524 şi urm. ; R. Dawson, *Imperial China*, Londra, 1972, pp. 230 şi urm. ; Lo Jung-pang, „The Decline of the Early Ming Navy", *Orient Extremus*, vol. 5/1958, pp. 149-168 ; Ho Ping-ti, „Economic and Institutional Factors in the Decline of the Chinese Empire", în C. Cipola (ed.), *The Economic Decline of Empires*, Londra, 1970, pp. 274-276, cu toate că în general imaginea oferită aici este mai puţin cenuşie decât altele. Vezi şi comparaţia atentă făcută de J. Needham, *The Grand Titration : Science and Society in East and West*, Londra, 1969, *passim* ; E.L. Jones, *The European Miracle : Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, Cambridge, 1981.
7. Jones, *European Miracle*, capitolul 9 ; F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 vol., Londra, 1971, vol. 2, pp. 661 şi urm. ; P. Wittek, *The Rise*

of the Ottoman Empire, Londra, 1938 ; H. Inalcik, *The Ottoman Empire : The Classical Age 1300-1600*, New York, 1973 ; M.A. Cook (ed.), *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge, 1976 ; M.G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, vol. 2-3, Chicago/Londra, 1924 ; C.M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation*, Londra, 1973.

8. A.C. Hess, „The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525", *American Historical Review*, vol. 75, nr. 7, decembrie 1970, pp. 1892-1919 ; Braudel, *Mediterranean*, vol. 2, pp. 918 şi urm. ; Reynolds, *Command of the Sea*, pp. 112 şi urm. Vezi şi comentariile din J.F. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys : Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge, 1974.
9. Jones, *European Miracle*, pp. 176 şi urm. ; Cook (ed.), *History of the Ottoman Empire*, în special pp. 103 şi urm. ; B. Lewis, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", în Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires*, pp. 215-234 ; H.A.R. Gibbs şi H. Bowen, *Islamic Society and the West*, vol. 1, 2 părţi, Londra, 1950 şi 1957, partea I, pp. 273 şi urm. ; partea a II-a, pp. 1-37. Vezi şi H. Inalcik, *The Ottoman Empire : Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, Londra, 1978, capitolele 10-13.
10. Jones, *European Miracle*, p. 182.
11. Pentru partea întunecată, vezi *ibid.*, capitolul 10 ; Roberts, *History of the World*, pp. 415-423 ; W.H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb : A Study in Indian Economic History*, Londra, 1923 ; M.D. Morris, „Value as an Obstacle to Economic Growth in South Asia", *Journal of Economic History*, vol. 27, 1967, pp. 588-607. Pentru o prezentare mai luminoasă, vezi A.J. Qaisar, *The Indian Response to European Technology and Culture, AD 1498-1707*, Delhi, 1982, *passim* ; şi, pentru o perioadă puţin mai târzie, vezi C.A. Bayley, *Rulers, Townsmen and Bazaars*, Cambridge, 1983.
12. McNeill, *Rise of the West*, pp. 645-649 ; Jones, *European Miracle*, pp. 157-149 ; R. Bendix, *Kings or People : Power and the Mandate to Rule*, Berkeley/Los Angeles, 1978, pp. 431 şi urm. ; G.B. Sansom, *The Western World and Japan*, Londra, 1950, pp. 3-208 ; *idem*, *A History of Japan*, vol. 1 şi 2, Londra, 1961 şi 1964 ; C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan 1549-1650*, Berkeley, 1951 ; J.W. Hall, *Government and Local Power in Japan*, Princeton, NJ, 1966 ; D.M. Brown, „The Impact of Firearms on Japanese Warfare", *Far Eastern Quarterly*, vol. 7, 1947, pp. 236-245 ; R.P. Toby, *State and Diplomacy in Early Modern Japan*, Princeton, NJ, 1984.
13. McNeill, *World History*, pp. 328-343 ; Bendix, *Kings or People*, pp. 491 şi urm. ; I. Wallerstein, *The Modern World System*, vol. 1, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York/Londra, 1974, pp. 301-324 ; G. Vernadsky, *The Tsardom of Muscovy 1547-1682*, New Haven, Conn., 1969 ; R.H. Fisher, *The Russian Fur Trade 1500-1700*, Berkeley, California, 1943 ; M. Florinsky, *Russia : A Short History*, New York, 1964, capitolele 3-9 ; R.J. Kerner, *The Urge to the Sea*, New York, 1971, retip. ; T. Szamuely, *The Russian Tradition*, Londra, 1974 ; L. Lochan şi R. Abraham, *The Making of Modern Russia*, Harmondsworth, ediţia a II-a, 1983, capitolele 3-6.
14. Vezi Roberts, *History of the World*, p. 585 : „Atât de puţin era cunoscută Rusia, încât, până şi în secolul al XVII-lea, un rege francez i-a putut scrie ţarului, neştiind că persoana căreia i se adresa murise de zece ani". Vezi şi remarcile condescendente ale negustorilor englezi din Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia*, pp. 56-57.
15. Desigur, acesta este titlul impresionantei cărţi a lui E.L. Jones. Aceasta şi importanta lucrare a lui W.H. McNeill, *The Pursuit of Power*, mi-au influenţat semnificativ argumentaţia din următoarele paragrafe. Vezi şi McNeill, *Rise of the West*, *passim* ; Wallerstein, *Modern World System* ; D.C. North şi R.P. Thomas, *The Rise of the Western World*, Cambridge, 1973 ; H.J. Parry, *The Establishment of the European Hegemony 1415-1715*, ed. a III-a, New York, 1966 ; S. Viljoen, *Economic Systems in World History*, Londra, 1974, *passim* ; P. Chaunu, *European Expansion in the Later Middle Ages*, Amsterdam, 1979.

16. H.C. Darby, „The Face of Europe on the Eve of the Great Discoveries", *NCMH*, vol. 1, pp. 20-49; N.J.G. Pounds şi S.S. Ball, „Core-Areas and the Development of the European States System", *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 54, 1964, pp. 24-40; R.G. Wesson, *State Systems: International Relations, Politics and Culture*, New York, 1978, p. 111; Jones, *European Miracle*, capitolul 7.
17. N.J.G. Pounds, *An Historical Geography of Europe 1500-1840*, *Cambridge*, 1979, capitolul 1; C. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy 1000-1700*, ed. a II-a, Londra, 1980, *passim*; C. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 1: *The Middle Ages*, Londra, 1972, capitolul 7; E. Samhaber, *Merchants Make History*, Londra, 1963, pp. 130 şi urm.; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 1, pp. 42 şi urm.; Braudel, *Mediterranean*, vol. 1, pp. 188-224.
18. Roberts, *History of the World*, pp. 505-506; J.H. Parry, *The Age of Reconnaissance*, ed. a II-a, Londra, 1966, pp. 60 şi urm.
19. *Apud* Jones, *European Miracle*, p. 235.
20. McNeill, *Pursuit of Power*, capitolul 3; J.U. Nef, *War and Human Progress*, New York, 1968, capitolul 2; R.A. Preston, S.F. Wise şi H.O. Werner, *Men in Arms*, Londra, 1962, capitolul 7; C. Cipolla, *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400-1700*, Londra, 1965, *passim*; R. Bean, „War and the Birth of the Nation State", *Journal of Economic History*, vol. 33, 1973, pp. 203-221.
21. Ne simţim obligaţi să punem între ghilimele cuvântul *naţional*, deoarece o mare parte din armata franceză era formată din mercenari: vezi V.G. Kiernan, „Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy", *Past and Present*, vol. 11, 1957, p. 72. Pentru comentariile generale de mai sus, vezi McNeill, *Pursuit of Power*, capitolul 3; H. Thomas, *History of the World*, New York, 1979, capitolul 24; M.E. Mallet, *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy*, Londra, 1976; J.R. Hale, „Armies, Navies and the Art of War", în *NCMH*, vol. 2, în special pp. 486 şi urm.; *idem*, *War and Society in Renaissance Europe 1450-1620*, Londra, 1985, capitolul 2.
22. Cipolla, *Guns and Sails*, *passim*; Nef, *War and Human Progress*, pp. 46 şi urm.
23. C. Duffy, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494-1660*, Londra, 1979, capitolele 1-2; McNeill, *Pursuit of Power*, capitolul 3; Wesson, *State Systems*, pp. 112 şi urm.; Braudel, *Mediterranean*, vol. 2, pp. 845 şi urm.; J.R. Hale, „The Early Development of the Bastion: An Italian Chronology c. 1450 – c. 1534", în Hale *et al.* (ed), *Europe in the Later Middle Ages*, Londra, 1965, pp. 466-494.
24. Pentru ceea ce urmează, vezi Parry, *Age of Reconnaissance*, capitolul VII; Reynolds, *Command of the Sea*, pp. 106 şi urm.; P. Padfield, *Guns at Sea*, Londra, 1973, partea întâi; G.C. Scammell, *The World Encompassed: The First European Maritime Empires, c. 800-1650*, Berkeley, California, 1981. Ultimul autor plasează călătoriile din secolul al XV-lea în contextul mai larg al expansiunii europene.
25. Jones, *European Miracle*, p. 80. Importanţa unei „organizări economice eficiente" este subliniată în mod repetat şi în North şi Thomas, *Rise of the Western World*, p. 1 şi *passim*.
26. Aceasta este concluzia excelentului studiu al lui Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, *passim*.
27. Pentru experienţa portugheză, vezi Parry, *Age of Reconnaissance*; P. Padfield, *Tide of Empires: Decisive Naval Campaigns in the Rise of the West*, vol. 1: *1481-1654*, Londra, 1979, capitolul 2; C.R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, Londra, 1969; V. Magalhaes-Godinho, *L'économie de l'empire Portugais aux XVe et XVIe siècles*, Paris, 1969; B.W. Diffie şi C.D. Winius, *Foundations of the Portuguese Empire 1415-1580*, Minneapolis, 1977; Wallerstein, *Modern World System*, pp. 325 şi urm.; Braudel, *Mediterranean*, vol. 2, pp. 1174-1176; Scammell, *World Encompassed*, capitolul 5.
28. P.M. Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, Londra/New York, 1976, p. 18.
29. Padfield, *Tide of Empires*, vol. 1, p. 49.

30. Este discutabil dacă administrația portugheză a beneficiat la fel de mult. Vezi M. Newitt, „Plunder and the Rewards of Office in the Portuguese Empire", în M. Duffy (ed.), *The Military Revolution and the State 1500-1800*, Exeter Studies in History, Exeter, 1980, pp. 10-28; E. Reinhard, *Geschichte der europäischen Expansion*, vol. 1, Stuttgart, 1983, capitolele 3 și 5.
31. Wallerstein, *Modern World System*, p. 170; C.H. Haring, *The Spanish Empire in America*, New York, 1947; Parry, *Spanish Seaborne Empire*, *passim*; Scammell, *World Encompassed*, capitolul 6; C. Gibson, *Spain in America*, New York, 1966.
32. Wallerstein, *Modern World System*. Vezi și Jones, *European Miracle*, capitolul 4; Parry, *Age of Reconnaissance*, partea a III-a; Roberts, *History of the World*, pp. 600 și urm.; *Cambridge Economic History of Europe*, vol. 4, *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Cambridge, 1967, *passim*. O atenționare inteligentă asupra *anticipării* unui „sistem mondial" real este conținută în R.A. Dodgshon, „A Spatial Perspective", *Peasant Studies*, vol. 6, nr. 1, ianuarie 1977, pp. 8-19.
33. Pentru începuturile contestării monopolului iberic asupra comerțului peste mări, vezi *NCMH*, vol. 1, capitolul 16, și vol. 3, capitolul 17; Padfield, *Tide of Empires*, capitolul 4; Scammell, *World Encompassed*, capitolele 7 și 9.
34. K. Mendelsohn, *Science and Western Domination*, Londra, 1976, *passim*; Nef, *War and Human Progress*, capitolul 3; Elton, *Reformation Europe*, pp. 292 și urm.; McNeill, *Rise of the West*, pp. 592-598; Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 2, capitolul 3; A. Wolf, *A History of Science, Technology and Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York, 1935.
35. Jones, *European Miracle*, pp. 170-171 și *passim*; A.G. Frank, *World Accumulation 1492-1789*, New York/Londra, 1978, pp. 137 și urm.
36. Vezi Mendelsohn, *op. cit.*, unde este subliniată importanța observației și a predicției; vezi și McNeill, *Rise of the West*, pp. 593-599.

Capitolul 2. Dorința de putere a Habsburgilor: 1519-1659

1. C. Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Londra, 1937, p. 3. Pentru războaiele din perioada anterioară, vezi *idem*, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, 2 vol., Londra, 1924.
2. Vezi avertizările cu privire la acest fapt în G.R. Elton, *Reformation Europe 1517-1559*, Londra, 1963, pp. 305 și urm.
3. *Ibidem*, p. 35.
4. R.A. Stradling, *Europe and the Decline of Spain: A Study of the Spanish System, 1580-1720*, Londra/Boston, 1981, p. 44.
5. De exemplu, afirmația lui Gattinara către Carol Quintul: „Dumnezeu te-a pus pe calea către o monarhie universală", *apud NCMH*, vol. 2, pp. 301 și urm.; vezi și citatul din H. Kamen, *Spain 1469-1714*, Londra, 1983, p. 67.
6. C. Oman, *War in the Sixteenth Century*, p. 5. Această carte rămâne cea mai bună descriere *militară* a perioadei. Descrieri utile și succinte ale acestor 140 de ani de război se găsesc și în cele trei volume din *Fontana History of Europe*: G.R. Elton, *Reformation Europe 1517-1559*, Londra, 1963; J.H. Elliott, *Europe Divided 1559-1598*, Londra, 1968, și G. Parker, *Europe in Crisis 1598-1648*, Londra, 1979. Vezi și *NCMH*, vol. 2-5, și H.G. Koenigsberger, *The Habsburgs and Europe 1516-1600*, Ithaca/Londra, 1971.
7. *NCMH*, vol. 2, capitolele 11 și 17.
8. V.S. Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire 1526-1815*, Huntingdon, NY, 1978, p. 9.

9. Detalii în Oman, *War in the Sixteenth Century*, pp. 703 şi urm.; Braudel, *Mediterranean World*, vol. 2, pp. 904-1237.
10. H.G. Koenigsberger, „Western Europe and the Power of Spain", *NCMH*, vol. 3, pp. 234-318; G. Parker, *Spain and the Netherlands 1559-1659*, Londra, 1979, *passim*; C. Wilson, *The Transformation of Europe 1558-1648*, Londra, 1976, capitolele 8-9.
11. Caracterul internaţional al rivalităţii este foarte bine acoperit în Parker, „The Dutch Revolt and the Polarization of International Politics", în *Spain and the Netherlands*, pp. 74 şi urm.; pentru o interpretare ce pune mai mult accent pe aspectele socioeconomice, vezi J.V. Polisensky, *The Thirty Years War*, Londra, 1971, în special capitolul 4.
12. C.V. Wedgewood, *The Thirty Years War*, Londra, 1964, capitolele 3-6.
13. Parker, *Europe in Crisis*, p. 252; J.H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares*, New Haven, Conn., 1986, p. 495.
14. Parker, *Spain and the Netherlands*, pp. 54-77; C.R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800*, Londra, 1972, pp. 25-26.
15. Pentru ultimii ani ai conflictului, vezi Stradling, *Europe and the Decline of Spain*, capitolele 2-4; J. Stoye, *Europe Unfolding 1648-1688*, Londra, 1969, capitolele 3-4.
16. Pe lângă lucrările de specialitate citate în notele care vor urma, această secţiune a fost profund influenţată de o serie de excelente studii asupra puterii imperiale spaniole, şi anume: J.H. Elliott, *Imperial Spain 1469-1716*, Harmondsworth, 1970; J. Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, 2 vol., Oxford, 1964 şi 1969; Stradling, *Europe and the Decline of Spain*, *passim*. Am utilizat, de asemenea, două lucrări mai vechi: R. Trevor Davies, *The Golden Century of Spain 1501-1611*, Londra, 1937, şi B. Chudoba, *Spain and the Empire 1519-1643*, New York, 1969. În fine, mai trebuie amintit şi articolul profund al lui John Elliott, preluat în Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires* sub titlul „The Decline of Spain", pp. 168-195.
17. Koenigsberger, *Habsburgs and Europe*, p. XI.
18. R. Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger: Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert*, 2 vol., Jena, 1896; E. Samhaber, *Merchants Make History*, Londra, 1963, capitolul 8. Vezi şi cuprinzătorul studiu recent al lui G. Parker, „The Emergence of Modern Finance in Europe 1500-1730", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 2, pp. 527-589.
19. *NCMH*, vol. 1, capitolul 7; R.A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley/Los Angeles/Londra, 1974), capitolele 1-2.
20. Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, vol. 1, p. 77.
21. M. Roberts, „The Military Revolution, 1560-1660", în Roberts, *Essays in Swedish History*, Londra, 1967, pp. 195-225; G. Parker, „«The Military Revolution, 1560-1660» – a Myth?", în Parker, *Spain and the Netherlands*, pp. 86-105; M. van Creveld, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge, 1977, pp. 5-6; J.R. Hale, „Armies, Navies, and the Art of War", *NCMH*, vol. 2, pp. 481-509, şi vol. 3, pp. 171-208; McNeill, *Pursuit of Power*, capitolul 4; R. Bean, „War and the Birth of the Nation State", *Journal of Economic History*, vol. 33, 1973, pp. 203-221.
22. G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War*, Cambridge, 1972, p. 6.
23. I.A.A. Thompson, *War and Government in Habsburg Spain 1560-1620*, Londra, 1976, p. 16. Pentru o perspectivă mai generală, vezi Reynolds, *Command of the Sea*, capitolele 4-6.
24. Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, vol. 1, pp. 53-58.
25. *Ibidem*, p. 128. Vezi şi Parker, *Army of Flanders and the Spanish Road*, capitolul 6.
26. Braudel, *Mediterranean World*, vol. 2, p. 841; şi pentru o abordare completă a subiectului, vezi Parker, „Lepanto (1571): The Costs of Victory", în *Spain and the Netherlands*, pp. 122-134.
27. *NCMH*, vol. 3, pp. 275 şi urm.; Parker, „Why Did the Dutch Revolt Last So Long?" şi „Mutiny and Discontent in the Spanish Army of Flanders 1572-1607", în *Spain and the Netherlands*, pp. 45-64, 106-121.

28. I.A.A. Thompson, *War and Government in Habsburg Spain*, capitolul 3.
29. *Ibidem*, pp. 36 şi urm., 89 şi urm. ; Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, vol. 2, pp. 30 şi urm.
30. Pentru detalii suplimentare, vezi J. Regla, „Spain and Her Empire", *NCMH*, vol. 5, pp. 319-383 ; Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, vol. 2, capitolele 4-5 ; Elliott, *Imperial Spain*, capitolul 10 ; Stradling, *Europe and the Decline of Spain*, capitolele 3-5. Vezi şi Kamen, *Spain 1469-1714*, care vorbeşte despre o „recuperare" mai târzie.
31. Vezi remarcile interesante ale lui Braudel despre dezavantajele cu care se confruntau cele două imperii „supraextinse" ale Spaniei şi Islamului, în *Mediterranean World*, vol. 2, pp. 701-703.
32. Fluctuaţiile eforturilor spaniole de pe un teatru de război pe altul sunt foarte bine prezentate în Parker, „Spain, Her Enemies and the Revolt of the Netherlands, 1559-1648", în *Spain and the Netherlands*, pp. 17-42.
33. Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, vol. 1, p. 347.
34. *Ibidem*, vol. 2, p. 70.
35. E. Heischmann, *Die Anfänge des stehenden Heeres in Oesterreich*, Viena, 1925.
36. *NCMH*, vol. 5, capitolele 18 şi 20 ; Kann, *History of the Habsburg Empire.*
37. Vezi excelenta analiză a războiului din Ţările de Jos în Duffy, *Siege Warfare*, capitolul 4.
38. Parker, *Spain and the Netherlands*, pp. 185, 188.
39. *Idem*, *Army of Flanders and the Spanish Road*, pp. 50 şi urm.
40. *NCMH*, vol. 3, p. 308.
41. *Apud* Parker, *Europe in Crisis*, p. 238.
42. *Ibidem*, p. 239.
43. Pentru cele ce urmnează, vezi Kamen, *Spain 1469-1714*, pp. 81 şi urm., 161 şi urm., 214 şi urm. ; H.G. Koenigsberger, „The Empire of Charles V in Europe", *NCMH*, vol. 2, pp. 301-333 ; vezi şi versiunea extinsă din Koenigsberger, *Habsburgs and Europe*, *passim*.
44. H.G. Koenigsberger, *The Government of Sicily Under Philip II*, Londra, 1951, *passim*.
45. *Idem*, *The Habsburgs and Europe*, *passim* ; vezi şi excelentul studiu al lui D. Stella, *Crisis and Continuity : The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century*, Cambridge, Mass., 1979.
46. Parker, *Spain and the Netherlands*, pp. 21-22.
47. *NCMH*, vol. 1, pp. 450 şi urm., vol. 2, pp. 320 şi urm. ; Elliott, *Imperial Spain*, capitolele 5 şi 8 ; Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, vol. 1, pp. 53 şi urm., *passim*, vol. 2, pp. 3 şi urm.
48. Pentru cele ce urmează, vezi Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, pp. 250 şi urm. ; J.V. Vives, „The Decline of Spain in the Seventeenth Century", în Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires*, pp. 121-167 ; Davies, *Golden Century of Spain*, capitolele 3 şi 8 ; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 1, pp. 191 şi urm., precum şi cărţile lui Elliott şi Lynch.
49. Cipolla, *Guns and Sails*, p. 33 ; Thompson, *War and Government in Habsburg Spain*, p. 25.
50. D. Maland, *Europe in the Seventeenth Century*, Londra, 1966, p. 214 ; Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, vol. 2, pp. 139 şi urm. Dar această politică spaniolă de tolerare a comerţului cu inamicii lor olandezi era adesea inversată, după cum reiese din articolul lui Israel – vezi mai jos nota 82.
51. Thompson, *War and Government in Habsburg Spain*, p. i ; Parker, *Europe in Crisis*, pp. 71-75 ; pentru o perspectivă mai generală, vezi Hale, *War and Society in Renaissance Europe*, capitolele 8-9.
52. Parker, *Spain and the Netherlands*, p. 96.
53. *NCMH*, vol. 2, p. 472.
54. *Ibidem*, vol. 1, capitolul 10, şi în special M. Wolfe, *The Fiscal System of Renaissance France*, New Haven/Londra, 1973, capitolele 2-3.
55. Detalii asupra războaielor franceze pot fi găsite în Oman, *War in the Sixteenth Century*, pp. 393-536. Pentru viaţa politică, vezi J.H.M. Salmon, *Society in Crisis : France in the*

Sixteenth Century, Londra, 1975, *passim*, şi R. Briggs, *Early Modern France 1560-1725*, Oxford, 1977, capitolul 1.

56. Nef, *War and Human Progress*, pp. 103 şi urm. Wolfe, *Fiscal System of Renaissance France*, capitolul 8 ; Salmon, *Society in Crisis*, pp. 301 şi urm. ; E.J. Hamilton, „Origin and Growth of National Debt in Western Europe", *American Economic Review*, vol. 37, nr. 2, 1947, pp. 119-120.
57. *NCMH*, vol. 3, pp. 314-317 ; Wolfe, *Fiscal System of Renaissance France*, capitolul 8 ; Salmon, *Society in Crisis*, capitolul 12 ; Briggs, *Early Modern France*, p. 80 şi urm. ; Parker, *Europe in Crisis*, pp. 119-122.
58. Parker, *Europe in Crisis*, pp. 17 şi urm., 246 şi urm. ; J.B. Wolf, *Toward a European Balance of Power 1620-1715*, Chicago, 1970, pp. 17- 19.
59. A. Guéry, „Les finances de la monarchie française", *Annales*, vol. 33, nr. 2, 1978, pp. 216-239, în special pp. 228-230, 236. Similitudinea tensiunilor la care au fost supuse Franţa şi Spania este bine argumentată în J.H. Elliott, *Richelieu and Olivares*, Cambridge, 1984, în special capitolele 3 şi 5-6. Vezi şi M.S. Kimmell, „War, State Finance, and Revolution", în P. McGowan şi C.W. Kegley (ed.), *Foreign Policy and the Modern World-System*, Beverly Hills, Calif., 1983, pp. 89-124.
60. E.H. Jenkins, *A History of the French Navy*, Londra, 1973, capitolul 4 ; Briggs, *Early Modern France*, pp. 128-144 ; Parker, *Europe in Crisis*, pp. 276 şi urm.
61. R. Stradling, „Catastrophe and Recovery : The Defeat of Spain 1639-1643", în *History*, vol. 64, nr. 211, iunie 1979, pp. 205-219.
62. Pentru istoria economică engleză din această perioadă, vezi Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, pp. 276-296 ; D.C. Coleman, *The Economy of England 1450-1750*, Oxford, 1977 ; B. Murphy, *A History of the British Economy*, Londra, 1973, partea 1, capitolul 4 ; C. Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, Harmondsworth, 1969 ; R. Davis, *English Overseas Trade 1500-1700*, Londra, 1973. Printre cele mai importante studii politice se numără G.R. Ekon, *England under the Tudors*, Londra, 1955 ; D.M. Loades, *Politics and the Nation 1450-1660*, Londra, 1974, pp. 118 şi urm. ; P. Williams, *The Tudor Regime*, Oxford, 1979, în special capitolele 2 şi 9. Pentru finanţele coroanei, vezi lucrarea mai veche a lui F.C. Dietz, *English Public Finance 1485-1641*, vol. 1 : *English Government Finance*, Londra, 1964.
63. Nef, *War and Human Progress*, pp. 10-12, 71-73, 87-88.
64. C. Barnett, *Britain and Her Army 1509-1970 : A Military, Political and Social Survey*, Londra, 1970, capitolul 1 ; Oman, *War in the Sixteenth Century*, pp. 285 şi urm. ; G.J. Millar, *Tudor Mercenaries and Auxiliaries 1485-1547*, Charlottesville, Va, 1980. Pentru ultima perioadă, vezi C.G. Cruikshank, *Elizabeth's Army*, Oxford, ediţia a II-a, 1966.
65. Williams, *Tudor Regime*, pp. 64 şi urm. ; Dietz, *English Government Finance*, capitolele 7-14 ; Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, capitolul 6 ; P.S. Crowson, *Tudor Foreign Policy*, Londra, 1973, capitolul 25.
66. K.R. Andrews, *Elizabethan Privateering*, Cambridge, 1964 ; *idem*, *Trade, Plunder and Settlement*, Cambridge, 1983 ; Padfield, *Tide of Empires*, vol. 1, pp. 120 şi urm. ; D.B. Quinn şi A.N. Ryan, *England's Sea Empire, 1550-1642*, Londra, 1983, capitolul 5 ; Scammell, *World Encompassed*, pp. 465 şi urm.
67. *Cf.* Kennedy, *British Naval Mastery*, p. 28. Vezi şi M. Howard, „The British Way in Warfare", Neale Lecture, Londra, 1975 ; Barnett, *Britain and Her Army*, pp. 25 şi urm. ; 51 şi urm. ; R.B. Wernham, „Elizabethan War Aims and Strategy", în S.T. Bindoff, J. Hurstfield şi C.H. Williams (ed.), *Elizabethan Government and Society*, Londra, 1961, pp. 340-68. Vezi şi cele două cercetări generale făcute de Wernham, *Before the Armada : The Growth of English Policy 1485-1588*, Londra, 1966, şi *The Making of Elizabethan Foreign Policy 1588-1603*, Berkeley/Los Angeles/Londra, 1980.
68. Pentru aceste cifre, vezi F.C. Dietz, „The Exchequer in Elizabeth's Reign", *Smith College Studies in History*, vol. 8, nr. 2, ianuarie 1923 ; *idem*, *English Public Finance 1485-1641*,

vol. 2: *1558*-1641, capitolele 2-5; W.R. Scott, *The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies to 1720*, 3 vol., Cambridge, 1912, vol. 3, pp. 485-544.

69. Loades, *Politics and the Nation*, pp. 301 şi urm.; R. Ashton, *The Crown and the Money Market 1603-1640*, Oxford, 1960, *passim*, în special capitolele 2 şi 7.
70. R. Ashton, *The English Civil War: Conservatism and Revolution 1603-1649*, Londra, 1979; C. Hill, *The Century of Revolution 1603-1714*, Edinburgh, 1961, partea I; C. Russell (ed.), *The Origins of the English Civil War*, Londra, 1973; L. Stone, *The Causes of the English Revolution 1529-1642*, Londra, 1972; Loades, *Politics and the Nation*, pp. 327 şi urm.
71. Kennedy, *British Naval Mastery*, pp. 44 şi urm.; Barnett, *Britain and Her Army*, pp. 90 şi urm.; Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, pp. 155 şi urm.; J.R. Jones, *Britain and the World 1649-1815*, Londra, 1980, pp. 51 şi urm. Vezi şi două importante studii în germană: B. Martin, „Aussenhandel und Aussenpolitik Englands unter Cromwell", *Historische Zeitschrift*, vol. 218, nr. 3, iunie 1974, pp. 571-592; H.C. Junge, *Flottenpolitik und Revolution: Die Entstehung der englischen Seemacht während der Herrschaft Cromwells*, Stuttgart, 1980.
72. M. Ashley, *Financial and Commercial Policy under the Cromwellian Protectorate*, Londra, 1962, p. 48.
73. C. Hill, *Century of Revolution*, p. 161.
74. North şi Thomas, *Rise of the Western World*, pp. 118, 150 şi *passim*.
75. Cele ce urmează se sprijină foarte mult pe scrierile lui Michael Roberts, nu doar pe lucrarea sa clasică *Gustavus Adolphus*, 2 vol., Londra, 1958, ci şi pe câteva dintre lucrările sale mai generale: *Essays in Swedish History*, Londra, 1967; *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, Londra, 1973; *Sweden's Age of Greatness, 1632-1718*, Londra, 1973; *The Swedish Imperial Experience 1560-1718*, Cambridge, 1979.
76. Cipolla, *Guns and Sails*, pp. 52 şi urm.; Roberts, *Gustavus Adolphus*, vol. 2, pp. 107 şi urm.; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, pp. 203 şi urm.; E.F. Heckscher, *An Economic History of Sweden*, Cambridge, Mass., 1963, capitolul 4, în special pp. 101 şi urm.
77. Un rezumat al reformelor poate fi găsit în Roberts, *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, capitolele 6-7; pentru detalii complete, vezi *idem*, *Gustavus Adolphus*, vol. 2, pp. 63-304.
78. Vezi F. Redlich, „Contributions in the Thirty Years War", *Economic History Review*, seria a II-a, vol. 12, 1959, pp. 247-254, ca şi lucrarea sa mai amplă, *The German Military Enterpriser and His Work Force*, 2 vol., Wiesbaden, 1964. Pentru detalii suplimentare, vezi M. Ritter, „Das Kontributionssystem Wallensteins", *Historische Zeitschrift*, vol. 90, 1902, şi A. Ernstberger, *Hans de Witte: Finanzmann Wallensteins*, Wiesbaden, 1954. Pentru Suedia, vezi Roberts, *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, capitolul 8; S. Lundkvist, „Svensk krigsfinansiering 1630-1635", *Historisk tidskrift*, 1966, pp. 377-421, cu un rezumat în germană.
79. Roberts, „Charles XI", în *Essays in Swedish History*, p. 233.
80. *Idem*, *Swedish Imperial Experience*, pp. 132-137.
81. *Ibidem*, p. 51.
82. G. Parker, *The Dutch Revolt*, Londra, 1977, poate înlocui toate celelalte lucrări asupra etapei din secolul al XVI-lea a Războiului de 80 de Ani. Pentru confruntările ulterioare, vezi importantul articol al lui J.I. Israel, „A Conflict of Empires: Spain and the Netherlands, 1618-1648", *Past and Present*, nr. 76, 1977, pp. 34-74; vezi şi *idem*, *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606-1661*, Oxford, 1982.
83. G. Gash, *Renaissance Armies 1480-1650*, Cambridge, 1975, p. 106.
84. C. Wilson, *The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century*, Londra, 1968, p. 31. Vezi şi Wallerstein, *Modern World System*, vol. 1, pp. 199 şi urm.; vol. 2, capitolul 2.
85. Parker, *Dutch Revolt*, p. 249; Reynolds, *Command of the Sea*, pp. 158 şi urm.; Boxer, *Dutch Seaborne Empire*, *passim*; Padfield, *Tide of Empires*, vol. 1, capitolul 5; Scammell, *World Encompassed*, capitolul 7.

86. Pentru această „mutație" dinspre lumea mediteraneană spre cea atlantică, vezi Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, capitolul 10; Braudel, *Mediterranean World*, vol. 2; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 1 și 2; R.T. Rapp, „The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony", *Journal of Economic History*, vol. 35, 1975, pp. 499-525, pentru câteva rezerve utile asupra a ceea ce s-a întâmplat în realitate.
87. Pentru pierderile de război suferite de Provinciile Unite, vezi Parker, „War and Economic Change", *passim*, și Israel, „Conflict of Empires", *passim*. Pentru datoriile oficiale și rolul financiar al Amsterdamului, vezi Parker, „Emergence of Modern Finance in Europe", pp. 549 și urm., 573 și urm.; V. Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Baltimore, 1950, *passim*; André-E. Sayous, „Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier", *Revue Historique*, vol. 183, nr. 2, octombrie-decembrie 1938, pp. 242-280.
88. Bean, „War and the Birth of the Nation State", *passim*. Vezi și S.E. Finer, „State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military", în C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975, pp. 84-163.
89. *NCMH*, vol. 3, capitolul 16; Wesson, *State Systems*, pp. 121 și urm.; P. Ranum (ed.), *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe*, Baltimore/Londra, 1975; E.D. Marcu, *Sixteenth Century Nationalism*, New York, 1976. Acest lucru a fost vizibil și în teoriile economice „naționale" ale vremii. Vezi G.H. McCormick, „Strategic Considerations in the Development of Economic Thought", pp. 4-8, în G.H. McCormick și R.E. Bissel (ed.), *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, New York, 1984.
90. Dintre sintezele și interpretările mai generale, vezi Tilly (ed.), *Formation of National States in Western Europe*, *passim*; Bendix, *Kings or People*, pp. 247 și urm.; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 1, capitolul 3; V.G. Kiernan, „State and Nation in Western Europe", *Past and Present*, vol. 31, 1965, pp. 20-38; J.H. Shennan, *The Origins of the Modern European State 1450-1725*, Londra, 1974; H. Lubasz (ed.), *The Development of the Modern State*, New York, 1964.
91. *Cf.* Creveld, *Supplying War*, p. 17.
92. *Ibidem*, pp. 13-17.
93. Vezi Elliott, *Richelieu and Olivares*, capitolul 6.

Capitolul 3. Finanțele, geografia și câștigarea războaielor: 1660-1815

1. Pentru descrieri politice fundamentale ale perioadei, vezi excelenta lucrare a lui D. McKay și H.M. Scott, *The Rise of the Great Powers 1648-1815*, Londra, 1983; *NCMH*, vol. 5-9; W. Doyle, *The Old European Order 1660-1800*, Oxford, 1978; E.N. Williams, *The Ancien Régime in Europe 1648-1789*, Harmondsworth, 1979. Europa în lumea exterioară este tratată în J.H. Parry, *Trade and Dominion: The European Overseas Empire in the Eighteenth Century*, Londra, 1971; G. Williams, *The Expansion of Europe in the Eighteenth Century*, Londra, 1966. Pentru reprezentări cartografice ale acestor tendințe, vezi G. Barraclough (ed.), *Times Atlas of World History*, pp. 192 și urm.
2. Pentru dezvoltarea militară și navală în general, vezi Nef, *War and Human Progress*, partea a II-a; Ropp, *War in the Modern World*, capitolele 1-4; Preston, Wise și Werner, *Men in Arms*, capitolele 9-12; McNeill, *Pursuit of Power*, capitolele 4-6; H. Strachan, *European Armies and the Conduct of War*, Londra/Boston, 1983, capitolele 1-4; J. Childs, *Armies and Warfare in Europe 1648-1789*, Manchester, 1982. Asupra flotelor, vezi Reynolds, *Command of the Sea*, capitolele 6-9; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, capitolele 3-5; Padfield, *Tide of Empires*, vol. 2.

3. Pentru aceste evoluţii, vezi, pe lângă referinţele de la nota 2, şi A. Corvisier, *Armies and Societies in Europe 1494-1789*, Bloomington, 1979, în special partea a II-a; Howard, *War in European History*, capitolul 4; van Creveld, *Supplying War*, pp. 10 şi urm.; C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, NJ, 1975, în special articolul lui S.E. Finer, „State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military", pp. 84-163.
4. G. Parker, „Emergence of Modern Finance in Europe", *passim*; Tilly (ed.), *Formation of National States in Western Europe*, capitolele 3-4; F. Braudel, *The Wheels of Commerce*, vol. 2 din *Civilization and Capitalism, 15th-18th Centuries*, Londra, 1982; H. van der Wee, „Monetary, Credit and Banking Systems", în E.R. Rich şi C.H. Wilson (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. 5, Cambridge, 1977, pp. 290-392; P.G.M. Dickson şi J. Sperling, „War Finance, 1689-1714", *NCMH*, vol. 6, capitolul 9. Se mai pot consulta: K.A. Rasler şi W.R. Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *World Politics*, vol. 35, 1983, pp. 489-516; C. Webber şi A. Wildavsky, *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*, New York, 1986, pp. 250 şi urm.
5. Expresia se referă, desigur, la titlul excelentei cărţi a lui P.G.M. Dickson, *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit 1688-1756*, Londra, 1967.
6. Această dezbatere nesfârşită este acoperită în W. Sombart, *Krieg und Kapitalismus*, München, 1913; Nef, *War and Human Progress*, şi în multe alte cărţi şi articole ulterioare. Vezi foarte utila introducere şi bibliografia din J.M. Winter (ed.), *War and Economic Development*, Cambridge, 1975.
7. Parker, „Emergence of Modern Finance", *passim*; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, pp. 57 şi urm.; C.H. Wilson, *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century*, Cambridge, 1966; V. Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Baltimore, 1950, în special capitolul 6. Şi, în primul rând, vezi J.C. Riley, *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market 1740-1815*, Cambridge, 1980.
8. Vezi discuţia asupra acestui subiect din Wilson, „Decline of the Netherlands", în *Economic History and the Historian: Collected Essays*, Londra, 1969, pp. 22-47; *idem*, *Anglo-Dutch Commerce and Finance*. Vezi şi referinţele de la nota 23.
9. Riley, *International Government Finance*, capitolele 6-7.
10. Pentru comparaţii generale între economiile, politicile financiare şi sistemele fiscale ale celor două ţări, vezi Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, capitolele 3 şi 6; P. Mathias şi P. O'Brien, „Taxation in Britain and France, 1715-1810", *Journal of European Economic History*, vol. 5, nr. 3, decembrie-februarie 1976, pp. 601-649; F. Crouzet, „L'Angleterre et France au XVIIIe siècle: essai d'analyse comparée de deux croissances économiques", *Annales*, vol. 21, 1966, pp. 254-291; McNeill, *Pursuit of Power*, în special capitolul 6; N.F.R. Crafts, „Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question: «Why was England First?»", *Economic History Review*, seria a II-a, vol. 30, 1977, pp. 429-441. Un scurt sinopsis poate fi găsit în P. Kriedte, *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists: Europe and the World Economy, 1500-1800*, Leamington Spa, 1983, pp. 115 şi urm.
11. Mathias şi O'Brien, „Taxation in Britain and France", *passim*. Pentru perioada de început vezi din nou Dickson şi Sperling, „War Finance, 1689-1714", *passim*. Însă nu există nimic mai bun decât studiul comparativ al lui R. Braun, „Taxation, Socio-political Structure, and State-Building", în Tilly (ed.), *Formation of National States in Western Europe*, pp. 243-327.
12. Dickson, *Financial Revolution in England*, p. 198. Pentru partea instituţională, vezi J.H. Clapham, *The Bank of England*, vol. 1: *1694-1797*, Cambridge, 1944; H. Roseveare, *The Treasury: The Evolution of a British Institution*, Londra/New York, 1969. Pentru comparaţii cu situaţia instabilă şi mult mai puţin satisfăcătoare din perioada anterioară anului 1688, vezi C.D. Chandaman, *The English Public Revenue 1660-1688*, Oxford, 1975.

13. Riley, *International Government Finance*, capitolele 4 şi 6; Wilson, *Anglo-Dutch Commerce and Finance*, *passim*; A.C. Carter, „Dutch Foreign Investment, 1738-1800", *Economica*, n.s., vol. 20, noiembrie 1953, pp. 322-340. Rolul banilor olandezi în creşterea Marii Britanii mai este subliniat (şi probabil exagerat) în Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, pp. 279 şi urm. Vezi şi argumentele interesante din L. Neal, „Interpreting Power and Profit in Economic History: A Case Study of the Seven Years War", *Journal of Economic History*, vol. 37, 1977, pp. 34-35.
14. Dickson, *Financial Revolution in England*, p. 9. Această lucrare este şi sursa tabelului 2.
15. *Ibidem*, p. 15, pentru citatul din Berkeley. Pentru argumentul lui McNeill despre „bucla de feedback", vezi *Pursuit of Power*, pp. 178, 206 şi urm.
16. Cel mai util studiu în acest context este J.F. Bosher, *French Finances 1770-1795*, Cambridge, 1970; vezi şi articolele semnate de Dickson şi Sperling, „War Finance", respectiv Mathias şi O'Brien, „Taxation in Britain and France", ca şi referinţele din capitolul 2 asupra lucrărilor lui Bonney, Dent şi Guery. Vezi şi articolul mai vechi al lui R. Mousnier, „L'Evolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la Ligue d'Augsburg et de la Succession d'Espagne", *Revue Historique*, vol. 44, nr. 205, 1951, pp. 1-23.
17. Bosher, *French Finances 1770-1795*, p. 20. Acest argument este rezumat în articolul lui Bosher „French Administration and Public Finance in Their European Setting", *NCMH*, vol. 8, capitolul 20. Pentru calculul fondurilor obţinute din taxe care au ajuns în mâini private, vezi Mathias şi O'Brien, „Taxation in Britain and France", pp. 643-646.
18. Citările directe sunt din J.G. Clark, *La Rochelle and the Atlantic Economy During the Eighteenth Century*, Baltimore/Londra, 1981, pp. 23, 226. Vezi în particular capitolele 1 şi 7, precum şi concluzia. Această istorie poate fi comparată cu experienţa britanică, aşa cum este descrisă în R. Davis, *The Rise of the Atlantic Economies*, Londra, 1975; W.E. Minchinton (ed.), *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Londra, 1969; A. Calder, *Revolutionary Empire: The Rise of the English-Speaking Empires from the Fifteenth Century to the 1780s*, Londra, 1981, cărţile 2-3. De asemenea, se pot consulta o serie de cărţi specializate pe unele porturi şi ramuri comerciale individuale.
19. Câteva detalii relevante pot fi găsite în capitolele „Finances" şi „Supply and Equipment" din L. Kennet, *The French Armies in the Seven Years War: A Study in Military Organization and Administration*, Durham, NC, 1967. Pentru slăbiciunile marinei, în particular în privinţa proviziilor de hrană şi cherestea, vezi P.W. Bamford, *Forests and French Sea Power 1660-1789*, Toronto, 1956, *passim*; Jenkins, *History of the French Navy*, capitolul 8. Vezi şi analiza remarcabilă a lui J.F. Bosher, din articolul „Financing the French Navy in the Seven Years War: Beaujou, Goossens et compagnie in 1759" publicat în *US Naval Institute Proceedings*. Pentru o comparaţie britanică, vezi D.A. Baugh, *British Naval Administration in the Age of Walpole*, Princeton, 1965, *passim*.
20. Pentru statistici comparative, vezi Bosher, *French Finances 1770-1795*, pp. 23-24. Acestor informaţii li se pot adăuga cele din R.D. Harris, „French Finances and the American War, 1777-1783", *Journal of Modern History*, vol. 46, nr. 2, 1976, pp. 233-258; G. Ardent, „Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations", în Tilly (ed.), *Formation of National States in Western Europe*, pp. 217 şi urm.; Hamilton, „Origin and Growth of the National Debt in Western Europe", pp. 122-124. Rolul impozitelor în criza franceză de la sfârşitul anilor 1780 este descris în Doyle, *The Old European Order*, pp. 313-320, şi în *NCMH*, vol. 8, capitolele 20-21. Pentru reformele lui Pitt, vezi J. Ehrman, *The Younger Pitt*, 2 vol., Londra, 1969 şi 1983, vol. 1, pp. 239 şi urm.; J.E.D. Binney, *British Public Finance and Administration 1774-1792*, Oxford, 1958, *passim*.
21. Nu există posibilitatea de a oferi o listă satisfăcătoare (ca să nu mai vorbim de una exhaustivă) de referinţe la finanţele de război ale acestor alte state. În general, vezi Tilly (ed.), *Formation of National States in Western Europe*, capitolele 3-4; *NCMH*, vol. 6, pp. 20 şi urm., 284

şi urm. ; C. Morazé, „Finance et despotisme, essai sur les despotes éclairés", *Annales*, vol. 3, 1948, pp. 279-296. Pentru Prusia, vezi remarcile succinte din *NCMH*, vol. *7*, pp. 296 şi urm., şi vol. 8, pp. 7 şi urm., 565 şi urm. ; C. Duffy, *The Army of Frederick the Great*, Newton Abbott, 1974, capitolul 8. Pentru Imperiul Habsburgic, vezi *idem*, *The Army of Maria Theresa : The Armed Forces of Imperial Austria 1740-1780*, Londra, 1977, capitolul 10. Chiar şi în cazul Rusiei, unde funcţiona recrutarea forţată, iar resursele ţării erau prădate în scopuri militare, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea autonomia financiară anterioară a fost înlocuită de o creştere a recursului la împrumuturi externe şi la bancnote ; vezi *idem*, *Russia's Military Way to the West : Origins and Nature of Russian Military Power 1700-1800*, Londra, 1981, pp. 36-38, 179-180.

22. Jones, *Britain and Europe in the Seventeenth Century*, capitolul 5 ; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 50 şi urm.
23. J.G. Stork-Penning, „The Ordeal of the States : Some Remarks on Dutch Politics During the War of the Spanish Succession", *Acta Historiae Neerlandica*, vol. 2, 1967, pp. 107-141 ; C.R. Boxer, „The Dutch Economic Decline", în Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires* ; Wilson, „Taxation and the Decline of Empires : An Unfashionable Theme", în *Economic History and the Historian*, pp. 114-127 ; Wolf, *Toward a European Balance of Power*, capitolul 7. Vezi şi rezumatul din C.P. Kindleberger, „Commercial Expansion and the Industrial Revolution", *Journal of European Economic History*, vol. 4, nr. 3, iarna 1975, pp. 620 şi urm.
24. A.C. Carter, *The Dutch Republic in Europe in the Seven Years War*, Londra, 1971, în special capitolul 7. Mai general, vezi excelenta cercetare a aceluiaşi autor din *Neutrality or Commitment : The Evolution of Dutch Foreign Policy (1667-1795)*, Londra, 1975.
25. Carter, *Neutrality or Commitment*, pp. 89 şi urm. Vezi şi capitolele dedicate subiectului din E.H. Kossmann, *The Low Countries 1780-1940*, Oxford, 1978.
26. Cifrele sunt din Doyle, *Old European Order*, p. 242. Pentru Franţa sub Ludovic al XIV-lea, vezi *NCMH*, vol. 5-6 ; A. de St Leger şi P. Sagnac, *La Prépondérance française, Louis XIV, 1661-1715*, Paris, 1935 ; R.M. Hatton (ed.), *Louis XIV and Europe*, Londra, 1976 ; P. Goubert, *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen*, Londra, 1970 ; J.B. Wolf, *Louis XIV*, Londra, 1968.
27. Pentru o serie de analize excelente ale problemelor militare şi geopolitice cu care se confruntau conducătorii Vienei în această perioadă, vezi K.A. Roider, *Austria's Eastern Question 1700-1790*, Princeton, NJ, 1982, şi C.W. Ingrao, „Habsburg Strategy and Geopolitics during the Eighteenth Century", în G.E. Rothenberg, B.K. Kiraly şi P.F. Sugar (ed.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, New York, 1982, pp. 49-96. Vezi şi comentariul din D. McKay, *Prince Eugene of Savoy*, Londra, 1977.
28. O. Hufton, *Europe : Privilege and Protest 1730-1789*, Londra, 1980, p. 155. Vezi şi *NCMH*, vol. 8, capitolul 10 ; Kann, *History of the Habsburg Empire*, capitolele 3 şi 5 ; mai general, E. Wangermann, *The Austrian Achievement*, New York, 1973, şi V.S. Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire 1526-1815*, New York, 1971. Vezi şi comentariile foarte utile din Duffy, *Army of Maria Theresa*, *passim*.
29. O. Hufton, *op. cit.*, capitolul 7 ; Williams, *Ancien Régime in Europe*, capitolele 13-16 ; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, pp. 255 şi urm. ; F.L. Carsten, *The Origins of Prussia*, Oxford, 1954, *passim* ; H. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy : The Prussian Experience 1660-1815*, Cambridge, Mass., 1958. De asemenea, există un studiu foarte bun al sistemului şi reformelor prusace în *NCMH*, vol. 7, capitolul 13.
30. G. Graig, *The Politics of the Prussian Army 1640-1945*, Oxford, 1955, pp. 22 şi urm. ; Duffy, *Army of Frederick the Great*, *passim* ; T.N. Dupuy, *A Genius for War : The German Army and German Staff, 1807-1945*, Englewood Cliffs, NJ, 1977, pp. 17 şi urm. ; P. Paret, *Yorck and the Era of Prusian Reform*, Princeton, NJ, 1961, *passim*.

31. Pentru o analiză scurtă, dar utilă, vezi P. Dukes, *The Emergence of the Super-Power : A Short Comparative History of the USA and the USSR*, Londra 1970, capitolele 1-2.
32. Citat după P. Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *Journal of European Economic History*, vol. 11, nr. 2, primăvara 1982, p. 291. Vezi şi L.H. Gipson, *The Coming of the Revolution 1763-1775*, New York, 1962, pp. 13-18 ; R.M. Robertson, *History of the American Economy*, ed. a III-a, New York, 1973, p. 64.
33. *NCMH*, vol. 7, capitolul 14, şi vol. 8, capitolul 11 ; Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia*, capitolele 7-9 ; Duffy, *Russia's Military Way to the West*, *passim* ; P. Dukes, *The Making of Russian Absolutism 1613-1801*, Londra, 1982, *passim* ; M. Falkus, *The Industrialization of Russia 1700-1914*, Londra, 1972, capitolele 2-3 ; M. Raeff, *Imperial Russia 1682-1825*, New York, 1971, *passim* ; şi numeroasele comentarii despre ascensiunea Rusiei din M.S. Anderson, *Europe in the Eighteenth Century*, Londra, 1961, mai ales capitolul 9.
34. A. de Toqueville, *Democracy in America*, 2 vol., New York, ed. 1945, p. 452 ; vezi şi pronosticurile din Dukes, *Emergence of the Super-Powers*, capitolele 1-3 ; H. Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, 2 vol., Göttingen, 1972, 1982, vol. 1, pp. 403 şi urm. ; şi comentariul din W. Woodruff, *America's Impact on the World : A Study of the Role of the United States in the World Economy 1750-1970*, New York, 1973.
35. A.T. Mahan, *The Influence of Sea Power upon History 1660-1783*, Londra, ed. 1965, p. 29.
36. Pentru aceasta, vezi Kennedy, *The Rise and Fall of the British Naval Mastery*, introducerea şi capitolele 3-5 ; M. Howard, *The British Way in Warfare*, Neale Lecture, University of London, 1974, *passim* ; Jones, *Britain and the World*, capitolele 1-2 şi *passim*.
37. D.E.C. Eversley, „The Home Market and Economic Growth in England 1750-1780", în E.L. Jones şi G.E. Mingay (ed.), *Land, Labour and Population of the Industrial Revolution*, Londra, 1967, pp. 206-259 ; F. Crouzet, „Toward an Export Economy : British Exports during the Industrial Revolution", *Explorations in Economic History*, vol. 17, 1980, pp. 48-93 ; P.J. Cain şi A.G. Hopkins, „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", *Economic History Review*, seria a II-a, vol. 33, nr. 4, 1980, pp. 463-490.
38. *Apud* H. Richmond, *Statesmen and Sea Power*, Oxford, 1946, p. 111 ; vezi mai multe detalii referitoare la această dezbatere strategică în R. Pares, „American versus Continental Warfare 1739-63", *English Historical Review*, vol. 51, nr. 103, 1936, pp. 429-465 ; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, pp. 246 şi urm. ; G. Niedhart, *Handel und Krieg in der britischen Weltpolitik 1738-1763*, München, 1979, pp. 64 şi urm.
39. L. Dehio, *The Precarious Balance*, Londra, 1963, p. 118.
40. Aceste cifre – toate sunt *aproximative* – provin dintr-o varietate de surse, printre care Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, p. 4 ; A. Armengaud, „Population in Europe 1700-1914", în C. Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 3, 1976, pp. 22-76 ; *NCMH*, vol. 8, p. 714 ; B.R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750-1970*, Londra, 1975, partea A ; W. Woodruff, *Impact of Western Man : A Study of Europe's Role in the World Economy 1750-1960*, New York, 1967, p. 104.
41. Corvisier, *Armies and Societies in Europe 1494-1789*, p. 113, oferă diverse cifre din Childs, *Armies and Warfare in Europe 1648-1789*, p. 42 – există diferenţe pe alocuri între cifrele oferite de ei şi datele din lucrările specifice privind armatele naţionale sau războaiele individuale.
42. Aceste cifre sunt preluate din Anderson, *Europe in the Eighteenth Century*, pp. 144-145, şi din L.W. Cowie, *Eighteenth-Century Europe*, Londra, 1963, pp. 141-142, fiind oarecum diferite. Din nou, au fost făcute rectificări în lumina unei surse ce pare să fie mai competentă : astfel, cifrele din 1779 provin din J. Dull, *The French Navy and American Independence*, Princeton, New Jersey, 1975, anexa F, iar cifrele totale ale anului 1790, din O. von Pivka, *Navies of the Napoleonic Era*, Newton Abbott, 1980, p. 30 (dar *cf. NCMH*, vol. 8, p. 190).
43. Vezi *infra*, pp. 138-140.

44. Pentru cele ce urmează, vezi McKay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, pp. 14 şi urm.; Stoye, *Europe Unfolding 1648-1688*, capitolul 9; Wolf, *Toward a European Balance of Power*, *passim*; *idem*, *The Emergence of the Great Powers 1685-1715*, New York, 1951, capitolele 1-7; *NCMH*, vol. 5, capitolul 9; St. Leger şi Sagnac, *La Prépondérance française*, *passim*; şi Hatton (ed.), *Louis XIV and Europe*, *passim*.
45. L. André, *Michel Le Tellier et Louvois*, Paris, ed. 1943; C. Jones, „The Military Revolution and the Professionalization of the French Army under the Ancien Régime", în M. Duffy (ed.), *The Military Revolution and the State 1500-1800*, Exeter Studies in History, nr. 1, Exeter, 1980, pp. 29-48; Jenkins, *History of the French Navy*, capitolul 5.
46. Jones, *Britain and the World*, pp. 100-110; *idem*, *Country and Court 1658-1714*, Londra, 1978, pp. 106 şi urm.; Padfield, *Tide of Empires*, vol. 2, capitolul 4.
47. McKay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, pp. 34 şi urm.; Hatton (ed.), *Louis XIV and Europe*, *passim*.
48. *NCMH*, vol. 6, capitolul 7; Wolf, *Toward a European Balance of Power*, capitolul 4; McKay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, pp. 43-50.
49. G. Symcox, *The Crisis of French Seapower 1689-1697*, Haga, 1974, *passim*; Jenkins, *History of the French Navy*, pp. 69-88; Padfield, *Tide of Empires*, vol. 2, capitolul 5.
50. Pentru aceste remarci, vezi Symcox, *Crisis of French Seapower*, *passim*; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 76-80; G.N. Clarke, *The Dutch Alliance and the War Against French Trade 1688-1697*, New York, ed. 1971, *passim*; D.G. Chandler, „Fluctuations in the Strength of Forces in English Pay Sent to Flanders During the Nine Years War, 1688-1697", *War and Society*, vol. 1, nr. 2, septembrie 1983, pp. 1-20; S.B. Baxter, *William III and the Defense of European Liberty 1650-1702*, Westport, Connecticut, republicată în 1976, pp. 288 şi urm.
51. McKay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, pp. 54-63; Wolf, *Toward a European Balance of Power*, capitolul 7; *NCMH*, vol. 6, capitolul 2.
52. Pentru evenimentele militare şi tacticile din acest război, vezi G. Chandler, *The Art of Warfare in the Age of Marlborough*, Londra, 1976; Barnett, *Britain and Her Army*, pp. 152 şi urm.; McKay, *Prince Eugene of Savoy*, pp. 58 şi urm.
53. Mahan, *Influence of Sea Power upon History*, capitolul 5; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 82-88; Padfield, *Tide of Empires*, vol. 2, pp. 156 şi urm.; Jones, *Britain and Europe in the Seventeenth Century*, capitolul 7; *NCMH*, vol. 6, capitolele 11-13, 15.
54. Pentru pacea de la Utrecht, vezi McKay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, pp. 63-66; *NCMH*, vol. 6, capitolul 14. Pentru concesiunea *Asiento*, vezi G.J. Walker, *Spanish Politics and Imperial Trade 1700-1789*, Bloomington, 1979, capitolul 4.
55. J.W. Stoye, *The Siege of Vienna*, Londra, 1964; T.M. Barker, *Double Eagle and Crescent*, Albany, New York, 1967; McKay, *Prince Eugene of Savoy*, capitolele 3 şi 5; *NCMH*, vol. 6, capitolul 19. Pentru caracteristicile războiului în Europa, vezi B.K. Kiraly şi G.E. Rothenberg (ed.), *War and Society in Eastern Europe*, vol. 1, New York, 1979, mai ales pp. 1-33, 361 şi urm.
56. Pentru Carol al XII-lea, vezi R.M. Hatton, *Charles XII of Sweden*, Londra, 1968, capitolul 20(i), în *NCMH*, vol. 6, precum şi comentariile din Roberts, *Swedish Imperial Experience*. Pentru Petru, vezi M.S. Anderson, *Peter the Great*, Londra, 1978; R. Wittram, *Peter I: Czar und Kaiser*, 2 vol., Gottingen, 1964; B.H. Sumner, *Peter the Great and the Emergence of Russia*, Londra, 1940; *NCMH*, vol. 6, capitolele 20(i) şi 21.
57. McKay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, p. 92.
58. Dehio, *Precarious Balance*, p. 102.
59. McKay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, capitolul 4.
60. *NCMH*, vol. 7, capitolul 9. Pentru politicile puterilor individuale, vezi A.M. Wilson, *French Foreign Policy During the Administration of Cardinal Fleury*, Cambridge, Massachusetts,

1936; P. Langford, *The Eighteenth Century 1688-1815: British Foreign Policy*, Londra, 1976, pp. 71 şi urm.; Kann, *History of the Habsburg Empire*, pp. 90 şi urm.

61. Padfield, *Tide of Empires*, vol. 2, pp. 194 şi urm.; R. Pares, *War and Trade in the West Indies 1739-1763*, Oxford, 1936; M. Savelle, *Empires to Nations: Expansion in America, 1713-1824*, Minneapolis, 1974, capitolul 6; Walker, *Spanish Politics and Imperial Trade*, mai ales partea a III-a; W.L. Dorn, *Competition for Empire 1740-1763*, New York, 1940. Pentru Războiul pentru Succesiunea la Tronul Austriei, vezi *NCMH*, vol. 7, capitolul 17.
62. Dorn, *Competition for Empire*, *passim*; Pares, *War and Trade*, *passim*; *idem*, „American versus Continental Warfare", *passim*; *NCMH*, vol. 7, capitolele 20 şi 22; Padfield, *Tide of Empires*, vol. 2, pp. 224 şi urm.; Savelle, *Empires to Nations*, pp. 135 şi urm.; C.M. Andrews, „Anglo-French Commercial Rivalry 1700-1750", *American Historical Review*, vol. 20, 1915, pp. 539-556, 761-780; P.L.R. Higonnet, „The Origins of the Seven Years War", *Journal of Modern History*, vol. 40, 1968, pp. 57-90.
63. Vezi din nou Carter, *Dutch Republic in the Seven Years War*, *passim*; Walker, *Spanish Politics and Imperial Trade*.
64. Pentru Războiul de Şapte Ani în general, vezi *NCMH*, vol. 7, capitolul 20; McKay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, pp. 192-200. Politica britanică este abordată în Niedhart, *Handel und Krieg in der britischen Weltpolitik*, pp. 121-138; Jones, *Britain and the World*, pp. 207 şi urm.; B. Tunstall, *William Pitt, Earl of Chatham*, Londra, 1938; J.S. Corbett, *England in the Seven Years War: A Study in Combined Strategy*, 2 vol., Londra, 1907; R. Savory, *His Britannic Majesty's Army in Germany during the Seven Years War*, Oxford, 1966. Efortul francez lipsit de vlagă este bine descris în Kennett, *French Armies in the Seven Years War*; performanţa austriacă îmbunătăţită în Duffy, *Army of Maria Theresa*. Rolul timpuriu al Rusiei este descris în H.H. Kaplan, *Russia and the Outbreak of the Seven Years War*, Berkeley, California, 1968 şi în Duffy, *Russia's Military Way to the West*, pp. 92 şi urm. Pentru relatări succinte privind performanţa Prusiei, vezi Duffy, *Army of Frederick the Great* şi J. Kunisch, *Das Mirakel des Hauses Brandenburg*, München, 1978, cu comparaţii utile.
65. *Apud* Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, p. 106; vezi şi Pares, „American versus Continental Warfare", *passim*. Pentru dificultăţile lui Pitt din perioada 1757-1762, vezi R. Middleton, *The Bells of Victory*, Cambridge, 1985.
66. *Apud* H. Rosinski, „The Role of Sea Power in the Global Warfare of the Future", *Brassey's Navy Annual*, 1947, p. 103. Pentru slăbiciunile financiare franceze din perioada Războiului de Şapte Ani, vezi din nou Kennett, *French Armies in the Seven Years War* şi Bosher, „Financing the French Navy in the Seven Years War", *passim*.
67. Pentru cele de mai sus, vezi McKay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, pp. 253-258; *NCMH*, vol. 8, pp. 254 şi urm.; J.F. Ramsay, *Anglo-French Relations 1763-1770: A Study of Choiseul's Foreign Policy*, Berkeley, California, 1939; H.M. Scott, „The Importance of Bourbon Naval Reconstruction to the Strategy of Choiseul after the Seven Years War", *International History Review*, vol. 1, 1979, pp. 17-35; R. Abarca, „Classical Diplomacy and Bourbon «Revanche» Strategy, 1763-1770", *Review of Politics*, vol. 32, 1970, pp. 313-337; M. Roberts, *Splendid Isolation 1763-1780*, Stenton Lecture, Reading, 1970.
68. Pentru cele ce urmează, vezi I.R. Christie, *Wars and Revolutions: Britain 1760-1815*, Londra, 1982, capitolele 4-6; P. Mackesy, *The War for America 1775-1783*, Londra, 1964; B. Donoughue, *British Politics and the American Revolution*, Londra, 1964; G.S. Brown, *The American Secretary: The Colonial Policy of Lord George Germain 1775-1778*, Ann Arbor, Michigan, 1963; *NCMH*, vol. 8, capitolele 15-19; şi colecţia utilă de eseuri din D. Higginbotham (ed.), *Reconsiderations on the Revolutionary War* (Westport, Connecticut, 1978). Există o analiză bună a lucrărilor mai noi în H.M. Scott, „British Foreign Policy in the Age of the American Revolution", *International History Review*, vol. 6, 1984, pp. 113-125.
69. Syrett, *Shipping and the American War 1775-83*, Londra, 1970, pp. 243 şi urm. Vezi şi N. Baker, *Government and Contractors: The British Treasury and War Supplies 1775-1783*,

Londra, 1971; R.A. Bowler, *Logistics and the Failure of the British Army in America 1775-1783*, Princeton, New Jersey, 1975; E.E. Curtis, *The Organization of the British Army in the American Revolution*, Menston, Yorkshire, ediţia din 1972. Pentru tabăra americană, vezi excelenta analiză a lui D. Higginbotham, *The War of American Independence*, Bloomington, Indiana, 1977.

70. Barnett, *Britain and Her Army*, p. 225.
71. Cifrele provin din Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, p. 111. Vezi şi excelenta lucrare a lui Dull, *French Navy and American Independence*; şi A.T. Patterson, *The Other Armada: The Franco-Spanish Attempt to Invade Britain in 1779*, Manchester, 1960. Pentru aspectele diplomatice, vezi I. de Madariaga, *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780*, Londra, 1962; S.F. Bemis, *The Diplomacy of the American Revolution*, New York, 1935; şi Higginbotham, *The War of American Independence*, capitolul 10; mai recent, Dull, *A Diplomatic History of the American Revolution*, New Haven, Connecticut, 1985.
72. Pentru cele ce urmează, vezi McKay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, capitolul 8; *NCMH*, vol. 8, capitolele 9 şi 12; I. de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Londra, 1981.
73. Ehrman, *Younger Pitt*, vol. 1, pp. 516-571, şi vol. 2, pp. 42 şi urm.; Jones, *Britain and the World*, pp. 252 şi urm.; Binney, *British Public Finance and Administration*; şi, pentru comparaţii cu economia Franţei din anii 1780, vezi din nou Crouzet, „Angleterre et France"; Mathias şi O'Brien, „Taxation in Britain and France, 1715-1810"; şi Nef, *War and Human Progress*, pp. 282 şi urm.
74. Pentru reformele militare, vezi *NCMH*, vol. 8, pp. 190 şi urm., şi vol. 9, capitolul 3; McNeill, *Pursuit of Power*, pp. 158 şi urm.; Strachan, *European Armies and the Conduct of War*, pp. 25 şi urm.; R.S. Quimby, *The Background of Napoleonic Warfare*, New York, 1957; D. Bien, „The Army in the French Enlightenment: Reform, Reaction and Revolution", *Past and Present*, nr. 85, 1979, pp 68-98; şi G. Rothenberg, *The Art of Warfare in the Age of Napoleon*, Bloomington, Indiana, 1978. Pentru etapele incipiente ale campaniei, vezi M. Glover, *The Napoleonic Wars: An Illustrated History 1792-1815*, New York, 1979; S.T. Ross, *Quest for Victory: French Military Strategy 1792-1799*, Londra/New York, 1973, capitolele 1-4; G. Rothenberg, *Napoleon's Great Adversaries: The Archduke Charles and the Austrian Army 1792-1814*, Londra, 1982, capitolul 2.
75. Politica şi strategia britanice sunt discutate în Jones, *Britain and the World*, pp. 259 şi urm.; Ehrman, *Younger Pitt*, vol. 2, părţile IV-V; Christie, *Wars and Revolutions*, pp. 215-326; J.M. Sherwig, *Guineas and Gunpowder: British Foreign Aid in the Wars with France 1793-1815*, Cambridge, Massachusetts, 1969, capitolele 1-4; M. Duffy, „British Policy in the War Against Revolutionary France", în C. Jones (ed.), *Britain and Revolutionary France: Conflict, Subversion and Propaganda*, Exeter Studies in History, nr. 5, Exeter, 1983; D. Geggus, „The Cost of Pitt's Caribbean Campaigns, 1793-1798", *Historical Journal*, vol. 26, nr. 2, 1983, pp. 691-706.
76. *Apud* Glover, *Napoleonic Wars*, p. 50. Pentru Napoleon ca strateg şi conducător, vezi D.G. Chandler, *The Campaigns of Napoleon*, New York, 1966; C. Barnett, *Napoleon*, Londra, 1978; Rothenberg, *Art of Warfare in the Age of Napoleon*; şi comentariul continuu din G. Lefebvre, *Napoleon*, 2 vol., Londra/New York, 1969.
77. Vezi A.B. Rodger, *The War of the Second Coalition, 1798-1801*, Oxford, 1964; P. Mackesy, *Statesmen at War: The Strategy of Overthrow, 1798-1799*, Londra, 1974; comentariile controversate din E. Ingram, *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia, 1797-1800*, Oxford, 1981; Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, capitolele 6-7; Rothenberg, *Napoleon's Great Adversaries*, capitolul 3. Pentru tabăra franceză, vezi Ross, *Quest for Victory*, capitolele 5-12; şi *idem*, *European Diplomatic History 1789-1815: France against Europe*, Malabar, Florida, retip. 1981, capitolul 6. Intervenţia rusă este discutată în A. A. Lobanov-Rostovsky, *Russia and Europe 1789-1825*, Durham, Carolina de Nord, 1947, pp. 43-64; şi Duffy, *Russia's Military Way to the West*, pp. 208 şi urm.

78. Jones, *Britain and the World*, pp. 272-280; C. Emsley, *British Society and the French Wars 1793-1815*, Londra, 1979, capitolele 4-5; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 1, capitolele 5 şi 7; Glover, *Napoleonic Wars*, pp. 82-84. Vezi şi comentariile din E.E. Presseisen, *Amiens and Munich: Comparisons in Appeasement*, Haga, 1978.
79. Lefebvre, *Napoleon*, vol. 1, capitolele 7 şi 9; Ross, *European Diplomatic History*, capitolul 8; Chandler, *Campaigns of Napoleon*, partea a VII-a; Glover, *Napoleonic Wars*, capitolul 3; Rothenberg, *Napoleon's Great Adversaries*, capitolul 5; Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, capitolele 7-8; Jones, *Britain and the World*, pp. 281-287; Marcus, *Naval History of England*, vol. 2, pp. 221-302.
80. Pentru cele ce urmează, vezi Jones, *Britain and the World*, pp. 289 şi urm.; F. Crouzet, *L'Economie britannique et le Blocus Continental 1806-1813*, 2 vol., Paris, 1958; *idem*, „Wars, Blockade and Economic Change in Europe, 1792-1815", *Journal of Economic History*, vol. 24, 1964, pp. 567-588; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 143-145; *NCMH*, vol. 9, pp. 326 şi urm.; E.F. Heckscher, *The Continental System*, Oxford, 1922. Pentru dezbaterea privind impactul războaielor din 1793-1815 asupra economiei britanice, vezi şi Emsley, *British Society and the French Wars*, capitolele 7-8; J.E. Cookson, „Political Arithmetic and War 1793-1815", *War and Society*, vol. 1, nr. 2, 1983, pp. 37-60; G. Hueckel, „War and the British Economy, 1793-1815: A General Equilibrium Analysis", *Explorations in Economic History*, vol. 10, nr. 4, vara 1973, pp. 365-396; P. Deane, „War and Industrialisation", în Winter (ed.), *War and Economic Development*, pp. 91-102; J.L. Anderson, „Aspects of the Effects on the British Economy of the War Against France, 1793-1815", *Australian Economic History Review*, vol. 12, 1972, pp. 1-20.
81. Vezi tabelul 2, *supra*. Pentru subvenţiile britanice de război, vezi N.J. Silberling, „Financial and Monetary Policy of Great Britain During the Napoleonic Wars", *Quarterly Journal of Economics*, vol. 38, 1923-1924, pp. 214-233; E.B. Schumpeter, „English Prices and Public Finance, 1660-1822", *Review of Economic Statistics*, vol. 20, 1938, pp. 21-37; A. Hope-Jones, *Income Tax in the Napoleonic Wars*, Cambridge, 1939; P. O'Brien, *British Financial and Fiscal Policy in the Wars Against France, 1793-1815*, Oxford, 1984.
82. L. Bergeron, *France under Napoleon*, Princeton, New Jersey, 1981, pp. 37 şi urm., 159 şi urm.; G. Brunn, *Europe and the French Imperium, 1799-1815*, New York, 1938, capitolele 4-5; S.B. Clough, *France: A History of National Economics 1789-1939*, New York, 1939, capitolele 2-3; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 2, capitolele 1-4; C. Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers 1780-1914*, Londra, 1981, pp. 125 şi urm.
83. Bergeron, *France under Napoleon*, pp. 67 şi urm., 184 şi urm.; Crouzet, „Wars, Blockade and Economic Change", *passim*.
84. Bergeron, *France under Napoleon*, pp. 37 şi urm.; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 2, pp. 171 şi urm.; Clough, *France*, capitolele 2-3.
85. Pentru cele ce urmează, vezi Bergeron, *France under Napoleon*, pp. 40-41; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 2, p. 291; McNeill, *Pursuit of Power*, pp. 198 şi urm.; Brunn, *Europe and the French Imperium*, pp. 73-75, 110 şi urm.; E.J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, Londra, 1962, p. 97; G. Rude, *Revolutionary Europe 1783-1815*, Londra, 1964, capitolul 13 şi mai ales pp. 274-275; S. Schama, „The Exigencies of War and the Politics of Taxation in the Netherlands 1795-1810", în Winter (ed.), *War and Economic Development*, pp. 111, 117, 128.
86. *Apud* Glover, *Napoleonic Wars*, p. 129; compară cu previziunea remarcabilă a lui Guibert de dinaintea Revoluţiei despre un popor „care, ştiind să poarte un război ieftin şi să trăiască din prada câştigată, nu a fost obligat să lase armele jos din motive financiare" – *apud NCMH*, vol. 8, p. 217; şi cu remarcile lui Spenser Wilkinson, *apud* Tilly (ed.), *Formation of National States in Western Europe*, pp. 147-148, 152.
87. Glover, *Napoleonic Wars*, pp. 140-141; Jones, *Britain and the World*, pp. 22, 317; Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, capitolele 9-10.

88. Cifre din Glover, *Napoleonic Wars*, p. 152; vezi şi Chandler, *Campaigns of Napoleon*, p. 734. Pentru campania armatei austriece – şi recuperarea ei –, vezi Rothenberg, *Napoleon's Great Adversaries*, pp. 123 şi urm.
89. Pentru Războiul Peninsular, vezi părţile relevante din Glover, *Campaigns of Napoleon*; J. Weller, *Wellington in the Peninsula*, Londra, 1962; R. Glover, *Peninsular Preparation: The Reform of the British Army, 1795-1809*, Cambridge, 1963; M. Glover, *The Peninsular War, 1807-1814: A Concise History*, Newton Abbott, 1974; Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, pp. 198 şi urm. Latura franceză este discutată în J. Thiry, *La Guerre d'Espagne*, Paris, 1966; Ross, *European Diplomatic History*, pp. 276 şi urm.; G.H. Lovett, *Napoleon and the Birth of Modern Spain*, 2 vol., New York, 1965. Importanţa contribuţiei spaniole este profund accentuată în D. Gates, *The Spanish Ulcer: A History of the Peninsular War*, Londra, 1986.
90. Brunn, *Europe and the French Imperium*, capitolul 8; Rudé, *Revolutionary Europe*, capitolele 13-14; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 2, capitolele 7-8; J. Godechet, B.F. Hyslop şi D.L. Dowd, *The Napoleonic Era in Europe*, New York, 1971, mai ales capitolul 8; G. Best, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770-1870*, Londra, 1982, capitolele 11-13; R.J. Rath, *The Fall of the Napoleonic Kingdom of Italy*, New York, 1941, capitolele 1-2.
91. Crouzet, „Wars, Blockade and Economic Change", *passim*; Glover, *Napoleonic Wars*, capitolele 4-5; O. Connelly, *Napoleon's Satellite Kingdoms*, New York, 1965, *passim*. Pentru politica rusească, vezi Chandler, *Campaigns of Napoleon*, pp. 739 şi urm.; *NCMH*, vol. 9, pp. 512 şi urm.; Lobanov-Rostovsky, *Russia and Europe 1789-1825*, *passim*; şi, mai devreme, H. Ragsdale, *Détente in the Napoleonic Era: Bonaparte and the Russians*, Lawrence, Kansas, 1980.
92. Chandler, *Campaigns of Napoleon*, părţile XIII-XIV; Glover, *Napoleonic Wars*, pp. 160 şi urm.; Ross, *European Diplomatic History*, pp. 310 şi urm.; A. Palmer, *Napoleon in Russia*, New York, 1967; C. Duffy, *Borodino and the War of 1812*, Londra, 1973; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 2, capitolul 9; Blond, *La Grande Armée 1804/1815*, Paris, 1979.
93. Glover, *Napoleonic Wars*, p. 193; Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, capitolele 12-13, mai ales pp. 287-288; Rothenberg, *Napoleon's Great Adversaries*, pp. 178 şi urm.
94. Poate de aceea este aproape complet ignorat în atâtea istorii diplomatice şi militare standard ale acestei perioade. Pentru detalii, vezi E.B. Potter (ed.), *Sea Power: A Naval History*, ed. a II-a, Annapolis, Maryland, 1981, capitolul 10 şi bibliografia de la p. 392; B. Perkins, *Prologue to War: England and the United States 1805-1812*, Berkeley, California, 1961; A.T. Mahan, *Sea Power in Its Relations to the War of 1812*, 2 vol., Londra, 1905; Marcus, *Naval History of England*, vol. 2, capitolul 16.
95. Ingram, *Commitment to Empire*, *passim*; G.J. Adler, „Britain and the Defence of India – The Origins of the Problem, 1798-1815", *Journal of Asian History*, vol. 6, 1972, pp. 14-44.
96. Chandler, *Campaigns of Napoleon*, partea a XVII-a; Glover, *Napoleonic Wars*, pp. 212 şi urm.; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 2, capitolul 10; Blond, *La Grande Armée*, capitolul 16; H. Lachouque, *Waterloo*, Paris, 1972; U. Pericoli şi M. Glover, *1815: The Armies at Waterloo*, Londra, 1973.
97. Pentru detalii privind înţelegerile din 1814-1815, vezi Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, capitolul 14; *NCMH*, vol. 9, capitolul 24; E.V. Gulick, *Europe's Classical Balance of Power*, New York, ed. 1967, *passim*; C.K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812-1815: Britain and the Reconstruction of Europe*, Londra, 1931; H.G. Nicolson, *The Congress of Vienna*, Londra/New York, 1946; D. Dakin, „The Congress of Vienna, 1814-15, and Its Antecedents", în A. Sked (ed.), *Europe's Balance of Power 1815-1848*, Londra, 1979.
98. Gulick, *Europe's Classical Balance of Power*, p. 304. Vezi şi comentariile din H. Kissinger, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822*, Boston, 1957.

99. Pentru un rezumat al numeroaselor lucrări, vezi P.J. Marshall, „British Expansion in India in the Eighteenth Century : An Historical Revision", *History*, vol. 60, 1975, pp. 28-43 ; vezi şi remarcile din Ingram, *Commitment to Empire.*
100. Vezi Braudel, *Wheels of Commerce*, pp. 403 şi urm., pentru o discuţie utilă pe marginea importanţei comerţului la mare distanţă. Pentru contextul britanic specific, am avut ocazia de a citi lucrarea lui Patrick O'Brien, „The Impact of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1793-1815, on the Long Run Growth of the British Economy", Davis Center Paper, 1983.
101. Aceste lucrări sunt discutate în Crouzet, „Toward an Export Economy", *passim* ; Cain şi Hopkins, „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", *passim* ; P. Davis, *The Industrial Revolution and British Overseas Trade*, Leicester, 1979 ; N.F.R. Crafts, „British Economic Growth, 1700-1831 : A Review of the Evidence", *Economic History Review*, seria a II-a, vol. 36, 1983, pp. 177-199.
102. Sintagma este utilizată în F. Crouzet, *The Victorian Economy*, Londra, 1982, p. 1.
103. Glover, *Napoleonic Wars*, pp. 182-183.
104. *Apud* Marcus, *Naval History of England*, vol. 2, p. 501.

Capitolul 4. Industrializarea şi echilibrul global instabil : 1815-1885

1. S. Pollard, *Peaceful Conquest : The Industrialization of Europe 1760-1970*, Oxford, 1981, *passim*. Pentru caracterizări reuşite ale revoluţiei industriale din Vest în fiecare ţară în parte, vezi T. Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, Londra, 1969 ; W.O. Henderson, *The Industrial Revolution on the Continent : Germany, France, Russia 1800-1914*, Londra, ed. 1967 ; C. Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers 1780-1914*, Londra, 1981 ; C. Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 3 : *The Industrial Revolution*, Londra, 1973 ; A.S. Milward şi S.B. Saul, *The Economic Development of Continental Europe 1780-1870*, Londra, 1973.
2. C. Cipolla, „Introduction", în Cipolla (ed.), *Industrial Revolution*, p. 7.
3. D. Landes, *The Unbound Prometheus : Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge, 1969, p. 41.
4. *Ibid.*
5. Braudel, *Civilization and Capitalism*, vol. 1, pp. 42 şi urm.
6. Pentru detalii, vezi McNeill, *Pursuit of Power*, pp. 185 şi urm. ; G. Rudé, *Paris and London in the Eighteenth Century : Studies in Popular Protest*, New York, 1971, *passim*.
7. T.S. Ashton, *The Industrial Revolution 1760-1830*, Oxford, ed. 1968, p. 129. Pentru alte studii excelente privind schimbarea economică din Marea Britanie din această perioadă, vezi Mathias, *First Industrial Nation*, *passim* ; Hobsbawm, *Industry and Empire*, capitolele 2-4 şi 6 ; şi Crouzet, *Victorian Economy*, partea I, de unde provin cifrele privind populaţia şi PNB reproduse în paragraful precedent.
8. Landes, *Unbound Prometheus*, pp. 97-98.
9. Ashton, *Industrial Revolution*, p. 129.
10. Mathias, *First Industrial Nation*, p. 5.
11. Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", pp. 296, respectiv 294. În anexa metodologică la acest important eseu, Bairoch explică în ce fel ajunge la aceste cifre. Însă presupunerile lui Bairoch nu sunt în nici un caz de necontestat : vezi A. Maddison, „A Comparison of Levels of GDP per Capita in Developed and Developing Countries, 1700-1980", *Journal of Economic History*, vol. 43, 1983, pp. 27-41.
12. Bairoch, „International Industrialization Levels", pp. 290 şi urm. ; Crouzet, *Victorian Economy*, introducere.

13. Woodruff, *Impact of Western Man*, *passim*; D. Fieldhouse, *The Colonial Empires : A Comparative Survey from the Eighteenth Century*, Londra, 1966, partea a II-a; *idem*, *Economics and Empire 1830-1916*, Londra, 1973, *passim*.
14. Pentru acest fapt, vezi V. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse, 1815-1960*, Londra, 1982; Strachan, *European Armies and the Conduct of War*, capitolul 6.
15. Cifre din Fieldhouse, *Colonial Empires*, p. 178.
16. Acest aspect a fost foarte bine tratat în D.R. Headrich, *The Tools of Empire : Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford, 1981, capitolul 2 şi *passim*.
17. E. Hobsbawm, *The Age of Capital 1848-1875*, Londra, 1975, capitolul 7.
18. Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 291. Pentru un nou studiu care accentuează (poate prea mult) ritmul relativ lent al expansiunii economice britanice din aceste decenii, vezi N.F.R. Crafts, *British Economic Growth during the Industrial Revolution*, Oxford, 1985.
19. Crouzet, *Victorian Economy*, pp. 4-5.
20. Citat în R. Hyam, *Britain's Imperial Century 1815-1914*, Londra, 1975, p. 47. Pentru detalii suplimentare, vezi B. Porter, *The Lion's Share : A Short History of British Imperialism 1850-1970*, Londra, 1976, *passim*; Cain şi Hopkins, „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", *passim*; Crouzet, „Toward an Export Economy", *passim*; J.B. Williams, *British Commercial Policy and Trade Expansion 1750-1850*, Oxford, 1972, *passim*.
21. P. Bairoch, „Europe's Gross National Product; 1800-1975", *Journal of European Economic History*, vol. 5, nr. 2, toamna 1976, p. 282. Vezi şi tabelul 10, *infra*.
22. D. French, *British Economic and Strategic Planning, 1905-1915*, Londra, 1982, capitolul 1, „Nineteenth-Century Political Economy and the Problem of War", este o bună introducere în aceste idei.
23. Vezi H. Strachan, *Wellington's Legacy : The Reform of the British Army, 1830-1854*, Manchester, 1984.
24. Acestea par presupuneri rezonabile, pe baza cifrelor aproximative ale produsului naţional brut britanic şi cheltuielilor guvernamentale disponibile, în A.T. Peacock şi J. Wiseman, *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, Londra, ed. din 1967; P. Flora (ed.), *State, Economy and Society in Western Europe 1875-1975*, vol. 1, Frankfurt/Londra, 1983, în special partea a IV-a, p. 441.
25. Cifre preluate din „Correlates of War", pus la dispoziţie de Inter-University Consortium for Political and Social Research de la Universitatea Michigan.
26. C. Lloyd, *The Nation and the Navy*, Londra, 1961, p. 223.
27. Pentru detalii, vezi Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, capitolul 6; şi în special C.J. Bartlett, *Great Britain and Sea Power 1815-1853*, Oxford, 1963, *passim*. Pentru câteva manifestări regionale : G.S. Graham, *Great Britain in the Indian Ocean : A Study of Maritime Enterprise 1810-1850*, Oxford, 1967; B. Gough, *The Royal Navy and the North West Coast of America 1810-1914*, Vancouver, 1971; G. Fox, *British Admirals and Chinese Pirates 1832-1869*, Londra, 1940.
28. A.G.L. Shaw (ed.), *Great Britain and the Colonies 1815-1865*, Londra, 1970, p. 2. De asemenea importanţi aici sunt Hyam, *Britain's Imperial Century*, *passim*; Porter, *Lion's Share*, *passim*; J. Gallagher şi R. Robinson, „The Imperialism of Free Trade", *Economic History Review*, seria a II-a, vol. 6, nr. 1, 1953, pp. 1-15.
29. Pentru presupunerile britanice, vezi B. Porter, *Britain, Europe and the World, 1850-1982 : Delusions of Grandeur*, Londra/Boston, 1983, capitolul 1; B.J. Wendt, „Freihandel und Friedenssicherung : Zur Bedeutung des Cobden-Vertrags von 1860 zwischen England und Frankreich", *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 61, 1974, pp. 29 şi urm. Pentru detaliile economice, vezi Cain şi Hopkins, „Political Economy of British Expansion Overseas", *passim*; L.H. Jenks, *Migration of British Capital to 1875*, Londra,

ed. 1963; Crouzet, *Victorian Economy*, capitolele 10-11 şi *passim*; Mathias, *First Industrial Nation*, capitolul 11; A.H. Imlah, *Economic Elements in the „Pax Britannica"*, Cambridge, Mass., 1958. Complementaritatea în relaţiile comerciale/de plăţi este elegant tratată în S.B. Saul, *Studies in British Overseas Trade 1870-1914*, Liverpool, 1960; şi J. Foreman-Peck, *A History of the World Economy: International Economic Relations Since 1850*, Brighton, 1983, în special capitolele 1-6.

30. Pentru această teză, vezi Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, capitolul 7.
31. F. Crouzet, „Toward an Export Economy", p. 70.
32. Porter, *Britain, Europe and the World*, capitolele 1-2. Pentru implicaţiile strategice ale dependenţei din ce în ce mai mari a Marii Britanii de industriile „serviciilor", vezi P. Kennedy, *Strategy and Diplomacy, 1860-1945: Eight Essays*, Londra/Boston, 1983, capitolul 3; French, *British Economic and Strategic Planning*, *passim*.
33. Citat în Hyam, *Britain's Imperial Century*, p. 49.
34. Vezi *supra*, pp. 135-137.
35. Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, capitolele 2-3; Pollard, *Peaceful Conquest*, capitolele 2-3; T. Hammerow, *Restoration, Revolution, Reaction: Economics and Politics in Germany*, Princeton, NJ, 1968.
36. J. Droz, *Europe Between Revolutions 1815-1848*, Londra, 1967, p. 18.
37. D. Thomson, *Europe since Napoleon*, Harmondsworth, ed. 1966, p. 111; vezi şi Best, *War and Society in Revolutionary Europe*, partea a III-a; A. Sked, „Metternich's Enemies or the Threat from Below", în Sked (ed.), *Europe's Balance of Power 1815-1848*, Londra, 1979, capitolul 8.
38. F.R. Bridge şi R. Bullen, *The Great Powers and the European States System 1815-1914*, Londra, 1980, capitolele 2-3; Craig, *Politics of the Prussian Army*, pp. 65 şi urm.; R. Albrecht-Carrié, *A Diplomatic History of Europe Since the Congress of Vienna*, Londra, ed. 1965, capitolele 1 şi 3-4. Cel mai bun studiu al afacerilor prusace şi ale statelor germane din această perioadă este acum T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866*, München, 1983.
39. D. Showalter, *Railroads and Rifles: Soldiers, Technology and the Unification of Germany*, Hamden, Conn., 1975, *passim*; Dupuy, *Genius for War*, capitolele 4-6; *NCMH*, vol. 10, *The Zenith of European Power 1830-70*, capitolele 12 şi 19; L.H. Addington, *The Patterns of War Since the Eighteenth Century*, Bloomington, Ind., 1984, pp. 39 şi urm.
40. Vezi din nou Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire 1526-1815*, *passim*; Kann, *A History of the Habsburg Empire*, capitolele 3 şi 5.
41. A. Sked, „The Metternich System, 1815-1848", în Sked (ed.), *Europe's Balance of Power 1815-1848*, capitolul 5; Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System*, *passim*; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History*, capitolele 3-4; P.W. Schroeder, „World War I as a Galloping Gertie", *Journal of Modern History*, vol. 44, 1972, pp. 319-345 – care reia unele remarci din lucrarea sa *Austria, Britain and the Crimean War: The Destruction of the European Concert*, Ithaca, NY, 1972.
42. Citat în C. McEvedy, *The Penguin Atlas of Recent History*, Harmondsworth, 1982, p. 8; vezi şi Droz, *Europe between Revolutions*, pp. 170 şi urm.
43. G. Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, West Lafayette, Ind., 1976, pp. xi, 61. Vezi şi A. Sked, *The Survival of the Habsburg Empire: Radetzky, the Imperial Army and the Class War, 1848*, Londra, 1979, partea 1.
44. D.F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*, Berkeley, Calif., 1984, este cel mai potrivit aici.
45. Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, p. 9; şi J. Niemeyer, *Das österreische Militärwesen im Umbruch*, Osnabrüch, 1979, pp. 43-45.
46. Vezi Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, pp. 10, 41, 46, 58 pentru alocările financiare; şi G.A. Craig, „Command and Staff Problems in the Austrian Army, 1749-1866", în

M. Howard (ed.), *The Theory and Practice of War*, Londra, 1965, pp. 43-67, pentru dificultăţile instituţionale.

47. Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, p. 19 ; Kann, *History of the Habsburg Empire*, capitolul 6 ; A. Sked, „The Metternich System", în *Europe's Balance of Power 1815-1848*, *passim*.
48. Pentru o examinare succintă, vezi R. Bullen, „France and Europe, 1815-48 : The Problems of Defeat and Recovery", în Sked (ed.), *Survival of the Habsburg Empire*, pp. 122-144. Pentru istoria economică, vezi din nou Clough, *France : A History of National Economics*, *passim* ; F. Caron, *An Economic History of Modern France*, New York, 1979, partea I ; T. Kemp, *Economic Forces in French History*, Londra, 1971, capitolele 6-8, 10.
49. Bullen, „France and Europe, 1815-48", pp. 125-126.
50. *Ibid.*
51. McNeill, *Pursuit of Power*, p. 213, nota 57.
52. Citat în Milward şi Saul, *Economic Development of Continental Europe 1780-1870*, pp. 307-309. Vezi şi Clough, *France*, pp. 41 şi urm. ; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers 1780-1914*, pp. 130 şi urm. ; Kemp, *Economic Forces in French History*, pp. 160 şi urm.
53. Calculat pe baza cifrelor prezentate în tabelul 10 din Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", p. 296. Vezi şi cifrele oferite în R.E. Cameron, „Economic Growth and Stagnation in France 1815-1914", *Journal of Modern History*, vol. 30, 1958, pp. 1-13.
54. Pentru aceste argumente, vezi Cameron, *Economic History of Modern France*, în special capitolul 1. Studiul lui P. O'Brien şi C. Keydor, *Economic Growth in Britain and France 1780-1914*, Londra, 1978, este de asemenea un îndreptar util la lucrările mai vechi ; dar, din moment ce nu se preocupă de ceea ce este descris ca „jargonul mercantilist al «puterii naţionale»" (p. 176), implicaţiile sale nu sunt atât de importante în analiza noastră. Pentru o critică a modului în care O'Brien şi Keydor tratează statistica comparată, vezi V. Hentschel, „Produktion, Wachstum und Produktivität in England, Frankreich und Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg", *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 68, 1981, pp. 457-510.
55. R. Cameron, *France and the Economic Development of Europe 1800-1914*, Princeton, NJ, 1961 ; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, pp. 17 şi urm. ; A. Rowley, *Evolution économique de la France du milieu du xixe siècle à 1914*, Paris, 1982, pp. 413 şi urm.
56. McNeill, *Pursuit of Power*, pp. 226 şi urm. Inovaţiile franceze tactice şi strategice (precum şi cele tehnice) sunt elegant comparate în C.E. Hamilton, „The Royal Navy, *La Royale*, and the Militarization of Naval Warfare, 1840-1870", *Journal of Strategic Studies*, vol. 6, 1983, pp. 182-212.
57. În definiţia lui Padfield : vezi *Tide of Empires*, vol. 1, prefaţa ; şi din nou Bullen, „France and Europe", *passim*. Năzuinţele coloniale ale Franţei sunt tratate pe scurt în Fieldhouse, *Colonial Empires*, capitolul 13.
58. Expresia lui Palmerston din aprilie 1848 : vezi *NCMH*, vol. 10, p. 260. Pentru analize generale ale poziţiei Rusiei pe plan internaţional după 1815, vezi Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System*, *passim* ; Lobanov-Rostovsky, *Russia and Europe 1789-1825*, *passim* ; R.W. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917*, Oxford, 1967, capitolul 9.
59. Vezi discuţia din M.E. Falkus, *The Industrialization of Russia 1700-1914*, Londra, 1972, capitolul 4 ; W.C. Blackwell, *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800-1860*, Princeton, NJ, 1968 ; şi *idem*, *The Industrialization of Russia : A Historical Perspective*, New York, 1970) capitolele 1-2.
60. Bairoch, „Europe's Gross National Product, 1800-1975", tabelul 4, p. 281.
61. *Ibid.*, tabelul 6, p. 286.
62. Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia*, p. 164.

63. *Ibid.*, capitolele 9-10; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, capitolul 4; Falkus, *Industrialization of Russia*, capitolele 4-5; Dukes, *Emergence of the Super-Powers*, capitolele 3-4.
64. J.S. Curtiss, *The Russian Army Under Nicholas I, 1825-1855*, Durham, NC, 1965, *passim*; Best, *War and Society in Revolutionary Europe*, capitolul 18; Seton-Watson, *Russian Empire*, pp. 289 şi urm.; J. Keep, „The Military Style of the Romanov Rulers", *War and Society*, vol. 1, nr. 2, 1983, pp. 61-84. Pentru rivalitatea anglo-rusă, vezi D. Gillard, *The Struggle for Asia 1828-1961*, Londra, 1977; E. Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia 1828-1834*, Oxford, 1979; Ingram (ed.), „The Great Game in Asia", *International History Review*, vol. 2, nr. 2, aprilie 1980, număr special.
65. Curtiss, *Russian Army Under Nicholas I*, pp. 310-311.
66. De departe cel mai bun studiu este J.S. Curtiss, *Russia's Crimean War*, Durham, NC, 1979; dar vezi şi A. Seaton, *The Crimean War: A Russian Chronicle*, Londra, 1977, *passim*; *idem*, *The Russian Army of the Crimea*, Reading, 1973.
67. D.W. Mitchell, *A History of Russian and Soviet Sea Power*, New York, 1974, capitolul 8.
68. Pentru aceste detalii, vezi Curtiss, *Russia's Crimean War*, *passim*; Seaton, *Crimean War*, *passim*; Seton-Watson, *Russian Empire*, pp. 319 şi urm.; şi sinteza foarte bună din W. Baumgart, *The Peace of Paris, 1856*, Santa Barbara, Calif., 1981, pp. 68-80, de unde provine citatul.
69. Baumgart, *Peace of Paris*, pp. 72-74; Seton-Watson, *Russian Empire*, p. 248; W. Pintner, „Inflation in Russia During the Crimean War Period", *American Slavic and East European Review*, vol. 18, 1959, pp. 85-7.
70. Baumgart, *Peace of Paris*, pp. 25-31.
71. *Ibid.*, pp. 31 şi urm.; Barnett, *Britain and Her Army*, pp. 289-291; E.M. Spiers, *The Army and Society 1815-1914*, Londra, 1980, capitolul 4; J.A.S. Grenville, *Europe Reshaped 1848-1878*, Londra, 1976, capitolul 10.
72. O. Anderson, *A Liberal State at War*, Londra, 1967, *passim*.
73. Cifre preluate din „Correlates of War", pus la dispoziţie prin Inter-University Consortium for Political and Social Research de la University of Michigan.
74. Vezi din nou Anderson, *Liberal State at War*, şi compară cu Schroeder, *Austria, Britain and the Crimean War*, Baumgart, *The Peace of Paris*, şi N. Rich, *Why the Crimean War ? : A Cautionary Tale*, Hanover, NH, 1985, pp. 157 şi urm., care se axează mult mai mult pe *tonul* agresiv al lui Palmerston.
75. Citat în D.C.B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, Londra, 1983, p. 21. Vezi şi D. Beyran, *Militär und Gesellschaft im vorrevolutionären Russland*, Göttingen, 1984.
76. W.E. Mosse, *Alexander II and the Modernization of Russia*, New York, ed. 1962, *passim*; Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia*, capitolul 10; Seton-Watson, *Russian Empire*, partea a IV-a; Falkus, *Industrialization of Russia 1700-1914*, capitolul 5; Blackwell, *Industrialization of Russia*, capitolul 2.
77. Vezi din nou Dukes, *Emergence of the Super-Powers*, capitolele 3-4; Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, vol. 1, capitolele 3-4.
78. Tratat în K. Bourne, *Britain and the Balance of Power in North America 1815-1908*, Londra, 1967.
79. Datele din „Correlates of War"; pentru lungimea în mile a căilor ferate, vezi W.W. Rostow, *The World Economy, History and Prospect*, Austin, Texas, 1978, p. 152. Vezi şi W.H. Becker şi S.F. Wells, Jr. (ed.), *Economics and World Power: An Assessment of American Diplomacy since 1789*, New York, 1984, pp. 56 şi urm.
80. Literatura despre Războiul de Secesiune este uluitor de vastă. Cei mai utili mi s-au părut H. Hattaway şi A. Jones, *How the North Won: A Millitary History of the Civil War*, Urbana, Ill., 1983; P.J. Parish, *The American Civil War*, New York, 1975; A.R. Millett şi P. Maslowski,

For the Common Defense : A Military History of the United States Army, Bloomington, Ind., ediţia din 1984, capitolele 10-11 ; Ropp, *War in the Modern World*, pp. 175-194 ; Addington, *Patterns of War*, pp. 62-82.

81. Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, p. 155.
82. R.F. Weigley, *The American Way of War : A History of the United States Military Strategy and Policy*, Bloomington, Ind., ed. 1977 ; Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, *passim.*
83. Pentru scurte detalii în privinţa acestei poziţii, vezi K. Bourne, *Victorian Foreign Policy 1830-1902*, Oxford, 1970, pp. 90-96 ; şi, mult mai amplu, E.D. Adams, *Great Britain and the American Civil War*, 2 vol., Londra, 1925.
84. J. Luvaas, *The Military Legacy of the Civil War : The European Inheritance*, Chicago, 1959, *passim.*
85. Pentru diplomaţia de după Războiul Crimeii în Europa, vezi Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System*, pp. 88 şi urm. ; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History*, pp. 94 şi urm. ; W.E. Mosse, *The Rise and Fall of the Crimean System 1855-1871*, Londra, 1963 ; *NCMH*, vol. 10, capitolul 10, pp. 268 şi urm. ; A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Oxford, 1954, pp. 83 şi urm.
86. Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, pp. 52 şi urm.
87. McNeill, *Pursuit of Power*, capitolul 7 ; C. Harvie, *War and Society in the 19th Century*, par. 4, capitolul 10 din *War and Society*, The Open University, Bletchley, 1973 ; Strachan, *European Armies*, capitolul 8 ; Ropp, *War in the Modern World*, capitolul 6 ; Showalter, *Railroads and Rifles*, *passim* ; *NCMH*, vol. 10, capitolul 12 ; M. Glover, *Warfare from Waterloo to Mons*, Londra, 1980, părţile II-III.
88. Pentru progresele militare prusace, vezi din nou Dupuy, *Genius for War*, pp. 75 şi urm. ; Showalter, *Railroads and Rifles*, *passim* ; Strachan, *European Armies*, pp. 98 şi urm. Pentru greşelile făcute în 1866, vezi M. van Creveld, *Command in War*, Cambridge, Mass., 1985, capitolul 4 ; G.A. Craig, *The Battle of Koeniggratz*, Londra, 1965, *passim*. Perspectiva austriacă este rezumată în Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, pp. 66 şi urm.
89. Vezi din nou van Creveld, *Command in War*, pp. 140 şi urm. ; M. Howard, *The Franco-Prussian War*, Londra, ed. 1981, *passim.*
90. Pentru detalii militare, vezi Craig, *Koeniggratz*, *passim* ; pentru fundalul diplomatic şi politic, O. Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany : The Period of Unification 1815-1871*, Princeton, NJ, 1963, capitolele 13-15.
91. Howard, *Franco-Prussian War*, oferă o analiză excepţională a acestor evenimente. Pentru slăbiciunile militare franceze, vezi şi R. Holmes, *The Road to Sedan : The French Army, 1866-1870*, Londra, 1984.
92. Howard, *Franco-Prussian War*, p. 1 ; şi Holmes, *Road to Sedan*, *passim*, pentru partea franceză.
93. Cifrele brute sunt disponibile în Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975*, vol. 1 ; şi în B.R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750-1975*, ediţia a II-a, New York, 1981 – de exemplu, cifrele pentru cărbune la p. 381 etc. Pentru analize comparative ale economiilor celor două naţiuni, vezi din nou Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, capitolele 2-3 ; Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, capitolele 3-4 ; Landes, *Unbound Prometheus*, capitolul 4.
94. Diplomaţia Războiului Franco-Prusac este tratată în Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, pp. 201-217 ; W.E. Mosse, *The European Powers and the German Question 1848-1870*, Cambridge, 1958 ; E. Kolb (ed.), *Europa und die Reichsgründung*, *Historische Zeitschrift*, anexa 6, München, 1980, *passim* ; Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System*, pp. 108 şi urm.
95. Pentru care vezi A. Mitchell, *The German Influence in France after 1870 : The Formation of the French Republic*, Chapel Hill, NC, 1989 ; şi *idem*, *Victors and Vanquished : The German Influence on Army and Church in France after 1870*, Chapel Hill, NC, 1984.

96. Vezi cifrele revelatoare din Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, pp. xxiv-xxvi (şi remarca de la p. xxiii, nota 4); vezi şi D. Mack Smith, *Italy: A Modern History*, Ann Arbor, Mich., 1959; şi C.J. Lowe şi F. Marzari, *Italian Foreign Policy 1870-1940*, Londra, 1975.
97. Folosind termenii lui P.W. Schroeder, „The Lost Intermediaries: The Impact of 1870 on the European System", *International History Review*, vol. 6, 1984, p. 14.
98. Pentru implicaţiile acestui fapt, vezi *ibid.*, *passim*.
99. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, pp. 218 şi urm.; Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System*, pp. 112 şi urm.; W.L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York, ediţia din 1950, *passim*; Grenville, *Europe Reshaped 1848-1878*, capitolul 18. Politica britanică este bine analizată în K. Hildebrand, „Grossbritannien und die deutsche Reichsgründung", în Kolb (ed.), *Europa und die Reichsgründung*, pp. 37 şi urm.
100. Pentru o bună analiză, vezi A. Hillgruber, *Bismarcks Aussenpolitik*, Freiburg, 1972, succint prezentată în *idem*, *Die gescheiterte Grossmacht: Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871-1945*, Düsseldorf, 1980, pp. 17-30.
101. A. Hillgruber, „Die «Krieg-in-Sicht»-Krise 1875", în E. Schulin (ed.), *Geschichte*, Wiesbaden, 1968, pp. 239-253; P. Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914*, Londra/Boston, 1980, pp. 29-31.
102. Hillgruber, *Die gescheiterte Grossmacht*, pp. 30 şi urm.; iar pentru analize stimulative ale aspectelor pe termen mai lung, vezi D. Calleo, *The German Problem Reconsidered: Germany and the World Order, 1870 to the Present*, New York/Cambridge, 1978, în special capitolele 2-4; W.D. Gruner, *Die deutsche Frage: Ein Problem der europäischen Geschichte seit 1800*, München, 1985, *passim*; K. Hildebrand, „Staatskunst oder Systemzwang? Die «Deutsche Frage» als Problem der Weltpolitik", *Historische Zeitschrift*, nr. 228, 1979.
103. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, pp. 228 şi urm.; Langer, *European Alliances and Alignments*, capitolele 3-5; B. Jelavich, *The Great Powers, the Ottoman Empire, and the Straits Question 1870-1887*, Bloomington, Ind., 1973.
104. Citat în Seton-Watson, *Russian Empire*, p. 455. Pentru partea navală, vezi Mitchell, *A History of Russian and Soviet Sea Power*, pp. 184-190. Mai general, vezi B.H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Londra, 1937.
105. Vezi eseurile lui Beyrau (despre Rusia) şi Rumpler (despre Austro-Ungaria) în Kolb (ed.), *Europa und die Reichsgründung*; Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, capitolul 12; Langer, *European Alliances and Alignments*, capitolele 6-7; W. Windelband, *Bismarck und die europäischen Grossmächte 1878-85*, Essen, 1940; B. Waller, *Bismarck at the Crossroads*, Londra, 1974.
106. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, capitolul 13; Langer, *European Alliances and Alignments*, capitolele 7-9; *NCMH*, vol. 11, capitolele 20-22.
107. Kennedy, *Rise and Fall of the British Naval Mastery*, pp. 189-190.

Capitolul 5. Lumea bipolară şi criza „puterilor mijlocii" (I): 1885-1918

1. Pentru detalii complete, vezi S.E. Crowe, *The Berlin Conference 1884-1885*, Westport, Conn., retipărită în 1970. Pentru cadrul general, vezi Langer, *European Alliances and Alignments*, capitolul 9; *NCMH*, vol. 11, capitolele 20-22; şi diversele capitole din E.A. Benians *et al.* (ed.), *The Cambridge History of the British Empire*, vol. 3, *The Empire-Commonwealth 1870-1919*, Cambridge, 1959.
2. Vezi în general D.M. Pletcher, „Economic Growth and Diplomatic Adjustment, 1861-1898", în W.H. Becker şi S.F. Wells (ed.), *Economics and World Power: An Assessment of American*

Diplomacy Since 1789, New York, 1984, pp. 119-171 ; M. Plesur, *America's Outward Thrust : Approaches to Foreign Affairs 1865-1890*, DeKalb, Ill., 1971, pp. 151 şi urm. ; W.A. Williams, *The Roots of the Modern American Empire*, New York, 1969, p. 262.

3. Crowe, *Berlin West Africa Conference*, p. 220.
4. G.F. Hudson, *The Far East in World Affairs*, ediţia a II-a, Londra, 1939, p. 74.
5. Această istorisire generală poate fi urmărită în G. Barraclough, *An Introduction to Contemporary History*, Harmondsworth, 1967, capitolele 3-4 ; A. DePorte, *Europe between the Superpowers*, New Haven/Londra, 1979, capitolele 1-5 ; *NCMH*, vol. 12, *The Shifting Balance of World Forces, 1898-1965*, *passim* ; W.R. Keylor, *The Twentieth-Century World : An International History*, Oxford, 1984, partea I ; J. Bartlett, *The Global Conflict, 1880-1970 : The International Rivalry of the Great Powers*, Londra, 1984, capitolele 1-9 ; F.H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace*, Cambridge, 1967, pp. 300 şi urm.
6. Barraclough, *Contemporary History*, capitolul 3 ; F. Fischer, *War of Illusions : German Policies from 1911 to 1914*, Londra, 1975, capitolul 3 ; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, capitolul 7.
7. J.A.S. Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy : The Close of the Nineteenth Century, 1895-1902*, Londra, 1964, pp. 165-166 ; şi mai general, W.L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, ediţia a II-a, New York, 1965, capitolul 3 şi p. 505.
8. Fischer, *War of Illusions*, pp. 36 şi urm.
9. *Ibid.*, p. 35.
10. Citat în P. Kennedy, *Strategy and Diplomacy 1860-1965 : Eight Essays*, Londra, 1983, pp. 157-158.
11. H. Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, vol. 2, *Zeitalter des Imperialismus und Weltkriege*, Göttingen, 1982, p. 198.
12. P. Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914*, Londra/Boston, 1980, capitolele 16-17.
13. *Idem*, *Strategy and Diplomacy*, p. 46 ; Keylor, *Twentieth-Century World*, pp. 27 şi urm.
14. Comentariul lui Amery, despre H.J. Mackinder, „The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal*, vol. 23, nr. 6, aprilie 1904, p. 441.
15. Thucydides, *The Peloponnesian War*, Harmondsworth, 1965, p. 49. Pentru o analiză a acestei perspective, vezi R. Gilpin, *War and Change in World Politics*, Cambridge, 1981.
16. Landes, *Unbound Prometheus*, p. 259.
17. Cifre preluate din „Correlates of War", pus la dispoziţie de Inter-University Consortium for Political and Social Research de la University of Michigan.
18. C.E. Black *et al.*, *The Modernization of Japan and Russia : A Comparative Study*, New York, 1975, pp. 6-7 ; şi, pentru relatarea de-acum clasică, W.W. Rostow, *The Process of Economic Growth*, ediţia a II-a, Oxford, 1960.
19. Cifre preluate din Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", pp. 294, 302.
20. Vezi *supra*, nota 18.
21. Date preluate din „Correlates of War".
22. *Ibid.*
23. Bairoch, „International Industrialization Levels", pp. 292, 299.
24. *Ibid.*, pp. 296, 304.
25. C. Barnett, *The Collapse of British Power*, Londra/New York, 1972, p. xi.
26. Wright, *Study of War*, pp. 670-671.
27. *Ibid.* Totalul din 1890 pentru Statele Unite este doar de 40 000 la Wright, în mod clar o greşeală.
28. Vezi *supra*, pp. 182-183.
29. Vezi tabelul 14, *supra*. Istoria Italiei în general în această perioadă este tratată în D. Mack Smith, *Italy : A Modern History*, Ann Arbor, 1969, pp. 101 şi urm. ; C. Seton-Watson, *Italy*

from Liberalism to Fascism, Londra, 1967, pp. 129-412. De remarcat că nu există nici o secțiune „Italia" în *New Cambridge Modern History*, vol. 11 : *1870-98*, și doar câteva pagini, 482-487, în vol. 12 : *1898-1945*.

30. Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, capitolul 6.
31. Vezi referințele din A. Tamborra, „The Rise of Italian Industry and the Balkans", *Journal of European Economic History*, vol. 3, nr. 1, 1974, pp. 87-120. Alte studii utile sunt G. Mori, „The Genesis of Italian Industrialization", *Journal of European Economic History*, vol. 4, nr. 1, primăvara 1975, pp. 79-94 ; *idem* „The Process of Industrialization in Italy : Some Suggestions, Problems and Questions", *Journal of European Economic History*, vol. 8, nr. 1, primăvara 1979, pp. 60-82 ; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers 1780-1914*, capitolul 5 ; Pollard, *Peaceful Conquest*, pp. 229-232 ; Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism*, pp. 248 și urm. ; S.B. Clough, *The Economic History of Modern Italy, 1830-1914*, New York, 1964 ; L. Cafagua, „The Industrial Revolution in Italy 1830-1914", în C. Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 4, partea 1, *The Emergence of Industrial Societies*, pp. 287-325.
32. A.S. Milward și S.B. Saul, *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914*, Cambridge, Mass., 1977, pp. 253 și urm. ; J.S. Cohen, „Financing Industrialization in Italy, 1894-1914 : The Partial Transformation of a Latecomer", *Journal of Economic History*, vol. 27, 1967, pp. 363-382 ; V. Castronovo, „The Italian Takeoff : A Crucial Re-examination of the Problem", *Journal of Italian History*, vol. 1, 1978, pp. 492-510.
33. R.J.B. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers : Italian Foreign Policy Before the First World War*, Cambridge, 1979, p. 4.
34. Vezi interesanta (și profund deprimanta) colecție de articole „Italian Military Efficiency" în *Journal of Strategic Studies*, vol. 5, nr. 2, 1982, pp. 248 și urm. ; J. Gooch, „Italy Before 1915 : The Quandary of the Vulnerable", în E.R. May (ed.), *Knowing One's Enemies : Intelligence Assessment before the Two World Wars*, Princeton, NJ, 1984, pp. 205 și urm. ; J. Whittam, *The Politics of the Italian Army 1861-1918*, Londra, 1977, *passim* ; și *idem*, „War Aims and Strategy : The Italian Government and High Command 1914-1919", în B. Hunt și A. Preston (ed.), *War Aims and Strategic Policy in the Great War*, Londra, 1977, pp. 85-104.
35. R. Halpern, *The Mediterranean Naval Situation, 1908-1914*, Cambridge, Mass., 1971, capitolul 7 ; A.J. Marder, *The Anatomy of British Sea Power*, Hamden, Conn., retip. în 1964, pp. 174-175.
36. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers*, *passim*. Vezi și *idem*, *Italy and the Approach of the First World War*, Londra, 1983 ; Lowe și Marzari, *Italian Foreign Policy 1870-1940*, *passim*.
37. P. Kennedy, „The First World War and the International Power System", în S.E. Miller (ed.), *Military Strategy and the Origins of the First World War*, Princeton, NJ, 1985, p. 15.
38. W.R. Keylor, *The Twentieth-Century World*, pp. 14-15. Pentru alte relatări generale, vezi *NCMH*, vol. 12, capitolul 12 : I. Nish, *Japan's Foreign Policy, 1869-1942*, Londra, 1978 ; R. Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia 1894-1943*, Londra, 1979.
39. Modernizarea politică și economică a Japoniei este tratată pe scurt în R. Storry, *A History of Modern Japan*, Harmondsworth, ed. 1982, capitolul 5 ; și mult mai detaliat în W.H. Beasley, *The Meiji Restoration*, Stanford, Calif., 1972 ; E.H. Norman, *Japan's Emergence as a Modern State*, New York, 1940 ; T. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan : Government Enterprise 1868-1880*, Stanford, Calif., 1955.
40. Aspectele economice ale modernizării Japoniei pot fi urmărite în G.S. Allen, *A Short Economic History of Japan*, Londra, ed. 1981, capitolele 2-5 ; L. Klein și K. Ohkawa (ed.), *Economic Growth : The Japanese Experience Since the Meiji*, Holmwood, Ill., 1968 ; Rostow, *World Economy*, pp. 416-435 ; K. Ohkawa și H. Rosovsky, *Japanese Economic Growth*, Stanford, Calif., 1973.

41. E.B. Porter (ed.), *Sea Power : A Naval History*, Annapolis, Md, 1981, pp. 166-168 ; Glover, *Warfare from Waterloo to Mons*, pp. 181-184.
42. Citat în Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia*, p. 30.
43. Pentru care vezi I. Nish, *The Origins of the Russo-Japanese War*, Londra, 1985, *passim*. Conflictul în sine este cel mai bine descris în J.N. Westwood, *Russia against Japan, 1904-5 : A New Look at the Russo-Japanese War*, Londra, 1986, şi este de asemenea tratat în Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia*, capitolele 4-5 ; S. Okamoto, *The Japanese Oligarchy and the Russo-Japanese War*, New York, 1970 ; J.A. White, *The Diplomacy of the Russo-Japanese War*, Princeton, NJ, 1964. Războiul pe mare este descris pe scurt în Potter (ed.), *Sea Power*, pp. 168 şi urm. şi în P. Padfield, *The Battleship Era*, Londra, 1972, pp. 167 şi urm. ; pe uscat, P. Walden, *The Short Victorious War : A History of the Russo-Japanese War, 1904-5*, New York, 1974.
44. Vezi A.J. Sherman, „German-Jewish Bankers in World Politics : The Financing of the Russo-Japanese War", *Leo Baeck Institute Yearbook*, vol. 28, 1983, pp. 59-73.
45. Citat în Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, p. 464.
46. Pentru relatări generale despre creşterea economică a Germaniei, vezi Fischer, *War of Illusions*, partea I ; Calleo, *The German Problem Reconsidered*, capitolul 4 ; N. Stone, *Europe Transformed 1878-1919*, Londra, 1983, pp. 159 şi urm. ; W.G. Hoffmann, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1965 ; W.O. Henderson, *The Rise of German Industrial Power, 1834-1914*, Berkeley/Los Angeles, 1972, partea a III-a ; M. Kitchen, *The Political Economy of Germany 1815-1914*, Londra, 1978.
47. Am preluat aceste date de la p. 2 a lucrării lui John Gooch „Italy during the First World War", pentru primul volum al *Military Effectiveness*, ed. A. Millett şi W. Murray, Londra, 1988.
48. Vezi datele din Calleo, *German Problem Reconsidered*, pp. 66, 68.
49. Citat în J. Steinberg, „The Copenhagen Complex", *Journal of Contemporary History*, vol. 1, partea a III-a, 1966, p. 26.
50. Langer, *Diplomacy of Imperialism*, p. 96 ; vezi din nou Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, vol. 2, pp. 83-252 ; *idem*, *Europe in the Age of Imperialism*, Londra, 1969, *passim* : W. Baumgart, *Imperialism : The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion 1880-1914*, Oxford, 1982, partea a III-a.
51. Pentru aceste citate, vezi Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, p. 311 ; J.C. Röhl, „A Document of 1892 on Germany, Prussia, and Poland", *Historical Journal*, vol. 7, 1964, pp. 144 şi urm. ; respectiv Fischer, *War of Illusions*, capitolul 3.
52. Preiau această sintagmă din H.-U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*, Köln, 1969, partea a III-a, pp. 112 şi urm.
53. Vezi aprecierile din A.J. Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow : The Royal Navy in the Fisher Period*, vol. 1, *The Road to War 1904-1914*, Londra, 1961, capitolul 13 ; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, capitolele 8-9.
54. Kennedy, *Strategy and Diplomacy*, p. 160.
55. B.F. Schulte, *Die deutsche Armee*, Düsseldorf, 1977 ; V.R. Berghahn, *Germany and the Approach of War in 1914*, Londra/New York, 1974, capitolele 1 şi 6. Pentru exemple ale nenumăratelor subestimări prosteşti ale puterii militare germane (în special în comparaţie cu Rusia şi Franţa), vezi P. Towle, „The European Balance of Power in 1914", *Army Quarterly and Defence Journal*, vol. 104, 1974, pp. 333-362.
56. Toate aceste date sunt preluate din Wright, *Study of War*, pp. 670-671.
57. J.K. Tanenbaum, „French Estimates of Germany's Operational War Plans", în May (ed.), *Knowing One's Enemies*, p. 162.
58. Calleo, *German Problem Reconsidered*, introducere.
59. Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, p. 311.

60. Vezi din nou Gilpin, *War and Change in World Politics*, *passim*.
61. Pentru dovezi convingătoare ale acestui fapt, vezi articolele din J.C. Röhl şi N. Sombart (ed.), *Kaiser Wilhelm II: New Interpretations*, Cambridge, 1982.
62. Citat în G.A. Craig, *Germany 1866-1965*, Oxford, 1978, p. 336. O bună dovadă a acestei confuzii a scopului este oferită în I.N. Lambi, *The Navy and German Power Politics 1862-1914*, Londra/Boston, 1984.
63. Fischer, *War of Illusions*, *passim*; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, *passim*.
64. Acest fapt este explorat mai amănunţit în P. Kennedy (ed.), *The War Plans of the Great Powers 1880-1914*, Londra/Boston, 1979, introducere.
65. Calleo, *German Problem Reconsidered*, p. 5.
66. Citat în Kennedy, *Strategy and Diplomacy*, p. 157.
67. Vezi rapoartele pentru „puterea relativă" a Franţei, Marii Britanii şi Austro-Ungariei în C.F. Doran şi W. Parsons, „War and the Cycle of Relative Power", *American Political Science Review*, vol. 74, 1980, p. 956.
68. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, p. xxviii.
69. Există o relatare succintă în Kann, *History of the Habsburg Empire*, pp. 461 şi urm.; o bună analiză în Milward şi Saul, *Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914*, pp. 271 şi urm.; şi o analiză mai sofisticată, care compară imperiul cu Italia şi Spania, în Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, capitolul 5.
70. Bairoch, „Europe's Gross National Product 1800-1975", p. 287.
71. L.L. Farrar, *Arrogance and Anxiety: The Ambivalence of German Power 1849-1914*, Iowa City, Iowa, 1981, capitolul 3, notele 9 şi 18. Farrar calculează „puterea" înmulţind populaţia cu producţia industrială. Prima secţiune din prezentul capitol ar trebui să indice că puterea este un fenomen mult mai complex.
72. Pentru rate de creştere comparative, vezi Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750-1914*, p. 239; pentru potenţialul industrial, vezi tabelul 17, *supra*.
73. Date preluate din Good, *Economic Rise of the Habsburg Empire*, p. 150.
74. Pentru cele ce urmează, vezi geniala descriere din Stone, *Europe Transformed*, pp. 303 şi urm.; Kann, *History of the Habsburg Empire*, capitolul 8; C.A. Macartney, *The Habsburg Empire 1790-1918*, Londra, 1969, capitolele 14-17; A.J. May, *The Habsburg Monarchy 1862-1916*, Cambridge, Mass., 1960, pp. 34 şi urm.
75. Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, capitolul 9; Langer, *Diplomacy of Imperialism*, pp. 596-598; şi în special C. Andrew, *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale*, Londra, 1968, pp. 127 şi urm.
76. Citat în Stone, *Europe Transformed*, pp. 316-317; vezi şi Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, p. 106.
77. Wright, *Study of War*, pp. 670-671, coloanele 10-12; este util şi Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, pp. 125-126, 148, 160, 172.
78. Pentru starea marinei austro-ungare, vezi Halpern, *Mediterranean Navy Situation*, capitolul 6. Starea armatei înainte de 1914 este examinată în excelenta lucrare a lui Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, capitolele 9-12; N. Stone, „Moltke and Conrad: Relations between the Austro-Hungarian and German General Staffs 1909-1914", în Kennedy (ed.), *War Plans of the Great Powers 1880-1914*, pp. 222 şi urm.; *idem*, *The Eastern Front 1914-1917*, Londra, 1975, capitolul 4; *idem*, „Austria-Hungary", în May (ed.), *Knowing One's Enemies*, pp. 37 şi urm.
79. Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, p. 159, vezi şi pp. 152, 163.
80. *Ibid.*, p. 159. Vezi şi Stone, „Moltke and Conrad", în Kennedy (ed.), *War Plans of the Great Powers*.
81. Stone, „Austria-Hungary", p. 52.
82. Vezi aici puternica şi eleganta pledoarie a lui P.W. Schroeder, care afirmă că marile puteri (în special Marea Britanie) ar fi trebuit să menţină Imperiul Austro-Ungar pentru a salva

statu-quoul : „World War I as a Galloping Gertie", *Journal of Modern History*, vol. 44, nr. 3, 1972, pp. 319-345. Nu este diferită de afirmaţia că după 1945 Statele Unite şi URSS ar fi trebuit să încerce să menţină Imperiul Britanic pentru a evita o instabilitate ulterioară în lumea a treia.

83. Pentru politica externă franceză, vezi lucrarea mai veche a lui E.M. Carroll, *French Public Opinion and Foreign Affairs 1880-1914*, Londra, 1931 ; G.F. Kennan, *The Decline of Bismarck's European Order : Franco-Russian Relations 1875-1890*, Princeton, NJ, 1979 ; Andrew, *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale* ; J.F.V. Keiger, *France and the Origins of the First World War*, Londra, 1983.
84. Nu există nici o istorie completă a politicii de apărare franceze în această perioadă ; dar există detalii utile în D. Porch, *The March to the Marne : The French Army 1871-1914*, Cambridge, 1981 ; P.-M. de la Gorce, *The French Army : A Military Political History*, New York, 1963, capitolele 1-5 ; R.D. Challenor, *The French Theory of the Nation in Arms 1866-1939*, New York, 1955 ; vezi şi referinţele din notele 88-89, *infra*.
85. Marder, *Anatomy of British Sea Power*, pp. 71-73, 86-87, 107-109, 124 şi urm. ; şi referinţele din Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, capitolul 11, nota 27.
86. Colonialismul francez şi imperiul colonial francez sunt tratate în A.S. Kanya-Forstner, *The Conquest of the Western Sudan : A Study in French Military Imperialism*, Cambridge, 1969 ; R. Betts, *Tricouleur : The French Colonial Empire*, Londra, 1978 ; H. Brunschwig, *French Colonialism, 1871-1916 : Myths and Realities*, Londra, 1966 ; R. Girardet, *L'idée coloniale en France de 1871 à 1962*, Paris, 1972 ; J. Ganiage, *L'expansion coloniale de la France sous la Troisième République 1871-1914*, Paris, 1968.
87. Pentru un bun rezumat al acestui argument, vezi A.S. Kanya-Forstner, „French Expansion in Africa : The Mythical Theory", în R. Owen şi R. Sutcliffe (ed.), *Studies in the Theory of Imperialism*, Londra, 1972, pp. 285 şi urm.
88. Politica navală franceză este tratată pe scurt în Jenkins, *History of the French Navy*, pp. 303 şi urm. ; Williamson, *Politics of Grand Strategy*, pp. 227 şi urm. ; Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, pp. 47 şi urm. ; şi R. Ropp, *The Development of a Modern Navy : French Naval Policy 1871-1904*, Annapolis, Md, 1987, *passim*.
89. Aceasta poate explica şi de ce atât de mulţi istorici au avut tendinţa să se axeze mai curând pe relaţiile dintre civili şi militari din Franţa decât pe politica militară *per se*. Pentru exemple în plus faţă de lucrările enumerate în nota 84, *supra*, vezi R. Girardet, *La Société militaire dans la France contemporaine*, Paris, 1953 ; G. Krumeich, *Armaments and Politics in France on the Eve of the First World War*, Leamington Spa, 1986.
90. Pentru cele ce urmează, vezi Milward şi Saul, *Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914*, capitolul 2 ; Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, capitolul 3 ; *idem*, *Economic Forces in French History*, capitolul 9 ; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, capitolul 3 (un excelent şi sofisticat studiu) ; Rowley, *Evolution économique de la France du milieu du XIXe siècle à 1914*, *passim* ; Caron, *Economic History of Modern France*, partea I ; J.H. Clapham, *The Economic Development of France and Germany, 1815-1914*, Cambridge, 1948 ; R. Price, *The Economic Modernization of France*, Londra, 1975.
91. Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, pp. 71-72.
92. Literatura despre sistemul bancar francez şi investiţiile peste mări este foarte bogată ; pentru un scurt rezumat, vezi Kindleberger, *Financial History of Western Europe*, pp. 225 şi urm. ; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, pp. 173 şi urm. ; R. Cameron, *France and the Economic Development of Europe*, Princeton, NJ, 1961, *passim*. Împrumuturile ruse şi diplomaţia franco-rusă sunt tratate în R. Girault, *Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887-1914*, Paris, 1973 ; şi Krumeich, *Armaments and Politics in France*, capitolul 6.

93. Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, p. 182.
94. *Ibid.*, p. 158.
95. Bairoch, „Europe's Gross National Product", p. 281; *idem*, „International Industrialization Levels", p. 297; Wright, *Study of War*, pp. 670-671. Vezi şi atentele comparaţii din V. Hentschel, „Produktion, Wachstum und Productivität in England, Frankreich und Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg", *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, vol. 68, 1981, pp. 457-510. Toate acestea îl contrazic pe Stone, *Europe Transformed*, p. 282.
96. Vezi copleşitoarele dovezi în Mitchell, *Victors and Vanquished*, capitolele 1-5, în special pp. 109-111.
97. Porch, *March to the Marne*, p. 227.
98. Pentru exemple repetate ale unor afirmaţii de acest gen, vezi E. Weber, *The Nationalist Revival in France, 1905-1916*, Berkeley, Calif., 1959; H. Contamine, *La Revanche, 1871-1914*, Paris, 1957; Krumeich, *Armaments and Politics in France, passim*.
99. *Ibid.* Vezi şi Williamson, *Politics of Grand Strategy*, capitolele 5 şi 8; B.H. Liddell Hart, „French Military Ideas Before the First World War", în M. Gilbert (ed.), *A Century of Conflict, 1850-1950*, Londra, 1966, pp. 133-148.
100. Pentru ceea ce urmează, vezi Andrew, *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale*, *passim*; Keiger, *France and the Origins of the First World War*, capitolele 1 şi 4.
101. J.J. Becker, *1914: Comment les Français sont entrés dans la guerre*, Paris, 1977; J. Joll, *The Origins of the First World War*, Londra/New York, 1984, capitolul 8.
102. J. Remak, „1914 – The Third Balkan War: Origins Reconsidered", republicat în Koch (ed.), *Origins of the First World War*, pp. 89-90.
103. Expresie folosită prima dată în R. Robinson şi J. Gallagher, împreună cu A. Denny, *Africa and the Victorian: The Official Mind of Imperialism*, ediţia a II-a, Londra, 1981. Pentru o analiză a acestei sintagme şi a altor idei ale lor, vezi P. Kennedy, „Continuity and Discontinuity in British Imperialism 1815-1914", în C.C. Eldridge (ed.), *British Imperialism in the Nineteenth Century*, Londra, 1984, pp. 20-38.
104. Vezi din nou Bourne, *Britain and the Balance of Power in North America*, *passim*. Pentru reglarea acestor disensiuni şi pentru alte aspecte ale relaţiei, vezi B. Perkins, *The Great Rapprochement*, New York, 1969.
105. Gillard, *Struggle for Asia*, *passim*; K. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia 1864-1914*, New Haven, Conn., 1968; E. Hölzle, *Die Selbstentmachtung Europas*, pp. 85 şi urm.
106. L.K. Young, *British Policy in China 1895-1902*, Oxford, 1970; P. Lowe, *Britain in the Far East: A Survey from 1819 to the Present*, Londra, 1981, capitolele 3-4.
107. Hobsbawm, *Industry and Empire*, p. 150. Vezi şi P.J. Cain, *Economic Foundations of British Overseas Expansion 1815-1914*, Londra, 1980, capitolul 9; W.G. Hynes, *The Economics of Empire: Britain, Africa and the New Imperialism, 1870-95*, Londra, 1979, *passim*; Cain şi Hopkins, „Political Economy of British Expansion Overseas", pp. 485 şi urm.
108. Pentru detalii, vezi primele capitole din Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy*.
109. Marder, *Anatomy of British Sea Power*, *passim*; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, capitolele 7-8; şi J. Gooch, *The Plans of War: The General Staff and British Military Strategy c. 1900-1916*, Londra, 1974, tratează planificările maritime şi militare.
110. În consecinţă, literatura este bogată şi numărul lucrărilor creşte de la an la an. Hobsbawm, *Industry and Empire*, pp. 136-153, 172-185; Landes, *Unbound Prometheus*, pp. 326-58; şi Mathias, *First Industrial Nation*, pp. 243-252, 306-334, 365-426, sunt încă foarte instructive. Crouzet, *Victorian Economy*, pp. 371 şi urm., este un nou studiu succint.
111. Citat în Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, p. 315.
112. Citat în N. Mansergh, *The Commonwealth Experience*, Londra, 1969, p. 134.
113. Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, p. 307 şi *passim*, pentru citate similare.

114. Citat în G.R. Searle, *The Quest for National Efficiency 1899-1914*, Oxford, 1971, p. 5, cu o bogăţie de detalii suplimentare asupra acestei stări.
115. Porter, *Lion's Share*, pp. 353-354.
116. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, p. xxix; Peacock şi Wiseman, *Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, p. 166; Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, capitolul 17.
117. Date preluate din W. Woodruff, „The Emergence of an Industrial Economy 1700-1914", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 4, partea a II-a, *The Emergence of Industrial Societies*, p. 707.
118. Pe această temă, vezi excelenta lucrare a lui Porter, *Britain, Europe and the World*, *passim*.
119. Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 195 şi urm.
120. Mansergh, *Commonwealth Experience*, capitolul 5; D.C. Gordon, *The Dominion Partnership in Imperial Defense 1870-1914*, Baltimore, Md, 1965.
121. Despre care vezi J. Ehrman, *Cabinet Government and War 1890-1940*, Cambridge, 1958; F.A. Johnson, *Defence by Committee*, Londra, 1960.
122. Vezi nota 102, *supra*.
123. Superb analizate în M. Howard, *The Continental Commitment*, Londra, 1972, *passim*.
124. French, *British Economic and Strategic Planning*, *passim*; Kennedy, „Strategy versus Finance in Twentieth-Century Britain", în *Strategy and Diplomacy*, pp. 89-106; şi analiza stimulativă din Porter, *Britain, Europe and the World*, capitolul 3.
125. Citat în Fischer, *War of Illusions*, p. 402.
126. Sunt vorbele lui Buchanan, ambasador al Marii Britanii în Rusia, citat în K. Wilson, „British Power in the European Balance, 1906-1914", în D. Dilks (ed.), *Retreat from Power: Studies in Britain's Foreign Policy in the Twentieth Century*, 2 vol., Londra, 1981, vol. 1, p. 39.
127. Care sunt subtitlul, respectiv titlul lucrării lui R. Ropponen, *Die Kraft Russlands: Wie beurteilte die politische und militärische Führung der europäischen Grossmächte in der Zeit von 1905 bis 1914 die Kraft Russlands?*, Helsinki, 1968, o compilaţie extraordinar de bogată.
128. Următoarea secţiune privind economia rusă înainte de 1914 se bazează pe G. Grossman, „The Industrialization of Russia and the Soviet Union", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 4, partea a II-a, pp. 486 şi urm.; R. Munting, *The Economic Development of the USSR*, Londra, 1982, capitolul 1; O. Crisp, *Studies in the Russian Economy Before 1914*, Londra, 1976, în special cap. 1, „The Pattern of Industrialization in Russia, 1700-1914"; Seton-Watson, *Russian Empire*, pp. 506 şi urm., 647 şi urm.; Blackwell, *Industrialization of Russia*, capitolul 2; M.E. Falkus, *Industrialization of Russia 1700-1914*, capitolele 7-9; Milward şi Saul, *Development of the Economies of Continental Europe*, pp. 365-423; comparaţiile din Black (ed.), *Modernization of Japan and Russia*, *passim*; şi numeroasele statistici din lucrarea mai veche a lui M.S. Miller, *The Economic Development of Russia, 1905-1914*, Londra, 1926.
129. Crisp, „Pattern of Industrialization", pp. 40-41.
130. Munting, *Economic Development*, p. 34; Girault, *Emprunts russes et investissements français en Russie*, *passim*; şi J.P. Machay, *Pioneer for Profit: Foreign Entrepreneurs and Russian Industrialization*, Chicago/Londra, 1970, *passim*. Pentru întreprinzătorii autohtoni, vezi R. Portal, „Muscovite Industrialists: The Cotton Sector 1861-1914", în W.L. Blackwell (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, New York, 1974, pp. 161-196.
131. Munting, *Economic Development*, p. 31. Mai general, A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Mass., 1962; M. Falkus, „Aspects of Foreign Investment in Tsarist Russia", *Journal of European Economic History*, vol. 8, nr. 1, primăvara 1979, pp. 14-16. Pentru cea mai recentă diagnoză, foarte sofisticată (dar şi foarte complexă), vezi P. Gatrell, *The Tsarist Economy, 1850-1917*, Londra, 1986, *passim*.
132. Vezi tabelele 14-18, *supra*; vezi şi excelentele statistici comparative ale lui A. Nove în *An Economic History of the USSR*, Harmondsworth, 1969, pp. 14-15.

133. Munting, *Economic Development*, p. 27; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, pp. 216 şi urm., 247 şi urm.
134. Grossman, „Industrialization of Russia and the Soviet Union", p. 489.
135. *Ibid.*, p. 486.
136. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, p. 4. Capitolele 1 şi 5 din cartea lui Lieven sunt convingătoare în această privinţă, ca şi T.H. von Laue, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*, New York, 1963.
137. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, p. 13; H. Rogge, *Russia in the Age of Modernization and Revolution 1881-1917*, Londra, 1983, pp. 77 şi urm.; Falkus, „Aspects of Foreign Investment", p. 10.
138. Stone, *Europe Transformed*, pp. 257 şi urm., este deosebit de potrivită aici. Vezi şi Seton-Watson, *Russian Empire*, pp. 541 şi urm.; Milward şi Saul, *Development of the Economies of Continental Europe*, pp. 397 şi urm.; J.H.L. Keep, „Russia", în *NCMH*, vol. 9, p. 369.
139. Stone, *Europe Transformed*, pp. 212-213. Vezi şi Blackwell, *Industrialization of Russia*, pp. 32 şi urm.
140. Stone, *Europe Transformed*, p. 244.
141. Seton-Watson, *Russian Empire*, pp. 485 şi urm., 607 şi urm., 643 şi urm.; Rogge, *Russia in the Age of Modernization and Revolution*, capitolul 9. Pentru aversiunea armatei faţă de rolurile de poliţie internă, vezi J. Bushnell, *Mutiny and Repression: Russian Soldiers in the Revolution of 1905-1906*, Bloomington, Ind., 1985, pp. 32 şi urm.
142. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, capitolul 5; Joll, *Origins of the First World War*, pp. 102 şi urm.
143. Vezi tabelele 14-18, *supra*.
144. K. Neilson, „Watching the «Steamroller»: British Observers and the Russian Army Before 1914", *Journal of Strategic Studies*, vol. 8, nr. 2, iunie 1985, p. 213.
145. Şi deloc surprinzător, din moment ce „rapoartele militare" ale Ministerului de Război privind ţările străine tratau „geografia, topografia, etnografia, apărarea, comerţul, resursele, comunicaţiile, situaţia politică etc." – vezi T.G. Ferguson, *British Military Intelligence 1870-1914*, Frederick, Md, 1984, p. 223.
146. O. Crisp, în Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, p. 9; vezi şi detaliile din J. Bushnell, „Peasants in Uniform: The Tsarist Army as a Peasant Society", *Journal of Social History*, vol. 13, 1980, pp. 565-576. Vezi şi A.K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army*, Princeton, NJ, 1980, capitolele 1-2.
147. Citatul este preluat din Fuller, „The Russian Empire", în May (ed.), *Knowing One's Enemies*, p. 114 şi *passim*. De asemenea important aici este J. Bushnell, „The Tsarist Officer Corps, 1881-1914: Customs, Duties, Inefficiencies", *American Historical Review*, vol. 86, 1981, pp. 753-780; P. Kenez, „Russian Officer Corps Before the Revolution: The Military Mind", *Russian Review*, vol. 31, 1972, pp. 226-236. Studiul lui Bushnell *Mutiny and Repression* conţine detalii suplimentare revelatoare, ca şi W.C. Fuller, *Civil-Military Conflict in Imperial Russia 1881-1914*, Princeton, NJ, 1985.
148. Fuller, „Russian Empire", *passim*; A.K. Wildman, *End of the Russian Imperial Army*, capitolele 1-2; W.B. Lincoln, *Passage through Armageddon: The Russians in the War and Revolution 1914-1918*, New York, 1986, pp. 52 şi urm.
149. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, pp. 149-150; Stone, *Eastern Front*, p. 134 (de unde este preluat citatul).
150. Confuziile din planificarea anterioară războiului, în Rusia, sunt tratate în Stone, *Eastern Front*, pp. 30 şi urm.; Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, capitolul 5; L.C.F. Turner, „The Russian Mobilization in 1914", ediţie revăzută, în Kennedy, *War Plans of the Great Powers*, pp. 252-262; Fuller, „Russian Empire", pp. 111 şi urm.
151. Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power*, p. 279.

152. Doran şi Parsons, „War and the Cycle of Relative Power", p. 956.
153. D.M. Pletcher, „1861-1898 : Economic Growth and Diplomatic Adjustments", în W.H. Becker şi S.F. Wells (ed.), *Economics and World Power : An Assessment of American Diplomacy since 1789*, New York, 1984, p. 120. Pentru alte studii ale acestei creşteri, vezi M.L. Eysenbach, *American Manufactured Exports 1897-1914 : A Study of Growth and Comparative Advantage*, New York, 1976 ; H.G. Vatter, *The Drive to Industrial Maturity : The US Economy, 1860-1914*, Westport, Conn., ed. 1975.
154. Stone, *Europe Transformed*, pp. 211 şi urm. ; *cf.* R.M. Robertson, *History of the American Economy*, New York, ed. 1975, capitolul 13.
155. Barraclough, *Introduction to Contemporary History*, p. 51.
156. Preluat din Q. Wright, *Study of War*, pp. 670-671, cu calculele mele la venitul pe cap de locuitor.
157. Vezi *supra*, tabelele 15-16 – dar *cf.* Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, p. xxx.
158. Farrar, *Arrogance and Anxiety*, p. 39, nota 168.
159. *Ibid.* ; D.H. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street : The International Economy in the 1920's*, Berkeley/Los Angeles, 1977, p. 98, tabelul 4.
160. Keylor, *Twentieth-Century World*, p. 39 ; *cf.* Crouzet, *Victorian Economy*, p. 342, nota 153.
161. Woodruff, *America's Impact on the World*, p. 161.
162. W. LaFeber, *The New Empire : An Interpretation of American Expansion 1860-1898*, Ithaca, NY, 1963 ; W.A. Williams, *The Roots of the Modern American Empire*, New York, 1969. Pentru studii mai generale ale politicii externe americane, vezi T.A. Bailey, *A Diplomatic History of the American People*, New York, ed. 1974 ; R.D. Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, New York/Oxford, 1984, capitolele 2-3.
163. Pletcher, „1861-1898", pp. 124 şi urm. ; T. McCormick, *China Market : America's Quest for Informal Empire*, Chicago, 1967 ; D.G. Munro, *Intervention and Dollar Diplomacy in the Caribbean 1900-1921*, Princeton, NJ, 1964 ; E.R. May, *Imperial Democracy : The Emergence of America as a Great Power*, New York, 1961, pp. 5-6 ; Perkins, *Great Rapprochement*, pp. 122 şi urm.
164. Pentru o analiză critică, vezi M. de Cecco, *Money and Empire : The International Gold Standard 1890-1914*, Oxford, 1974, pp. 110-126 ; pentru criza din 1907, vezi J.H. Clapham, *The Economic History of Modern Britain*, 3 vol., Cambridge, 1938, vol. 3, pp. 55 şi urm.
165. Literatura privind motivele şi acţiunile imperialismului american între 1895 şi 1914 este foarte bogată. În afară de referinţele de la notele 162 şi 163, *supra*, vezi şi R. Dallek, *The American Style of Foreign Policy*, New York, 1983, capitolele 1-3 ; E.R. May, *American Imperialism : A Speculative Essay*, New York, 1968 ; G.F. Linderman, *The Mirror of War : American Society and the Spanish-American War*, Ann Arbor, Mich., 1974 ; Howard K. Beale, *Theodore Roosevelt and the Rise of America to World Power*, New York, ed. 1962.
166. Dallek, *American Style of Foreign Policy*, p. 23.
167. Beale, *Theodore Roosevelt and the Rise of America to World Power, passim* ; Dallek, *American Style of Foreign Policy*, capitolul 2 ; Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, pp. 24-38.
168. Vezi în special criticile din G.F. Kennan, *American Diplomacy*, Chicago, ed. 1984, capitolele 1-3 ; şi Dallek, *American Style of Foreign Policy*, *passim*.
169. Creşterea în domeniul naval şi politica navală americană din această perioadă sunt acum foarte bine tratate. În afară de Potter (ed.), *Sea Power*, capitolele 15 şi 17-18, vezi K.J. Hagan (ed.), *In Peace and War : Interpretations of American Naval History, 1775-1978*, Westport, Conn., 1978, capitolele 9-10 ; W.R. Braisted, *The United States Navy in the Pacific*, 2 vol., Austin, Texas, 1958 şi 1971 ; şi lucrările mai vechi H. şi M. Sprout, *The Rise of American Naval Power, 1776-1918*, Princeton, NJ, ed. 1946, şi W. Mills, *Arms and Men*, New York, 1956, capitolul 2.
170. În afară de importantele lucrări ale lui Braisted, vezi R.D. Challenor, *Admirals, Generals and American Foreign Policy 1898-1914*, Princeton, NJ, 1973 ; J.A.S. Grenville şi G.B. Young,

Politics, Strategy and American Diplomacy : Studies in Foreign Policy, 1873-1917, New Haven, Conn., 1966.

171. Challenor, *Admirals, Generals and American Foreign Policy*, *passim* ; H.H. Herwig, *Politics of Frustration : The United States in German Naval Planning, 1889-1941*, New York, 1976. Pentru îmbunătăţirea relaţiilor anglo-americane, vezi C.S. Campbell, *From Revolution to Rapprochement : The United States and Great Britain, 1783-1900*, New York, 1974, capitolele 13-14.
172. Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, capitolele 9-10. Pentru detalii suplimentare, vezi D.F. Trask, *The War with Spain in 1898*, New York, 1981 ; şi G.A. Cosmas, *An Army for Empire : The United States Army in the Spanish-American War*, Columbia, Missouri, 1971. De asemenea util în ceea ce priveşte schimbarea de atitudine este J.L. Abrahamson, *America Arms for a New Century*, New York, 1981 ; R. Weigley, *History of the United States Army*, capitolele 13-14.
173. Vezi din nou tabelele 14-20, *supra*.
174. F. Gilbert, *The End of the European Era, 1890 to the Present*, ed. a III-a, New York, 1984, p. 110. Pentru analize detaliate ale acestor decenii, vezi Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, pp. 325 şi urm. ; Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System*, capitolele 6-8 ; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History of Europe Since the Congress of Vienna*, pp. 207 şi urm. ; Bartlett, *Global Conflict*, capitolele 2-3.
175. B. Waller, *Bismarck at the Crossroads : The Reorientation of German Foreign Policy After the Congress of Berlin 1878-1880*, Londra, 1974, p. 195. Vezi şi Taylor, *Struggle for Mastery*, pp. 258 şi urm. ; şi Kennan, *Decline of Bismarck's European Order*, pp. 73 şi urm.
176. Kennan, *Decline of Bismarck's European Order*, *passim* ; şi *idem*, *The Fateful Alliance : France, Russia, and the Coming of the First World War*, New York, 1984, *passim*. Partea germană este bine tratată în N. Rich, *Friedrich von Holstein*, 2 vol., Cambridge, 1965, vol. 1, *passim*.
177. Afirmaţia că scena europeană era „stabilizată" în anii 1890, permiţând mutarea atenţiei spre aspectele coloniale, este cel mai bine tratată în W.L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, New York, ed. 1951, *passim*.
178. Cuvintele lui Langer : vezi ibid., capitolul 13 ; şi, mai general, Padfield, *Battleship Era*, capitolul 14.
179. Pentru această transformare, vezi din nou Perkins, *Great Rapprochement*, *passim* ; Campbell, *From Revolution to Rapprochement*, capitolul 14.
180. Lucrarea standard aici este I.H. Nish, *The Anglo-Japanese Alliance*, Londra, 1966 ; dar vezi şi C.J. Lowe, *The Reluctant Imperialists : British Foreign Policy 1878-1902*, 2 vol., Londra, 1967, vol. 1, capitolul 10.
181. Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, capitolul 18 ; Andrew, *Delcassé and the Making of the Entente Cordiale*, *passim* ; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History*, pp. 232 şi urm. Vezi şi comentariile din M. Behnen, *Rüstung-Bündnis-Sicherheit*, Tübingen, 1985.
182. Acest aspect este cel mai bine tratat în Andrew, *Delcassé*, *passim* ; şi G.L. Monger, *The End of Isolation : British Foreign Policy 1900-1907*, Londra, 1963.
183. O.J. Hale, *Germany and the Diplomatic Revolution 1904-1906*, Philadelphia, Pa, 1931 ; Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, capitolul 14.
184. Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, pp. 268 şi urm. ; detalii suplimentare în B. Vogel, *Deutsche Russlandpolitik, 1900-1906*, Düsseldorf, 1973.
185. Complicatele evenimente sunt tratate în lucrările lui Taylor, Monger, Andrew, Rich şi Kennedy citate mai sus. Vezi şi H. Raulff, *Zwischen Machtpolitik und Imperialismus : Die deutsche Frankreichpolitik 1904-5*, Düsseldorf, 1976 ; şi excelenta lucrare a lui Lambi, *Navy and German Power Politics 1862-1914*, capitolul 13.
186. Taylor, *Struggle for Mastery*, capitolul 19 ; Z. Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, Londra, 1977, capitolul 2 şi urm. Pentru răspunsul ruşilor la umilinţa din 1909, vezi Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, pp. 36 şi urm.

187. Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, pp. 200 şi urm. ; Williamson, *Politics of Grand Strategy*, *passim*, în special capitolul 7.
188. Cel mai detaliat studiu al acestor evenimente este L. Albertini, *The Origin of the War of 1914*, 3 vol., Londra, 1952-1957 ; dar sunt şi relatări bune, succinte, în L.C.F. Turner, *Origins of the First World War*, Londra, 1970 ; J. Joll, *Origins of the First World War*, capitolele 2-3 ; şi Langhorne, *Collapse of the Concert of Europe*, capitolele 6-7.
189. Literatura asupra planurilor de război de dinainte de 1914 este foarte bogată ; pentru treceri în revistă, vezi P.M. Kennedy (ed.), *The War Plans of the Great Powers 1880-1914*, Londra/ Boston, 1979 ; S.E. Miller (ed.), *Military Strategy and the Origins of the First World War*, Princeton, NJ, 1985 ; J. Snyder, *The Ideology of the Offensive*, Ithaca, NY, 1984.
190. Strachan, *European Armies and the Conduct of War*, capitolul 9 ; B.E. Schmitt şi H.C. Vedeler, *The World in the Crucible 1914-1919*, New York, 1984, pp. 62 şi urm.
191. Kennedy, *Rise and Fall of British Navy Mastery*, capitolul 9.
192. Pentru această afirmaţie, vezi L.L. Farrar, *The Short-War Illusion*, Santa Barbara, Calif., 1973, *passim*.
193. Pentru care vezi, pe scurt, Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, pp. 62 şi urm. ; şi, mai detaliat, D.M. Smith, *The Great Departure : The United States and World War I, 1914-1920*, New York, 1965 ; P. Devlin, *Too Proud to Fight : Woodrow Wilson's Neutrality*, New York, 1975 ; E.R. May, *The World War and American Isolation*, Chicago, ed. 1966 ; A.S. Link, *Wilson*, 5 vol. actualizate, Princeton, NJ, 1947-1965, vol. 3-5.
194. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers*, este cea mai bună lucrare în acest sens.
195. Pentru aceste distrageri, vezi P. Guinn, *British Strategy and Politics, 1914-1918*, Oxford, 1965 ; Beloff, *Imperial Sunset*, vol. 1, capitolul 5 ; şi D. French, *British Strategy and War Aims 1914-1916*, Londra/Boston, 1986, *passim*.
196. Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, capitolele 12-14, este o excelentă analiză a politicii militare austro-ungare – incluzând deopotrivă punctele forte şi punctele slabe – din timpul războiului.
197. Pentru această afirmaţie, vezi Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, capitolul 9 ; Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, pp. 458 şi urm.
198. Pentru o argumentare mai extinsă, vezi Kennedy, *British Naval Mastery*, capitolul 9.
199. *Ibid.*
200. Strachan, *European Armies and the Conduct of War*, capitolul 9 ; vezi şi excelenta analiză a problemei în S. Bidwell şi D. Graham, *Fire-Power : British Army Weapons and Theories of War, 1904-1945*, Londra, 1982, capitolele 4-8. Pentru o analiză succintă, vezi B. Bond, „The First World War", în *NCMH*, vol. 12, capitolul 7.
201. Pentru exemple excelente, vezi Stone, *Eastern Front*, p. 265 şi *passim*.
202. Van Creveld, *Supplying War*, capitolul 4, este convingător aici. Vezi şi critica din G. Ritter, *The Schlieffen Plan*, New York, 1958, şi în L.C.F. Turner, „The Significance of the Schlieffen Plan", în Kennedy (ed.), *War Plans of the Great Powers*, pp. 199-221.
203. Pentru detalii suplimentare, vezi Stone, *Eastern Front*, capitolele 3-8 ; Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, capitolele 4-5 ; B.H. Liddell Hart, *History of the First World War*, Londra, ed. 1970, capitolele 4-5 ; Lincoln, *Passage Through Armageddon*, capitolele 2-4.
204. Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, capitolul 6 ; J.L. Stokesbury, *A Short History of World War I*, New York, 1981, capitolele 11-12.
205. Vezi, de exemplu, Stone despre Rusia, în *Eastern Front*, capitolul 9 ; Barnett despre Marea Britanie, în *Colapse of British Power*, pp. 113 şi urm. ; McNeill despre Franţa, în *Pursuit of Power*, pp. 318 şi urm.
206. În afară de excelenta analiză generală a lui McNeill, vezi şi G. Hardach, *The First World War 1914-1918*, Londra, 1977, în special capitolele 4 şi 6 ; şi A. Marwick, *War and Social Change in the Twentieth Century*, Londra, 1974, capitolele 2-3.

207. Vezi din nou Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, capitolele 12-14; pentru problemele interne, vezi Kann, *History of the Habsburg Empire*, capitolul 9; A.J. Mary, *The Passing of the Habsburg Monarchy, 1914-1918*, 2 vol., Philadelphia, Pa, 1966, *passim*.
208. Vezi în special lucrarea lui J. Gooch, „Italy During the First World War", în A. Millett şi W. Murray (ed.), *Military Effectiveness*, vol. I, Londra, 1988, pp. 157-190.
209. J.A.S. Grenville, *A World History of the Twentieth Century 1900-1945*, Londra, 1980, vol. 1, pp. 218-219.
210. Stone, *Eastern Front*, *passim*, conţine detalii excelente (chiar dacă pledoaria sa pentru reuşitele industriale ale Rusiei ridică anumite întrebări). Vezi şi Seton-Watson, *Russian Empire*, pp. 698 şi urm.; şi D.R. Jones, „Imperial Russia's Armed Forces at War, 1914-1918: An Analysis of Combat Effectiveness", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness*. Rolul industriilor de la Moscova şi certurile lor cu ministerele sunt detaliate în L.H. Siegelbaum, *The Politics of Industrial Mobilization in Russia, 1914-1917*, New York, 1984; şi mai sunt o mulţime de detalii suplimentare în A.L. Sidorov, *The Economic Position of Russia During the First World War*, Moscova, trad. 1973. Eforturile ţarului sunt examinate în D.R. Jones, „Nicholas II and the Supreme Command", *Sbornik*, vol. 11, 1985, pp. 47-83.
211. Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, pp. 188-199. Acest citat este din N. Golovine, *Russian Army in the World War*, New Haven, Conn., 1932, p. 281. Pentru numărul pierderilor şi nemulţumirile privind apelul la „categoria a doua" de recruţi, vezi Wildman, *End of the Russian Imperial Army*, capitolul 3; şi analiza foarte bună din Lincoln, *Passage through Armageddon*, *passim*.
212. G. Pedrocini, *Les mutineries de 1917*, Paris, 1967, este cel mai bun dintr-un număr de studii referitoare la această criză.
213. McNeill, *Pursuit of Power*, p. 322, cu o bună sinteză a literaturii. Vezi şi Hardach, *First World War*, pp. 86 şi urm., 131 şi urm.
214. Vezi lucrarea mai veche a lui M. Ange-Laribé, *L'agriculture pendant la guerre*, Paris, 1925, şi relatarea din Hardach şi McNeill.
215. Date preluate din Stokesbury, *Short History of World War I*, p. 289.
216. Kennedy, „Great Britain Before 1914", în May (ed.), *Knowing One's Enemies*, pp. 172-204; French, *British Economic and Strategic Planning*, *passim*.
217. Vezi din nou Barnett, *Collapse of British Power*, pp. 113 şi urm.; Hardach, *First World War*, pp. 77 şi urm.; McNeill, *Pursuit of Power*, pp. 325 şi urm.; R.J.Q. Adams, *Arms and the Wizard: Lloyd George and the Ministry of Munitions, 1915*, Londra, 1978, *passim*.
218. Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, p. 146, cu cifrele extrase din tabelele din Peacock şi Wiseman, *Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*.
219. Date preluate din Hardach, *First World War*, p. 87.
220. Bond, „First World War", *passim* în *NCMH*, vol. 12; Guinn, *British Strategy and Politics*, *passim*: Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, capitolele 6-8; D.R. Woodward, *Lloyd George and the Generals*, Newark, NJ, 1983.
221. Citat în Beloff, *Imperial Sunset*, vol. 1, p. 255. Pentru detalii complete, vezi acum K. Burk, *Britain, America and the Sinews of War 1914-1918*, Londra/Boston, 1985.
222. F.S. Northedge, *The Troubled Giant: Britain Among the Great Powers*, Londra, 1966, p. 623.
223. Bine tratat în T. Lupfer, „The Dynamics of Doctrine: The Changes in German Tactical Doctrine During the First World War", *Leavenworth Papers*, nr. 4, Fort Leavenworth, Kans., 1981; şi van Creveld, *Command in War*, pp. 168 şi urm.
224. Hardach, *First World War*, pp. 55 şi urm.; G. Feldman, *Army, Industry and Labor in Germany 1914-1918*, Princeton, NJ, 1966.
225. Vezi preocuparea nelinişti pentru acest fapt în Beloff, *Imperial Sunset*, pp. 239 şi urm., 246 şi urm., 271.
226. Hardach, *The First World War*, pp. 63 şi urm.; McNeill, *The Pursuit of Power*, pp. 338 şi urm.; Bond, „The First World War", pp. 198-199, în *NCMH*, vol. 12.

227. Detalii complete se găsesc în A. Skalweit, *Die deutsche Kriegsnährungswirtschaft*, Berlin, 1927, cu un rezumat în Hardach, *First World War*, pp. 112 şi urm. Pentru impactul războiului asupra poporului german, vezi J. Kocka, *Facing Total War : German Society 1914-1918*, Leamington Spa, 1984, capitolele 2 şi 4 ; McNeill, *Pursuit of Power*, p. 340, pentru citat.
228. Vezi referinţele din nota 193, *supra*. Pentru un rezumat istoriografic, vezi D.M. Smith, „National Interest and American Intervention, 1917 : A Historical Appraisal", *Journal of American History*, vol. 52, 1965, pp. 5-24.
229. Contribuţia americanilor este rezumată cu abilitate în Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, capitolul 11 ; Weigley, *History of the United States Army*, capitolul 16 ; T.K. Nenninger, „American Military Effectiveness in World War I", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness*, Londra, 1988.
230. Strachan, *European Armies and the Conduct of War*, p. 148. Vezi şi utilele detalii din Ritter, *The Sword and the Sceptre*, 4 vol., Londra, 1975, vol. 4, pp. 119 şi urm., 229 şi urm.
231. Bond, „First World War", *NCMH*, vol. 12, p. 199, care oferă aceste date ; Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, p. 261. Pentru studii detaliate ale campaniei din 1918, vezi T. Toland, *No Man's Land : The Story of 1918*, Londra, 1980 ; H. Essame, *The Battle for Europe, 1918*, New York, 1972 ; B. Pitt, *1918 - The Last Act*, New York, 1962.
232. Pentru detalii, vezi Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, pp. 255 şi urm., 376 şi urm. ; A.J. Ryder, *The German Revolution of 1918*, Cambridge, 1967, *passim*.
233. J. Keegan, *The Face of Battle*, Harmondsworth, 1978, *passim* ; J. Williams, *The Home Fronts : Britain, France and Germany, 1914-1918*, Londra, 1972 ; A. Marwick, *The Deluge - British Society in the First World War*, Londra, 1965 ; *idem*, *War and Social Change in the Twentieth Century*, capitolele 2-3.
234. Această temă se întâlneşte în cărţile lui Kennan ; de exemplu, vezi *Decline of Bismarck's European Order*, p. 3. Într-un ton similar este Hölzle, *Die Selbstentmachtung Europas*. Pentru analize ale impactului psihologic şi cultural, cu referiri la literatura mai detaliată, vezi Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, pp. 467 şi urm. şi J. Joll, *Europe Since 1870*, Londra, 1973, în special cap. 11.
235. Vezi istorisirile din M. Middlebrook, *The Kaiser's Battle : 21 March 1918*, Londra, 1978.
236. Datele privind cheltuielile de război în Hardach, *First World War*, p. 153 ; forţele mobilizate totale în Barraclough (ed.), *Atlas of World History*, p. 252.

Capitolul 6. Lumea bipolară şi criza „puterilor mijlocii" (II) : 1919-1942

1. Pentru înţelegerile din 1919-1923, vezi abordările generale din *NCMH*, vol. 12, capitolul 8 ; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History of Europe*, pp. 360 şi urm. ; G. Ross, *The Great Powers and the Decline of the European States System 1914-1945*, Londra, 1953, capitolul 3 ; R.J. Sontag, *A Broken World, 1919-1939*, New York, 1971), capitolele 1 şi 4 ; M.L. Dockrill şi J.D. Goold, *Peace Without Promise : Britain and the Peace Conferences 1919-1923*, Londra, 1981, *passim* ; S. Marks, *The Illusion of Peace : International Relations in Europe 1918-1933*, Londra, 1976, capitolul 1.
2. Ross, *Great Powers*, capitolul 4 ; Marks, *Illusion of Peace*, capitolul 3 ; A.J.P. Taylor, *The Origins of the Second World War*, Harmondsworth, ed. 1964, capitolul 3 ; J. Jacobsen, *Locarno Diplomacy : Germany and the West 1925-1929*, Princeton, New Jersey, 1972 ; iar G. Grün, „Locarno, Ideal and Reality", *International Affairs*, vol. 31, 1955, pp. 477-485 este cea mai bună lucrare pe această temă.
3. Lucrările privind despăgubirile şi datoriile de război s-au înmulţit foarte mult. Printre cele mai importante volume recente, se numără M. Trachtenberg, *Reparation in World Politics :*

France and European Diplomacy 1916-1923, New York, 1980; W.A. McDougall, *France's Rhineland Diplomacy 1914-1924*, Princeton, New Jersey, 1978; H. Rupieper, *The Cuno Government and Reparations, 1922-1923*, Londra, 1979; S.A. Shuker, *The End of French Predominance in Europe: The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan*, Chapel Hill, North Carolina, 1976; D.P. Silverman, *Reconstructing Europe after the Great War*, Cambridge, Massachusetts, 1982. Marks, *Illusion of Peace*, capitolul 2 este la fel de util şi există un rezumat bun în Kindleberger, *Financial History of Western Europe*, partea a IV-a.

4. D.H. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street, 1919-1929*, Londra, 1977, p. 13. Acesta este un rezumat bun al tuturor studiilor de după 1919 (adesea sponsorizate de Carnegie Foundation) pe tema „costurilor de război", dar şi al lucrărilor mai recente.
5. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, p. 14.
6. Aldcroft, *The European Economy 1914-1970*, Londra, 1977, p. 19.
7. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, pp. 34-35, 98 şi urm.
8. Rostow, *World Economy*, pp. 194-200, include un rezumat bun; dar vezi şi Kenwood şi Lougheed, *Growth of the International Economy*, capitolul 11; A.S. Milward, *The Economic Effects of the World Wars in Britain*, Londra, 1970, *passim*; Landes, *Unbound Prometheus*, capitolul 6.
9. I. Svennilson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, Geneva, 1954, pp. 204-205.
10. Farrar, *Arrogance and Anxiety*, p. 39, nota 17.
11. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, capitolul 1 şi pp. 99-101; Kenwood şi Lougheed, *Growth of the International Economy*, pp. 176 şi urm. Pentru detalii privind colapsul preţurilor produselor agricole americane după 1919, vezi Robertson, *History of the American Economy*, p. 515.
12. Pentru un rezumat bun, vezi Hardach, *First World War*, capitolul 6; vezi şi Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, pp. 30 şi urm.
13. Vezi trimiterile de la nota 3, *supra*; vezi şi Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, capitolul 4.
14. Vezi eseurile din Rowland (ed.), *Balance of Power or Hegemony: The Inter-War Monetary System*; C.P. Kindleberger, *The World in Depression 1929-1939*, Berkeley, California, 1973, *passim*, dar mai ales capitolele 1 şi 4; A. Fishlow, „Lessons from the Past: Capital Markets During the 19th Century and the Interwar Period", *International Organization*, vol. 39, nr. 3, 1985, mai ales pp. 415-427. Există de asemenea o analiză foarte bună în Kennedy, *Over Here*, pp. 334-347.
15. Pentru o analiză a acestor evenimente, vezi Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, capitolele 7-11; Kindleberger, *World in Depression*, capitolele 3-9; *idem*, *Financial History of Western Europe*, capitolul 20.
16. Kindleberger, *World in Depression*, p. 231; Rowland, „Preparing the American Ascendancy: The Transfer of Economic Power from Britain to the United States, 1933-1944", în Rowland (ed.), *Balance of Power or Hegemony*, pp. 198 şi urm. Pentru citatul lui Chamberlain, vezi D. Reynolds, *The Creation of the Anglo-American Alliance, 1937-1961*, Londra, 1981, p. 16 şi *passim*; vezi şi C.A. MacDonald, *The United States, Britain and Appeasement 1936-1939*, Londra, 1980.
17. A.J.P. Taylor, *The Trouble-Makers: Dissent over Foreign Policy, 1789-1939*, Londra, ed. 1969, capitolele 4-6; Z.S. Steiner, *The Foreign Office and Foreign Policy 1898-1914*, Cambridge, 1969, *passim*; G.A. Craig şi A.L. George, *Force and Statecraft: Diplomatic Problems of Our Time*, Oxford, 1983, capitolul 5.
18. Vezi, de exemplu, L. Martin, *Peace Without Victory – Woodrow Wilson and the English Liberals*, New York, ed. 1973; Taylor, *Trouble-Makers*, capitolul 5.
19. A.J. Mayer, *Political Origins of the New Diplomacy*, New York, ed. 1970, *passim*; S.R. Grabaud, *British Labor and the Russian Revolution 1917-1924*, Cambridge, Massachusetts, 1956; F.S. Northedge şi A. Wells, *Britain and Soviet Communism: The Impact of a Revolution*, Londra, 1982, capitolul 8.

20. G. Schmidt, „Wozu noch politische Geschichte?", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B17/75, aprilie 1975, pp. 32 şi urm.
21. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles 1918-1919*, Londra, 1968; Joll, *Europe Since 1870*, capitolul 9, „Revolution and Counter-Revolution". Detalii asupra acestor temeri privind revoluţia mai există şi în C.S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe*, Princeton, New Jersey, 1975, mai ales capitolul 1.
22. Joll, *Europe Since 1870*, capitolele 9-12; Sontag, *Broken World*, pp. 24 şi urm.
23. Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, pp. 476 şi urm.; B. Bergonzi, *Heroes' Twilight*, New York, 1966; P. Fussell, *The Great War and Modern Memory*, New York, 1975; *cf.* Barnett, *Collapse of British Power*, pp. 426 şi urm.
24. Vezi din nou Joll, *Europe Since 1870*, pp. 262 şi urm.; Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, vol. 2, pp. 538 şi urm.; A. Hamilton, *The Appeal of Fascism*, Londra, 1971; P. Hayes, *Fascism*, Londra, 1973, *passim*; R.A.L. Waite, *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany*, Cambridge, Massachusetts, 1952, *passim*; J. Diehl, *Paramilitary Politics in Weimar Germany*, Bloomington, Indiana, 1977.
25. D. Caute, *The Fellow Travellers*, Londra, 1973; Northedge şi Wells, *Britain and Soviet Communism*, capitolele 6-8.
26. Pentru cele ce urmează, vezi excelenta analiză din Barraclough, *Introduction to Contemporary History*, capitolul 6: „The Revolt Against the West"; şi hărţile din Barraclough (ed.), *Atlas of World History*, pp. 248, 260-261. Vezi şi Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, vol. 2, pp. 575 şi urm.; *NCMH*, vol. 12, capitolele 10-12; H. Bull şi A. Watson, *The Expansion of International Society*, Oxford, 1984, mai ales partea a III-a; R.F. Holland, *European Decolonization 1918-1981*, Londra, 1985, capitolul 1; H. Grimal, *Decolonization: The British, French, Dutch and Belgian Empires 1919-1963*, Londra, 1978, capitolele 1-3.
27. Pentru un bun exemplu privind tabăra britanică, vezi B.R. Tomlinson, *The Political Economy of the Raj 1914-1947*, Cambridge, 1979, *passim*; mai general, vezi Tomlinson, „The Contraction of England: National Decline and the Loss of Empire", *Journal of Imperial and Commonwealth History*, vol. 11, 1982, pp. 58-72; Thornton, *Imperial Idea and Its Enemies*, capitolele 4-6; Beloff, *Imperial Sunset*, vol. 1, capitolul 6.
28. Barraclough, *Introduction to Contemporary History*, pp. 156-158.
29. Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia*, pp. 107 şi urm.; Grenville, *World History of the Twentieth Century*, pp. 117 şi urm.; Keylor, *Twentieth-Century World*, pp. 229 şi urm.; Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, vol. 2, pp. 575 şi urm.
30 A. Iriye, *After Imperialism: The Search for a New Order in the Far East 1921-1931*, New York, ed. 1978, *passim*.
31. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse*, capitolul 13; *NCMH*, vol. 12, pp. 319, 324-325; C.M. Andrew şi A.S. Kanya-Forstner, *The Climax of French Imperial Expansion 1914-1924*, Stanford, California, 1981, p. 246.
32. Howard, *Continental Commitment*, pp. 56 şi urm.; B. Bond, *British Military Policy between the Two World Wars*, Oxford, 1980, capitolele 1, 3-4.
33. Pentru discuţii privind această „continuitate" a politicii germane după 1919, vezi abordările generale din Calleo, *German Problem Reconsidered*, *passim*; Gruner, *Die deutsche Frage*, pp. 126 şi urm.; Hillgruber, *Germany and the Two World Wars*, *passim*. Vezi şi două noi lucrări importante: G. Stoakes, *Hitler and the Quest for World Dominion: Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s*, Leamington Spa, 1986; M. Lee şi W. Michalka, *German Foreign Policy 1917-1933: Continuity or Break?*, Leamington Spa, 1987.
34. Taylor, *Origins of the Second World War*, p. 48.
35. *Ibid.* Pentru alte analize ale „balanţei" de după 1919, vezi DePorte, *Europe between the Superpowers*, capitolul 3; Thomson, *Europe since Napoleon*, pp. 622 şi urm.; Ross, *Great Powers and the Decline of the European States System*, capitolele 3-6.

36. E.M. Bennett, *German Rearmament and the West, 1932-1933*, Princeton, New Jersey, 1979, pp. 99 şi urm., este lucrarea cea mai potrivită în acest caz.
37. P. Wandycz, *France and Her Eastern Allies 1919-25*, Minneapolis, Minnesota, 1962, *passim*; şi lucrarea clasică mai veche a lui A. Wolfers, *Britain and France between Two Wars*, New York, ed. 1966, mai ales capitolul 8. Eforturile ulterioare ale francezilor de a ţine Germania în frâu în Europa de Est sunt explorate în L. Radice, *Prelude to Appeasement : East Central European Diplomacy in the Early 1930s*, New York, 1981, capitolele 3-4.
38. W.N. Medlicott, *British Foreign Policy since Versailles, 1919-1963*, Londra, 1968, pp. 61-63; Ross, *Great Powers*, p. 57; A. Orde, *Britain and International Security 1920-1926*, Londra, 1978, *passim*. Pentru continuitatea acestei politici, vezi P.W. Schroeder, „Munich and the British Tradition", *Historical Journal*, vol. 19, 1976, pp. 223-243.
39. A. Teichova, *An Economic Background to Munich*, Cambridge, 1974, *passim*; D. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War*, Princeton, New Jersey, 1980, *passim*; B.J. Wendt, „England und der deutsche «Drang nach Südosten»", în I. Geiss şi B.J. Wendt (ed.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf, 1973, pp. 483-512.
40. *Apud* Northedge, *Troubled Giant*, p. 220. Există o analiză bună şi succintă a activităţilor Ligii în *NCMH*, vol. 12, capitolul 9; şi în Ross, *Great Powers*, capitolul 7.
41. E.H. Carr, *The Twenty Years Crisis 1919-1939*, Londra, 1939; Sontag, *Broken World*, *passim*; A. Adamthwaite, *The Lost Peace : International Relations in Europe 1918-1939*, Londra, 1980, *passim*.
42. D. Mack Smith, *Mussolini : A Biography*, New York, 1982, este un portret reuşit al omului, dar mai puţin al politicii şi economiei italiene sub conducerea sa. Pentru aceste aspecte, vezi M. Knox, *Mussolini Unleashed 1939-1941*, Cambridge, 1982, capitolul 1; J. Whittam, „The Italian General Staff and the Coming of the Second World War", în A. Preston (ed.), *General Staffs and Diplomacy before the Second World War*, Londra, 1978, pp. 77-97; A. Raspin, „Wirtschaftliche und politische Aspekte der italienischen Aufrüstung Anfang der dreissiger Jahre bis 1940", în F. Forstmeier şi H.-E. Volkmann (ed.), *Wirtschaft und Rustung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*, Düsseldorf, 1975, pp. 202-221; B.R. Sullivan, „The Italian Armed Forces, 1918-1940", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness*, vol. 2, Londra, 1988, pp. 169-218.
43. S. Ricossa, „Italy", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 6, partea I, pp. 272 şi urm.; R. Higham, *Air Power : A Concise History*, Manhattan, Kansas, ed. 1984, p. 48; J.W. Thompson, *Italian Civil and Military Aircraft 1930-1945*, Fallbrook, California, 1963.
44. Knox, *Mussolini Unleashed*, p. 20.
45. *Apud* Ricossa, „Italy", p. 266; vezi şi Knox, *Mussolini Unleashed*, pp. 30-31, 43.
46. Ricossa, „Italy", p. 270.
47. Knox, *Mussolini Unleashed*, capitolul 1; Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, capitolul 13; Raspin, „Wirtschaftliche und politische Aspekte", *passim*; W. Murray, *The Change in the European Balance of Power, 1938-1939*, Princeton, New Jersey, 1984, pp. 110 şi urm.
48. Knox, *Mussolini Unleashed*, p. 48.
49. *Ibid.*, p. 73. Mai general, vezi McNeill, *Pursuit of Power*, pp. 350 şi urm.; W. Murray, „German Air Power and the Munich Crisis", în B. Bond şi I. Roy (ed.), *War and Society*, vol. 1, 1976, pp. 107-118.
50. Datele care nu sunt puse între paranteze rotunde sau pătrate sunt preluate din Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în A.J. Toynbee şi F.T. Ashton-Gwatkin (ed.), *The World in 1939*, Londra, 1952, tabelul VI, p. 454, cu ratele de schimb monetar pe care le oferă în nota de subsol. Datele dintre paranteze rotunde provin din studiul „Correlates of War". Se bănuieşte că răspunzătoare pentru unele discrepanţe sunt ratele de schimb, precum şi diferitele practici contabile naţionale. În cazul Japoniei, chestiunea este complicată de

distincţia făcută între cheltuielile de război obişnuite şi cele „extraordinare" şi între „forţele de acasă" şi „celelalte" (de exemplu, Războiul Chinez). Datele dintre paranteze pătrate sunt preluate din K. Ohkawa şi M. Shinohara (ed.), *Patterns of Japanese Economic Development*, New Haven, Connecticut, 1979, şi *nu* le includ pe „celelalte".

51. Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, pp. 177-178.
52. Knox, *Mussolini Unleashed*, pp. 9-16; *idem*, „Conquest, Foreign and Domestic, in Fascist Italy and Nazi Germany", *Journal of Modern History*, vol. 56, 1986, pp. 1-57.
53. Pe această temă, Mack Smith, *Mussolini*, este o lucrare copleşitoare.
54. Vezi *infra*, pp. 308-309.
55. Aceste atitudini rasiale/culturale sunt bine tratate în Thorne, *The Issue of War: States, Societies, and the Far Eastern Conflict of 1941-1945*, Londra, 1985, *passim*. Vezi şi Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia*, *passim*.
56. Howarth, *Fighting Ships of the Rising Sun*, pp. 199 şi urm.
57. Allen, *Short Economic History of Modern Japan*, pp. 100 şi urm.
58. League of Nations, *World Economic Survey*, Geneva, 1945, tabelul III, p. 134.
59. Allen, *Economic History*, pp. 101-113; Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia*, p. 115.
60. Pentru această temă importantă, vezi mai ales J.B. Crowley, *Japan's Quest for Autonomy: National Security and Foreign Policy 1930-1958*, Princeton, New Jersey, 1966, *passim*; M.A. Barnhart, „Japan's Economic Security and the Origins of the Pacific War", *Journal of Strategic Studies*, vol. 4, nr. 2, 1981, pp. 105-124; J.W. Morley (ed.), *Dilemmas of Growth in Prewar Japan*, Princeton, New Jersey, 1971.
61. Allen, *Economic History of Modern Japan*, p. 141.
62. Howarth, *Fighting Ships of the Rising Sun*, partea a IV-a; H.P. Willmott, *Empires in the Balance*, Annapolis, Maryland, 1982, capitolul 3; A.J. Marder, *Old Friends, New Enemies: The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy*, Oxford, 1981, capitolul 11; S.E. Pelz, *Race to Pearl Harbor*, Cambridge, Massachusetts, 1974, mai ales părţile I şi a V-a; C. Bateson, *The War with Japan*, East Lansing, Michigan, 1968, capitolul 2.
63. Willmott, *Empires in the Balance*, pp. 89 şi urm.; R.H. Spector, *Eagle against the Sun: The American War with Japan*, New York, 1985, capitolele 2 şi 4; S. Hayashi şi A. Coox, *Kogun: The Japanese Army in the Pacific War*, Westport, Connecticut, retip. în 1978, capitolul 1.
64. Willmott, *Empires in the Balance*, p. 55; P.M. Kennedy, „Japan's Strategic Decisions, 1939-45", în Kennedy, *Strategy and Diplomacy 1870-1945*, pp. 182 şi urm.; C. Boyd, „Military Organizational Effectiveness: Imperial Japanese Armed Forces between the World Wars", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness*, vol. 2. Pelz, *Race to Pearl Harbor*, capitolul 12, abordează foarte bine neînţelegerile dintre armata de uscat şi marină. Războiul Chinez este tratat în F. Dorn, *The Sino-Japanese War 1937-1941*, New York, 1974.
65. Barnhart, „Japan's Economic Security", pp. 112-116.
66. Barnhart, „Japan's Economic Security", p. 114, de unde a fost preluat citatul. Vezi şi B. Martin, „Aggressionspolitik als Mobilisierungsfaktor: Der militarische und wirtschaftlische Imperialismus Japans 1931 bis 1941", în F. Forstmeier şi H.-E. Volkmann (ed.), *Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*, Düsseldorf, 1975, pp. 234-235.
67. Hayashi şi Coox, *Kogun*, pp. 14-17; M.A. Barnhart, „Japanese Intelligence before the Second World War", în May (ed.), *Knowing One's Enemies*, pp. 435-437; şi mai ales A. Coox, *Nomonhan*, 2 vol., Stanford, California, 1985, *passim*.
68. Wright, *Study of War*, p. 672; Overy, *Air War*, p. 151; Bairoch, „World Industrialization Levels", p. 299.
69. Pentru decizia propriu-zisă, vezi Willmott, *Empires in the Balance*, capitolul 3; Hayashi şi Coox, *Kogun*, pp. 19 şi urm.; Barnhart, „Japan's Economic Security", pp. 116 şi urm.; I. Nobutaka (ed.), *Japan's Decision for War*, Stanford, California, 1967, *passim*; Spector, *Eagle Against the Sun*, capitolul 4; R.J. Butow, *Tojo and the Coming of War*, Princeton, New Jersey, 1961.

70. Pentru câteva analize mai generale, vezi Craig, *Germany 1866-1945*, pp. 396 şi urm.; A.J. Nicholls, *Weimar and the Rise of Hitler*, Londra, ed. 1979, *passim*. Pentru rezumate ale istoriografiei considerabile şi ale dezbaterilor contestate pe marginea Germaniei din perioada nazistă, vezi I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, Londra, 1985; şi K. Hildebrand, *The Third Reich*, Londra/Boston, 1984.
71. Taylor, *Origins of the Second World War*, *passim*; J. Hiden, *Germany and Europe 1919-1939*, Londra, 1977, mai ales capitolul 7; F. Fischer, *Bündnis der Eliten*, Düsseldorf, 1979. Pentru detalii privind „continuitatea" din rândul forţelor armate, vezi G. Schreiber, *Revisionismus und Weltmachtstreben*, Stuttgart, 1978, *passim*; J. Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine: Reichspolitik und Flottenbau 1920-1939*, Düsseldorf, 1973; M. Geyer, *Aufrüstung oder Sicherheit*, Wiesbaden, 1980. La fel de important pentru cele ce urmează este şi W. Deist *et al.* (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 1: *Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik*, Stuttgart, 1979.
72. A. Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny*, Londra, ed. 1962; A. Hillgruber, *Germany and the Two World Wars*, Cambridge, Massachusetts, 1981, mai ales capitolele 5 şi 8; N. Rich, *Hitler's War Aims*, 2 vol., Londra, 1973-1974; G. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, 2 vol., Chicago, 1970 şi 1980; şi analiza din M. Hauner, „A Racial Revolution?", *Journal of Contemporary History*, vol. 19, 1984, pp. 669-687; Calleo, *The German Problem Reconsidered*, pp. 89-95; Gruner, *Die deutsche Frage*, pp. 145 şi urm.; A. Kuhn, *Hitlers aussenpolitisches Programm*, Stuttgart, 1970; E. Jackel, *Hitler's Weltanschauung*, Middletown, Connecticut, 1982.
73. Sintagmă preluată din E.N. Petersen, *The Limits of Hitler's Power*, Princeton, New Jersey, 1969; dar vezi şi Craig, *Germany 1860-1945*, capitolul 17; Kershaw, *Nazi Dictatorship*, capitolele 4 şi 7; Hildebrand, *Third Reich*, pp. 83 şi urm., 152 şi urm.; şi I. Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945*, Oxford, 1983.
74. Murray, *Change in the European Balance of Power*, pp. 20-21; Hillman, „Comparative Strength of the Powers", p. 454.
75. *Apud* A. Seaton, *The German Army 1933-45*, Londra, 1982, p. 55. Vezi şi Craig, *Politics of the Prussian Army*, pp. 397 şi urm.
76. Seaton, *German Army 1933-1945*, capitolele 3-4, acoperă această extindere ameţitoare, la fel şi W. Deist, *The Wehrmacht and German Rearmament*, Londra, 1981, capitolele 3 şi 6, cu referiri la lucrări mai ample.
77. Pentru mai multe detalii, vezi Deist, *Wehrmacht*, capitolul 4; Overy, *Air War*, p. 21; W. Murray, *Luftwaffe*, Baltimore, Maryland, 1985, capitolul 1; E.L. Homze, *Arming the Luftwaffe*, Lincoln, Nebraska, 1976; K.-H. Volcker, *Die deutsche Luftwaffe 1933-1939*, Stuttgart, 1967.
78. Deist, *Wehrmacht*, p. 81; mult mai multe detalii în Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine*, *passim*; şi M. Salewski, *Die deutsche Seekriegsleitung 1935-1945*, 3 vol., Frankfurt, 1970-1975.
79. R.J. Overy, *The Nazi Economic Recovery 1932-1938*, Londra, 1932, pp. 19 şi urm.
80. *Ibid.*, pp. 28 şi urm. Lucrarea succintă a lui Overy conţine referiri complete la alte studii privind economia Germaniei din epoca nazistă.
81. Deist, *Wehrmacht*, pp. 89-91 şi *passim*; A.S. Milward, *The German Economy at War*, Londra, 1965, pp. 17-24.
82. Murray, *Change in the European Balance of Power*, pp. 4 şi urm., este cel mai bun rezumat pe această temă; dar vezi şi Hillman, „Comparative Strength of the Powers", pp. 368 şi urm.
83. Murray, *Balance of Power*, p. 15.
84. *Ibid.*, pp. 15-16. Vezi şi importantul capitol al lui H.-E. Volkmann, „Die NS-Wirschaft in Vorbereitung des Krieges", în Deist *et al.*, *Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik*, mai ales pp. 349 şi urm.

85. Deist, *Wehrmacht*, p. 90; Seaton, *German Army*, pp. 93-96.
86. *Apud* Murray, *Luftwaffe*, p. 20; *idem*, „German Air Power and the Munich Crisis", în Bond şi Roy (ed.), *War and Society*, vol. 1, *passim*; Deist, *Wehrmacht*, pp. 66-69.
87. B.R. Posen, *The Sources of Military Doctrine: France, Britain and Germany Between the World Wars*, Ithaca, New York, 1984, *passim*; W. Murray, „German Army Doctrine, 1918-1939, and the Post-1945 Theory of Blitzkrieg Strategy", în C. Fink *et al.* (ed.), *German Nationalism and the European Response 1890-1945*, Chapel Hill, North Carolina, 1985, pp. 71-94; Dupuy, *Genius for War*, capitolul 15.
88. Murray, *Balance of Power*, pp. 150-151; şi Volkmann, „Die NS-Wirtschaft in Vorbereitung des Krieges", pp. 323 şi urm. Detaliile relaţiei dintre dificultăţile economice ale Germaniei şi politica „progresistă" a lui Hitler se regăsesc în B.A. Carroll, *Design for Total War: Arms and Economics in the Third Reich*, Haga, 1968; T.W. Mason, „Innere Krise und Angriffskrieg 1938/39", în Forstmeier şi Volkmann (ed.), *Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*, pp. 158-188; J. Dülffer, „Der Beginn des Krieges 1939", *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 2, 1976, pp. 443-470.
89. T.W. Mason, „Some Origins of the Second World War", p. 125, în E.M. Robertson (ed.), *The Origins of the Second World War*, Londra, 1971; *idem*, „Innere Krise und Angriffskrieg 1938/39", *passim*. Murray, *Balance of Power*, pp. 209 şi urm., pentru detalii privind jafurile din 1938 şi 1939.
90. R.J. Overy, „Hitler's War and the German Economy: A Reinterpretation", *Economic History Review*, seria II, vol. 35, 1982, pp. 272-291, este o lucrare importantă pe acest subiect.
91. Hillgruber, *Germany and the Two World Wars*, *passim*; Deist, *Wehrmacht*, capitolul 7; Murray, *Luftwaffe*, pp. 81 şi urm.; M. Hauner, „Did Hitler Want a World Dominion?", *Journal of Contemporary History*, vol. 13, pp. 15-32; J. Thies, *Architekt der Weltherrschaft: Die „Endziele" Hitlers*, Düsseldorf, 1976, *passim*; şi vezi discuţia istoriografică din Kershaw, *Nazi Dictatorship*, capitolul 6.
92. Vezi, pe această temă, cele două lucrări mai vechi, A. Wolfers, *Britain and France between Two Wars*, New York, 1940; şi W.M. Jordan, *Britain, France and the German Problem*, Londra, 1943; şi eseurile din N. Waites (ed.), *Troubled Neighbours: Franco-British Relations in the Twentieth Century*, Londra, 1971; şi N. Rostow, *Anglo-French Relations 1934-1936*, Londra, 1984, *passim*.
93. C. Fohlen, „France", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 6, nr. 1, pp. 80-86; T. Kemp, *The French Economy 1913-39: The History of a Decline*, New York, 1972, capitolele 5-7; G. Ziebura, „Determinanten der Aussenpolitik Frankreichs 1932-1939", în K. Rohe (ed.), *Die Westmachte und das Dritte Reich 1933-1939* (Paderborn, 1982, pp. 136 şi urm. Există numeroase detalii (şi comentarii părtinitoare) în A. Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres*, 2 vol., Paris, 1965-1967; şi mai mult echilibru în *Histoire économique et sociale de la France*, vol. 4, partea a II-a, *1914-1950*, F. Braudel şi E. Labrousse (ed.), Paris, 1980.
94. Fohlen, „France", p. 88.
95. *Ibid.*, pp. 86-91; Landes, *Unbound Prometheus*, pp. 388 şi urm.; Kemp, *French Economy 1913-39*, capitolele 8-12 (cu detalii foarte bune); Caron, *Economic History of Modern France*, pp. 258 şi urm.
96. Cea mai bună sursă este R. Frankenstein, *Le Prix du réarmement français 1935-1939*, Paris, 1939, *passim*, însă doar p. 303 pentru cheltuielile totale. Cifra venitului naţional este preluată din A. Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War*, Londra, 1977, p. 164. Vezi şi B.A. Lee, „Strategy, Arms and the Collapse of France 1939-1940", în R.T.B. Langhbrne (ed.), *Diplomacy and Intelligence during the Second World War*, Cambridge, 1985, pp. 63 şi urm.
97. R.J. Young, *In Command of France: French Foreign Policy and Military Planning 1933-1940*, Cambridge, Massachusetts, 1978, capitolul 1; vezi şi eseurile din *Les Relations franco-allemandes 1933-1939*, Paris, 1976.

98. Frankenstein, *Le Prix du réarmement français*, p. 317 ; *idem*, „The Decline of France, and French Appeasement Policies 1936-9", în Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*, p. 238 ; Overy, *Air War*, p. 21. Tratamentul relativ generos al marinei – şi nerecunoştinţa acestui serviciu militar – este detaliat în R. Chalmers Hood, *Royal Republicans : The French Naval Dynasties between the World Wars*, Baton Rouge, Louisiana, 1985.
99. Frankenstein, *Le Prix du réarmement français*, p. 319 ; Murray, *Change in the European Balance of Power*, pp. 107-108. Forţa marinei de atunci este evaluată în P. Masson, „La Marine française en 1939-40", *Revue historique des armées*, nr. 4, 1979, pp. 57-77.
100. Nu vom încerca aici să acoperim toate lucrările privind politica şi societatea franceze ale anilor '30 şi relaţia cu „strania înfrângere" din 1940. Există analize importante în J.B. Duroselle, *La Décadence 1932-1939*, Paris, 1979 ; R. Hohne, „Innere Desintegration und ausserer Machtzerfall : Die französische Politik in den Jahren 1933-36", în Rohe (ed.), *Die Westmachte und das Dritte Reich*, pp. 157 şi urm. ; H. Dubief, *Le Déclin de la IIIe République 1929-1938*, Paris, 1976 ; J. Joll (ed.), *The Decline of the Third Republic*, New York, 1959. Există un rezumat util şi în J.C. Cairns, „Some Recent Historians and the «Strange Defeat» of 1940", *Journal of Modern History*, vol. 46, 1974, pp. 60-85.
101. Pentru detalii, vezi A. Home, *The French Army and Politics 1870- 1970*, Londra, 1984, capitolul 3 ; P.C.F. Bankwitz, *Maxime Weygand and Civil-Military Relations in Modern France*, Cambridge, Massachusetts, 1967 ; detaliile mai tehnice din Frankenstein, *Le Prix du réarmement français*, şi H. Dutailly, *Les Problèmes de l'Armée de terre française 1933-1939*, Paris, 1980 ; şi comentariile prevenitoare din R.A. Doughty, „The French Armed Forces, 1918-1940", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness*, vol. 2.
102. Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War*, p. 166 ; Gorce, *French Army : A Military-Political History*, pp. 270 şi urm. ; Young, „French Military Intelligence and Nazi Germany", în May (ed.), *Knowing One's Enemies*, pp. 271-309.
103. Posen, *Sources of Military Doctrine*, capitolul 4 ; Doughty, „French Armed Forces, 1918-1940", *passim* ; Murray, *Change in the European Balance of Power*, pp. 97 şi urm. ; L. Mysyrowicz, *Autopsie d'une défaite ; Origines de l'effondrement militaire français de 1940*, Lausanne, 1973. Însă cea mai amănunţită analiză îi aparţine lui R.A. Doughty, *The Seeds of Disaster : The Development of French Army Doctrine 1919-1939*, Hamden, Connecticut, 1985.
104. Diplomaţia franceză din aceşti ani critici este cel mai bine tratată în Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War*, *passim* ; Duroselle, *La Décadence*, *passim* ; şi P. Wandycz, *The Twilight of the French Eastern Alliances, 1926-1936* (în curs de apariţie).
105. Vezi R. Girault, „The Impact of the Economic Situation on the Foreign Policy of France, 1936-9", în Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*, pp. 209-226.
106. Vezi mai ales Young, „La Guerre de Longue Durée : Some Reflections on French Strategy and Diplomacy in the 1930s", în Preston (ed.), *General Staffs and Diplomacy before the Second World War*, pp. 41-64 ; şi Posen, *Sources of Military Doctrine*, pp. 112 şi urm., 127 şi urm. Pentru detaliile diplomatice complete, vezi Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War*, mai ales punctul 3 ; contribuţiile la *Les Relations franco-britanniques 1935-1939*, Paris, 1975 ; şi Young, *In Command of France*, capitolele 8-9.
107. Pe lângă detaliile din cărţile lui Adamthwaite şi Young, vezi şi Barnett, *Collapse of British Power* ; Howard, *Continental Commitment* ; şi, nu în cele din urmă, J.C. Cairns, „A Nation of Shopkeepers in Search of a Suitable France", *American Historical Review*, vol. 79, 1974, pp. 710-743.
108. Cifrele provin din Kennedy, *Realities behind Diplomacy*, p. 240. Nu este posibil să enumerăm nici măcar o zecime din studiile privind politicile britanice de „conciliere" din anii '30 ; însă există numeroase eseuri utile şi succinte în Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist*

Challenge and the Power of Appeasement, capitolele 6-13 şi 19-25 ; şi nenumărate detalii (şi o bibliografie enormă) în G. Schmidt, *England in der Krise : Grundzuge und Grundlagen der britischen Appeasement-Politik, 1930-1937*, Opladen, 1981.

109. Vezi mai ales R. Ovendale, *Appeasement and the English-Speaking World*, Cardiff, 1975, şi mai ales capitolul său 23 din Mommsen şi Ketternacker (ed.), *Fascist Challenge* ; R.F. Holland, *Britain and the Commonwealth Alliance, 1918-1939*, Londra, 1981.
110. B. Bond, *British Military Policy between Two World Wars*, Oxford, 1980, mai ales capitolele 1 şi 4, este cea mai bună lucrare pe acest subiect.
111. R. Meyers, „British Imperial Interests and the Policy of Appeasement" şi W.R. Louis, „The Road to Singapore : British Imperialism in the Far East 1932-1942", ambele în Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge* ; A.J. Marder, *Old Friends, New Enemies : The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy*, Oxford, 1981 ; L.R. Pratt, *East of Malta, West of Suez : Britain's Mediterranean Crisis*, Londra, 1975 ; S.W. Roskill, *Naval Policy Between the Wars*, vol. 2, Londra, 1976.
112. Kennedy, *British Naval Mastery*, capitolul 10. Pentru detalii privind implicaţiile politicii, vezi diversele evaluări din G.C. Peden, *British Rearmament and the Treasury 1932-1939*, Edinburgh, 1979 ; R.P. Shay, *British Rearmament in the Thirties : Politics and Profits*, Princeton, New Jersey, 1977 ; Barnett, *Collapse of British Power*, capitolul 5 ; şi N.H. Gibbs, *Grand Strategy*, vol. 1, Londra, 1976, *passim*.
113. Pentru refacerea economică şi industriile mai noi, vezi Pollard, *Development of the British Economy*, capitolul 3 ; H.W. Richardson, *Economic Recovery in Britain, 1932-1939*, Londra, 1967 ; B.W.E. Alford, *Depression and Recovery : British Economic Growth 1918-1939*, Londra, 1972.
114. *Apud* Howard, *Continental Commitment*, p. 99. Pentru detalii mai ample, vezi Peden, *British Rearmament and the Treasury*, capitolele 3-4 ; vezi şi R. Meyers, *Britische Sicherheitspolitik 1934-1938*, Düsseldorf, 1976 ; şi Gibbs, *Grand Strategy*, vol. 1, capitolul 4.
115. Howard, *Continental Commitment*, pp. 120-121.
116. Detalii în U. Bialer, *The Shadow of the Bomber : The Fear of Air Attack and British Politics 1932-1939*, Londra, 1980 ; M. Smith, *British Air Strategy Between the Wars*, Oxford, 1984, mai ales partea a II-a.
117. Pentru acest argument, vezi mai ales Barnett, *Collapse of British Power*, şi Murray, *Change in the European Balance of Power*.
118. D.C. Watt, *Too Serious a Business : European Armed Forces and the Approach of the Second World War*, Londra, 1975, este o lucrare-cheie în acest sens.
119. Vezi din nou Dehio, *Precarious Balance*. Pentru o bună analiză a conştientizării de către cabinetul britanic a dilemelor strategice ale ţării, vezi Barnett, *Collapse of British Power* ; Howard, *The Continental Commitment* ; Posen, *Sources of Military Doctrine*, capitolul 5 ; D. Dilks, „The Unnecessary War? Military Advice and Foreign Policy in Great Britain 1931-1939", în Preston (ed.), *General Staffs and Diplomacy before the Second World War*, pp. 98-132 ; şi eseul profund al lui G. Schmidt din Rohe (ed.), *Die Westmachte und das Dritte Reich*, pp. 219-256.
120. Schmidt, în Rohe (ed.), *Die Westmachte*, pp. 46 şi urm. ; C.A. MacDonald, *United States, Britain and Appeasement 1936-1939*, *passim*.
121. Schmidt, *England in der Krise*, capitolul 1, este cea mai bună sursă ; dar vezi şi lucrările sus-menţionate ale lui Howard, Bond, Barnett, Dilks, Gibbs şi Meyers ; şi rezumatul bun din G. Niedhart, „Appeasement : Die britische Antwort auf die Krise des Weltreichs und des internationalen Systems vor dem Zweiten Weltkrieg", *Historische Zeitschrift*, vol. 226, 1978, pp. 68-88.
122. Barnett, *Collapse of British Power*, *passim* ; Murray, *Change in the European Balance of Power*, *passim* ; Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, pp. 290 şi urm. ; A. Adamthwaite,

„The British Government and the Media, 1937-1938", *Journal of Contemporary History*, vol. 18, 1983, pp. 281-297.

123. *Apud* Barnett, *Collapse of British Power*, p. 564.
124. Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toynbee (ed.), *World in March 1939*, pp. 439, 446.
125. Pentru mai multe detalii, vezi Kennedy, „Strategy versus Finance in Twentieth-Century Britain", în *Strategy and Diplomacy*, pp. 100-106; şi, pentru o viziune şi mai deterministă, vezi Porter, *Britain, Europe and the World*, pp. 86 şi urm., 95 şi urm.
126. Datele sunt preluate din Pollard, *Peaceful Conquest*, p. 294; dar vezi şi Munting, *Economic Development of the USSR*, pp. 45 şi urm.; Nove, *Economic History of Russia*, capitolele 6-10; şi discuţia interesantă din Grossman, „The Industrialization of Russia and the Soviet Union", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 4, partea a II-a, pp. 501 şi urm.
127. S.H. Cohn, *Economic Development in the Soviet Union*, Lexington, Massachusetts, 1970, pp. 70-71; F.D. Holzman, „Financing Soviet Economic Development", în Blackwell (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, pp. 259-276; Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia*, pp. 361 şi urm. Vezi şi M. Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power*, Evanston, Illinois, 1968.
128. W.A. Lewis, *Economic Survey 1919-1939*, Londra, 1949, p. 131; Nove, *Economic History*, capitolul 7; Munting, *Economic Development of the USSR*, p. 99; H.J. Ellison, „The Decision to Collectivize Agriculture", în Blackwell (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, pp. 241-255.
129. Vezi Munting, *Economic Development of the USSR*, pp. 106 şi urm.
130. Nove, *Economic History*, p. 232; Lewis, *Economic Survey*, p. 133; M. McCauley, *The Soviet Union Since 1917*, Londra, 1981, pp. 85-87.
131. Munting, *Economic Development of the USSR*, p. 93; Nove, *Economic History*, pp. 187 şi urm.; Blackwell, *Industrialization of Russia*, pp. 132 şi urm.; Lewis, *Economic Survey*, p. 125.
132. Vezi Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toynbee (ed.), *World in March 1939*, pp. 439, 446; Black *et al.*, *Modernization of Japan and Russia*, pp. 195-197; S.H. Cohn, „The Soviet Economy: Performance and Growth", în Blackwell (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, pp. 321-351.
133. Nove, *Economic History*, p. 236. Pentru mai multe detalii, vezi Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia*, pp. 382 şi urm.; R. Conquest, *The Great Terror*, Londra, 1968.
134. Nove, *Economic History*, p. 236.
135. Date preluate din Overy, *Air War*, p. 21. Datele privind Italia pentru anii 1932-1937 (care nu sunt disponibile în Overy) au fost oferite de colegul meu Brian Sullivan, dar sunt doar estimative; este şi cazul datelor privind Franţa din 1932-1934, despre care se crede că sunt circa 50 pe lună – vezi Young, *In Command of France*, p. 164. Neglijarea relativă a flotei este abordată în Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power*, capitolul 17.
136. McNeill, *Pursuit of Power*, p. 350, nota 77. Pentru comentariile ulterioare privind dezvoltarea militară sovietică în general, vezi J. Erickson, *The Soviet High Command, 1918-1941*, Londra, 1962, *passim*; E.F. Ziemke, „The Soviet Armed Forces in the Interwar Period", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness*, vol. 1; B.H. Liddell Hart (ed.), *The Red Army*, New York, 1956, capitolele 3-9. Cheltuielile ruseşti pentru apărare sunt detaliate în Nove, *Economic History*, pp. 227-228; şi Munting, *Economic Development of the USSR*, p. 114.
137. Ulam, *Expansion and Coexistence*, capitolele 5-6; J. Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe 1933-39*, New York, 1984; şi J. Hochmann, *The Soviet Union and the Failure of Collective Security 1934-1938*, Ithaca, New York, 1984, sunt cele mai potrivite pentru acest subiect.
138. Hillman, „Comparative Strength of the Powers", p. 446.
139. M. Mackintosh, „The Red Army 1920-36", în Liddell Hart (ed.), *Red Army*, p. 63.

140. Erickson, *Soviet High Command*, pp. 532 şi urm., 542 şi urm. ; K. Dittmar şi G.J. Antonov, „The Red Army in the Finnish War", în Liddell Hart (ed.), *Red Army*, pp. 79-92. Mai presus de toate, Coox, *Nomonhan*, *passim*.
141. Lucrările lui Erickson – *The Soviet High Command* ; *The Road to Stalingrad*, capitolele de început ; şi „Threat Identification and Strategic Appraisal by the Soviet Union, 1930-1941", în May (ed.), *Knowing One's Enemies*, pp. 375-423 – sunt cele mai bune. Pentru fundalul diplomatic, vezi W. Carr, *Poland to Pearl Harbor*, Londra, 1985, capitolele 3-4.
142. Datele sunt preluate din Nove, *Economic History*, p. 228.
143. *Apud* Munting, *Economic Development of the USSR*, p. 86 ; vezi şi Ziemke, „Soviet Armed Forces", *passim*, pentru pregătirile frenetice din 1939-1941.
144. Rostow, *World Economy*, p. 210.
145. Vezi excelenta analiză a lui M.P. Leffler, „Expansionist Impulses and Domestic Constraints, 1921-1932", în Becker şi Wells (ed.), *Economics and World Power*, pp. 246-248.
146. Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toynbee (ed.), *World in March 1939*, pp. 421-422.
147. *Ibid.*, p. 422.
148. Leffler, „Expansionist Impulses and Domestic Constraints", în Becker şi Wells (ed.), *Economics and World Power*, p. 258.
149. Pentru o analiză bună şi succintă a politicii americane de apărare dintre cele două războaie, vezi Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, capitolul 12.
150. H. Yardley, *The American Black Chamber*, New York, 1931, pp. 262-263.
151. Vezi *supra*, pp. 260-261.
152. R.M. Hathaway, „Economic Diplomacy in a Time of Crisis", în Becker şi Wells (ed.), *Economics and World Power*, pp. 277-278.
153. L. Silk, „Protectionist Mood : Mounting Pressure", *The New York Times*, 17 septembrie 1985, p. D1 ; Robertson, *History of the American Economy*, pp. 516 şi urm.
154. Kindleberger, *World in Depression*, capitolul 12 şi pp. 280-287.
155. Tabelul este preluat din Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toynbee (ed.), *World in March 1939*, p. 439.
156. Hathaway, „Economic Diplomacy in a Time of Crisis", în Becker şi Wells (ed.), *Economics and World Power*, p. 285.
157. *Ibid.*, pp. 309, 312. Pentru o analiză succintă, vezi Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, pp. 147 şi urm.
158. Acest aspect este bine tratat în MacDonald, *United States, Britain and Appeasement 1936-1939*, *passim* ; şi în Carr, *Poland to Pearl Harbor*, capitolul 1. Vezi şi D. Reynolds, *Creation of the Anglo-American Alliance 1937-1941*, capitolele 1-2 ; A. Offner, *American Appeasement, United States Foreign Policy and Germany 1933-1938*, Cambridge, Massachusetts, 1969 ; şi N. Graebner, *America as a World Power*, Wilmington, Delaware, 1984, capitolul 2.
159. Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, pp. 386 şi urm. ; Mills, *Arms and Men*, pp. 237 şi urm. ; J.A. Iseley şi P.A. Crowl, *The US Marines and Amphibious War*, Princeton, New Jersey, 1945 ; M.H. Gillie, *Forging the Thunderbolt*, Harrisburg, Pennsylvania, 1947 ; M.S. Watson, *Chief of Staff : Pre-War Plans and Preparations*, Washington, DC, 1950 ; J. Major, „The Navy Plans for War, 1937-1941", în Hagan (ed.), *In Peace and War*, pp. 237 şi urm. ; Weigley, *History of the United States Army*, pp. 416 şi urm.
160. Robertson, *History of the American Economy*, pp. 709 şi urm. Statisticile industriei oţelului provin din Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toynbee (ed.), *World in March 1939*, pp. 443 şi urm.
161. Datele sunt preluate din Wright, *Study of War*, p. 672.
162. Datele provin din Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toynbee (ed.), *World in March 1939*, p. 446.

163. M.S. Kendrick, *A Century and a Half of Federal Expenditures*, New York, 1955, p. 12.
164. Lucrările vaste privind viziunea lui Hitler asupra Statelor Unite sunt rezumate în mod convenabil în Herwig, *Politics of Frustration*, pp. 179 şi urm. Vezi şi comentariile din Weinberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany*, vol. 1-2; *idem*, *World in the Balance*, New Hampshire/Londra, 1981, pp. 53-136.
165. *Apud* Willmott, *Empires in the Balance*, p. 62; vezi şi Pelz, *Race to Pearl Harbor*, pp. 217-218, 224.
166. *Apud* Thorne, *Limits of Foreign Policy*, p. 90 – o lucrare ce face inutile toate studiile anterioare asupra crizei din Manciuria.
167. *Ibid.*, pp. 148 şi urm., 231 şi urm.
168. *Ibid.*, *passim*; Crowley, *Japan's Quest for Autonomy*, pp. 161 şi urm.; A. Rappaport, *Henry L. Stimson and Japan, 1931-1933*, Chicago, 1963; Schulzinger, *American Diplomacy*, pp. 148 şi urm.
169. Crowley, *Japan's Quest for Autonomy*, capitolul 2; Stony, *History of Modern Japan*, pp. 186 şi urm.
170. Bennett, *German Rearmament and the West*, este cea mai bună lucrare pe această temă.
171. Vezi *supra*, pp. 288-292; şi Howard, *The Continental Commitment*, capitolul 5. Argumentele din 1934 pro şi contra unei înţelegeri anglo-japoneze sunt bine tratate în W.R. Louis, „The Road to Singapore: British Imperialism in the Far East 1932-42", în Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*, pp. 359 şi urm.
172. Ross, *The Great Powers and the Decline of the European States System*, pp. 85-87; Ulam, *Expansion and Coexistence*, capitolul 5.
173. Acest aspect este tratat exhaustiv în Rostow, *Anglo-French Relations 1934-36*, mai ales capitolul 5; dar vezi şi Taylor, *Origins of the Second World War*, capitolul 5; Ross, *Great Powers*, pp. 90 şi urm. Acordul naval anglo-german este abordat în E. Haraszti, *Treaty-Breakers or „Realpolitiker" ? The Anglo-German Naval Agreement of June 1935*, Boppard, 1974.
174. F. Hardie, *The Abyssinian Crisis*, Londra, 1974, *passim*; A.J. Marder, „The Royal Navy in the Italo-Ethiopian War 1935-36", *American Historical Review*, vol. 75, 1970, pp. 1327-1356; R.A.C. Parker, „Great Britain, France and the Ethiopian Crisis 1935-1936", *English Historical Review*, vol. 89, 1974, pp. 293-332; Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, capitolul 5; F.D. Laurens, *France and the Italo-Ethiopian Crisis, 1935-6*, Haga, 1967; G. Baer, *Test Case: Italy, Ethiopia, and the League of Nations*, Stanford, California, 1976.
175. Pelz, *Race to Pearl Harbor*, partea a IV-a.
176. Acest aspect este tratat în J.T. Emmerson, *The Rhineland Crisis*, Londra, 1977, şi E. Haraszti, *The Invaders: Hitler Occupies the Rhineland*, Budapesta, 1983. Vezi şi Rostow, *Anglo-French Relations 1934-1936*, pp. 233 şi urm.
177. Vezi din nou Rohe (ed.), *Die Westmächte und das Dritte Reich*, *passim*.
178. Ross, *Great Powers*, p. 98; vezi şi MacDonald, *The United States, Great Britain and Appeasement*, *passim*.
179. Vezi *supra*, pp. 286-287.
180. Deşi încă aşteptăm al doilea volum al biografiei competente a lui D. Dilks, lucrările despre Chamberlain şi „conciliere" sunt deja foarte numeroase. Pentru analize, vezi capitolele relevante din Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*; K. Middlemas, *Diplomacy of Illusion: The British Government and Germany 1937-39*, Londra, 1972; M. Cowling, *The Impact of Hitler: British Politics and British Policies 1933-1940*, *passim*; Barnett, *Collapse of British Power*, capitolul 5. Foarte important este şi volumul lui M. Gilbert, *Winston Churchill*, vol. 5: *1922-1939*, Londra, 1976.
181. De departe cea mai cuprinzătoare analiză de acum este cea a lui T. Taylor, *Munich: The Price of Peace*, New York, 1979; dar vezi şi A.J.P. Taylor, *Origins of the Second World War*, capitolul 8; Middlemas, *Diplomacy of Illusion*, pp. 211 şi urm.; Weinberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany*, vol. 2, capitolele 10-11; K. Robbins, *Munich, 1938*, Londra, 1968.

182. W. Murray, „Munich, 1938; The Military Confrontation", *Journal of Strategic Studies*, vol. 2, 1979, pp. 282-302; Barnett, *Collapse of British Power*, pp. 505 şi urm.; Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, pp. 291-293.
183. Desfăşurarea evenimentelor din 1939 este abordată în Murray, *Change in the European Balance of Power*, capitolele 8-10; Taylor, *Origins of the Second World War*, capitolele 9-11; S. Aster, *1939: The Making of the Second World War*, Londra, 1973; Weinberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany*, vol. 2, pp. 465 şi urm.; Barnett, *Collapse of British Power*, pp. 554 şi urm.; H. Graml (ed.), *Summer 1939: Die Grossmächte und der europäische Krieg*, Stuttgart, 1979; D. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War*, pp. 263 şi urm.
184. Pentru dimensiunea strategică generală din 1939-1940, vezi Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 300 şi urm.; Murray, *Change in the European Balance of Power*, pp. 310 şi urm.; B.H. Liddell Hart, *History of the Second World War*, Londra, 1970, pp. 16 şi urm.; *Grand Strategy*, vol. 1 (Gibbs) şi 2 (Butler).
185. Murray, *Change in the European Balance of Power*, pp. 314-321; *cf.* Pratt, *East of Malta, West of Suez*, capitolul 6; Gibbs, *Grand Strategy*, pp. 664 şi urm.; G. Schreiber *et al.*, *Der Mittelmeerraum und Südosteuropa*, vol. 3 din *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Stuttgart, 1984, capitolul 1.
186. K.A. Maier *et al.*, *Die Errichtung des Hegemonie auf dem europäischen Kontinent*, vol. 2 din *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Stuttgart, 1979, *passim*; Murray, *Change in the European Balance of Power*, capitolul 19; *idem*, *Luftwaffe*, capitolul 2; Overy, *Air War*, pp. 26-30; Posen, *Sources of Military Doctrine*, capitolul 3; J.A. Gunsberg, *Divided and Conquered: The French High Command and the Defeat of the West, 1940*, Westport, Connecticut, 1979. Pentru o analiză bună a motivelor inerţiei Aliaţilor şi decizia germană de a ataca, vezi şi Mearsheimer, *Conventional Deterrence*, Ithaca, New York, 1983, capitolele 3-4.
187. Knox, *Mussolini Unleashed*, e cea mai bună lucrare ce tratează dezastrele italiene repetate; dar vezi şi Schreiber *et al.*, *Mittelmeerraum*, părţile II-III şi a V-a. Pentru o relatare mai compătimitoare a slăbiciunilor Italiei, vezi J.L. Sadkovich, „Minerals, Weapons and Warfare: Italy's Failure in World War II", acceptată în *Storia contemporanea*.
188. Overy, *Air War*, p. 28; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, p. 309.
189. Carr, *Poland to Pearl Harbor*, pp. 99 şi urm.; Reynolds, *Creation of the Anglo-American Alliance*, pp. 108 şi urm. Vezi şi J. Leutze, *Bargaining for Supremacy: Anglo-American Naval Relations 1937-1941*, Chapel Hill, North Carolina, 1977.
190. J. Lukacs, *The Last European War, September 1939/December 1941*, Londra, 1977; H. Baldwin, *The Crucial Years 1939-1941*, New York, 1976; Carr, *Poland to Pearl Harbor*, *passim*. Pentru tabăra germană, A. Hillgruber, *Hitlers Strategie: Politik und Kriegsführung 1940-41*, Frankfurt, 1965.
191. Van Creveld, *Supplying War*, capitolul 5; Murray, *Luftwaffe*, capitolele 3-4; Milward, *German Economy at War*, pp. 39 şi urm. Pentru detalii complete privind campaniile de început, vezi H. Boog *et al.*, *Der Angriff auf die Sowjetunion*, vol. 4 din *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Stuttgart, 1983; şi A. Clark, *Barbarossa: The Russo-German Conflict 1941-1945*, Londra, 1965, pp. 71-216. Pentru tabăra rusă, Erickson, *Road to Stalingrad*, *passim*; A. Seaton, *The Russo-German War 1941-45*, Londra, 1971.
192. Erickson, *Stalingrad*, pp. 237 şi urm.; Carr, *From Poland to Pearl Harbor*, pp. 150 şi urm.
193. Willmott, *Empires in the Balance*, pp. 68 şi urm., e cea mai bună lucrare; dar vezi şi J. Morley (ed.), *The Fateful Choice: Japan's Advance into Southeast Asia, 1939-1941*, New York, 1980.
194. Dupuy, *Genius for War*, anexa E.

Capitolul 7. Stabilitate şi schimbare într-o lume bipolară : 1943-1980

1. Citat în Spector, *Eagle Against the Sun*, p. 123.
2. Pentru un scurt rezumat, vezi Liddell Hart, *History of the Second World War*, pp. 230-233 ; J. Neidpath, *The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire 1919-1941*, Oxford, 1981, cap. 8 ; Barclay, *The Empire Is Marching*, capitolele 8-9.
3. Spector, *Eagle against the Sun*, capitolele 8-12 ; Liddell Hart, *History of the Second World War*, capitolele 23 şi 29.
4. Liddell Hart, *History of the Second World War*, capitolele 20-22 şi 25.
5. *Ibid.*, capitolul 24 ; S.W. Roskill, *The War at Sea*, 3 vol., Londra, 1954-1961 ; F.H. Hinsley *et al.*, *British Intelligence in the Second World War*, vol. 2, Londra, 1981, capitolul 26.
6. Fără îndoială, cel mai bun studiu în prezent este Murray, *Luftwaffe*, capitolele 5-7 ; dar vezi şi N. Frankland, *The Bomber Offensive against Germany*, Londra, 1965.
7. Citat în Ropp, *War in the Modern World*, p. 336.
8. *Ibid.*, p. 334. Pentru mai multe detalii, vezi Erickson, *Road to Stalingrad*, *passim* ; *idem*, *The Road to Berlin*, Londra, 1983, *passim* ; E.F. Ziemke, *Stalingrad to Berlin : The German Defeat in the East 1942-1945*, Washington DC, 1968 ; Clark, *Barbarossa*, *passim* ; şi Seaton, *Russo-German War 1941-1945*, *passim*.
9. Erickson, *Road to Stalingrad*, p. 272.
10. Dupuy, *Genius for War*, p. 343.
11. Clark, *Barbarossa*, capitolele 17-18 ; Erickson, *Road to Berlin*, capitolul 4.
12. Aceste rivalităţi devin evidente în Clark, *Barbarossa*, *passim* ; şi sunt abordate mai detaliat în Milward, *German Economy at War*, mai ales capitolul 6 ; lucrarea lui Speer *Inside the Third Reich*, New York, ed. 1982, părţile a II-a şi a III-a ; Seaton, *German Army 1933-1945*, capitolele 9-11 ; Hildebrand, *Third Reich*, pp. 49 şi urm.
13. Kennedy, „Japanese Strategic Decisions, 1939-1945", în *Strategy and Diplomacy*, pp. 181-195 ; C.G. Reynolds, „Imperial Japan's Continental Strategy", *US Naval Institute Proceedings*, vol. 109, august 1983, pp. 65-71 ; Spector, *Eagle Against the Sun*, *passim* ; şi studiul excelent al lui A. Coox, „The Effectiveness of the Japanese Military Establishment in World War II", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness*.
14. Willmott, *Empires in the Balance*, p. 89.
15. R. Lewin, *The American Magic : Codes, Cyphers and the Defeat of Japan*, New York, 1982, este cea mai bună sinteză.
16. Clark, *Barbarossa*, p. 228 ; Erickson, *Road to Stalingrad*, capitolul 6. Pentru producţia sovietică de război, vezi Nove, *Economic History of the USSR*, capitolul 10 ; Munting, *Economic Development of the USSR*, capitolul 5 ; A. Milward, *War, Economy and Society 1939-1945*, Berkeley, California, 1979, pp. 94 şi urm.
17. Vezi tabelul 34 mai jos ; şi Overy, *Air War*, pp. 49 şi urm.
18. Erickson, *Road to Berlin*, p. 447. Vezi şi datele din Liddell Hart (ed.), *Red Army*, capitolul 13.
19. Liddell Hart, *History of the Second World War*, p. 559.
20. Pentru această tendinţă, vezi lucrări cum ar fi Dupuy, *Genius for War*, *passim* ; M. van Creveld, *Fighting Power : German and US Army Performance, 1939-1945*, Westport, Connecticut, 1982, *passim* ; M. Hastings, *Overlord : D-Day and the Battle for Normandy*, Londra, 1984, pp. 14, 370 şi *passim*.
21. Ropp, *War in the Modern World*, p. 342. Pentru detalii privind „supraextinderea" japoneză, vezi Hayashi şi Coox, *Kogûn*. În general, vezi argumentul similar din A.J. Levine, „Was World War II a Near-Run Thing ? ", *Journal of Strategic Studies*, vol. 8, nr. 1, martie 1985, pp. 38-63.

22. Date preluate din Willmott, *Empires in the Balance*, p. 98.
23. Ropp, *War in the Modern World*, p. 328, citând din S.E. Morison, *History of United States Naval Operations*, vol. 10, *The Atlantic Battle Won*, Boston, 1956, p. 64. Pentru detalii suplimentare, vezi Roskill, *The War at Sea*, 3 vol., *passim*; Liddell Hart, *History of the Second World War*, capitolul 24; Potter (ed.), *Sea Power*, capitolul 24; Levine, „Was World War II a Near-Run Thing?", pp. 46 şi urm.
24. Pentru comparaţii, vezi Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 309-310; Seaton, *German Army 1933-1945*, p. 239 (Seaton include autotunurile în aceste totaluri ale tancurilor).
25. Overy, *Air War*, p. 150. Datele lui Overy pentru producţia italiană din prima jumătate a războiului sunt mult mai mici decât cele oferite în tabelul XVIII din articolul lui James J. Sadkovich, „Minerals, Weapons and Warfare: Italy's Failure in World War II", în *Storia contemporanea*, în curs de apariţie.
26. Overy, *Air War*, p. 150.
27. Murray, *Luftwaffe*, capitolele 6-7.
28. Vezi tabelele 30 şi 32, *supra*.
29. Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toynbee (ed.), *World in March 1939*, pp. 439, 446; Wright, *Study of War*, p. 672. Vezi şi R.W. Goldsmith, „The Power of Victory: Munitions Output in World War II", *Military Affairs*, vol. 10, 1946, pp. 69-80.
30. Date preluate din R. Wagenführ, *Die deutsche Industrie im Kriege 1939-1945*, Berlin, 1963, pp. 34, 87. Datele pentru Italia sunt estimările mele brute în baza mărimii economiei în relaţie cu economiile celorlalte puteri. Pentru alte comparaţii, vezi F. Forstmeier şi H.-E. Volkmann (ed.), *Kriegswirtschaft und Rüstung 1939-1945*, Düsseldorf, 1977.
31. Milward, *German Economy at War*, pp. 72 şi urm; Wagenführ, *Die deutsche Industrie im Kriege*, capitolul 3; şi, pentru comparaţii mai generale, vezi Aldcroft, *European Economy 1914-1980*, pp. 124 şi urm.
32. Spector, *Eagle Against the Sun*, capitolul 23; L. Giovannetti şi F. Freed, *The Decision to Drop the Bomb*, Londra, 1967, *passim*; H. Feis, *The Atomic Bomb and the End of World War II*, Princeton, New Jersey, ed. 1966, *passim*; G. Alperowitz, *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*, Londra, 1966; M.J. Sherwin, *A World Destroyed: The Atomic Bomb and the Grand Alliance*, New York, 1975.
33. Citat în M. Matloff, *Strategic Planning for Coalition Warfare 1943-1944*, Washington, DC, 1959, pp. 523-524.
34. DePorte, *Europe between the Superpowers*, capitolul 4.
35. W. Ashworth, *A Short History of the International Economy Since 1850*, Londra, 1975, p. 268. Vezi şi datele din Milward, *War, Economy and Society 1939-1945*, p. 63.
36. Rowland (ed.), *Balance of Power or Hegemony*, p. 268.
37. Ashworth, *A Short History of the International Economy Since 1850*, p. 268.
38. În afară de primele capitole din L. Freedman, *The Evolution of Nuclear Strategy*, Londra, 1981, vezi şi D.A. Rosenberg, „The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945-1960", *International Security*, vol. 7, nr. 4, 1983; M. Mandelbaum, *The Nuclear Question: The United States and Nuclear Weapons 1946-1976*, New York, 1979.
39. Date preluate din W.P. Mako, *US Ground Forces and the Defense of Central Europe*, Washington DC, 1983, p. 8.
40. R. Steel, *Pax Americana*, New York, 1977, capitolul 2. Pentru comparaţii cu Marea Britanie după 1815, vezi *supra*, pp. 151-158; şi T. Smith, *The Pattern of Imperialism: The United States, Great Britain and the Late-Industrializing World Since 1815*, Cambridge, 1981, pp. 182 şi urm.
41. M. Balfour, *The Adversaries: America, Russia, and the Open World, 1941-1962*, Londra, 1981, p. 14.

42. G. Kolko, *The Politics of War 1943-1945*, New York, 1968, *passim*; Becker şi Wells (ed.), *Economics and World Power*, capitolele 6-7; R. Keohane, „State Power and Industry Influence: American Foreign Oil Policy in the 1940s", *International Organization*, vol. 36, 1982, pp. 165-183; A.E. Eckes, *The United States and the Global Struggle for Minerals*, Austin, Texas, 1979.
43. Balfour, *Adversaries*, p. 15.
44. În acest sens, vezi R.N. Gardner, *Sterling-Dollar Diplomacy*, New York, 1969, *passim*.
45. Expresie utilizată în Steel, *Pax Americana*, p. 10.
46. Citat de R. Dallek, „The Postwar World: Made in the USA", în S.J. Ungar (ed.), *Estrangement: America and the World*, New York, 1985, p. 32.
47. Citat în J.W. Spanier, *American Foreign Policy since World War II*, Londra, ed. 1972, p. 26. Vezi şi R.A. Divine, *Second Chance: The Triumph of Internationalism in America During World War II*, New York, 1971, *passim*.
48. Thorne, *Issue of War*, p. 206. Vezi şi studiul recent al lui M.P. Leffler: „The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945-1948", *American Historical Review*, vol. 89, 1984, pp. 349-381; şi lucrarea sa pentru Lehrman Institute, „Security and Containment before Kennan: The Identification of American Interests at the End of World War II", *passim*.
49. Erickson, *Road to Berlin*, p. ix.
50. G. Hosking, *A History of the Soviet Union*, Londra, 1985, p. 296.
51. Nove, *Economic History of the USSR*, p. 285.
52. Vezi datele din Munting, *Economic Development of the USSR*, p. 118.
53. McCauley, *Soviet Union since 1917*, p. 138. Pentru alte detalii, vezi Nove, *Economic History of the USSR*, pp. 140-142.
54. McCauley, *Soviet Union Since 1917*, pp. 140-142.
55. Pentru detalii, vezi M.A. Evangelista, „Stalin's Postwar Army Reappraised", în *International Security*, vol. 7, nr. 3, 1982-1983, pp. 110-138.
56. Mackintosh, *Juggernaut: A History of the Soviet Armed Forces*, pp. 272-273.
57. *Ibid.* Vezi şi capitolele relevante din Liddell Hart (ed.), *The Red Army*, partea a II-a; D. Holloway, *The Soviet Union and the Arms Race*, New Haven, Connecticut, 1983, pp. 15 şi urm.; Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power*, pp. 469 şi urm.
58. Hosking, *History of the Soviet Union*, capitolul 11, este cel mai potrivit în acest caz. Vezi şi McCauley, *Soviet Union Since 1917*, capitolul 5; Nove, *Economic History*, pp. 266 şi urm.; Ulam, *Expansion and Coexistence*, pp. 467 şi urm.
59. Spanier, *American Foreign Policy since World War II*, p. 3; G. Chaliand şi J.-P. Rageau, *Strategic Atlas: A Comparative Geopolitics of the World's Powers*, New York, 1985, pp. 18 şi urm.; J.L. Gaddis, *Strategies of Containment*, New York, 1982, pp. 57 şi urm.; şi comentariile din A.K. Henrickson, „America's Changing Place in the World: From «Periphery» to «Center»?", în J. Gottman (ed.), *Center and Periphery*, Beverly Hills, California, 1980, pp. 73-100.
60. Ulam, *Expansion and Coexistence*, p. 405.
61. Citat în H. Feis, *Churchill-Roosevelt-Stalin*, Princeton, New Jersey, 1967, nota 462.
62. Landes, *Unbound Prometheus*, p. 488, n. 1.
63. Allen, *Short Economic History of Modern Japan*, pp. 187 şi urm., şi tabelele relevante din anexa B.
64. Ricossa, „Italy 1920-1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 6, partea I, p. 240.
65. *Ibid.*, p. 316.
66. Wright, *Ordeal of Total War*, p. 264.
67. Fohlen, „France 1920-1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 6, partea I, pp. 92, 109.

68. *Ibid.*, p. 100.
69. Atitudinea lui de Gaulle faţă de puterile anglo-saxone este descrisă într-un mod aparte în F. Kersaudy, *Churchill and de Gaulle*, Londra, 1981, precum şi în propriile *Mémoires de Guerre* ale lui de Gaulle, 3 vol., Paris, 1954-1959. Pentru politicile coloniale franceze din timpul războiului şi de după acesta, vezi R. von Albertini, *Decolonization*, New York, 1971, pp. 358 şi urm.; şi – cu comparaţii britanice – Smith, *Pattern of Imperialism*, capitolul 3.
70. Barnett, *Collapse of British Power*, pp. 587-588; şi, pe un ton similar, Porter, *Britain, Europe and the World 1850-1982*, pp. 111 şi urm.
71. Citat în Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, p. 318, cu alte detalii despre poziţia economică a Marii Britanii. Vezi şi Hobsbawm, *Industry and Empire*, pp. 356 şi urm.; Barnett, *The Audit of War*, Londra, 1986, *passim*.
72. Cel mai bun este K.O. Morgan, *Labor in Power 1945-1951*, Oxford, 1984, *passim* şi anexele 3-5. Dar vezi şi capitolele relevante din K. Harris, *Attlee*, Londra, 1982, şi A. Bullock, *Ernest Bevin: Foreign Secretary*, Oxford, 1983. Politicile economice sunt detaliate în A. Cairncross, *Years of Recovery: British Economic Policy 1945-1951*, Londra, 1985, şi rezumate în D.H. Aldcroft, *The British Economy*, vol. 1, Londra, 1986, capitolul 8.
73. Vezi mai ales H.M. Sachar, *Europe Leaves the Middle East 1936-1954*, Londra, 1972; W.R. Louis, *The British Empire in the Middle East, 1945-1951*, Oxford, 1984; şi H. Rahman, „British Post-Second World War Military Planning for the Middle East", *Journal of Strategic Studies*, vol. 5, nr. 4, decembrie 1982, pp. 511-530, pentru detalii privind importanţa crescută a regiunii. Valoarea economică după 1945 a imperiului este rezumată în Porter, *Lion's Share*, pp. 319 şi urm.
74. Pentru această cooperare, vezi T.H. Anderson, *The United States, Great Britain and the Cold War, 1944-1947*, Columbia, Missouri, 1981, pentru primele schimburi; J. Baylis, *Anglo-American Defence Relations 1939-1980*, Londra, 1981, pentru o evaluare generală; şi Bartlett, *Global Conflict*, pp. 269 şi urm.
75. Vezi detaliile din Bairoch, „Europe's Gross National Product, 1800-1975", pp. 291-292.
76. Vezi Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 304, *cf.* p. 296.
77. Datele privind produsul naţional brut pe cap de locuitor pentru 1950 sunt preluate din S.H. Cohn, *Economic Development in the Soviet Union*, Lexington, Massachusetts, 1970, anexa C, tabelul C-1. Pentru a obţine datele referitoare la PNB, am înmulţit cu dimensiunea populaţiei oferită în „The Correlates of War".
78. Datele din „Correlates of War".
79. Citate din Sherwin, *World Destroyed*, p. 314.
80. Vezi Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, *passim*; şi cercetarea foarte utilă din A.L. Friedberg, „A History of US Strategic «Doctrine», 1945-1980", *Journal of Strategic Studies*, vol. 3, nr. 3, decembrie 1983, pp. 40 şi urm. Pentru câteva dintre primele exemple de asemenea estimări publicate, vezi B. Brody, *The Absolute Weapon*, New York, 1946; *idem*, *Strategy in the Nuclear Age*, Princeton, New Jersey, 1959; H. Kahn, *On Thermonuclear War*, Princeton, New Jersey, 1960; J. Slessor, *Strategy for the West*, Londra, 1954; P.M.S. Blackett, *Fear, War, and the Bomb*, New York, 1948.
81. Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, capitolul 2; J. Prados, *The Soviet Estimate: US Intelligence Analyis and Russian Military Strength*, New York, 1982, pp. 17 şi urm.; R.L. Garthoff, *Soviet Strategy in the Nuclear Age*, New York, 1958, *passim*; H.S. Dinerstein, *War and the Soviet Union*, Londra, ed. 1962, mai ales capitolele 1-6.
82. Prados, *Soviet Estimate*, pp. 17-18; Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, capitolul 5 şi urm.; T.B. Larson, *Soviet-American Rivalry*, New York, 1978, pp. 178 şi urm.
83. M. Growing, *Independence and Deterrence: Britain and Atomic Energy 1945-1952*, 2 vol., Londra, 1974, vol. 1, p. 184. Vezi şi L. Freedman, *Britain and Nuclear Weapons*, Londra, 1980; A. Pierce, *Nuclear Politics: The British Experience with an Independent Strategic*

Nuclear Force, 1939-1970, Londra, 1972; şi J. Groom, *British Thinking About Nuclear Weapons*, Londra, 1974.

84. Vezi *infra*, p. 359-360; şi Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, capitolul 21; W. Kohl, *French Nuclear Diplomacy*, Princeton, New Jersey, 1971, *passim*, cu referinţe mai detaliate.
85. Dallek, *American Style of Foreign Policy*, p. 130.
86. *Ibid.*, p. 152.
87. Citat în Balfour, *Adversaries*, p. 71. Pentru schimbările politicii şi opiniei publice americane, vezi şi Anderson, *United States, Great Britain and the Cold War, 1944-1947*, capitolele 6-7; J.L. Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947*, New York, 1972; şi B.R. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton, New Jersey, 1980, *passim*.
88. Dallek, *American Style of Foreign Policy*, p. 170.
89. Ulam, *Expansion and Coexistence*, p. 437.
90. G. Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century*, Londra, 1972, p. 351.
91. Balfour, *Adversaries*, pp. 8 şi urm.; şi, pentru mai multe detalii, vezi L.E. Davis, *The Cold War Begins: Soviet-American Conflict over Eastern Europe*, Princeton, New Jersey, 1974; Feis, *Churchill-Roosevelt-Stalin*, *passim*; B. Dovrig, *The Myth of Liberation*, Baltimore, Maryland, 1973; A. Polonsky, *The Great Powers and the Polish Question 1941-1945*, Londra, 1976; V. Rothwell, *Britain and the Cold War 1941-1947*, Londra, 1982, mai ales capitolul 3; R. Douglas, *From War to Cold War 1942-1948*, Londra, 1981, *passim*.
92. Ulam, *Expansion and Coexistence*, capitolele 7-9; T. Wolfe, *Soviet Power and Europe, 1945-1970*, Baltimore, Maryland, 1970; M. McCauley (ed.), *Communist Power in Europe, 1944-1949*, Londra, 1977; W. Taubman, *Stalin's American Policy: From Entente to Détente to Cold War*, New York, 1982, *passim*.
93. Şi nici nu ne-am propus să oferim o bibliografie completă a bogatei literaturi despre Războiul Rece. Balfour, *Adversaries*; Larson, *Soviet-American Rivalry*; Ulam, *Expansion and Coexistence*; şi Bartlett, *Global Conflict*, capitolele 10-11, toate oferă studii cu trimiteri la alte surse bibliografice. Vezi şi nota 87, *supra*.
94. Balfour, *Adversaries*, p. 94; M. Balfour şi J. Mair, *Four-Power Control in Germany and Austria 1945-1946*, Londra, 1956; Rothwell, *Britain and the Cold War*, capitolul 6. Vezi şi lucrarea foarte importantă J. Foschepoth (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage*, Göttingen, 1985, mai ales partea a III-a.
95. Referire la studiul excelent al lui Gaddis, *Strategies of Containment*.
96. *Ibid.*, p. 30.
97. *Ibid.*, p. 31.
98. *Ibid.*, p. 30.
99. Anderson, *United States, Great Britain and the Cold War*, *passim*; Bullock, *Ernest Bevin: Foreign Secretary*, mai ales capitolul 10; Kuniholm, *Origins of the Cold War in the Near East*, *passim*; Keylor, *Twentieth-Century World*, pp. 270-271.
100. În afară de lucrarea lui Ulam, vezi şi referinţele din nota 92, *supra*; şi M.D. Shulman, *Stalin's Foreign Policy Reappraised*, New York, 1969; M. Kaser, *Comecon*, Londra, 1967; J.K. Hoensch, *Sowjetische Osteuropa-Politik 1945-1974*, Düsseldorf, 1977.
101. Vezi referinţele din R. Poidevin, „Die Neuorientierung der französishen Deutschlandpolitik in 1948/9", în Foschepoth (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage*, mai ales capitolul 5; Douglas, *From War to Cold War*, pp. 167 şi urm.; şi, pentru ambivalenţele britanice, vezi S. Greenwood, „Return to Dunkirk: The Origins of the Anglo-French Treaty of March 1947", în *Journal of Strategic Studies*, vol. 6, nr. 4, decembrie 1983, pp. 49-65.
102. Bullock, *Bevin*, pp. 571 şi urm.; W.P. Davison, *The Berlin Blockade*, Princeton, New Jersey, 1958; capitolele relevante din R. Morgan, *The United States and West Germany 1945-1973*, Londra, 1974; J.H. Backer, *Winds of History: The German Years of Lucius DuBignon Clay*,

New York, 1983, capitolul 10; M. Bell, „Die Blockade Berlins-Konfrontation der Allierten in Deutschland", în Foschepoth (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage*, pp. 217 şi urm.

103. Evangelista, „Stalin's Postwar Army Reconsidered", *passim*; W. LaFeber, *America, Russia, and the Cold War 1945-1975*, New York, 1976, pp. 83 şi urm.; Lord Ismay, *NATO – the First Five Years, 1949-1954*, Utrecht, 1954; Gaddis, *Strategies of Containment*, pp. 72 şi urm.; A.K. Henrickson, „The Creation of the North Atlantic Alliance, 1948-1952", în *Naval War College Review*, vol. 32, nr. 3, mai/iunie 1980, pp. 4-39; L.S. Kaplan, *The United States and NATO: the Formative Years*, Lexington, Kentucky, 1984, *passim*.
104. Vezi A. Grosser, *West Germany from Defeat to Rearmament*, Londra, 1955; G. McGeehan, *The German Rearmament Question*, Urbana, Illinois, 1971; D. Lerner şi R. Aron, *France Defeats EDC*, New York, 1957; DePorte, *Europe between the Superpowers*, pp. 158 şi urm.; şi T. Schwarz, „The Case of German Rearmament: Alliance Crisis in the «Golden Age»", *Fletcher Forum*, vara 1984, pp. 295-309.
105. Bartlett, *Global Conflict*, p. 312.
106. Ulam, *Expansion and Coexistence*, pp. 544 şi urm.; D.J. Dallin, *Soviet Foreign Policy After Stalin*, Philadelphia, Pennsylvania, 1961; R.A. Remington, *The Warsaw Pact*, Cambridge, Massachusetts, 1971.
107. Vezi, din nou, Kolko, *Politics of War*, *passim*; şi Thorne, *Issue of War*.
108. Kolko, *Politics of War*, pp. 298 şi urm.; Kuniholm, *Origins of the Cold War in the Near East*, *passim*; Louis, *British Empire in the Middle East*, pp. 53 şi urm.
109. Ulam, *Expansion and Coexistence*, p. 428; vezi şi Anderson, *United States, Great Britain and the Cold War*, pp. 103 şi urm.
110. Citat în Bartlett, *Global Conflict*, p. 261 (sublinierea noastră); şi vezi din nou lucrările lui Anderson, Louis şi Kuniholm citate *supra*.
111. Grimal, *Decolonization*, pp. 183 şi urm., este un rezumat bun; de asemenea, Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse*, pp. 210 şi urm.; Holland, *European Decolonization 1918-1981*, pp. 86 şi urm.
112. M. Heald şi L.S. Kaplan, *Culture and Diplomacy: The American Experience*, Wesport, Connecticut, 1977, capitolele 5 şi 8; P.A. Varg, *Missionaries, Chinese, and Diplomats... 1890-1952*, Princeton, New Jersey, 1952; A. Iriye, *Across the Pacific*, New York, 1967; şi, mai specific, B.W. Tuchman, *Stilwell and the American Experience in China*, New York, 1971; H. Feis, *The China Tangle*, Princeton, New Jersey, 1953, *passim*; N.B. Tucker, *Patterns in the Dust: Chinese-American Relations and the Recognition Controversy 1949-1950*, New York, 1983.
113. M. Schaller, *The American Occupation of Japan: The Origins of the Cold War in Asia*, New York, 1985, care plasează politica SUA faţă de Japonia într-un context mult mai larg est-asiatic şi al Războiului Rece; şi W.S. Borden, *The Pacific Alliance*, Madison, Wisconsin, 1984, *passim*.
114. Citat în Schaller, *American Occupation in Japan*, p. 232; vezi şi Smith, *The Pattern of Imperialism*, pp. 193-194. Politica americană în regiune este abordată detaliat în W.W. Stueck, *The Road to Confrontation*, Chapel Hill, North Carolina, 1981; R.M. Blum, *Drawing the Line: The Origin of American Containment Policy in East Asia*, New York, 1982; B. Cumings, *The Origins of the Korean War*, Princeton, New Jersey, 1981; N. Yonosuke şi A. Iriye (ed.), *The Origins of the Cold War in Asia*, New York, 1977. Vezi şi R. Dingman, „Strategic Planning and the Policy Process: American Plans for War in East Asia, 1945-1950", *Naval War College Review*, vol. 32, nr. 6, 1979, pp. 4-21.
115. Există o prezentare succintă a Războiului din Coreea în Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, pp. 484 şi urm.; şi una mai detaliată în D. Rees, *Korea: The Limited War*, New York, 1966; F.H. Heller (ed.), *The Korean War: A 25-Year Perspective*, Lawrence, Kansas, 1977; precum şi rapoartele oficiale americane.

116. N.A. Graebner, *America as a World Power*, Wilmington, Delaware, 1984, capitolul 7: „Global Containment: The Truman Years"; Tucker, *Patterns in the Dust, passim*; D. Borg şi W. Heinrichs (ed.), *Uncertain Years: Chinese-American Relations, 1947-1950*, New York, 1980, *passim*; Schaller, *American Occupation of Japan*, capitolele 11-15; E.M. Irving, *The First Indochina War: French and American Policy, 1945-1954*, Londra, 1975.
117. Pentru atmosfera mai încordată, vezi Gaddis, *Strategies of Containment*, capitolele 5-6. Vezi şi articolul profund al lui R. Jervis, „The Impact of the Korean War on the Cold War", *Journal of Conflict Resolution*, vol. 24, nr. 4, decembrie 1980, pp. 563-592.
118. Date preluate din „Correlates of War".
119. Vezi şi graficul din R.W. DeGrasse, *Military Expansion, Economic Decline*, Armoni, New York, 1983, p. 119.
120. Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, pp. 43, 115 şi urm. Bineînţeles, este imposibil să obţinem date sigure privind cheltuielile sovietice, iar procentul cheltuielilor pentru apărare „explicite" din buget este mult prea redus; vezi F.D. Holzman, *Financial Checks on Soviet Defense Expenditures*, Lexington, Massachusetts, 1975, *passim*.
121. Citat în Gaddis, *Strategies of Containment*, p. 100. Vezi şi S.F. Wells, „Sounding the Tocsin: NSC-68 and the Soviet Threat", *International Security*, vol. 4, 1979, pp. 116-138, şi replica lui Paul Nitze, „The Development of NSC-68", *International Security*, primăvara 1980, pp. 159-169; Paul Y. Hammond, „NSC-68: Prologue to Rearmament", în W.R. Schilling *et al.*, *Strategy, Politics, and Defense Budgets*, New York, 1962, pp. 267-378.
122. Vezi Bartlett, *Global Conflict*, pp. 303 şi urm.; şi detaliile despre extinderile NATO în Ismay, *NATO, passim*; T.P. Ireland, *Creating the Entangling Alliance*, Londra, 1981; şi Kaplan, *United States and NATO*, pp. 143 şi urm.
123. Mackintosh, *Juggernaut*, pp. 292 şi urm.; diversele eseuri din Liddell Hart (ed.), *Red Army*, partea a doua; Wolfe, *Soviet Power and Europe, passim*; A. Lee, *The Soviet Air Force*, Londra, 1961; R. Kilmarx, *A History of Soviet Air Power*, Londra, 1962.
124. Reynolds, *Command of the Sea*, pp. 530-543; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, capitolul 11.
125. Reynolds, *Command of the Sea*, pp. 545 şi urm.; Hagan (ed.), *In Peace and War: Interpretations of American Naval History 1775-1978*, capitolele 15-16; Potter (ed.), *Sea Power*, capitolele 31-32; J. Woods (pseudonim), „The Royal Navy Since World War II", *US Naval Institute Proceedings*, vol. 108, nr. 3, martie 1982, pp. 82 şi urm.
126. Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power*, capitolele 21-22, descriu acumulările după 1945. Vezi şi N. Polmar, *Soviet Naval Developments, 1982*, ediţia a IV-a, Annapolis, Maryland, 1981, pp. 3-13; R.W. Herrick, *Soviet Naval Strategy*, Annapolis, Maryland, 1968; L.L. Whetton, „The Mediterranean Threat", *Survival*, nr. 8, august 1980, pp. 252-258; G. Jukes, „The Indian Ocean in Soviet Naval Policy", în *Adelphi Papers*, nr. 87, mai 1972. Foarte importante în acest sens sunt lucrările lui M. McGwire, *Soviet Naval Developments*, New York, 1973, *Soviet Naval Policy*, New York, 1975, şi *Soviet Naval Influence*, New York, 1977, rezumate în *idem*, „The Rationale for the Development of Soviet Seapower", în J. Baylis şi G. Segal (ed.), *Soviet Strategy*, Londra, 1981, pp. 210 şi urm.
127. Vezi G. Herken, *The Winning Weapon: The Atomic Bomb in the Cold War 1945-1950*, New York, 1980; Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, pp. 38 şi urm.; dar vezi şi H.R. Borowski, *A Hollow Threat: Strategic Air Power and Containment before Korea*, Westport, Connecticut, 1982. Pentru implicaţii şi comparaţii, vezi M. Mandelbaum, *The Nuclear Revolution: International Politics Before and After Hiroshima*, New York, 1981.
128. Prados, *Soviet Estimate*, capitolul 4, este cel mai potrivit aici.
129. Gaddis, *Strategies of Containment*, capitolele 4-5, oferă contextul general. Vezi şi D.A. Rosenberg, „American Atomic Strategy and the Hydrogen Bomb Decision", *Journal of American History*, vol. 66, iunie 1979, pp. 62-87; *idem*, „A Smoking Radiating Ruin at

the End of Two Hours" : Documents on American Plans for Nuclear War with the Soviet Union, 1954-1955", *International Security*, vol. 6, nr. 3, 1981-1982, pp. 3-38 ; Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, capitolul 6 ; Weigley, *The American Way of War*, capitolul 17.

130. Prados, *Soviet Estimate*, capitolele 5-8 ; şi E. Bottome, *The Missile Gap*, Rutherford, New Jersey, 1971, *passim*.
131. Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, pp. 175 şi urm. ; Friedberg, „A History of the US Strategic «Doctrine»", 1945 to 1980", pp. 41 şi urm. De asemenea foarte util este John Gaddis, „The Origins of Self-Deterrence : The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons, 1945-1958" (ms.). Despre strategii se discută în G. Herken, *Counsels of War*, New York, 1985, şi F. Kaplan, *The Wizards of Armageddon*, New York, 1983.
132. R.V. Daniels, *Russia : The Roots of Confrontation*, Cambridge, Massachusetts, 1985, p. 234 ; McCauley, *The Soviet Union since 1917*, pp. 155 şi urm. ; Ulam, *Expansion and Coexistence*, capitolele 9-10.
133. Steel, *Pax Americana*, p. 9 ; şi, mai detaliat, R.E. Osgood, *NATO : The Entangling Alliance*, Chicago, Illinois, 1962, *passim* ; DePorte, *Europe Between the Superpowers*, pp. 115 şi urm. ; Kaplan, *United States and NATO*.
134. Steel, *Pax Americana*, p. 134. Vezi şi R. Aron, *The Imperial Republic*, Londra, 1975 ; D. Horowitz, *The Free World Colossus*, New York, ed. 1971 ; Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, capitolele 11-12.
135. Keylor, *Twentieth-Century World*, p. 375 ; J.L. Gaddis, „The Strategic Perspective : The Rise and Fall of the «Defensive Perimeter» Concept", în Borg şi Heinrichs (ed.), *Uncertain Years*, pp. 61-118 ; şi – conţinând citate foarte relevante – Schaller, *The American Occupation of Japan*, pp. 279 şi urm.
136. Citat în Woodruff, *America's Impact on the World*, p. 65.
137. Ulam, *Expansion and Coexistence*, pp. 539 şi urm. ; McCauley, *Soviet Union since 1917*, pp. 198 şi urm. ; Daniels, *Russia : The Roots of Confrontation*, pp. 333 şi urm.
138. În prezent, literatura pe acest subiect este foarte bogată. Printre cele mai importante studii se numără G. Jukes, *The Soviet Union in Asia*, Berkeley, California, 1973 ; H.D. Cohn, *Soviet Policy toward Black Africa*, New York, 1972 ; R.H. Donaldson, *Soviet Policy toward India*, Cambridge, Massachusetts, 1974 ; R. Kanet (ed.), *The Soviet Union and the Developing Nations*, Baltimore, Maryland, 1974 ; E. Taborsky, *Communist Penetration of the Third World*, New York, 1963.
139. P. Lyon, „The Emergence of the Third World", în H. Bull şi A. Watson (ed.), *The Expansion of International Society*, Oxford, 1984, pp. 229 şi urm., precum şi celelalte eseuri din secţiunea a III-a ; Barraclough, *Introduction to Contemporary History*, capitolul 6 ; R. Emerson, *From Empire to Nation : The Rise to Self-Assertion of Asian and African Peoples*, Cambridge, Massachusetts, 1962, *passim*.
140. Lyon, „Emergence of the Third World", în Bull şi Watson (ed.), *Expansion of International Society*, p. 229 ; *idem*, *Neutralism*, Leicester, 1963 ; G.H. Jansen, *Afro-Asia and Non-Alignment*, Londra, 1966.
141. În afară de lucrările menţionate *supra* la nota 139, vezi şi L.S. Stavrianos, *Global Rift : The Third World Comes of Age*, New York, 1981 ; R.A. Mortimer, *The Third World Coalition in International Politics*, New York, 1980 ; R.L. Rothstein, *The Weak in the World of the Strong : The Developing Countries in the International System*, New York, 1977 ; *idem*, *The Third World and US Foreign Policy*, Boulder, Colorado, 1981.
142. Balfour, *Adversaries*, pp. 157 şi urm. ; Ulam, *Expansion and Coexistence*, pp. 461 şi urm. ; D. Rusinov, *The Yugoslav Experiment, 1949-1974*, Londra, 1977 ; Lyon, „Emergence of the Third World", *passim*.
143. McCauley, *Soviet Union Since 1917*, p. 204. Mai general, vezi referinţele de la nota 138, *supra* şi R.C. Horn, *The Soviet Union and India : The Limits of Influence*, New York, 1981 ;

R.H. Donaldson (ed.), *The Soviet Union and the Third World : Successes and Failures*, Boulder, Colorado, 1981 ; M.H. Haykal, *The Sphinx and the Commissar : The Rise and Fall of Soviet Influence in the Middle East*, Londra, 1978 ; K. Dawisha, *Soviet Foreign Policy towards Egypt*, Londra, 1979, *passim*.

144. McCauley, *Soviet Union since 1917*, p. 210 ; Donaldson (ed.), *Soviet Union and the Third World : Successes and Failures*, *passim* ; A. Dawisha şi K. Dawisha (ed.), *The Soviet Union in the Middle East*, New York, 1982.
145. Date preluate din „Correlates of War", care sunt mai sigure decât cifrele din *Military Balance* (vezi nota următoare) pentru începutul anilor '70.
146. *The Military Balance 1974-1975*, Londra, 1974, pp. 7, 10 ; *cf.* pp. 19, 22.
147. H. Pemsel, *Atlas of Naval Warfare*, Londra, 1977, p. 159.
148. *Military Balance 1974-1975*, pp. 75-77 ; pentru China, pp. 48-49.
149. Vezi referinţele de la nota 126, *supra*.
150. Pentru relaţiile americano-sovietice din anii '70, vezi Keylor, *Twentieth-Century World*, pp. 364 şi urm., 405 şi urm. ; Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, pp. 299 şi urm. ; S. Hoffman, *Primacy or World Order ?*, New York, 1978, *passim* ; Lawson, *Soviet-American Rivalry*, *passim* ; McCauley, *Soviet Union since 1917*, pp. 238 şi urm. ; Daniels, *Russia : The Roots of Confrontation*, pp. 321 şi urm., precum şi bibliografia completă de la pp. 394-396. Mai ales, acum există R.J. Garthoff, *Détente and Confrontation : American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*, Washington, DC, 1985, cu foarte multe detalii.
151. Keylor, *Twentieth-Century World*, p. 371.
152. Pentru cele ce urmează vezi R.C. Thornton, *The Bear and the Dragon*, New York, 1972 ; R.C. North, *Moscow and the Chinese Communists*, Stanford, California, 1953 ; R.R. Simmons, *The Strained Alliance*, New York, 1975 ; G. Ginsburgs şi C.F. Pinkele, *The Sino-Soviet Territorial Dispute, 1949-1964*, New York, 1978 ; D. Floyd, *Mao against Khrushchev*, New York, 1964 ; A.D. Low, *The Sino-Soviet Dispute*, Rutherford, New Jersey, 1976 ; şi un bun rezumat scurt în Bartlett, *Global Conflict*, pp. 325 şi urm.
153. Ulam, *Expansion and Coexistence*, p. 693 ; O.E. Clubb, *China and Russia : The „Great Game"*, New York, 1971, *passim*, oferă mai multe detalii, precum şi J. Camilleri, *Chinese Foreign Policy : The Maoist Era and Its Aftermath*, Seattle, Washington, 1980.
154. Keylor, *Twentieth-Century World*, p. 398.
155. H. Kissinger, *The White House Years*, Boston, 1979, pp. 172 şi urm. ; şi analiza importantă din D.L. Strode, „Arms Control and Sino-Soviet Relations", *Orbis*, vol. 18, nr. 1, 1984, pp. 163-188.
156. Gaddis, *Strategies of Containment*, p. 210, nota.
157. W.E. Griffith (ed.), *Communism in Europe : Continuity, Change and the Sino-Soviet Dispute*, 2 vol., Cambridge, Massachusetts, 1964-1966 ; J.G. Whelan, *World Communism, 1967-1969 : Soviet Attempts to Reestablish Control*, Library of Congress, Legislative Reference Service, Washington, DC, 1970 ; Z. Brzezinski, *The Soviet Bloc : Unity and Conflict*, Cambridge, Massachusetts, ed. 1967.
158. Vezi scurta trecere în revistă din C. Bell, „China and the International Order", în Bull şi Watson (ed.), *Expansion of International Society*, capitolul 17 ; mai detaliat în M.B. Yahuda, *China's Role in World Affairs*, New York, 1978.

159 Citat în W.L. Kohl, *French Nuclear Diplomacy*, Princeton, New Jersey, 1971, p. 103. Vezi şi W. Mendl, *Deterrence and Persuasion : French Nuclear Armament in the Context of National Policy, 1945-1969*, Londra, 1970 ; M.M. Harrison, *Reluctant Ally : France and Atlantic Security*, Baltimore, Maryland, 1981 ; şi mai ales E. Kolodziej, *French International Policy under de Gaulle and Pompidou : The Politics of Grandeur*, Ithaca, New York, 1974.

160. Kolodziej, *French International Policy*, *passim* ; A. Grosser, *The Western Alliance : European--American Relations since 1945*, Londra, 1980, pp. 183 şi urm., 209 şi urm.

161. Vezi *infra*, pp. 380-382.
162. O trecere în revistă a politicilor lui de Gaulle se găseşte în DePorte, *Europe between the Superpowers*, pp. 229 şi urm. ; şi Keylor, *Twentieth-Century World*, pp. 346 şi urm.
163. Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 304.
164. Keylor, *Twentieth-Century World*, pp. 354 şi urm., 408 şi urm. ; A. Bronke şi D. Novak (ed.), *The Communist States in the Era of Détente, 1971-1977*, Oakville, Ontario, 1979 ; R.L. Tokes, *Euro-Communism and Détente*, New York, 1978 ; G.B. Ginsburg şi A.Z. Rubinstein (ed.), *Soviet Foreign Policy towards Western Europe*, New York, 1978 ; L.L. Whetten, *Germany's Ostpolitik*, Londra, 1971 ; şi W.E. Griffith, *The Ostpolitik of the Federal Republic of Germany*, Cambridge, Massachusetts, 1978, tratează aspectele germane.
165. H. Salisbury, *The Coming War between Russia and China*, Londra, 1969, *passim*.
166. Despre unele dintre aceste preocupări se discută în E. Morton şi G. Segal (ed.), *Soviet Strategy Toward Western Europe*, Londra, 1984.
167. Bartlett, *Global Conflict*, p. 355. Vezi şi G. Segal, *The Great Power Triangle*, Londra, 1982 ; R. Sutter, *China Watch : Toward Sino-American Reconciliation*, Baltimore, Maryland, 1978, *passim* ; şi eseurile din R.H. Solomon (ed.), *The China Factor : Sino-American Relations and the Global Scene*, New York, 1981, şi G. Segal (ed.), *The China Factor : Peking and the Superpowers*, Londra, 1982, mai ales B. Garrett, „The United States and the Great Power Triangle", pp. 76-104.
168. Gaddis, *Strategies of Containment*, pp. 249-250, 259.
169. A. Kendrick, *The Wound Within : America in the Vietnam Years, 1945-1974*, Boston, 1974 ; T. Powers, *The War at Home : Vietnam and the American People, 1964-1968*, New York, 1973 ; F. Fitzgerald, *Fire in the Lake : The Vietnamese and the Americans in Vietnam*, Boston, 1972 ; W. O'Neill, *Coming Apart*, New York, 1971 ; R.J. Lifton, *Home from the War : Vietnam Veterans*, New York, 1973 ; L. Baskir şi P. Strauss, *Chance and Circumstance : The War, the Draft, and the Vietnam Generation*, New York, 1978 ; şi G. Kolko, *Vietnam : Anatomy of a War, 1940-1975*, New York, 1986, sunt câteva dintre numeroasele cărţi bune pe aceste teme.
170. Din nou, literatura despre strategia americană şi purtarea războiului este deja bogată. Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, capitolul 17, este un rezumat grăitor. H.G. Summers, *On Strategy : A Critical Analysis of the Vietnam War*, New York, 1972, examinează războiul din perspectivă clausewitziană. B. Palmer, *The 25-Year War : America's Military Role in Vietnam*, New York, 1984, mai ales partea a II-a, „Assessment" ; S. Karnow, *Vietnam : A History*, New York, 1984 ; G.C. Herring, *America's Longest War : The United States and Vietnam, 1950-1975*, New York, 1979, sunt, toate, titluri importante.
171. Date preluate din Gaddis, *Strategies of Containment*, p. 359 ; vezi şi Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, pp. 565 şi urm.
172. Vezi din nou Ungar (ed.), *Estrangement : America and the World*, *passim* ; dar mai ales G. Hodgson, „Disorder Within, Disorder Without".
173. Acest fapt se poate observa şi în titlurile multor studii americane despre sistemul internaţional şi locul Statelor Unite în cadrul lui. În afară de Ungar (ed.), *Estrangement*, vezi şi K.A. Oye *et al.* (ed.), *Eagle Entangled : US Foreign Policy in a Complex World*, New York, 1979 ; R.O. Keohane, *After Hegemony*, Princeton, New Jersey, 1974 ; J. Kwitny, *Endless Enemies*, New York, 1984 ; şi cartea importantă anterioară a lui S. Hoffman, *Gulliver's Troubles*, New York, 1968.
174. Gaddis, *Strategies of Containment*, p. 275. Şi vezi din nou referinţele de la nota 167, *supra*, şi studiul foarte util din Garthoff, *Détente and Confrontation*, pp. 24 şi urm.
175. Gaddis, *Strategies of Containment*, p. 179. Vezi şi cartea lui Kissinger, *White House Years* ; şi H. Starr, *Henry Kissinger : Perceptions of International Politics*, Lexington, Kentucky, 1982, *passim*. Dallek, *American Style Foreign Policy*, capitolul 9, este mult mai critică.

176. Gaddis, *Strategies of Containment*, pp. 284, 297.
177. Compară Kennan, *Decline of Bismarck's European Order*, cu Kissinger, „The White Revolutionary : Reflections on Bismarck", *Daedalus*, vol. 97, 1968, pp. 888-924.
178. Gaddis, *Strategies of Containment*, pp. 280-282 ; şi, mai detaliat, două studii rafinate : C. Bell, *The Diplomacy of Détente : The Kissinger Era*, New York, 1977 ; şi R.S. Litwak, *Détente and the Nixon Doctrine : American Foreign Policy and the Pursuit of Stability, 1969-1975*, Cambridge, 1984.
179. În afară de memoriile (deseori contradictorii) ale lui Carter, ale secretarului său de stat, Vance, şi ale consilierului pe probleme de securitate, Brzezinski, vezi descrierea din Garthoff, *Détente and Confrontation*, pp. 563 şi urm. ; şi, mult mai pe scurt, Ambrose, *Rise to Globalism*, capitolul 15 ; Schulzinger, *American Diplomacy*, pp. 316 şi urm. ; şi concluziile finale ale lui John Gaddis din epilogul la *Strategies of Containment*. Mai ales, vezi G. Smith, *Morality, Reason and Power : American Diplomacy in the Carter Years*, New York, 1986, *passim*, dar în special pp. 241 şi urm.
180. B. Rubin, *Paved with Good Intentions : The United States and Iran*, New York, 1980, *passim* ; G. Sick, *All Fall Down : America's Tragic Encounter with Iran*, New York, 1985 ; şi Smith, *Morality, Reason and Power*, capitolul 9, sunt cele mai potrivite titluri în acest sens.
181. Garthoff, *Détente and Confrontation*, capitolele 26-27, este cel mai potrivit titlu în acest sens.
182. Vezi, printre alţii, şi J.S. Gansler, *The Defense Industry*, Cambridge, Massachusetts, 1980, *passim* ; J. Fallows, *National Defense*, New York, 1981, mai ales capitolul 3 ; R.W. DeGrasse, *Military Expansion, Economic Decline*, Armonk, New York, 1983 ; J. Coates şi M. Kilian, *Heavy Losses*, New York, ed. 1985, *passim*.
183. Vezi comentariile acide din Schulzinger, *American Diplomacy*, pp. 339 şi urm. ; S. Talbott, *Deadly Gambits : The Reagan Administration and the Stalemate in Nuclear Arms Control*, New York, 1984, cu detalii revelatoare ; memoriile lui A. Haig, *Caveat*, New York, 1984 ; E. Luttwak, *The Pentagon and the Art of War*, New York, 1985.
184. Ulam, *Dangerous Relations : The Soviet Union in World Politics 1970-1982*, New York, 1983, p. 39.
185. D. Holloway, *The Soviet Union and the Arms Race*, New Haven, 1982, ed. a II-a, pp. 134 şi urm. ; şi analiza mai tehnică din A. Bergson, „Technological Progress", în Bergson şi H.S. Levine (ed.), *The Soviet Economy : Toward the Year 2000*, Londra, 1983, pp. 34-78.
186. Garthoff, *Détente and Confrontation*, pp. 887 şi urm., este excelentă în acest caz. Vezi şi H.S. Bradsher, *Afghanistan and the Soviet Union*, Durham, North Carolina, 1983, *passim* ; şi T.T. Hammond, *Red Flag over Afghanistan*, Boulder, Colorado, 1984, *passim*.
187. Garthoff, *Détente and Confrontation*, pp. 982 şi urm. Vezi şi lucrările citate la nota 167, *supra*, precum şi B. Garrett, „China Policy and the Constraints of Triangular Logic", în K.A. Oye *et al.* (ed.), *Eagle Defiant : United States Foreign Policy in the 1980s*, Boston, 1983, mai ales pp. 245 şi urm.
188. Gaddis, *Strategies of Containment*, p. 280 [s.n.].
189. Bineînţeles, această afirmaţie este valabilă mai ales cu privire la datele ruseşti : vezi F.D. Holzman, „Soviet Military Spending : Assessing the Numbers Game", *International Security*, vol. 6, nr. 4, 1982, pp. 78-101, ce reprezintă o introducere potrivită în acest subiect.
190. Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 276.
191. Rostow, *World Economy*, p. 662. (Principala diferenţă este că Rostow utilizează ca punct de referinţă pentru 100% anul 1913, în timp ce Bairoch a optat pentru 1900.)
192. Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 273.
193. *Ibid.*, p. 276.
194. Din Rostow, *World Economy*, p. 669.
195. Ashworth, *Short History of the International Economy*, pp. 287-288.
196. *Ibid.*, p. 289 ; şi discuţia mai detaliată din Bairoch, *The Economic Development of the Third World Since 1900*, Berkeley, California, 1975, *passim*.

197. Foreman-Peck, *History of the World Economy*, p. 376.
198. Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 304.
199. Vezi tabelul din Oye *et al.* (ed.), *Eagle Defiant*, p. 8.
200. G. Blackburn, *The West and the World since 1945*, New York, 1985, p. 96; şi Bairoch, *Economic Development*, *passim*, cu o bibliografie potrivită la pp. 250-252.
201. R. Rosecrance, *The Rise of the Trading State*, New York, 1985, mai ales capitolul 7; şi M. Smith *et al.*, *Asia's New Industrial World*, New York, 1985.
202. Vezi Schaller, *American Occupation of Japan*, p. 289.
203. Probabil cel mai important studiu în acest sens este E.F. Vogel, *Japan as Number One: Lessons from America*, New York, ed. 1980.
204. Smith *et al.*, p. 18; C. Johnson, *MITI and the Japanese Miracle*, Stanford, California, 1982, *passim*.
205. Vogel, *Japan as Number One*, pp. 9-10 (s.n.). Allen, *A Short Economic History of Modern Japan*, partea a II-a, este foarte valoroasă în acest caz. Statisticile referitoare la industria producătoare de automobile sunt preluate din *Economist*, 2 noiembrie, 1985, p. 111.
206. Se pare că majoritatea lucrărilor despre China după 1945 s-au concentrat asupra lui Mao sau asupra chestiunilor culturale/ideologice, şi nu asupra politicii externe: dar există Bell, „China and the International Order' în Bull şi Watson (ed.), *The Expansion of International Society*, pp. 255-267; H. Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, New Haven, Connecticut, 1984, mai ales capitolele 1 şi 5-6; A.D. Barnett, *China and the Major Powers in East Asia*, Washington, DC, 1977; M. Yahuda, *China's Role in World Affairs*, New York, 1978; P. Van Ness, *Revolution and Chinese Foreign Policy*, Berkeley, California, 1971; şi R.H. Solomon (ed.), *The China Factor: Sino-American Relations and the Global Scene*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1981, cu câteva capitole foarte utile.
207. Bairoch, „International Industrialization Levels", pp. 299, 302.
208. Rostow, *World Economy*, pp. 525 şi urm.; şi D.H. Perkins (ed.), *China's Modern Economy in Historical Perspective*, Stanford, California, 1975, *passim*.
209. Blackburn, *West and the World since 1945*, p. 77.
210. *Ibid.*; şi Bairoch, *Economic Development of the Third World*, pp. 188 şi urm., 201 şi urm., care face comentarii aprobatoare privind atenţia acordată de chinezi agriculturii.
211. Date preluate din „Correlates of War" pentru 1980.
212. Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 304.
213. D.H. Perkins, „The International Consequences of China's Development", în Solomon (ed.), *China Factor*, pp. 114-136, este important aici.
214. Despre unele dileme europene se discută în DePorte, *Europe between the Superpowers*, *passim*; J.R. Wegs, *Europe since 1945*, New York, 1984, ed. a II-a, mai ales capitolele 8-15; S. Holt, *The Common Market: The Conflict of Theory and Practice*, Londra, 1967.
215. Aldcroft, *European Economy 1914-1970*, p. 161.
216. *Ibid.*; vezi şi Landes, *Unbound Prometehus*, capitolul 7; Pollard, *Peaceful Conquest*, capitolul 9; Maddison, „Economic Policy and Performance in Europe 1913-1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 5, partea a II-a, pp. 476 şi urm. Pentru perioada timpurie, există studii detaliate: M.M. Postan, *An Economic History of Western Europe, 1945-1964*, Londra, 1967; şi A.S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951*, Londra, 1984.
217. Aldcroft, *European Economy*, pp. 161-162.
218. Oye *et al.* (ed.), *Eagle Defiant*, p. 8 şi notele la tabelul 1.1.
219. Pentru această afirmaţie, vezi din nou Pollard, *Peaceful Conquest*, *passim*.
220. *Ibid.*, p. 305.
221. *Ibid.*, p. 171.
222. Aldcroft, *European Economy*, p. 161.

223. Vezi datele din Wegs, *Europe since 1945*, capitolul 9; A.S. Deaton, „The Structure of Demand 1920-1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 5, partea I.
224. Ricossa, „Italy, 1920-1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 6, partea I, pp. 290 şi urm.; G. Scimone, „The Italian Miracle", în J. Henessy *et al.*, *Economic „Miracles"*, Londra, 1964; G.H. Hildebrand, *Growth and Structure in the Economy of Modern Italy*, Cambridge, Massachusetts, 1965.
225. Vezi *supra*, pp. 331-332.
226. Porter, *Britain, Europe and the World*, capitolul 5; Kennedy, *Realities behind Diplomacy*, capitolele 7-8.
227. Literatura despre declinul economic relativ al Marii Britanii după 1945 este bogată. Vezi, printre alţii, Gamble, *Britain in Decline*, *passim*; Kirby, *Decline of British Economic Power Since 1870*, capitolul 5; F. Blackaby (ed.), *De-industrialization*, Londra, 1979, *passim*; W. Beckerman (ed.), *Slow Growth in Britain: Causes and Consequences*, Oxford, 1979; J. Eatwell, *Whatever Happened to Britain?*, Londra, 1982, *passim*.
228. Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 303.
229. Wegs, *Europe since 1945*, p. 161. Cifrele pentru producţia industrială mondială sunt preluate din Bairoch, cele pentru cotele din comerţul mondial provin din Kirby, *Decline*, p. 149, tabelul 15.
230. V. Berghahn, *Unternehmer und Politik in der Bundesrepublik*, Frankfurt, 1985, *passim*; K. Hardach, *The Political Economy of Germany in the Twentieth Century*, Berkeley, California, 1980, pp. 140 şi urm.
231. Pentru mai multe detalii, vezi Hardach, *Political Economy of Germany*, pp. 178 şi urm.; descrierea plină de satisfacţie a lui L. Erhard, *The Economics of Success*, Princeton, New Jersey, 1963, *passim*; Hardach, „Germany in 1914-1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 6, partea I, pp. 217 şi urm.; Landes, *Unbound Prometheus*, pp. 502 şi urm., 531 şi urm.; Balfour, *Adversaries*, pp. 122 şi urm.
232. Hardach, „Germany in 1914-1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 6, partea I, p. 221.
233. Wegs, *Europe since 1945*, p. 161.
234. Preocupările diplomatice şi de securitate ale Republicii Federale, precum şi atitudinea altor puteri faţă de ele sunt examinate în DePorte, *Europe between the Superpowers*, pp. 1180 şi urm.; C.M. Kelleher, *Germany and the Politics of Nuclear Weapons*, New York, 1975; W.F. Hanrieder, *West German Foreign Policy 1949-1963*, Stanford, California, 1967; Willis, *France, Germany and the New Europe*, *passim*; Calleo, *The German Problem Reconsidered*, pp. 161 şi urm.; P. Windsor, *German Reunification*, Londra, 1969, *passim*; Kaiser, *German Foreign Policy in Transition*, *passim*; Gruner, *Die deutsche Frage*, pp. 176 şi urm.
235. Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 302.
236. Fohlen, „France 1920-1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 6, partea I, pp. 100 şi urm.; E. Malinraud, *La Croissance française*, Paris, 1972, *passim*; M. Parodi, *L'économie et la société française de 1945 à 1970*, Paris, 1971; Caron, *Economic History of Modern France*, Cambridge, 1981, capitolele 7-9; şi Kindleberger, „The Postwar Resurgence of the French Economy", în S. Hoffman (ed.), *In Search of France*, Cambridge, Massachusetts, 1963.
237. Vezi din nou Kolodziej, *French International Policy under de Gaulle and Pompidou: The Politics of Grandeur*.
238. Vezi statisticile din CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984*, pp. 16 şi urm.
239. Vezi, de exemplu, Hosking, *History of the Soviet Union*, anexa C („Selected Indices of Industrial and Agricultural Production"), p. 483; Munting, *Economic Development of the USSR*, p. 133; Nove, *Economic History of the USSR*, pp. 340, 387; J.P. Nettl, *The Soviet Achievement*, Londra, 1967, capitolul 6.

240. Munting, *Economic Development of the USSR*, p. 133.
241. Problemele agriculturii sovietice constituie subiectul multor lucrări de specialitate; vezi, mai ales, eseurile utile 4 şi 5 din Bergson şi Levine (ed.), *The Soviet Economy: Toward the Year 2000*; D.M. Schooner, „Soviet Agricultural Policies", în *Soviet Economy in a Time of Change*, Washington, DC, 1979; Papers, Joint Economic Committee, US Congress, pp. 87-115; şi Munting, *Economic Development of the USSR*, pp. 142 şi urm., 160 şi urm.
242. CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984*, p. 27.
243. Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 5, partea a II-a, pp. 476 şi urm., şi vol. 6, partea a II-a, pp. 593 şi urm.; N. Spulber, *The State and Economic Development in Eastern Europe*, New York, 1966, *passim*; Kaser, *Comecon*, *passim*; şi un rezumat excelent în Aldcroft, *European Economy 1914-1970*, capitolul 6.
244. Nove, *Economic History*, pp. 330 şi urm., 363 şi urm.; Bergson şi Levine (ed.), *The Soviet Economy: Toward the Year 2000*, p. 148.
245. Detalii în M.I. Goldman, *The Enigma of Soviet Petroleum*, Londra/Boston, 1980, care prezintă o imagine viitorului producţiei de petrol ruseşti mai optimistă decât CIA, dar recunoaşte problema risipei.
246. Vom discuta despre aceasta din nou în ultimul capitol, dar vezi Bergson şi Levine (ed.), *The Soviet Economy: Toward the Year 2000*, mai ales pp. 402 şi urm.; H.S. Rowen, „Living with a Sick Bear", *National Interest*, nr. 2, 1985-1986, pp. 14-26; M.I. Goldman, *USSR in Crisis: The Failure of an Economic System*, New York, 1983; P. Dibb, *The Soviet Union: The Incomplete Superpower*, Londra, 1985, capitolul 3; T.J. Colton, *The Dilemma of Reform in the Soviet Union*, New York, 1984, *passim*. Pentru problemele Europei de Est, vezi „Cracks in the Soviet Empire?", *International Security*, vol. 6, nr. 3, 1981-1982.
247. Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 304.
248. Vezi tabelul 43, *infra*; şi *cf.* CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984*, p. 4 – care probabil că (fiind calculat în dolari americani) a modificat semnificativ cifrele pentru 1987, din cauza declinului valorii monedei de schimb americane.
249. Balfour, *Adversaries*, p. 204.
250. *Ibid.*, p. 193.
251. L. Thurow, „America among Equals", în Ungar (ed.), *Estrangement*, pp. 159-178; *idem*, *The Zero-Sum Society*, New York, 1980, *passim*, dar mai ales capitolele 1 şi 4; DeGrasse, *Military Expansion, Economic Decline*, mai ales capitolul 2.
252. Vezi, mai ales, Gosser, *Western Alliance*, pp. 217 şi urm.; J.J. Servan-Schreiber, *The American Challenge*, Harmondsworth, ed. 1969, mai ales partea a II-a; R. Barnet, *Global Reach*, New York, 1974, *passim*; S. Rolfe, *The International Corporation*, Paris, 1969; precum şi Woodruff, *America's Impact on the World*, capitolul 4.
253. Becker şi Wells (ed.), *Economics and World Power*, capitolele 7-8; D. Calleo, *The Imperious Economy*, Cambridge, Massachusetts, 1982, *passim*; J. Gowa, *Closing the Gold Window: Domestic Politics and the End of Bretton Woods*, Ithaca, New York, 1983; G. Epstein, „The Triple Debt Crisis", *World Policy Journal*, vol. 2, nr. 4, 1985, pp. 628 şi urm.; *The Economist*, 5 octombrie 1985, „Monetary Reform Survey", p. 11.
254. Thurow, „America among Equals", în Ungar (ed.), *Estrangement*, p. 163.
255. *Idem*, *Zero-Sum Society*, pp. 3-4. (Probabil că cifrele pentru SUA au arătat mai bine odată cu creşterea dolarului, 1983-1985, şi au scăzut din nou odată cu declinul monedei, după 1985.)
256. Calleo, „Since 1961: American Power in a New World", în Becker şi Wells (ed.), *Economics and World Power*, pp. 391-393.
257. Oye *et al.* (ed.), *Eagle Defiant*, p. 8 (cu o notă despre sursele utilizate).
258. Am preluat datele pentru populaţie şi PNB pe cap de locuitor din Chaliand şi Rageau, *Strategic Atlas*, pp. 214-220, care îşi fundamentează cifrele pe *Report on World Development, 1982* al Băncii Mondiale. PNB total este extrapolarea mea.

259. Dată fiind afirmaţia lui Perkins din Solomon (ed.), *China Factor*, pp. 118-119, potrivit căreia probabil că produsul naţional brut per capita al Chinei din 1979 s-a situat între 400 şi 500 de dolari, şi nu la valoarea de schimb oficială, de 266 de dolari, am inclus un calcul pentru 1980 în funcţie de 450 de dolari pe cap de locuitor.
260. Citat în Gilpin, *War and Change in World Politics*, pp. 76-77.

Capitolul 8. Spre secolul XXI

1. Keylor, *Twentieth-Century World*, p. 405.
2. Afirmaţia clasică aici este E.H. Carr, *What Is History ?* , Harmondsworth, 1964, capitolul 1, „The Historian and his Facts" ; dar vezi şi D. Thomson, *The Aims of History*, Londra, 1979, capitolul 4.
3. Vezi şi Gilpin, *War and Change in World Politics* ; G. Modelski, „The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 20, aprilie 1978, pp. 214-235 ; Rasler şi Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *passim* ; McNeill, *Pursuit of Power*, *passim* ; Rosecrance, *Action and Reaction in World Politics*, *passim*.
4. Aşa cum apare în citatul celebru din *Herr Eugen Dühring's Revolution in Science*, Londra, 1936, p. 188.
5. În acest sens, literatura din domeniul ştiinţelor politice este bogată. Pentru exemple, vezi M. Wight, *Power Politics*, Harmondsworth, 1979 ; K. Waltz, *Man, the State and War*, New York, 1959 ; H. Bull, *The Anarchical Society*, New York, 1977.
6. Vezi, de exemplu, P.F. Drucker, „The Changed World Economy", *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 4, 1986, pp. 768-791 – un articol remarcabil. Vezi şi cifrele din „Beyond Factory Robots", *Economist*, 5 iulie, 1986, p. 61.
7. Drucker, „Changed World Economy", pp. 771-772 ; „China and India", *Economist*, 21 dec., 1985, pp. 66-67.
8. Din nou, literatura pe această temă este bogată. Pentru introduceri generale bune, vezi S.B. Linder, *The Pacific Century*, Stanford, California, 1986 ; J.W. Morley (ed.), *The Pacific Basin*, New York, 1986 ; M. Smith *et al.*, *Asia's New Industrial World*, Londra, 1985 ; K.E. Calder, „The Making of a Trans-Pacific Economy", *World Policy Journal*, vol. 2, nr. 4, 1985, pp. 593-623.
9. Linder, *Pacific Century*, pp. 13-14.
10. *Ibid.*, pp. 6, 15.
11. P. Drysdale, „The Pacific Basin and Its Economic Vitality", în Morley (ed.), *Pacific Basin*, p. 11.
12. Mathias, *First Industrial Nation*, p. 44.
13. M. Kaldor, *The Baroque Arsenal*, Londra, 1982, p. 18. Pentru alte exemple – dintr-o sursă diferită –, vezi F. Cooper, „Affordable Defence : In Search of a Strategy", în *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, vol. 130, nr. 4, dec. 1985, p. 4. De asemenea, foarte util este studiul special „Defence Technology", *The Economist*, 21 mai 1983.
14. Cheia în acest caz (din partea unui expert din interior) este J.S. Gansler, *The Defense Industry*, Cambridge, Massachusetts, 1980.
15. Vezi McNeill, *Pursuit of Power*, *passim* ; şi Kaldor, *Baroque Arsenal*, *passim*.
16. *The Military Balance 1985-1986*, pp. 170-173 ; şi publicaţia SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute), *The Arms Race and Arms Control*, Londra, 1982, mai ales capitolele 2-3.
17. L. Brown *et al.*, *State of the World, 1986*, New York, 1986, p. 196.

18. Bineînţeles că *excesiv* este un termen întâmplător ; pentru că, dacă o ţară se simte presată de inamici străini (de exemplu, Israel), atunci termenul pare să fie utilizat într-un mod nepotrivit. În acelaşi timp, evenimentele istorice sugerează că, dacă o anumită naţiune alocă *pe termen lung* peste 10% (iar în unele cazuri – atunci când este slabă din punct de vedere structural – peste 5%) din PNB pentru armament, atunci probabil că acest fapt îi va limita rata de creştere.
19. Pentru câteva exemple în acest sens, vezi Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires*, *passim* ; Kennedy, *Strategy and Diplomacy*, capitolul 3 ; F. Lewis, „Military Spending Questioned", *The New York Times*, 11 noiembrie 1986, pp. D1, D5.
20. Citat în „The Elusive Boom in Productivity", *The New York Times*, 8 aprilie 1984, secţiunea afaceri, pp. 1, 26. Vezi şi „Richer than You", *The Economist*, 25 octombrie 1986, pp. 13-14.
21. Vezi T. Fingar (ed.), *China's Quest for Independence*, Boulder, Colorado, 1980, *passim* ; G. Segal şi W. Tow (ed.), *Chinese Defence Policy*, Londra, 1984 ; Chaliand şi Rageau, *Strategic Atlas*, p. 143 ; şi eseurile importante din R.H. Solomon (ed.), *The China Factor : Sino-American Relations and the Global Scene*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1981 ; şi J. Camilleri, *Chinese Foreign Policy : The Maoist Era and Its Aftermath*, Seattle, Washington, 1980.
22. G. Segal, *Defending China*, Londa, 1985, abordează detaliat declinul eficienţei în luptă a chinezilor ; vezi şi H.W. Jencks, *From Missiles to Muskets : Politics and Professionalism in the Chinese Army 1945-1981*, Boulder, Colorado, 1982.
23. Vezi D.H. Perkins, „The International Consequences of China's Economic Development", în Solomon (ed.), *China Factor*, p. 118.
24. Vezi importantul articol „A New Long March in China", *The Economist*, 25 ianuarie 1986, pp. 29-31 ; J.T. Dreyer, „China's Military Modernization", *Orbis*, vol. 27, nr. 4, 1984, pp. 1011-1026 ; *Military Balance 1985-1986*, pp. 111-115 ; M.Y.M. Kan, „Deng's Quest for Military Modernization and National Security", în *Mainland China's Modernization : Its Prospects and Problems*, Berkeley, California, 1982, pp. 227-244.
25. Dreyer, „China's Military Modernization", p. 1017.
26. *Ibid.*, p. 1016. Vezi şi J.D. Pollack, „China as a Nuclear Power", în W.H. Overholt (ed.), *Asia's Nuclear Future*, Boulder, Colorado, 1977, *passim*.
27. Pentru o trecere în revistă a acestor puncte slabe, vezi din nou Dreyer, „China's Military Modernization", pp. 1017 şi urm. Pentru evoluţiile privind submarinele, vezi *The New York Times*, 1 aprilie 1986, pp. C1, C3.
28. „As China Grows Strong", *The Economist*, 25 ianuarie 1986, p. 11 ; şi mai ales G. Segal, „Defense Culture and Sino-Soviet Relations", *Journal of Strategic Studies*, vol. 8, nr. 2, iunie 1985, pp. 180-198, cu referinţe mai detaliate.
29. B. Reynolds, „China in the International Economy", în H. Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, New Haven, Connecticut, 1984, p. 75.
30. D.H. Perkins, „The International Consequences of China's Economic Development", în Solomon (ed.), *China Factor*, pp. 115-116 ; şi, pentru mai multe detalii, vezi Perkins (ed.), *China's Modern Economy in Historical Perspective*, Stanford, California, 1975, *passim* ; şi A.D. Barnett, *China's Economy in Global Perspective*, Washington DC, 1981, *passim*.
31. *The New York Times*, 27 martie 1986, p. A14 ; Rostow, *World Economy*, pp. 532 şi urm.
32. Perkins, „International Consequences", în Solomon (ed.), *China Factor*, p. 128.
33. Reynolds, „China in the International Economy", în Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, p. 87.
34. Citat în Brown *et al.*, *State of the World, 1986*, p. 19 ; vezi şi „China and India : Two Billion People Discover the Joys of the Market", *The Economist*, 21 decembrie 1985, pp. 66-67.
35. „China and India" ; vezi şi detaliile uimitoare oferite de martori ai transformării recente în O. Schell, *To Get Rich is Glorious : China in the 80s*, New York, 1985.
36. *The New York Times*, 27 martie 1986, p. A14 ; şi, mai general, K. Lieberthal, „Domestic Politics and Foreign Policy", în Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*,

pp. 58 şi urm. Vezi şi raportul CIA despre China „China: Economic Performance in 1985", Washington, DC, 1986; şi, în final, articolul extrem de inteligent al lui A.D. Barnett, „Ten Years after Mao", *Foreign Affairs*, vol. 65, nr. 1, 1986, pp. 37-65.

37. Vezi din nou importantul articol „China and India", *The Economist*, 21 decembrie 1985, pp. 66-67, mai ales p. 68; şi *Ramses*, 1982, *The State of the World Economy*, Cambridge, Massachusetts, 1982, pp. 286-287.
38. Perkins, „International Consequences", pp. 130-131.
39. *Military Balance 1985-1986*, p. 112; Perkins, „International Consequences", în Solomon (ed.), *China Factor*, p. 132.
40. Vezi tabelul din Brown *et al.*, *State of the World, 1986*, p. 207.
41. Perkins, „International Consequences", în Solomon (ed.), *China Factor*, pp. 132-133; *The Economist*, 25 ianuarie, 1986, p. 29.
42. Perkins, „International Consequences", în Solomon (ed.), *China Factor*, p. 120.
43. Această proiecţie presupune că „primele patru economii din Europa Occidentală cresc în 1985-2000 în acelaşi ritm ca în 1970-1982" (considerată a fi prea pesimistă în studiu): „China and India", p. 69.
44. *Ramses*, 1982, p. 285; cifrele din Morley (ed.), *Pacific Basin*, p. 13; Reynolds, „China in the International Economy", pp. 73-74. Prin comparaţie, vezi din nou Rosecrance, *Rise of the Trading State*, *passim*.
45. Vezi din nou Segal, „Defense Culture and Sino-Soviet Relations", *passim*.
46. Dar vezi R. Taylor, *The Sino-Japanese Axis*, New York, 1985.
47. „Russia and China", *The Economist*, 29 martie 1986, pp. 34-35. Totuşi, aceasta nu o face în mod automat membru al unui „front unit antisovietic", aşa cum se afirmă în C.D. McFetridge, „Some Implications of China's Emergence as a Great Power", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, vol. 128, nr. 3, septembrie 1983, p. 43.
48. Pentru care vezi J.G. Stoessinger, *Nations in Darkness: China, Russia and America*, New York, 1978, *passim*; Solomon (ed.), *China Factor*, *passim*; Segal (ed.), *China Factor*, *passim*; şi Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, *passim*, mai ales capitolul 6.
49. Pollack, „China and the Global Strategic Balance", în Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, pp. 173-174.
50. „A New Long March in China", *The Economist*, 25 ianuarie 1986, p. 31.
51. Pentru această politică, vezi mai ales E.A. Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity: A Neo-Internationalist View*, Stanford, California, 1985, *passim*; remarcile despre Japonia din R.A. Scalapino, „China and North-east Asia", în Solomon (ed.), *China Factor*, pp. 193 şi urm.; Scalapino (ed.), *The Foreign Policy of Modern Japan*, Berkeley, California, 1977; T.J. Pempel, „Japanese Foreign Economic Policy", capitolul 5 din P.J. Katzenstein (ed.), *Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States*, Madison, Wisconsin, 1978.
52. Probabil că această afirmaţie este cel mai bine argumentată în Vogel, *Japan as Number One*; dar vezi şi articolul lui „Pax Nipponica?", *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 4, 1986, pp. 752-767; şi H. Kahn, *The Emerging Japanese Superstate*, Londra, 1971. Pentru un argument contrar, vezi „High Technology: Clash of the Titans", *The Economist*, 23 august 1986, pp. 318 şi urm., care face trimitere la avantajele Statelor Unite.
53. Vezi din nou Smith *et al.*, *Asia's New Industrial World*; şi Linder, *Pacific Century*, *passim*.
54. Pentru cele ce urmează, vezi Linder, *Pacific Century*, pp. 107 şi urm.; E. Wilkinson, *Misunderstanding: Europe versus Japan*, Tokio, 1981; „Is It Too Late to Stop the Slide to Protectionism?", *The Times*, 14 ianuarie 1982, p. 15; Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity*, capitolul 4.
55. „Japan Frets About Tomorrow", *The New York Times*, 30 aprilie 1986, pp. D1-D2.
56. „Obstacles to Change in Japan", *The New York Times*, 29 aprilie 1986, p. D1.

57. Vezi cifrele din CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984*, pp. 50-54; indexul săptămânal din *The Economist* al preţurilor pentru bunuri; şi Drucker, „Changed World Economy", *passim.*
58. Vezi rezumatul util din R.B. Reich, „Japan in the Chips", *The New York Review of Books*, 5 iulie 1985; şi „Silicon Valley Has a Big Chip About Japan", *The Economist*, 20 martie 1986, pp. 63-64.
59. „Big Japanese Gain in Computers Seen", *New York Times*, 13 februarie 1984, pp. A1, A19; „Will Japan Leapfrog America on Superfast Computers?", în *Economist*, 6 martie, 1982, p. 95.
60. „Japan Sets Next Target", *The Sunday Times*, 29 noiembrie 1981.
61. „Westinghouse/Mitsubishi", *The Economist*, 6 februarie 1982, p. 65.
62. R.B. Reich, „A Faustian Bargain with the Japanese", *The New York Times*, 6 aprilie 1986, secţiunea afaceri, p. 2; „Japanese All Set for Take-off", *The Times*, 11 noiembrie 1981; Smith *et al.*, *Asia's New Industrial World*, pp. 21-24.
63. Citatul este din Vogel, „Pax Nipponica", p. 753. Pentru informaţii mai generale, vezi „Japanese Technology", *The Times*, 14 iunie 1983, „Special Report", pp. i-viii. Exploatarea mai eficientă de către japonezi a tehnologiei roboţilor este descrisă în B.J. Feder, „New Challenge in Automation", *The New York Times*, 30 octombrie 1986, p. D2.
64. „Reconsider Japan", *The Economist*, 26 aprilie 1986, pp. 19-22; dar vezi din nou Johnson, *MITI and the Japanese Miracle*; Vogel, *Japan as Number One*, pp. 70 şi urm.
65. Vogel, „Pax Nipponica", p. 754.
66. Vezi tabelele din *The Economist*, 9 iulie 1983, secţiunea „Japan Survey", p. 7; şi Pempel, „Japanese Foreign Economic Policy", pp. 171-172.
67. *The Economist*, 26 aprilie 1986, p. 22; Vogel, „Pax Nipponica", p. 753; *idem*, *Japan as Number One*, capitolul 7; Smith *et al.*, *Asia's New Industrial World*, pp. 13 şi urm.
68. De exemplu, S. Kamata, *Japan in the Passing Lane*, New York, 1984; J. Taylor, *Shadows of the Rising Sun: A Critical View of the „Japanese Miracle"*, New York, 1984; „There Can Be Clouds Too", *The Economist*, 9 iulie 1983, „Japan Survey".
69. D. Halberstam, „Can We Rise to the Japanese Challenge?", în *Parade*, 9 octombrie, 1983, pp. 4-5; şi articolul şi mai alarmant de T.H. White, „The Danger from Japan", *The New York Times Magazine*, 28 iulie 1985.
70. „The New Global Top Banker: Tokyo and Its Mighty Money", *The New York Times*, 27 aprilie 1986, pp. 1, 16.
71. F. Marsh, *Japanese Overseas Investment*, Economist Intelligence Unit, Londra, 1983; *The Times*, 22 aprilie 1983.
72. Pentru aceste cifre şi previziuni, vezi „Japan Investing Enormous Sums of Cash Abroad", *The New York Times*, 11 martie 1986, pp. A1, D12; „The New Global Top Banker", *The New York Times*, 27 aprilie 1986, pp. 1, 16.
73. „Japan's Investment Bankers Head for the Big Wide World", *The Economist*, 10 aprilie, 1986, pp. 91-94; D. Burstein, „When the Yen Leaves the Sky It May Capture the Earth", *The New York Times*, 3 septembrie 1986, p. A27.
74. „New Global Top Banker", p. 1.
75. Vezi tabelul din Linder, *Pacific Century*, p. 12, citând studiul *Japan in the Year 2000*.
76. Vezi CIA, *Handbook of Economic Statistics*, 1984, p. 33, nota b.
77. „The Yen Also Rises", *New York Times*, 5 martie 1986, p. D2.
78. Vezi din nou foarte pertinentul studiu al lui Olsen, US-*Japan Strategic Reciprocity*, *passim*.
79. Vezi cifrele din *Military Balance 1985-1986*, pp. 170-172.
80. Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity*, *passim*; Z. Brzezinski, „Japan Should Increase Spending for Defense", *New Haven Register*, 16 august 1985, „Forum", p. 15.
81. O imagine relevantă a mişcării japoneze antirăzboi apare în Storry, *History of Modern Japan*, capitolul 11. Vezi şi *The Economist*, 16 august 1985, pp. 21-22.
82. Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity*, p. 149.

83. Vezi discuţia din Reynolds, „China in the International Economy", în Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, capitolul 3 (şi mai ales p. 86, de unde este preluat citatul); Scalapino, „China and Northeast Asia", în Solomon (ed.), *China Factor*, mai ales pp. 193 şi urm. Vezi şi Taylor, *Sino-Japanese Axis*, *passim*.
84. Scalapino, „China and Northeast Asia", p. 200. Vezi şi comentariile pe marginea politicii externe japoneze din „Japan Survey", *The Economist*, 7 decembrie 1985, pp. 10 şi urm.
85. Vezi din nou Gruner, *Die deutsche Frage*, mai ales capitolul 4.
86. Am preluat aceste totaluri din *The Military Balance 1985-1986*, pp. 40-43, 46-54.
87. CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984*, p. 37.
88. Datele privind şomajul sunt preluate din *The Economist Diary, 1984*, p. 44. Pentru cheltuielile sociale în creştere, vezi raportul OECD din martie 1985, *Social Expenditures 1960-1990*.
89. Citat în Linder, *Pacific Century*, p. 108.
90. Vezi articolul „Down to Earth: A Survey of the West German Economy", *The Economist*, 4 februarie, 1984.
91. Calleo, *German Problem Reconsidered*, şi Gruner, *Die deutsche Frage*, sunt cele mai potrivite în acest caz; dar vezi şi DePorte, *Europe Between the Superpowers*, pp. 180 şi urm.
92. W. Gruner, „Der Deutsche Bund – Modell für eine Zwischenlösung?", *Politik und Kultur*, vol. 9, 1982, nr. 5.
92. P. Dibb, *The Soviet Union: The Incomplete Superpower*, Londra, 1986, pp. 43-44.
94. Literatura despre apărarea europeană şi armele nucleare este substanţială. M-am bazat pe A.J. Pierre (ed.), *Nuclear Weapons in Europe*, New York, 1984; dezbaterea provocată de M. Bundy *et al.*, „Nuclear Weapons and the Atlantic Alliance", *Foreign Affairs*, vol. 6, nr. 4, 1982, pp. 753-768; şi de *Strengthening Conventional Deterrence in Europe: Proposals for the 1980s*, New York, 1983; J.D. Steinbrunner şi L.V. Segal (ed.), *Alliance Security: NATO and the No-First-Use Question*, Washington, DC, 1983; G. Prins (ed.), *The Nuclear Crisis Reader*, New York, 1984.
95. *Military Balance 1985-1986*, p. 49.
96. „West German Defence: Early Warnings", *The Economist*, 29 iunie, 1985, p. 46.
97. Vezi din nou discuţia sugestivă din Calleo, *German Problem Reconsidered*, capitolele 8-9; şi J. Dean, „Directions in Inner-German Relations", *Orbis*, vol. 29, nr. 3, 1985, pp. 609-632; şi G.F. Treverton, *Making the Alliance Work: The United States and Europe*, Ithaca, New York, 1985, *passim*.
98. „When the Oil Runs Out", *The Economist*, 19 octombrie 1985, p. 65; „After the Oil Years", *The Economist*, 6 martie 1986, p. 57.
99. „Manufacturing", *The Economist*, 28 septembrie 1985, p. 57.
100. Vezi din nou Gamble, *Britain in Decline*; Kirby, *Decline of British Economic Power since 1870*; Eatwell, *Whatever Happened to Britain?*; şi S. Pollard, *The Wasting of the British Economy*, Londra, 1982.
101. „After the Oil Years", *The Economist*, 6 martie 1986, p. 57.
102. A. Walters, *Britain's Industrial Renaissance*, Londra, 1986 – Walters fiind, bineînţeles, consilierul economic al doamnei Thatcher.
103. „Scientists' Lament", *The Economist*, 18 ianuarie 1986, p. 16.
104. Vezi din nou statisticile din *Military Balance 1985-1986*.
105. Cota din PNB mondial este calculată după CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984*, p. 32. Pentru un atac foarte dur la adresa acestei încercări de a menţine un tablou al apărării supraextins, vezi A. Barnett, „The Dangerous Dream", *New Statesman*, 17 iunie 1983, pp. 9-11. Mai puţin critic, dar la fel de realist este articolul „Yes, But How Do We Pay for It?", *The Times*, 15 iunie 1983.
106. „Navy Wins War of the Frigates", *Sunday Times*, 17 octombrie 1982; C. Wain, „The Navy's Future", *The Listener*, 19 august 1982.

107. Vezi atacurile frecvente din *The Economist* împotriva acestui fapt din motivele menţionate: de exemplu, „Trident: Bad Money after Bad", 3 noiembrie 1984, p. 34; „Not Trident", 9 februarie 1985, p. 16. Raţiunea guvernului pentru Trident se găseşte în *Statement on the Defence Estimates, 1985*, vol. 1, 9430-9431.
108. „Message to the New Defense Secretary: Think Small", *The Sunday Times*, 12 ianuarie, 1986, p. 16; vezi şi „Defence Budget Costs Go over the Top", *Daily Telegraph*, 10 decembrie 1985. Studii excelente asupra problemei – şi diferite propuneri pentru a-i face faţă – se găsesc în J. Baylis (ed.), *Alternative Approaches to British Defence Policy*, Londra, 1983, *passim*.
109. Pentru politica franceză de apărare, vezi, în general, M.M. Harrison, *The Reluctant Ally: France and Atlantic Security*, Baltimore, Maryland, 1981; R.F. Laird, *France, the Soviet Union, and the Nuclear Weapons Issue*, Boulder, Colorado, 1985; şi D.S. Yost, *France's Deterrent Posture, Adelphi Papers*, nr. 194-195.
110. Studiul „France", *The Economist*, 9 februarie, 1985, p. 8.
111. Vezi, mai ales, lucrarea lui P. Lellouche, *L'Avenir de la guerre*, Paris, 1985, despre care se discută în D.S. Yost, „Radical Change in French Defense Policy", *Survival*, vol. 28, ianuarie-februarie 1986, pp. 53-68; R. F. Laird, „The French Strategic Dilemma", *Orbis*, vol. 28, nr. 2, 1984, pp. 307-328.
112. R.S. Rudney, „Mitterand's New Atlanticism: Evolving French Attitudes toward NATO", *Orbis*, vol. 28, nr. 1, 1984, p. 99, citându-l pe Aron.
113. *Ibid.*, *passim*.
114. „Chirac Is Pledged to Stick with NATO and Bonn", *The New York Times*, 6 aprilie, 1986, secţiunea „The Week in Review", p. 2.
115. H. Schmidt, *A Grand Strategy for the West*, New Haven, Connecticut, 1985, pp. 41-43, 55-57. Vezi şi J.P. Pigasse, *Le bouclier d'Europe*, Paris, 1982.
116. Vezi discuţia din Yost, „Radical Change in French Defense Policy"; precum şi *idem*, *France and Conventional Defense in Central Europe*, Boulder, Colorado, 1985.
117. „The French Are Ready to Cross the Rhine", *The Economist*, 13 iulie 1985, pp. 43-44; „French Defence: Count on Us", *The Economist*, 25 octombrie 1986, pp. 50-51.
118. P. Stares, „The Modernization of the French Strategic Nuclear Force", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, vol. 125, nr. 4, decembrie 1980, p. 37.
119. Vezi din nou Laird, „French Strategic Dilemma", *passim*; şi P. Lellouche, „France and the Euromissiles", *Foreign Affairs*, iarna 1983-1984, pp. 318-334.
120. Vezi analiza din L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 1: *The Founders*, Oxford, ed. 1981, capitolul 13, „The Contradictions of Capital"; şi discuţia lui Engels despre contradicţii din „Socialism: Utopian and Scientific", *The Essential Left*, Londra, 1960, pp. 130 şi urm.
121. „Excerpts from Gorbachev's Speech to the Party", *New York Times*, 26 februarie, 1986. Vezi şi „Making Mr Gorbachev Frown", *The Economist*, 8 martie 1986, p. 67; S. Bialer, „The Harsh Decade: Soviet Policies in the 1980s", *Foreign Affairs*, vol. 59, nr. 5, 1981, pp. 999-1020.
122. Brown *et al.*, *State of the World, 1986*, pp. 14-19; „Focus: Food", *The Economist*, 12 aprilie 1986, p. 107.
123. M.I. Goldman, *USSR in Crisis: The Failure of an Economic System*, New York, 1983, p. 86. Pentru alte analize, vezi Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, capitolele 4-5. Ritmul (relativ) rapid în care poziţia Uniunii Sovietice s-a degradat poate fi perceput printr-o nouă lectură a evaluării mai optimiste a decalajului dintre URSS şi SUA care va dispărea până în anul 2000, în lucrarea scrisă pe un ton grav (în 1976-1977) de Larson, *Soviet-American Rivalry*, p. 272.
124. Aşa cum se relatează în „Soviet Is Facing Sixth Poor Harvest in a Row", *The New York Times*, 28 august 1985, pp. A1, D17. Mai general, R.E.M. Mellor, *The Soviet Union and Its Geographical Problems*, Londra, 1982; Larson, *Soviet-American Rivalry*, pp. 17 şi urm.

125. Pentru cele ce urmează, vezi Hosking, *History of the Soviet Union*, pp. 392 şi urm ; J.R. Millar, „The Prospects for Soviet Agriculture", M. Bornstein (ed.), *The Soviet Economy : Continuity and Change*, Boulder, Colorado, 1981, pp. 273-291 (mai optimist decât majoritatea) ; Goldman, *USSR in Crisis*, capitolul 3.
126. „The Soviet Economy", *The New York Times*, 15 martie 1985, pp. A1, A6.
127. Goldman, *USSR in Crisis*, p. 81.
128. *Ibid.*, p. 83 ; şi remarcile din Nove, *Economic History of the USSR*, pp. 362 şi urm.
129. Preluat din Brown *et al.*, *State of the World, 1986*, p. 18.
130. Vezi din nou Goldman, *USSR in Crisis*, pp. 70-71. ; şi, mai general, R.W. Tucker, „Swollen State, Spent Society : Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia", *Foreign Affairs*, vol. 60, nr. 2, 1981-1982, pp. 415 şi urm.
131. Brown *et al.*, *State of the World, 1986*, p. 18.
132. *Ibid.*, p. 11.
133. Vezi datele comparative din CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984*, pp. 28-30.
134. Goldman, *USSR in Crisis*, p. 40, are câteva date impresionante privind această ineficienţă. Vezi şi articolul extraordinar de profund al lui J.S. Berliner, „Planning and Management", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy : Toward the Year 2000*, pp. 350-389.
135. Expresia este preluată din Daniels, *Russia : The Roots of Confrontation*, p. 239.
136. Preluate din „Inputs Misused", *The Economist*, 6 iulie 1985, p. 12, care (folosind cuvintele „utilizate pentru a produce *chiar o presupusă* valoare de 1 000 de dolari americani din PIB") suspectează în mod clar că cifrele *reale* ar putea fi mai sumbre.
137. Despre aceasta se discută cel mai bine în M.I. Goldman, *The Enigma of Soviet Petroleum : Half-Full or Half-Empty*, Londra, 1980, *passim* ; dar vezi şi L. Silk, „Soviet Oil Troubles", *The New York Times*, 5 iunie 1985, p. D2.
138. „Russia Drills Less Oil, OPEC Keeps It Cheap", *The Economist*, 8 iunie, 1985, p. 65.
139. *The Economist*, 3 mai 1986, pp. 55-57 ; mai general, vezi R.W. Campbell, „Energy", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy : Toward the Year 2000*, pp. 191 şi urm.
140. Dibb, *Soviet Union : The Incomplete Superpower*, p. 93.
141. Campbell, „Energy", pp. 213-214, în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy : Toward the Year 2000* ; vezi şi L. Dienes, „An Energy Crunch Ahead in the Soviet Union ?", în Bornstein (ed.), *Soviet Economy*, pp. 313-343.
142. Vezi *infra*, pp. 441-443.
143. Goldman, „A Low-Tech Economy at Home", *The New York Times*, 19 februarie 1984, secţiunea afaceri, p. 2 ; şi detaliile interesante din R. Amann şi J. Cooper (ed.), *Industrial Innovation in the Soviet Union*, New Haven, Connecticut, 1982.
144. „Losing Battle", *The Wall Street Journal*, 25 iulie, 1984.
145. În afară de Goldman, *USSR in Crisis*, p. 11, vezi R. Amann *et al.* (ed.), *The Technological Level of Soviet Industry*, New Haven, Connecticut, 1977.
146. Goldman, *USSR in Crisis*, capitolul 6 ; „Shadows over Comecon", *The Economist*, 29 mai 1982, pp. 84-85 ; Comecon Survey, *The Economist*, 20 aprilie 1985, pp. 3-18.
147. Vezi din nou Drucker, „Changed World Economy", *passim* ; „Oil's Decline Seen Curbing Soviet Plans", *The New York Times*, 10 martie 1986 ; „East European Trade", *The Economist*, 26 octombrie 1985, p. 119. Implicaţiile pentru Europa de Est sunt analizate şi în T. Gustafson, „Energy and the Soviet Union", *International Security*, vol. 6, nr. 3, iarna 1981-1982, pp. 65-89.
148. M. Feshbach, „Population and Labor Force", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy : Toward the Year 2000*, p. 79. Vezi şi Goldman, *USSR in Crisis*, pp. 100 şi urm. ; şi T.J. Colton, *The Dilemma of Reform in the Soviet Union*, New York, 1984, pp. 15 şi urm.
148. „Sick Men of Europe", *The Economist*, 22 martie 1986, p. 53.
150. Dibb, *The Soviet Union : The Incomplete Superpower*, pp. 92-93.

151. Feshbach, „Population and Labor Force", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, *passim*.
152. Vezi argumentul din J.W. Kiser, „How the Arms Race Really Helps Moscow", *Foreign Policy*, nr. 60, 1985, pp. 40-51.
153. Munting, *Economic Development of the USSR*, p. 208.
154. „Gorbachev's Plans: Westerners See a Lot of Zeal, but Little Basic Change", *The New York Times*, 23 februarie 1986, p. 16; „Russia under Gorbachev", *The Economist*, 16 noiembrie, 1985, p. 21.
155. „The Soviet Economy", *The New York Times*, 15 martie 1985, pp. A1, A6, citându-l pe Leonard Silk; Colton, *Dilemma of Reform in the Soviet Union*, capitolul 3; Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation*, pp. 273 şi urm.; J.F. Hough şi M. Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed*, Cambridge, Massachusetts, 1979.
156. Acest fapt este cel mai bine abordat în articolele lui F.D. Holzman, „Are the Soviets Really Outspending the US on Defense?", *International Security*, vol. 4, nr. 4, 1980, pp. 86-104, şi „Soviet Military Spending: Assessing the Numbers Game", *International Security*, vol. 6, nr. 4, 1982, pp. 78-101; precum şi *idem*, *Financial Checks on Soviet Defense Expenditures*, Lexington, Massachusetts, 1975. Vezi şi Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, pp. 114 şi urm.
157. Această afirmaţie este făcută de Colton, *Dilemma of Reform in the Soviet Union*, p. 91; precum şi de Bond şi Levine, „An Overview", Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, pp. 19-21.
158. *Ibid.*, p. 20, sursa acestui citat; vezi şi „Can Andropov Control His Generals?", *The Economist*, 6 august 1983, pp. 33-35.
159. L.H. Gelb, „A Common Desire for Guns and Butter", *The New York Times*, 10 noiembrie, 1985, secţiunea „The Week in Review", p. 2.
160. Vezi tabelul din Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, p. 114; şi discuţia din *Military Balance 1985-1986*, pp. 17-20; Holzman, „Soviet Military Spending", *passim*; W.T. Lee, *The Estimation of Soviet Defense Expenditures 1955-1975*, New York, 1977, *passim*; G. Adams, „Moscow's Military Costs", *The New York Times*, 10 ianuarie 1984, p. A23.
161. Pentru detalii, se pot consulta publicaţia anuală a US Defense Department, *Soviet Military Power*, şi cea a Committee on the Present Danger, *Can America Catch Up?* – opinii contestate de critici cum ar fi T. Gervasi, *The Myth of Soviet Military Supremacy*, New York, 1986, şi A. Cockburn, *The Threat: Inside the Soviet Military Machine*, New York, ed. 1984. Pentru detalii prezentate pe un ton nonpolemic, vezi publicaţia anuală *Military Balance* şi raportul anual al SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute). O lucrare generală bună este J. Steele, *Soviet Power*, New York, 1984, dar vezi şi Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*; şi Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, precum şi referinţele care urmează.
162. A. Amalrik, *Will the Soviet Union Survive until 1984?*, New York, 1970. Vezi şi M. Gardner, *L'Agonie du régime en Russie sovietique*, Paris, 1966, şi dezbaterea ulterioară din revista *Problems of Communism*; şi Colton, *Dilemma of Reform in the Soviet Union*, *passim*.
163. Vezi tabelele comparative din Bergson, „Technological Progress", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, pp. 51 şi urm.; Rostow, *World Economy*, p. 434; Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, pp. 134 şi urm.
164. „Soviet Arms: Their Quality Is Upgraded", *The New York Times*, 12 februarie 1984; Cockburn, *The Threat*, pp. 455-456.
165. Alex Gliksman, „Behind Moscow's Fear of «Star Wars»", *The New York Times*, 13 februarie 1986.
166. Citat în Flora Lewis, „Soviet SDI Fears", *The New York Times*, 6 martie 1986, p. A27.
167. Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, pp. 51 şi urm.; Kazokins, „Nationality in the Soviet Army", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, vol. 130,

nr. 4, 1985, pp. 27-34. Pentru o imagine mai optimistă, vezi E. Jones, „Manning the Soviet Military", *International Security*, vol. 7, nr. 1, 1982, pp. 105-131.

168. Pentru care vezi Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, pp. 44 şi urm., „The Nationality Problem" ; Hosking, *History of the Soviet Union*, capitolul 14 ; Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation*, pp. 315 şi urm. ; precum şi studiile mai detaliate, cum ar fi H. Carrère d'Encausse, *Decline of an Empire*, New York, 1979 ; M. Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge*, New York, 1982 ; A. Bennigsen şi M. Broxup, *The Islamic Threat to the Soviet State*, Londra, 1983 ; şi S.E. Wimbush (ed.), *Soviet Nationalities in Strategic Perspective*, New York, 1985.
169. J. Anderson, „Ukraine a Hotbed of Dissent, Nationalism", în *New Haven Register*, 13 iunie 1985 ; dar vezi şi P.T. Potichny (ed.), *The Ukraine in the Seventies*, Oakville, Ontario, 1982 ; Hosking, *History of the Soviet Union*, pp. 432 şi urm.
170. În afară de Kazokins, „Nationality in the Soviet Army", *passim*, vezi detaliile revelatoare din Cockburn, *The Threat*, pp. 74 şi urm. ; E. Jones, „Minorities in the Soviet Armed Forces", *Comparative Strategy*, vol. 3, nr. 4, 1982, pp. 285-318 ; şi studiile pentru Rand Corporation de S. Curran şi D. Ponomoreff, *Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Forces: An Historical Overview*, Santa Monica, California, 1982 ; şi E. Brunner, Jr., *Soviet Demographic Trends and the Ethnic Composition of Draft Age Males, 1980-1985*, Santa Monica, California, 1981.
171. Pentru acest termen vezi, de exemplu, descrierile din D. Leebaert (ed.), *Soviet Military Thinking*, Londra, 1981, mai ales eseurile din partea I ; J. Baylis şi G. Segal (ed.), *Soviet Strategy*, Londra, 1981, mai ales eseurile 4 şi 5.
172. *Military Balance 1985-1986*, p. 180.
173. De exemplu, Gervasi, *Myth of Soviet Military Supremacy*, *passim*, dar mai ales pp. 116-118.
174. Pentru exemple : J. Schell, *The Fate of the Earth*, New York, 1982 ; H. Caldicott, *Nuclear Madness*, Brookline, Massachusetts, 1979 ; E.P. Thompson, *Zero Option*, Londra, 1982.
175. Aceste idei strategice sunt rezumate într-un mod relevant în E. Bottome, *The Balance of Terror*, Boston, Massachusetts, ed. 1986, capitolele 4-7 (şi un glosar de termeni, pp. 243-254) ; A.W. Garfinkle, *The Politics of the Nuclear Freeze*, Philadelphia, Pennsylvania, 1984 ; şi T. Powers, *Thinking About Nuclear Weapons*, New York, 1983.
176. Din seria amplă de studii despre această chestiune, îi prefer pe M. Mandelbaum, *The Nuclear Future*, Ithaca, New York, 1983 ; R. Jervis, *The Illogic of American Nuclear Strategy*, Ithaca, New York, 1984 ; şi S. Zuckerman, *Nuclear Illusion and Reality*, Londra, 1982. De asemenea util este S.M. Keeny şi W.K.H. Panofsky, „MAD vs. NUTS : the Mutual Hostage Relationship of the Superpowers", *Foreign Affairs*, vol. 60, nr. 2, 1981-1982, pp. 287-304.
177. Vezi din nou „In Battle of Wits, Submarines Evade Advanced Efforts at Detection", *The New York Times*, 1 aprilie 1986, p. C1 ; şi comentariile din McGwire, „Rationale for the Development of Soviet Seapower", *passim*, pentru dificultăţile cu care se confruntă URSS în integrarea SLBM-urilor americane în planificarea strategică.
178. Citatul este preluat din Jervis, *Illogic of American Nuclear Strategy*. Pentru un exemplu de autori favorabili „purtării războiului", vezi C. Gray, „Nuclear Strategy : A Case for a Theory of Victory", *International Security*, vol. 4, 1979, pp. 54-87.
179. Vezi mai ales P. Bracken, *The Command and Control of Nuclear Weapons*, New Haven, Connecticut, 1983 ; şi N. Calder, *Nuclear Nightmares*, Harmondsworth, 1981.
180. Pe această temă, vezi mai ales J.C. Snyder şi S.F. Wells (ed.), *Limiting Nuclear Proliferation*, Cambridge, Massachusetts, 1985 ; Mandelbaum, *Nuclear Future*, capitolul 3 ; G. Quester (ed.), *Nuclear Proliferation : Breaking the Chain*, Madison, Wisconsin, 1981. Prin contrast, K.N. Waltz, „Toward Nuclear Peace", Wilson Center, International Security Studies Program, Working Paper nr. 16.
181. D.L. Strode, „Arms Control and Sino-Soviet Relations", *Orbis*, vol. 28, nr. 1, 1984, mai ales pp. 168 şi urm.

182. *The Economist*, 9 februarie 1985, „Not Trident", p. 16. Vezi şi Gervasi, *The Myth of Soviet Military Supremacy*, p. 171.
183. „France Tests Longer-Range Sub Missile", *The New York Times*, 6 martie 1986, p. A3. Vezi şi tabelul care descrie acumularea de focoase nucleare franceze din *The New York Times*, 6 aprilie, 1986, secţiunea „The Week in Review", p. 2.
184. De exemplu, „Powell Derides Nuclear «Last Resort»", *The Times*, 1 iunie 1983, p. 4; Lord Carver, „Why Britain Should Reject Trident", *The Sunday Times*, 21 februarie 1982.
185. Vezi din nou Yost, „Radical Change in French Defense Policy".
186. Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, p. 161. Prin contrast, vezi Gervasi, *Myth of Soviet Military Supremacy*, capitolul 26, în care se afirmă că cifrele NATO sunt, de fapt, superioare. De asemenea importante sunt eseurile din *International Security* editate de S.E. Miller, *Conventional Forces and American Defense Policy*, Princeton, New Jersey, 1986.
187. *Statement of the Defence Estimates, 1985*, vol. 1, 9430, rezumat în *Survey of Current Affairs*, vol. 15, nr. 6, 1985, p. 179.
188. Aşa cum evidenţiază F.D. Holzman, „What Defense-Spending Gap?", *The New York Times*, 4 martie 1986.
189. Vezi Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, p. 162; *Military Balance 1985-1986*, pp. 186-187; R.L. Fischer, *Defending the Central Front: The Balance of Forces*, *Adelphi Papers*, nr. 127, Londra, 1976.
190. Acest subiect este complicat (şi foarte contestat). Pentru opinia optimiştilor – la care subscrie şi autorul de faţă –, vezi J. Mearsheimer, „Why the Soviets Can't Win Quickly in Central Europe", pp. 121-157 şi B.R. Posen, „Measuring the European Conventional Balance", pp. 79-120, amândouă în Miller (ed.), *Conventional Forces and American Defense Policy*. Vezi şi Steele, *Soviet Power*, pp. 76 şi urm.; şi C.N. Donnelly, „Tactical Problems Facing the Soviet Army: Recent Debates in the Soviet Military Press", *International Defense Review*, vol. 11, nr. 9, 1978, pp. 1405-1412. Evaluări mai sumbre oferă R.A. Mason, „Military Strategy", E. Moreton şi G. Segal (ed.), *Soviet Strategy Toward Western Europe*, Londra, 1984, pp. 175-202; P.A. Petersen şi J.G. Hines, „The Conventional Offensive in Soviet Theater Strategy", *Orbis*, vol. 27, nr. 3, 1983, pp. 695-739; şi – atrăgând atenţia asupra posibilităţii recurgerii de către sovietici la rachete cu scop dublu (adică, rachete nucleare tactice) – D.M. Gormley, „A New Dimension to Soviet Theater Strategy", *Orbis*, vol. 29, nr. 3, 1985, pp. 537-569. Există un studiu recent bun, „NATO's Central Front' în *Economist*, 30 august 1986.
191. Acest subiect este cel mai bine tratat în Treverton, *Making the Alliance Work*, *passim*; dar vezi şi J. Joffe, „European-American Relations: The Enduring Crisis", *Foreign Affairs*, vol. 59, 1981.
192. V. Bunce, „The Empire Strikes Back: The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability", *International Organization*, vol. 39, nr. 1, 1985, pp. 13-28. Vezi şi articolele „Cracks in the Soviet Empire?", *International Security*, vol. 6, nr. 3, 1981-1982; D.R. Herspring şi I. Volgyes, „Political Reliability in the Eastern European Warsaw Pact Armies", *Armed Forces and Society*, vol. 6, nr. 2, 1980, pp. 270-296; A.R. Johnson *et al.*, *East European Military Establishments: The Warsaw Pact Northern Tier*, New York, 1982.
193. D.A. Andelman, „Contempt and Crisis in Poland", *International Security*, vol. 6, nr. 3, 1981-1982, pp. 90-104.
194. Herspring şi Volgyes, „Political Reliability", *passim*; B.S. Lamberth, „Uncertainties for the Soviet War Planner", Miller (ed.), *Conventional Forces and American Defense Policy*, p. 182; W.E. Griffith, „Superpower Problems in Europe: A Comparative Assessment", *Orbis*, vol. 29, nr. 4, 1986, pp. 748-749.
195. Vezi propunerea controversată a lui S.P. Huntington, „Conventional Deterrence and Conventional Retaliation in Europe", în Miller (ed.), *Conventional Forces and American Defense*

Policy, pp. 251-275. Şi, pentru o analiză complexă a tuturor acestor chestiuni, vezi E.R. Alterman, „Central Europe: Misperceived Threats and Unforeseen Dangers", *World Policy Journal*, vol. 2, nr. 4, 1985, pp. 681-709.

196. Vezi discuţia din Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, pp. 165-166; Segal, *Defending China*, *passim*; *idem*, „Defense Culture and Sino-Soviet Relations", *passim*; şi pp. 398-400, *supra*.
197. Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, pp. 147 şi urm.; Segal, „The China Factor", Moreton şi Segal (ed.), *Soviet Strategy toward Western Europe*, pp. 154-159; Strode, „Arms Control and Sino-Soviet Relations", *passim*.
198. Vezi Steele, *Soviet Power*, capitolul 8, „Asian Anxieties"; şi T.B. Millar, „Asia in the Global Balance", D.H. McMillen (ed.), *Asian Perspectives on International Security*, Londra, 1984; Segal (ed.), *The Soviet Union in East Asia*, Boulder, Colorado, 1983; M. Hauner, „The Soviet Geostrategic Dilemma" (manuscris pentru Foreign Policy Research Institute).
199. Vezi din nou McGwire, „Rationale for the Development of Soviet Seapower", Baylis şi Segal (ed.), *Soviet Strategy*, pp. 210-254; Polmar, *Soviet Naval Developments*, *passim*.
200. Date preluate din Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, p. 172.
201. Citatul este preluat din din *ibid.*, p. 171; dar vezi şi Steele, *Soviet Power*, pp. 33-36; şi Cockburn, *Threat*, capitolul 15.
202. McGwire, „The Rationale", pp. 226 şi urm.; Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, pp. 167-174.
203. Vezi statisticile comparative din Smith, *Pattern of Imperialism*, p. 215; argumentul din Steele, *Soviet Power*, capitolele 9-12; F. Fukuyama, „Gorbachev and the Third World", *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 4, 1986, pp. 715-731; K. Menon, *Soviet Power and the Third World*, New York, 1985.
204. Citat în Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, p. 160. Vezi şi N. Eberstadt, „«Danger» to the Soviet", *The New York Times*, 26 septembrie 1983, p. A21, care afirmă cât de slabă ar fi influenţa Uniunii Sovietice dacă nu ar exista armele nucleare.
205. „If Gorbachev Dares", *The Economist*, 6 iulie 1985.
206. Citate preluate din Bialer, „Politics and Priorities", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, pp. 403, 405.
207. Pentru consideraţii asupra problemelor şi viitorului Rusiei, vezi H.S. Rowen, „Living with a Sick Bear", *National Interest*, nr. 2, 1985-1986, pp. 14-26; Garthoff, *Détente and Confrontation*, capitolele 29-30; Colton, *Dilemma of Reform in the Soviet Union*, *passim*; Goldman, *USSR in Crisis*, capitolul 7; Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, capitolul 8; şi *Orbis*, vol. 30, nr. 2, 1986.
208. B. Rubin, „The Reagan Administration and the Middle East", în Oye *et al.* (ed.), *Eagle Defiant*, p. 367 – un studiu foarte bun. Vezi şi H. Saunders, *The Middle East Problem in the 1980s*, Washington, DC, 1981. Pentru probleme particulare, vezi P. Jabber, „Egypt's Crisis, America's Dilemma", *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 5, 1986, pp. 960-980; şi R.W. Tucker, „The Arms Balance and the Persian Gulf", în *The Purposes of American Power*, New York, 1981, capitolul 4.
209. A.F. Lowenthal, „Ronald Reagan and Latin America: Coping with Hegemony in Decline", în Oye *et al.* (ed.), *Eagle Defiant*, pp. 311 şi urm.; R. Bonachea, „The United States and Central America", în Kaplan, *Global Power*, pp. 209-241; P.A. Armella *et al.* (ed.), *Financial Policies and the World Capital Markets: The Place of Latin American Countries*, Chicago, Illinois, 1983.
210. „An Economy Struggles to Break Its Fall", *The New York Times*, 8 iunie 1986, p. E3; „Hard Times in Mexico Cause Concern in US", *The New York Times*, 19 octombrie 1986, pp. 1, 20.
211. *Report of the Secretary of Defense Caspar W. Weinberger to the Congress, on Fiscal Year 1984 Budget*, Washington, DC, 1983, p. 17.

212. „NATO: Burdens Shared", *The Economist*, 4 august 1984, p. 3. Vezi şi discuţia pe acest subiect din Calleo, *Imperious Economy*, pp. 169-171, şi notele de subsol de la pp. 256-257; E. Conine, „Do the Interests of the US Really Cover the World?", *New Haven Register*, 7 februarie, 1985, p. 11; M. Kahler, „The United States and Western Europe", în Oye *et al.* (ed.), *Eagle Defiant*, capitolul 9; şi, mai ales, Treverton, *Making the Alliance Work*, *passim*.
213. Există discuţii utile în Mako, *US Ground Forces and the Defense of Central Europe*, *passim*; Treverton, *Making the Alliance Work*, *passim*; L. Sullivan, „A New Approach to Burden--Sharing", *Foreign Policy*, nr. 60, 1985, pp. 91 şi urm.; K. Knorr, „Burden-Sharing in NATO: Aspects of US Policy", *Orbis*, vol. 29, nr. 3, 1985, pp. 517-536.
214. *Report of the Secretary of Defense... Fiscal Year 1984*, p. 17.
215. „Military Forces Stretched Thin, Army Chief Says", *The New York Times*, 10 august 1983, pp. A1, A3.
216. „US Forces: Need Arising for More Troops, Ships and Planes", *The New York Times*, 26 octombrie 1983, p. A16 (cu hartă).
217. Vezi, de exemplu, harta din anexele din Barnett, *Collapse of British Power*, şi Marder, *Anatomy of British Sea Power*.
218. C.W. Weinberger, „US Defense Strategy", *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 4, 1986, p. 678. În acest sens, vezi şi B.R. Posen şi S. Van Evera, „Defense Policy and the Reagan Administration Departure from Containment", în Miller (ed.), *Conventional Forces and American Defense Policy*, pp. 19-61.
219. Pentru dovezile statistice ale acestei afirmaţii, vezi Oye *et al.* (ed.), *Eagle Defiant*, capitolul 1; Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *passim*. Pentru alte măsurări, vezi A. Bergesen şi C. Sahoo, „Evidence of the Decline of American Hegemony in World Production", *Review*, vol. 8, nr. 4, 1955, pp. 595-611; şi S.D. Krasner, „United States Commercial and Monetary Policy", în Katzenstein (ed.), *Between Power and Plenty*, pp. 58-59, 68-69.
220. *Military Balance 1985-1986*, p. 13.
221. Pentru un exemplu grăitor, vezi E.A. Cohen, „When Policy Outstrips Power - American Strategy and Statecraft", *Public Interest*, nr. 75, 1984, pp. 3-19.
222. Luttwak, *Pentagon and the Art of War*, p. 256.
223. Vezi mai ales E.A. Cohen, *Citizens and Soldiers: The Dilemma of Military Service*, Ithaca, New York, 1985, capitolele 7-9; şi remarcile interesante ale lui Canby despre experienţa europeană, în „Military Reform and the Art of War", Wilson Center, International Security Studies Program, Working Paper nr. 41, pp. 8 şi urm.
224. Pentru exemplificare, vezi G. Hart şi W.S. Lind, *America Can Win*, Bethesda, Maryland, 1986; Kaufman, *Reasonable Defense*, *passim*; Luttwak, *Pentagon and the Art of War*, *passim*; J. Record, „Reagan's Strategy Gap", *The New Republic*, 29 octombrie 1984, pp. 17-21; J. Fallows, *National Defense*, New York, 1981; *idem*, „The Spend-Up", *Atlantic*, iulie 1986, pp. 27-31; Gansler, *Defense Industry*, *passim*; „Forum: Military Reform and Defense Planning", *Orbis*, vol. 27, nr. 2, 1983, pp. 245-300. De asemenea foarte importantă în acest sens este expunerea lui A.T. Hadley, *The Straw Giant: Triumph and Failure: America's Armed Forces*, New York, 1986.
225. Kaufman, *Reasonable Defense*, p. 35; „Bungling the Military Build-up", *The New York Times*, 27 ianuarie 1985, secţiunea afaceri, pp. 1, 8; Gansler, *Defense Industry*, *passim*; Fallows, „The Spend-Up", *passim*; dar vezi şi Luttwak, *Pentagon and the Art of War*, cap. 5, pentru corecţii interesante.
226. Weinberger, „US Defense Strategy", p. 694; dar vezi şi îndoielile exprimate în Record, „Reagan's Strategy Gap"; Fallows, „The Spend-Up"; şi Canby, „Military Reform and the Art of War", precum şi apărarea argumentată a armamentelor de înaltă tehnologie de către K.N. Lewis, în forumul „Military Reform' din *Orbis*.

227. Printre care i-aş include pe Luttwak, *Pentagon and the Art of War*; Canby, „Military Reform and the Art of War"; şi Cohen, „When Policy Outstrips Power'.
228. Vezi, de exemplu, R.W. Komer, *Maritime Strategy or Coalition Defense?*, Cambridge, Massachusetts, 1984, *passim*, şi dezbaterea din publicaţii din 1986, cum ar fi *International Security*, despre „strategia maritimă" a administraţiei Reagan.
229. Exprimate recent din nou în Weinberger, „US Defense Strategy", pp. 684 şi urm. Vezi şi „Schultz-Weinberger Discord", *The New York Times*, 11 decembrie, 1984, pp. A1, A12.
230. Vezi, de exemplu, L.C. Thurow, „Losing the Economic Race", *New York Review of Books*, 27 septembrie 1984, pp. 29-31; *cf.* W.D. Nordhaus, „On the Eve of a Historic Economic Boom", *The New York Times*, 6 aprilie 1986, apărut la scurt timp după articolul lui P.G. Petersen din aceeaşi publicaţie, „When the Economic Valium Wears Off".
231. S.M. Bodner, „Our Trade Gap Is Really a Standard of Living Gap", *The New York Times*, 6 mai 1986 (scrisori); şi „Why America Cannot Pay Its Way", *The Economist*, 13 iulie 1985, p. 69 – amândouă se referă la problemele cu care se confruntă industriile tradiţionale. Pentru dezbaterea despre tehnologiile viitoare, vezi „High Technology: Clash of the Titans", *The Economist*, 23 august 1986. Pentru studiul comandat de Congres, vezi „A Disturbing New Deficit", *Time*, 3 noiembrie 1986, p. 56.
232. De exemplu, în timp ce *The Global 2000 Report to the President*, Washington, DC, 1980, vol. 1, pp. 18-19, a făcut referire la creşterile absolute ale producţiei mondiale de cereale, a prevăzut deficite în creştere în China, Asia de Sud şi Europa de Vest.
233. „Farmers' Slipping Share of the Market", *The New York Times*, 26 mai 1986; „Farm Imports Rise as Exports Plunge", *The New York Times*, 20 aprilie 1986; „Elephant-High Farm Debts", *The Economist*, 14 septembrie 1985, p. 17.
234. Pentru un rezumat bun, vezi P. Cain, „Political Economy in Edwardian England: The Tariff-Reform Controversy", în A. O'Day (ed.), *The Edwardian Age*, Londra, 1979, pp. 34-59.
235. Petersen, „When the Economic Valium Wears Off", *passim*; F. Rohatyn, „The Debtor Economy: A Proposal", *New York Review of Books*, 8 noiembrie 1984, pp. 16-21; J. Chace, *Solvency, the Price of Survival*, New York, 1981, capitolele 1-2.
236. *President's Private Sector Survey on Cost Control*, raport, republicat în „Of Debt, Deficits, and the Death of a Republic" (reclamă Figgie International), *The New York Times*, 20 aprilie 1986, p. F9. Acest text publicitar redă greşit totalul din 1985 al dobânzii drept 79 de miliarde de dolari; de fapt, ea este de 120 de miliarde.
237. *Ibid.*
238. „Cost of Paying Interest Eases Dramatically for US", *The New York Times*, 28 decembrie 1986, pp. 1, 24.
239. Citatul este din Drucker, „Changed World Economy", p. 782. Vezi şi M. Shubik şi P. Bracken, „Strategic Purpose and the International Economy", în McCormick şi Bissel (ed.), *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, p. 212.
240. Drucker, „Changed World Economy", *passim*; S. Marriss, *Deficits and the Dollar: The World Economy at Risk*, Washington, DC, 1985; şi comentariile din „As America Diets, Allies Must Eat", *The New York Times*, 17 ianuarie 1986; „A Nation Hooked on Foreign Funds", *The New York Times*, 8 noiembrie 1984, secţiunea afaceri, pp. 1, 24; „US as Debtor: A Threat to World Trade", *The New York Times*, 22 septembrie 1985, secţiunea afaceri, p. 3.
241. Vezi din nou Nordhaus, „On the Eve of a Historic Economic Boom"; argumentul neobişnuit de optimist din „America Manufactures Still", *The Economist*, 19 aprilie 1986, p. 81; şi L. Silk, „Can the US Remain No. 1?", *The New York Times*, 10 august 1984, p. D2 (întrebare ce nu s-ar fi pus în urmă cu zece sau douăzeci de ani).
242. Rasler şi Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *passim*; Gilpin, *War and Change in World Politics*, *passim*.

243. Acestea sunt cel mai bine descrise în G.R. Searle, *The Quest for National Efficiency : A Study in British Politics and British Political Thought, 1899-1914*, Oxford, 1971.
244. Citat în *ibid.*, p. 101.
245. Vezi *supra*, pp. 215-216.
246. Vezi studiul Brookings de J. Grunwald şi K. Flamm, *The Global Factory : Foreign Assembly in International Trade*, Washington, DC, 1985 ; şi P. Seabury, „International Policy and National Defense", *Journal of Contemporary Studies*, primăvara 1983.
247. Vezi, de exemplu, experienţa britanică de la sfârşitul anilor '30, aşa cum este detaliată în Gibbs, *Grand Strategy*, vol. 1, p. 311.
248. Gansler, *Defense Industry*, pp. 12 şi urm. ; şi mai ales R.W. DeGrasse, *Military Expansion, Economic Decline*, Armonk, New York, ed. 1985 ; G. Adama, *The Iron Triangle*, New York, 1981 ; Thurow, „How to Wreck the Economy", *New York Review of Books*, 14 mai 1981, pp. 3-8 ; Kaufman, *A Reasonable Defense*, pp. 33-34 ; mai general, G. Kennedy, *Defence Economics*, Londra, 1983, mai ales capitolul 8 ; Chan, „The Impact of Defense Spending on Economic Performance : A Survey of Evidence and Problems", *Orbis*, vol. 29, nr. 2, 1985, pp. 403 şi urm. ; B. Russett, „Defense Expenditures and National Well-being", *American Political Science Review*, vol. 76, nr. 4, 1982, pp. 767-777.
249. Kaldor, *Baroque Arsenal*, *passim* ; DeGrasse, *Military Expansion, Economic Decline*, *passim* ; Thurow, „How to Wreck the Economy", *passim* ; Chace, *Solvency*, capitolul 2 ; E. Rothschild, „The American Arms Boom", în E.P. Thompson şi D. Smith (ed.), *Protest and Survive*, Harmondsworth, 1980, pp. 170 şi urm. ; Rosecrance, *Rise of the Trading State*, capitolele 6 şi 10.
250. E. Rothschild, „The Costs of Reaganism", *New York Review of Books*, 15 martie 1984, pp. 14-17.
251. Vezi din nou Cipolla, *Economic Decline of Empires* ; şi Rasler şi Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *passim*.
252. Gluma este preluată din *Misalliance*, 1909, şi, în original, va veni rândul oraşului Hindhead. Potrivit lui Hobsbawm, în *Industry and Empire*, p. 193, aceasta era o ironie la adresa comunităţilor de brokeri din sudul Londrei, care prosperau, în timp ce alte sectoare ale economiei intrau în perioade tensionate.
253. Vezi *supra*, pp. 323-324. De asemenea util în acest sens este B. Russett, „America's Continuing Strengths", *International Organization*, vol. 39, nr. 2, 1985, pp. 207-231.
254. W. Lippmann, *US Foreign Policy : Shield of the Republic*, Boston, Massachusetts, 1943, pp. 7-8 ; şi vezi din nou Cohen, „When Policy Outstrips Power" ; şi concluziile din E. Bottome, *The Balance of Terror*, Boston, Massachusetts, ed. 1986, pp. 235-242.
255. P. Hassner, „Europe and the Contradictions in American Policy", în R. Rosecrance (ed.), *America as an Ordinary Power*, Ithaca, New York, 1976, pp. 60-86. Vezi şi insistenţa lui Helmut Schmidt din *Grand Strategy for the West*, p. 147, asupra afirmaţiei că „rolul de conducere poate fi asumat doar de Statele Unite".

Epilog

1. Vezi din nou Doran şi Parsons, „War and the Cycle of Relative Power", *passim* ; G. Modelski, „Wars and the Great Power System", *passim* ; *idem*, „The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State", *passim*. Vezi şi J. Levy, *War in the Modern Great Power System*, Lexington, Kentucky, 1983.
2. Rasler şi Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *passim*.
3. L.E. Davis şi R.A. Huttenback, „The Cost of Empire", în R.L. Ransom *et al.* (ed.), *Exploration in the New Economic History*, New York, 1982, pp. 41-69 ; R. Taagepera, „Size

and Duration of Empires: Systematics of Size", *Social Science Research*, vol. 7, 1978, pp. 108-127; *idem*, „Growth Curves of Empires", *General Systems*, vol. 13, 1968, pp. 171-175.

4. În acest caz, mă refer la specialiştii influenţaţi de ideile lui Wallerstein privitoare la „sistemul-lume". De exemplu, A. Bergesen, „Cycles of War in the Reproduction of the World Economy", în P.M. Johnson şi W.R. Thompson (ed.), *Rhythms in Politics and Economics*, New York, 1985; E. Friedman (ed.), *Ascent and Decline in the World-System*, Beverly Hills, California, 1982; Bergesen (ed.), *Studies in the Modern World-System*, New York, 1980; McGowan şi Kegley (ed.), *Foreign Policy and the Modern World-System*, *passim*.
5. Gilpin, *War and Change in World Politics*, p. 93.
6. Rosecrance, *Rise of the Trading State*, *passim*.
7. Gilpin, *War and Change in World Politics*, pp. 158-159, conţine o discuţie relevantă pe această temă.
8. Vezi analiza din Wight, *Power Politics*, capitolul 3.
9. Citat de McCormick, la p. 19 a articolului „Strategic Considerations in the Development of Economic Thought", în McCormick şi Bissel (ed.), *Strategic Dimensions of Economic Behavior*.
10. *Ibid.*
11. Kennedy, „Strategy versus Finance in Twentieth-Century Britain"; vezi şi J.H. Maurer, „Economics, Strategy, and War in Historical Perspective", în McCormick şi Bissel (ed.), *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, pp. 59-83.
12. Expresia lui Gilpin; vezi *War and Change in World Politics*, p. 162.
13. Citat în Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany*, p. 17.

Bibliografie

Abarca, R., „Classical Diplomacy and Bourbon «Revanche» Strategy, 1763-1770", *Review of Politics*, 32, 1970.

Abrahamson, J.L., *America Arms for a New Century*, New York, 1981.

Adama, G., *The Iron Triangle*, New York, 1981.

Adams, E.D., *Great Britain and the American Civil War*, 2 vol., Londra, 1925.

Adams, R.J.Q., *Arms and the Wizard: Lloyd George and the Ministry of Munitions, 1915*, Londra, 1978.

Adamthwaite, A., *France and the Coming of the Second World War 1936-1939*, Cambridge, 1977.

Adamthwaite, A., *The Lost Peace: International Relations in Europe 1918-1939*, Londra, 1980.

Adamthwaite, A., „The British Government and the Media, 1937-1938", *Journal of Contemporary History*, 18, 1983.

Addington, L.H., *The Patterns of War since the Eighteenth Century*, Bloomington, Ind., 1984.

Adler, G.J., „Britain and the Defence of India – the Origins of the Problem, 1798-1815", *Journal of Asian History*, 6, 1972.

Albertini, L., *The Origin of the War in 1914*, 3 vol., Londra, 1952-1957.

Albertini, R. von., *Decolonization*, New York, 1971.

Albrecht-Carrie, R., *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna*, Londra, 1965.

Aldcroft, D.H., *From Versailles to Wall Street: The International Economy in the 1920s*, Berkeley, Calif., 1977.

Aldcroft, D.H., *The European Economy, 1914-1970*, Londra, 1977.

Aldcroft, D.H., *The British Economy*, vol. 1, Londra, 1986.

Alford, B.W.E., *Depression and Recovery: British Economic Growth 1918-1939*, Londra, 1972.

Allen, G.S., *A Short Economic History of Japan*, Londra, 1981.

Alperowitz, G., *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam*, Londra, 1966.

Alterman, E.R., „Central Europe: Misperceived Threats and Unforeseen Dangers", *World Policy Journal*, 1985.

Amalrik, A., *Will the Soviet Union Survive until 1984?*, New York, 1970.

Amann, R., şi Cooper, J. (ed.), *Industrial Innovation in the Soviet Union*, New Haven, Conn., 1982.

Amann, R., Cooper, J.M., şi Davies, R.W. (ed.), *The Technological Level of Soviet Industry*, New Haven, Conn., 1977.

Ambrose, S., *Rise to Globalism: American Foreign Policy since 1938*, ediţia a IV-a, New York, 1985.

Andelman, D.A., „Contempt and Crisis in Poland", *International Security*, 6, 1981-1982.

Anderson, J.L., „Aspects of the Effects on the British Economy of the War Against France, 1793-1815", *Australian Economic History Review*, 12, 1972.

Anderson, M.S., *Europe in the Eighteenth Century*, Londra, 1961.

Anderson, M.S., *Peter the Great*, Londra, 1978.

Anderson, O., *A Liberal State at War*, Londra, 1967.

Anderson, T.H. *The United States, Great Britain and the Cold War, 1944-1947*, Columbia, Mo., 1981.

Andre, L., *Michel Le Tellier et Louvois*, Paris, 1943.
Andrew, C.M., *Theophile Delcasse and the Making of the Entente Cordiale*, Londra, 1968.
Andrew, C.M., şi Kanya-Forstner, A.S., *The Climax of French Imperial Expansion 1914-1924*, Stanford, Calif., 1981.
Andrews, C.M., „Anglo-French Commercial Rivalry 1700-1750", *American Historical Review*, 20, 1915.
Andrews, K.R., *Elizabethan Privateering*, Cambridge, 1964.
Andrews, K.R., *Trade, Plunder and Settlement*, Cambridge, 1983.
Ange-Laribe, M., *L'agriculture pendant la guerre*, Paris, 1925.
Armella, P.A., Dornbusch, R., şi Obstfeld, M. (ed.), *Financial Policies and the World Capital Markets: The Place of Latin American Countries*, Chicago, 1983.
Aron, R., *The Imperial Republic*, Londra, 1975.
Ashley, M., *Financial and Commercial Policy under the Cromwellian Protectorate*, Londra, 1962.
Ashton, R., *The Crown and the Money Market 1603-1640*, Oxford, 1960.
Ashton, T.S., *The Industrial Revolution 1760-1830*, Oxford, 1968.
Ashworth, W., *A Short History of the International Economy since 1850*, Londra, 1975.
Aster, S., *1939: The Making of the Second World War*, Londra, 1973.
Backer, J.H., *Winds of History: The German Years of Lucius DuBignon Clay*, New York, 1983.
Baer, G., *Test Case: Italy, Ethiopia and the League of Nations*, Stanford, Calif., 1976.
Bailey, T.A., *A Diplomatic History of the American People*, New York, 1974.
Bairoch, P., *The Ecomonic Development of the Third World since 1900*, Berkeley, Calif., 1975.
Bairoch, P., „Europe's Gross National Product: 1800-1975", *Journal of European Economic History*, 5, 1976.
Bairoch, P., „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *Journal of European Economic History*, 11, 1982.
Baker, N., *Government and the Contractors: The British Treasury and War Supplies 1775-1783*, Londra, 1971.
Baldwin, H., *The Crucial Years 1939-1941*, New York, 1976.
Balfour, M., *The Adversaries: America, Russia, and the Open World, 1942-1962*, Londra, 1981.
Balfour, M., şi Mair, J., *Four-Power Control in Germany and Austria 1945-1946*, Londra, 1956.
Bamford, P.W., *Forests and French Sea Power 1660-1780*, Toronto, 1956.
Bankwitz, P.C.F., *Maxime Weygand and Civil-Military Relations in Modern France*, Cambridge, Mass., 1967.
Barbour, V., *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Baltimore, Md., 1950.
Barclay, G., *The Empire Is Marching: A Study of the Military Effort of the British Empire*, Londra, 1976.
Barker, T.M., *Double Eagle and Crescent*, Albany, NY, 1967.
Barnet, R., *Global Reach*, New York, 1974.
Barnett, A.D., *China and the Major Powers in East Asia*, Washington, DC, 1977.
Barnett, A.D., *China's Economy in Global Perspective*, Washington, DC, 1981.
Barnett, A.D., „Ten Years after Mao", *Foreign Affairs*, 65, 1986.
Barnett, C., *Britain and Her Army 1509-1970: A Military, Political and Social Survey*, Londra, 1970.
Barnett, C., *The Collapse of British Power*, Londra, 1972.
Barnett, C., *Napoleon*, Londra, 1978.
Barnett, C., *The Audit of War*, Londra, 1986.
Barnhart, M.A., „Japan's Economic Security and the Origins of the Pacific War", *The Journal of Strategic Studies*, 4, 1981.
Barraclough, G., *An Introduction to Contemporary History*, Harmondsworth, 1967.
Barraclough, G. (ed.), *The Times Atlas of World History*, Londra, 1978.
Bartlett, C.J., *Great Britain and Sea Power 1815-1853*, Oxford, 1963.

Bartlett, C.J., *The Global Conflict, 1880-1970 : The International Rivalry of the Great Powers*, Londra, 1984.
Baskir, L., şi Strauss, P., *Chance and Circumstance : The War, the Draft, and the Vietnam Generation*, New York, 1978.
Bateson, C., *The War with Japan*, East Lancing, Mich., 1968.
Baugh, D.A., *British Naval Administration in the Age of Walpole*, Princeton, NJ, 1965.
Baumgart, W., *The Peace of Paris, 1856*, Santa Barbara, Calif., 1981.
Baumgart, W., *Imperialism : The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion*, Oxford, 1982.
Baxter, S.B., *William III and the Defense of European Liberty 1650-1702*, Westport, Conn., 1976, reprint.
Bayley, C.A., *Rulers, Townsmen and Bazaars*, Cambridge, 1983.
Baylis, J., *Anglo-American Defence Relations 1939-1980*, Londra, 1981.
Baylis, J. (ed.), *Alternative Approaches to British Defence Policy*, Londra, 1983.
Baylis, J., şi Segal G. (ed.), *Soviet Strategy*, Londra, 1981.
Beale, H.K., *Theodore Roosevelt and the Rise of America to World Power*, New York, 1962.
Bean, R., „War and the Birth of the Nation State", *Journal of Economic History*, 33, 1973.
Beasley, W.H., *The Meiji Restoration*, Stanford, Calif., 1972.
Becker, J.J., *1914 : Comment les Français sont entrés dans la guerre*, Paris, 1977.
Becker, W.H., şi Wells, S.W., Jr. (ed.), *Economics and World Power : An Assessment of American Diplomacy since 1789*, New York, 1984.
Beckerman, W. (ed.), *Slow Growth in Britain : Causes and Consequences*, Oxford, 1979.
Behnen, M., *Riistung-Bundnis-Sicherheit*, Tübingen, 1985.
Bell, C., *The Diplomacy of Detente : The Kissinger Era*, New York, 1977.
Beloff, M., *Imperial Sunset*, vol. 1, *Britain's Liberal Empire*, Londra, 1969.
Bemis, S.F., *The Diplomacy of the American Revolution*, New York, 1935.
Bendix, R., *Kings or People : Power and the Mandate to Rule*, Berkeley, Calif., 1978.
Benians, E.A. (ed.), *The Cambridge History of the British Empire*, vol. 3 : *The Empire-Commonwealth 1870-1919*, Cambridge, 1959.
Bennett, E.M., *German Rearmament and the West, 1932-33*, Princeton, NJ, 1979.
Bennigson, A., şi Broxup, M., *The Islamic Threat to the Soviet State*, Londra, 1983.
Bergeron, L., *France under Napoleon*, Princeton, NJ, 1981.
Bergesen, A. (ed.), *Studies in the Modern World-System*, New York, 1980.
Bergesen, A., şi Sahoo, C., „Evidence of the Decline of American Hegemony in World Production", *Review*, 8, 1985.
Berghahn, V.R., *Germany and the Approach of War in 1914*, Londra, 1974.
Berghahn, V.R., *Unternehmer und Politik in der Bundesrepublik*, Frankfurt, 1985.
Bergonzi, B., *Heroes' Twilight*, New York, 1966.
Bergson, A., şi Levine, H.S. (ed.), *The Soviet Economy : Toward the Year 2000*, Londra, 1983.
Best, G., *War and Society in Revolutionary Europe, 1770-1870*, Londra, 1982.
Betts, R., *Tricouleur : The French Colonial Empire*, Londra, 1978.
Beyrau, D., *Militar und Gesellschaft im vorrerevolutiondren Russland*, Göttingen, 1984.
Bialer, S., „The Harsh Decade : Soviet Policies in the 1980s", *Foreign Affairs*, 59, 1981.
Bialer, U., *The Shadow of the Bomber : The Fear of Air Attack and British Politics 1932-1939*, Londra, 1980.
Bidwell, S., şi Graham, D., *Fire-Power : British Army Weapons and Theories of War, 1904-1945*, Londra, 1982.
Bien, D., „The Army in the French Enlightenment : Reform, Reaction and Revolution", *Past and Present*, 85, 1979.
Bindoff, S.T., Hurstfield, J., şi Williams, C.H. (ed.), *Elizabethan Government and Society*, Londra, 1961.

Binney, J.E.D., *British Public Finance and Administration 1774-1792*, Oxford, 1958.
Black, C.E., Jansen, M., Levine, H., Levy, M.J., Jr., Rosovsky, H., Rozman, G., şi Starr, S.F., *The Modernization of Japan and Russia : A Comparative Study*, New York, 1975.
Blackaby, F. (ed.), *De-industrialization*, Londra, 1979.
Blackburn, G., *The West and the World since 1945*, New York, 1985.
Blackett, P.M.S., *Fear, Want, and the Bomb*, New York, 1948.
Blackwell, W.L., *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800-1860*, Princeton, NJ, 1968.
Blackwell, W.L., *The Industrialization of Russia : A Historical Perspective*, New York, 1970.
Blackwell, W.L. (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, New York, 1974.
Blond, G., *La Grande Armée 1804/1815*, Paris, 1979.
Blum, R.M., *Drawing the Line : The Origin of American Containment Policy in East Asia*, New York, 1982.
Bond, B., „The First World War", *New Cambridge Modern History*, vol. 12 (ediţie revăzută), Cambridge, 1968.
Bond, B., *British Military Policy between Two World Wars*, Oxford, 1980.
Boog, H., Förster, J., Hoffmann, J. (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 4 : *Der Angriff auf die Sowjetunion*, Stuttgart, 1983.
Borden, W.S., *The Pacific Alliance*, Madison, Wi., 1984.
Borg, D., şi Heinrichs, W. (ed.), *Uncertain Years : Chinese-American Relations, 1947-1950*, New York, 1980.
Bornstein, M. (ed.), *The Soviet Economy : Continuity and Change*, Boulder, Col., 1981.
Borowski, H.R., *A Hollow Threat : Strategic Air Power and Containment before Korea*, Westport, Conn., 1982.
Bosher, J.F., „French Administration and Public Finance in Their European Setting", *New Cambridge Modern History*, vol. 8, Cambridge, 1965.
Bosher, J.F., *French Finances 1770-1795*, Cambridge, 1975.
Bosher, J.F., „Financing the French Navy in the Seven Years War : Beaujou, Goossens et compaigne in 1759", *US Naval Institute Proceedings*, în curs de apariţie.
Bosworth, J.R.B., *Italy, the Least of the Great Powers : Italian Foreign Policy before the First World War*, Cambridge, 1979.
Bosworth, J.R.B., *Italy and the Approach of the First World War*, Londra, 1983.
Bottome, E., *The Balance of Terror*, Boston, 1986.
Bottome, E., *The Missile Gap*, Rutherford, NJ, 1971.
Bourne, K., *Britain and the Balance of Power in North America 1815-1908*, Londra, 1967.
Bourne, K., *Victorian Foreign Policy 1830-1902*, Oxford, 1970.
Bowler, A., *Logistics and the Failure of the British Army in the Americas 1775-1783*, Princeton, NJ, 1975.
Boxer, C.R., *The Christian Century in Japan 1549-1650*, Berkeley, Calif., 1951.
Boxer, C.R., *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, Londra, 1969.
Boxer, C.R., *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800*, Londra, 1972.
Bracken, P., *The Command and Control of Nuclear Weapons*, New Haven, Conn., 1983.
Bradsher, H.S., *Afghanistan and the Soviet Union*, Durham, NC, 1983.
Braisted, W.R., *The United States Navy in the Pacific*, 2 vol., Austin, Tex., 1958, 1971.
Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 vol., Londra, 1972.
Braudel, F., *Civilization and Capitalism, 15th-18th Centuries*, 3 vol., Londra, 1981.
Braudel, F., şi Labrousse, E. (ed.), *Histoire économique et sociale de la France*, vol. 4, Paris, 1980.
Bridge, F.R., şi Bullen, R., *The Great Powers and the European State System 1815-1914*, Londra, 1980.

Briggs, R., *Early Modern France 1560-1715*, Oxford, 1977.
Brodie, B., *The Absolute Weapon*, New York, 1946.
Brodie, B., *Strategy in the Nuclear Age*, Princeton, NJ, 1959.
Bronke, A., şi Novak, D. (ed.), *The Communist States in the Era of Detente, 1971-1977*, Oakville, Ont., 1979.
Brown, D.M., „The Impact of Firearms on Japanese Warfare", *Far Eastern Quarterly*, 7, 1947.
Brown, G.S., *The American Secretary : The Colonial Policy of Lord George Germain 1775-1778*, Ann Arbor, Mich., 1963.
Brown, L., Wolf, E.C., *State of the World, 1986*, New York, 1986.
Brunn, G., *Europe and the French Imperium, 1799-1815*, New York, 1938.
Brunner, E., Jr., *Soviet Demographic Trends and the Ethnic Composition of Draft Age Males, 1980-1995*, Santa Monica, Calif., 1981.
Brunschwig, H., *French Colonialism, 1871-1916 : Myths and Realities*, Londra, 1966.
Brzezinski, Z., *The Soviet Bloc : Unity and Conflict*, Cambridge, Mass., 1967.
Bull, H., *The Anarchical Society*, New York, 1977.
Bull, H., şi Watson, A. (ed.), *The Expansion of International Society*, Oxford, 1984.
Bullock, A., *Hitler : A Study in Tyranny*, Londra, 1962.
Bullock, A., *Ernest Bevin, Foreign Secretary*, Oxford, 1983.
Bunce, V., „The Empire Strikes Back : The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability", *International Organization*, 39, 1985.
Bundy, M., Kennan, G.F., McNamara, R.S., şi Smith, G., „Nuclear Weapons and the Atlantic Alliance", *Foreign Affairs*, 62, 1982.
Burk, K., *Britain, America and the Sinews of War 1914-1918*, Londra, 1985.
Bushnell, J., „Peasants in Uniform : The Tsarist Army as a Peasant Society", *Journal of Social History*, 13, 1980.
Bushnell, J., „The Tsarist Officer Corps, 1881-1915 : Customs, Duties, Inefficiencies", *American Historical Review*, 86, 1981.
Bushnell, J., *Mutiny and Repression : Russian Soldiers in the Revolution of 1905-1906*, Bloomington, Ind., 1985.
Butler, J.R.M., *Grand Strategy*, vol. 2, Londra, 1957.
Butow, R.J., *Tojo and the Coming of War*, Princeton, NJ, 1961.
Cain, P.J., *Economic Foundations of British Overseas Expansion 1815-1914*, Londra, 1980.
Cain, P.J., şi Hopkins, A.G. „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", *Economic History Review*, 33, 1980.
Cairncross, A., *Years of Recovery : British Economic Policy 1945-51*, Londra, 1985.
Cairns, J.C., „A Nation of Shopkeepers in Search of a Suitable France", *American Historical Review*, 79, 1974.
Cairns, J.C., „Some Recent Historians and the «Strange Defeat» of 1940", *Journal of Modern History*, 46, 1974.
Calder, A. *Revolutionary Empire : The Rise of the English-Speaking Empires from the Fifteenth Century to the 1780s*, Londra, 1981.
Calder, K.E., „The Making of a Trans-Pacific Economy", *World Policy Journal*, 2, 1985.
Calder, N., *Nuclear Nightmares*, Harmondsworth, 1981.
Caldicott, H., *Nuclear Madness*, Brookline, Mass., 1979.
Calleo, D., *The German Problem Reconsidered : Germany and the World Order, 1870 to the Present*, New York, 1978.
Calleo, D., *The Imperious Economy*, Cambridge, Mass., 1982.
Cameron, R.E., „Economic Growth and Stagnation in France 1815-1914", *Journal of Modern History*, 30, 1958.
Cameron, R.E., *France and the Economic Development of Europe 1800-1914*, Princeton, NJ, 1961.

Camilleri, J., *Chinese Foreign Policy : The Maoist Era and its Aftermath*, Seattle, 1980.
Campbell, C.S., *From Revolution to Rapprochement : The United States and Great Britain, 1783-1900*, New York, 1974.
Canby, S.L., „Military Reform and the Art of War", Wilson Center, International Security Studies Program, working paper 41, Washington, DC, 1982.
Caron, F., *An Economic History of Modern France*, New York, 1979.
Carr, E.H., *The Twenty Years Crisis 1919-1939*, Londra, 1939.
Carr, E.H., *What Is History ?*, Harmondsworth, 1964.
Carr, W., *Poland to Pearl Harbor*, Londra, 1985.
Carrere d'Encausse, H., *Decline of an Empire*, New York, 1979.
Carroll, B.A., *Design for Total War : Arms and Economics in the Third Reich*, Haga, 1968.
Carroll, E.M., *French Public Opinion and Foreign Affairs 1880-1914*, Londra, 1931.
Carsten, F.L., *The Origins of Prussia*, Oxford, 1954.
Carter, A.C., „Dutch Foreign Investment, 1738-1800", *Economica*, 20, 1953.
Carter, A.C., *Neutrality or Commitment : The Evolution of Dutch Foreign Policy (1667-1795)*, Londra, 1975.
Carter, A.C., *The Dutch Republic in the Seven Years War*, Londra, 1971.
Castronovo, V., „The Italian Takeoff: A Critical Re-examination of the Problem", *Journal of Italian History*, 1, 1978.
Caute, D., *The Fellow Travellers*, Londra, 1973.
Cecco, M. de, *Money and Empire : The International Gold Standard 1890-1914*, Oxford, 1974.
Central Intelligence Agency, *Handbook of Economic Statistics*, Washington, DC, 1984.
Central Intelligence Agency, „China: Economic Performance in 1985", Washington, DC, 1986.
Chace, J., *Solvency, the Price of Survival*, New York, 1981.
Challenor, R.D., *The French Theory of the Nation in Arms 1866-1939*, New York, 1955.
Challenor, R.D., *Admirals, Generals and American Foreign Policy 1898-1914*, Princeton, NJ, 1973.
Chaliand, C., şi Rageau, J.-P., *Strategic Atlas : A Comparative Geopolitics of the World's Powers*, New York, 1985.
Chalmers Hood, R., *Royal Republicans : The French Naval Dynasties between the World Wars*, Baton Rouge, La., 1985.
Chan, S., „The Impact of Defense Spending on Economic Performance: A Survey of Evidence and Problems", *Orbis*, 29, 1985.
Chandaman, C.D., *The English Public Revenue 1660-1688*, Oxford, 1975.
Chandler, D.G., *The Campaigns of Napoleon*, New York, 1966.
Chandler, D.G., *The Art of Warfare in the Age of Marlborough*, Londra, 1976.
Chandler, D.G., „Fluctuations in the Strength of Forces in English Pay Sent to Flanders During the Nine Years War, 1688-1697", *War and Society*, 1, 1983.
Chaunu, P., *European Expansion in the Later Middle Ages*, Amsterdam, 1979.
Childs, J., *Armies and Warfare in Europe 1648-1789*, Manchester, 1982.
Christie, I.R., *Wars and Revolutions : Britain 1760-1815*, Londra, 1982.
Chudoba, B., *Spain and the Empire 1519-1643*, New York, 1969.
Cipolla, C., *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400-1700*, Londra, 1965.
Cipolla, C. (ed.), *The Economic Decline of Empires*, Londra, 1970.
Cipolla, C., *The Fontana Economic History of Europe*, 6 vol., Londra, 1972-1976.
Cipolla, C., *Before the Industrial Revolution : European Society and Economy 1000-1700*, ediţia a II-a, Londra, 1980.
Clapham, J.H., *The Economic History of Modern Britain*, 3 vol., Cambridge, 1938.
Clapham, J.H., *The Bank of England*, vol. 1: *1694-1797*, Cambridge, 1944.
Clapham, J.H., *The Economic Development of France and Germany, 1815-1914*, Cambridge, 1948.

Clark, A., *Barbarossa : The Russo-German Conflict 1941-1945*, Londra, 1965.
Clark, J.G., *La Rochelle and the Atlantic Economy During the Eighteenth Century*, Baltimore, Md., 1981.
Clarke, G.N., *The Dutch Alliance and the War against French Trade 1688-1697*, New York, 1971.
Clough, S.B., *France : A History of National Economics 1789-1939*, New York, 1939.
Clough, S.B., *The Economic History of Modern Italy, 1830-1914*, New York, 1964.
Clubb, O.E., *China and Russia : The „Great Game"*, New York, 1971.
Coates, J., şi Kilian, M., *Heavy Losses*, New York, 1985.
Cockburn, A., *The Threat : Inside the Soviet Military Machine*, New York, 1984.
Cohen, E.A., „When Policy Outstrips Power - American Strategy and Statecraft", *The Public Interest*, 75, 1984.
Cohen, E.A., *Citizens and Soldiers : The Dilemma of Military Service*, Ithaca, NY, 1985.
Cohen, J.S., „Financing Industrialization in Italy, 1898-1914 : The Partial Transformation of a Latecomer", *Journal of Economic History*, 27, 1967.
Cohn, H.D., *Soviet Policy toward Black Africa*, New York, 1972.
Cohn, S.H., *Economic Development in the Soviet Union*, Lexington, Mass., 1970.
Coleman, D.C., *The Economic History of England 1450-1750*, Oxford, 1977.
Colton, T.J., *The Dilemma of Reform in the Soviet Union*, New York, 1984.
Connelly, O., *Napoleon's Satellite Kingdoms*, New York, 1965.
Conquest, R., *The Great Terror*, Londra, 1968.
Contamine, H., *La Revanche, 1871-1914*, Paris, 1957.
Cook, M.A. (ed.), *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge, 1976.
Cookson, J.E., „Political Arithmetic and War 1793-1815", *War and Society*, 1, 1983.
Cooper, F., „Affordable Defence : In Search of a Strategy", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, 130, 1985.
Coox, A., *Nomonhan*, 2 vol., Stanford, Calif., 1985.
Corbett, J.S., *England in the Seven Years War : A Study in Combined Strategy*, 2 vol., Londra, 1907.
Corvisier, A., *Armies and Societies in Europe 1494-1789*, Bloomington, Ind., 1979.
Cosmas, G.A., *An Army for Empire : The United States Army in the Spanish-American War*, Columbia, Mo., 1971.
Cowie, L.W., *Eighteenth-Century Europe*, Londra, 1963.
Cowling, M., *The Impact of Hitler : British Politics and British Policies 1933-1940*, Cambridge, 1975.
Crafts, N.F.R., „Industrial Revolution in England and France : Some Thoughts on the Question : «Why Was England First?»", *Economic History Review*, 30, 1977.
Crafts, N.F.R., „British Economic Growth, 1700-1831 : A Review of the Evidence", *Economic History Review*, 36, 1983.
Crafts, N.F.R., *British Economic Growth During the Industrial Revolution*, Oxford, 1985.
Craig, G.A., *The Politics of the Prussian Army 1640-1945*, Oxford, 1955.
Craig, G.A., *The Battle of Koeniggratz*, Londra, 1965.
Craig, G.A., *Germany 1886-1965*, Oxford, 1978.
Craig, G.A., şi George, A.G., *Force and Statecraft : Diplomatic Problems of Our Time*, Oxford, 1983.
Creveld, M. van, *Supplying War : Logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge, 1977.
Creveld, M. van, *Fighting Power : German and US Army Performance, 1939-1945*, Westport, Conn., 1982.
Creveld, M. van, *Command in War*, Cambridge, Mass., 1985.
Crisp, O., *Studies in the Russian Economy Before 1914*, Londra, 1976.
Crouzet, F., *L'Economie britannique et le Blocus Continental 1806-1813*, 2 vol., Paris, 1958.
Crouzet, F., „Wars, Blockade and Economic Change in Europe, 1792-1815", *Journal of Economic History*, 24, 1964.

Crouzet, F., „L'Angleterre et France au XVIIe siècle : essai d'analyse comparée de deux croissances économiques", *Annales*, 21, 1966.
Crouzet, F., „Toward an Export Economy : British Exports during the Industrial Revolution", *Explorations in Economic History*, 17, 1980.
Crouzet, F., *The Victorian Economy*, Londra, 1982.
Crowe, S.E., *The Berlin West Africa Conference 1884-1885*, Westport, Conn., 1970, reprint.
Crowley, J.B., *Japan's Quest for Autonomy : National Security and Foreign Policy 1930-1958*, Princeton, NJ, 1966.
Crowson, P.S., *Tudor Foreign Policy*, Londra, 1973.
Cruikshank, C.G., *Elizabeth's Army*, ediţia a II-a, Oxford, 1966.
Cumings, B., *The Origins of the Korean War*, Princeton, NJ, 1981.
Curran, S., şi Ponomoreff, D., *Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Forces : A Historical Overview*, Santa Monica, Calif., 1982.
Curtis, E.E., *The Organization of the British Army in the American Revolution*, Menston, Yorkshire, 1972, reprint.
Curtiss, J.S., *The Russian Army Under Nicholas I, 1825-1855*, Durham, NC, 1965.
Curtiss, J.S., *Russia's Crimean War*, Durham, NC, 1979.
Dallek, R., *The American Style of Foreign Policy*, New York, 1983.
Dallin, D.J., *Soviet Foreign Policy after Stalin*, Philadelphia, 1961.
Daniels, R.V., *Russia : The Roots of Confrontation*, Cambridge, Mass., 1985.
Darby, H.C., „The Face of Europe on the Eve of the Great Discoveries", *New Cambridge Modern History*, vol. 1, Cambridge, 1961.
Davies, R.T., *The Golden Century of Spain 1501-1621*, Londra, 1937.
Davis, L.E., *The Cold War Begins : Soviet-American Conflict over Eastern Europe*, Princeton, NJ, 1974.
Davis, R., *English Overseas Trade 1500-1700*, Londra, 1973.
Davis, R., *The Rise of the Atlantic Economies*, Londra, 1975.
Davis, R., *The Industrial Revolution and British Overseas Trade*, Leicester, 1979.
Davison, W.P., *The Berlin Blockade*, Princeton, NJ, 1958.
Dawisha, A., şi Dawisha, K. (ed.), *The Soviet Union in the Middle East*, New York, 1982.
Dawisha, K., *Soviet Foreign Policy towards Egypt*, Londra, 1979.
Dawson, R., *Imperial China*, Londra, 1972.
Dean, J., „Directions in Inner-German Relations", *Orbis*, 29, 1985.
de Gaulle, C., *Mémoires de guerre*, 3 vol., Paris, 1954-1959.
DeGrasse, R.W., *Military Expansion, Economic Decline*, Armonk, NY, 1983.
Dehio, L., *The Precarious Balance*, Londra, 1963.
Deist, W., *The Wehrmacht and German Rearmament*, Londra, 1981.
Deist, W., Messerschmidt, M., şi Volkmann, H.-E. (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 1 : *Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik*, Stuttgart, 1979.
DePorte, A., *Europe between the Superpowers*, New Haven, Conn., 1979.
de St Leger, A., şi Sagnac, P., *La Prépondérance française, Louis XIV, 1661-1715*, Paris, 1935.
Devlin, P., *Too Proud to Fight : Wilson's Neutrality*, New York, 1975.
Dibb, P., *The Soviet Union : The Incomplete Superpower*, Londra, 1985.
Dickson, P.G.M., *The Financial Revolution in England : A Study in the Development of Public Credit 1688-1756*, Londra, 1967.
Dickson, P.G.M., şi Sperling, J., „War Finance, 1689-1714", *New Cambridge Modern History*, vol. VI, Cambridge, 1970.
Diehl, J., *Paramilitary Politics in Weimar Germany*, Bloomington, Ind., 1977.
Dietz, F.C., „The Exchequer in Elizabeth's Reign", *Smith College Studies in History*, 8, 1923.
Dietz, F.C., *English Public Finance 1485-1641*, 2 vol., Londra, 1964.

Diffie, B.W., şi Winius, C.D., *Foundations of the Portuguese Empire 1415-1580*, Minneapolis, 1977.
Dilks, D. (ed.), *Retreat from Power: Studies in Britain's Foreign Policy in the Twentieth Century*, 2 vol., Londra, 1981.
Dinerstein, H.S., *War and the Soviet Union*, Londra, 1962.
Dingman, R., „Strategic Planning and the Policy Process: American Plans for War in East Asia, 1945-50", *Naval War College Review*, 32, 1979.
Divine, RA., *Second Chance: The Triumph of Internationalism in America During World War II*, New York, 1971.
Dockrill, M.L., şi Goold, J.D., *Peace Without Promise: Britain and the Peace Conferences 1919-1923*, Londra, 1981.
Dodgshon, RA., „A Spatial Perspective", *Peasant Studies*, 6, 1977.
Donaldson, R.H., *Soviet Policy toward India*, Cambridge, Mass., 1974.
Donaldson, R.H. (ed.), *The Soviet Union in the Third World: Successes and Failures*, Boulder, Colo., 1981.
Donnelly, C.N., „Tactical Problems Facing the Soviet Army: Recent Debates in the Soviet Military Press", *International Defense Review*, 11, 1978.
Donoughue, B., *British Politics and the American Revolution*, Londra, 1964.
Doran, C.F., şi Parsons, W., „War and the Cycle of Relative Power", *American Political Science Review*, 74, 1980.
Dorn, F., *The Sino-Japanese War 1937-1941*, New York, 1974.
Dorn, W.L., *Competition for Empire 1740-1763*, New York, 1940.
Doughty, RA., *The Seeds of Disaster: The Development of French Army Doctrine 1919-1939*, Hamden, Conn., 1985.
Douglas, R., *From War to Cold War 1942-1948*, Londra, 1981.
Dovrig, B., *The Myth of Liberation*, Baltimore, Md., 1973.
Doyle, W., *The Old European Order 1660-1800*, Oxford, 1978.
Dreyer, J.T., „China's Military Modernization", *Orbis*, 27, 1984.
Droz, J., *Europe Between Revolutions 1815-1848*, Londra, 1967.
Drucker, P.E., „The Changed World Economy", *Foreign Affairs*, 64, 1986.
Dubief, H., *Le Déclin de la IIIe République 1929-1938*, Paris, 1976.
Duffy, C., *Borodino and the War of 1812*, Londra, 1973.
Duffy, C., *The Army of Frederick the Great*, Newton Abbott, 1974.
Duffy, C., *The Army of Maria Theresa: The Armed Forces of Imperial Austria 1740-1780*, Londra, 1977.
Duffy, C., *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494-1660*, Londra, 1979.
Duffy, C., *Russia's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700-1800*, Londra, 1981.
Duffy, M. (ed.), *The Military Revolution and the State 1500-1800*, Exeter, 1980.
Dukes, P., *The Emergence of the Super-Powers: A Short Comparative History of the USA and the USSR*, Londra, 1970.
Dukes, P., *The Making of Russian Absolutism 1613-1801*, Londra, 1982.
Dülffer, J., *Weimar, Hitler und die Marine: Reichspolitik und Flottenbau 1920-1939*, Düsseldorf, 1973.
Dülffer, J., „Der Beginn des Krieges 1939", *Geschichte und Gesellschaft*, 2, 1976.
Dull, J.A., *The French Navy and American Independence*, Princeton, NJ, 1975.
Dull, J.A., *A Diplomatic History of the American Revolution*, New Haven, Conn., 1985.
Dupuy, N., *A Genius for War: The German Army and General Staff, 1807-1945*, Englewood Cliffs, NJ, 1977.
Duroselle, J.B., *La Décadence 1932-1939*, Paris, 1979.
Dutailly, H., *Les Problèmes de l'Armée de terre française 1933-1939*, Paris, 1980.

Eatwell, J., *Whatever Happened to Britain?*, Londra, 1982.
Eberhard, W., *A History of China*, ediţia a II-a, Londra, 1969.
Eckes, A.E., *The United States and the Global Struggle for Minerals*, Austin, Tex., 1979.
Ehrenberg, R., *Das Zeitalter der Fugger: Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert*, 2 vol., Jena, 1896.
Ehrman, J., *Cabinet Government and War 1890-1940*, Cambridge, 1958.
Ehrman, J., *The Younger Pitt*, 2 vol., Londra, 1969, 1983.
Eldridge, C.C. (ed.), *British Imperialism in the Nineteenth Century*, Londra, 1984.
Elliott, J.H., *Europe Divided 1559-1598*, Londra, 1968.
Elliott, J.H., *Imperial Spain 1469-1716*, Harmondsworth, 1970.
Elliott, J.H., *Richelieu and Olivares*, Cambridge, 1984.
Elliott, J.H., *The Count-Duke of Olivares*, New Haven, Conn., 1986.
Elton, G.R., *England under the Tudors*, Londra, 1955.
Elton, G.R. (ed.), *The New Cambridge Modern History*, vol. 2: *The Reformation 1520-1559*, Cambridge, 1958.
Elton, G.R., *Reformation Europe 1517-1559*, Londra, 1963.
Elvin, M., *The Pattern of the Chinese Past*, Londra, 1963.
Emerson, R., *From Empire to Nation: The Rise to Self-Assertion of Asian and African Peoples*, Cambridge, Mass., 1962.
Emmerson, J.T., *The Rhineland Crisis*, Londra, 1977.
Emsley, C., *British Society and the French Wars 1793-1815*, Londra, 1979.
Engels, F., *Herr Eugen Dühring's Revolution in Science*, Londra, 1936.
Engels, F., „Socialism: Utopian and Scientific", în *The Essential Left*, Londra, 1960.
Epstein, G., „The Triple Debt Crisis", *World Policy Journal*, 2, 1985.
Erhard, L., *The Economics of Success*, Princeton, NJ, 1963.
Erickson, J., *The Soviet High Command, 1918-1941*, Londra, 1962.
Erickson, J., *The Road to Stalingrad*, Londra, 1975.
Erickson, J., *The Road to Berlin*, Londra, 1983.
Ernstberger, A., *Hans de Witte: Finanzmann Wallensteins*, Wiesbaden, 1954.
Essame, H., *The Battle for Europe, 1918*, New York, 1972.
Evangelista, M.A., „Stalin's Postwar Army Reappraised", *International Security*, 7, 1982-1983.
Eysenbach, M.L., *American Manufactured Exports 1897-1914: A Study of Growth and Comparative Advantage*, New York, 1976.
Falkus, M., *The Industrialization of Russia 1700-1914*, Londra, 1972.
Falkus, M., „Aspects of Foreign Investment in Tsarist Russia", *Journal of European Economic History*, 8, 1979.
Fallows, J., *National Defense*, New York, 1981.
Farrar, L.L., *The Short-War Illusion*, Santa Barbara, Calif., 1973.
Farrar, L.L., *Arrogance and Anxiety: The Ambivalence of German Power 1849-1914*, Iowa City, 1981.
Feis, H., *The China Tangle*, Princeton, NJ, 1953.
Feis, H., *The Atomic Bomb and the End of World War II*, Princeton, NJ, 1966.
Feis, H., *Churchill-Roosevelt-Stalin*, Princeton, NJ, 1967.
Feldman, G., *Army, Industry and Labor in Germany 1914-1918*, Princeton, NJ, 1966.
Ferguson, T.G., *British Military Intelligence 1870-1914*, Frederick, Md., 1984.
Fieldhouse, D., *The Colonial Empires: A Comparative Study from the Eighteenth Century*, Londra, 1966.
Fieldhouse, D., *Economics and Empire 1830-1914*, Londra, 1973.
Fingar, T. (ed.), *China's Quest for Independence*, Boulder, Colo., 1980.
Fink, C.L., Hull, I.V., Knox, M. (ed.), *German Nationalism and the European Response 1890-1945*, Chapel Hill, NC, 1985.

Fischer, E., *The Passing of the European Age*, Cambridge, Mass., 1943.
Fischer, F., *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*, Londra, 1975.
Fischer, F., *Bundnis der Eliten*, Düsseldorf, 1979.
Fischer, R.L., „Defending the Central Front: The Balance of Forces", *Adelphi Papers*, 127, 1976.
Fisher, R.H., *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Berkeley, Calif., 1943.
Fishlow, A., „Lessons from the Past: Capital Markets During the 19th Century and the Interwar Period", *International Organization*, 39, 1985.
Fitzgerald, F., *Fire in the Lake: The Vietnamese and the Americans in Vietnam*, Boston, 1972.
Flora, P. (ed.), *State, Economy and Society in Western Europe 1875-1975*, vol. 1, Frankfurt, 1983.
Florinsky, M., *Russia: A Short History*, New York, 1964.
Floyd, D., *Mao against Khrushchev*, New York, 1964.
Foreman-Peck, J., *A History of the World Economy: International Economic Relations since 1850*, Brighton, 1983.
Forstmeier, F., şi Volkmann, H.-E. (ed.), *Wirtschaft und Rüstung am Vorahend des Zweiten Welt-krieges*, Düsseldorf, 1975.
Forstmeier, F., şi Volkmann, H.-E. (ed.), *Kriegswirtschaft und Rüstung 1939-1945*, Düsseldorf, 1977.
Foschepoth, J. (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage*, Göttingen, 1985.
Fox, G., *British Admirals and the Chinese Pirates 1832-1869*, Londra, 1940.
Frank, A.G., *World Accumulation 1492-1789*, New York, 1978.
Frankenstein, R., *Le Prix du réarmement français 1935-1939*, Paris, 1939.
Frankland, N., *The Bomber Offensive against Germany*, Londra, 1965.
Freedman, L., *Britain and Nuclear Weapons*, Londra, 1980.
Freedman, L., *The Evolution of Nuclear Strategy*, Londra, 1981.
French, D., *British Economic and Strategic Planning, 1905-1915*, Londra, 1982.
French, D., *British Strategy and War Aims, 1914-1916*, Londra, 1986.
Friedberg, A.L., „A History of US Strategic «Doctrine», 1945-1980", *Journal of Strategic Studies*, 3, 1983.
Friedman, E. (ed.), *Ascent and Decline in the World-System*, Beverly Hills, Calif., 1982.
Fukuyama, F., „Gorbachev and the Third World", *Foreign Affairs*, 64, 1986.
Fuller, W.C., *Civil-Military Conflict in Imperial Russia 1881-1914*, Princeton, NJ, 1985.
Fussell, P., *The Great War and Modern Memory*, New York, 1975.
Gaddis, J.L., *The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947*, New York, 1972.
Gaddis, J.L., *Strategies of Containment*, New York, 1982.
Gaddis, J.L., „The Origins of Self-Deterrence: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons, 1954-1958", în curs de apariţie.
Gallagher, J., şi Robinson, R., „The Imperialism of Free Trade", *Economic History Review*, 6, 1953.
Gansler, J.S., *The Defense Industry*, Cambridge, Mass., 1980.
Garder, M., *L'Agonie du régime en Russie soviétique*, Paris, 1966.
Gardner, R.N., *Sterling-Dollar Diplomacy*, New York, 1969.
Garfinkle, A.W., *The Politics of the Nuclear Freeze*, Philadelphia, 1984.
Garthoff, R.L., *Soviet Strategy in the Nuclear Age*, New York, 1958.
Garthoff, R.L., *Detente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*, Washington, DC, 1985.
Gash, G., *Renaissance Armies, 1480-1650*, Cambridge, 1975.
Gates, D., *The Spanish Ulcer: A History of the Peninsular War*, Londra, 1986.
Gatrell, P., *The Tsarist Economy, 1850-1917*, Londra, 1983.
Geggus, D., „The Cost of Pitt's Caribbean Campaigns, 1793-1798", *Historical Journal*, 26, 1983.
Geiss, I., şi Wendt, B.J. (ed.), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf, 1973.

Gerschenkron, A., *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Mass., 1962.
Gervasi, T., *The Myth of Soviet Military Supremacy*, New York, 1986.
Geyer, M., *Aufrustung oder Sicherheit*, Wiesbaden, 1980.
Gibbs, H.A.R., şi Bowen, H., *Islamic Society and the West*, 2 vol., Londra, 1950, 1957.
Gibbs, N.H., *Grand Strategy*, vol. 1, Londra, 1976.
Gibson, C., *Spain in America*, New York, 1966.
Gilbert, F., *The End of the European Era, 1890 to the Present*, ediţia a III-a, New York, 1984.
Gilbert, M. (ed.), *A Century of Conflict, 1850-1950*, Londra, 1966.
Gilbert, M. (ed.), *Winston Churchill*, vol. 5: *1922-1939*, Londra, 1976.
Gillard, D., *The Struggle for Asia 1828-1961*, Londra, 1977.
Gillie, M.H., *Forging the Thunderbolt*, Harrisburg, Penn., 1947.
Gilpin, R., *War and Change in World Politics*, Cambridge, 1981.
Ginsburgs, G., şi Pinkele, C.F., *The Sino-Soviet Territorial Dispute, 1949-1964*, New York, 1978.
Ginsburgs, G., şi Rubinstein, A.Z. (ed.), *Soviet Foreign Policy toward Western Europe*, New York, 1978.
Giovannetti, L., şi Freed, F., *The Decision to Drop the Bomb*, Londra, 1967.
Gipson, L.H., *The Coming of the Revolution 1763-1775*, New York, 1962.
Girardet, R., *La société militaire dans la France contemporaine*, Paris, 1953.
Girardet, R., *L'idée coloniale de la France sous la Troisième République 1871-1914*, Paris, 1968.
Girault, R., *Emprunts russes et investisements français en Russie, 1887-1914*, Paris, 1973.
Global 2000 Report to the President, The, Washington, DC, 1980.
Glover, M., *The Peninsular War, 1807-1814: A Concise History*, Newton Abbott, 1974.
Glover, M., *The Napoleonic Wars: An Illustrated History 1792-1815*, New York, 1979.
Glover, M., *Warfare from Waterloo to Mons*, Londra, 1980.
Glover, R., *Peninsular Preparation: The Reform of the British Army, 1795-1809*, Cambridge, 1963.
Godechet, J., Hyslop, B.F., şi Dowd, D.L., *The Napoleonic Era in Europe*, New York, 1971.
Goldman, M.I., *The Enigma of Soviet Petroleum: Half-Full or Half-Empty ?*, Londra, 1980.
Goldman, M.I., *USSR in Crisis: The Failure of an Economic System*, New York, 1983.
Goldsmith, R.W., „The Power of Victory: Munitions Output in World War II", *Military Affairs*, 10, 1946.
Gollwitzer, H., *Europe in the Age of Imperialism*, Londra, 1969.
Gollwitzer, H., *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, 2 vol., Göttingen, 1972, 1982.
Golovine, N., *Russian Army in the World War*, New Haven, Conn., 1932.
Gooch, J., *The Plans of War: The General Staff and British Military Strategy c. 1900-1916*, Londra, 1974.
Good, D.F., *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914*, Berkeley, Calif, 1984.
Gorce, P.-M. de la, *The French Army: A Military Political History*, New York, 1963.
Gordon, D.C., *The Dominion Partnership in Imperial Defense 1870-1914*, Baltimore, Md., 1965.
Gormley, D.M., „A New Dimension to Soviet Theater Strategy", *Orbis*, 29, 1985.
Gottman, J. (ed.), *Center and Periphery*, Beverly Hills, Calif., 1980.
Goubert, P., *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen*, Londra, 1970.
Gough, B., *The Royal Navy and the North West Coast of America 1810-1914*, Vancouver, 1971.
Gowa, J., *Closing the Golden Window: Domestic Politics and the End of Bretton Woods*, Ithaca, NY, 1983.
Grabaud, S.R., *British Labor and the Russian Revolution 1917-1924*, Cambridge, Mass., 1956.
Graebner, N.A., *America as a World Power*, Wilmington, Del., 1984.
Graham, G.S., *Great Britain in the Indian Ocean: A Study of Maritime Enterprise 1810-1850*, Oxford, 1967.
Graml, H. (ed.), *Sommer 1939, Die Grossmdchte und der europdische Krieg*, Stuttgart, 1979.
Gray, C., „Nuclear Strategy: A Case for a Theory of Victory", *International Security*, 4, 1979.

Greenwood, S., „Return to Dunkirk: The Origins of the Anglo-French Treaty of March 1947", *Journal of Strategic Studies*, 6, 1983.
Grenville, J.A.S., *Europe Reshaped 1848-1878*, Londra, 1976.
Grenville, J.A.S., *A World History of the Twentieth Century 1900-1945*, Londra, 1980.
Grenville, J.A.S., şi Young, G.B., *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century, 1895-1902*, Londra, 1964.
Grenville, J.A.S., şi Young, G.B., *Politics, Strategy and American Diplomacy: Studies in Foreign Policy, 1873-1917*, New Haven, Conn., 1966.
Griffith, W.E. (ed.), *Communism in Europe: Continuity, Change and the Sino-Soviet Dispute*, 2 vol., Cambridge, Mass., 1964-1966.
Griffith, W.E., *The Ostpolitik of the Federal Republic of Germany*, Cambridge, Mass., 1978.
Griffith, W.E., „Superpower Problems in Europe: A Comparative Assessment", *Orbis*, 29, 1986.
Grimal, H., *Decolonization: The British, French, Dutch and Belgian Empires, 1919-1963*, Londra, 1978.
Groom, J., *British Thinking About Nuclear Weapons*, Londra, 1974.
Grosser, A., *The Western Alliance: European-American Relations since 1945*, Londra, 1980.
Grosser, A., *West Germany from Defeat to Rearmament*, Londra, 1955.
Growing, M., *Independence and Deterrence: Britain and Atomic Energy 1945-1952*, 2 vol., Londra, 1974.
Grün, G., „Locarno, Ideal and Reality", *International Affairs*, 31, 1955.
Gruner, W., „Der Deutsche Bund - Modell fur eine Zwischenlosung?", *Politik und Kultur*, 9, 1982.
Gruner, W., *Die deutsche Frage: Ein Problem der europdischen Geschichte seit 1800*, München, 1985.
Grunwald, J., şi Flamm, K., *The Global Factory: Foreign Assembly in International Trade*, Washington, DC, 1985.
Guery, A., „Les finances de la monarchie française", *Annales*, 33, 1978.
Guilmartin, J.F., *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge, 1974.
Guinn, P., *British Strategy and Politics, 1914-1918*, Oxford, 1965.
Gulick, E.V., *Europe's Classical Balance of Power*, New York, 1967.
Gunsberg, J.A., *Divided and Conquered: The French High Command and the Defeat of the West, 1940*, Westport, Conn., 1979.
Gustafson, T., „Energy and the Soviet Union", *International Security*, 6, 1981-1982.
Hadley, A.T., *The Straw Giant: Triumph and Failure: America's Armed Forces*, New York, 1986.
Hagan, K.J. (ed.), *In Peace and War: Interpretations of American Naval History, 1775-1978*, Westport, Conn., 1978.
Haig, A., *Caveat*, New York, 1984.
Hale, J.R., „Armies, Navies and the Art of War", *New Cambridge Modern History*, vol. 2, Cambridge, 1958.
Hale, J.R. (ed.), *Europe in the Later Middle Ages*, Londra, 1965.
Hale, J.R., *War and Society in Renaissance Europe 1450-1620*, Londra, 1985.
Hale, O.J., *Germany and the Diplomatic Revolution 1904-1906*, Philadelphia, 1931.
Hall, J.W., *Government and Local Power in Japan*, Princeton, NJ, 1966.
Halpern, P., *The Mediterranean Naval Situation, 1908-1914*, Cambridge, Mass., 1971.
Hamerow, T., *Restoration, Revolution, Reaction: Economics and Politics in Germany*, Princeton, NJ, 1958.
Hamilton, A., *The Appeal of Fascism*, Londra, 1971.
Hamilton, C.E., „The Royal Navy, *La Royale* and the Militarization of Naval Warfare, 1840-1870", *Journal of Strategic Studies*, 6, 1983.

Hamilton, E.J., „Origin and Growth of National Debt in Western Europe", *American Economic Review*, 37, 1947.
Hammond, T.T., *Red Flag over Afghanistan*, Boulder, Colo., 1984.
Hanrieder, W.F., *West German Foreign Policy 1949-1963*, Stanford, Calif., 1967.
Haraszti, E., *Treaty-Breakers or „Realpolitiker" ? The Anglo-German Naval Agreement of June 1935*, Boppard, 1974.
Haraszti, E., *The Invaders : Hitler Occupies the Rhineland*, Budapesta, 1983.
Hardach, G., *The First World War 1914-1918*, Londra, 1977.
Hardach, K., *The Political Economy of Germany in the Twentieth Century*, Berkeley, Calif., 1980.
Hardie, F., *The Abyssinian Crisis*, Londra, 1974.
Harding, H. (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, New Haven, Conn., 1984.
Haring, C.H., *The Spanish Empire in America*, New York, 1947.
Harris, K., *Attlee*, Londra, 1982.
Harris, R.D., „French Finance and the American War, 1777-1783", *Journal of Modern History*, 46, 1976.
Harrison, J.A., *The Chinese Empire*, New York, 1972.
Harrison, M.M., *Reluctant Ally : France and Atlantic Security*, Baltimore, Md., 1981.
Hart, C., şi Lind, W.S., *America Can Win*, Bethesda, Md., 1986.
Harvie, C., *War and Society in the 19th Century*, Bletchley, 1973.
Haslam, J., *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe 1933-39*, New York, 1984.
Hastings, M., *Overlord : D-Day and the Battle for Normandy*, Londra, 1984.
Hattaway, H., şi Jones, A., *How the North Won : A Military History of the Civil War*, Urbana, Ill., 1983.
Hatton, R.M. (ed.), *Louis XIV and Europe*, Londra, 1976.
Hatton, R.M., *Charles XII of Sweden*, Londra, 1968.
Hauner, M., „Did Hitler Want a World Dominion ? ", *Journal of Contemporary History*, 13, 1968.
Hauner, M., „A Racial Revolution", *Journal of Contemporary History*, 19, 1984.
Hauner, M., „The Soviet Geostrategic Dilemma", Foreign Policy Research Institute, în curs de apariţie.
Hayashi, S., şi Coox, A., *Kogun : The Japanese Army in the Pacific War*, Westport, Conn., 1978, reprint.
Hayes, P., *Fascism*, Londra, 1973.
Haykal, M.H., *The Sphinx and the Commissar : The Rise and Fall of Soviet Influence in the Middle East*, Londra, 1978.
Headrich, D.R., The Tools of Empire : Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century, Oxford, 1981.
Heald, M., şi Kaplan, L.S., *Culture and Diplomacy : The American Experience*, Westport, Conn., 1977.
Heckscher, E.F., *The Continental System*, Oxford, 1922.
Heckscher, E.F., *An Economic History of Sweden*, Cambridge, Mass., 1963.
Heischmann, E., *Die Anfange des stehenden Heeres in Oesterreich*, Viena, 1925.
Heller, F.H. (ed.), *The Korean War : A 25-Year Perspective*, Lawrence, Kan., 1977.
Henderson, W.O., *The Industrial Revolution on the Continent : Germany, France, Russia 1800-1914*, Londra, 1967.
Henderson, W.O., *The Rise of German Industrial Power, 1834-1914*, Berkeley, Calif., 1972.
Hennessy, J., Lutz, V., şi Scimone, G., *Economic „Miracles"*, Londra, 196 ?.
Henrickson, A.K., „The Creation of the North Atlantic Alliance, 1948-1952", *Naval War College Review*, 32, 1980.
Hentschel, V., „Produktion, Wachstum und Produktivitat in England, Frankreich und Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg", *Vierteljahresschrift fur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 68, 1981.

Herken, G., *The Winning Weapon: The Atomic Bomb in the Cold War 1945-1950*, New York, 1980.
Herken, G., *Counsels of War*, New York, 1985.
Herrick, R.W., *Soviet Naval Strategy*, Annapolis, Md., 1968.
Herring, G., *America's Longest War: The United States and Vietnam, 1950-1975*, New York, 1979.
Herspring, D.R., şi Volgyes, I., „Political Reliability in the Eastern European Warsaw Pact Armies", *Armed Forces and Society*, 6, 1980.
Herwig, H.H., *Politics of Frustration: The United States in German Naval Planning, 1889-1941*, New York, 1976.
Hess, A.C., „The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of Oceanic Discoveries, 1453-1525", *American Historical Review*, 75, 1970.
Hiden, J., *Germany and Europe 1919-1939*. Londra, 1977.
Higginbotham, D., *The War of American Independence*, Bloomington, Ind., 1977.
Higginbotham, D. (ed.), *Reconsiderations of the Revolutionary War*, Westport, Conn., 1978.
Higham, R., *Air Power: A Concise History*, Manhattan, Kan., 1984.
Higonnet, P.L.R., „The Origins of the Seven Years War", *Journal of Modern History*, 40, 1968.
Hildebrand, G.H., *Growth and Structure in the Economy of Modern Italy*, Cambridge, Mass., 1965.
Hildebrand, K., „Staatskunst oder Systemzwang? Die «Deutsche Frage» als Problem der Weltpolitik", *Historische Zeitschrift*, 228, 1979.
Hildebrand, K., *The Third Reich*, Londra, 1984.
Hill, C., *The Century of Revolution 1603-1714*, Edinburgh, 1961.
Hill, C., *Reformation to Industrial Revolution*, Harmondsworth, 1969.
Hillgruber, A., *Hitlers Strategic: Politik und Kriegsfiihrung 1940-41*, Frankfurt, 1965.
Hillgruber, A., *Bismarcks Aussenpolitik*, Freiburg, 1972.
Hillgruber, A., *Die gescheiterte Grossmacht: Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871-1945*, Düsseldorf, 1980.
Hillgruber, A., *Germany and the Two World Wars*, Cambridge, Mass., 1981.
Hinsley, F.H., Thomas, E.E., Ransome, C.F.G., Knight, R.C., *Bower and the Pursuit of Peace*, Cambridge, 1967.
Hinsley, F.H., Thomas, E.E., Ransome, C.F.G., Knight, R.C., *British Intelligence in the Second World War*, vol. 2, Londra, 1981.
Hobsbawm, E.J., *The Age of Revolution 1789-1848*, Londra, 1962.
Hobsbawm, E.J., *Industry and Empire*, Harmondsworth, 1969.
Hobsbawm, E.J., *The Age of Capital 1848-1875*, Londra, 1975.
Hochmann, J., *The Soviet Union and the Failure of Collective Security 1934-1938*, Ithaca, NY, 1984.
Hodgson, M.G.S., *The Venture of Islam*, Chicago, 1924.
Hoensch, J.K., *Sowjetische Osteuropa-Politik 1945-1974*, Düsseldorf, 1977.
Hoffman, S. (ed.), *In Search of France*, Cambridge, Mass., 1963.
Hoffman, S., *Gulliver's Troubles*, New York, 1968.
Hoffman, S., *Primacy or World Order?*, New York, 1978.
Hoffmann, W.G., *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1965.
Holland, R.F., *Britain and the Commonwealth Alliance 1918-1939*, Londra, 1981.
Holland, R.F., *European Decolonization, 1918-1981*, Londra, 1978.
Holloway, D., *The Soviet Union and the Arms Race*, ediţia a II-a, New Haven, Conn., 1984.
Holmes, R., *The Road to Sedan: The French Army, 1866-1870*, Londra, 1984.
Holt, S., *The Common Market: The Conflict of Theory and Practice*, Londra, 1967.
Holzle, E., *Die Selbstentmachtung Europas*, Göttingen, 1975.
Holzman, F.D., *Financial Checks on Soviet Defense Expenditures*, Lexington, Mass., 1975.

Holzman, F.D., „Are the Soviets Really Outspending the US on Defense?", *International Security*, 4, 1980.
Holzman, F.D., „Soviet Military Spending: Assessing the Numbers Game", *International Security*, 6, 1982.
Homze, E.L., *Arming the Luftwaffe*, Lincoln, Neb., 1976.
Hope-Jones, A., *Income Tax in the Napoleonic Wars*, Cambridge, 1939.
Horn, R.C., *The Soviet Union and India: The Limits of Influence*, New York, 1981.
Home, A., *The French Army and Politics 1870-1970*, Londra, 1984.
Horowitz, D., *The Free World Colossus*, New York, 1971.
Hosking, G., *A History of the Soviet Union*, Londra, 1985.
Hough, J.F., şi Fainsod, M., *How the Soviet Union Is Governed*, Cambridge, Mass., 1979.
Howard, M. (ed.), *The Theory and Practice of War*, Londra, 1965.
Howard, M., *The Continental Commitment*, Londra, 1972.
Howard, M., *The British Way in Warfare*, Neale Lecture, Londra, 1975.
Howard, M., *The Continental Commitment*, Londra, 1972., *The Franco-Prussian War*, Londra, 1981.
Howarth, S., *The Fighting Ships of the Rising Sun: The Drama of the Imperial Japanese Navy, 1895-1945*, New York, 1983.
Hucker, C.O., *China's Imperial Past*. Stanford, Calif., 1975.
Hudson, G.F., *The Far East in World Affairs*, ediţia a II-a, Londra, 1939.
Hueckel, G., „War and the British Economy, 1793-1815: A General Equilibrium Analysis", *Explorations in Economic History*, 10, 1972.
Hufton, O., *Europe: Privilege and Protest, 1730-1789*, Londra, 1980.
Hunt, B., şi Preston, A. (ed.) *War Aims and Strategic Policy in the Great War*, Londra, 1977.
Hyam, R., *Britain's Imperial Century 1815-1914*, Londra, 1975.
Hynes, W.G., *The Economics of Empire: Britain, Africa and the New Imperialism, 1870-1895*, Londra, 1979.
Imlah, A.H., *Economic Elements in the „Pax Britannica"*, Cambridge, Mass., 1958.
Inalcik, H., *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, New York, 1973.
Inalcik, H., *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy: Collected Studies*, Londra, 1978.
Ingram, E., *The Beginning of the Great Game in Asia, 1828-1834*, Oxford, 1979.
Ingram, E. (ed.), „The Great Game in Asia", *International History Review*, 2, 1980.
Ingram, E., *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia, 1797-1800*, Oxford, 1981.
Ireland, T.P., *Creating the Entangling Alliance*, Londra, 1981.
Iriye, A., *Across the Pacific*, New York, 1967.
Iriye, A., *After Imperialism: The Search for a New Order in the Far East 1921-1931*, New York, 1978.
Irving, E.M., *The First Indochina War: French and American Policy, 1945-1954*, Londra, 1975.
Iseley, J.A., şi Crowl, P.A., *The US Marines and Amphibious War*, Princeton, NJ, 1945.
Ismay, Lord, *NATO – The First Five Years, 1949-1954*, Utrecht, 1954.
Israel, J.I., „A Conflict of Empires: Spain and the Netherlands, 1618-1648", *Past and Present*, 76, 1977.
Israel, J.I., *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606-1661*, Oxford, 1982.
Jabber, P., „Egypt's Crisis, America's Dilemma", *Foreign Affairs*, 64, 1986.
Jackel, E., *Hitlers Weltanschauung*, Middletown, Conn., 1982.
Jacobsen, J., *Locarno Diplomacy: Germany and the West 1925-1929*, Princeton, NJ, 1972.
Jansen, G.H., *Afro-Asia and Non-Alignment*, Londra, 1966.
Jelavich, B., *The Great Powers, the Ottoman Empire, and the Straits Question 1870-1887*, Bloomington, Ind., 1973.

Jencks, H.W., *From Missiles to Muskets: Politics and Professionalism in the Chinese Army 1945-1981*, Boulder, Colo., 1982.
Jenkins, E.H., *A History of the French Navy*, Londra, 1973.
Jenks, L.H., *Migration of British Capital to 1875*, Londra, 1963.
Jervis, R., „The Impact of the Korean War on the Cold War", *Journal of Conflict Resolution*, 24, 1980.
Jervis, R., *The Illogic of American Nuclear Strategy*, Ithaca, NY, 1984.
Joffe, J., „European-American Relations: The Enduring Crisis", *Foreign Affairs*, 59, 1981.
Johnson, A.R., Dean, R.W., Russak, A.A.C., *East European Military Establishments: The Warsaw Pact Northern Tier*, New York, 1982.
Johnson, C., *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy 1925-1975*, Stanford, Calif., 1982.
Johnson, F.A., *Defence by Committee*, Londra, 1960.
Johnson, P.M., şi Thompson, W.R. (ed.), *Rhythms in Politics and Economics*, New York, 1985.
Joll, J. (ed.), *The Decline of the Third Republic*, New York, 1959.
Joll, J., *Europe since 1870*, Londra, 1973.
Joll, J., *The Origins of the First World War*. Londra, 1984.
Jones, C. (ed.), *Britain and Revolutionary France: Conflict, Subversion and Propaganda*, Exeter, 1983.
Jones, D.R., „Nicholas II and the Supreme Command", *Sbornik*, 11, 1985.
Jones, E., „Manning the Soviet Military", *International Security*, 7, 1982.
Jones, E., „Minorities in the Soviet Armed Forces", *Comparative Strategy*, 3, 1982.
Jones, E.L., şi Mingay, G.E. (ed.), *Land, Labour and Population of the Industrial Revolution*, Londra, 1967.
Jones, E.L., şi Mingay, G.E., *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, Cambridge, 1981.
Jones, J.R., *Country and Court 1658-1714*, Londra, 1978.
Jones, J.R., *Britain and the World 1649-1815*, Londra, 1980.
Jordan, W.M., *Britain, France and the German Problem*, Londra, 1943.
Jukes, G., „The Indian Ocean in Soviet Naval Policy", *Adelphi Papers*, 87, 1973.
Jukes, G., *The Soviet Union in Asia*, Berkeley, Calif., 1973.
Junge, C., *Flottenpolitik und Revolution: Die Entstehung der englischen Seemacht wahrend der Herrschaft Cromwells*, Stuttgart, 1980.
Kahn, H., *On Thermonuclear War*, Princeton, NJ, 1960.
Kahn, H., *The Emerging Japanese Superstate*, Londra, 1971.
Kaiser, D., *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War*, Princeton, NJ, 1980.
Kaldor, M., *The Baroque Arsenal*, Londra, 1982.
Kamata, S., *Japan in the Passing Lane*, New York, 1984.
Kamen, H., *Spain 1469-1714*, Londra, 1983.
Kan, M.Y.M., *Mainland China's Modernization: Its Prospects and Problems*, Berkeley, Calif., 1982.
Kanet, R. (ed.), *The Soviet Union and the Developing Nations*, Baltimore, Md, 1974.
Kann, RA., *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley, Calif., 1974.
Kanya-Forstner, A.S., *The Conquest of the Western Sudan: A Study in French Military Imperialism*, Cambridge, 1969.
Kaplan, F., *The Wizards of Armageddon*, New York, 1983.
Kaplan, H., *Russia and the Outbreak of the Seven Years War*, Berkeley, Calif., 1968.
Kaplan, L.S., *The United States and NATO: The Formative Years*, Lexington, Ky, 1984.
Karnow, S., *Vietnam: A History*, New York, 1984.
Kaser, M., *Comecon*, Londra, 1967.
Katzenstein, P.J. (ed.), *Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States*, Madison, Wis., 1978.

Kaufman, William, *Reasonable Defense*, New York, 1986.
Kazemzadeh, F., *Russia and Britain in Persia 1864-1914*, New Haven, Conn., 1968.
Kazokins, J., „Nationality in the Soviet Army", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, 130, 1985.
Keegan, J., *The Face of Battle*, Harmondsworth, 1978.
Keeny, S.M., şi Panofsky, W.K.H., „MAD vs. NUTS: The Mutual Hostage Relationship of the Superpowers", *Foreign Affairs*, 60, 1981-1982.
Keep, J.H.L., „Russia", *New Cambridge Modern History*, vol. 11, Cambridge, 1962.
Keep, J.H.L., „The Military Style of the Romanov Rulers", *War and Society*, 1, 1983.
Keiger, J.F.V., *France and the Origins of the First World War*, Londra, 1983.
Kelleher, C.M., *Germany and the Politics of Nuclear Weapons*, New York, 1975.
Kemp, T., *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, Londra, 1969.
Kemp, T., *Economic Forces in French History*, Londra, 1971.
Kemp, T., *The French Economy 1913-39: The History of a Decline*, New York, 1972.
Kendrick, A., *The Wound Within: America in the Vietnam Years, 1945-1974*, Boston, 1974.
Kendrick, M.S., *A Century and a Half of Federal Expenditures*, New York, 1955.
Kenez, P., „Russian Officer Corps before the Revolution: The Military Mind", *Russian Review*, 31, 1972.
Kennan, G.F., *The Decline of Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations 1875-1890*, Princeton, NJ, 1979.
Kennan, G.F., *American Diplomacy*, Chicago, 1984.
Kennan, G.F., *The Fateful Alliance: France, Russia, and the Coming of the First World War*, New York, 1984.
Kennedy, D., *Over Here: The First World War and American Society*, Oxford, 1980.
Kennedy, G., *Defence Economics*, Londra, 1983.
Kennedy, P.M., *The Rise and Fall of British Naval Mastery*. Londra, 1976.
Kennedy, P.M. (ed.), *The War Plans of the Great Powers 1880-1914*, Londra, 1979.
Kennedy, P.M., *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914*, Londra, 1980.
Kennedy, P.M., *The Realities behind Diplomacy*, Londra, 1981.
Kennedy, P.M., *Strategy and Diplomacy, 1860-1945: Eight Essays*, Londra, 1983.
Kennet, L., *The French Armies in the Seven Years War: A Study in Military Organization and Administration*, Durham, NC, 1967.
Kenwood, A.G., şi Lougheed, A.L., *The Growth of the International Economy, 1820-1960*, Londra, 1971.
Keohane, R.O., *After Hegemony*, Princeton, NJ, 1974.
Keohane, R.O., „State Power and Industry Influence: American Foreign Oil Policy in the 1940s", *International Organization*, 36, 1982.
Kerner, R.J., *The Urge to the Sea*, New York, 1971, reprint.
Kersaudy, F., *Churchill and de Gaulle*, Londra, 1981.
Kershaw, L., *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945*, Oxford, 1983.
Kershaw, L., *The Nazi Dictatorship*, Londra, 1985.
Keylor, W.R., *The Twentieth-Century World: An International History*, Oxford, 1984.
Kiernan, V.G., „Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy", *Past and Present*, 11, 1957.
Kiernan, V.G., „State and Nation in Western Europe", *Past and Present*, 31, 1965.
Kiernan, V.G., *European Empires from Conquest to Collapse, 1815-1960*, Londra, 1982.
Kilmarx, R., *A History of Soviet Air Power*, Londra, 1962.
Kindleberger, C.P., *The World in Depression 1929-1939*, Berkeley, Calif., 1973.
Kindleberger, C.P., „Commercial Expansion and the Industrial Revolution", *Journal of European Economic History*, 4, 1975.
Kindleberger, C.P., *A Financial History of Western Europe*, Londra, 1984.

Kiraly, B.K., şi Rothenberg, G.E. (ed.), *War and Society in Eastern Europe*, vol. 1, New York, 1979.
Kiser, J.W., „How the Arms Race Really Helps Moscow", *Foreign Policy*, 60, 1985.
Kissinger, H., *A World Restored : Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822*, Boston, 1957.
Kissinger, H., *The White House Years*, Boston, 1979.
Kissinger, H., „The White Revolutionary : Reflections on Bismarck", *Daedalus*, 97, 1986.
Kitchen, M., *The Political Economy of Germany 1815-1914*, Londra, 1978.
Klein, L., şi Ohkawa, K. (ed.), *Economic Growth : The Japanese Experience Since the Meiji Era*, Holmwood, Ill., 1968.
Knorr, K., „Burden-Sharing in NATO : Aspects of US Policy", *Orbis*, 29, 1985.
Knox, M., *Mussolini Unleashed 1938-1941*, Londra, 1982.
Knox, M., „Conquest, Foreign and Domestic, in Fascist Italy and Nazi Germany", *Journal of Modern History*, 56, 1986.
Koch, H.W. (ed.), *The Origins of the First World War*, Londra, 1982.
Kochan, L., şi Abraham, R., *The Making of Modern Russia*, Harmondsworth, 1983.
Kocka, J., *Facing Total War : German Society 1914-1918*, Leamington Spa, 1984.
Koenigsberger, H.G., „The Empire of Charles V in Europe", *New Cambridge Modern History*, vol. 2, Cambridge, 1958.
Koenigsberger, H.G., „Western Europe and the Power of Spain", *New Cambridge Modern History*, vol. 3, Cambridge, 1968.
Kohl, W.L., *French Nuclear Diplomacy*, Princeton, NJ, 1971.
Kolakowski, L., *Main Currents of Marxism*, vol. 1 : *The Founders*, Oxford, 1981.
Kolb, E. (ed.), „Europa und die Reichsgrtindung", *Historische Zeitschrift*, Beiheft 6, München, 1980.
Kolko, G., *The Politics of War 1943-1945*, New York, 1968.
Kolko, G., *Vietnam : Anatomy of a War, 1940-1975*, New York, 1986.
Kolodziej, E., *French International Policy under de Gaulle and Pompidou : The Politics of Grandeur*, Ithaca, NY, 1974.
Komer, R.W., *Maritime Strategy or Coalition Defense ?*, Cambridge, Mass., 1984.
Kortepeter, C.M., *Ottoman Imperialism during the Reformation*, Londra, 1973.
Kriedte, P., *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists : Europe and the World Economy, 1500-1800*, Leamington Spa, 1983.
Krumeich, G., *Armaments and Politics in France on the Eve of the First World War*, Leamington Spa, 1986.
Kuhn, A., *Hitlers aussenpolitisches Programm*, Stuttgart, 1970.
Kuisel, R.F., *Capitalism and the State in Modern France*, Cambridge, 1981.
Kuniholm, B.R., *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton, NJ, 1980.
Kunisch, J., *Das Mirakel des Hauses Brandenburg*, München, 1978.
Kwitny, J., *Endless Enemies*, New York, 1984.
Lachouque, H., *Waterloo*, Paris, 1972.
LaFeber, W., *The New Empire : An Interpretation of American Expansion 1860-1898*, Ithaca, NY, 1963.
LaFeber, W., *America, Russia, and the Cold War 1945-1975*, New York, 1976.
Laird, R.F., „The French Strategic Dilemma", *Orbis*, 28, 1984.
Laird, R.F., *France, the Soviet Union, and the Nuclear Weapons Issue*, Boulder, Colo., 1986.
Lambi, I.N., *The Navy and German Power Politics 1862-1914*, Londra, 1984.
Landes, D., *The Unbound Prometheus : Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*, Cambridge, 1969.
Langer, W.L., *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York, 1950.
Langer, W.L., *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, ediţia a II-a, New York, 1965.

Langford, P., *The Eighteenth Century 1688-1815 : British Foreign Policy*, Londra, 1976.
Langhorne, R.T.B. (ed.), *Diplomacy and Intelligence during the Second World War*, Cambridge, 1985.
Larson, T.B., *Soviet-American Rivalry*, New York, 1978.
Laue, T.H. von, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*, New York, 1963.
Laurens, F.D., *France and the Italo-Ethiopian Crisis, 1935-6*, Haga, 1967.
League of Nations, *World Economic Survey*, Geneva, 1945.
Lee, A., *The Soviet Air Force*, Londra, 1961.
Lee, M., şi Michalka, W., *German Foreign Policy 1917-1933 : Continuity or Break ?*, Leamington Spa, 1987.
Lee, W.T., *The Estimation of Soviet Defense Expenditure 1955-75*, New York, 1977.
Leebaert, D. (ed.), *Soviet Military Thinking*, Londra, 1981.
Lefebvre, G., *Napoleon*, 2 vol., Londra, 1969.
Leffler, M.P., „The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945-48", *American Historical Review*, 89, 1984.
Leffler, M.P., „Security and Containment before Kennan : The Identification of American Interests at the End of World War II", Lehrman Institute paper, în curs de apariţie.
Lellouche, P., „France and the Euromissiles", *Foreign Affairs*, 62, 1983-1984.
Lellouche, P., *L'Avenir de la guerre*, Paris, 1985.
Lerner, D., şi Aron, R., *France Defeats EDC*, New York, 1957.
Leutze, J., *Bargaining for Supremacy : Anglo-American Naval Relations 1937-1941*, Chapel Hill, NC, 1977.
Levine, A.J., „Was World War II a Near-Run Thing ?", *Journal of Strategic Studies*, 8, 1985.
Levy, J., *War in the Modern Great Power System*, Lexington, Ky., 1983.
Lewin, M., *Russian Peasants and Soviet Power*, Evanston, Ill., 1968.
Lewin, R., *The American Magic : Codes, Ciphers and the Defeat of Japan*, New York, 1982.
Lewis, W.A., *Economic Survey 1919-1939*, Londra, 1949.
Lichtheim, G., *Europe in the Twentieth Century*, Londra, 1972.
Liddell Hart, B.H. (ed.), *The Red Army*, New York, 1956.
Liddell Hart, B.H., *History of the First World War*, Londra, 1970.
Lieven, D.C.B., *Russia and the Origins of the First World War*, Londra, 1983.
Lifton, R.J., *Home from the War : Vietnam Veterans*, New York, 1973.
Lincoln, W.B., *Passage through Armageddon : The Russians in the War and Revolution 1914-1918*, New York, 1986.
Linder, S.B., *The Pacific Century*, Stanford, Calif., 1986.
Linderman, G.F., *The Mirror of War : American Society and the Spanish-American War*, Ann Arbor, Mich., 1974.
Link, A.S., *Wilson*, 5 vol., Princeton, NJ, 1947-1965.
Lippmann, W., *US Foreign Policy : Shield of the Republic*, Boston, 1943.
Litwak, R.S., *Detente and the Nixon Doctrine : American Foreign Policy and the Pursuit of Stability 1969-1975*, Cambridge, 1984.
Lloyd, C., *The Nation and the Navy*, Londra, 1961.
Loades, D.M., *Politics and the Nation 1450-1660*, Londra, 1974.
Lobanov-Rostovsky, A.A., *Russia and Europe 1789-1825*, Durham, NC, 1947.
Lo Jung-pang, „The Emergence of China as a Sea Power during the Late Sung and Early Yuan Periods", *Far Eastern Quarterly*, 14, 1955.
Lo Jung-pang, „The Decline of the Early Ming Navy", *Orient Extremus*, 5, 1958.
Louis, W.R., *The British Empire in the Middle East, 1945-51*, Oxford, 1984.
Lovett, G.H., *Napoleon and the Birth of Modern Spain*, 2 vol., New York, 1965.
Low, A.D., *The Sino-Soviet Dispute*, Rutherford, NJ, 1976.
Lowe, C.J., şi Marzari, F., *Italian Foreign Policy 1870-1940*, Londra, 1975.

Lowe, P., *Britain in the Far East: A Survey from 1819 to the Present*, Londra, 1981.
Lubasz, H. (ed.), *The Development of the Modern State*, New York, 1964.
Lukacs, J., *The Last European War, September 1939/December 1941*, Londra, 1977.
Lundkvist, S., „Svensk krigsfinansiering 1630-1635" (cu un cuprins în limba germană), *Historisk tidskrift*, 1966.
Lupfer, T., „The Dynamics of Doctrine: The Changes in German Tactical Doctrine During the First World War", *Leavenworth Papers*, 4, Leavenworth, Kan., 1981.
Luttwak, E., *The Pentagon and the Art of War*, New York, 1985.
Luvaas, J., *The Military Legacy of the Civil War: The European Inheritance*, Chicago, 1959.
Lynch, J., *Spain under the Habsburgs*, 2 vol., Oxford, 1964, 1969.
Lyon, P., *Neutralism*, Leicester, 1963.
Macartney, C.A., *The Habsburg Empire 1790-1918*, Londra, 1969.
McCauley, M. (ed.), *Communist Power in Europe, 1944-1949*, Londra, 1977.
McCauley, M., *The Soviet Union since 1917*, Londra, 1981.
McCormick, G.H., şi Bissel, R.E. (ed.), *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, New York, 1984.
McCormick, T., *China Market: American's Quest for Informal Empire*, Chicago, 1967.
MacDonald, C.A., *The United States, Britain and Appeasement 1936-1939*, Londra, 1980.
McDougall, W.A., *France's Rhineland Diplomacy 1914-1924*, Princeton, NJ, 1978.
McEvedy, C., *The Penguin Atlas of Recent History*, Harmondsworth, 1982.
McFetridge, C.D., „Some Implications of China's Emergence as a Great Power", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, 128, 1983.
McGeehan, R., *The German Rearmament Question*, Urbana, Ill., 1971.
McGowan, P., şi Kegley, C.W. (ed.), *Foreign Policy and the Modern World-System*, Beverly Hills, Calif., 1983.
Machay, J.P., *Pioneer for Profit: Foreign Entrepreneurs and Russian Industrialization*, Chicago, 1970.
Mack Smith, D., *Italy: A Modern History*, Ann Arbor, Mich., 1959.
Mack Smith, D., *Mussolini's Roman Empire*, Londra, 1976.
Mack Smith, D., *Mussolini: A Biography*, New York, 1982.
McKay, D., *Prince Eugene of Savoy*, Londra, 1977.
McKay, D., şi Scott, H.M., *The Rise of the Great Powers 1648-1815*, Londra, 1983.
Mackesy, P., *The War for America 1775-1783*, Londra, 1964.
Mackesy, P., *Statesmen at War: The Strategy of Overthrow, 1798-1799*, Londra, 1974.
Mackinder, H.J., „The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal*, 23, 1904.
Mackintosh, M., *Juggernaut: A History of the Soviet Armed Forces*, New York, 1967.
McMillen, D.H. (ed.), *Asian Perspectives on International Security*, Londra, 1984.
McNeill, W.H., *The Rise of the West*, Chicago, 1967.
McNeill, W.H., *A World History*, Londra, 1979.
McNeill, W.H., *The Pursuit of Power: Technology, Armed Forces and Society since 1000 AD*, Chicago, 1983.
Madariaga, I. de, *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780*, Londra, 1962.
Madariaga, I. de, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Londra, 1981.
Maddison, A., „A Comparison of Levels of GDP per Capita in Developed and Developing Countries, 1700-1980", *Journal of Economic History*, 43, 1983.
Magalhaes-Godinho, V., *L'économie de l'Empire Portugais aux XVe et XVIe siècles*, Paris, 1969.
Mahan, A.T., *Sea Power in Its Relations to the War of 1812*, 2 vol., Londra, 1905.
Mahan, A.T., *The Influence of Sea Power upon History 1660-1783*, Londra, 1965.
Maier, K.A., Rohde, H., şi Stegermann, B. (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 2: *Die Errichtung der Hegemonie auf dem europdischen Kontinent*, Stuttgart, 1979.
Mako, W.P., *US Ground Forces and the Defense of Central Europe*, Washington, DC, 1983.

Maland, D., *Europe in the Seventeenth Century*, Londra, 1966.
Malinraud, E., *La Croissance française*, Paris, 1972.
Mallet, M.E., *Mercenaries and Their Masters : Warfare in Renaissance Italy*, Londra, 1976.
Mamatey, V.S., *Rise of the Habsburg Empire 1526-1815*, Huntingdon, NY, 1978.
Mandelbaum, M., *The Nuclear Question : The United States and Nuclear Weapons 1946-1976*, New York, 1979.
Mandelbaum, M., *The Nuclear Revolution : International Politics before and after Hiroshima*, New York, 1981.
Mandelbaum, M., *The Nuclear Future*, Ithaca, NY, 1983.
Mansergh, N., *The Commonwealth Experience*, Londra, 1969.
Marder, A.J., *From the Dreadnought to Scapa Flow : The Royal Navy in the Fisher Period*, vol. 1 : *The Road to War, 1904-1914*, Londra, 1961.
Marder, A.J., *The Anatomy of British Sea Power*, Hamden, Conn., 1964, reprint.
Marder, A.J., *Old Friends, New Enemies : The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy*, Oxford, 1981.
Marder, A.J., „The Royal Navy in the Italo-Ethiopian War 1935-36", *American Historical Review*, 75, 1970.
Marks, S., *The Illusion of Peace : International Relations in Europe 1918-1933*, Londra, 1976.
Marriss, S., *Deficits and the Dollar : The World Economy at Risk*, Washington, DC, 1985.
Marsh, F., *Japanese Overseas Investment*, Londra, 1983.
Marshall, P.J., „British Expansion in India in the Eighteenth Century : An Historical Revision", *History*, 60, 1975.
Martin, B., „Aussenhandel und Aussenpolitik Englands unter Cromwell", *Historische Zeitschrift*, 218, 1974.
Martin, L., *Peace Without Victory – Woodrow Wilson and the English Liberals*, New York, 1973.
Marwick, A., *The Deluge ' British Society in the First World War*, Londra, 1965.
Marwick, A., *War and Social Change in the Twentieth Century*, Londra, 1974.
Masson, P., „La Marine française en 1939-40", *Revue historique des armées*, 4, 1979.
Mathias, P., *The First Industrial Nation : An Economic History of Britain 1700-1914*, Londra, 1969.
Mathias, P., şi O'Brien, P., „Taxation in Britain and France, 1715-1810", *Journal of European Economic History*, 5, 1976.
Matloff, M., *Strategic Planning for Coalition Warfare, 1943-1944*, Washington, DC, 1959.
Mattingly, G., *Renaissance Diplomacy*, Harmondsworth, 1965.
May, A.J., *The Habsburg Monarchy 1862-1916*, Cambridge, Mass., 1960.
May, A.J., *The Passing of the Habsburg Monarchy, 1914-1918*, 2 vol., Philadelphia, 1966.
May, E.R., *Imperial Democracy : The Emergence of America as a Great Power*, New York, 1961.
May, E.R., *The World War and American Isolation*, Chicago, 1966.
May, E.R., *American Imperialism : A Speculative Essay*, New York, 1968.
May, E.R. (ed.), *Knowing One's Enemies : Intelligence Assessment before the Two World Wars*, Princeton, NJ, 1984.
Mayer, A.J., *Politics and Diplomacy of Peacemaking : Containment and Counterrevolution at Versailles 1918-1919*, Londra, 1968.
Mayer, A.J., *Political Origins of the New Diplomacy*, New York, 1970.
MccGwire, M., *Soviet Naval Developments*, New York, 1973.
MccGwire, M., *Soviet Naval Policy*, New York, 1975.
MccGwire, M., *Soviet Naval Influence*, New York, 1977.
Mearsheimer, J., *Conventional Deterrence*, Ithaca, NY, 1983.
Medlicott, W.N., *British Foreign Policy Since Versailles, 1919-1963*, Londra, 1968.
Mellor, R.E.M., *The Soviet Union and Its Geographical Problems*, Londra, 1982.
Mendelsohn, K., *Science and Western Domination*, Londra, 1976.

Mendl, W., *Deterrence and Persuasion : French Nuclear Armament in the Context of National Policy, 1945-1969*, Londra, 1970.
Menon, K., *Soviet Power and the Third World*, New York, 1985.
Meyers, R., *Britische Sicherheitspolitik 1934-1938*, Düsseldorf, 1976.
Middlebrook, M., *The Kaiser's Battle : 21 March 1918*, Londra, 1978.
Middlemas, K., *Diplomacy of Illusion : The British Government and Germany 1937-39*, Londra, 1972.
Middleton, R., *The Bells of Victory*, Cambridge, 1985.
Military Balance, The, The International Institute of Strategic Studies, Londra, anuar.
Millar, G.J., *Tudor Mercenaries and Auxiliaries 1485-1548*, Charlottesville, Va, 1980.
Miller, M.S., *The Economic Development of Russia, 1905-1914*, Londra, 1926.
Miller, S.E. (ed.), *Military Strategy and the Origins of the First World War*, Princeton, NJ, 1985.
Miller, S.E. (ed.), *Conventional Forces and American Defense Policy*, Princeton, NJ, 1986.
Millett, A.R., şi Maslowski, P., *For the Common Defense : A Military History of the United States of America*, New York, 1984.
Millett, A.R., şi Murray, W. (ed.), *Military Effectiveness*, Londra, 1988.
Mills, W., *Arms and Men*, New York, 1956.
Milward, A.S., *The German Economy at War*, Londra, 1965.
Milward, A.S., *The Economic Effects of the World Wars in Britain*, Londra, 1970.
Milward, A.S., *War, Economy and Society 1939-1945*, Berkeley, Calif., 1979.
Milward, A.S., *The Renaissance of Western Europe, 1945-1951*, Londra, 1984.
Milward, A.S., şi Saul, S.B., *The Economic Development of Continental Europe 1780-1870*, Londra, 1973.
Milward, A.S., şi Saul, S.B., *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914*, Cambridge, Mass., 1977.
Minchinton, W.E. (ed.), *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Londra, 1969.
Mitchell, A., *The German Influence in France after 1870 : The Formation of the French Republic*, Chapel Hill, NC, 1979.
Mitchell, A., *Victors and Vanquished : The German Influence on Army and Church in France after 1870*, Chapel Hill, NC, 1984.
Mitchell, B.R., *European Historical Statistics 1750-1970*, Londra, 1975.
Mitchell, D.W., *A History of Russian and Soviet Sea Power*, New York, 1974.
Modelski, G., „The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State", *Comparative Studies in Society and History*, 20, 1978.
Mommsen, W.J., şi Kettenacker, L. (ed.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*, Londra, 1983.
Monger, G.L., *The End of Isolation : British Foreign Policy 1900-1907*, Londra, 1963.
Moraze, C., „Finance et despotisme, essai sur les despotes éclairés", *Annales*, 3, 1948.
Moreland, W.H., *From Akbar to Aurangzeb : A Study in Indian Economic History*, Londra, 1923.
Moreton, E., şi Segal, G. (ed.), *Soviet Strategy toward Western Europe*, Londra, 1984.
Morgan, K.O., *Labour in Power 1945-1951*, Oxford, 1984.
Morgan, R., *The United States and West Germany 1945-1973*, Londra, 1974.
Mori, G., „The Genesis of Italian Industrialization", *Journal of European Economic History*, 4, 1975.
Mori, G., „The Process of Industrialization in Italy : Some Suggestions, Problems and Questions", *Journal of European Economic History*, 8, 1979.
Morison, S.E., *History of the United States Naval Operations*, vol. 10 : *The Atlantic Battle Won*, Boston, Mass., 1956.
Morley, J.W. (ed.), *Dilemmas of Growth in Prewar Japan*, Princeton, NJ, 1971.
Morley, J.W. (ed.), *The Fateful Choice : Japan's Advance into Southeast Asia, 1939-1941*, New York, 1980.

Morley, J.W. (ed.), *The Pacific Basin*, New York, 1986.
Morris, M.D., „Values as an Obstacle to Growth in South Asia", *Journal of Economic History*, 27, 1967.
Mortimer, RA., *The Third World Coalition in International Politics*, New York, 1980.
Mosse, W.E., *The European Powers and the German Question 1848-1870*, Cambridge, 1958.
Mosse, W.E., *Alexander II and the Modernization of Russia*, New York, 1962.
Mosse, W.E., *The Rise and Fall of the Crimean System 1855-1871*, Londra, 1963.
Mousnier, R., „L'Evolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la Ligue d'Augsburg et de la Succession d'Espagne", *Revue Historique*, 44, 1951.
Mowat, C.L. (ed.), *New Cambridge Modern History*, vol. 12 (rev.): *The Shifting Balance of World Forces*, Cambridge, 1968.
Munro, D.G., *Intervention and Dollar Diplomacy in the Caribbean 1900-1921*, Princeton, NJ, 1964.
Munting, R., *The Economic Development of the USSR*, Londra, 1982.
Murphy, B., *A History of the British Economy*, Londra, 1973.
Murray, W., „German Air Power and the Munich Crisis", *War and Society*, 1, 1976.
Murray, W., „Munich, 1938: The Military Confrontation", *Journal of Strategic Studies*, 2, 1979.
Murray, W., *The Change in the European Balance of Power, 1938-1939*, Princeton, NJ, 1984.
Murray, W., *Luftwaffe*, Baltimore, Md, 1985.
Mysyrowics, L., *Autopsie d'une défaite: Origines de l'effrondrement militaire français de 1940*, Lausanne, 1973.
Neal, L., „Interpreting Power and Profit in Economic History: A Case Study of the Seven Years War", *Journal of Economic History*, 37, 1977.
Needham, J., *The Development of Iron and Steel Technology in China*, Londra, 1958.
Needham, J., *The Grand Titration. Science and Society in East and West*, Londra, 1969.
Needham, J., *Science and Civilization in China*, vol. 4: *Civil Engineering and Nautics*, Cambridge, 1971.
Nef, J.U., *War and Human Progress*, New York, 1968.
Neidpath, J., *The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire 1919-1941*, Oxford, 1981.
Neilson, K., „Watching the «Steamroller»: British Observers and the Russian Army Before 1914", *Journal of Strategic Studies*, 8, 1985.
Nettl, J.P., *The Soviet Achievement*, Londra, 1967.
Nicholls, A.J., *Weimar and the Rise of Hitler*, Londra, 1979.
Nicolson, H.G., *The Congress of Vienna*, Londra, 1946.
Niedhart, G., „Appeasement: Die britische Antwort auf die Krise des Weltreichs und des internationalen Systems vor dem Zweiten Weltkrieg", *Historische Zeitschrift*, 226, 1978.
Niedhart, G., *Handel und Krieg in der britischen Weltpolitik 1739-1763*, München, 1979.
Niemeyer, J., *Das osterreichische Militarwesen im Umbruch*, Osnabrück, 1979.
Nipperdey, T., *Deutsche Geschichte 1800-1866*, München, 1983.
Nish, I., *The Origins of the Russo-Japanese War*, Londra, 1985.
Nish, I., *The Anglo-Japanese Alliance*, Londra, 1966.
Nish, I., *Japan's Foreign Policy, 1869-1942*, Londra, 1978.
Nitze, P., „The Development of NSC-68", *International Security*, 5, 1980.
Nobutaka, I. (ed.), *Japan's Decision for War*, Stanford, Calif., 1967.
Norman, E.H., *Japan's Emergence as a Modern State*, New York, 1940.
North, D.C., şi Thomas, R.P., *The Rise of the Western World*, Cambridge, 1973.
North, R.C., *Moscow and the Chinese Communists*, Stanford, Calif., 1953.
Northedge, F.S., şi Wells, A., *The Troubled Giant: Britain Among the Great Powers*, Londra, 1966.
Northedge, F.S., şi Wells, A., *Britain and Soviet Communism: The Impact of a Revolution*, Londra, 1982.

Nove, A., *An Economic History of the USSR*, Harmondsworth, 1969.
O'Brien, P., *British Financial and Fiscal Policy in the Wars against France 1793-1815*, Oxford, 1984.
O'Brien, P., şi Keydor, C., *Economic Growth in Britain and France 1780-1914*, Londra, 1978.
O'Day, A. (ed.), *The Edwardian Age*, Londra, 1979.
Offner, A., *American Appeasement, United States Foreign Policy and Germany 1933-1938*, Cambridge, Mass., 1969.
Ohkawa, K., şi Rosovsky, H., *Japanese Economic Growth*, Stanford, Calif., 1973.
Ohkawa, K., şi Shinohara, M. (ed.), *Patterns of Japanese Economic Development*, New Haven, Conn., 1979.
Okamoto, S., *The Japanese Oligarchy and the Russo-Japanese War*, New York, 1970.
Olsen, E.A., *US-Japan Strategic Reciprocity: A Neo-Internationalist View*, Stanford, Calif., 1985.
Oman, C., *A History of the Art of War in the Middle Ages*, 2 vol., Londra, 1924.
Oman, C., *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Londra, 1937.
O'Neill, W., *Coming Apart*, New York, 1971.
Orde, A., *Britain and International Security 1920-1926*, Londra, 1978.
Osgood, A., *NATO: The Entangling Alliance*, Chicago, 1962.
Ovendale, R., *Appeasement and the English-Speaking World*, Cardiff, 1975.
Overholt, W.H. (ed.), *Asia's Nuclear Future*, Boulder, Colo., 1977.
Overy, R.J., *The Air War, 1939-1945*, New York, 1980.
Overy, R.J., „Hitler's War and the German Economy: A Reinterpretation", *Economic History Review*, 35, 1982.
Overy, R.J., *The Nazi Economic Recovery 1932-1938*, Londra, 1982.
Owen, R., şi Sutcliffe, R. (ed.), *Studies in the Theory of Imperialism*, Londra, 1972.
Oye, K.A., Lieber, R.J., şi Rothchild, D.S. (ed.), *Eagle Defiant: United States Foreign Policy in the 1980s*, Boston, 1983.
Oye, RA., Rothchild, D.S., şi Lieber, R.J. (ed.), *Eagle Entangled: US Foreign Policy in a Complex World*, New York, 1979.
Padfield, P., *The Battleship Era*, Londra, 1972.
Padfield, P., *Guns at Sea*, Londra, 1973.
Padfield, P., *Tide of Empires: Decisive Naval Campaigns in the Rise of the West*, 2 vol., Londra, 1979, 1982.
Palmer, A., *Napoleon in Russia*, New York, 1967.
Palmer, B., *The 25-Year War: America's Military Role in Vietnam*, New York, 1984.
Pares, R., „American versus Continental Warfare 1739-1763", *English Historical Review*, 51, 1936.
Pares, R., *War and Trade in the West Indies 1739-1763*, Oxford, 1936.
Paret, P., *Yorck and the Era of Prussian Reform*, Princeton, NJ, 1961.
Parish, P.J., *The American Civil War*, New York, 1975.
Parker, G., *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War*, Cambridge, 1972.
Parker, G., *The Dutch Revolt*, Londra, 1977.
Parker, G., *Europe in Crisis 1598-1648*, Londra, 1979.
Parker, G., *Spain and the Netherlands 1559-1659*, Londra, 1979.
Parker, RA.C., „Great Britain, France and the Ethiopian Crisis 1935-1936", *English Historical Review*, 89, 1974.
Parodi, M., *L'économie et la société française de 1945 à 1970*, Paris, 1971.
Parry, J.H., *The Age of Reconnaissance*, ediţia a II-a, Londra, 1966.
Parry, J.H., *The Establishment of the European Hegemony 1415-1715*, ediţia a III-a, New York, 1966.

Parry, J.H., *Trade and Dominion: The European Overseas Empire in the Eighteenth Century*, Londra, 1971.
Patterson, A.T., *The Other Armada: The Franco-Spanish Attempt to Invade Britain in 1779*, Manchester, 1960.
Peacock, A.T., şi Wiseman, J., *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, Londra, 1967.
Peden, G.C., *British Rearmament and the Treasury 1932-1939*, Edinburgh, 1979.
Pedrocini, G., *Les mutineries de 1917*, Paris, 1967.
Pelz, S.E., *Race to Pearl Harbor*, Cambridge, Mass., 1974.
Pemsel, H., *Atlas of Naval Warfare*, Londra, 1977.
Pericoli, U., şi Glover, M., *1815: The Armies of Waterloo*, Londra, 1973.
Perkins, B., *Prologue to War: England and the United States 1805-1812*, Berkeley, Calif., 1961.
Perkins, B., *The Great Rapprochement*, New York, 1969.
Perkins, D.H. (ed.), *China's Modern Economy in Historical Perspective*, Stanford, Calif., 1975.
Petersen, E.N., *The Limits of Hitler's Power*, Princeton, NJ, 1969.
Petersen, P.A., şi Hines, J.G., „The Conventional Offensive in Soviet Theater Strategy", *Orbis*, 27, 1983.
Pflanze, O., *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification 1815-1871*, Princeton, NJ, 1963.
Pierre, A.J., *Nuclear Politics: The British Experience with an Independent Strategic Nuclear Force, 1939-1970*, Londra, 1972.
Pierre, A.J. (ed.), *Nuclear Weapons in Europe*, New York, 1984.
Pigasse, J.P., *Le bouclier d'Europe*, Paris, 1982.
Pintner, W., „Inflation in Russia During the Crimean War Period", *American Slavic and East European Review*, 18, 1959.
Pitt, B., *1918 - The Last Act*, New York, 1962.
Pivka, O. von, *Navies of the Napoleonic Era*, Newton Abbott, 1980.
Plesur, M., *America's Outward Thrust: Approaches to Foreign Affairs 1865-1890*, DeKalb, Ill., 1971.
Polisensky, J.V., *The Thirty Years War*, Londra, 1971.
Pollard, S., *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760-1970*, Oxford, 1981.
Pollard, S., *The Wasting of the British Economy*, Londra, 1982.
Polmar, N., *Soviet Naval Developments, 1982*, ediţia a IV-a, Annapolis, Md, 1981.
Polonsky, A., *The Great Powers and the Polish Question 1941-1945*, Londra, 1976.
Porch, D., *The March to the Marne: The French Army 1871-1914*, Cambridge, 1981.
Porter, B., *The Lion's Share: A Short History of British Imperialism 1850-1970*, Londra, 1976.
Porter, B., *Britain, Europe and the World, 1850-1982: Delusions of Grandeur*, Londra, 1983.
Posen, B.R., *The Sources of Military Doctrine: France, Britain and Germany between the World Wars*, Ithaca, NY, 1984.
Postan, M.M., *An Economic History of Western Europe, 1945-1964*, Londra, 1967.
Potichny, P.T. (ed.), *The Ukraine in the Seventies*, Oakville, Ont., 1982.
Potter, E.B. (ed.), *Sea Power: A Naval History*, Annapolis, Md, 1981.
Potter, G.R. (ed.), *The New Cambridge Modern History*, vol. 1: *The Renaissance 1493-1520*, Cambridge, 1961.
Pounds, N.J.G., *An Historical Geography of Europe 1500-1840*, Cambridge, 1979.
Pounds, N.J.G., şi Ball, S.S., „Core Areas and the Development of the European States System", *Annals of the Association of American Geographers*, 54, 1964.
Powers, T., *The War at Home: Vietnam and the American People, 1964-1968*, New York, 1973.
Powers, T., *Thinking about Nuclear Weapons*, New York, 1983.
Prados, J., *The Soviet Estimate: US Intelligence Analysis and Russian Military Strength*, New York, 1982.

Pratt, L.R., *East of Malta, West of Suez : Britain's Mediterranean Crisis*, Londra, 1975.
Presseisen, E.L., *Amiens and Munich : Comparisons in Appeasement*, Haga, 1978.
Preston, A. (ed.), *General Staffs and Diplomacy before the Second World War*, Londra, 1978.
Preston, RA., Wise, S.F., şi Werner, H.O., *Men in Arms*, Londra, 1962.
Price, R., *The Economic Modernization of France*, Londra, 1975.
Prins, G. (ed.), *The Nuclear Crisis Reader*, New York, 1984.
Qaisar, A.J., *The Indian Response to European Technology and Culture, AD 1498-1707*, Delhi, 1982.
Quester, G., *Nuclear Proliferation : Breaking the Chain*, Madison, Wis., 1981.
Quimby, R.S., *The Background of Napoleonic Warfare*, New York, 1957.
Quinn, D.B., şi Ryan, A.N., *England's Sea Empire, 1550-1642*, Londra, 1983.
Radice, L., *Prelude to Appeasement : East Central European Diplomacy in the Early 1930s*, New York, 1981.
Raeff, M., *Imperial Russia 1682-1825*, New York, 1971.
Ragsdale, H., *Detente in the Napoleonic Era : Bonaparte and the Russians*, Lawrence, Kan, 1980.
Rahman, H., „British Post-Second World War Military Planning for the Middle East", *Journal of Strategic Studies*, 5, 1982.
Ramsay, J.F., *Anglo-French Relations 1763-70 : A Study of Choiseul's Foreign Policy*, Berkeley, Calif., 1939.
Ransom, R.L., Sutch, R., şi Walton, G.M. (ed.), *Explorations in the New Economic History*, New York, 1982.
Ranum, O. (ed.), *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe*, Baltimore, Md, 1975.
Rapp, R.T., „The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony", *Journal of Economic History*, 35, 1975.
Rappaport, A., *Henry L. Stimson and Japan, 1931-1933*, Chicago, 1963.
Rasler, K.A., şi Thompson, W.R., „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *World Politics*, 35, 1983.
Rath, R.J., *The Fall of the Napoleonic Kingdom of Italy*, New York, 1941.
Raulff, H., *Zwischen Machtpolitik und Imperialismus : Die deutsche Frankreichpolitik 1904-5*, Düsseldorf, 1976.
Reamington, RA., *The Warsaw Pact*, Cambridge, Mass., 1971.
Redlich, F., „Contributions in the Thirty Years War", *Economic History Review*, 12, 1959.
Redlich, F., *The German Military Enterpriser and His Work Force*, 2 vol., Wiesbaden, 1964.
Rees, D., *Korea : The Limited War*, New York, 1966.
Regla, J., „Spain and Her Empire", *New Cambridge Modern History*, vol. 5, Cambridge, 1961.
Reinhard, W., *Geschichte der europdischen Expansion*, vol. 1, Stuttgart, 1983.
Les Relations franco-allemandes 1933-1939, Paris, 1976.
Les Relations franco-britanniques 1935-1939, Paris, 1975.
Reynolds, C.G., *Command of the Sea : The History and Strategy of Maritime Empires*, New York, 1974.
Reynolds, C.G., „Imperial Japan's Continental Strategy", *US Naval Institute Proceedings*, 109, 1983.
Reynolds, D., *The Creation of the Anglo-American Alliance, 1937-1961*, Londra, 1981.
Rich, N., *Friedrich von Holstein*, 2 vol., Cambridge, 1965.
Rich, N., *Hitler's War Aims*, 2 vol., Londra, 1973-1974.
Rich, N., *Why the Crimean War ? A Cautionary Tale*, Hanover, NH, 1985.
Richardson, H.W., *Economic Recovery in Britain, 1932-1939*, Londra, 1967.
Richmond, H., *Statesmen and Sea Power*, Oxford, 1946.
Riley, J.C., *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market 1740-1815*, Cambridge, 1980.

Ritter, G., *The Schlieffen Plan*, New York, 1958.
Ritter, G., *The Sword and the Sceptre*, 4 vol., Londra, 1975.
Ritter, M., „Das Kontributionssystem Wallensteins", *Historische Zeitschrift*, 90, 1902.
Robbins, K., *Munich, 1938*, Londra, 1968.
Roberts, J.M., *The Pelican History of the World*, Harmondsworth, 1980.
Roberts, M., *Gustavus Adolphus*, 2 vol., Londra, 1958.
Roberts, M., *Essays in Swedish History*, Londra, 1967.
Roberts, M., *Splendid Isolation 1763-1780*, Stenton Lecture, Reading, 1970.
Roberts, M., *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, Londra, 1973.
Roberts, M., *The Swedish Imperial Experience 1560-1718*, Cambridge, 1979.
Robertson, E.M. (ed.), *The Origins of the Second World War.* Londra, 1971.
Robertson, R.M., *History of the American Economy*, New York, 1975.
Robinson, R., Gallagher, J., şi Denny, A., *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*, ediţia a II-a, Londra, 1982.
Rodger, A.B., *The War of the Second Coalition, 1798-1801*, Oxford, 1964.
Rogge, H., *Russia in the Age of Modernization and Revolution 1881-1917*, Londra, 1983.
Rohe, K. (ed.), *Die Westmachte und das Dritte Reich 1933-1939*, Paderborn, 1982.
Rohl, J.C.G., „A Document of 1892 on Germany, Prussia, and Poland", *Historical Journal*, 7, 1964.
Rohl, J.C.G., şi Sombart, N. (ed.), *Kaiser Wilhelm II: New Interpretations*, Cambridge, 1982.
Roider, K.A., *Austria's Eastern Question 1700-1790*, Princeton, NJ, 1982.
Rolfe, S., *The International Corporation*, Paris, 1969.
Ropp, T., *War in the Modern World*, Durham, NC, 1959.
Ropp, T., *The Development of a Modern Navy: French Naval Policy 1871-1904*, Annapolis, Md, 1987.
Ropponen, R., *Die Kraft Russlands: Wie beurteilte die politische und militarische Fuhrung der europaischen Grossmachte in der Zeit von 1905 bis 1914 die Kraft Russlands?*, Helsinki, 1968.
Rosecrance, R. (ed.), *America as an Ordinary Power*, Ithaca, New York, 1976.
Rosecrance, R., *The Rise of the Trading State*, New York, 1985.
Rosenberg, D.A., „American Atomic Strategy and the Hydrogen Bomb Decision", *Journal of American History*, 66, 1979.
Rosenberg, D.A., „«A Smoking Radiating Ruin at the End of Two Hours»: Documents on American Plans for Nuclear War with the Soviet Union, 1954-55", *International Security*, 6, 1981-1982.
Rosenberg, D.A., „The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945-1960", *International Security*, 7, 1983.
Rosenberg, H., *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660-1815*, Cambridge, Mass., 1958.
Roseveare, H., *The Treasury: The Evolution of a British Institution*, Londra, 1969.
Rosinski, H., „The Role of Sea Power in the Global Warfare of the Future", *Brassey's Naval Annual*, 1947.
Roskill, S.W., *The War at Sea*, 3 vol., Londra, 1954-1961.
Roskill, S.W., *Naval Policy Between the Wars*, vol. 2, Londra, 1976.
Ross, G., *The Great Powers and the Decline of the European States System 1914-1945*, Londra, 1983.
Ross, S.T., *Quest for Victory: French Military Strategy 1792-1799*, Londra, 1973.
Ross, S.T., *European Diplomatic History 1789-1815: France against Europe*, Malabar, Fla, 1981, republicată.
Rostow, N., *Anglo-French Relations 1934-1936*, Londra, 1984.
Rostow, W.W., *The Process of Economic Growth*, ediţia a II-a, Oxford, 1960.

Rostow, W.W., *The World Economy : History and Prospect*, Austin, Tex., 1978.
Rothenberg, G.E., *The Art of Warfare in the Age of Napoleon*, Bloomington, Ind., 1978.
Rothenberg, G.E., *Napoleon's Great Adversaries : The Archduke Charles and the Austrian Army 1792-1814*, Londra, 1982.
Rothenberg, G.E., Kiraly, B.K., şi Sugar, P.F., *The Army of Francis Joseph*, West Lafayette, Ind., 1976.
Rothenberg, G.E., Király, B.K., şi Sugar, P.F. (ed.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, New York, 1982.
Rothstein, R.L., *The Weak in the World of the Strong : The Developing Countries in the International System*, New York, 1977.
Rothstein, R.L., *The Third World and US Foreign Policy*, Boulder, Colo., 1981.
Rothwell, V., *Britain and the Cold War 1941-47*, Londra, 1982.
Rowen, H.S., „Living with a Sick Bear", *The National Interest*, 2, 1985-1986.
Rowland, B.M. (ed.), *Balance of Power or Hegemony : The Inter-War Monetary System*, New York, 1976.
Rowley, A., *Évolution économique de la France de milieu du XIXe siècle à 1914*, Paris, 1982.
Rubin, B., *Paved with Good Intentions : The United States and Iran*, New York, 1980.
Rude, G., *Revolutionary Europe 1783-1815*, Londra, 1964.
Rude, G., *Paris and Londra in the Eighteenth Century : Studies in Popular Protest*, New York, 1971.
Rudney, R.S., „Mitterrand's New Atlanticism : Evolving French Attitudes Toward NATO", *Orbis*, 28, 1984.
Rupieper, H., *The Cuno Government and Reparations, 1922-1923*, Londra, 1979.
Rusinov, D., *The Yugoslav Experiment 1948-1974*, Londra, 1977.
Russell, C. (ed.), *The Origins of the English Civil War*, Londra, 1973.
Russett, B., „Defense Expenditures and National Well-being", *American Political Science Review*, 76, 1982.
Russett, B., „America's Continuing Strengths", *International Organization*, 39, 1985.
Ryder, A.J., *The German Revolution of 1918*, Cambridge, 1967.
Rywkin, M., *Moscow's Muslim Challenge*, New York, 1982.
Sachar, H.M., *Europe Leaves the Middle East 1936-1954*, Londra, 1972.
Sadkovich, J.J., „Minerals, Weapons and Warfare : Italy's Failure in World War II", *Storia contemporanea*, în curs de apariţie.
Salewski, M., *Die deutsche Seekriegsleitung 1935-1945*, 3 vol., Frankfurt, 1970-1975.
Salisbury, H., *The Coming War between Russia and China*, Londra, 1969.
Salmon, J.M.H., *Society in Crisis : France in the Sixteenth Century*, Londra, 1975.
Samhaber, E., *Merchants Make History*, Londra, 1963.
Sansom, G.B., *The Western World and Japan*, Londra, 1950.
Sansom, G.B., *A History of Japan*, 3 vol., Londra, 1958-1966.
Saul, S.B., *Studies in British Overseas Trade 1870-1914*, Liverpool, 1960.
Saunders, H., *The Middle East Problem in the 1980s*, Washington, DC, 1981.
Sauvy, A., *Histoire économique de la France entre les deux guerres*, 2 vol., Paris, 1965-1967.
Savelle, M., *Empires to Nations : Expansion in America, 1713-1824*, Minneapolis, 1974.
Savory, R., *His Britannic Majesty's Army in Germany during the Seven Years War*, Oxford, 1966.
Sayous, A., „Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier", *Revue Historique*, 183, 1938. Scalapino, RA. (ed.), *The Foreign Policy of Modern Japan*, Berkeley, Calif., 1977.
Scammell, G.V., *The World Encompassed : The First European Maritime Empires, c. 800-1650*, Berkeley, Calif., 1981.
Schaller, M., *The American Occupation of Japan : The Origins of the Cold War in Asia*, New York, 1985.

Schell, J., *The Fate of the Earth*, New York, 1982.
Schell, P., *To Get Rich Is Glorious : China in the 80s*, New York, 1985.
Schilling, W.R., Hammond, P.Y., şi Snyder, G.H., *Strategy, Politics, and Defense Budgets*, New York, 1962.
Schmidt, G., „Worzu noch politische Geschichte?", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B17, 1975.
Schmidt, G., *England in der Krise : Grundziige und Grundlagen der britischen Appeasement-Politik, 1930-1937*, Opladen, 1981.
Schmidt, H., *A Grand Strategy for the West*, New Haven, Conn., 1985.
Schmitt, B.E., şi Vedeler, H.C., *The World in the Crucible 1914-1919*, New York, 1984.
Schooner, D.M., *Soviet Economy in a Time of Change*, Washington, DC, 1979.
Schreiber, G., Stegermann, B., şi Vogel, D., *Revisionismus und Weltmachstreben*, Stuttgart, 1978.
Schreiber, G., Stegermann, B., şi Vogel, D. (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 3 : *Der Mittelmeerraum und Südosteuropa*, Stuttgart, 1984.
Schroeder, P.W., *Austria, Britain and the Crimean War : The Destruction of the European Concert*, Ithaca, NY, 1972.
Schroeder, P.W., „World War I as a Galloping Gertie", *Journal of Modern History*, 44, 1972.
Schroeder, P.W., „Munich and the British Tradition", *Historical Journal*, 1976.
Schroeder, P.W., „The Lost Intermediaries : The Impact of 1870 on the European System", *International History Review*, 6, 1984.
Schulin, E. (ed.), *Gedenkschrift Martin Gohring : Studien zur europaischen Geschichte*, Wiesbaden, 1968.
Schulte, B.F., *Die deutche Armee*, Düsseldorf, 1977.
Schulzinger, R.D., *American Diplomacy in the Twentieth Century*, New York, 1984.
Schumpeter, E.B., „English Prices and Public Finance, 1660-1822", *Review of Economic Statistics*, 20, 1936.
Schwarz, T., „The Case of German Rearmament : Alliance Crisis in the «Golden Age»", *The Fletcher Forum*, 1984.
Scott, H.M., „The Importance of Bourbon Naval Reconstruction to the Strategy of Choiseul after the Seven Years War", *International History Review*, 1, 1979.
Scott, H.M., „British Foreign Policy in the Age of the American Revolution", *International History Review*, 6, 1984.
Scott, W.R., *The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies to 1720*, 3 vol., Cambridge, 1912.
Seabury, P., „International Policy and National Defense", *Journal of Contemporary Studies*, 1983.
Searle, G.R., *The Quest for National Efficiency : A Study in British Politics and British Political Thought, 1899-1914*, Oxford, 1971.
Seaton, A., *The Russo-German War 1941-15*, Londra, 1971.
Seaton, A., *The Russian Army of the Crimea*, Reading, 1973.
Seaton, A., *The Crimean War : A Russian Chronicle*, Londra, 1977.
Seaton, A., *The German Army 1933-1945*, Londra, 1982.
Segal, G. (ed.), *The China Factor : Peking and the Superpowers*, Londra, 1982.
Segal, G., *The Great Power Triangle*, Londra, 1982.
Segal, G., *The Soviet Union in East Asia*, Boulder, Col., 1983.
Segal, G., *Defending China*, Londra, 1985.
Segal, G., „Defense Culture and Sino-Soviet Relations", *Journal of Strategic History*, 8, 1985.
Segal, G., şi Tow, W. (ed.), *Chinese Defence Policy*, Londra, 1984.
Servan-Schreiber, J.J., *The American Challenge*, Harmondsworth, 1969.
Seton-Watson, C., *Italy from Liberalism to Fascism*, Londra, 1967.
Seton-Watson, R.W., *The Russian Empire 1801-1917*, Oxford, 1967.
Shaw, A.G.L. (ed.), *Great Britain and the Colonies 1815-1865*, Londra, 1970.

Shay, R.P., *British Rearmament in the Thirties : Politics and Profits*, Princeton, NJ, 1977.
Shennan, J.H., *The Origins of the Modern European State 1450-1725*, Londra, 1974.
Sherman, A.J., „German-Jewish Bankers in World Politics : The Financing of the Russo-Japanese War", *Leo Baeck Institute Yearbook*, 28, 1983.
Sherwig, J.M., *Guineas and Gunpowder : British Foreign Aid in the Wars with France 1793-1815*, Cambridge, Mass., 1969.
Sherwin, M.J., *A World Destroyed : The Atomic Bomb and the Grand Alliance*, New York, 1975.
Shiba, Y., *Commerce and Society in Sung China*, Ann Arbor, Mich., 1970.
Showalter, D., *Railroads and Rifles : Soldiers, Technology and the Unification of Germany*, Hamden, Conn., 1975.
Shuker, S.A., *The End of French Predominance in Europe : The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan*, Chapel Hill, NC, 1976.
Shulman, M.D., *Stalin's Foreign Policy Reappraised*, New York, 1969.
Sick, G., *All Fall Down : America's Tragic Encounter with Iran*, New York, 1985.
Sidorov, A.L., *The Economic Position of Russia During the First World War*, Moscova, 1973.
Siegelbaum, L.H., *The Politics of Industrial Mobilization in Russia, 1914-1917*, New York, 1984.
Silberling, N.J., „Financial and Monetary Policy of Great Britain during the Napoleonic Wars", *Quarterly Journal of Economics*, 38, 1923-1924.
Silverman, D.P., *Reconstructing Europe After the Great War*, Cambridge, Mass., 1982.
Simmons, R.R., *The Strained Alliance*, New York, 1975.
Skalweit, A., *Die deutsche Kriegsnahrungswirtschaft*, Berlin, 1927.
Sked, A. (ed.), *Europe's Balance of Power 1815-1848*, Londra, 1979.
Sked, A., *The Survival of the Habsburg Empire : Radetzky, the Imperial Army and the Class War, 1848*, Londra, 1979.
Slessor, J., *Strategy for the West*, Londra, 1954.
Smith, D.M., „National Interest and American Intervention, 1917 : An Historical Appraisal", *Journal of American History*, 52, 1965.
Smith, D.M., *The Great Departure : The United States and World War I, 1914-1920*, New York, 1965.
Smith, G., *Morality, Reason and Power : American Diplomacy in the Carter Years*, New York, 1986.
Smith, M., *British Air Strategy between the Wars*, Oxford, 1984.
Smith, M., McLoughlin, J., Large, P., şi Chapman, R., *Asia's New Industrial World*, Londra, 1985.
Smith, T., *Political Change and Modern Development in Japan : Government Enterprise 1868-1880*, Stanford, Calif., 1955.
Smith, T., *The Pattern of Imperialism : The United States, Great Britain and the Late-Industrializing World since 1815*, Cambridge, 1981.
Snyder, J., *The Ideology of the Offensive*, Ithaca, NY, 1984.
Snyder, J.C., şi Wells, S.F. (ed.), *Limiting Nuclear Proliferation*, Cambridge, Mass., 1985.
Solomon, R.H. (ed.), *The China Factor : Sino-American Relations and the Global Scene*, Englewood Cliffs, NJ, 1981.
Sombart, W., *Krieg und Kapitalismus*, München, 1913.
Sontag, R.J., *A Broken World, 1919-1939*, New York, 1971.
Spanier, J.W., *American Foreign Policy Since World War II*, Londra, 1972.
Spector, R.H., *Eagle Against the Sun : The American War with Japan*, New York, 1985.
Speer, A., *Inside the Third Reich*, New York, 1982.
Spiers, E.M., *The Army and Society 1815-1914*, Londra, 1980.
Sprout, H., şi Sprout, M., *The Rise of American Naval Power, 1776-1918*, Princeton, NJ, 1946.
Spulber, N., *The State and Economic Development in Eastern Europe*, New York, 1966.
Stares, P., „The Modernization of the French Strategic Nuclear Force", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, 125, 1980.

Starr, J., *Henry Kissinger: Perceptions of International Politics*, Lexington, Ky., 1982.
State of the World Economy, The, Cambridge, Mass., 1982.
Stavrianos, L.S., *Global Drift: The Third World Comes of Age*, New York, 1981.
Steel, R., *Pax Americana*, New York, 1977.
Steele, J., *Soviet Power*, New York, 1984.
Steinberg, J., „The Copenhagen Complex", *Journal of Contemporary History*, 1, 1966.
Steinbrunner, D.D., şi Segal, L.V. (ed.), *Alliance Security: NATO and the No-First-Use Question*, Washington, DC, 1983.
Steiner, Z.S., *The Foreign Office and Foreign Policy 1898-1914*, Cambridge, 1969.
Steiner, Z.S., *Britain and the Origins of the First World War*, Londra, 1977.
Stella, D., *Crisis and Continuity: The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century*, Cambridge, Mass., 1979.
Stoakes, G., *Hitler and the Quest for World Dominion: Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s*, Leamington Spa, 1986.
Stockholm International Peace Research Institute, *The Arms Race and Arms Control*, Londra, 1982.
Stoessinger, J.G., *Nations in Darkness: China, Russia and America*, New York, 1978.
Stokesbury, J.L., *A Short History of World War I*, New York, 1981.
Stone, L., *The Causes of the English Revolution 1529-1642*, Londra, 1972.
Stone, N., *The Eastern Front 1914-1917*, Londra, 1975.
Stone, N., *Europe Transformed 1878-1919*, Londra, 1983.
Stork-Penning, J.G., „The Ordeal of the States: Some Remarks on Dutch Politics during the War of the Spanish Succession", *Acta Historiae Neerlandica*, 2, 1967.
Storry, R., *Japan and the Decline of the West in Asia 1894-1943*, Londra, 1979.
Storry, R., *A History of Modern Japan*, Harmondsworth, 1982.
Stoye, J.W., *The Siege of Vienna*, Londra, 1964.
Stoye, J.W., *Europe Unfolding 1648-1688*, Londra, 1969.
Strachan, H., *European Armies and the Conduct of War*, Londra, 1983.
Strachan, H., *Wellington's Legacy: The Reform of the British Army, 1830-1854*, Manchester, 1984.
Stradling, R.A., „Catastrophe and Recovery: The Defeat of Spain 1639-43", *History*, 64, 1979.
Stradling, R.A., *Europe and the Decline of Spain: A Study of the Spanish System, 1580-1720*, Londra, 1981.
Strengthening Conventional Deterrence in Europe: Proposals for the 1980s, New York, 1983.
Strode, D.L., „Arms Control and Sino-Soviet Relations", *Orbis*, 28, 1984.
Stueck, W.W., *The Road to Confrontation*, Chapel Hill, NC, 1981.
Sullivan, L., „A New Approach to Burden-Sharing", *Foreign Policy*, 60, 1985.
Summers, H.G., *On Strategy: A Critical Analysis of the Vietnam War*, New York, 1972.
Sumner, B.H., *Russia and the Balkans 1870-1880*, Londra, 1937.
Sumner, B.H., *Peter the Great and the Emergence of Russia*, Londra, 1940.
Sutter, R., *China Watch: Toward Sino-American Reconciliation*, Baltimore, Md, 1978.
Svennilson, I., *Growth and Stagnation in the European Economy*, Geneva, 1954.
Symcox, G., The Crisis of French Seapower 1689-1697, Haga, 1974.
Syrett, D., *Shipping and the American War 1775-83*, Londra, 1970.
Szamuely, T., *The Russian Tradition*, Londra, 1974.
Taagepera, R., „Growth Curves of Empires", *General Systems*, 13, 1968.
Taagepera, R., „Size and Duration of Empires: Systematics of Size", *Social Science Research*, 7, 1978.
Taborsky, E., *Communist Penetration of the Third World*, New York, 1963.
Talbott, S., *Deadly Gambits: The Reagan Administration and the Stalemate in Nuclear Arms Control*, New York, 1984.

Tamborra, A., „The Rise of Italian Industry and the Balkans", *Journal of European Economic History*, 3, 1974.
Taubman, W., *Stalin's American Policy: From Entente to Detente to Cold War*, New York, 1981.
Taylor, A.J.P., *The Origins of the Second World War*, Harmondsworth, 1964.
Taylor, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Oxford, 1954.
Taylor, A.J.P., *The Trouble-Makers: Dissent over Foreign Policy, 1789-1939*, Londra, 1969.
Taylor, J., *Shadows of the Rising Sun: A Critical View of the „Japanese Miracle"*, New York, 1984.
Taylor, R., *The Sino-Japanese Axis*, New York, 1985.
Taylor, T., *Munich: The Price of Peace*, New York, 1979.
Teichova, A., *An Economic Background to Munich*, Cambridge, 1974.
Thies, J., *Architekt der Weltherrschaft: Die „Endziele" Hitlers*, Düsseldorf, 1976.
Thiry, J., *La Guerre d'Espagne*, Paris, 1966.
Thomas, H., *History of the World*, New York, 1979.
Thompson, E.P., *Zero Option*, Londra, 1982.
Thompson, E.P., şi Smith, D. (ed.), *Protest and Survive*, Harmondsworth, 1980.
Thompson, I.A.A., *War and Government in Habsburg Spain 1560-1620*, Londra, 1976.
Thompson, J.W., *Italian Civil and Military Aircraft 1930-1935*, Fallbrook, Calif., 1963.
Thomson, D., *Europe since Napoleon*, Harmondsworth, 1966.
Thomson, D., *The Aims of History*, Londra, 1969.
Thorne, C., *The Limits of Foreign Policy: The West, the League and the Far Eastern Crisis of 1931-1933*, Londra, 1972.
Thorne, C., *The Issue of War: States, Societies, and the Far Eastern Conflict of 1941-1945*, Londra, 1985.
Thornton, A.P., *The Imperial Idea and Its Enemies*, Londra, 1966.
Thornton, R.C., *The Bear and the Dragon*, New York, 1972.
Thucydides, *The Peloponnesian War*, Harmondsworth, 1954.
Thurow, L., *The Zero-Sum Society*, New York, 1980.
Tilly, C (ed.), *The Formation of the National States in Western Europe*, Princeton, NJ, 1975.
Toby, R.P., *State and Diplomacy in Early Modern Japan*, Princeton, NJ, 1984.
Tocqueville, A. de, *Democracy in America*, 2 vol., New York, 1945.
Tokes, R.L., *Euro-Communism and Detente*, New York, 1978.
Toland, J., *No Man's Land: The Story of 1918*, Londra, 1980.
Tomlinson, B.R., *The Political Economy of the Raj 1914-1947*, Cambridge, 1979.
Tomlinson, B.R., „The Contraction of England: National Decline and the Loss of Empire", *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 11, 1982.
Towle, P., „The European Balance of Power in 1914", *Army Quarterly and Defence Journal*, 104, 1974.
Toynbee, A.J., şi Ashton-Gwatkin, F.T. (ed.), *The World in 1939*, Londra, 1952.
Trachtenberg, M., *Reparation in World Politics: France and European Diplomacy 1916-1923*, New York, 1980.
Trask, D.F., *The War with Spain in 1898*, New York, 1981.
Trebilcock, C., *The Industrialization of the Continental Powers 1780-1914*, Londra, 1981.
Treverton, G.F., *Making the Alliance Work: The United States and Europe*, Ithaca, NY, 1985.
Tuchman, B.W., *Stilwell and the American Experience in China*, New York, 1971.
Tucker, N.B., *Patterns in the Dust: Chinese-American Relations and the Recognition Controversy 1949-50*, New York, 1983.
Tucker, R.W., *The Purposes of American Power*, New York, 1981.
Tucker, R.W., „Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia", *Foreign Affairs*, 60, 1981-1982.
Tunstall, B., *William Pitt, Earl of Chatham*, Londra, 1938.

Turner, L.C.F., *Origins of the First World War*, Londra, 1970.
Ulam, A., *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy 1917-1973*, New York, 1974.
Ulam, A., *Dangerous Relations: The Soviet Union in World Politics 1970-1982*, New York, 1983.
Ungar, S.J. (ed.), *Estrangement: America and the World*, New York, 1985.
van der Wee, H., „Monetary, Credit and Banking Systems", *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. 5, Cambridge, 1977.
Van Ness, P., *Revolution and Chinese Foreign Policy*, Berkeley, Calif., 1971.
Varg, P.A., *Missionaries, Chinese, and Diplomats... 1890-1952*, Princeton, NJ, 1952.
Vatter, H.G., *The Drive to Industrial Maturity: The US Economy, 1860-1914*. Westport, Conn., 1975.
Vernadsky, G., *The Tsardom of Muscovy, 1547-1682*, New Haven, Conn., 1969.
Viljoen, S., *Economic Systems in World History*, Londra, 1974.
Vogel, B., *Deutsche Russlandpolitik, 1900-1906*. Düsseldorf, 1973.
Vogel, E.F., *Japan as Number One: Lessons for America*, New York, 1908.
Vogel, E.F., „Pax Nipponica?", *Foreign Affairs*, 64, 1986.
Volcker, K.-H., *Die deutsche Luftwaffe 1933-1939*, Stuttgart, 1967.
Wagenfuhr, R., *Die deutsche Industrie im Kriege 1939-1945*, Berlin, 1963.
Waite, RA.L., *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany*, Cambridge, Mass., 1952.
Waites, N (ed.), *Troubled Neighbours: Franco-British Relations in the Twentieth Century*, Londra, 1971.
Walden, P., *The Short Victorious War: A History of the Russo-Japanese War, 1904-5*, New York, 1974.
Walker, G.J., *Spanish Politics and Imperial Trade 1700-1789*, Bloomington, Ind., 1979.
Waller, B., *Bismarck at the Crossroads: The Reorientation of German Foreign Policy after the Congress of Berlin 1878-1880*, Londra, 1974.
Wallerstein, I., *The Modern World System*, 2 vol. până acum, Londra, 1974, 1980.
Walters, A., *Britain's Industrial Renaissance*, Londra, 1986.
Waltz, K., *Man, the State and War*, New York, 1959.
Waltz, K.N., „Toward Nuclear Peace", Wilson Center, International Security Studies, Working Paper 16.
Wandycz, P., *France and Her Eastern Allies 1919-1925*, Minneapolis, 1962.
Wandycz, P., *The Twilight of the French Eastern Alliances, 1926-1936*, în curs de apariţie.
Wangermann, É., *The Austrian Achievement*, New York, 1973.
Watson, M.S., *Chief of Staff: Pre-War Plans and Preparations*, Washington, DC, 1950.
Watt, D.C., *Too Serious a Business: European Armed Forces and the Approach of the Second World War*, Londra, 1975.
Webber, C., şi Wildavsky, A., *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*, New York, 1986.
Weber, E., *The Nationalist Revival in France, 190S-1916*, Berkeley, Calif., 1959.
Webster, C.K., *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812-1815: Britain and the Reconstruction of Europe*, Londra, 1931.
Wedgewood, C.V., *The Thirty Years War*, Londra, 1964.
Wegs, J.R., *Europe Since 1945*, ediţia a II-a, New York, 1984.
Wehler, H.-U., *Bismarck und der Imperialisms*, Köln, 1969.
Weigley, R.F., *The American Way of War: A History of the United States Military Strategy and Policy*, Bloomington, Ind., 1977.
Weigley, R.F., *History of the United States Army*, Bloomington, Ind., 1984.
Weinberg, G., *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, 2 vol., Chicago, 1970, 1980.
Weinberger, C., *Report of the Secretary of Defense Caspar W. Weinberger to the Congress on Fiscal Year 1984 Budget*, Washington, DC, 1983.

Weinberger, C., „US Defense Strategy", *Foreign Affairs*, 64, 1986.
Weller, J., *Wellington in the Peninsula*, Londra, 1982.
Wells, S.F., „Sounding the Tocsin: NSC-68 and the Soviet Threat", *International Security*, 4, 1979.
Wendt, B.J., „Freihandel und Friedenssicherung: Zur Bedeutung des Cobden-Vertrags von 1860 zwischen England und Frankreich", *Vierteljahresschrift fur Sozial- undWirtschaftsgeschichte*, 61, 1974.
Wernham, R.B., *Before the Armada: The Growth of English Foreign Policy 1485-1588*, Londra, 1966.
Wernham, R.B., *The Making of Elizabethan Foreign Policy 1588-1603*, Berkeley, Calif., 1980.
Wesson, R.G., *State Systems: International Relations: Politics and Culture*, New York, 1978.
Westwood, J.N., *Russia against Japan, 1904-5: A New Look at the Russo-Japanese War*, Londra, 1986.
Whelan, J.G., *World Communism, 1967-1969: Soviet Attempts to Reestablish Control*, Washington, DC, 1970.
Whetten, L.L., *Germany's Ostpolitik*, Londra, 1971.
Whetten, L.L., „The Mediterranean Threat", *Survival*, 8, 1980.
White, J.A., *The Diplomacy of the Russo-Japanese War*, Princeton, NJ, 1964.
Whittam, J., *The Politics of the Italian Army 1861-1918*, Londra, 1977.
Wight, M., *Power Politics*, Harmondsworth, 1979.
Wildman, A.K., *The End of the Russian Imperial Army*, Princeton, NJ, 1980.
Wilkinson, E., *Misunderstanding: Europe versus Japan*, Tokyo, 1981.
Williams, E.N., *The Ancien Regime in Europe 1648-1789*, Harmondsworth, 1979.
Williams, G., *The Expansion of Europe in the Eighteenth Century*, Londra, 1966.
Williams, J., *The Home Fronts: Britain, France and Germany, 1914-1918*, Londra, 1972.
Williams, J.B., *British Commercial Policy and Trade Expansion 1750-1850*, Oxford, 1972.
Williams, P., *The Tudor Regime*, Oxford, 1979.
Williams, W.A., *The Roots of the Modern American Empire*, New York, 1969.
Willmott, H.P., *Empires in the Balance*, Annapolis, Md, 1982.
Wilson, A.M., *French Foreign Policy during the Administration of Cardinal Fleury*, Cambridge, Mass., 1936.
Wilson, C.H., *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century*, Cambridge, 1966, reprint.
Wilson, C.H., *The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century*, Londra, 1968.
Wilson, C.H. (ed.), *Economic History and the Historian: Collected Essays*, Londra, 1969.
Wilson, C.H., *The Transformation of Europe 1558-1648*, Londra, 1976.
Wimbush, W.E. (ed.), *Soviet Nationalities in Strategic Perspective*, New York, 1985.
Windelband, W., *Bismarck und die europdischen Grossmdchte 1878-85*, Essen, 1940.
Windsor, P., *German Reunification*, Londra, 1969.
Winter, J.M. (ed.), *War and Economic Development*, Cambridge, 1975.
Wittek, P., *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938.
Wittram, R., *Peter I. Czar und Kaiser*, 2 vol., Gottingen, 1964.
Wolf, A., *A History of Science, Technology and Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York, 1935.
Wolf, J.B., *The Emergence of the Great Powers 1685-1715*, New York, 1951.
Wolf, J.B., *Louis XIV*, Londra, 1968.
Wolf, J.B., *Toward a European Balance of Power 1620-1715*, Chicago, 1970.
Wolfe, M., *The Fiscal System of Renaissance France*, New Haven, Conn., 1972.
Wolfe, T., *Soviet Power and Europe, 1945-1970*, Baltimore, Md, 1970. Wolfers, A., *Britain and France between Two Wars*, New York, 1966.
Woodruff, W., *Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy 1750-1960*, New York, 1967.

Woodruff, W., *America's Impact on the World: A Study of the Role of the United States in the World Economy 1750-1970*, New York, 1973.
Woods, J. (pseudonim), „The Royal Navy since World War II", *US Naval Institute Proceedings*, 108, 1982.
Woodward, D.R., *Lloyd George and the Generals*, Newark, NJ, 1983.
Wright, G., *The Ordeal of Total War, 1939-1945*, New York, 1968.
Wright, Q., *A Study of War*, Chicago, 1942.
Yahuda, M.B., *China's Role in World Affairs*, New York, 1978.
Yang, L.-S., *Money and Credit in China*, Cambridge, Mass., 1952.
Yardley, H., *The American Black Chamber*, New York, 1931.
Yonosuke, N., şi Iriye, A. (ed.), *The Origins of the Cold War in Asia*, New York, 1977.
Yost, D.S., *France and Conventional Defense in Central Europe*, Boulder, Colo., 1985.
Yost, D.S., „France's Deterrent Posture", *Adelphi Papers*, 194-195, 1985.
Yost, D.S., „Radical Change in French Defense Policy", *Survival*, 28, 1986.
Young, J.W., *Britain, France and the Unity of Europe 1945-51*, Leicester, 1984.
Young, L.K., *British Policy in China 1895-1902*, Oxford, 1970.
Young, R.J., *In Command of France: French Foreign Policy and Military Planning 1933-1940*, Cambridge, Mass., 1978.
Ziemke, E.F., *Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East 1942-1945*, Washington, DC, 1968.
Zuckerman, S., *Nuclear Illusion and Reality*, Londra, 1982.

Postfaţă

Puţine cărţi au soarta fericită a volumului pe care cititorul tocmai l-a sfârşit. În lumina celor mai multe interpretări iniţiale ale *Ascensiunii şi decăderii marilor puteri*, nici ea nu ar fi trebuit să se bucure de un succes de durată. Şi totuşi, la aproape un sfert de secol de la apariţie, cine e curios să caute titlul pe un motor academic de căutare precum Google Books va găsi spre 1 700 de citări ale sale, o cifră cu adevărat impresionată. Cartea care l-a făcut faimos pe istoricul britanic Paul Kennedy se găseşte în bibliografii de istorie, de ştiinţe politice şi de relaţii internaţionale, precum şi în nenumărate volume de futurologie cu care ne blagoslovesc în număr din ce în ce mai mare „academici" dispuşi să facă din ţânţar armăsar, cu condiţia ca armăsarul să se vândă bine, chiar dacă nu a câştigat vreun Derby în viaţa lui.

Multă vreme cartea a avut un destin public. Părând că prezice cu autoritate ştiinţifică un anumit curs al politicii mondiale, *Ascensiunea şi decăderea* a provocat serioase dispute politice şi intelectuale peste ocean la sfârşitul anilor '80, ale căror ecouri le simţim şi astăzi în anumite linii argumentative. S-ar putea spune că lucrarea ar fi reprezentat pentru acei ani o provocare la fel de serioasă precum cea constituită în deceniul următor de teoriile privind sfârşitul istoriei ale lui Francis Fukuyama şi cele vizând ciocnirea civilizaţiilor ale lui Samuel Huntington. Iar cele mai multe dispute, cum voi încerca să povestesc mai jos, la fel ca în cazul celor doi autori de mai sus, au venit din neînţelegerea sau interpretarea pripită a realizării lui Kennedy.

Mulţi ani s-a crezut că *Ascensiunea şi decăderea* e – în primul şi în primul rând – o carte despre declinul Statelor Unite ale Americii. Primii recenzenţi, unii dintre ei nume serioase în studiul şi practica politicii externe, precum W.W. Rostow, Aaron Friedberg sau Charles Kupchan, au tratat cartea aproape exclusiv din acest unghi. Era oarecum de înţeles. Deşi astăzi, în lumina a ceea ce ştim despre ceea ce s-a petrecut, ni se pot părea ciudate acele temeri, mulţi universitari şi oameni politici americani credeau în mod sincer în anii '80 că America este într-un serios declin, mai ales în termeni relativi. Economia Statelor Unite trecuse prin încercări considerabile atât în deceniul anterior, cât şi în prima parte a administraţiei Reagan, iar o creştere serioasă şi sănătoasă le părea multora imposibilă. Faţă de economiile vest-europene se înregistra un declin relativ şi absolut. În plus, după patru decenii de creştere absolut spectaculoasă, Japonia se pregătea să întreacă Uniunea Sovietică şi să devină un competitor strategic. Dominaţia ei în sectoarele producţiei de electronice şi de autoturisme, uriaşele rezerve financiare, achiziţia masivă de active americane, precum şi trecutul ei recent stârneau serioase îngrijorări.

Nici pe plan militar şi diplomatic lucrurile nu stăteau strălucit, mai ales prin comparaţie cu primele decenii ale Războiului Rece. Forţele armate, mai ales în eşaloanele superioare, sufereau de traumele psihologice ale înfrângerii din Vietnam. Uniunea Sovietică deţinea o superioritate convenţională, paritate nucleară şi depunea uriaşe eforturi pentru întărirea flotei. În plus, Moscova provoca Washingtonul în Angola, în Etiopia şi în junglele Americii Latine, menţinea legături serioase cu regimuri antiisraeliene în Orientul Mijlociu şi invadase în 1979 Afganistanul. Aliaţi tradiţionali se transformau în inamici implacabili, precum Iranul după revoluţia khomeinistă, sau erau sfâşiaţi de largi demonstraţii antirăzboi şi antiamericane, precum democraţiile vest-europene.

China, deşi antisovietică, nu era un aliat. Pe acest fundal internaţional deciziile administraţiei Reagan de a spori masiv bugetul militar, de a întări flota şi forţele convenţionale, de a amplasa rachete cu rază medie de acţiune în Europa şi de a demara faimosul program de apărare antirachetă „Războiul stelelor" au părut multora un aventurism periculos, mai ales în contextul extrem de tensionatelor negocieri de la Geneva privind armamentul nuclear. Apărută în 1987, *Ascensiunea şi decăderea* nu putea în nici un fel să ia în calcul acţiunile lui Mihail Gorbaciov, devenit abia în 1985 prim-secretar al Partidului Comunist sovietic.

Fundalul politic şi economic al unei interpretări destul de înguste a cărţii era astfel bine conturat. Nu a ajutat nici faptul că unele eforturi intelectuale anterioare merseseră pe o direcţie declinistă. Cu câţiva ani înainte Kindleberger avertizase că, în urma renunţării totale la etalonul-aur sub administraţia Nixon, hegemonia economică americană se apropia de sfârşit. În 1981 Robert Gilpin, de pe poziţiile realismului structural, argumentase că toate puterile hegemonice traversează în mod obligatoriu cicluri ale puterii, declinul fiind îndeobşte cauzat de depăşirea sistematică a beneficiilor dominaţiei de către costurile exercitării ei.

În acest context cititorul poate uşor să înţeleagă de ce lumea universitară şi politică s-a agăţat de ultimele părţi ale volumului, în care a încercat să găsească în acelaşi timp o explicaţie şi o predicţie legată de soarta Statelor Unite şi a altor mari puteri în politica mondială. Astfel, cartea a fost văzută ca prezicând declinul inevitabil al Statelor Unite şi al Uniunii Sovietice, precum şi ridicarea Japoniei şi a Germaniei la statutul de puteri globale. Din această perspectivă ne-am putea întreba de ce mai merită să citim o carte ale cărei aparente predicţii au dat în cea mai mare parte greş. La urma urmei, după 25 de ani de la scrierea ei Statele Unite sunt fără egal din punct de vedere militar şi diplomatic, iar din punct de vedere economic, cu toate problemele lor recente, economia lor continuă să fie de trei ori mai mare decât a urmăritoarei lor, China. Japonia şi Germania continuă să fie nişte puteri afluente şi influente, dar nu sunt semnificative din punct de vedere militar. Uniunea Sovietică, într-adevăr, nu mai există, iar succesoarea ei, Rusia, nu e decât un pretendent zgomotos la statutul de putere globală.

Şi totuşi, cartea continuă să fie masiv citită, citată şi aş îndrăzni să spun chiar savurată de oricine are un interes faţă de istoria internaţională în dimensiunile ei politice, economice şi militare. De ce? La capătul lecturii cititorul înţelege aceasta foarte bine: pe de o parte, datorită unei teorii seducătoare prin eleganţa şi simplitatea ei, iar pe de altă parte, datorită uşurinţei şi frumuseţii unei scrieturi împânate de detaliu, pătrundere şi erudiţie. Merită să ne oprim puţin asupra fiecărui motiv.

Arareori o carte atât de lungă şi, în plus, garnisită cu tabele şi statistici se citeşte atât de uşor, aproape ca un roman de aventuri. La urma urmei, chiar poate fi citită în acest stil: drept saga mai multor personaje fascinante care caută puterea, pentru a pieri pe rând, sucombând *hybris*-ului, precum în tragediile greceşti. Personajele sunt fascinante şi pătrunzător pictate: spaniolul cu crucea în stânga şi archebuza în dreapta, dând nu atât peste *le noble sauvage* al Caraibelor, cât peste minele de argint din Mexic şi Perú şi peste comorile culturilor locale, pe care le prăpădeşte în stupide lupte dinastice în Italia sau în Flandra; olandezul în haine negre cu guler de dantelă care pune mâna pe cuişoarele, scorţişoara şi cafeaua Javei doar pentru a risipi totul în eforturile de apărare a Ţărilor de Jos; francezii mândri, numeroşi, bogaţi şi aşezaţi strategic, care îşi nenorocesc secole întregi ţara în războaie pierdute aproape din start. Orice pasionat de istorie va aprecia bogăţia şi fineţea detaliului, iar cititorul interesat să meargă mai departe va citi o a doua carte parcurgând excelentele note de subsol, încă foarte utile pentru cel care ar vrea să refacă ori să rafineze cercetarea.

Teoria însă e chiar mai seducătoare decât expoziţia, mai ales secţiunea ei care prezice declinul: toate marile puteri ajung într-un moment în care cheltuielile militare, de menţinere a sferei dominaţiei lor (hegemonice sau imperiale), ajung să depăşească în mod serios profiturile obţinute de pe urma acestei dominaţii. Odată ce în mod consistent investiţiile în sfera puterii militare ajung să aibă prioritate faţă de creşterea şi diversificarea economică, declinul e inevitabil. Puterile sucombă propriei supraextinderi militare şi – eventual – teritoriale. O idee relativ simplă, nici

măcar extrem de originală. Argumentele sunt numeroase, iar ilustrările – legiune. Tabelele urmăresc producţia industrială a puterilor majore în epoca modernă corelată cu puterea lor militară, iar teoria devine şi mai seducătoare. Paul Kennedy ar fi putut foarte bine, dacă timpul şi spaţiul i-ar fi permis-o, să îşi extindă argumentaţia la perioada de dinainte de 1500, înspre Veacul de Mijloc sau înspre Antichitate. Ce exemple mai bune de supraextindere imperială pot fi date faţă de exemplele clasice ale macedonenilor şi romanilor?

Sigur, cititorul trebuie să îşi formeze propria viziune asupra validităţii teoriei. Frumuseţea domeniului istoriei internaţionale stă însă şi în faptul că nu trebuie neapărat să respingem ori să acceptăm integral viziunea lui Kennedy. Deşi reprezintă o perspectivă seducătoare, se pot găsi destule explicaţii alternative sau cazuri în care alte viziuni explică mai bine lucrurile. Spre exemplu, dacă în cazurile spaniol şi francez teoria ţine foarte bine, în privinţa Imperiului Britanic lucrurile sunt mai nuanţate. La urma urmei, nu cheltuielile militare enorme au ruinat imperiul (pe parcursul secolului al XIX-lea şi în perioada interbelică ele au fost, cum autorul ştie foarte bine, relativ reduse raportat la celelalte mari puteri), ci cele două războaie mondiale, în care – orice ar spune azi un Niall Ferguson – nu ar fi putut să nu intre. La fel, Rusia nu a decăzut din rândul marilor puteri în perioada interbelică din cauza cheltuielilor militare ale vechiului regim ţarist, ci din pricina înfrângerilor din război şi a distrugerilor revoluţiei. Alte exemple de decădere rămân în sfera economicului, dar nu cheltuielile militare sunt determinante, ci schimbarea rutelor comerciale: Veneţia nu decade după secolul al XVI-lea pentru că avea o flotă prea scumpă, ci pur şi simplu deoarece comerţul Asia-Europa nu se mai desfăşoară prioritar în Mediterana de Est, ci în Oceanul Indian. Ar fi putut să îşi reducă oricât cheltuielile militare, cum a şi făcut-o, dar degeaba. Pur şi simplu geoeconomia îi era potrivnică. Alte cauze ţin de o slăbiciune instituţională internă combinată cu dezastre militare. Puţine state sunt mai impresionante pe harta Europei de la 1640, să zicem, decât Uniunea Polonia-Lituania. O monarhie electivă, dreptul de veto al nobililor, incapacitatea de a construi un stat centralizat s-au combinat în următoarele şase decenii cu înfrângeri în luptele împotriva cazacilor, suedezilor şi ruşilor pentru a distruge una dintre marile puteri ale Evului Mediu şi ale modernităţii timpurii.

Sigur, cititorul va descoperi singur şi alte exemple, iar alţi autori fascinanţi, precum Braudel, Paul Schroeder sau Wallerstein, i-ar putea ţine făclia. *Ascensiunea şi decăderea* va continua însă să rămână nu doar un text de referinţă şi un prilej de desfătare intelectuală, ci şi un continuu motiv de dezbatere cu privire la soarta celor mari în politica internaţională. Soarta celor mici nu e, cu siguranţă, determinată de nişte cheltuieli militare pe care oricum nu au de unde să le facă. Dar ea cu siguranţă e modelată – de nu chiar determinată – de creşterea şi descreşterea puterilor mondiale.

Andrei Miroiu,
Sydney, iunie 2011

Index

A

Abbas I 31, 33
Abisinia (Etiopia) 197, 234, 269, 271, 273, 281, 289, 305, 309
Acheson, Dean 344
Achtung Panzer (Guderian) 286
Acordul de la Camp David (1978) 366
Acordul de la Lisabona (1952) 346
Acordul de la München (1938) 268, 287, 297, 307
Acordul de la Olmütz (1850) 160
Acordul de la Vladivostok (1975) 355
Acordul General privind Tarifele şi Comerţul (GATT) 326, 404
Acordurile de la Helsinki (1975) 360
Actul de Unire cu Scoţia (1707) 107
Adenauer, Konrad 358, 360
AEG 201
Afacerea Schleswig-Holstein (1864) 154, 161
Afganistan 351, 356, 358-359, 367, 369, 397, 405, 443, 450-451, 454
Africa de Sud 215-216, 234, 259, 288, 353, 445, 461
Africa de Vest 31, 82, 95, 122, 178, 187, 208-209, 218, 264-265, 356
Afrika Korps 309
Akbar, Împăratul Indiei 31, 44
Al doilea război anglo-olandez 111
Al Doilea Război Mondial 19, 307-311, 315-323
  bomba atomică 323
  campaniile critice 319
  contraofensiva din Pacific 316-317, 323, 327-328
  erorile strategice ale Axei 317, 319
  forţele de producţie 321-323
  frontul de est 316-317, 319
  izbucnirea 307-309
  Legea de împrumut şi închiriere 309
  producţia de armament 320-323
  producţia de avioane 320-321
  producţia de tancuri 320
  victimele 316-317, 323
Alba, Duce de (Alvarez de Toledo) 57
Albania 27, 308, 327, 357-358
Alexandru al II-lea, Ţarul Rusiei 173
Albuquerque, Alfonso de 46
Alexandru I, Ţarul Rusiei 163, 167
Algeria 331, 359-360, 381
Alianţa anglo-japoneză (1902) 200, 233, 235
Alianţa pentru Progres 364
Allende, Salvador 365
Alsop, Stewart 344
America colonială 104-105
Amery, Leo 189
Analiza economică mondială (*World Economic Survey*) 274
Angell, Norman 472
Angola 59, 354, 356, 366-368
Anson, George 118, 121
Arabia Saudită 350, 356, 454
Armata din Birmania 320
Armata din Flandra (spaniolă) 62, 64, 67, 69, 82, 85
arme atomice 323, 325, 329, 334, 344, 346, 348-349, 355, 357, 363, 415, 430
arme nucleare ; *vezi* arme atomice ; bomba cu hidrogen
Aron, Raymond 429
artilerie 42-44, 47, 63, 72, 75-76, 79, 88, 127, 151, 166, 175, 179-181, 202, 207, 212, 217, 223-225, 238, 242-243, 247-249, 252--253, 269, 271, 276, 278, 319-320, 347, 418, 437, 447
Ashton, T.S. 75, 148, 150
Ashworth, W.A. 371
Asociaţia Naţiunilor din Asia de Sud-Est (ASEAN) 392
Ataturk, Kemal 264

Attlee, Clement 332, 334, 379
Australia 88, 155, 216n, 259, 315, 345, 350, 392, 416
Austria 17, 52, 61, 66, 91, 93, 100-104, 111, 113-114, 117-119, 122, 125-126, 128-130, 132, 137, 139-140, 146, 154, 160-167, 170, 173, 178, 183, 192, 205, 255, 259, 269, 282, 304, 307, 325, 341, 350, 396
avioane de vânătoare europene 427
avioanele de luptă Mitsubishi Zero 277
avionul de luptă MiG-15 329
avionul de vânătoare Dewoitine 520 286
Avuţia naţiunilor (Smith) 153

B

Babur, Regele Kabulului 31-32
Bacon, Francis 54
Bairoch, P. 149-150, 193, 205, 211, 370-371, 379, 385
Balcani 18, 27, 32, 101, 162, 164, 182-183, 197, 204, 208, 210, 233-234, 282, 291, 307, 320, 342
Baldwin, Stanley 288, 290, 303, 306
Balfour, Michael 234, 385
Banca Angliei 93, 129, 261, 287
Banca Asiatică de Dezvoltare 404
Banca Internaţională pentru Reconstrucţie şi Dezvoltare 326
Banca Mondială 404
Banca naţională a Franţei 136, 284
Banca naţională a Italiei 273
Barajul de la Aswan 351
Barnett, Correlli 194
Bartlett, C.J. 341
Bayer, corporaţia 201
Bazaine, Achille 181
Begin, Menachem 367
Belgia 140, 154, 159, 196, 212, 237, 241, 243, 254-256, 258-259, 265, 287, 306, 320, 352, 385, 431, 460
Belize 426
Benedek, Ludwig August von 180
Beria, Lavrenti 334
Berkeley, George 94
Béthune, Maximilien de, Duce de Sully 73
Biplanul CR42 Fiat 271
Birmania 344, 351, 353
Biserica Ortodoxă Rusă 36-37
Bismarck, Otto von 160, 164, 180-184, 186-187, 197, 202-204, 210, 233-234, 236-237, 256, 283, 365, 474
alianţe militare fixe stabilite de 233
Blocada Berlinului (1948-1949) 340
Blum, Léon 285-286
Boeing 410
Boemia 52, 54, 58, 61, 66, 80, 101, 163, 180, 185, 205-206
bolşevici 222, 253, 256, 260, 263-264, 269, 293
Bomba cu hidrogen 334, 348-349, 358
Bombardierul B-1 393, 460
Bombardierul B-17 301, 393
Bombardierul B-29 323, 325, 340
Bombardierul B-36 325
Bombardierul Bison 348
Bombardierul Stealth 460
bombardierul strategic TB-3 296
Bonaparte, Joseph 139
Borneo 277, 311
Brandt, Willy 358, 360, 423-424
Brazilia 59, 82, 90, 371, 413
Brejnev, Leonid 358, 368, 384, 439, 452
Briand, Aristide 256, 267
Brunei 426
Brzezinski, Zbigniew 367
Bukharin, Nicolai 434
Bulgaria 32, 232, 234, 253-254, 327, 338
Bülow, Bernhard 202-203, 236

C

CAER (Consiliul pentru Asistenţă Economică Reciprocă) 340, 359, 382, 386, 392, 438
Calea ferată Berlin-Baghdad 203, 214, 218
calea ferată trans-siberiană 450-451
Calleo, D. 204, 387
Cambodgia (Kampuchea) 354, 359, 366
Canada 95, 100, 104-105, 108, 118, 121, 124, 134, 140, 152, 214, 222, 259, 288, 341, 350, 392
Canalul Panama 218, 231-232, 235, 366
Canalul Suez 332
Carnegie, Andrew 228
Carol I, Regele Angliei 77
Carol al II-lea, Regele Angliei 111-112
Carol al X-lea, Regele Suediei 80
Carol al XI-lea, Regele Suediei 80
Carol al XII-lea, Regele Suediei 116
Carol cel Mare 37, 52
Carta Albă privind apărarea britanică (British Defence White Paper) (1985) 447
Carta Atlanticului 352
Carter, Jimmy 366-368, 459

Castlereagh, Robert Stewart, Lordul 141, 365
cavalerie 42-43, 51, 86, 170, 172, 223, 225, 243, 246-247
cavalerii teutoni 51
CEE *vezi* Comunitatea Economică Europeană
Cehoslovacia 255-256, 259, 286, 291, 297, 307, 327, 329, 351, 360, 368-369, 423, 436, 449
  revolta din 1968 360
Central Intelligence Agency, *vezi* CIA
Cernobîl, dezastrul de la uzina nucleară de la 436
Ceylon 29, 59
Chamberlain, Austen 256
Chamberlain, Joseph 188, 216, 234
Chamberlain, Neville 262, 306-308
Cheng Ho 29, 44, 47, 399
Chesterton, G.K. 466
Chiang Kai-shek 277, 343-344, 357
Chile 250, 365
China
  dezindustrializarea 149
  invazia japoneză 276-278
  în al Doilea Război Mondial 317
  naţionalismul interbelic 265
  politica porţilor deschise 230-231
China, dinastia Ming 7, 16, 28-31, 33, 35-36, 41
Choiseul, Étienne-François de 121, 123-124
Christian al IV-lea, Regele Danemarcei 58
Churchill, John, Duce de Marlborough 99
Churchill, Winston 99, 290-292, 297, 309-311, 315, 321, 324-325
  discursul „Cortinei de Fier" 335, 340
  în al Doilea Război Mondial 330-331
CIA (Central Intelligence Agency) 364, 366, 371, 376, 385, 414, 436, 440
Ciad 457
Ciclurile Kondratiev 20
Cipru 32-33, 354, 426
Clanul Tokugawa 35-36
Clemenceau, Georges 251, 262
Cobden, Richard 153, 188, 424
Colbert, Jean-Baptiste 73, 89, 98, 111, 113, 198, 398
Colt 228
Cominform 340, 349-350, 353
Comisia aliată de control 340
Comisia Britanică pentru Apărarea Imperială 304
Comisia Lytton 303
Compania Indiilor de Est 35, 46, 150, 277-278, 311
Compania Mitsubishi 410, 415
Compania producătoare de automobile Mercedes 379, 409
Compania Singer 220, 228
Comunitatea Economică Europeană (CEE) 360, 379, 382, 388, 408, 413, 417-423, 428, 431, 456, 461, 472, 474
  dispute 382
  integrarea economică 418-419
  înalta tehnologie 420-421
  mărimea economică 382-383
  PNB 418-419
  populaţia 418
  potenţialul de putere 417-418
  producţia agricolă 419
  puterea militară 418
  stagnarea 419-420
  şi Japonia 408-409
  şomajul 419-420
  ţările membre 417-431
Confederaţia Rinului 132
Conferinţa de la Bandung (1955) 352
Conferinţa de la Berlin privind Africa de Vest 187, 231, 265
Conferinţa de la Ottawa (1932) 262
Conferinţa de la Washington (1921-1922) 255-256
Conferinţa Economică de la Londra (1933) 262
Congo 155, 187, 209, 354, 356
Congresul de la Berlin (1878) 184, 187, 231, 265
Congresul de la Paris (1856) 161
Congresul Panafrican 264
Conrad von Hötzendorf, Contele Franz 206-208
Consiliul pentru Asistenţă Economică Reciprocă (CAER) 340, 359, 382, 386, 438
Consiliul pentru Securitate Naţională, SUA 461
Contrareformă 49, 52, 55, 66, 70, 76
Córdoba, Gonzalo de 62
Coreea 29, 199, 275, 350, 416, 450, 455
Coreea de Nord 344, 442, 456
Coreea de Sud 344, 350, 353, 372, 392, 407, 456
Cornwallis, Charles, Lordul 125
Corporaţia Höchst 201
Corporaţia Siemens 201
Crahul de pe Wall Street din 1929 261
Crédit Mobilier 171
criza balcanică (1908-1909) 236
criza bancară din 1907 230
Criza ostaticilor din Iran 367
criza petrolului (1973-1974) 366, 373, 409, 419

Criza rachetelor din Cuba (1962) 346, 351, 354-355
Criza răsăriteană din 1867-1878 184
Criza Ruhrului (1923) 256
Criza Zidului Berlinului (1961) 346, 351
Cromwell, Oliver 59, 74, 77-78
Cromwell, Thomas 75
Cuba 47, 232, 356-357, 361, 451, 455
cuirasate de tip *Dreadnought*
cursa înarmărilor 344-349
  costurile tot mai mari 393
  forţe nucleare *versus* forţe convenţionale în 454
  în timpul lui Reagan 367-369
  şi economia sovietică 440-441
  şi economia SUA 466-468
  şi producători în industria apărării 393-394 ;

D

da Vinci, Leonardo 43
Danemarca 78, 80, 110-112, 116, 124, 130-131, 164, 255, 259, 309, 320, 382, 432
Darby, Abraham 31
darwinismul social 352
de Gaulle, Charles 286, 331, 359-361, 380-382, 386
de Ruyter, Michiel 78, 98, 111
decalajul rachetelor 349
Declaraţia Balfour (1926) 288
decolonizare 352-353, 372
Decretele de la Carlsbad (1819) 162
Dehio, L. 117, 290
Delcassé, Théophile 206, 212, 232
Deng Xiaoping 398-399, 401, 403, 405-406. 416, 434
Departamentul de Stat, SUA 231, 300, 343, 375, 461
Departamentul pentru Apărare, SUA 372, 455, 461
Departamentul Trezoreriei SUA 230, 413
DePorte, A. 324
destinul manifest 326
Diego Garcia 356
Dinastia Manchu 31
Dinastia Ming, *vezi* China, Dinastia Ming
Dinastia Safavidă 31
dinastia Sung 29, 31
diplomaţia alianţelor 233-236
diplomaţia concilierii 289-291
Disraeli, Benjamin 179
Doctrina Brejnev 341
Doctrina Eisenhower 350
Doctrina Monroe 174, 230-232
Doctrina Truman 335, 343
dolarul, valoarea 386-387, 390
Dollfuss, Engelbert 304
Dönitz, Karl 309, 316, 321
Doran, C.F. 226-227
Doyle, Michael 20
Dragomirov, Mihail 87
Dubla Alianţă 205-206, 234, 240
Dulles, John Foster 344-345, 348, 352, 356, 359
DuPont 228

E

Ecaterina cea Mare, Ţarina Rusiei 105-106, 122, 124, 126, 128, 222
economie globală
  creşterea din secolul al XIX-lea 145-146
  creşterea inegală 371-372, 390-392
  după 1860 185-186
  instabilitatea după Primul Război Mondial 259-262
  militarizarea 394-395
  regiunea Pacificului 392-393
  rolul Marii Britanii din secolul al XIX-lea 157-158
  rolul SUA 300-301, 324-325
  state comerciante 396
  state comerciante *versus* state războinice 396-397
  şi deficitele SUA 464-465
  transferurile de tehnologie 184
  vezi şi producţia mondială
Economist 403-404
Eden, Anthony 307
Egipt 31-32, 108, 130-131, 184, 197, 208, 235, 264, 288, 342, 351-352, 354, 356, 366, 442, 454
Eisenhower, Dwight D. 316, 336, 346, 467
Elisabeta, Ţarina Rusiei 119, 122
Elisabeta I, Regina Angliei 57, 76-77, 108
Elveţia 130, 259, 341, 372, 396, 436
Empires (Doyle) 20
Enciclopedia Militară Sovietică 452
Era lui Columb 45-46
Estonia 80, 105, 255, 327
etalon-aur 156, 220
Etiopia (Abisinia) 451
eurodolari 386, 464

Europa la începutul modernităţii 36-50
cheltuieli guvernamentale 83-86
cheltuieli militare 83-86
comerţul 40-41, 48-49
conflicte regionale *versus* conflicte continentale 51-53
descentralizarea 37-43
extinderea peste mări 43-49
geografia diversă 37-39
militari 71-72
pluralismul politic 37-38, 48-49
progrese ştiinţifice şi tehnologice 49-50
puterea militară 41-44
revoluţia financiară 90-98
revoluţia militară 62-63
sistemul multipolar 86-88
spirala armamentelor 42-43
statele-naţiune 83
vezi şi Imperiul Habsburgic ; *ţările individuale*
Europa modernă
bariera de protecţie 393
comerţul 376-377
condiţiile după al Doilea Război Mondial 332-333
creşterea economică după al Doilea Război Mondial 375-383
definiţii 375
după unificarea germană 182-183
probleme politice internaţionalizate 159-160
reînarmarea interbelică 271-272
relaţiile după Primul Război Mondial 255--258, 263-264
vezi şi ţările individuale
evrei 32, 41, 71, 263, 279, 350
Exxon 386

F

Falkenhayn, Erich von 243-244
Farrar, L.L. 205
fascism 269-271, 286, 292, 327, 331, 335
Federaţia nord-germană
Ferdinand al II-lea, Împăratul Sfântului Imperiu Roman 54, 58, 66
Ferdinand, Arhiduce de Austria 237
Ferdinand, Regele Spaniei 27, 52
FIAT 377
Filip al II-lea, Regele Spaniei 54, 56-57, 62-64, 67-68, 72, 76, 84, 90, 395
Filip al III-lea, Regele Spaniei 60, 73
Filip al IV-lea, Regele Spaniei 54, 58-59, 63, 68-69
Filip al V-lea, Regele Spaniei 114
Filipine 47, 65, 121, 199, 231-232, 274, 311, 343-345, 350, 352, 392, 416, 45-456
Finlanda 78, 116, 219, 255, 259, 292, 297, 320, 327, 337, 341, 349, 350
FMI (Fondul Monetar Internaţional) 404
Fondul Monetar Internaţional (FMI) 326, 338, 404
Ford, Gerald R. 366
Ford, Henry 210
Foreman-Peck, J.A. 371
Forţele Aeriene ale Armatei SUA 348
Francisc I, Regele Franţei
Franţa
ca putere hibridă clasică 166
ca putere nucleară 360, 428
cheltuielile militare 285-286
ciocnirile coloniale britanice 208-209
conservatorismul economic 133-134
datoria naţională 73
destinderea britanică 169-170
devalorizările francului 284
dezvoltarea comercială 95-96
diviziunile sociale 286
Europa vest-centrală dominată de 87
expansionismul economic 209-212
falimentul naţional 96
forţele aeriene 285-286
fragmentarea strategică 99-102
geopolitica 99-102
guvernarea Frontului Popular 136-137, 284
guvernarea socialistă 427-428
impozite 72, 74, 92-93
investiţiile străine 210-211
izolarea 182-183
în conflictul din Piemont 178
în războaiele germane de unificare 181-182
în Războiul Crimeii 171-173
în Războiul de nouă ani 112-113
în Războiul de succesiune spaniolă 114-116
în revoluţia americană 96-97, 122-125
în secolul al XIX-lea 164-168
Marea Depresiune 284
marina 209-210
ministerul de război 88-89
moralul public 285-286
„noul atlantism" 429
perioada de refacere 165-168
perioada interbelică 256, 284-288, 303-305
politica imperială 208-209
prădări de către 134-135

Prima Coaliţie împotriva 127-129
primele forţe navale ale 100
producţia agricolă în 135, 427-428
producţia de armament 247-248
probleme ale competitivităţii 166-167
punctele economice slabe 95-97
punctele slabe militare 326-327
reconstrucţia după al Doilea Război Mondial 330-331
regii de Valois 54
renaşterea patriotică 212
Revoluţia Industrială 165-166
Sistemul Continental 133-140
sistemul financiar 92-96
strategia de a „aştepta Marea Britanie" 287-288
sub conducerea lui de Gaulle 360-361
supraextinderea napoleoniană 138-139
şi Germania de Vest 360-362
şi habsburgii 52, 59-60, 64, 74, 84, 101-102
şi hegemonia SUA 360-362
şi Provinciile Unite 111-112
şi Uniunea Sovietică 429
temerile privind resurgenţa germană 256, 266-267, 304
Franz Joseph, Împăratul Austro-Ungariei
Frederic cel Mare 97, 104-105, 108, 117-119, 121-122, 159, 198
Frederick al IV-lea, Principele Elector 58
Friedrich Wilhelm I
Friedrich Wilhelm al III-lea 104, 160
Friedrich Wilhelm al IV-lea 160-161, 167
Fujitsu 410
Fulbright, William 364
fundamentalismul musulman 369, 450

G

Gaddafi, Muammar 356
Gaddis, J.L. 365
Gama, Vasco da 46, 151, 229
Gamelin, Gustave-Maurice 286-287
Gandhi, Mohandas K. 264
Garda Naţională, SUA 232
Geer, Louis de 79
General Motors 386, 394
geopolitică 98-110
George I, Regele Angliei 88, 115
George al III-lea, Regele Angliei 123
Germania de la începutul modernităţii
diviziuni religioase 58
rolul suedezilor 58-59
şi Carol al V-lea 54, 56
Germania de la Weimar
demilitarizarea 255
în balanţa internaţională de putere 266-267
plata reparaţiilor 255-256, 260
revizionismul 265-266
Germania imperială 182
achiziţiile militare 202-204
comerţul peste mări 241-242
creşterea economică 201-202
dezavantajele geografice 202-203
economia din timp de război 250-251
expansionismul 201-204
industrializarea 181-182, 201-203
în Primul Război Mondial 241, 243-244, 249-254
marina 202-204
perspectiva „căii speciale" a 204
producţia agricolă 251
Programul Hindenburg 251
statutul de mare putere 200-201, 204
Germania nazistă
cheltuielile militare 279-282
continuitatea naţionalistă 279, 283-284
erorile strategice 316-317, 319-320
forţa militară 282-283
furnizarea de materii prime 281-282, 309
instabilitatea economică 281-282, 308
invadarea Cehoslovaciei 282-283
percepţiile anglo-franceze asupra 304-305
producţia de armament 320-322
punctele tari operaţionale 308-309, 319-320
reînarmarea 279-284
supraextinsă 320
Uniunea Sovietică invadată de 310-311, 316-317
vezi şi Hitler, Adolf
Germania ocupată 338
Gerschenkron, A. 196
Ghana 351
Gibraltar 52, 114-115, 123, 125, 138, 270, 426
Gilbert, Felix 233
Gladstone, William 186, 335
Gneisenau, August von 104, 142
Gorbaciov, Mihail 432, 436, 440-441
Gorceakov, Aleksandr 183
Göring, Hermann 281
Gorkov, Serghei Gheorghievici 347-348
Grecia 27, 159, 162-163, 254, 259, 291, 308, 310, 332, 335, 339, 342-343, 349, 375, 382, 419, 427-428, 448
Grenada 356, 368, 457
Grey, Sir Edward 219

Grossman, G. 222
Guderian, Heinz Wilhelm 286, 295, 309
Guineea 47-48, 351, 354, 356
Gustav Adolf al II-lea, Regele Suediei 58, 77, 79, 81
Guyana Britanică 215
Gyulai, Franz 178

H

Haig, Alexander 249
Haig, Douglas 241, 244, 248-249
Haiti 231
Halberstam, David 412
Haldane, Richard Burdon, Lordul 237
Halder, Franz 316
Hassan al II-lea, Regele Marocului 367
Hassner, Pierre 470
Hay, John 231
Hayashi, Baron 199
Henric al II-lea, Regele Franţei 56
Henric al IV-lea, Regele Franţei (Henric de Navarria) 57, 73
Henric al VII-lea, Regele Angliei 74-76
Henric al VIII-lea, Regele Angliei 63, 75
Hewins, W.A.S. 216
Hideyoshi, Toyotomi 35
Hindenburg, Paul von 244
Hindukush 215
hinduşi 31, 34, 152
Hiroshima, bomba atomică de la 325, 327, 334, 348
Hispaniola 47, 78
Hitachi 410
Hitler, Adolf 262, 269
  caracterul „special" 279
  în al Doilea Război Mondial 316-317
  popularitatea 280
  stimulentele pentru război 282-284
  şi Stalin 296-297
Ho Şi Min 343, 363
Hobsbawm, Eric 151, 215
Hollweg, Theodor von Bethmann 204
Hong Kong 155, 199, 215, 331, 392, 396, 426
Hoover, Herbert 262, 300, 304
Hornigk, Philip von 21
Howard, Michael 181
Hufton, Olwen 103
hughenoţi 41, 57, 73-74, 112
Hull, Cordell 300, 325, 327

I

Iacob al II-lea, Regele Angliei 88, 112
iarna nucleară 415, 445
IBM 394
ICI 378
ideologie 91, 128, 153, 165, 263, 279, 335, 365, 384, 398, 402, 419, 437, 443, 461
imperialism 33, 47, 102-103, 136, 151, 201, 204, 214, 265, 351-353, 371, 374, 416, 422
Imperii posesoare de praf de puşcă 42-43, 106
Imperiul austro-ungar 205-208
  armata 206-207
  disparităţi socioeconomice 206
  diversitate etnică în 206-207
  în Primul Război Mondial 243-245
  PNB 205
  statutul de mare putere 205
Imperiul Habsburgic 51
  ca putere de prim rang marginală 103-104
  caracterul multinaţional 163-165
  căsătoria şi legăturile de moştenire 52-53
  Castilia 69-70
  cheltuielile militare 62-65, 164-165
  conflictele religioase 54, 56-58
  geopolitica 102-102
  impozite 68-70
  insolvenţa 63-65
  în secolul al XIX-lea 161-164
  localismul 68
  mişcările de independenţă 163-164
  poziţia în sistemul european 161-162
  punctele slabe 64-69
  puterea maritimă 64
  puterea materială 60-62
  puterea militară 62-63
  resursele financiare 61-62, 64
  Revoluţia Industrială 164
  revoluţia militară 55-56, 63
  sfera 52-53
  statutul Împăratului Sfântului Imperiu Roman 52-53
  supraextinderea strategică 65-68
  şi controlul Europei 55-56
  şi Franţa 52-54, 58-60, 64-65, 102-103
  şi Imperiul Otoman 56-57, 101
  şi Prusia 101-102
  şi revolta din Olanda 55-58
  veniturile din America pentru 61-65
Imperiul Mogulilor 31-32, 34-35, 41
Incidentul de la Fashoda (1898-1899) 188, 234--235

Incidentul U-2 351
India 16, 27-28, 31-32, 34, 42, 44, 46, 88, 105, 107-108, 118, 121-122, 126, 130-131, 140-141, 148-151, 154, 169, 214-215, 219, 236, 240-241, 259, 264-265, 288, 315, 332, 342-344, 351-354, 357
dezindustrializarea 150-151
din perioada mogulilor 41-43
în al Doilea Război Mondial 315
în mişcarea nealiniată 353-354
în Primul Război Mondial 241
Indiile de Est Olandeze 82, 88, 129, 342-343
Indiile de Vest 64, 95, 100, 105, 107-108, 112-114, 118, 121-123, 127, 129, 131, 134, 141
Indochina 178, 277-278, 311, 331, 344-346, 352, 356, 360, 381
Indonezia 264, 343-344, 354, 392, 416
industrializare
în perioada 1890-1938 190-194
producţia de fier şi oţel 192
şi consumul de energie 192-193
şi Primul Război Mondial 259-260
şi puterea militară 190-191
infanterie 22, 44, 62-63, 84, 179, 223-224, 238, 243, 248, 296, 309, 442, 447
Iniţiativa privind Apărarea Strategică (SDI) („Războiul stelelor") 430, 442, 461
Institutul de Cercetare Nomura 412
Institutul Internaţional pentru Studii Strategice 444
Institutul pentru Studii Economice Internaţionale 412
Insulele Aleutine 320
Insulele Falkland 123, 155, 426-427
International Harvester 228
Internaţionala comunistă 335, 340
Iordania 350
Irak 33, 288, 350-351, 353, 356, 396
Iran 342, 350, 367-369, 394, 396, 443, 454
Irlanda 57, 75-76, 107, 129-130, 148, 264, 288, 382, 419
Isabela, Regina Spaniei 27, 52
Islam 443
Ismail I 31
Israel 329, 350-351, 353-354, 356, 366-367, 396, 437, 454, 457, 461
Italia 195-197
armata 197
boomul producţiei 348
cheltuieli militare 269-273
condiţii după al Doilea Război Mondial 331
conducerea militară 273-274
creşterea economică după al Doilea Război Mondial 377-378
industrializarea 196-197, 269-271
înapoierea economică 195-196, 206-207
în Primul Război Mondial 240
perioada interbelică 268-274
statutul de mare putere 195-197
unificarea 195-196
vezi şi Mussolini, Benito
Iugoslavia 255-256, 306, 327, 338, 340-342, 350, 353
Ivan cel Groaznic 36

Î

încălcări ale drepturilor omului 367

J

Japanese Aircraft Development Corporation
Japonia imperială 197-200
cheltuielile militare 276-277
China invadată de 276
erorile strategice 317-319
extinderea economică 274-275
facţiuni guvernamentale 277
forţele morale 199-200
industrializarea 198-199
izolarea geografică 199
în al Doilea Război Mondial 310-311, 317
în Manciuria 303-304, 317
în Primul Război Mondial 240
marina 276
materiile prime importate 275-276
militarii 276-277
modernizarea 197-198
ocupaţia Aliaţilor 330
perioada interbelică 274-277
perioada Tokugawa 16, 35-36, 41-42
potrivit prevederilor Tratatului de la Washington 255-256
prejudecăţi occidentale 274
sistemul bancar 275
statutul de mare putere 197-199
transformarea Meiji 197-198
Japonia postbelică 406
avantajele structurale 408-409
boomul producţiei 373-374
bunurile de peste mări 412-413
ca naţiune creditoare 412-413
cercetare şi dezvoltare 405
cheltuielile militare 396-397

creşterea economică 406-415
deficitele comerciale americane cu 408-409
„diplomaţia paşnică omnidirecţională" 406-407
economii de energie 409-410
etosul social 372-373
forţa de muncă 411-412
forţa economică viitoare 414-415
industria calculatoarelor 409-410
înalta tehnologie 409-410
materii prime pentru 408-409
reacţia „efectului de foarfecă" împotriva 407
relaţiile cu CEE 408
retragerea fluxurilor de capital 412-413
şi China 416-417
zaibatsu 373
Jervis, R. 445
Jevons, William 152
Jodl, Alfred 320
Johnson, Louis 344
Johnson, Lyndon B. 362-364, 386
Jones, E.L. 44
Jukov, Gheorghi 297, 329, 347

K

Kahn, Herman 414
Kampuchea (Cambodgi) 354, 359, 366
Kemp, T. 196
Kennan, George 339, 365
Kennedy, John F. 363-364, 386, 467
Kenya 356
Kerensky, Alexandr 247
Keynes, John Maynard 332
KGB 437
Kingsley, Charles 158
Kissinger, Henry 365-366, 368, 469
Konstantin Nikolaevici, Mare Duce 173
Krupp 166, 180, 182, 200, 224
Kublai Han 28-29, 32
Kutuzov, Mihail 142

L

L'Inflexible 446
La Gloire 166
Lagos 121, 155
Landes, D. 147-148
Laos 363, 366
Legea de împrumut şi închiriere 309
Lenin, V.I. 189, 265, 293, 356, 388-389, 439
Leopold I, Sfânt Împărat Roman 101, 112
Letonia 255, 327
Liban 331, 347, 454, 457, 461
liberalism 155, 342
Libia 197, 268, 356, 368, 442, 454
Life 326, 335
Liga Balcanică 237
Liga Catolică 57-58
Liga celor Trei Împăraţi 233
Liga Marinei Germane 201
Liga Neutralităţii Armate 124, 131
Liga neutralităţii armate 290, 316
Liga Pangermană 201
Liga Sfântă 116
Lippmann, Walter 470
List, Friedrich 473-474
Lituania 36, 72, 244, 255, 327
Lloyd George, David 246, 248-249, 251, 262--263, 267, 379
Lloyd, C. 115
Luce, Henry 326, 364
Ludendorff, Erich von 243-244, 251-254
Ludovic al XV-lea, Regele Franţei
Ludovic al XVI-lea, Regele Franţei 127
Ludovic al XVIII-lea, Regele Franţei 140
Ludovic, Regele Ungariei 52
lumea bipolară
armele nucleare 333-334
forţele determinante 189-190
ideologia 335-336
în perioada Carter/Reagan 366-369
Kissinger şi 365-366
puterile de rang mediu 330-333
ruptura sino-sovietică 356-359
şi apropierea sino-americană 365-366
şi fisuri în tabăra occidentală 359-361
şi transformările puterii militare 472-473
Lumea Nouă 46-47, 61, 65, 69, 115
Lumumba, Patrice 354
Luther, Martin 52, 56
Luxemburg 100-101, 112, 181, 250, 394
Lynch, J. 62

M

MacArthur, Douglas 344
MacDonald, James 303
Mackensen, August von 246-247
Mackinder, H.J. 189, 329, 472
Mackintosh, M. 297
Macmillan, Harold 378
MAD (Distrugerea Reciproc Asigurată) 355
maghiari 32, 111, 122, 163, 206

Mahan, A.T. 106-107, 232
Malaezia 343-344, 372, 392, 416
Malaya 199, 274, 276, 278, 311
Mali 351
Mamatey, V.S. 56
Manciuria 199, 267, 275, 278, 289, 295-296, 303-304, 317, 327, 357, 374
Mao Tse-tung; relaţiile sovietice cu
Marea Britanie
„angajamentul continental" 75-76
anii interbelici 284-285, 288-292
ca centru comercial mondial 151-152, 156--158
ca putere matură 218-219
ca putere nucleară 334
cercetare şi dezvoltare 426
cheltuieli militare (secolul al XIX-lea) 152-153
cheltuieli militare (secolul al XVI-lea şi al XVII-lea) 75-78
cheltuieli militare curente 426-427
chestiunea „socială" 288
ciocnirile coloniale franceze cu 209
creşterea din secolul al XIX-lea 145-146, 155
declinul economic relativ 216-218
declinul producţiei 379-380
dependenţa de exporturi 157
diplomaţia concilierii 290-292
după căderea lui Napoleon 141-142
eliminarea măsurilor mercantiliste 153
exporturile de capital 156-157
geopolitica 106-110
hegemonia economică 145-147, 151-158, 214-216
imperiul colonial 154-155
izolarea geografică 218
în activităţi de „supraveghere imperială" 288-289
în al Doilea Război Mondial 319-322
în Primul Război Mondial 248-249, 253-254
în Războiul Crimeii 170-174
în Războiul de şapte ani 121-122
în Războiul de succesiune spaniolă 113-115
în Revoluţia Americană 123-125
liberalismul de tip *laissez-faire* 153, 155, 157-159
Marea Depresiune 289
perspectiva maritimă 126-128
PNB (secolul al XIX-lea) 148, 152-153
politicile fiscale după Primul Război Mondial 260-261
producţia de armament 216-217
puterea maritimă (secolul al XIX-lea) 194-195
renaşterea industrială 425-426
Revoluţia Industrială 134-135, 148, 151-158
secolul Tudorilor 74-76
sistemul de impozitare 91-94
sistemul financiar 92-95, 155-158
strategia continentală 107-108
şi independenţa SUA 105
şi petrolul din Marea Nordului 426
şi Provinciile Unite 94, 99-100
şi state contestatare 214-216
Marea Depresiune 264
Maria Tereza, Împărăteasa 117-118, 122
Marine Corps, SUA 460
Marlborough, Ducele de, *vezi* Churchill, John
Maroc 231, 236, 331, 367, 454
Marx, Karl 382
Mason, Tim 283
materialism dialectic 356
Matsu 345, 357, 361, 374
Mauriciu de Nassau 57, 77, 81
Maximilian al II-lea, Împărat al Sfântului Imperiu Roman 56
Mayer, Arno 263
Mazarin, Jules 59, 74
McCarthy, Joe 336, 344
McKinley, William 231
Mehmet al II-lea, Sultanul 27, 32
Memorandumul 68 al Consiliului pentru Securitate Naţională 346
Metternich, Klemens von 139, 159-163, 165, 256, 335, 338, 365
Mexic 46, 47, 174, 231, 252, 455
Mica Antantă (1921) 256, 306
Ministerul pentru Industrie şi Comerţ Internaţional japonez 408-410, 412, 420
Mişcarea Congresului Indian 264
Mişcarea de patru mai 264
Mişcarea Solidaritatea 448
Mitraliera Gatlin 151
Mitraliera Maxim 151
Mobutu, Joseph 354, 367
Mohammed Reza Pahlavi, Şahul 367
Molotov, Viaceslav 327, 330, 337, 339, 350, 352
Moltke, Helmuth von, Contele 179-181, 219, 221
mongoli 28-30, 36, 40
Monnet, Jean 376, 380
Montgomery, Bernard 316

Morgan, J.P. 228
motorul cu aburi 147, 149, 151, 159, 163, 168, 170, 277
Mozambic 356
Murray, Gilbert 201
Mussolini, Benito 256, 268, 273-274, 286, 300, 304-308
  conducerea lui 269-273
  modernizarea în timpul lui 270-271
musulmani 16, 27-28, 31-32, 34, 45-46, 50, 443
musulmanii şiiţi

N

Nagasaki, bomba atomică de la 325, 334, 348
Napoleon 166
Napoleon al III-lea, Împăratul Franţei 162, 164, 167, 172, 178, 181
Nasser, Gamal Abdel 353
NATO 341, 346, 350, 359, 361, 378, 380, 382, 397, 415, 417, 419, 422-424, 427, 447-450, 457
Naumann, Friedrich 201
nealiniere 353-354
Necker, Jacques 95-96
Nehru, Jawaharlal 343, 353
Nemesis 151
neocolonialismul 351
New Deal 268, 301, 324
New York Herald 231
New York Times 335, 410
Newcastle, Ducele de (Thomas Pelham-Holles) 108
Newfoundland 45, 48, 113, 115, 216
Nicaragua 231, 356, 367-368, 455
Nicolae I, Ţarul Rusiei 161, 164, 167-169, 335
Nicolae al II-lea, Ţarul Rusiei 226, 395
Nitze, Paul 344
Nivelle, Robert-Georges 238, 244, 247-249
Nixon, Richard 351, 365-366, 369, 375, 386
Northedge, F.S. 250
Norvegia 259, 309, 320, 341
Noua Guinee 316
Noua Zeelandă 345, 350, 392, 416, 455
noul navalism 234
Nova Scotia 78, 104, 115

O

Ogaden 354
Ogarkov, N.V. 443
Olanda 46, 57, 82-83, 98, 111, 113, 118, 123, 126-130, 139, 161, 196, 259, 309, 322, 413, 414, 468
Olivares, Conte-Duce de 58-59
Oman 356
Operaţiunea Barbarossa 310, 319, 335
oraşe-stat italiene 42-44
  atacurile franceze asupra 55
  securitatea militară 43-44
  şi Imperiul Habsburgic 55, 66-67
Organizaţia Naţiunilor Unite
  în Războiul Coreei 353
  Consiliul de Securitate 352
  naţiunile din Lumea a Treia 352-353
Organizaţia Pactului Central (CENTO) 350
Organizaţia Tratatului Asiei de Sud-Est (SEATO) 350

P

„Pacea cartagineză" (1919) 263, 288
Pacea de la Amiens (1802) 131
Pacea de la Augsburg (1555) 56, 84n
Pacea de la Campo Formio (1797) 129
Pacea de la Nystad (1721) 116
Pacea de la Versailles (1783) 125, 260
Pacea de la Vervins (1598) 57
Pacea din Westfalia (1648) 55, 59, 74, 80
Pactul de la Baghdad (1955) 351
Pactul de la Paris (1928) 256, 267
Pactul de la Rio 350
Pactul de la Varşovia 341, 351, 361, 380, 394, 419, 423, 447-450, 452
Pactul franco-rus (1935) 287
Pactul Hoare-Laval (1935) 305
Pactul Molotov-Ribbentrop 308
Pactul Tripartit (1940) 310
Paixhans, Henri-Joseph 166
Pakistan 149, 344, 350-351, 353-354, 356, 359, 366, 397
Palestina 265, 288, 332, 378, 461
palestinieni 454
Palmerston, Henry John Temple, Lordul 22, 154, 158, 161, 167, 173, 219, 350, 365
panarabism 353
Panay, USS 306
panslaviştii 184, 352
Parma, Ducele de (Alessandro Farnese) 57, 81
Parsons, W. 226-227
Partidul Comunist Chinez 357
Partidul Comunist din Grecia 338
Partidul Comunist Francez 331, 342
Partidul Comunist German 337-338
Partidul Comunist Indian 353
Partidul Comunist Indonezian 353

Partidul Comunist Irakian 353
Partidul Comunist Italian 337-338
Partidul Destour 264
Partidul Laburist Britanic 288
Partidul Naţional Fascist Italian 256, 274
Partidul Tudeh 342
Partidul Verzilor 424
Partidul Wafd 264
Pavel I, Ţarul Rusiei 131
Pax Americana 325, 329, 385
Perry, Matthew C. 36
Persia 31, 33-34, 171, 215, 219, 234, 236, 342, 454
Pétain, Philippe 248, 286
Petru cel Mare, Ţarul Rusiei 89, 104-105, 116, 442
Piaţa Comună 377, 379, 381-382
Pitt, William 119, 121, 123, 126-127, 129, 131-132, 135, 141, 157
Planul Baruch (1946) 348
Planul Dawes (1924) 256, 260
Planul francez XVII 237, 243, 248
Planul Marshall 326, 332, 339-341, 360, 376
Planul Schlieffen 219, 225, 237
Planul Young (1929) 256
Poincaré, Raymond 284
politica îngrădirii 339-340, 342-344
Politica porţilor deschise 231, 304
Pollack, Jonathan 405
Polonia
  invazia germană 283
  în al Doilea Război Mondial 307-308
  în pactul de la Varşovia 448-449
  şi Rusia 79-80
  şi Uniunea Sovietică 340-341
Pompidou, Georges 381
Porter, Bernard 158
Portugalia 29, 47-49, 54, 56-57, 59, 61, 64-65, 69, 83, 111, 114, 124, 130-132, 138, 154, 254, 414, 418, 428
Pravda 357
Primul Război Mondial 18, 164, 240-254
  ajutorul financiar american 250
  avantajele germane 243-244
  blocada maritimă 242
  câştigurile comerciale 259-260
  cheltuielile militare 246, 254
  combinaţia austro-germană 240
  costurile materiale 258
  decalajul economic/militar în timp 252-253
  dificultăţile logistice 243
  distorsiunile economice generate de 259-260
  economia naţională 245-246
  finanţarea 260-261
  forţele navale 242
  intrarea SUA în 251-253
  pierderile demografice 258
  planurile de război 237-238, 240
  poverile Rusiei şi Franţei 244
  producţia de armament 245-246
  resursele de producţie 241, 252-254
  superioritatea Aliaţilor 240-243
  şi colonialismul 264-266
  şi diplomaţia alianţelor 233-237, 240
  şi „vechea diplomaţie" 263, 265
  victimele 243, 246, 248, 250-251, 253, 258
producători din industria apărării 393-394
producţia agricolă
  în Primul Război Mondial 237
  revoluţia verde în 440
  vezi şi ţările individuale
producţia de avioane 280, 285, 291, 295-296, 309-310
producţia mondială
  1880-1938 194
  cota britanică 151-152
  cota Chinei 375
  cota Lumii a Treia 371-372
  cota SUA 384-385
  cotele asiatice/europene din 150-151
  în al Doilea Război Mondial 321-322
  în timpul Marii Depresiuni 300-301
  în timpul Revoluţiei Industriale 149-153
  ratele de creştere după al Doilea Război Mondial 369-372
  statistici istorice 147
  şi Primul Război Mondial 258-259
Programul Hindenburg (1916) 251
Prusia
  afirmarea 102-103
  cheltuielile militare 94
  chestiunea germană 161-162
  geopolitica 101-104
  în războaiele de unificare germane 179-182
  în Războiul de şapte ani 119-121
  în secolul al XIX-lea 159-162
  revoluţiile militare 179-180
  sistemul corpului de ofiţeri 180-181
  sistemul de încorporare militară pe termen scurt 179-180
  şi habsburgii 101-103
  şi Revoluţia Industrială 160
  vidul de putere umplut de 102-103

Puşca Chassepot 180-181
puşcă cu cremene
puşcă cu încărcare prin chiulasă 151, 179, 180
puterea militară
  şi creşterea economică inegală 391-392
  şi schimbările organizaţionale din secolul al XVIII-lea 89-90
  şi statele-naţiune 83-84
  transformări la trecerea dintre secole 184-185
  versus potenţialul militar 190

Q

Quemoy 345, 357, 359, 361, 374

R

Racheta M-4 446
Racheta MX 460
Racheta Pershing II 355, 423, 456, 460
Racheta Polaris 348, 359
Racheta SS-20 355, 423
Racheta SS-3 348
rachete balistice intercontinentale (ICBM-uri) 444, 446
rachete de croazieră 355, 423, 442, 456, 460
Raeder, Erich 280-281
Ranke, Leopold von 23
Rapid Deployment Joint Task Force, SUA 459
Raportul Economic Anual (CEE) 420
Rathenau, Walther 250
Războaiele arabo-israeliene din 1967 şi 1973 356
Războaiele de unificare germane 178-185
Războiul anglo-francez (anii 1750) 117-119
Războiul anglo-spaniol (1739) 117
Războiul austro-rus împotriva Imperiului otoman (1735-1739) 117
Războiul burilor 233-234, 364
Războiul celei de-a doua coaliţii 105, 130
Războiul celor două Roze 74
Războiul Civil, SUA 174-177
  avantajele Nordului 175-177
  ca primul „război total" industrializat 175-176
  fondurile Confederaţiei 176-177
  transformarea resurselor naţionale 175-176
Războiul Crimeii 17, 20, 145-146, 153, 161, 165, 167, 171-173, 175, 178, 181, 183-185, 188, 220, 223, 227, 364
  cheltuieli militare 172-173
  consecinţele politice 178
  probleme logistice 170-171
Războiul de nouă ani 101, 113
Războiul de o sută de ani 72
Războiul de optzeci de ani 55, 67
Războiul de Şapte Ani 22, 99, 104, 121-122, 124-125
Războiul de succesiune bavareză 117-118
Războiul de succesiune la tronul Austriei 97
Războiul de succesiune spaniolă 113, 115
Războiul de treizeci de ani 55, 58, 73, 80
Războiul din 1812 105-106, 133-134, 139-140, 142, 174
Războiul din Coreea 175n, 325, 330, 341, 346, 357, 362, 415
  cheltuieli militare 333, 346, 372, 376, 394
  izbucnirea 350
  Marina SUA în 344, 347
Războiul din Vietnam 358, 361-365
  cheltuielile militare 364
  impactul psihologic 362
  superioritatea militară 362-364
  şi ruptura sino-sovietică 364-365
Războiul franco-austriac (1859) 145, 185
Războiul franco-prusac 17
Războiul napoleonian 109, 158, 164, 171
Războiul Opiumului 151
Războiul Peloponesiac (Tucidide) 190
Războiul Primei Coaliţii
Războiul Rece 336-337
  apropierea sino-americană 326
  bifurcaţia europeană 337-338
  chestiuni germane 340
  cursa înarmărilor 345-350
  escaladarea laterală 341-343
  Lumea a Treia 350-354
  politica îngrădirii 339-340
  şi Hruşciov 350-351
  şi Reagan 367-368;
Războiul ruso-japonez 227, 231, 233
Reagan, Ronald 367-369
  acumulările pentru apărare în timpul conducerii lui 368
  SDI în timpul conducerii lui 442
  şi destinderea 367
  şi Taiwan 367
Rebeliunea Indiană (1857) 173
Reforma (protestantă) 41-42, 49, 51-52, 54-56, 83, 164
Republica Democrată Germană (Germania de Est) 327, 338, 341, 380, 422-423, 436; şi Germania de Vest 422-425
Republica Dominicană 231, 364
Republica Federală Germania (Germania de Vest)
  creşterea economică 376-377, 379-381

marile companii 379-381
politica destinderii 422-423
producţia industrială 379-380
puterea militară 422
statutul internaţional 380-381
surplusul comercial 421
şi Franţa 360, 380-381
şi Germania de Est 422-425
şomajul 421-422
Republica Populară Chineză 343-346
apropierea SUA de 366
Armata Populară de Eliberare (AEP) 400
avântul industrial 374-375
ca putere nucleară 358, 399
„cele patru modernizări" 403-404
cheltuielile pentru armată 403
comerţul şi investiţiile externe în 401-404
creşterea economică 574-575, 402-406
economii şi investiţii 402
„încercuirea" 397-398
în Războiul din Vietnam 359, 364-365
marina 399-400
PNB 398
populaţia 398
producţia 400-402
producţia agricolă 401-402
puterea militară 358-359, 397-401
reformele recente 398-399
relaţiile sovietice cu 397
Revoluţia Culturală 358-359, 361, 575
ruptura sovietică de 356-359, 365
şi comunismul asiatic 361-362
şi intervenţia superputerilor 405
Restauraţia Meiji 194, 198, 398
Revolta din Olanda 126
Revolta Pugaciov 122
Revoluţia Americană 93, 96, 99
Revoluţia diplomatică (1756) 98
Revoluţia diplomatică (1904-1905)
Revoluţia financiară din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea 89-98
creditele publice 93
Provinciile Unite 91-92
sistemul bancar 89-90
şi războaie 90-91, 96-98
Revoluţia Franceză 20, 126-128, 159, 162, 164, 169
Revoluţia Glorioasă 108, 113
Revoluţia Industrială
creşteri ale productivităţii 147-149
în Europa continentală 158-159
între puterile de rang mediu 158-167
obstacole în calea 158-159
şi dezindustrializarea 149-150
şi hegemonia britanică 151-158
şi ţări noneuropene 149-151
tehnologia militară şi maritimă avansată de 146, 150-151
Rezerva Federală, SUA 261
Rhodes, Cecil 352
Richelieu, Cardinalul 58-59, 73-74, 85, 111
Roberts, M. 80
Robertson, William 249
România 233, 244, 246, 254, 256, 259, 262, 291, 308, 327, 337-338, 357, 449
Rommel, Erwin 309, 315-316
Roosevelt, Franklin D. 231, 233, 262, 278, 300-301, 306, 310, 367
discursul „carantinei" ţinut de 231
şi Legea de împrumut şi închiriere 309
Roosevelt, Theodore 231
Rosecrance, R. 372
Rostow, W.W. 370
Rudolf al II-lea, Împărat al Sfântului Imperiu Roman 58, 60
Rusia ţaristă
abolirea iobăgiei 174-175
armata 145, 169-171
armata lui Napoleon în 139
blocada britanică 170-171
ca societate ţărănească 221-222
comerţul european 48
condiţiile sociale 222-225
creşterea dinaintea Primului Război Mondial 219-220
declinul economic relativ 223
deficienţe de personal 224
economia imatură 221
expansionismul militar 36-37
frontiera de sud 126
geopolitica 104-106
industrializarea 168-169
investiţiile străine 219-220
în Primul Război Mondial 244-148
în Războiul Crimeii 170-174
marina 105
modernizarea din secolul al XVIII-lea 105-106
PNB 168-169
problema mobilizării şi desfăşurării 224-225
producţia agricolă 221-223
producţia de armament 245-246
producţia industrială (1860-1913) 220-221

punctele slabe ale guvernării 226-227
războiul suedezilor cu 116-117
sub conducerea lui Nicolai al II-lea 226-227
şi Polonia 89
tulburări populare 222-223
Rusk, Dean 344, 350

S

Saarland 181, 255, 287
Sadat, Anwar 354
Saint-Arnaud, Armand-Jacques de 171
Salisbury, Robert Gascoyne-Cecil, Lordul 188, 218-219
Samoa 216, 232
Sarekat Islam 264
Savoia 67, 88, 114, 212
Scandalul Watergate 362, 366
Schmidt, Helmut 430
Scoţia 35, 75, 88, 98, 107
SEATO (Organizaţia Tratatului Asiei de Sud-Est) 350
Selective Service Act (1948)
Selective Service and Training Act (1940) 301
Senatul SUA 256, 355
Serbia 32, 206-208, 225, 232, 237-238, 244, 258
Servan-Schreiber, Jean-Jacques 386
Shaw, George Bernard 468
Siam (Thailanda) 209
Singapore 155, 265, 288, 290-291, 311, 315, 372, 392, 401, 407, 425
Siria 32, 253, 331, 351, 356, 442
Sistemul Bretton Woods 386
sistemul fabricilor 147, 157, 412
Slim, William 321
Smith, Adam 41, 49, 153, 326, 473
social-democraţia 424
social-democraţii germani 429
Somalia 309, 356
Speer, Albert 322
Spencer, Herbert 232
Sputnik 349, 383
Stalin, Iosif
diplomaţia 296-297
extinderea marinei sub conducerea lui 355--356
în al Doilea Război Mondial 310
în criza Berlinului 340-341
politica agricolă 293-294
politica împăciuirii 297
şi China 356-357
Standard Oil 228
Statele Majore Reunite
Statele Unite ale Americii 453-470
acumulările la nivelul flotei 232
angajamentele europene 456-457
apropierea chineză de 356-357, 405-406
armata (1898-1914) 232
boomul producţiei 298-300
ca naţiune debitoare 463-465
ca putere emergentă 105
ca putere nucleară 455
cheltuielile militare (1938) 301
cheltuielile militare (curente) 459-460, 467--469
comerţul extern 229-230
consensul politic 466-467
cota mondială „firească" 469-470
creşterea din secolul al XIX-lea 174-175, 227-229
criza bancară (1907) 230
declinul economic relativ
deficitele guvernului federal 386-387, 460, 465-466
dezbaterea privind „reforma apărării" 459-460
diplomaţia activistă 231
Doctrina Monroe 231-232
economia din timpul Primului Război Mondial 259-260
erodarea industrială 464-466
fluctuaţiile valorii dolarului 386-387, 465-466
fondurile externe 456-457
geopolitica 105
gigantismul 228
importurile şi exporturile 298-300, 463-464
investiţiile japoneze 415
izolaţionismul 256, 299-301
în al Doilea Război Mondial
în Primul Război Mondial 251-253
în Războiul Civil 17, 145, 174-177
în Războiul Coreei 330, 344
în Războiul din Vietnam 361-365
înalta tehnologie 386, 462, 465, 467
începuturile creşterii producţiei 105
Marea Depresiune 300, 303-304
militarii 459
perioada interbelică 298-302
plecarea fluxurilor de capital din 386
PNB 324
politica porţilor deschise 231
procesul de decizie în politica externă 450--451

producătorii din industria apărării 394-394
producţia agricolă 227-228, 230-231, 462
producţia de armament 252-253
productivitatea scăzută 387-289
protecţionismul 463
puterea după al Doilea Război Mondial 327--333
resursele armatei 459-460
rivalitatea între servicii 459-460
sistemul financiar 260-261
statutul de mare putere 234-235
supraextinderea 326-327, 455-459
şi America Latină 454-455
şi Asia de Est 455-456
şi Orientul Mijlociu 458
şi regiunea Pacificului 392
statistici economice 205, 293, 369
Statutul de la Westminster (1931) 288
Stavka 247, 316
Stead, W.T. 230
Stimson, Henry 299, 304
Stolîpin, Piotr 223, 226-227
Stone, Norman 223
Strategic Air Command 348
Stresemann, Gustav 256, 279
submarine 238, 241-242, 249-253, 255, 259, 269, 271, 273, 282, 309, 315-316, 319-323, 329, 347-349, 355, 393, 399-400, 418, 427, 430, 437, 441, 445-446, 450-451, 456, 460
submarinul Trident 393, 427
Sukarno, Ahmed 265, 343, 354
Suleiman I 32
Sully, Duce de 73, *vezi* Béthune, Maximilien de
Sun Yat-sen 264
Sunday Times 427
surse de aur 284, 291, 324, 332

T

Taiwan 275, 344-345, 350, 354, 357, 359, 366-367, 369, 372, 392, 397, 400-401, 416, 456
Takahashi, Koreikiyo 276
Tancul de luptă AMX 430
tancul de luptă T-54 448
Tancul L.3 Fiat 271
Tancul SOMUA-35 286
Tanzania 358
Tariful Méline (1892) 210-211
Tariful Smoot-Hawley (1930) 261, 299
Taylor, A.J.P. 205, 264, 266
tehnologia armelor de foc
tehnologie maritimă
galere 45
nave capabile să parcurgă distanţe lungi 45-46
şi marinele regale 49
şi Revoluţia Industrială 147
şi rivalitatea colonială 48-49
tunuri 44-45
„telegrama Zimmermann" 252
Teoria celor trei imperii mondiale 188
Téstament Politique (Richelieu) 85
Thailanda (Siam) 344, 350, 392, 407, 455
The Great Illusion (Angell) 472
The Influence of Sea Power upon History (Mahan) 106
The Military Balance 414
The Times 172
Tilak, Bal Gangadhar 264
Tirpitz, Alfred von 188, 202, 204, 236, 280, 348
titluri de stat, SUA 413
Tito, Josip Broz 338, 340, 349, 353-354
Tocqueville, Alexis de 106, 174, 188, 311, 330
Togo, Heihachirô 199
tonajul navelor de război 354
Touré Sékou 354
Toyota 372
Tratatele de pace de la Nijmegen (1678-1679) 112
Tratatul ANZUS 350, 455
Tratatul de interzicere a testelor nucleare (1963) 355, 361
Tratatul de la Aix-la-Chapelle (1668) 111
Tratatul de la Aix-la-Chapelle (1748) 118-119
Tratatul de la Brest-Litovsk (1918) 253
Tratatul de la Bruxelles (1948) 340-341
Tratatul de la Cambrai (1529) 56
Tratatul de la Cateau-Cambrésis (1559) 56, 64
Tratatul de la Chaumont (1814) 140
Tratatul de la Dunkerque (1947) 332, 340
Tratatul de la Locarno (1925) 256, 267-268, 305
Tratatul de la Rastadt (1714) 115
Tratatul de la Ryswick (1697) 113
Tratatul de la Utrecht (1713) 115, 119
Tratatul de la Versailles (1919) 255-256, 278, 280
Tratatul de la Washington (1922) 271, 276, 299
Tratatul de reasigurare (1887) 234
Tratatul de securitate dintre SUA şi Japonia (1951) 366

Tratatul Kellogg-Briand 267, *vezi* Pactul de la Paris
Tratatul Pirineilor (1659) 51, 54, 59, 74, 87
Tratatul privind Limitarea Armamentelor Strategice (SALT I) (1972) 355, 366
Tratatul privind Limitarea Armamentelor Strategice (SALT II) (1979) 355, 367, 461
Tripla Alianţă 183-184, 195, 207, 210, 212, 234-235, 237
Tromp, Maarten 67, 78, 98
Truman, Harry 335, 339-340, 342, 344
Tucidide 190
Tukacevski, Mihail 295-296
Tunisia 264, 316, 331
tunuri 32, 34-36, 42-47, 63, 88, 139, 146, 180, 200, 322
Turcia 32, 126, 130-131, 171, 173, 184-185, 188, 204, 210, 223, 226, 237, 255, 264, 291, 308, 332, 335, 338-339, 342, 350, 352, 375, 419; în Primul Război Mondial 237, 240-241, 245, 254; *vezi şi* Imperiul Otoman

Ţ

ţări mai puţin dezvoltate 46, 145, 264, 371-372, 387-388, 405
ţările de pe coasta Pacificului 350
ţările din Lumea a Treia
industrializarea după al Doilea Război Mondial 371-372
inegalităţi de avere 371-372
în ONU 351-353
în Războiul Rece 351-356
producţia agricolă 463-464
state comerciante 372
şi Revoluţia Industrială 149-152
şi Uniunea Sovietică 450-451

U

Ulam, A. 342, 368
UNESCO 367
Ungaria 32, 44, 46, 52, 54, 61, 66, 101, 111, 116, 164, 169, 206, 263
invazia turcă 32
revolta din 1956 341-342
revoluţia 160
vezi şi Imperiul Austro-Ungar; Imperiul Habsburgic
United States Steel 228
Uniunea Evanghelică 58
Uniunea Sovietică
acumularea de armament 295-297
birocraţii de partid 439-440
cheltuielile militare (curente) 294-295
conducerea militară 294
consumul personal 294-2195
creşterea economică după al Doilea Război Mondial 328-329
Doctrina Brejnev 341
epurările 294-295
expansiunea maritimă 347-348
forţa de muncă 293-294
forţa militară 440-441
gigantismul 292-295
graniţele după al Doilea Război Mondial 327-328
importurile de cereale 435
înalta tehnologie 435-436
industrializarea 294-295
invazia germană în 316-317
perioada interbelică 264
politica externă a „impulsului spre exterior" 351-352
politiciile contradictorii 432-433
poziţia economică relativă 383-384
producţia agricolă 293-294
producţia industrială 382-383
punctele slabe economice 433
ratele de creştere în declin 382-383
refacerea după al Doilea Război Mondial 382-384
ruptura chineză de 326-328
stocurile de energie 435
subvenţiile pentru alimente 433-435
şi Germania de Est 293-294
şi Japonia 277-279
şi „problema germană" 337-338
tendinţele demografice 438-439
Uniunea Vamală Germană (Zollverein) 160, 162

V

Venezuela 215, 218, 231
Victor Emanuel al III-lea, Regele Italiei 273
Victoria, Regina Angliei 148, 214-215
VietCong 358, 361, 363
VietMinh 343, 345, 358
Vietnam 29, 353, 355, 361-362, 364, 367, 369, 372, 386, 396, 398-400, 405, 450-451, 455--456, 459
Vietnamul de Nord 35, 359, 363, 365, 374
Vogel, Ezra 414
Volkswagen 379
Voroşilov, Climent 296

W

Wall Street Journal 410
Wallerstein, Albrecht von 58, 65, 79
Walpole, Robert 93, 117, 157
Warrior, HMS 166
Weigley, R.F. 177
Weinberger, Caspar 459
Welby, Lordul 200
Wellesley, Arthur, Duce de Wellington 62, 86, 89, 138-140
Westinghouse 410
Westmoreland, William C. 363
Weygand, Maxime 286
White, William 228
Wilhelm al II-lea, Kaizerul 188, 192, 230, 234-235
Wilhelm I, Regele Prusiei 178-179
William al III-lea, Regele Angliei (William de Orania) 99, 108
Willmott, H.P. 277
Wilson, Woodrow 240, 252, 262-263, 265, 352
Wolsey, Thomas 75
Worldwatch Institute 394
Wright, Q. 207, 211

Y

Yamamoto, Isoroku 278, 301, 319
Yamato 276, 319
Yemenul de Nord 351, 358
Yemenul de Sud 356, 451

Z

Zair 367, 371
zepeline 242
Zhao Ziyang 402
Zidul Berlinului 342, 350
Zollverein (Uniunea Vamală Germană) 160, 162

Convins că la baza tuturor evenimentelor politice sau militare stau raţiunile economice, Paul Kennedy schiţează un tablou complex al istoriei moderne şi contemporane a Occidentului şi a lumii. Cunoscutul istoric construieşte o amplă argumentaţie a celebrei teorii a „supraîntinderii imperiale", conform căreia marile puteri cu vocaţie hegemonică ajung, în timp, să nu mai profite de „imperii", îşi epuizează resursele în încercarea de a le conserva şi riscă astfel decăderea din clubul marilor puteri. Rezultatul este o lucrare de referinţă pentru istorici şi studenţii de la facultăţile de istorie, dar şi pentru studenţii şi profesorii de la facultăţile de ştiinţe politice şi relaţii internaţionale.

„Părând că prezice cu autoritate ştiinţifică un anumit curs al politicii mondiale, *Ascensiunea şi decăderea marilor puteri* a provocat serioase dispute politice şi intelectuale peste ocean la sfârşitul anilor '80, ale căror ecouri le simţim şi astăzi în anumite linii argumentative. *Ascensiunea...* va continua însă să rămână nu doar un text de referinţă şi un prilej de desfătare intelectuală, ci şi un continuu motiv de dezbatere cu privire la soarta celor mari în politica internaţională."

Andrei Miroiu

Strategie şi economie în lumea preindustrială • Ascensiunea lumii occidentale • Finanţele, geografia şi câştigarea războaielor: 1660-1815 • Strategie şi economie în epoca industrială • Industrializarea şi echilibrul global instabil: 1815-1885 • Lumea bipolară şi criza „puterilor mijlocii": 1885-1942 • Strategie şi economie în prezent şi în viitor • Stabilitate şi schimbare într-o lume bipolară: 1943-1980 • Spre secolul XXI

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-2004-3

www.polirom.rc

Pe copertă: Bernardo Bellotto, *Ruinele vechii Biserici „Sf. Cruce" din Dresda*, 1765, ulei pe pânză, Gemäldegalerie Alte Meister, Dresda